

Christen Democratische Verkenningen

Lente
2009

KWARTAALTIJDSCHRIFT VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT VOOR HET CDA

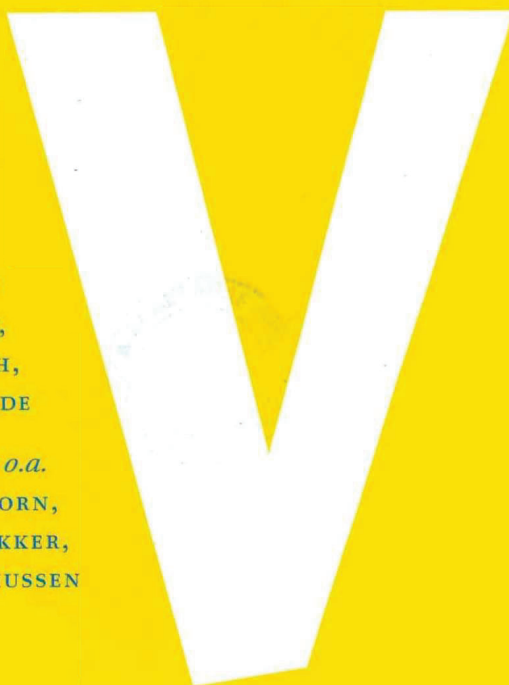
Tegengif in crisistijd

Onder redactie van

PAUL VAN GEEST,
SHEKUFEH JALALI MANESH,
JAN PRIJ & ANDREA VAN DE VELDE

Met bijdragen van o.a.

PATRICK VAN IJZENDOORN,
MARC LEIJENDEKKER,
PIETER HEMELS, SEADA NOURHUSSEN

Christen Democratische Verkenningen

Lente 2009

Tegengif in crisistijd

Boom Tijdschriften

Inhoud

7 Ter introductie

10 DWARS: INEKE VAN GENT EN ARIE OOSTLANDER

Winkelen op zondag

Tegengif in crisistijd

16 PAUL VAN GEEST & JAN PRIJ

Vooruitgangsgeloof: noodzakelijk, maar niet tot elke prijs

JONGEREN IN CRISISTIJD (I): INTERNATIONAAL PERSPECTIEF

26 FRANS VERHAGEN

Amerika: vooruitgangsgeloof is onverwoestbaar

32 PATRICK VAN IJZENDOORN

Het ideaal van Thatchers kleinkinderen: het verlangen naar een
ouderwetse jeugd

38 MARC LEIJENDEKKER

Zuid Europa: gebrek aan autonomie houdt jongeren klein

44 JAN PRIJ • *Praktisch idealisme* •

Adil Öz: 'Ik heb een hekel aan doemdenkers en neezeggers'

46 Jeroen Theunissen • *En wij?*

JONGEREN IN CRISISTIJD (II): NATIONAAL PERSPECTIEF

48 DICK HOUTMAN, STEF AUPERS & PETER ACHTERBERG

'Gewoon jezelf zijn': jongerencultuur veertig jaar na mei 1968

- 57 WIL ARTS
Naar een nieuwe verloren generatie?
- 66 JAAP VAN DUIJN
Wat de kredietcrisis ten goede kan keren
- 74 NELLEKE VERMEER
Geen standjes maar sommetjes
- 80 PIETER HEMELS
Met generatie Y wordt de wereld anders, niet per se slechter
- 85 MARIJE SCHAAFSMA
Een eerlijke en leuke toekomst? Duurzaamheid voor de jeugd
- 94 JAN PRIJ • *Praktisch idealisme* •
Jop van der Linden: ‘Net dat stapje verder zetten dan voor de hand ligt’
-
JONGEREN IN CRISISTIJD (III): TEGENGIF
.....
- 98 SEADA NOURHUSSEN
Het realistische optimisme van generatie Y
- 106 JOHAN ROELAND & JONATHAN SOEHARNO
Eén zwaluw maakt nog geen zomer. Een pleidooi voor een prudente authenticiteit
- 113 WOUTER BEEKERS
Christelijk-sociale vooruitgangskritiek bevrucht CDA onvoldoende
- 121 NEDA NADERI
Een vooruitgangsideaal uit twee culturen: Nederland en Iran
- 130 ARIE KUIPER
Verwende generatie kan voor ommekeer zorgen
- 138 MAARTEN NEUTEBOOM
De herontdekking van de zoektocht naar waarheid

146 JAN PRIJ • *Praktisch idealisme* •
Paul Schenderling: ‘Offervaardigheid en onbaatzuchtigheid
essentieel voor samenleving’

148 Lucas Hirsch • *Heimat*

150 PAUL VAN DER STEEN *De actualiteit van Jo Cals*

BOEKEN

156 CYNTHA VAN GORP
Bespreking van Femke Halsema
Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid

161 PETER NOORDHOEK
Bespreking van Malcolm Gladwell
Outliers. The story of succes

165 RAYMOND GRADUS
Bespreking van Wim Huppes
We zijn de klos! Onze zorg kan beter en goedkoper

168 PAUL VAN GEEST
Bespreking van Frédéric Lenoir
De filosofie van Christus

173 ARIE OOSTLANDER
Bespreking van Edwina Hagen
‘Een meer of min doodlyken haat’

BEZINNING

176 HUUB BEURSKENS *De beste dokter*

Ter introductie

HOE STAAT HET MET DE JONGERE GENERATIES in crisistijd? Daar gaat deze CDV over.

Kan het somberder? Dat zou de eerste reactie kunnen zijn. Gesprekken over ‘de jeugd van tegenwoordig’ zijn immers zelden positief geladen. Geklaag over probleemjongeren is van alle tijden – al bij de (overigens jong stervende) oude Grieken was ‘moreel verval van de jeugd’ een beladen onderwerp. En dit thema dan ook nog in het duistere perspectief van crisistijd? Levert deze combinatie niet voer voor hopeloosheid op? Precies dat is niet het geval, naar de overtuiging van de redactie. Er is een andere, hoopgevende manier van kijken mogelijk.

* * *

De economische crisis, de voedselcrisis en de klimaatcrisis hebben het vooruitgangsmotto, dat lange tijd louter in economische termen is gedefinieerd, zijn vanzelfsprekendheid ontnomen. In dit nummer van CDV gaan we samen met twintigers en dertigers op zoek naar nieuwe, immateriële vooruitgangsidealen.

Opvallend is dat jongere generaties bij uitstek in staat lijken aan de economische ‘tunnelblik’ te ontsnappen.

* * *

In het eerste deel van de bundel, *Jongeren in crisistijd (I): internationale vergelijking*, wordt de situatie in verschillende delen van Europa belicht. Waar in de VS jongeren nog steeds met het vooruitgangsgeloof opgroeien (Frans Verhagen), daar houdt de Zuid-Europese samenleving hen klein door gebrek aan autonomie (Marc Leijendekker). Thatchers kleinkinderen willen, in de woorden van de jonge journalist Patrick van IJzendoorn, juist terug naar een ouderwetse jeugd.

* * *

In het tweede deel, *Jongeren in crisistijd (II): nationaal perspectief*, schetsen verschillende auteurs (jong en oud) de gewijzigde omstandigheden waarin jongere generaties in Nederland opgroeien. Wat zijn de vooruitzichten op het terrein van de arbeidsmarkt, economie en duurzaamheid? Wat valt er te zeggen over het communicatietijdperk en het onderwijs waarin dertigers, twintigers en tieners functioneren?

* * *

In het derde en laatste deel, *Jongeren in crisistijd (III): tegengif*, schetsen veelbelovende jongeren, twintigers en dertigers, van binnen en van buiten het CDA hun vooruitgangsideaal. Dit is dus niet alleen een uitgave *over* jongeren, maar zeker ook *door* jongeren.

Zij schermen niet met grootse abstracte idealen, maar schetsen hun praktisch idealisme in termen van kleine, concrete doelen. Zij vinden dat er veel ten goede veranderd kan worden, zijn wars van cynisme en voelen zich geen slachtoffer van de omstandigheden, hoewel ze realistisch genoeg zijn te beseffen dat er spannende tijden aankomen.

Ook treft u, verspreid over de uitgave, een serie korte vraaggesprekken aan met twintigers en dertigers uit de sfeer van politiek, onderwijs en politie. Wat vinden zij belangrijke waarden? Waaraan kunnen wij ons optrekken?

* * *

In de boekenrubriek vindt u onder meer een bespreking van Femke Halsema's boek *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid* door Trouw-journalist Cynthia van Gorp. Peter Noordhoek gaat na wat volgens de Brits-Canadese bestsellerauteur Malcolm Gladwell kritische factoren zijn voor het bereiken van vooruitgang en het bepalen van succes. Ook vindt u er een bespreking door Paul van Geest van *De filosofie van Christus*, geschreven door de Fransman Frédéric Lenoir.

* * *

De kernredactie van deze uitgave was in handen van de veertigers Paul van Geest (1964) en Jan Prij (1968), beiden redactieleden van CDV, en twee gast-redacteuren, de dertiger Andrea van de Velde (1972) en de twintiger Shekufeh Jalali Manesh (1981).

Andrea is betrokken bij de CDA-dertigersgroep en was tot voor kort voorzitter van stichting De Dertigers. Shekufeh heeft vorig jaar met haar doctoraalscriptie *Het recht van het kind op behoorlijke huisvesting en het BLOEM-model* de prestigieuze Thoolen NJCM-scriptieprijs 2007 gewonnen. Zij is tegenwoordig onderzoekster op het gebied van kinderen en recht.

De redactieleden Van Geest en Prij zijn binnen de terminologie van de deze uitgave – zie bijvoorbeeld de bijdrage van Hemels – onvervalste vertegenwoordigers van de generatie X, ook wel 'de verloren generatie' genoemd. (Of deze benaming terecht is, kunt u lezen in Arts' bijdrage over

jeugdwerkloosheid in de jaren tachtig en nu; Van Geest en ondergetekende zijn in ieder geval nog redelijk terechtgekomen.) De gastredactieleden Manesh en Van de Velde zijn als twintigers en dertigers vertegenwoordigers van de realistisch-optimistische en praktisch-idealistische generatie Y. Samen zijn we op zoek gegaan naar een mix aan bijdragen die de immateriële vooruitgangsidealen van de jeugd kunnen belichten.

Hopelijk biedt het bonte gezelschap auteurs dat aan deze bundel heeft meegewerkt u genoeg tegengif in crisistijd.

Jan Prij, redactiesecretaris *Christen Democratische Verkenningen*

Winkelen op zondag [I]

Red de economie en winkel op zondag

door *Ineke van Gent*

Tweede Kamerlid voor GroenLinks.

Eind 2008 benoemde de rijke *celebrity* Paris Hilton zichzelf als redder van de wereld-economie. Zij klopte zichzelf op de borst nadat zij erin slaagde in veertig minuten bijna drieduizend euro te spenderen aan een jurk voor tijdens de jaarwisseling. Het is begrijpelijk dat haar exorbitante gedrag kon rekenen op grote ergernis. Temeer omdat de oorzaak van de kredietcrisis grotendeels is gelegen in de ongetemde honger naar bezit en consumptie. Maar er is een groot verschil tussen hyperconsumptie en redelijk koopgedrag. In Paris' redenering zit een kern van waarheid. Je hoeft geen hooggeleerde econoom te zijn om te begrijpen dat de economie vanzelf instort als mensen geen geld meer uitgeven. Als de economie in slecht weer verkeert, is het dus erg onverstandig om het mensen moeilijker te maken te winkelen of de dagelijkse boodschappen te doen. En misschien nog wel erger: de werkloosheid schiet omhoog wanneer winkels vaker hun deur moeten sluiten.

* * *

Toch heeft dit kabinet een wetswijziging op de plank liggen die het aantal koopzonda-

gen beoogt in te perken. In de toelichting wordt duidelijk dat dit vooral op religieus-ideologische motieven is gegrond. Als de winkels op zondag open zijn, zou dit volgens de minister van Economische Zaken met name ten koste gaan van de zondagsrust. Een gemeente mag winkels in een toeristisch gebied nu nog toestaan om vaker dan twaalf keer per jaar op zondag open te gaan. Er is niet duidelijk gedefinieerd wanneer een

De zondagsrust is echter een persoonlijke voorkeur; daar moet je geen collectieve rustdag van willen maken

gebied wel of niet 'toeristisch' is. Daarom vreest minister Van der Hoeven dat gemeenten steeds vaker koopzondagen instellen. Zij wil de criteria voor de toerismebepaling aanscherpen en wil dat gemeenten bij hun beslissing de zondagsrust in acht nemen. Ik begrijp dat deze minister (en velen met haar) niet wil winkelen op zondag. Dat is haar goed recht. De zondagsrust is echter een persoonlijke voorkeur; daar moet je geen collectieve rustdag van willen maken. Wat mij dan ook tegenstaat, is dat zij met haar persoonlijke overtuiging mensen in de weg wil staan die uit een andere persoonlijke

overtuiging minder waarde hechten aan zondagsrust.

Zoveel gemeenten als Nederland telt, zo groot is de variatie in wensen en behoeften. Als het Rijk één norm oplegt, botst dat per definitie met deze diversiteit. Zo kan ik me voorstellen dat een gemeente als Staphorst de winkels iedere zondag wil sluiten. En een gemeente als Amsterdam wil misschien weer van iedere zondag een koopzondag maken. De meeste gemeenten zullen zoeken naar een variant tussen deze uitersten. Iedere gemeente moet haar eigen keuze kunnen maken in het aantal vrij te geven koopzondagen, zonder dat er moet worden voldaan aan symbolische toerisme-eisen. In 2005 heeft Utrecht bewezen dat gemeenten daar op zorgvuldige wijze mee omgaan. Nadat de meerderheid van haar inwoners zich via een referendum negatief had uitgesproken over een verruiming van het aantal koopzondagen, werd besloten de situatie te laten zoals die was. Het voorstel voor gemeentelijke vrijheid van mijn partij GroenLinks reekent op grote steun. Een door Q&A Research & Consultancy uitgevoerd onderzoek liet zien dat ongeveer 67 procent het eens is met de stelling dat gemeenten mogen bepalen hoe vaak de winkels open zijn.

* * *

Het Platform Detailhandel Nederland heeft uitgerekend wat de impact van dit kabinetsplan is op de werkloosheid. Als dit kabinet haar zin krijgt, dreigen tussen de vijftien- en twintigduizend mensen hun baan te verliezen. Werkloos worden is een persoonlijke ramp en moet te allen tijde voorkomen worden. De zwarte cijfers die het Centraal Planbureau onlangs uitbracht over de gevolgen van de financiële crisis voorspelden dat honderdduizenden mensen langdurig werkloos zullen worden. Het is dan onbegrijpelijk als dat aantal nog verder oploopt door een bewuste keuze van dit kabinet op basis

van louter religieus-ideologische overwegingen. Ik ben dan ook erg verbaasd dat de Socialistische Partij samen met de SGP een voorstel heeft ingediend dat de criteria voor het instellen van koopzondagen nog veel scherper stelt dan het kabinet van plan is. Zo willen zij nog scherpere toerisme-eisen en willen zij dat de minister van Economische Zaken nadere regels mag opleggen voor het bepalen van de grenzen van een toeristisch gebied. Liever zie ik de SP en alle andere partijen aan mijn zijde staan bij het bestrijden van de oplopende werkloosheid.

* * *

Maar ook als de economische situatie er wél rooskleurig uitzag, zou ik pleiten voor gemeentelijke vrijheid. Want de tijden veranderen, maar de winkeltijden gaan daar onvoldoende in mee. Ontwikkelingen als secularisering en individualisering hebben ervoor gezorgd dat we in groten getale afscheid hebben genomen van het traditionele kostwinnersmodel waarbij de man de kost verdient en de vrouw zorgt voor de huishouding en de kinderen. Ik vind vrouwenemancipatie een verworvenheid en ik juich het toe wanneer vrouwen niet afhankelijk zijn van mannen. Nederland telt inmiddels vele werkende alleenstaanden, die door doordeweeks weinig tijd hebben om de boodschappen te doen. Nu zijn zij vooral aangewezen op hun vrije zaterdag. Iedereen weet dat winkelen op zaterdag een heksenketel is. Wanneer mensen ervoor kunnen kiezen ook op zondag naar de winkel te gaan, bespaart dat een hoop stress en gegoochel met tijd. Juist winkelen op *zondag* levert voor hen *rust* op.

Winkelen op zondag [2]

Debat winkeltijdenwet verraadt diepreligieuze toewijding aan de liberale zaak

door *Arie Oostlander*

Oud-directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en oud-lid Europees Parlement.

Er was eens een druk baasje dat met vrouw en kinderen Sinterklaas vierde op 18 december, omdat er op 5 december geen tijd voor was. Niks an! Hij praatte zijn gezin aan dat individuele zelfbeschikking toch een groot goed was; bovendien, waarom zou je altijd meelopen met de kudde. En toch: niks an. Er zijn traditionele feesten die alleen maar met z'n allen gevierd kunnen worden. Het is pas Sinterklaasavond als niet alleen bij jezelf, maar overal Sinterklazen actief zijn. Sociale cohesie is een belangrijk doel van de politiek. Abraham Kuiper had dat goed door met zijn oproep 'vier uw vierdagen'. Die versterken namelijk de saamhorigheid.

In het debat over de zondagsrust worden we met een bepaald ongezellige opvatting over individuele zelfbeschikking geconfronteerd. 'Waarom zou niet elk individu bepalen of, en zo ja, wanneer hij of zij een rustdag wil inplannen?' Collectieve regelingen zijn in liberalistische ideologieën niet populair. Wet- en regelgeving zijn op de keper beschouwd sowieso in strijd met individuele zelfbeschikking. Een winkeltijdenwet die een collectieve zondagsviering bevordert,

is voor de aanhangers van die ideologie al helemaal taboe! Zij eisen zonder aarzelen de hegemonie op voor hun ongezellige individuele zelfbeschikkingsrecht.

Het is boeiend om tegen deze achtergrond de behandeling in de Tweede Kamer van de winkeltijdenwet te lezen. De wetgeving gaat uit van de noodzaak om verschillende belangen en visies op de zondag tegen elkaar af te wegen ten bate van de maatschappelijke harmonie. Het gaat dan om de specifieke waarde van de zondagsrust, om de leefbaarheid en openbare orde, en om de belangen van werkgelegenheid en economie. Deze drie clusters spelen niet bij alle partijen een even grote rol. De traditionele links-rechtspartijen zien economische waarden toch al als het hart van de politiek. De PvdA zoekt een evenwicht tussen de belangen van ondernemers, werknemers en consumenten. Dat zijn drie economische categorieën. De liberale partijen stellen dat economische eveneens voorop, maar met andere uitkomsten. Dat hoeft niet tot aantasting van het huidige evenwicht van waarden te leiden. De PvdA ziet bijvoorbeeld dat de detailhandel niet zonder meer bij een inperking van de wet gebaat is. Voor de werknemers geldt dat nog sterker: als de zondag geen bijzondere dag meer is, kun je werknemers zonder extra toelage de zondag laten doorwerken. En of de consument

in het algemeen op een ongeregelde zondag zit te wachten, is volgens het referendum in Utrecht ook zeer de vraag. De analyse van de economische belangen brengt de PvdA dicht

*Liberalistisch denken
zouden de winkeltijden het
liefst offeren op het altaar van
de individuele zelfbeschikking*

bij de antwoorden die het CDA op dit cluster geeft. Ook de SP en, vanwege de betekenis van de zondagsrust op zich, ChristenUnie en SGP bevinden zich in dit gezelschap. Van GroenLinks hadden we meer linkse gemeenschapszin verwacht. Zij zijn stilletjes van 'links' compromisloos liberaal geworden en doen mee met voortdurende pogingen om het bestaande evenwicht te verlaten. Liberalistisch denken zouden de winkeltijden het liefst offeren op het altaar van de individuele zelfbeschikking. Er is altijd wel een reden te vinden. In het recente kamerdebat ging het over de uitzondering voor gebieden met een druk zondagtoerisme. Daarvoor is het verschijnsel 'koopzondag' drastisch uitgebreid. Dat gaat liberalen niet ver genoeg, dus wordt het begrip 'toerisme' zo ver mogelijk opgerekt. Vervolgens wijzen sommige partijen op de gemeentelijke autonomie en het principe van de decentralisatie. Kunnen de gemeenten niet 'individueel' bepalen hoeveel koopzondagen zij willen toestaan? Hoewel CDA en PvdA niet doof zijn voor dit argument weten ze dat verabsolutering daarvan de leefbaarheid van een regio en de reikwijdte van cao's bedreigt. Het is typisch liberaal om deze autonomie te verabsoluteren. 'Autonome gemeenten' kunnen maatregelen nemen die voor de buurgemeenten nadelig zijn. Dat was 35 jaar geleden ook zo toen het ging om het toelaten van (grote aan-

tallen) 'weilandwinkels'. Ik herinner me de strijd in Muiden over de Maxis. De leefbaarheid van de omringende binnensteden stond tegenover de gemeentelijke autonomie van Muiden. Op Groningen na (wethouder Max van den Berg) waren het steeds christendemocraten die in het geweer kwamen voor die leefbaarheid (Harry Notenboom in Venlo, wethouder Bergamin in Nijmegen en Bert de Vries in Capelle). En we wisten niet eens van elkaars acties! Aan CDA'ers is het te danken dat de Nederlandse detailhandel niet weggedrukt is door parasitaire hyperstores. Planologie moet sterk rekening houden met de maatschappelijke samenhang, milieu, culturele effecten, en zeker niet alleen of in hoofdzaak met de economie, die immers een dienende functie behoort te hebben. Dat geldt ook voor het ritme van de week en voor andere vieringen die een collectief karakter hebben. De recente WI-studie *De stad terug aan de mensen* ademt dezelfde sfeer. Het is typisch christendemocratisch om dit soort vraagstukken in hun veelzijdigheid te zien en billijke afweging van (door uiteenlopende bevolkingsgroepen gekoesterde) waarden toe te passen. Van tunnelvisies moeten we niet veel hebben. Elke keer worden nieuwe argumenten gevonden om het gemeenschappelijke ritme van de week, met de zondag daarin, opzij te zetten ten bate van de individuele keuzevrijheid. Nu is het weer de economische crisis die de wetgever zou nopen tot afschaffing van de winkeltijdenwet. vvd-leider Rutte wil ruim baan voor funshopping, die bij hem een quasi-religieus karakter krijgt ('een vorm van zondagsrust'). De liberale algebra leert dat extra koopzondagen tot meer bestedingen leiden, zelfs bij 'bevroren' koopkracht. Dit wondergeloof verraadt een diepreligieuze toewijding aan de liberale zaak. Moge zulk een toewijding ons CDA'ers tot voorbeeld strekken...

Foto: *Hollandse Hoogte*. Pinkpop, Landgraaf 2008

Tegengif in crisistijd

Vooruitgangsgeloof: noodzakelijk, maar niet tot elke prijs

Zonder vooruitgangsideaal kan de samenleving wegzakken in somberheid en lethargie. Ook christendemocraten is de gedachte vreemd dat in de geschiedenis helemaal niets ten goede kan keren. Maar welk idee van hun eigen toekomst hebben de jongeren van nu? In deze crisistijd zullen zij die vraag anders beantwoorden dan de generaties voor hen. De recessie, de opwarmende aarde, de toenemende schaarste van grondstoffen nopen hen hun toekomstideaal niet louter in materiële genoegens te zoeken.

door *Paul van Geest & Jan Prij*

Paul van Geest is hoogleraar patristiek aan de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam; Jan Prij is redactiesecretaris van CDV.

‘ONZE KINDEREN ZULLEN HET BETER hebben dan wij.’ In dat hoopgevende motto weerspiegelt zich het moderne vooruitgangsideaal. Behalve als beeldende omschrijving van dat ideaal is de gedachte dat elke volgende generatie het beter zal hebben ook een drijvende kracht met een ongeken- de potentie. Het motiveert mensen om vooruit te komen, door te zetten, zichzelf voortdurend verder te ontwikkelen in kennis en vaardigheden. Het motiveert ook om behoeftes te temperen en het eigenbelang niet altijd voorop te stellen. Van het vooruitgangsideaal gaat dus ook een vormende, morele kracht uit voor degene die het nastreeft.

In de welvaartsmaatschappij was het vooruitgangsidee lange tijd een vanzelfsprekendheid. De materiële omstandigheden voor een gestage vooruitgang waren gunstig. Enkele inzinkingen daargelaten groeide de

economie jaar na jaar, steunend op de technologische vooruitgang, een steeds beter geschoolde beroepsbevolking, een solide financieel stelsel en de beschikbaarheid van goedkope grondstoffen en energiebronnen.

Maar de economische recessie, de voedselcrisis en de klimaatcrisis hebben het vooruitgangsmotto zijn vanzelfsprekendheid ontnomen. Voor het eerst in lange tijd lijkt het niet meer vast te staan dat onze kinderen

De economische recessie, de voedselcrisis en de klimaatcrisis hebben het vooruitgangsmotto zijn vanzelfsprekendheid ontnomen

het beter krijgen dan wij. De crisisverschijnselen ondergraven de materiële voorwaarden voor het vooruitgangsgeloof, zeker als blijkt dat ze symptomatisch zijn voor een wereld die te lang op te grote voet heeft geleefd.

Desondanks is het pessimistische idee dat onze kinderen het slechter zullen hebben dan wij een hypothese. Het woord 'crisis' is te

herleiden tot het Griekse 'krinein', dat 'onderscheiden' betekent. In een crisis worden goede en slechte drijfveren, goede en slechte beslissingen van elkaar onderscheiden. Deze treden in een crisis pregnanter aan het licht. Door een crisis kunnen in mensen ook krachten vrijkomen waardoor een wending ten goede wordt bewerkstelligd. Een crisis draagt dus kansen in zich. Het is dan ook juist in deze tijd zinnig te reflecteren op een minder materieel geladen vooruitgangsidee. Dat willen we in dit themanummer van CDV doen. Naast internationale en nationale analyses over jongeren in crisistijd, willen we de getuigenissen en reflecties van de jongeren zelf een platform bieden. De invalshoek van jongere generaties zelf is essentieel voor de verruiming van de blik die nodig is als tegengif in crisistijd. Dat is de overtuiging die aan dit nummer van CDV ten grondslag ligt.

DE BETREKKELIJKHEID VAN VOORUITGANG EN VOORUITGANGSDENKEN

Niet alleen de financiële crisis of de economische depressie zijn verschijnselen die de vooruitgang en het vooruitgangsdenken relativeren. De voedselcrisis, het besef dat de energiebronnen niet onuitputtelijk zijn, en ecologische rampen dragen hieraan eveneens bij. Van Duijn noemt in zijn boek *De groei voorbij* drie factoren die het moeilijk maken om de in ruim een eeuw verworven welvaart te behouden: de economische mogelijkheden, de voorkeuren van de bevolking en het langzaam verdwijnen van het toekomstperspectief.¹

Allereerst zijn er de vergrijzing, de bevolkingskrimp en de dalende

beroepsbevolking.² Door deze bevolkingsontwikkeling moeten de mogelijkheden voor economische groei vooral in de productiviteitsontwikkeling worden gezocht, maar de mogelijkheden daartoe zijn in een diensteneconomie beperkt.³ Ook de voorkeur van de bevolking voor veel vrije tijd, rust, ruimte en een schoon milieu betekent dat een krachtige economische groei niet per definitie prioriteit heeft. Hetzelfde beeld komt naar voren uit diverse SCP-rapporten. Hieruit valt af te leiden dat mensen in grote meerderheid een meer solidaire samenleving verkiezen boven een samenleving met meer materiële goederen, een gegeven dat vanuit de mensbeelden van het liberalisme en het klassieke socialisme nauwelijks tot uitdrukking kan worden gebracht.⁴ Ten slotte heeft het bereiken van de ongekend hoge materiële welvaart als bijzonder maar tevens verontrustend neveneffect dat ons toekomstperspectief steeds beperkter is geworden.

In de woorden van Van Duijn: “Toekomst” in economische zin heeft altijd betekend: de verwachting van, dan wel in ieder geval de hoop op, verbetering, de bevrijding van armoede, meer welvaart en betere vooruitzichten, voor het bereiken waarvan mensen bereid waren offers te brengen. Zij spaarden, ontzegden zich bepaalde genoegens in de verwachting dat alles later wel zou komen. Er zat lengte in doen en handelen. Met het realiseren van die eeuwige “hoop op een betere toekomst” is de toekomst zelf ook verdwenen. De wereld aan het begin van de eenentwintigste eeuw is er een van “instant gratification” geworden. Uitstel van genoegens is niet acceptabel meer.⁵

In een dergelijke context kan de mondiale economische crisis verschijnen als een ‘met geleend geld gefinancierde braspartij’.⁶ De duurzaamheids crisis is er voorts een uiting van dat de aarde zelf voorwerp van consumptief genoegens is geworden. Hoewel we het niet eens hoeven te zijn over de exacte periode waarin we ‘de grenzen van de groei’ bereiken, dwingt de capaciteit van de aarde om de gevolgen van onze consumptie op te vangen ons tot ingrijpende keuzen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen van jongeren als Paul Schenderling en Marije Schaafsma.

ANGST EN BLIKVERNAUWING

In *De beata vita* (‘Het gelukkige leven’) schetst Augustinus op zeker moment de gemoedstoestand van een rijke man, Orata genaamd. Hij is meer dan gefortuneerd, maar zijn blik is toch verengd omdat een angst zich van hem meester heeft gemaakt. Het is de angst om alles wat hij heeft te verliezen. Hoe welvarend ook, de zorg om zijn bezit maakt hem toch een onvrij, angstig levend mens. Hij is niet gelukkig, omdat de zorg om het bezit hem te zeer bepaalt.

Orata's vage angst is van alle tijden. Ook in het huidige tijdsgewricht kan angst een raadgever worden, wanneer wij geneigd zijn de economische groei als *doel* te idealiseren terwijl het ten eerste 'slechts' een *middel* is voor een 'ordelijk leven in welbevinden' van het individu en, in wisselwerking hiermee, de gemeenschap.

Zoals Orata kunnen wij dan overvallen worden door angst, omdat de groei van welvaart aflat en ons bezit afneemt. Het probleem lijkt te zijn dat we gevangenzitten in een tunnelvisie, in een beperkte blik, waarin we over zowel de toekomst zelf als over de nog te realiseren idealen denken in termen van economische groei als doel, terwijl het middel zelf in het licht van mondiale ecologische problemen en voedselcrisis in toenemende mate problematisch is geworden.

In zo'n situatie groeit het bewustzijn dat de drijvende krachten achter de vooruitgang, te weten economische groei, kapitaal, natuurwetenschap, technologie, zich tegen de mensheid kunnen keren. De jonge wetenschapper Wouter Beekers betoogt in deze CDV dat het CDA deze vooruitgangskritiek uit de christelijk-sociale traditie serieuzer zou moeten nemen, om aan een economische tunnelvisie te kunnen ontsnappen.

Ook op andere terreinen ligt het gevaar van blikvernaauwing op de loer. Zo wordt het integratiedebat voor een deel bepaald door angst de eigen identiteit te verliezen, alsof deze identiteit eenduidig vaststaat en niet per definitie open is voor de toekomst. En het Amerika na de aanslagen van 9/11 leek, vanwege de neiging naar dualistisch denken waarin de wereld was verdeeld in goed óf kwaad, veeleer een exporteur van angst dan van hoop.⁷ Met de verkiezing van Obama daarentegen laten de Amerikanen zien dat zij altijd weer tot zelfcorrectie in staat zijn, waarmee het beeld naar hoop kantelt. Volgens Amerikakenner Frans Verhagen is in de VS het geloof in een open, betere en hoopvolle wereld onverwoestbaar; zie zijn bijdrage in deze CDV.

De uitdaging is om de creatieve verbeelding van 11/9 — op 9 november 1989 viel de Muur en opende de wereld zich opnieuw — niet te laten overheersen door de destructieve verbeelding van 9/11, aldus Thomas Friedman in *De aarde is plat*. Hij weigert genoeg te nemen met een wereld die in negatieve zin kleiner wordt, doordat eerst veiligheid in eigen kring wordt nagestreefd met veronachtzaming van de grotere, mondiale samenlevingsverbanden. Een overdaad aan protectionisme en, in wisselwerking hiermee, overmatige angst voor een volgende 9/11, zijn volgens Friedman enkele van de grootste gevaren waarmee Amerikanen vandaag de dag geconfronteerd worden.

Zijn boodschap voor de jongere generaties luidt dan ook: 'In deze platte wereld kunnen jullie floreren, maar dat vereist wel positieve verbeeldings-

kracht en positieve motivatie. Hoewel jullie levens drastisch zijn beïnvloed door 11 september, is het in belang van de wereld dat jullie voor altijd de generatie van 9 november zijn, de generatie van strategische optimisten, de generatie die meer dromen koestert dan herinneringen, de generatie die elke ochtend opstaat en zich niet alleen verbeeldt dat het beter zal gaan, maar ook naar die verbeelding handelt.⁸

DE MOGELIJKHEID VAN EEN NIEUW BEGIN

Dat het geloof in de vooruitgang dus ernstig wordt gerelativeerd, overigens ook door jongeren zelf, stelt ons voor een probleem en voor morele uitdagingen. Het geloof in en de hoop op verbetering en vooruitgang zijn namelijk essentiële, drijvende krachten in een samenleving. Alleen al het opvoeden van kinderen zou een onmogelijke taak worden, als de hoop op een goede toekomst voor hen ontbreekt.

Cynisme en scepsis zijn geen heilzame krachten en grondhoudingen. Zij dragen er niet aan bij jongeren een vooruitzicht te bieden dat met hun inspanningen de wereld een beetje beter kan worden dan hij nu in hun ogen is.

De filosofe Susan Neiman zegt: ‘Kinderen geven ons een aandeel in de toekomst. Of we nu wel of niet willen geloven dat vooruitgang mogelijk is, we kunnen ze onmogelijk grootbrengen als we denken van niet.’⁹

In jongeren is bij uitstek de mogelijkheid van een nieuw begin belichaamd. De filosofe Hannah Arendt stelt dat de hoop op verandering is gegrondvest in de menselijke conditie zelf. Dankzij het geschenk van nataliteit zitten we niet gevangen in een cyclisch wereldbeeld en worden we evenmin volledig bepaald door natuurlijke krachten, menselijke machten of economische processen. Dit gegeven is de basis van geloof en hoop voor de wereld.¹⁰

Niet alleen de *redeeming qualities* van een pasgeboren kind dragen bij aan de totstandkoming van een betere wereld. Ook van jongeren kan verandering worden verwacht. Zij zijn bij uitstek de belichaming van hoop. Jongeren zijn, aldus de financieel econoom Arnoud Boot, potentiële wereldverbeteraars en die hebben we nodig: ‘Jonge mensen vooral die niet bang zijn om tegen heilige huisjes aan te schoppen. Alleen als je jong bent, kun je echt proberen de wereld te veranderen. Naarmate je ouder wordt geldt voor velen dat de gezapigheid toeslaat. En als er geen gezapigheid is, is het wel de angst, of een zoektocht naar financiële zekerheid die vernieuwingsdrang en daarmee verbonden risico’s in toom houdt. Of men wordt onderdeel van het establishment — en ook dat maakt behoudend.’¹¹

CHRISTENDEMOCRATIE EN VOORUITGANGSGELOOF

De Anti-Revolutionaire Partij, een van de drie partijen waaruit het CDA is voortgekomen, heeft altijd bezwaar gemaakt tegen de geest van de Franse revolutie. De gedachte dat de mens zijn eigen oorzaak was, soeverein beschikte over zijn eigen lot en zijn eigen toekomst kon maken en breken, wierpen de antirevolutionairen verre van zich.¹² Voor hen lijkt de menselijke geest die zich voor zijn vooruitgang bij zichzelf houvast zoekt, op de

hulpeloze zwemmer die zich gered waant als hij zich in de eindeloze oceaan aan zijn eigen been vasthoudt.

*Het is een misverstand
te menen dat
voortgangsidealen niet bij
christendemocraten passen*

Dergelijke wortels van de christendemocratie in Nederland in ogenschouw nemend, lijkt het terecht om enig bezwaar te maken

tegen liberale analyses als die van Thomas Friedman en progressieve voortgangsgelovigen als Susan Neiman.¹³ Het moderne voortgangsgeloof lijkt van dit antirevolutionaire ideaal te zijn weggegroeid.

Toch dient te worden opgemerkt dat het een misvatting is te denken dat voortgang en christendemocratie niet samengaan. Voortgangsidealen hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in christendemocratische visies. De manier waarop die voortgang het beste bereikt kon worden is een onderwerp van politieke strijd geweest tussen liberalen, sociaaldemocraten en christendemocraten.

Het is dus ook een misverstand te menen dat voortgangsidealen niet bij christendemocraten passen, als waren zij vooral een conservatieve partij, die op behoud en niet op voortgang is gericht. Meer dan andere politieke stromingen plaatst de christendemocratie echter fundamentele kanttekeningen bij de mate waarin de voortgang wordt nagestreefd en verabsoluteerd. Govert Buijs noemt als schaduwzijden van het moderne voortgangsgeloof: economische instrumentalisering, utopische radicalisering van de burgerlijke idealen, bureaucrativering, hoogmoed en ontgrenzend individualisme.¹⁴

En daarbij komt nog de vraag of er wel voldoende rekening mee wordt gehouden dat mensen de neiging hebben steeds in dezelfde fouten te vervallen. Is het niet naïef te veronderstellen dat de mens zich in de loop der eeuwen als moreel wezen heeft vervolmaakt? Niet voor niets zijn al te grote idealen over de mens die zichzelf vooruit stuwt vanuit christendemocratische hoek altijd gewantrouwd. Christendemocraten zijn niet zozeer pessimistisch als wel realistisch als zij in de geest van Augustinus en de

Heidelberger catechismus van de gedachte uitgaan dat de mens geneigd is tot het kwade. Mensen veronachtzamen vaak dat drijfveren als hebzucht of machtsverslaving niet alleen de wereld maar ook, bewust of onbewust, hun eigen persoonlijkheid bepalen. Veel meer wordt verdisconteerd dat kritiek op de tendensen in de wereld dus ook zelfkritiek dient te behelzen.

Christendemocraten zijn niet tegen verandering als zodanig, en beweren evenmin dat vooruitgang niet mogelijk is. De gedachte dat de geschiedenis helemaal niets ten goede kan keren is hun vreemd. Maar zij keren zich wel tegen de grote verhalen die over de heilscheppende vermogens van markt en staat de ronde doen, terwijl daarbij geen aandacht geschonken wordt aan de innerlijke drijfveren.¹⁵ Bewustwording van de eigen drijfveren resulteert veelal in een wending op kleine schaal, niet conform een *grand design*, maar op basis van handelen aan de basis van de samenleving, op verschillende plekken en binnen verschillende sferen. Aan de oorsprong van wat we de *civil society* zijn gaan noemen ligt volgens Buijs de gedachte dat ‘mensen de mogelijkheid hebben om op eigen termen publieke gemeenschappen te vormen die niet gelieerd zijn aan familiebetrekkingen of gedeelde belangen, maar die gecentreerd zijn rond wat we vandaag een ideaal zouden noemen’.¹⁶

PRAKTISCH IDEALISME

De jongere generaties zijn, zo blijkt uit de bijdragen aan de bundel minder dan de oudere generaties geneigd vooruitgang te meten in termen van economische groei.

Zij weten goed wat wel en niet mogelijk is door staatsingrijpen, en zijn optimistisch en niet cynisch over de mogelijkheden tot verandering op kleine schaal. Wellicht kunnen we ze de nieuwe *civic generation* noemen

Jongeren lijken zich zeker bewust te zijn van de schaduwzijden van het moderne vooruitgangsgeloof en evenzeer van het gevaar van utopische radicalisering. In de bijdragen van de auteurs van het slotdeel van dit nummer van CDV staan geen blauwdrukken van een betere toekomst. Hun idealisme is samen te vatten onder de noemer: praktisch idealisme.¹⁷ Ze zijn geconditioneerd om optimistisch over de toekomst te zijn, zoals Seada Nourhussen het in deze CDV uitdrukt. Tegelijkertijd zijn ze allesbehalve gespeend van realiteitszin. Dat maakt ze bij uitstek geschikt om op creatieve wijze de toekomst tegemoet te treden.¹⁸

Deze verbeeldingskracht zal nodig zijn om de uitdagingen van de toekomst aan te kunnen. Niet alleen in morele zin, als recept tegen blikverenging, maar ook in economische zin. Hoewel we ons terecht druk maken over het opraken van de schaarse materiële hulpbronnen, draait een groot

deel van de economie inmiddels op immateriële bronnen: de motivatie, drijfveren, inspiratie en de vaardigheden van de kenniswerkers zelf. Nu de economie meer en meer een diensten- en kenniseconomie wordt, is het van essentieel belang informatie te kunnen samenvoegen tot een zinvol geheel en je in te leven in anderen.

Niet de traditionele inzet van kapitaal en arbeid is cruciaal, maar het immateriële sociale en culturele kapitaal. Het sociale kapitaal verwijst naar de communicatieve vaardigheden en het vermogen om met andere mensen om te gaan binnen verschillende netwerken. In hun selectiebeleid letten de werkgevers steeds meer op zulke capaciteiten. Sociaal kapitaal staat in verband met vertrouwen. Hoe omvangrijker het sociaal kapitaal van de gemeenschap, hoe groter het onderlinge vertrouwen. Met ‘cultureel kapitaal’ doelen we op het vermogen tot zingeving in een context van informatie-overvloed en tot het geven van betekenis aan de dingen die je doet. Zowel het sociale als het culturele kapitaal lijkt bij jongeren volop aanwezig, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de bijdrage van Pieter Hemels aan deze bundel. Dat is een hoopvol gegeven.

‘WIJ ZIJN DE TIJDEN’

In enkele bijdragen aan deze bundel wordt ook duidelijk dat de jeugd niet zonder meer de hoop op vooruitgang of een betere toekomst belichaamt. De keerzijdes van hoop zijn wanhoop en bezorgdheid. Deze kunnen dominant worden als de vorming in scholen te wensen overlaat, luidt een conclusie van dit nummer van CDV.

De jongere generaties kunnen dragers worden van hoop als de leidinggevendenden van nu prioriteit geven aan hun vorming en onderwijs. Zelfrespect komt met het vergaren van kennis en met de waardering die kennis ten deel valt. En zelfrespect biedt een voedingsbodem voor respect voor anderen. De kracht van deze dynamiek is een van de factoren die bepalen of de tijden goed of slecht zijn.

In het jaar 410 verwoordde Augustinus in *sermo* 80.8 kernachtig dat de opdracht de goede tijden te verwerklijken, altijd een opgave voor allen is: ‘Het zijn slechte tijden, het zijn moeizame tijden: dit zeggen de mensen althans. Laten we dan maar goed leven, dan worden de tijden vanzelf goed. Wij zijn de tijden: zoals wij zijn, zo zijn de tijden.’

Noten

1 Jaap van Duijn, *De groei voorbij. Over de economische toekomst van Nederland na*

de booming nineties. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008, pp. 263-265.

2 Zie hierover ook Jan Prij e.a. (red.), *Krimpen zonder klein te worden* (CDV,

- Herfst 2008). Amsterdam: Boom, 2008.
- 3 Dit verschijnsel staat bekend als de Wet van Baumol of de ziekte van Baumol.
 - 4 Govert Buijs, 'Christelijk-sociaal – een archeologie, een her-innering', in: Marcel Becker (red.), *Christelijk sociaal denken. Traditie, actualiteit, kritiek*. Budel: Damon, 2009, pp. 93-94.
 - 5 Van Duijn 2008, p. 265. In zijn bijdrage aan dit nummer van cdv laat Van Duijn zien dat de crisis dus ook kansen biedt voor een verruiming van de blik en nieuwe perspectieven.
 - 6 Charles R. Morris, *De meltdown van 2 biljoen dollar*. Amsterdam: Business Contact, 2009, p. 8.
 - 7 Zie hiervoor uiteenlopende bronnen uit diverse politieke hoeken: Susan Neiman, *Morele helderheid. Goed en kwaad in de eenentwintigste eeuw*; Thomas Friedman, *De aarde is plat. Ontdekkingsreis door een geglobaliseerde wereld*; Benjamin Barber, *Het rijk van de angst. Oorlog, terrorisme en democratie*; en Francis Fukuyama, *Na het neoconservatisme. Waar rechts verkeerd afsloeg*.
 - 8 Thomas L. Friedman, *De aarde is plat. Ontdekkingsreis door een geglobaliseerde wereld* (Editie 3.0). Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008, p. 646.
 - 9 Susan Neiman, *Morele helderheid. Goed en kwaad in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam: Ambo, 2008, pp. 278-279. De oorspronkelijke titel van dit boek is overigens veel mooier: *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*.
 - 10 Hannah Arendt, *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1958, p. 247. Zij wijst vervolgens 'trouw' en 'vergeving' aan als de menselijke vermogens die nodig zijn om te kunnen leven met de onzekere gevolgen van het menselijk handelen.
 - 11 Arnoud Boot, 'Teder voor zich: het kapitalisme ten einde?' in: *Folio/Havana* december 2008, p. 10.
 - 12 Zie bijvoorbeeld *Anti-Revolutionair bestek. Toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij*. Aalten: De Graafschap, 1964, pp. 7-9; en G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Een reeks van historische voorlezingen*.
 - 13 Zo is Friedmans gedachte van een platte wereld waarbinnen de kansen, machten en mogelijkheden gelijkmatiger verdeeld zullen worden erg optimistisch. Neiman overschat op haar beurt het vermogen van de rede om tot zoiets als morele helderheid te komen.
 - 14 Samengevat in vijf P's: Possession, Perfection, Power, Pride en Privacy (Buijs 2009, pp. 79-84).
 - 15 Zie hierover bijvoorbeeld een recente bijdrage van Raymond Gradus aan *NRC Handelsblad*: 'Burgers kunnen veel meer zelf dan de overheid denkt', *NRC Handelsblad*, 24 en 25 januari 2009.
 - 16 Buijs 2009, pp. 71-72.
 - 17 De term is ontleend aan het boek *Praktisch idealisme. Handboek voor de beginnende wereldverbeteraar* (Amsterdam: Podium, 2003) van Natasja van den Berg en Sophie Koers, die het boek schreven toen ze beiden achtentwintig waren.
 - 18 Zie voor een duiding van praktisch realisme en pragmatisch optimisme van jongere generaties in de politieke context het invloedrijke werk van Morley Winograd en Michael D. Hais: *Millennial Makeover. MySpace, YouTube & the Future of American Politics*. New Jersey: Rutgers University Press, 2008.

*Jongeren in crisistijd (I):
internationaal perspectief*

Amerika: vooruitgangsgeloof is onverwoestbaar

De Amerikaanse droom verbeeldt de optimistische levensvisie dat je alles kunt bereiken, als je maar van aanpakken weet. Deze instelling blijft een bron van economische dynamiek, politiek activisme en hoop, zelfs als alles tegenzit.

door *Frans Verhagen*

Publicist en hoofdredacteur van www.amerika.nl. Hij werkt aan een overzichtswerk over de stand van zaken in de Nederlandse integratie en aan een biografie over Abraham Lincoln.

DAGELIJKS NIEUWE ONTSLAGEN EN ANDER slecht nieuws: je zou verwachten dat jonge Amerikanen steeds minder vertrouwen hebben in de toekomst. Dit is echter een misvatting die blijkt geeft van ons beperkte begrip van wat we meestal gemakzuchtig samenvatten als 'de Amerikaanse droom'. Die droom omvat veel meer dan in een definitie valt te omschrijven. Hij is een manier van leven, of beter nog, een manier van in het leven staan.

Zelfs als alles fout gaat, houdt de Amerikaan het vertrouwen dat alles goed zal komen. Niet vanzelf, want een cruciaal onderdeel van Amerikaan zijn is dat je er als individu zélf voor moet zorgen dat het goed komt. Dat betekent ook dat je zelf verantwoordelijk bent voor wat fout is gegaan, bijvoorbeeld als je je tot over je nek in de schulden hebt gestoken. Het is je eigen schuld als je een te duur huis hebt gekocht, een te hoge hypotheek hebt genomen of alle tien de creditcards die je je hebt laten aansmeren tot de uiterste limieten hebt gebruikt (wat betekent dat je maandelijks enorme rentelasten betaalt, want in de VS is een creditcard ook werkelijk krediet, feitelijk een consumentenlening tegen een wurgpercentage).

Ook jongeren zijn vatbaar voor dit droomvirus. Maar anders dan vroeger wordt dit niet onmiddellijk in vergelijkende termen gezien. Het oude ideaal van 'het beter doen dan je ouders' heeft minder betekenis in een tijd

waarin de middenklasse zodanig is opgerekt.¹ Natuurlijk is het niet de bedoeling het minder te doen dan pa en ma, maar áls het gebeurt is het geen ramp of blijvende frustratie. Optimisme, of, in de termen van dit nummer,

*Optimisme of
vooruitgangsgeloof is
altijd deel van de psyche
van Amerika*

vooruitgangsgeloof, is altijd deel van de Amerikaanse psyche.

Het is moeilijk met cijfers te stellen dat de verkiezingscampagne en het presidentschap van Barack Obama jongeren extra vertrouwen in vooruitgang heeft gegeven. Maar je kunt wel zeggen dat de verkiezing

van Obama, na een periode van zo niet achteruitgang dan toch stilstand, hen in elk geval weer het gevoel heeft gegeven dat vooruitgang de normale gang van zaken is. Dit gaat verder dan simpelweg Obama als rolmodel of voorbeeld. Het laat ook zien dat het Amerikaanse systeem, als altijd, zelf-corrigerend is. Geloof in het Amerikaanse systeem is essentieel onderdeel van het vooruitgangsgeloof. Na de Bush-jaren, die zeker na de orkaan Katrina uit 2005 gespeend waren van optimisme of vertrouwen, zijn de bakens radicaal verzet. Of dit nu de volgende teleurstelling oplevert of een daverend succes wordt, blijft de vraag, maar vooralsnog wordt het ervaren als een bevestiging van de vitaliteit van Amerika en de Amerikaanse droom.

IDEALISME EN REALISME

De Amerikaanse droom bestaat in deze omschrijving pas sinds 1931, toen de schrijver James Truslow Adams de term voor het eerst gebruikte. Kort samengevat kwam het erop neer dat je kon dromen van een beter en rijker leven, een leven waarin je je capaciteiten maximaal kon ontplooien. Maar de essentie ervan ligt natuurlijk al besloten in de Onafhankelijkheidsverklaring met de onsterfelijke woorden dat mensen zijn voorzien van onvervreembare rechten, waaronder die op *life, liberty and the pursuit of happiness*. In tijden van welvaart vertaalt die droom zich vaak in materiële welvaart (leven en vrijheid worden meestal als gegeven geaccepteerd): grotere auto's, betere huizen, meer welvaart voor hun gezinnen. Miljoenen immigranten kwamen en komen erop af.

Maar de droom is meer. De ultieme waarde van het Amerikaanse vooruitgangsgeloof is toch dat mensen hun leven kunnen leiden op zo'n manier dat ze zich ten volle kunnen ontplooien. En die hoop is er altijd, vooral ook als het wat minder gaat. Het leiden van een eenvoudig maar vol leven. Het gaat om — zoals president Clinton ooit zei — 'the belief that if you work hard and do the best, you will be successful.'

Dat iedereen president kan worden, of dat in elke krantenjongen een miljonair kan schuilen, is de korte en ietwat vulgaire versie van de droom. Een Horatio Alger-story noemden Amerika dat, naar een populaire moralistische schrijver uit het begin van de twintigste eeuw.² In diens verhalen was altijd sprake van een jongetje dat goed zijn best deed, hard werkte en de juiste keuzes maakte. Steevast kwam hij een weldoener tegen of kon hij op andere manier een doorbraak maken van schoenpoetser of luciferverkooper naar een geacht burger. De boekjes worden nauwelijks meer gelezen, maar de achterliggende gedachte is een deel van de Amerikaanse mindset geworden.

Maar Amerikanen zijn ook uitermate praktisch. Dus wordt er nu even niet gedagdroomd maar is men realistisch. Het is waar dat eerstehuizenbezitters in de hoek zitten waar de klappen vallen. Uiteraard gaat het daarbij om een grote groep jonge mensen. Maar we moeten hun ongemak niet overdrijven. Ze weten precies wat hun probleem is. Vaak hebben ze zoveel geleend dat een daling van de huizenprijzen hun investering waardeloos maakt en het doen van betalingen zinloos — temeer daar de lage rentes die de eerste twee jaar golden om de deal aantrekkelijk te maken na die periode plotseling met een geweldige sprong omhoog gaan. Herfinanciering was vroeger relatief gemakkelijk, en anders verkocht je gewoon je huis voor een hogere prijs. Nu staat de lagere executiewaarde herfinanciering in de weg en ontstaat een vicieuze cirkel van niet op te brengen hypotheekrentes.³ Hiervoor is een goede Amerikaanse oplossing: faillissement, of, in meer praktische termen: gewoon met de noorderzon vertrekken. Dat is een eenvoudiger, snellere en minder ingrijpende weg dan financiële sanering. Een deel van de Amerikaanse droom is dat je altijd tweede kansen krijgt, dus zo'n faillissement drukt niet geweldig zwaar op je leven. Een ander deel van de Amerikaanse droom is dat je niet aan anderen de schuld geeft. 'I screwed up', zei president Obama toen alwéér een beoogd minister zich terugtrok. Vele miljoenen schuldenaars zeggen het hem na. Mede dankzij dit verantwoordelijkheidsgevoel waarbij afschuiven geen optie is, kun je veel gemakkelijker de overgang maken naar een nieuwe fase, waarin onverminderd zelfvertrouwen de boventoon voert. En dus optimisme. Dat is geen pose. Het is een diep gevoeld sentiment. Er is een Amerikaanse zegswijze voor optimisten: ze zien een berg paardenmest en beginnen erin te graven omdat ze geloven, of hopen, dat onder zoveel mest vast een pony verborgen zit. Ronald Reagan gebruikte dit verhaal graag in zijn lezingencircuit. Het verklaart veel over zijn zonnige karakter, en de moraal ervan wordt door veel Amerikanen gedeeld. Glazen zijn vaker halfvol dan halfleeg.

Bovendien is in Amerika niets statisch, niets blijvend. De Amerikaanse

mentaliteit is flexibel en dus past consumentengedrag zich razendsnel aan. Nu een massale consumptiestop, over een paar jaar ongetwijfeld weer het omgekeerde. Het is een van de redenen waarom de Amerikaanse economie veel heftiger reageert dan de economieën in Europa — en zich sneller herstelt. Kort samengevat: als je net als *Starbucks* razendsnel kunt groeien met het verkopen van bekers koffie voor drie dollar, dan kun je die omzet ook razendsnel weer verliezen. Dezelfde mensen die bereid zijn te vergeten dat het belachelijk is om zoveel voor een kop koffie te betalen, zetten zonder moeite de knop om.

Boom and bust is de Amerikaanse manier, zeker in de staten met de grootste problemen, Florida, Nevada en Californië. In *The New Yorker* vergeleek een journalist Florida met een grote piramide-investering: de economie van Florida was gebaseerd op groei. Hij moest groeien om overeind te blijven. Haal de groei weg en het hele geval stort ineen. Het ‘flippen’ van onroerend goed bestond uit het kopen van een huis op krediet en dat binnen zes maanden met een flinke winst verkopen. Leuk zolang het duurde. Nu zakt de piramide ineen. De resultaten, tienduizenden leegstaande huizen en een keten van faillissementen, zijn vervelend, maar niet voldoende om het vertrouwen te ondermijnen dat er wel weer een nieuwe kans komt.

ACTIVISME EN HOOP

Het is lastig in te schatten in hoeverre actuele politieke en economische ontwikkelingen het langetermijndenken van jongeren beïnvloeden. Zijn ze optimistischer of juist pessimistischer dan de generaties voor hen? De meest pessimistische groep is waarschijnlijk het enorme cohort babyboomers die eigenlijk nooit dit soort structurele problemen hebben meegeemaakt en zoveel materiële goederen hebben dat ze wat hebben te verliezen.

Een van de redenen waarom de leeftijdsgroep waar we het in dit nummer over hebben (tot 35 jaar) niet snel de moed verliest, is dat deze mensen minder pensioen en vermogen hebben opgebouwd dan oudere Amerikanen. Bijgevolg hebben ze in hun 401(k)-programma's geen dramatische verliezen geleden.⁴ Er zijn jonge mensen die gewoon niet naar hun 401(k)'s gekeken hebben — pensionering is nog zo ver weg. Het is misschien een vorm van ontkenning, maar ook een manier om je niet gek te laten maken.

Deze mensen komen vers van hun opleiding, dragen voor een deel nog geen gezinsverantwoordelijkheid, zijn flexibel en hoeven zich minder zorgen te maken. We hebben het hier over de grote lijn, want op individueel niveau spelen zich natuurlijk wel degelijk drama's af. Wie zo verantwoordelijk is geweest om wél zijn afbetalingen te voldoen, ziet zich nu omringd door leegstaande, geleidelijk verloederende huizen.

De toekomstverwachtingen van Amerikaanse jongeren zijn nu realistischer dan pakweg een jaar geleden. Niet omdat de Amerikaanse droom van zelfverbetering is verdwenen. Niet omdat er geen geloof in vooruitgang meer is. Nee, de toekomstverwachtingen zijn nog steeds zonnig — over het geheel genomen. Maar de crisis heeft er wel voor gezorgd dat mensen de balans opmaken, hun leven aanpassen en hun overwoekerde tuintje van

De Amerikaanse droom is 'alive and kicking', maar het verwachtingspatroon is realistischer dan voorheen

prioriteitsstellingen hebben bijgesnoeid. De droom, de Amerikaanse droom, is 'alive and kicking', maar het verwachtingspatroon is realistischer dan voorheen.

De enthousiaste participatie van jongeren in het afgelopen verkiezingsjaar onderstreept een ander

aspect van de Amerikaanse droom: je moet meedoen om het gewenste resultaat te krijgen. Dat de aantallen zoveel hoger waren heeft te maken met de achter ons liggende Bush-jaren, met de aard van de kandidaten en, mogelijk, met een veranderende trend onder jongeren. Ze zijn actiever geworden, hebben hun optimisme in daden vertaald. Overigens is het de vraag of deze laatste ontwikkeling zo nieuw is. Jongeren waren altijd al actief in de politiek, van George McGovern tot Barack Obama. Alleen waren het sinds 1980 vooral conservatieve, religieus geïnspireerde jongeren die zich lieten horen. Misschien is dat de reden dat ze ons in Europa niet zijn opgevallen of dat we ze genegeerd hebben. Maar wie in de jaren '80 in Washington woonde, kon de zwerm van bleke gezichtjes die met Reagan arriveerde niet ontgaan. Keurige jongens en meisjes, conservatief gekleed en conservatief ingesteld. En vreselijk gemotiveerd. Om precies dezelfde redenen dat de Obama-jongeren vorig jaar zo actief waren. Ze wilden de wereld veranderen.

Zonder het te kunnen aflezen uit peilingen, kun je wel zeggen dat jongeren in het algemeen hoopvol zijn. In zekere zin is het daarom curieus dat president Obama zich in februari gedwongen zag om steeds pessimistischer te worden. Zijn inaugurele rede was al één grote oproep tot realiteitszin; hij gebruikte het woord 'droom' niet één keer (Clinton stopte er in 1993 nog een flink aantal vermeldingen in). Dat hoefde ook niet. Obama belichaamde de Amerikaanse droom. Zijn opdracht was nu om de typisch Amerikaanse 'het komt wel goed'-houding te doorbreken. Binnen twee weken na zijn aantreden moest de man die de hoop van een aantal generaties belichaamt zijn best doen om de mensen bang te maken, in een poging ze te overtuigen van de ernst van de situatie. Dit keer is niet de angst het probleem, zoals zijn grote voorganger Roosevelt het zei, maar het gebrek aan angst. Zo is het altijd wat. Te veel dromers, daar in Amerika.

En waarom ook niet? Het afgelopen jaar lieten Barack Obama, Joe the Plumber en Sarah Palin ieder op zijn eigen wijze zien dat Amerikaanse droom nog steeds geldt. Obama spreekt voor zich als rolmodel voor wat een gewone jongen vermag. Joe the Plumber is het voorbeeld van iemand die door een obscuur misverstand uit de anonimiteit wordt getild en daar optimaal gebruik van maakt. De niet-loodgieter heeft er een boekcontract, een radioshow en een dikke portemonnee aan overgehouden. Een modern Horatio Alger-sprookje, zij het zonder de moralistische context. Sarah Palin, moeder van vijf kinderen, slim maar beperkt in haar carrière door afkomst en plek van geboorte, brak ineens door in de eredivisie van de politiek. Hoewel de scepsis enorm was zou geen Amerikaan haar omhoogvallen afkeuren. Alles kan in Amerika. Vooruitgangsgeloof is onverwoestbaar.

Noten

- 1 Zie de speciale uitgave van CDV over de middenklasse: *Benauwd in het midden* (Zomer 2008).
- 2 Een biografisch artikel over Horatio Alger (1832-1899) is te vinden op <http://www.amerika.nl/reizen/html/america/literatuur/horatioalger.htm>.
- 3 Het in februari gelanceerde plan van president Obama om hypotheekhouders te helpen voorziet onder meer in een herschikking van dergelijke hypotheken — ervan uitgaande dat mensen hun huis graag houden als ze de rente kunnen blijven opbrengen.
- 4 Een 401(k) staat een Amerikaanse werknemer toe het geld dat opzijgezet wordt voor pensioen buiten de

inkomstenbelasting te houden totdat het wordt opgenomen. De werknemer laat zijn werkgever een deel van zijn loon direct naar de 401(k)-rekening overmaken. In de meest voorkomende variant, *participant-directed plans*, kan de werkgever kiezen uit een aantal varianten om in te sparen. De afgelopen jaren werd vaak gekozen voor beleggingsfondsen. Soms maakten ondernemingen het ook aantrekkelijk om in het eigen bedrijf te beleggen, wat bijvoorbeeld bij Enron of Lehman Brothers tot grote persoonlijke drama's heeft geleid. Hoewel iedereen de term kent, is de oorsprong ervan niet altijd duidelijk: de term verwijst naar sectie 401(k) van de United States Internal Revenue Code.

Het ideaal van Thatchers kleinkinderen: het verlangen naar een ouderwetse jeugd

Onder het bewind van Thatcher kreeg het casinokapitalisme een kans en ontstond een sterke individualistische en egoïstische houding die de samenleving ontwrichtte. Goedbedoelde interventies van de sociaaldemocratische regering hebben dit proces eerder versterkt dan getemperd. Onder Thatchers kleinkinderen groeit nu het verlangen naar een ouderwetse jeugd.

door *Patrick van Ijzendoorn*

De auteur (1971) studeerde journalistiek en politicologie. Vanuit Londen correspondeert hij voor *De Groene Amsterdammer* en de *VPRO Gids*. In 2008 verscheen van zijn hand het boek *Londen denkt* met essays over het publieke debat in Engeland. E-mail: ijzendoorn@groene.nl

EIND VORIG JAAR, TOEN DE CONTOUREN van de recessie duidelijk werden, dacht de Conservatieve schaduwminister van volksgezondheid Andrew Lansley met een opbeurend woord te komen. De economische malaise brengt, zo verklaarde hij, niet alleen misère, zoals het verlies van een baan, maar ook voordelen met zich mee. Mensen zullen minder vaak naar de fles grijpen of duur uit eten gaan en, belangrijker, families zullen meer tijd met elkaar doorbrengen. Het artikel was nog niet op de website van de Conservatieve Partij verschenen, of een grote rel brak uit. Lansley zou dolblij zijn met de haperende economie en daarmee slachtoffers hebben gekwetst. De politicus moest zijn excuses aanbieden en het stuk werd verwijderd. Het fanatisme waarmee Lansleys terloopse pleidooi voor een postmaterialistische houding, of treffender wellicht: een prematerialistische houding, werd afgewezen, typeert de kracht van het materialisme in Engeland.

Natuurlijk heeft het streven naar materieel geluk altijd een belangrijke rol gespeeld in de Angelsaksische cultuur ('De mens streeft niet naar geluk. Dat doet alleen de Engelsman', spotte Nietzsche ooit), maar onder Margaret Thatcher kreeg het casinokapitalisme een kans. Bankiers, beleggers en andere *masters of the universe* vormden de voorhoede. Thatcher was meer een neoliberal dan een conservatief. Ze pleitte weliswaar voor victoriaanse deugden en wist deze in haar eigen leven redelijk te volgen,

Terwijl er bewijzen zijn dat kinderen het best opgroeien in een traditioneel gezin, beschouwden progressieve politici een daarop gebaseerd beleid als discriminerend

maar ze werden op maatschappelijk niveau juist ondermijnd door een meritocratisch individualisme waarbinnen een eigen huis, een dure auto en vier vakanties de zin van het bestaan was. Iemand die na zijn 26e nog de bus pakt, kan zijn leven als mislukt beschouwen, zou ze eens hebben gezegd. De omschakeling komt voortreffelijk tot uiting in het oeuvre van Jonathan

Coe. Van de rommelige, magere maar menselijke jaren zeventig in *The Rotters' Club* tot de roekeloze jacht op geld en faam in *What a Carve Up!* een decennium later.

Hoezeer het thatcherisme natrilt bewees begin dit jaar een rapport van The Children's Society waaruit bleek dat ouders van nu en volwassenen in het algemeen, de kinderen van Thatcher, een sterke 'me first'-houding hebben. Deze egoïstische leefwijze zorgt, zo beweren de onderzoekers van The Good Childhood Inquiry, voor gebroken families, ellebogenwerk in het onderwijs, een gapend gat tussen rijk en arm, onaangenaam gedrag tussen pubers. Dankzij reclamemakers vindt er bovendien een vroegtijdige seksualisering plaats, met 13-jarige vaders en moeders tot gevolg. Materieel gezien hebben Britse kinderen het nog nooit zo goed gehad, maar waar het gaat om een gelukkig bestaan behoren ze samen met hun Amerikaanse lotgenoten tot de minder bedeelde in de westerse wereld. Een jaar geleden kwamen onderzoekers van de Unesco en Public Policy Research tot soortgelijke conclusies.

De schrijver van het rapport, Richard Layard, weet de ontwikkeling onder meer aan de verminderde invloed van de anglicaanse kerk en de teloorgang van het socialisme, wat hij definieert als sociale solidariteit. Dat laatste was van oudsher sterk aanwezig. In arbeiderswijken, bijvoorbeeld, hielden mensen rekening met elkaar, waar ze in de huidige wereld liever een rekening sturen. Ondanks tal van technocratische, legalistische en goedbedoelde interventies heeft de sociaaldemocratische regering weinig

kunnen bereiken waar het gaat om het geestelijke welbehagen van Thatchers kleinkinderen.

Sterker, er is al dan niet bewust bijgedragen aan de ellende. Terwijl er genoeg bewijzen zijn dat kinderen het best opgroeien in een traditioneel gezin, werd een daarop gebaseerd beleid door progressieve politici als discriminerend beschouwd. Vooral kinderen uit de onderklasse — geen analyse van de Engelse maatschappelijke orde kan om het onderwerp ‘class’ heen — zijn daar het slachtoffer van. Wekelijks verschijnen er in de kranten berichten over neergeschoten of -gestoken pubers in de grote steden, waarbij het met name om Britse Jamaicanen gaat. Sociologen hebben geschreven dat bendeleiders voor velen dienst doen als vervangende vaders. Ook veel kinderen uit de blanke onderklasse groeien voor galg en rad op, terend op een dieet van McDonald’s, Burger King en Coca-Cola. De voornaamste taak van docenten is het handhaven van de orde, bemoeilijkt sinds het afschaffen van *caning* (een pak slaag met een rietje, red.) in de jaren tachtig. Buiten de schoolpoorten leiden de kinderen een leven dat geënt lijkt te zijn op *A Clockwork Orange*. De film was lange tijd verboden in Engeland, maar een wandeling door bepaalde achterbuurten vormde een adequate vervanging. Daar lopen de ‘uber-chavs’ rond, zoals ze tegenwoordig worden genoemd, een onhandelbare, onproductieve en ontspoorde klasse, de nieuwe *untouchables*. Wie de serie *Little Britain* kent, krijgt een idee.

Waar in de onderklasse te slecht voor Thatchers kleinkinderen wordt gezorgd, daar worden hun neefjes in comfortabele gezinnen uit de middenklasse juist te veel in de watten gelegd. Dat gebeurt bijvoorbeeld op school, waar de lesstof is aangepast aan de laagste gemeenschappelijke deler. Het stellen van intellectuele eisen aan leerlingen is in de *lovey-dovey* cultuur een anathema. Grammatica is nagenoeg afgeschaft, geschiedenis bestaat grotendeels uit de Henry’s en de Hunnen, terwijl vreemde talen almaar vreemder worden. Dit *dumbing down* houdt verband met het ideologische uitgangspunt dat iedereen moet winnen, fraai omschreven in het boek *All Must Have Prizes* van de journaliste Melanie Phillips. Veel feitelijke kennis hebben ze niet, maar de Rechten van het Kind kunnen ze opdreunen, wat van pas kan komen wanneer de docent streng of veeleisend is. Waar men vroeger stewardess, brandweerman of acteur wilde worden, daar is nu deelname aan *Big Brother* de droom.

Hedendaagse scholieren verlaten amper meer de klaslokalen. Het maken van schoolreisjes is zo’n onderneming geworden dat steeds meer scholen er maar van afzien. Immers, uit angst voor schadeclaims moeten onderwijzers en ouders talloze documenten invullen, en als het even tegenzit aparte verzekeringen afsluiten. Een bezoek aan Tate Modern gaat nog net, maar een wandeling langs de wilde kustlijn van Noord-Devon is bijna

ondenkbaar geworden. Zelfs voor het spelen op de schoolpleinen worden strikte regels opgesteld en er is al een school zonder schoolplein gebouwd. Zwemlessen zijn eveneens te ‘risicovol’. Het risicomijdende gedrag is het grootste obstakel tot het beleven van leerzame puberjaren, de tijd van vallen en opstaan.

De ambitie om pech en ongeluk af te schaffen — een stukje Amerikaanse cultuurexport die ook Nederland is binnengekomen — blijft niet beperkt tot scholen. Integendeel. Britse ouders zijn dermate geobsedeerd door de veiligheid van hun kinderen, dat er wordt gesproken van een *cotton wool generation*. Slechts één op de vijf kinderen speelt wel eens zonder ouderlijk toezicht buiten, bang als men is voor valpartijen, brandnetels of loslopende pedofielen. Het pedagogische devies ‘leave them alone’ van D.H. Lawrence is vergeten. Waar ouders hun kinderen vroeger uit straf huisarrest gaven, daar doen ze dit tegenwoordig uit ‘liefde’. In de centraal verwarmde huizen weten ze zich omringd door computerspelletjes, televisietoestellen, make-upsets en mobiele telefoons. Kinderen eisen het bezit van zulke consumptiegoederen, en ouders verwennen ze, uit angst van verwaarlozing te worden beticht.

Ross Clark, auteur van *How to Label a Goat. The Silly Rules and Regulations that are Strangling Britain*, heeft medelijden met de moderne jeugd. ‘Een kind opvoeden in het hedendaagse Engeland lijkt amper op de kindertijd die ik in de jaren zeventig heb beleefd. Vanaf mijn vierde genoot ik, net als mijn vriendjes, van het rennen door de straten en over de braakliggende terreinen in het dorpje waar ik ben opgegroeid. Tegenwoordig is een kind dat niet voortdurend in de gaten wordt gehouden en achter in de Land Rover van de ene georganiseerde activiteit naar de andere wordt gereden, een buitenbeentje. Dit kan niet goed zijn voor de verbeelding, de onafhankelijkheid en het verantwoordelijkheidsgevoel.’ Sommige paranoïde ouders lezen liever niet het sprookje van Hans en Grietje voor. Niet alleen omdat de wolf eng is en de dwergen politiek incorrect, maar vooral ook omdat het niet verstandig zou zijn voor kinderen om een bos in te gaan, zeker niet zonder mobiele telefoon.

Een jeugd zonder technologie is immers ondenkbaar geworden. Klaslokalen staan vol met schermen en in hun vrije tijd gaan kinderen vriendschappen aan in het virtuele nevenuniversum. Op een bijeenkomst van de Royal College of Psychiatrists werd onlangs gesomberd over een wereld waarin vriendschappen via een klik met de muis kunnen worden gevormd of beëindigd, waar de echte wereld als saai wordt beschouwd en waar kinderen steeds minder vertrouwen op hun fysieke waarnemingen. Internet is de manier geworden om met elkaar te communiceren, wat meestal in gebroken zinnen en een anarcho-Engels pleegt te gebeuren. Gesprekken met

bezorgde ouders verlopen, zo toonde een BBC-documentaire over de moderne opvoeding aan, vrijwel geheel gebiedenderwijs en middels zinnen die uit een of twee woorden bestaan, doorgaans 'Yes' of 'No'. Of 'Dunno'.

De Brits-Poolse socioloog Zygmunt Bauman heeft na zijn emeritaat aan de Universiteit van Leeds enkele boeken, zoals *Liquid Love* en *Liquid Modernity*, geschreven over de transformatie van de vaste naar de vloeibare moderniteit. In laatstgenoemde wereld gaan mensen geen langdurige,

volwassen relaties meer aan, zoekt men op obsessieve wijze naar geluk, dat men onder meer hoopt te vinden in *retail therapy*, waarbij het meer voldoening lijkt te schenken om op de ochtend van tweede kerstdag op de stoep van Oxford Street te liggen dan gezamenlijk te ontbijten. Vloeibaar leven is boven alles een consumptief leven, waarbij

Beetje bij beetje lijkt het tij te keren en groeit het verzet tegen het risicomijdende gedrag en de cultuur van de lage verwachtingen in het onderwijs

andere mensen, net als televisietoestellen, wegwerpgoederen zijn. Het is de 'niet goed, geld terug'-wereld. Simpele tevredenheid is uit.

Beetje bij beetje lijkt het tij te keren en groeit het verzet tegen het risicomijdende gedrag, de verslaving aan computerspelletjes, het dagelijkse huisarrest en de cultuur van de lage verwachtingen in het onderwijs. Ga de natuur in en maak je handen vies, riep de National Trust op. Zelfs de Royal Society for the Prevention of Accidents heeft ingezien dat een gebroken pols of een geschaafde elleboog bij het puberale leerproces hoort. Het symbool hiervan is het boek *The Dangerous Book for Boys* van de gebroeders Hal en Conn Iggulden, later gevolgd door een soortgelijk boek voor meisjes. De Igguldens schreven het boek uit onvrede met het politiek correcte en het belabberde onderwijs. Ter inspiratie voor hun eigen en andere kinderen zetten ze de heldenverhalen van Horatio Nelson, poolreiziger Robert Scott en RAF-piloot Douglas Bader op papier. Het zijn verhalen die zijzelf thuis en op school gehoord hadden, maar die uit het hedendaagse onderwijs als te Brits en niet relevant waren geschrapd.

Ze besloten van het boek een handleiding tot een ouderwetse jeugd te maken. In korte hoofdstukjes leggen ze uit hoe je platte stenen over water kunt laten vliegen, cricket speelt, op romantische wijze een meisje verleidt, een konijn vilt, de wiskundeles verstoort met een papieren vliegtuig of een boomhut bouwt. De echte wereld, immers, is geen beeldscherm, maar de universiteit van het leven. Het verkoopsucces van dit alternatieve studieboek is, net als de hernieuwde populariteit van Enid Blytons avonturenreeks *De Vijf*, een reactie op de trend om kinderen binnen te houden.

Het is niet alleen een geval van Engelse melancholie naar betere tijden, maar creatieve vaardigheden zijn cruciaal om een weg te vinden in een veeleisende maatschappij.

Dit 'conservatieve' prematerialisme vertoont interessante raakvlakken met het progressieve postmaterialisme. Het spirituele brein achter deze stroming is de milieujournalist, puritein en zoöloog George Monbiot, telg van een Conservatieve familie met een Frans-aristocratische achtergrond. In zijn artikelen en boeken keert hij zich tegen het consumentisme en pleit hij voor een soberder leven waarin rekening wordt gehouden met medemens, dieren en het milieu. Een praktische uitwerking daarvan zijn protestacties tegen nieuwe landingsbanen, autowegen en laboratoria voor dierproeven. Conventioneel is de opkomst van de boerenmarkten in de grote steden en een milieubewuster gedrag. Dat laatste werkt in Engeland het beste als het deel uitmaakt van een hype of mode, zoals de milieuvriendelijke boodschappentassen van Anya Hindmarch, die verfraaid zijn met de tekst 'I'm not a plastic bag'. Of verlicht eigenbelang, zoals bij een concert van de progressieve popband Radiohead, waar het veld na afloop niet bedekt was met bierbekers omdat er statiegeld werd geheven.

Een ethisch bestaan is vooral het domein van jongeren uit de gegoede middenklasse, die een leven kunnen leiden dat op treffende wijze is omschreven door Tom Hodgkinson in traktaten als *How to be Idle* en, recent, *The Idle Parent*. Daarin bezingt de decadente geestverwant van Monbiot een lofzang op een rustig, lui en onproductief bestaan, bestaande uit visen, houthakken, wandelen, lezen, luieren en avonden lang sigaretten roken met vrienden. Het is een soort neo-aristocratische levenswijze die, vanwege de bijbehorende kosten of beter: het gebrek aan inkomsten, niet voor iedereen is weggelegd. Echter, op de puinhopen van het neoliberalisme zien sommigen jongeren kans om te ontsnappen aan het thatcheriaanse casinokapitalisme, gecombineerd met de blairiaanse utopie van een risicovrije Brave New World. Een tijdje geleden, op een najaarsdag, klauterde een groep jongeren naar binnen bij een elegant, zes miljoen pond kostend pand aan Upper Grosvenor Street in het Londense Mayfair, op een steenworp afstand van de Amerikaanse ambassade. Om niet op te vallen hadden ze zich, creatief gedacht, verkleed als bouwvakkers. Eenmaal binnen, richtten ze de Da!-groep op en veranderden ze de dertig lege kamers in een open atelier voor kunstenaars en levensgenieters. Ze betaalden de stookkosten, dichtten de lekken in het dak en eten haalden ze voor een grijpstuiver op de (boeren)markt tegen sluitingstijd. Deze kleinkinderen van Thatcher combineerden een ouderwetse hang naar avontuur met een romantisch kunstenaarsbestaan en een progressief sociaalbewustzijn.

Het kan nog.

Zuid-Europa: gebrek aan autonomie houdt jongeren klein

De onlusten in Italië en Griekenland in de herfst van 2008 toonden de explosieve onvrede onder jongeren over hun gebrek aan perspectief. Deze onlusten zijn illustratief voor de situatie in Zuid-Europa, waar de mogelijkheid om op basis van individuele prestaties vooruit te komen systematisch zijn ondermijnd door vriendjespolitiek en een andere inrichting van de sociale zekerheid. Jongeren in Zuid-Europa zijn veel minder dan jongeren elders in Europa in staat de schokken van liberalisering en flexibilisering op te vangen, doordat hun autonomie een stuk kleiner is.

door Marc Leijendekker

Journalist bij NRC Handelsblad.

IN DE ZOMER VAN 2005 SCHREEF CAROLINA ALGUACIL een brief aan haar krant, *El País*. Ze was toen 27 jaar, deelde met een paar vriendinnen een woning in het centrum van Barcelona, en werkte voor een reclamebureau. Ik behoor tot een generatie die zijn diploma's heeft gehaald, zijn talen spreekt, heeft gestudeerd, schreef ze. We zijn deze zomer naar 'Europa' gegaan, met een van die goedkope vluchten waarop ze je aanspreken met 'je', en we hebben geslapen in een hotel voor jongeren. We hebben hetzelfde betaald voor onze koffie als thuis. We hebben wat rondgevraagd en ontdekt dat de huurprijzen even hoog zijn, en we kregen het gevoel dat Spanje op Europees niveau staat. Maar het erge is, zo besloot ze haar brief, dat ze beginnen te lachen als je vertelt dat je 997 euro verdient.¹

Met deze brief kreeg het Spaans er een nieuw woord bij. Ik ben een *mi-leurista*, had Alguacil geschreven. Iemand die van duizend ('mil' in het Spaans) euro moet zien rond te komen. Net als heel veel jongeren tussen de 25 en 35 jaar. De ingehouden woede die uit haar brief sprak kom je op veel

plaatsen in Zuid-Europa tegen. In Spanje en Italië, in Portugal en Griekenland voelen tienduizenden jongeren zich miskend, onderbenut en ondergewaardeerd.

De details verschillen per land, maar het ongenoegen in het mediterrane Europa heeft een paar gemeenschappelijke elementen. Liberalisering en toegenomen flexibiliteit in de arbeidswetten hebben het, veel meer dan in het verleden, mogelijk gemaakt jongeren weinig te betalen en makkelijk te ontslaan — waarbij de bovengrens voor ‘jongere’ op de 35 en soms 40 jaar ligt. In Spanje speelt dit extra sterk, omdat daar het aantal mensen in een tijdelijke baan rond de dertig procent ligt, ruim twee keer het gemiddelde van het vroegere Europa van de vijftien. Daarbij zijn de huizenprijzen zo sterk gestegen dat het idee van een eigen huis voor mensen in die leeftijdsgroep in de meeste gevallen een *idee fixe* is gebleven. Ook op dit gebied heeft Spanje de grootste stijging laten zien.

Af en toe is die onvrede naar buiten gekomen. In oktober 2008, toen Italiaanse studenten fel protesteerden tegen de onderwijsplannen van de regering-Berlusconi. Of twee maanden later, in december, toen betogende Griekse studenten aan de rest van de wereld duidelijk probeerden te maken hoe penibel hun situatie is, hoe onzeker hun toekomst. Waar boze jongeren in Spanje en Italië praten over de ‘generatie 1000 euro’,² kunnen de Grieken alleen maar dromen van dat bedrag. Daar noemen de jongeren die in de knel zitten zichzelf G700, de ‘generatie 700 euro.’³ En wijzen ze erop dat de kosten van het dagelijks levensonderhoud volgens Griekse consumentenorganisaties ongeveer vijftig procent hoger liggen dan in Nederland of Duitsland.

Hier wordt een kloof zichtbaar tussen de Noord-Europese en de Zuid-Europese landen, met Frankrijk ergens ertussenin — na de onrusten in Griekenland was president Sarkozy erg bezorgd dat die op de een of andere manier zouden overslaan naar Frankrijk. Bij die kloof gaat het onder andere om verschillen in kosten van levensonderhoud en in de structuur van de sociale zekerheid. Maar uiteindelijk, zegt Olivier Galland, een Franse socioloog die veel vergelijkend onderzoek heeft gedaan naar jongeren,⁴ gaat het om het begrip ‘autonomie’.

In landen als Denemarken, Engeland en Nederland zijn jongeren redelijk in staat gesteld om voor zichzelf te zorgen. Jongeren in Zuid-Europa hebben veel minder autonomie, constateert Galland. Daarom kijken veel Zuid-Europese jongeren met een mengeling van jaloezie en woede hoe hun Noord-Europese leeftijdsgenoten veel meer mogelijkheden hebben om hun eigen weg te kiezen, hun eigen leven uit te stippelen.

Dat komt ook door een andere focus in de sociale zekerheid. Zuid-Europese landen zijn veel meer georiënteerd op de familie dan op individuele

bijstand. Maatregelen die bedoeld zijn voor jongeren lopen regelmatig via de ouders: in Italië draagt de staat bijvoorbeeld vooral bij in studiekosten via belastingaftrek voor de ouders, en niet via beurzen of leningen die

Zuid-Europese landen zijn veel meer georiënteerd op de familie dan op individuele bijstand

rechtstreeks aan studenten zelf ter beschikking worden gesteld. De familie is de bank van lening en de verzekering voor jongeren. Soms is dat prettig en overzichtelijk, maar het blijft een relatie van afhankelijkheid die niet bijdraagt aan zelfstandigheid.⁵ Bij een valse start op

de arbeidsmarkt heb je in Zuid-Europa zeer beperkte mogelijkheden om een beroep te doen op de sociale zekerheid.

In de meeste gevallen zijn de flexibele arbeidscontracten pas sinds het midden van de jaren negentig een rol gaan spelen op de arbeidsmarkt in Zuid-Europa. Oudere werknemers, mannen en vrouwen van boven de veertig, hebben bijna altijd een vast contract, in een systeem waarin nog werd gedacht in banen-voor-het-leven. Een groot deel van de jongere leeftijdsgroepen moet het zien te rooien met tijdelijke contracten. Het verschil in verdiensten tussen iemand van dertig jaar en iemand van vijftig jaar is de afgelopen decennia groter geworden. In Zuid-Europa, zegt de socioloog Galland, worden jongeren gebruikt als een veiligheidsklep op de arbeidsmarkt. Dat heeft van hen 'een sociale klasse gemaakt die wordt uitgebuit door de rest van de samenleving'.

Vooraf in Griekenland en Italië is het bovendien niet altijd eenvoudig om een goede start te maken, omdat vriendjespolitiek en nepotisme een grote rol spelen in het aannemen van mensen. Iedere Griek kent het belang van *meson*, de juiste connecties, via familie of partij, om in aanmerking te komen voor een baan binnen de overheid. Gefrustreerd over haar vruchteloze pogingen om werk te vinden, hoewel ze uitstekende papieren had, vertelde een jonge Italiaanse vrouw me eens dat de impliciete boodschap die je zo meekrijgt als jongere, niet is 'zorg dat je iets leert', maar 'zorg dat je iemand leert kennen'. Daarom ook riepen de demonstrerende jongeren die in oktober door de straten van Rome en Milaan trokken, dat ze een systeem willen dat is gebaseerd op meritocratie. Je komt dat woord regelmatig tegen in discussies over de Italiaanse arbeidsmarkt: zorg ervoor dat mensen worden aangenomen op basis van wat ze waard zijn, wat ze hebben gepresteerd.

Sommige Italiaanse jongeren, relatief meer dan in andere landen, gaan daarom hun geluk beproeven in het buitenland. Een aantal van hen heeft een speciale website opgericht om te praten over de problemen van talent-

volle jongeren waarvoor in eigen land geen ruimte is: www.cervelliinfuga.it — hersenen op de vlucht. Op deze site kunnen felle discussies woeden over de vraag of de klachten van Italiaanse jongeren terecht zijn. Moeilijk werk te vinden, geen fatsoenlijke eigen woning? Kom eens hier in New York kijken, schreef een Italiaan. Mensen die twee banen hebben, in een klein kamertje wonen. Voor een deel zijn die klachten luxeproblemen. De flexibilisering van de arbeidsmarkt heeft toch ook gezorgd voor meer banen? En jongeren hebben het nu, materieel gezien, toch beter dan jongeren veertig jaar geleden?

Dat zal zo zijn, maar de cijfers over jeugdwerkloosheid in Zuid-Europa zijn somber en bijna altijd slechter dan die uit West- en Noord-Europa. In Griekenland 23 procent. Spanje ruim 24 procent. Italië ruim 20 procent.

De reactie van Berlusconi toen een jonge vrouw hem vertelde dat ze geen baan kon vinden is illustratief: ‘Zorg toch gewoon dat je een rijke man vindt, mijn zoon bijvoorbeeld.’

Portugal 16 procent.⁶ De financiële crisis en de recessie hebben al deze problemen alleen maar verscherpt. De arbeidscontracten van jongeren zijn kwetsbaarder, waardoor zij eerder hun baan verliezen. In Spanje zijn afgelopen najaar de aanmeldingen voor de politie en de Guardia Civil met veertig procent gestegen, die voor het leger zelfs met zeventig procent. De discussie over pensioe-

nen versterkt het idee van een machtsstrijd tussen generaties waarbij de jongeren het nakijken hebben en de rekening moeten betalen. ‘Wij betalen niet voor jullie crisis’, stond in oktober op een bord van demonstrerende jongeren in Milaan.

Met name in Italië en Griekenland zijn er veel jongeren die zich niet meer herkennen in de grote politieke partijen. De reactie van premier Berlusconi, toen een jonge vrouw hem vertelde dat ze maar geen baan kon vinden, is illustratief: zorg toch gewoon dat je een rijke man vindt, was zijn antwoord, mijn zoon bijvoorbeeld. De linkse partijen komen er doorgaans niet beter van af. Toen in het najaar van 2007 de Democratische Partij werd opgericht, een samenvoeging van twee partijen, bleek daar nauwelijks een rol weggelegd voor mensen onder de dertig. En de man die de broodnodige vernieuwing moest brengen, Walter Veltroni, was de 50 al gepasseerd — hij heeft begin dit jaar de handdoek in de ring gegooid.

Ook Tommaso Padoa-Schioppa, minister van Financiën in het centrum-linkse kabinet van Romano Prodi dat tussen 2006 en 2008 heeft geprobeerd te regeren, heeft zich de woede van veel jongeren op de hals gehaald. Hij had gezegd, met een verwijzing naar het grote aantal mannen en vrouwen

onder de 35 dat nog bij hun ouders woont, dat al die *bamboccioni* (grote kinderen) het huis uit moesten worden gejaagd.⁷

Het is een onderdeel van de mediterrane cultuur dat kinderen lang thuis blijven wonen. In Spanje, Griekenland en Portugal ligt de gemiddelde leeftijd om het huis uit te gaan rond de 27 jaar, en uit Spanje komen berichten dat door de crisis het aantal jongeren dat weer bij pa en ma gaat wonen, stijgt. In Italië ligt het gemiddelde boven de 30 jaar, en waarschijnlijk is daar de discussie over de vermeende moederskindjes het felst.

Want het is inderdaad niet altijd noodgedwongen dat jongeren zo lang bij hun ouders blijven. Federico Mello, auteur van het boek *Italië verklaard voor mijn opa*,⁸ heeft een pamflet gepubliceerd waarin hij fel van leer trok tegen Padoa-Schioppa.⁹ Maar in de eerste alinea's erkende hij dat lang niet al zijn leeftijdsgenoten het met hem eens zullen zijn. Als je een auto van papa hebt, een grote plasma-tv en een werkster die iedere dag de rotzooi op je kamer opruimt, dan zul je je niet herkennen in deze pagina's, schreef Mello.

Dat was een aanloop naar een felle aanval op de 'egoïstische opa's' van Italië, onderbouwd met een hele reeks cijfers. Zo is de verhouding tussen uitgaven voor ouderen en jongeren in Italië 3,5: tegenover iedere euro voor een jongere staat 3,50 euro voor een oudere. In West- en Noord-Europese landen is dat 1,70 tot 0,80. Eind jaren tachtig was het gemiddelde maandloon voor iemand tussen de 19 en 30 jaar twintig procent lager dan dat van iemand tussen de 30 en de 60 jaar. Nu is dat verschil gestegen naar 35 procent.

Wij, de jongeren die na 1970 zijn geboren, schreef Mello, moeten de prijs betalen voor de enorme achterstand van ons land, voor de jaren van corruptie en enorme begrotingstekorten. En nu moeten wij ons staande zien te houden 'in een land waarin het succes en de mogelijkheden van een persoon meer afhangen van de feodale voorrechten die door bloedverwantschap zijn overerfd dan door de mogelijkheden die worden geboden dankzij een normale sociale mobiliteit.' Zijn boodschap aan Padoa-Schioppa: stel ons in staat het huis uit te gaan, dan pakken we die handschoen maar wat graag op.

* * *

Veel problemen van jongeren in Zuid-Europa zijn ook elders terug te vinden. Ook in Nederland, Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk bestaat onder jongeren het gevoel dat zij krom moeten liggen voor de pensioenen van hun ouders. Maar door de schokken van liberalisering en flexibilisering en door een sociaal bestel waarin nauwelijks aandacht bestaat voor individuele jongeren, zitten de jongeren in Zuid-Europa in een veel penibeler situatie dan hun leeftijdsgenoten noordelijker in Europa. Hun autonomie, de mogelijkheid om je eigen leven in te richten, is een stuk kleiner. De toekomst boezemt eerder angst in dan vertrouwen.

Maar hoe groot de onvrede ook is, grootschalige protesten van jongeren ziet vrijwel niemand in het verschiet. Er komt geen herhaling van de studentenprotesten van 1968, zo is de verwachting. Want een ideologisch alternatief is niet zichtbaar, een politieke utopie die de motor kan vormen voor zulke protesten, ontbreekt. In de aandacht voor milieu en duurzaamheid zijn elementen zichtbaar van een vooruitgangsideaal, maar een focus daarbij ontbreekt.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is generatie na generatie groot geworden in de overtuiging dat de jongere garde het beter zal hebben dan de oudere, dat je door hard te werken iets op kunt bouwen en jezelf vooruit kunt helpen. Dat vertrouwen is, zeker onder Zuid-Europese jongeren, vrijwel volledig verdwenen — ongeacht opleiding, afkomst of sekse. En dat was al zo voordat de financiële crisis en de recessie begonnen te bijten.

Noten

- 1 Carolina Alguacil, 'Soy mileurista', *El País*, 21 augustus 2005.
- 2 Zie bijvoorbeeld www.generazione1000.com.
- 3 Zie <http://g700.blogspot.com>.
- 4 Zie onder andere Olivier Galland en Bernard Roudet (red.), *Les jeunes Européens et leurs valeurs. Europe occidentale, Europe centrale et orientale*. Parijs: La Découverte, 2005; en Olivier Galland en Yannick Lemel, *Valeurs et cultures en Europe*. Parijs: La Découverte, 2007.
- 5 Voor een uitgebreide behandeling van dit thema, zie bijvoorbeeld Marc Leijendekker, *Het land van de krul. Italië achter de schermen*. Amsterdam: Prometheus, 2008.
- 6 De cijfers zijn afkomstig van Eurostat, over het jaar 2008.
- 7 Zie bijvoorbeeld *Corriere della Sera*, 4 oktober 2007.
- 8 Federico Mello, *L'Italia spiegata a mio nonno*. Milaan: Mondadori, 2007.
- 9 Federico Mello, 'Il protocollo sul welfare visto dai Bamboccioni', onder andere te downloaden via www.generazioneblog.it.

Praktisch idealisme

Adil Öz: ‘Ik heb een hekel aan doemdenkers en neezeggers’

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV.

CDV sprak met Adil Öz (30). Adil ging na zijn vwo-opleiding op een kantongerecht werken. Hij gaf er leiding aan een kleine administratieve afdeling. Nu heeft hij voor een baan als informatieanalist bij de politie gekozen, een enerverende baan met het karakter van een jongensdroom. Wie wil er nu niet een bijdrage leveren aan het opsporen van criminelen en het oplossen van misdrijven? Binnen zijn werk als informatieanalist staat creatief denken centraal: steeds nieuwe verbanden leggen en je niet voor één gat laten vangen.

* * *

‘Na mijn vwo heb ik vijfenhalf jaar gewerkt op een administratieve afdeling bij een kantongerecht. Het werk zelf beviel prima, maar was een beetje saai, zonder al te veel uitdaging. Uiteindelijk ben ik bij de politie terechtgekomen als informatieanalist. Het voelt alsof een jongensdroom in vervulling is gegaan. Binnen het team moet je samen met anderen een bijdrage leveren aan de oplossing van criminele zaken. In mijn functie als informatieanalist wordt een beroep gedaan op mijn creatief denkvermogen en dat spreekt mij enorm aan. Criminelen bedenken van alles om niet gepakt te

worden en daar moet je inventief in mee- en “tegenin” denken. Met dit werk lever je ook een dienst aan de maatschappij, door een bijdrage te leveren aan de handhaving van de rechtsstaat.’

‘Mijn functie van informatieanalist vindt zijn basis in het kader van het project “Versterking opsporing en vervolging, naar aanleiding van het evaluatierapport van de Schiedammer parkmoord”. Op basis van onterechte veroordelingen in die zaak is mensen toen verweten dat ze een tunnelvisie hadden. Het helpen voorkomen dat er weer zoiets gebeurt is essentieel, ook voor mij persoonlijk. Wanneer er veel van dergelijke fouten worden gemaakt, voedt dat het maatschappelijk wantrouwen in ons rechtssysteem en de rechtszekerheid, en wordt uiteindelijk ook de democratie ondermijnd.’

‘De eenjarige politieopleiding die ik heb gevolgd om dit werk te kunnen doen, was fantastisch! Tijdens de opleiding word je “blauw geverfd” zoals dat heet, je leert het handhavingswerk en het opsporingswerk gedeeltelijk kennen.’

Bijzonder is dat hij als een van de weinige niet-academici in een klasje terecht kwam met voornamelijk universitair geschoolden

(al volgt Öz, voor zover werk en gezin dat toelaten, wel parttime een rechtenstudie).

'We zijn bewust met mensen van heel diverse werkervaring, opleiding en achtergrond samen, juist om tegen te gaan dat eenzijdigheden en professionele blikvernauwing ontstaat. Door de samenstelling van gemengde opsporingsteams wordt gepoogd een andere, meer veelzijdige en creatieve manier van werken te realiseren.'

Binnen de huidige opleiding zijn veel collega's die van werk zijn veranderd en bewust gekozen hebben voor een lager inkomen om dit werk te kunnen doen. Ook Adil heeft de overstap niet op basis van het salaris gemaakt. 'Het is gewoon de drive om te kunnen participeren in onderzoeken. Ik sta er niet voor niets elke dag om vijf uur voor op om dat te kunnen doen.'

* * *

Adil, zoon van een Turkse vader en Nederlandse moeder, zit samen met zijn twee broers ook in de normen-en-waardencommissie van zijn voetbalvereniging in Leiden. 'Wij zijn, zo zou je kunnen zeggen, de bewakers van de interne rechtsorde van de vereniging. Als je je misdraagt in het shirt van de club, wordt de hele vereniging daarop aangesproken. Als je door wangedrag constant in de plaatselijke krant komt te staan, benadeel je de vereniging en geef je de club een slechte naam. Daarbij moeten we ook correctief optreden bij de jeugd (en ook bij senioren), maar het aantal keren dat we daadwerkelijk moeten ingrijpen valt mee. Gedurende het eerste seizoen dat de commissie actief was, hadden we wél heel veel meldingen — dat was gewoon een kwestie van wennen en uitproberen denk ik. Later is het aantal meldingen minder geworden. Het is niet de bedoeling dat we voor elk wisselwasje komen opdrijven. Met problemen die je zelf kunt oplossen gaan we ons dus ook niet bemoeien. Het doel is dat mensen zich

uit zichzelf anders gaan gedragen en dat effect zie je nu optreden.'

* * *

Öz is niet somber over de toekomst. Dat betekent niet dat er niet veel te verbeteren valt.

'Een politiek onderwerp dat ik essentieel vind met het oog op de toekomst is onderwijs. Je kunt alleen vooruitkomen als het onderwijs goed is. Ik sta elke dag in de file, dat zou ik ook wel anders willen, maar echt boeien doet dat me niet. Daarnaast vind ik sport belangrijk, niet alleen omdat bewegen goed is, maar ook en vooral omdat het bijdraagt aan de wilskracht van mensen. Sport stimuleert je om wat extra's te doen. Behalve zelf voetballen, loop ik ook wel eens een rondje hard door de wijk. Je wilt toch elke keer je grenzen verleggen en een stukje langer, harder en een beetje sneller gaan. Zo'n soort training vind ik heel belangrijk, want dat vormt mensen.'

'Ik heb een hekel aan doemdenkers en neezeggers: mensen die zeggen, dat kan niet, gaat niet, of wil niet. De kunst is steeds nieuwe mogelijkheden te blijven zien door op andere en verschillende manieren naar "een zaak" te kijken. Deze kunst, die niet voor niets de kern van mijn werk uitmaakt, is ook buiten werktijd belangrijk.'

Jeroen Theunissen

En wij?

Wij voerden vooral oorlog met onszelf,
het was een tijd van romantiek, een tijd
van helden, sterven kon, we waren zestien
of achttien, schuld van het kapitalisme.
Het was een tijd van veel comfort
en schrijnende omstandigheden, te doen
hadden wij, we moesten samen drinken
tegen het tierende materialisme.
Een hele samenleving van ziellose, saaie,
volwassen verdieners, het was een wereld
van laissez-faire en neoliberalisme.
Met onze handen die we leenden gooiden
we alles omver, vooral onszelf, de muziek
stopte en ook de oorlog hield op.

Jeroen Theunissen (1977) woont en werkt in Gent. Hij schreef drie romans, *De onzichtbare*, *Het einde* en *Een vorm van vermoedheid* en een dichtbundel *Thuisverlangen*. In mei 2009 verschijnt zijn tweede bundel, *Het zit zo*.

*Jongeren in crisistijd (II):
nationaal perspectief*

‘Gewoon jezelf zijn’: jongerencultuur veertig jaar na mei 1968

De jongeren van nu zijn de erfgenamen van het gedachtegoed van de jaren '60 en '70. Die dromen van weleer over individuele vrijheid, persoonlijke authenticiteit en rebels conformisme leven in nieuwe vorm voort. Alleen zijn ze geen uiting van protest meer tegen de massaconsumptie en de massacultuur maar vormen er een integraal onderdeel van.

door Dick Houtman, Stef Aupers & Peter Achterberg

Dick Houtman is hoogleraar cultuursociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Stef Aupers en Peter Achterberg zijn sociologisch onderzoeker aan dezelfde universiteit.

HET VOORJAAR VAN 2008 STOND in het teken van de herdenking van de culturele en politieke turbulentie van ‘mei 1968’. Jongeren uit de middenklasse uitten destijds hun onvrede over een benauwende ‘burgerlijke’ samenleving en een ‘technocratisch’, ‘kapitalistisch’ en ‘imperialistisch’ systeem, dat mensen reduceerde tot onbeduidende radertjes in een zieloze machine.¹ Deze zogenoemde ‘tegencultuur’ behelsde niet zozeer een ‘mislukte’ poging tot politieke revolutie door jonge hoogopgeleiden, als wel een stroomversnelling in een proces van culturele verandering dat westerse landen, en Nederland niet het minst, sindsdien onherkenbaar heeft veranderd.²

In zijn invloedrijke studie *The silent revolution* uit 1977 schetst de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart een en ander als een uitvloeisel van de na de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen welvaart en veiligheid. De protestgeneratie van de babyboomers was immers opgegroeid in een

samenleving waarin schaarste en armoede voor velen tot het verleden behoorden, terwijl hun ouders de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog hadden meegemaakt. Dergelijke jeugdervaringen, zo luidt Ingleharts centrale stelling, zijn bepalend voor de prioriteiten die mensen er de rest van hun levens op na houden. Wanneer steeds meer mensen onder welvarende omstandigheden opgroeien, zullen volgens Inglehart de prioriteiten dus steeds meer verschuiven van fysieke en materiële veiligheid ('materialisme') naar individuele vrijheid en zelfontplooiing ('postmaterialisme').

Hierdoor kwam volgens Inglehart in de late jaren '60 en de vroege jaren '70 het politieke elan uit een heel andere hoek dan de marxisten vanouds voorspeld hadden: 'De opkomst van een nieuw type protest in een periode

van grote welvaart was geen kwestie van toeval. Economische ineenstorting mag dan in de jaren dertig hebben geleid tot een zwaai naar links, een periode van aanhoudende welvaart en fysieke veiligheid heeft in de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig geleid tot de opkomst van *nieuw* links.³ Theodore Roszak, minstens evenzeer ideoloog als wetenschappelijk waarne-

De maatschappelijke betekenis van dromen over individuele vrijheid en rebels non-conformisme is drastisch veranderd

mer van de maatschappelijke onrust van destijds, formuleert het als volgt: 'In plaats van de klassenvijand te ontdekken in de eigen fabrieken, treft de *bourgeoisie* haar tegenover zich aan de ontbijttafel aan, in de persoon van haar eigen verwende kinderen.'⁴

Inglehart lijkt gelijk te hebben als hij beweert dat het belang van individuele vrijheid en zelfontplooiing sinds de late jaren '60 alleen maar is toegenomen, maar voor zijn stelling dat dit een gevolg is van de toename van de welvaart bestaat geen overtuigend bewijs.⁵ In wat volgt, willen wij echter een andere tekortkoming van zijn theorie behandelen, namelijk de veronachtzaming van de drastisch veranderde maatschappelijke betekenis van de dromen over individuele vrijheid, persoonlijke authenticiteit en rebels non-conformisme van weleer.⁶ Hoewel ze mettertijd steeds verder verspreid zijn geraakt, inspireren deze dromen vandaag de dag immers nauwelijks nog politieke protesten tegen een als verstikkend en onderdrukkend ervaren sociaal, economisch en politiek 'systeem'. Ze zijn zelfs steeds meer de motor gaan vormen van een systeem dat ze belooft te kunnen inlossen zonder dat daarvoor nog een radicale transformatie van de samenleving noodzakelijk is.

THINK DIFFERENT. REBELSE CONSUMENTEN OP JACHT NAAR
AUTHENTICITEIT

De tegencultuur van de late jaren '60 en vroege jaren '70 stond uitgesproken kritisch tegenover massaconsumptie en consumptiecultuur, beide voorgesteld als bronnen van benepen conformisme en burgerlijke afgunst op de afmetingen van de auto van de buurman.⁷ Waar de betrokkenen destijds geloofden te protesteren tegen een betrekkelijk statische en onveranderlijke maatschappelijke hoofdstroom, benadrukken hedendaagse wetenschappelijke waarnemers juist dat deze laatste onder invloed van het nieuw opgekomen culturele klimaat gewoon meeveranderde. '[De tegencultuur] *ageerde niet tegen* de hoofdstroom van de samenleving, maar *doordrenkte en transformeerde* haar', zo stelt de Britse historicus Arthur Marwick vast.⁸ Wij kunnen wat hem betreft dan ook beter spreken van een 'culturele' dan van een '*tegen*culturele' revolutie.⁹

In overeenstemming hiermee vond in dezelfde periode waarin protest tegen massaconsumptie en consumptiecultuur werd aangetekend inderdaad een ingrijpende transformatie van het denken over consumptie plaats. Het bedrijfsleven brak met de logica van de massaconsumptie en begon consumenten juist uit te dagen om zich via consumptie te onderscheiden van de conformistische massa. *Marketing* maakte geleidelijk plaats voor *branding*, waarbij merken van een jong, hip, avontuurlijk, rebels en non-conformistisch imago werden voorzien. Er ontstond, in de woorden van Thomas Frank, zoiets als een 'hip consumentisme dat wordt voortgestuwd door walging van de massamenleving zelf'¹⁰ en dat 'de consument belooft te verlossen van de akelige nachtmerrie van het burgerlijke consumentisme'.¹¹ Wie vandaag de dag op Hyves kijkt, ziet waartoe dit heeft geleid: jonge mensen tonen daar aan de hand van hun favoriete merken hoe 'anders' zij zijn dan anderen. Degenen die zich destijds verbonden met de tegencultuur zullen hen ongetwijfeld stakkers vinden, maar dienen zich daarbij dan wel te realiseren dat wij hier wel degelijk te maken hebben met een erfenis van het non-conformisme van de jaren '60. De hippies van destijds blonken trouwens ook niet uit in originaliteit waar het ging om bijvoorbeeld kleding- en muzieksmaak.

Men hoeft tegenwoordig niet lang te zoeken voordat men stuit op reclames die appelleren aan dromen over vrijheid, authenticiteit en rebellie. Natuurlijk geldt dit voor de reclames van Apple, zoals Ridley Scotts prijswinnende filmpje voor de introductie van de Macintosh in 1984, geïnspireerd door Orwells roman met dat jaartal als titel. Het filmpje werd voor het eerst uitgezonden tijdens de Amerikaanse Super Bowl op 22 januari 1984, waarin de Los Angeles Raiders in Tampa, Florida, de Washington Redskins

met 38-9 versloegen.¹² Apple profileert zich in het filmpje als een merk voor rebelse individualisten die durven te breken met de saaie en conformistische grijsheid van degenen die zich slaafs onderwerpen aan wat machtigen van hen verlangen. Apples *Think different*-campagne laat al even weinig aan de verbeelding over en geeft ongeveer dezelfde boodschap af. Men kan natuurlijk tegenwerpen dat Apple, met name via oprichter Steve Jobs, duidelijke wortels in de tegencultuur van de jaren '60 heeft, zodat wij hier slechts te maken hebben met een oprisping van een enkele oude hippie die zijn streken nog niet is verleerd.

Maar er is zoveel meer. Enige jaren terug verzamelden twee van ons reclameslogans die refereren aan idealen van persoonlijke authenticiteit.¹³ Er waren er vele, en ze worden zeker niet alleen gebezigd door bedrijven met duidelijke wortels in de tegencultuur. Enkele voorbeelden: 'Altijd jezelf' (HEMA), 'Even puur jezelf zijn met de verfijnde melanges van Pickwick', 'Het beste wat je kunt worden is jezelf' (uitzendbureau Content), 'Alle ruimte om jezelf te zijn' (Landal GreenParks), 'Wees jezelf, er zijn al zoveel anderen' (7UP) en ten slotte de allermooiste: 'Blijf jezelf tot het einde' (uitvaartverzekeraar Monuta).

Zelfs een oerdegelijk Duits bedrijf als BMW flirt tegenwoordig nadrukkelijk met een rebels en non-conformistisch imago in de voor de Amerikaanse markt bedoelde reclamecampagne *Company of Ideas*. De bijna retorische vraag luidt: 'Is er ooit iets werkelijk buitengewoons tot stand gebracht via een compromis?' Het antwoord is: 'In één woord: nee!' Verder heet het: 'Omdat wij nee kunnen zeggen tegen compromissen, kunnen wij ja zeggen tegen andere dingen [...]

Door het koesteren van onze autonomie en ons vermogen om nee te zeggen, kunnen wij ervoor zorgen dat grootse ideeën voortbestaan opdat ze ultieme motorvoertuigen kunnen worden.' Roy Spence, president van het Amerikaanse marketingbureau GSD&M, merkt naar aanleiding van deze reclamecampagne op:

De geest van de tegencultuur vormt de brandstof waarop de consumptiemaatschappij op volle toeren draait

'BMW's prestaties zijn legendarisch, maar hoe ze dat voor elkaar krijgen, is ook een belangrijk onderdeel van het verhaal. Ze krijgen het voor elkaar door passie en inspiratie — ze worden niet gehinderd door ideeëndodende bureaucratie.'

De hedendaagse consumptiecultuur, zo kunnen wij vaststellen, is doordrenkt door het non-conformistische ethos van de tegencultuur, dat consumptiegoederen voorziet van aura's van rebellie en persoonlijke authenticiteit. De geest van de tegencultuur is kortom niet verdwenen, maar vormt

inmiddels de brandstof waarop de motor van de consumptiemaatschappij op volle toeren draait.¹⁴

BROADCAST YOURSELF. NIEUWE MEDIA EN ZELFEXPRESSIE

Ook in de huidige media is de rebelse geest van de tegencultuur prominent aanwezig. Dat is niet verwonderlijk: de nieuwe media waarmee jongeren van nu massaal opgroeien — de pc, het internet en computergames — zijn goeddeels ontwikkeld door een generatie postmaterialistische babyboomers, ontevreden hackers en technisch bekwame hippies die zich keerden tegen de monopolisering van technologie door de overheid en multinationals.¹⁵ De belangrijkste ontwerpers van de personal computer — onder wie Bill Gates (Microsoft) en Steve Jobs en Steve Wozniak (Apple) — maakten onderdeel uit van een tak van de tegencultuur die pleitte voor *computer power to the people*.¹⁶ Wozniak beweert: ‘Ik kwam uit een groep die je beatniks of hippies zou kunnen noemen — een hoop techneuken die radicale taal uitsloegen over een informatierevolutie en hoe ze de wereld totaal zouden veranderen en de computers bij de mensen thuis zouden brengen.’¹⁷

Deze privatisering van computertechnologie is inmiddels een voldongen feit. Vrijwel elk huishouden in Nederland beschikt tegenwoordig over één of meer computers en een internetaansluiting.¹⁸ Het is met name de jonge ‘digitale generatie’¹⁹ die volop werkt, speelt en communiceert met de nieuwe media. Internet is veruit het favoriete medium. Belangrijk is daarbij dat de virtuele wereld niet alleen — of zelfs niet in de eerste plaats — gebruikt wordt om informatie op te zoeken, maar voor jongeren primair een sociale en expressieve functie heeft. De belangrijkste idealen van de tegencultuur uit de jaren ’60 — zelfexploratie, persoonlijke authenticiteit of ‘gewoon jezelf zijn’ — zijn wijd verspreid onder jongeren, maar worden niet langer verbonden met een ontsnapping aan het ‘systeem’. Integendeel: zij worden gevoed en gemedieerd door consumptie en nieuwe media. Het tegenculturele adagium van de Amerikaanse hippiegoeroe Timothy Leary *turn on, tune in, drop out* heeft plaatsgemaakt voor *turn on, boot up, jack in*; cyberspace is de plaats waar jongeren laten zien wie zij zijn of wie zij willen zijn.

Dat blijkt al uit de eerste studies naar gedrag van jongeren op het internet uit de jaren ’90.²⁰ Juist door de anonimiteit van het internet kunnen zij vrijelijk experimenteren met aspecten van de identiteit die in het echte leven bij face-to-facecontact niet aan bod komen. Internet biedt, anders gezegd, de mogelijkheid om sociaal wenselijk gedrag los te laten en gevoelens van schaamte en verlegenheid te overwinnen. Jongeren doen zich naar eigen zeggen online vaker voor als ouder dan ze zijn, stoerder dan ze zijn, zij ‘flirten’ meer en openlijker dan in het gewone leven en presenteren zich

soms als iemand van het andere geslacht (*genderbending*). Ook modelleren zij hun identiteit online vaak naar een ideaalbeeld dat zij hebben ontleend aan de media.²¹

Vooral zogenoemde Web 2.0-applicaties bieden oneindig veel mogelijkheden voor zelfexpressie. De opvallendste manifestatie daarvan zijn misschien wel onlinegames als *EverQuest*, *World of Warcraft* en *Second Life* – driedimensionale virtuele werelden waar jongeren, en dan vooral jongens, zich uitleven door karakters te ontwikkelen die het naar eigen zeggen mogelijk maken 'te zijn wie zij werkelijk zijn'.²² Of kunnen zij zo zijn wie zij *willen* zijn? In overeenstemming met de liberale geest van de jaren '60 motiveert het internet in elk geval een radicale democratisering van kunstenaarschap en sterrendom. In filmpjes op YouTube en MySpace zoeken jongeren naar meer dan Andy Warhols 'fifteen minutes of fame' en kan iedereen een ster zijn. Het adagium *Broadcast Yourself* van YouTube vat deze ambitie treffend samen. Massaal tonen jongeren op het internet hun kunsten en vermeende talenten – in de (meestal) ijdele hoop dat een gedroomd publiek spoedig vervangen zal worden door een reëel publiek. Profielsites als Sugababes.nl, Superdudes.nl of CU2 staan vol met foto's waarop jongeren zich presenteren als erotische diva's of met goud behangen popsterren terwijl weblogs dikwijls vol staan met intieme details over persoonlijke gebeurtenissen, confessies en bekentenissen. Weblogs zijn daarmee vergelijkbaar met dagboeken, met als cruciaal verschil dat de bekentenissen op weblogs niet privé maar juist openbaar en publiek toegankelijk zijn.

Zelfexpressie op het internet lijkt daarmee een min of meer narcistisch karakter te krijgen. Immers: de door het zelf geobsedeerde narcist, stelt Christopher Lasch, 'is in de zoektocht naar zelfvertrouwen afhankelijk van anderen. Hij kan niet zonder een publiek dat hem bewondert. [...] Voor de narcist is de wereld een spiegel.'²³ Het internet is bij uitstek een podium waarop jongeren zichzelf uiten en waar zij zoeken naar sociale bevestiging – waar zij jagen op een imaginair of echt publiek en een eindeloos applaus.

VAN GROTE IDEALEN NAAR SUBJECTIEVE ERVARINGEN

Vergelijken wij de jongerencultuur van de late jaren '60 en de vroege jaren '70 met die van tegenwoordig, dan is er sprake van zowel continuïteit als verandering. Net als destijds motiveren dromen over individuele vrijheid, persoonlijke authenticiteit en rebels non-conformisme het handelen van jongeren. Zij willen, zoals dat heet, 'gewoon zichzelf zijn', 'hun eigen ding doen', en zijn er daarbij rotsvast van overtuigd recht te hebben op 'respect'. Het recht op individuele vrijheid en zelfbeschikking heeft zich in een halve eeuw tijd als een olievlek over het land verspreid, zoals blijkt uit de

inmiddels zeer progressieve opvattingen over (homo)seksualiteit, *gender* en gezin. Hoewel deze ontwikkeling niet uniek is voor ons land,²⁴ behoort Nederland wat dit betreft wel tot de internationale voorhoede – zelfs in die mate dat wetenschappelijke waarnemers hier te lande spreken over het ontstaan van een nieuwe progressieve meerderheid.²⁵ Ook in de huidige Nederlandse politiek worden deze progressieve opvattingen, van uiterst

links tot uiterst rechts, gekoesterd.²⁶

Het postmaterialisme onder jongeren is diep verankerd in het materialisme van de markt

De dromen over individuele vrijheid, persoonlijke authenticiteit en rebels non-conformisme van de tegencultuur van de late jaren '60 en de vroege jaren '70 zijn, kortom,

niet verdwenen: zij zijn inmiddels de dominante cultuur geworden. Ze inspireren jongeren dan ook nauwelijks nog tot politieke strijd voor een betere wereld met meer vrijheid, maar zetten hen aan tot consumptie en mediagebruik. En andersom: markt en media hebben de tegenculturele kritiek van de jaren '60 en '70 geïncorporeerd en beloven jongeren rebelse vrijheid en persoonlijke ervaring. Heath en Potter (2004) beweren zelfs dat 'kritiek op de massamaatschappij de afgelopen veertig jaar een van de stuwende krachten achter het consumentisme' is geweest.

Het postmaterialisme onder jongeren is daarmee diep verankerd in het materialisme van de markt; persoonlijke vrijheid is ingebed in moderne systemen. De hippies van destijds zouden deze 'vrijheden' van jongeren dan ook zonder meer hebben afgedaan als niet meer dan 'schijnvrijheid' of 'repressieve tolerantie' – het bewustzijn van elk individu zou gezien worden als volledig 'vervreemd' en als ingekapseld door de logica van 'het systeem'. Jongeren van nu zijn vermoedelijk niet onder de indruk van dergelijke interpretaties: zij laten zich niet leiden door grote idealen maar door subjectieve ervaringen en zijn, mede hierdoor, het dichotome denken in termen van 'individu versus het systeem' allang voorbij. Toch zijn jongeren erfgenamen van het gedachtegoed van de jaren '60 en '70. Zij zijn, zouden zij zeggen, 'gewoon' te allen tijde 'zichzelf'.

Literatuur

Aupers, S., 'Online gamer. Tussen zelfexpressie en dwang', in: Marguerite van den Berg, Corien Prins en Marcel Ham (red.), *In de greep van de technologie. Nieuwe toepassingen en het gedrag van de burger*. Jaarboek TSS Tijdschrift voor

sociale vraagstukken. Amsterdam: Van Gennep, 2008, pp. 231-246.

Aupers, S., Dick Houtman en Inge van der Tak, "'Gewoon worden wie je bent.'" Over authenticiteit en anti-institutionalisme', *Sociologische Gids* 50 (2003), nr. 2, pp. 203-222, 225.

Brink, G. van den, *Schets van een bescha-*

- vingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.
- Campbell, Colin, *The easternization of the west. A thematic account of cultural change in the modern era.* Boulder, CO: Paradigm, 2007.
- Duyvendak, Jan Willem, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie.* Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossiuspers, 2004.
- Frank, Thomas, *The conquest of cool. Business culture, counterculture, and the rise of hip consumerism.* Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1997.
- Heath, Joseph, en Andrew Potter, *Nation of rebels. Why counterculture became consumer culture.* New York, NY: HarperCollins, 2004.
- Himanen, Pekka, *De hacker-ethiek en de geest van het informatietijdperk.* Amsterdam: Nieuwezijds, 2001.
- Haan, Jos de, en Christian van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2006. De digitale generatie.* Amsterdam: Boom, 2006.
- Houtman, Dick, *Class and politics in contemporary social science. 'Marxism lite' and its blind spot for culture.* New York: Aldine de Gruyter, 2003.
- (2008a), 'God in Nederland 1996-2006. Enkele godsdienstsociologische routines ter discussie', *Religie & samenleving* 3 (2008), nr. 1, pp. 17-35.
- (2008b), *Op jacht naar de echte werkelijkheid. Dromen over authenticiteit in een wereld zonder fundamenten.* Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam. Amsterdam: Pallas Publications, 2008.
- , Peter Achterberg en Jan Willem Duyvendak (2008a), 'De verhitte politieke cultuur van een ontzuilde samenleving', in: Bart Snels en Noortje Thijssen (red.), *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring.* Amsterdam: Boom, 2008, pp. 61-80.
- , — en — (2008b), 'Rechtse partijen pleiten voor individuele vrijheid en laten links sprakeloos achter', *NRC Handelsblad*, 27 september 2008.
- Inglehart, Ronald, *The silent revolution. Changing values and political styles among western publics.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.
- , *Culture shift in advanced industrial society.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
- , *Modernization and postmodernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.
- Lasch, Christopher, *The culture of narcissism. American life in an age of diminishing expectations.* New York, NY: Norton, 1991 [1979].
- Levy, Steven, *Hackers. Heroes of the computer revolution.* Londen: Penguin Books, 2001 [1984].
- Marwick, Arthur, *The sixties. Cultural revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958-c. 1974.* New York: Oxford University Press, 1998.
- Roszak, Theodore, *The making of a counter culture. Reflections on the technocratic society and its youthful opposition.* Garden City, NY: Doubleday, 1969.
- , *From Satori to Silicon Valley.* 2000. Zie <http://library.stanford.edu/mac/primary/docs/satori/index.html>.
- Steyaert, Jan, en Jos de Haan (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2007. Gewoon digitaal.* Amsterdam: Boom, 2007.
- Turkle, Sherry, *Life on the screen. Identity in the age of the internet.* New York: Simon & Schuster, 1995.
- Turner, Fred, *From counterculture to cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network and the rise of digital utopianism.* Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Valkenburg, Patti, Alexander Schouten en Jochen Peter, 'jongeren en hun identiteitsexperimenten op internet', in: Jos de Haan en Christian van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2006. De digitale generatie.* Amsterdam: Boom, 2006, pp. 47-58.
- Zijderveld, Anton C., *The abstract society. A cultural analysis of our time.* Garden City, NY: Doubleday, 1970.

Noten

-
- 1 Roszak 1969; Zijderveld 1970.
- 2 Campbell 2007, pp. 234-239; Marwick 1998.
- 3 Inglehart 1977, p. 262, zijn cursivering.
- 4 Roszak 1969, p. 34.
- 5 Houtman 2003, pp. 66-102.
- 6 Deze omissie in het werk van Inglehart is vrijwel zeker een gevolg van zijn eenzijdige nadruk op kwantitatieve analyse van surveydata. Voor 'het tellen der neuzen' en het maken van systematische vergelijkingen tussen bijvoorbeeld geboortecohorten is zo'n aanpak uiteraard zeer bruikbaar, maar voor het analyseren van de verhouding tussen de dominante cultuur en het verzet daartegen is zij dat veel minder (Houtman 2008a).
- 7 Deze paragraaf is gebaseerd op de oratie van de eerste auteur (Houtman 2008b).
- 8 Marwick 1998, p. 13, zijn cursivering.
- 9 Marwick 1998, p. 15; vergelijk Campbell 2007, pp. 234-239.
- 10 Frank 1998, p. 28.
- 11 Frank 1998, p. 32.
- 12 Het filmpje is onder andere te vinden op YouTube: <http://nl.youtube.com/watch?v=OYecfv3ubPS> (geraadpleegd op 21 februari 2009).
- 13 Aupers, Houtman en Van der Tak 2003.
- 14 Frank 1998, p. 27.
- 15 Levy 1984.
- 16 Roszak 2000; Turner 2006.
- 17 Geciteerd in Himanen 2001, p. 176.
- 18 Steyaert en De Haan 2007.
- 19 De Haan en Van 't Hof 2006.
- 20 Turkle 1995.
- 21 Valkenburg, Schouten en Peter 2006.
- 22 Aupers 2008.
- 23 Lasch 1979, p. 10.
- 24 Inglehart 1977, 1990, 1997.
- 25 Van den Brink 2004; Duyvendak 2004.
- 26 Houtman, Achterberg en Duyvendak 2008a, 2008b.

Naar een nieuwe verloren generatie?

Welke lessen zijn uit de economische crisis van de jaren '80 te trekken? Toen werd, niet geheel terecht, gesproken van 'een verloren generatie'. Dreigt langdurige werkloosheid opnieuw voor jongeren? Dat hoeft niet, mits de foute remedies uit de jaren tachtig worden vermeden. Dus geen Vut, geen overbodig werk scheppen. Wat wel helpt is een mobieler arbeidsmarkt.

door *Wil Arts*

Emeritus hoogleraar sociologie, universiteit Tilburg.

NU EEN DIEPE EN LANGDURIGE RECESSIE — misschien zelfs depressie — onontkoombaar lijkt, zijn vragen naar de sociale gevolgen van economische crises weer actueel geworden. PvdA-fractievoorzitter Mariëtte Hamer heeft recent een dergelijke vraag op de agenda geplaatst met de uitspraak: 'Voor de naïviteit van de jaren tachtig is geen plaats. We mogen geen verloren generatie laten ontstaan'.¹ Wie nader kennisneemt van de notitie waaruit deze uitspraak is gelicht, komt tot de ontdekking dat de PvdA kennelijk lessen wil trekken uit de economische crisis van de jaren '80.² Dat is lovenswaardig, maar er blijven in de notitie nogal wat vragen onbeantwoord. Is er toen echt wel zoiets als een verloren generatie ontstaan? Zo ja, hoe is die dan ontstaan, of liever: wat waren de sociaaleconomische condities die dat ontstaan hebben bewerkstelligd? Zo nee, wat was er dan aan de hand? Zijn de condities van toen dezelfde als die van thans of zijn er naast overeenkomsten misschien ook verschillen aanwijsbaar? Wat zijn de consequenties van eventuele verschillen voor de toekomstperspectieven van een mogelijk nieuwe verloren generatie? Waren beleidsmakers in de jaren '80 werkelijk zo naïef, en kunnen we het nu echt slimmer aanpakken, zoals in de PvdA-notitie wordt gesteld? Ik zal deze vragen in het vervolg

van deze bijdrage, zo goed als dat in kort bestek mogelijk is, proberen te beantwoorden.

GENERATIETHEORIE

De term ‘verloren generatie’ kwam in het midden van de jaren ’80 op als aanduiding voor jongeren die in het begin van dat decennium bij de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt ‘verloren’ dreigden te gaan, simpelweg omdat er geen banen voor hen waren. Het was vooral de socioloog Henk Becker die probeerde dit fenomeen nader te duiden.³ Daarbij kon hij gebruikmaken van een generatietheorie die hij al eerder had ontwikkeld.⁴ Hij vroeg zich af hoe majeure maatschappelijke gebeurtenissen (trendbreuken, macroschokken) de levenskansen van opeenvolgende geboortecohorten beïnvloeden. Becker stelde dat de levenskansen in ons type samenleving steeds minder samenhangen met de sociale herkomst van mensen (hun toegeschreven status; de stand of klasse waarin ze zijn geboren) en steeds meer van het onderwijs dat ze hebben genoten (hun verworven status; het menselijke kapitaal dat ze hebben opgebouwd). De kansen op onderwijs zouden vandaag de dag vooral afhangen van de historische generatie waartoe men behoort. Vervolgens stelde hij dat generaties ontstaan tijdens de formatieve periode van hun leden, dat wil zeggen zo van hun tiende tot hun vijftiende jaar. In deze periode zijn mensen extra ontvankelijk voor ervaringen (bijvoorbeeld van schaarste of welvaart) en vindt hun socialisatie plaats. Vooral de materiële beperkingen uit de formatieve periode zouden lang doorwerken, net als de socialisatie die ze tijdens die periode hebben ondergaan. Ten slotte meende Becker dat mensen die in hun formatieve periode gezamenlijk trendbreuken hebben meegemaakt niet alleen ervaringen delen, maar ook bepaalde problemen gemeenschappelijk hebben. Daardoor vormen ze niet slechts sociale categorieën, maar zijn ze tevens probleemgemeenschappen, zonder echter noodzakelijkerwijs probleemoplossinggemeenschappen te zijn. De leden van een bepaalde generatie verschillen immers van elkaar omdat sommigen rijkere bronnen kunnen aanboren en succesvollere strategieën zullen volgen om hun levenskansen veilig te stellen dan anderen.

Becker liet zijn theorie uitmonden in een typologie van generaties. De geboortecohorten van 1910-1929 duidde Becker aan als de vooroorlogse generatie, die van 1930-1945 als de stille generatie; de cohorten van 1946-1954 noemde hij de protestgeneratie en die van 1955-1970 de verloren generatie; tot slot kwam dan nog de zogenaamde pragmatische generatie, die van 1970 en later dateert. Wat de verloren generatie betreft, vroeg hij zich af in hoeverre de economische recessie, die zijns inziens van ongeveer 1975

tot 1985 heeft geduurd, de jongeren van toen in de opbouw van hun leven, loopbaan en inkomen heeft geschaad. Hun kans op jeugdwerkloosheid was niet alleen twee tot tweeënhalf keer groter dan die van de protestgeneratie, maar ze werden naar verhouding ook meer getroffen door langdurige werkloosheid (meer dan zes maanden) en moesten vaker van werkkring veranderen. Toch meende Becker in 1997 dat driekwart van de leden van de verloren generatie de opgelopen achterstand inmiddels had ingelopen. Het onderste kwart zou echter de boot in meerdere opzichten hebben gemist. De term verloren generatie zou dus eigenlijk slechts voor deze partiële generatie gelden.

Als Beckers analyse klopt, dan zou de komende diepe en langdurige recessie wel eens kunnen leiden tot een nieuwe verloren (partiële) generatie. Beckers boeken waren bedoeld voor een ruim publiek en hadden met opzet een essayistisch karakter. Dat vergrootte hun toegankelijkheid en populariteit, maar ging wel ten koste van de strakheid van bewijsvoering en empirisch-theoretische onderbouwing.

ECONOMISCHE CRISIS

Wat was er tijdens de vorige economische crisis precies aan de hand? De economisch historicus Jan Luiten van Zanden liet de crisis, die werd gekenmerkt door economische stagnatie en inflatie, wat eerder beginnen dan Becker dat deed, namelijk in 1973.⁵ De oorzaken van deze crisis zocht hij in enkele 'exogene' schokken die een einde maakten aan een lange periode van hoogconjunctuur. De belangrijkste schokken waren de ineensstorting van het systeem van vaste wisselkoersen in 1971 en de inflatiegolf van 1968-1973, die uitliep op de oliecrisis van 1973. Eerst nam daardoor het vertrouwen in de economie af en vervolgens zakten eind 1973 de koersen op de aandelenmarkten. Daarna, in 1974 en 1975, daalden zowel de productie als de reële inkomens in alle oESO-landen. Dit was de eerste 'echte' recessie in deze crisisperiode. Een tweede wereldwijde recessie volgde in de jaren 1981 en 1982, mede als gevolg van de tweede oliecrisis in 1979. In de andere jaren van deze economische crisis vond wel economische groei plaats, maar in een veel lager tempo dan in de jaren '60 en het begin van de jaren '70. De belangrijkste verschillen met de nieuwe crisis zijn dat de externe schok nu het instorten van het Amerikaanse financiële systeem was en dat deflatie in plaats van inflatie dreigt. Daarmee heeft de huidige crisis meer gemeen met die van de jaren 1930 dan die van de jaren '70 en '80.

De ontwikkeling van de Nederlandse economie in de periode 1973-1985 week op een aantal punten af van die van de rest van Europa. Nederland doorstond de eerste crisisjaren relatief goed, terwijl na 1979 de Nederland-

se economie in negatieve zin opviel. De relatief goede beginjaren waren te danken aan het expansieve beleid van het kabinet-Den Uyl (1973-1977), dat de nadruk legde op een stimulering van de publieke bestedingen (werkgelegenheidsprojecten, industriebeleid voor bedrijven in nood) en private bestedingen (verhoging minimumloon en uitkeringen). Door dit conjunctureel gezien succesvolle beleid werden de structurele problemen echter vergroot. In het begin van de jaren '80 hadden het steeds verder oplopende begrotingstekort en de steeds slechter wordende internationale concurrentiepositie zodanig ernstige vormen aangenomen dat men niet kon ontkomen aan draconische bezuinigingsprogramma's en loonmatiging. Pas met het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986) werden deze structurele problemen diepgaand aangepakt. Door de bestedingsbeperking was de economische opleving aanvankelijk zwakker dan in de andere oESO-landen. Pas na 1985 trad er een conjuncturele verbetering op.

WERKLOOSHEID

Becker legde in zijn generatietheorie vooral de nadruk op ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Van Zanden laat zien dat niet alleen de economische groei, maar ook de toename van werkloosheid in Nederland een ander patroon volgde dan in de andere oESO-landen. Hoewel de werkloosheid al vanaf het begin van de crisis toenam, bleef deze tot 1979 betrekkelijk laag (minder dan 4% van de beroepsbevolking). Tussen 1979 en 1983 — de jaren van de tweede oliecrisis — nam deze niet alleen razendsnel toe, maar ook nog eens veel sterker dan elders. De werkloosheid steeg in die jaren van 281.000 naar 801.000, om vanaf 1984 — eerder dan in omringende landen — te gaan dalen, om pas aan het eind van de jaren '90 weer onder de 4% terecht te komen. Dit lijkt erop te wijzen dat Becker zijn crisis veeleer vanaf begin 1980 tot eind 1990 had moeten laten lopen. Toen kwam de werkloosheid immers voor het eerst weer op het niveau van 1980. Maar dat is misschien wat te snel gedacht; het ging Becker immers vooral om de jeugdwerkloosheid.

Als we naar de cijfers voor de jeugd- en totale werkloosheid kijken, dan valt op dat de curven ongeveer hetzelfde verloop laten zien.⁶ Er zijn echter twee belangrijke verschillen. Allereerst steeg de jeugdwerkloosheid bij het begin en daalde deze tegen het einde van de crisis sneller dan de totale werkloosheid. Vervolgens kwam de jeugdwerkloosheid tijdens de crisis geleidelijk aan op een substantieel hoger niveau te liggen dan de totale werkloosheid. Zo was op het dieptepunt van de tweede 'echte' recessie (1984) 12% van de afhankelijke beroepsbevolking werkloos, terwijl de jeugdwerkloosheid 25% bedroeg. Zo bezien was het niet zo gek van Becker om het begin

van de economische crisis in 1975 te leggen, maar rond 1985 — zijn gekozen eindpunt — was het probleem van de jeugdwerkloosheid nog steeds zeer

Tijdens de vorige crisis nam ook het arbeidsaanbod sterk toe. Nu gaat dat juist sterk afnemen

ernstig. Pas jaren later werd weer het relatief lage niveau van voor 1975 gehaald.

Het verschil met nu is, dat tijdens de vorige crisis niet alleen de vraag naar arbeid afnam, maar dat ook het aanbod sterk toenam, vooral door toetreding van gehuw-

de vrouwen tot de arbeidsmarkt. Nu gaat het aanbod juist sterk afnemen omdat de babyboomers massaal met pensioen gaan. De overeenkomst is dat de jeugdwerkloosheid thans, net als toen, eerder en sterker stijgt dan de totale werkloosheid.

THEORETISCHE EN METHODOLOGISCHE BEZWAREN

Er schort, zoals opgemerkt, ook iets aan Beckers bewijsvoering en empirisch-theoretische onderbouwing. De methodoloog Jacques Hagens heeft Becker wat dit betreft streng terechtgewezen.⁷ Hagens maakt er geen bezwaar tegen dat verscheidene geboortecohorten gemakshalve worden samengevoegd tot generaties en al evenmin dat er aansprekende etiketten op worden geplakt. Tenminste, zolang die etiketten echt als etiketten worden gebruikt, dat wil zeggen als een handige manier om een complexe werkelijkheid verkort weer te geven. Etikettering gaat zijns inziens echter veel te ver als de indruk wordt gewekt — en dat doet Becker — dat alleen hiermee al theoretisch inzicht wordt geboden. Generaties zijn echter theoretisch lege begrippen, net als cohorten, en schreeuwen daarom om nadere invulling. Beckers invulling bestaat eruit dat hij suggereert dat een macroschok die een bepaalde generatie ondergaat haast allesoverheersend is voor de levensloop van de geboortecohorten die hij ertoe rekent. Empirisch klopt dat niet. Degenen die Becker tot een bepaalde generatie rekent, maken immers niet slechts één macroschok mee, maar ondergaan daarnaast een onafzienbare veelheid van persoonlijke, lokale en (inter)nationale gebeurtenissen vanuit een zeer grote diversiteit van sociale posities. Al deze gebeurtenissen en posities zullen in mindere of meerdere mate hun levenskansen beïnvloeden.

Een tweede bezwaar dat Hagens aandraagt, is dat Becker de sociale gevolgen van gebeurtenissen interpreteert als generatie-effecten. Theoretisch gezien kunnen die gevolgen echter niet alleen cohort-, maar ook leeftijd- of periode-effecten zijn of een combinatie van deze drie. Op ons

geval toegepast, is het via een momentopname onmogelijk uit te maken of de slechte arbeidsmarktkansen van bepaalde mensen op een bepaald moment nu te wijten zijn aan de economische crisis die ze in een eerdere fase van hun levensloop hebben meegemaakt, aan hun ouder worden of aan de sociaaleconomische omstandigheden van het moment zelf. Om die drie factoren te ontrafelen moet men over longitudinale gegevens beschikken, wat wil zeggen dat men in staat moet zijn de mensen die men onderzoekt door de tijd te volgen. Men moet met andere woorden over onderzoeksgegevens beschikken die informatie bevatten over de levensgebeurtenissen die mensen uit verschillende geboortecohorten, in bepaalde leeftijdsfasen tijdens verschillende historische perioden hebben ondergaan.

En dan nog is het niet eenvoudig greep te krijgen op de elkaar overlappende effecten. Gelukkig hebben methodologen hiervoor een specifiek analysemodel ontwikkeld. Helaas blijkt het zelfs met dit model statistisch niet mogelijk om cohort-, leeftijd- en periode-effecten tegelijk te schatten. Men moet er altijd één constant houden. Dat kan door deze op theoretische gronden uit te sluiten of er in ieder geval voor te controleren. Hoewel Hage-naars dit analysemodel een bot, onhandig instrument noemt dat vooral explorerend kan worden gebruikt om inzicht te krijgen in generatie-effecten, is het zijns inziens verre superieur aan de impressionistische beschouwingen op basis van onsystematische gegevens die Becker aan het vermeende ontstaan van een verloren generatie wijdt.

LITTEKENS

Gelukkig beschikken we inmiddels over meer geavanceerd onderzoek, dat het niet alleen mogelijk maakt leeftijd-, periode- en cohorteffecten enigszins te ontrafelen, maar ook te bezien of er in de jaren '70 en '80 zo-

iets als een verloren generatie is ontstaan. Ruud Luijkx en Maarten Wolbers stapelden in hun onderzoek een vijftal enquêtes, afgenomen in de periode 1992-2003, die retrospectieve vragen bevatten over de arbeidsloopbaan van ondervraagden die in de jaren '50, '60, '70 of '80 het onderwijs hebben verlaten.⁸ Ze controleerden

Door het niet-werkzaam zijn in het begin van het arbeidzame leven vormen zich littekens die de kans op werk later negatief beïnvloeden

voor periode-effecten. Wat bleek? Hoe langer men in de eerste drie jaar na het verlaten van het onderwijs niet werkte, des groter de kans dat men in een latere periode van vijftien jaar ook zonder werk zat.⁹ De onderzoekers

concludeerden hieruit dat door niet-werkzaam te zijn in het begin van het arbeidzame leven zich kennelijk littekens vormen die de kansen op betaald werk in een later stadium negatief beïnvloeden. Er werd — in tegenstelling tot wat Becker meende — geen bewijs gevonden voor de stelling dat de littekens in de loop van de tijd langzaam vervagen of zelfs helemaal verdwijnen. Ook vonden de onderzoekers geen cohorteffecten. Of men als jongere nu in tijden van hoge of van lage werkloosheid langdurig zonder werk kwam te zitten, maakte kennelijk niet uit. Het is de breuk die in het ontwikkelingsproces van de jeugdige optreedt in de gevoelige fase naar volwassenheid die littekens achterlaat, en niet de door Becker vooronderstelde macroschok.

EEN BEETJE NAÏEF

Wie nog eens terugkijkt naar het beleid dat in de jaren '70 en '80 is gevoerd, kan moeilijk concluderen dat men indertijd naïef was in de zin dat men het probleem van de jeugdwerkloosheid onderschatte.¹⁰ Ieder kabinet uit die jaren besteedde er ruim aandacht aan en deed zijn uiterste best langdurige werkloosheid van jongeren via tijdelijke banen, gemeenschapstaken en onderwijsvoorzieningen te voorkomen. Hooguit was men een beetje naïef over de mogelijkheden die deze maatregelen boden om het probleem systematisch aan te pakken. De maatregelen bleken achteraf maar al te vaak lapmiddelen te zijn die slechts een tijdelijke verlichting van de problematiek boden. Het probleem met blijvende oplossingen was en is dat ze de arbeidspositie van werkloze jongeren weliswaar structureel versterken, maar dat dit ten koste gaat van andere zwakke groepen op de arbeidsmarkt als ouderen, herintredende gehuwde vrouwen en gehandicapten.

Er is echter een troost. De proportioneel hogere werkloosheid onder jongeren wordt bij een weer aantrekkende economie al snel geringer en verdwijnt geheel bij een herstel van volledige werkgelegenheid. Maar dat is natuurlijk een schrale troost voor degenen die in de tussentijd door de economische recessie getroffen worden. Er blijft altijd gevaar dat zij door langdurige werkloosheid wegzinken in ontmoediging en onverschilligheid. Wie vormen dan de kwetsbaarste groep? Als jeugdigen met een hoger scholingspeil noodgedwongen lager geclassificeerde banen gaan aanvaarden, dan zijn het de voortijdige schoolverlaters, de drop-outs, de laagopgeleiden en dergelijke die het kind van de rekening worden.

Als we het thans slimmer willen aanpakken dan toen, dan zullen de overheid en het bedrijfsleven hen, misschien zelfs dwingend, de kans moeten bieden via toegenomen scholingsmogelijkheden en tijdelijke banen een beter opleidingsniveau en een betere beroepskwalificatie te verwerven.

Op die manier wordt ook voor deze categorie enig perspectief gecreëerd. Vormen van werk die afwijken van de standaard (uitzendarbeid, flexibele contracten enzovoort) blijken namelijk geen negatieve gevolgen te hebben voor de latere loopbaan.¹¹

EN NU?

De conclusie luidt dat er tijdens de vorige economische crisis geen verloren generatie is ontstaan. Wel zijn toen door de hoge jeugdwerkloosheid aan vele jongeren schrijnende wonden toegebracht die nog lang zichtbare littekens hebben achtergelaten. Dat er nu weer zoiets te gebeuren staat, lijkt onafwendbaar. Maar dat betekent nog niet dat de geschiedenis zich geheel en al hoeft te herhalen. We kunnen ook, en daarin heeft Mariëtte Hamer gelijk, proberen er lessen uit te trekken. Ik zal me tot twee lessen beperken. De eerste is dat we bij het oplossen van conjuncturele problemen moeten oppassen geen structurele problemen te verergeren en omgekeerd. Zo heeft Paul de Beer een pleidooi gehouden voor het weer van stal halen van de VUT-regelingen uit de jaren '80.¹² Door het vervroegd uitreden van ouderen zou het huidige en komende banenverlies op een minder pijnlijke wijze kunnen worden opgevangen. Als aan zijn roep gehoor wordt gegeven, dan verergert dat de structureel verwachte krapte op de arbeidsmarkt over vijf à tien jaar echter substantieel. We staan dus voor een duivels dilemma. Veel meer dan laveren tussen een conjuncturele Scylla en een structurele Charybdis zit er, ben ik bang, niet in. De tweede les is dat we niet moeten denken veel slimmer te zijn dan men in de jaren '70 en '80 was. Toen plaatsvervangend directeur-generaal voor de arbeidsvoorziening Kruse in 1978 een overzicht van de werkloosheidsbestrijding in de jaren 1930 in handen kreeg, kwam hij met een schok tot de ontdekking dat hetgeen zijn departement met veel inventiviteit en creativiteit probeerde te bedenken, toen al was gedaan. Dat zou ons ook nu wel eens kunnen gebeuren. Ook dat is een weinig opwekkende gedachte.

Zo dreigt deze bijdrage toch nog in mineur te eindigen. Het is tijd voor een positieve noot. Het CBS en de WRR hebben recentelijk onderzoek gedaan naar de lotgevallen van werknemers die tijdens de recentste recessie (2000-2001) hun baan verloren als gevolg van massaontslag bij een groot bedrijf.¹³ Zij werden drie jaar lang gevolgd. Twee van de drie ontslagenen hadden binnen een halfjaar weer werk. Vooral de jongeren onder hen vonden doorgaans snel een nieuwe baan en gingen er vaak zelfs in inkomsten op vooruit. Moeders met jonge kinderen, ouderen en werknemers van niet-westerse herkomst vonden echter moeilijker nieuw werk. Zij ondervonden ook eerder een inkomstendaling. De conclusie van de onderzoekers luidde

dat massaontslag dus niet onvermijdelijk tot massawerkloosheid leidt. Minister Piet Hein Donner (Sociale Zaken en Werkgelegenheid, CDA) heeft uit deze bevindingen de conclusie getrokken dat we geen werkgelegenheid moeten behouden waar geen werk meer is, maar werkgelegenheid scheppen waarvoor vraag bestaat. Daarom wil hij samen met de sociale partners in een 'crisisteam' een plan uitwerken om de arbeidsmarkt mobieler te maken.¹⁴ Het lijkt het proberen waard. Ondanks de oplopende werkloosheid staan er immers nog veel vacatures open.

Noten

- 1 'PvdA wil in crisistijd scholingsfondsen "leegtrekken"', *de Volkskrant*, 20 december 2008.
- 2 Tweede Kamerfractie PvdA, *Houvast en realisme in onzekere tijd. De PvdA over de arbeidsmarkt*. Den Haag, 19 december 2008.
- 3 Henk Becker, *De toekomst van de Verloren Generatie*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- 4 Henk Becker, *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff, 1992.
- 5 Zie hiervoor en voor het volgende Jan Luiten van Zanden en Richard T. Griffith, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*. Utrecht: Het Spectrum, 1989; en Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht: Het Spectrum, 1997.
- 6 Wiemer Salverda, *Youth unemployment. Dynamics of the Dutch labour market 1955-1988*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.
- 7 Jacques A. Hagenaars, 'De Onzichtbare Kleren van de Generaties, of: Show me your true colors', *Mens en maatschappij* 73 (1998), nr. 3, pp. 211-215.
- 8 Ruud Luijkx en Maarten Wolbers, 'The effects of non-employment in early work-life on subsequent employment chances of individuals in the Netherlands', *European Sociological Review*, 2009 (te verschijnen).
- 9 Uit een eerdere studie van R. Layte, H. Levin, J. Hendrickx en I. Bison ('Unemployment and cumulative disadvantage in the labour market', in: D. Gallie en S. Paugam (red.), *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 153-174) blijkt dat langdurige jeugdwerkloosheid ook opwaartse mobiliteit belemmert en tot een verhoogde kans leidt terecht te komen in ongeschoolde beroepen.
- 10 Dat is de conclusie die ik trek uit herlezing van artikelen van eigen hand uit de besproken periode: Wil Arts, 'Jeugdwerkloosheid en werkgelegenheidsbeleid', *Economische Statistische Berichten*, 1976, pp. 1102-1105; Wil Arts en Derk Brouwer, 'Jeugdwerkloosheid en onderwijsbeleid', *ESB*, 1978, pp. 880-883; Wil Arts en Koos van Wissen, 'Bestrijding van jeugdwerkloosheid', *ESB*, 1983, pp. 12-15; Wil Arts en Stef Samson, 'Kind van de rekening? De beperkte effectiviteit van jeugdwerkplannen', *ESB*, 1987, pp. 372-374.
- 11 B. Steijn, A. Need en M. Gesthuizen, 'Well begun, half done? Long-term effects of labour market entry in the Netherlands, 1950-2000', *Work, Employment and Society* 20 (2006), pp. 453-472.
- 12 Paul de Beer, 'Recessie komt als geroepen', *NRC Handelsblad*, 18 december 2008.
- 13 Dirk Scheele, Ruben van Gaalen en Johan van Rooijen, *Werk en inkomsten na massaontslag. De zekerheid is niet van de baan*. WRR-verkenning nr. 20. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008.
- 14 'Donner: meer arbeidsmobiliteit. Crisisteam met sociale partners moet zich voorbereiden op ontslag golf', *NRC Handelsblad*, 16 januari 2009.

Wat de kredietcrisis ten goede kan keren

De kredietcrisis creëert draagvlak om tot een andere inrichting van de economie te komen. Door de crisis kan de balans tussen consumeren en investeren en tussen private en collectieve verantwoordelijkheid worden hersteld. Ook kan het besef van eigen verantwoordelijkheid terugkeren en ontstaat er ruimte voor het nemen van onorthodoxe maatregelen.

.....
 door Jaap van Duijn

De oud-topman van de Robeco Groep is publicist en econoom. Zijn laatste boeken zijn *De groei voorbij* en *Trends en cycli*.

DE KREDIETCRISIS, DIE IN DE ZOMER VAN 2007 in de Verenigde Staten oplaaide en in het najaar van 2008 ontaardde in een wereldwijde economische recessie, is een van de ernstige perioden van neergang in het Westen sinds de Tweede Wereldoorlog. De abruptheid en de snelheid waarmee de economische bedrijvigheid na september 2008 inzakke laat zich alleen vergelijken met wat na de eerste oliecrisis (1974-1975) en in mindere mate tijdens de Amerikaanse *credit crunch* van 1980 gebeurde. Ook toen was er sprake van een plotselinge en omvangrijke vraaguitval.

Het is geheel onzeker hoe lang deze recessie gaat duren. Aan de ene kant zijn er een niet goed functionerend en ernstig verzwakt financieel stelsel en grote onzekerheid bij consumenten en producenten. Aan de andere kant is er sprake van een ongekende mate van monetaire and budgettaire stimulering door centrale banken en overheden in de meeste getroffen landen, terwijl tegelijkertijd prijsdalingen op grondstoffen- en energie-markten tot omvangrijke kostenreducties voor productieondernemingen leiden. De economische geschiedenis laat genoeg voorbeelden zien van productieaanpassingen die zo drastisch plaatsvonden, dat de conjunctu-

rele bodem heel snel bereikt was en het herstel ook vrij snel kon inzetten. Hoe het deze keer zal gaan is echter nog totaal onzeker.

De kredietcrisis en de economische recessie hebben twee effecten: een inkomenseffect en een vermogenseffect, waarbij geldt dat het laatste het eerste beïnvloedt. Het inkomenseffect betreft de daling van het bruto binnenlands product (bbp), de som van alle toegevoegde waarden die in een economie worden gevormd. In Nederland zou het bbp in 2009 zeer wel met 2% kunnen afnemen, wat dan de grootste daling sinds de Tweede Wereldoorlog zou zijn. Over zo'n krimp moet evenwel niet dramatisch worden gedaan. Zou het bbp in 2009 inderdaad 2% lager zijn dan in 2008, dan zou het qua niveau nog steeds het op twee na hoogste bbp aller tijden zijn en zou Nederland voor wat betreft het inkomen per hoofd van de bevolking nog steeds tot de allerrijkste landen ter wereld behoren.

De vermogensdaling is veel ingrijpender dan de inkomensdaling. Dat komt omdat aandelenbeurzen in 2008 tot 50% en meer zijn gedaald — in Nederland is sprake van de grootste daling in meer dan honderd jaar — terwijl ook de waarde van veel andere vermogensobjecten soms zeer aanzienlijk is gedaald. De vermogens van een aantal grote pensioenfondsen namen met 20% af; die van particulieren dikwijls veel meer. Met het inkomen valt het dus wel mee, maar we zijn wel, in ieder geval op papier, een stuk armer geworden.

Het Chinese karakter voor 'crisis' heeft ook een andere betekenis, namelijk 'kans'. Een crisis schept mogelijkheden tot verandering die zonder die crisis niet of veel moeilijker te realiseren zouden zijn geweest. De huidige crisis in het Westen zou precies datgene kunnen zijn wat we nodig hadden om tot een andere, meer gewenste inrichting van onze economie te komen. Crises zijn altijd uitbarstingen aan het einde van een periode van toenemende onevenwichtigheden. De economische geschiedenis kent tal van voorbeelden waarbij een herstel van evenwicht geleidelijk plaatsvond, zonder dat er een acute crisis voor nodig was. Soms lopen we langs de rand van de afgrond maar tuimelen we er niet in. Zo had het ook nu kunnen aflopen. Maar het bijna omvallen van de hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac en het daadwerkelijk failliet gaan van de zakenbank Lehman Brothers — twee gebeurtenissen die zich binnen een week in september 2008 voltrokken — waren de *tipping points* die deze financiële crisis in een brede vertrouwenscrisis deden omslaan.

GEVOLGEN EN KANSEN

Wat zijn nu de kansen die de kredietcrisis van 2008-2009 biedt?

In de eerste plaats zou de crisis tot gevolg kunnen hebben dat er een betere balans ontstaat tussen consumeren en investeren. De kredietcrisis

was de ontlading na een periode van ongeveer een kwarteeuw waarin de schuldquotes in vrijwel alle landen sterk toenamen, de besparingen daalden en de consumptie als deel van het inkomen gestaag toenam. In de Verenigde Staten daalde de gezinsspaarquote van ongeveer 10% naar nul (nu is zij weer positief). De Amerikaanse maatschappij was daarmee een consumptiemaatschappij geworden. Maar niet alleen in de VS nam de spaarquote af. In Japan en in Europa gebeurde het net zo goed. De 'vrije' spaarquote van Nederlandse gezinnen was de afgelopen jaren zelfs negatief. We spaarden nog wel, maar dat waren uitsluitend 'gedwongen' besparingen via de afdrachten voor de pensioenvoorziening.

Een lage spaarquote en een hoge consumptiequote gaan samen met een lage investeringsquote. In een gesloten economie moeten de investeringen worden gefinancierd uit de besparingen. In een open economie kunnen overschotlanden (als China) de overconsumptie in tekortlanden (als

de Verenigde Staten) financieren, althans zolang zij nog voldoende vertrouwen hebben in de toekomstperspectieven van die tekortlanden.

Consumenten nu gaat ten koste van investeren voor de toekomst.

De naoorlogse generaties zijn

*De naoorlogse generaties
gedragen zich zelfzuchtig*

zich steeds zelfzuchtiger gaan gedragen en zijn zich steeds minder gaan bekommeren om de volgende generaties. Hun horizon is steeds smaller geworden.

De belangrijkste aanjager van de consumptiedrang was de dalende rente. Tussen 1981 en 2005 daalde de kapitaalmarktrente in alle westerse landen. De dalingen werden slechts onderbroken door tijdelijke rentestijgingen in perioden van aantrekkende conjunctuur. De trendmatige daling van de rente in deze kwarteeuw kan verklaard worden uit de trendmatig afnemende inflatie, en deze kan op haar beurt weer verklaard worden door de ruime beschikbaarheid van arbeid gedurende de jaren '80 en '90. Eerst was er de hoge werkloosheid in het Westen die de arbeidskosten drukte, later kon China, door de toestroom van Chinese arbeid van het binnenland naar de kust, tegen zeer lage prijzen het Westen van consumptiegoederen voorzien. Ten slotte hielpen de ontwikkelingen in de informatietechnologie om IT-producten in absolute zin steeds goedkoper te maken.

Hoe lager de rente, hoe meer geld mensen kunnen lenen zonder dat de rentelasten toenemen. In Nederland vertaalde de rentedaling zich in sterk stijgende huizenprijzen. Voor ons land geldt ook nog eens de bijzondere omstandigheid dat gezinnen vanwege de hypotheekrenteaftrek een extreem lage nettorente betalen. De gezinsschulden als percentage van het

beschikbare inkomen zijn hier dan ook hoger dan in de VS. Ook Nederlanders zijn op de pof gaan leven.

Een tweede gevolg van de kredietcrisis is dat de betrokkenheid van de overheid bij het economische proces sterk is toegenomen. Het tijdperk van de terugtrekkende overheid lijkt ten einde te zijn gekomen. De verkoop van staatsdeelnemingen in de afgelopen jaren wordt meer dan gecompenseerd door de aankoop van ABN AMRO en Fortis. De banken zijn een bron van maatschappelijke instabiliteit geworden en een paar maanden van conjuncturele neergang is al voldoende om de ene na de andere cyclische sector een beroep op overheidssteun te laten doen. De zelfredzaamheid van de marktsector is zeer beperkt gebleken.

De grotere rol van de overheid lijkt meer dan een cyclisch fenomeen. Een les van de kredietcrisis is het besef dat een economie strategische sectoren kent, waar de overheid hetzij een beleidsbepalend belang moet eisen (de vervoersinfrastructuur, de energievoorziening, de zorg), hetzij streng toezicht op moet uitoefenen (de financiële sector). Voor de bancaire sector is in dit verband de term 'systeembank' recent populair geworden: dat is een bank die essentieel is voor het functioneren van het financiële stelsel. Vrijwel zeker heeft de kredietcrisis een einde gemaakt aan de privatiseringsgolf. Wellicht gaat het besef nog eens doordringen dat ook de privatisering van de energiemaatschappijen strategisch gezien niet zo'n slimme zet was.

De invloed van de overheid op het economische proces zal ook om andere redenen gaan toenemen. In onze consumptiemaatschappij zijn alle gewone materiële behoeften allang vervuld. De onvervulde behoeften zijn vrijwel allemaal collectieve behoeften, waarin alleen maar door overheidsbeleid en -coördinatie kan worden voorzien: de behoefte aan veiligheid, een schoon milieu, bescherming tegen de gevolgen van klimaatverandering, een goede vervoersinfrastructuur, ruimtelijke ordening. Ook goed onderwijs en adequate zorgverlening kunnen, in ieder geval op het basisniveau, tot de collectieve behoeften worden gerekend.

Het lijkt daarom waarschijnlijk dat de invloed van de overheid op het economische proces in de komende decennia weer gaat toenemen. Niet alleen is gebleken dat de particuliere sector in tijden van nood niet in staat is de eigen problemen zelf op te lossen, ook is overheidsbemoeienis nodig om in de onvervulde behoeften van onze materieel zeer welvarende maatschappij te voorzien.

Het onvermijdelijke gevolg van de verschuiving tussen privaat en collectief zal zijn dat de belastingdruk gaat toenemen. Het vervullen van de collectieve behoeften zal omvangrijke investeringen vragen. Die zullen deels worden gefinancierd uit de lopende inkomsten van de staat, en deels door de uitgifte van langlopende obligatieleningen. Voor wat betreft de

tweede mogelijkheid geldt natuurlijk dat de rentelasten op de overheidsbegroting zullen drukken.

In veel meer dan één opzicht markeert de kredietcrisis het einde van een tijdperk. Het falen van de banken betekent naar alle waarschijnlijkheid ook het einde van de graaicultuur, de zelfverrijking aan de top, die gedurende de jaren '80 begon, maar met name na 1995 escaleerde. In de economische geschiedenis van de Verenigde Staten zijn drie perioden van sterk oplopende inkomensongelijkheid te onderscheiden: de *Gilded Age* (ca. 1873-1893), de *Roaring Twenties* (1920-1929) en de recente episode (1995-heden). De omvangrijke staatssteun en de noodgedwongen nationalisatie van een aantal banken hebben de overheid plotseling de middelen verschaft om daadwerkelijk in de beloningsstructuur van de banken in te grijpen: matiging aan de top is voorwaarde geworden voor het ontvangen van steun. Maar een cultuuromslag vindt nooit van de ene op de andere dag plaats. Terwijl Amerikaanse banken al aan het overheidsinfuus lagen zag de leiding van die banken er toch geen been in om over het rampjaar 2008 nog voor miljarden aan bonussen uit te keren.

De inkomensverschillen tussen de managers aan de top en de gewone werknemers konden de laatste twintig jaar zo sterk toenemen omdat de omvang en de winst van bedrijven navenant steeg. De tientallen miljoenen die aan CEO's werden uitbetaald waren bij de grote ondernemingen toch maar een gering percentage van de bedrijfswinst, met als gevolg dat aandeelhouders zich niet materieel benadeeld voelden en dus zelden tegen de hoge beloningen stemden. Daarmee werd de zelfverrijking aan de top een morele kwestie: bedrijfseconomisch kon het, de Raden van Commissarissen hadden geen economisch belang om haar tegen te gaan, maar er was geen enkele micro-economische, laat staan morele rechtvaardiging voor beloningen voor CEO's, die in de VS op de top van de markt (2007) gemiddeld driehonderd maal die van gewone productiemedewerkers bedroegen.

De twee vorige tijdvakken van toenemende inkomensverschillen eindigden net als de huidige met een ernstige recessie, c.q. depressie. Daarna volgde in de twee eerste gevallen een periode van herbezinning en een terugkeer naar gematigde inkomensverschillen. In de periode 1940-1970 bijvoorbeeld stegen de beloningen van de topmanagers in lijn met die van de modale werknemers, en waren ze in de VS niet driehonderd, maar circa dertig keer zo hoog.

Het opzichtig falen van de bankiers luidt wellicht ook het einde in van het 'CEO-model', het bestuursmodel waarbij de bestuursvoorzitter niet de primus inter pares van een collegiaal bestuur is, maar persoonlijk alle belangrijke beslissingen neemt. Het CEO-model veronderstelt superieure, ja haast bovenmenselijke kwaliteiten die de extreem afwijkende belonin-

gen van de voorzitter moesten rechtvaardigen, maar die natuurlijk vrijwel geen enkele ondernemingsleider bezit. Bovendien leidden de sterallures van de CEO's tot desastreuze beslissingen, waarvan de negatieve effecten uiteindelijk op de maatschappij werden afgewenteld.

Ook betekent de kredietcrisis het einde van de financiële sector als dominante groeisector van de economie, en als de sector waarin veruit de hoogste beloningen werden betaald, niet alleen aan de hoogste managers, maar ook aan de net afgestudeerde juniormedewerkers, die ondoorzichtige producten mochten bedenken die zeer profijtelijk waren voor de bank, maar waarop de klant uiteindelijk alleen maar geld verloor.

De kredietcrisis van 2007-2009 heeft tot een nooit eerder vertoond beroep op de overheid geleid, om lasten te verlichten, steun te verlenen, leningen te garanderen, kapitaalinjecties te verschaffen, belastingen te verlagen of op te schorten, regels te versoepelen en wat al niet meer. De cri-

*Het nemen van
verantwoordelijkheid voor
eigen handelen is verdrongen
door de opvatting dat de
overheid de economische
neergang moet verhelpen*

sis maakt duidelijk dat het met de zelfredzaamheid van de particuliere sector slecht gesteld is. Het lijkt paradoxaal dat op een moment in onze geschiedenis, waarop de materiële welvaart zich op of nabij het hoogste niveau aller tijden bevindt en de vermogens van particulieren weliswaar aangetast zijn, maar nog steeds internationaal gezien zeer omvangrijk zijn, er toch zo naar de

overheid wordt gekeken. De overheid wordt geacht de ontstane ongemakken weg te nemen en partijen voor het geleden verlies zo veel als maar mogelijk is te compenseren.

Toen we nog betrekkelijk arm waren, probeerden we onze problemen zo veel mogelijk zelf op te lossen; nu we rijker zijn dan ooit tevoren, roepen we bij alles de overheid te hulp. De verklaring voor dit gedrag is waarschijnlijk dat door de jaren heen de grootste ongemakken van het leven een voor een zijn weggenomen, via overheidsmaatregelen in de sociale zekerheid, de gezondheidszorg, op het terrein van de veiligheid, via garantieregelingen en verzekeringen en zo meer.

Het gedrag van gezinnen en bedrijven heeft zich aan al die beschermende maatregelen aangepast en het gevolg lijkt te zijn dat de weerbaarheid van mensen sterk is afgenomen. Een onbekommerd leven bij hoge materiële welvaart lijkt als een grondrecht te worden gezien. Economische tegenslag past daar niet bij, zeker niet nu de herinnering aan echte recessies (1957-1958, 1974-1975 en 1980-1982) inmiddels is vervaagd — recessies

die door Nederlanders die jonger zijn dan veertig jaar trouwens ook nooit bewust zijn meegemaakt.

Het nemen van de verantwoordelijkheid voor eigen handelen en daar de huishouding op inrichten is verdrongen door de opvatting dat de overheid de gevolgen van een economische neergang moet verhelpen. De kredietcrisis zou de aanzet kunnen geven tot een mentaliteitsverandering, als blijkt dat de overheid recessies hoogstens wat kan verzachten, maar ze beslist niet kan voorkomen. Het besef van de eigen verantwoordelijkheid, net zoals dat in de jaren '50 en '60 bestond, zou daarmee wellicht kunnen terugkeren.

RUIMTE VOOR ONORTHODOXE MAATREGELEN

Crisisomstandigheden maken maatregelen mogelijk die zonder crisis niet bespreekbaar zouden zijn, maar die op enig moment toch onvermijdelijk zijn. Drie voorbeelden:

1. De verhoging van de AOW-leeftijd van 65 naar bijvoorbeeld 67 jaar.

In Nederland hebben de vakbeweging en de meeste politieke partijen zich steeds heftig verzet tegen deze maatregel, die in de VS en een aantal ons omringende landen al eerder genomen is. De redelijkheid van het voorstel is dat sinds Drees de levensverwachting van Nederlanders met gemiddeld acht jaar is toegenomen, terwijl het aantal werkzame uren waarin het pensioen via premies moet worden bijeengespaard, is afgenomen. Er moet dus steeds meer pensioen in steeds kortere tijd worden opgebouwd. Bij een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar snijdt het mes van twee kanten: er komen twee jaar extra om het pensioen op te bouwen, terwijl de over het resterende leven uit te keren pensioenbedragen lager zullen zijn. Het gevolg is dat de pensioenen op jaarbasis hoger kunnen zijn, zonder dat de premielasten voor werkenden — en daarmee de arbeidskosten — omhoog hoeven te gaan.

2. Het opheffen van de systematische verstoringen op de huizenmarkt.

Iedereen kan weten dat de hypotheekrenteaftrek, die de huizenprijzen in Nederland tot ver boven vergelijkbare buitenlandse niveaus heeft opgedreven, op termijn niet houdbaar is. De jaarlijkse lasten belopen nu al (bij de huidige lage rente) een paar procent van het bruto binnenlands product, met als voornaamste inkomenseffect een herverdeling van arm naar rijk. Bovendien profiteren van de rentesubsidie alleen de 'insiders' (de huizenbezitters) en maken de te hoge huizenprijzen toegang tot de markt door de 'outsiders' (jongeren die een huis zouden willen kopen) buitengewoon lastig. Wat bedoeld was als maatregel om huizenbezit te bevorderen, maakt aanschaf van een eigen koopwoning nu vrijwel onmogelijk. Het

gevolg is ook dat, wil men als 'outsider' toch een huis kopen, hypothecaire leningen moeten worden aangegaan waarvan de rentelasten zwaarder op het gezinsbudget drukken dan ooit tevoren.

De kredietcrisis biedt een uitgelezen kans om, via overgangsmaatregelen, in ieder geval een begin te maken met het opheffen van deze ernstige versterking van de woningmarkt.

3. Het naar voren halen, c.q. intensiveren van noodzakelijk infrastructuurele investeringen.

Nederland geeft, gerelateerd aan het bruto binnenlands product, minder uit aan de verbetering van de eigen infrastructuur dan in de eerste 25 jaar na de Tweede Wereldoorlog, maar ook minder dan in bijvoorbeeld de tweede helft van de negentiende eeuw. In verhouding tot hun veel lagere inkomens gaven vorige generaties meer uit aan wegen, spoorverbindingen en waterwerken dan de huidige. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat het wegennet volgelopen is, het spoorwegnet aan de grenzen van zijn capaciteit zit en er op het punt van de waterveiligheid achterstallig onderhoud is, nog niet eens rekening houdende met de investeringen die nodig zijn als de klimaatverandering doorzet en de zeespiegel gaat stijgen.

Met het naar voren halen van infrastructuurele investeringen zou van de crisistijd een deugd kunnen worden gemaakt: de inspanningen die met het oog op de ontwikkelingen op lange termijn toch gedaan moeten worden, dienen dan tevens om de recessie te bestrijden. Hiermee zou bovendien benadrukt worden dat de maatschappij zich meer dan nu het geval is, om zijn toekomst dient te bekommeren.

Voor investeringen in bijvoorbeeld duurzame energie geldt natuurlijk eenzelfde redeneerlijn.

Het is zeker zo dat met de bestrijding van de kredietcrisis ook problemen naar de toekomst worden geschoven, in plaats van dat ze nu worden aangepakt. Het tot extreme niveaus verlagen van de rente bestendigt de leencultuur, die nu juist aan de basis van deze crisis ligt. Met de oproep om meer te consumeren geven overheden de indruk dat zij de crisis willen bestrijden met wat de oorzaak van de crisis was. De flink lagere oliepijzen betekenen een rem op de inspanningen om alternatieve energiebronnen rendabel te maken. De rekening van de reusachtige toename van de overheidsschulden zal door komende generaties moeten worden betaald, hetzij direct, hetzij indirect in de vorm van hogere inflatie. Bestaande onevenwichtigheden worden dus gecontinueerd, en nieuwe komen erbij.

Dat neemt niet weg dat de kredietcrisis ook allerlei kansen biedt, en draagvlak creëert, om tot een andere inrichting van de economie te komen.

Geen standjes maar sometjes

De samenleving seksualiseert en scholen doen daaraan mee. Dit heeft niets met een vrij en ongedwongen leven te maken, maar alles met dwang en imitatiegedrag. Voor kinderen is deze ontwikkeling funest. Ze moeten eerst de ruimte krijgen om een stabiele en onafhankelijke geest te ontwikkelen. Pas dan weten ze wanneer toe te geven aan lichamelijke impulsen.

.....
door *Nelleke Vermeer*
.....

Redacteur bij het *Nederlands Dagblad* en freelance journalist. Zij is bezig met een biografie van oud-CHU-politica Freule Wttewaall van Stoetwegen.

NOOIT HADDEN NEDERLANDSE VROUWEN zoveel vrijheid als nu. Ze kunnen een goede opleiding volgen, een leuke baan zoeken en zelfstandig beslissingen nemen. Na de emancipatiegolf in de jaren '60 en '70 kwam er evenwicht in de man-vrouwverhoudingen, nieuwe samenlevingsvormen ontstonden en in de orde van huwelijk en gezin kwam licht en ruimte.

De weg naar omhoog was effen; tegenwoordig kan iedereen die geen ziekte, trauma's of kwelgeesten heeft een vrij en ongedwongen leven leiden. Men kan zich leuk en comfortabel kleden, vrienden en vriendinnen hebben en een levenspartner naar keuze zoeken. Zelfs de meest verstokte vrijgezel vindt via internet een 'match'. Mannen en vrouwen kunnen zich een beschaafd en luxe bestaan veroorloven en hun kinderen opvoeden tot onafhankelijke, zelfbewuste volwassenen.

Vreemd genoeg brengt dat vrije leven geen geluk. Wie om zich heen kijkt, ziet verkramptheid en problemen. In de kleding, in de omgangsvormen, in het koopgedrag en in de seks is van alles te vinden, behalve ongedwongenheid. Een eeuw nadat de reformbeweging het korset afschafte en veertig jaar nadat Dolle Mina de bh verbrandde, snijden de vrouwen van nu hun benen aan strings, persen zich in heupbroeken en rillen van de kou

met hun diepe décolletés. Ze kwellen zichzelf met diëten en smeren hun hoofden in met giftige verfstoffen, uit angst voor grijze haren.

Hun dochters uit groep 6 nemen kinderdeodorant mee naar school, om na de gymles hun zweetloze okseltjes met bloemengeuren te bespuiten. Ze dragen truitjes met blote schouders en vinden de liefdesliedjes van K3 allang kinderachtig. Meiden uit groep 8 vragen hun nieuwe leraar wanneer hij voor het eerst gezoend heeft, of hij verkering heeft en of hij op Hyves en MSN zit. Dat lijkt leuk en los, maar het is een beperkte wereld waarin zij leven. Hier ligt de grens, diepgaandere vragen kunnen ze niet verzinnen.

Het zijn meiden die binnenkort naar de brugklas gaan, voorzien van een nieuwe fiets, stabilo's in alle kleuren, een echt eigen mobieltje en een agenda van dertien euro. De aankopen geven ouders het gevoel dat hun kind een goede start krijgt. Ze bezwijken voor de druk van winkeliers, reclames en andere ouders. Ouders die hun kind geen mobiele telefoon meegeven, ontstellen hun omgeving en krijgen het verwijt dat ze 'onverantwoord' zijn en hun kind 'veiligheid' onthouden. Het zijn onzinnige redeneringen die er grif ingaan. De bezwaarden sluiten hun ogen voor de werkelijkheid, die leert dat kinderen het apparaat gebruiken als speelgoed. Onderweg en tijdens de lessen sms'en, fotograferen en filmen ze ermee. Thuis zetten ze het beeldmateriaal op Hyves, chatten en flirten met klas- en schoolgenoten, terwijl hun ouders denken dat ze huiswerk maken. Wie geen Hyves heeft, is een museumstuk.

ONBENULLIGE STRIJD OM EEUWIGE JEUGD

Volwassenen noch kinderen zijn bestand tegen die druk. Ze kijken niet naar wat ze zelf willen, ze hunkeren alleen naar acceptatie. Er wordt een klemmend beroep gedaan op hun fysieke presentatie, met een begerenswaardig uiterlijk en statusverhogende hebbedingen. In zo'n omgeving is seksualisering vanzelfsprekend. De mooie spullen en het strakke lichaam zijn even verslavend als vergankelijk. Van luxe krijgt niemand ooit genoeg. Seks als lustbevrediging geeft zelden voldoening en leidt tot grensverlegging. Het lichamelijke roept om meer en neemt de geest in beslag. Het motto 'baas over eigen lichaam' uit de jaren '60 rustte op een naïeve gedachte. Mensen kunnen niet losbandig zijn zonder eraan onderdoor te gaan. De enige manier om 'baas over eigen lichaam' te zijn, is een stabiele, onafhankelijke geest die de leiding heeft en bepaalt of en zo ja wanneer hij toegeeft aan lichamelijke impulsen.

Kinderen die dat niet leren, rennen in de puberteit hun hormonen achterna. Pubers die van hun opvoeders niet horen dat rust, geduld en volharding voorwaarden zijn om verder te komen in het leven, hopsen van im-

puls naar impuls, ook in de liefde en de seks. Dat is wat er nu gebeurt. De samenleving seksualiseert. Vooral pubers hebben ermee te maken. Volgens onderzoek van de Rutgers Nisso Groep en Soa Aids Nederland uit 2005 was in 1995 24 procent van de scholieren minstens eenmaal met iemand naar bed geweest.¹ In 2005 was het 30 procent. Nog veel meer kinderen waren op een iets minder vergaande manier met seks bezig. De leeftijd waarop seks een belangrijke rol gaat spelen in het leven, daalt. Van de tieners tussen de 12 en 14 jaar heeft zeven procent 'het' al eens gedaan. De kinderen zelf zeggen dat ze hebben 'gesekst'. De term is goed gekozen. 'Seksen' doe je bij eendagskuikens. Het seksen van de pubers is een dierlijke bezigheid, een bekroning op een kortstondige, onvaste voorkeur voor iemand van – meestal – het andere geslacht.

Scholen doen alsof het normaal is en volgen de trends: als kinderen jong over seks praten en veel bloot op tv zien, moeten ze maar gauw voorgelicht worden. Ze moeten leren 'ermee om te gaan', hoe jonger hoe beter. Basis-scholen hielden in 2009 voor de vierde keer 'De week van de Lentekriebels'. In 2008 deden er ruim 250 scholen mee, waaronder veel confessionele

*Seks is niet normaal, seks is
bijzonder en omkleed met taboes*

scholen. In die week krijgen alle groepen dagelijks les over relaties en seksualiteit. In de onderbouw gaat het over bloot, over verschillen tussen jongetjes en meisjes of over de komst van een broertje of zusje. Onderwerpen in de middenbouw

zijn verliefdheid en de eerste puberteitskenmerken. De bovenbouw praat over lichamelijke veranderingen, liefde, seks en relaties.

Zo doen de scholen mee aan de normalisering van jeugdseks. En dat is ook de bedoeling van de scholen. Seks moet normaal worden.

Het is treurig dat scholen meedeinen met de ontwikkelingen. Waar blijft het verzet? Seks is niet normaal, seks is bijzonder en omkleed met taboes. Wie dat bestrijdt, moet naar zichzelf kijken. Wie van de vooruitstrevende, voorlichtende juffen zegt 's ochtends bij de voordeur tegen haar buurvrouw: 'Mijn man en ik hebben het gisteravond toch zó lekker gedaan'? Geen meester excuseert zich in de koffiekamer voor zijn slaperigheid omdat 'het' gisteravond pas na anderhalf uur wurmen wou lukken. De oudsten van hen zijn opgevoed in de jaren '60, de anderen zijn toen geboren, of later. Voor hen zijn leeftijd en schaamte geen excuus voor terughoudendheid, het moet wat anders zijn, het moet de natuurlijke hang naar privacy zijn. Ondertussen laten ze de volgende generatie opgroeien tot exhibitionisten, die vanaf hun vroege puberteit bezig zijn met seks. En dat zijn ze.

PUBERSEKS IS GESTUMPER EN GESTUNTEL

Officieel weten ze wat hun te wachten staat, ze hebben de feiten geleerd, maar het maakt weinig uit. Hun onvolgroeide geest weet zich geen raad met het ontlukende lichaam en met de prikkels en plichten die wachten. Hun frontale cortex is nog tot na hun twintigste jaar in ontwikkeling. Het is het hersendeel dat verantwoordelijk is voor planning, organisatie en het inschatten van de gevolgen van daden. Pubers overzien niet waar ze aan beginnen als ze seksen. Ze zien reclames en video's met stoere, brede binken en onderhorige, slanke sletjes, waardoor ze zich in bed nog onzekerder voelen dan ze van nature toch al zijn. De enige winst van de kennis die ze opdeden, is dat ze voorbehoedmiddelen gebruiken. Dat is heel wat. En heel misschien durven ze soms 'nee' te zeggen als ze niet 'willen'.

Het 'seksen' van pubers is gerommel, gestumper en gestuntel. Het maandblad *Girlz!*, bedoeld voor meisjes van 12 tot 19 jaar, heeft een kernoplage van ruim 118.000 exemplaren. In 2007 las een op de drie meisjes van 13 tot 17 jaar dit blad, dat schrijft over seks, mooi zijn en 'de eerste keer' en een probleemrubriek heeft waarin lezeressen vragen stellen over vrijen zonder condoom, seksen met je neef en seksen als je ongesteld bent.

Het is onheus de 'seksualisering' van de samenleving te relativiseren. De druk op volwassenen en kinderen is krachtig. Sexy zijn en met seks bezig zijn, is een plicht. Dit heeft niets met vrijheid, peace en flowerpower te maken. Vrije seks is een illusie, de praktijk is rigide. Seks heeft liefde nodig om te kunnen gedijen. En enig volwassen inzicht. Volgens biopsycholoog Martine Delfos kan seksualiteit alleen opbloeien in een bestendige verhouding, waarin twee personen geestelijk op elkaar betrokken zijn.² Lichamelijke bevrediging is er alleen als het zorghormoon oxytocine wordt aangemaakt. Daarvoor is duurzame liefde nodig.

Seks zonder liefde is een flop, puberseks is gerommel. Een sexy uiterlijk is kortstondig interessant: half ontblote borsten boeien niemand meer. Mannen met onverhulde boxershorts en een kruis tot op de knieën zijn ook niet spannend meer. Alles went. Modemakers zijn creatief genoeg om telkens een stap verder te gaan, maar mode vergaat. Dat geldt ook voor de Lentekriebels van de scholen. Even krijgen de kinderen rode oortjes, maar na een paar herhalingen wordt de 'voorlichting' sleets, dan weten ze het wel weer en gaan ze zich vervelen. De spanning zal verdwijnen, de wal keert het schip, iedereen krijgt genoeg van seks en de samenleving zal deseksualiseren, denken sommigen.

Ze hebben het mis. In de hele geschiedenis is seks de oorzaak van geluk, vertier, verdriet, uitwassen, misbruik en verderf. Er is geen reden te denken dat het goed komt. Maar er is wel een reden om te streven naar ver-

betering en er is ook hoop dat die er komt. Alle ouders willen dat hun kinderen een opleiding volgen en een passende baan krijgen. Zeer weinigen willen dat hun kinderen op dertienjarige leeftijd 'seksen' en op msn zitten in plaats van huiswerk maken. De reden waarom het toch gebeurt, is de onzekerheid van de ouders en de neiging tot kuddegedrag. Kuddegedrag is van alle tijden, maar vroeger was het aan beperkingen onderhevig. Nu is het onbeperkt. In een geïndividualiseerde samenleving is iedereen alleen. In de trein zitten de mensen naast en tegenover elkaar zwijsend te sms'en, te bellen of een computerspelletje te doen. Het is alsof ze allemaal in een koker zitten, ook als ze zich met anderen moeten verstaan. Ze gedragen zich stereotiep, hun taal is vluchtig, vlak en betekenisloos. Kinderen communiceren veel en snel, tijd en ruimte voor diepgang ontbreken. Ouders hebben 's avonds de tv aan en wat ze daar zien is al even vlak en onecht. Ook programma's die niet als 'dom' te boek staan, zoals taalspelletjes en kennisquizzes, worden gepresenteerd door dames en heren die zo verschrikkelijk 'zichzelf' staan te zijn, dat ze er gezichtskramp van krijgen. Het is schijn, maar het publiek neemt het kritiekloos over.

WOORDJES EN WISKUNDE TUSSEN DE OREN

Het groepsgegedrag ondermijnt de samenleving. Mensen moeten stoppen met imiteren en eigen keuzes gaan maken. Om te weten welke kant ze op kunnen, hebben ze doelen en idealen nodig. Schrijvers, mediamakers,

Politici moeten nu eens niet toegeven aan de lusten van het volk, maar die frustreren

intellectuelen en politici moeten die aanreiken. Sommigen hebben dat al begrepen. Sunny Bergman maakte een documentaire, Myrthe Hilkens schreef een boek en Stine Jensen hield lezingen om mensen op te roepen zich niet te laten ringeloren door de massamedia en lak te hebben aan het schoonheidsideaal.³

Politici vonden elkaar in hun verzet tegen de verloederding van de zeden en ontplooiden voorzichtige ideeën.

De losse initiatieven zijn loffelijk, maar het probleem van de seksualisering is te groot om vanuit clubjes of met ministeriële nota's te bestrijden. Om de samenleving op een hoger peil te brengen, moeten de politici zichzelf aanpakken. Net als de moeders in strings, de voorlichtende meesters en juffen en de bellende pubers zijn zij producten van de wereld waarin zij opgroeiden: niet initiërend, maar volgend. Minister Plasterk wil nog meer en betere seksuele voorlichting op scholen. Behoedzaam, als een echt kuddedier, stemt hij zijn maatregelen af op wat er 'leeft' in de

maatschappij. Hij vraagt ‘hoe gaan we hiermee om?’ in plaats van ‘gáán we hiermee om?’.

Politici moeten nu eens niet toegeven aan de lusten van het volk, maar die frustreren. De tijd is gunstig, velen hebben genoeg van de vlakheid, de vunzigheid en de uitbuiting. Het zal een opluchting zijn als de leiders van het land ‘omgaan met’ vervangen door kritische zin, als ze absurditeiten en wantoestanden bij de naam gaan noemen. Dan zullen ze fungeren als voorbeelden van durf en onafhankelijkheid en houden ze de mensen een spiegel voor. Mensen zullen inzien dat kinderen die altijd seks tussen de oren hebben, zich niet zullen ontplooiën.

Als het zo gaat, zullen de kinderen van de toekomst geen tv of computer op hun kamer krijgen. Ze onthouden zich van vlak vermaak, vergeten de rolmodellen in de videoclippen en stoppen met chatten. In hun stille kamer hoeven ze zich niet af te vragen wat anderen van hen vinden, ze hoeven niet mooi en vlot te zijn, ze komen tot rust. Dan gaan ze doen waar hun hersenen rijp voor zijn en wat op hun leeftijd de beste voorbereiding is op een zinvolle toekomst: hun schoolwerk. Ze hebben er alle tijd en gelegenheid voor. Laat anderen maar ‘dom bezig’ zijn, zij trekken zich daar niets van aan. Hun hormonen zijn in beweging en leiden soms wel af, maar winnen het niet van de aandacht voor rekensommen, woordjes, wiskunde en geschiedenis. Geleidelijk doorzien ze de finesses van de bloemetjes en de bijtjes, tijdens de biologieles op school en door de volwassenen in hun omgeving. Als die laten zien dat liefde en wederzijdse belangstelling de basis van een langdurige relatie zijn en dat seks bij een volwassen lichaam hoort, waarin een volwassen geest zit, dan komt het goed met de seksualisering van Nederland. Eerder niet.

Noten

- 1 H. de Graaf, S. Meijer, J. Poelman, I. Vanwesenbeeck, *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Delft: Eburon, 2005. Een Engelstalige samenvatting van dit rapport is te vinden op www.seksonderje25e.nl.
- 2 Hendrik Spiering, ‘De derde seksuele revolutie’ (interview met Martine Delfos), in: *M, het maandblad van NRC Handelsblad*, december 2008, pp. 10-14.

- 3 Sunny Bergmans documentaire *Beperkt houdbaar* werd op 8 maart 2007 uitgezonden in de documentairerubriek *Holland Doc*. De film is online te zien via www.beperkthoudbaar.info en te bestellen via <http://www.viewpoint-docs.com/Shop/>. Het boek van Myrthe Hilken heet *McSex. De pornificatie van onze samenleving* (Amsterdam: Veen, 2008). Voor boeken, artikelen en optredens van Stine Jensen over vrouwelijkheid, beeldvorming en seksualisering, zie www.stinejensen.nl.

Met generatie Y wordt de wereld anders, niet per se slechter

De huidige generatie twintigers en dertigers, de zogenoemde generatie Y, verschilt van de babyboomers en de generatie X. Niet alleen de economische vooruitzichten zijn anders, ook hun wereldoriëntaties verschillen fundamenteel. De generatie Y communiceert direct, is gericht op resultaat en hecht veel waarde aan activiteiten buiten het werk om. Deze houding komt in de wereld van morgen prima van pas.

.....
 door *Pieter Hemels*

De auteur is algemeen directeur van communicatiebureau Hemels van der Hart (www.hvdh.nl). Hij is actief betrokken bij de communicatie van het CDA en de recente verkiezingscampagnes. E-mail: phemels@hvdh.nl

EEN TIJDJE GELEDEN MOCHT IK COMMERCIALS testen onder een aantal jongeren. Bij een onderzoeksbureau lieten wij een commercial zien aan tien jongeren van rond de 20 en vroegen hun dan om een reactie. Wat wilde de commercialmaker bereiken? Wat was grappig, wat niet? Twee uur en één ontgoocheling verder stond ik weer buiten, met een centrale conclusie: deze generatie, generatie Y, is volledig anders dan de vorige. Y'ers doorzien veel. Ze reageren direct. En ze vinden reclame een trucje, tenzij je gewoon vertelt wat je wilt.

Zelf ben ik een echt product van de generatie X. Deze generatie wordt getypeerd door het feit dat zij de eerste groep jongeren was die tijdens een economische recessie van school kwam. Veel jeugd, die zich weinig gesteund voelde door de vorige generatie, had het gevoel het zelf te moeten doen. Generatie X stond voor: hard werken, de betere banen nastreven, een goed inkomen, veel burn-outs. Die X werd wel mooi gevonden, die stond voor: 'zo'n beetje op de kruising'. Een paar centrale vragen die deze generatie bezighouden zijn 'Gaan wij ooit nog met pensioen?' en 'Waarom moeten wij betalen voor babyboomers die eerst alles verbruikt hebben en

dan de pot verteren?'. Zij volgen grofweg de babyboomers op, de generatie die vlak na de Tweede Wereldoorlog werd geboren en met relatief grote welvaart en weinig tegenslag opgroeide. De babyboomers ontzuilden Nederland, waren de gebruikers van de eerste massamedia zoals tv, met alle impact van dien, en ontdekten de wereld. Hun ouders gingen niet op vakantie, of hooguit naar Goes. Maar zij gingen naar Vietnam. Pim Fortuyn omschreef deze groep in zijn boek *Autobiografie van een babyboomer* als 'de generatie van het geld, het genot en het geluk'.¹ Waar de babyboomers in toenemende mate hun ideaal verruild lijken te hebben voor een tweede woning en een hoger pensioen — want daar hebben ze toch recht op? — lijkt het erop dat generatie X zich gedwongen voelt tot een sterk individualistische kijk op het leven.

HET ONDERSCHIED: HET VOORUITZICHT

Wat de babyboomers en de generatie X gemeen hebben, is het vooruitzicht van economische groei en welvaart op het moment dat zij aan hun werkende carrière begonnen. Een vooruitzicht van een rijkere toekomst, een rol als mondiaal-centrale spelverdeler, een hogere opleiding, een beter perspectief. Beide groepen zijn vrij eenvoudig via de traditionele massamedia — televisie, radio en dagbladen — te bereiken. Qua beeldvorming geldt: 'Als het op tv is geweest, is het waar.' En als Unox zoals elk jaar de nieuwjaarsduik sponsort, onderstreept dat de kwaliteit en betrouwbaarheid van het merk. Is het echt zo belangrijk om te weten of een rookworst wel of geen slachtafval bevat?

Generatie Y is fundamenteel anders. Het is zeer te betwijfelen of de generatie die tussen 1976 en 1994 geboren is kan rekenen op een grotere economische rijkdom. In ieder geval gaat zij daar zelf niet van uit. De mondiaal-centrale spelverdeler komt waarschijnlijk uit China, mogelijk uit Rusland en wellicht uit India, maar niet uit de Beemster, is de verwachting. Via tv zijn de leden van generatie Y nauwelijks te bereiken en als ze toevallig wel iets van tv zien, is dat terwijl ze tegelijk aan het msn'en, e-mailen en bellen zijn. Mocht je als Unox dan nog een interessant merk willen zijn, vinden ze die nieuwjaarsduik wel grappig ('echt bedacht door een reclamebureau' — en dat is niet per se positief), maar blijven ze toch met de eenvoudige vraag zitten waarvan die worst nou echt gemaakt wordt.

HOE WORDT GENERATIE Y GEZIEN EN HOE ZIET ZIJ ZICHZELF?

Het bedrijfsleven heeft het vrij lastig met deze nieuwe generatie op de arbeidsmarkt. De Y'ers worden gezien als verwende, luie, narcistische, veel-

eisende jongeren met hoge verwachtingen van de werkgever, die weinig geven en veel nemen. Hard werken, dat is iets voor anderen. Als ze al komen werken, is dat voor maximaal vier dagen per week en je bent er nooit

helemaal zeker van hoe lang ze blijven. Dit is vooral een gevolg van de zesjescultuur, is het algemene beeld.

Het eigen beeld staat daar haaks op. Generatie Y ziet zichzelf als zeer productief, en heeft meer informatie paraat dan eerder generaties voor mogelijk zouden houden. Y'ers gaan voor kwaliteit, vinden geld belangrijk maar zeker niet het aller-

Op de vraag hoe het kan dat de gemiddelde werkgever hen niet als loyaal beschouwt, volgt ongetwijfeld de tegenvraag: 'En hoe loyaal is die werkgever dan aan mij?'

belangrijkst, zij willen hard werken maar niet ten koste van alles, zij willen leer- en ontplooiingsmogelijkheden, afwisseling en verantwoordelijkheid. Op de vraag hoe het dan kan dat de gemiddelde werkgever hen niet als loyaal beschouwt, volgt ongetwijfeld de tegenvraag: 'En hoe loyaal is die werkgever dan aan mij?'

Hoe is dit verschil in beeldvorming te verklaren? Voor een deel door het feit dat generatie Y erg veel waarde hecht aan activiteiten buiten het werk, zoals eigen organisaties, studies of hobby's. Men wil niet hoeven kiezen tussen baan en privéleven; het gaat niet om 'of', maar om 'en'. Men wil 'een baan, een hobby, een studie, een eigen netwerk, eigen vrienden én de wereld zien'. De eigen ontwikkeling, op alle vlakken, staat centraal. Als een werkgever daarbij kan helpen, dan is de generatie Y verregaand gecommitteerd. Tot het moment dat de werkgever niet meer helpt, dan is het tijd om verder te gaan.

GENERATIE Y MAAKT HET VERSCHIL

Er zijn vijf trends die cruciaal lijken te zijn voor dit veranderde wereldbeeld.

1. Generatie Y bepaalt zijn eigen succes. Deze generatie is opgegroeid in een tijd van economische bloei, waarin maakbaarheid en marktwerking vanzelfsprekend lijken te zijn. Alles is maakbaar, de markt zorgt voor vraag en aanbod. Je kan zelf je eigen succes maken. Als je geen succes hebt, is dat je eigen schuld. Je lot ligt in je eigen handen. Je moet het zelf doen en zal zelf je eigen steun en support moeten mobiliseren.
2. Generatie Y onderhandelt. De Y'ers zijn opgegroeid in gezinnen met een onderhandelcultuur, waarin persoonlijkheidsontwikkeling en vrijheid

vooropstaan. De bevelshuishouding is verdwenen. Dus denk je dat iets vaststaat, dan zal generatie Y het zeker ter discussie stellen, totdat er een bevredigende uitkomst is. Stuur Y'ers een contract en je krijgt 25 vragen terug. Vraag hun om zich te abonneren op een krant en zij zullen vragen waarom.

3. Generatie Y communiceert directer. Y'ers hebben meer dan welke andere groep geprofitteerd van de informatiemaatschappij. De mobiele telefoon, e-mail en internet zijn geen belasting, maar leveren de mogelijkheid van ongekend contact, op ieder moment. 85% heeft zijn mobiele telefoon altijd, maar dan ook altijd, binnen handbereik. Een relatie uitmaken via sms is zeker niet ongebruikelijk. Het gebeurt nu en wel direct. Waarom wachten?
4. Generatie Y kan beter kiezen. Y'ers weten dat er over alles op ieder moment informatie te vinden is op internet en daarmee hebben ze permanent de beschikking over ongekende keuzemogelijkheden. Moesten vorige generaties het vaak nog van post, van horen zeggen en uit de krant hebben, binnen dertig seconden is via MSN, Google, Hyves, Facebook en Yahoo! de wereld te vinden. De hoeveelheid opties is daardoor enorm. En dus hebben zij minder het gevoel 'iets te verliezen' door een keuze. Na iedere keuze komt immers altijd een volgende. In dat kader is het goed vast te stellen dat deze keuzes niet per definitie uitvallen ten gunste van het eigen (financieel) gewin. De keuze om een tijd een project in het buitenland te doen of op een andere manier projectmatig bij te dragen aan een betere samenleving, is een veelgemaakte.
5. Generatie Y hecht aan de 'eigen groep'. Generatie Y heeft een zeer sterke band met de vriendengroep en vindt het dan ook zeer belangrijk om hier veel tijd aan te besteden. Een van de criteria om vast te stellen of je een gelukkig leven leidt is de vraag of je morgen, bij het wakker worden, ten minste drie sms'jes of persoonlijke mailtjes hebt ontvangen. Daarbij zijn ze erg trouw aan de eigen groep, die sterk van samenstelling kan wisselen al naar gelang het onderwerp. Meer dan anderhalf miljoen mensen brengen dagelijks een bezoek aan Hyves. Start een Hyve over witte pony's in de Achterhoek en voor je het weet heb je tweehonderd leden, die hier op de meest onwaarschijnlijke momenten met elkaar over communiceren. De mening van de ouders van generatie Y is ook erg belangrijk. Ouders wordt vaak advies gevraagd voor belangrijke beslissingen.

HOE ZIET DE TOEKOMST ERUIT?

Het is zeer wel denkbaar dat deze generatie in materiële zin een stap terug moet doen. Of zij dit als kans of als bedreiging zien, is sterk afhankelijk

van de persoon. Immers: de wereld is maakbaar, kansen pak je zelf. Daarnaast lijkt de hang naar materie af te nemen ten gunste van de hang naar de

Deze generatie lijkt zich steeds meer bewust te worden van het feit dat zij het is die het stokje over gaat nemen en voor deze wereld moet zorgen

samenleving. Deze generatie lijkt zich steeds meer bewust te worden van het feit dat zij het is die het stokje over gaat nemen en voor deze wereld moet zorgen. Het verklaart de interesse in de eigen psyche, het milieu en de natuur. Werk is mooi, maar leven is mooier. De balans tussen werk en privé, tussen wij en zij en tussen hebben en zijn lijkt

opnieuw vastgesteld te worden. En mocht u daar met hen over in gesprek willen, dan kan dat op ieder moment van de dag. Verwacht een duidelijk en direct antwoord. Zoekt u een communicatiestrategie om hen te bereiken? Kijk bij Google, msn en in uw mail. En zorg dat u altijd een reactiemogelijkheid inbouwt. Want ze zijn bereid u antwoord te geven. Zo deden wij een heel voorzichtig testje voor Essent, hoe Nederland denkt over elektrisch rijden. Zonder er al te veel ruchtbaarheid aan te geven vroegen we mensen hun mening te geven op www.essent.nl/elektrischrijden. Tweeduizend mensen deden dat vervolgens ook. We vroegen jongeren in het kader van de EO-Jongerendag aan te geven waar zij ondersteboven van waren. Het leidde tot 6500 reacties. Tijdens de vorige Tweede Kamerverkiezingen openden we een Hyve voor Jan Peter Balkenende. Hij heeft inmiddels 150.000 vrienden, en zijn profiel is meer dan twee miljoen keer bekeken. Met generatie Y wordt de wereld zeker anders. Maar of zij er slechter op wordt, is zeer te betwijfelen.

Noten

- 1 Pim Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer*. Uithoorn: Karakter, 2002. Voor dit artikel is verder geput uit gegevens van Intelligence Group, Marketingfacts.nl, ACA/JES commu-

nicatie (het Y-opener-onderzoek), Managersonline.nl, Intermediair.nl/starters, Accountemps.nl, Stichting Maatschappij en Onderneming, Onderzoeksbureau MeMo², Ernst & Young, LinQ en Hemels van der Hart.

Een eerlijke en leuke toekomst? Duurzaamheid voor de jeugd

Voor een duurzame toekomst zijn andere consumptie- en productiepatronen noodzakelijk. Jongeren willen zich graag inzetten voor duurzaamheid, maar alleen goede wil is niet voldoende. Naast technologische en institutionele veranderingen is een andere geestesgesteldheid nodig. Zo zouden energiebesparing en duurzame consumptie net zo gemakkelijk en vanzelfsprekend kunnen worden als het gescheiden verzamelen van afval.

door *Marije Schaafsma*

De auteur (1981) is promovendus aan het Instituut voor Milieu Vraagstukken (IVM) van de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: marije.schaafsma@ivm.vu.nl

KLIMAATVERANDERINGEN, GROENE ENERGIE en biologische producten zijn onderdeel van de tijdgeest. Steeds meer willen mensen praktisch vormgeven aan een duurzame levensstijl. Een nuchter en spaarzaam bestaan past misschien ook beter bij deze tijden van crisis. Uit de media halen we tips voor ‘groen’ en zuinig consumeren, en we moeten voor 2012 overschakelen naar de spaarlamp. Maar zijn dat soort veranderingen wel voldoende om een duurzame samenleving te behalen? Zullen we op tijd elektrische auto’s en andere duurzame alternatieven gaan gebruiken, voordat de olie op is? Welke rol speelt de burger en de consument in een transitie naar een klimaatneutraal energiesysteem? Kan de huidige jeugd straks nog genieten van besneeuwde bergtoppen en kleurige koralen?

DUURZAAMHEID EN KLIMAATVERANDERING

Sinds de Brundtland-commissie in 1987 de term ‘duurzame ontwikkeling’ naar voren bracht, is dit het begrip dat de drie dimensies natuur, economie en samenleving samenbrengt in nationaal en internationaal beleid. Het

doel van duurzame ontwikkeling is ervoor te zorgen dat huidige generaties in hun behoeften kunnen voorzien zonder daarbij toekomstige generaties te beperken in hun behoeftevoorziening. Milieubeleid moet de burgers van nu en later een veilige en gezonde leefomgeving bieden. Hierbij gaat het niet alleen om het behouden van biodiversiteit in verre tropische regenwouden, maar ook om aanpassingen in ons eigen dagelijks leven. De mate waarin wij van natuurlijke hulpbronnen gebruikmaken, last van luchtvervuiling hebben of in veiligheid samenleven zijn onderwerpen die vallen onder het kopje duurzaamheid.

Het rapport van de Brundtland-commissie was een voorzet voor het sluiten van het internationale klimaatverdrag (UNFCCC) in 1992. Dit verdrag was erop gericht gevaarlijke klimaatverandering en de effecten ervan op mens en natuur te voorkomen. In 1997 is binnen dit verdrag het Kyoto-protocol overeengekomen, dat in 2005 officieel in werking trad. Hierin beloofde de EU om voor 2012 haar CO₂-uitstoot in vergelijking met 1990 met acht procent terug te dringen. In 2000 werden de millenniumdoelstellingen geformuleerd, ondertekend door 189 landen, om voor 2015 de belangrijkste wereldproblemen aan te pakken, waaronder armoede, onderwijs, gezondheidszorg en milieuproblemen.

Maar hoe staat het er nu voor? Nog steeds neemt de sociale ongelijkheid in de wereld toe, vermindert de armoede maar langzaam (en veel van de vooruitgang van de laatste tien jaar dreigt verloren te gaan in de crisis), zetten mondiale milieuproblemen sterk door en neemt biodiversiteit grootschalig af. Al Gore bracht in 2006 met de film *An Inconvenient Truth* de urgentie van het klimaatprobleem duidelijk in beeld en hoger op de politieke agenda. Het klimaatrapport van Nicholas Stern gaf aan dat klimaatverandering ons in de toekomst miljarden kan kosten als we niet op korte termijn actie ondernemen. Maatregelen om de uitstoot van broeikasgassen tegen te gaan zouden daarmee vergeleken economisch voordeliger zijn. Ondanks de kritische commentaren op de film en het rapport zijn de meeste wetenschappers het er wel over eens dat klimaatverandering een belangrijk probleem is, dat wel degelijk goed moet worden aangepakt.

Klimaatverandering is van invloed op diverse fysische, biologische en maatschappelijke systemen — en de gevolgen ervan zullen in de toekomst alleen maar verhevigen. Het laatste klimaatrapport van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) uit 2007 voorspelt dat de komende twintig jaar de gemiddelde temperatuur op aarde met 0,4 graden zal toenemen — een enorme stijging vergeleken met een gemiddelde temperatuurstijging van ongeveer 0,74 graden in de voorgaande honderd jaar. Voor Nederland betekent dit dat de temperatuur tot 2050 tussen de 1 en 2 graden hoger zal worden. Op mondiaal niveau zou de temperatuur in 2100 zelfs 4

tot 5 graden kunnen stijgen. De Deltacommissie voorspelde eind 2008 dat de zeespiegel de komende eeuw zal stijgen met 65 tot 130 centimeter, met grote gevolgen voor laagliggende gebieden over de hele wereld. We kunnen meer extreme regenbuien en stormen verwachten, met daardoor meer kans op overstromingen en schade, maar ook meer en langere periodes van droogte. Er zijn ook verschuivingen in de natuur, zoals in de bloeidatum van planten en de broeiperiode van vogels. Bepaalde ecosystemen, zoals koraalriffen, tropische bossen en toendra's, zijn zeer gevoelig voor veranderingen in de temperatuur van zee en lucht, wat kan leiden tot groot verlies van biodiversiteit.

Daarnaast dreigt de kloof tussen geïndustrialiseerde en ontwikkelingslanden verder te groeien. Ontwikkelingslanden worden over het algemeen harder getroffen door de effecten van klimaatverandering. Dit is vooral omdat deze landen nog sterk afhankelijk zijn van landbouw, visserij en bosbouw, juist sectoren die het kwetsbaarst zijn voor droogte en temperatuurstijging. Gewassen als tarwe en maïs liggen in tropische gebieden al dicht bij een 'klimaatgrens'; een kleine stijging van de gemiddelde temperatuur leidt al tot een afname van de productiviteit van deze gewassen in die regio's, met als mogelijke gevolgen hogere prijzen en voedseltekorten. Deze landen ontberen vaak ook de mogelijkheid om zich te beschermen tegen klimaatverandering: het ontbreekt hen aan financiële en technologische middelen om zich aan te passen.

TRANSITIES

Voor een duurzame samenleving zijn structurele veranderingen nodig in de maatschappij en in de manier waarop wij produceren en consumeren. Het zal op zijn minst twintig, maar mogelijk zelfs veertig jaar duren voor deze ingrijpende transitie is voltooid. De draagkracht, de weerbaarheid en het aanpassingsvermogen van een samenleving zijn afhankelijk van de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen, menselijk kapitaal, institutionele capaciteit, financiële middelen, technologie en kennis. In het Nationaal Milieubeleidsplan van 2001 werden vier transities genoemd die noodzakelijk zijn om de hardnekkigste milieuproblemen, waaronder klimaatverandering, aan te pakken: duurzame energie, duurzaam gebruik van biodiversiteit en natuurlijke hulpbronnen, duurzame landbouw en duurzame mobiliteit. De technologische ontwikkeling die hiervoor nodig is kost veel tijd en veel geld en het succes is daarbij onzeker; nieuwe technologieën moeten 'passen' bij bestaande infrastructuren en regels en bij de preferenties en het gedrag van consumenten. Investerings- en onderzoek en ontwikkeling zijn voor het bedrijfsleven pas rendabel als de huidi-

ge producten duur worden en men verwacht dat die prijzen voorlopig hoog zullen blijven. Vooral nog zullen de transitieprocessen dus meestal niet ‘vanzelf’ gaan. De overheid kan het transitieproces stimuleren door te investeren in verschillende technologische ontwikkelingen en economische prikkels te geven aan duurzame producenten. Tegelijkertijd kan zij bedrijven die nog

‘oude’ technieken gebruiken en vervuilingsslimiet opleggen.

Maar de overheid is slechts een van de spelers in de maatschappij. Burgers, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen, bedrijven: allemaal spelen zij een belangrijke rol in het veroorzaken van de problemen, maar ook bij het zoeken naar mogelijke oplos-

Burgers, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen spelen een belangrijke rol in het zoeken naar mogelijke oplossingen.

singen. Als burger kunnen wij middels onze stem partijen met duurzamer beleid steunen, of we kunnen zelf duurzame projecten ontwikkelen. Als consument kunnen wij ons eigen consumptiepatroon verschuiven richting duurzamere of ‘groenere’ producten, en daarmee een beter milieu bij onszelf beginnen. Kennisinstellingen kunnen het onderzoek verrichten dat aan innovaties ten grondslag ligt en ook de voorwaarden voor transitieprocessen verkennen. Maatschappelijke organisaties kunnen het beleid van de overheid en het bedrijfsleven beïnvloeden en burgers informeren over de prestaties van bedrijven op het gebied van duurzaamheid.

DUURZAME ECONOMIE

Soms wordt al te gemakkelijk verondersteld dat meer belang hechten aan het milieu ten koste gaat van de economische belangen. Net zo gemakkelijk wordt door sommigen verondersteld dat economische groei per definitie leidt tot schade aan het milieu en klimaat. Milieu- en economische doelstellingen kunnen echter uitstekend aan elkaar worden gekoppeld. Milieueconomen spreken bij onbedoelde negatieve effecten van beslissingen over ‘externaliteiten’, zoals bijvoorbeeld de luchtvervuiling van verkeer of een fabriek. Door het internaliseren van de externe effecten in de prijs ontstaat een eerlijke afweging. Bij milieu-effecten kan dit bijvoorbeeld door milieuheffing op te leggen of quota’s op vervuiling in te stellen. Als de kosten van vervuiling niet in de prijs worden verwerkt, leidt dit tot meer vervuiling dan de welvaart en levensstandaard van onze maatschappij aankunnen.

Een tweede manier om zowel economische als milieudoelstellingen te

halen is het ‘ontkoppelen’ van economische productie en de emissie van broeikasgassen, waarbij het doel is dat de economie groeit terwijl de emissies dalen. Voor veel andere milieuthema’s, zoals bijvoorbeeld afval, neemt de verontreiniging af terwijl de economie groeit. Het Energieonderzoek Centrum Nederland heeft echter berekend dat met het huidige economische beleid de uitstoot van broeikasgassen tot 2010 nog licht daalt, maar daarna zal stabiliseren of zelfs zal toenemen.¹ Dit komt doordat de technologische ontwikkeling niet snel genoeg gaat. De grootste boosdoener is de toename van de uitstoot door verkeer.

De onderliggende vraag is in hoeverre bevrediging van materiële verlangens leidt tot geluk, en of veiligheid, waardering en welzijn een duurzamer vorm van geluk kunnen vormen. Een groep Nederlandse en Vlaamse economen pleitte onlangs in de Verklaring van Tilburg voor de mogelijkheid van een duurzame ontwikkeling in Nederland, waarbij het welzijn geenszins vermindert.² Deze economen stelden dat het huidige beleid, en wellicht onze maatschappelijke visie, zich sterk richt op de groei van de economie, gemeten in het bruto binnenlands product. Het bbp meet, simpel gezegd, hoe snel we ons geld verdienen, ongeacht of dat is aan producten die ons nuttige goederen opleveren, of juist aan het herstel van schade aan natuur of gezondheid. In plaats daarvan zouden we indicatoren kunnen hanteren die duidelijk ons welzijn aangeven en rekening houden met factoren als gezondheid, leefomgeving, educatie, politieke vrijheid en veiligheid. Zo is er de ecologische voetafdruk, die een indruk geeft van de hoeveelheid grond die nodig is om ons consumptieniveau te handhaven, en de human development index van de VN, die meet hoe een land scoort op de gebieden volksgezondheid, kennis en economische levensstandaard. Bhutan hanteert zelfs een indicator van bruto nationaal geluk, waarin geluk en geestelijke en sociale ontwikkeling worden verwerkt. De eerdergenoemde economen stellen dat Nederland zijn economie meer moet richten op de dienstensector, waarin hoogwaardige arbeid van belang is. Ook sectoren als gezondheidszorg en onderwijs kunnen verder groeien: deze sectoren zijn minder gebaseerd op natuurlijke hulpbronnen, hebben over het algemeen minder zware milieueffecten, en dragen bij aan duurzame economische ontwikkeling.

Er is voor bedrijven ook geld te verdienen aan duurzaamheid. Hierbij gaat het niet alleen om een imago van duurzaamheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Consumenten zijn steeds meer geïnteresseerd in werkelijk duurzame producten; niet alleen in biologisch vlees of ‘eerlijke’ koffie, maar ook in efficiënte investeringen als hybride auto’s en energiezuinige verwarmingsapparatuur. Beleggers hebben interesse in duurzame beleggingsfondsen, omdat die vaak langdurig rendabel zijn. Steeds meer

bedrijven slagen er daarnaast in om hun energieverbruik terug te dringen of op andere milieubelastende inputs te besparen. Het nieuwste jasje waarin duurzame productontwikkeling is gestoken is het zogenaamde cradle-to-cradleconcept (c2c) van Braungart en McDonough, ook wel vertaald als 'afval = voedsel'. c2c streeft ernaar producten te ontwikkelen die volledig afbreekbaar zijn en in de technische of biologische kringlopen opgenomen

De overheid dient garant te staan voor duurzame investeringen

kunnen worden. Daarmee blijven materialen eendeloos herbruikbaar.

Maar hoe sterk is de behoefte aan duurzame ontwikkeling? Ook in de huidige economische crisis zou het kabinet juist moeten investeren in hernieuwbare energiebronnen,

isolatie in de bebouwde omgeving, innovatie en onderwijs, in plaats van door extra subsidies aan bedrijven die niet duurzaam bezig zijn, of in infrastructuurprojecten, zoals wegverbredingen, die de consument later weer vastzet in niet-duurzaam gedrag. Juist door een 'groene stimulering' van de economie kan de overheid burgers aanzetten tot het gebruik van meer recyclebare producten, banen creëren in groene industrieën, en daarmee investeren in een efficiënte, energiezuinige toekomst. Door de kredietcrisis zijn banken terughoudender in het financieren van bijvoorbeeld windmolenparken of andere grootschalige projecten. De overheid zou deze trend kunnen tegengaan door garant te staan voor duurzame investeringen.

WAT VOOR TOEKOMST HEEFT DE JEUGD?

De mogelijkheden die mensen zien voor een duurzame toekomst zijn afhankelijk van hun opvattingen over de kwaliteit van het leven, de verdeling daarvan over de wereld en (wetenschappelijk) inzicht in het functioneren van de mens en de natuur. Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) maakte in 2004 vier wereldbeelden, die verschillen in de schaal waarop duurzaamheid wordt gezien, dus globalisering of regionale ontwikkeling, en de afweging tussen efficiëntie en solidariteit, oftewel marktwerking tegenover overheidscoördinatie.³ Wie presteren belangrijk vindt, kiest eerder voor vrijhandel als oplossing voor problemen: het beeld van de *mondiale markt* gelooft met name in technologische ontwikkeling. Het gevaar is dat we telkens meer en kwetsbaardere natuurlijke bronnen moeten aanboren om nog vooruit te kunnen. Mensen die streven naar gelijkheid en vrijheid, zien daarbij een belangrijke internationale overheid als belangrijkste middel: het klimaatverdrag, het Kyoto-protocol en de millenniumdoelstellingen

komen voort uit een beeld van *mondiale solidariteit*. Dit wereldbeeld leunt op een grote internationale bureaucratie. In het beeld van de *veilige regio* streeft men met name naar afscherming van Nederland tegen buitenlandse concurrentie en immigratie, maar hierdoor zouden ook juist conflicten tussen arme en rijke delen van de wereld sterker kunnen groeien. In de *zorgzame regio* staat gedragsverandering naar duurzaam produceren en consumeren centraal. De meeste Nederlanders geven aan dit laatste beeld de voorkeur, maar de vraag is of wij ons gedrag wel zo sterk kunnen veranderen.⁴

Er zijn geen onderzoeken die specifiek kijken naar verschillen in wereldbeelden tussen verschillende leeftijden. Wel wordt gezegd dat jongeren meer concrete, praktische oplossingen zoeken voor duurzaamheid. Zij willen een realistische aanpak en willen snelle resultaten zien. Sommigen combineren idealisme met zelfontplooiing en eigenbelang en proberen juist vanuit eigen handelen een stukje bij te dragen, zonder zich al te schuldig te voelen over inconsequenties in hun gedrag. Als jongeren iets doen aan duurzaamheid is dat eerder vanuit verantwoordelijkheids- dan vanuit schuldgevoel. Nieuw engagement heeft een lossere, positievere vorm. De jongere generaties zijn minder bezig met actievoeren en zullen niet snel protesteren tegen politieke beslissingen, maar eerder hun engagement uiten door financiële steun, vrijwilligerswerk of het organiseren van een benefietconcert. Er wordt wel gedoneerd aan bepaalde doelen, ‘maar dan wil ik wel weten waar dat geld terecht komt’. Het effect van hun handelen is belangrijk. ‘Stimuleren van ondernemerschap in ontwikkelingslanden om duurzame economische groei te bewerkstelligen, bijvoorbeeld via microkrediet, vind ik beter dan het geven van goederen.’⁵

Als jongeren moeten kiezen tussen economie en milieu, kiest meer dan twee derde voor het milieu, ook al betekent dat langzamere economische groei of verlies van banen. Maar de jongeren van nu zijn opgegroeid in een tijd waarin veel mogelijk is en elke dag nieuwe technologische snuffjes op de markt komen. Deze generatie ziet juist kansen in het inzetten van slimme innovaties en duurzame technologieën, en staat open voor radicalere ideeën. Investeren in het milieu kan dus ook leiden tot het ontwikkelen van nieuwe markten en het verbeteren van de concurrentiepositie van bedrijven. De optimisten geloven ook dat de klimaatverandering door technologie beteugeld kan worden — ‘we moeten die alleen nog even verzinnen’ —, al blijven er altijd nog pessimisten die denken dat er toch niets meer te redden valt: ‘We kunnen beter genieten van wat er nu is.’

Wie het initiatief moet nemen om die duurzamere toekomst te bereiken, is een andere vraag. Jonge burgers in Nederland verwachten vooral dat de overheid een leidende rol neemt en zorgt voor onder meer rechtvaard-

dige handel, zodat wij kunnen consumeren zonder ons ethisch bezwaard te voelen. 'Ik wil erop kunnen vertrouwen dat de producten die ik koop op een eerlijke en duurzame manier zijn bereid, met respect voor de natuur, het dierenwelzijn en eerlijke prijzen voor producenten.' Aan de andere kant is het vertrouwen in de overheid aan het verminderen. 'Als je ziet op

Het groene karakter van een product helpt alleen als dit product ook lekker of modieus is

welke manier er koehandel wordt gespeeld met doelen op het gebied van gezondheidszorg, dan word je cynisch.' 'Bij economische crisis trekt de overheid haar handelsgrenzen weer dicht en hebben ontwikkelingslanden het nakijken.' Maar ook tegenover het bedrijfsleven en de

industrie wordt men kritischer: zo'n vijftien procent van de jongeren vindt dat het bedrijfsleven een leidende rol moet spelen bij het beschermen van het milieu.⁶ Claims van het groene karakter van producten, opgesierd met allerhande zelfverzonnen keurmerken, worden niet zonder meer geloofd. 'Alle keurmerken verliezen hiermee hun geloofwaardigheid.'

Maar in hoeverre voelen jongeren zich zelf verantwoordelijk voor een duurzame samenleving? Er is een steeds groter sociaal bewustzijn op het gebied van duurzaamheid. Dit bewustzijn moet echter nog wel worden omgezet in daden. Vaak doen we andere dingen dan we zeggen belangrijk te vinden. We zeggen wel dat we gezond en eerlijk geproduceerd voedsel willen, maar eenmaal in de winkel kijken we toch vooral naar het prijskaartje, blijkt uit consumentengedragsonderzoek van Gert Spaargaren.⁷ Dat geldt ook voor jongeren: jongeren hebben wel degelijk het idee dat zij ook zelf kunnen bijdragen aan allerlei vormen van milieubescherming, maar dit uit zich maar mondjesmaat in duurzaam consumptief gedrag. 'Er is zoveel informatie dat je soms niet meer weet welke producten goed of slecht zijn, en dat ik er niet eens meer aan begin.' 'Van heel veel producten weet je niet of ze duurzaam zijn of niet, hoe moet je dan kiezen?' Hierbij komt de jeugd er openlijk voor uit dat genieten belangrijk is. Jongeren zijn geen voorstander van 'groen' doen als dat ten koste gaat van het gemak. Het groene karakter van een product helpt ook alleen als dit product ook lekker of modieus is.

Het zal daarom moeilijk zijn jongeren iets tegen de klimaatverandering te laten doen: in de eerste plaats lijken de risico's voor ons land op korte termijn beperkt, en in de tweede plaats zie je geen direct en concreet resultaat van je gedragsverandering. Het lijkt toch geen verschil te maken. De een zegt: 'Ik kan mijn vlucht wel gaan compenseren, maar dat vliegtuig vertrekt ook zonder mij', maar anderen 'geloven in de kracht van het indi-

vidu' of vinden dat 'als iedereen denkt dat wat hij doet niets uitmaakt, niemand ooit wat doet en er nooit wat verandert'.

SCHONE TAAK

Het veranderen van een maatschappij is niet gemakkelijk. Wat betreft klimaatverandering is voor de overheid de schone taak weggelegd om dit abstracte langetermijnprobleem te vertalen naar iets waar consumerende jongeren op kleine schaal iets tegen kunnen en willen doen. Technologische en institutionele veranderingen bieden weliswaar oplossingen, maar wij als burgers en consumenten moeten die mogelijkheden actief vormgeven en adopteren. Misschien is een verandering in onze mindset nodig. Afval scheiden begon pas in de jaren '80, maar hier hoeven velen onder ons niet eens bewust bij na te denken: we snappen het belang en moeilijk is het niet. Energiebesparing en duurzame consumptie kunnen ooit wellicht net zo worden: we snappen het belang al — het wachten is op de mogelijkheden om het ook te dóen.

Noten

- 1 Dril, A.W.N. van, en H.E. Elzenga, *Referentieramingen energie en emissies 2005-2020*. ECN-rapport. Petten/Bilthoven: ECN/Milieu- en Natuurplanbureau RIVM, 2005.
- 2 Zie www.economischegroei.net.
- 3 Milieu- en Natuurplanbureau RIVM, *Kwaliteit en toekomst. Verkenning van duurzaamheid*. Bilthoven/Den Haag: RIVM/Sdu Uitgevers, 2004.
- 4 In totaal kiest 6% van de Nederlanders voor het beeld *mondiale markt*, 22% voor *mondiale solidariteit*, 27% voor *veilige regio* en 45% voor *zorgzame regio*.
- 5 De citaten in deze paragraaf zijn genomen uit een discussie en gesprekken die ik heb gevoerd met tien jongeren rondom het thema duurzaamheid. Hoewel deze groep niet representatief was voor alle Nederlandse jongeren, geven de uitspraken een duidelijk beeld van (een deel van) de problemen waar jongeren tegenaan lopen en de overwegingen die zij maken als het gaat om duurzaamheid.
- 6 Vinken, Henk, e.a., *Aan ons de toekomst. Toekomstverwachtingen van jongeren in Nederland*. Assen: Van Gorcum, 2002.
- 7 Spaargaren, Gert, 'Duurzaam consumeren of ecologisch burgerschap?', in: Hans Dagevos en Lydia Sterrenberg (red.), *Burgers en consumenten. Tussen tweedeling en twee-eenheid*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2003, pp. 70-85.

Praktisch idealisme

Jop van der Linden: ‘Net dat stapje verder zetten dan voor de hand ligt’

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV.

CDV sprak met Jop van der Linden (35). Ooit, afgeknapt op het ideaal om manager te worden, kwam hij tot zijn eigen tevredenheid in het basisonderwijs terecht. Hij werkte op twee ‘zwarte’ scholen in Rotterdam.

Nu werkt hij als adjunct-directeur van een school voor speciaal basisonderwijs (sbo). Hij koos bewust voor scholen in moeilijke stadswijken in Rotterdam, om ‘met problemen in aanraking te komen die er werkelijk toe doen’. Veiligheid en structuur bieden en samen met leerlingen en leraren op school onvermoede stapjes vooruit zetten, daar gaat het hem om.

* * *

Jop wilde oorspronkelijk kok worden, maar om praktische redenen viel de Hogere Hotelschool af. Uiteindelijk ging hij in de jaren tachtig economie studeren aan de HES, om manager te worden: ‘Je wist niet wat dat inhield, zeker als jongere niet, maar manager in wat dan ook, dat was het, in die tijd. Ik ging het heao doen aan de Hogeschool voor Economische Studies in Rotterdam, maar kwam er al snel achter dat zowel de studie als het type studenten mij niet goed lagen. Er werd mijns inziens door studenten en de school vrij hoog van de toren geblazen over

materialistische idealen waar ik me niet in herkende. Het was in de tijd dat Rotterdam vol hing met reclameposters van de HES: “Met een diploma van de HES op zak, heb je zo een vet salaris en een dikke leasebak!”

‘Ik vond dat een nogal patsurig en naïef ideaal, zeker omdat de wereld waaruit de studenten kwamen heel klein was. Het merendeel van de studenten woonde tijdens zijn studie nog thuis, en had nog helemaal niets van de wereld gezien. En dan al gelijk over geld verdienen en dikke auto’s beginnen! Ik ben uiteindelijk afgeknapt op het beeld van de manager en op het ideaal dat de HES ons voorspiegelde.’

‘Ik heb het altijd interessant gevonden om met mensen om te gaan vanuit een bepaalde spontaniteit. Werken in de sociale sector kwam mij te zorgelijk, te weinig speels, praktisch en oplossingsgericht voor. Ik zag mezelf daarentegen wel meester worden, zeker toen ik me realiseerde dat dat niet mijn hele leven hoefde te zijn, maar dat er tal van mogelijkheden waren binnen het onderwijs richting leidinggevende en beleidsmatige functies.’

‘Na de pabo was het voor mij een automatisme om in de binnenstad te gaan werken,

waar je de problematiek van de multiculturele samenleving in al zijn heftigheid tegenkomt. Zin om lang stil te moeten staan bij kleine pseudoproblemen heb ik nooit gehad; het moet wel ergens over gaan vind ik.'

'De wereld van het onderwijs sprak mij onmiddellijk wonderwel aan. Uiteindelijk kwam ik terecht op scholen in Rotterdam-Zuid, met veel kinderen uit gebroken gezinnen, de tweede en derde generatie Marokkanen, Turken, Zuid-Amerikanen, die al enorm veel ellende hebben meegemaakt. Juist dan is het de uitdaging om voor de kinderen een sfeer te scheppen van veiligheid, structuur en duidelijkheid, waarbinnen groei mogelijk is. In de thuissituatie is die sfeer vaak afwezig en ontbreekt ook de vanzelfsprekendheid om kinderen elke dag naar school te sturen. Ik heb kinderen soms van huis gehaald en naar school gestuurd en dat werkte goed. Ouders laten zich in de twee "zwarte" scholen in Zuid waar ik heb gewerkt, gelukkig nog aanspreken door de leraar: die heeft een hoge status en verdient respect, iets wat op de witte scholen minder vanzelfsprekend is bij ouders.'

'Veel kinderen hebben het thuis zwaar. Ze komen uit sociaal-emotioneel zwakkere en economisch minder bedeelde milieus. Je zou ze vaak meer willen geven dan mogelijk is. Je beseft niet hoe "ongewoon" bijvoorbeeld "gewone" schooluitjes voor hen kunnen zijn. Ze zijn nog nooit een week weg geweest, hebben nooit naar hartenlust kunnen spelen en ravotten in de buitenlucht en kunnen daar dan ontzettend van genieten. Zoiets zul je op een "normale" school, waar alles doodgewoon is, echt niet meemaken.'

* * *

Na tien jaar voor de klas te hebben gestaan werkt Van der Linden nu als adjunct-directeur op een school voor speciaal basisonderwijs in Rotterdam-Alexander. Zijn drijfveren zijn niet veranderd: vanuit een postief-rea-

listische houding zo goed mogelijk kinderen tot ontplooiing laten komen. De leraren en de school moeten daartoe een veilige haven voor de kinderen bieden. 'Je wilt ze een basis voor ontwikkeling bieden waar ze voor altijd op kunnen terugvallen. Zeker kinderen "met een vlekje" waar wat mee is, of die om wat voor reden dan ook sociaal, economisch, emotioneel achtergesteld zijn, moeten ervaren dat ze er mogen zijn, dat ze speciale talenten hebben, dat ze erbij horen. Ik zie in pedagogisch opzicht de school eigenlijk als een soort gezin in het groot.'

Met deze vergelijking in het achterhoofd zou je misschien ook kunnen zeggen dat Van der Linden zijn werk mee naar huis neemt. Zijn vriendin en aanstaande vrouw (die ook in het onderwijs zit) heeft drie adoptiekinderen en zes pleegkinderen. Deze uitdagende en niet altijd makkelijke zorg neemt Jop nu samen met haar op zich. Ook deze kinderen hebben al veel meegemaakt en staan om wat voor reden dan ook op achterstand. Maar dat mag natuurlijk geen reden zijn om ze dan maar te laten zitten. 'Kinderen verdienen een goede toekomst, ongeacht afkomst, achtergrond of huidskleur. Het al te vanzelfsprekend genoeg nemen met een bepaalde situatie, een "luie" en "gemakzuchtige" houding spreekt mij absoluut niet aan. Je moet er vanuit welke situatie dan ook wat van maken, en daar hoort voor kinderen én volwassenen doorzetten en knokken bij. Het komt allemaal niet vanzelf. Net dat stapje verder zetten dan voor de hand ligt, dat vind ik belangrijk.'

*Jongeren in crisistijd (III):
Tegengif*

Het realistische optimisme van generatie Y

Kan de zorgeloze generatie dertigers van nu haar grenzeloze rijkdom vaarwel zeggen en nieuwe vooruitgangsidealen omarmen? Ja, dat kan. Deze generatie zal vol optimisme en creativiteit het gevecht met de afnemende materiële welvaart aangaan en de wereld nieuwe criteria voor groei en geluk opleggen.

door *Seada Nourhussen*

Journalist van *Trouw*. De auteur (1978) is geboren in Gondar (Ethiopië) en in 1981 als politiek vluchteling naar Nederland gekomen.

‘THERE IS NO GUCCI I CAN BUY / There is no Louis Vuitton to put on / There is no YSL that they could sell / To get my heart out of this hell.’ Deze tekst komt uit het nummer ‘Pinocchio Story’ van Kanye West, een van de succesvolste en rijkste rappers van het moment. West is onderdeel van een muziekstroming die een jaar of tien, vijftien geleden door de commercie is ontdekt. Rapmuziek, vanwege het rauwe en onaangepaste karakter jarenlang letterlijk en figuurlijk het zwarte schaap van de muziekindustrie, was ooit wars van het grote geld. De ondergrondse straatpoëzie, voortgekomen uit de krochten van de New Yorkse getto’s, stond in de beginjaren mijlenver af van MTV en Coca-Cola. Hiphop had dan ook een sterke doe-het-zelf-attitude. Geen instrumenten? Ritme kun je ook met je mond maken. Zijn musea te elitair? Op metro’s en muren is ruimte voor je eigen kunstvorm. Geen plek om te swingen? Op straat kun je breakdancen totdat je erbij neervalt.

Maar die tijden zijn lang vervlogen. Hiphop is, bij gebrek aan een goed Nederlands woord, mainstream geworden. Geen muzikzender of er komt een hiphopvideo voorbij, compleet met schaars geklede dames en naar beneden dwarrelende dollarbiljetten. Geen hitlijst of er staan minstens

vijf rappers in de top tien. Er is geen popgenre denkbaar dat zo openlijk als reclamezuil voor sneakers, peperdure champagnemerken en uit de kluiten gewassen, benzineslurpende vehikels heeft gefungeerd. Rappers zijn meestal ook niet te beroerd om tussen de regels door iets te roepen over hun eigen kledingmerk – G-Unit (van 50 Cent), Rocawear (van Jay-Z), de lijst van rappende modemagnaten is ellenlang.

Kanye West schreef zijn tekst voor ‘Pinocchio Story’ waarschijnlijk uit frustratie over de vercommercialisering van het genre dat hij vertegenwoordigt. Maar het nummer heeft ook een andere, veel persoonlijkere achtergrond. De rapper schreef het na de dood van zijn moeder, die in 2007 stierf aan de complicaties van plastische chirurgie. De medisch onnodige liposuctie en borstverkleining die Donda West onderging werden betaald door haar muzikale zoon. Zijn droom, rijk en succesvol worden, zorgen voor zijn alleenstaande moeder, haar bedelven onder de luxe die ze nooit gekend had, is in zijn gezicht ontploft. West is keihard het slachtoffer geworden van zijn eigen roem en welvaart. Dapper deelt hij het verdriet daarover met de wereld op zijn jongste plaat. Verteerd door schuldgevoel gaat hij verder: ‘All my fault to be a real boy / Chasing the American dream / Chasing everything we’ve seen / Up on the TV screen.’

HUMMER

Door de redactie van CDV werd mij gevraagd de immateriële vooruitgangsidealen van mijn generatie en toekomstige generaties te schetsen, nu de materiële vooruitgangsidealen door slinkende voorraden en omvallende banken niet meer opgaan. Waarom begin ik dit artikel dan met het persoonlijk leed van een steenrijke rapper? Wel, als zelfs Kanye West – met zijn 31 jaar van mijn leeftijd –, die zich containers vol flessen Moët & Chandon, Nikes en Hummers kan veroorloven, zich kritisch uitspreekt over het uit de hand gelopen materialisme, moeten er meer generatiegenoten zijn die de grenzen van onze ogenschijnlijk grenzeloze rijkdom in het vizier hebben.

Laat ik eerst proberen mijn generatie in beeld te brengen. Wetenschappers en marketingstrategen noemen ons, mensen geboren tussen 1971 en 1985, de generatie Y. Wij zijn, afgaande op de Utrechtse socioloog en generatie-expert Henk Becker, pragmatisch, overwegend zakelijk, zelfverzekerd en optimistisch. PvdA’er Diederik Samson noemt ons de zorgeloze generatie. Dat schreef het Kamerlid, zelf ook nog dertiger, eind vorig jaar in *Trouw*. De zorgeloze generatie wordt volgens Samson gekenmerkt door een doorgeschoten honger naar steeds meer goederen, luxe, mobiliteit, ruimte en dus ook energie. ‘Mijn generatie heeft last van de ‘I want it all

and I want it now'-mentaliteit die leidt tot de introductie van de elektrische terrasverwarmer', schreef Samson geërgerd.

Mijn generatie is inderdaad verwend. We zijn geen actievoerders omdat er in onze jeugd tegen weinig dingen te protesteren viel. Een beetje jaloers kijken wij prille dertigers daarom naar de generatie X. Zij werden grotendeels volwassen in de roerige jaren '80. Mijn leeftijdsgenoten en ik kunnen ons van die periode weinig herinneren, behalve deuntjes van Doe Maar en de Dolly Dots en afleveringen van *De Film van Ome Willem*. De angst voor wat er zich afspeelde achter het IJzeren Gordijn, de demonstraties tegen kruisraketten en de grote werkloosheid van die jaren hebben wij vanaf het plein van de basisschool nauwelijks meegekregen. Natuurlijk, de eerste Golfoorlog en de ellende in Joegoslavië begin jaren '90 waren heel erg, maar ze grepen, zonder de directheid van internet en talloze herhalingen van het journaal, niet erg in op ons persoonlijke leven.

Het probleem van mijn generatie was eerder waar we ons geld aan wilden besteden, dan hoe we eraan moesten komen. We hadden als scholieren en studenten goedbetaalde bijbaantjes of we gaven, dankzij de Informatie Beheer Groep, de banken of desnoods een louche kredietinstelling, geld uit dat niet van ons was. Na onze studies stonden de werkgevers toch voor ons in de rij, dus dan zouden we onze hedonistische jeugdzonden wel weer rechtbreien. We hebben weinig tegenslag gekend. En in ons professionele leven zitten we daar ook niet op te wachten, dus werk moet vooral leuk en inspirerend zijn. Voor het geld alleen doen we het niet. Hoewel dat natuurlijk wel heel handig is voor de tripjes die we veelvuldig naar wereldsteden of exotische natuurgebieden maken.

Maar al die aardse onbegrenstheid kan ook beklemmend zijn, merkte ik vorig jaar in New York. Daar werd ik bij Whole Foods, een trendy ecologisch winkelparadijs, geacht snel antwoord te geven op de vraag of ik zwart zout uit India of roze zout van de voet van de Himalaya op mijn verantwoorde frietjes wilde. Er was nog een derde en een vierde optie, maar die heb ik gewist uit mijn geheugen. En wenste ik daar dan citroenmayonaise of toch liever gewoon knoflookmayonaise bij? Het bestellen van een bak popcorn in een klein filmtheater bracht soortgelijke dilemma's met zich mee. Ik kreeg acuut last van keuzestress. De overvloed van onze tijd kan zelfs voor mijn volgevreten en sufgeshopte generatie te veel zijn. De tekst van rapper Kanye West, waar dit verhaal mee begon, wijst daarop. Wij late twintigers en jonge dertigers zijn blij met alle overbodige gadgets die wij mogen bezitten, maar we zien zo langzamerhand ook de absurditeit van ons eigen hyperconsumentisme in.

Een vriendin die ik in New York bezocht vertelde mij dat ze zich achteraf hevig heeft geschaamd om de hebzucht die zich van haar meester maakte

toen ze een halfjaar in de Big Apple woonde. Daar werd ze mee geconfronteerd toen ze terugkeerde naar Amsterdam en twee extra hutkoffers, waar

*Een Hummer die ik onlangs
stapvoets door de binnenstad
van onze hoofdstad zag
hobbelen, kreeg blikken van
zowel afschuw als medelijden
van fietsers en voetgangers
toegeworpen*

een volwassen man met gemak in zou passen, nodig had om alle schoenen, tassen en truitjes teervoeren die ze daar had verzameld.

Een Hummer die ik onlangs stapvoets door de binnenstad van onze hoofdstad zag hobbelen, kreeg blikken van zowel afschuw als medelijden van fietsers en voetgangers toegeworpen. Niet alleen omdat de wagen zo obsceen veel ruimte innam en met zijn fourwheeldrive eerder geschikt was voor

ruige zandgebieden dan de krappe grachten, maar ook omdat deze auto de blinde zucht naar meer en groter karakteriseerde die de huidige economische neergang heeft veroorzaakt. De bestuurder, zich zichtbaar bewust van de afkeurende blikken, kroop van gène bijna onder zijn stuur. Het tafereel had iets intens zieligs.

WAAR BEN IK MEE BEZIG?

‘Paper or plastic?’ klonk het in Manhattan bij elke kassa. Je voelde het eiland vol wolkenkrabbers eigenlijk toen al kraken. Het kredietwalhalla, waar mensen zelfs een pakje kauwgom met hun creditcard afrekenen, stond op barsten. Al dat consumeren op de pof, dat kon niet lang goed gaan. Niet veel later viel Lehman Brothers als eerste bank werkelijk om. Ondertussen propageren ook hier in Nederland de overheid en het bedrijfsleven het elektronisch betalen. ‘Klein bedrag? Pinnen mag’, luidt de slogan. Over tien jaar herkennen ook wij waarschijnlijk geen munt of briefje meer. En wat je niet ziet is er niet, toch?

‘Geld is inmiddels zo abstract als een Mondriaan’, stond er in een bericht van Enter Dexter, een ultrahip bedrijfje dat drukbezochte feestjes zoals Girls Love DJ’s organiseert en waar ik om onduidelijke redenen wel eens digitale post van krijg. In een mailing van het nieuwe jaar trof ik de volgende tekst aan.

‘2009 wordt het jaar van de verandering. Het jaar dat we begrijpen dat wij de kinderen zijn die de wereld moeten redden. 2009 wordt ook het jaar van de intimiteit, de originaliteit, de authenticiteit, de echtheid. 2009 wordt het jaar waarin de jongetjes mannen moeten worden en waarin die-

genen die niet willen veranderen aan de actuele problemen kapot zullen gaan. Het jaar waarin de crisis je middel moet zijn om succesvol te worden en het jaar waarin intellect gepaard moet gaan met keihard buffelen. Het jaar waarin we de *Summer of love* zullen herbeleven. 2009 wordt het jaar waarin wij als nieuwe hippies, die zich er wel bewust van zijn dat vrije seks met een condoom moet en drugs toch echt slecht voor je zijn, de wereld zullen ontdoen van oorlogen en crisissen. 2009 wordt ons jaar.’

Het bovenstaande stemt deels droevig, maar er klinkt tegelijkertijd een vrolijke strijdbaarheid in door. Uit deze tekst blijkt dat zelfs deze onbezorgde jongeren, die van feesten hun werk hebben gemaakt, snappen dat zij een wereld erven met een kredietcrisis, een klimaatcrisis en een grondstoffencrisis. En dat meer groei niet meer haalbaar en wenselijk is. Een groot deel van generatie Y weet best dat de aarde niet nóg meer spullen en afval kan verdragen. En hoe lastig we het ook vinden om vooruit te denken en om te consuminderen, we zullen wel moeten.

Hoewel de zorgeloze generatie Kamerlid Diederik Samson grote zorgen baart, vindt hij dat de huidige generatie dertigers niet alleen deel van het probleem is, maar vooral ook de oplossing kan zijn. ‘Nooit in de geschiedenis was er een generatie zo slim, zo rijk, zo gezond en met zo velen als de onze’, benadrukt de politicus. En nooit was er een groep mensen zo positief ingesteld. Want dat is misschien wel het opvallendst aan de generatie die deze wereld vol crises door de eenentwintigste eeuw moet loodsen: het ongebreidelde optimisme. Kredietcrisis? Dan verklaren we sokken stoppen, shoppen bij de kringloopwinkel en zelf taarten bakken in plaats van bezoekjes brengen aan dure koffiezaakjes tot dé lifestyletrends van 2009. Ik verzin dat niet, het staat op de website www.trendystyle.nl.

Mijn generatie wil niet in paniek raken en zoekt liever kansen in de vele crises die we het hoofd moeten gaan bieden. Mijn vriendin M. uit New York, die zich schuldig voelde over haar tijdelijke vlaag van inhaliëghed, is druk doende haar ecologische voetafdruk te wissen. Ze heeft er zelfs haar baan voor opgegeven. Samen met haar partner I. heeft ze in Amsterdam een bedrijfje opgericht dat vooral generatiegenoten op lichte en humoristische wijze — aan zware mededelingen hebben wij nonchalante types immers geen boodschap — helpt om minder te consumeren en duurzame keuzes te maken. Dat doen ze met een online magazine en evenementen als een milieuvriendelijk filmfestival. Mijn vriendin M. zegt zich meer dan ooit verantwoordelijk te voelen voor haar eigen leefomgeving en die van anderen.

Haar partner was tot voor kort advocaat in Londen, Singapore, Amsterdam en New York. Daar in zijn dure flat op Manhattan bekroop hem het gevoel dat de werkdagen van tien, soms zelfs twaalf uur niet meer opwogen

tegen zijn riante beloning. Zijn baan met aanzien maakte hem niet gelukkig. Maar die conclusie bracht vriend I. ook in gewetensnood. Want als zoon van een Afrikaanse immigrant en een Engelse welzijnswerkster, die zijn eerste levensjaren in Nigeria had gewoond, was hij opgevoed met het idee dat hij alles moest halen uit de kansen die het Westen hem bood. Dus accepteerde hij dankbaar de ene promotie na de andere in de advocatuur. Maar toen hij in de zoveelste rij op het vliegveld stond naar weer een nieuwe, ongetwijfeld spannende metropool, bespeurde hij een sterke tegenzin. ‘Waar ben ik mee bezig?’ dacht hij. Die dag besloot hij dat hij zich moest ontdoen van het vooruitgangsideaal dat zijn ouders voor hem in gedachten hadden – vooral financiële stabiliteit creëren – en iets te doen wat van meer betekenis is. Lezend over de klimaatverandering kwam hij erachter dat de armste landen het hardst worden getroffen als we op dezelfde grote voet doorleven. Gezien zijn achtergrond was dat voor I. des te meer reden om zich voor duurzaamheid in te zetten.

Steeds meer jonge mensen richten maatschappelijk verantwoorde bedrijven op. Aart van Veller, die eruitziet alsof hij net puber af is, richtte Wij zijn koel op, een adviesbureau dat organisaties zoals MTV en Discovery Channel adviseert in klimaatneutraal ondernemen. Nadat Van Veller de schoonheid van de Noordpool had aanschouwd beseftte hij dat ‘het niet goed gaat met onze aardkloot’. Dus had hij even later een bedrijf dat ‘hot companies koel maakt’. Van Vellers droom: een wereld waarin natuur, mens en dier in harmonie samenleven. Bang om beticht te worden van zedingsdrang, zegt Van Veller dat hij niet wil prediken, maar inspireren. Hij wil uitdragen dat ‘groen’ en bewust leven ontzettend leuk is.

VRIJGEVIGHEID

Econoom Arnold Heertje vertelde mij onlangs dat jongeren, zoals mijn vrienden M. en I. met hun ecologische bedrijfje en Van Veller met Wij zijn koel, voor een aardverschuiving in de economie gaan zorgen. Zij zijn volgens Heertje losgekomen van ouderwetse criteria als groei en rendement. Heertje – auteur van de bestseller *Echte economie*, dat gaat over de verwar- ring tussen economie enerzijds en markt en geld anderzijds, en over de overwaardering van materie en de onderwaardering van natuur en cultuur – zegt dat jongeren zijn boodschap dat welvaart meer is dan geld veel beter begrijpen dan mensen boven de 45 jaar. Jongeren zijn er alert op dat de manier waarop hun ouders en grootouders met de aarde en fossiele brandstoffen zijn omgegaan voor hen betekent dat ze zullen moeten inleveren, vertelde Heertje.

Vergeet dus de generaties X, Y en zelfs Einstein, de wonderjongeren

die niet beter weten dan dat internet, PlayStations en mobiele telefoons er altijd zijn geweest. Door Amerikaanse trendwatchers wordt nu al gesproken van de generatie G. Die G staat voor *generosity*, ofwel vrijgevigheid, en komt voort uit de walging die mensen nu hebben ten opzichte van hebberigheid. En niet alleen de hebberigheid van bankiers, maar ook hun eigen hebberigheid. Leden van de generatie G beseffen dat tegenover nemen, geven staat. Die nieuwe consument hunkert naar bedrijven en (overheids) instellingen die niet alleen willen verdienen, maar ook zorg hebben voor hun omgeving: werknemers, burgers en het milieu. De generatie G heeft een broertje dood aan het inmiddels ouderwets aandoende individualisme. Dat is zichtbaar op de vele online gemeenschappen. Daar heeft deze generatie geleerd foto's, video's, muziek, vrienden en kennis te delen met vreemden. Waar zouden websites als YouTube, Hyves, Wikipedia en MySpace zijn zonder deze gulle gevers?

OPTIMISME

Na een grote omweg eindelijk terug naar de opdracht die de redactie van CDV mij gaf: welke immateriële vooruitgangsidealen liggen er voor mijn generatie en toekomstige generaties in het verschiet? Via bovenstaande voorbeelden, die hier en daar wat aangedikt en generaliserend zijn, heb ik geprobeerd te vertellen dat ik generaties voor me zie die gemeenschapsgevoel, het vermogen om te delen en te zorgen voor mens, dier en natuur en betugeling proberen na te streven. Ik zie toekomstige generaties die monter, creatief en misschien met iets te veel overmoed het gevecht met

*Wij weigeren te somberen.
Zo zijn we simpelweg niet
geconditioneerd*

de afnemende materiële welvaart zullen aangaan en de wereld nieuwe maatstaven voor groei en geluk zullen opleggen. Zelfs Diederik Samson, die zo kritisch is over zijn leeftijdsgenoten, zegt dat dertigers zich steeds vaker ergeren aan hun

eigen 'dikke-ik', het onverzadigbare en lompe individu voor wie humanist Harry Kunneman waarschuwt. In enquêtes van het Sociaal en Cultureel Planbureau kiezen dertigers massaal voor rust en bescheidenheid boven snelle inkomensstijging en hoge werkdruk, merkt Samson op.

Wat moeten onze ouders ons dan nog nalaten? Waarmee kunnen zij ons wapenen tegen de uitdagingen die er voor ons en onze kinderen liggen? Wijsheid wellicht? Geloof in het goede? Doorzettingsvermogen? Bezinning? Geduld? Of de capaciteit om vreugde en plezier te vinden in de dagelijkse, op het eerste oog futiele, zaken?

Realiteitszin bezitten we volgens mij al. Want wij van generatie Y weten echt wel dat mensen om ons heen, en uitgaande van het *last in, first out*-principe wij waarschijnlijk als het eerst, banen gaan verliezen en huizen gaan kwijtraken. Wij weten dat het een pijnlijke reis wordt. Maar wij weigeren te somberen. Zo zijn we simpelweg niet geconditioneerd. En als dit verhaal te zorgeloos en te optimistisch overkomt, kan ik daar weinig aan doen. Ik ben ook maar een product van mijn generatie.

Eén zwaluw maakt nog geen zomer: een pleidooi voor een prudente authenticiteit

De waarde van authenticiteit is binnen de huidige (jongeren) cultuur een belangrijke en tegelijkertijd problematische notie, waarmee je alle kanten op kunt. Om als moreel ideaal te kunnen dienen moet ze aangevuld worden met de deugdethische notie van prudentie. Dat kan authenticiteit richting, duur en inhoud geven. Alleen dan zijn zinvolle ethische afwegingen mogelijk.

door *Johan Roeland & Jonathan Soeharno*

Johan Roeland (1977) is onderzoeker aan de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en verbonden aan het lectoraat Morele Vorming van de Gereformeerde Hogeschool Zwolle. Jonathan Soeharno (1977) is filosoof, theoloog en jurist en schreef een proefschrift over de integriteit van de rechter. Hij is thans advocaat te Amsterdam.
E-mail: roeland@fsw.eur.nl en jonathan.soeharno@debrauw.com

Jeder Mensch hat ein eignes Mass, gleichsam eine eigne Stimmung aller seiner sinnlichen Gefühle zu einander

ZINGEVING IN EEN CULTUUR VAN AUTHENTICITEIT

De Canadese filosoof Charles Taylor verwijst meerdere malen naar de hierboven geciteerde woorden van Herder om de kern van wat Taylor omschrijft als ‘the culture of authenticity’ aan te duiden: de in de westerse wereld dominante cultuur van na de jaren ’60, het decennium waarin het romantische ethos van auteurs als Herder een ‘mass phenomenon’ is geworden.¹ Dit ethos behelst een bepaalde opvatting van wat het eigene is aan mensen, namelijk de opvatting dat iedereen ‘zijn eigen maat’ heeft, zijn eigen manier van zijn; dat iedereen een uniek individu is, en dat dat de essentie van mens-zijn is. Met dit mensbeeld hangt een bepaalde ethiek

samen, een ethiek waarin benadrukt wordt dat het belangrijk is om (in de woorden van Taylor) ‘je eigen manier van mens-zijn te vinden en tot uitdrukking te brengen’, in plaats van je te conformeren aan anderen, aan een manier van mens-zijn die door anderen of andere instanties (een traditie, een samenleving, een gemeenschap, een religieuze of politieke autoriteit) wordt opgelegd.² Het is een ethiek van jezelf vinden, jezelf zijn, jezelf ontplooien, dicht bij jezelf blijven, je eigen gevoel volgen — om een aantal van de bekendste uitdrukkingen te noemen waarin deze ethiek begrepen is.

Elders in dit nummer tonen Houtman, Aupers en Achterberg aan dat dit ethos van authenticiteit bijzonder dominant is, niet alleen onder de baby-boomers van de protestgeneratie, die in belangrijke mate verantwoordelijk zijn geweest voor de naoorlogse omslag van een cultuur van conformiteit naar een cultuur van authenticiteit, maar ook onder de vertegenwoordigers van wat de ‘pragmatische generatie’ wordt genoemd: de generatie geboren na 1970. Onder tieners, twintigers en dertigers is het ethos van authenticiteit onveranderd dominant.

In deze bijdrage willen wij een stapje verder gaan dan de sociologische constatering dat authenticiteit een belangrijke waarde is voor de pragmatische generatie. Wij, allebei dertigers, herkennen dit gegeven, maar tegelijkertijd hebben wij een zekere ambivalentie met betrekking tot deze waarde van authenticiteit. Authenticiteit is een mooie waarde, maar heeft problematische kanten. Wat hier volgt is een kritische beschouwing van authenticiteit, gevolgd door een pleidooi voor een vorm die meer *body* heeft: prudente authenticiteit.

DE ZIN EN ONZIN VAN AUTHENTICITEIT

Er is iets opmerkelijks aan de hand met authenticiteit — en ook met andere (gerelateerde) waarden die aan de pragmatische generatie worden toegeschreven, zoals respect of oprechtheid. Het zijn waarden die ‘leeg’ zijn, in de zin dat ze weinig tot niets zeggen over het goede, althans over een invulling of interpretatie daarvan. Meer nog: het zijn waarden waarbij het maar de vraag is of ze überhaupt op het goede betrekking hebben. Immers, iemand kan in alle *oprechtheid* slecht zijn. *Respect* kun je hebben voor zowel goede als slechte dingen. Iemand die *authentiek* is, kan zowel authentiek goed of slecht zijn. De genoemde waarden blijken flexibele begrippen te zijn, die aan meerdere van elkaar verschillende handelingen en opvattingen verbonden kunnen worden. Deze flexibiliteit verklaart wellicht ook het ‘succes’ van deze begrippen. Authenticiteit sluit naadloos aan bij een pluralistische samenleving. Immers, aan iedereen kan het ap-

pel worden gedaan om authentiek te zijn, ongeacht welke waarden men aanhangt.

Maar wat moeten we nu precies onder authenticiteit verstaan? Authenticiteit is een waarde die een vorm van zuiverheid beoogt in de overeenstemming tussen wie je bent en wat je doet, ofwel een overeenstemming tussen een element van de identiteit en de handeling van een persoon. Iemand die in zijn doen en laten, in zijn handelingen of uitspraken ‘dicht bij’ zichzelf blijft, dicht bij de eigen identiteit, is authentiek.

In de nadruk op het dicht bij jezelf blijven toont zich de kracht van het authenticiteitsideaal. Het biedt de mogelijkheden om je als individu bewust te zijn van en je te onttrekken aan vormen van disciplinerende vrijheid en autonomie inperken. Het inspireert om je niet te conformeren aan iets wat niet bij je past, maar om je eigen weg te gaan. Het biedt de mogelijkheid om je te onttrekken aan allerlei invullingen van identiteit die de jouwe niet zijn. Het dwingt je ook om te reflecteren op jezelf, om de vraag naar het zelf en je eigen individualiteit te stellen: de vraag naar wie je bent en wie je wilt zijn, de vraag naar je eigen identiteit.

Tegelijkertijd schiet het ideaal van authenticiteit tekort in het nader bepalen van de eigen identiteit. Immers, wat *is* precies de identiteit waar je je op authentieke wijze toe dient te verhouden? Deze vraag kan niet worden beantwoord vanuit de notie van authenticiteit zelf. Authenticiteit is een verhoudingsbegrip, een kwalificatie van de wijze waarop iemand zich tot zichzelf verhoudt — maar het biedt geen handvatten om het eigen zelf, de eigen identiteit, te kwalificeren.

Zelfs totaal onwenselijke invullingen van het jezelf zijn kunnen met het ideaal van authenticiteit verbonden worden

Hierdoor komt het ook dat heel verschillende houdingen, handelingen en opvattingen als authentiek door kunnen gaan. Herman Brood was authentiek omdat hij dicht bij zijn primaire behoeften en driften bleef, maar André Rouvoet is even authentiek in zijn trouw aan een principe dat hij als leidend voor zijn eigen

identiteit beschouwt. Beide mannen zijn authentiek, maar er zit nogal een verschil tussen wat in beide gevallen onder die authenticiteit verstaan wordt. We kunnen authenticiteit een leeg ideaal noemen, omdat van alles en nog wat voor authentiek kan doorgaan. Zelfs totaal onwenselijke invullingen van het jezelf zijn kunnen met dit ideaal verbonden worden. Verkrachters, moordenaars, pedofielen en extremisten, bijvoorbeeld, kunnen heel authentiek zijn. Zij zijn bij uitstek degenen die zich niet onderwerpen aan een collectieve moraal en dus dicht ‘bij zichzelf’ blijven. Zij volgen

hun eigen weg, wat anderen daar ook van mogen vinden. Toch zullen weinigen deze vorm van authenticiteit aanmerken als een richtinggevende waarde.

Het authenticiteitsbegrip heeft dus geen oog voor de eigen invulling. Zij heeft echter ook geen oog voor *tegenstrijdige* invullingen. Waarom kan een pedofiel authentiek zijn maar een fervent verwerper van pedofilie ook? Vervolgens: ten aanzien van welk element van de eigen identiteit moet men nu authentiek zijn? Ten aanzien van de eigen gevoelens of driften, zoals bij Herman Brood, of ten aanzien van principes, zoals bij André Rouvoet? Authenticiteit kan het verschil in opvattingen niet opheffen of daartussen bemiddelen, noch op intern niveau (overeenkomstig welk element van mijn identiteit moet ik handelen?), noch op extern niveau (wie handelt er juist en wie niet?). Authenticiteit biedt daarmee zowel het individu als de samenleving te weinig houvast om als leidend beginsel te kunnen fungeren.

De vraag is dus of authenticiteit wel als richtinggevende waarde voor de zingeving kan worden aangemerkt. Hoewel het begrip een belangrijke stimulans biedt om de eigen identiteit te verkennen en dienovereenkomstig te handelen, lijkt het begrip vanuit ethisch oogpunt te mager om als een ankerpunt te dienen.

DE WAARDE VAN PRUDENTIE

In de vorige paragraaf maakten wij de overgang van de sociologie naar de ethiek, van de vraag welke waarde kennelijk als richtinggevend wordt aangemerkt naar de vraag of deze waarde vanuit ethisch oogpunt ook als richtinggevend *zou moeten worden* aangemerkt. Vanwege de problematische aspecten van authenticiteit die wij zojuist genoemd hebben, hebben wij daar onze bedenkingen bij. Wij menen dat de notie van authenticiteit aangevuld dient te worden met de deugdethische notie van *prudentie*. We zouden niet alleen maar *bewuste* keuzes moeten willen maken, maar ook *verantwoorde* keuzes: keuzes die recht doen aan de situatie waarop onze handeling betrekking heeft. Een authentiek mens hoeft niet noodzakelijk recht te doen aan de situatie, maar alleen aan zijn verhouding tot de situatie. De prudentie vereist daarentegen dat recht wordt gedaan aan de situatie, de omgeving, de betrokkenen, de principes en de overtuigingen van anderen. Ten aanzien van dit complex aan factoren en actoren moet een optimaal handelen gevonden worden, een optimum dat bereikt wordt wanneer de verschillende aspecten tegen elkaar afgewogen worden. Dit afwegingsproces is nodig om de juistheid van de keuze niet alleen te laten afhangen van een subjectief principe of gevoel, maar ook en juist van een optimale afweging van enerzijds alle omstandigheden en betrokkenen en

anderzijds de overtuigingen die aan de handeling ten grondslag liggen. Op deze manier kan er meer over de intentie van de handeling gezegd worden dan ‘dat het goed voelt’ of ‘dat dat nou eenmaal mijn principe is’.

Aristoteles nam dit afwegingsproces als de basis van zijn ethiek. Voor Aristoteles stond de karaktervorming centraal: iemand die zich oefent in het doen van het juiste in een specifieke situatie zal in een volgende situatie ook beter in staat zijn het juiste te doen. Prudentie is volgens Aristoteles de centrale ethische deugd: prudentie zorgt ervoor dat men op de juiste wijze van de juiste houding tot de juiste *beslissing* komt en *vice versa*. De aard van het beslissen wordt bepaald door de verschillende momenten die de situatie van de beslissing uitmaken: het ‘wie, waar, wanneer, waarmee, waarom en hoe’ van de handeling. Met de rede wordt afgewogen wat ten aanzien van deze factoren is *vereist*. De juiste *beslissing* is vervolgens een midden: het is ‘precies’ datgene doen wat de situatie vereist in het licht van een idee van het goede. Een dergelijke notie van het goede is noodzakelijk om richting te geven aan de afweging. Door het voortdurend nemen van de juiste beslissingen verbetert de prudente mens zijn houding, waardoor hij beter in staat is de juiste beslissingen te nemen.

Aristoteles geeft zelf het voorbeeld van de boogschutter. Er zijn vele manieren om te missen, maar er is maar één optimum. De boogschutter moet, om dit optimum te raken, op de juiste wijze recht doen aan vele factoren: de afstand tot het doel, de wind, zijn eigen kracht, het materiaal van de

pijl en boog, etc. Wanneer hij zich oefent in het recht doen aan al deze factoren, dan zal hij in de toekomst beter in staat zijn het midden te raken.

De idee van de prudentie — hier wat versimpeld weergegeven — is een waardevolle aanvulling op het begrip van authenticiteit. In de eerste plaats biedt prudentie meer

Een juiste handeling beantwoordt aan de eisen die de betreffende situatie aan het individu stelt, en niet slechts aan het innerlijke zelf

dan alleen een subjectieve grondslag voor de handeling. Wie prudent is moet immers recht doen aan zowel de eigen overtuigingen, gevoelens en driften als aan de specifieke eisen van de situatie waarin gehandeld dient te worden. De handeling, wil zij juist zijn, moet beantwoorden aan de eisen die de betreffende situatie aan het individu stelt, en niet slechts aan het innerlijke zelf. Dit maakt dat prudentie beter recht doet aan het samenleven: verschillende opvattingen kunnen nu tegen elkaar worden afgewogen. Wie prudent is houdt immers ook rekening met zijn omgeving en met anderen.

In de tweede plaats maakt prudentie de relatie tussen identiteit en de

handeling *minder onmiddellijk*, omdat zij de deliberatie centraal stelt. In het authenticiteitsdiscours echter staat de *onmiddellijke* betrokkenheid op de werkelijkheid centraal. In veel handelingscontexten is een middellijke, prudente handeling meer gewenst dan een onmiddellijke, authentieke handeling.

In de derde plaats geeft prudentie beter zicht op de ontwikkeling van karakter. Waar authenticiteit een onthullende werking heeft ten aanzien van het karakter, heeft prudentie ook een constituerende functie. Voor het ontwikkelen van karakter is immers nodig dat men *constant* prudent handelt. Prudentie houdt rekening met de historiciteit van degene die handelt: karakter wordt niet gevormd door één goede handeling, maar door verschillende goede handelingen over een langere periode. Zoals Aristoteles in dit opzicht opmerkt: één zwaluw maakt nog geen zomer.

Ten slotte kan prudentie beter omgaan met tegenstrijdige opvattingen. Prudentie brengt een eenheid aan in het bewustzijn en weegt bepaalde elementen van de eigen identiteit. Juist zo ontstaat karaktervorming. Prudentie kan ook bemiddelen in tegenstrijdigheden op collectief niveau. Juist van mensen die op collectief niveau beslissingen nemen verwachten we dat ze veeleer op grond van prudentie handelen dan op grond van authenticiteit. Zo zou het een ramp zijn als onpartijdige politieagenten of rechters slechts authentiek waren. Van hen wordt immers verwacht dat zij de verschillende contextuele factoren in overweging nemen en de juiste regels toepassen, en waar nodig afstand weten te nemen van hun authentieke gevoelens, percepties of overtuigingen.

EEN KRACHTIGE WAARDE

Wij concluderen dat authenticiteit een krachtige waarde is om zich te onttrekken aan collectieve druk of aan een opgelegde identiteit, maar dat prudentie nodig is om op verantwoorde wijze te handelen.

Juist in een maatschappelijke context is dit het geval. We verwachten van anderen dat ze prudent handelen: van politici, van topmensen uit het bedrijfsleven, van politieagenten of van leraren. Dat we een idee hebben van wat we kunnen verwachten is niet verwonderlijk. De maatschappij waarin we leven is door de geschiedenis bepaald, en ook de normen die in onze kaders zijn vervat geven blijk van gedeelde waarden. Prudentie is daarmee niet alleen iets van ons of onze generatie, maar bouwt voort op breder gedragen en ontwikkelde normen, waarden, wijsheden en dwaasheden.

Dit is ook zichtbaar op individueel niveau. Zo is de zogenaamde keuzestress van de generatie Y in hoge mate voorbepaald. Vragen als ‘Moet ik mijn wereldreis in Azië of Zuid-Amerika beginnen?’; ‘Wordt het een bank

of de consultancy?', 'Ga ik in Groningen of Leiden studeren?' zijn vragen waarbij een stukje authenticiteit inderdaad net de doorslag kan geven – het een voelt nou eenmaal beter dan het ander. Deze vragen spelen echter alleen binnen een door prudentie afgebakend kader. Het zou pas echt spannend worden als de vraag luidde: 'Word ik een moedjahedien of een schoolleraar?'

Literatuur

Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Christine Pannier en Jean Verhaeg-

he. Groningen: Historische Uitgeverij, 1999.

Taylor, Charles, *A Secular Age*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007.

Noten

1 Taylor 2007, p. 473.

2 Taylor 2007, p. 475.

Christelijk-sociale voortgangskritiek bevrucht CDA onvoldoende

Een fundamentele kritische reflectie op het voortgangsgeloof heeft binnen de christendemocratie nooit echt wortel geschoten. Dat is jammer: juist het christelijk-sociale denken biedt daarvoor een basis. Voortgangskritiek zou het politieke handelen van christendemocraten dus zichtbaarder mogen beïnvloeden.

door *Wouter Beekers*

De auteur (1979) is verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam. E-mail: w.beekers@ubvu.vu.nl

GEBOREN OP DE GRENS VAN DE JAREN '70 en '80 — tijdens de kerst van 1979 om precies te zijn — speelde mijn kindertijd zich af tijdens een periode van economische 'recessie', die zelfs met termen als 'depressie' en 'crisis' werd gedeut. Mijn herinnering aan die kinderjaren strookt echter maar weinig met die somber stemmende begrippen en dat geldt ook voor veel van mijn generatiegenoten. Wij groeiden op in centraal verwarmde rijtjeshuizen. Ons dagelijks leven speelde zich af rond *Telekids* en andere producten van de opkomende commerciële televisie. En de aandacht van mij en mijn vriendjes richtte zich op dezelfde voetbalplaatjes als supermarkten ook nu weer gebruiken in hun streven naar klantenbinding.

Dit is niet alleen een persoonlijk gekleurde herinnering, van een recessie in de letterlijke zin van het woord — een achteruitgang — was geen sprake. Het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking steeg in Nederland tussen 1979 en 1987 gemiddeld een procent per jaar.¹ Er was weliswaar sprake van een onmiskenbare stremming van de economische groei, die bijvoorbeeld voelbare gevolgen had voor de werkgelegenheid, maar onze collectieve welvaart was niet in het geding.

Die constatering geeft aanleiding om het economische vooruitgangdenken eens kritisch tegen het licht te houden. Als jonge christen (en historicus) interesseert het me of de christendemocratische traditie hier aanknopingspunten biedt. Hoe heeft het christendemocratisch denken het Bijbelse beginsel van soberheid geconfronteerd met een continu streven naar welvaarts-groei? Om direct maar mijn antwoord te geven: te weinig, maar genoeg om op verder te bouwen.

VOORUITGANGSDENKEN EN DE OPKOMST VAN DE CHRISTENDEMOCRATIE

De oorsprong van de moderne christelijk-sociale beweging doet wellicht verwachten dat een kritiek op het economische vooruitgangdenken een vooraanstaande plaats had in haar traditie. De christendemocratie zoals wij die kennen in Nederland wortelt in de negentiende eeuw en was in hoge mate een reactie op de dominantie van het liberale denken, gekenmerkt door een sterk vertrouwen in de mogelijkheid van vooruitgang. Die voor-

uitgang werd niet alleen gezocht op het terrein van de burgerlijke emancipatie (in termen van mondigheid, gelijkwaardigheid en vrijheid), maar ook in een economische groei, die het geluk van individu en samenleving zou bevorderen.

In de loop van de negentiende eeuw groeide het confessionele verzet tegen de vooruitgangsge-

dachte. Maar dat richtte zich met name tegen de invulling van het idee van volkssoevereiniteit en de invulling van het beschavingsoffensief, waar voor een specifieke religieuze overtuiging weinig ruimte werd gelaten. Aan het economische groeidenken werd minder aandacht geschonken.

Het streven naar materiële vooruitgang kwam bijvoorbeeld bij Guillaume Groen van Prinsterer slechts terloops ter sprake, waarbij hij niet de vraag stelde of de voorgestane vooruitgang wel zo waardevol was, maar vooral of deze zich wel voordeed in een samenleving die al in hoge mate gesecculariseerd was: 'Schijnbare vooruitgang werd door wezenlijk verderf gevolgd, op de ruimste schaal bevestiging, in omgekeerden zin, der belofte: Alle dingen zullen toegeworpen worden degene, die eerst het koninkrijk Gods en zijne gerechtigheid zoekt.'²

Het vooruitgangs- en groeidenken was toen al door verschillende kritische geesten in twijfel getrokken. De bekendste criticus is waarschijnlijk de achttiende-eeuwse filosoof Jean-Jacques Rousseau, die de ongebrei-

De christendemocratie was een reactie op de dominantie van het liberale denken, gekenmerkt door een sterk vertrouwen in vooruitgang

delde vooruitgang en verspreiding van zowel kennis als materiële welvaart gevaarlijk had genoemd voor de zedelijke ontwikkeling van de mens en zijn deugdzaamheid.

Daarnaast liet de Nederlandse geschiedenis zien dat de gestage economische groei niet alleen maar positieve kanten had. De industrialisatie verhoogde de arbeidsproductiviteit, maar de moordende concurrentie van fabrieken maakte een einde aan de plaatselijke ambacht. De arbeidspositie van degenen die naar de opkomende industriesteden trokken was vaak ronduit slecht. Het verstedelijkingsproces ging gepaard met ellendige woontoestanden, overbevolking, onhygiënische praktijken en epidemieën. De sociale kwestie was geboren.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkeling, die zich ook buiten Nederland voordeed, ontstonden nieuwe politieke stromingen, die meer oog hadden voor de negatieve gevolgen van de economische groei. Communisten, sociaaldemocraten en sociaalliberalen benadrukten het belang van staatsingrijpen om de vooruitgang in goede banen te leiden, maar bevroegen het streven naar economische groei niet fundamenteel.

Groens opvolger en oprichter van de Antirevolutionaire Partij, Abraham Kuiper, deed dat wel. Onder druk van zijn arbeidersachterban sprak Kuiper zich tijdens het Christelijk-Sociaal Congres van 1891 uit over de sociale kwestie, en betrok daarbij ook het economische groeistreven. Met een citaat uit het Bijbelboek Spreuken typeerde hij de juiste houding ten aanzien van rijkdom: 'Armoede of rijkdom geef mij niet; voed mij met het brood mijns bescheiden deels.'³

Kuiper waarschuwde niet zozeer voor rijkdom, als wel voor het *streven* daarnaar. Christus had er al voor gewaarschuwd 'hoe de afgoderij van het geld den adel in het menschenhart deed besterven' en in zijn navolging had de apostel Paulus geldzucht 'de wortel van alle kwaad' genoemd. Juist de 'jacht op het geld', de *struggle for money*, was volgens Kuiper een erfenis van de Franse Revolutie, die hij aanwees als de belangrijkste oorzaak van de sociale kwestie. Los daarvan hekelde de gereformeerde denker het 'dweepen met den vooruitgang', zoals de liberalen dat deden. Het bracht vooral onrust met zich mee: 'nooit verademing, nimmer ruste, een leven zonder sabbat.'⁴

VOORUITGANGSGELOOF EN EMANCIPATIESTREVEN

Kuipers kritiek kwam hierop neer, dat het geld of de vooruitgang geen kwaad in zichzelf droegen, maar dat het ongebreidelde streven naar rijkdom en economische vooruitgang gevaarlijk was. Hoewel daarmee het begin van een eigen politieke lijn leek te zijn getekend, kreeg deze gedachte geen prominente plaats in het geheel van Kuipers architectonische maat-

schappijkritiek en resulteerde niet in concrete alternatieven. Dat gold ook voor veel van de christelijke denkers ná Kuyper, die het groeistreven slechts sporadisch bevroegen en op dit gebied niet tot een eigen politiek kwamen.

Het is overigens wel aardig om te vermelden dat de mogelijkheid van een blijvende economische groei in protestantse kring al in 1901 in twijfel werd getrokken. In zijn *Gereformeerde dogmatiek* somde Herman Bavinck een reeks van conclusies van de negentiende-eeuwse wetenschap op die aannemelijk maakten dat de vooruitgang eindig was: 'De producten der aarde, steenkolen, hout, turf, voedingsmiddelen, verminderen; de aarde, hoe rijk ook, raakt eenmaal uitgeput, en dit te spoediger, naarmate het menselijk geslacht toeneemt en het gevaar van overbevolking dreigt.'⁵ Maar waar Bavinck het eeuwigheidskarakter van de vooruitgang in twijfel trok, ging hij aan zijn directe maatschappelijke consequenties voorbij.

Het vooruitgangdenken kwam in het algemeen sterk onder druk te staan na de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog, getuige bijvoorbeeld de invloed van het pessimistisch getoonzette *Der Untergang des Abendlandes* van Oswald Spengler (1918-1923). Ook binnen het Nederlandse christendom werd het vooruitgangdenken kritischer onder de loep genomen. In de jaren twintig betitelden de hervormde predikant J.J. Bleeker en de gereformeerde theoloog A.A. van Schelven dit vooruitgangdenken als een geloof. Het vooruitgangsgeloof typeerden zij als een seculier alternatief op de christelijke hoop op de komst van een Godsrijk: 'een onwezenlijk gedroom, een zichzelf bedwelmen met mooie leuzen, die den mensch een overdreven schijn van belangrijkheid verleen.⁶

Bij de meeste confessionele denkers bleef de waardering van economische groei buiten schot. Veeleer was men gepreoccupeerd met wat men zag als een opdracht juist vooruitgang te bewerkstelligen. De mens had een mandaat om de aarde in cultuur te brengen, zoals men las in de eerste woorden die God tegen de geschapen mens had gesproken volgens Genesis 1:28: 'Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag.'⁷ Die houding was al eerder waargenomen door Max Weber, die het calvinisme als een belangrijke oorzaak voor het Europese economische succes zag.

Die preoccupatie met de cultuuropdracht werd in de twintigste eeuw nog eens versterkt door het emancipatieproces dat zich onder de 'kleine luyden' voltrok. Niet alleen wensten rooms-katholieken en orthodox-protestanten geaccepteerd te worden als volwaardig gesprekspartner in politiek en maatschappij, hun emancipatiestreven kende onmiskenbaar ook een sociaaleconomisch aspect.⁸ De politiek-maatschappelijke mobilisatie bood vele eenvoudige burgers de kans zich te scholen en te ontplooiën. Binnen die dynamiek was weinig ruimte voor een rem op het maatschappelijke vooruitgangstreven. En toen de kiesrechtuitbreiding van 1917 een tijdperk

van politieke dominantie bracht leken de confessionelen te willen bewijzen dat zij in staat waren Nederland mee te nemen in de vaart der volkeren.

SCHADUWEN VAN HET GROEIGELOOF

Een structurele kritische reflectie op het vooruitgangsgeloof binnen de christendemocratie ontstond pas in de jaren '70, toen termen als 'economie van het genoeg' en 'rentmeesterschap' hun intrede deden. Tegen die tijd was het emancipatiemotief grotendeels buiten beeld geraakt. Na de kabinetten-Colijn en de rooms-rode coalities waren de confessionelen niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek. Ook de sociaaleconomische emancipatie had haar hoogtepunt bereikt. Nederlanders hadden een bestaanszekerheid verkregen, gefundeerd op een gestage economische groei en de uitbouw van het socialezekerheidsstelsel, die de gemiddelde levensverwachting in een halve eeuw tijd vijftien tot twintig jaar hadden doen stijgen.

Ondanks zijn evidente waarde verloor het begrip vooruitgang vanaf de tweede helft van de jaren '60 veel van zijn positieve klank. Kritische jongeren stelden de vraag of het groeistreven niet te veel een doel op zich geworden en zagen het naoorlogse consumentisme als een probleem. Denk daarbij aan provo Robert Jasper Grootveld, die de sigaret tot het symbool van de 'verslaafde consument' verhief. Daarnaast verscheen in 1972 de geruchtmakende publicatie *Grenzen aan de groei* van de zogenaamde Club van Rome. Deze groep van wetenschappers voorspelde dat de mondiale economische groei op zijn grenzen zou stuiten. Natuurlijke hulpbronnen zouden binnen afzienbare tijd zijn uitgeput en vervuiling zou zijn tol gaan eisen. Ten slotte deed de economische crisis die zich een jaar later aankondigde velen twifelen aan de reikwijdte van de vooruitgang.

Binnen de christendemocratie werd Bob Goudzwaard het boegbeeld van een dergelijke kritische houding. Goudzwaard, tot 1971 Tweede Kamerlid voor de ARP en daarna hoogleraar economie aan de Vrije Universiteit, hield zich vanaf het begin van de jaren '70 (en nog steeds) bezig met wat hij 'het groeigeloof' noemde. Hij benadrukte steeds de negatieve gevolgen die ongebreidelde vooruitgang voor het milieu en het menselijke welzijn hadden. Zo beschreef hij het werkloosheidsprobleem als 'voor de volle 100% een blijk van onze vooruitgang in de techniek van arbeidsbesparing'. In zijn laatste werk, het dit jaar verschenen *Wegen van hoop in tijden van crisis*, sprak Goudzwaard wederom van paradoxen van de vooruitgang, en wees bijvoorbeeld op de tijdparadox, waarbij de zogenaamde welvaartsgroei niet gepaard gaat met meer vrije tijd, maar juist met toenemende stress en vele burn-outs.⁹

Goudzwaard vond gaandeweg een aantal medestanders, zoals de progressieve katholieke sociologen H. Hoefnagels en L. Laeyendecker. Overigens had een katholieke kritiek verbazingwekkend lang op zich laten wachten, gezien de stevige uitlatingen over de negatieve gevolgen van de economische en technische vooruitgang in verschillende pauselijke encyclieken vanaf de jaren zestig.¹⁰ Met Goudzwaard zagen zij de vruchten van de westerse vooruitgang, maar stelden de vraag of welvaarts groei wel altijd welzijnsvermeerdering betekende. Zo verwees Laeyendecker naar een aantal internationale onderzoeken die uitwezen dat de westerse mens zich na de oorlog niet gelukkiger was gaan voelen. Het blijvende vooruitgangsstreven kon op den duur ook frustreren, zo betoogde hij, en hij pleitte voor een zorgvuldige en kritische houding in het streven naar vooruitgang.¹¹

Goudzwaard en de zijnen hadden een zekere invloed op het christendemocratische denken, zo blijkt bijvoorbeeld uit de verkiezingsprogramma's van het CDA. Dat gold ook voor de programma's na het bekende *Niet bij brood alleen* uit 1977, waarvan Goudzwaard hoofdauteur was. Tegen de achtergrond van de economische stagnatie van de jaren 1975-1985 en het dominante liberale geluid van de paarse kabinetten, werd het vooruitgangsgeloof steeds kritischer bevraagd. In 1981 sprak de partij van een 'economie van het genoeg', gebaseerd op 'solidariteit en goed rentmeesterschap'. In 1989 riep ze mensen op 'hun materiële verlangens te matigen, de aandacht voor de medemens en de schepping te versterken'. In 1998 heette het kort en krachtig: 'Economische groei is goed, maar moet wel leiden tot versterking van kwaliteit en solidariteit in de samenleving'.¹²

Hoewel dit geluid in de recentste programma's moeilijker terug te vinden is, komt deze bijvoorbeeld ook terug in het rapport *Mens, waar ben je?* van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA uit 2006: 'Bevrediging van concrete behoeften leidt weer tot nieuwe behoeften. Het streven naar een volledig beheerste werkelijkheid, naar het volledig maakbare geluk, is in principe onbegrensd. Anders gezegd: mateloosheid kan op de loer liggen.'¹³

CHRISTELIJK-SOCIALE VOORUITGANGSKRITIEK

De politieke invloed van denkers als Goudzwaard moet echter niet overschat worden. In het gepolariseerde politieke debat van de jaren '70 en '80 plaatsten zij zich met hun kritiek in het progressieve kamp. Uit frustratie over de te conservatieve koers van het CDA verliet Goudzwaard de partij. Hij vond vooral medestanders binnen organisaties als de Evangelische Volkspartij (in 1981 opgericht uit onvrede over de koers van het CDA en later opgegaan in GroenLinks) en het progressieve Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving.

Binnen de christendemocratie is zijn kritiek vaak weggewuifd met het argument dat zij te fors zou zijn. Dat kan moeilijk ontkend worden. Goudzwaards oproep tot ‘beking’ van een louter materialistische geluksopvatting en de ‘afgoderij’ van economische vooruitgang is inderdaad behoorlijk massief. Daarnaast bestaat de kritiek dat het aan concrete alternatieven heeft ontbroken. Ook daar zit een kern van waarheid in. De alternatieven

Het is te makkelijk om Goudzwaard cum suis in een linkse hoek te plaatsen en hun kritiek als onrelevant te beschouwen

die werden geopperd — in 1986 stelden Goudzwaard en Harry de Lange in hun werk *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig* voor af te zien van algemene loonronden — waren weinig realistisch.¹⁴

Maar daarmee kan en mag de christendemocratie er zich niet van afmaken. Het is te makkelijk om Goudzwaard cum suis in een linkse

hoek te plaatsen en hun kritiek als onrelevant te beschouwen. Zij bouwden voort op de ideeën van de aartsvader van de christelijke politiek, Abraham Kuyper, en hun denken moet worden gezien als een verdieping en verbreding van het christelijk-sociale gedachtegoed.¹⁵ Eerder moet de christendemocratie de hand in eigen boezem steken, en erkennen dat de positie als belangenbeweging — aanvankelijk van een afgebakende bevolkingsgroep, momenteel van het brede ‘midden’ — een gevaar in zich houdt. Die positie maakt het moeilijk om politiek tegenwicht te bieden aan een nog steeds breed geaccepteerd vertoog van materieel vooruitgangdenken.

Zoals de christendemocratie een eigen — op de Bijbel en christelijke traditie gefundeerde — herkenbare politieke lijn heeft ontwikkeld ten aanzien van de beperkte rol van de staat en de eigen verantwoordelijkheid van individuen, zo zou een eigen christelijk-sociale vooruitgangskritiek op zijn plaats zijn en het politieke handelen zichtbaarder mogen beïnvloeden.

Ik probeer dit concreet te maken met een voorbeeld. Had de christendemocratie zich niet kritischer moeten opstellen tegenover de continue uitbreiding van de kinderopvangtoeslag de afgelopen jaren? Die ontwikkeling, waardoor de arbeidsdeelname van beide ouders verder bevorderd wordt, heeft niet alleen evidente gevolgen voor de economische groei, maar ook voor de banden van gezin, familie, buurt en dus voor de sociale cohesie in de samenleving.

Of dit nu het beste voorbeeld is of niet, het gaat erom dat een christendemocratische houding ten aanzien van vooruitgang, in de geest van Goudzwaard én Kuyper, steeds een onderscheid moet maken tussen middel en doel. Economische groei moet niet meer zijn dan een instrument ter bevoor-

dering van het individuele en collectieve welzijn. Daarom moet het streven naar economische groei steeds gepaard gaan met een kritische reflectie en hoeft een economische recessie niet tot paniek te leiden.

Die relativering van het vooruitgangdenken moet gefundeerd zijn in geloof. In eerste instantie betreft dat het geloof in de God van de Bijbel, die mensen zal geven wat zij nodig hebben als zij daarom vragen. Maar die gedachte kan aansprekend zijn voor allen die de overtuiging koesteren dat er meer is dan het zichtbare aardse leven en 'brood alleen'.

Noten

- 1 Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*. Utrecht: Het Spectrum, 1997, p. 212.
- 2 G. Groen van Prinsterer, *Ongelooften revolutie. Een reeks van historische voordrachten* (bewerkt en aangevuld door P.A. Diepenhorst). Kampen: Kok, 1922, p. 130.
- 3 Spreuken 30:8.
- 4 A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Kampen: Kok, 1990, pp. 15-17, 21; Idem, *De verflauwing der grenzen. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1892 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1892, pp. 13-14.
- 5 H. Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek* deel 4. Kampen: Bos, 1901, p. 423.
- 6 J.J. Bleeker, *Het geloof in den vooruitgang*. Baarn: Hollandia-Drukkerij, 1923, p. 15; en A.A. van Schelven, *De idee van den vooruitgang. Rede bij de 47e herdenking der stichting van de Vrije Universiteit te Amsterdam*. Kampen: Kok, 1927.
- 7 Deze roeping is duidelijk aanwezig in *De maatschappelijke vooruitgang* van de katholieke socioloog A. Oldendorff (Den Haag 1949) en in *Geschiedenis en vooruitgang* deel 2: *De geschiedenis van de mens* van de katholieke filosoof B. Delfgaauw (Baarn: Het Wereldvenster, 1962, in het bijzonder pp. 209-210).
- 8 Zie bijvoorbeeld J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden. Socio-logische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1971, p. 98.
- 9 Bob Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang. Een eigentijdse maatschappijkritiek*. Assen: Van Gorcum 1976, p. 221; Goudzwaard e.a., *Wegen van hoop in tijden van crisis. Armoede, milieubedrijf, onveiligheid, financiële malaise*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2009, pp. 116-117. Goudzwaards eerste belangrijke publicatie was *Schaduwen van het groei-geloof* (Kampen: Kok, 1974).
- 10 Bijvoorbeeld *Mater et Magistra* van Johannes xxiii uit 1961 en *Populorum Progressio* van Paulus vi uit 1967 (te vinden op www.rkddocumenten.nl).
- 11 H. Hoefnagels, *Vooruitgang zonder groei? Over de noodzaak van een alternatieve toekomst*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979; L. Laeyendecker, *Brengt de vooruitgang ons verder? Kanttekeningen bij een wijd verbreid geloof*. Baarn: Ten Have, 1986, pp. 123-125, verder in het bijzonder pp. 159-163.
- 12 Te raadplegen op www.dnpp.nl.
- 13 T.O.F. van Prooijen, *Mens, waar ben je?* Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, p. 26.
- 14 B. Goudzwaard en H.M. de Lange, *Genoeg van te veel, genoeg van te weinig. Wissels omzetten in de economie*. Baarn: Ten Have, 1986, pp. 94-95.
- 15 Op hetzelfde standpunt staat bijvoorbeeld Govert Buijs: 'Ban op vooruitgang geen oplossing', *Reformatisch Dagblad*, 2 juni 2008.

Een vooruitgangsideaal uit twee culturen: Nederland en Iran

Voor veel jongeren in Nederland is het leven in vrijheid en welvaart een vanzelfsprekendheid. Vergeten wordt dat economische en politieke mogelijkheden om vooruit te komen in de samenleving vaak moeten worden bevochten. Ervaringen in Iran leren hoe belangrijk een actieve instelling, een open samenleving en kritische houding zijn voor een gelukkig en succesvol bestaan.

.....
 door *Neda Naderi*

De auteur (1981) is wetenschappelijk medewerkster van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Naderi groeide op in Iran en kwam eind 1994 naar Nederland.

WAAR, WAT EN HOE ZOU IK WILLEN ZIJN over vijf, tien of twintig jaar? Een moeilijke vraag, zelfs voor mij: ik ben mijn hele leven al bezig met deze vraag en doe er alles aan om daarop antwoorden te vinden. Het is ook niet makkelijk. De wereld verandert immers snel en daarmee ook de standaarden, de realiteiten en de toekomstperspectieven. Telkens als je de eindbestemming denkt te weten, word je geconfronteerd met weer nieuwe ontwikkelingen. Onze maatschappij, economie, veiligheid en zekerheid worden telkens opnieuw uitgedaagd. Ook wij, de huidige generatie jongeren. De confrontatie wordt steeds krachtiger en alles komt steeds dichterbij, deels vanwege de technologische ontwikkelingen (digitale tijdperk). De veranderende wereld is als het ware een onderdeel geworden van ons dagelijks leven. Dat is een relatief nieuwe ontwikkeling, die voor een belangrijk deel het vooruitgangsstreven van mensen en dus ook van jongeren bepaalt. In zekere zin beïnvloedt ze ook mijn toekomstideaal.

DE JONGEREN IN DE NEDERLANDSE SAMENLEVING

In die veranderde wereld zien we dat het aantal jongeren afneemt en dat jonge Nederlandse kinderen steeds vaker een werkende moeder hebben. Bovendien groeit een op de acht kinderen op in een eenoudergezin. Jongeren zullen zich mede daardoor (meer) oriënteren op de ‘buitenwereld’, simpelweg omdat ze naar verhouding minder tijd met hun ouders doorbrengen. Jongeren hebben steeds vaker een startkwalificatie en daardoor betere kansen op de arbeidsmarkt. Voor jongeren lijkt werk echter niet vanzelfsprekend. Er zijn nog steeds jongeren die niet actief op zoek zijn naar werk.¹ Ze hebben immers weinig prikkels om te werken. Deze groep jongeren heeft bijna alles al of kan dat zonder veel moeite verkrijgen.

Nederlandse jongeren staan tolerant tegenover religie en bijna de helft vindt dat iedereen zelf mag bepalen wat hij of zij wil doen.² Ik denk wel dat het vooral gaat om de dingen die zij zelf acceptabel vinden en graag willen. Ze zijn immers minder tolerant ten aanzien van de multiculturele samenleving, dus ook tegenover de verscheidenheid aan ideeën van die samenleving.

Nederlandse jongeren zijn innig gehecht aan internet en e-mail en zijn wat dat betreft koplopers in de wereld. Tegelijkertijd zijn zij het minst geïnteresseerd in de technologie die erachter zit. Ze willen wel graag gebruikmaken van de digitale technologie, maar voelen zich niet aangetrokken tot wat daaraan voorafgaat.³ Deze generatie jongeren heeft helaas soms een relatief passieve houding.

Een nieuw vooruitgangsideaal?

De huidige generatie jongeren zou ik willen onderscheiden in twee groepen. In de eerste plaats zijn er de jongeren die zich hoofdzakelijk bekommeren om de wereld; jongeren die streven naar grote veranderingen en aan dat streven ook concrete inhoud (willen) geven. In de tweede plaats zijn er de jongeren die vooral het eigen leven als uitgangspunt nemen, die over het algemeen volop in het leven staan en ook volop genieten van alle luxe van dat leven.⁴ Deze laatste groep kan de wereld en alles eromheen goed relativeren. Onrechtvaardigheid in de wereld, burgeroorlogen of schending van mensenrechten? Het lijkt ze weinig te interesseren. Dat relativeringsvermogen is misschien niet helemaal verrassend: deze jongeren komen immers vaker en directer in aanraking met de werkelijkheden van de wereld. Misschien dat zij daarom hun belevingen en constateringingen relativeren, uit zelfbescherming.

Ik zie ook veel jongeren die met het ene been in de ene en met het andere been in de andere categorie staan. Deze jongeren staan als het ware tussen

twee idealen in: het ‘immateriële’ en het ‘materiële’. Zij ‘protesteren’ tegen onrecht en onrechtvaardigheid, tegen wanbeleid en de consequenties daarvan voor hun toekomst. Zij relativiseren hun belevingen waarschijnlijk ook, maar proberen tegelijk een positieve bijdrage te leveren. In belangrijke mate herken ik mezelf in deze tussencategorie.

Veranderde waarden?

De wereld van jongeren wordt steeds ingewikkelder en hun oriëntatie wordt in toenemende mate internationaal van aard. Zij kijken vanuit een veel breder spectrum naar de mogelijkheden, en nemen hun beslissingen vanuit dat spectrum. Zij kunnen zich gemakkelijk op de internationale ‘markt’ oriënteren, of het nou gaat om hun carrière en economische kansen of om persoonlijk leven en het vormgeven van waarden en idealen. Dat geldt ook voor mij en mijn vooruitgangsstreven.

Jongeren worden, behalve door hun ouders, voortdurend beïnvloed door hun generatiegenoten. De meeste jongeren zien vooralsnog in hun ouders een voorbeeld, maar laten de beslissingen die ze nemen en de idealen die ze nastreven in belangrijke mate ook afhangen van wat hun lotgenoten denken. Er vindt een horizontale uitwisseling plaats van normen, waarden en ideeën. Deze horizontale relaties gaan verder dan vroeger het geval was. Jongeren hebben tenslotte vrije toegang tot de idealen van jongeren wereldwijd. Ik zie daar veel kansen voor jongeren. Zij kunnen er, bij het bepalen van hun vooruitgangsideaal, inspiratie uit putten en zouden dat ook moeten doen. Kennis van de verschillende oriëntaties van jongeren wereldwijd kan hen inzicht bieden in de perspectieven, realiteiten, keuzes én verantwoordelijkheden die er zijn. Ik ben blij dat ik die mogelijkheid gehad en ook benut heb.

Welvarende jongeren?

De huidige generatie jongeren heeft het materieel gezien in veel opzichten beter dan voorgaande generaties. Ongeveer tien jaar geleden was het nog niet zo vanzelfsprekend dat iedereen in Nederland zou (moeten) genieten van alle mogelijke luxe; vandaag de dag is het hebben van de meest geavanceerde apparaten een manier om te laten zien hoe ‘goed’ je het hebt. Dat is althans de betreurenswaardige indruk die ik krijg.⁵ Jongeren lopen bijna allemaal met mobiele telefoons, laptops, iPods, handcomputers, enzovoort. Dat is de uiting van hun maatschappelijke en economische status; een manier om respect af te dwingen. Het wordt steeds belangrijker om volledig mee te gaan met nieuwe ontwikkelingen en trends. Het is misschien niet zozeer dat de drang om die trends te volgen is toegenomen, maar meer dat jongeren zich daarvan veel sneller bewust zijn. Het wordt

immers steeds makkelijker om de ontwikkelingen te volgen via de nieuwe media. Deze nieuwe media bieden echter ook andere mogelijkheden. Jongeren kunnen de media gebruiken om te studeren, sociale contacten te leggen, kennis uit te wisselen, te ondernemen en informatie te vinden. Dat doen de jongeren ook, maar ik zou graag een actievere rol willen zien. De media kunnen ook gebruikt worden om iets te betekenen voor de wereld of voor de eigen omgeving. Dat zou kunnen bijdragen aan een ‘evenwichtig’ toekomstideaal, wat op zichzelf al een vooruitgangsstreven is.

Jongeren en hun keuzevrijheid

De huidige, overwegend materialistisch georiënteerde generatie jongeren vind ik overigens niet heel verbazingwekkend. De veelbelovende

*Een jongere van nu heeft
minder hard voor dingen
hoeven werken en vechten*

jeugd die de deze jongeren gehad hebben, vooral vanwege de goede economische vooruitzichten, heeft daar zeker aan bijgedragen. Een gemiddelde jongere heeft relatief minder hard voor dingen hoeven werken en vechten. Zij hebben

kunnen kiezen tussen alle mogelijkheden die de samenleving hun te bieden had. Daar zijn zij ook, door ouders en andere maatschappelijke verbanden, in gestimuleerd en ondersteund en misschien zelfs toe aangezet. Ouders hebben hun kinderen in veel dingen laten meebeslissen. Zij hebben zelf mogen bepalen waar ze zich goed bij voelen en wat ze willen — of het nou ging om eten, sporten, studie of andere zaken. Daardoor hebben jongeren altijd ergens bewust voor kunnen kiezen. Dat is een positieve kracht om dicht bij jezelf te blijven, maar de keuzes moeten wel realistisch en evenwichtig zijn.

Dat zie je bijvoorbeeld bij de zoektocht naar de opleiding die bij iemand past. Dat gaat tegenwoordig met behulp van allerlei tests en onderzoeken die de interesses en kwaliteiten meten, maar volledig voorbijgaan aan de vraag of er op de arbeidsmarkt überhaupt vraag is naar een bepaald beroep. Jongeren kiezen steeds vaker voor dingen die ze leuk vinden, ook als het gaat om opleiding en carrière die in sterke mate hun toekomst bepalen. In sommige gevallen is die keuze bijvoorbeeld gebaseerd op de maatschappelijke status van een opleiding en niet zozeer op de vraag of daarvoor een markt is.⁶ De huidige generatie jongeren volgt als het ware vaak haar hart. Het leven voor deze jongeren bestaat uit meer dan studie, werk en gezin; zij hebben meer behoefte aan zelfontplooiing. Dat vind ik een positieve ontwikkeling, want het leven bestaat inderdaad uit meer dan studie, werk en gezin. De samenleving is echter wel in belangrijke mate gefundeerd op

deze drie aspecten van het leven. Beseffen de jongeren dat? Ik denk haast van niet, althans niet in voldoende mate.

Hier zie ik ook een fundamenteel verschil met sommige andere culturen. Werk wordt bijvoorbeeld in sommige samenlevingen steeds minder gezien als een middel om je in je omgeving te profileren of een immateriële status af te dwingen. Deze ontwikkeling is een nieuwe verschuiving van een overwegend immateriële drang tot zelfontplooiing en -ontwikkeling op intellectueel vlak naar een overwegend materialistisch streven naar meer geld. Werk is dan een middel geworden om je in materiële zin te bevredigen. Een goedbetaalde baan betekent immers dat je een economisch welvarender bestaan zal hebben.

In Nederland vinden de meeste jongeren werk niet vanzelfsprekend.⁷ Het lijkt hen op het werk wel om meer te gaan dan een goede positie en een mooi salaris. Zij willen steeds vaker maatschappelijk gerelateerde belangen laten meewegen in hun keuze voor werkgever. Zo vinden jongeren het steeds belangrijker dat bedrijven aandacht hebben voor bijvoorbeeld fair trade, het milieu, de natuur en het dierenwelzijn. Daar hebben werkgevers steeds meer aandacht voor.⁸ De huidige jongerengeneratie vindt dat belangrijk. Deze ontwikkeling is zeer positief. Jongeren laten namelijk immateriële zaken meewegen in een van de belangrijke keuzes in het leven: carrière.

Ik had op een relatief jonge leeftijd (15) mijn eerste bijbaantje. Ik vond het geweldig om te werken, mijn eigen geld te verdienen en dat zelfstandig uit te geven. De verantwoordelijkheid die daarbij hoorde, sprak me enorm aan. Ik kon me bovendien economisch profileren — status afdwingen en van zo veel mogelijk 'luxe' genieten. Nu viel die luxe in mijn jongere jaren nog wel mee, maar tegenwoordig hebben jongeren al vanaf een betrekkelijk jonge leeftijd te maken met telefoontjes, laptops, mooie vakanties, weekendjes met vrienden, enzovoort. Waarom wilde ik nou zo graag aan het werk? Was dat vanwege een immaterieel streven naar zelfontwikkeling en/of een toegevoegde waarde voor de samenleving, of de wens om zelfstandig/onafhankelijk te zijn? Of was het louter vanwege de economische voordelen? Bij mij speelden al deze factoren een rol, maar de behoefte aan zelfstandigheid en zelfontplooiing prevaleerde.

Ik vraag me af of die behoefte bij mijn generatie jongeren bijvoorbeeld groter is dan bij vroegere generaties of bij jongeren uit samenlevingen waar keuzevrijheid en ruimte voor zelfontwikkeling niet vanzelfsprekend zijn. Ik zou kunnen denken van niet. Gebrek aan vrijheid laat mensen anders beslissen in het leven. Je hebt in de eerste plaats de keuzemogelijkheid niet, omdat veel dingen voor jou bepaald of aan je opgelegd zijn. Bovendien ervaar je het leven anders, waardoor je waarschijnlijk andere idea-

len zult nastreven. Daardoor zal je krachtiger streven naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Deze verkrijg je immers niet vanzelf. Sterker nog, daarvoor moet je in de meeste gevallen hard vechten.

JONG ZIJN IN IRAN

Neem Iran, waar ik een deel van mijn jeugd heb doorgebracht. In Iran is zestig procent van de bevolking jonger dan 30 jaar. Je ziet er een enorm grote drang naar vrijheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Studeren is een voorwaarde voor toekomstig succes en werk een voorwaarde voor een volwaardig bestaan. De jongeren hebben genoeg van het streng islamitische regime en de beperkingen daarvan voor hun toekomst en idealen. Er is praktisch geen jonge Iraniër die niet droomt van een vrij bestaan. Je bent noch in economische zin, noch in culturele, religieuze, maatschappelijke of politieke zin vrij. Laat staan dat je vrij bent om als jongere jouw idealen na te streven. Doe je dat wel, dan loop je het risico gevangengenomen te worden of zelfs je leven te verliezen. Dat werd bijvoorbeeld duidelijk bij de studentendemonstraties in 1999. De directe aanleiding voor deze demonstraties was de uitspraak van een rechter om een hervormingsgezinde krant op te heffen. De studenten zagen meteen de mogelijkheid om op te komen voor hun rechten en vrijheden en op te treden tegen de politieke onderdrukking van andersdenkenden. Tijdens deze demonstraties werden betogers doodgeschoten en duizenden werden gevangengenomen. Veel van hen zitten nog steeds vast of zijn ondertussen geëxecuteerd. Toch weerhield dat de studenten er niet van om weer de straat op te gaan en op te komen voor hun ideeën. Wat de demonstranten uiteindelijk brak, was het extreem gewelddadige optreden van de veiligheidsdiensten en politie-eenheden. Jongeren werden genadeloos aangepakt. Gewonden werden in vrachtwagens gegooid; sommigen werden zelfs uit operatiekamers gehaald om afgevoerd te worden naar de gevangenis. De beelden van die paar dagen staan mij nog helder voor de geest. Maar het vooruitgangsstreven van deze jongeren is, deels vanwege het ontbreken van reële toekomstperspectieven en de beperkingen van de islamitische regering, ook overwegend materialistisch geworden. Zij hebben de feitelijke vrijheid niet om zich conform hun (materiële en immateriële) idealen te ontwikkelen. Vanwege het gesloten karakter van de Iraanse samenleving — beperkte toegang tot de wereld/multimedia — hebben deze jongeren een selectief zicht op normen en waarden. Hun interne kader bestaat uit wat de regering hen doet geloven, en hun externe kader bestaat uit wat zij op een beperkt aantal commerciële westerse zenders zien: seks, materialisme en oppervlakkigheid, en niet de wijsheid van het Westen. Dat beeld wordt nog

versterkt doordat de regering het ‘Westen’ associeert met macht, oorlog en materialisme. De aandacht van jongeren is dan ook vooral gericht op economische successen en materiële prestaties. Een gemis. Deze jongeren hebben immers de potentie om vanuit hun idealen te streven naar een vrij, rechtvaardig, onafhankelijk én welvarend bestaan. Zij kunnen de politiek en de politieke koers beïnvloeden, in de maatschappij draagvlak creëren voor hun streven en daarmee een stap zetten in de richting van een vrij(er) bestaan. Zelfs in Iran waar men bij alles in het leven wordt gehinderd en onderdrukt.

In Nederland gaat het er iets anders aan toe. De jongeren hebben een ander beeld van politiek. Ook hun verwachtingen zijn anders. Ze zijn streng voor politici en accepteren niet zonder meer de politieke agenda en standpunten. En ze eisen, weliswaar op een andere manier dan voorgaande generaties, verantwoording, uitleg en politieke aandacht voor belangrijke kwesties in de wereld. Maar jongeren blijven slechts in beperkte mate geïnteresseerd in en betrokken bij politiek. Hun rol en houding moeten veel actiever worden. Het gaat nu nog te vaak om wat ‘ik’ graag doe en wil – ‘als ik het maar goed heb’ – dan om of de politiek het land goed regeert. De verwachtingen die jongeren van politiek hebben, zijn bovendien niet altijd goed zichtbaar. Dat vind ik jammer. De koers van de politiek is immers bepalend voor de toekomst van jongeren, vooral met het oog op de grote uitdagingen waar we voor staan. Jongeren moeten vaker en intensiever participeren in de politiek en actiever betrokken zijn bij het politieke proces.

GEVORMD DOOR TWEE CULTUREN

Mijn vooruitgangsideaal is sterk beïnvloed door de continue wisselwerking in mijn referentiekader tussen de verschillende idealen, waarden en normen, standaarden en tradities. Deze kunnen soms ver uit elkaar liggen. Ik heb altijd geprobeerd om mijn ideaal vorm te geven langs de sterkste waarden van de Nederlandse en van de Perzische cultuur. Het was niet altijd makkelijk om hieruit een keuze te maken. Ik was immers nog jong, en de fundering van mijn idealen, normen en waarden dus ook. Soms was ik bang om de verkeerde keuze te maken. Toch heb ik een aantal grote principiële beslissingen genomen, in belangrijke mate op basis van die beoordeling. Zo besloot ik niet te leven volgens een geloofsovertuiging die mij alle fysieke en intellectuele vrijheid ontnam. Die mij verbood om vrij en zelfstandig te denken over mijn normen en waarden. Die waren al vastgelegd en ik had ze maar op te volgen. Onacceptabel: hoe moest het dan met al die vragen die ik had en alle dingen die ik (beter) wilde en moest begrijpen of waar ik anders over dacht? Ik ondervond daarbij veel weerstand, maar

zette toch door. Soms denk ik dat het vertrek naar Nederland mij en mijn familie een hoop ellende heeft bespaard.

Mijn ambitie werd om actief en bewust op zoek te gaan naar mijn idealen. Snel kwam ik erachter dat deze voor een belangrijk deel al ingekleurd waren door mijn opvoeding, cultuur en verleden. Zeker niet erg, want daardoor is mijn streven krachtiger geworden, meer geworteld in oude

Ik sprak met mezelf af om niet blindelings te vertrouwen op alles wat politici beweren

maar nog wijze tradities en waarden. Ik sprak bovendien met mezelf af om niet blindelings te vertrouwen op alles wat politici beweren of de media projecteren. Ik zou er alles aan doen om mezelf klaar te stomen voor de toekomst en zou me in dat

streven zeker niet laten tegenhouden. *Last but not least*, ik zou altijd mijn geluk delen met anderen. In het leven moet je ook kunnen geven. Een bijdrage leveren aan het welzijn van anderen of iets van jezelf opofferen voor een ander is, hoe klein ook, een voorwaarde voor en in mijn vooruitgangsideaal.

Het (immateriële) vooruitgangsideaal

Als ik kijk naar de jongeren van tegenwoordig vraag ik me af hoe graag zij zelfstandig of onafhankelijk willen zijn en in hoeverre zij weten wat de waarden en verantwoordelijkheden van het leven zijn. Het zou zonde zijn als dat leven vanzelfsprekend wordt. Want niets in deze wereld is vanzelfsprekend. Iemand die dat wel denkt, zal niet in staat zijn om een evenwichtig ideaal na te streven.

Allerlei grote vraagstukken, zoals de recente kredietcrisis, hebben ook betrekking op jongeren. Dergelijke ontwikkelingen zijn medebepalend voor hun toekomst en daarmee voor hun idealen, want ze laten zien dat het leven veel dynamischer is geworden en veel sneller en ingrijpender kan veranderen. Dat leven vergt actieve jongeren met krachtige ideeën, die snel en consequent kunnen reageren op uitdagingen, en de kansen op een beter leven kunnen benutten. Dat betekent dat het vooruitgangsideaal van jongeren meer zal moeten omvatten dan alleen economische groei. Economische groei biedt immers geen garantie voor een beter bestaan op het moment dat het klimaat onomkeerbaar is beschadigd en de veiligheid in de wereld niet meer te verzekeren is. We kunnen ons niet volledig vanuit een 'ik doe waar ik zin in heb'-attitude op de toekomst voorbereiden en streven naar een succesvol en gelukkig leven. Dat is het basisstreven van elk individu, wanneer en waar dan ook ter wereld.

Een ideaal vooruitgangsstreven voor jongeren moet gericht zijn op zo-

wel materiële als immateriële zaken. De huidige generatie jongeren zal het economisch gezien weliswaar niet minder goed hebben dan de vorige generaties, maar zij moet zich voor haar vooruitgangsideaal nu wel breder oriënteren. Dat biedt veel kansen, maar brengt ook grote verantwoordelijkheden met zich mee. Daar moeten jongeren zich bewust van zijn.

Wat mijn vooruitgangsideaal is? Een succesvol en gelukkig bestaan, vervuld met trots omdat ik er alles aan heb gedaan. Een rijk leven, niet louter vanuit economisch oogpunt, maar vooral om de persoon die ik (geworden) ben en omdat ik iets betekenen voor de samenleving en hopelijk ook voor de wereld.

Noten

- 1 Centraal Bureau voor de Statistiek, *De Nederlandse samenleving 2008*. Voorburg: CBS, p. 79 e.v.
- 2 Maerten Prins, *De deugd van tegenwoordig. Onderzoek naar jongeren en hun grenzen*. Nijmegen: Radboud Universiteit, p. 35 e.v.
- 3 Een en ander blijkt uit de 'Circuits of Cool/Digital Playground technology and lifestyle study', uitgevoerd door MTV en Nickelodeon in samenwerking met Microsoft Digital Advertising Solutions.
- 4 Zie ook Menno van der Veen, *de Volkskrant*, 24 december 2005.
- 5 Zelfs de overheid helpt een handje mee; mensen die zich dergelijke apparatuur financieel eigenlijk niet kunnen permitteren mogen immers niet achterblijven! Zo is er in Groningen voor uitkeringsgerechtigden een gemeentelijke regeling voor de aanschaf van een flatscreentelevisie. Minima in Groningen krijgen nu hun hogere vergoeding als hun oude televisie kapotgaat. De reden voor deze verhoging (van 170 naar 450 euro) is dat ook minima de mogelijkheid moeten hebben om een flatscreen aan te schaffen, aldus een SP-wethouder.
- 6 Zo begint per jaar een groot aantal studenten aan de studie psychologie, terwijl er in Nederland al zoveel psychologen zijn dat deze lang niet allemaal een baan op hun vakgebied kunnen vinden. Erg zonde, gezien de enorm grote vraag naar personeel in de zorg en het onderwijs.
- 7 Zie noot 3.
- 8 Veel (grote) organisaties vermelden op hun websites en in jaarverslagen welke maatschappelijke initiatieven zij nemen en waar ze bijvoorbeeld betrokken zijn bij ontwikkelings samenwerking en klimaatbescherming.

Verwende generatie kan voor ommekeer zorgen

De wereld staat voor een aantal van de grootste uitdagingen in de geschiedenis, en is aangewezen op een generatie verwende en onzekere jongeren om deze aan te gaan. Toch is er hoop. Juist in deze tijd krijgen jonge talenten de mogelijkheid om lering te trekken uit destructieve hebzucht, en om kennis te ontwikkelen over duurzaam leiderschap.

door *Arie Kuiper*

De auteur (1986) is student economie en internationale betrekkingen aan het University College in Utrecht. Onlangs hertaalden zijn vader Roel Kuiper en hij *Ongeloof en revolutie* van Guillaume Groen van Prinsterer. E-mail: kuiperarie@gmail.com

BLOZENDE WANGEN

Het is niet onwaarschijnlijk dat ik het in de jaren '50 en '60 prima naar mijn zin zou hebben gehad. Het is voor mijn generatie moeilijk om in te schatten wat de sociale gevolgen zijn geweest van de Tweede Wereldoorlog, maar over het algemeen staan foto's uit die tijd vol blije gezichten met blozende wangen, die hoopvol de lens in staren. De mensen op de foto's lijken te verwachten dat de decennia erna flinke economische en sociale vooruitgang zullen brengen. En in zekere zin hebben deze mensen daar gelijk in gekregen. Geen enkele andere periode in de wereldgeschiedenis kent een economische groei die vergelijkbaar is met die in de periode tussen het einde van de oorlog en de oliecrises in de jaren '70.

Door de snelle economische groei van de naoorlogse periode is ook het ideaal van de maakbaarheid van de samenleving diep geworteld in onze overtuigingen. Onder de kabinetten van Willem Drees heeft onze sociale wetgeving vorm gekregen, de verzorgingsstaat werd geboren. Niemand hoefde meer arm te zijn in Nederland. De staat zorgde voor de ouden en zwakken en onze economie kon dit alles prima dragen. Wanneer je tek-

sten, kranten en nieuwsberichten uit die tijd leest, lees je het optimisme tussen de regels door. Het moet mooi zijn geweest om overal de ontwikkeling en vooruitgang te zien. Het is dan ook niet zo vreemd dat juist dit vooruitgangdenken zich zo diep geworteld heeft in de (vele) kinderen van die generatie. Ook na de ‘reality check’ van de jaren ’70 en de enorme werkloosheid van de jaren ’80, bleven de babyboomers zich vastbijten in het vooruitgangsideaal.

De kinderen van de babyboomers groeiden op in economisch veel moeilijker tijden. Veel jongeren uit de generatie ‘nix’ worstelden op de arbeidsmarkt tegen de vele babyboomers. Toch waren er altijd nog wel wat waarden om aan vast te houden. De oer-Hollandse zuilenstructuur bood eigenlijk alleen nog maar houvast in het kiezen van de juiste tv-programma’s, maar Rusland was nog altijd de vijand. Het reële gevaar was onduidelijk, maar dat er gevaar was stond buiten kijf. Daarnaast was er in Amsterdam altijd wel iets om voor of – vooral – tegen te demonstreren. De economische instabiliteit, gecombineerd met de onzekerheid van de Koude Oorlog, zorgde in ieder geval voor een stabiele aanvoer van zaken waar een jonge student zijn idealen op kon botvieren.

Ook dit is niet mijn generatie. Mijn generatie is de generatie die geboren werd in de jaren ’80 en opgroeide na de val van de Muur, de generatie die geboren werd in de tijd dat de tegenstellingen tussen communistisch en kapitalistisch verdwenen en Fukuyama enigszins prematuur de overwinning van het liberalisme vierde. Hoewel in die tijd het achtuurjournaal

Mijn generatie kenmerkt zich door lethargie met betrekking tot hogere idealen

voor mij vooral betekende dat het bedtijd was, denk ik dat het einde van de Koude Oorlog een breekpunt is tussen de vorige generatie en de huidige; dat dit het breekpunt is tussen een generatie met idealen en eentje zonder. Ik ben ervan overtuigd dat de idealen van

mijn generatie zich beperken tot de prettigheden van hedonisme, of op zijn best eudemonisme. Waar de generatie die opgroeide in de jaren ’80 nog enthousiast raakte voor een demonstratie, kenmerkt mijn generatie zich door een algemene lethargie met betrekking tot hogere idealen. Een tweede kenmerk van mijn generatie – ook wel de generatie Y genoemd – is dat deze als geen ander is ondergedompeld in de wereld van de nieuwe media. Opgroeïend in de jaren negentig raakten we gewend aan het ononderbroken entertainment van de televisie. Later kwamen daar ook internet en mobiele telefonie bij. Het derde en laatste kenmerk van generatie Y is dat ze als geen ander is verwend door de mogelijkheden van onze welvaart.

Deze mogelijkheden zijn eindeloos, en we spenderen dan ook heel wat tijd aan het afwegen van onze keuzes en paden.¹

GENERATIEKLOOF

Allereerst is het belangrijk de grens te bepalen tussen deze generatie en de vorige. Juist de val van de Muur is hierin van belang. Met de Muur verdween de grote tegenstelling en de angst voor ‘de bom’, maar ook een uitstekende voedingsbodem voor politieke, religieuze of maatschappelijke betrokkenheid. Al eerder noemde ik Fukuyama. In zijn boek *The end of history and the last man* (1992) roept hij de overwinning van het liberalisme uit. De westerse idealen hebben voorgoed de strijd gewonnen. Vanaf nu zou het ruim baan zijn voor de waarden van democratie en kapitalisme. De afgelopen jaren heeft zijn theorie duidelijk aan geloofwaardigheid ingeboet, maar voor een groot gedeelte van de jaren '90 was de hegemonie van de westerse waarden onbetwist. De meer actieve linkse beweging had een flinke ideologische klap opgelopen.

Diezelfde jaren waren ook economisch een betere tijd. De grote werkloosheid uit de jaren '80 was grotendeels opgelost. Ook dit erodeerde de steun voor ideologisch links. De twee belangrijkste voedingsbodems voor maatschappelijke activiteit — de Koude Oorlog en de grote werkloosheid — verdwenen. Toch is dit niet de enige reden voor de idealistische lethargie van deze generatie.

In 2000 kwam Robert Putnam met zijn invloedrijke boek *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. Hierin onderzoekt hij de achteruitgang van maatschappelijke betrokkenheid. Het gaat hierbij onder andere om politieke en religieuze participatie. Putnam laat zien dat in de afgelopen vijftig jaar de tijd die gemiddeld aan maatschappelijke activiteiten wordt besteed sterk is teruggelopen. Hij geeft hier een aantal oorzaken voor, waarvan twee in dit geval relevant zijn. De eerste is de generatiewisseling. De maatschappelijk actieve generatie wordt langzaam vervangen door een generatie die meer individualistisch is. In de tweede oorzaak wordt de angst van elke ouder bewaard: een groot deel van deze achteruitgang is te wijten aan de televisie: ‘Even members of the long civic generation who are heavy TV watchers reduce their civic involvement.’² Toch moet ook Putnams analyse nog worden beschouwd als een voorzichtige schatting. Zijn theorie dateert uit halverwege de jaren negentig, en het boek is uit 2000. De twintigers van nu vormen de eerste generatie die opgroeide met de vanzelfsprekendheid van non-stop televisie, en kort daarna internet en mobiele telefonie. Bijna een decennium later consumeert en communiceert mijn generatie door middel van tech-

nieken en media die de voorgaande generaties nog nauwelijks bij kunnen houden. Mijn eigen communicatie gaat via telefoon, sms, drie verschillende e-mailadressen en de website Facebook. Daarmee ben ik nog een van de minst bereikbare jongeren. Andere mogelijkheden te over: Twitter, Hyves, MySpace, chat, Skype, push e-mail met de BlackBerry of iPhone, en natuurlijk het oude vertrouwde webloggen. Laat me nog eens benadrukken dat het hier alleen nog maar gaat om communicatie. Putnam legde de schuld bij het — voor generatie Y inmiddels verouderde — medium televisie. Onze entertainmentmogelijkheden zijn sindsdien flink toegenomen. Wij downloaden via BitTorrent, nieuwsgroepen, iTunes, of kijken televisieprogramma's via uitzendinggemist.nl of Joost.

Kenmerkend voor de mijn generatie is bovendien de grote hoeveelheid keuzes waarmee we worden geconfronteerd. In mijn inleiding beschreef ik al kort de voorgaande twee generaties, en ik denk dat we deze groep jongeren veilig kunnen beschouwen als de derde generatie welvaartskinderen. Dit heeft invloed op de twintigers zowel via een economische ontwikkeling als via een sociale ontwikkeling. Nederland is tegenwoordig rijker dan ooit en we hebben meer mogelijkheden dan ooit. Elke voorgaande generatie heeft keihard gewerkt om haar kinderen meer te geven dan ze zelf heeft gehad. Dit betekent dat we verwend zijn. De twintigers van nu zijn gewend aan een luxe levensstijl. Consumentenproducten worden steeds goedkoper geproduceerd en de keuze is enorm. Daarnaast zijn ook de persoonlijke ontwikkelingsmogelijkheden gigantisch. Een topklasse universitaire of hbo-opleiding is beschikbaar voor het luttele bedrag van 1500 euro per jaar. Onze rijkdom heeft vele deuren geopend.

Toch zijn wij pas de derde generatie welvaartskinderen. Juist in die eerste twee generaties heeft zich de grootste sociale verandering gemanifesteerd. De mogelijkheden die werden gecreëerd stelden vrouwen in staat zich los te maken uit de traditionele gezinspositie. Anderen schudden de beperkingen van de zuilenstructuur van zich af en weer anderen bevrijdden zich uit een beperkende economische situatie. Dit heeft ervoor gezorgd dat onze ouders ons stevast adviseren dat we ons hart moeten volgen en toch vooral onszelf moeten zijn. De grote vraag is echter: wat is dat dan? Wat wil mijn hart? En vooral: wat betekent het om 'mezelf te zijn'?

GENERATIE Y

Al deze processen hebben meegewerkt aan de creatie van een generatie die niet langer bezig is met grote idealen. De vooruitgang van de samenleving is niet bijzonder relevant, zolang de vooruitgang van het individu niet

wordt gestuit. Bovenstaande processen hebben geleid tot een generatie vol hyperconsumentisme en hyperindividualisme.

Afgelopen jaar werd de iPhone gelanceerd in Nederland, met lange rijen voor de winkels tot gevolg. Het dure contract namen de consumenten voor lief. Meer nog dan dat de telefoon een handig apparaat is, is het een statement. Een middel om uit te drukken dat je stijlvol, jong en hip bent. De iPhone-hype is symptomatisch voor het hyperconsumentisme van mijn generatie. Twintigers gaan niet de straat op wanneer Georgië of Gaza wordt gebombardeerd, maar vooral wanneer de nieuwste gadget wordt geïntroduceerd. Merken worden gebruikt om je te kunnen aansluiten bij een type identiteit dat gecreëerd is door de fabrikant. Dit gaat zelfs zo ver dat mensen hun identiteit en karakter beschrijven aan de hand van merken. Het zogenaamde ‘brand dating’ laat mensen de merken aanvinken waarmee zij zich het meest identificeren. Aan de hand hiervan wordt een match gemaakt met een persoon die zich met dezelfde merken identificeert.

Naast hyperconsument is mijn generatie vooral ook hyperindividualistisch. De voorgaande generaties leggen de druk op onze schouders om toch vooral ons leven maximaal te leven. Als gevolg daarvan zijn wij vooral bezig met het afwegen van keuzes in plaats van ernaar te leven. In een themanummer van *Volkskrant magazine* over twintigers stond een serie portretten van veelbelovende jongeren die steeds niet in staat bleken om een opleiding af te maken, en steeds weer hun hart volgden naar de volgende. Toch mag iemand vooral geen mislukking heten. Je wilt immers niet je leven lang in een baan zitten waar je niet gelukkig van wordt. In plaats daarvan worden identiteiten en successen uitgebreid geëtaleerd op het internet. Een vakantie moet zorgvuldig gedocumenteerd op Hyves of Facebook verschijnen. Als we al niet volledig meester zijn over ons geluk en onze ontwikkeling, dan moeten we toch in elk geval die schijn ophouden in onze online etalage.

DE TIJD EN DE CRISIS

Het beeld dat ik nu van mijn generatie heb geschetst is niet zonder meer positief te noemen. Daarbij ben ik ook niet zonder zonde. Ook ik heb van mijn laatste loon een iPod gekocht en ook ik heb mijn vakantiefoto's op Facebook gezet. Ook ik geniet van goedkope vliegtickets zonder CO₂-compensatie en ook ik koop soms dingen die ik niet nodig heb, maar gewoon leuk vind. Met veel plezier heb ik me aangesloten in de rij der generaties om de laatste stukjes leven uit de aardbol te persen in een consumptief bacchanaal. Daarbij hou ik enorm van auto's, en dan niet van de langzame. Vol afgunst kan ik een grote Amerikaanse *muscle car* nakijken, terwijl ik me af-

vraag of dat er voor mij ooit nog inzit. Eerder noemde ik de generatie Y al de derde generatie welvaarts kinderen. Het materiële vooruitgangdenken zit diep geworteld in onze cultuur, en graag doen we het financieel allemaal net een beetje beter dan onze ouders.

Toch is de laatste jaren het idee ontstaan dat deze westerse, op consumptie gerichte levensstijl niet duurzaam is. Net als de voorgaande twee generaties zijn wij verslaafd aan de consumptieve voordelen van de economische groei. Maar in tegenstelling tot de eerste twee, zal het onze generatie zijn die de problemen van deze levensstijl moet oplossen, en het is maar de vraag of wij daartoe in staat zijn. Een paar jaar geleden werd onze generatie ook al de IPOD-generatie genoemd: *Insecure, Pressured, Over-taxed and Debt-ridden*. Met andere woorden: de wereld staat voor een aantal van de grootste uitdagingen in de geschiedenis, en is aangewezen op een generatie verwende en onzekere jongeren om deze aan te gaan.

Het is op dit punt bijzonder moeilijk om niet te moraliseren. Vele — veel grotere — schrijvers vóór mij hebben al opgeroepen voor een terugkeer naar sociale cohesie of het afzweren van de op consumptie gerichte levensstijl. Al in de jaren '70 schreef Bob Goudzwaard over de 'economie van het genoeg' en onlangs heeft zelfs Femke Halsema haar duit in het duurzaamheidszakje gedaan met haar boek *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*.³ Toch is het onwaarschijnlijk dat de hang naar groei snel zal worden vervangen als drijvende kracht achter de economie. Geld staat sociologisch op eenzame hoogte als meetinstrument van succes. Niettemin hoop ik dat de huidige crisis een zuiverende en zingevende werking heeft. Ik hoop dat de crisis een mentaliteitsverandering inluidt voor de jongeren van generatie Y. Tot nu toe heeft mijn generatie niets gehad om tegen te vechten. Deze crisis stelt ons voor nieuwe uitdagingen en biedt nieuwe mogelijkheden voor jonge leiders. Op dit moment vallen er gaten in de linies bij op hebzucht gebaseerde bedrijven. Dit zijn precies de gaten die mijn generatie kan opvullen. Juist in deze tijd krijgen jonge talenten de mogelijkheid om lering te trekken uit destructieve hebzucht, en om kennis te ontwikkelen over duurzaam leiderschap. Deze unieke situatie geeft onze generatie de kans om een doel te vormen: ze ziet de fouten van het hyperkapitalisme en is jong genoeg om duurzamere vormen van consumptisme en kapitalisme te ontdekken. Waar de vorige generatie nu vooral 'crisis' ziet, moet mijn generatie denken in mogelijkheden en nieuwe uitdagingen.

Concreet zijn er twee nieuwe uitdagingen die een leidraad kunnen vormen voor de komende decennia. De eerste is een moreel vraagstuk. Lange tijd zijn geld en economische vooruitgang de drijvende kracht geweest achter ontwikkeling en groei, zowel op micro- als macroniveau. Deze tijd

laat ons zien hoe makkelijk en hoe snel een economisch systeem kan falen. Een paar procentpunt economische krimp heeft duidelijke gevolgen voor onze omgeving. Onmiddellijk is daardoor een nieuw debat ontstaan over de basis van onze morele overwegingen. Onmiddellijk zijn mensen ook weer op zoek gegaan naar andere vormen van zingeving dan geld en economische groei. Ik hoop dat mijn generatie een moreel vooruitgangdenken weet te ontwikkelen. Dit kan vorm krijgen in het (her)vinden van geloof, maar ook in het hervinden van de ander. In het hervinden van duurzame relaties voor het persoonlijke leven, maar ook in het hervinden van duurzame relaties voor het zakenleven.

De tweede uitdaging is een duurzaamheidsvraagstuk. Het zal onvermijdelijk zijn om in de toekomst onze consumptie te minderen. Mijn generatie kan bedrijven starten die duurzaam produceren en op een verantwoordelijke manier omgaan met werknemers, afnemers en het milieu. Mijn generatie kan politieke invloed uitoefenen op milieubeleid. Eerder sprak ik al over hyperindividualisme en hyperconsumentisme in mijn generatie.

Ik hoop dat mijn generatie in staat is het hyperconsumentisme om te zetten in een hyperduurzaam consumentisme

Consumptie zal nog lang de kern blijven van onze economie, maar die consumptie mag niet meer ten koste gaan van het milieu. Mijn generatie kan ervoor zorgen dat belastende consumptie voor rekening komt van de belaster, en niet wordt doorgeschoven naar volgende generaties. Tegelijkertijd kunnen ook duurzame producten een vaste

plaats verwerven in ons goederenpakket, een ontwikkeling die al aan de gang is: steeds meer duurzame producten, zoals hybride auto's, worden lifestyle-items. Ik hoop dat mijn generatie in staat is het hyperconsumentisme om te zetten in een hyperduurzaam consumentisme.

Er is hoop voor generatie Y. Juist de huidige economische crisis geeft de jongeren van nu de mogelijkheid zich te ontplooien en zich te richten op een duurzame toekomst. Er is meer dan genoeg werk te doen in dit land. Laat deze generatie zich net zo inzetten als de generatie van vlak na de oorlog. Zodat over vijftig jaar een jongetje zich kan verbazen over de blozende wangen van de Hollandse jongens en meiden in zijn geschiedenisboek. Zodat men terug kan kijken op deze periode en kan zien dat men voor een grote uitdaging stond, maar deze met overtuiging heeft aangenomen. Nederland heeft in het verleden voor grote uitdagingen gestaan — maar net als de zee kan, met generatie Y aan het roer, ook de crisis worden bedwongen.

Noten

- 1 Zie voor een schets van generatie Y de bijdrage van Hemels elders in dit nummer.
- 2 Robert D. Putnam, *Bowling alone. The collapse and revival of American commu-*

nity. New York: Simon & Schuster, 2000, p. 284.

- 3 Zie ook de bijdrage van Beekers over de christelijk-sociale vooruitgangskritiek en de boekbespreking van *Geluk!* door Cynthia van Gorp elders in dit nummer.

De herontdekking van de zoektocht naar waarheid

De economische crisis maakt pijnlijk duidelijk hoe het menselijk handelen uit de hand kan lopen. Eens te meer geldt dat voor een wereld waarin morele oordelen subjectief zijn geworden en jongeren hoofdzakelijk leren vooral uit zichzelf te putten. Maar zo ontbeert vooruitgang elke richting en perspectief. Alleen in de klassieke zoektocht naar het ware en het goede dat buiten ons ligt, kan grond voor beschaving gevonden worden.

door Maarten Neuteboom

De auteur (1983) is voormalig vicevoorzitter van het CDJA en studeert rechtsfilosofie in Leiden.

*In die dagen was er geen koning over Israël;
ieder deed wat goed was in zijn ogen.¹*

VING MIJN MIDDELBARESCHOOLPERIODE nog aan in een periode dat geen van mijn klasgenoten in het bezit was van een mobiele telefoon, mijn zeven jaar jongere zusje kreeg er vanzelfsprekend eentje toen zij naar de brugklas ging. Materiële en technische vooruitgang overspoelt mijn generatie. Nog herinner ik mij levendig dat ik tijdens de invoering van de euro in 2002 samen met mijn toen 10-jarige zusje in de plaatselijke supermarkt stond. Sterk leefde bij mij het besef dat ik het meemaakte dat er historie werd geschreven, maar mijn zusje rekende voordat ik het goed en wel in de gaten had haar gekochte snoepjes volkomen *au naturel* af, zoals ze dat ook altijd met guldens had gedaan. Het kleine meisje werd opgenomen in de economische vooruitgang, die haar en ons constant moet voorzien van nieuw gemak, welvaart en groter geluk. De charme van het geld wisselen die de Europese lappendeken kenmerkte werd voor haar opgeheven,

zodat — zeggen Europese politici dan — shoppen in Florence nu een stuk gemakkelijker is geworden. De Europese integratie ziet de Europese mens immers in de eerste plaats als *homo economicus*.

De westerse moderne mens is de eenentwintigste eeuw binnengegaan in de wetenschap dat hij al decennia lang in een tijd leeft waarin zijn mogelijkheden bijna onbegrensd lijken. Een enorme en ongekend snelle technische vooruitgang heeft de wereld tot een *global village* gemaakt waarin gemak, comfort en luxe de mens ten dienste staan. De gehele werkelijkheid lijkt het werk van onze handen. Steeds dieper kunnen wij ingrijpen in de processen van leven en dood. Vele geheimen die in de schoot van de schepping verborgen liggen, moet de natuur prijsgeven door het onderzoek van volhardende natuurwetenschappers. De onderwerping van de natuur en het aanwenden daarvan voor onze wensen en doelen mag dan misschien het negatieve effect van het broeikas-effect met zich meebrengen, maar ook dat denken wij wel te kunnen beheersen. Natuurlijk, het heet *an inconvenient truth* te zijn en het is verontrustend, maar met behulp van miljarden

euro's zal het gehele wereldklimaat zich wel weer in de door ons gewenste richting bewegen. De jongste crisis is er één van financiële aard en de ontredde die zich van steeds meer economen meester maakt, heeft ondanks de ernst van de situatie bijna iets komisch. Totdat de werkelijkheid ons inhaalde, geloofden de meeste economen

Alle technische vooruitgang is dubieus en ten slotte verwoestend, als het niet samengaat met een morele bloei

rotsvast dat een situatie vergelijkbaar met de jaren '30 onmogelijk was, omdat we met onze huidige kennis van het economische systeem tijdig en goed zouden kunnen ingrijpen. Inmiddels moeten wij volgens minister Bos van Financiën rekening houden met een tijd waarin het welvaartspeil lager zal zijn dan dat waaraan wij gewend zijn geraakt.

Geloof in materiële vooruitgang is per definitie te optimistisch, maar dit geloof kan nu voor wie dat nog niet begrepen had voorlopig in de ijskast. Daar waar immers het menselijk handelen in vrijheid plaatsgrijpt, is altijd de mogelijkheid aanwezig dat het mislukt. De vraag naar het immateriële vooruitgangsideaal van jongeren, die in dit nummer van CDV centraal staat, is daarmee een heel actuele kwestie. Een kwestie waarvan paus Benedictus XVI schrijft 'dat evident is geworden dat alle technische vooruitgang dubieus en ten slotte verwoestend is, als het niet samengaat met een morele bloei'.² Het werpt de vraag op of het niet zo is dat ondanks al ons kennen en kunnen omtrent de schepping, wij er tegelijkertijd steeds minder

van zijn gaan begrijpen, omdat we immateriële waarden veronachtzaamd hebben. De kredietcrisis is een recent voorbeeld van waar verwaarlozing van het immateriële, in dit geval het onvoldoende beteugelen van onze hebzucht, toe kan leiden. Voordat we de nader op de kwestie van het immateriële ingaan, zullen we echter in kort bestek aandacht besteden aan de toename van de welvaart en een aantal fundamentele morele veranderingen die in de periode na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden.

De toename van welvaart is indrukwekkend voor wie onze huidige samenleving vergelijkt met die van vlak na de Tweede Wereldoorlog. De oorlog had een spoor van vernieling achtergelaten in een Europa dat toch al zwaar was getroffen door de crisisjaren. In Nederland werkte het in de oorlog geknechte volk hard om het land weer op te bouwen. Niet alleen in materieel opzicht werd een wederopstanding bewerkstelligd, maar ook geestelijk: er was hernieuwde aandacht voor de klassieke en christelijke fundamentele van de Europese beschaving. Vele series en boekjes die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn uitgegeven getuigen hiervan. Denk bijvoorbeeld aan de serie *Gastmaal der eeuwen. Taferelen uit de cultuurgeschiedenis van Europa* en de serie *Cultuurhistorische monografieën*. Ook het boek *Europeesche geest* onder redactie van W. Banning en J.D. Bierens de Haan getuigt hiervan. Gezagsgetrouwheid, soberheid, eenvoud, een sterke moraal en een indrukwekkend arbeidsethos waren de eerste tien jaar na de oorlog de kenmerkende karaktertrekken. Voor de mensen van toen mogen wij wel een zeer grote waardering koesteren om de wijze waarop zij zich na alle ontberingen hebben herpakt.

Een belangrijk en dramatisch omslagpunt in de geschiedenis na de Tweede Wereldoorlog wordt gevormd door de protestgeneratie van 1968. Deze generatie groeide over het algemeen op in steeds luxer wordende omstandigheden die gedragen werden door een goed groeiende economie. De opbouw van de verzorgingsstaat begint ook in deze periode. De Leidse rechtsfilosoof Paul Cliteur schrijft over deze generatie: ‘Opgegroeid in weelde, banen voor het oprapen en eigenlijk zonder dat men ergens voor behoefde te strijden — dat waren de omstandigheden waaronder de protestgeneratie opgroeide. Het enige gevaar dat op de loer lag was de verveling. Strijd had men niet geleverd, en al helemaal niet tegen een groot gevaar als het nationaal-socialisme.’³

Cliteur wijst erop dat de protestgeneratie vooral uit was op het ondermijnen van gezag en geeft daar ook een verdere uitleg van. Vrijwel iedere vorm van gezagsgetrouwheid werd door bijvoorbeeld de schrijver Harry Mulisch ter discussie gesteld. Het beeld van de oorlogsmisdadiger bij uitstek, Eichmann, werd door Mulisch geïjkt op het beeld van de brave burger. Eichmann verpersoonlijkte voor hem de doodgewone mens, de ma-

chine bevelenontvanger, die bij miljoenen over de aarde rondloopt.⁴ De Amerikaanse professor Allan Bloom constateert dat min of meer dezelfde motivering voor het ondermijnen van gezag werd gebruikt op de Amerikaanse universiteiten.⁵ Dit denken van Mulisch stond niet op zichzelf, maar vinden we ook bij schrijvers als Adorno en Fromm.⁶ Het gaat mij er hier daarbij niet om de claim te ontkennen dat het vermogen tot kwaad in iedere mens zit, maar wel het op basis daarvan verdacht maken van iedere gezagsstructuur. Om het nog bedenkelijker te maken neemt de protest-generatie Mao, Castro en Che Guevara aan als rolmodellen. Marxisme en communisme raken onder deze generatie in zwang, volslagen blind als zij waren voor de totalitaire regimes die daarachter schuilgingen.

In het voetspoor van de ontvoogding voltrok zich een snelle ontzuiling en ontkerkelijking. Instituten werden verfoeid vanwege hun zogenaamde

*De geest van 1968
bewerkstelligde een morele en
culturele omwenteling die ook
zichtbaar is in 'de jeugd van
tegenwoordig'*

inperkende werking op het individu, dat enkel het gebod van de zelfontplooiing te volgen had. Gedreven door experimenteerdrijf en een ongekennde drang tot individualistische zelfexpressie werd de enkeling voornamelijk zichzelf tot maatstaf.⁷ Was het gebied van de moraal voor een belangrijk deel ingekleurd door de traditie en het

christelijke levensbeginsel, nu viel de moraal ten prooi aan het subjectivisme en mocht iedereen doen waar hij zich goed bij voelde. Immers, de afwijzing van gezag impliceerde ook dat morele autoriteiten en instituten de wacht werd aangezegd.

De geest van 1968 bewerkstelligde dus een culturele en morele omwenteling onder een complete generatie en haar gevolgen zijn daardoor, zoals we straks zullen zien, ook zichtbaar in 'de jeugd van tegenwoordig'. Allan Bloom wijst erop dat het denken van de sixties na de Tweede Wereldoorlog niet uit de lucht kwam vallen. Ideeën die destijds populariseerden (zoals het subjectivisme), waren onder filosofen in het Europa van eind negentiende, begin twintigste eeuw al wijd verspreid. 'The self-understanding of hippies, yuppies, panthers, prelates and presidents has unconsciously been formed by German thought of a half-century earlier.'⁸ Bloom beschrijft hoe tijdens de oorlog veel Europese intellectuelen op de vlucht voor Hitler terechtkomen op Amerikaanse universiteiten en hoe dientengevolge de filosofieën van onder anderen Nietzsche, Marx, Freud en Weber ingang vonden in het denken.

De in Bonn geboren econoom E.F. Schumacher beschrijft in *A guide for*

the perplexed zijn ervaringen op de Europese universiteit in de jaren '30 naar aanleiding van een gebeurtenis bij een bezoek aan de Russische stad Leningrad in augustus 1968.⁹ Hij raadpleegt daar op een gegeven moment zonder veel succes een stadskaart om uit te vinden waar hij zich bevindt, en schrijft: 'Ik kon verschillende grote kerken zien, maar er was geen spoor van op mijn kaart te vinden.' Een tolk komt hem helpen en legt uit dat kerken niet op de stadskaart worden weergegeven. Schumacher spreekt hem tegen en wijst op een grote kerk die helder gemarkeerd wordt op de kaart. 'Dat is een museum', zegt de tolk, 'niet wat wij een "levende kerk" noemen. Het zijn slechts de "levende kerken" die wij niet laten zien.'

Schumacher realiseert zich op dat moment dat hij gedurende zijn hele school- en universitaire carrière kaarten van het leven en de wetenschap heeft gekregen die niet de dingen weergaven waar hij het meest om gaf en die zijn gedrag voor het grootste deel bepaalden. De 'kaarten' die hij wel gekregen had leerden hem dat vrijwel al zijn voorouders tot voor kort hun levens inrichtten op basis van irrationele geloven en absurde bijgeloven, die slechts interessant waren voor musea. Tijdens die periode verkeerde hij jarenlang in verwarring en ontbeerde hij een tolk om hem verder te helpen.

We worden hier door Schumacher gewezen op het fundamentele probleem van de richtingloosheid die zich vanuit de universiteiten in alle haarvaten van de samenleving heeft genesteld. De (post)moderne mens is 'voorbij goed en kwaad' (Nietzsche) en aanbeland in het tijdperk van het waardenrelativisme. Bloom noemt deze verandering in onze kijk op de moraal en de politiek vergelijkbaar met de vervanging van het Griekse en Romeinse heidendom door het christendom.¹⁰ Waarden zijn niet langer de in God gefundeerde waarheden die wij met behulp van onze rede en de openbaring kunnen ontdekken om de waarheid omtrent het goede leven te achterhalen.

Wellicht zal iemand tegenwerpen dat wij toch democratische waarden, zoals vrijheid, gelijkheid en tolerantie hebben en dat juist voor zulke waarden meer aandacht is gekomen. Op zichzelf genomen is dat juist, maar omdat de verbinding met God, de waarheid en een visie op het goede leven zijn gerelativeerd, bestendigen deze waarden enkel de status quo. Juist de dominantie van het gelijkheidsdenken maakt dat de democratie geneigd is tot de opvatting dat alle levensstijlen en waarden aan elkaar gelijk zijn, waardoor verdraagzaamheid noodgedwongen de hoogste deugd in de samenleving wordt.¹¹ Misschien moeten we zelfs wel stellen dat tolerantie de enige deugd is, waarmee zij verwordt tot een knellend harnas: het gaat er niet langer om het goede leven te vinden, maar om het creëren van je eigen levensstijl. De mogelijkheden daarbij zijn legio en de ene stijl is niet beter dan de andere.

De huidige generatie jongeren groeit op in een wereld waarin zij dit paradigma van relativisme, subjectivisme en solipsisme — iedereen is een zonnetje in zijn eigen universum — met de paplepel krijgt ingegoten. Sinds het bildungsideaal heeft afgedaan, wemelt het op onze scholen en universiteiten van de bijzondere en unieke studenten. Het steeds hogere welvaartsniveau creëert een complete en almaar uitdagende lifestyle-industrie die zich bezighoudt met onze begeerten, behoeften en ordinaire pleziertjes. De jonge filosoof en publicist Rob Wijnberg omschrijft de jeugd van tegenwoordig met de kernwoorden *boeiuh* (symboliseert een bepaalde vorm van apathie of onverschilligheid), *chilluh* (staat voor een levenshouding doordrenkt van ruimdenkendheid en scepsis) en *pimpuh* (houdt opwaarderen en personifiëren in, en verwijst tevens naar het hedonisme en individualisme die zich binnen de jeugdgemeenschap profileren).¹²

Niet alleen de problemen met het milieu en de huidige kredietcrisis, maar ook de maatschappelijke onrust en de gezinscrises maken duidelijk dat de werkelijkheid voor wie immateriële waarden onbelangrijk zijn weerbarstiger is dan gedacht. We worden eraan herinnerd dat ons zijn en onze mogelijkheden begrensd zijn. Er is daarom dringend behoefte aan een morele heroriëntatie. Huiverde Nietzsche niet bij het door hem opgeroepen nihilisme en stelde niet Sartre zelfs nog ethische vragen? Het relativisme

ondermijnt uiteindelijk alle idealen en zal geen zingeving of houvast bieden in een tijd waarin jongeren het voor het eerst sinds lange tijd minder welvarend lijken te worden dan de generaties voor hen.

Wie vooruit wil (en moet, want terug kunnen we nooit) moet zijn

*Wie vooruit wil moet zijn
blik niet op oneindig zetten,
maar proberen te leren van
het verleden*

blik niet op oneindig zetten, maar proberen te leren van het verleden. De universiteiten zouden er juist goed aan doen de waarheidsvraag en de *humanoria* weer centraal te stellen. Kortom, de vraag naar wat de mens is en hoe hij moet leven. Socrates en Plato deden dat groots in de klassieke filosofie en het was daar in het oude Griekenland dat de universiteit, de academie, haar oorsprong vond. Sören Kierkegaard begint bij Socrates, omdat hij een echte zoeker was die ervan uitging dat de waarheid ergens in ons resoneerde.

De indruk moet daarbij niet bestaan dat Socrates iedereen wel even de waarheid vertelde. De waarheid geheel kennen is niet mogelijk, maar er valt wel heel veel redelijks over te zeggen, en zij is zeker niet subjectief. Plato omschrijft deze zoektocht als een 'edel waagstuk'.¹³ Hij bedoelde daarmee aan te geven dat hij uitging van een hogere werkelijkheid dan de

zichtbare wereld. De hogere werkelijkheid is daarbij het belangrijkste, omdat die de norm stelt voor de houding van de mens ten opzichte van beide werkelijkheden. Door die hogere, objectieve werkelijkheid liet Plato zijn leven bepalen. Plato bracht dit in zijn strijd tegen de sofist op de noemer dat niet de mens, maar God de maat van alle dingen is.¹⁴

In het christendom gaat het eveneens om de waarheid. De waarheid is hier Gods Zoon die uit de hemel in de historische werkelijkheid is gekomen. Hij komt van boven en is letterlijk een nieuw begin, dat de tijd overstijgt. Het is zoals bij de kerkvader Augustinus, die door Cicero's dialoog *Hortensius* wordt aangespoord tot filosoferen, waarna hij zich na een lange zoektocht bekeert tot het christendom. In het christendom maakt Christus zichzelf niet alleen

Waarheid of moraal wordt niet vastgesteld bij meerderheid van stemmen

bekend als 'de weg, de waarheid en het leven',¹⁵ maar Hij honoreert de zoektocht naar deze waarheid ook met de belofte 'zoekt en gij zult vinden'.¹⁶

In de klassiek-christelijke traditie was men zich niet alleen bewust van de eindigheid van de mens, maar ook van zijn feilbaarheid. Benedictus xvi schrijft daarom: 'Moeten we de definitie van vrijheid, als mogelijkheid tot willen en mogelijkheid tot het uitvoeren van het gewilde, niet aanvullen met een samenhang met de rede, en met de gehele mensheid, opdat het niet tot een tirannie van het onredelijke komt?'¹⁷ Voor het cda is de samenleving niet maakbaar en de waarheid en moraal kunnen dan ook nooit ontspruiten uit de staat. Evenmin wordt de waarheid of de moraal vastgesteld bij meerderheid van stemmen. De enige uitweg is daarom de herontdekking van het transcendente, aldus Gabriel Marcel: '[...] onze enige kans ligt in een beroep, niet op een macht, maar op een orde van de geest, die ook de orde van de genade is.'¹⁸ Voor het recht — en in het bijzonder grondrechten — is het bestaansrecht gefundeerd in de waarheid buiten ons. Er moet dus iets zijn wat ons eigen ik overstijgt en dat kan ook niet in de gemeenschap zelf gefundeerd zijn, omdat ook die uiteindelijk in zichzelf richtingloos kan worden. In de klassieke beschaving, in het christendom en in hun wederzijdse ontmoeting en bevruchting ligt het zwaartepunt van de geschiedenis. Ondanks andere hoge culturen is de beschaving nergens zo tot bloei gekomen en is nergens zo aangehaakt bij de werkelijkheid als daar in die ontmoeting. Alleen op de morele basis die daar geboden wordt kunnen wij ijveren voor recht, gerechtigheid en vrijheid. De menselijke waardigheid berust dan in het *imago Dei*, die ook in de natuurlijke ordening in de schepping tot uitdrukking komt. Die ordening is geen beperking van de menselijke vrijheid, maar constitueert en beschermt haar.

Noten

-
- 1 Richter 21:25.
 - 2 Benedictus xvi, *Alles heeft zijn tijd. Inspiratie voor elke dag. Dagboek*. Kampen: Kok, 2008, p. 171.
 - 3 Paul Cliteur, *Tegen de decadentie. De democratische rechtstaat in verval*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2004, pp. 156-157.
 - 4 Cliteur 2004, pp. 157-158. Mulisch doet zijn uitlatingen in Harry Mulisch, *De zaak 40/61. Een reportage*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1962. Zie ook Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. New York: The Viking Press 1963.
 - 5 Allan Bloom, *The closing of the American mind*. New York: Simon & Schuster, 1987, p. 326.
 - 6 Zie ook de genoemde werken van Paul Cliteur en Allan Bloom.
 - 7 Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Benauwd in het midden* (cdv, Zomer 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 12-13.
 - 8 Bloom 1987, p. 147.
 - 9 E.F. Schumacher, *A guide for the perplexed*. Londen: Sphere Books Ltd, 1978, p. 9.
 - 10 Bloom, p. 147.
 - 11 Francis Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Amsterdam: Olympus, 1999, pp. 325-336.
 - 12 Rob Wijnberg, *Boeih! Het stille protest van de jeugd*. Amsterdam: Prometheus, 2007, p. 10. Scherpe analyse van de huidige jeugdcultuur.
 - 13 Plato, *Phaedo*, 114d. Vertaling Xaveer De Win. (Plato, *Verzameld werk*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1978.)
 - 14 Plato, *Theaetetus*, 176b. Zie ook Plato, *De Wetten*, 715e -716d.
 - 15 Johannes 14:6.
 - 16 Mattheüs 7:7.
 - 17 Benedictus xvi, *Geloof, waarheid en tolerantie. Het christendom en de wereldgodsdiensten*. Tielt: Lannoo, 2008, pp. 188-189.
 - 18 Gabriel Marcel, *De mensen contra het menselijke*. Utrecht: Bijleveld, 1958, p. 19.

Praktisch idealisme

Paul Schenderling: ‘Offervaardigheid en onbaatzuchtigheid essentieel voor samenleving’

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV.

CDV sprak met Paul Schenderling. Hij is 21, studeert economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is actief voor het CDA in Berkel en Rodenrijs. Hij vindt opofferingsgezindheid en onbaatzuchtigheid kernwaarden. Het gaat erom dat mensen iets voor elkaar over hebben en op die manier prettig met elkaar kunnen samenleven. Jongeren willen zich volgens hem voor de samenleving inzetten, maar dan wel graag via concrete projecten die zichtbaar resultaat opleveren.

* * *

‘Mijn generatie heeft het niet meegemaakt om in tijden van schaarste te leven, we zijn als het ware in een gouden wieg geboren. Maar de vooruitgang waar we ons nu vooral voor moeten inzetten, zal veel meer ethisch en moreel dan economisch geladen zijn. Je kunt wel in een grote villa wonen, maar belangrijker is: hoe staat met de sociale samenhang? Je kunt ook heel eenzaam zijn in een grote villa. Het draait volgens mij uiteindelijk om goed samenleven vanuit ethische waarden en veel minder om luxe en comfort.’

‘Opofferingsgezindheid en onbaatzuchtigheid vind ik daarbij zelf kernwaarden. Ik ben daarin ook heel erg geïnspireerd door de econoom Alfred Marshall. Hij maakt onderscheid tussen de “standard of comfort” en de “standard of life”. Bij “standard of comfort” gaat het om materiële vooruitgang, maar de “standard of life” gaat volgens Marshall veel verder dan dat. Het gaat dan om immateriële waarden en om dat wat vervulling geeft aan je leven. Op een gegeven moment levert extra materieel voordeel maar heel weinig extra geluk op. Een derde auto voor de deur en wat moet je dan? Valt er niet nog wat anders, zinnigers te doen? Wat mij betreft zit dit vooral in investeren in een ander en het samenleven en het onbaatzuchtig zijn.’

De omslag naar meer immateriële waarden zal nodig zijn, vooral wanneer we op wereldschaal de ontwikkelingen in economie en milieu beschouwen:

‘In het Westen kunnen wij wellicht nog wat extra materiële welvaart bereiken, maar als je de hele wereld op ons niveau wilt brengen, dan kan dat niet. De keuze voor

deze eeuw zal hier moeten zijn, dat we meer kijken naar de immateriële behoeften van de mens, de "standard of life", zodat de rest van de wereld de kans krijgt de "standard of comfort" te ontwikkelen.'

Paul is optimistisch over de kansen voor zo'n omslag. Vooral de jongeren van zijn generatie kunnen volgens hem die omslag maken: 'De opvatting dat economische groei ten koste van alles door moet gaan, kom je echt nergens tegen, juist jongeren die gericht zijn op "beleving", zijn zich er bewust van dat je voor een goede "standard of life" wel materiële goederen nodig hebt, maar zeker niet in oneindige hoeveelheden.'

Voor wie jongeren als assertief en hypermaterialistisch ziet, zijn het opvallende waarden die Paul noemt: opofferingsgezindheid en onbaatzuchtigheid. Worden deze waarden wel voldoende gecultiveerd volgens hem?

'Tot onbaatzuchtigheid kun je eigenlijk niet van buitenaf gestimuleerd of geprikkeld worden. Zo'n prikkelstrategie begint met de aanname van "geven en nemen" en "voor wat hoort wat" en zal dus alleen maar averechts werken. Staat noch markt kan hier goede richtsnoeren bieden. En dat terwijl heel onze omgang met elkaar in de samenleving gebaseerd is op het gegeven dat je kunt geven en inschikken als het moet, zonder dat je er zelf iets voor terugkrijgt.'

Bij de houding van onbaatzuchtigheid past ook een zekere solidariteit tussen generaties.

'Ik woon in een van de snelst groeiende gemeenten in Nederland. Wat ik daar tot mijn teleurstelling zie, is dat de gevestigde orde er heel bewust voor kiest woningen neer te zetten aan de bovenkant van de markt. Voor jongeren is dat aanbod onbetaalbaar. Ik zou op dit vlak tussen de generaties meer solidariteit en onbaatzuchtigheid verwachten; dat oudere generaties ook wat voor jongere generaties overhebben in de vorm van

de realisatie van betaalbare woningen. Bij vergrijzing zien we eigenlijk eenzelfde generatieprobleem. Die lasten gaan straks een enorme druk op de jongeren geven.'

Zelf levert Schenderling een bijdrage door mee te schrijven aan het verkiezingsprogramma voor zijn afdeling/gemeente. 'Die ruimte en verantwoordelijkheid wordt hier zonder meer gegeven en dat vind ik mooi. Er is niemand die zegt: "Jij bent te jong, dat kun jij niet of dat mag je nog niet doen." We hebben een heel dynamische gemeente die groeit van 35.000 naar 70.000 inwoners. Hoe gaan we met die verdubbeling om en zorgen we ervoor dat de samenhang bewaard blijft? Een essentieel element daarbij is wat mij betreft de inzet op vrijwilligerswerk. Mensen kunnen zich daarvoor al naar gelang de hoeveelheid beschikbare vrije tijd inzetten. Voor een buddyproject bijvoorbeeld, waarbij een jonger iemand een keer per week een ouder iemand bezoekt. Zo'n soort projectmatige inzet op vrijwilligerswerk in de buurt sluit ook goed aan bij het idealisme op maat dat onder jongeren leeft.'

'Het is wel lastig jongeren voor politiek als zodanig te interesseren. Aan een vrijwilligersproject voor een school in Afrika doen ze graag aan mee, maar je kunt ze niet warm krijgen voor abstractere issues die met wetgeving en landsbestuur te maken hebben. Er is een enorm gat in hun belevingswereld, dat bijna niet te overbruggen is. Aan het verkleinen van dat gat zal de politiek nog een zware dobber hebben. Voor de toekomst is het zichtbaarder maken van de betekenis van politiek voor het dagelijks leven wel noodzakelijk, omdat we anders een heel groot deel van de betrokkenheid van mensen verliezen. Wat dat betreft kijk ik met bewondering naar de Verenigde Staten, waar iemand als Obama erin slaagt jongeren aan zich te binden door politieke issues concreet en tastbaar te maken. Enorm inspirerend is dat.'

Lucas Hirsch

Heimat

Vandaag mijn bevallen zus bezocht
in een jarendertignieuwbouwwijk.
Joy Division op mijn iPod gedraaid
Bij thuiskomst mijn bed ingedoken

Toen ik wakker werd stond de dierenarts op de voicemail
of we nog een kat met drie poten wilden hebben

De eigenaar wilde geen kat met drie poten
hij moest de volgende dag op vakantie
Verdrinken was een optie

De dierenarts had de kat van de man onteigend
We zijn gaan kijken en hebben haar Belle genoemd

Noot aan mezelf, scheermesjes kopen. Oude zijn bot

Net terug van vakantie en ik wil weer weg
Nog geen 24 uur in Nederland en ik ben getuige
van een knokpartij op het kruispunt voor het station

Scooterjongen bumperkleefde Kadett-rijder met een kort lontje
die op zijn remmen trapte, uit zijn wagen stapte en scooterjongen
op zijn bek ramde

Ik had de ballen niet iets te doen
aan mijn situatie

Noot aan mezelf, planten binnenzetten i.v.m. aangekondigde
nachtvorst. Ficus is geen buitenplant

Scooterjongen blijkt mijn puisterige overbuurman te zijn
Kadett-rijder de betonvlechter van hierachter. Er zijn die avond
nog woorden gevallen. Verder dan kanker kanker kwamen ze niet

We hebben vorige week huizen gekeken

Noot aan mezelf, hypothekeker bellen voor afspraak
Gaan we oost- of westwaarts?

Lucas Hirsch (1975) is dichter en organisator van literaire evenementen. Zijn debuutbundel *Familie gebiedt* verscheen in september 2006 bij Uitgeverij De Arbeiderspers. Hirsch richtte in mei 2007 het literaire productiebureau *Kleine Revolutie Producties* op. In april 2009 verschijnt zijn tweede bundel, *Tastzin*.

De actualiteit van

Jo Cals

(Roermond 1914-Den Haag 1971)

door *Paul van der Steen*

De auteur is politicoloog en schrijft als journalist voor onder meer *NRC Handelsblad*, *Trouw* en de Limburgse kranten. Hij promoveerde in 2004 op de biografie *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971*. In april verschijnt het boek *Keurkinderen. Hitlers elitescholen in Nederland*.
E-mail: paulvdsteen@hotmail.com

Verkenner in de politiek van jeugd en onderwijs

Bij aanvang van zijn tweede periode als minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen liet Jo Cals begin 1957 zijn verkennerhart spreken. Zijn nieuwe staatssecretaris werd René Höppener, zijn oudhopman. Cals schroomde ook niet om zich als bewindsman in padvindersoniform te laten fotograferen. De principes uit Baden-Powells *Scouting for boys* waren deel van zijn wezen. De verkennerij maakte hem ook tot een man van paradoxen: wat vroeg oud, of op zijn minst wel erg serieus als jongen, en als volwassen man alle ernst altijd mengend met een welhaast kinderlijke speelsheid. Zonder de jeugdbeweging was hij misschien wel nooit in de politiek terechtgekomen. De aandacht voor jongeren zou een constante blijven tijdens zijn Haagse loopbaan: als Tweede Kamerlid (1948-1950), als staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (1950-1952), als minister op datzelfde departement (1952-1963), opnieuw

als Tweede Kamerlid (1963-1965) en ten slotte als minister-president (1965-1966).

Tijdens zijn middelbareschooltijd stapte Cals (Roermond 1914-Den Haag 1971) in de wereld van de verkennerij, een jongenswereld die waarschijnlijk een verademing vormde voor de enige jongen in een gezin met acht kinderen. Diezelfde sfeer van jongens onder elkaar, gecombineerd met activiteiten in de vrije natuur, was overigens de reden geweest waarom de katholieke kerk lange tijd weinig zag in scouting. De Roermondse Sint-Franciscusgroep, waar Cals lid van werd, was in 1930 een van de eerste die met toestemming van de geestelijkheid activiteiten mocht gaan ontplooiën.

De scepsis van de geestelijkheid was overigens onterecht. De leden van de Sint-Franciscusgroep waren trouwe misgangers, zongen bij het kampvuur vaak religieuze liederen en spraken over De Grote Hopman, waarmee ze Jezus Christus bedoelden.

Het geloof was welbested aan Cals, die na het behalen van zijn gymnasiumdiploma vanwege een priesterroeping naar het seminarie Rolduc in Kerkrade vertrok. Ook daar was hij betrokken bij de oprichting van de verkennerij. Toen de roeping niet sterk genoeg bleek, ging Cals rechten studeren aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, om ook daar actief te worden in de padvinderij. Zelfs nadat de bezetter scouting had verboden, bleef hij activiteiten organiseren. Na de bevrijding van Zuid-Nederland in het najaar van 1944 stond hij — inmiddels werkzaam als advocaat — aan de basis van de heropricting van de Katholieke Verkennerij. Van de Doorbraakgedachte moest hij weinig hebben: 'Waar het hier een kwestie van opvoeding geldt, stellen wij, Katholieken, de absolute eisch voorop, dat de vorming van onze kinderen geheel in handen van principiële Katholieken berust.' De samenwerking tussen diverse roomse jongerenorganisaties resulteerde in 1945 wel in de totstandkoming van de Katholieke Jeugdbeveging, waarvan Cals voorzitter werd.

Eenmaal Tweede Kamerlid voor de KVP kwamen jongeren als vanzelfsprekend op zijn pad. De volksvertegenwoordiger leidde voor het wetenschappelijk bureau van de partij de commissie-Jeugdstatuut. Cals konigde al vooraf aan dat het vraagstuk eigenlijk te veelomvattend was om op betrekkelijk korte termijn tot goed inzicht te komen. Het wegnemen van de oorzaak van de verwildering der massajeugd (de oorlog en de nasleep ervan zou de Nederlandse jongeren hebben losgeslagen), de vorming buiten schoolverband, subsidievoorschriften, de wenselijkheid van een jeugdbrevet: het was niet te behappen voor één commissie. Die beperkte zich dan ook tot een rapport over het jeugdbrevet. Bij alle zorgen over ontsprende jongeren was het eigenlijk merkwaardig dat de leiders in het jeugdwerk geen

opleiding en diploma hoefden te hebben, luidde de conclusie. Dat moest veranderen. Een speciale jeugdwet vonden Cals en de zijnen te ver gaan en bovendien 'een vergaande vorm van staatsbemoeiing'. De katholieken konden beter zelf de zaak op orde brengen. Met een eigen opleiding zouden de toekomstige verantwoordelijken voor de jeugd ook de eigen normen en waarden meekrijgen.

THORBECKE VAN DE ONDERWIJSWETGEVING

In 1950 werd Cals staatssecretaris op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (okw). In zijn portefeuille zat de vorming buiten schoolverband, het jeugdwerk. De noodzaak van dat beleidsterrein werd breed onderkend en ambitie was er volop. Het ontbrak echter aan geld, zodat er weinig van de grond kwam. Het weerhield sommigen er niet van om als Rouvoeten *avant la lettre* al verder te denken: een ministerie van jeugdzaken, zou dat niets zijn? Cals vond dat geen goed idee. 'De overheidsbemoeiingen op dit terrein zijn nog betrekkelijk jong en men moet zich ervoor hoeden overhaast een bepaalde vorm te kiezen, die achteraf wellicht onjuist blijkt.'

Na zijn aantreden als minister in 1952 bleef Cals verantwoordelijk voor de vorming buiten schoolverband, maar veel van zijn aandacht werd al gauw opgeslokt door het onderwijs. De scholen kregen enorme aantallen kinderen op zich af. De vruchten van de naoorlogse babyboom waren stilaan leerplichtig. De problemen waren groot: op de scholenbouw stond een rem, vaak werd vanwege de woningnood aan huizen de voorkeur gegeven, er bestond een groot tekort aan onderwijzend personeel en de salarissen waren laag. Niet helemaal terecht, kreeg Cals van dit alles de schuld. Zijn politieke leven hing aan een zijden draadje.

Eind 1954 werd het hem allemaal te veel en bleef hij een aantal maanden overspannen thuis. Eenmaal hersteld trad hij onmiddellijk krachtdadig op: hij reorganiseerde zijn ministerie, kwam eindelijk met zijn langverwachte voorstellen voor het middelbaar onderwijs en loodste met zijn staatssecretaris De Waal de Kleuteronderwijswet door de Kamers. Daar was al wel honderd jaar over gepraat, maar Nederland had er nog geen. Op veel plaatsen was de situatie nijpend: klassen met meer dan veertig kleuters waren eerder regel dan uitzondering, meer dan zestig kleuters kwam geregeld voor. Er bestond zelfs een klas in het land met 102 kindertjes. Elders werd een school met twee klassen geleid door een 75-jarige non en een jong hulpje. De wetsvoorstellen van Cals en zijn staatssecretaris en partijgenote Anna de Waal konden dan ook op algemene instemming rekenen.

Na de stembusgang van 1956 trad het vierde kabinet onder leiding van Drees aan en mocht ook Cals opnieuw aan de bak als minister van okw. Langzamerhand kwam er meer financiële armslag voor het ministerie. In 1958 kon Cals voor het eerst meer dan een miljard gulden uitgeven. Die was zeer gevoelig voor dit soort mijlpalen. Het moment was nu ook nabij dat Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen het departement van Oorlog en Marine zou passeren als best beëindigde departement van de rijksbegroting. Cals beloofde zijn ambtenaren een feestje als het zover zou zijn. Toen het in 1959 echt gebeurde, werd dit inderdaad tot diep in de nacht gevierd.

Het drukst was de minister deze kabinetsperiode met het langs allerlei adviesraden en het kabinet loodsen van de voorstellen voor een middelbaaronderwijswet. Cals wilde alles in één wet regelen en nam veel op de schop: er zouden nieuwe schooltypes moeten komen als mavo, havo en atheneum

en een fenomeen als de brugklas werd geïntroduceerd. Vrij algemeen was de kritiek dat de plannen veel te groots waren. 'Laat die mammoet maar in het sprookjesboek voort blijven bestaan', had een antirevolutionair Tweede Kamerlid in 1955 gezegd. Zo

*Als mammoet kreeg een voor
buitenstaanders tamelijk
lastig te doorgronden wet
mythische properties*

ontstond het begrip mammoetwet. Cals was ongelukkig met dat etiket. Een uitgestorven dier van kolossale omvang kon onmogelijk een goede mascotte zijn voor zijn voorstellen. Hij vergiste zich: een reclamebureau had geen betere naam kunnen bedenken. Als mammoet kreeg een voor buitenstaanders tamelijk lastig te doorgronden wet mythische properties.

Dat maakte de weerstand niet minder. De confessionele partijen KVP, ARP en CHU waren bang dat het bijzonder onderwijs benadeeld zou worden. De niet-confessionele partijen VVD en PvdA vreesden voor het openbaar onderwijs. Cals werd naar eigen zeggen 'radeloos van alle raden' die hij kreeg van organisaties uit het maatschappelijke middenveld. Voeg daar nog eens de weerstanden binnen het kabinet aan toe, onder meer van een zuinige premier Drees, en het is duidelijk dat de Onderwijsminister een zware kluit aan de Mammoetwet had. Toch had hij eind 1958 goede hoop dat hij voor de verkiezingen van 1960 zijn wet in het Staatsblad zou hebben staan. Een kabinetscrisis, die een definitieve breuk tussen rooms (de KVP) en rood (de PvdA) opleverde, gooide echter roet in het eten. De socialistische ministers stapten op en een kabinet onder leiding van de uit Roermond afkomstige

Beel mét Cals paste op de winkel tot de vroegste stembusgang van 1959.

Na die verkiezingen gingen de confessionele partijen onder leiding van premier Jan de Quay samenwerken met de liberale vvd. Cals werd opnieuw minister van okw. Dat hij op die manier zijn nog niet afgemaakte wetgevende klussen kon klaren, zal daarbij ongetwijfeld de belangrijkste overweging zijn geweest.

Het kabinet-De Quay zat de volle vier jaar uit. Het einde van de rit betekende ook het einde van Cals' loopbaan als minister van okw. Hij kon terugzien op de totstandkoming van maar liefst zeventig wetten. In de laatste periode waren dat onder meer de Hoger Onderwijswet en de langbevochten Mammoetwet, na vier maanden debat in de Tweede Kamer. De Thorbecke der onderwijswetgeving, werd hij in het parlement genoemd. Negatieve geluiden kwamen later.

*Het is Cals' verdienste
geweest dat hij van een als
los zand aan elkaar hangend
onderwijsstelsel een redelijk
logisch geheel heeft weten
te maken*

Voor sommigen is de Mammoetwet tot op de dag van vandaag synoniem voor het begin van de teloorgang van het Nederlandse onderwijs. Die kritiek is niet in alle gevallen terecht. De mammoet is een containerbegrip geworden waaronder ook latere onderwijsontwikkelingen als continue verandering en schaalvergroting worden geschaard. Vergeten wordt ook dat de uiteindelijke Mammoetwet een zwaarbevochten compromis was, een verwaterde versie van de oor-

spronkelijk voorgestelde ombouw van het middelbaar onderwijs. Het is Cals' verdienste geweest dat hij van een als los zand aan elkaar hangend onderwijsstelsel een redelijk logisch geheel heeft weten te maken. Scholen en universiteiten waren bovendien klaar voor de massale toestroom van leerlingen en studenten. Onderwijs werd een vanzelfsprekendheid voor kinderen uit alle lagen van de bevolking.

De minister had als voordelen dat hij economisch de wind in de rug had en dat hij de tijd kreeg voor zijn werk. Wat de hervormingen van Cals in elk geval opleverden was het nu door de Onderwijsraad zo gewenste brede debat over onderwijs. De kvr-politicus werd daar zelf alleen maar scherper van. Hij genoot van elk verbaal duel en won vrijwel altijd.

HOPMAN

Een politicus moet niet bang zijn voor het schilderen van weidse vergezichten, vond Cals. Hij haalde in dat verband wel eens Napoleon aan: men leidt een volk slechts om het zijn toekomst te tonen. Koopman in verwachtingen wilde hij zijn. Cals was daarbij niet bang om tegen de publieke opinie in te gaan. Hij waarschuwde voor 'nipotisme', het blind volgen van polls, dat na zijn tijd nog veel grotere vormen aan zou nemen. 'Het is even gevaarlijk als nepotisme; het is vaak eenzijdig, er wordt maar één vraag voorgelegd. Wij moeten daartegen stelling durven nemen. Als volksvertegenwoordiging hebben wij een afgeleide verantwoordelijkheid. Wij moeten ook rustig durven zeggen, dat wij ingewikkelde problemen beter kunnen overzien dan vele krantenlezers, die uiteraard maar een klein deel van de hele legpuzzel van ons ingewikkelde maatschappelijke leven zien.' Cals was bij dat alles eerder pragmatisch en praktisch dan ideologisch bevlogen.

Met diezelfde houding begon hij twee jaar na zijn terugtreden als Onderwijsminister als minister-president: blik op de toekomst en overtuigd van het eigen gelijk. Regeren voor het jaar 2000 was het motto van het kabinet. Stilletjes ging de ploeg ervan uit dat de klus ook na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 zou mogen worden voortgezet. Al snel bleek echter dat de tijd daarvoor te onrustig was: er was ophef over het huwelijk van kroonprinses Beatrix en Claus von Amsberg, provo's en opstandige bouwvakkers maakten Amsterdam onrustig, het economisch tij zat tegen en de coalitiepartijen deden het slecht bij gemeentelijke en provinciale verkiezingen. Aandacht voor de lange termijn maakte plaats voor de waan van de dag. In een oktobernacht in 1966 maakte KVP-fractievoorzitter Schmelzer een einde aan het regeeravontuur van zijn partijgenoot. Cals vervulde daarna nog

wat marginale rollen, maar in feite was dit het einde van zijn politieke loopbaan.

Bij het onverwachte afscheid liet een 18-jarige verkenner zijn hart spreken. Deze had 'na rijp beraad met mijn medewerkers' besloten tot de oprichting van de mr. Jo Calstroep. 'Wij zijn tot deze keuze gekomen door het imposante werk dat u in het Nederlandse maatschappelijke bestel heeft verricht.' De recente Nacht van Schmelzer had geen enkele rol gespeeld, verzekerde de jongeman: 'Wij hebben bij onze keuze de politiek de politiek gelaten en dientengevolge bestaat er tussen onze keuze en de huidige kabinetscrisis geen enkele associatie.' De hopman ondertekende met 'W.S.P. Fortuyn'. Zo'n 35 jaar later zou hij zelf als een volgende padvinder in de politiek de hoofdrol spelen in een gedenkwaardige periode uit de parlementaire geschiedenis.

Boeken

Femke Halsema

Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid

Uitgeverij Bert Bakker | 2008 | 160 pp. | € 14,95 | ISBN 9789035133655

Confronterend boek laat je met een ongemakkelijk gevoel zitten

door *Cyntha van Gorp*

De auteur is journalist bij het dagblad *Trouw*.

Prachtig staan ze te schitteren in mijn schoenenrek: mijn in New York gekochte, nog nauwelijks gedragen, Italiaanse handgemaakte pumps met stilettohak. Ze knellen enorm en zijn eigenlijk ook een maat te klein, maar ze staan prachtig, al staan ze voornamelijk in dat rek. 'Met deze schoenen maakt de rest van je outfit niet meer uit', zei de verkoopster stralend, en ik straalde mee: dat wilde ik horen. Spontaan vergat ik de prijs (veel te hoog), de maat (te klein) en mijn bankrekeningsaldo (drie hoeraatjes voor de creditcard!).

Aan deze vorm van spontane vergeetachtigheid lijden gelukkig wel meer mensen, zo blijkt uit het nieuwe boek van Groen-Links-fractie-leider Femke Halsema. Eind vorig jaar publiceerde ze haar essay *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*, waarin ze de hyperconsumptie als

de kwade bron van de kredietcrisis aanwijst en oplossingen aandraagt voor ons zieke koopgedrag.

* * *

Qua timing had de linkse politica zich geen beter moment kunnen wensen om haar boek te laten verschijnen. Terwijl premier Jan Peter Balkenende en zijn schatkistbewaarder Wouter Bos het financiële onheilnieuws over Nederland uitstortten, kon zij verwijzen naar dat felroze boekje dat sinds november in de boekwinkels ligt.

In het 160 pagina's tellende *Geluk!*, dat ooit als beknopt pamflet bedoeld was, laat de auteur er geen gras over groeien: consumeren is lekker. Het troost en lijkt voor velen de kortste route naar een gelukkiger bestaan. En dus rennen burgers van hun impulsaankoop via de hypotheekbemiddelaar naar de kredietverstrekker.

In drie delen en aan de hand van de drie H's (hyperconsumptie, haast en hufterigheid) zet Halsema uiteen in welke mate de hyperconsumptie een economisch, maatschappelijk en politiek probleem is. Hoewel het de burgers zijn die zelfstandig hun portemonnee, pinpas of creditcard voor

de dag halen, krijgen het bedrijfsleven en de politiek in dit boekwerk de zwartepiet toegespeeld. Het zijn de bedrijven die weerloze burgers met veelbelovende reclame en marketing verleiden; en het is de politiek die het op haar beurt voedt en rechtvaardigt. ‘I encourage you all to go shopping more’, herhaalde de voormalige Amerikaanse president George W. Bush bij vrijwel elke State of the Union.

Ook ons haastige leven speelt ons parten, denkt de politica. Het leven is weliswaar efficiënter geworden, maar de extra tijd laten we zelf weer verdwijnen door meer te communiceren en veel vaker en verder te reizen, waardoor we het toch weer druk hebben.

Dat begint al jong: steeds meer kinderen hebben een agenda die niet zou misstaan bij een of andere topjob. Het gevolg is stress, stress en nog eens stress. Stress van het werk, het overwerk en werkeloosheid. Want terwijl de alleenstaande mevrouw Pietersen zich een slag in de rondte werkt, het huishouden draaiende probeert te houden, voor haar bloedjes van kinderen zorgt en iedere maandag alweer snakt naar het weekend, is het voor meneer Janssen iedere dag weekend. Tijd is net als geld ongelijk verdeeld, weet Halsema, en om onszelf op termijn gezond en een beetje stressvrij te houden is het noodzakelijk dat sommigen het minder druk, en anderen het wat drukker krijgen. Al was het maar om ons humeur een beetje op peil te houden, want gezellig is soms anders. We klagen altijd over anderen en benadrukken dat wij wél goed opgevoed zijn, maar — zo stelt Halsema terecht — dat is onmogelijk. Als we ons immers allemaal voorbeeldig zouden gedragen hoefden we ons ook niet aan anderen te ergeren.

* * *

Als je om je heen kijkt, lijkt het alsof geluk en maatschappelijke erkenning alleen worden bereikt door welvaart, koopkracht

en een hoger consumentenvertrouwen. *Keeping up with the Joneses* — oftewel: hoe zorg je dat je niet achterblijft bij je burens, vrienden en familie? — is voor veel mensen een issue. Stoppen met shoppen uit een hoger besef is geen optie, want daarmee hang je niet alleen je eigen kortstondige geluk, maar ook je maatschappelijke status aan de wilgen. ‘Luxegoederen kunnen de plaats innemen van maatschappelijk suc-

.....
*Het is een interessante
gedachte om politiek te
koppelen aan menselijk geluk,
al heeft het ook wel wat weg
van een laatste stuiptrekking
van oud links*
.....

ces, of het ontbreken ervan verhullen’, weet Halsema, die denkt dat het verkleinen van inkomensverschillen het recept is tegen de hyperconsumptie. Volgens haar theorie groeit onderlinge competitie naarmate de inkomensverschillen tussen arm en rijk groter worden. Als het omgekeerde het geval is, delen alle inkomensgroepen in de welvaart en hebben mensen er meer vertrouwen in dat hun kinderen het beter zullen krijgen dan zijzelf.

Hoewel haar argumentatie in eerste instantie een oh-zit-het-zo-gevoel oproept, slaat de twijfel toch ook snel toe. Als straks de inkomensverschillen kleiner worden, zullen mensen andere wegen gaan zoeken om niet in een dertien-in-een-dozijn-blik te belanden. En hoe onderscheid je je beter van je vrienden dan met een fijne, tweede stationwagen voor de deur of leuke, overbodige snuffjes in de keuken? Voor dergelijke koopdriften lijkt Halsema echter niet te vrezen.

Ontevredenheid en onzekerheid worden

B
O
E
K
E
N

verruild voor vertrouwen in toekomst, en mensen zijn meer bereid te investeren in de gemeenschap waarvan ze deel uitmaken.

* * *

Het is geen nieuw verhaal dat de parlementariër afsteekt; we horen haar partij al jaren over het verkleinen van de inkomensverschillen. En ook andere oplossingen die ze aandraagt — zoals het vergoeden en daardoor meer waarderen van mantelzorg, of investeren in duurzame groei in plaats van de vervuulende variant — is een typisch GroenLinks-geluid. Soms lijkt het alsof Halsema de huidige financiële situatie aangrijpt om haar favoriete GroenLinks-punten in een kredietcrisisjasje te gieten, maar met die conclusie doe je dit boekje tekort.

Zoals de titel al aangeeft, draait de hyperconsumptie in beginsel om het verwezenlijken van geluk. Een paradox, meent Halsema. We jagen op economische groei, materiële welvaart en luxe omdat we denken dat we er gelukkiger van worden. Tegelijkertijd vormen de bijbehorende verschijnselen van competitie, sociaal conflict en schaarste, stress en hufterigheid een serieuze bedreiging voor ons geluk. Een taak voor de politiek, vindt ze.

* * *

Het is een interessante gedachte om politiek te koppelen aan menselijk geluk, al heeft het ook wel wat weg van een laatste stuip trekking van de oude, linkse politiek. Het wantrouwen in de politiek daargelaten, zijn de twee begrippen natuurlijk altijd al met elkaar verweven, hoewel geen enkele politicus zijn kiezers geluk in het leven belooft. Wél de bouwstenen hiervoor. Meer kans op werk, goede gezondheidszorg en scholing bijvoorbeeld. Dat Halsema het nu wel oppakt, lijkt slim in een tijd van economische onzekerheid, maar of burgers dat ook zo voelen is de vraag. Toch ziet Halsema toekomst voor een op geluk geïnspireerde politiek. ‘Misschien

loop ik wel wat voor’, zei ze vlak na het verschijnen van haar boek. Politici maken mensen weliswaar niet gelukkig, maar zij hebben volgens haar wel de belangrijke opdracht mensen te ondersteunen in hun gerechtigde verlangen naar geluk en welzijn.

Internationaal bespeurt ze in ieder geval een geleidelijke verandering. Zo heeft de Franse president Nicolas Sarkozy aan de Nobelprijswinnaars Amartya Sen en Joseph Stiglitz gevraagd om een alternatief meetinstrument voor economische groei te ontwikkelen waarin de kwaliteit van het bestaan centraal staat. En in Engeland hebben zogenaamde gelukseconomen open toegang tot de regering-Brown. Daar mag minister Bos met zijn veelbelovende woorden over het Bruto Nationaal Geluk wel eens een voorbeeld aan nemen, meent Halsema.

Vooralsnog wordt in het Nederlandse politieke debat het pleidooi om aan welzijn en geluk voorrang te geven boven materiële welvaart, veelal met scepsis ontvangen, weet de politica. Maximale economische groei is nog steeds het credo. Krimp is slecht, erkent ze, maar groei om de groei ook. Overstappen op de duurzame variant dus.

* * *

Een welkom hoopgevend geluid klinkt als de auteur een kort uitstapje maakt naar de Scandinavische landen Denemarken, Noorwegen en Zweden, waar het gelukkig toeven zou zijn. De inkomensverschillen zijn er kleiner en er wordt aanzienlijk geïnvesteerd in gezondheidszorg, onderwijs en milieu. Deze landen maken zich niet schuldig aan veel vervuiling, en burgers wantrouwen elkaar en de overheid nauwelijks. Hoe en waarom men dat in Scandinavië wel voor elkaar krijgt, laat Halsema helaas buiten beschouwing.

Wel is het aardig dat Halsema — die nooit te beroerd is om andere partijen een veeg uit de pan te geven — in haar boek een open-

hartige hand in eigen boezem steekt. En wat blijkt? Ook zij is geen heilige. Alle goede voornemens ten spijt maakt ook zij zich wel eens schuldig aan het kopen van een kledingstuk dat een jaar later ongedragen naar de kledingkast van een vriendin verhuist. En na de wekelijkse zaterdagochtendboodschappen komt ze thuis met een traktatie voor zichzelf: overbodige keukenspullen, boeken die nooit gelezen worden, nieuwe kleding of make-up. Tegelijkertijd is ze de eerste om te erkennen dat het ongelimiteerde shoppen allesbehalve zaligmakend is. Terwijl zij 'geleidelijk bezwijkt onder potentiële hobbyartikelen en overbodige luxegoederen' verandert ze haar levensstijl immers nauwelijks. En was dat niet waar het allemaal om te doen was? Een gelukkig leven?

* * *

Kennis kent haar eigen grenzen. Weten hoe een verschijnsel in elkaar zit betekent niet dat dit je gedrag beïnvloedt. Natuurlijk weet Halsema dat consumptie niet alleen maar leidt tot versterking van kwetsbare derdewereldeconomieën en grotere economische stabiliteit. Zeer zeker is ze zich ervan bewust dat sommige van haar impuls-aankopen rechtstreeks uit China komen, waar de arbeiders bepaald niet onder de beste omstandigheden werken. En dat haar eet-, reis- en vrijetijdsgewoonten kunnen bijdragen aan oerwoudkap, vermindering van biodiversiteit, verwoestijning en ten slotte tot oorlogen over de schaarste, is voor Halsema evenmin nieuws. Maar, benadrukt ze: 'Die wetenschap maakt me niet tot een beter mens. De kans is aanzienlijk dat ik de eerstvolgende zaterdag toch weer val voor mooi geëtaleerde en aantrekkelijk geprijsde kleding.'

Het openhartige is Halsema niet vreemd. In haar eerdere boek *Over de linkse lente* waarschuwde ze de lezer al dat schrijvende politici selectief shoppen in hun levensver-

haal, en de kiezer hiervan deelgenoot maken in het kader van directe communicatie met de burger. 'Alle mensen boetseren hun levensverhaal. Politici die hun electoraat willen vergroten doen dat zeker. In elk detail kun je nu eenmaal een politieke boodschap stoppen', zegt de partijleider in dat boek.¹ Opvallend genoeg heeft deze eerdere openbaring haar er niet van weerhouden de noodklok te luiden — om vervolgens doodleuk met lezer en al terug naar de winkelstraat te rennen. Als ze dan toch shopt in haar levensverhaal, waarom geeft ze dan toe dat ze de volgende keer wellicht weer met overbodige boodschappen thuiskomt? Aan het eind van dit boek zegt ze het zelfs ronduit: 'Er is een gereede kans dat ik op een komende, willekeurige zaterdag weer eens word verleid tot het kopen van een dure leren tas. Het zou goed zijn als mij daarbij de wetenschap wordt aangeleverd dat deze voor een paar euro is geproduceerd in China, voor een paar euro is verscheept en verpakt, en de rest van mijn geld gaat naar het imago en de portemonnee van de fabrikant, misschien koop ik 'm toch, maar een gewaarschuwd mens telt voor twee.'

* * *

De eerlijkheid siert Halsema, maar als lezer krijg je een onbevredigd gevoel. Als zelfs de fractievoorzitter van GroenLinks — de partij die zich bij uitstek zorgen maakt over milieu en duurzaamheid — weer overstag gaat, hoe moet het dan met de minder groenen onder ons? Na haar openbaringen voel je je bovendien een beetje beetgenomen. Alsof je met Marianne Thieme (Partij voor de Dieren) in een restaurant zit terwijl ze een lekkere portie bio-industrievlees soldaat maakt. Of alsof Agnes Kant (SP) je zojuist heeft toevrouw dat ze een flinke bonus op haar inkomen heeft gekregen.

De theoretische inbedding van het boek is eveneens een problematisch punt. Hal-

sema trekt een blik aan onderzoekers en theorieën open om haar waarnemingen te onderbouwen. Hierdoor haalt ze er bijzaken bij, dwaalt ze af van haar punt en vraag je je soms af wat de toegevoegde waarde is van

.....
.....
Het confronteert je met je eigen hyperconsumptief gedrag en laat je zien dat we weliswaar onthaasting najagen, maar ondertussen onszelf voorbij rennen
.....
.....

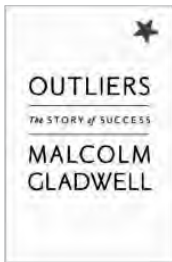
de informatiestroom. Zo beschrijft ze haar station-visioen van de toekomst. Het aantal reizigers in het openbaar vervoer moet toenemen, en dus moet er iets gebeuren met die tochtgaten die nu voor stations door moeten gaan, redeneert ze. Maar of voorzieningen

als bibliotheken, theaters en crèches de oplossing zijn? En waarom ze juist in dit boek bepleit dat burgers moeten kunnen stemmen op de coalitie van hun voorkeur, blijft de vraag. Zonde, want dit maakt het boek hier en daar wat rommelig en onoverzichtelijk.

Maar als je hier overheen leest, rest een interessante analyse met herkenbare voorbeelden, die je doen glimlachen of blozen. Het confronteert je met je eigen hyperconsumptief gedrag en laat je zien dat we weliswaar onthaasting najagen, maar ondertussen onszelf voorbij rennen. We klagen allemaal graag over de file, maar uiteindelijk zijn wij de file zelf. Ze laat zien dat hufterigheid niet is voorbehouden aan de lagere klasse, maar dat ook de Gooise matras zich eraan schuldig maakt. En dat alles zeer vlot geschreven. Kortom, een aanrader voor degenen die de confrontatie met zichzelf aandurven.

Noot

-
- 1 Femke Halsema, *Over de linkse lente*. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.

Malcolm Gladwell
Outliers. The story of success

Little, Brown and Company | 2008 | 309 pp. | \$ 27,99 | ISBN 9780316017923

Succes verklaard uit het perspectief van de samenleving

door *Peter Noordhoek*

De auteur is lid van de Stichtingsraad van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

In welke maand bent u geboren? Als ik de lezers van CDV mag inschatten als hoogopgeleid en maatschappelijk succesvol, dan is de kans groot dat u in de eerste helft van het jaar geboren bent, hoogstwaarschijnlijk in januari. Dat heeft niets met uw sterrenbeeld te maken, maar alles met het feit dat het op de lagere school veel kan uitmaken of u wel of niet al een paar maanden ouder bent dan uw klasgenootjes. Het blijkt dat een paar maanden leeftijdverschil stevig doorwerkt in de vraag of u als eerste gekozen wordt bij gymnastiek of het doen van een leeropdracht. En dat blijft doorwerken. Malcolm Gladwell illustreert dat in zijn nieuwste boek (waarvan de Nederlandse uitgave wordt ontsierd door een schreeuwerige kaft) door het voorbeeld te nemen van Canadese ijshockeyspelers. Canada is trots op het objectieve, meritocratische selectiemodel dat het land hanteert, maar hoe kan het dan dat

kinderen die geboren zijn in de eerste helft van het jaar significant vaker worden geselecteerd? Antwoord: het moment waarop de selectie wordt gedaan geeft een voordeel aan degenen die net wat ouder zijn. Voor deze recensie heb ik Gladwells voorbeeld getest op de spelers van het Nederlands nationaal voetbalelftal. Het is minder helder dan bij de Canadese ijshockeyers, maar ook bij Oranje zie je dat de meerderheid geboren is in de eerste maanden van het jaar. Ook dat zal te maken hebben met de momenten waarop in Nederland wordt geselecteerd. Elke lezer die niet in deze maanden geboren is, weet nu waarom hij of zij nooit bij FC Barcelona is terechtgekomen. Het lag niet aan u.

* * *

Met dit relatief onschuldige voorbeeld maakt Gladwell duidelijk dat 'succes' wordt bepaald door meer factoren dan alleen talent. Net als heel veel andere auteurs van boeken over de geheimen van 'succes' kijkt hij naar de bijzondere voorbeelden, de 'van krantenjongen tot miljonair'-verhalen. Hij gebruikt echter het voorbeeld van mensen die wij succesvol noemen — de *outliers* — om te laten zien hoe juist deze afwijkingen van

B
O
E
K
E
N

de norm het resultaat zijn van verklaarbare factoren, factoren die te maken hebben met hard werken, de opvoeding die iemand krijgt, de sociale verbanden, het wel of niet opgroeien in een bepaalde cultuur. Kortom, al die factoren die velen zo graag niet zouden willen zien in hun geloof in individueel succes, maar er altijd zijn en gewaardeerd moeten worden voor wat ze zijn. Een thema-nummer dat is geweid aan de vraag naar het vooruitgangsperspectief van jongeren moet hier uiteraard aandacht aan besteden.

Gladwell is een auteur die naam heeft gemaakt met een drietal boeken die zich eerder kenmerken door tijdigheid dan diepte. Meer schrijver¹ dan wetenschapper — hij werkt als journalist voor *The New Yorker* — verstaat hij de kunst om op basis van bestaand materiaal een centraal idee te formuleren dat net een stap voorligt op de tijdgeest. Zijn eerste boek, *The tipping point*, staat bekend als het boek dat aandacht vraagt voor het verschijnsel dat zich in een samenleving allerlei omslagpunten voordoen die we ervaren als verrassend, maar achteraf heel logisch lijken. Dat boek heeft veel navolgers gekregen, met *Critical mass* van Philip Ball als beste voorbeeld.² Zijn volgende boek is een boek geweest over patroondenken, maar wij als cdv-lezers zullen het vooral herkennen als een eerherstel voor professionals. Wat ‘Beroeps(z)eer’ heeft gedaan voor de discussie in Nederland, doet *Blink* voor een internationaal publiek; het is een pleidooi om meer ruimte te geven aan het intuïtieve oordeel van de professional.

Het centrale idee dat van *Outliers* overblijft zal waarschijnlijk zijn dat Gladwell het idee van talent, en zeker het idee van aangeboren talent, demystificeert en vervangt door het idee van hard werken en de rol van cultuur daarbij. Hij laat zien dat zelfs in het geval van het fenomeen Mozart hard en gericht werken belangrijker was dan na-

tuurlijke muzikale gaven. In navolging van een aantal gedragspsychologen is hij er zeer specifiek over: wil je echt ergens succesvol in zijn dan heb je minstens tienduizend uur (of tien jaar) van ergens aan werken achter de rug. Dat criterium werkt op allerlei manieren door. De mythe dat het Aziaten

.....
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.....
We geven jongeren domweg te weinig tijd om te kunnen voldoen aan de complexe eisen van deze tijd

aangeboren zou zijn om beter te kunnen rekenen, brengt hij terug tot een kwestie van taalopbouw. Het voordeel van met name de Chinese manier van nummeren — sneller en logischer dan de Westerse — vertaalt hij in een leervoorsprong van een jaar lagere school — een achterstand die niet snel meer wordt ingehaald. Op basis van deze en andere voorbeelden gaat Gladwell tegen de zapcultuur in en stelt hij dat we jongeren domweg te weinig tijd geven en laten nemen om te kunnen voldoen aan de complexe eisen van deze tijd.

In het voordeel van Gladwell werkt dat hij het niet bij dit ene criterium laat. Net zoals hij laat zien dat in de kracht van een professional om in één oogopslag — *blink* — een situatie te herkennen het gevaar schuilt dat hij of zij zo in de eigen oordeelsvorming gaat geloven dat het een schadelijk vooroordeel wordt, zo laat hij zien dat er meer factoren wegen dan alleen hard werk — of, beter gezegd, dat de bereidheid om hard te werken voortkomt uit een complex geheel van maatschappelijke factoren. Intelligentie alleen telt niet. Voorbeelden genoeg van superintelligente mensen die het toch niet maken. Ook voorbeelden genoeg van mensen die het voorbeeld van hun helden volgen en toch

niet zo heldhaftig worden als ze ooit wel dachten. Maar wat werkt dan wel? Zo komen we terecht bij een hele reeks factoren die christendemocraten intuïtief direct herkennen, maar waar we om allerlei redenen, inclusief politiek correcte, zelden lang genoeg bij stilstaan. Waarom is het zo dat kinderen van ouders die zich bemoeien met de opvoeding van hun kind op de ladders van succes systematisch beter scoren dan de ouders die dit niet doen — terwijl beide groepen in beginsel even veel of even weinig van hun kinderen houden? Waarom is het zo dat een samenleving waarin het oké is als kinderen hun ouders kritisch bevragen, meer *outliers* kent dan samenlevingen waarin gehoorzaamheid het grootste goed is? En daaroverheen: waarom leveren culturen waarin hard werken gewaardeerd wordt meer *outliers* op dan andere culturen?

Het heeft allemaal te maken met de prikkels die we aan onszelf en onze kinderen geven, met de mate waarin wat we doen in onze eigen ogen zin geeft aan ons leven en werk, en de kansen die we voor elkaar, in de gemeenschap, weten te creëren. Dit is daarmee geen *self-help*-boek maar een *community-help*-boek, en staat daarmee stevig in de traditie van Etzioni en anderen. In Gladwells eigen woorden: ‘To build a better world we need to replace the patchwork of lucky breaks and arbitrary advantages that today determine success — the fortunate birthdates and the happy incidents of history — with a society that provides opportunity for all.’ In zijn woorden zit zijn eigen geschiedenis opgesloten: kind van een Canadese vader en een Jamaicaanse moeder, die ooit in Londen bij elkaar waren gebracht door de liefde voor wiskunde. Vooral het verhaal hoe zijn moeder, grootmoeder en overgrootmoeder over de barrières van slavernij, ras, sekse en armoede heen weten te komen is huiveringwekkend en heroïsch

tegelijk. Iedereen die bijvoorbeeld op een oude plantage op de Antillen is geweest, moet zich eens proberen te bedenken hoe onwaarschijnlijk het is om in drie generaties van slavin tot vrijheid en maatschappelijk succes te komen. Maar achter dat verhaal vol schijnbare toevalligheden komt een basis tevoorschijn van familietrots, wederkerigheid en een rotsvaste overtuiging in de waarde van onderwijs. In alle onwaarschijnlijkheid is het tegelijk zijn les in vooruitgangsgeloof. Als we het verhaal van Gladwells moederszijde lezen, herontdekken we als het ware een aantal eigenschappen van onze eigen Nederlandse beschaving, zoals die kenmerkend zijn geweest voor de emancipatie van allerlei bevolkingsgroepen, inclusief de protestantse en katholieke zuilen. Ons eigen perspectief moet waarschijnlijk net andersom zijn. Wij leven in een samenleving waarin het allang geen toeval meer hoeft te zijn om uit te blinken — maar het lijkt alsof we vergeten zijn hoe we de kansen die onze samenleving ons biedt moeten benutten. Wat dat betreft sluit ik aan bij het in een vorig nummer van CDV besproken boek van Jaap van Duijn.³ Op basis van zijn analyse van de lange conjunctuurcyclus en een reeks demografische ontwikkelingen voorspelt hij een einde aan de welvaartsgroei zoals wij die de afgelopen decennia hebben beleefd. Daar maakt hij het optimistische geluid bij dat dit niet erg hoeft te zijn. Als welvaartsgroei geen doel op zich meer is, komt er wellicht meer ruimte voor andere waarden — waarden die te maken hebben met gemeenschapszin; je bemoeien met elkaar zonder bemoeizuchtig te worden. Maar zijn we al toe aan het afscheid nemen van de groei? Kan dat wel? Linksom of rechtsom: met Gladwells boodschap in het achterhoofd zullen we meer oog moeten hebben voor de waarde van ergens een inspanning voor leveren, van hard werken dus, én voor andere waarden dan alleen

B
O
E
K
E
N

de economische. We zijn nu gewend geraakt aan een samenleving van groei en veel individueel succes; van sterren op het ijs tot sterren die door het ijs zakken: ieder zijn moment van roem. Gladwell, Van Duijn en anderen wijzen ons weer terug naar de basis. Laten we beter naar hen luisteren dan naar de paar mensen die ons waarschuwden voor de kredietbel.

De meerwaarde van Gladwells boek schuilt in de inspirerende voorbeelden die het geeft. Als basis voor concreet beleid is het te mager en misschien ook wel eenzijdig. Het is bijvoorbeeld aardig om te leren dat het verschil in de lengte van schoolvakanties tussen Azië en het Westen in sterke mate te verklaren valt uit cultuurachtergrond: de cultuur van 365 dagen in het jaar zorgen voor de rijst versus de cultuur van het om en om braak laten liggen van de akker. De didactische principes achter onze lange zomervakanties zien er vanuit dat perspectief alles behalve deugdelijk uit, want ze leiden tot minder uren scholing. Toch geeft dit voorbeeld ook aan hoe bijna anekdotisch de aanpak van Gladwell is. Daniel Finkelstein van *The Times* geeft in zijn recensie⁴ aan dat veel uren maken niet noodzakelijkerwijs tot succes leidt: er zijn scholen die het tegendeel lijken te bewijzen. Lijdt Gladwell niet aan *survivor bias* en negeert hij niet te makkelijk bewijzen voor het tegendeel? Dus, hoezeer Gladwell ook naar een goeroestatus toe lijkt te groeien; hij is meer een man van het eerste dan van het laatste woord.

Noten

- 1 Voor meer over Malcolm Gladwell zie www.gladwell.com. Zie ook diverse YouTube-filmpjes.
- 2 Philip Ball, *Critical mass. How one thing leads to another*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004.
- 3 Jaap van Duijn, *De groei voorbij. Over de economische toekomst van Nederland na de booming*

Tegelijk ben ik het zeer met Finkelstein eens dat het goed is dat Gladwell allerlei veronderstellingen over succes kritisch toetst en een nieuwe synthese maakt op basis van bestaande theorieën. Dit sluit ook aan bij wat Paul Krugman, Nobelprijswinnaar en columnist, zegt over de huidige crisis: verheug je erin dat we dingen niet weten.⁵ Val niet terug op oude theorieën, zelfs niet op die van Keynes. We zitten in een nieuwe situatie. Hoe beangstigend ook, dat geeft vrijheid. Vrijheid om alles te onderzoeken en opnieuw te beschouwen. Het werk van Gladwell geeft aan dat veel christendemocratische uitgangspunten relevant zijn voor de discussie van nu, zeker als het gaat om onderwijs en jeugdzorg. De accenten die christendemocraten leggen op gemeenschapsdenken en deugden als hard werk sluiten naadloos aan. Het zou helemaal niet verkeerd zijn om mede op basis van Gladwells ideeën te komen tot concrete voorstellen voor het verkiezingsprogramma. Kortere schoolvakanties en de herintroductie van lessen op zaterdag bijvoorbeeld. Op basis van Gladwells gedachtegoed moet de urennorm omhoog. Maar laten we beginnen met de confrontatie van zijn ideeën en het christendemocratische gedachtegoed. Zijn soepele, enthousiasmerende stijl van schrijven en zijn analyse kunnen helpen bij de formulering en actualisering van het christendemocratische verhaal voor de toekomst. Het start met er keihard aan werken. Heerlijk.

nineties. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008. Zie ook de bespreking in CDV Zomer 2008.

- 4 Daniel Finkelstein, 'Better services without reform? It's just a con. This is a time for creative innovation, not the rigid belief that statistics can show us all the answers to our problems', *The Times*, 3 december 2008.
- 5 Paul Krugman, *The New York Times*, 2008.

Wim Huppés

We zijn de klos! Onze zorg kan beter en goedkoper

Veen Magazines | 2008 | 208 pp. | € 19,95 | ISBN 9789085711322

Jammerklacht over het Nederlandse zorgstelsel overtuigt niet

door *Raymond Gradus*

Directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

In de zomer van 2008 verscheen het boek *We zijn de klos!* van Wim Huppés. Vanuit zijn ervaring als internist en organisatie-deskundige en vooral vanuit zijn ervaring als ex-patiënt van een levensbedreigende ziekte en geëxperimenteer met alternatieve geneeswijzen schrijft betrokkene met veel verstand van zaken over de Nederlandse gezondheidszorg. Zeker de inleiding van Huppés prikkelt tot lezing. Hij beschrijft hoe de zorgsector verstrikt is geraakt in een doolhof van regels en wordt geconfronteerd met een lappendeken van adviesorganen en belangenorganisaties. Hij bepleit een zorgstelsel dat efficiënter en voordeliger is. In een aantal hoofdstukken geeft hij aan hoe hij tot een paradigmaverandering wil komen. Centraal daarbij staat de zorgconsument, die heel goed eigen keuzes kan maken en daarmee innovatie zal stimuleren. Specifiek

gaat hij in op het systeem van de goedkeuring van medicijnen. Hij bepleit dat medicijnen sneller worden toegelaten, zodat hun werking in de praktijk kan worden getoetst. Zijn redeneringen worden onderbouwd met een groot aantal vooral Amerikaanse studies en ondersteund door tal van figuren.

Zeer kritisch is Huppés over de recente wijzigingen in het Nederlandse zorgstelsel. Dat roept wel vraagtekens op. Uit tal van internationale vergelijkingen blijkt immers dat het Nederlandse zorgstelsel goed aangeschreven staat, en ook de recente beleidswijzigingen kunnen volgens velen de toets der kritiek doorstaan. Het Nederlandse gezondheidszorgsysteem wordt hoog gewaardeerd door de Nederlandse burger, ook in vergelijking met de waardering in andere westerse landen. Uit onderzoek van Richard Grol en Marjan Faber blijkt dat de Nederlander tevreden is over de kwaliteit van de zorg, de betaalbaarheid en het functioneren van het stelsel.¹ Onderzoek van Harris Interactive naar 'health care systems in ten developed countries' laat zien dat 42% van de Nederlanders de gezondheidszorg als 'goed werkend' beschouwt, een veel hoger percentage dan

B
O
E
K
E
N

in de andere onderzochte landen. Nederland heeft dus het populairste zorgstelsel.² Het is daarom de vraag waarom de conclusies van Huppes zo diametraal anders zijn, maar hij weet ze niet overtuigend te onderbouwen.

Bijvoorbeeld als het gaat om de onderbouwing dat de zorg veel goedkoper kan worden. Bij de toelating van nieuwe geneesmiddelen wordt niet onderbouwd welke medicijnen overbodig worden. Met nieuwe medicijnen is niets mis, maar de ervaring leert dat dit niet automatisch tot kostenbesparingen leidt, omdat nieuw aanbod ook nieuwe vraag schept.

Ook de vergelijking met de zorgsystemen in Costa Rica en Cuba is weinig overtuigend. De suggestie dat het veel goedkopere zorgsysteem in deze landen ongeveer hetzelfde niveau aan levensverwachting oplevert is mijns inziens enigszins misleidend. Onduidelijk is of bijvoorbeeld gecorrigeerd is voor de leeftijdsopbouw van de bevolking en de recente forse verhoging van de levensverwachting door het CBS. Essentiëler is dat een vergelijking puur op levensverwachting exogene factoren als demografie, klimaat en verstedelijking veronachtzaamt en andere outputfactoren, zoals de mogelijkheden tot actieve participatie en de kwaliteit van leven, miskent.

Mijn grootste bezwaar tegen het boek is dat Huppes vooral eigen frustratie van zich af lijkt te willen schrijven. Hij slaagt er daardoor niet in de zaken in een breder perspectief te zien. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn pleidooi voor een kortere toelatingsprocedure voor medicijnen. Hierbij moet een afweging worden gemaakt tussen de belangen van de patiënt, die vaak niets te verliezen heeft en de laatste strohalm wil grijpen, en de belangen van de samenleving, die gebaat is bij een zorgvuldige registratieprocedure. Geneesmiddelen waarvan de werking door te weinig onderzoek niet volledig vaststaat,

bieden patiënten valse hoop, en onverwachte bijwerkingen kunnen zelfs gezondheidsrisico's met zich meebrengen. Bovendien zullen patiënten minder snel geneigd zijn om mee te werken aan uitgekende onderzoeksprotocollen, als zij ook kunnen kiezen voor experimentele middelen waarmee hun ziekte wellicht sneller genezen kan worden; dit zal ten koste gaan van de zorgvuldigheid bij het testen van medicijnen. Huppes gaat op deze maatschappelijke aspecten niet in; het lijkt erop dat zijn blik beperkt is doordat hem ooit, op een moment dat hij er voordeel van had kunnen hebben, de toegang tot experimentele behandelmethoden is ontzegd.

De auteur schiet helemaal door als hij stelt dat 'de minister [van Volksgezondheid] lijkt op Breznev, die in het oude communistische Rusland riep dat de kwaliteit van de tractorfabrieken omhoog moest, maar niets aan het stelsel wilde veranderen. In het Westen lachten we daar indertijd om' (p. 149). Ook de vorige minister heeft niets goed gedaan. De auteur lijkt daarbij voorbij te gaan aan het feit dat juist de door het kabinet-Balkenende II op 1 januari 2006 ingevoerde basisverzekering de positie van de burger heeft versterkt. In tegenstelling tot daarvoor en tot het AWBZ-stelsel is de curatieve zorg nu gebaseerd op keuzevrijheid van verzekeraar en zorgaanbieder. De inkomenspolitiek is buiten de zorgverzekeringswet gebracht en er lijkt een schone taak voor de christendemocraten weggelegd om dit aspect te bewaken. Er zijn onmiskenbaar nog veel verbeteringen nodig, opdat er meer ruimte komt voor de mogelijkheden die het nieuwe stelsel biedt. Cruciaal daarbij is dat het vereveningssysteem in de zorgverzekeringswet (zvw) moet worden geperfectioneerd, zodat de huidige nacalculaties niet meer nodig zijn. Huppes heeft beslist gelijk als hij zegt dat preventie een grotere rol kan krijgen in dit nieuwe stelsel en dat de belangenorga-

nisaties soms wel erg invloed hebben, maar het is juist de huidige minister die daartoe enkele goede aanzetten heeft gegeven. Hem

*Het was beter geweest
als hij zich had beperkt
tot het vertellen van zijn
levensverhaal, en de semi-
intellectuele saus achterwege
had gelaten*

wegzetten als een oude communist geeft daarom geen pas.

Dit brengt mij bij een meer algemeen punt. Meningingen en feiten lopen in dit boek door elkaar heen. Hoewel Huppes geprobeerde heeft zijn boek wetenschappelijk te onderbouwen, lijkt toch de frustratie over

het hem aangedane onrecht de overhand te hebben gekregen. Dit wordt geïllustreerd door het veelvuldig gebruik van de ik-vorm. Het was beter geweest als hij zich had beperkt tot het vertellen van zijn levensverhaal, en de semi-intellectuele saus achterwege had gelaten. Semi-intellectueel, want bij de vele citaten uit Amerikaanse studies wordt maar weinig moeite gedaan om deze studies in de Nederlandse context te plaatsen en daarmee te relativieren.

In feite zijn de ideeën van Huppes niet slecht: wellicht zijn de huidige procedures voor de registratie van medicijnen voor verbetering vatbaar, en kunnen er regels worden gemaakt die de procedure bespoedigen zonder de zorgvuldigheid geweld aan te doen. Het indammen van onnodige bureaucratie verdient zeer zeker de aandacht. Deze ideeën worden echter overstemd door zijn klaagzang over zijn persoonlijk leed. Een gemiste kans.

Noten

- 1 Richard Grol en Marjan Faber, 2007 *Commonwealth Fund International Health Policy Survey. Onderzoek onder consumenten en patiënten in 7 landen*. Nijmegen: Centre for Quality of Care Research (woc)/UMC St. Radboud, 2007.
- 2 Zie http://www.harrisinteractive.com/harris_poll/index.asp?PID=927.

Frédéric Lenoir
De filosofie van Christus

Uitgeverij Ten Have | 2008 | 262 pp. | € 19,90 | ISBN 9789079001132

Het onzichtbare christendom is wat ons rest...

door *Paul van Geest*

Hoogleraar patristiek aan de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam en lid van de redactie van CDV.

Frédéric Lenoir (1962) is vooral bekend geworden als schrijver van historische romans. Zijn werk werd vertaald in vijftientig talen en in 2006 ging zijn boekje *Mon Dieu... pourquoi?*, dat hij samen met Abbé Pierre schreef, maar liefst 250.000 keer over de toonbank. Daarnaast is Lenoir als godsdiensthistoricus en filosoof verbonden aan de École des hautes études et sciences sociales (EHESS). Hij is bovendien hoofdredacteur van het tijdschrift *Le Monde des religions*. Met recht kan hij een invloedrijke denker in het Frankrijk van de eenentwintigste eeuw worden genoemd.

Aan het einde van 2007 publiceerde hij de populairwetenschappelijke studie *Le Christ philosophe*. Vorig jaar verscheen de Nederlandse vertaling van de hand van Vanno Jobse. In zijn inleiding beschrijft Lenoir zijn ontdekking van het christendom op 19-jarige leeftijd. Het evangelie van Johannes deed

hem overweldigend beseffen dat de boodschap van Christus door de diepgang en menselijkheid die erin doorklonk zó universeel was, dat het de historische en culturele kaders waarin deze in eerste instantie werd uitgedragen, potentieel ver overschreed.¹

Uit deze intellectuele (?) omkeer zijn drie fundamentele inzichten voortgekomen, die aan de basis liggen van *Le Christ philosophe*.

Ten eerste. In de oorspronkelijke, universele en revolutionaire boodschap van Jezus Christus liggen ongeëvenaarde hoge doelen besloten. De gelijkheid tussen mensen en volken, de individuele vrijheid, emancipatie van de vrouw, sociale rechtvaardigheid, scheiding van kerk en staat, geweldloosheid en naastenliefde waren in zijn tijd bij Joden en Grieken niet vanzelfsprekend. Een essentieel element van de *révolution christique* is dat mensen hun waardigheid en vrijheid vinden in onderlinge solidariteit ('heb uw naaste lief als uzelf'). Ieder mens is kind van dezelfde Vader en mensen zijn één in Christus.² Dit idee van de naastenliefde was volgens Lenoir in Jezus' tijd het minst ontwikkeld en betekende daarom een enorme stap voorwaarts in het beschavingsproces.

Ten tweede. Juist omdat Christus' boodschap zo ongeëvenaard was, zijn de kerkelijke instituties op essentiële punten in woord en daad vervreemd geraakt van de evangelische waarden die Christus verkondigde. *Corruptio optimi pessima*: de corruptie van het beste leidt tot het slechtste. Deze ontarding van het christendom begon volgens Lenoir al met de door keizer Constantijn bevorderde expansie van de kerk, die bijvoorbeeld gepaard ging met oorlogen om de grenzen van het rijk te beschermen. Deze gedachte is overigens niet nieuw; dat de geschiedenis tekenen van verval vertoont is een idee dat al ver voor de reformatie in de middeleeuwse hervormingsbewegingen aangehangen werd. Ook bij Nietzsche vinden we dit idee terug. Introspectie, waartoe juist de redelijke mens steeds meer in staat was, leidde volgens Nietzsche tot het failliet van het christendom, omdat nu pas echt duidelijk werd hoe hoog de idealen van Christus waren en hoezeer de kerkelijke instituties faalden volgens de christelijke waarden te leven.

Ten derde. De boodschap van Christus is 'ontsnapt' uit de kerkelijke instituties en gemeenschappen en is in een minder kerkelijk geïnstitutionaliseerde vorm in de moderne wereld aan te treffen. Lenoir stelt dat de 'filosofie van Christus', zijn meest fundamentele ethische leer, de mensheid op een gegeven moment niet meer bereikte door de deur van de kerk, maar door het raam van het humanisme, de renaissance, de reformatie en de verlichting. Christus' Geest waait waarheen zij wil. Humanisten als Petrarca (†1374), Pico della Mirandola (†1494) en Erasmus (†1536) zagen in hun streven de mens centraal te stellen de menselijke vrijheid, waardigheid en kenvermogens nog respectievelijk als intrinsiek aan het christendom, als cadeau van God en als voortkomend uit het evangelie. Maar voor Erasmus was de bevrijding van

de religieuze autoriteiten die deze vrijheid aantastte al inherent aan het christelijke humanisme, dat de autonomie van individu wilde waarborgen. De reformatie wordt door Lenoir gezien als de eerste grote beweging die in de moderne tijd de Kerk met haar tegenstrijdigheden confronteert. Grote affiniteit betoont hij met de achttiende-eeuwse verlichtingsfilosofen. Zij lieten zich enerzijds leiden door hun geloof in een Op-perwezen en wilden geïnspireerd zijn door een op Christus geënte universele ethiek van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Maar anderzijds waren zij gekant tegen het instituut van de katholieke kerk, omdat zij staatsstructuren niet verankerd wilden zien in een heteronomie van goddelijke wetten of in een kerkelijke traditie die niet door de kritische rede is getoetst. Hier wordt de 'ontsnapping' van de boodschap van Christus pas goed duidelijk. Feitelijk schaaft Lenoir zich in *Le Christ philosophe* in deze traditie. Met grote empathie schrijft hij dat Voltaire de katholieke, apostolische en Romeinse godsdienst met alle ceremonies en dogma's tegengesteld zag aan de religie van Jezus.

In de zeventiende eeuw raakten geloof en rede dus ontkoppeld. In de negentiende eeuw werden zij door Comte, Feuerbach, Freud en Marx zelfs tegen elkaar 'uitgespeeld'. De maatschappij 'emancipeerde' zich ten opzichte van de religie. Maar dat neemt niet weg dat volgens Lenoir de scheiding tussen kerk en staat, de mensenrechten, geloofsvrijheid en andere waarden die vanaf de renaissance zijn ingevoerd impliciet of expliciet geïnspireerd zijn door de oorspronkelijke boodschap van het evangelie. Zelfs het vooruitgangdenken is te herleiden tot de beleving van de geschiedenis als heilsgeschiedenis en tot het chiliasme – de leer over het vredesrijk van duizend jaar. En zelfs de rationalisering, door Max Weber als de belangrijkste drijfveer van het

westerse modernisme gezien, is te danken aan het jodendom en christendom, omdat in deze religies niet een irrationele magiër de band met de natuur bestendigde, maar de profeet de wereld als een op betekenisvolle wijze geordend geheel duidde.

De ironie van de geschiedenis is dus volgens Lenoir dat de christelijke theologie juist de notie van de menselijke persoon heeft bedacht die tegenwoordig op een areligieuze manier begrepen wordt. Het spreken over onvervreembare rechten, absolute waardigheid of de onschendbare waarde van de menselijke persoon, gebeurt nu zonder verwijzing naar God en wordt geschraagd door de rede, niet door het geloof. Maar de ideeën die in dit spreken vervat worden zijn alle te herleiden tot het inzicht van Christus dat de mens, kind en evenbeeld van God, oneindig waardevol is in zijn individualiteit en de rede bij uitstek een goddelijk-menselijke eigenschap is.

Aan het einde van zijn boek onderkent Lenoir dat het christendom beïnvloed is door Grieks en Joods gedachtegoed. Niettemin ziet hij het christendom als ijkpunt voor de maatschappij in Europa en de VS. Niet alleen in taal, tijdsberekening of cultuur, maar ook in haar ideologische grondslag

*De tijden zijn veel christelijker
dan ze lijken*

betoont zich de westerse samenleving met haar zorg om de menselijke waardigheid en autonomie en mensenrechten fundamenteel christelijk. Wat mensen die allergisch zijn voor de kerk met belijdende, kerkgaande christenen gemeen hebben is dat zij allen erfgenaam zijn van een christelijk Europa. Nietzsche was dan wel de meester van de

deconstructie, maar, aldus Lenoir, hij stelde verder niets coherenters voor om moraal van het christendom die hij aan de kaak stelt te vervangen. Door het afbrokkelen van de kerk als instituut weten jongeren echter niet meer aan wie ze hun erfenis van waarden te danken hebben. De tijden zijn dus veel christelijker dan ze lijken. Een 'onzichtbaar christendom' is wat ons zal resten.

* * *

Het uitgangspunt van Lenoir is gelukkig niet alléén het naïeve vooruitgangdenken, waarin de Kerk met haar initiatieven tot de kruistochten of de inquisitie tot de duistere perioden van de geschiedenis wordt gerekend, en de renaissance en verlichting als opmaat worden beschouwd tot de staat van verlossing waarin wij ons dan nu toch zouden moeten bevinden. Lenoir stipt zelfs kort de donkere consequenties aan van de verlichte gedachte dat de mensheid de schepping en de natuur kan domineren. Summier schetst hij ook de grote humanitaire verdiensten van kloosterlingen met hun zorg voor onderwijs en wetenschap, zieken en armen. Kort bespreekt hij verder het monnikendom als levensvorm waarin de evangelische waarden behouden blijven, de hervormingen van Cluny in de tiende en elfde eeuw en de hervormingsbeweging rond Bernardus van Clairvaux, Franciscus en Dominicus. En hoewel hij de praktijken in de kerk niet op de leer van Christus afgestemd acht, stelt hij vast dat het de verdienste van de kerk is dat het Woord van God deze tijd ingedragen is.

Evenals zijn weergave van bijvoorbeeld de geschiedenis van Jezus en de Jezus van de geschiedenis in het eerste hoofdstuk, is Lenoirs beschrijving van de grote lijnen in de geschiedenis meestal accuraat en verhelderend. Problematisch is soms echter dat hij zijn gegevens toch te veel in het procrustesbed van zijn drie grondinzichten

perst. Zo zijn de hervormingsbewegingen veel compacter beschreven dan de filosofen die de oorspronkelijke waarden van het christendom overdroegen met relativering van de kerkelijke instituties waardoor deze oorspronkelijk bemiddeld werd. Als Lenoir zich wat meer verdiept had in bijvoorbeeld het optreden van vrouwen als Catharina van Siena (†1380) of in de Europese laatmiddeleeuwse hervormingsbewegingen als de Moderne Devotie, dan was hem ongetwijfeld opgevallen dat de kritiek op de kerkelijke instituties en de terugkeer naar de waarden van het evangelie *binnen* de kerk veel diepgravender en structureler gestalte hebben gekregen dan hij nu suggereert. Het verlangen naar en het in praktijk brengen van de hervorming van de kerk *in capite et membris* (in hoofd en ledematen) is meer van alle tijden dan in Lenoirs boek naar voren komt.

Dat het streven zijn grondinzichten als legitiem te bewijzen ten koste gaat van zijn besef van de historische verhoudingen wordt het pijnlijkst duidelijk in het vierde hoofdstuk. Hierin verbindt Lenoir Augustinus' gedachten over de rechtvaardige oorlog en het legitieme gebruik van geweld naadloos met een verhandeling over de kruistochten en de inquisitie, meer dan duizend jaar later. Hij wekt de suggestie dat Augustinus — nota bene een bisschop van de katholieke minderheid in zijn regio — de logica op gang bracht die tot de kruistochten en de oprichting van de inquisitie leidde.³ De historische context waarin en doelstelling waarmee Augustinus de dwang aankaarte is hier behoorlijk veronachtzaamd. Dwang zag de kerkvader 'slechts' als eerste fase van een proces waarin uiteindelijk goed onderricht en liefdevolle bejegening van apostaten en schismatici de eenheid van de kerk, lichaam van Christus, dienden te herstellen. Natuurlijk hebben psycho- en sociopathologische factoren in later tijd geleid tot vormen van

georganiseerde onderdrukking door de kerk op basis van Augustinus' werken. Terecht omschrijft Lenoir deze als 'kerkelijke en politieke ramp'.⁴ Maar hij wekt de indruk dat Augustinus — en niet zijn minder goed-aardige interpretatoren in later tijd — het geweld van de inquisitie legitimeerde door de onmiddellijke verbinding van zijn relaas over Augustinus aan dat over de inquisitie. Hij suggereert zo onterecht dat verwording

Het probleem van dit boek is dat kerkelijke instituties te zeer vanuit een lineaire 'achteruitgangsgedachte' worden benaderd

en vervreemding van de evangelische idealen de constante is in de kerkgeschiedenis. Het probleem van dit boek is dus dat kerkelijke instituties te zeer vanuit een lineaire 'achteruitgangsgedachte' worden benaderd en niet vanuit een cyclisch tijdsbegrip waarin de golfbeweging deformatie-reformatie het aanzien van de kerk bepaalt.

Daarbij komt dat de historische werkelijkheid toch paradoxaler is dan Lenoir doet geloven. Hij ziet de kerk als de leverancier van alle normen en waarden die kenmerkend zijn voor de huidige westerse beschaving, maar koppelt deze soms al te zeer los van de leverancier: de kerken, de traditie. De historische werkelijkheid is paradoxaler omdat de individuele mens paradoxaler is. Was Pius IX echt alleen maar de paus die zich in de negentiende eeuw verzette tegen vrijheid van geweten en meningsuiting, de scheiding tussen kerk en staat, socialisme of protestantisme, vanuit de paranoïde gedachte dat de roomse kerk slachtoffer van een complot was?⁵ We zijn geneigd dat

te geloven op basis van Lenoirs karikatuur. Of belichaamde Pius IX ook de waarden die Lenoir zelf in verband brengt met de humanitaire verdiensten van de kerk, zoals de zorg voor armen en wezen? Uit Pius' biografie en van allerlei gevelstenen in Rome weten we dat ook dit een kant was van deze paus.

Desalniettemin heeft Lenoir een instructief en onderhoudend boek geschreven. Misschien is hij iets te zeer bepaald door het lineaire geschiedsdenken en zijn voorkeur voor de filosofen die wel in God geloofden maar de kerkelijke instituties ernstig relativerden. Maar van zijn boek gaat tegelijk een krachtig appel uit. Als de christenheid zich te zeer achter dogma's en in machtsstructuren verschuilt, terwijl de ethische waarden van het evangelie in het persoonlijke en gemeenschappelijke leven niet geïnternaliseerd worden, houden kerken op geloofwaardig te zijn of zelfs op te bestaan.

Zo omschrijft Lenoir terecht de wending die de rooms-katholieke kerk maakte na het Tweede Vaticaans Concilie en de herijking op het evangelie die vervolgens plaatsvond als een kans voor de kerk het christendom authentieker en minder onzichtbaar te doen zijn. Introspectie, waartoe juist de redelijke mens steeds meer in staat was, leidde volgens Nietzsche tot het failliet van het christendom. Hierdoor werd namelijk duidelijk hoe hoog de idealen van Christus waren en hoezeer de kerkelijke instituties faalden volgens de christelijke waarden te leven. Eigenlijk biedt deze gedachte, door Lenoir te berde gebracht, een prachtig uitgangspunt. Inkeer leert iemand, dat niet alleen de kerk maar ook hijzelf een levende paradox is, die niettemin goede vruchten kan voortbrengen in het streven naar een zo authentiek christelijk en integer mogelijk leven. Op een of andere manier draagt Lenoirs boek aan deze bewustwording bij.

Noten

- 1 p. 19.
- 2 Zie Gal. 3:28.
- 3 p. 137.
- 4 p. 139.
- 5 p. 200.

Edwina Hagen

'Een meer of min doodlyken haat.' Antipapisme en cultureel natiebeseft in Nederland rond 1800

Uitgeverij Vantilt | 2008 | 314 pp. | € 24,90 | ISBN 9789077503867

Kritisch zicht op drang tot uniformerende politiek in onzekere tijden

door *Arie Oostlander*

Oud-directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en oud-lid Europees Parlement.

Cultuurhistorica Edwina Hagen schetst in haar boek met de heftige titel *'Een meer of min doodlyken haat'* het ontstaan en de functie van het antipapisme. Zij behandelt de periode van ongeveer 1760 tot 1810. Dat was een roerige tijd: de Vierde Engelse Oorlog werd uitgevochten, de revoluties van de Patriotten tegen de Oranjeklanten vonden plaats, de stadhouder sloeg op de vlucht, de Bataafse Republiek werd gesticht, de Franse koning Lodewijk kwam en ging weer. Het top punt was de inlijving bij Frankrijk. Genoeg reden voor de bewoners van de Verenigde Nederlanden om zich bedreigd en onzeker te voelen. Wie kon je vertrouwen? Was er een Nederlandse natie? De Nederlanders gingen op zoek naar houvast, ze bouwden (of fantaseerden) een nationale identiteit. Is er een Nederlandse natie? En hoe typeer je die? Die vragen hingen een beetje in de lucht.

Nederlanders konden nostalgisch teruggrijpen op de Gouden Eeuw, waarin alles zoveel beter was. En de reformatie kon worden opgevat als een eigen vroege 'verlichting'. Zo werd een concept van de Nederlandse staat opgebouwd. In dat concept weerspiegelde zich, zo gaat dat, het zelfbeeld van degenen die daarmee bezig waren. De werkelijkheid was intussen anders. Er was een diversiteit aan identiteiten te zien. De toonaangevende kringen die de tijdschriften van die jaren volschreven, vonden dat vervelend. Dat waren mensen die zichzelf als de ware dragers van het (zelfgemaakte) Nederlandse natieconcept beschouwden, de Nederlandse burger.

* * *

'Burger' is een moreel en ideologisch geladen begrip. In het postrevolutionaire Frankrijk werd over 'burgerschap' druk gefilosofeerd. Wat was een ware *citoyen*? Daar gaat het bij Edwina Hagen ook over. De elite van die tijd beschouwde de burger zoals die zijn moest: een 'verlichte, gelovige, hoewel niet erg orthodoxe, protestant'. Dat was dus iemand die redelijkheid de voorrang gaf, vol ondernemingszin zat, een strikte scheiding

B
O
E
K
E
N

tussen kerk en staat voorstond, en niet geloofde op gezag. Zijn (algemeen christelijk) geloof was eerder iets van het innerlijk, en wars van uiterlijkheden en (rooms) bijgeloof. Dit was het eenheidsmodel van de burger. Het besef een 'verlichte' protestantse natie te zijn verdroeg de verscheidenheid aan identiteiten slecht; men verkoos 'eendracht boven geloofsverdeeldheid'. Deze slogan hoorde je van verlichte protestanten, die het burgerbegrip naar eigen beeld en gelijkenis invulden. Om mee te tellen moesten de anderen zich daaraan aanpassen. De grootste bevolkingsgroep die hierdoor werd geraakt was de katholieke. Katholieken die zich niet aanpasten aan dat burgerschap- en natiemodel werd verweten 'paaps' te zijn. Het antipapisme heeft dus alles te maken met het dogmatische streven naar een eenheidsnatie en een eenheidsburgerschap.

* * *

Het is leuk om te zien hoe begrippen als tolerantie en emancipatie in verlichte kringen functioneerden. Hun antipapisme was niet persoonlijk bedoeld. Als katholieken zich 'verlicht' gedroegen waren ze welkom in de club. De verlichte knuffelpaus, aldus Hagen, Clemens XIV, die de jezuïetenorde ophief, werd door de verlichte elites zeer gewaardeerd. Papisme had een wat abstracte betekenis. Je kon het als scheldwoord gebruiken voor iemand die niet 'verlicht' was. Men was tolerant tegenover personen, maar intolerant tegen levensovertuigingen die niet bij de norm pasten. Dat werd niet als zodanig onderkend. Iedere 'normale' burger werd immers geaccepteerd ongeacht zijn (verinnerlijkt) geloof. Toen dus in de Franse tijd een gelijke rechtspositie voor alle geloven werd ingesteld en de geprivilieerde positie van de gereformeerde of hervormde volkskerk formeel beëindigd werd, zagen de verlichte burgers dat als een triomf van hun tolerantie, die de basis van de katholieke

emancipatie zou zijn. Maar daarmee werden de katholieken in hun katholicisme nog lang niet aanvaard. Dat gold ook voor die andere

Emancipatie is niet zozeer het opklimmen van mensen op de sociaaleconomische ladder, maar de maatschappelijke aanvaarding van personen die niet passen in het burgermodel van de verlichten

onverlichte lieden: de orthodoxe protestanten. Die werden vermaand om geen verkapte papen te zijn. Veel later zou 'anders rooms' (AR) een scheldwoord voor antirevolutionairen worden.

* * *

Cultuurhistorica Hagen ziet wat de meeste sociologen vóór haar niet in de gaten hadden: emancipatie is niet zozeer het opklimmen van mensen op de sociaaleconomische ladder (wat wellicht voor de onderliggende sociaaleconomische klassen geldt) maar de maatschappelijke aanvaarding van personen die niet passen in het burgermodel van de verlichten. Eigenlijk gaat het daarbij niet om een 'dodelijke haat', zoals de titel vermeldt, maar om een beleefde neerbuigendheid. Het zoeken naar nationale identiteit kan gemakkelijk ontaarden in diskwalificatie van bevolkingsgroepen die van de 'norm' afwijken. We zien dat ook nu.

Pluralisme werd door de verlichten dan ook beschouwd als een ongewenst bijproduct van de reformatie en de opstand. Voor de katholieken gold bovendien dat zij loyaal waren aan een buitenlands staatshoofd, de

Paus. Konden dat wel betrouwbare Nederlandse burgers zijn?

Hagen analyseert de media van die tijd, zoals culturele tijdschriften, politiek-maatschappelijke commentaren en toneelstukken. Bij die laatste vielen de drakerige stukken op die het kloosterleven op de hak namen. De afschaffing van de contemplatieve ordes en de sluiting van de kloosters in het revolutionaire Frankrijk trokken hier uiteraard de aandacht en werden door de verlichte burgers geamuseerd bekeken. Hoewel het hier feitelijk om de strijd tussen katholieke kerk en de Franse staat ging, werden toch andere, economische redenen voor dit beleid opgegeven. De luie monnik met zijn bijgeloof moest maar verdwijnen en kiezen voor een nuttig, productief leven. Voor intolerantie tegen bepaalde groepen is altijd wel een 'redelijk' argument te vinden.

* * *

Diverse keren zijn er parallellen te vinden met hedendaagse verschijnselen. Het burgermodel is tegenwoordig wat vrijzinniger gekleurd dan rond 1800 het geval was. Nu gaat het om de afwijkende vreemdelingen

in ons land. Tolerant is de Nederlander doorgaans wel, maar dan vanuit de houding: 'Afhankelijk van de mate waarin jullie of de volgende generatie dat islamitisch geloof laten schieten komt het wel goed met jullie.' Het bezit van twee nationaliteiten wordt soms verdacht gevonden. Diversiteit staat ook nu haaks op het nationalisme. Mogelijk wordt dat sterker in de huidige onzekere tijden. Men voelt zich bedreigd, onder andere door de vreemdeling. Een pluralistische partij als het CDA, met zijn waardering voor de verscheidenheid aan inspiraties, heeft hierin een eigen richtinggevende rol. Nederland is mede door christendemocraten zo'n interessante, veelkleurige samenleving geworden. Dat vormen van nationalisme, die hiervan een eenheidsworst willen maken, bij ons niet passen spreekt voor zich. En van het idee van een standaard 'verlichte' burger, waarbij de anderen als achtergebleven afwijkingen worden gezien, hebben we, met een blik op de geschiedenis, ook schoon genoeg. Edwina Hagens studie biedt ons zo een verrassend relativerend zicht op sommige tendensen van vandaag.

* BEZINNING

door *Huub Beurskens*

Huub Beurskens (Tegelen 1950) studeerde aan de kunstacademie en is prozaschrijver, essayist en dichter. Hij was redacteur van *Het Moment* en *De Gids*. Hij vertaalde werk van onder meer Gottfried Benn, Georg Trakl, Nelly Sachs, Bodo Kirchhoff, William Carlos Williams en W.H. Auden. Voor zijn poëzie kreeg hij de Herman Gorterprijs, de Jan Campertprijs en de VSB Poëzieprijs. Recentelijk verschenen de verhalenbundel *De echoïst*, de roman *Kid* en de gedichtenbundel *Eigenlijk heb je alles al*.

De beste dokter

Natuur is de beste dokter staat op de vensterbloembak tegenover op tweehoog. De planten die er in de zomer in verdorden worden als hun aarde, nat en zwart. Dat bloeigele met gensterrode is zomaar een blad van vele

van een stadsbeuk in de regen. De trap was te smal voor de brancard, er moest een ladderwagen komen op een mooie julimorgen. Om halfnegen werd het raam vanbinnen opengeschoven en de bewoner eruit over

zijn spreuk geheven. Waar is al die tijd gebleven dat de planten geen water meer kregen? Dat de dood de natuur is die we erven, zou de nieuwe huurder

moeten schrijven. Maar de bloembak zal niet blijven. Men zal het raam lappen, de trap verven, de huur weer betalen en de dokter vergeten die nooit kan falen.

Christen Democratische Verkenningen

Zomer 2009

De nieuwe wereld

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: GERRIT DE JONG EN RENÉ PAAS
De staat van de civil society

De nieuwe wereld

- 16 MARCEL TEN HOOVEN
Tussen realisme en utopie in de nieuwe wereld
-

20 JAAR NA DE VAL VAN DE MUUR (I) VERENIGDE STATEN

- 32 JAN VAN BENTHEM
Een nieuw tijdperk van betrokkenheid: de VS zijn terug van weggeweest
- 41 JAN SAMPIEMON
De reus is klein geworden
- 48 JAMES LINDSAY
De veerkracht van de Amerikaanse macht
- 55 ARIE ELSHOUT
Het is voor Europa te hopen dat Amerika dominant blijft
- 63 MARTIJN ROESSINGH
Met een nagelvijltje zagen aan de stoelpoten van de VS
- 68 Paul Bogaert • *Rotvaart*
-

DE CONTOUREN VAN DE NIEUWE WERELD

- 70 MARCEL TEN HOOVEN
In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy
In de nieuwe wereld vallen emoties en ideologisch geraas weg

20 JAAR NA DE VAL VAN DE MUUR (II) EUROPA

- 82 ULRIKE GUÉROT
Aantrekkingskracht EU maakt haar groot
- 88 PETER VAN HAM
De Europese Unie als weerloze ‘eeuwige theedrinker’
- 94 FRED VAN STADEN
Europa en de wereld van morgen: medespeler of toeschouwer?
- 106 JAN ROOD
De EU in de wereld: tussen macht en onmacht
- 113 JAN-WILLEM SAP
De Europese Unie op het wereldtoneel: van zachte naar slimme macht
- 120 WINAND QUAEDEVLIEG
Zonder geloof in zichzelf wordt de EU het museum voor de wereld

DE CONTOUREN VAN DE NIEUWE WERELD

- 132 MARCEL TEN HOOVEN
In gesprek met Maxime Verhagen
‘Er is sprake van een toenemende morele schaarste in de wereld’

20 JAAR NA DE VAL VAN DE MUUR (III) AZIË EN MIDDEN-OOSTEN

- 144 ANDRÉ GERRITS & MAX BADER
Ruslands positie in de wereld: grote ambities, beperkte mogelijkheden
- 151 MAAIKE OKANO-HEIJMANS & FRANS-PAUL VAN DER PUTTEN
Economisch realisme van Azië verandert de spelregels van de internationale betrekkingen
- 158 TIM SWEIJS
Verschuivende macht en de financiële ‘balance of terror’ VS-China
- 167 FRED GRÜNFELD
Conflictbeheersing in het Midden-Oosten geen droom
- 176 Anne Vegter • *Verzwegen oorzaken*

DE CONTOUREN VAN DE NIEUWE WERELD

- 178 MARCEL TEN HOOVEN & CASPAR VELDKAMP
In gesprek met Jérôme Heldring
 ‘Niets beklijft op de deze wereld, dus waarom de democratie wel?’

20 JAAR NA DE VAL VAN DE MUUR (IV)
 INTERNATIONALE BETREKKINGEN VANDAAG

- 188 KO COLIJN
 De nieuwe wereld volgens het boekje
- 198 FRANS ALTING VON GEUSAU
 Internationale betrekkingen in het Amerikaanse tijdperk
- 209 ONNO RUDING
 Hoe Nederland een realistische buitenlandpolitiek kan voeren
- 219 CHRISTA MEINDERSMA
 Fragiele staten: *quick fix* of langdurige betrokkenheid?
- 227 FRANK A.M. VAN DEN HEUVEL
 Stroom & Spelen. Geopolitiek aan de hand van vier spelletjes

20 JAAR NA DE VAL VAN DE MUUR (V)
 INTERNATIONALE BETREKKINGEN MORGEN

- 240 PETER KOOIJMANS
 Enkele gedachten over het gebruik van geweld in de eenentwintigste eeuw
- 248 ROBERT WENT
 Wereldeconomie kan niet zonder eigen Veiligheidsraad
- 257 RUUD LUBBERS
 En zo werd ik Handvest van de Aarde-man
- 265 JAAP DE WILDE
 Een unieke eensgezindheid tussen de grootmachten
- 275 JEROEN KREMERS
 Van Amerikaans naar gedeeld leiderschap bij het IMF en de Wereldbank

281 MICHEL REMERY De actualiteit van *Karol Wojtyła* (Johannes Paulus II)

BOEKEN

286 BART JAN SPRUYT

Bespreking van Hans Achterhuis

Met alle geweld. Een filosofische zoektocht

290 WIERISH RAMSOEKH

Bespreking van Fareed Zakaria

The Post-American World

297 DICK PELS

Bespreking van Jacques van Doorn

*Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen
Samengesteld en ingeleid door Jos de Beus en Piet de Rooy*

302 NIEK VAN DER MOLEN

Bespreking van Niall Ferguson

*De grote oorlogen. De honderdjarige oorlog en de ondergang van het
Westen*

BEZINNING

307 PETER HOLVOET-HANSEN *Als Rimbaud uit de hemel valt*

Ter introductie

VOOR U LIGT ‘DE NIEUWE WERELD’, de kloeke zomeruitgave van *Christen Democratische Verkenningen*, die ook als boek wordt uitgegeven. Het boek gaat over de veranderende machtsverhoudingen in de wereld, twintig jaar na de val van de Muur. Destijds, in het najaar van 1989, was de stemming euforisch. De toekomst zou grenzeloos zijn en liberale democratieën zouden aan een wereldwijde zegetocht beginnen. Volgens de Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama waren we ‘aan het einde van de geschiedenis’ beland. De ideologische strijd was gestreden en in het voordeel van liberaal-democratische rechtsstaten beslecht. Vrije markten zouden bovendien overal voor welvaart en economische groei zorgen. Het enige, overigens niet geringe, probleem waaraan ‘de laatste mensen’ nog bloot zouden staan, is dat van de oeverloze verveling die ons kan overvallen omdat we van alles genoeg hebben en toch niet gelukkig zijn.

Hoewel ook Fukuyama in zijn meest optimistische buien, voor deze laatste, netelige kwestie geen oplossing wist, was voor hem de situatie in 1992, toen hij zijn boek schreef, helder: de enige levensvatbare ideologie voor de wereld was van westerse, liberaal-democratische en liberaal-economische (om niet te zeggen Angelsaksische) snit.

* * *

Inmiddels weten we dat de wereld iets ingewikkelder in elkaar zit. Liberale democratieën staan onder druk van opkomende autoritaire regimes. Het project ter bevordering van de mensenrechten wordt volgens minister Verhagen weer openlijk als een westerse uitvinding en machtsinstrument aan de kaak gesteld. Hij signaleert in het interview met cdv een ‘toenemende morele schaarste’ in de wereld. Voor het eerst sinds tijden worden we ons weer pijnlijk bewust van de donkere zijde van een losgeslagen economisch vrijheidsstreven zonder maat. Amerika lijkt twintig jaar

na de val van de Muur niet meer zonder meer de nieuwe wereld te verbeelden. Nieuwe economische en politieke tegenmachten en oude strategische problemen rond de schaarste van energie, grondstoffen en voedsel komen in alle hevigheid weer op. Twintig jaar na 1989 is niet een harmonieuze wereldorde aangebroken, maar lijkt de wereld eerder in een nieuwe wanorde te zijn beland. Hoog tijd om een nieuwe machtsbalans op te maken.

* * *

De uitgave bestaat uit vijf delen. In het eerste deel gaan we onder meer aan de hand van buitenlandcommentatoren van Nederlandse dagbladen na hoe twintig jaar na de val van de Muur de toestand van de Verenigde Staten is. Is 'de reus klein geworden', zoals Jan Sampiemon, voormalig chef buitenland van *NRC Handelsblad*, meent, of moeten we met Martijn Roessingh, chef buitenlandredactie van *Trouw*, stellen dat het zagen aan de stoelpoten van de VS 'slechts met een nagelvieltje' gebeurt? Als speciale bijdrage uit de VS zelf biedt buitenlandcommentator James Lindsay een doorkijkje in de machtsverhoudingen in de wereld, waarbij volgens hem de verrassende veerkracht van de Amerikaanse macht een terugkerend refrein is.

* * *

In deel II (*Twintig jaar na de val van de Muur: Europa*) gaan we na in hoeverre Europa een machtsfactor in de wereld is, kan worden of zou moeten zijn. Volgens Ulrike Guérot, werkzaam voor de *European Council on Foreign Relations* (ECFR), is het een misverstand de macht van Europa met die van andere landen te vergelijken. Dat is een overschatting, maar vooral ook een onderschatting van hetgeen Europa vermag. Meer nog dan klassieke staten dat ooit zouden kunnen, kan de EU als vredesbemiddelaar en cultureel centrum van de wereld duurzame verbindingen in de wereld leggen. Maar Peter van Ham trekt in zijn bijdrage fel van leer tegen dergelijke al te idealistische beschouwingen. Met wat Guérot 'de politiek van de uitgestoken hand' noemt, rangeert Europa zich langs de zijlijnen van de menselijke geschiedenis en zet zij zich als een weerloze 'eeuwige theedrinker' te kijk.

* * *

In deel III staan Rusland, Azië en het Midden-Oosten centraal, met onder meer bijdragen over de opkomst van China en over het Palestijns-Israëlijs conflict. Volgens Fred Grünfeld, hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht, pakken de veranderende machtsverhoudingen niet per se ongunstig uit voor de kansen op een nieuw vredesproces, zeker nu president Obama zich er actief voor wil inzetten.

* * *

De twee laatste delen staan in het teken van de internationale betrekkingen vandaag (iv) en die van morgen (v). In het laatste deel vindt u onder andere

een pleidooi voor een Economische Veiligheidsraad van WRR-stafflid Robert Went. Volgens hem kunnen de gevolgen van onevenwichtige economische ontwikkelingen niet meer worden opgelost binnen de bestaande structuren of met de neoliberale agenda voor deregulering en liberalisering die de afgelopen tijd dominant was. Hoogleraar internationale betrekkingen Jaap de Wilde daarentegen signaleert in zijn bijdrage een unieke eensgezindheid onder de grondmachten, omdat zelfs landen als China zich hebben aangesloten bij de liberale internationale economische orde. Ook is de normerende betekenis van het internationaal recht groter dan ooit.

* * *

Tussendoor vindt u in *De contouren van de nieuwe wereld* interviews met de beduidend minder optimistische minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen, met de historici Frank Ankersmit en James Kennedy en met de nestor van de Nederlandse journalistiek, Jérôme Heldring. Ook hij blaast bepaald niet de loftrompet over de huidige (wan)orde in de wereld. Hij maakt zich vooral zorgen om de schokbestendigheid van onze democratie.

* * *

Verder leest u — naast de boekenrubriek en de poëtische intermezzo's — een vinnige DWARS tussen Gerrit de Jong en René Paas over de staat van het maatschappelijk middenveld, en wordt de actualiteit van Paus Johannes Paulus II en diens rol bij de val van het communisme belicht.

Jan Prij, redactiesecretaris CDV

De staat van de civil society [I]

Red het middenveld

door *Gerrit de Jong*

De auteur is lid van de Algemene Rekenkamer en van de redactie van CDV.

Nu het kapitalisme zich van zijn slechtste kant laat zien klinkt alom de roep voor een opleving van het Rijnlandse model. Dat model staat immers voor zelfredzaamheid, betrokkenheid en zelfregulering. Hoe kun je het beter hebben voor hen die geloven in soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit?

Toch is het de vraag of dat brede maatschappelijk middenveld tussen staat en markt waar al dit moois groeit en bloeit nog wel dezelfde veerkracht en originaliteit bezit die er vanouds aan wordt toegeschreven.

De arbeidsmarkt is na de geleide loonpolitiek alweer vele jaren het vrije werkteerrein van sociale partners. Maar je kunt je afvragen of daarmee het algemeen belang het meest is gediend. De arbeidsmarkt is geen stilstaand water; in- en uitstroom is krachtig en ook de conjunctuur houdt soms stevig huis. Dat vraagt om aanpassing, en aanpassing gaat grofweg op via de hoeveelheid (dan fluctueert de werkloosheid) of via de prijzen (dan gaan de lonen op en neer). Loonaanpassing ligt dicht bij het algemeen belang dan oplopende werkloosheid, omdat bij loonaanpassing de schade wordt verdeeld

over alle betrokkenen en bij werkloosheid de ellende bij een beperkte groep wordt neergelegd. Toch wordt in de polder bijna altijd gekozen voor de hoeveelheidsaanpassing. Zittende werknemers worden beschermd, koopkracht en verkregen rechten zijn een heilige koe en de aanpassing wordt gezocht in werkloosheid. Daar staan dan wel generuze uitkeringen tegenover.

De loonkosten op het minimumniveau zijn zo hoog dat velen werkloos aan de kant staan. Niet omdat ze niet willen werken, maar omdat ze geen kans krijgen. Hun arbeidsproductiviteit is te laag om de minimale loonkosten goed te maken en daarom is men gedwongen werkloos. De discussie om de loonkosten aan de onderkant van de arbeidsmarkt te verlagen met behoud van het netto besteedbaar loon is een langdurige litanie in de polder, maar leidt nog tot niets. Voor oudere werknemers geldt in wezen hetzelfde. In de arbeidsovereenkomsten wordt naar leeftijd beloond: hoe ouder, hoe meer loon, ook als de arbeidsproductiviteit daalt. Gevolg is dat, als een oudere werknemer, zo boven de 45 jaar, werkloos wordt, de kans op terugkeer op de arbeidsmarkt minimaal is en hij verder zijn leven gedwongen werkloos zal moeten slijten.

In het Rijnland wordt de zittende oudere werknemer beschermd en de werkloze buitenstaander afgekocht. Van onze gas-

voorraad is op de staatsbalans niets terug te vinden, maar we hebben wel meer dan 25 jaar een kwart van de beroepsbevolking uit de staatskas een uitkering toegekend. De polder is niet synoniem meer met het algemeen belang. Daar kan men op reageren met een preek met veel moraal en zelfregulering erin, maar het is veel verstandiger er institutionele veranderingen aan toe te voegen. Collectieve arbeidsovereenkomsten die buitenstaanders onnodig treffen hoeven niet verbindend te worden verklaard, de wig tussen bruto loonkosten en nettoloon aan de onderkant van de markt kan worden verkleind, de toegang tot een uitkering kan worden vernauwd en het sanctiebeleid kan streng maar rechtvaardig zijn.

* * *

Het maatschappelijk middenveld dat zich bezighoudt met zorg, woningen en onderwijs is de laatste decennia eveneens ingrijpend gewijzigd. De 'managerial revolution' die James Burnham ons al in 1941 voorspelde is uiteindelijk ook aangekomen op het middenveld. Ooit was het middenveld bezit van de betrokkenen die een gezamenlijk belang hadden en daarvoor wilden opkomen. Sint Jozef en Patrimonium waren er door en voor de huurders; het Diaconessenhuis en het Sint Antonius werden mede bestuurd vanuit de kerken en de christelijke school was van de ouders. Hoe anders is dat geworden. De financiering van het middenveld is geheel gereguleerd door de overheid. De band met de mensen om wie het was begonnen werd doorgesneden en de machtige aanbieders van zorg, onderwijs en sociale huurwoningen bepaalden wat goed was voor de klanten, tot en met de wachtlijsten toe. Besturen werden op afstand gezet, directeuren werden bestuurders en zetten fusies door, de C werd van de muur gehaald en de professional deed een stap terug. Eén ding hadden alle instellingen met elkaar gemeen:

zodra de tegenmacht van de ledenvergadering was opgedoekt en het toezicht verzwakt werden allereerst de vergoedingen voor de managers opgetrokken tot een voorheen ongedacht niveau. Tonnen worden er opgestreken door directeuren van ziekenhuizen, woningcorporaties en hogescholen. En binnenkort gaan ook ongetwijfeld de scholen voor voortgezet onderwijs en primair onderwijs genieten van zwaar betaalde bestuurders. En dat alles om de publieke zaak te dienen. Er zit iets niet goed op dat middenveld. Ook hier kan de remedie niet alleen bestaan in een beroep op een betere moraal en het aanroepen van de voordelen van zelfregulering. De concurrentie in deze maatschappelijke sectoren met haar regionale monopolies zal nooit zo tot wasdom kunnen komen dat daar een voldoende nivellerende werking op de prijzen zal uitgaan. Het zal altijd gaan om gereguleerde concurrentie.

* * *

Ook hier zullen de instituties moeten worden aangepast om instellingen met een maatschappelijke taak in te kaderen binnen een verantwoordelijke maatschappij. De maatschappelijke onderneming is al meer dan tien jaar in discussie en het wetsontwerp dat deze nieuwe rechtsvorm voor het middenveld regelt mag zo langzamerhand wel eens worden ingediend. Vermenging van maatschappelijke taken met commerciële activiteiten moet worden uitgebannen. De publiek gefinancierde poot wordt altijd door de commerciële afdeling uitgezogen. En als banken een maatschappelijke functie hebben mag dat aandeelhouderschap van de overheid wel voortduren.

De polder en het middenveld zijn altijd het domein van de christendemocratische politiek geweest. De institutionele vernieuwing mag wel eens krachtig ter hand worden genomen voordat de hele zaak speelbal wordt van óf de markt óf de overheid.

De staat van de civil society [2]

Vernieuwing? Welke dan?

door *René Paas*

De auteur is voorzitter van de vakcentrale CNV.

‘Red het middenveld’, roept Gerrit de Jong. Onder die titel geeft hij eerst sociale partners de schuld van zo ongeveer alles wat er mis is op de arbeidsmarkt. Daarna gaat hij los op het maatschappelijk middenveld, dat zich op kosten van de belastingbetaler bezighoudt met zorg, woningen en onderwijs en waarin bestuurders te veel verdienen. ‘De institutionele vernieuwing mag wel eens krachtig ter hand worden genomen’, luidt De Jongs conclusie. Helaas laat hij ons raden naar de richting van zijn vernieuwing.

* * *

En dat is meteen het probleem. De geschiedenis staat bol van de goedbedoelde institutionele vernieuwingen van het maatschappelijk middenveld. Die politieke interventies hebben geleid tot het middenveld waar De Jong de gesel over haalt.

Dat geldt voor onderwijs, zorg en huisvesting, maar ook voor werkgevers en werknemers. Die zijn niet meer verantwoordelijk voor de sociale zekerheid. Niet meer verantwoordelijk voor het arbeidsmarktbeleid. Er is voortdurend politieke kritiek op het arbeidsvoorwaardenbeleid (nu weer te veel, dan weer te weinig). En het zou me niks verbazen als de politiek binnenkort ingrijpt in de pensioenen: kunnen

we die wel aan werkgevers en werknemers overlaten? Is er niet meer toezicht nodig en moeten we niet gewoon alles regelen in wetten? Eeuwig is ook de kritiek op de representativiteit van de vakbeweging. Moet je belangrijke beslissingen overlaten aan oude mannen die zo ongeveer elke verandering tegenhouden? Kortom: er is altijd een politieke reden te vinden voor institutionele vernieuwing.

Het helpt bij dit soort discussies als christendemocraten zich realiseren waar ze vandaan komen. Hoe zat het ook alweer met het christelijk-sociale idee van de persoonlijke verantwoordelijkheid en met onze visie op de maatschappelijke verantwoordelijkheidsverdeling? Burgers hebben verantwoordelijkheden. Die kunnen ze samen dragen, in verenigingen. De politiek moet er de voorwaarden voor scheppen dat dat allemaal ook lukt. Niet de politiek heeft het primaat, maar burgers en hun organisaties. Ze geven zelf vorm aan hun eigen leven. Het zijn immers hun risico's die verzekerd moeten worden. Het zijn hun voorzieningen voor ziekte, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en de oude dag. De politiek maakt wetten om ervoor te zorgen dat niemand meelift en iedereen mag meedoen.

Zo was het. Maar het liep anders. De staat greep — met de beste bedoelingen — steeds vaker en verder in. En het maatschappelijk middenveld — verzorgd van de wieg tot het graf — liet zich in slaap sussen. Je wordt akelig wakker als je ineens merkt dat anderen

voor jou beslissen. Dat de politiek de lakens uitdeelt in werknemersverzekeringen en op de arbeidsmarkt.

* * *

Op een dag schrok ook de politiek van de verstatelijking. Tijd voor institutionele vernieuwing: op veel terreinen werd marktwerking ingevoerd. De markt biedt immers concurrentie, de laagste prijzen en prikkels tot verandering. Helaas biedt ze ook onoverzichtelijkheid en onzekerheid. En zodoende bestaat de samenleving nu uit dolende burgers en een overheid die het ook niet meer weet. Natuurlijk creëert de marktwerking ook slimmeriken die goed voor zichzelf zorgen. Ze glimlachen als zij horen dat één Jan Peter Balkenende wel genoeg is. Politici kijken als Goethes verschrikte tovenaarsleerling naar het resultaat: ‘Die Geister, die ich rief, werde ich nicht mer los.’

* * *

Tijd voor institutionele vernieuwing? Jazeker! Iedereen weet het: wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, maakt ze onverantwoordelijk. Middenvelders zijn net mensen: als je hun verantwoordelijkheid weghaalt, nemen ze die ook niet meer. Dat klinkt eenvoudig, maar het is griezelig. De oplossing is het ook: de politiek moet haar geliefde primaat loslaten en werkgevers en werknemers moeten hun verantwoordelijkheid weer voluit oppakken. Dat kan best eens pijn doen, maar er zit niks anders op. Wij moeten burgers en hun organisaties duidelijk maken dat alleen zijzelf hun eigen boel op orde kunnen houden. En daar moet de overheid zich dan vervolgens niet mee bemoeien. Als iedereen in ons land moet kunnen meedoen op de arbeidsmarkt, dan moe-

ten we de verantwoordelijkheid leggen waar die hoort: bij werkgevers en werknemers.

* * *

Het helpt niet om te klagen dat sociale partners mensen uitsluiten. Laten we ervoor zorgen dat uitsluiting niet loont, door de kosten van die uitsluiting voor rekening te laten komen van de belangrijkste partijen op de arbeidsmarkt. Laat werkgevers en werknemers zelf de WW uitvoeren. Naar eigen inzicht, maar met één randvoorwaarde: het is onmogelijk om de rekening ergens anders

.....
 • • • • •
*Red het middenveld door het
 zijn verantwoordelijkheid
 terug te geven*
 • • • • •

te deponeren. Als je sociale partners verantwoordelijk maakt voor de WW dan kan het debat over het al dan niet versoepelen van het ontslagrecht wel eens vlug voorbij zijn. ‘Van werk naar werk’ is namelijk goedkoper dan ontslaan.

Wie zonder zonde is werpe de eerste steen. Ook vakbonden vonden het vaak wel gemakkelijk als de overheid de kolen uit het vuur haalde. Waarom zou je nog onderhandelen voor wat de overheid in wetten wil vastleggen? Maar op termijn is dat de dood in de pot. We weten het allang. Bijna twintig jaar geleden sprak het derde Christelijk-Sociaal Congres van een vakante verantwoordelijkheid. Het is er sindsdien niet beter op geworden. Red dus het middenveld: geef het zijn verantwoordelijkheid terug. Het is inderdaad tijd voor institutionele vernieuwing.

De val van de Muur in Berlijn, in de nacht van 9 op 10 november 1989. Nadat 's avonds laat de grensovergangen tussen Oost- en West-Berlijn zijn geopend, klimmen mensen op de betonnen kolos die hun stad zo lang verdeeld heeft gehouden, hét symbool van de communistische dictaturen in Oost-Europa. Bij de Brandenburger Tor bestond het klimmateriaal uit de brandslangen waarmee de Oost-Berlijnse grenspolitie eerder op de avond mensen van de Muur probeerde te spuiten. Foto: Erik-Jan Ouwerkerk (Hollandse Hoogte).

De nieuwe wereld

Tussen realisme en utopie in de nieuwe wereld

Na de val van de Muur, twintig jaar geleden, leek de wereld voorbestemd voor een langdurige periode van hegemonie van de Verenigde Staten. De westerse rechtsstaat en de democratie zouden de mondiale standaard worden. In de wereld van nu lijkt de schommeling in de wisselkoers van de macht ten nadele van de VS en in het voordeel van China uit te pakken. Hoe zal het zijn gesteld met de mensenrechten in de nieuwe wereld? Er is geen twijfel mogelijk aan de principiële bereidheid van de regering-Obama om China in te bedden in een mondiale orde die recht doet aan mensenrechten. De vraag is alleen, gezien de nieuwe verhoudingen, óf de VS nog voldoende macht kunnen ontplooiën om deze rol van internationale architect op zich te noemen.

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur *Christen Democratische Verkenningen*.

DE BRITSE PREMIER GORDON BROWN verwacht dat op de puinhopen van de economische crisis een ‘nieuwe wereldorde’ zal verrijzen.¹ Na de G20-top in Londen, begin april 2009, verklaarde Brown de ‘Washingtonconsensus’ tot het verleden, oftewel de idee dat het Angelsaksische recept voor politieke en economische vooruitgang superieur is en een voorbeeld voor de wereld.

Ongetwijfeld bewust riep Brown met zijn woorden de herinnering op aan George Bush sr., de Amerikaanse president ten tijde van de val van de Muur, die na deze historische omwenteling een ‘nieuwe wereldorde’ voorzag. Na de ineenstorting van het communisme in 1989 leek de wereld voor-

bestemd voor een langdurige periode van hegemonie van de Verenigde Staten, zowel in economisch als in politiek en moreel opzicht. De westerse rechtsstaat, de democratie, de mensenrechten en het kapitalisme met zijn vrijhandel en vrije verkeer van personen leken de mondiale standaard te worden.²

Twintig jaar later kantelt het beeld. Zal de crisis inderdaad zoveel turbulentie teweegbrengen dat straks wederom van een ‘nieuwe wereldorde’ kan worden gesproken?

Bij de grote woorden van Brown past de relativering dat het een trekje van politieke leiders is hun verhaal wat zwaar aan te zetten. Niettemin kan worden vastgesteld dat het kapitalisme door de economische crisis in diskrediet is geraakt en dat daarmee op slag ook de superioriteit van de Angelsaksische economische ordening discutabel is geworden. De vrijheid in het kapitalisme is zozeer misbruikt dat het zich tegen dat systeem zelf kan keren. Daarmee zijn de VS niet meer het richtinggevende voorbeeld voor een economische ordening die gestage groei biedt. De *War on Terror* van de regering-Bush, met uitwassen als Guantánamo en martelverhoren, heeft ook het morele gezag van Amerika aangetast en het land schade berokkend als voorbeeld voor democratie en rechtsstaat.

Tegelijkertijd toont de keuze van de Amerikanen voor het gedachtegoed van Barack Obama de veerkracht en het zelfcorrigerende vermogen van de Amerikaanse democratie aan. Komt die wending op tijd om te voorkomen dat de reactie doorslaat naar een minder vrijheidslievende wereldorde, met minder democratie en minder mensenrechten?

Obama doet wat hij kan om de wereldeconomie voor een diepere val te behoeden, waarbij hij overigens niet terugschrikt voor financiële risico's in de toekomst. In zijn rede aan de universiteit van Caïro op 4 juni 2009 preeft hij de rijkdom van de islamitische cultuur en deed hij het waardige aanbod aan de moslimwereld ‘een nieuw begin’ te maken in de relatie met de VS. Ook met die woorden toonde hij te willen leren van de fouten van zijn voorganger, zij het dat hij zeker niet alles in de erfenis van de regering-Bush afwijst. Die dubbele boodschap kwam kernachtig tot haar recht in de uitspraak: ‘De Irakezen hebben het beter zonder Saddam Hoessein, maar de oorlog heeft ons de waarde geleerd van internationale diplomatie en consensus.’³

Westerse leiders spraken na de G20 in Londen de hoop uit op een nieuw ‘Bretton Woods’ en een nieuw ‘San Francisco’. Daarmee refereerden zij aan de Amerikaanse steden waar de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog in 1944-’45 de basis legden voor de naoorlogse monetaire en politieke ordening, geïnstitutionaliseerd in het IMF, de Wereldbank en de Verenigde Naties. Ook minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen

denkt in deze editie van CDV hardop na over de wenselijke hervormingen van dit internationale naoorlogse bestel. Zijn doel is economische vooruitgang, mensenrechten en democratie zeker te stellen en tegelijkertijd recht te doen aan de nieuwe verhoudingen in de wereld, waarin de wisselkoers van de macht ten nadele van de VS en in het voordeel van Azië lijkt uit te pakken.⁴

De vraag is nochtans hoe groot het democratische gehalte van zo'n nieuwe mondiale institutionele architectuur kan zijn, nu de invloed van de grootste democratische rechtsstaat ter wereld, de VS, tanende is en China erop aast in dat machtsvacuüm te springen. Van China hoeft voorsnog geen inzet voor democratie en mensenrechten te worden verwacht. Integendeel, dat land beschouwt het westerse concept van democratie als een 'gevaarlijk experiment', in de woorden van de buitenlandcommentator van het *Nederlands Dagblad*, Jan van Benthem, in deze CDV.

Jonathan Holslag, Chinakenner aan de Vrije Universiteit van Brussel, meent dat Washington ondanks de beloftevolle uitspraken van Obama

over mensenrechten, meer dan ooit bereid is omwille van zijn economische belangen pragmatische allianties met de Chinese leiders en autocratische Golfstaten te sluiten. 'Deze nieuwe vorm van realisme is meer dan een herziening van de desastreuze neoconservatieve

Een periode van instabiliteit ligt in het verschiet, zolang de nieuwe verhoudingen niet zijn uitgekristalliseerd

krachtpatserij van de Bush-administratie. Het is een poging van een tanende macht om zijn steeds beperktere middelen op een zo economisch mogelijke manier aan te wenden', aldus Holslag.⁵

EEN BOOG VAN ONRUST

Hoe nu verder? Wordt de eenentwintigste eeuw de eeuw van China, na de eeuw van Amerika de afgelopen honderd jaar? Optimisten menen dat de economische crisis een weliswaar ernstige, maar tijdelijke terugslag is, niet meer dan de gebruikelijke zelfcorrectie van het kapitalistische systeem, hoewel deze keer wat ingrijpender dan voorheen. Anderen vrezen dat zich in het verlengde van de crisis een drastische machtsverschuiving zal voordoen die de wereld op haar fundamenten kan doen schudden. Hoe het ook zij, een periode van instabiliteit ligt in het verschiet, zolang de nieuwe verhoudingen niet zijn uitgekristalliseerd. Van Benthem citeert in zijn bijdrage een Amerikaanse studie waarin de National Intelligence Council waarschuwt voor 'een wereldwijde boog van onrust'.

Wijzigingen in de machtsbalans voltrekken zich zelden harmonieus, alleen al door de angst te verliezen wat men heeft. Wanneer een land bevangen raakt door die angst, kunnen verwarde tijden aanbreken, waarin mensen al het vreemde weren en zich vastklampen aan het vertrouwde en bekende. Zonder gevaar voor de democratie is zo'n ontwikkeling niet, constateert ook journalist Jérôme Heldring in deze CDV. Hij vraagt zich in goede af of de democratie bestand zal zijn tegen de schokken die een mondiale metamorfose van de machtsverhoudingen teweeg kan brengen. 'We moeten rekening houden met politieke uitbarstingen. Daar is het wachten op, vrees ik. Wat zullen de politieke effecten zijn van de onderliggende crisis? In Nederland moeten we dan vooral kijken naar het verschijnsel Geert Wilders.'

De Franse analist en strateeg François Heisbourg wijst daarnaast op de gevaren die de machtsverhoudingen op de wereld acuut, met een schok en drastisch kunnen wijzigen.⁶ Van groot belang is hoe het Iraanse kernwapenvoortuug afloopt. Volgens Heisbourg kan de regering in Teheran, als zij haar programma doorzet, vermoedelijk in de loop van 2009, of begin 2010 over atoomwapens beschikken, met de raketten om ze over te brengen. Het is in dat licht niet bemoedigend dat uit Teheran tot dusver weinig reactie komt op de verzoenende woorden van Obama. Dit was de reactie van ayatollah Khamenei op Obama's rede in Cairo: 'Lieve en mooie praatjes tot de moslimwereld veranderen niets. Mensen in het Midden-Oosten hebben jarenlang geweld, schendingen van hun rechten, militaire interventie en discriminatie van de VS gezien.'⁷

VERWIJDERING TUSSEN EUROPA EN VERENIGDE STATEN

De verschuivende panelen in de machtsverhoudingen hebben zich sinds de val van Muur ook gemanifesteerd in een verwijdering tussen de Verenigde Staten en Europa. Na de oorlog is het Westen aaneengesmeed, militair in de NAVO, economisch in initiatieven als het Marshallplan en de wereldhandelsorganisatie GATT, de voorloper van de WTO. Ze schiepen een band, ook in ideologische zin, tegenover de vijand uit het Oosten. Met de ontbinding van de Sovjet-Unie viel deze gezamenlijke vijand weg en verminderde de strategische noodzaak van een stevige band tussen Europa en de VS.

Wie hoopt dat president Obama oude tijden in de Amerikaans-Europese betrekkingen doet herleven, na de acht jaar van trans-Atlantisch onbegrip ten tijde van George W. Bush, kan daarin dus beschaamd worden. Dat schrijft ook Fred van Staden in deze CDV: 'Met het aantreden van een nieuwe Amerikaanse president zijn zeker niet alle oorzaken van de ver-

wijdering van de afgelopen tijd verdwenen. Een aantal van deze oorzaken heeft immers te maken met een grondige verandering van de geopolitieke omstandigheden en met verschillen in politieke cultuur die losstaan van de persoon en het beleid van de vorige president.’⁸

Een teken aan de wand was dat de eerste reis van Obama’s minister van Buitenlandse Zaken, Hillary Clinton, richting China ging, waarmee zij brak met de oude gewoonte om de eer van het eerste bezoek aan de bondgenoten te gunnen. Ook Onno Ruding stelt in deze CDV met enige spijt vast dat er sleet zit op de Atlantische traditie: ‘Het einde van de Koude Oorlog heeft de NAVO een minder dominante rol gegeven. Deze factor en de opkomst van grote ontwikkelingslanden, vooral China, hebben de aandacht in de VS voor Europa verminderd, maar doen ook in Europa het Atlantische vuur lager branden.’ En Maxime Verhagen constateert: ‘Een goede trans-Atlantische relatie met de VS mag voor ons onverminderd belangrijk zijn, voor de VS ligt dat anders. Voor de Amerikanen wordt de relatie met China minstens zo zwaarwegend.’

De trans-Atlantische verwijdering heeft ook zichtbaar gemaakt dat de gelijkenis van de Verenigde Staten met Europa minder groot is dan men wellicht neigde te denken gedurende de Koude Oorlog. Het gezamenlijke belang bij de indamming van het communistische gevaar onttrok die verschillen destijds aan het oog. Na de val van de Muur kregen zij hun oude relevantie terug.

Volgens de geschiedschrijver Ronald Havenaar is er vooral sprake van een historisch gegroeid verschil in mentaliteit. Amerikanen hebben een diepgaand vertrouwen in de waarden van de eigen natie, gebaseerd op de godsdienstig geïnspireerde gedachte van de *city upon a hill*. In deze zienswijze is de Amerikaanse natie een baken in een woestijn, een uitverkoren gemeenschap die voor de buitenwereld een voorbeeld moet zijn, constateren ook Heldring en Havenaars collega’s Frank Ankersmit en James Kennedy in de gesprekken met CDV. Deze zendingsdrang kan zich zowel op het eigen land richten, hetgeen de isolationistische traditie in de Amerikaanse politiek heeft gevestigd, als naar buiten keren. In dat laatste geval krijgt de zendingsdrang een activistisch karakter, een beeld dat evenzeer met de geschiedenis van de VS is verweven.⁹ De *city upon a hill* is volgens die traditie begiftigd met het recht omwille van vrijheid en democratie elders op de wereld in te grijpen.

De Europese geschiedenis wordt daarentegen getypeerd door het streven naar machtsevenwicht, sinds de Vrede van Westfalen van 1648 in Europa een einde maakte aan een periode van verscheurende godsdienstoorlogen. In hun debat in deze CDV staan Ankersmit en Kennedy uitgebreid stil bij de politieke consequenties van deze keuze. Zendingsdrang, oftewel

de idee dat jouw natie de andere iets waardevols te bieden heeft, is die traditie vreemd. Het overheersende belang is stabiliteit en evenwicht, met als hoofddoel te voorkomen dat opnieuw een oorlog op het Europese continent uitbreekt. Ankersmit: ‘Wij Europeanen hebben dat strijdvaardige niet zo erg. Wij zijn niet zo geneigd om conflicten met andere naties zo zwaar te beladen met ideologie. Aan die *War on Terror* hebben wij hier dan ook nooit echt enthousiast meegedaan.’

TO MAKE THE WORLD SAFE FOR DEMOCRACY

De zendingsdrang was in de eeuw van Amerika goed zichtbaar, niet in de laatste plaats in het idealisme van president Woodrow Wilson (1913-1921), die streefde naar het recht op democratische zelfbeschikking van elk land en onder het motto ‘to make the world safe for democracy’ het initiatief nam tot de Volkerenbond. De Amerikaanse oorlogspresident Franklin D. Roosevelt bevestigde deze beginselen in 1941 nog in het Atlantic Charter.¹⁰

Vandaar dat de naoorlogse Amerikaans-Europese doctrine van *containment* in de VS van meet af aan blootstond aan de kritiek dat zij een breuk vormde met de Amerikaanse traditie. Tot haar kern teruggebracht hield deze politiek van ‘indamming’, bedoeld om de Russische expansiedrang in te tomen, een consolidatie van de bestaande krachtsverhoudingen in, of-

In Europa is stabiliteit een teken dat de boel op orde is, in Amerika een omen van inertie en verstarring

tewel een streven naar machtsevenwicht, overeenkomstig de Europese voorkeur. Havenaar constateert dat het defensieve karakter voor de West-Europeanen de grootste aantrekkelijkheid van de *containment* inhield. Hij haalt de Amerikaanse diplomaat George Kennan aan, de

grondlegger van deze doctrine, die de naoorlogse stemming van de bevolking op het oude continent beschreef als ‘scared and tired’. Bang, vermoeid en met een afkeer van risico’s op nieuw oorlogsgeweld, omarmden de Europeanen deze zo herkenbare politiek van machtsevenwicht.¹¹

De *containment* nam later, eind jaren zestig, de gedaante aan van *détente*, ontspanningspolitiek, waarbij de VS en West-Europa hun strategie van indamming combineerden met een toenadering tot het Oostblok. De kritische onderstroom in de VS hield niettemin aan. *Containment* en *détente* hadden met elkaar gemeen dat zij stabiliteit en machtsevenwicht boven een activistische bevordering van morele waarden als mensenrechten en democratie plaatsten.

In Europa is stabiliteit een teken dat de boel op orde is, in Amerika een

omen van inertie en verstarring. Bovendien stond de defensieve politiek van *containment* en *détente* haaks op de strijdbaarheid waarmee Amerikanen gewend waren voor zichzelf en hun waarden op te komen.

Dat is eveneens een oude traditie in de VS, gegrondvest door Andrew Jackson, de oprichter van de Democratische partij en zevende president van de VS (1829-1837). De jacksoniaanse mentaliteit wordt getekend door het ethos van de kolonist en diens overtuiging dat moed altijd wordt beloond met de overwinning. Het presidentschap van Jackson zelf liet al de schaduwkant van dat ethos zien, met al het bloed dat is vergoten in de onderwerping van de Indianen. ‘Staat de vijand in de weg? Sla erop’, zou het motto van de jacksonianen kunnen zijn.

Havenaar ziet deze mentaliteit terug in de waardering die Israël vanouds in de VS ten deel valt. Ook hier is het historische verschil zichtbaar tussen het ethos dat een bevolking in een pioniersstaat ontwikkelt en dat van de Europeanen. Amerikanen waarderen in de joodse staat eigenschappen waarvan Europeanen nu juist een afkeer hebben, zoals religieuze gedrevenheid, nationaal zelfbewustzijn en de wil om de vijand eronder te krijgen.

‘De wijze waarop deze staat van kolonisten al sinds zestig jaar de eigen natie wist te verdedigen, in een omgeving van numeriek veel sterkere vijanden, wekt bewondering’, schrijft Havenaar. ‘Het is dan ook een misverstand, niettemin wijdverspreid, te denken dat de pro-Israëlhouding van opeenvolgende Amerikaanse regeringen vooral het resultaat was van succesvolle inspanningen die een “joodse lobby” zich had getroost.’¹² In deze CDV houdt onder anderen Onno Ruding vast aan deze verklaring, als hij over de bewegingsvrijheid van Obama schrijft: ‘De mogelijkheden van een andere politiek inzake Israël-Palestina blijven beperkt door de gecombineerde kracht van de binnenlandse joodse en Christian Right-lobby’s voor Israël.’

Het aantreden van Ronald Reagan als president in 1980 markeerde de herleving van een strijdbare, offensieve buitenlandpolitiek. Hij maakte een einde aan de tijdelijke eensgezindheid met Europa over de doctrine van machtsevenwicht. Zijn doel was niet zozeer vreedzame co-existentie met de Russen, maar veeleer een capitulatie van de Sovjet-Unie, ‘The Evil Empire’, in de Koude Oorlog. Havenaar laat zien dat de verwijdering tussen de VS en de EU feitelijk al rond 1980 begon, met het aantreden van Reagan, en niet in 2000, met het presidentschap van George W. Bush. Beiden belichamen de zendingsdrang die volgens Havenaar, veeleer dan het streven naar stabiliteit, het mentale kenmerk van de Amerikaanse buitenlandse politiek vormt.

DE UTOPISCHE VERLEIDING

In deze editie van CDV beklemt de buitenlandcommentator en adjunct-hoofdredacteur van *de Volkskrant*, Arie Elshout, dat het idealistische activisme niet dood is in Washington, ook niet na het aantreden van Obama. Bij de nieuwe president blijft de behoefte bestaan om het buitenlandbeleid te rechtvaardigen met idealistische motieven.

Elshout haalt met instemming Jacob Heilbrunn aan, een Amerikaanse collega die stelling neemt tegen het wijdverbreide idee dat de neoconservatieve ideologen van Bush' presidentschap van het toneel zijn verdwenen. Zij doen nog steeds mee in het debat. En hoewel het buitenlandbeleid van minister Hillary Clinton nog een scherper profiel moet krijgen, valt niet uit te sluiten dat liberale haviken en pleitbezorgers van het humanitair interventionisme in haar een vooruitgeschoven post op het State Department hebben. Clinton, die destijds ondanks haar bedenkingen vóór de oorlog in Irak stemde, won de strijd over versterking van de troepenmacht in Afghanistan, waar de krijgshandelingen in toenemende mate worden 'geamerikaniseerd'. Elshout: 'Zoals Irak de oorlog van Bush was, zo wordt Afghanistan de oorlog van Obama.'

Dat neemt niet weg dat Obama bij herhaling afstand heeft genomen van Bush' politiek om desnoods met geweld democratie in andere landen te brengen. 'Aan geen enkel land kan democratie worden opgelegd', zei hij kortweg in Caïro.¹³ Zeker na de aanslagen van 11 september 2001 gaf Bush dat streven een christelijke connotatie. Hij verklaarde dat de VS de taak hadden de wereld te verlossen van het 'kwade', dat zich manifesteerde in de *Axis of Evil*, de 'as van het kwaad', gevormd door Noord-Korea, Iran, Irak. En hij motiveerde zijn inval in Irak in 2003 met de woorden: 'God gebod me Al Qaida aan te vallen en ik heb hen aangevallen. Daarna gebod Hij me Saddam aan te vallen en dat heb ik gedaan.'¹⁴

Uit de neoconservatieve wil om andere landen, desnoods tegen hun zin, democratie op te leggen, spreekt de utopische gedachte dat mensenhanden de ideale samenleving kunnen maken. De filosoof Maarten Verkerk, kenner van de reformatorische wijsbegeerte, betoogt dat christenen, dus ook christelijke politici, extra waakzaam moeten zijn voor deze utopische verleiding.¹⁵ De gedachte het duizendjarig rijk op aarde te creëren kán aantrekkelijk zijn voor christenen, hoewel Jezus zelf zijn discipelen telkens weer voor dat denkbeeld heeft gewaarschuwd. Hij maakte hun duidelijk dat Zijn koninkrijk een geestelijk rijk was, waaraan mensen juist niet een menselijke vorm moesten proberen te geven.

Ook de filosoof Hans Achterhuis wijst op het radicale verschil tussen de utopie en de christelijke religie. In de utopie denkt de mens dat hij zelf de

ideale samenleving kan scheppen, in het christelijk denken is het Nieuwe Jeruzalem een gift van God. ‘Dit verschil verklaart nu juist de gewelddadigheid van het utopisch denken’, voegt Achterhuis daaraan toe.¹⁶ De liberale Franse journalist en politiek filosoof Raymond Aron bracht die potentiële gewelddadigheid ooit kernachtig onder woorden met de uitspraak dat wie bereid is zelf te sterven voor zijn ideaal, er des te minder moeite mee zal hebben een ander voor dat ideaal te offeren.

Amerikanen spreken over hun favoriete drankje Coca-Cola liefdevol als ‘optimisme in een flesje’. Het grote optimisme in het Amerikaanse vooruitgangdenken wordt gedreven door het idee dat voor elk probleem een oplossing bestaat. In economische zin is dat een drijvende kracht voor mensen om goed te presteren, het bereikte levenspeil te behouden en mogelijk te verbeteren. Dat werkt als een katalysator voor economische groei en genereert bovendien een ethiek van de vooruitgang. Om vooruit te komen, is het noodzakelijk door te zetten, jezelf voortdurend verder te ontwikkelen in vaardigheden en intellect, je behoeftes te temperen en je

eigenbelang te bemiddelen met dat van anderen.

Tegelijkertijd draagt het idee dat elk probleem oplosbaar is een gevaar in zich. Is er werkelijk voor alles een oplossing? Dat hoeft niet zo te zijn. De Duitse filosoof Gottfried

*De aardse wereld is niet
volmaakt en zal dat ook
nooit zijn*

Wilhelm Leibniz (1646-1716) leerde al dat we leven in de beste van alle mogelijke werelden.¹⁷ Die les heeft zijn parallel in de christelijke notie dat de aardse wereld niet volmaakt is en dat ook nooit zal zijn. In die notie ligt de oproep besloten tot matiging van het verlangen de wereld te vervolmaken. Maak er het beste van, leg je neer bij het haalbare resultaat en accepteer verschillen. God schiep elke sneeuwvlokje en elke regendruppel anders.

De verscheidenheid tussen mensen zou dus wel eens Gods bedoeling kunnen zijn, hoewel we dat nooit zeker kunnen weten. We leven allemaal in het koninkrijk van God. Dat is een zienswijze die bevrijdt van utopisme en ontspanning van het denken geeft, óók in het politieke debat met Wilders, die met het beeld alsof Nederland één volk, één cultuur en één gedachte is een broertje dood heeft aan pluriformiteit.

IEDER CONTINENT ZIJN EIGEN STELSEL

De *communis opinio* onder de auteurs van deze CDV is dat de Verenigde Staten voorlopig nog wel de dominante macht op de wereld zullen zijn, zij het dat het tijdperk dat de VS ook hegemoniaal waren tot het verleden

behoort. In retrospectief gezien was Amerika dat alleen gedurende de relatief korte periode in het eerste decennium na de val van de Muur. Rusland

Deze CDV relativeert het beeld dat China op het punt staat de VS als wereldmacht van de troon te stoten

verkeerde toen in deplorabele toestand en China en India stonden aan het begin van hun economische bloei.

De schrijvers in deze CDV relativeren alle het beeld dat China op het punt staat de VS als wereldmacht van de troon te

stoten. Langetermijnvoorspellingen over de positie van China zijn volgens Tim Sweijs, beleidsanalist bij het centrum voor strategische studies HCSS, een eigen leven gaan leiden: 'De oppervlakkige toeschouwer is al gauw geneigd te denken dat de huidige wereld multipolair is. Anno 2009 zijn de VS ontegenzeggelijk nog immer de sterkste staat in het statensysteem.'

Martijn Roessingh, buitenlandcommentator van *Trouw*, schrijft dat China de wereld niets te bieden heeft en ook elke aandring ontbeert zich ten voorbeeld te stellen. De zendingsdrang die zo typerend is voor een land dat meent een boodschap voor de wereld te hebben, zoals de VS, ontbreekt: 'China heeft geen universeel ideaal dat het zou kunnen uitdragen. Het heeft geen mensenrechten, geen democratie, geen briljant juridisch stelsel, geen efficiënt bestuur, geen humanisme, geen invloedrijke religie, niets eigens dat een wereldrijk in spe zou kunnen verspreiden als uiting van zijn politiek-ethische macht.' Roessingh komt dan ook tot de conclusie: 'Het zagen aan de stoelpoten van de VS gebeurt nog met een nagelvieltje.' In zijn bijdrage karakteriseert Van Staden Amerika als een onmisbare natie: 'De problemen die in het recente verleden zijn ontstaan als gevolg van te veel Amerikaanse macht zijn waarschijnlijk niet groter dan die in de toekomst zouden opkomen door te weinig Amerikaanse macht. In het bonte en soms onhandelbare gezelschap dat het wereldtoneel bezet, kan de hand van een regisseur nu eenmaal moeilijk worden gemist.'

Hoe bestendig de opkomst van China is, hangt bovendien in belangrijke mate af van de vraag of het land alsnog het hoofd weet te bieden aan de ondermijnende effecten van de snelle vergrijzing. Een onzekere factor wordt daarnaast gevormd door de crises die zich na de economische crisis van nu nog kunnen voordoen, of in het ergste geval tegelijkertijd met de recessie, zoals voedsel-, energie-, en grondstoftekorten. Elk van deze mogelijke schaarstecrisis heeft haar eigen implicatie voor de machtsverhoudingen op de wereld. In deze editie van CDV signaleert Frank van den Heuvel dat het in de buitenlandpolitiek nu al in toenemende mate gaat om de strijd om schaarse energiebronnen. Geen topbijeenkomst van de NAVO, de EU of

de G7 gaat voorbij zonder dat het onderwerp energie op de agenda prijkt, aldus Van den Heuvel.

ANGST VOOR HET EIGEN VOLK

Hoe het ook zij, de verhouding tussen de VS en China heeft zich inmiddels ontwikkeld tot een symbiotische relatie, als gevolg van de bestedingsdrang van de Amerikanen en de spaarzin van de Chinezen. Zoals de VS voor de financiering van hun megastaatsschuld afhankelijk zijn van Chinese spaartegoeden, zo kan de Chinese economie niet zonder de Amerikaanse afzetmarkt. ‘We vallen of groeien samen’, zo kenschetste Hillary Clinton de verhoudingen treffend tijdens haar bezoek aan China. Een verlies van vertrouwen aan Chinese kant in de solvabiliteit van de VS zou de Amerikaanse overheidsfinanciën als een kaartenhuis ineen doen storten. En een wegvallende vraag van de VS naar Chinese producten zou de economie van China acuut tot stilstand brengen.

De Britse historicus Niall Ferguson karakteriseert het verband van de landen als ‘Chimerica’.¹⁸ Vooral nog ziet hij geen verandering komen in de wederzijdse afhankelijkheid tussen de China en de VS. China kan nog in genen dele zonder de Amerikaanse consument, op straffe van een ineenstorting van zijn groei en werkgelegenheid. En Amerika blijft met Obama’s stimuleringsplan gigaschulden maken waarvoor alleen de Chinese reserves toereikend zijn. Dat verklaart volgens buitenlandanalist Rob de Wijk ook de terughoudendheid die Clinton bij haar bezoek aan China betrachtte in het spreken over mensenrechten: ‘Schop geen ruzie met je bank als je in de penarie zit.’¹⁹

Ook in breder perspectief is het de vraag welke repercussies de verschuivende patronen in de mondiale machtsverhoudingen zullen hebben voor de bevordering van mensenrechten en democratie. Aan de ene kant staat de visie van buitenlandcommentatoren als De Wijk. Hij constateert dat door de opkomst van China machtspolitiek gebaseerd op louter eigenbelang belangrijker wordt, ten koste van de westerse traditie om bij de behartiging van dat eigenbelang de mensenrechten en democratie niet uit het oog te verliezen.²⁰ In het Chinese model is de moraal van het politieke bestel feitelijk van geen belang. Het enige wat telt, menen deze commentatoren, is de mate waarin dat bestel de economische groei genereert die de bevolking tevreden moet houden.

In de ogen van de Chinese machthebbers houden mensenrechten dan ook niet meer in dan de bevordering van economische ontwikkeling en sociale vooruitgang, signaleert Van Benthem in deze CDV. De vervolging van Tibetaanse monniken past in deze definitie van mensenrechten. Die prak-

tijk dient immers de rust in Tibet en daarmee de sociale vooruitgang. De stelregel van de Chinezen komt er simpelweg op neer dat elk regime, omwille van zijn eigen overleven, het systeem kiest dat de beste groeikansen biedt. De Chinese heersers hebben geen morele boodschap voor de wereld. Hun doel is sociale onrust te voorkomen om zelf aan de macht te blijven.

Het model van de Chinese machthebbers komt, met andere woorden, voort uit angst voor het eigen volk. Dat staat haaks op de westerse, democratische traditie, die niet op angst maar juist op vertrouwen in de eigen bevolking is gebaseerd. De Verenigde Staten zelf danken hun ontstaan aan de wil van de Amerikanen over zichzelf te beschikken, in de overtuiging dat God alle mensen gelijk heeft geschapen en met onvervreembare rechten toegerust. 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness', schreef Thomas Jefferson in de Onafhankelijkheidsverklaring van 1776.

Aan de andere kant staat een visie op China waarin meer belang wordt gehecht aan de erfenis van het confucianisme. In het verleden hebben filosofen van naam lovend gesproken over de invloed die de leer van Confucius (551-479) op de Chinese cultuur en volksaard heeft uitgeoefend. In westerse ogen valt vooral het hiërarchische aspect van dit denken op, het confuciaanse respect voor de meerdere. Maar de verlichtingsfilosoof Diderot schreef ook: 'Deze volken overtreffen alle andere volken in ouderdom, geest, kunst, wijsheid, politiek.' Zijn geestverwant Voltaire oordeelde: 'Men hoeft niet verzet te zijn op de verdiensten van de Chinezen, om toch te erkennen dat de inrichting van hun rijk de voortreffelijkste is die de wereld ooit gezien heeft.' En graaf Hermann Keyserling, een twintigste-eeuwse Duitse filosoof die door Menno ter Braak is getypeerd als een 'vlotte kosmopoliet', oordeelde: 'Het moderne Westen heeft tot nu toe de hoogste prestatiecultuur geschapen, het oude China de hoogste zijns cultuur.'²¹

Als vanzelf vloeit uit het confucianisme een andere visie op staat en maatschappij, democratie en mensenrechten voort. Zoals het de vraag is of er een verbinding valt te leggen tussen islam en democratische rechtsstaat, kan het de komende tijd evenzeer van belang worden te bezien hoe het Westen zich verhoudt tot het Chinese denken en het daarmee verbonden streven naar harmonie.

Verschuivende machtsverhoudingen tussen de VS en China zijn dus niet louter van economische betekenis. Ook democratie en mensenrechten zijn in het geding. In een nieuwe wereld die multipolair van karakter is, ontbreekt een dwingende macht, zoals lange tijd de VS, die de zaken naar zijn hand kan zetten en corrigerend optreden tegen staten die de mensenrechten aan hun laars lappen. 'Rusland kan dan zijn ding doen in de Kau-

kasus', schrijft Jonathan Holslag bij wijze van voorbeeld.²² Van Benthem constateert dat de VN-Veiligheidsraad nu al is lamgelegd doordat de VS onvoldoende gewicht in de strijd kunnen werpen tegen het dodelijke spel dat enkele regimes met hun bevolking spelen.

Onder Bush was dat gezegd van de VS op een dieptepunt beland, meent hij: 'De internationale politieagent was moe, platzak en had bovendien alle gezag verloren.' Van Benthem put hoop uit de aankondiging van president Obama, bij monde van Hillary Clinton en zijn ambassadeur bij de VN, Susan Rice, dat de VS een 'nieuwe tijdperk van betrokkenheid' bij de wereld hebben betreden. Na zijn rede in Caïro, waarin hij de hand uitstak naar de islamitische wereld, reisde Obama naar Duitsland, naar het voormalige concentratiekamp Buchenwald, om te herdenken wat een ideologie die van haat en racisme is vervuld teweeg kan brengen. Ook Verhagen prijst Obama om zijn verzoenende attitude. 'De verkiezing van Obama is een bewijs te meer dat goed functionerende democratieën zichzelf kunnen corrigeren en inspelen op veranderingen', zegt hij.

DE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR DE NAASTE

Hoe zal het zijn gesteld met de mensenrechten in de nieuwe wereld? Er bestaat geen twijfel aan de principiële bereidheid van de regering-Obama om China en andere opkomende staten in te bedden in een mondiale orde die recht doet aan mensenrechten. De vraag is alleen, gezien de nieuwe verhoudingen, óf de VS nog voldoende macht kunnen ontplooiën om deze rol van internationale architect op zich te noemen, nog afgezien van de vraag of die bereidheid daadwerkelijk bestaat als hun 'bankier' China dwarsligt.²³

Wat het Nederlandse beleid aangaat, meent zowel Ankersmit als Heldring dat een inzet voor mensenrechten in de wereld van nu geen zin heeft. Ankersmit: 'Al dat praten van Verhagen over mensenrechten, daar lacht iedereen toch om? Ons pieplandje is echt niet goed bij zijn hoofd als het een groot land als China de les gaat lezen over de mensenrechten.' Heldring: 'Wanneer een klein land als Nederland de mensenrechten aan de orde stelt, maakt dat niet de minste indruk en werkt het alleen maar irriterend, mogelijk contraproductief zelfs.'

De christendemocraten Verhagen en Peter Kooijmans, een van zijn voorgangers als minister van Buitenlandse Zaken, komen in het geweer tegen deze opvatting. Niet alleen meent Verhagen dat een christendemocraat een inzet voor mensenrechten aan zijn politieke overtuiging verplicht is, ook wijst hij op het realisme in deze benadering: 'Bevordering van de mensenrechten is ook een vorm van handelsbevordering. Hoe stabielere de wereld,

hoe gunstiger de omstandigheden voor de handel.’ Schrijvend over de rol van de krijgsmacht in de nieuwe wereld, verzet Kooijmans zich tegen de

‘We moeten niet met de rug gaan staan naar een wereldsamenleving die ons niet met rust laat’

gedachte dat Nederland de functie van het leger beperkt tot louter landsverdediging en niet meer participeert in interventies met een humanitair oogmerk. Kooijmans: ‘Dan lopen we niet alleen weg voor onze morele verantwoordelijkheid voor de medemens, ook al is dat een

verre naaste, maar we gaan ook met de rug staan naar een wereldsamenleving die *ons* niet met rust laat.’

Noten

- 1 *de Volkskrant*, 2 april 2009. Zie ook: <http://www.startlog.nl/article/579458/Gordon-Brown-kondigt-nieuwe-wereldorde-aan-video.html>.
- 2 Het meest uitgesproken is deze opvatting verwoord door Francis Fukuyama in *The end of history and the last man* (1992).
- 3 *Trouw*, 5 juni 2009. Zie ook: http://www.nrc.nl/achtergrond/article2260792.ece/Volledige_tekst_toespraak_Obama_in_Egypte en <http://www.youtube.com/watch?v=6BlqLwCKkeY>.
- 4 ‘De wisselkoers van de macht’ is een beeld dat de historicus Paul Kennedy gebruikte in zijn boek *The rise and fall of the great powers* (1987).
- 5 ‘De VS flirten met Pekingconsensus’, *NRC Handelsblad*, 20 april 2009.
- 6 <http://www.atlcom.nl/site/Nieuws/wp-content/Verslag%20bijeenkomst%20Heisbourg%2015-01-09.pdf>.
- 7 *NRC Handelsblad*, 6 juni 2009.
- 8 Zie hierover ook Ronald Havenaar, *Eb en vloed. Europa en Amerika van Reagan tot Obama*. Amsterdam: Van Oorschot, 2009, p. 93.
- 9 Havenaar 2009, p. 84.
- 10 Havenaar 2009, p. 94.
- 11 Havenaar 2009, p. 95.
- 12 Havenaar 2009, pp. 191-192.
- 13 Zie noot 2.
- 14 John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*. Amsterdam: Ambo, 2007.
- 15 Maarten J. Verkerk, ‘Het nieuwe Jeruzalem komt uit de hemel’, in: *Beweging*, zomer 2008, 14-18.
- 16 Hans Achterhuis, *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo, 1998, pp. 106-107.
- 17 Steven M. Nadler, *The best of all possible worlds*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2008.
- 18 <http://www.youtube.com/watch?v=DeQYWro8YU>. Zie ook: Luuk van Midelaar, ‘Alles draait om Chimerika’, *NRC Handelsblad*, 31 maart 2009.
- 19 Rob de Wijk, ‘Tijden veranderen: China eist, Amerika schikt’, *Trouw*, 27 februari 2009.
- 20 Ibidem.
- 21 Hans Joachim Störig, *Geschiedenis van de filosofie* (22e druk). Utrecht: Het Spectrum, 1994, deel 1, p. 96.
- 22 Zie noot 4.
- 23 Volgens de Amerikaanse analist John Hulsman, een van de adviseurs van de Europese politieke denktank CEPA, is een fatsoenlijke inbedding van opkomende staten in internationale organisaties dé strategische uitdaging voor president Obama. Zie: <http://cepa.org/digest/rethinking-global-finance-a-transatlantic-case-for-china.php>.

*20 jaar na de val van
de muur (I): Verenigde Staten*

Een nieuw tijdperk van betrokkenheid: de VS zijn terug van weggeweest

De VS hebben het internationale leiderschap verloren en de EU is niet in staat gebleken dat vacuüm op te vullen. Dat was eind vorig jaar de balans in zowel de VS als Europa. Rusland claimt in die nieuwe orde weer een positie als grootmacht, China zegt het voorbeeld voor een harmonieuze wereld te hebben — en daar past democratie naar westers voorbeeld niet bij. Er is maar één land dat de balans weer naar de andere kant kan doen omslaan: de veroorzaker van de crisis in de internationale verhoudingen zelf, de VS. ‘De wereld schreeuwt om vooruitziend Amerikaans leiderschap.’

door *Jan van Benthem*

De auteur is buitenlandcommentator voor het *Nederlands Dagblad*.

HET IS OVERDUIDELIJK VOOR DE RUSSISCHE *Pravda*: de VS hebben hun positie als enige wereldmacht verloren. En geen beter voorbeeld dan de actie van de Somalische piraten die het in april aandurfdën een Amerikaans schip aan te vallen. Dat dit voor de kapers betrekkelijk ongezonder afliep, kan niet verhullen dat het aanzien van de VS al zover is gedaald dat deze gelegenheidspiraten geen ontzag meer hebben voor de Amerikaanse vlag. ‘Een beetje wereldmacht zou Somalië binnen een paar weken met maar een paar bataljons kunnen veroveren.’ Maar dat zit er voor de VS niet meer in, nu Amerika in het buitenland tot over de oren vast is komen te zitten in de gewelddadige doolhof van Irak en Afghanistan en in eigen land is weggezonden in de put van de financiële tekorten.

Nu is deze Russische voorstelling nog af te doen als goedkoop leedvermaak, maar de conclusie is in wezen niet anders dan die de Amerikaanse

National Intelligence Council vorig jaar november trok in de studie *Global trends 2025*. Daarin zette de NIC alle feiten en inschattingen op een rijtje en constateerde dat de internationale gemeenschap ‘een wereldwijde boog van onrust te wachten staat’, inclusief een ‘ongekende verschuiving van

De invloed van de EU op het terrein van mensenrechten en democratie is beslissend teruggelopen

welvaart en economische macht van het Westen naar het Oosten’. De eenentwintigste eeuw wordt de eeuw van Azië, is de gedachte. De verschuiving van de macht was begin dit jaar al terug te zien in de eerste reis van Hillary Clinton als minister van Buitenlandse Zaken.

Zij ging niet volgens traditie naar de westerse bondgenoten in Europa, maar naar Azië, met China als belangrijkste reisdoel. Boven aan de agenda: het volgens Clinton ‘dwingend noodzakelijke’ overleg over de economie en de klimaatverandering. Die hadden voor de VS prioriteit boven het onderwerp van de mensenrechten, zo constateerde Amnesty International ‘verbijsterd en buitengewoon teleurgesteld’.

SERIE NEDERLAGEN

Wie zijn hoop op de EU heeft gevestigd om de plek van de VS als verdediger van de democratie en mensenrechten in te nemen, wordt zwaar teleurgesteld. Uit het in september 2008 verschenen onderzoek van de European Council on Foreign Relations blijkt dat de invloed van de EU binnen de VN juist op het terrein van mensenrechten en democratie beslissend is teruggelopen. ‘De EU ondergaat een crisis in slowmotion binnen de VN’, constateerden de onderzoekers. De westerse landen, de EU en de VS voorop, hebben bij initiatieven rond het beschermen van mensenrechten de laatste jaren ‘een serie nederlagen’ geleden. Dat nog in 2005 de Algemene Vergadering van de VN het beginsel van de Responsibility to Protect unaniem heeft aangenomen, verandert daar niets aan. In hetzelfde jaar werd namelijk door de communistische regering van China een witboek opgesteld met de titel *Het bouwen van een politieke democratie in China*. In dit witboek wordt duidelijk omschreven wat mensenrechten zijn, volgens de Chinese opvatting: ‘Het streven naar het bevorderen van de economische ontwikkeling en sociale vooruitgang om de verscheidene behoeften van de mens te bevredigen en hun algemene ontwikkeling te realiseren.’ Het hardhandig oppakken van protesterende Tibetaanse monniken past prima bij deze opvatting. Het garandeert immers de rust en sociale vooruitgang van een achtergebleven gebied en zo de mensenrechten van de inwoners.

Wat werkelijk gevaarlijk is, in de ogen van nieuwe grootmacht China, zijn de westerse opvattingen over democratie en mensenrechten, zoals de VS en de EU die voorstaan. ‘Democratie naar westerse stijl draagt de wortel van rampspoed in zich’, oordeelde het Chinese *Volksdagblad* in een hoofdartikel. Deze democratie, met de daarbij horende regeringswisselingen, kent namelijk een ‘gevaarlijke instabiliteit’, zegt ook Yang Wenchang, voorzitter van het Chinese Instituut voor Buitenlandse Betrekkingen. Hij veegde in november 2007 werkelijk de vloer aan met de westerse democratische zendingsdrang, waarbij het Westen heeft geprobeerd China ‘in te lijven in een internationale orde die werd gedomineerd door westerse landen, de VS voorop’.

Peking wijst daarbij ook naar de gebeurtenissen van twintig jaar geleden, op het Tiananmenplein. Terwijl de regering tijdens dit ‘juni-incident’, zoals het door Peking wordt genoemd, land en volk wel moest beschermen tegen de misleide studenten en hun aanhangers, hoopten in het Westen ‘door een ideologisch perspectief geobsedeerde deskundigen’ dat het communistische bewind in China zou verdwijnen.

Het Westen heeft sindsdien nog weinig bijgeleerd, vindt Peking. Zo was de Europese Commissie in 2007 betrokken bij ‘een kwaadaardig complot tegen China’ door de mensenrechtenactivist Hu Jia en zijn vrouw Zeng Jinyan te nomineren voor de Sacharovprijs voor de vrijheid van denken, een daad die past bij het westerse streven om China te demoniseren en de westerse ‘ketterijen over mensenrechten te prediken’. Peking neemt dit kwaad, waarvan volgens de woordvoerder van het Chinese ministerie van Buitenlandse Zaken Jiang Zu ‘de bedoelingen te afschuwelijk zijn om uit te spreken’, hoog op. Een westerse regering die de proef op de som wil nemen, hoeft alleen maar een welbekende Tibetaanse winnaar van de Nobelprijs voor de Vrede uit te nodigen voor een ontmoeting met de premier.

HERREZEN RUSLAND

Waar de VS als eerste aan China denken als concurrerende grootmacht, heeft de EU vooral met het in eigen ogen ‘herrezen’ Rusland te maken. Dat gebruikt niet alleen harde taal in de beoordeling van de ‘westerse omsingeling’, maar deinst ook niet terug voor economische en militaire maatregelen. Zo heeft Europa al enige jaren op rij in het koudst van de winter te maken gehad met een gascrisis, waarbij Rusland zonder pardon de gaskraan naar het naar de zin van Moskou te veel op het Westen georiënteerde Oekraïne dichtdraaide — en zo ook andere landen in de vrieskou liet staan.

Evenmin deinst Rusland terug voor militair ingrijpen in andere voormalige Sovjetrepublieken, is de boodschap van de Russische bemoeienis met het conflict in Georgië. Het is sinds vorig jaar augustus zelfs een van de

centrale uitgangspunten van de Russische buitenlandpolitiek dat Rusland 'bijzondere belangen' heeft in de 'Nabije Buurlanden', ofwel de voormalige deelrepublieken van de Sovjet-Unie.

*Rusland en China zien
het westerse concept van
democratie als een gevaarlijk
experiment*

Dit mag pure machtspolitiek lijken, toch ligt ook hierachter een belangrijk ideologisch verschil met de westerse opvattingen over democratie en mensenrechten verscho- len. Net als China ziet Rusland het westerse concept van democratie

als een gevaarlijk experiment. Het ziet veel meer in een 'sociaal contract met het volk', waarbij de staat het algemeen belang verdedigt, desnoods tegen de rechten van het individu in.

In 2006 werd dit tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van de Wereldraad van het Russische Volk, waarin de Russisch-orthodoxe kerk en de Russische staat de belangrijkste rollen spelen, vastgelegd in een verklaring waarbij de rechten van het individu behoorlijk werden gerelativeerd: 'Mensenrechten zijn niet universeel en onvervreemdbaar, maar zijn gegeven door God en de staat. De Raad verwierpt de stelling dat mensenrechten boven de belangen van de staat gaan.'

De westerse concepten van mensenrechten en democratie passen niet bij de Russische volksaard en cultuur, meent Rusland. En hoe dichter die westerse opvattingen Rusland naderen, via voormalige Sovjetrepublieken die zich bij de NAVO en de EU aansluiten of daar nadrukkelijk naar streven, hoe feller Moskou reageert.

ILLEGITIEM EN GEVAARLIJK

Deze uitgesproken standpunten van China en Rusland hebben in de internationale relaties vergaande gevolgen. Het is een voortdurende factor in de besluitvorming van de VN-Veiligheidsraad, waar Peking en Moskou tientallen initiatieven om burgers te beschermen tegen de willekeur van hun machthebbers hebben getorpedeerd. De dossiers rond Darfur, Birma, Zimbabwe en andere landen zitten vol schrijnende voorbeelden.

De Veiligheidsraad is door deze houding vrijwel lamgelegd. Het bewind in Soedan kon zo te lang zijn dodelijke spel spelen met de bevolking van Darfur, Mugabe stortte Zimbabwe in een economische afgrond en de junta in Birma kon ongehinderd de protesterende monniken en hun aanhang van de straten slaan en in nachtelijke razzia's oppakken. Zelfs toen het Birmese bewind in een tergende minachting voor het lijden van de slachtoffers van de verwoestende orkaan Nargis buitenlandse hulp pertinent

weigerde, kon de Veiligheidsraad niets doen. China spotte zelfs openlijk met de Franse oproep, de junta desnoods te passeren.

De frustratie bij landen die wel bedreigde burgers willen helpen, liep in het geval van Birma zo hoog op dat Frankrijk, Duitsland en Nederland spraken over een ad-hocverband van, in de woorden van premier Balkenende, ‘goedwillende landen’ die buiten de Veiligheidsraad om sancties tegen het regime zouden treffen. En de secretaris-generaal van de VN, Ban Ki-moon, velde een veelzeggend oordeel, toen hij in september 2007 de hoop uitsprak dat de VN weer ‘relevanter’ zou worden. Anders gezegd, in het systeem van vredeshandhaving en het beschermen van burgers is de VN door de huidige patstellingen irrelevant.

Het moment dat dit allemaal naar buiten kwam, vanaf 2005 maar vooral in en na 2006, is kenmerkend. Het waren de jaren waarin de VS op een dieptepunt in internationaal aanzien waren terechtgekomen. Daarvoor zijn drie oorzaken aan te wijzen: Irak, Irak en Irak.

De Amerikaanse grondtroepen waren tot de limiet belast door de herhaalde uitzendingen, terwijl het geweld in Irak ondanks de inspanningen het niveau van een burgeroorlog bereikte. Ook de financiële prijs was te hoog geworden. De oorlog kostte inmiddels vele miljarden dollars per maand en zelfs de VS konden dat niet opbrengen. Er ontstond een ongekend begrotingstekort.

Maar het zwaarst telde wel het morele verlies. De aanname dat Saddam Hoessein druk bezig was met massavernietigingswapens bleek een fabel. Dat was de eerste morele dreun: veel Amerikanen, maar ook veel West-Europeanen, die toch al grote moeite hadden met de inval in Irak, voelden zich bedrogen. Dat gevoel werd enorm versterkt door de onthullingen over de misstanden in de gevangenis van Abu Ghraib, de geheime vluchten en de hardhandige ondervragingsmethoden van de CIA, Guantánamo Bay en veel andere zaken waar Washington normen hanteerde waar de Europese bondgenoten zich bijzonder ongemakkelijk bij voelden. De internationale politieagent, zoals de VS na de val van het communisme wel werd gezien, was moe, platzak en had bovendien alle gezag verloren.

SCHREEUW OM LEIDERSCHAP

Er was zo vrijwel niets meer over van de poging van president Bush, bij de zestigjarige herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog, om de VS neer te zetten als kampioen van vrijheid en democratie. Tegelijk had de internationale gemeenschap die kampioen wel hard nodig. Tijdens zijn afscheidsrede als secretaris-generaal van de VN in december 2006, verwoordde Kofi Annan dat in het Truman-museum: ‘De wereld schreeuwt weer om

vooruitziend Amerikaans leiderschap.’ Hij wees daarbij op het optreden van Truman in de chaos na de Tweede Wereldoorlog.

Nog begin mei van dit jaar herhaalde de Tsjechische oud-president en voormalig voorvechter voor de mensenrechten Václav Havel het oordeel van Annan. In een artikel in de *International Herald Tribune* over de VN-Raad voor de Mensenrechten constateerde Havel dat de raad het verdedigen van de mensenrechten binnen drie jaar had ingeruild voor ouderwets gekonkel inclusief een ‘beschamende schertsverkiezing’ waar juist notoire schenders van de mensenrechten aan deelnamen.

Het cruciale punt is het woord dat Annan gebruikte: leiderschap. In de conclusies van de studie *Global trends 2025* komt dit woord ook terug. Terwijl de onderzoekers er stellig van overtuigd zijn dat er een drastische verschuiving van de macht naar het Oosten zal plaatsvinden, tekenen ze wel het volgende aan: ‘Leiderschap is de sleutel. Menselijke acties zullen hoogstwaarschijnlijk de cruciale factoren voor de uitkomst van deze ontwikkelingen zijn. Historisch gezien behoren leiders en hun ideeën tot de grootste oorzaken voor verandering in de laatste eeuw. Zoals we hebben benadrukt, lijken de trends van nu in de richting te gaan van een potentieel meer gefragmenteerde en in conflicten verkerende wereld in de komende vijftien tot twintig jaar, maar slechte uitkomsten zijn niet onvermijdelijk.’

Daarom was er ook zo’n sterke hoop op de verkiezing van een echt andere president, die het beschadigde gezag van onze internationale agent weer kon herstellen. En daarom was Amnesty zo ‘verbijsterd en buitengewoon teleurgesteld’ toen Clinton op haar eerste reis naar China toog en aankondigde daar niet te veel te willen spreken over de mensenrechten. Er was eerst geld nodig en daar moet je nu eenmaal vriendelijk om vragen.

Maar dat geld herstelt de positie van de VS niet, heeft Obama gemerkt. De doorslaggevende factor ligt bij moreel leiderschap. Dat is ‘onze sterkste munteenheid’, zo zei hij op 21 mei in zijn rede over het veiligheidsbeleid in de National Archives. Een belangrijke uitspraak op de plek waar onder andere de Onafhankelijkheidsverklaring en de Constitutie, de geboortedocumenten van de Verenigde Staten, worden bewaard. Obama verbindt nadrukkelijk de veiligheids- en buitenlandpolitiek met de in deze documenten vastgelegde waarden van vrijheid en rechtvaardigheid. Ze zijn volgens Obama ‘een licht dat schijnt voor iedereen die vrijheid, gerechtigheid, gelijkheid en waardigheid in deze wereld zoekt’. Dat zijn mooie woorden, maar Amerika is daarmee niet meteen terug als morele leider in de internationale gemeenschap. Zeker niet als de minister van Buitenlandse Zaken de mensenrechten een stuk lager op de agenda zet dan de economische relatie.

Ook daar is de afgelopen tijd stevig over nagedacht. Tijdens de ‘Dag van Buitenlandse Zaken’ op 1 mei bleek dat op verschillende manieren. In een

toespraak stelde Clinton dat ‘naar mijn mening, en ik ben blij dat anderen in de regering daarmee instemmen, onze relaties te veel gericht zijn geraakt op de economie’. De diplomaten van de VS moeten liever blijven werken aan ‘een betere, democratischer, veiliger en welvarender wereld’.

NIEUW TIJDPERK VAN BETROKKENHEID

Op het terrein van de mensenrechten heeft Obama ook een nieuwe koers uitgezet, vooral in de VN-Raad voor de Mensenrechten. Eind maart noemden minister Clinton en de ambassadeur van de VS bij de VN, Susan Rice, dit als belangrijk onderdeel van ‘het nieuwe tijdperk van betrokkenheid’ in de Amerikaanse buitenlandpolitiek. Esther Brimmer, de nieuwe onderminister van Buitenlandse Zaken met de portefeuille voor internationale organisaties, verklaarde op 14 april dat de regering Obama ‘diep betrokken is bij zaken van internationale mensenrechten en bij de rol van de VS als speler in het bevorderen van universele standaarden’. Dat is een duidelijke stellingname tegenover China en Rusland, die juist grote vraagtekens bij die universele standaarden plaatsen.

VN secretaris-generaal Ban Ki-moon reageerde enthousiast: ‘Volledige inzet van de VS bij zaken betreffende de mensenrechten is een belangrijke stap in de richting van het bereiken van een inclusief en levendig proces om de mensenrechten over de hele wereld te beschermen.’ En Annan kreeg op 13 mei alsnog antwoord op zijn oproep tot een ‘vooruitziend Amerikaans leiderschap’, toen ambassadeur Susan Rice namens de regering verklaarde dat de VS lid zullen worden van de Raad voor de Mensenrechten om daar ‘de leiding te nemen gebaseerd op de sterke, op principes berustende visie die het Amerikaanse volk heeft over het respecteren van de mensenrechten en het ondersteunen van democratie’.

Dit houdt voor de VS ook verplichtingen in. Er moet niet alleen in woorden maar ook in daden afscheid worden genomen van die zaken uit het Bush-tijdperk — waarvan sommige overigens al uit de periode-Clinton stamden — zoals Guantánamo Bay en de onduidelijkheid rond de militaire commissies die terrorismeverdachten berechten. De ‘uitgebreide ondervragingsmethoden’ zijn gelukkig al bij het vuil van de geschiedenis geplaatst, maar om de Amerikaanse waarden van vrijheid en democratie weer als een licht te laten stralen (in de woorden van Obama), moeten de zwarte schaduwen van geheime gevangenschappen en marteling echt volledig verdwijnen. De weerstand van het Congres daarbij, het dwarsliggen bij een snelle sluiting van Guantánamo en andere delen van het veiligheidsbeleid, is gezien de schade die de VS internationaal door deze zaken hebben opgelopen bijzonder kortzichtig. Het versterkt het risico dat het spreken

over Obama de VS als twee ongelijke grootheden toeneemt. In zijn bekende radicaliteit heeft president Chávez van Venezuela dat al aangegeven toen hij in de OAS (Organisatie van Amerikaanse Staten) Obama omschreef als een verademing na diens voorganger, maar er meteen aan toevoegde dat 'het rijk', de kwaadaardige Amerikaanse wereldmacht, ondanks de wisseling van de wacht in het Witte Huis 'nog steeds springlevend is'.

Ook China past deze truc toe: in Chinese staatskranten beginnen alle positieve berichten over de nieuwe Amerikaanse politiek stevast met de naam 'Obama', terwijl kritiek uit Washington op het Chinese optreden een kop oplevert met als beginwoorden 'de VS'. De notie erachter is dat zelfs een zo aansprekende leider als Obama het 'kwade karakter' van de VS niet zal kunnen veranderen.

Tegelijk kijkt de hele wereld toch weer naar de VS. Terwijl daar de wortel ligt van de huidige economische crisis, wordt het begin van een opleving van de wereldeconomie ook weer uit de VS verwacht. 'De cijfers uit de VS'

De werkelijke kracht van de VS is dat er geen andere grootmacht is waarbij democratische landen zich veilig voelen

die er aan het begin van de crisis volgens analisten nu toch echt minder toe deden dan vroeger, zijn weer helemaal terug als indicatie van onze economische hoop.

Hetzelfde geldt voor het zieltoegende vredesproces in het Midden-Oosten. Ook daar zijn alle ogen op het Witte Huis gericht, omdat alle andere opties op niets zijn uitge-

lopen. En zo kunnen we nog even doorgaan. Obama wil nu doorpakken in de strijd tegen de Taliban in Afghanistan, waardoor de VS de andere bondgenoten in de ISAF-missie in dit land overschaduwden. De duidelijke machtsaspiraties van China als regionale grootmacht kunnen alleen door de VS worden beantwoord. Nog steeds zijn de VS met afstand militaire wereldmacht nummer 1. Er is gewoon geen alternatief voor de VS op deze terreinen.

CHRISTELIJKE CLUBS

Toch is dat alles niet de werkelijke kracht van de VS. De werkelijke kracht is dat er geen andere grootmacht is bij wie de democratische landen zich veilig voelen als het gaat om het verdedigen van de waarden en de vrijheid van onze democratie. De grote afstand die tijdens de eerste termijn van Bush ontstond tussen de VS en de West-Europese bondgenoten werd veroorzaakt door het feit dat het optreden van Washington schuurde met de

internationale rechtsregels die verbonden zijn met de beginselen van de democratie. Obama heeft volledig gelijk met zijn constatering dat moreel gezag de sterkste munteenheid van de VS is. Als geen ander middel kan dat gezag dienen als tegenwicht voor de ‘wereldwijde boog van onrust’ die het rapport van de Amerikaanse NIC voorziet.

Het brengt wel met zich mee dat de andere pretendents voor de titel van grootmacht Europa en de VS weer op één hoop zullen gooien. Islamitische groeperingen doen dat al jaren — voor hen zijn alle landen die zich inzetten voor democratie in het Midden-Oosten, Irak en Afghanistan ‘kruisvaarderslanden’. Democratie is voor hen een christelijke uitvinding, gericht op het onderwerpen van de islamitische wereld. Maar ook in Azië geldt dat beeld. Kishore Mahbubani, de auteur van *De eeuw van Azië*, stelt onomwonden dat de VS en de EU ‘puur christelijke clubs’ zijn, met ‘één religie, één cultuur, één gedachte’.

Nu wil Amerika nog wel uitkomen voor zijn christelijke achtergrond, en besluit de Amerikaanse president zijn toespraken steevast met ‘May God bless the United States of America’, maar binnen de EU ligt dat een stuk lastiger. Het erkennen van de christelijke wortels van onze samenleving, zoals Mahbubani die waarneemt, roept grote weerstand op. Dat is jammer, want centraal in het christelijke geloof staat juist de naastenliefde, het zoeken van het goede voor de ander. Dat is niet iets om onder het tapijt van de geschiedenis te schuiven, dat is iets om als samenleving trots op te zijn: hier komen we vandaan en of we nu nog gelovig zijn of niet, dit deel van onze erfenis willen we hoog houden. Aan deze beginselen ontleen we ons moreel gezag. Als een licht, zegt Obama, waarmee de droom van een rechtvaardige wereld weer kan worden gewekt. ‘Reviving the dream, surviving the reality’ — het gaat inderdaad samen.

De reus is klein geworden

Ook al treft de economische crisis Amerika's potentiële uitdaggers al even krachtig als Amerika zelf, het land zal niet meer de hegemoniale grootmacht van weleer zijn. President Obama tracht vorm te geven aan een buitenlandse politiek die past in dit nieuwe tijdperk. Voorlopig is het beeld wisselend. Onzeker is wat Obama van de geschiedenis van het Amerikaanse leiderschap heeft opgestoken en, als hij zich daarover al gedachten heeft gevormd, tot welke conclusies die leiden.

door *Jan Sampiemon*

De auteur is journalist. Hij was chef buitenland, plaatsvervangend hoofdredacteur en commentator van *NRC Handelsblad*.

DE APOSTEL VAN VERANDERING, Barack Obama, bezocht dit voorjaar Europa. 'Change', luidde zijn boodschap tijdens de Amerikaanse verkiezingscampagne. En: 'Yes, we can.' De boodschap werd begrepen als een oproep tot eenheid en tot verandering, onder meer ten opzichte van de desastreuze oorlogspolitiek van voorganger George W. Bush. Het bracht de eerste Afro-Amerikaan de sleutel tot het Witte Huis.

De ingrijpendste verandering kwam echter van een andere kant: de Amerikaanse economie stortte in als gevolg van de bankencrisis, miljoenen Amerikanen raakten hun baan, hun oudedagsvoorziening, hun ziektekostenverzekering en hun huis kwijt. Hele wijken raakten ontvolkt. Terwijl rijen straten en lanen leegstaan, struikelt men over de daklozen en verrijzen tentenkampen om ontheemde Amerikanen op te vangen. Afrika in Amerika.

Toch is Obama in Europa niet ontvangen als de antiheld uit een mislukt epos, maar als de vertegenwoordiger van een belofte, van verschillende beloftes eigenlijk. De president van het historisch meest afstandelijke land binnen het Noord-Atlantisch bondgenootschap, Nicolas Sarkozy, deed

zijn uiterste best om met Frankrijks volledige terugkeer in de militaire organisatie van het bondgenootschap het Straatsburgse partijtje ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van l'OTAN – *l'Organisation du Traité de l'Atlantique Nord* – een bijzondere feestelijkheid te verlenen. 'We zijn zeer verheugd met hem [Obama] samen te werken. Wij vertrouwen hem', liet het Franse staatshoofd mede namens kanselier Angela Merkel weten. In de kring van belangrijke westerse staats- en regeringshoofden is Merkel nu senior.

DE NOG NIET INGELOSTE BELOFTES VAN OBAMA

Heeft Obama gekregen waarom hij verzocht? Mondjesmaat. Vergroting van de inspanningen in Afghanistan, vroeg hij. Tenslotte heeft de NAVO verantwoordelijkheid genomen voor de gang van zaken in dat land, militair, maar ook rechtstreeks in de (weder)opbouw. Geen opbouw zonder veiligheid, geen veiligheid zonder opbouw. De nieuwe Amerikaanse regering wil

met een geleidelijke terugtrekking van zijn troepen uit Irak ruimte scheppen voor opvoering van het aantal soldaten in Afghanistan. Het Europese enthousiasme om een tegenprestatie te leveren blijkt minimaal. Veel verder dan tijdelijke uitbreidingen van contingenten in verband met Afghaanse verkiezingen is het niet gekomen.

In Obama's verzoek ligt een belofte besloten, de belofte dat niet alleen Afghanistan kan worden gepacificeerd, maar dat daarmee de bedreiging van Europa door het internationale terrorisme kan worden verminderd, zo niet weggenomen. Mensen moeten begrijpen, verklaarde de president, dat de VS in de eerste plaats in Afghanistan zijn om Al Qaida met wortel en tak uit te roeien, zodat de organisatie geen lidstaten van de Alliantie meer kan aanvallen. 'Die zaken [de wederopbouw van het land en de vernietiging van het terrorisme] zijn niet tegengesteld, zij zijn naar mijn mening complementair', concludeerde Obama in antwoord op een vraag in de Straatsburgse *town hall meeting* met de burgerij.

Een andere vraag is of de strijd tegen de Taliban/Al Qaida (het team van Obama wil niet langer van *the War on Terror* spreken) voor Europa de risico's vergroot dan wel verkleint. Die vraag, als die al eens bij hem is opgekomen, stelt de president niet. Osama bin Laden legde in zijn reacties op de aansla-

In Obama's acties ligt de belofte besloten dat Afghanistan kan worden gepacificeerd en de bedreiging van Europa door het terrorisme verminderd

gen op de Twin Towers en het Pentagon een rechtstreeks verband met de grootscheepse Amerikaanse militaire aanwezigheid in zijn geboorteland Saoedi-Arabië (als gevolg van de Golfoorlog tegen Saddam Hoessein van 1991). Bin Laden meende dat die heidense aanwezigheid op heilige grond blasfemisch was en daarom met geweld diende te worden aangepakt. Dat dit met ‘asymmetrische’, terroristische, middelen gebeurde vloeide voort uit de werkelijke krachtsverhoudingen ‘on the ground’. Operaties van westerse troepen in Afghanistan en in Pakistan kunnen zo bezien evengoed een stimulans zijn voor aanslagen in de landen die deze troepen leveren.

Een tweede belofte had Obama bewaard voor de voorvoorlaatste etappe in zijn reis, Praag. Bezoeken aan Turkije en de troepen in Irak sloten de reis af. In de Tsjechische hoofdstad, tijdelijk verblijf van het roulerende Europese voorzitterschap, deed de president een beroep op de naties van deze wereld om afstand te doen van atoomwapens. De VS zijn bereid, liet Obama weten, hun nucleaire arsenalen in de komende vier jaar te verminderen. Ook deze belofte wierp een prangende vraag op: keren we terug naar de verdragen over gecontroleerde beheersing van strategische wapens uit de tijd van voor George W. Bush? Op zichzelf winst, maar wezenlijk iets anders dan een atoombomvrije wereld.

Het idee van een atoombomvrije wereld heeft een lange geschiedenis, te beginnen met de verwoestende aanvallen op de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki, gebeurtenissen waaraan Obama in Praag zei een bijzondere Amerikaanse verantwoordelijkheid te ontleen (denk aan het nooit uitgevoerde Baruch-plan uit 1946 voor internationaal beheer van de nieuwe energiebron). Pas op de geruchtmakende top van Reykjavik in 1986 wijdde de wereldleiders Reagan en Gorbatsjov er serieuze gedachten aan en spraken die ook tegenover elkaar uit. Desondanks bleef op het idee een taboe rusten. De Amerikaanse president kreeg zelfs het verholen verwijt dat hij, al was het maar voor een moment in het topoverleg, de veiligheid van zijn land in de waagschaal had gelegd. Het taboe verdween toen enkele jaren geleden een viertal Amerikaanse toppolitici uit de Koude Oorlog, onder wie ex-minister Henry Kissinger, in een artikel in *The Wall Street Journal* een pleidooi hield voor volledige wereldwijde nucleaire ontwapening. De geest moet dus terug in de fles en dat wat tientallen jaren als luchtftetserij is beschouwd, is volgens het kwartet niet alleen mogelijk, maar voor het voortbestaan van onze wereld zelfs noodzakelijk. Gevolg: Obama kon algehele nucleaire ontwapening op de agenda plaatsen zonder weggehoond te worden. ‘Maar ik ben niet naïef’, voegt hij eraan toe. Het veronderstelde gelijk oversteken kan dus nog wel even duren.

Het toeval wilde dat Obama’s Praagse verklaring samenviel met de lancering van een Taepodong-2-raket door Noord-Korea. Dit land heeft zich

teruggetrokken uit het non-proliferatieverdrag (NPT), een verdrag tegen spreiding van atoomwapens, en wordt ervan verdacht zich tot een atoommacht te ontwikkelen, dan wel dat al te zijn. In elk geval zou Noord-Korea, als het de beschikking had over raketten voor de langere afstand en over kernkoppen die op deze raketten passen, een atoommacht zijn waarmee rekening moet worden gehouden.

Door deze lancering kon worden nagegaan of er daadwerkelijk van verandering in de Amerikaanse buitenlandse politiek kon worden gesproken. De eerste reactie was niet veel anders dan wat van Obama's voorganger verwacht had kunnen worden. De VS deden een beroep op de VN-Veiligheidsraad om de lancering te veroordelen en Noord-Korea te bestraffen. Voorspelbaar was ook het vervolg: Russen en Chinezen, de niet-westerse permanente leden in het college, vonden de voorgestelde maatregelen te ver gaan.

Was een alternatief denkbaar geweest? Uit de kring van experts van de Arms Control Association, een in Washington gevestigde denktank voor ontwapening, werd de Amerikaanse regering aangeraden zich niet door de lancering te laten verleiden tot maatregelen die hardliners in Pyongyang zouden stimuleren om het zogeheten zesstatenoverleg te boycotten of vooruitgang daarin te dwarsbomen. De ACA gaat ervan uit dat dit overleg tussen de VS, China, Rusland, Japan, Zuid- en Noord-Korea over het atoomvrij maken van het laatste land te belangrijk en te veelbelovend is om door één raketlancering in gevaar te laten brengen. Vorig jaar zomer zette presidentskandidaat Obama zijn plannen voor een atoombomvrije wereld voor de ACA uiteen.

Zegt het verloop van Obama's Europese reis iets over Amerika's mogelijkheden om de brokstukken die acht jaar Bush hebben achtergelaten weer aaneen te metselen tot een fundament met draagkracht? Gemeten naar de commentaren van Europa's leiders, maar ook naar de algemene bejegening in de media en in het publiek kan van een succesvol bezoek worden gesproken. Al moet daaraan onmiddellijk worden toegevoegd dat angst voor de toekomst als gevolg van de economische crisis weinig ruimte laat voor pocherige Europese hoogstandjes.

OP DE DREMPEL VAN EEN NIEUW TIJDPERK

Heimwee naar beheerst en betrouwbaar Amerikaans leiderschap is in Europa duidelijk te sterk om door twee presidentiële termijnen onverantwoord beleid te kunnen zijn weggevaagd. Het is op zich verbazingwekkend dat Europa's tegenwoordige leiders, die in functie hoofdzakelijk of alleen maar Bush als president van de VS hebben meegemaakt, in staat lijken zich een voorstelling te maken van Amerika zoals het vóór Bush was.

Dit biedt mogelijkheden, maar onzeker blijft wat Obama zelf van dat eerdere Amerikaanse leiderschap heeft opgestoken en, als hij zich daarover al gedachten heeft gevormd, tot welke conclusies die leiden. Amerika was binnen het Noord-Atlantisch bondgenootschap altijd al meer dan een *primus inter pares*. Dat was eenvoudig verklaarbaar uit de jongste geschiedenis. De Republikeinse senator van Indiana, Richard Lugar, een van de steunpilaren onder jarenlang Amerikaans buitenlands beleid, kwalificeerde zijn land tegenover mij eens als de *basic underwriter* van het Atlantische veiligheidssysteem.

Amerika's positie was ook te omschrijven als een welwillende hegemonie. Na de overwinning in de Tweede Wereldoorlog waren de VS ontgenezelijk de belangrijkste en sterkste mogendheid in de wereld. Maar zij gaven volgens G. John Ikenberry voorkeur aan een beheerst gebruik van die positie ten bate van een bondgenootschap gebaseerd op onderling vertrouwen. Het Atlantische systeem boezemde zelfs tegenstanders vertrouwen in. Zonder dat zou, meent deze Amerikaanse historicus, de vreedzame overgang van een antagonistische Sovjet-Unie naar een coöperatief Rusland ondenkbaar zijn geweest.

Een andere Amerikaanse historicus, Joseph S. Nye jr., heeft een wat cynischer kijk op de loop der dingen. Hij beschreef Amerika's macht als 'het vermogen de uitkomst te beïnvloeden die je wilt en, wanneer noodzakelijk, het gedrag van anderen zo te veranderen dat dit gebeurt'. Minstens zo belangrijk als militaire en economische macht noemt Nye *soft power*: een land kan de uitkomsten die het in de wereldpolitiek wenst, bereiken doordat andere landen zijn voorbeeld willen volgen, zijn waarden bewonderen, zijn welvaartsniveau en openheid nastreven. 'Als ik je zover kan krijgen dat we hetzelfde willen, hoef ik je niet te dwingen iets te doen wat je niet wilt.' De vraag rijst natuurlijk of dan van *soft power* gesproken kan worden. Immers, dwang blijft in Nyes visie mogelijk als de bereidheid om mee te doen afwezig is. Dat beseft de partner ook, en wel bij voorbaat.

Onder Bush is veel van Amerika's *soft power*, van zijn culturele, morele en politieke aantrekkingskracht en uiteindelijk ook van zijn financieel-economische leiderschap, verloren gegaan. Toch slaagde Bush erin althans de geallieerde regeringen zover te krijgen dat ze iets deden schijnbaar omdat ze dat zelf wilden, ook al dachten hun kiezers er vaak anders over. De contingenten bondgenootschappelijke troepen in Irak en Afghanistan vormen hiervoor het bewijs. Zelfs Duitsland en Frankrijk, staten die zich aan de vooravond van de invasie in Irak in de VN daarvan distantieerden, bewezen Washington hand- en spandiensten die konden worden uitgelegd als verkapte steun aan die Amerikaanse onderneming. Nederland leverde 'politieke steun' in de vorm van bezettingstroepen.

Het persoonlijke charisma van Obama voegt een bijzondere factor toe aan de Atlantische verhoudingen. We moeten teruggaan tot John F. Kennedy om in Europa een vergelijkbare impuls vanuit het Witte Huis te kunnen waarmaken, berustend op een combinatie van nieuw elan en gereïncarneerd vertrouwen. Maar slijtage ligt op de loer. Het presidentschap van Kennedy was te kort om de rekening op te maken. We zullen nooit weten of de geschiedenis een andere loop had genomen als Kennedy niet was vermoord.

Obama heeft verklaard naar zijn bondgenoten te zullen luisteren. Inlossing van de belofte van een atoombomvrije wereld zou voor Europa van levensbelang zijn. Een directe handreiking aan de Russische president Medvedev was tijdens de G20-vergadering in Londen een eerder bewijs van een op handen zijnde verandering in de onderlinge verhoudingen. Tegelijkertijd heeft Obama de strijd in Afghanistan en de uitbreiding daarvan naar Pakistan centraal gesteld in de kring van meest betrokken landen en binnen het bondgenootschap. Maar op dat punt heeft hij veel minder dan het volle pond gekregen op zijn verzoek om Europese hulp. En hij heeft zich daarbij neergelegd, zo lijkt het. Dat betekent dat realisme in de plaats is gekomen van ideologisch drijven.

Praag was niet toevallig gekozen. De Tsjechische hoofdstad ligt in het ‘nieuwe Europa’ van voormalig minister Rumsfeld, dat nog leeft met de trauma’s van de Koude Oorlog en daarom eerder een oud Europa moet worden genoemd. Ook Obama gaat uit van een nieuw Europa, maar dan een Europa waar de spoken van de Koude Oorlog voorgoed uit het gezamenlijke Europese Huis worden verjaagd. Dat maakte hij duidelijk tijdens

Amerika is als gevolg van de systeemcrisis waardoor het is getroffen zeer verzwakt

een eerder bezoek als presidentskandidaat aan Berlijn. Dat onderstreepte hij nog eens tijdens zijn eerste Europese reis als Amerika’s president.

Toch is Amerika niet meer de goedmoedige reus uit het verhaal

van Ikenberry. Daarvoor is het land als gevolg van de systeemcrisis waardoor het is getroffen te zeer verzwakt. Het zelfvertrouwen wankelt. Binnenlandse onrust dient zich aan als niet op afzienbare termijn een keer ten goede zich aankondigt. Opkomende mogendheden als India en China en een zich weer oprichtend Rusland zullen geen toonbeelden zijn van de volgzzaamheid die zo karakteristiek is voor Europa. Stekelige kwesties als Afghanistan/Pakistan, de Palestijnse emancipatie, chronisch wanbeheer in Afrika en de naar vijandschap tenderende relaties met Iran en Noord-Korea, het zijn evenzovele berm bommen die verborgen liggen langs het pad dat Obama moet gaan.

Een derde Amerikaanse historicus, Charles A. Kupchan, voorzag jaren geleden al *The End of the American Era*, de titel van een van zijn boeken. Kupchan zette daarin de toestand op scherp. Hij schetste de opkomst van het Verenigd Europa en van Oost-Azië als onvermijdelijk, een opkomst die een einde zou maken aan het *unipolar moment*, de korte periode waarin de VS het als enig overgebleven supermogenheid voor het zeggen hadden. Amerika kon volgens Kupchan toen niet anders dan in zijn bondgenootschappen investeren, omdat de nieuwe machten zich niet automatisch vredelievend zouden opstellen.

Op het moment dat Kupchan zijn analyse maakte, na de toen nog ogenschijnlijk geslaagde invasie in Afghanistan en vóór de afgang in Irak, scheen Amerika's unipolar moment overigens allesbehalve van korte duur te zijn. Maar als gevolg van de crises veroorzaakt door het vorige Amerikaanse presidentschap, heeft Kupchans voorspelling aan kracht gewonnen. Ook al treft de economische crisis Amerika zelf even krachtig als zijn potentiële uitdagers.

De veerkracht van de Amerikaanse macht

Ondanks alle problemen waarvoor Amerika staat, zal het land nog zeker tientallen jaren de belangrijkste, hoewel niet onbetwiste, supermacht blijven. De echte test voor president Obama is dan ook niet zozeer of hij de Amerikaanse macht van een nieuwe basis kan voorzien, maar of het hem lukt die macht te gebruiken om landen te verenigen om de gemeenschappelijke problemen op te lossen.

.....
 door *James M. Lindsay*

De auteur is een autoriteit op het gebied van de buitenlandse politiek van de VS. Momenteel is hij directeur van The Robert S. Strauss Center for International Security and Law en verbonden aan de Lyndon B. Johnson School of Public Affairs van The University of Texas at Austin. Zijn recentste boek, geschreven samen met Ivo Daalder, heet *America unbound. The Bush revolution in foreign policy*.

IN TIEN JAAR KAN ER VEEL VERANDEREN. Bij het aanbreken van het nieuwe decennium was een groot deel van de wereld diep onder de indruk van de macht van Amerika. Madeleine Albright noemde Amerika de ‘onmisbare natie’, de Fransen maakten zich zorgen over de ‘Amerikaanse supermacht’ en geleerden debatteerden over de gevolgen van een nieuw tijdperk van ‘hegemonie’ en ‘unipolariteit’. Tien jaar later lijkt Amerika veel minder intimiderend. Na twee moeizame oorlogen en een wereldwijde financiële crisis wordt gesproken van een ‘post-Amerikaanse wereld’ waarin een ‘aangeslagen hegemoon’ zich moeizaam probeert aan te passen aan zijn nieuwe status van ‘grootmacht in zijn nadagen’.

Is Amerika in een vrije val geraakt? Ondanks de populariteit van deze vraag is enige scepsis op zijn plaats. Het overlidensbericht van grootmacht Amerika is al vaker geschreven. Bij de Spoetnik, de oorlog in Vietnam, het Arabische olie-embargo, de Russische invasie in Afghanistan en zelfs het einde van de Koude Oorlog waren velen ervan overtuigd dat de ‘Ame-

rikaanse eeuw' ten einde liep. Maar de macht van Amerika bleek telkens veerkrachtiger dan de criticasters hadden verwacht. In plaats van steeds verder af te glijden, herstelde de macht van Amerika zich keer op keer. Dit is wellicht niet verrassend. Geschiedenis toont zelden een lineair verloop. Voorspellingen over een op handen zijnde ondergang draaien vaak uit op hun tegendeel. Sterker nog, de angst dat Amerika achteropraakt, is voor de Amerikaanse regering steevast aanleiding geweest om met frisse moed falend beleid te vervangen door nieuw beleid.

Het lijkt of de geschiedenis op het punt staat zich te herhalen. Barack Obama probeert in ieder geval de Amerikaanse macht, die volgens hem door George W. Bush nodeloos is verkwanseld, te repareren. Hij heeft doortastende stappen ondernomen om de Amerikaanse economie nieuw leven in te blazen, de druk op het Amerikaanse leger te verlichten en vriendschappen en samenwerkingsverbanden die de afgelopen acht jaar schade hebben geleden, in ere te herstellen. De tijd zal uitwijzen of hij hierin slaagt. Maar zelfs als hij slaagt in zijn pogingen zou dit wel eens onvoldoende kunnen blijken om de Verenigde Staten, of de rest van de wereld, in staat te stellen de uitdagingen van de globalisering het hoofd te bieden.

Het pessimisme over de toekomst van de macht van Amerika is goed te begrijpen. De oorlogen in Irak en Afghanistan hebben de capaciteiten van het Amerikaanse leger danig op de proef gesteld. Voormalig minister en gepensioneerd viersterrengeneraal Colin Powell toont zich bezorgd dat de het Amerikaanse leger 'ongeveer het breekpunt heeft bereikt'. Veel legerofficieren kunnen zich vinden in zijn bezorgdheid, zo niet in zijn openhartigheid. In het licht van het weer oplaaiende geweld in Irak en de wederopstanding van de Taliban in Afghanistan is het onwaarschijnlijk dat de druk op het Amerikaanse leger op korte termijn zal verminderen.

ZORGWEKKEND ECONOMISCH FRONT

Het nieuws aan het economische front is al even zorgwekkend. De economie die in 2001 in *The Wall Street Journal* nog werd bejubeld als een 'model dat andere landen jaloers maakt en angst inboezemt' lijkt nu echt op sterven na dood. Het uiteenspatten van de hypotheekzeepbel in 2008 bracht diepgaande en systematische problemen op de Amerikaanse kredietmarkten aan het licht. Iconen van de Amerikaanse financiële wereld zoals Citigroup, Merrill Lynch en Morgan Stanley zagen zich gedwongen fondsen te werven in China, Singapore, het Midden-Oosten en andere buitenlandse bronnen om op de been blijven. Gezichtsbepalende Amerikaanse ondernemingen zoals Lehman Brothers en Bear Stearns gingen failliet, en andere, zoals General Motors, balanceren op de rand van faillissement.

De financiële crisis veroorzaakte in de Verenigde Staten de zwaarste recessie in 25 jaar. Om te voorkomen dat de recessie zou uitgroeien tot een depressie, pompte Washington overheidsgeld in de economie. Hierdoor raakte de federale begroting nog dieper in de rode cijfers. Een zorgwekkend tekort op de jaarbegroting van een half biljoen dollar is inmiddels uitgegroeid tot anderhalf biljoen dollar. De staatsschuld is meegegroeid en opgelopen tot meer dan 11 biljoen dollar, ofwel ongeveer 36.000 dollar voor iedere Amerikaan — mannen, vrouwen én kinderen. Washington heeft al die rode cijfers gefinancierd door enorme bedragen te lenen in het buitenland, vooral in China. De regering in Peking doet opgewonden kond van haar rol in de financiering van wat zij ziet als Amerikaanse roekeloosheid.

Ondanks alle problemen zal Amerika nog zeker tientallen jaren de belangrijkste, hoewel niet onbetwiste, supermacht blijven

De problemen van het Amerikaanse leger en de Amerikaanse economie vertellen echter slechts een deel van het verhaal over de macht van Amerika. Macht is van nature relatief: niet alleen de gebeurtenissen in de Verenigde Staten zijn belangrijk, maar ook wat er elders in de wereld gebeurt. En in de afgelopen twee decennia is macht, en in het bijzonder economische

macht, onder invloed van de globalisering over de hele wereld verspreid geraakt. De Europese Unie is de grootste consumentenmarkt ter wereld, en haar invloed op het gebied van regelgeving is vaak groter dan die van Amerika. Landen als China, India en Brazilië hebben zich ontwikkeld tot economische grootmachten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in veel bestuurscentra de machtsgroei hand in hand gaat met een verlangen een stem te hebben in de regels van het internationale systeem. Of, in de woorden van president Obama op de G20-top in april van dit jaar: ‘Het is makkelijker onderhandelen wanneer alleen Roosevelt en Churchill in een kamer zitten met een glas cognac in hun hand. Maar dat is niet de wereld waarin wij leven.’ Het unipolaire moment, zo dit ooit heeft bestaan, behoort voor goed tot het verleden.

NIET ONBETWISTE SUPERMACHT

De constatering dat de gebeurtenissen van het afgelopen decennium de macht van Amerika hebben aangetast, impliceert echter niet dat Amerika verzwakt is — of niet langer een supermacht is. Integendeel: ondanks alle recente problemen zal Amerika nog zeker tientallen jaren de belangrijkste,

hoewel niet onbetwiste, supermacht blijven. Ondanks de belasting van het militaire apparaat door de operaties in Irak en Afghanistan, is het Amerikaanse leger in alle meetbare aspecten van militaire macht ontegenzeggelijk veel machtiger dan de legers van andere landen. Alleen het Amerikaanse leger is in staat wereldwijde militaire macht uit te oefenen. Het heeft de beschikking over tien volledig uitgeruste vliegdekschepen, terwijl geen enkel ander land er meer dan één heeft. En naar historische maatstaven gemeten, zijn de kosten van dit leger redelijk laag. Momenteel besteedt Amerika minder dan vier procent van haar bruto binnenlands product aan haar krijgsmacht; dat is minder dan de helft van de uitgaven tijdens de Koude Oorlog.

De Amerikaanse economie zal zonder twijfel sterker blijken dan op het hoogtepunt van de financiële crisis werd aangenomen. Ondanks de vele veranderingen in de wereldeconomie in de afgelopen halve eeuw, neemt Amerika nog steeds ongeveer een kwart van de totale wereldproductie voor zijn rekening. Volgens de meeste berekeningen zal de Amerikaanse economie, zelfs wanneer de economische groei vertraagt, over twintig jaar nog steeds twee keer zo groot zijn als die van China. Minstens zo belangrijk is dat Amerika koploper blijft op het gebied van wetenschap en techniek. In vergelijking met andere landen investeert Amerika verreweg het meest in onderzoek en ontwikkeling, wetenschappelijke publicaties, patentering van nieuwe technologieën, en universiteiten van wereldklasse. De globalisering zal deze voorsprong verkleinen, maar zal deze op afzienbare termijn niet tenietdoen. Tot slot kan worden opgemerkt dat, hoewel het overheidsbudget waarschijnlijk niet op korte termijn uit de rode cijfers zal raken, een combinatie van nieuwe economische groei en bescheiden bestedingsbeperkingen en belastingverhogingen het begrotingstekort tot een acceptabel niveau zou kunnen terugbrengen.

Anderzijds kampen alle wereldmachten met hun eigen problemen. Europa en Japan zien zich geconfronteerd met aanzienlijk zwaardere demografische problemen dan de Verenigde Staten. Met lagere geboorte- en sterftecijfers en een veel uitgebreider sociaal vangnet, zien zij zich geconfronteerd met schaarste aan arbeidskrachten en begrotingstekorten. De economie van Rusland fluctueert naar gelang van de schommelingen in de energieprijzen. China, het land dat pas laat in zijn bestaan welvarend werd, moet nog bewijzen dat het beschikt over het politieke stelsel dat nodig is voor duurzame economische groei, en is tijdens de recente financiële crisis tot de ontdekking gekomen dat het voor zijn financiële succes in hoge mate afhankelijk is van het succes van Amerika. En een groot deel van de bevolking van India leeft nog steeds in bittere armoede.

Voor de macht van Amerika is het eveneens van groot belang dat de an-

dere wereldmachten, met uitzondering van China en Rusland, vrienden in plaats van rivalen zijn. De trans-Atlantische relatie is hecht, ondanks meningsverschillen over kwesties variërend van Irak tot genetisch gemanipuleerd voedsel. Japan rekent op de Verenigde Staten als tegenwicht voor China. De Amerikaanse samenwerking met India en Brazilië is de afgelopen tien jaar intensiever geworden, zowel om strategische als om economische redenen. Net als tijdens de Koude Oorlog versterken dergelijke partnerships ook nu de macht van Amerika. En dankzij Amerikaanse acties in het verleden en de geografische afstand en liberale waarden van Amerika, vinden de meeste landen het vanzelfsprekend om met Washington samen te werken, ook al mopperen zij vaak over de arrogante en dominante houding van de VS.

NIET VANZELFSPREKENDE SAMENWERKING

Barack Obama wil zijn presidentschap gebruiken om de bronnen van Amerikaanse macht nieuw leven in te blazen en de aanspraken op het gebruik daarvan te beperken. Om praktische politieke redenen (kiezers verwachten dat de president zich eerst ontfemt over hun materiële behoeften) heeft het stimuleren van de economie absolute prioriteit. Het stimuleringspakket, de hervormingen in de gezondheidszorg, de nieuwe voorschriften voor bedrijven in de financiële sector en de reorganisatie van de auto-industrie zijn slechts een paar van de maatregelen die hij heeft afgekondigd om de Amerikaanse economie op zowel de korte als lange termijn te stimuleren. Wanneer deze beleidsveranderingen succesvol blijken, kunnen zij een positieve cyclus in gang zetten. Een gezonde economie genereert hogere belastinginkomsten (waardoor het begrotingstekort van de federale overheid kleiner wordt), maakt het eenvoudiger om een actief buitenlands te voeren en vergroot de geloofwaardigheid en het politieke gezag van Barack Obama.

Hoewel Obama de binnenlandse problemen van Amerika voortvarend te lijf gaat, streeft hij naar vermindering van de eisen die in het buitenland aan de Amerikaanse macht worden gesteld. Tijdens de eerste vier maanden van zijn presidentschap heeft hij aangekondigd van plan te zijn de gevangenis op Guantánamo Bay te sluiten, een begin gemaakt met de terugtrekking van troepen uit Irak, pogingen ondernomen een dialoog met Teheran op gang te brengen, te kennen gegeven dat hij de vredesonderhandelingen tussen Israël en Palestina wil vlottrekken en ervoor gezorgd dat de VS weer deelneemt aan de internationale onderhandelingen over klimaatverandering. Minstens zo belangrijk is dat hij veel heeft gereisd en meer dagen in het buitenland heeft doorgebracht dan zijn twee directe voorgangers. Zijn

boodschap is duidelijk: Amerika wil weer graag samen met anderen gemeenschappelijke problemen oplossen.

Bij het nemen van deze stappen heeft Obama zich laten leiden door de fouten die George Bush naar zijn mening heeft gemaakt. Volgens Obama heeft Bush te veel nadruk gelegd op de macht van Amerika en de inzet van het Amerikaanse leger, heeft Bush niet begrepen hoe de globalisering de

*Obama zal zich laten leiden
door de fouten die George Bush
heeft gemaakt*

wereldpolitiek heeft veranderd, en stond Bush er niet bij stil dat men in het buitenland anders tegen de Verenigde Staten aankijkt dan in Amerika zelf. Volgens Obama is Amerika machtig maar niet almachtig, en is de indrukwekkende militaire slag-

kracht van Amerika niet relevant voor het oplossen van de vele problemen waarmee het land wordt geconfronteerd. De globalisering heeft geresulteerd in tal van nieuwe internationale problemen die meerdere landen raken en die alleen door samenwerking kunnen worden opgelost. Velen zetten vraagtekens bij de motieven van Amerika en geloven dat het land maar al te vaak verzuimt de daad bij het woord te voegen. Bij zo'n diagnose past een rotsvast geloof in de behoefte aan diplomatie, multilateraliteit en bescheidenheid. Gezien de gebeurtenissen in de afgelopen acht jaar is het niet moeilijk de logica daarvan in te zien.

Zal Obama erin slagen de macht van Amerika nieuw leven in te blazen? Waarschijnlijk wel. De snelheid waarmee het oordeel over Amerika veranderde van supermacht in grootmacht in zijn nadagen, suggereert dat enige voorzichtigheid geboden is voordat men concludeert dat Amerika zijn beste jaren heeft gehad. Met een beetje geluk in eigen land en het buitenland zal Obama succesvol zijn in het leggen van wat hij en zijn aanhangers een 'nieuwe basis' voor Amerika noemen.

De grote vraag is echter of een herboren Amerika sterk genoeg zal zijn om de vele uitdagingen aan te gaan waarmee het land en de wereld momenteel te kampen hebben. Wat vaak verloren gaat in al het gepraat over onderwerpen als militaire slagkracht, vergelijkende groeipercentages en fiscale gezondheid die in discussies over macht gewoonlijk aan de orde komen, is het besef dat het bij macht, zowel relatief als absoluut, om meer dan capaciteit alleen gaat. Het gaat ook om de context. Tijdens de Koude Oorlog was Amerika in staat om de gebeurtenissen op het wereldtoneel te beïnvloeden omdat zij qua buitenlands beleid beperkte doelstellingen had en (paradoxaal genoeg) een sterke vijand tegenover zich had. Washington wilde de invloed van de Sovjet-Unie voornamelijk indammen, een uitdaging die goed paste bij haar militaire macht, economische systeem en

politieke waarden. Tegelijkertijd was de angst slachtoffer te worden van de Russische expansiedrift voor veel landen aanleiding om Washington te volgen, zelfs wanneer zij zelf wellicht liever een andere koers waren gevaren.

Vandaag de dag bevindt Amerika zich in een andere en veel complexere wereld. Internationale problemen zoals nucleaire proliferatie, terrorisme, failliete landen, besmettelijke ziekten en klimaatverandering lenen zich niet voor eenvoudige — of unilaterale — oplossingen. Of, zoals toenmalig presidentskandidaat Obama in juli 2008 opmerkte tijdens zijn toespraak in Berlijn: 'Geen enkel land, hoe groot en machtig ook, kan die problemen alleen oplossen.' Internationale samenwerking is van essentieel belang — maar is in geen geval vanzelfsprekend. Landen zijn het, soms in hoge mate, oneens over de oorzaak van de problemen, hun relatieve belang, en wie moet worden belast met de oplossing daarvan. Wellicht is er geen eenvoudige oplossing voor deze meningsverschillen, ook al is iedereen het erover eens dat gezamenlijke actie noodzakelijk is. Wij hebben geen Roosevelt of Churchill die boven alle anderen uittorent en een oplossing kan opleggen.

De echte test voor president Obama is dan ook niet zozeer of hij de Amerikaanse macht van een nieuwe basis kan voorzien, maar of het hem lukt die macht te gebruiken om landen te verenigen om gezamenlijk gemeenschappelijke problemen op te lossen. Dit is een zware test waarvan de uitkomst onzeker is, niet alleen omdat landen geneigd zijn mee te liften op de inspanningen van andere landen, maar tevens vanwege de nog steeds aanwezige vijandigheid tegen het beleid van George Bush. Het is niettemin een test waarvan de wereld moet hopen dat Obama hem met vlag en wimpel doorstaat. Er is geen ander land dat zich in de juiste positie bevindt voor het spelen van de rol van 'onmisbare natie'. Wanneer Obama faalt, zal dit resulteren in grotere gevaren en minder welvaart, niet alleen voor de Verenigde Staten, maar voor iedereen.

Vertaling: Jeroen Oomen

Het is voor Europa te hopen dat Amerika dominant blijft

De Europese emancipatie is volgens sommigen zover gevorderd dat we haar kunnen voltooien door definitief afstand te nemen van de Amerikanen. Deze Europese hoogmoed zou koddig zijn, als ze niet tegelijkertijd zou getuigen van een gevaarlijke lichtzinnigheid. Door zijn chronische verdeeldheid, zeker op het gebied van het buitenlandse en veiligheidsbeleid, is het beter dat Europa het Atlantische elastiek niet te slap laat worden.

door *Arie Elshout*

De auteur is buitenlandcommentator en adjunct-hoofdredacteur van *de Volkskrant*.

GESCHIEDENIS IS EEN MAALSTROOM VAN CONTINUÏTEIT EN VERANDERING. Maar in deze tijd hebben we vaak alleen nog maar oog voor het laatste. Dat komt door de invloed van de massamedia, die doorgaans weinig oog of geduld hebben voor langlopende, onderhuidse processen en zich bij voorkeur richten op het drama van de dag. Ze zijn dol op oneliners waarin zelfs de meest complexe gebeurtenissen worden teruggebracht tot een lekker klinkende kreet van een paar woorden, het liefst in de overtreffende trap. Politici en deskundigen die deze kunst het best verstaan, scoren de meeste publiciteit en gaan er daarom volop in mee. En in die algemene behoefte tot dramatisering laat men graag iets beginnen of eindigen en tiert het opkomst- en ondergangdenken welig.

Dus zo kon het gebeuren dat in het najaar van 2008, toen de kredietcrisis na het faillissement van de zakenbank Lehman Brothers accelereerde, het einde van het Amerikaanse imperium en het kapitalisme werd afgekondigd. Er werden, onder anderen door de prominente Nederlandse christendemocraat Herman Wijffels, vergelijkingen getrokken met de val van de Sovjet-Unie en het communisme. Deze reacties waren typisch voor het

moderne mediatijdperk: een gebeurtenis is zo groot dat we de aandrang krijgen hem nog groter te maken. Alsof we ons zo overweldigd voelen, dat er geen grenzen meer zijn aan de verklaringen waarmee we proberen vat te krijgen op wat er gebeurt en we ons in die mateloosheid laten meeslepen naar de meest vergaande conclusies.

De vergelijking tussen de crisis in Amerika en het lot van het Sovjetrijk was een schoolvoorbeeld van die reflex. Ze was buitensporig. Het grootste verschil is dat het communisme met zijn gelijkheidsidee tegen de men-

selijke natuur indruist, terwijl het kapitalisme daar organisch uit voortkomt, misschien wel de menselijke natuur *is*. Geef mensen de vrijheid om voor zichzelf te zorgen, en de een zal het beter doen dan de ander. Die menselijke conditie

Het kapitalisme komt organisch voort uit de menselijke natuur

verdwijnt niet door een crisis. Wie het kapitalisme wil opheffen, moet de mens afschaffen. Dit neemt niet weg dat het kapitalisme verschillende gedaanten en gradaties kent, inclusief de ingebakken neiging tot ontsporen. Door dat laatste moet er herhaaldelijk een beroep worden gedaan op zijn zelfcorrigerend vermogen, zoals nu in de Verenigde Staten, waar hopelijk de grootste gekte en ongebreidelde hebzucht door de crisis zullen worden afgefakkeld en ingeperkt. Maar we hebben het hier over maat- en uitvoering en niet over een existentieel probleem. In de westerse welvaartsstaten zijn veel burgers zelfs kapitalistische vermogensbezitters-in-het-klein geworden, die belang hebben bij het behoud van de waarde van hun huis en hoge aandelenkoersen.

Het kapitalisme zal daarom niet net als het communisme imploderen, en voor het behoud van de dynamiek in samenlevingen is dat maar goed ook. Dit betekent tevens dat de berichten waarin verlekkerd het overlijden van het Amerikaanse rijk werd gemeld, voorbarig waren. Als het kapitalisme de economische orde blijft bepalen, zal ook Amerika als de kapitalistische mogendheid bij uitstek, met zijn grootte, bevolkingsomvang en economische kracht, standhouden als machtsfactor van de eerste orde. Ik stel dit vast in analytische zin, de werkelijkheid zal er volgens mij zo uitzien de komende jaren, maar ik voeg er graag aan toe dat ik dit vanuit historisch perspectief ook wenselijk vind.

Zeker voor Europa geldt dat het in zijn belang is dat Amerika een dominante positie in de wereld behoudt. Lang gold dit als een vanzelfsprekendheid, maar dat is niet meer zo. Onder veel Europeanen heeft het idee postgevat dat zij inmiddels heel goed voor zichzelf kunnen zorgen. De Europese Unie heeft zich bewezen als een belangrijk instrument, dat niet

alleen heeft bijgedragen aan de pacificatie van het continent maar ook welvaart heeft gebracht. Bovendien is de Sovjet-Unie weggevallen als externe dreiging. Sommigen menen zelfs dat de Europese emancipatie inmiddels zover is gevorderd dat het hoog tijd is dat we haar voltooiën door definitief afstand te nemen van de Amerikanen.

Deze Europese hoogmoed zou koddig zijn, als ze niet tegelijkertijd zou getuigen van een gevaarlijke lichtzinnigheid. De vorige eeuw moesten de Amerikanen tweemaal militair ingrijpen om de vrede in Europa te herstellen. Om niet opnieuw te hoeven opdraven, besloten ze na 1945 met de oprichting van de NAVO tot een permanente betrokkenheid, teneinde de Europese kwestie definitief te regelen. Die bemoeienis is succesvol geweest, maar dat betekent nog niet dat Europa tegenwoordig zonder Amerikaanse betrokkenheid kan. De Sovjet-Unie is er niet meer, inderdaad, maar wat terug is zijn de Russische aspiraties om zich weer te doen gelden als grote mogendheid. Weg is de dreiging van vijftigduizend vijandelijke tanks aan het IJzeren Gordijn, maar daarvoor in de plaats is de afhankelijkheid van Russisch gas gekomen, dat als drukmiddel misschien minder zichtbaar maar wel een stuk geniepiger is, en zelfs dwingender kan worden in een tijd van toenemende energieschaarste. Duitsland en Frankrijk zijn het in elk geval niet eens over welke politiek Europa moet voeren tegenover het neo-assertivisme uit Moskou. Ook staan de Oost-Europeanen vanuit hun historische ervaring veel argwanender tegenover de Russen dan de West-Europeanen. Daarnaast is er de crisis, die de nieuwe lidstaten in het oosten

Nederlandse oud-bewindslieden, vooral christendemocraten, deinen te gemakkelijk mee in Amerika-kritiek

doet vrezen dat zij als de arme tak van de Europese familie straks de rekening krijgen doorgeschoven van hun rijke neven en nichten in het westen. Er liggen, kortom, genoeg potentiële conflictpunten en breuklijnen opgetast om de Amerikanen als *external balancer* achter de hand te willen houden op het Europese vasteland. Laten we liever

het zekere voor het onzekere nemen en het er niet op wagen dat we straks proefondervindelijk tot de ontdekking komen dat er ook in Europa minder is veranderd dan we hadden gedacht en gehoopt hadden.

De afgelopen jaren was het soms verbazingwekkend om te zien hoe voormalige Nederlandse bewindslieden van vooral christendemocratische huize, meengingen in het wijdverbreide klimaat van te gemakkelijke Amerika-kritiek. Omdat het niet alleen George W. Bush was tegen wie zij zich afzetten, wekten zij de indruk dat hun uitspraken deel uitmaakten

van een structurele ontwikkeling, de sluipende verwijdering tussen Amerika en Europa die gaande is sinds de val van de Muur en het verdwijnen van de Sovjetvijand. Oud-premier Van Agt zei in mei vorig jaar in *Het Financieele Dagblad* zelfs in Obama geen garantie te zien dat het beter zou worden met Amerika's buitenlandse politiek. En Hillary Clinton? 'Te veel gevestigde orde', aldus Van Agt. Inmiddels is de een president van de VS en de ander zijn minister van Buitenlandse Zaken. Oud-minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek zei in januari dit jaar tijdens een *Volkskrant*-debat dat in Europa het belang van trans-Atlantische samenwerking 'heel sterk' wordt gevoeld, maar hij voegde eraan toe dat de Europese regeringen het Amerikaanse standpunt niet altijd moeten volgen. Op diezelfde bijeenkomst bekende een van zijn opvolgers, Ben Bot, dat hij de afgelopen jaren aanzienlijk kritischer was geworden over 'de grote bondgenoot'.

Wat opvalt, is dat zittende premiers en ministers van Buitenlandse Zaken van CDA-huize, zoals nu Balkenende en Verhagen en voorheen De Hoop Scheffer maar ook Van Agt en Van den Broek, steevast als steunpilaren — om niet te zeggen: schoothondjes — van Amerika worden gezien. Vanwaar die discrepantie? Huizen er twee zielen in de CDA-borst? Praat het gemakkelijker als je eenmaal van de verantwoordelijkheden van het ambt bent bevrijd en verdwaal je dan gemakkelijker op de kronkelweg tussen wens en werkelijkheid? Is voor CDA'ers het ministerschap een oefening in nederigheid en zelfontkenning? Of is het soms de traditionele middenpositie, die ertoe dwingt de kanalen naar alle kanten toe open te houden? Het zijn vragen die zich moeilijk laten beantwoorden.

Eén ding zou ik echter absoluut willen uitsluiten: en dat is de mogelijkheid dat we hier te maken hebben met wijsheid die met de jaren komt. Door zijn chronische verdeeldheid, zeker op het gebied van het buitenlandse en veiligheidsbeleid, is het beter dat Europa het Atlantische elastiek niet te slap laat worden. De weigering of onwil dat in te zien, zou ik niet willen rangschikken onder het kopje 'verstandige politiek'. Nu roepen velen te pas en te onpas dat we ons moeten richten op 'Europa' als alternatief voor Amerikaanse onbezonnenheid, maar van een politieke stroming met zo'n lange traditie van regeringsverantwoordelijkheid als de christendemocratie mag je verwachten dat haar voormalige bewindslieden niet te gemakkelijk meedeinen met het algemene volksgevoel en juist stelling nemen tegen kretologie, die de Europese handelingsonbekwaamheid op tal van terreinen die ertoe doen in de internationale politiek, wegmoffelt achter een gordijn van loze retoriek en onrealistisch wensdenken.

Veel Europeanen — politici, analisten en commentatoren — hebben last van zelfoverschatting. De Duitse minister van Financiën die na het losbarsten van de kredietcrisis schamper sprak over 'het einde van de Amerikaan-

se eeuw' is hiervan een goed voorbeeld. Amerika is zwaargewond geraakt door de ineenstorting van het financiële systeem, geen twijfel aan, maar Europa is in relatie tot de Amerikanen desondanks de vragende partij. Traditiegetrouw, zou ik eraan willen toevoegen. Wij hebben de Amerikanen meer nodig dan zij ons. Zij hebben alternatieven, wij veel minder. Hillary Clintons eerste reisdoel als minister was de Volksrepubliek China. Vanuit Europees perspectief was het een teken aan de wand, de voorlopige culminatie van een Amerikaans-Europese verwijdering die zich in 1989 inzette. Het is geen abrupte verschuiving waar de media zo van houden, maar een geleidelijke. Niettemin is het een onvervalste verandering, maar dan wel eentje die ten koste gaat van Europa in plaats van Amerika.

Komisch zijn altijd Europese krantencommentaren waarin weer eens vastgesteld wordt dat Amerika geïsoleerd staat in een bepaalde kwestie. Ik herinner me zo'n commentaar in een Nederlandse krant naar aanleiding van de oorlog die Israël in de zomer van 2006 tegen de Libanese Hezbollah voerde. Het is per definitie onjuist: de Amerikanen vertegenwoordigen nog altijd zoveel macht dat partijen nooit om hen heen kunnen en steeds rekening met hen moeten houden. Altijd zijn ze een factor: ze brengen iets in beweging of houden die beweging juist tegen. Ze kunnen ook helemaal niets of te weinig doen, maar dan is het meteen een probleem, zoals we de afgelopen jaren zagen in het Israëlisch-Palestijnse conflict. Een alternatieve vredesmakelaar was in geen velden of wegen te bekennen.

De Schotse historicus en Harvard-professor Niall Ferguson was er in interview met *de Volkskrant* (november 2008) stellig in: 'Het is een vergissing geld te zetten op de ondergang van de VS.' Europa houdt zichzelf voor gek als het zich op de borst klopt over zijn 'socialere systeem', zei hij ook. De VS blijven het brandpunt voor innovatie, technologie, medische ontwikkeling en wetenschap. Ferguson: 'De volgende Google zal niet in China of Europa worden opgericht.'

Het is alleen al om deze redenen dat Amerika een hoofdrolspeler zal blijven. Een andere, en vanuit het machtsperspectief zwaarst wegende, reden is de omvang van zijn defensiebudget. Het vermogen van zijn strijdkrachten om waar ook ter wereld in actie te komen, wordt door geen andere mogelijkheid geëvenaard.

Macht is echter niet alleen een absoluut maar ook een relatief gegeven. In de jaren negentig beleefden de VS hun 'unipolaire' moment. De Sovjet-rivaal had de vlag gestreken, andere rivalen waren niet in zicht. Deze situatie is voorbij. De Amerikanen zijn in Afghanistan en Irak op de grenzen van hun mogelijkheden gestuit, terwijl intussen mogelijkheden als China, Rusland en India een nieuw zelfbewustzijn hebben ontwikkeld of dit hebben hervonden. Hierdoor heeft Amerika aan macht ingeboet. Maar dat is

als zijn positie wordt afgezet tegen die betrekkelijk korte en uitzonderlijke periode tussen 1991 en 2003. Als we kijken naar de situatie van vóór de val van de Muur, dan zien we dat er nu eigenlijk niet zoveel nieuws onder de horizon is. Ook toen had Amerika te maken met tegenstrevers, in de vorm van de Sovjet-Unie en in iets mindere mate de Volksrepubliek China. Ook toen leed het nederlagen of werd het vernederd, zoals in Vietnam en Iran. Ook toen maakte het geregeld crisisperiodes door waarin het economisch slecht ging en het presidentiële systeem kraakte onder de loden last van politieke moorden, schandalen, een sterk gepolariseerde natie en incompetent politici. Het wordt gemakkelijk vergeten in een tijd die zich sterk richt op het hier en nu en de eigen problemen graag uitvergroot tot iets wat nog nooit vertoond is.

Kijken we nuchter en met enig historisch besef naar de feiten, dan kunnen we concluderen dat Amerika in vergelijking met de jaren negentig inderdaad macht heeft ingeleverd. Nemen we echter de jaren van de Koude Oorlog als referentiekader, dan moeten we vaststellen dat de VS nu, net als destijds vanaf het moment dat de Russen hun eerste kernbom tot ontploffing brachten, niet meer het rijk alleen hebben. Wat is er dan in fundamentele zin veranderd als gevolg van de kredietcrisis in de Amerikaanse positie? Niet zoveel eigenlijk. In elk geval niet genoeg voor existentiële beschouwingen over het einde van de *Pax Americana*. Amerika's geschiedenis als imperiale mogendheid is er altijd een geweest van vallen en opstaan. Op dit moment gaan de Amerikanen zwaar gebukt onder de crisis, maar het onomstotelijke argument dat ze definitief geveld zijn heb ik nog niet gehoord.

Natuurlijk staan ze voor enorme uitdagingen, zoals de opkomst van China, dat zich razendsnel ontwikkeld heeft tot de belangrijkste concurrent. De verleiding is groot om een parallel te trekken met de vroegere Oost-Westrivaliteit en een nieuw tijdperk van bipolaire spanning te voorspellen, nu tussen Amerika en China. Het is niet zo moeilijk om een lange lijst op te stellen van kwesties waar de Chinese en Amerikaanse belangen uiteenlopen en kunnen gaan botsen. Er is echter als gevolg van de globalisering ook een opvallende onderlinge afhankelijkheid, die er destijds nooit was tussen de VS en de Sovjet-Unie. Amerika heeft China nodig als kapitaalverschaffer en andersom kunnen de Chinezen niet zonder de Amerikaanse afzetmarkt. Als er al behoefte zou bestaan aan een krachtmeting, moet deze interdependentie daar een rem op zetten.

De Chinese uitdaging aan het adres van de Amerikanen is voor een deel ook indirect. Hoewel Amerika als macht zal beklijven, is de vraag interessant of dat ook geldt voor Amerika als model. China is het boegbeeld geworden van een autoritair kapitalisme, waarbij economische dynamiek

gecombineerd wordt met een autocratisch politiek systeem. Dit kan voor sommige landen een aantrekkelijk alternatief zijn voor het democratische

Voor het luiden van de doodsklok over het westerse democratische model geldt: de overlijdensberichten zijn betrekkelijk prematuur

kapitalisme op zijn Amerikaans, zeker nu de in Amerika begonnen kredietcrisis de geloofwaardigheid van het Amerikaanse systeem flink heeft aangetast. Hier en daar is zelfs al de doodsklok geluid over het westerse democratische model. Maar ook over dit staaltje van door de waan van de dag ingegeven finalistisch denken zou ik willen zeggen:

de overlijdensberichten zijn betrekkelijk prematuur.

De Chinezen hebben bewondering en ontzag afgedwongen met hun onstuimige groei, maar het Chinese model is nog jong. Het moet nog maar bewijzen dat het net zo schokbestendig, veerkrachtig en taai is als het door de tijd geloogde Amerikaanse c.q. westerse model. De Chinese communistische machthebbers dansen op een vulkaan van 1,3 miljard monden die gevoed moeten worden. Net als de keizers vóór hen weten ze dat, zijn ze doodsbang dat die massa in beweging komt en onderdrukken ze elke actie voor politieke vrijheid met straffe hand. De huidige crisis is voor hen levensgevaarlijk. Angstvallig houden ze de dalende groeicijfers in de gaten, want zoals elke politicoloog kan vertellen ontstaan opstanden en revoluties meestal als de massa heeft geproefd van betere levensomstandigheden en de daardoor gewekte verwachtingen omtrent een beter leven alsnog gefnuikt worden. Het is derhalve te vroeg om de Amerikaanse versie van democratie en vrijemarkteconomie af te schrijven ten gunste van China. Nog afgezien van de mogelijkheid dat een succesvol China vanzelf een ontwikkeling doormaakt in democratische richting, conform de overtuiging van liberale deterministen als de econoom John Kenneth Galbraith dat een welvarende middenklasse op den duur behalve voorspoed ook politieke vrijheid wil.

Wel is op dit moment de Amerikaanse drang om op dit punt het nodige zendingswerk te verrichten, sterk afgenomen. Dat is het gevolg van de Amerikaanse schuld aan de kredietcrisis, de moeizame pogingen om tot *nation-building* te komen in Afghanistan en Irak, het Abu Ghraib-schandaal en de excessen bij de omgang met terreurverdachten in Guantánamo Bay en elders. President Barack Obama heeft daarom afstand genomen van de politiek van zijn voorganger, Bush jr., om democratie van bovenaf op te leggen aan andere landen en volkeren. Hij neemt gas terug, maar nooit zal de Amerikaanse voet helemaal van dit gaspedaal gehaald worden. De Ame-

rikanen ontkomen vanuit hun positie niet aan het bedrijven van machts-politiek, niet zelden met gebruik van militaire middelen, maar wat blijft is hun behoefte om hun handelingen te rechtvaardigen met idealistische motieven. Dat zal niet veranderen.

Dat het idealistische activisme niet dood is in Washington bleek in maart uit een artikel in *The National Interest*. Daarin nam Jacob Heilbrunn stelling tegen het wijdverbreide idee dat de neoconservatieven, die ver-guisd worden als de ideologen van Bush' presidentschap, van het toneel zijn verdwenen. Zij doen nog steeds mee in het debat. Bovendien zouden liberale haviken en pleitbezorgers van het humanitaire interventionisme een nieuwe ankerplaats hebben gevonden op het State Department. Hun vooruitgeschoven post is hun hoogste baas: Hillary Clinton. Zij won de strijd over versterking van de troepenmacht in Afghanistan, waar de krijgs-handelingen in toenemende mate worden 'geamerikaniseerd'. Zoals Irak de oorlog van Bush was, zo wordt Afghanistan de oorlog van Obama.

Het geeft aan dat ook onder een Democratische regering de VS niet toe-geven aan de altijd latent aanwezige isolationistische reflex. Ze volharden in hun rol als *creators of turmoil*, als krachten die de boel graag mogen opschudden, zoals de neoconservatieve denker Robert Kagan pas schreef in *The Washington Post*. Ze verstoren daarbij de rust en begaan soms de nodige stommiteiten. Maar deze energie blijft er. Ook Obama wil graag een 'transformatieve' president zijn, een leider die dingen verandert.

Het bewijst andermaal dat we voorzichtig moeten zijn om in het ver-haal-Amerika alleen maar breuken te signaleren. Er is veel meer continui-teit dan we denken of willen weten.

Met een nagelvieltje zagen aan de stoelpoten van de VS

Er is geen reden om het verval van de Verenigde Staten als wereldmacht aan te kondigen. De economische, sociale, culturele en militaire fundamenten van het imperium zijn nog sterk. Bovendien zijn er geen geloofwaardige alternatieven. Washington is nog geen Rome.

door *Martijn Roessingh*

Politiek geograaf en chef buitenlandredactie van *Trouw*.

SINDS PAUL KENNEDY IN 1987 ZIJN BOEK *The Rise and Fall of the Great Powers* publiceerde, rijst om de paar jaar de vraag hoe ver de Amerikaanse neergang al is gevorderd. Kennedy liet, kort gezegd, zien dat de Romeinse, Spaanse en Britse imperia ten onder gingen aan niet langer te dragen militaire verplichtingen. Het instorten van het sovjetimperium bevestigde zijn analyse. De opmars van Aziatische landen was een aanwijzing dat de troonopvolgers al klaarstonden.

Al ruim twintig jaar denken velen daarom dat de val van het Amerikaanse imperium onafwendbaar is. De vraag is alleen wanneer die is voltooid. Misschien niet de komende jaren, maar dan toch zeker binnen een paar decennia, luidt de mantra. De eeuw van Azië zal volgen.

De Amerikanen droegen de afgelopen jaren zelf behoorlijk bij aan dat beeld van neergang. Het militaire ingrijpen in Irak en Afghanistan kostte een vermogen en leek tot de Iraakse *surge* in 2007 een typisch geval van zelfoverschatting. De regering van George Bush jr. slaagde erin om een overschot op de federale begroting van 236 miljard dollar in 2000 om te toveren naar een verbijsterend tekort van 1800 miljard dit jaar. Daar kwam bij dat de Amerikaanse economie tot de kredietcrisis uitbrak wel stevig groeide, maar opkomende landen als Brazilië, Rusland, India en China (de zogeheten BRIC-landen) nog veel harder vooruitgingen. Sommige daarvan,

en met name China, financieren bovendien de Amerikaanse schuld, die na het uitbreken van de kredietcrisis een molensteen om de nek van de VS lijkt te zijn geworden. Een betere illustratie van de machtsovername is niet te vinden.

DE ONGEKENDE VITALITEIT VAN DE VS

Maar zo simpel is het toch niet. En dat heeft alles te maken met de fundamenten waarop macht op is gebaseerd. Een sterke economie is belangrijk, maar innovatief vermogen, moreel en politiek leiderschap en militaire capaciteit zijn eveneens cruciaal. De financiële crisis verzwakt de pijlers onder de Amerikaanse macht beslist, maar het fundament daaronder is nog behoorlijk sterk. De vraag is bovendien wat de troonpretendenten te bieden hebben. En dan — om het simpel te houden — vooral de belangrijkste gegadigde: China.

Om met de economie te beginnen: de VS hebben al veertig jaar ongeveer een kwart van de wereldeconomie in handen. Zelfs met de groeicijfers van de afgelopen jaren zal het volgens optimistische scenario's nog ongeveer tot 2050 duren totdat China dat heeft benaderd. Een regio als Europa heeft een vrijwel even groot aandeel in de wereldeconomie als de VS, maar landen als Japan (zeven procent) en India (vijf procent) blijven ver achter. Voor China geldt als extra probleem dat zijn financiële sector bepaald niet steviger in elkaar zit dan het nu zwaar getroffen Amerikaanse bankensysteem. Het land gaat bovendien vanaf 2015 in hoog tempo vergrijzen. Door de bevolkingspolitiek zal de huidige bevolkingsgroei omslaan in krimp.

Hier doemt een tweede belangrijk verschil op: de VS zijn en blijven vrijwel zeker een immigratiemaatschappij. Vraag honderd wereldburgers naar welk land ze het liefste zouden willen migreren, en 99 zeggen de VS. Niemand zegt China. Het is onwaarschijnlijk dat China op afzienbare termijn de open maatschappij wordt die de VS al 250 jaar zijn. De cultuur is gesloten en de taal buitengewoon moeilijk. Vraag het aan iedere expat die een aantal jaren in China heeft gewoond.

Dat verschil heeft grote consequenties. Migranten zijn in het algemeen jonge, ondernemende en innovatieve mensen. Ze nemen in eerste instantie laag ingeschaald werk over, waardoor anderen (autochtonen of eerdere migranten) hoger geschoold werk kunnen doen. Maar ze streven ook uit zichzelf naar snelle stijging op de sociale ladder. Immigratie bevordert de economische groei.

De Verenigde Staten trekken bovendien opvallend veel hoger geschoolde immigranten aan. Studenten en jonge afgestudeerden uit de hele wereld komen af op het vruchtbare universitaire klimaat of op de bedrijven

die daarvan profiteren. Op de veelgebruikte Shanghai Academic Ranking of World Universities bleken in 2008 dertien van de vijftien beste universiteiten gevestigd te zijn in de VS. De andere twee in de top 15 waren Europese universiteiten. De eerste Japanse universiteit was pas te vinden op de negentiende plaats, de Chinese instellingen ontbreken zelfs geheel in hun eigen top 100. Op de ranglijst van *The Times* kom je de eerste Chinese universiteit pas tegen op de vijftigste plaats.

Als dat alleen om onderwijs zou gaan, was het niet zo belangrijk. Maar de hoge scholingsgraad in de VS is de basis voor innovatie. Bij het aantal jaarlijks ingediende octrooien steekt alleen Japan de VS naar de kroon, maar de Japanse input daalt sinds 2000 gestaag. Het aantal ingediende Chinese octrooien stijgt, maar is nog steeds slechts een derde van het Amerikaanse aantal. Analist Fareed Zakaria wees er in 2008 in *Foreign Affairs* bovendien op dat de VS niet alleen domineren in de huidige internetsector, maar ook in toekomstige cruciale technologieën als de nanotechnologie en de biotechnologie. De Amerikaanse innovatievoorsprong zal nog even blijven.

Dat geldt ook voor defensie. De VS geven jaarlijks meer uit aan defensie, dan (pakweg) de volgende 25 landen bij elkaar. Dat kan de voorloper zijn van overbelasting van het imperium, maar afgemeten aan de Amerikaanse economie vallen de uitgaven nogal mee: ongeveer vier procent van het bruto nationaal product. Dat percentage is de helft van wat het was tijdens de Vietnamoorlogen, en ongeveer een tiende van het percentage aan het eind van de Tweede Wereldoorlog. Dat lijkt draaglijk.

Hoge defensie-uitgaven maken de Amerikanen uiteraard niet almachtig, zoals de gebeurtenissen in Irak en Afghanistan hebben laten zien.

Maar het geeft wel aan dat de voorsprong op potentiële troonpretendenten nog steeds enorm is. De Chinezen beginnen nu pas met de opbouw van een zeemacht, een taak die ze een jaar of zeshonderd hebben laten liggen. In een wereld waarin grondstoffen steeds schaarser worden en de aanvoerlijnen steeds belangrijker, staat de Amerikaanse heerschappij over de wereldzeeën nog lang niet op instorten.

In de verkiezing van Obama toont zich het grote vermogen van de VS tot politieke vernieuwing

Misschien is dan het morele leiderschap van de VS aangetast? Dat zou kunnen. De inval in Irak en de schendingen van mensenrechten die uit naam van de strijd tegen terrorisme zijn gepleegd hebben de VS in grote delen van de wereld ongekend impopulair gemaakt. Maar ook hier toont zich het grote vermogen van de VS tot innovatie, ditmaal in de vorm van politieke vernieuwing. Het land heeft met de verkiezing van Barack

Obama gekozen voor een duidelijke koerswijziging. En waar ter wereld krijgt een zwarte immigrantenzoon met Aziatische, Afrikaanse en moslimwortels de kans om nog voor zijn vijftigste het hoogste politieke ambt te vervullen?

GEBREK AAN GELOOFWAARDIGE ALTERNATIEVEN

Meer nog dan de vraag of de VS echt aan een neergang bezig zijn, is de vraag relevant of er een serieuze concurrent is. Europa is dat in economisch opzicht zeker, maar is politiek te zwak en niet bereid zijn defensie-uitgaven dusdanig te verhogen dat het zijn wil aan de wereld kan opleggen. Zo het die ambitie al heeft. Japan is sterk maar stagneert, India en Brazilië gaan snel vooruit maar liggen op enorme achterstand. Rusland heeft zichzelf politiek en economisch impotent gemaakt door te kiezen voor een staatsgestuurde economie die draait op de export van grondstoffen. Nu de grondstofprijzen zijn gedaald blijkt de kwetsbaarheid van dat model. Bovendien: wie in de wereld vond de afgelopen jaren het Russische model aantrekkelijk genoeg om na te volgen?

Maar China dan? Komt er een *Pax Sinensis*, zoals sommigen voorspellen? Gaat dit kwart van de wereldbevolking door een steeds toenemende economische macht de komende decennia zijn wil aan de wereld opleggen?

China's politieke macht groeit inderdaad en in Peking spreken analisten al enthousiast over een G2, bestaande uit de VS en hun eigen land. Het land sluit deal na deal met Afrikaanse landen en weet zijn economische invloed te gebruiken door aan de vergadertafel steeds verder naar het hoofd op te schuiven. De defensiebegroting stijgt de laatste jaren met ongeveer vijftien procent per jaar en veel uitgaven halen niet eens de officiële statistieken. Tegelijkertijd houdt Peking Taiwan met succes onder druk en heeft China een opstand in Tibet hardhandig neergeslagen. Is dit het begin van een echte expansie?

Het zit er niet in, vrees ik. Een paar jaar geleden publiceerde de Nederlandse sinoloog Henk Schulte Nordholt een inzichtelijk boekje over wat China de wereld te bieden heeft. 'De zendingsdrang ontbreekt', luidde zijn conclusie. Het is buitengewoon in zichzelf gekeerd. De drang om de macht ver buiten eigen land te tonen was er in het verleden nooit. Zelfs de Chinese diaspora was opgesloten in zichzelf. 'China heeft geen martiale traditie, de strijd die het in het verleden voerde was vooral ter verdediging van het eigen land. De expansie onder Mao (toen onder meer Tibet werd ingelijfd) is echt uitzonderlijk.'

Een tweede punt is dat het land nauwelijks een eenheid is. Het is een land van families, die eigenlijk alleen loyaal zijn aan de eigen clan en di-

recte relaties. De corruptie is enorm, de transparantie bij bedrijven en overheid minimaal, en er zijn jaarlijks tienduizenden protesten vanwege milieuproblemen, de grote sociale ongelijkheid en de willekeur van lokale en centrale autoriteiten. Vanwege de economische groei, de censuur en een vrijwel totaal verbod op politieke oppositie komt dergelijke onrust tot nu

China heeft niets eigens dat een wereldrijk in spe zou kunnen verspreiden als uiting van zijn politiek-ethische macht

toe niet tot een grote explosie. Maar de vraag is wat er bijvoorbeeld gebeurt als de economische groei een paar jaar stukt.

China heeft bovendien geen universeel ideaal dat het zou kunnen uitdragen. Het heeft geen mensenrechten, geen democratie, geen briljant juridisch stelsel, geen efficiënt bestuur, geen humanisme,

geen invloedrijke religie, niets eigens dat een wereldrijk in spe zou kunnen verspreiden als uiting van zijn politiek-ethische macht. Andere rijken, zoals die van de Romeinen, de Grieken, de Britten of de Amerikanen, brachten dergelijke nieuwe morele en bestuurlijke kaders wel mee. Zij reorganiseerden de wereld volgens hun eigen model. China sluit akkoorden om pragmatisch te proberen zijn economische groei op gang te houden, niet om zijn model aan de wereld op te leggen.

Om twee redenen is van een Amerikaanse neergang dus nog nauwelijks sprake. In de eerste plaats zijn de economische, sociale, culturele en militaire fundamenteën van het imperium nog erg sterk. In de tweede plaats zijn er nog geen geloofwaardige alternatieven. Het zagen aan de stoelpoten van de VS gebeurt nog met een nagelvieltje.

Het Amerikaanse leiderschap in de wereld zal ongetwijfeld een iets andere gedaante krijgen. Het land zal iets minder dominant kunnen zijn in het Internationaal Monetair Fonds, en in de VN meer moeten zoeken naar allianties met anderen. Het zal zijn aandacht meer gaan richten op de Pacific, omdat de dynamiek daar groter is dan aan de Atlantische kant. Het zal ook grote moeite blijven houden met ‘spoilers’ als Rusland, het Arabische blok, of met anarchistische eenlingen als Noord-Korea en Iran. En de VS — en de Amerikaanse consumenten zelf — zullen hun huishoudboekje op orde moeten krijgen om te voorkomen dat hun schuldenlast een serieus probleem voor de langere termijn gaat worden.

Maar dat zijn logische ontwikkelingen voor een leidende natie die geen absolute dictatuur kan en wil vestigen in de wereld. Het zijn geen indicatoren van neergang. Laten we over vijftig jaar het boek van Paul Kennedy nog maar een keertje openslaan.

Paul Bogaert

Rotvaart

[...]

rotvaart.

Hoe sterk is de druk
en hoe heilzaam de kick
waaruit dit soort vrijheid ontstaat,
van de helling
naar het beneden,
waar de naadloze wand van het lustoord zich
onherroepelijk
draait en
frontaal zijn achterkant toont:

een verloren ruimte, daglichtloos, altijd te warm,
met een slet of slaafje erbij
die zonder handen alles aanvoelt en aanvult, ideaal
voor karweien, machines, pijntjes,
een gemeenschap met mensen die ik niet ken,
nooit zal kennen.

Paul Bogaert (Brussel, 1968) publiceerde eerder de bundels *WELCOME HYGIENE*, *Circulaire systemen* en *AUB*. In september 2009 verschijnt *de Slalom soft* bij Meulenhoff|Manteau. Die bundel bestaat uit één bijzonder lang gedicht dat bestaat uit meerdere aparte gedichten. Website: www.paulbogaert.be.

*De contouren van de
nieuwe wereld*

In de nieuwe wereld vallen emoties en ideologisch geraas weg

In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur *Christen Democratische Verkenningen*.

Hoe zal de wereld eruitzien nu de machtspositie van de Verenigde Staten tanende is? Herleeft '1648' of '1914'? Hoe het ook zij, in deze nieuwe wereld is een Nederlandse politiek die zich bekommert om mensenrechten volgens historicus Frank Ankersmit een vorm van oude politiek: 'Ons pieplandje is echt niet goed bij zijn hoofd als het een groot land als China de les gaat lezen over de mensenrechten.' Collega James Kennedy trekt andere lessen uit de geschiedenis. Nadruk op een morele dimensie in de buitenlandpolitiek is, misschien meer dan ooit, op zijn plaats: 'Mensen hebben er belang bij dat een leidende natie als de VS een fatsoenlijke morele standaard vertegenwoordigt.'

Frank Ankersmit zegt dat de wereldorde na het einde van de 'Washingtonconsensus' hem doet denken aan 1648. James Kennedy daarentegen ziet in de nieuwe machtsverhoudingen op de wereld eerder parallellen met 1914. Hoe het ook zij, ondanks alle verschillen tussen de Vrede van Westfalen van 1648 en het begin van de Eerste Wereldoorlog in 1914, zijn Ankersmit en Kennedy het erover eens dat uit beide historische gebeurtenissen lessen voor het heden zijn te trekken.

Die lessen betreffen de tanende machtspositie van Amerika. Hoewel niet per se

instabieler, zal de wereld zonder de hegemonie van de VS een andere zijn. Het Amerikaanse rolmodel voor democratie, rechtsstaat en economie boet aan wervende kracht in. Ook zal het lastiger worden om verreikende beslissingen over het lot van de mensheid te nemen, bij gebrek aan een grootmacht die zijn wil aan andere landen oplegt. Dat heeft voordelen, zo zullen Ankersmit en Kennedy in de loop van hun discussie concluderen, maar die vallen in het niet bij het grote nadeel dat de kans om een ecologische wereldcatastrofe af te wenden

miniem wordt. Ankersmit doet de aftrap voor het gesprek, met het trekken van een historische parallel tussen 1648 en 2008.

ANKERSMIT ‘De Vrede van Westfalen maakte een einde aan het universalisme van de katholieke religie en markeerde daarmee ook de erkenning van religieuze verdeeldheid. Deze gaf een impuls van jewelste aan de vorming van de natiestaten, een proces dat zich al sinds het einde van de middeleeuwen voltrok. Een universalistische wereld werd vervangen door *het concert van de Europese naties*, in de woorden van Leopold von Ranke, een multipolaire orde waarin een soort machtsevenwicht ontstond.¹ Dat lijkt op de situatie nu en kan daarmee een gids voor onze duiding vormen. De rol van het katholicisme dat zijn hegemoniale positie kwijtraakte, valt in dit beeld toe aan het neoliberalisme van de zogenoemde Washingtonconsensus, met zijn rotsvaste geloof dat dankzij vrijhandel het aardse paradijs van vrijheid, welvaart en democratie binnen handbereik ligt. Dat geloof zou alle naties voor zich winnen. En de paus van die boven-nationale orde was de Amerikaanse president. Het was een mooi, misschien haalbaar model, mogelijk zelfs het enige model dat de komende ecologische catastrofe nog had kunnen afwenden. En dan past ons niets dan rouw over het instorten ervan.’

‘Maar de VS zelf ondergroeven het, door het in strijd met de universalistische logica voor eigen belang en eigen nationale doeleinden te exploiteren. Daar ligt de wereldhistorische betekenis van George W. Bush. De universalistische betovering is gebroken, en ook Obama zal dat niet ongedaan kunnen maken, nu de kredietcrisis een einde heeft gemaakt aan de Washingtonconsensus. Zoals na 1648 gebeurde, zal de wereld uiteenvallen in een aantal blokken die proberen met elkaar een machts-evenwicht in stand te houden. Dat betekent

dat een natie die probeert de hegemonie te veroveren, steeds automatisch een coalitie van tegenkrachten in het leven zal roepen. Denk aan de pogingen van Spanje, Frankrijk en Pruisen in de zeventiende en achttiende eeuw om dat te doen. In deze tijd zal Amerika van een koude kermis thuiskomen, als het de tekenen niet verstaat en meent dat zijn streven naar hegemonie even vanzelfsprekend zal worden aanvaard als vóór 2008. Het hegemonialisme van de VS noopte vóór 2008 tot onderwerping, nu tot verzet. Het heeft zijn universalistische beking immers verloren.’

‘In de multipolaire orde van na 2008 zal zich een aantal sferen uitkristalliseren, rond Japan, China, Rusland, India, de EU, de VS. Elk zullen zij hun eigen vorm van kapitalisme hebben, met een dito opvatting over de relatie tussen staat en economie. Dat zal hun harde kern zijn. Zij zullen niet geneigd zijn om die op te geven, maar evenmin zullen zij die tot inzet maken van hun onderlinge concurrentie. Wat dat betreft vind ik zo’n multipolaire orde wel een vooruitgang. Conflicten zullen niet meer zo ideologisch beladen zijn. De relaties tussen staten worden praktischer van aard, zakelijk. Het tijdperk van *regime change* is voorbij. Inzet zal steeds zijn, zoals in het Europa van na 1648, te voorkomen dat één van de sferen superieur wordt en zijn wil aan de andere kan opleggen. De tijd van het machts-evenwicht komt dus weer terug. Als het niet zo was dat hiermee dat probleem van de ecologische crisis onoplosbaar wordt, zou ik wel willen spreken van vooruitgang.’

KENNEDY ‘Hoe mooi ik het betoog van Ankersmit ook vind, ik denk bij 2008 toch eerder aan 1914 dan aan 1648. Aan het ten onder gaan van Groot-Brittannië als het financiële centrum van de wereld. Het land kon zijn inspanningen in de Eerste Wereldoorlog niet betalen en degradeerde van een *creditor nation* naar een *debtor nation*. Het

FOTO: DIRK HOL

James Kennedy

kwam financieel echt in de puree en werd in dat opzicht afhankelijk van andere landen, de Verenigde Staten voorop. Het duurde dertig jaar, tot de wereldconferentie over een nieuw monetair systeem in Bretton Woods, voor er met de VS een nieuwe financiële leider van de wereld opstond. Na de Eerste Wereldoorlog waren de Amerikanen niet in staat, of wilden zij niet in staat worden gesteld, om die leidende rol te spelen, maar na Bretton Woods in 1944 wel. Die leidende financiële rol lijkt nu, na 2008, uitgespeeld, hoewel je altijd voorzichtig moet zijn met zulke uitspraken. Er zijn de laatste zestig jaar wel meer momenten geweest waarop de dominante positie van de VS twijfelachtig was. Ten tijde van de Vietnamoorlog, bijvoorbeeld, toen de Amerikaanse regering heeft moeten bedelen om de dollar een beetje op niveau te houden.'

De economische crisis heeft het Angelsaksische kapitalisme minder overtuigend gemaakt als economisch rolmodel. Het is natuurlijk geen best voorbeeld, als een systeem zo hard ineen blijkt te kunnen klappen als met dit stelsel eind 2008 gebeurde. Maar heeft Amerika door de War on Terror niet ook als moreel rolmodel voor een fatsoenlijke rechtsorde aan waarde ingeboet? Is dat niet net zo'n beslissende wending als de crisis van 2008?

ANKERSMIT 'Het eigenaardige van Amerika is dat als het oorlog voert, dat ook meteen een ideologische strijd is tegen een vijand die het echt haat. Die vijand moet worden verpletterd, vermalen. Die vijand is de incarnatie van het Kwaad, zegt men. Dat is wat de Amerikanen altijd sterk hebben gehad. Van-

FOTO: DIRK HOL

Frank Ankersmit

daar dat er, dunkt mij, altijd een element van irrationalisme in de buitenlandse politiek van de Verenigde Staten heeft gezeten. Dat irrationalisme heeft zich duidelijk gemanifesteerd in die *War on Terror*. Dat was ook een strijd tegen het Kwaad, vertegenwoordigd in die *Axis of Evil*.’

‘Zo’n ideologisch geladen kijk op oorlog komt niet toevallig van een land dat vanuit een unilaterale positie het globale welzijn wil dienen. De Verenigde Staten en de Amerikaanse politiek gaan altijd uit van de gedachte: “Eigenlijk hebben wij gewoon gelijk. Er is helaas een aantal landen in de wereld die dat maar niet willen zien, daar zullen we mee moeten leven. Behalve wanneer het te gek wordt, dan slaan we er hard bovenop.” De geschiedenis van de Verenigde Staten is getekend door dat godsdienstig geïnspireerde idee van de *city upon a hill*, een baken

in een woestijn, een uitverkoren gemeenschap die voor de buitenwereld een voorbeeld moest zijn van een ware, naar Gods voorschriften levende samenleving.’

‘Dat zelfbeeld harmonieerde met dat bipolaire model dat het wereldtoneel beheerste ten tijde van de Koude Oorlog. Toen ging het ook om de vraag hoe de wereld eruit moest zien, Sovjet-communistisch of Amerikaans en kapitalistisch. Achteraf moeten we erkennen dat we meededen met iets van de Amerikanen wat niet zo Europees is. Want wij Europeanen hebben dat strijdvaardige niet zo erg. Wij zijn niet zo geneigd om conflicten met andere naties zo zwaar te beladen met ideologie. Aan die *War on Terror* hebben wij hier dan ook nooit echt enthousiast mee gedaan. Er zijn altijd wel politici die staan te kwispelen voor de Amerikanen, zoals bij ons Maxime Verhagen, maar de bevolking

heeft niet zoveel op met dat idee dat we daar in Uruzgan, in Irak en in Iran een of andere verschrikkelijke vijand moeten bevechten, in wie de duivel is gereïncarneerd.’

KENNEDY ‘Inderdaad, de Amerikaanse manier van oorlog voeren heeft altijd een sterke ideologische, om niet te zeggen idea-

.....

*Buitenlandpolitiek in een
 democratie heeft altijd een
 dark side*

listische component. Henry Kissinger is van meet af aan erg kritisch over dit problematische aspect van de Amerikaanse politiek. Ook het feit dat de buitenlandse politiek van de VS onderhevig is aan democratische politiek heeft zijn *dark side*. Een door een democratie ontketende oorlog is niet zelden een oorlog met veel slachtoffers. Want zij kan die oorlog alleen voeren als zij het volk ervoor weet te mobiliseren. Daartoe moet zij de dreiging zwaar aanzetten en er vol tegenaan gaan. Daar staat tegenover dat als het verkeerd gaat met deze oorlogen, vroeger of later correctie volgt. Ik ken geen ander land dan de VS dat zó zelfkritisch is over de eigen oorlogen en bereid is de eigen excessen te erkennen.’

Kijk naar het verloop van het debat over Vietnam, kijk naar Irak.

KENNEDY ‘U zegt het. Dat waren gewoon mislukkingen en daar kwam dan ook de reactie van het volk op. Laat, misschien wel te laat, maar het gebeurde wel. Een democratie probeert van zulke ervaringen te leren. Dat was al zichtbaar tijdens de tweede termijn van Bush, met de andere koers die zijn regering voer en met de benoeming van een aantal gematigde politici op sleutelposities

in de buitenlandse politiek. Obama zet die beleidswending versterkt door.’

‘Laten we eens naar onszelf, hier in Nederland, kijken. Wat mij opvalt in Nederland de laatste jaren, is dat er zo’n vrees bestaat voor de islam. Dat angstgevoel is hier aanzienlijk sterker aanwezig dan in de Verenigde Staten. Nederland heeft een grote behoefte aan een gevoel van veiligheid en dat maakt Nederlanders enorm alert op elk teken van mogelijke radicalisering van hun islamitische medeburgers. De kranten staan hier bol van vrees voor islamisering, voor radicalisme. Ik ben beducht voor zo’n binnenlandse variant van de *War on Terror*, zoals ik die hier meen aan te treffen. In Amerika is de vrees vooral gericht op het buitenland, in Nederland is hij naar binnen gekeerd. Mensen ervaren zo’n binnenlandse dreiging altijd als enger dan een buitenlandse.’

Je kunt zeggen dat de Amerikanen met de verkiezing van Obama een daad van zelfcorrectie hebben gepleegd. Ze hebben ingezien dat de War on Terror niet heeft gebracht wat ze ervan verwachtten en dat Amerika zijn morele gezag in de waagschaal heeft gesteld. Je kunt de verkiezing van Obama zien als een tegenzet door het volk zelf. Maar daarmee is het verhaal nog niet uit. Een complicerende factor is dat het kapitalistische systeem zijn grenzen ver te buiten is gegaan. De vrijheid in het kapitalisme is zozeer misbruikt dat het zich tegen dat systeem zelf kan keren. Het is de vraag of we daar nu zo gelukkig mee moeten zijn. De reactie kan doorslaan naar een minder vrijheidslievende orde met veel overheid en weinig particulier initiatief.

ANKERSMIT ‘Ik juich het toe dat er voor alternatieven nu in ieder geval ruimte is. We hebben een tijdlang gedacht dat er maar één variant van het liberale kapitalisme bestond,

de Washingtonconsensus. Een cruciaal gegeven van 2008 is dat we daarbij vraagtekens moeten zetten. Iedereen kan op zoek naar zijn alternatieve vorm van kapitalisme.’

KENNEDY ‘Er zijn allerlei varianten op het kapitalisme. Brazilië, Rusland, India en China, de zogeheten BRIC-landen, geven daarvan elk een voorbeeld, zoals eerder al de Europese vormen van kapitalisme en het Japanse model een alternatief boden met veel meer samenwerking tussen markt en staat, niet alleen in het economisch leven, maar ook in het sociaal-maatschappelijke leven. In retrospectief hebben we eigenlijk maar een paar jaar gedacht dat één neoliberal model onze toekomst zou zijn, een soort

.....
*De VS zijn de bedelaar die
constant geholpen moet
worden, China is degene die de
arme drommel ondersteunt*
.....

van *end of history*. Zulke perioden van zelfbedrog zullen nooit lang standhouden. Al spoedig zullen nieuwe scheidslijnen zichtbaar worden. Meestal zullen dat scheidslijnen zijn die er al lange tijd waren maar die we even niet zagen.’

ANKERSMIT ‘Dat is interessant, wat je daar zegt. In een multipolaire wereld zullen de ogen eerder opengaan voor wat al langer de realiteit is. Bijvoorbeeld dat de Verenigde Staten en China elkaar nu meer dan ooit omarmen. De VS zijn de bedelaar die constant geholpen moet worden, China is degene die de arme drommel ondersteunt. Dat een land als Amerika zich dat heeft laten overkomen, dat zo’n trots land met zo’n geschiedenis zich uitverkooppt aan een land als China, heeft volgens mij zijn gelijke in de geschiedenis niet. Een treurig tafereel. Bij de verhouding met China hebben de VS nu veel

meer belang dan bij de relatie met Europa. Dan ligt het in de logica der dingen dat Europa de blik naar het Oosten wendt en zegt: “Wij hebben eigenlijk niet zoveel wat de Amerikanen interesseert en de Amerikanen hebben niet zoveel wat ons interesseert, behalve misschien wat films en computers en dergelijke. Maar die Russen hebben wel een hoop wat ons interesseert, zoals die olie en de enorme ruimte die daar is. Dus is het voor ons veel voordeliger om ons op de Russen te oriënteren dan op de Verenigde Staten.” Dat lijkt mij een heel verstandige politiek. Dat is een voordeel van die meer ontspannen multipolaire wereld. Een heleboel emoties en ideologisch getier en geraas vallen daarin weg en men kijkt gewoon pragmatisch naar wat zijn directe belangen zijn. Zo was het ook in de zeventiende en achttiende eeuw. De koningen regeren de naties, maar het *Raison d’État* regeert de koning.’

‘Wat zijn dan de Europese belangen? Men zal tot de ontdekking komen dat die oude band met de Verenigde Staten, die gedeelde geschiedenis en de focus op democratie en mensenrechten, allemaal heel fraaie verhalen zijn, maar vanuit het perspectief van *Raison d’État* ondergeschikt aan alles wat een wending naar het Oosten ons kan bieden.’

Dat is uit het oogpunt van belangenpolitiek een logische redenering. Maar heeft buitenlandpolitiek niet ook een morele kant? Het zou wel treurig zijn als Europa zich omwille van zijn directe belang minder druk maakt om verworvenheden als mensenrechten, democratie, rechtsstaat.

ANKERSMIT ‘Dat is allemaal oude politiek.’

Dat is wel een heel somber perspectief.

ANKERSMIT ‘Dat vind ik helemaal niet somber.’

Nee?

ANKERSMIT ‘Al dat praten van minister Verhagen over mensenrechten, daar lacht iedereen toch om?’

Dit moet u toelichten.

ANKERSMIT ‘Het heeft wellicht zin als een groot land tegen een klein land zegt dat het de mensenrechten moet respecteren. Een groot land tegen een ander groot land ligt al heel moeilijk. Amerika tegenover China bijvoorbeeld. Maar ons pieplandje is echt niet goed bij zijn hoofd als het een groot land als China de les gaat lezen over de mensenrechten. Dan maken we ons alleen maar belachelijk. Zo is het met deze dingen.’

KENNEDY ‘En als Europa dat doet?’

ANKERSMIT ‘Dan ook.’

KENNEDY ‘Daar valt toch wel het een en ander op af te dingen. De Verenigde Staten fungeren nog altijd als een voorbeeld van een democratie. Dat is een van de redenen waarom de VS meer boosheid wekken dan andere landen als zij de mensenrechten schenden. Vandaar ook die enorme belangstelling, overal ter wereld, voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen. Ik weet niet in welke mate die voorbeeldfunctie nu minder zal worden. Ik denk dat er in het buitenlandbeleid nog altijd ruimte is voor de morele dimensie, voor mensenrechten, democratie, rechtsstaat. Het wordt ingewikkelder, dat wel. Met hoeveel nadruk moeten de VS praten over de mensenrechten in China? Aan de ene kant hebben ze daar handelsbelangen, aan de andere kant moeten ze hier iets over blijven zeggen.’

Een van de eerste dingen die Obama's minister van Buitenlandse Zaken, Hillary Clinton, deed was dat belang relativeren als het gaat om China.

KENNEDY ‘Ja, als het gaat om China. Amerikanen zullen minder vaak en omzichtiger praten over mensenrechten in China.’

ANKERSMIT ‘Gladstone las in de negentiende eeuw ook de hele wereld de les over wat er immoreel en verkeerd was. De premier van Groot-Brittannië kon dat als hegemonale macht van zijn tijd doen, evenals de Verenigde Staten een eeuw later. In de periode van de Koude Oorlog hadden de VS de te meer redenen mensenrechten boven aan hun agenda te zetten. Want die moest natuurlijk ook in belangrijke mate ideologisch worden uitgevochten.’

‘Nu, na de implosie van de Amerikaanse hegemoniale macht en het herstel van het *Raison d'État* als ordenend element in de buitenlandpolitiek, zullen de mensenrechten nog wel bruikbaar zijn, maar dan als politiek pressiemiddel. Als een staat zijn tegenstander het leven zuur kan maken door te zeggen: “Het is op het terrein van de mensenrechten een beetje een zootje bij jullie”, dan zal hij dat doen. Maar het is een illusie dat men op deze manier een betere wereld kan bewerkstelligen.’

Dát is uw punt. U vindt mensenrechtenpolitiek illusiepolitiek.

ANKERSMIT ‘Het is *nu* illusiepolitiek, anders dan toen Amerika de hegemoniale macht was en iedereen de wet kon voorschrijven. Zelfs in een pieteprotlandje als Irak hebben ze geen democratie en mensenrechten kunnen brengen, zoals de bedoeling was. Dat zijn alleen vrome uitspraken gebleven. Daar komt bij dat het Westen zijn morele gezag kwijt is, zeker na alles wat Bush heeft gedaan. Een Amerika dat iedereen de les gaat lezen over de mensenrechten, dat is niet meer geloofwaardig.’

KENNEDY ‘Ik kijk hier anders tegenaan. De geschiedenis leert ook andere lessen. In

de jaren zestig wilden de Amerikanen de democratie naar Vietnam exporteren. Dat is niet gelukt. Maar tegelijkertijd heeft de nadruk op mensenrechten in die jaren ons wel de Helsinki-akkoorden van 1975 opgeleverd, met belangrijke passages over dat onderwerp. Ook toentertijd was de verwachting over het effect laaggespannen. Achteraf bezien was Helsinki '75 niettemin toch een belangrijk moment. Niet zozeer doordat het hart van de Sovjet-Unie zelf ging kloppen voor mensenrechten, als wel doordat kleine dissidente groeperingen in de Sovjet-Unie en vooral in Oost-Europa Helsinki erg serieus namen. Denk aan Charta 77, met Václav Havel als een van de voormannen. Geen Charta 77 zonder Helsinki '75.'

'De vraag is nu welke ontwikkeling China zal doormaken. Het zal niet binnen het volgende decennium een democratie naar westerse snit worden, lijkt mij, maar ik verwacht wel dat er in de Chinese samenleving een dynamiek op gang komt. De regering zal in toenemende mate onder druk komen te staan om de regels van de rechtsstaat te eerbiedigen en basale rechten in acht te nemen. Dat is een van de spannendste vragen voor de komende decennia. Hoe gaat de Chinese samenleving zich ontwikkelen, met al die welvaart en de hooggespannen verwachtingen van de bevolking?'

ANKERSMIT 'Ik ben dat met James eens. Met China gaat het de goede kant op. Kijk naar China in de nadagen van Mao en kijk naar China nu, amper dertig jaar later. Dat verschil is immens. Daarom is het een beetje dwaas om die Chinezen nu verschrikkelijk te gaan beleren over de mensenrechten. Wij hier, in West-Europa, hebben er ook een paar honderd jaar over gedaan om het zo netjes te krijgen, dus mogen zij er even de tijd voor nemen. Dat gaat altijd langs de wegen der geleidelijkheid en die worden bepaald door de marges

van wat er in het eigen land mogelijk is. In een moderne kapitalistische samenleving als de Chinese bezig is te worden, zal men kiezen voor een bepaald arrangement tussen de staat en de economie, waarmee een vorm van democratie goed harmonieert. Democratie is gewoon een beter functionerend systeem dan een samenleving die van boven naar beneden is georganiseerd, zoals een dictatuur.'

'Bovendien staan de mensenrechten hier in het Westen zelf al flink onder druk. Denk aan de algehele minachting voor privacy, aan Italië waar al geen persvrijheid meer schijnt te zijn, of aan de VS met zijn Abu Ghraib en Guantánamo Bay. Dat beklemtonen van de mensenrechten door het Westen kan dus bij anderen makkelijk hypocriet overkomen.'

Tussen China en Amerika is een soort symbiotische relatie gegroeid. Amerika heeft China nodig als financier van zijn schulden, China heeft Amerika nodig als afzetmarkt. Je kunt je voorstellen dat beide landen dan een voorbeeld voor elkaar zijn. China laat Amerika zien hoe een land zijn financiën op orde houdt en overconsumptie beteugelt, Amerika laat China zien hoe een land zijn bevolking van de welvaart laat profiteren.

ANKERSMIT 'Maar de realiteit is een andere. De realiteit is dat die overconsumptie in de VS een ingesleten gewoonte is geworden. De Amerikanen zullen eindelijk moeten blijven lenen bij de Chinezen. Het grootste deel van de miljarden die Obama uitgeeft, wordt weliswaar gewoon bijgedrukt, maar het andere moet toch weer uit China komen.'

U zegt dat de Amerikanen niet van hun zonden hebben geleerd.

ANKERSMIT ‘Nee. Dat hele program van Obama is nog eens een nieuwe ronde in het grote financiële piramidespel. Dat vind ik het griezelige, dat bij de bel die nu geblazen wordt, alle bellen van oud-Fedpresident Alan Greenspan in het niet verdwijnen. De inzet is ongekend groot en daarmee ook de risico’s. Ze gokken daar in de VS op een schaal die ik wel heel onverantwoord vind.’

Wat gebeurt er als het vertrouwen in de solvabiliteit van Amerika wegvalt?

ANKERSMIT ‘Dan ligt werkelijk de wereld op zijn gat. Het economische systeem zal worden ontwricht, de dollar zal niks meer waard zijn en de wereld zal te maken krijgen met een geweldige inflatie. Dat wordt de Duitse hyperinflatie van 1923 op wereldschaal. Allerlei schulden zullen niet meer verrekend kunnen worden.’

KENNEDY ‘En dat gaat gebeuren?’

ANKERSMIT ‘Nou, ik begrijp van de experts dat deze mogelijkheid reëel is als straks de afrekening komt voor de schuldenlast die de VS nu opbouwen.’

KENNEDY ‘Ik vind het moeilijk hierover iets te voorspellen. We hebben aan de ene kant een wereldeconomie die nog steeds afhankelijk is van wat de Amerikanen doen. Aan de andere kant is Amerika niet meer de leidende natie van weleer en zijn de Amerikanen in afnemende mate in staat om financieel leiding te geven aan de wereldmarkten. Wat gaat er dan gebeuren? Gaan we dan naar een wereld waarin er geen koning in Israël is en iedereen maar wat doet? Dat lijkt mij geen recept voor stabiliteit.’

ANKERSMIT ‘Maar het is wel de realiteit, of je het nu leuk vindt of niet. Het grootste probleem is, dunkt me, dat er geen ver-reikende beslissingen meer mogelijk zijn om de ecologische wereldramp die op ons afkomt te keren. Iedereen weet dat als er

binnen twintig jaar niets wordt gedaan aan die CO₂-uitstoot, een aantal onomkeerbare klimatologische mechanismen op gang komt en we dan een ecologische apocalyps krijgen. Dat is nu al moeilijk te voorkomen, laat staan in een multipolaire orde waarin de grootmacht ontbreekt die zijn gewicht achter zo’n ver-reikend doel kan zetten. Allerlei internationale organisaties, zoals de VN, zullen in zo’n orde hun autonome rol kwijt zijn en, voor zover zij überhaupt nog zullen voortbestaan, een exponent worden van het spel der naties. De mensheid staat dan niet meer een instrument ter beschikking om de ecologische catastrofe af te wenden. Dan is ons treurig lot bezegeld.’

KENNEDY ‘Tenzij er leiders opstaan die het grote belang ervan inzien en met hun land het voortouw nemen. Dat moet je toch niet helemaal uitsluiten.’

Dan moet er wel consensus over de aard van het probleem én over een oplossing bestaan. Dat wordt lastig.

KENNEDY ‘Dan moet je regeringen hebben die bereid zijn om aan zo’n consensus te bouwen en daarin de leiding te nemen. Dat is eigenlijk de enige hoop die ik kan hebben.’

ANKERSMIT ‘Ik ben bang dat zo’n consensus pas echt mogelijk is wanneer de ramp zich voordoet. En dan nog vraag ik me af wat haalbaar is zonder dat er grote conflicten en wereldwijde spanningen ontstaan. Stel dat het hele Midden-Oosten opdroogt en Turkije komt onder druk te staan een aantal van zijn rivieren naar dat gebied om te leggen, om te voorkomen dat iedereen daar sterft. Dan vraag je nogal wat van zo’n land! Ik zie dat somber in. Hoe kun je in zo’n situatie, in een multipolaire wereld, een rationele consensus smeden? Dat zie ik niet voor me. Nee, alleen als de Amerikanen op het hoogtepunt van hun macht voor het klimaat zouden heb-

ben gekozen en niet voor oorlog in Irak, was de situatie wellicht anders geweest.’

KENNEDY ‘Denk je dat ze dan Turkije ervan hadden kunnen overtuigen om de rivieren naar het Midden-Oosten om te leggen?’

ANKERSMIT ‘Stel dat Bush in 2000 op het hoogtepunt van zijn macht, met alle signalen voor het klimaat op rood, had gezegd: “Het gaat helemaal mis en als we nu niet ingrijpen, dan is er geen wereld meer voor onze kinderen en kleinkinderen. Dat hebben jullie maar te accepteren en we hebben een militair apparaat achter ons dat er wel voor zal zorgen dat jullie dat accepteren.” Dan hadden we nog een kans gehad.’

KENNEDY ‘China en India zouden daarvoor zijn bezwaken?’

ANKERSMIT ‘Nou, wellicht. Het zou ook toen heel moeilijk zijn geweest. Maar nu zijn de kansen volledig verkeken.’

KENNEDY ‘Ik zou enkele kanttekeningen bij dit vertoog willen plaatsen. In de eerste plaats is die beweging naar een multipolaire wereld al langer gaande, al vóór het aantreden van Bush jr. Bush heeft dat proces niet zozeer teweeggebracht, als wel bespoedigd. Het is een geleidelijk proces. In de tweede plaats heeft Bush de leidende positie van de Verenigde Staten in de wereld zeker niet volledig verspeeld. Ik denk dat de VS op tal van terreinen nog steeds een dominante rol spelen en het vermogen hebben om de wereld een zetje in een andere richting te geven. Ze nemen nu het voortouw in Afghanistan. Hoe je het ook wendt of keert, hun militaire vermogen is nog steeds superieur.’

ANKERSMIT ‘Landen als China en Rus-

land zijn zich zwaar aan het bewapenen. Zij willen hun militaire apparaat substantieel uitbouwen.’

KENNEDY ‘Dat zal wel de nodige tijd vergen. Het is zeker niet zo dat de Amerikanen voor eeuwig en altijd een dominante militaire rol zullen blijven vervullen. Maar nu is er nog geen ander land dan de Verenigde Staten dat de positie heeft om die rol van militaire hegemoon te spelen. En als we spreken over de morele macht van de Verenigde Staten, zou ik graag de relativerende kanttekening willen plaatsen dat die in de jaren zestig en zeventig evenzeer enorme klappen heeft opgelopen. De geloofwaardigheid van de Verenigde Staten als brenger van de democratie was ook destijds, ten tijde van de Vietnamoorlog, zeer twijfelachtig. Dat anti-americanisme van toen in Europa bespeur ik nu niet meer in zo’n sterke mate. Ik denk dat de geestdrift die Obama opwekt deels te maken heeft met de behoefte om te kunnen geloven in een goed Amerika.’

De behoefte aan een moreel gezagsherstel van de VS, om het zo te zeggen.

KENNEDY ‘Inderdaad, aan een moreel sterk Amerika. Mensen voelen aan dat ze er belang bij hebben dat een leidende natie als de VS een fatsoenlijke morele standaard vertegenwoordigt. Ze vinden het belangrijk dat Obama model staat voor de morele rol die de VS in de wereld kunnen hebben, mits de zaken in eigen huis op orde zijn. Ik hoop dat Amerika zich wat dit betreft kan herstellen. Dat is niet gedaan in één dag, maar het kan, om niet te zeggen: *Yes, we can.*’

Zie Carsten Holbraad, *The Concert of Europe. A study in German and British international theory, 1815-1914*. Gedigitaliseerd op 22 oktober 2008; p. 83.

Noot

1 Leopold von Ranke (Wiehe, 21 december 1795 - Berlijn, 23 mei 1886) was een Duits historicus.

*20 jaar na de val van de
muur (II) Europa*

De aantrekkingskracht van de EU maakt haar groot

De kracht van de Europese Unie ligt in haar aantrekkelijkheid. Zij maakt school als onweerstaanbaar handelsnetwerk, voorvechter van mensenrechten en normsteller voor internationale klimaatdoelen. Ook als vredesbemiddelaar en cultureel centrum van de wereld kan zij duurzame verbindingen in de wereld leggen, beter dan klassieke staten dat ooit zouden kunnen.

.....
 door *Ulrike Guérot*

De auteur is werkzaam voor de European Council on Foreign Relations (ECFR).

OP DE SOFA VAN SIGMUND FREUD ZOU de Europese Unie waarschijnlijk schizofreen zijn verklaard. In zekere zin bestaat de EU niet. De EU mist vaak het vermogen om krachtig met 'één stem' te spreken, is nauwelijks in staat haar beleid te bekrachtigen, ontbeert een sterk leger, is overgeleverd aan de verdeel-en-heerspolitiek van de drie grootmachten China, Rusland en de Verenigde Staten, wordt uitgelachen wanneer zij zich met de situatie in Congo bemoeit en gaat niet erg georganiseerd te werk in Afghanistan. En dit is nog maar het begin van de opsomming. Om kort te gaan: de EU pretendeert meer dan zij kan waarmaken.

Dit is het bekende verwijt, en Henry Kissingers grap dat hij nergens een telefoonnummer van Europa kan vinden, is nog steeds te horen op conferenties over het Europees veiligheids- en buitenlands beleid, hoewel Javier Solana telefonisch prima bereikbaar is.

In plantentermen kan de EU waarschijnlijk het best worden omschreven als nachtschade. Nachtschade gedijt het best zonder zon. Maar groeit wel. De Europese Unie bepaalt nog steeds de mensenrechtenagenda van de VN, dicteert de benchmark voor de internationale doelstellingen voor klimaatbe-

scherming, werpt zich op als bemiddelaar in het Midden-Oosten, en heeft de afgelopen tien jaar haar hervormende macht uitgebreid naar grote delen van Midden- en Oost-Europa. Achter de schermen doet de EU haar regelgevende macht gelden op internationale markten via standaarden voor consumertengoederen en het *acquis communautaire*. En de valuta van de EU ontwikkelt zich steeds meer tot de toonaangevende reservevaluta van de wereld.

De EU is ook een testlaboratorium voor nieuwe vormen en instrumenten van buitenlands beleid: de EU bepaalt de standaarden voor vredesmissies (met name in de westelijke Balkanlanden), administratieve steun en train-

ing, supervisie over het vredesproces (bijvoorbeeld in Georgië) en bewaking van de democratie. Om kort te gaan: de EU is een onschuldige grootmacht. De aantrekkingskracht van de Europese Unie is dat er meer landen tot de EU willen toetreden dan dat zij wil toelaten.

De aantrekkingskracht van de Europese Unie is dat er meer landen tot de EU willen toetreden dan dat zij wil toelaten

Dit succesverhaal staat in schril contrast met de schimpscheuten

over de onmacht van de EU en haar gebrek aan militaire slagkracht door gebrek aan een leger. De EU vormt voor niemand een bedreiging, en de grootste vrees van landen is dat de EU geen verbintenis met hen wenst aan te gaan.

De discrepantie tussen het ogenschijnlijke succes en het gebrek aan erkenning is mogelijk te wijten aan verkeerde verwachtingen. De EU is geen grootmacht zoals een land dat kan zijn, maar wordt wel vaak zo gezien. Wat betreft formulering van buitenlands beleid wordt de EU systematisch vergeleken met de VS, China en Rusland, maar de EU ontbeert de staatsonderdelen waarmee een land tot resultaten kan komen, en is daarentegen een veelgelaagde en complexe instelling. Het denken over buitenlands beleid wordt nog steeds bepaald door het negentiende-eeuwse beeld van onafhankelijke en soevereine landen die handelen in het eigen nationaal belang, vooral in zaken als oorlog en vrede. Het mag duidelijk zijn dat de EU zich daarvoor niet leent. De EU zal wellicht nooit in staat zijn een ander land 'de oorlog te verklaren'. In dit opzicht is de EU geen macht, in ieder geval niet in de klassieke zin van het woord, en zal dit wellicht ook nooit worden.

Maar met deze dwangmatige en ouderwetse manier van denken over internationale relaties wordt voorbijgegaan aan de realiteit van de eenentwintigste eeuw. Er wordt voorbijgegaan aan het relatieve verlies van macht — en soevereiniteit — van landen. Er wordt voorbijgegaan aan het toenemende gewicht van andere spelers, zoals Al Qaida. Er wordt voorbijgegaan aan de huidige onderlinge afhankelijkheid van de meeste landen

op deze planeet, die zijn verbonden door netwerken, toeleveringsketens en infrastructuur. Er wordt bovenal voorbijgegaan aan het belang van de internationale reputatie van een land of, in dit geval, een politieke instelling. Het is daarom een grote fout om de EU met landen te vergelijken bij het beoordelen van haar internationale invloed.

Daar staat tegenover dat de EU haar ogenschijnlijk nadeel kan ombuigen in een voordeel. Het moeilijk te doorgronden institutionele systeem van de EU en haar nogal middeleeuwse, veelgelaagde bestuursstructuur die subtiele en gesublimeerde invloed uitoefent, zou wel eens beter in staat kunnen zijn zich aan te passen aan de flexibele systemen en machtsverschuivingen van de wereld van morgen. Het is niet denkbeeldig dat statische landen zoals de VS, die zowel in militair als financieel opzicht gewend zijn aan (zo niet gevangenzitten in!) een mondiale hegemoniale positie, zich moeilijker zullen kunnen aanpassen aan de verschuiving van macht naar andere landen en de moderne, voortdurend veranderende structuren in internationale relaties.

De EU is een culturele hotspot. Het heeft Europees-Aziatisch en Europees-Arabisch potentieel. De EU is al actief in het grijze gebied dat haar met Rusland verbindt, maar op langere termijn zou bij een verzwakt en ontvolkt Rusland wel eens behoefte kunnen ontstaan aan een meer legitime en bindende verbintenis met Europa. Rusland en de EU delen hetzelfde continent, kunnen zich geen confrontatie veroorloven en zijn afhankelijk van een wederzijdse energie-investering/moderniseringsdeal.

Wat betreft de Arabische halvemaaan die de EU in het zuiden begrenst, is de Mediterrane Unie een eerste stap in de richting van structurering van de relaties tussen de EU en haar zuidelijke buurlanden. De EU is bovendien de enige instelling die een 'gematigde islam' kan promoten om een botsing der beschavingen, zoals voorzien door Huntington, te voorkomen. Als er één instelling over voldoende geloofwaardigheid daartoe beschikt, dan is het de EU wel. En al is de VS momenteel nog steeds de belangrijkste speler in het Midden-Oosten, ook daar kan verandering in komen. Binnen de Unie zijn al de eerste stemmen opgegaan ten faveure van een Israëliësch lidmaatschap van de EU. Op deze manier zou de EU een rol kunnen gaan spelen in het promoten van het vredesakkoord. Wanneer de nucleaire dreiging van Iran op de een of andere manier kan worden ingeperkt en dit land bereid kan worden gevonden partij te zijn bij een internationale overeenkomst (en dat is zeker niet ondenkbaar), dan zal het zich tot Europa wenden. De Nabucco-pijpleiding zou met gas kunnen worden gevuld, en ook in Iran bestaat behoefte aan Europese investeringen en fondsen. Lex Europa is een samenstel van geaccepteerde multipolariteit, een geografische positie als een cultureel Oost-West- en Zuid-Noord-draaipunt, en een brug tussen de

westerse wereld en de Oriënt en het Verre Oosten. Het merendeel van 's werelds belangrijke handelsroutes doorkruist (zoals in een ver verleden de zijderoute) Europese metropolen en kleinere steden met een enorm groei-potentieel, tot aan de Zwarte Zee en de Kaspische regio aan toe. Europa kan een bindende factor zijn en zorgen voor integratie en samenwerking. De wereldwijd waarneembare trend van segregatie in steeds kleinere regionale en etnische instellingen en van steeds meer landen die onafhankelijkheid eisen, gaat hand in hand met de opkomst van regionale imperia. De VS werken aan een regionaal 'imperium' van Canada tot Mexico, inclusief een vrij-handelszone, en soortgelijke pogingen worden ondernomen door China, dat uiteindelijk ook haar verbrokkelende regionale instituten zal moeten onderbrengen in een nieuw overkoepelend imperium, mogelijk naar voorbeeld van de regeringsstructuur van de EU. Het zal veel inspanningen en geluk vereisen, maar in theorie zou de Europese Unie kunnen uitgroeien tot een moderne versie van het Romeinse rijk. Een rijk dat vanuit Brussel wordt geregeerd, met als onmiskenbaar voordeel dat het dankzij het subsidiari-teitsbeginsel zijn afgelegen regio's veel autonomie kan toekennen, zodat deze zich niet hoeven te verdedigen zoals ooit Asterix de Galliër.

Voorlopig bereidt de EU dit alles in stilte voor, zonder ophef over haar 'geostrategische' belang of haar 'bufferzones'. Maar indirect worden er door de EU wel stappen ondernomen. Het recentste voorbeeld is het 'Oosters Partnershap' waartoe de EU besloot onder het Tsjechisch voorzitterschap. De EU is gestart met een beleid van concrete betrokkenheid bij zes buurlanden (Georgië, Oekraïne, Wit-Rusland, Moldavië, Azerbeidzjan en Armenië) door het opzetten van instellingen en het verlenen van financiële steun. Terwijl de VS vaak investeert in mensen, investeert de EU in

instellingen. Dit werpt doorgaans niet meteen vruchten af, maar met dergelijke investeringen creëert de EU een soort 'web', een regelgevend kader dat zich traag ontvouwt in de richting van Europa en haar eigen structuren. De EU creëert een pad

De EU in de wereld, dat is de politiek van de uitgestoken hand

voor landen die, bijvoorbeeld na een revolutie of dictatuur, democratie en markteconomie willen. In het verleden is in Europa op soortgelijke wijze de weg gebaad voor landen die thans deel uitmaken van de Europese Unie, zoals Griekenland, Spanje en Portugal. Nu zet de EU dit beleid voort in de 'bevrorenconflictzone' in het Oosten. Associatieovereenkomsten met buurlanden zijn een succesvol instrument voor buitenlands beleid, ook al resulteren dergelijke overeenkomsten niet meteen in een EU-lidmaatschap. De EU in de wereld, dat is veelal de politiek van de uitgestoken hand.

Maar het is zonder meer waar dat het voor de EU steeds moeilijker wordt om handreikingen te doen. Het electoraat in de westerse EU-landen heeft zich voorlopig uitgesproken tegen een nieuwe uitbreidingsronde. Nationale politici zien uitbreiding vaak eerder als een extra probleem (bijvoorbeeld de instroom van buitenlandse werknemers) dan als een oplossing (bijvoorbeeld de toetreding van landen die zich lenen voor energietransport). De discussie gaat eerder over de kosten van uitbreiding dan over de kosten van niet-uitbreiding — in termen van verlies van geostrategische belangen en machtsbasis. Het verband tussen betrokken, naar buiten gericht buitenlands beleid en binnenlandse voordelen wordt vaak over het hoofd gezien. Het risico van een naar binnen gekeerd ‘Fort Europa’ is niet denkbeeldig. De EU lijkt soms traag te zijn in haar engagement, en is dat ook. Maar haar engagement is wel stabiel.

Er kleven dan ook onmiskenbare problemen aan dit beleid. In de eerste plaats moet men zich afvragen hoe ver het beleid van de uitgestoken hand kan worden doorgevoerd — tot een kantiaanse wereld van eeuwige vrede? Het tweede probleem is het vinden van de juiste balans tussen waardegericht en belangengericht buitenlands beleid. Op het eerste gezicht lijkt het beleid van de EU puur altruïstisch. Wanneer men echter beter kijkt, ziet men dat het buitenlands beleid volkomen belangengericht is. De Europese Unie maakt zichzelf onvervangbaar voor veel landen, en vergroot op die manier haar politieke invloed en haar politieke kapitaal om vervolgens een conditioneringsbeleid te voeren. Veelal doet de EU dit op een prettige manier, maar vaak ook zonder het politieke kapitaal te incasseren dat haar engagement zou kunnen opleveren.

De volgende vraag die vanuit mondiaal perspectief moet worden beantwoord, is hoe lang en in welke mate de EU de (enige) instelling kan blijven die het nastreven van eigen belangen sublimeert door middel van expansief waardegericht buitenlands beleid. Deze vraag is vooral actueel in tijden van financiële crisis.

De wereldcrisis verandert de aard van de relaties tussen de grootmachten, waardoor het machtsevenwicht kantelt en zelfs de publieke opinie over de rol van de staat en het kapitalisme kan veranderen. De macht en invloed van Amerika zal verder afnemen. Veel mensen verwachten dat de crisis de neoliberale ideologie van de ‘Washingtonconsensus’ in diskrediet zal brengen, gelijk de oorlog in Irak de doodsteek was voor de neoconservatieve ideologie gericht op het brengen van democratie. De crisis zal de positie van China tegenover zijn Aziatische buurlanden en de Verenigde Staten waarschijnlijk versterken. Rusland lijdt ernstig onder de crisis en heeft weinig middelen om zich aan deze verzwakte positie te ontworstelen. En voor de EU betekent de wereldwijde financiële crisis dat zij moet bewij-

zen wat zij waard is. Er bestaat nog steeds het risico dat de Europese Unie een manke reus zal blijken te zijn die, afgeleid door international gekibbel en onverenigbare nationale agenda's, niet goed in staat zal zijn haar economisch-politieke macht te vertalen in mondiale invloed. Als gevolg van de crisis laait de twijfel weer op over de vraag of de EU wel in staat is te fungeren als een van de belangrijkste steunpilaren van internationale macht en invloed in een multipolaire wereld. Veel Europeanen vrezen dat de crisis kan leiden tot de opkomst van een Chinees-Amerikaanse G2 die de EU zal uitsluiten van toeverleg over wereldzaken. Het huidige debat over hervorming van de internationale institutionele architectuur zal onvermijdelijk leiden tot een verzwakking van de rol van Europa, bijvoorbeeld wat betreft haar vertegenwoordiging in internationale instellingen zoals het IMF. Veel tweedewereldlanden eisen een groter aandeel in de wereldwijde machtsverdeling en het collectieve beheer van het internationale systeem. Bovendien worden er, in tijden van besparingsmaatregelen en staatskapitalisme, in autoritaire landen vaak afwijkende politieke keuzes gemaakt. Deze landen kunnen, ter behoud van de welvaart, wel eens andere keuzes maken dan de keus voor democratie en een open samenleving die de EU voorstaat. De EU moet gaan nadenken over een principiële *realpolitik*.

Maar mogelijk is de echte macht gelegen in de EU als onzichtbare poliëp, die overal en nergens is en in ieder geval onontkoombaar is, en die alleen al vanwege de mythe dat zij de 'goedaardige', zachte supermacht is in het internationale systeem, fungeert als het soort benchmark voor gerechtigdheid, multilateralisme, consensusvorming en goed bestuur waar alle andere partijen naar streven en die, met dank aan internet, te sterk wortel heeft geschoten in de hedendaagse wereld om zomaar te worden weggevaagd.

Vertaling: Jeroen Oomen

De Europese Unie als weerloze ‘eeuwige theedrinker’

Europa moet snel ontwaken uit zijn idealistische dromen. Broederschap is niet grenzeloos en gebruik van macht en geweld is essentieel om op het huidige internationale krachtenveld overeind te blijven. Het EU-model van pappen en nathouden heeft nauwelijks kans van slagen in de toekomstige wereld van realpolitiek.

door Peter van Ham

De auteur is als hoofd *Global Governance Research* verbonden aan Instituut Clingendael te Den Haag. Hij is tevens professor aan het Europacollege te Brugge, en lid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV). Binnenkort verschijnt van zijn hand *Social Power in International Politics* (New York/Londen: Routledge).

RUSSISCHE SLAVOFIELEN BEWEERDEN in de negentiende eeuw dat ‘Europa’ helemaal niet bestond, omdat het nauwelijks meer was dan een schiereiland van het grote, machtige Rusland. Voor denkers als Konstantin

Aksakov en Nikolai Danilevski was Europa een decadent continent, dat zonder de geografische en culturele diepte van Rusland snel zou weggwijnen.¹ Het is gelukkig anders gelopen. Maar wie een blik op de wereldkaart werpt, mag toch verbaasd zijn over de buitenproportionele rol die dit kleine Europa speelt op het wereldtoneel. Op alle gebieden – of

De Europese Unie heeft iets van een irritant, klein teckeltje, dat maar niet lijkt te willen begrijpen hoe nietig en weerloos het is

het nu gaat om economie, cultuur, politiek of veiligheid – neemt Europa een belangrijke plaats in. Met name de Europese Unie (EU) heeft iets van een irritant, klein teckeltje, dat maar niet lijkt te willen begrijpen hoe nietig en weerloos het is. Het is echter de vraag of Europa (en met name de EU)

de illusie van zijn eigen grootsheid nog lang kan volhouden. Daarvoor is een aantal redenen.

Ten eerste noopt de comeback van klassieke geopolitieke thema's als energieveiligheid, protectionisme en oorlog tot een herijking van Europa's identiteit als 'normatieve' mogendheid. De EU is gebaseerd op de idee dat macht en geweld moeten worden uitgebannen, of in ieder geval gemarginaliseerd. Een eervol streven, dat zeker. Maar levert dit gedachtegoed voldoende weerbaarheid op om uitdagingen als een Iraans kernwapen, ongecontroleerde massamigratie, en een expansionistische Chinese vloot rücksichtslos aan te gaan? Ten tweede is Europa's multilaterale model niet langer in de mode. Onder het presidentschap van George Bush jr. heeft Amerika acht jaar lang aan de poten van 's werelds instituties gezaagd, wat het vertrouwen in internationale samenwerking en recht heeft ondermijnd. In plaats van sterke instituties met duidelijke regels zien we steeds vaker vage ad-hoccoalities waar eenieder lijkt te doen wat hij wil. Deze ontwikkeling is vooral voor de EU zorgwekkend, omdat de Unie (net als normale staten) tracht het eigen model van 'effectief multilateralisme' aan de rest van de wereld uit te dragen, of beter: op te dringen. Dat wordt nu dus steeds moeilijker. Ten slotte leidt de schijnbaar onvermijdelijke uitbreiding van de EU tot de verdere verwatering van de toch al frêle Europese identiteit. 'Europa' is te lang een werk-in-uitvoering gebleven, wat heeft geleid tot frustratie en vervreemding tussen Brussel en zijn 'burgers'. Het resultaat is een stuurloos Europa.

IDEALPOLITIK EN REALPOLITIK

Volgens auteurs als Robert Cooper en Robert Kagan leeft de EU in haar eigen kantiaanse paradijs.² Europa is inderdaad een haast idyllisch schiereiland van rust en welvaart met een grote aanzuigende werking op migranten uit minder geprivilegieerde werelddelen. De vele decennia van vrede en voorspoed hebben Europa tevens verzadigd gemaakt. De meeste Europeanen vinden militair geweld een bot en zelfs contraproductief instrument om politieke doelen te verwezenlijken. Wie naar de Amerikaanse escapades in Irak kijkt kan hen zeker geen ongelijk geven. Europa – en de EU in het bijzonder – presenteert zichzelf daarom liever als normatieve macht, een mogendheid die middels regelgeving, overredingskracht en sterke argumenten de eigen belangen en waarden verdedigt en verspreidt. Daarin is de EU tot op zekere hoogte effectief gebleken.³ Maar de prijs die de EU daarvoor betaalt is hoog, aangezien deze puur civiele benadering gepaard gaat met een bewuste slechtziendheid ten aanzien van groeiende strategische bedreigingen.

Binnen de krochten van de Brusselse macht heeft men de laatste jaren

schoorvoetend enkele militairen toegelaten. De EU heeft nu zelfs zogenaamde *battlegroups* die in principe op afroep gebruikt kunnen worden om militair in te grijpen. Sinds 2003 heeft de EU tevens een eigen veiligheidsstrategie, die onlangs nog werd aangepast om recente dreigingen (zoals piraterij) het hoofd te bieden. Deze *battlegroups* zijn echter tot nu toe niet ingezet, en de missies die de EU kwalificeert als ‘militair’ bestaan veelal uit bescheiden vredesoperaties, of het uitzenden van een handvol waarnemers of adviseurs. Dit is natuurlijk niet verwonderlijk. Het valt nauwelijks te verwachten dat een organisatie die decennialang niet *mocht* nadenken over buitenlandse politiek en veiligheid, zich op stel en sprong een volwaardige strategische cultuur aanmeet.⁴ In de jaren negentig kon dit gebrek nog met de mantel der liefde worden bedekt. Maar ook anno 2009 volhardt de EU in *idealpolitik*.

Dit is zeer verontrustend, want de geopolitieke barometer staat na 9/11 op ‘zwaar weer’. Het ‘einde der geschiedenis’⁵ is een illusie gebleken, en internationale politiek lijkt steeds meer op een multidimensionaal schaakbord waar strategen als Metternich en Kissinger zich meer thuis voelen dan Euroregenten als Barroso en Solana. In de praktijk betekent dit dat de

De EU accepteert net zoveel dreiging als het verwacht aan te kunnen, en dat is bar weinig

EU niets in te brengen heeft wanneer Rusland en Georgië op de vuist gaan; wanneer Israël Hamas te lijf gaat in de Gazastrook; wanneer Pakistan uiteen dreigt te vallen; wanneer Iran kernwapens ontwikkelt; wanneer tienduizenden im-

migranten zich aan Europa’s grenzen verdringen; of wanneer Rusland de gaskraan dichtdraait. Wie de Europese veiligheidsstrategie erop naslaat vindt voor dit soort conflicten en problemen nog niet eens het begin van een antwoord. Immers, de EU accepteert net zoveel dreiging als het verwacht aan te kunnen; en dat is bar weinig.

Op korte termijn valt hierin weinig verandering te brengen. Wellicht heeft de EU een catharsis nodig om de stap van normatieve mogendheid naar volwaardige supermacht te nemen. De incrementele vooruitgang die de EU heeft geboekt in de institutionele ontwikkeling van een gemeenschappelijk buitenlands, veiligheids- en defensiebeleid heeft, helaas, niet geleid tot strategische volwassenheid.⁶ Het is daarom wachten op een ‘nuttig conflict’ dat de Europese lidstaten wakker schudt. Enkele maanden zonder Russisch gas, of een serieuze terroristische dreiging aan het adres van Europa, kunnen daarbij wonderen doen. Niets galvaniseert de Europese identiteit immers zo gemakkelijk als een externe dreiging. Tot nu toe blijft het echter ‘ieder voor zich, en God voor ons allen’.

EUROPA ALS IDOL

Europa's mythe gaat als volgt: 'Lang geleden voerden Europese landen bloedige oorlogen met elkaar; miljoenen lieten het leven. Maar toen kwam de Eurofee, en zagen de Europeanen dat ze elkaars broeders waren. En ze leefden nog lang en gelukkig.' Dit Eurospreekje heeft aan geloofwaardigheid ingeboet.⁷ De huidige jeugd is voor niets bang, en zeker niet voor een mogelijk oploeiend conflict tussen Duitsland en Frankrijk. Toch verkoopt dit verhaal uitstekend *buiten* de EU. De pacificerende werking van nauwe onderlinge samenwerking vormt een inspiratiebron voor conflictregio's in Afrika en het Midden-Oosten.⁸ Dit versterkt het imago van de EU, dat met name tijdens het presidentschap van George Bush jr. de vaandels van internationale samenwerking en recht probeerde hoog te houden. De EU profileert zich als de kampioen van het 'effectieve multilateralisme'. Of het nu gaat om de millenniumdoelen, het tegengaan van klimaatverandering, of de internationale cultuurdialog, de EU staat vooraan en predikt samenwerking en compromis als zaligmakend. Europa realiseert zich terdege dat het als klein continent het beste tot zijn recht komt in een goed georganiseerde, transparante en natuurlijk stabiele wereldorde. Zolang recht voor macht gaat, en zolang de regels in Europa's voordeel uitwerken, is de EU veilig en tevreden.

Het is deze goed geïnstitutionaliseerde wereldorde die nu op wankelen staat. Vertrouwde thuishavens als de NAVO, de Verenigde Naties, en ook de immer uitdijende EU, zijn niet langer de stabiele ankerplaatsen voor de Nederlandse belangen. Door het einde van de Koude Oorlog en globalisering is de wereld flexibeler geworden, waardoor het moeilijker wordt om hechte coalities, laat staan langdurige bondgenootschappen, te vormen. Onder president Bush is deze ontwikkeling in een stroomversnelling geraakt. Als gevolg daarvan hebben alle globale en regionale instituties aan relevantie en geloofwaardigheid ingeboet. De financiële en economische crisis die in 2008 wereldwijd uitbrak, heeft tevens de noodzaak tot radicale hervorming van het zogenaamde Bretton Woods-systeem (waaronder het IMF en de Wereldbank) duidelijk gemaakt. Landen als China, India en Brazilië staan te trappelen om in deze 'nieuwe wereldorde' de grotere rol te spelen die hen qua bevolkingsaantal en BNP toekomt.⁹ Volgens welke regels deze 'nieuwe wereldorde' zal opereren weten we natuurlijk nog niet. Maar één ding is zeker: de relatieve invloed van de EU is tanende.

Het is onwaarschijnlijk dat het EU-model van pappen en nat houden kans van slagen heeft in de toekomstige wereld van *realpolitik*. Nieuwkomers als China voelen zich meer thuis in een internationale arena waar de heldere regels van het eigenbelang gelden, dan het complexe EU-circus waar managementtechnieken als benchmarking, best practice, *score-*

boards en *peer pressure* leidend zijn. Dat maakt de EU nerveus en onzeker. Immers, Europa's toekomst is niet alleen ongewis, maar ook nog eens somber. Gelukkig is Amerika's president Obama bereid om samen met Europa het voortouw te nemen bij de hervorming van 's werelds instituties. De rol van de G20 bij het managen van de economische crisis is daarvan een voorbeeld. In het vervolg zullen we meer van dit soort ad-hocclubjes zien, waar problemen met directe stakeholders worden aangepakt, en waar de regels al doende worden geformuleerd. Het is de vraag of Europa aan dit nieuwe spel der wereldpolitiek op hetzelfde niveau kan deelnemen.

ZELFDESTRUCTIE

Zoals Kurt Tucholsky het eens verwoordde: 'Das Gegenteil von Gut is nicht Böse, sondern gut gemeint.' De uitbreiding van de EU richting Centraal-Europa, de Balkan, het Middellandse Zeegebied, en nu zelfs Turkije, valt onder dit motto. De EU heeft technocratische voorwaarden gesteld aan aspirant-leden (de zogenaamde Kopenhagen-criteria), zonder zich ervan bewust te zijn dat uitbreiding Europa's interne cohesie, solidariteit en identiteit ondermijnt. De fragiele democratische legitimiteit en problematische bestuurbaarheid van de EU stellen grenzen aan de groei. Een Unie met meer dan dertig lidstaten en 500 miljoen 'burgers', gaat aan zelfdestructie ten onder. Het is immers nu al bijna onmogelijk om binnen de EU op belangrijke thema's gelijkgezindheid te bewerkstelligen, laat staan wanneer een recalcitrant en cultureel exotisch Turkije zich mag bemoeien met het Europese beleid ten aanzien van bijvoorbeeld Israël of het islamitische terrorisme. Het voorstel van de Franse president Sarkozy om met belangrijke buurlanden als Turkije en Rusland 'un espace économique et de sécurité commun' te creëren, is daarom veel realistischer.¹⁰

Maar de naïviteit van de EU maakt het moeilijk, zo niet onmogelijk, om Sarkozy's wijze raad ter harte te nemen. Dit vergt immers duidelijkheid omtrent de eigen belangen en culturele eigenheid, en de bereidheid om die te beschermen en verdedigen. De EU lijkt daarmee op Job Cohen, de 'eeuwige theedrinker' die de boel slechts bij elkaar wil houden zonder te willen (en durven) aangeven welke *Leitkultur* maatgevend behoort te zijn. Op termijn is dit geen goed beleid. Wanneer de uitbreiding van de EU een 'spel zonder grenzen' wordt, gaat de Unie aan zijn eigen 'succes' ten onder. Euroseptische Britten mogen dit toejuichen, het Nederlandse belang wordt hiermee niet gediend.

Hoeveel tijd rest de EU nog om haar zaakjes op orde te krijgen en zich voor te bereiden op het geopolitieke onweer dat op komst is? Het heeft natuurlijk geen zin om schuttersputjes te graven, of de hefbrug van een fic-

tief 'Fort Europa' op te takelen. Protectionisme en 'eigen volk eerst' mag bij de *Zeitgeist* aansluiten, maar is niet richtinggevend voor een succesvol eenentwintigste-eeuws Europa. Echter, de neoliberale droom van een grenze-loos multiculti-Europa is evenzeer illusoir. Wie denkt dat de nieuwe 'grondwet' (het Verdrag van Lissabon) Europa uit haar lethargie wakker zal kussen, komt ook bedrogen uit. Europa moet laveren tussen de scherpe klippen van de *realpolitik*, zonder de aantrekkingskracht van het EU-model te verliezen; het moet ruimte maken voor opkomende landen als China en India, zonder al te veel aan eigen invloed in te boeten; en het moet goede vrienden blijven met Turkije, zonder zichzelf middels uitbreiding de das om te doen. Laveren tussen deze Scylla en Charybdis is op zich al moeilijk genoeg. Met het huidige stuurloze Europa is deze opgave schier onmogelijk.

Literatuur

- Ash, Timothy Garton, 'Europe needs a bold new story — and to invent new ways to tell it', *The Guardian*, 22 maart 2007.
- Berlin, Isaiah, *Russische denkers*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1981.
- Börzel, Tanja A., 'Pace-Setting, Foot-Dragging, and Fence-Sitting. Member States Responses to Europeanization', *Journal of Common Market Studies* 40 (2002), nr. 2, 193-214.
- Cooper, Robert, *The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-First Century*. Londen: Atlantic Books, 2003.
- Cornish, Paul, en Geoffrey Edwards, 'The Strategic Culture of the European Union. A Progress Report', *International Affairs* 81 (2005), nr. 4, 801-820.
- Fukuyama, Francis, 'We Remain at the End of History', *The Independent*, 11 oktober 2001.
- Guiral, Antoine, 'Nicolas Sarkozy célèbre son Europe', *Libération*, 6 mei 2009.
- Kagan, Robert, *The Return of History and the End of Dreams*. New York: Knopf, 2008.
- , 'Power and Weakness', *Policy Review* (2002), nr. 113.

Noten

- 1 Walicki 1988; Berlin 1981.
- 2 Cooper 2003; Kagan 2002, 2008.
- 3 Mandelson 2007; Mattli en Büthe 2003; Börzel 2002.
- 4 Cornish en Edwards 2005.

- Laïdi, Zaki, *Norms Over Force. The Enigma of European Power*. New York/Londen: Palgrave/Macmillan, 2008.
- Lindley-French, Julian, *A Chronology of European Security and Defence 1945-2006*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Mahbubani, Kishore, *The New Asian Hemisphere. The Irresistible Shift of Global Power to the East*. New York: PublicAffairs, 2008.
- Mandelson, Peter, 'Openness, trade and the European Union'. Toespraak voor de Chambre de Commerce et de l'Industrie de Paris'. Parijs, 30 juni 2007.
- Manners, Ian, 'Normative Power Europe. A Contradiction in Terms?', *Journal of Common Market Studies* 40 (2002), nr. 2, 235-258.
- Mattli, Walter, en Tim Büthe, 2003. 'Setting International Standards. Technological Rationality or Primacy of Power?', *World Politics* 56 (2003), nr. 1, 1-42.
- Ortega, Martin (red.), *Global Views on the European Union*. Parijs: Institute for Security Studies, European Union, 2004.
- Walicki, Andrzej, *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Oxford: Clarendon Press, 1988.

- 5 Fukuyama 2001.
- 6 Lindley-French 2007.
- 7 Ash 2007.
- 8 Ortega 2004.
- 9 Mahbubani 2008.
- 10 Guiral 2009.

Europa en de wereld van morgen: medespeler of toeschouwer?

Is de rol van Europa als een soort ‘groot decadent Venetië’ uitgeteld, of staat het op de kaart als de supermogendheid van de toekomst? Het pessimistische scenario zal bewaarheid worden als intern getwist in de Europese Unie voortduurt en nationale agenda’s met elkaar blijven wedijveren. Institutionele hervormingen zijn nodig om het handelingsvermogen van de EU te versterken. Maar te vrezen valt dat er meer pijnlijke demonstraties van Europees onvermogen nodig zijn om het besef te versterken dat de lidstaten hun eigen belangen schaden door zich achter de eigen grenzen te verschansen.

door *Fred van Staden*

De auteur is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Leiden en lid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken. In het collegejaar 2008-2009 was hij ook Francqui-hoogleraar aan de Universiteit Gent.

WELKE BIJDRAGE ZOU EUROPA, in de gedaante van de Europese Unie, kunnen leveren aan de totstandkoming van een nieuwe wereldorde?¹ Het begrip ‘wereldorde’ verdient enige toelichting. Het wordt vaak verward met machtsverdeling. Zo spreekt men voorbarig over een multipolaire orde als men doelt op de relatieve vermindering van de Amerikaanse macht en de opkomst van China en India. Van orde kan echter pas worden gesproken indien er instellingen en regels zijn die zorgen voor regelmaat, voorspelbaarheid en stabiliteit in het internationale verkeer. En die behulpzaam zijn bij het verwerklijken of verzekeren van *public goods* –goederen van stoffelijke en niet-stoffelijke aard die voor alle landen en we-

reldburgers tezamen van waarde zijn. Daarbij valt te denken aan vrede en veiligheid, financiële en economische stabiliteit, het behoud van een goed milieu of de uitbanning van armoede.² Wil een wereldorde ook enigszins de toets van legitimiteit doorstaan, dat wil zeggen ook aanvaardbaar zijn voor de zwakkere landen, dan dient deze grenzen te stellen aan de uitoefening van macht door de sterkste partijen. Maar hier stuit men op een paradox. Aan de ene kant ontleent het idee van wereldorde zijn normatieve kracht aan de mate waarin het stelsel van instellingen en regels in staat is uitingen van brute machtspolitiek terug te dringen of uit te bannen; aan de andere kant heeft zo'n orde macht, in feite overmacht, nodig om te bereiken dat de regels worden nageleefd en ordeverstoorders gestraft.

Lang geleden kwam de Britse historicus Edward Carr tot de conclusie dat elke poging die in het verleden is ondernomen om een internationale orde te vestigen, alleen kans van slagen had indien deze berustte op het machtsoverwicht van één mogendheid, 'sufficiently coherent and sufficiently strong to maintain its ascendancy without being itself compelled to take sides in the rivalries of the lesser units'.³ Een orde die zou steunen op het collectieve leiderschap van een beperkt aantal ongeveer even machtige landen, zoals bijvoorbeeld het Concert van Europa in de eerste helft van de negentiende eeuw, was volgens hem gedoemd te mislukken. Elk van deze landen zou uiteindelijk, door de dwang van onderlinge competitie, aan zijn eigen belangen de voorrang geven boven de gezamenlijke. Hiertegenover kan het oordeel worden geplaatst van een niet minder prominente geleerde, Kenneth Waltz. Tien jaar voor het aantreden van George W. Bush als Amerikaans president schreef deze *godfather* van het neorealisme in de studie van de internationale betrekkingen de volgende profetische woorden: 'I believe that America is better than most nations but fear that it is not as much better as most Americans believe. In international politics, unbalanced power constitutes a danger even when it is American power that is out of balance.'⁴

De mogelijkheid tot het tegengaan van misbruik van macht verklaart waarom tegenwoordig de opkomst van nieuwe politieke centra meestal in een gunstig daglicht wordt gesteld. Met het verschijnen van deze centra zou in het internationale stelsel immers meer *countervailing power* ontstaan. Dit betekent dat er een tegenmacht is om grenzen te stellen aan de mogelijke willekeur van een dominante speler die, zoals de VS in de afgelopen jaren, zichzelf boven de internationale wet ging plaatsen. Als voordeel van een spreiding van de macht in de wereld geldt ook de mogelijkheid zeggenschap en verantwoordelijkheid in de wereld over meer spelers te verdelen.

Maar tegelijk houdt de ontwikkeling in de richting van een meerpolig politiek krachtenveld een ander risico in, namelijk dat van verlamming

door gebrek aan overeenstemming tussen de belangrijkste spelers. Waren de leiders van het klassieke Europese statenstelsel nog met elkaar

Het proces van mondialisering heeft de verschillen in waardepatronen duidelijker zichtbaar gemaakt

verbonden door eenzelfde culturele achtergrond, voor de huidige wereldleiders is dit veel minder het geval. Het proces van mondialisering heeft paradoxaal geleid tot het sterker naar voren treden van verschillen in waardepatronen. De weer opgelaaide discussie over de

geldigheid van het grondbeginsel van universaliteit van de mensenrechten — mensenrechten zijn overal en altijd van toepassing — is daar een weerspiegeling van. Auteurs als Robert Kagan zijn zelfs van mening dat een nieuwe tegenstelling de hedendaagse wereldpolitiek beheerst, namelijk die tussen de westerse democratieën en autocratisch bestuurde landen. Kagan richt zijn polemische pijlen speciaal op de leiders van China en Rusland, die naar zijn oordeel nog de gevangene zijn van het denken in termen van nationale soevereiniteit, invloedssferen en machtsevenwichten.⁵

DE EU ALS VOORTREKKER VAN HERVORMINGEN

De noodzaak van vergaande hervormingen in het stelsel van *global governance* staat buiten kijf. Blijven deze hervormingen uit, dan dreigt in de toekomst, zoals in het laatste *Global trends*-rapport van de Amerikaanse National Intelligence Council wordt genoemd, een situatie te ontstaan van ‘multipolariteit zonder multilateralisme’, ofwel een nieuwe machtsconfiguratie die ordeloos is.⁶ Er is wel spreiding van macht over diverse centra, maar er zijn geen algemeen aanvaarde regels en mechanismen om de wereldproblemen te lijf te gaan. De opkomende landen, die zich onvoldoende vertegenwoordigd voelen in de bestaande instellingen, zullen — al dan niet in onderlinge vereniging — hun eigen weg gaan. Fragmentatie in het bestaande stelsel zou het gevolg zijn. In de schaduw van de formele instellingen zullen ook in versterkte mate informele vormen van overleg opkomen. Daarnaast kan men nog vaker dan nu al het geval is wisselende coalities van internationale organisaties, staten, burgerorganisaties, sociale bewegingen en bedrijven verwachten.

De Europese Unie zou het als haar min of meer natuurlijke opdracht kunnen zien zich op te werpen als voortrekker van de noodzakelijke hervormingen in de architectuur van mondiale samenwerking. De EU is immers zelf de belichaming van instellingen en regels. De EU ziet zichzelf bovendien als een internationale orde-in-het-klein, die tot voorbeeld kan

dienen voor de wereld als geheel.⁷ Een postmoderne orde⁸ wel te verstaan, waarin onderhandelingen op basis van een uitruil van belangen als enige methode van conflictoplossing wordt toegelaten. Een orde ook waarin het vanzelfsprekend wordt geacht dat bovennationale instellingen, uitgerust met een arsenaal van dwingende regels en besluiten, zich op bepaalde terreinen vergaand bemoeien met de interne verhoudingen in de lidstaten.

Tot op zekere hoogte heeft de EU de rol van voortrekker in de afgelopen jaren al gezocht. In de *Europese Veiligheidsstrategie* van eind 2003 heeft zij steun betuigd aan een organisatie van de wereld die is gebaseerd op doeltreffend multilateralisme.⁹ Dat houdt in elk geval in: instituties die goed functioneren en regels die algemeen worden aanvaard en nagekomen. Zoals het ooit plastisch is omschreven, instituties en regels die 'bijten'. In het recentste document *Veiligheid in een veranderende wereld*, dat verslag doet van de toepassing van de veiligheidsstrategie in de afgelopen vijf jaar, hebben de EU-leiders de voorkeur voor 'effectief multilateralisme' als grondslag voor een nieuwe wereldorde bevestigd.¹⁰ Eerder hadden zij al een lans gebroken voor de voorstellen tot wijzigingen in het VN-systeem die op gezag van de vorige secretaris-generaal Kofi Annan aan de lidstaten zijn voorgelegd.¹¹ Anders dan de VS heeft de EU ook nimmer de primaire verantwoordelijkheid van de VN-Veiligheidsraad voor de handhaving van vrede en veiligheid in de wereld ter discussie gesteld.

De EU heeft het niet alleen bij woorden gelaten: op belangrijke conflicttonelen, zoals Kosovo, Afghanistan en Soedan/Darfur, heeft zij nauw met de volkerenorganisatie samengewerkt. In 2007 zijn de institutionele banden tussen de EU en de VN nog versterkt. Thans worden alle zestien lopende vredesoperaties van de VN door de EU gesteund. Als politieke eenheid met bescheiden militaire vermogens staat de Unie buiten verdenking ouderwetse machtspolitiek te willen bedrijven. Ze vormt geen bedreiging voor het grondgebied van welk land dan ook. Dat verschaft haar zeker in Afrika en Azië een onmiskenbaar politiek krediet. In dat opzicht verkeren de VS, ook onder president Obama, in een andere positie; geen enkele Amerikaanse president zal, met een beroep op de nationale veiligheid, het eenzijdig gebruik van militaire macht volledig willen uitsluiten.¹² De EU heeft bij de oplossing van conflicten of het stabiliseren van de vrede nadrukkelijk voor een zogeheten holistische benadering gekozen. Het gaat daarbij om de integratie van civiele en militaire componenten, met de inzet van een breed spectrum van beleidsinstrumenten — diplomatie, handel, ontwikkeling, humanitaire hulp en zo nodig militaire dwang. In dat opzicht geniet de EU in beginsel ook een comparatief voordeel ten opzichte van bijvoorbeeld de NAVO, al zal zij vermoedelijk nog gedurende lange tijd de uitvoering van grootschalige militaire operaties aan deze organisatie moeten overlaten.

HET PROBLEEM VAN DE EUROPESE OVERVERTEGENWOORDIGING

Een probleem van niet gering formaat is de oververtegenwoordiging van de Europese landen in een groot aantal internationale lichamen, de Veiligheidsraad voorop. Europa is in deze kwestie een mogelijke oplossing, maar tegelijk een actueel probleem. De Europese landen bezetten niet alleen twee van de vijf permanente zetels van dit orgaan, maar momenteel ook nog twee¹³ van de tien niet-permanente (Turkije niet meegerekend). Het Europese gewicht in het IMF en de Wereldbank is zo mogelijk nog zwaarder: de Europese landen bezitten ongeveer een derde van alle stemrechten. De EU kan moeilijk als een geloofwaardige hervormer van het multilaterale stelsel overkomen, indien de grotere lidstaten niet bereid zijn in het eigen nationale vlees te snijden. Maar het is genoegzaam bekend dat het heel wat eenvoudiger is landen tot exclusieve organen toe te laten dan ze eruit te verwijderen.

Pleidooien voor een gemeenschappelijke Europese zetel in de Veiligheidsraad, het IMF, de G7/8 en de G20 hebben tot dusver alleen een willig gehoor gevonden in EU-landen die niet aan de Hoge Tafel van het internationaal overleg mogen plaatsnemen. Het ontbreken van zo'n Europese zetel vormt op zijn beurt weer de rechtvaardiging voor de landen die zijn uitgesloten van het exclusieve overleg om daarin ook een plaats te verwerven. Te wijzen valt in dit verband op het streven van Duitsland naar een permanente zetel in de Veiligheidsraad, alsook op de succesvolle lobby van

Nederland en Spanje om aanwezig te mogen zijn bij de bijeenkomsten van de G20 in Washington (november 2008) en Londen (april 2009). Behalve nationale statuszucht wreekt zich hier het feit dat het klassieke buitenlands beleid buiten het Europese gemeenschapskader staat. In vergelijking hiermee lijkt me de formele tegenwerping dat internationale organisaties niet in de Veiligheidsraad kunnen zijn ver-

Het voorbeeld van de Wereldhandelsorganisatie toont dat de EU in staat is onderhandelingsmacht uit te oefenen, als zij met één stem spreekt

tegenwoordigd van minder gewicht. De EU-lidstaten zouden in elk geval hun goede wil kunnen tonen door op korte termijn verder mee te werken aan een drastische herschikking van de stemverhoudingen binnen het IMF en de Wereldbank.

Dit betekent onvermijdelijk een vermindering van het stemgewicht van deze lidstaten, waaronder Nederland, ten gunste van de opkomende lan-

den buiten Europa. Op langere termijn wordt de wenselijke oplossing van één Europese zetel waarschijnlijk kansrijker, naar de mate waarin de nationale regeringen uit de huidige crisis de les trekken dat het economisch en financieel beleid van de lidstaten veel beter op elkaar moet worden afgestemd, teneinde tot een effectieve bestrijding van een diepe recessie te komen. Het voorbeeld van de Wereldhandelsorganisatie (wto), waarin de Europese Commissie namens de lidstaten optreedt, laat in elk geval zien dat de EU in staat is een formidabele onderhandelingsmacht uit te oefenen, als zij met één stem spreekt.

Niet minder belangrijk is te komen tot een herijking van de taken van deze instellingen en de spelregels. Van in het bijzonder het IMF is de laatste jaren gezegd dat het een oplossing was op zoek naar een probleem. De mondiale financiële crisis heeft de gedachte actueel gemaakt dat het Fonds zijn bestaan op een zinvolle manier kon verlengen door als *early warning*-mechanisme op te treden bij verstoringen in het internationale geldverkeer en toezicht te houden op de *global imbalances*. Ook is de overtuiging gegroeid dat de middelen van het Fonds drastisch moeten worden uitgebreid, teneinde landen in financiële nood te kunnen helpen. Inmiddels zijn voor dit doel ook belangrijke besluiten genomen. De EU dient er oog voor te hebben dat de nieuwe spelregels ook nadrukkelijk rekening zullen houden met de belangen van de opkomende landen. Men kan China en India moeilijk aanmoedigen een rol van *responsible stakeholder* te vervullen, indien zij geen deel hebben aan de belangen waarvoor zij verantwoordelijkheid zouden moeten aanvaarden.

RELATIE MET DE VS

Het is zonneklaar dat de EU bij het leveren van een bijdrage tot de vormgeving van een nieuwe wereldorde voor een reusachtige opgave staat. Zeker is dat zij die opgave niet alleen kan uitvoeren. Nauwe samenwerking met de VS is een vereiste. Dit dient per se niet te gebeuren met het motief het Westen tegen de rest van de wereld te mobiliseren, maar wel om een multilaterale, inclusieve wereldorde stevig te verankeren in landen met een lange rechtsstatelijke traditie. Met het aantreden van een nieuwe Amerikaanse president zijn zeker niet alle oorzaken van de trans-Atlantische verwijdering van de afgelopen tijd verdwenen. Een aantal van deze oorzaken heeft immers te maken met een grondige verandering van de geopolitieke omstandigheden en verschillen in politieke cultuur die losstaan van de persoon en het beleid van de vorige president. Toch lijkt er een kans te zijn op een *New Atlantic Bargain*, waarover in het verleden zo vaak en zonder resultaat is gesproken: een akkoord dat Europa binnen het Atlantisch

Bondgenootschap op voet van gelijkwaardigheid met de VS zou kunnen brengen. Ook wanneer de realiteit gebiedt te erkennen dat Europa voor Amerika niet meer dezelfde strategische prioriteit heeft als in het verleden, zonder de steun uit ons werelddeel is het moeilijk voorstelbaar dat de VS erin slagen de kloof te overbruggen tussen zijn nationale macht en de internationale legitimiteit.¹⁴

Er zijn nog steeds overtuigende argumenten om de VS een ‘onmisbare natie’ voor de wereld als geheel te noemen. De problemen die in het recente verleden zijn ontstaan als gevolg van te veel Amerikaanse macht zijn waarschijnlijk niet groter dan die in de toekomst zouden opkomen door te weinig Amerikaanse macht. In het bonte en soms onhandelbare gezelschap dat het wereldtoneel bezet, kan de hand van een regisseur nu eenmaal moeilijk worden gemist. Dat type van leider is natuurlijk wat anders dan de eigenmachtige heerser — de spreekwoordelijke *bully* — die de zwakkere landen ringeloort.

Hoe moet Europa zich opstellen? Robert Cooper heeft aannemelijk gemaakt dat de beste manier om de VS te overreden zijn macht verstandig te gebruiken is door zich onmisbaar voor Washington te maken.¹⁵ Niet als het spreekwoordelijke schoothondje dat het baasje altijd gehoorzaamt, maar wel als zelfverzekerde partner die enerzijds bereid is te delen in verantwoordelijkheden en lasten en anderzijds zich inspant om de VS te binden aan internationale regels en de plicht tot het voeren van open overleg. Het laatste zou voorwaarde voor Europese steun moeten zijn. Men zou in dit verband de term *soft balancing* kunnen hanteren als aanduiding van de gewenste beleidsstrategie.

TEGENSTRIJDIGE TOEKOMSTVERWACHTINGEN

De grote vraag is of de EU in de voorzienbare toekomst voldoende organisatorische slagvaardigheid en politieke eensgezindheid zal kunnen opbrengen om een speler van betekenis te zijn. Daarover bestaan uiteenlopende speculaties. In het eerdergenoemde *Global trends*-rapport wordt een somber scenario uitgesponnen waarin de EU zich blootstelt aan het gevaar van toenemende irrelevantie. Dit zou het gevolg zijn van het onvermogen van haar leiders om de kloof met de sceptische Europese kiezers te overbruggen en verder te reiken dan het eindeloze debat over de institutionele hervormingen. Intern getwist en nationale agenda’s die met elkaar wedijveren blijven de EU, zo suggereert het rapport, hinderen economische kracht om te zetten in mondiale invloed.¹⁶ In zo’n scenario kan gemakkelijk het beeld ontstaan van een wegzakkend Europa als een Venetië-in-het-groot: bewonderd om zijn monumentale schoonheid, maar in al zijn deca-

dentie uitgeteld. Prachtig dus om te worden bekeken, maar onmachtig om zijn verantwoordelijkheid te nemen.¹⁷

Tegenover dit spengleriaanse toekomstbeeld kunnen echter de optimistische beschouwingen worden geplaatst van auteurs die de EU juist als de supermogendheid van de toekomst uittekenen.¹⁸ Zo heeft staatssecretaris Timmermans de gedurfd stelling geponeerd dat de eenentwintigste eeuw niet de Eeuw van Azië zal worden, zoals velen aannemen, maar de Eeuw van Europa.¹⁹ In vergelijking met andere delen van de wereld zou Europa in de beste positie verkeren het hoofd te bieden aan de grote vraagstukken van de toekomst, niet in de laatste plaats het vraagstuk van energieschaarste en klimaatverandering. Ons werelddeel beschikt immers, zo luidt de redenering, over een hoogopgeleide en koopkrachtige bevolking. Europa is ook zeker niet te klein. Telt men de landen mee waarmee de EU in het kader van het Europees Nabuurschap Beleid (ENB) samenwerkt, dan komt men zelfs op 750 miljoen bewoners uit. Bovendien kent ons deel van de wereld relatief weinig sociale onrust, mede als gevolg van niet al te ongelijke inkomensverhoudingen. Het Europese maatschappijmodel, de vrucht van het historische compromis tussen sociale rechtvaardigheid en economische efficiency, zou het beste aansluiten bij de oplossingen die moeten worden gevonden om de problemen van de huidige wereldcrisis te boven te komen.²⁰

Enige nuchterheid is hier natuurlijk op haar plaats. Europa beschikt inderdaad over een aantal troefkaarten. Helaas kent het, vooral in de sfeer van de buitenlandse betrekkingen, ook evidente zwakheden. Wil de EU een werkzaam aandeel kunnen nemen in de gewenste ombouw van de internationale structuren, dan moeten in de lidstaten allereerst internationale ambitie en een publiek draagvlak bestaan. Dat is niet vanzelfsprekend. Er bestaat zoiets als de Zwitserse verleiding: zich overgeven aan de materiële genoegens in het leven onder het gelijktijdig overlaten van internationale verantwoordelijkheden aan anderen. Regeringsleiders kunnen gemakkelijk voor deze verleiding bezwijken onder druk van kiezers die vinden dat eerst de problemen in eigen land moeten worden opgelost. Men kan niet straffeloos negeren dat er in Nederland (en andere Europese landen) een kloof bestaat tussen kosmopolitische elites enerzijds en sterk nationaal gerichte groepen van veelal laagopgeleide burgers anderzijds. Terwijl de maatschappelijke bovenlaag openstaat voor transnationale bewegingen en inziet dat de EU een belangrijke taak heeft bij het in goede banen leiden van het proces van mondialisering, heerst vooral aan de onderkant van de samenleving een wijdverbreid gevoel dat de Europese landen aan zichzelf genoeg hebben en zich van de boze buitenwereld moeten afschermen.

Het is natuurlijk naïef ervan uit te gaan dat deze kloof in een handomdraai langs de weg van betere voorlichting en duidelijker stellingnamen

van verantwoordelijke politici kan worden overbrugd, hoe wenselijk beide middelen ook zijn. Helaas zullen waarschijnlijk meer pijnlijke demon-

*Bij het Europese
integratieproces is de dwang
van omstandigheden zeker zo
belangrijk als het rationeel
inzicht in gemeenschappelijke
voordelen*

straties van Europees onvermogen nodig zijn om in alle geledingen van de samenleving het besef te versterken dat de Europese landen hun eigen belangen schaden door zich achter de eigen grenzen te verschansen. Het Europese integratieproces is nu eenmaal te zien als een lang leerproces, waarbij de dwang van omstandigheden zeker zo belangrijk is als het rationeel inzicht

in gemeenschappelijke voordelen. Nodig is ook dat men serieus omgaat met de zorgen en angsten van die burgers die afkerig blijken te zijn van een sterk internationaal engagement. Voor zover deze zorgen en angsten verband houden met diepe onvrede over de binnenkomst van grote groepen buitenlanders uit vreemde culturen en goedkope arbeidskrachten uit nieuwe EU-landen, dient het beleid zich in versterkte mate te richten op integratie van minderheden en het bestrijden van sociale dumping.

EUROPEES HANDELINGSVERMOGEN

Behalve ambitie en publiek draagvlak is er aan EU-zijde ook voldoende handelingsvermogen nodig. De Unie kan alleen deel hebben aan de leiding van een toekomstige internationale orde, indien zij in staat is tijdig haar voornemens om te zetten in krachtadig optreden. Bekende euvelen in het buitenlands beleid van de EU zijn het gebrek aan cohesie tussen de verschillende pijlers en de zwakke coördinatie van de activiteiten tussen de lidstaten. Zo wordt in rapport van de European Council on Foreign Relations over de betrekkingen van de EU met China aangetoond hoezeer afzonderlijke lidstaten met elkaar in competitie zijn om een bevoorrechte positie ten opzichte van het grootste Aziatische land te verwerven.²¹ De Unie is als het ware een gespleten persoonlijkheid. Bepaalde bevoegdheden (buitenlandse handel) zijn immers in het gemeenschapskader ondergebracht of worden gedeeld tussen Europese instellingen en lidstaten (ontwikkelingssamenwerking), terwijl de na te streven samenwerking in het domein van de klassieke diplomatie en het veiligheidsbeleid een strikt intergouvernementeel karakter heeft. Daar trekken de lidstaten dus aan het langste eind. Verder is de wijze waarop de EU naar buiten wordt vertegenwoordigd, voor buitenstaanders moeilijk te doorgronden.

Zoals bekend, brengt het Verdrag van Lissabon (Hervormingsverdrag) in dit opzicht een aantal verbeteringen. De voorgestelde vaste (semipermanente) voorzitter van de Europese Raad kan meer continuïteit brengen in het werk van dit lichaam, dat zich meer en meer tot *het* centrum van de Europese beleidsvorming heeft ontwikkeld. Ook zal de bekleeder van dit nieuwe ambt de EU een duidelijker gezicht kunnen geven in haar relaties met de buitenwereld. Dan moet men er wel van uit kunnen gaan dat de voorzitter van de Commissie zich bij een meer ondergeschikte positie in de externe vertegenwoordiging zal neerleggen. En dat de Hoge Vertegenwoordiger-nieuwe-stijl,²² die de uitvoerende verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid en de portefeuille van de externe betrekkingen in de Commissie zal combineren, zich niet als *supremo* voor buitenlandse aangelegenheden gaat gedragen. Overigens is voor de combinatie van beide functies in één persoon veel te zeggen: men mag hierdoor een betere afstemming van het beleid tussen de verschillende pijlers verwachten.

Van groot belang is dat het nieuwe Verdrag op een aantal terreinen wel een uitbreiding van meerderheidsbesluiten meebrengt, maar dat dit uitdrukkelijk niet geldt voor het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid. Dit maakt in een EU van 27 (en straks misschien meer) lidstaten een verruiming van de mogelijkheid tot constructieve onthouding tot een urgente zaak. Vetokracht van 27 lidstaten en internationaal crisisbeheer staan nu eenmaal op gespannen voet met elkaar. Bij de opstelling van het Verdrag is de kans gemist vast te leggen dat per geval een meerderheid van bijvoorbeeld twee derde van het aantal lidstaten moet kunnen uitmaken wat zij nodig of wenselijk vindt. Een minderheid zou niet gebonden behoeven te zijn aan de uitvoering van meerderheidsbeslissingen mee te werken. Zodoende zou geen lidstaat tegen zijn zin worden gedwongen iets te doen of te laten, maar omgekeerd niet kunnen verhinderen dat de EU met gepaste middelen op een crisissituatie zal reageren.

INFORMELE KERNGROEP

Kan de EU de rol van hervormer van de multilaterale instellingen waarmaken zonder zichzelf verder te hervormen? Dat laatste is nogal problematisch in een EU die hervormingsmoe heet te zijn. Eén ding is zeker: ook wanneer het Verdrag van Lissabon in werking zou treden, blijft de EU als internationale actor bijzonder kwetsbaar. Dat plaatst haar op achterstand in vergelijking met de wereldspelers die wél kunnen steunen op effectief politiek (statelijk) gezag. Het is dan ook een illusie te menen dat dit Verdrag een einde zal maken aan de tendens tot directoriumvorming tussen

de drie grootste lidstaten (Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië) bij de grote thema's van buitenlandse politiek. Deze tendens is alleen maar sterker geworden na de laatste grote uitbreidingsronde. Men kan betogen dat een directorium een pover en – uit een oogpunt van de rechtsgelijkheid van alle lidstaten – schadelijk substituuut is van volwaardig politiek leiderschap. Maar door dit te zeggen verdwijnt het verschijnsel natuurlijk niet.

Een doorbraak in federale richting naar de vestiging van een supranationale Europese regering is onhaalbaar. Gegeven dit feit zou men ook het pragmatische standpunt kunnen innemen dat, naar de mate waarin overeenstemming tussen de EU-3 bijdraagt tot de slagvaardigheid en effectiviteit van het Europese optreden, directoriumvorming het kleinste van alle kwaden is. Deze ontwikkeling verdient daarom ook vanuit de Nederlandse gezichtshoek geen negatieve bejegening. Wel zouden er afspraken moeten worden gemaakt over openheid en verantwoording die de grote landen in hun onderling overleg moeten betrachten. Ook dient een recht op zeggenschap te worden erkend voor kleinere lidstaten die bereid zijn relatief grote bijdragen te leveren aan gezamenlijke Europese acties. Langs de geschetste lijn kan men ook de sleutel vinden voor het vinden van een bevredigende regeling van het vraagstuk van het leiderschap in zaken van Europees buitenlands en veiligheidsbeleid. Men zou een informele kerngroep kunnen vormen bestaande uit de drie grote lidstaten en een beperkt (en wisselend) aantal kleinere lidstaten. Deze groep belast zich met de voorbereiding van besluiten over belangrijke internationale kwesties. Ook zou zo'n groep zich bezig kunnen houden met het politiek-strategische toezicht op de uitvoering van Europese crisisinterventies. Overeenstemming over deze of een soortgelijke formule is uiteindelijk medebepalend voor de vraag of de EU genoeg zal moeten nemen met een rol van toeschouwer of in staat zal zijn actief en constructief mee te spelen in de wereld van morgen.²³

Noten

- 1 De tekst van dit artikel is grotendeels gebaseerd op een oratie die de auteur op 25 maart 2009 uitsprak aan de Universiteit Gent.
- 2 Zie bijvoorbeeld Inge Kaul e.a. (red.), *Providing global public goods. Managing globalization*. Oxford/New York: Oxford University Press, 2003.
- 3 Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939. An introduction to the study of international relations*. Londen: Macmillan, 1946, p. 235.

- 4 Kenneth N. Waltz, 'America as a model for the world? A foreign policy perspective', *Political Science and Politics* 24 (1991), nr. 4, 670.
- 5 Robert Kagan, *The return of history and the end of dreams*. New York: Alfred A. Knopf, 2008.
- 6 National Intelligence Council, *Global trends 2025. A transformed world*. Washington, D.C.: NIC, 2008, p. 81.
- 7 Zie bijvoorbeeld Karen Smith, *European Union foreign Policy in a changing world*. Cambridge: Polity, 2008.
- 8 Deze term wordt onder andere gebruikt

- door Robert Cooper in zijn boek *The breaking of nations. Order and chaos in the twenty-first century*. Londen: Atlantic Books, 2003.
- 9 *Een veiliger Europa in een betere wereld. Europese veiligheidsstrategie*. Parijs: Instituut voor Veiligheidsstudies van de Europese Unie, december 2003, p. 17. Voor beschouwingen over deze strategie, zie onder andere Sven Biscop en Jan Joel Andersson (red.), *The EU and the European security strategy. Forging a global Europe*. Abingdon: Routledge, 2008.
 - 10 *Veiligheid in een veranderende wereld*. Verslag over de toepassing van de Europese veiligheidsstrategie (december 2008).
 - 11 Zie vooral *In larger freedom. Towards development, security and human rights for all*. Report of the Secretary-General, New York: United Nations General Assembly, maart 2005.
 - 12 In zijn boek *Audacity of hope* (2006) laat Barack Obama er geen onduidelijkheid over bestaan dat er tijden kunnen zijn waarin de VS de rol van wereldpolitieagent moeten spelen, het recht behouden eenzijdig tegen een acute dreiging op te treden en niet kunnen aanvaarden dat Amerikaanse beslissingen worden geblokkeerd door een veto in de VN-Veiligheidsraad.
 - 13 Behalve Oostenrijk ook kandidaat-EU-lid Kroatië.
 - 14 Dit is een belangrijk thema in boeken die de afgelopen jaren een vooraanstaande plaats hebben ingenomen in het debat over de Amerikaanse buitenlandse politiek in de toekomst, zoals Zbigniew Brzezinski, *The choice. Global domination or global leadership*. New York: Basic Books, 2004; Francis Fukuyama, *America at the crossroads. Democracy, power and the neoconservative legacy*. New Haven, CT: Yale University Press, 2006; en Fareed Zakaria, *The Post-American World*. New York/Londen: W.W. Norton & Company, 2008.
 - 15 Robert Cooper, 'Dealing with the Colossus. How the USA works; how to work with it'. Mullerlezing voor het Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken, Den Haag, 10 april 2008. Tijdens haar eerste bezoek aan Europa begin maart beschreef de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Hillary Clinton, Europa als de *essential partner* voor de VS in de bestrijding van klimaatverandering, de strijd tegen het terrorisme en het herstel van de mondiale economische crisis. Zie *International Herald Tribune*, 7 maart 2009.
 - 16 NIC 2008, p. 32.
 - 17 De vergelijking tussen Europa en Venetië is ontleend aan de Franse schrijver en commentator Dominique Moïsi. Zie zijn artikel 'Europe must not go the way of decadent Venice', *Financial Times*, 12 juni 2005.
 - 18 Zie vooral Jeremy Rifkin, *The European Dream. How Europe's vision of the future is quietly eclipsing the American Dream*. New York: Tarcher/Penguin, 2004; Mark Leonard, *Why Europe will run the 21st century*. Londen: Fourth Estate, 2005; en T.R. Reid, *The United States of Europe. The new superpower and the end of American supremacy*. New York: Penguin Press, 2004.
 - 19 In een voordracht getiteld 'Europe and its neighbourhood', gehouden op 10 oktober 2008 in Den Haag.
 - 20 Ibidem.
 - 21 John Fox en François Godement, *A Power Audit of EU-China Relations*. Londen: ECFR, april 2009.
 - 22 De officiële naam gaat luiden: Hoge Vertegenwoordiger van de Unie voor Buitenlandse Zaken en het Veiligheidsbeleid.
 - 23 Zie hierover nader het laatste hoofdstuk van Alfred van Staden, *De roep om leiderschap in de internationale politiek. Waar zijn de grote staatslieden gebleven?* Assen: Van Gorcum, 2008.

De EU in de wereld: tussen macht en onmacht

De EU-lidstaten zullen meer eenheid moeten bewerkstelligen én het vermogen ontwikkelen om militair op te treden, als zij internationale invloed willen uitoefenen. De Unie moet daarbij geen kopie van de VS worden. Dat heeft zij niet nodig om haar eigen rol geloofwaardig te kunnen spelen.

.....
 door *Jan Rood*

De auteur is verbonden aan Instituut Clingendael te Den Haag. Hij is tevens bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

OVER DE REUS, DE DWERG EN DE MUIS

Over de Europese Unie wordt vaak gezegd dat zij in haar externe betrekkingen economisch een reus is, maar politiek het stadium van de dwerg niet is ontgroeid en militair niet veel meer is dan een muis.¹

En inderdaad, economisch kan de EU met haar markt, handelsbeleid en euro een potje breken op het mondiale niveau. Toegang tot de Europese eenheidsmarkt, of het nu om landbouw- of industrieproducten gaat, is voor veel landen van buiten de EU van levensbelang. De Afrikaanse ontwikkelingslanden kunnen daar een woordje over meespreken. Het internationale handelsoverleg wordt nog steeds in belangrijke mate gedomineerd door het duo de EU en de VS. Voortgang op het pad naar verdere liberalisering van de wereldhandel hangt af van de Europese bereidheid de steun aan de eigen landbouwsector verder te verminderen en de eigen markten verder te openen. En met de euro hebben de eurolanden niet alleen een stootkussen tegen de financieel-economische storm die momenteel door de wereldeconomie raast, maar bovenal hebben zij een munt die in potentie het vermogen heeft gelijkwaardig te worden aan de dollar, die als overblijfsel van de naoorlogse Amerikaanse hegemonie nog steeds de belangrijkste reservevaluta is binnen het mondiale financiële bestel. Kortom, economisch valt de EU niet uit te vlakken.

Hoe anders ligt dat op het politieke en militaire vlak — dat wil zeggen, op het terrein van de buitenlandse betrekkingen. Daar, zo wil het populaire beeld, blinkt de Unie uit door verdeeldheid, onmacht en achterdocht. *Verdeeldheid* doordat binnen een gezelschap van 27 zo verschillende landen de voor een krachtig extern optreden noodzakelijke eenheid veelal ontbreekt, vooral als het om gevoelige zaken gaat. Het beleid ten aanzien van Rusland is hiervan een schoolvoorbeeld. Waar de Unie qua energieveiligheid en stabiliteit alle belang heeft bij een helder optreden ten aanzien van deze gefrustreerde voormalige grootmacht, blijkt zij in de praktijk verdeeld tussen landen die de Russen de onbetaalde rekening van meer dan veertig jaar bezetting willen presenteren en landen die de Russen bij voorkeur naar de mond praten. *Onmacht* omdat het de EU op het terrein van defensie en veiligheid ontbreekt aan de militaire middelen om daadwerkelijk een vuist te kunnen maken. Europa rekent zich rijk aan zijn ‘zachte macht’ van hulp en handel, waar in de omgang met de boze buitenwereld toch ook militaire macht noodzakelijk is. *Achterdocht*, tot slot, omdat de lidstaten elkaar niet vertrouwen als het om buitenlandse politiek gaat. De kleine landen vertrouwen de grote niet en de laatste vertrouwen elkaar niet. Atlantisch georiënteerde lidstaten verdenken de meer Europees gezinde landen ervan Europese samenwerking op het terrein van buitenlandpolitiek toch vooral te willen gebruiken als tegenwicht tegen de VS, waar in de visie van deze Atlantici de Amerikanen nog steeds de belangrijkste garantie voor hun eigen veiligheid zijn. Deze tegenstelling is met de uitbreiding met de meer Atlantisch gerichte Midden- en Oost-Europese landen alleen maar scherper geworden.

Een economische reus, maar een politieke dwerg en een militaire muis. Is dat beeld juist? En als dat zo is, is dat dan erg? Of ontkomt de EU er niet aan om op straffe van marginalisatie in een veranderende wereld toch een grotere eenheid in haar buitenlandspolitieke optreden te bewerkstelligen en zich tot een *Europe-puissance* te ontwikkelen; dat wil zeggen een Unie die de eigen belangen indien noodzakelijk ook met harde machtsmiddelen kan beschermen? Hoe waarschijnlijk is het dat dit gebeurt? En tot slot, wat betekent dat voor Nederland; een land dat zich van oudsher in een ietwat ongemakkelijke spagaat bevindt tussen enerzijds een sterke gerichtheid op het Atlantisch bondgenootschap als het om veiligheid gaat en de EU als kader voor economische belangenbehartiging?

DE EU: MEER DAN ALLEEN EEN ECONOMISCHE REUS?

Niemand zal willen betwisten dat de Unie economisch een van de belangrijke actoren is op het wereldtoneel. Die positie is enerzijds de resultante van het Europese integratieproces zelve: de totstandkoming van een ge-

meenschappelijk handelsbeleid, de marktintegratie en het creëren van de euro. Tegelijkertijd is zij nauw verbonden met de politieke constellatie van waaruit het naoorlogse wereldeconomisch bestel is ontstaan. Die constellatie werd gedomineerd door ‘het Westen’, met de VS als leidende macht en de West-Europeanen als juniorpartners. De hieruit voortvloeiende wereld-economische orde reflecteerde dan ook in belangrijke mate de waarden en belangen van de westerse naties. Dat bestel staat evident onder druk en zal

Europa als economische reus zal op zijn tellen moeten passen

naar veler verwachting de komende decennia plaatsmaken voor een multipolaire constellatie, waarin andere machten, vooral uit Azië, hun plek zullen opeisen aan de onderhandelingstafel. Het feit dat niet de G7 van ‘oude industrielanden’

maar de G20 met onder anderen China, India, Brazilië en Rusland het mondiale platform was voor de aanpak van de financieel-economische crisis, is in dezen veelzeggend. Omineus voor Europa hierbij is dat als er tegenwoordig over de economisch machtigen van de toekomst wordt gesproken, dat het dan over de G2 gaat, namelijk de VS en China. Europa valt dus buiten de boot. Als economische reus zal het op zijn tellen moeten passen.

Maar hoe staat het met het politiek-militaire profiel van de Unie? Is zij nog dwerg c.q. muis? Dat te stellen miskent de ontwikkeling die zich onmiskenbaar, mede in reactie op het fiasco op de Balkan, de afgelopen tien jaar op het terrein van het buitenlands en veiligheidsbeleid heeft voorgedaan. De machteloze praktijk van de Europese Politieke Samenwerking (EPS) is met het Verdrag van Maastricht (1991) opgegaan in het strakkere kader van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) van de EU. Maar vooral sinds Tony Blair en Jacques Chirac elkaar in 1998 in Saint-Malo wisten te vinden op de noodzaak een eigen Europese defensiecapaciteit te ontwikkelen, is er sprake van een versnelling van de Europese samenwerking op het gebied van het buitenlands beleid en het Europese Veiligheids- en Defensiebeleid (EVD). Het gaat met vallen en opstaan, maar de Unie krijgt daarmee langzaam een politiek en militair gezicht, een gezicht dat zich onder andere toont in de vorm van een daadwerkelijke inzet onder de vlag van de EU. Zie het voormalige Joegoslavië, waar de Unie een belangrijke rol speelt bij de stabilisatie van de regio (Bosnië en Kosovo); zie het Europese optreden in Congo en Soedan, waar de Unie zich bemoeit met fragiele staten; en zie, tot slot, de inspanning van de EU om het conflict van augustus 2008 tussen Georgië en Rusland te beëindigen. Sterker, aangenomen mag worden dat de EU in vele lopende dan wel bevroren conflicten voor de betrokken partijen de acceptabelste bemiddelaar en vredes-

handhaver zal zijn. Er is dus op het externe vlak meer dan genoeg te doen.

Die meer geprononceerde rol op het externe vlak is bovendien ingebed in een *Europese veiligheidsstrategie*, met als primaire uitgangspunt het feit dat de Europese Unie vooral belang heeft bij veiligheid en stabiliteit in haar directe omgeving. Veiligheid en stabiliteit, die pas werkelijk gewaarborgd zullen zijn als in de omringende landen democratie, mensenrechten en de beginselen van de rechtsstaat worden gerespecteerd. Een opdracht die de Unie slechts succesvol kan vervullen met inzet van al haar beschikbare middelen. En daar komt een dimensie van het Europees buitenlands beleid om de hoek kijken die vaak onderschat wordt. De Unie als *soft of normative power*, die landen met haar handelsovereenkomsten, associatie- en stabilisatieakkoorden, nabuurschapbeleid en mogelijkheid van lidmaatschap via een strategie van *sticks and carrots* ertoe kan bewegen om fundamentele waarden in acht te nemen, Europese regels over te nemen en conflicten vreedzaam op te lossen. Inderdaad, de EU die landen zonder dreiging met of inzet van militaire middelen maar met beloning en verleiding (hulp, handelsconcessies, lidmaatschap, enzovoort) tot *regime change* weet te brengen. De EU die bovenal als post-Westfaals imperium een voorbeeld is voor de rest van de wereld.

Kortom, vanuit een langetermijnperspectief bezien is het beeld van Europa in de wereld genuanceerder dan met de dwerg-muismetafoor wordt gesuggereerd. Dat beeld wordt nog positiever in het licht van het gegeven dat militaire macht een weinig effectief instrument is bij het oplossen van de problemen die heden ten dage de mondiale veiligheidsagenda beheersen. Klimaatverandering en (energie)schaarste, onderontwikkeling, fragiele staten en de effecten daarvan in termen van bijvoorbeeld migratiestromen en piraterij, nieuwe vormen van terrorisme, corruptie en internationale criminaliteit, proliferatie, enzovoort: het zijn vraagstukken waarbij militaire macht niet of slechts in beperkte zin, dat wil zeggen in bepaalde fasen toepasbaar is. De ‘zachte aanpak’ van de Unie, met de nadruk op een geïntegreerde inzet van een breed scala aan instrumenten (‘comprehensive approach’), lijkt dan ook beter aan te sluiten bij de hedendaagse veiligheidsagenda. Een beeld dat nog positiever wordt als bedacht wordt dat ook de instituties van de EU, onder andere met de introductie van de Hoge Vertegenwoordiger (Solana), op het terrein van het GBVB en EVDB een ontwikkeling hebben doorgemaakt.

IS DE EU KLAAR VOOR DE TOEKOMST?

Heeft de Unie hiermee voldoende in huis om de wereld van vandaag en vooral die van morgen tegemoet te kunnen treden? Daar valt wel wat op af

te dingen. De praktijk van de samenwerking laat immers zien dat niettegenstaande de hiervoor geschetste ontwikkelingen, de lidstaten als het er echt op aankomt, verdeeld zijn. Het genoemde voorbeeld van verdeeldheid inzake Rusland kan moeiteloos worden aangevuld met de conflicten over de erkenning van Kosovo, het al dan niet handhaven van het wapenembargo ten aanzien van China, en natuurlijk de totale scheiding der geesten toen Irak werd binnengevallen. Militair is de Unie actiever, maar opvallend is dat het bij gebrek aan middelen om kleinschalige operaties met beperkte inzet gaat en sowieso een hoge mate van terughoudendheid ten aanzien van het gebruik van geweld kenmerkend is. Dit verraadt de verdeeldheid onder de lidstaten over het ambitieniveau van de Unie op buitenlandpolitiek terrein en het daarbij passende instrumentarium. Het gevolg is dat de Unie de reputatie heeft vooral in te zijn voor de ‘gemakkelijke klussen’ en voor wederopbouw, maar niet thuis geeft als de temperatuur oploopt. En alle mooie verdragsafspraken ten spijt, ook de Hoge Vertegenwoordiger kan niet verder springen dan de lidstaten hem toestaan. Dit verklaart waarom Solana bij gebrek aan een krachtig mandaat van de kant van de lidstaten vaak veroordeeld is tot verbale interventies, die veelal weinig indruk maken op de partijen. Een situatie die naar alle waarschijnlijkheid ook na de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon niet veel zal veranderen.

Daarbij komt dat een van de krachtigste middelen die de EU de afgelopen jaren heeft gehanteerd om stabiliteit en veiligheid in de eigen omgeving te creëren — het uitbreidingsbeleid — lijkt te zijn uitgewerkt door uitbreidingsmoeheid binnen de EU. Op een enkele uitzondering na wil het merendeel van de lidstaten ten aanzien van de toelating van nieuwe kandidaten pas op de plaats maken, ook al omdat er onder de eigen bevolking veel weerstand bestaat tegen weer een volgende ronde van toetreders, zeker als daar Turkije bij zit.

Het buitenlands en veiligheidsbeleid van de EU moet bovendien vanuit een breder geopolitiek perspectief worden gezien. Dat laat een assertievere Rusland zien, een VS die zijn belangen steeds minder Europees definieert en bovendien onder Obama van de Europeanen een directe (militaire) bijdrage verwacht bij het verzekeren van de mondiale stabiliteit en veiligheid, een China dat in toenemende mate als regionale en mondiale speler zijn plaats opeist, en ga zo maar door. Het is bovenal een wereld waarin de EU als eiland van rust en orde omringd wordt door (potentieel) instabiele gebieden, van de Kaukasus en delen van oostelijk Europa, via het Midden-Oosten tot en met Noord-Afrika. Kortom, wie zichzelf als doel stelt zich te omringen met een ‘ring van stabiele landen’ — en dat doet de Unie — legt de lat behoorlijk hoog als het om het externe beleid gaat.

DE UITDAGINGEN

De vraag is daarom of de EU toch niet veel meer is dan een ‘mooiweermacht’, een samenraapsel van landen dat zichzelf bij gebrek aan beter graag afficheert als een soft power of normatieve macht. De Unie presenteert zich als ‘zachte macht’ omdat zij niet tot meer in staat is. Dat is geen probleem als de wereld een evenbeeld zou zijn van het vreedzame Europa en gekenmerkt zou worden door harmonie en samenwerking. Dat is niet het geval, en gegeven het kantelende wereldbeeld dat zich aftekent — dat wil zeggen het ontstaan van een wereld die minder ‘westers’ en potentieel instabieler is — lijken machtspolitieke rivaliteit en conflict aan de winnende hand ten koste van de ‘postimperiale’ idealen van de Unie. Hoe dan ook staat als gevolg van de verschuivingen in de internationale verhoudingen de positie van de EU en van haar lidstaten onder druk. Willen de laatste invloed op de buitenwereld hebben en hun stem laten doorklinken binnen het internationale overleg, dan rest hen slechts de optie van meer onderlinge samenwerking en grotere eenheid. Niet alleen om hun belangen te kunnen behartigen, maar vooral om te bewerkstelligen dat conflicten op vreedzame wijze in multilateraal verband — ‘the European way’ — worden opgelost. Betekent dit dat Europa zich ook vergaand militair moet versterken? Nee, niet in de zin dat men een kopie van de VS zou moeten worden. Zoals gezegd, militaire macht is slechts beperkt bruikbaar. De Unie heeft met haar integrale concept van macht bovendien potentieel een troef in handen. Maar dat laat onverlet dat binnen het totaalpakket aan Europese middelen versterking van het vermogen tot gezamenlijk militair optreden en investering in de daarvoor benodigde capaciteit noodzakelijk is om te bewerkstelligen dat de EU, meer dan nu het geval is, naast woorden ook daden kan stellen bij het verzekeren van internationale vrede en veiligheid. In dat opzicht schieten de bestaande capaciteiten — zowel civiel als militair — op dit moment tekort, en kan zonder meer gesteld worden dat de Europese ‘toolbox’ van instrumenten niet ‘up-to-date’ is. Feit is, dat mocht het internationale klimaat ruwer worden, hoe dan ook — of we dat nu leuk vinden of niet — de betekenis van militaire macht zal toenemen.

Het voorgaande heeft natuurlijk implicaties. Het is immers een illusie te denken dat, zoals in het geval van de munt, de lidstaten, en de grote in het bijzonder, bereid zullen zijn hun soevereiniteit op dit gevoelige terrein op te geven. Het buitenlandbeleid van de EU zal in grote lijnen een zaak van de lidstaten blijven. Wie dan meer daadkracht wil, zal moeten accepteren dat de grote landen gegeven hun inbreng meer zeggenschap zullen krijgen. Zonder dat zullen zij niet bereid zijn de kar te trekken. Een tweede is dat hoe dan ook de relatie tussen de EU en de NAVO op orde zal moeten

worden gebracht. Het blijft immers een merkwaardig fenomeen dat veiligheidszaken die Europa aangaan (raketterschild, uitbreiding van de NAVO, enzovoort) zich geheel buiten het EU-kader afspelen, maar wel via de band met Rusland een direct effect op de Unie hebben. Afstemming van dit soort kwesties tussen de Unie en de NAVO (en dus tussen de EU en de VS) zal cruciaal blijken te zijn voor veiligheid en stabiliteit in de relatie tussen de EU en haar omgeving. En, tot slot, is daar de kwestie van de veranderende machtsverhoudingen in de wereld, die pijnlijk duidelijk maakt dat Europa in het mondiale bestuur (bijvoorbeeld de VN, het IMF, de Wereldbank en de G7/G20) oververtegenwoordigd is. Welke Europese landen zullen inschikken? Een antwoord op die vraag is noodzakelijk, wil het bestuur op wereldniveau effectief en geloofwaardig zijn.

NEDERLANDSE DILEMMA'S

Dit laatste brengt ons tot Nederland. Afgezet tegen zijn diplomatieke apparaat, militaire capaciteiten, mondiale presentie en inspanningen op het gebied van ontwikkelingssamenwerking is Nederland zonder meer een middelgrote mogendheid met stevige internationale ambities en een zelfbeeld dat van de buitenwereld verwacht dat het ook als zodanig wordt erkend. Maar de wereld verandert, niet in de laatste plaats door de opkomst van nieuwe machten als China en India. Het zal ook voor Nederland steeds moeilijker worden om in een toenemend multipolair mondiaal bestel op eigen kracht invloed uit te oefenen. Samenwerking met de Europese partners is dan het voor de hand liggend alternatief. Maar zijn wij bereid om op het terrein van buitenlands beleid, veiligheid en defensie daadwerkelijk meer voor de EU te kiezen? Zijn wij bereid om de groten meer zeggenschap te geven? Zijn wij bereid om in te schikken op het mondiale/multilaterale niveau? Dat zijn de vragen waarvoor vooral een middelgroot land als Nederland staat; een land dat weet dat de traditionele ankers van zijn buitenlandbeleid — de band met de VS, het supranationale Europa en de sterke positie binnen het VN-systeem — onder druk staan.

Noot

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de bijdrage 'Soft power. Europa in de wereldpolitiek', in: Aysel Sabahoglu (red.), *Ons belang in Europa*. Utrecht: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 2009, pp. 45-50.

De Europese Unie op het wereldtoneel: van zachte naar slimme macht

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 en het uiteenvallen van het Oostblok besloten de EU-lidstaten dat de politieke samenwerking diepgaander moest worden georganiseerd. Twintig jaar later ziet de wereld de EU als een inspirerend baken voor de ontplooiing van zachte macht. Om succesvol te blijven, zal de Unie in samenwerking met de Verenigde Staten nu harde en zachte macht moeten verenigen tot smart power, slimme macht.

door *Jan Willem Sap*

De auteur is universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

NA 1989 LEEK DE WEG OPEN TE LIGGEN naar een internationale orde met meer ruimte voor vrije handel en communicatie, een orde waarin de betekenis van de natiestaten zou afnemen. President George Bush sr. sprak in 1991 van een ‘nieuwe wereldorde’ waarin de wetten van het recht zouden gelden in plaats van de wetten van de jungle.¹ Alle conflicten leken voorbij. Intussen weten de liberale democratieën wel beter. Naast het fundamentalistische terrorisme zijn autocratieën als Rusland en China opgekomen. Op deze ontwikkelingen reageren de democratieën verdeeld.² ‘De Amerikanen komen van Mars, de Europeanen van Venus’, zo luidt een bekende uitdrukking in de internationale betrekkingen. Na de aanslagen in 2001 hebben de Verenigde Staten zich onder leiding van president George Bush jr. moeten profileren als *hard power* of harde macht. Door het met de *War on Terror* verbonden gezichtsverlies heeft Amerika

aan zachte macht ingeboet.³ Guantánamo dreigt een machtiger icoon te worden dan het Vrijheidsbeeld.⁴

Soft power of zachte macht biedt de mogelijkheid om te krijgen wat men wil door het inzetten van aantrekkingskracht in plaats van geweld, dwang of betalingen. Van groot belang bij zachte macht zijn de cultuur, de waarden (als ze consistent worden toegepast) en legitiem beleid. De Amerikaanse politicoloog Joseph S. Nye omschrijft zachte macht als volgt: ‘Soft power rests on the ability to shape the preferences of others [...] with intangible assets such as an attractive personality, culture, political values and institutions, and policies that are seen as legitimate or having moral authority.’ Amerika moet niet alleen angst exporteren, het moet ook optimisme en hoop bieden. Al voor de verkiezing van Barack Obama verkondigde Nye dat Amerika behoefte heeft aan *smart power*.⁵ In de nieuwe wereld is er behoefte aan beleidsmaatregelen die harde en zachte macht verenigen. En Obama zou van die hoop op slimme macht de belichaming kunnen worden.⁶ Ter nuancering kan worden opgemerkt dat het beleid van George W. Bush behalve op zelfverdediging ook was gericht op het verspreiden van de democratische rechtsstaat, in Afghanistan, in Irak. Het streven van Amerika is ondanks zijn realistische uiterlijk ook idealistisch. De Amerikaanse massacultuur, de invloed op de communicatie (muziek, film, media, internet), de uitstekende universiteiten, het geloof in vrijheid, democratie en de rechtsstaat, het zou een misser zijn om dat niet op waarde te schatten. Hét bewijs van de veerkracht van de Amerikaanse democratie is de verkiezing van Obama.

Als geen ander beseft Obama dat er meer concurrentie is van staten als Brazilië, Rusland, India en China (de BRIC-landen). De economische groei daar heeft ook geleid tot een uitbreiding van militaire capaciteit. Maar China heeft juist door het gebruik van zachte macht meer invloed gekregen in Azië.⁷ Toch heeft geen van de opkomende staten de economische, politieke en militaire macht om binnen afzienbare tijd het leiderschap van de VS aan te tasten. Als politieagent van de wereld omvat de Amerikaanse defensiebegroting bijna de helft van de totale militaire uitgaven in de wereld. Er zijn meer grootmachten, maar de VS zijn de enige supermogendheid. Amerika werkt met lokmiddel (wortel) en dreiging (stok), alleen zal het afscheid moeten nemen van een unilateralistische stijl. In *global governance* is ‘attraction cheaper than coercion’.⁸ Het bevorderen van mensenrechten, democratie en *civil society* lukt niet met tanks alleen, zo leert het Midden-Oosten.⁹ Nu iedereen de betekenis van zachte macht openlijk erkent, wordt meer verwacht van het blok van de Europese Unie. Kan de Europese Unie op het wereldtoneel de politieke verantwoordelijkheid nemen die past bij de economische machtspositie?

IDENTITEIT VAN DE EUROPESE UNIE

Buitenlands beleid was het eerste terrein waarop een Europese Politieke Samenwerking tot stand kwam buiten de bevoegdheidsfeer van de Europese Gemeenschappen. Die politieke samenwerking ontwikkelde zich op basis van rapporten van de ministers van Buitenlandse Zaken en van de staatshoofden en regeringsleiders.¹⁰ Van belang was de Europese top in Kopenhagen in 1973, omdat daar een verklaring over de Europese identiteit werd aangenomen: ‘Europe must unite and speak increasingly with a single voice if it wants to make itself heard and play a proper role in the world.’¹¹ De EPS werd door het EU-verdrag omgezet in het gemeenschappelijk en buitenlands beleid van de Unie.

Aan het Verdrag van Maastricht is het te danken dat de lidstaten op politiek vlak diepgaander zijn gaan samenwerken. Aan de supranationale eerste pijler werden toegevoegd een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (tweede pijler) en de samenwerking op het terrein van justitie en binnenlandse zaken (derde pijler). Ondanks het feit dat de Europese Unie wordt gekenmerkt door een mengvorm van supranationale en intergouvernementele besluitvorming, zou het een misverstand zijn om te denken dat de Europese Unie daardoor een verbrokkeld geheel zonder identiteit is. Als het gaat om de vraag of de Europese Unie bereid is politieke verantwoordelijkheid te nemen voor ‘global governance’, blijkt uit de doelstellingen van artikel 2 EU dat sprake is van een collectief geheel. De Europese Unie staat voor een vrije markt, maar ook voor solidariteit, duurzame ontwikkeling en vechten tegen discriminatie. Nieuwe lidstaten moeten toetreden tot het geheel en dienen zich aan de rechten van de mens houden (artikel 49 EU). Uit artikel 3 EU blijkt dat de Unie over één institutioneel kader beschikt dat de samenhang en de continuïteit verzekert. In artikel 6, lid 1 EU staat dat de Unie is gegrondvest op de beginselen van vrijheid, democratie, eerbiediging van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden en van de rechtsstaat. Uit artikel 6, lid 2 EU blijkt dat de Europese Unie de grondrechten eerbiedigt. Het EU-Handvest van de grondrechten uit 2000 is nog niet bindend, maar heeft de zichtbaarheid van de grondrechten in de Europese Unie verbeterd.

Gezien de normen en waarden van de Europese Unie — als zij aantrekkelijk worden gebracht en niet ondermijnd — lijkt het met de potentie van de Europese Unie als zachte macht redelijk goed te zitten. De Europese Unie kan worden beschouwd als een uniek en inspirerend verbond van staten waar steeds meer landen bij willen horen. Het wordt gezien als een imperium van samenwerking.¹² Er is vrede en welvaart op het Europese continent, en zachte macht is ook de sleutel om de banden te versterken met China,

India en nieuwe opkomende markten, zo belangrijk voor het internationale multilaterale systeem in de komende jaren. De uitbreidingen van de Europese Unie brachten een grote geopolitieke verschuiving, en zijn te beschouwen als het succesvolste buitenlandse beleid in de wereld. Door de Kopenhagen-criteria uit 1993 is duidelijk waar staten aan moeten voldoen als zij willen toetreden.¹³ De Europese Unie is een inspiratie voor andere regionale samenwerking in de wereld. De Europese leiders lopen niet te zwaaien met geheven stokken, maar ze hebben een wortel; de Europese Unie is de grootste handelspartner in de wereld, de grootste geveer (56%) van ontwikkelingshulp en de wereldleider op terreinen als duurzame ontwikkeling, milieubewustzijn en het adresseren van de klimaatverandering.

Om in de globaliserende wereld succesvol te kunnen opereren, is het echter noodzakelijk dat de zachte macht strategisch wordt ingezet. De burgers van de Unie beseffen dat de aanslagen ook in Londen en Madrid hebben plaatsgevonden. In de eerste plaats moeten omliggende derde landen makkelijker toegang krijgen tot de voordelen van de interne markt. In de tweede plaats moet legale migratie makkelijker en illegale migratie moeilijker worden gemaakt. In de derde plaats moet de Europese Unie samen met de bureu, inclusief Rusland, de energiemarkt meer integreren. Ook moet meer worden gekoerst op fietsen, schone auto's en wind- en zonne-energie. In de vierde plaats moeten landen die momenteel actief bezig zijn met het bevorderen van democratie en rechtsstaat, zoals Marokko en Oekraïne, meer steun krijgen.

In navolging van het initiatief van Sarkozy dient de Europese Unie zich nadrukkelijker te bemoeien met de regio rond de Middellandse Zee. Als de Europese Unie meer invloed wil, dan zal het in de vijfde plaats moeten optreden in crisissituaties, zoals in 2004 na de tsunami, maar ook bij conflicten in en buiten de eigen achtertuin. Wil er gezorgd kunnen worden voor het globale publieke goed, dan is ook harde macht nodig.

GEMEENSCHAPPELIJKE ACTIES

Het bewaren van vrede en veiligheid, de bescherming van gemeenschappelijke waarden, de ontwikkeling van democratie en de eerbiediging van mensenrechten en rechtsstaat zijn belangrijke doelstellingen van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB). Ondanks het woord 'beleid' gaat het eigenlijk meer om een kader waarbinnen het mogelijk is gemeenschappelijk actie te ondernemen. Als de Europese Unie een rol wil spelen op het wereldtoneel, dan zal meer eendrachtig en eenduidig moeten worden opgetreden. Vanuit christendemocratisch perspectief moet een Europese veiligheidsstrategie een veiligheidsbegrip inhouden

waartoe ook politieke, economische, sociale en interculturele inspanningen behoren, om conflicten te depolariseren en op te lossen.¹⁴ De Europese

De Europese Unie dient te beseffen dat we niet meer leven in de jaren negentig

Unie dient daarbij te beseffen dat we niet meer leven in de jaren negentig van de vorige eeuw, toen alle conflicten voorbij leken: het zogenaamde einde van de geschiedenis. Want wat zal er gebeuren als straks Rusland de Europese Unie gaat uit-

dagen of chanteren? Als er ruzie ontstaat over Kosovo, Oekraïne, Georgië of Estland, over gas- en oliepijpleidingen, over militaire oefeningen door Rusland? In de jaren negentig hebben de landen van de Europese Unie gegokt op een nieuwe wereldorde en daarbinnen een economische strijd met Rusland en China. De lidstaten leverden daartoe soevereiniteit in aan Brussel, verlaagden hun defensiebudget, en geloofden in de overwinning van de zachte macht. Van 1989 tot 2004 was de Europese Unie het voorbeeld voor de wereld. Maar wat als Rusland als herstelde grootmacht de Russische invloedssfeer wil herstellen?¹⁵ Als Rusland de Europese Unie wil laten voelen hoe groot(s) het is?¹⁶

Voor het optreden van de Europese Unie in de wereld wordt het voorzitterschap van de Raad steeds belangrijker, dat door de Raad gemachtigd kan worden onderhandelingen te voeren. De zesmaandelijksse rotatie is echter niet bevorderlijk voor de continuïteit, vandaar dat het voorzitterschap wordt bijgestaan door de komende voorzitter en Javier Solana, de hoge vertegenwoordiger voor het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid. Sinds de Verklaring van Laken (2001) is gewerkt aan een samenhangender en doeltreffender extern beleid, en er wordt veel verwacht van een aantal vernieuwingen door het Verdrag van Lissabon. De nieuwe Hoge Vertegenwoordiger zal ook vicevoorzitter van de Europese Commissie zijn, waardoor het buitenlands beleid van de Unie coherenter zal worden. De nieuwe vaste voorzitter van de Europese Raad zal de Europese Unie een gezicht kunnen geven. Volgens Joseph S. Nye moet het concept van zachte macht niet alleen worden toegepast op de internationale betrekkingen, maar ook op individuele leiders. Een huidige leider is geen koning op de berg, maar dient het centrum van een cirkel te zijn.

Juist op het terrein van het GVBV vallen lidstaten graag terug op hun soevereiniteit. Het internationale optreden van de Unie wordt bemoedigd doordat aan de Europese Unie geen formele rechtspersoonlijkheid is toegekend. Met de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon wordt dit probleem verholpen, en kan de Europese Unie ook makkelijker toetreden tot allerlei internationale organisaties. Maar het GVBV omvat alle aangele-

genheden die betrekking hebben op de veiligheid van de Unie, inclusief stappen richting een gemeenschappelijke defensie als de Europese Raad en de lidstaten daartoe zouden besluiten. Onder die aangelegenheden vallen ook humanitaire reddingsopdrachten, vredeshandhavingsopdrachten en opdrachten van strijdkrachten op het gebied van crisisbeheersing, met inbegrip van totstandbrenging van vrede. Eind jaren negentig is besloten te werken aan autonome capaciteit om door de Europese Unie geleide militaire operaties uit te voeren. Ongeveer 60.000 manschappen zijn inzetbaar en er is een soort militaire structuur geschapen met het Politiek en Veiligheidscomité, het Militair Comité en de Militaire Staf.¹⁷ In 2004 is het Europees Defensieagentschap opgericht. Er zijn militaire operaties ingezet in Bosnië en Herzegovina (2004), Congo (2003) en in de voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië (2003). Maar er zijn grenzen. Dat op 12 juni 2008 de Ierse bevolking zich in een referendum uitsprak tegen het Verdrag van Lissabon, kwam mede uit vrees dat de traditionele Ierse neutraliteitspositie zou worden aangetast door de uitbouw van een militair en defensiebeleid. Eén van de toezeggingen om de Ieren over de streep te trekken een tweede referendum te houden over het Verdrag van Lissabon is dat de Ierse neutraliteitspositie niet wordt aangetast.¹⁸

ZACHT PLUS HARD IS SLIM

Het bevorderen van democratie in de wereld lukt volgens Joseph S. Nye beter met zachte macht dan met harde dwang.¹⁹ Niet angst zaaien, maar hoop exporteren, dat is het devies. Het succesvolle uitbreidingsbeleid van de Europese Unie is daarin geslaagd, hoewel er na 1989 veel tijd en geduld voor nodig was. Het buitenlands beleid van de Europese Unie moet doeltreffender worden georganiseerd, maar gezien de problemen in de wereld is de Europese Unie als macht tegenover de Verenigde Staten geen vruchtbaar idee. De Europese Unie is nog te zwak en te verdeeld. Weinig burgers lijken bereid om meer belasting te betalen voor een eigen Europese defensie. Merkel en Sarkozy hebben beter dan hun voorgangers Schröder en Chirac door dat moet worden samengewerkt met Amerika. Dat is ook een erkenning van het beleid van het Verenigd Koninkrijk en Nederland om de Amerikanen na 9/11 te blijven steunen. Samen strijden voor een open internationale economie en culturele uitwisselingen. Samen strijden voor een duurzame sociale markteconomie en een betere gezondheidszorg in de wereld. Samen bemiddelen bij conflicten en algemeen aanvaarde internationale regels en instellingen steunen en ontwikkelen. Want niemand heeft belang bij een chaotische multipolariteit, ook China en Rusland niet.

Als de Europese Unie een belangrijke rol wil spelen in de nieuwe wereld

van Obama, dan zal het de kunst zijn om harde macht en zachte macht in de juiste omgeving te laten samenvloeien in een strategie van het soort waarmee ook de Koude Oorlog is gewonnen, kortom: *smart power*, slimme macht. Het was de mix van zachte en harde macht die de doorslag gaf; de mensenrechten van Jimmy Carter én het benadrukken van de vrijheid voor alle landen door Ronald Reagan. De Europese Unie en de Verenigde Staten kunnen voorlopig niet zonder elkaar, want zacht plus hard is slim: 'Speak softly and carry a big stick', zei president Theodore Roosevelt ooit, toen het ging om buitenlands beleid.

Noten

- 1 George H.W. Bush, 'Toward a new world order'. Toespraak tot een gezamenlijke zitting van het Congres, 11 september 1990.
- 2 Robert Kagan, *De terugkeer van de geschiedenis. De liberale democratie en de opkomst van het nationalisme*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008, p. 6.
- 3 Joseph S. Nye, *Soft Power. The means to success in world politics*. New York: Public Affairs, 2004.
- 4 Tom-Jan Meeus, 'Obama klem door kwestie Guantánamo. Aantal verdachten blijft vastzitten', *NRC Handelsblad*, 22 mei 2009; N. Rozemond, *Begrensd vertrouwen. Mensenrechtenbescherming bij uitlevering en overlevering*. Preadvies C.J.V. Zutphen, Parijs, 2009.
- 5 Joseph S. Nye, 'Smart power', *The Huffington Post*, 29 november 2007.
- 6 Frans Timmermans, *President Obama als een kans voor Europa*. VDE-Europalezing 2008, Amsterdam/Amstelveen: Vereniging Democratisch Europa/EON Pers, 2009.
- 7 Fareed Zakaria, *De wereld na Amerika*. Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2008, p. 129.
- 8 High Richardson, 'Smartening the EU's soft power', 16 mei 2008 (http://www.deljpn.ec.europa.eu/home/speech_en_Speech%2005/2008.php).
- 9 Joseph S. Nye, 'The U.S. can reclaim "smart power"', *Los Angeles Times*, 21 januari 2009.
- 10 Koen Lenaerts en Piet van Nuffel, *Europees recht in hoofdlijnen*. Antwerpen/Apeldoorn: Maklu, 1999, p. 75.
- 11 Final Communiqué issued by the Conference Chairman, 'Declaration on European identity', Kopenhagen, december 1973, in: Trevor Salmon en William Nicoll (red.), *Building European Union. A documentary history and analysis*. Manchester: Manchester University Press, 1997, p. 127.
- 12 Robert Cooper, 'The New Liberal Imperium', *The Observer*, 7 april 2002.
- 13 Jan Willem Sap, 'De toetredingscriteria voor nieuwe lidstaten', *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2004, p. 20-26.
- 14 N. Naderi, *De burger en Europa. Een christendemocratische visie op de waarden-gemeenschap EU*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2008, p. 161.
- 15 Kagan 2008, pp. 21-30.
- 16 Petra de Koning, 'Europa krijgt nog niets van Rusland. Veel scepsis over pogingen van EU om Moskou dichter naar zich toe te trekken', *NRC Handelsblad*, 22 mei 2009.
- 17 Youssef Razzak, 'A European army for international security', in: Anna van Bodegraven, Tjeerd Hoekstra en Paul Kapteyn (red.), *De hete brij van Europa. Verkiezingen 4 juni 2009*. VDE-Cahiers 2, Amsterdam/Amstelveen: Vereniging Democratisch Europa/EON Pers, 2009, pp. 10-13.
- 18 H.C.F.J.A. de Waele, 'De ratificatie en inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon', *Ars Aequi*, maart 2009, pp. 166-171.
- 19 Joseph S. Nye, 'Barack Obama ontmoet weldra de wereld', *De Tijd*, 10 januari 2009.

Zonder geloof in zichzelf wordt de EU het museum voor de wereld

De internationale verhoudingen veranderen snel. Om haar invloed te behouden zal de EU alle zeilen bij moeten zetten. Daartoe moet de EU een duidelijke visie op haar rol in de wereld hebben en de ambitie koesteren een invloedrijke speler te worden in de internationale betrekkingen. De EU is nu een economische en culturele reus in een veel te krap politiek pak.

door *Winand Quaedvlieg*

De auteur is secretaris Internationale Economische Zaken bij VNO-NCW. Hij is lid van de Commissie Buitenland van het CDA en van de Commissie Europese Integratie van de Adviesraad Internationale Vraagstukken van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij doceert internationale handelspolitiek aan de Masters of European Union Studies van de Universiteit Leiden.

IK PLEIT IN DIT ARTIKEL VOOR BELEID om de economische crisis aan te pakken, voor leiderschap van de EU in de wereld bij de aanpak van andere grote uitdagingen, voor een Europese rol op veiligheidsgebied, voor een vooruitziend beleid met betrekking tot buurlanden en voor het stimuleren van een besef van Europees burgerschap. De onderliggende overtuiging daarbij is dat de EU ook in de toekomst een vooraanstaande rol kan blijven spelen, op voorwaarde dat zij zich optimaal mobiliseert.

Zes belangrijke veranderingen bepalen de internationale omgeving van de EU. Ten eerste natuurlijk de *economische crisis*. Hoewel duur, intensiteit en gevolgen van de crisis bij het schrijven van dit artikel nog niet zijn te overzien, staat vast dat de wereld na de crisis niet meer dezelfde zal zijn.¹ Het is niet te verwachten dat we gewoon de draad weer kunnen oppakken waar we gebleven waren. De effecten kunnen zich over een breed terrein doen voelen. Na de financiële crisis volgde de reële crisis. Het is nu wachten

op de sociale effecten, en dan de politieke. Belangrijk daarbij is hoe het debat over de verhouding tussen markt, maatschappij en overheid zich zal ontwikkelen.

Naast de economische crisis zijn er nog *andere grote uitdagingen*. De vraag naar voedsel zal rond 2030 met vijftig procent zijn toegenomen. Tegen 2025 zullen 36 landen met bij elkaar 1,4 miljard inwoners een watertekort hebben. Klimaatverandering zal, nu nog onvoorspelbare, effecten hebben. Duurzame technologie om de stijgende energievraag op te vangen is nog onvoldoende beschikbaar.² Pandemieën dienen zich mogelijk aan. De Millennium Development Goals zullen, mede door de crisis, in 2015 slechts ten dele bereikt zijn; het wereldwijde armoedevraagstuk blijft dus acuut. Immigratiedruk zal voortduren.

Ook *veiligheid* blijft een belangrijk issue. Confrontaties en conflicten blijven aan de orde van de dag in de wereld van morgen, met terrorisme als voorname dreiging. Meer dan in het verleden zullen de conflicten niet door grootschalige militaire krachtmetingen beslist worden, maar door operaties waarbij militaire, politieke en civiele inspanningen hand in hand gaan, met als doel de bevolking en de publieke opinie mee te krijgen.³ Evidente voorbeelden zijn Afghanistan, Irak en Pakistan.

Bij *verschoven macht* gaat het om twee fenomenen. Ten eerste de nieuwe multipolaire wereld, waarin de EU niet meer exclusief met de VS, maar samen met een serie andere grootmachten de ontwikkelingen bepaalt. De G20-bijeenkomst in Londen van begin april 2009 bevestigde dit. De daar gemaakte afspraken tot herziening van de besluitvormingsprocessen van de internationale financiële instellingen markeren het begin van institutionalisering van de nieuwe verhoudingen. Daarin past ook dat de zetels van die instellingen evenwichtiger gespreid worden over de wereld.

Het tweede fenomeen is dat het traditionele internationale bestel, waarin de macht bij soevereine staten lag, verandert. Nieuwe niet-statelijke machten zoals internationale organisaties (EU), bedrijven, de *civil society*, religies, milities als de Taliban, criminele netwerken en terroristische organisaties komen op. De wereld is daardoor onoverzichtelijker en vraagt om nieuwe vormen van *governance*.

Ook *de EU zelf is veranderd*. De geografische uitbreiding en de verdieping van de integratie zijn, hoewel zich nog een aantal welbekende problemen voordoet, belangrijke verworvenheden en successen. Een serie verdragen — Maastricht, Amsterdam, Nice, Lissabon — werd afgesloten om de EU na de val van de Muur uit te rusten voor de nieuwe realiteit. Maar de veranderingen zijn nog niet door de bevolking verwerkt.

De uitbreiding was een geopolitieke noodzaak, een morele plicht en een economische kans. Met het Oostblok werd een half continent gestabiliseerd

dat politiek, economisch en moreel aan de grond zat. Het is niet meer dan logisch dat er nog momenten van tegenslag zullen zijn voordat de volledige integratie is gerealiseerd. We zijn per slot van rekening pas twintig jaar bezig met het proces. Bulgarije en Roemenië zijn, puur bekeken vanuit het oogpunt hoe veranderingen in goede banen te leiden zijn, vrijwel zeker te snel toegetreden. Maar de geopolitieke *window of opportunity* is op het juiste moment benut. Met het huidige Rusland zouden onderhandelingen over EU-toetreding van voormalige satellietstaten heel anders kunnen lopen.

De EU is nu een gemeenschap van drie grote volkenfamilies — Germaans, Latijns en Slavisch — en vele kleinere. In de oude lidstaten is echter het besef dat de voormalige kandidaten nu volwaardig lid zijn en blijven nog onvoldoende doorgebroken.⁴

Bij de verdieping van de integratie, het meest tastbaar in de euro en het Verdrag van Lissabon, is een zorgelijke kloof zichtbaar. Enerzijds is er de reële noodzaak van meer Europese samenwerking om de wereldproblemen van vandaag en de nieuwe uitdagingen aan te kunnen. Anderzijds sluit de publieke opinie de luiken naar de buitenwereld. Dit duidt op een falen van de politiek om globale samenhangen zichtbaar te maken. De EU is een leverancier van wezenlijke publieke goederen, maar ze moet daartoe wel de middelen en de steun van de publieke opinie hebben.

Radicale beleidswijzigingen in de VS met het aantreden van president Obama. Het Bush-tijdperk van algemeen *après nous le déluge*-denken, van lak hebben aan alle fundamenteën — verantwoord economisch beleid, internationale relaties en internationaal recht, rechtsstaat en burgerrechten, mensenrechten, integer bestuur — is voorbij. Radicale koerswijzigingen volgen elkaar in rap tempo op: een terugkeer naar de multilaterale fora, rechtstreekse gesprekken met Iran, plannen voor een kernwapenvrije wereld, het heroverwegen van het raketschild, een dialoog met China, een verbod op martelingen, het rehabiliteren van de spoorweginfrastructuur, een constructieve benadering van het klimaatverdrag van Kopenhagen. Hopelijk wordt ook het recente soms giftige anti-EU-denken in de VS getemperd.⁵

DE EU MOET LANGETERMIJNVISIE HEBBEN OP HAAR PLAATS IN DE WERELD

Alle zojuist genoemde uitdagingen vragen om een EU met effectief beslissingsvermogen en politieke, economische en morele standing in de wereld. Een EU die haar eigen stabiliteit en belang kan handhaven, die haar waarden overtuigend kan uitdragen en die een bijdrage levert aan de stabiliteit in de wereld.

De EU is een economische en culturele reus in een veel te krap politiek pak, maar de gang naar de kleermaker wil zij niet maken. Daarentegen voelt

zij zich kwetsbaar en gemarginaliseerd en weet niet wat haar overkomt.⁶ Dat geldt zeker de publieke opinie. Aangespoord door links en rechts populisme in de lidstaten heeft de mening postgevat dat de EU geen grip meer heeft op de wereld. In plaats van 'Yes, we can!' lijkt het motto 'Help, we can't!'. Maar, zoals de Brits-Spaanse historicus Armesto ons vermaant, 'history is scattered with the debris of empires whose peoples talked themselves into decline, and of victories won by superior morale'.⁷

De economische crisis en de andere genoemde uitdagingen, en ook de door de Franse politicoloog Dominique Moïsi gesignaleerde desoriëntatie van de EU, vragen om een visie, een project op de horizon waarop de Europese energie gericht kan worden. Men wordt immers pas goed zeeziek als de motor van het schip uitvalt.

Daarbij zal de EU minder dan in het verleden kunnen rekenen op de automatische steun en aandacht van VS. De VS zal door zijn enorme schuldenlast de veiligheidsparaplu boven de EU nauwelijks meer kunnen betalen. Bovendien zal de Amerikaanse aandacht verschuiven naar Oost-Azië.⁸ Het CDA gaf een aantal jaren geleden aan de nota *De relatie tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten* de volgende ondertitel mee: 'Volwaardig Europa moet investeren in eigen kracht'.⁹ Dat is meer dan ooit actueel. De positieve zijde is dat dit kan leiden tot een emancipatie van de EU. Voorheen is de Europese integratie altijd sterk gestimuleerd en gesteund door de VS als een strategisch project, een dam tegen het communisme. De EU zal nu meer op eigen benen moeten staan.

De EU moet geloven in zichzelf en investeren in economie en veiligheidsbeleid. Anders wordt zij slechts een museum voor de wereld. Zij moet de ambitie koesteren om 'a cohesive, integrated and influential global actor' te worden, 'able to employ independently a full spectrum of political, economic and military tools in support of European and Western interests and universal ideals'.¹⁰

De EU zal haar activiteiten en ambities voor zowel het economische als het politieke domein solide moet inkaderen in het Europese waardenbestel. 'We moeten, meer dan ooit, geloven in onze waarden. Want ons verschil wordt bepaald door het unieke kenmerk van universalisme, door ons diep verankerd respect voor de rechtsstaat, door onze bekommering om sociale en economische evenwichten', schrijft Moïsi.¹¹

In het economische domein is met de val van het communisme een ingebouwde zelfbegrenzer weggevallen, want het risico dat excessen van verrijking een communistische oppositie in de kaart zouden spelen verdween. De 'permanente westenwind in het denken'¹², het radicale marktdenken, 'dat samen met de muziek en de film een van de grote culturele exporten van de VS vormt'¹³, kreeg daardoor vrij spel en bekleedde lange tijd een,

met de markt strijdige, monopoliepositie, hoewel er steeds dissidente stemmen zijn geweest die de troeven van het Europese systeem beklemtoonden.¹⁴ En hoewel recente – Amerikaanse – Nobelprijswinnaars als Stiglitz en Krugman juist onderzoek deden naar aan de markt inherente beperkingen. De *hubris* is inmiddels geweest, de *nemesis* is gaande, de *katharsis* nog buiten zicht.

Het marktmechanisme zal ook in de toekomst onontbeerlijk zijn voor een efficiënte economie. Maar de *governance* van de markt en de internationale economie moet op een aantal terreinen sterker worden.¹⁵ De sterk toegenomen ongelijkheid heeft het vertrouwen in een zorgende elite ondermijnd.¹⁶ Zo kan welvaartsverdeling weer een politieke issue worden.¹⁷

In het politieke domein zal de EU haar waarden harder moeten verdedigen. Het Westen verspeelde in acht jaar Bush veel geloofwaardigheid bij zijn pleidooien voor mensenrechten en rechtsstaat. Dat geldt niet alleen de VS, maar evenzeer de EU die Guantánamo Bay, Abu Ghraib en *rendition* zonder noemenswaardig protest liet gebeuren. Maar ‘to operate tactically outside the law is to attack one’s own strategic objective’.¹⁸ Dat het Westen het zover liet komen is wellicht het grootste succes van Al Qaida.¹⁹

Het beginsel van de subsidiariteit wordt na de referenda in Frankrijk en ons land sterker beklemtoond in de Europese samenwerking. De visie op een Europese toekomst zal langs een andere weg gerealiseerd moeten worden dan strakke centralisatie.²⁰ Maar áls de EU besluit internationaal gecoördineerd op te treden, dan moet zij haar besluitvormingsmodellen herzien en harmoniseren. De bevoegdheden van de EU en de besluitvormingsmodellen zijn nu voor elk veld van de buitenlandse betrekkingen verschillend. Dat geldt zowel voor handel als voor mededinging, financiële markten, ontwikkeling, migratie, energie, milieu, internationaal macro-economisch beleid en monetair beleid en voor het gemeenschappelijk buitenlandse en veiligheidsbeleid. Dat leidt tot verkrumpling van invloed.²¹

In het vervolg zal ik uitwerken wat de zojuist geschetste langetermijnvisie betekent voor de aanpak van de uitdagingen. Op al die terreinen zal politiek leiderschap zijn geboden om de publieke opinie mee te krijgen in de ontwikkelingen die op de lange termijn nodig zijn.

ECONOMISCHE CRISIS

Visie voor de EU: open markten, aanpassing van regulering, inzetten op technologische en sociale innovatie

Ondanks de nevelen waarin de crisis zich nog hult moet er beleid gevoerd worden, vooral ook gericht op de toekomst na de crisis. Vijf dingen zijn dan nodig.

In de eerste plaats moet de Europese Commissie de interne markt bewa-

ken en verder vervolmaken, juist nu de interne protectionistische druk in de EU groot is.

In de tweede plaats moeten stimuleringspakketten worden gecoördineerd, zodat zij maximaal effect sorteren. Voorts is optreden tegen protectionisme van derde landen geboden, om zo het internationale *rules based* handelssysteem van de WTO te verdedigen. Voorkomen moet worden dat net als in de jaren dertig een recessie door verkeerd beleid tot een depressie wordt gemaakt. Het behoud van het open handelssysteem is geen vanzelfsprekendheid. Zorgen inzake veiligheid, milieu, sociale ontwikkelingen en behoud van eigen cultuur zetten er druk op.²² De traditionele winnaars zijn nu bezorgd of hun welvaart blijvend zal zijn.²³ Het Westen is bang te verliezen. 'De economie mag mondiaal zijn, maar democratische politiek is lokaal. Een open economie wordt onhoudbaar als een meerderheid besluit dat het tegen haar belangen indruist', schrijft journalist Martin Wolf.²⁴

Ten vierde is nieuwe regulering geboden. Twee voorbeelden volstaan hier. Bij het financiële toezicht stelt de commissie-De la Rosière een systeem met tientallen toezichthouders voor. Dat kan niet werken. Centraal toezicht op Europees niveau is hier nodig. Daarnaast schiet het beleid dat de euro schraagt tekort. De EMU loopt mank²⁵, omdat de monetaire beleidscoördinatie wel goed geregeld is, maar de macro-economische niet. Nadere afstemming is dus onvermijdelijk.

Tot slot pleit ik voor een vervolg op de Lissabon-strategie, met een visie voor de concurrentiepositie van de EU in 2020, een accent op innovatie en een verdere herziening van de welvaartsstaten.

Net als de economische crisis vergen ook de andere grote uitdagingen een Europese aanpak. Zowel intern, door betere onderlinge samenwerking, als extern door samenwerking op wereldschaal. De EU heeft de capaciteiten om daarbij een voortrekkersrol te spelen.

VEILIGHEID

*Visie voor de EU: eigen veiligheid garanderen,
een rol spelen in de wereld
in nauwe afstemming met VS*

Als de VS de veiligheidsparaplu boven de EU niet meer zullen kunnen financieren, maakt dat een sterker gemeenschappelijk Europees buitenlands en veiligheidsbeleid nodig. Maar de EU-burger is hier nog inconsequent. Hij wil dat de EU zich niet met buitenlands beleid bemoeit, omdat hij een 'superstaat' vreest, en bekritiseert tegelijkertijd de ineffectiviteit

van Europees ingrijpen in de wereld, zoals tijdens de Balkanoorlogen. De oplossing ligt in de geleidelijke overgang van bevoegdheden. Ook nu gebeurt al heel veel binnen het officieel vastgestelde gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid.²⁶

De EU moet zich in dat beleid instellen op een nieuw type conflict met niet-statelijke tegenstanders. Daarbij is het nodig de wil van het volk in het conflictgebied voor zich te winnen. Operaties zullen vooral buiten het eigen grondgebied plaatsvinden, multinationalaal zijn, lang duren en betrokkenheid van niet-militaire actoren vergen. De civiele component van wederopbouw wordt steeds belangrijker. Voor dit alles is multinationale coördinatie nodig, en een strategisch denkend lichaam dat het hele veld kan overzien. De EU zou bij uitstek die rol kunnen vervullen. Zij moet de capaciteit daarvoor ontwikkelen.²⁷

De EU zal een rol moeten spelen op veiligheidsgebied. Een andere keus heeft zij niet, want het is meespelen of speelbal zijn. Dat betekent dat de EU ook haar eigen wapentechnologie moet blijven ontwikkelen. Daartoe is meer Europese samenwerking vereist. Alle lidstaten, ook Nederland, moeten zich daarin kunnen positioneren.

REGIOBELEID

Visie voor de EU: stabiele relaties met de burens

In dit kader vragen vijf landen/gebieden de aandacht.

1. Turkije. Nadat het proces een aantal jaren stokte, komt in de relatie met Turkije wellicht meer beweging. President Obama toont een nieuw engagement voor de toenadering tussen Turkije en de EU. Turkije lijkt zelf de draad ook weer te hebben opgepakt. Zo zocht het recent toenadering tot Armenië. De toenadering tussen de EU en Turkije is hoe dan ook een langetermijnproces, waar de EU echter wel constructief in moet blijven staan. Dat is ook in haar eigen belang. Naarmate het proces vordert zal ook de publieke opinie kunnen bijdraaien. Bij de uiteindelijke toetreding zal er, in de woorden van EU-commissaris Verheugen, sprake zijn van 'een ander Turkije en een andere EU'.
2. De Balkan. De Balkan is sinds de laatste EU-uitbreiding een enclave in de EU; haar problemen zijn die van de EU, of de Balkanlanden nu lid zijn of niet. Bij het Balkan-beleid zal de EU daarom het langetermijnbelang van stabiliteit in de regio voorop moeten stellen. Voorkomen moet worden dat landen verder afglijden, zoals nu dreigt te gebeuren. Dat vergt een snelle beslissing om met alle landen met het formele toetredingsproces te beginnen en de 'Europese toekomst' die door de Europese Raad bij herhaling is toegezegd onomkeerbaar te maken. Dat impliceert

echter geenszins een snelle toetreding; deze moet pas plaatsvinden aan het eind van het traject, als werkelijk aan de voorwaarden voldaan is. De hefboom die het toetredingsproces biedt om verandering door te voeren moet ten volle benut worden en niet, zoals bij Roemenië en Bulgarije, prijsgegeven worden door een te vroege datum.

3. Oekraïne. Er is door de uitbreidingsmoeheid geen enkele wil in de Europese publieke opinie om zich met Oekraïne te engageren. Het land is economisch en politiek instabiel en ligt als een twistappel tussen Rusland en de EU. Sinds de Oranjerevolutie weet Rusland dat het niet in zijn belang is Oekraïense verkiezingen op hun beloop te laten. Het is er nu zelf ook actief. De EU moet op dit moment in de relatie met Oekraïne geen stappen zetten die Rusland provoceren, maar zij moet wel vooruitkijken en een solide engagement aangaan om de economie, wetgeving en bestuur meer op de EU-leest te richten en haar maatschappelijke contacten uit te bouwen. Het geopolitieke belang van Oekraïne voor de EU vraagt daarom.
4. Rusland. Rusland is een grote, politiek strak geleide maar economisch en sociaal instabiele buur met diepe frustraties jegens het Westen over het verlies van de supermachtstatus en over de teloorgang in de jaren negentig. Tegelijkertijd is de EU voor haar energie afhankelijk van Rusland. Het beleid jegens Rusland vraagt om een cocktail van diverse zaken: oog voor de gevoeligheden van het land, het vermijden van provocatieve stappen, het behoud van militaire afschrikingskracht van het Westen, consistentie op het terrein van de mensenrechten, en bovenal een intensieve economische samenwerking om wederzijdse belangen te verstrengelen.²⁸ Het vraagt ook om een langetermijnbeleid dat over de huidige periode van terugval in Rusland heen kan kijken.
5. Noord-Afrika. Zo weinig als de urgentie van de problemen in deze regio in Nederland gevoeld wordt, zo sterk leeft zij in de EU-staten in het Middellandse Zeegebied. Ook in deze regio is een constructief engagement van de EU op politiek en economisch gebied vereist.

VERSCHOVEN MACHT

Visie: een krachtige positie innemen in de nieuwe constellatie

Het einde van het Atlantisch zwaartepunt in de wereld van de laatste paar eeuwen vormt geen reden tot doemdenken. Het is slechts de realiteit. De EU zal harder moeten werken en economisch harder moeten groeien om mee te blijven tellen. Zij heeft een halve eeuw extreme welvaart gekend door haar co-dominantie met de VS van het internationale handels- en financiële stelsel. Ondertussen zette zij zelf, terecht, vanaf de jaren zeventig stappen

om de welvaart te spreiden, deels door ontwikkelingssamenwerking, maar vooral door liberalisering en globalisering. De totstandkoming van de WTO in 1995, die de volwaardige deelname van ontwikkelingslanden aan het wereldhandelsstelsel beklonk, is in dat opzicht een mijlpaal. De spreiding gaat nu verder, niet meer omdat het Westen het aanbiedt, maar omdat de opkomende mogendheden het initiatief naar zich toe trekken.

EEN VERANDERDE EU

Visie: een Europese burger

Wil de EU haar recente uitbreiding en verdieping consolideren en haar toekomstige ambities waarmaken, dan moet zij werkelijk een unie van staten én burgers worden. Dan moet er dus ook een Europese burger zijn. Er moet een gevoel van Europese identiteit en verbondenheid bij de burger groeien. Niet ter vervanging van de nationale identiteit, maar als complement in een gelaagde identiteit. Zoals men Amsterdammer en Nederlander is, kan men ook Nederlander en Europeaan zijn.

Zo'n gevoel ontstaat niet vanzelf, net zomin als dat in de lidstaten vanzelf is ontstaan. Dat Bretonnen en Elzassers zich nu Fransen voelen, of Limburgers en Friezen Nederlanders, staat niet in de sterren geschreven. Het is het gevolg van een gedeelde geschiedenis, van het besef dat zij een beroep op hun land kunnen doen voor de voorziening van wezenlijke publieke goederen, en van meer dan honderdvijftig jaar lager en middelbaar onderwijs dat een nationaal besef hielp smeden.

Allerlei publieke goederen, zoals economische groei, monetaire stabiliteit en bescherming tegen internationale misdaad, worden tegenwoordig door de EU geleverd. En in de toekomst zal dat alleen maar meer worden: energie, klimaatbeleid en veiligheid zijn er voorbeelden van. Daarmee verandert de rol van de staat en zal ook de loyaliteit van de burger geleidelijk kunnen verschuiven.

Het gemeenschappelijke Europese fundament — de klassieke oudheid, de joods-christelijke traditie en de verlichting — moet zichtbaar gemaakt worden, de gedeelde geschiedenis verteld en geïnterpreteerd, en de rijkdom van de diversiteit van de Europese talen en cultuur toegankelijk gemaakt. Het onderwijs heeft daarbij een belangrijke taak. Daarnaast is echter een breder Europees cultuurbeleid nodig, als complement van nationaal beleid. Alleen zo kan Europa niet slechts een zaak van het hoofd, maar ook van het hart worden.²⁹ En dat is essentieel als Europa een sterkere en effectievere rol in de wereld op zich wil nemen.

Noten

- 1 'The brutal truth is that the financial system is still far from healthy, the deleveraging of the private sectors of highly indebted countries has not begun, the needed rebalancing of global demand has barely even started and, for all these reasons, a return to sustained private-sector-led growth probably remains a long way in the future.' Martin Wolf, 'Why the "green shoots" of recovery could yet wither', *Financial Times*, 22 april 2009.
- 2 National Intelligence Council, *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
- 3 Rupert Smith, *The utility of force. The Art of War in the Modern World*. Londen: Allen Lane, 2005.
- 4 De nieuwe lidstaten zijn bijvoorbeeld zeer grote producenten van traditionele producten als auto's geworden en hebben navenant invloed in Europese brancheorganisaties.
- 5 Zie bijvoorbeeld Robert Kagan, *Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order*. New York: Knopf, 2003.
- 6 Dominique Moïsi, *La géopolitique de l'émotion*. Parijs: Flammarion, 2008.
- 7 Felipe Fernández-Armesto, *Millennium. A History of the Last Thousand Years*. Londen: Bantam Press, 1995.
- 8 'The relationship between the US and China has to be a comprehensive partnership, paralleling our relationship with Europe and Japan.' Zbigniew Brzezinski, 'The Group of Two that could change the world', *Financial Times*, 14 januari 2009.
- 9 Discussienotitie Commissie Buitenland, oktober 2000.
- 10 De ironie wil dat voor deze goede definitie gebruik wordt gemaakt van een Amerikaanse bron: National Intelligence Council (2008), *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
- 11 Moïsi 2008, p. 246.
- 12 Term van Ben Knapen.
- 13 'Son degré d'adéquation à la réalité est de type Hollywoodien, faible.' Emmanuel Todd, *Après l'empire. Essai sur la décomposition du système américain*. Parijs: Gallimard, 2002.
- 14 Zie bijvoorbeeld Jeremy Rifkin, *The European dream. How Europe's Vision of the Future Is Quietly Eclipsing the American Dream*. New York: Tarcher, 2004; Mark Leonard, *Why Europe Will Run the 21st Century*. Londen: Fourth Estate, 2005; en in ons land Donald Kalff.
- 15 'Markets can be highly efficient means for allocating scarce resources. They constitute powerful forces capable of generating economic growth, reducing poverty, and increasing demand for the rule of law, thereby contributing to the realization of a broad spectrum of human rights. But markets work optimally only if they are embedded within rules, customs and institutions. Markets themselves require these to survive and thrive, while society needs them to manage the adverse effects of market dynamics and produce the public goods that markets undersupply. Indeed, history teaches us that markets pose the greatest risks — to society and business itself — when their scope and power far exceeds the reach of the institutional underpinnings that allow them to function smoothly and ensure their political sustainability. This is such a time...' John Ruggie, *Protect, respect and remedy. A framework for business and human rights. Report of the Special Representative of the Secretary General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises*. UN Human Rights Council A/HRC/8/5, 7 april 2008.
- 16 Ben Knapen, 'De EU-landen vervallen in wederkerig nationalisme', *NRC Handelsblad*, 11 april 2009.
- 17 Zie onder andere Kemal Dervis, 'Revival requires a broad spread of demand', *Financial Times*, 23 maart 2009; en Paul Krugman, *The conscience of a liberal. Reclaiming America from the right*. Londen: Allen Lane, 2008.
- 18 Smith 2005. In die zin ook: 'It is the destiny of democracy that not all means are acceptable to it, and not all practi-

- ces employed by its enemies are open before it.' Israëlisch Hooggerechtshof, geciteerd in Serge Schmemmann, 'Israel's been there', *International Herald Tribune*, 29 april 2009.
- 19 Moïsi 2008.
- 20 'Europa gaat voortaan een andere muziek spelen. Niet meer alleen die van een symfonie van Beethoven, van het grote orkest dat met subtiele nuances een partituur interpreteert die is opgezet volgens een grandioze progressie, en uitmondt in een apotheose, symbolische omzetting van het gedroomde model van geslaagde centralisatie. Maar veeleer op de manier van een jazzorkest, waar je een thema hebt, en een ritme neergezet door de ritmesectie, en waar elke speler, om de beurt en binnen het zo gegeven kader, meespeelt en volop de ruimte heeft voor improvisatie, en om zo mogelijk het beter te doen dan de andere spelers, op voorwaarde dat de maat gerespecteerd wordt. [...] Jazz [...] verenigt het individu en het collectief, de vrijheid en de regel, solidariteit en concurrentie.' Jean Baptiste de Foucauld, 'Europe, une nouvelle forme politique', *La Croix*, 22 februari 2005.
- 21 André Sapir, 'Europe and the global economy', in: André Sapir (red.), *Fragmented power. Europe and the global economy*. Brussel: Bruegel, 2007.
- 22 'The future of globalisation is not fixed. [...] Some aspects of globalisation – such as the growth of global interconnectedness stemming from the information technology almost certainly will be irreversible. Yet it is also possible, although unlikely, that the process of globalisation could be slowed or even stopped, just as the era of globalisation in the late 19th and early 20th century was stopped by catastrophic war and global depression.' National Intelligence Council, 2004.
- 23 Ook Moïsi constateert aan het eind van 2008 een sterker wordende reactie tegen globalisering in de VS (Moïsi 2008, p. 184).
- 24 Martin Wolf, 'Globalisation's future is the biggest long term question', *Financial Times*, 10 januari 2007.
- 25 Alain Frachon, Françoise Fressoz en Claire Guélaud, 'Jacques Delors: "Il faut réhabiliter l'impôt citoyen"', interview Jacques Delors met *Le Monde*, 29 maart 2009.
- 26 'Very profound and very public differences between member states in the field of CFSP should not be allowed to obscure the fact of day-to-day unspectacular achievements of concerted action of a kind never previously witnessed.' Francis Jacobs, geciteerd in voorwoord bij Piet Eeckhout, *External Relations of the European Union. Legal and Constitutional Foundations*. Oxford EC Law Library, 2004.
- 27 Smith 2005.
- 28 Ruud Lubbers, Joris Voorhoeve, Jan Pronk en Tineke Lambooy, 'EU moet samenwerken, niet confronteren', *NRC Handelsblad*, 5 september 2008.
- 29 Gijs de Vries (2004), 'Citizenship and memory', in: Sneška Quaedvlieg-Mihailović en Rupert Graf Strachwitz (red.), *Heritage and the Building of Europe*. Berlijn: Maecenata Verlag, 2004.

*De contouren van de
nieuwe wereld*

‘Er is sprake van een toenemende morele schaarste in de wereld’

In gesprek met Maxime Verhagen

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Na de val van de Muur heerste optimisme over een nieuwe wereldorde, met meer vrijheid en democratie. Die is vals gebleken. De democratische transformatie is bij lange na niet voltooid en met de eerbiediging van mensenrechten staat de wereld er evenmin gunstig voor. Minister van buitenlandse zaken Maxime Verhagen meent dat die stagnatie kan worden gekeerd als we ons realiseren dat bevordering van mensenrechten en handelsbetrekkingen hand in hand gaan. ‘Het moet ertoe doen of hier een christendemocraat zit of een socialist of een liberaal. Dat moet verschil maken.’

De val van de Muur is voor Maxime Verhagen levende geschiedenis. Nog maar luttele maanden europarlementariër, belandde hij op een van die spannende dagen na 9 november 1989 bij de Muur, om met de Duitsers mee te hakken in de kolos van steen en beton die hun land zo lang verdeeld had gehouden, zowel in letterlijke, fysieke zin als politiek-ideologisch en economisch.

Nu de stramme DDR-autocraten het hadden afgelegd tegen de wil van het volk, deelde Verhagen in het vrolijke vrijheidsgevoel en het optimisme dat de wereld aan de vooravond stond van een democratische

metamorfose. De ontzuivering volgde in later jaren. De wereld waarin Verhagen nu rondreist als minister van Buitenlandse Zaken kent nog altijd onvrijheid, onderdrukking en rechteloosheid. ‘De verwachting dat het tijdperk van de autocratie voorbij was en *alle Menschen Brüder* zouden worden is voorbarig gebleken’, erkent hij.

Niet zonder romantische gevoelens, in het besef deelgenoot te zijn geweest van een grote gebeurtenis, kijkt Verhagen terug op zijn belevenissen tijdens die novemberdagen twintig jaar geleden: ‘Ik was aanwezig waar de geschiedenis werd gemaakt.’ Zijn

verhaal begint in september 1989, twee maanden voor de val van de Muur, in Polen: ‘Ik was net gekozen in het Europees parlement toen die hele omwenteling in het Oostblok begon. Ik was in september 1989 uitgenodigd naar Polen te komen voor de herdenking van het begin van de Tweede Wereldoorlog, vijftig jaar eerder. In Polen ging de transformatie naar de democratie snel. Voor de eerste keer sinds de communistische machtsovername vonden er semivrije verkiezingen plaats. De vrije vakbeweging Solidarność van Lech Wałęsa won zetels en de christendemocratische intellectueel Tadeusz Mazowiecki vormde de eerste regering waarin niet-communisten zitting namen.’

‘Er was een groot congres waarvoor ze wereldwijd de jongste parlementariërs hadden uitgenodigd, om te debatteren over blijvende vrede in de wereld. Het was ook voor het eerst dat een Oost-Europees land parlementariërs van overal ter wereld uitgenodigde, westerse politici naast radicale communisten uit de DRR, die zeiden dat er oorlog zou zijn zolang het Amerikaanse imperialisme bestond. Ik kreeg echt het idee getuige te zijn van de geschiedenis bij de kranstlegging ter herdenking van de gevallen. Daar stond Jaruzelski, de laatste communistische dictator, geflankeerd door Lech Wałęsa en Mazowiecki. In dezelfde tijd ontvluchtten vele Oost-Duitsers hun land via het eerste gat in het IJzeren Gordijn, langs de grens tussen Hongarije en Oostenrijk. Die mensen stonden met hun voeten.’

‘Ik ben spoedig daarna met Duitse collega’s in een Trabantje naar Potsdam gereden, om met mensen van de dissidente beweging *Neue Demokratie* te praten. Ongelooflijk, hoe groot hun enthousiasme was. Alles zou anders worden!’ s Avonds laat ging ik per taxi terug naar West-Duitsland, maar doordat ik heen was gereden met een Duitse collega

had ik geen visum. Die douanebeambte bij Checkpoint Charlie had geen idee wat-ie moest doen. Hoe kan een buitenlander nu uit Potsdam komen aanrijden zonder visum! Dat kan administratief helemaal niet. Die

.....
De val van de Muur zou de definitieve zege van goed over kwaad betekenen
.....

man mag hier niet zijn. Weg, weg, weg met hem! Spoedig daarna viel de Muur. Ik heb thuis nog de brokstukken liggen die ik er met Duitse collega’s uit heb gehakt.’

‘Er was toen die Muur viel hoop dat alles goed zou worden. De democratie had overwonnen, de dictatuur verloren. Goed had kwaad verslagen. Dit was het einde van de openluchtgevangenis. En in dat jaar veranderde meer ten goede. In Zuid-Afrika stemde president Frederik de Klerk in met de vrijlating van Nelson Mandela. Van alles veranderde in wat lange tijd een naoorlogse status-quo leek. De Franse president François Mitterrand sprak over een Europees Huis met verschillende kamers. De sfeer was dat er nu een einde zou komen aan de tweedeling in Europa, aan de Koude Oorlog en aan de oorlogsdreiging op het Europese continent. Eindelijk.’

Veel is sindsdien inderdaad ten goede gekeerd, dankzij de wervende kracht die van de westerse democratie en de vrije handel uitgaat. Tegelijkertijd constateerde u in een sleutelrede in Leiden dat de democratische transformatie verre van voltooid is. Ook sprak u van een ‘toenemende morele schaarste’ op de wereld.

VERHAGEN ‘Sinds de val van de Muur zijn grote delen van de wereld er daadwerke-

lijk flink op vooruitgegaan. De democratie is gevestigd in de Oost-Europese landen. Duitsland is herenigd. De Europese Unie is uitgebreid, waardoor eindelijk de tweedeling voorbij was en welvaart, democratie en menselijke waarden zich over heel Europa hebben uitgespreid. Maar aan de andere kant is de boel weer aan het wrikken en schuiven. De mondialisering heeft vele directe effecten, zowel positieve als negatieve. Vaak wordt gezegd dat politici die een uitvlucht zoeken voor eigen fouten de schuld leggen bij mondialisering. Was dat maar zo, zou ik haast zeggen. De risico's van mondialisering zijn reëel. Banenverlies, degradatie van het milieu, verandering van het klimaat, terrorisme en flitskapitaal zijn in onze samenleving van nu zichtbaar aanwezig. Alleen maar keerzijden van de mondialisering die ons begrijpelijkerwijs een *unheimisch* gevoel geven. Onze ouders wisten zeker dat hun kinderen het beter zouden krijgen dan zij het zelf hadden. Maar voor ouders van nu is dat geen gegeven meer. Zij twijfelen aan de toekomst die hun kinderen tegemoet gaan. Wordt het allemaal nog wel beter?'

'Ook het optimisme van direct na de val van de Muur is achterhaald. De verwachting was dat Rusland en de voormalige satellietstaten zich zouden transformeren tot volwaardige democratieën, met open economieën, op westerse leest geschoeid. Dat project is deels bewaarheid. Maar de conclusie dat het voorgoed gedaan was met de autocratie was voorbarig. De democratische transformatie is niet voltooid, ondanks de toegenomen economische verwevenheid die de mondialisering teweeg heeft gebracht. Ik vind zelfs dat er sprake is van een toenemende morele schaarste in de wereld. Bepaalde morele waarden worden lang niet geaccepteerd.'

Wat bedoelt u daarmee?'

VERHAGEN 'De legitimiteit van universele waarden als gerechtigheid, gelijkwaardigheid, solidariteit, humaniteit en vrijheid wordt dan in twijfel getrokken. Zestig jaar geleden hebben de VN met de universele verklaring van de rechten van de mens geprobeerd een soort morele wereldorde te proclameren. Zij drukt in wezen de basale waarde van een vreedzame omgang tussen mensen uit, treffend verwoord in het motto: "Wat je niet wilt dat jou wordt aangedaan, doe dat ook een ander niet." Zó hoor je met elkaar om te gaan en daarbij horen déze mensenrechten. Die basale notie maakt deze mensenrechten universeel. De universele verklaring van de rechten van de mens is

.....
*Steeds krachtiger klinkt
 het onjuiste geluid dat de
 universele rechten voor de
 mens in werkelijkheid een
 instrument van westerse
 hegemonie zijn*

dus geen westerse uitvinding, laat staan een Amerikaanse; zij is met recht een verklaring waar iedereen op de wereld achter kan staan.'

'Dat universele karakter is ten tijde van de Koude Oorlog omstreden geweest, maar opnieuw bekrachtigd op de VN-conferentie over mensenrechten in 1993, in Wenen. Het Vaticaan, Arabische landen, China hebben daar opnieuw de vraag opgeworpen hoe universeel de mensenrechten in de universele verklaring nu eigenlijk werkelijk zijn. Was de uitleg van deze rechten niet ook afhankelijk van de religie en de traditie van een land? Ik zat daar toen namens het Europees parlement. Opnieuw is daar in Wenen

FOTO: DIRK HOL

uitgesproken dat het universele rechten zijn die altijd en overal, voor iedereen gelden. Maar de laatste jaren beluister ik helaas opnieuw, krachtiger dan eerst, het geluid dat ze in werkelijkheid een instrument van het Westen zijn om naar hegemonie te streven: “Wij hebben onze eigen cultuur en onze eigen religie. Met jullie waarden hebben wij niets te maken.” Een excuus van autocratische regimes om de mensenrechten niet van toepassing te verklaren op hun eigen mensen.’

Daarop doelt u als u zegt dat u een toenemende morele schaarste in de wereld signaleert?

VERHAGEN ‘Ja, ik doelde op het dagelijks leven onder regimes die het universele karakter van de mensenrechten ontkennen en zeggen dat ze een westerse uitvinding zijn.

Ik heb dat overigens nog nooit iemand horen zeggen die gemarteld wordt of gevangengezet. Het zijn altijd de leiders die dit excuus gebruiken, de Mugabes en de andere dictators van deze wereld.’

‘Een zorgelijke tendens is dat sommige landen met een groeiende economische macht zich assertiever opstellen en zich niets meer gelegen laten liggen aan de mensenrechten. Een land als Rusland, bijvoorbeeld, zegt: “Ja, ten tijde van Boris Jeltsin waren we armlastig en hebben we jullie mensenrechten geaccepteerd. Dat lieten wij ons maar welgevallen. Maar nu zijn wij met onze energievoorraden puissant rijk en zijn jullie van ons afhankelijk. Wij laten ons niet alles meer welgevallen.” Dat soort zelfbewustzijn zie je ook opkomen bij het Chinese bewind, bij Arabische regimes. Als het ten koste gaat van universele waarden, noem ik dat toenemende morele schaarste.’

*U denkt aan deze landen in het bijzonder?
Rusland, China, Arabische landen?*

VERHAGEN 'In sommige delen van Afrika kun je deze tendens ook constateren.'

*Maar in Afrika zal dat niet samenhangen
met toenemende economische macht.*

VERHAGEN 'Nee, maar wel met een toenemende afhankelijkheid van China. Ze krijgen meer en meer goederen en geld, in ruil voor grondstoffen en invloed, zonder dat China daaraan voorwaarden verbindt op het gebied van mensenrechten.'

*U zei ook dat sommige regimes op grond
van de overheersende religie in hun land
een uitzondering op mensenrechten wil-
len maken. Waar doelt u dan precies op?*

VERHAGEN 'Op regimes die geloofsafval bestraffen met de dood, of met een beroep op religie homoseksuelen gevangenzetten of zelfs ophangen. Dat heeft niets meer met godsdienstvrijheid te maken. Hier worden de rechten van het individu ondergeschikt gemaakt aan de willekeur van de machthebber. Ik vind dat een zorgelijke ontwikkeling.'

*Hoe is die te keren? U beschouwt de bevoor-
dering van mensenrechten als een fun-
dament van uw buitenlandbeleid. Op de
kritiek dat die inzet achterhaald en naïef
is, hebt u in diverse redes geantwoord dat
mensenrechtenbeleid óók in het nationale
belang van Nederland is.*

VERHAGEN 'Ja, zonder meer. Voor mij gaan waarden en belangen hand in hand. Wij zijn een land dat als geen ander voor zijn veiligheid, zijn welvaart, zijn werkgelegenheid afhankelijk is van andere landen. Door dat wij een land zijn dat exporteert, ervaren

wij direct in negatieve zin de gevolgen als de toestand in een ander land minder stabiel wordt. Zo'n toestand doet zich voor als in dat land de rechtsstaat niet wordt gerespecteerd, of op andere wijze mensenrechten worden ondergeschoffeld. Dat merken wij direct in onze exportmogelijkheden en onze buitenlandse investeringen. Wij staan in de top tien van investeringen over de grens, wij hebben in grootte het derde pensioenfonds, de zevende bancaire sector en de zestiende economie. Nederlanders zitten overal. We hebben dus een direct belang bij een stabiele internationale rechtsorde.'

'We spraken al even over de mondialisering. Dankzij onze open economie ondervindt Nederland daarvan direct de gevolgen, óók de profijtelijke. Onze welvaart en werkgelegenheid zijn mede dankzij de mondialisering zo hard gegroeid. En dat proces is niet iets waar je vóór of tegen kunt zijn, het is er gewoon.'

Wat Hans van Mierlo ooit zei over de degenen die de individualisering een halt willen toeroepen: 'Dat is hetzelfde als proberen het weer te beïnvloeden.'

VERHAGEN 'Ja, inderdaad. Het is dan mijn taak om met het buitenlandbeleid de kansen van de mondialisering te optimaliseren en de negatieve gevolgen te minimaliseren.'

Dan spreekt u over de economische kansen. En u zegt daarnaast dat het buitenlandbeleid ook een morele component mag hebben, omdat Nederland is gebonden aan zijn handtekening onder de universele verklaring van de rechten van de mens.

VERHAGEN 'Dat is niet gratis, zeker niet voor een christendemocraat. Onze uitgangspunten gerechtigheid, solidariteit,

rentmeesterschap, gespreide verantwoordelijkheid houden voor een christendemocratische politicus ook verplichtingen in. Dat moet ook in het beleid te zien zijn. Het moet ertoe doen of hier een christendemocraat zit of een socialist of een liberaal. Dat moet verschil maken.’

Maar sociaaldemocraten en liberalen hechten toch evenzeer aan de mensenrechten?

VERHAGEN ‘Uiteraard. Maar zij zullen allicht andere accenten leggen. De politieke overtuiging van een minister moet zichtbaar zijn in het beleid. Anders kunnen we hier net zo goed een bureaucraat neerzetten, een technocraat. Hoewel het dan zonder meer goed zou gaan met beleid, zit op deze stoel niet voor niets geen ambtenaar maar een politicus.’

Wordt de inzet voor mensenrechten niet moeilijker in een tijd waarin economische belangen zo zwaar wegen, zoals nu met de kredietcrisis? De economie lijkt weer helemaal voorop te staan.

VERHAGEN ‘Ik gaf u al eerder het argument dat bevordering van de mensenrechten ook een vorm van handelsbevordering is. Hoe stabielere de wereld, hoe gunstiger de omstandigheden voor de handel. Ten tweede moeten we ons afvragen waarom landen zich in toenemende mate afwenden van het multilaterale stelsel. Ik doel op het geheel van internationale instituties waarmee de wereld na de oorlog heeft getracht nieuwe chaos en strijd te voorkomen, een mondiale ordening die is gebaseerd op rechtsbeginselen. De Verenigde Naties, het IMF, de Wereldbank. Opkomende economieën als China, Brazilië, India keren zich van dat stelsel af. Waarom? Omdat ze zich er onvoldoende in herken-

nen, bij gebrek aan een reële vertegenwoordiging. India en Brazilië aanvaardden niet langer dat zij geen permanente zetel hebben in de Veiligheidsraad. In de raad zit wel een land als Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk, maar geen Zuid-Afrika, geen Japan, geen India, geen Brazilië. Hoe kan zo’n eenzijdig samengesteld orgaan dan het morele gelijk hebben?’

‘En Brazilië, India en China zeggen hetzelfde over hun ondervertegenwoordiging in de internationale financiële instellingen. Ze vinden het absurd dat de topmannen van de Wereldbank en het IMF nog steeds respectievelijk een Amerikaan en een Europeaan moeten zijn. Die landen zeggen terecht dat zij een sterke economie zijn en financieel meer in de melk te brokkelen hebben dan tal van andere landen die wél fatsoenlijk

.....
.....
Waarom zouden de Chinezen hun miljarden ter beschikking stellen voor de redding van het financiële systeem als zij daar niet eens over mee mogen praten?
.....
.....

zijn vertegenwoordigd. En dan gaan Wereldbank-topman Zoellick en IMF-voorzitter Strauss-Kahn hun vertellen wat zij moeten doen? China, de tweede economie van de wereld, die ongeveer de hele staatsschuld van de Amerikanen in handen heeft, is goed voor niet meer dan 3 procent van de stemmen in deze instellingen! Waarom zouden de Chinezen hun miljarden ter beschikking stellen voor de redding van het financiële systeem als zij daar niet eens over mee mogen praten? Dan gaan zij ofwel die dollars in hun eigen zak houden, ofwel zij negeren de internationale financiële instellingen.’

‘Het zijn allemaal terechte punten van kritiek die de legitimiteit van onze internationale ordening aantasten. Ik ben inmiddels zover dat we niet kunnen volstaan met een reparatie van het dak, er moet gewoon een nieuw dak op. Anders zullen steeds meer landen die ertoe doen het internationale systeem de rug toekeren.’

U hebt, om het eens kuyperiaans te zeggen, architectonische kritiek op een stelsel dat in de laatste oorlogsjaren, in Bretton Woods en San Francisco, is vormgegeven.

VERHAGEN ‘Zo kun je het zeggen. Ze weerspiegelen de machtsverhoudingen van toen.’

En spelen niet meer de stabiliserende rol die ze destijds is toegedacht.

VERHAGEN ‘Zo is het! Het gevolg is dat mensenrechten allengs minder gewicht in de schaal leggen, naarmate de legitimiteitscrisis van de VN dieper wordt. De G20 is een voorbeeld voor de toekomst. Ooit een wat anonieme club van ministers van Financiën die een sluimerend bestaan leidde, heeft de G20 zich rap ontwikkeld tot een toonaangevend forum dat belangrijke beslissingen over de wereldeconomie voorbereidt. De G20 heeft het voordeel dat hij groter en dus representatiever is dan de G8, dat oude gezelschap van de grootste industriestaten. Ook China is vertegenwoordigd, India, Brazilië, Indonesië, Zuid-Afrika. Tegelijkertijd is de G20 klein genoeg om zaken te kunnen doen. Geen eindeloos vergadercircuit.’

‘Nederland zit niet in de G20, maar wij hebben ons er wel bij gepraat op de G20-toppen in Washington en Londen, dankzij onze inzet, dankzij ons lobbywerk ook. De besluiten daar hebben meteen gevolgen voor onze economie en onze financiële sector. De

toppen in Washington en Londen hebben een duidelijk signaal afgegeven dat de internationale gemeenschap de crisis samen te lijf wil gaan.’

Nu is het voor een minister van een klein land gemakkelijker kritiek op de achterhaalde organisatie van internationale instellingen te uiten dan voor uw ambtgenoten in de landen die het roer bij die instellingen daadwerkelijk in handen hebben. Merkt u bij de grotere landen al iets van bereidwilligheid om de VN, het IMF, de Wereldbank bij de tijd te brengen?

VERHAGEN ‘Bij een land als het Verenigd Koninkrijk absoluut. Het Verenigd Koninkrijk zegt meer dan ooit tevoren dat het belang heeft bij de multilaterale instellingen. De pijn zal te groot zijn als de Britten hun vetorecht in de Veiligheidsraad moeten opgeven, omdat ze dan wel erg veel macht kwijtraken, maar je kunt met hen wel over een andere samenstelling van de raad praten. En in de contacten die wij hebben met de Verenigde Staten, merken we dat zij ons een interessante partner vinden om binnen Europa een discussie over de multilaterale instellingen los te trekken.’

Vaag. Maak dat eens concreet?

VERHAGEN ‘Onder de regering-Bush keerden de VS zich van de Verenigde Naties af. Ze geloofden het wel, met al die abjecte landen in de VN die hun vingertje naar de Verenigde Staten opstaken en zelf helemaal niet deugden. De nieuwe Amerikaanse regering daarentegen is geïnteresseerd in onze visie op de mogelijke versterkingen van het multilaterale systeem. Ze hechten aan onze ervaringen daarmee.’

‘Overigens zullen de Europese landen zich zelf ook moeten bezinnen op de positie

die ze in het IMF en de Wereldbank innemen. Dat geldt ook voor Nederland. Als we onze invloed in deze gremia voor de lange termijn veilig willen stellen, dan moeten we met België en Luxemburg als Benelux gezamenlijk optrekken.’

Signaleert u een dergelijke beweging ook als het gaat om de machtsvraag in de financiële instellingen?

VERHAGEN ‘Wat er ook verandert, Amerika blijft gewoon een supermacht, óók na de financiële en economische crisis. De VS zullen hoe dan ook in al die instellingen zwaar vertegenwoordigd zijn. Amerika afgeschreven? *Forget it!* Dat blijft de komende decennia het machtigste land van de wereld. Zij zijn dan ook niet de gemakkelijkste als het gaat om hervormingen van de Veiligheidsraad, de Wereldbank of het IMF, om het afstaan van macht.’

‘En het is ook niet evident dat de Amerikanen, zoals vanouds, als eerste naar Europa zullen kijken als de vanzelfsprekende, geestverwante partner in machtspolitieke kwesties. China is voor hen van groot belang. Een goede trans-Atlantische relatie met de VS mag voor ons onverminderd belangrijk zijn, voor de VS ligt dat anders. Voor de Amerikanen wordt de relatie met China minstens zo zwaarwegend. Obama heeft zijn hand uitgestrekt naar de islamitische wereld, naar China, zelfs naar Iran. Als de Amerikanen menen eerder Azië dan Europa nodig te hebben om hun eigen belangen veilig te stellen, dan zullen zij ook eerst naar Azië kijken en dan pas naar Europa. Het is niet anders.’

‘Daarom heb ik eerder beklemtoond dat de VS wat moeten overhouden aan een blijvende betrokkenheid bij Europa. Het moet de Amerikanen wat opleveren. En dat vergt van Europa dat het wat levert, een bijdrage

aan duurzame energie, of aan veiligheid, of aan de economie. Dan is het niet bemoeidigend dat Europa Obama zo weinig toezegde na zijn geweldige tour langs Londen, Straatsburg, Praag, Istanboel.’

Waarop doelt u precies?

VERHAGEN ‘De Amerikanen zeggen nu: “Oké, wij luisteren nu naar jullie. Jullie hebben ons altijd de huid vol gescholden over Guantánamo en over geheime detentiekampen, jullie zeggen dat de bestrijding van het terrorisme met respect voor mensenrechten moet, jullie zeggen dat die strijd niet zonder diplomatie en ontwikkelingssamenwerking kan. Best. Daar luisteren wij naar. Maar lever dan ook een bijdrage. Laat ons dat niet alleen doen.” Dat zeggen ze met recht. De bestrijding van het terrorisme is ook in het belang van de burgers in Nederland, in Londen, in Madrid. Het is een gezamenlijke opdracht die een gezamenlijke inspanning vergt. Dat moet van onze kant dan ook wel blijken. Dat betekent bijvoorbeeld dat de NAVO voor de Amerikanen lonend moet blijven. Waarom zouden zij anders het leeuwendeel van de kosten van het bondgenootschap nog op zich nemen?’

Daarom pleitte u in uw Leidse rede in september 2008 voor hogere Europese defensie-uitgaven en voor een grotere Europese bereidwilligheid om mee te werken aan internationale missies, Afghanistan voorop.

VERHAGEN ‘En daarom erger ik mij zo hartgrondig aan bepaalde, nationalistisch georiënteerde partijen, die zeggen dat er natuurlijk hard moet worden opgetreden tegen terroristen en hun groeperingen, alleen niet door onszelf. Dat moeten anderen maar voor ons doen. Ze keren zich tegen missies

in Afghanistan, Kosovo, Darfur, eigenlijk overal ter wereld.’

Een commentator typeerde deze houding als: ‘Veilig achter de dijken, op anderenmans kosten.’

VERHAGEN ‘Ja, dat is juist getypeerd. Wij sluiten de boze buitenwereld buiten en als de boze buitenwereld ons toch raakt, dan moeten anderen dat maar voor ons oplossen. Waarom zou Amerika of Engeland iedere keer voor ons de kooltjes uit het vuur halen als wij niet bereid zijn mee te doen? Op een gegeven moment houdt dat op. Misschien

De verkiezing van Obama is een bewijs dat goed functionerende democratieën zichzelf kunnen corrigeren en inspelen op veranderingen

denken deze nationalistisch georiënteerde partijen dat Nederland beter af is als het alleen nog aan zichzelf denkt en niet meer bereid is naar de ander te kijken. Op korte termijn lijkt dat wellicht ook beter. Maar op de langere termijn heeft zo’n in zichzelf gesloten houding desastreuze effecten. We kunnen het niet alleen oplossen. We leven niet op een eiland.’

Welke voorbeelden hebt u nog meer in gedachten, als u dit uitspreekt?

VERHAGEN ‘De neiging tot protectionisme, bijvoorbeeld. Op korte termijn kun je dan jouw fabriekje overeind houden, maar op langere termijn is dat *killing*. Ik bespeur die neiging hier bij de PVV, bij de SP. Ik vind dat kortzichtig, net zo kortzichtig als de

onwil een EU-lidstaat als Polen financieel te ondersteunen.’

Of de onwil om SoJSF’s aan te schaffen?

VERHAGEN ‘Los van de discussie of de JSF daadwerkelijk het beste toestel is, vind ik het van de gekke als partijen menen wel lid te kunnen zijn van de NAVO zonder financiële offers voor onze defensie te brengen. Ik vind het onjuist te zeggen dat we met dat JSF-geld zoveel nuttige uitgaven zouden kunnen doen.’

Het argument van SP-fractie leider Agnes Kant.

VERHAGEN ‘Inderdaad. Ga dat de mensen in Londen maar uitleggen. Of de mensen in Madrid, in Bali, in New York. Ga dat de mensen in Georgië maar zeggen.’

Uw oordeel over president Obama is buitengewoon positief. U hebt hem geprezen om zijn vriendschappelijke houding jegens Europa, zijn bemiddeling bij de benoeming van Rasmussen tot NAVO-topman, zijn toespraak over ontwapening in Praag, zijn uitgestoken hand naar de moslims in Istanboel. Dat is grote winst ten opzichte van het vorige Amerikaanse regime.

VERHAGEN ‘Absoluut. De verkiezing van Obama op zich is een bewijs te meer dat goed functionerende democratieën zichzelf kunnen corrigeren en inspelen op veranderingen. Amerika is hard geconfronteerd met de les van Irak. Dat was een ingreep die niet alle verbeteringen bracht waarop de VS hoopten. We hebben ook gezien dat de regering-Bush zich in haar laatste twee zittingsjaren matigde en meer oog kreeg voor diplomatie en ontwikkelingssamenwerking,

niet in de laatste plaats dankzij Condo-leezza Rice. Bush en de zijnen zijn dan ook indringend geconfronteerd met de grenzen van wat een supermacht, zelfs de grootste supermacht, vermag. De VS ontdekten dat ze het niet alleen konden, niet in Irak, niet in Afghanistan. De regering-Obama bouwt dus min of meer voort op een tendens die al zichtbaar was in de laatste jaren van het regime-Bush. Obama maakt het alleen beter zichtbaar en hij trekt de lijnen verder, consequenter door.’

Ondertussen heeft de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Hillary Clinton, bij haar bezoek aan China direct het belang van mensenrechten gerelativeerd. Hier boog een vertegenwoordigster van een fatsoenlijke democratie voor een afzichtelijk autocratisch bewind.

VERHAGEN ‘Dat valt te bezien. Ik heb niet gemerkt, ook niet in de gesprekken die ik met Clinton heb gevoerd, dat de Amerikanen op het punt van mensenrechten water bij de wijn willen doen. Integendeel, de VS willen op dat terrein juist actiever opereren, gezamenlijk met andere landen die de mensenrechten nastreven.’

We hebben toch allemaal kunnen noteren dat Clinton bij haar bezoek aan China het belang van mensenrechten relativeerde.

VERHAGEN ‘Niettemin bleek het tegendeel uit de gesprekken die ik met haar had. Wat telt is het feit dat de VS nadien een heel kritisch rapport over de mensenrechtensituatie in China publiceerden. Wel is het zo dat de politieke middelen om de mensenrechten te bevorderen anders zijn dan vroeger. Minder klaroengeschal, meer overleg. In de tijd dat Rusland aan de bedelstaf was, konden de mensenrechten daar op een andere, meer offensieve wijze aan de orde worden gesteld dan tegenwoordig, nu Europa van Rusland afhankelijk is als energieleverancier. Ik hoorde laatst iemand zeggen: “Het is zo slecht gesteld met de mensenrechten daar, wij moeten dat contract met Gazprom maar niet hebben.” Mijn wedervraag is dan of het met de mensenrechten in Rusland beter zou zijn gesteld als we dat contract met Gazprom niet willen. Nee, natuurlijk. Het is eerder andersom. Juist dankzij het feit dat we een handelsrelatie hebben met zo’n land, kunnen we de mensenrechten aan de orde stellen, druk uitoefenen om de rechtsstaat te verbeteren, de doodstraf aan de kaak stellen. Dat doen wij in China, dat doen we in Rusland. Juist vanwege onze handelscontacten, vanwege het feit dat zij onze investeringen nodig hebben en wij hun gas, is verbetering van de individuele rechten van de mens mogelijk. Dat is heel effectief.’

*20 jaar na de val van de
muur (III)
Azië en Midden-Oosten*

Ruslands positie in de wereld: grote ambities, beperkte mogelijkheden

Rusland wil de machtsverhoudingen in zijn voordeel wijzigen, maar beseft ook dat de eigen economische, politiek en militaire mogelijkheden beperkt zijn. De problematische omgang met zijn buurstaten en het niet-aflatende grootmachtsstreven duiden op een postimperialistisch complex. Rusland is de ondergang van de Sovjet-Unie nog niet te boven.

door *André Gerrits & Max Bader*

De auteurs zijn verbonden aan de opleiding Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam. Gerrits is tevens werkzaam bij het Instituut Clingendael.

IN DE INTERNATIONALE POLITIEK is Rusland niet meer het *moving target* dat het in de jaren negentig was. Tegelijkertijd is het land niet meegaander geworden: de overtuigingen die het Russisch buitenlands beleid mede vormgeven verschillen nogal van die van het Westen, en van Europa in het bijzonder. De economische opleving van Rusland in het afgelopen decennium is van grote betekenis geweest voor 's lands buitenlandse politiek en mondiale positie. De machtspositie van Moskou is aanzienlijk versterkt. Er is reden te twijfelen aan de omvang en aan de duurzaamheid van de geopolitieke opleving van de Russische Federatie. Na een analyse van de constanten in de Russische buitenlandse politiek, geven we een uiteenzetting van de omstandigheden die een wezenlijke uitbreiding van Ruslands machtspositie in de weg staan. Rusland zal in de komende decennia een regionale grootmacht blijven, maar zal niet opnieuw een mondiale supermacht worden.

CONSTANTEN IN DE BUITENLANDSE POLITIEK

Rusland is een traditionele, een ‘realistische’ mogendheid, waarvan buitenlandse politiek in grote lijnen wordt bepaald door drie constanten: het *suprême* belang van de staat, een vergaande mate van zelfstandigheid (soevereiniteit) en unilateralisme, en een sterk grootmachtstreven.

De Russische buitenlandse politiek, en in het bijzonder de relaties met de Europese Unie, kunnen niet los worden gezien van de diepe crisis die Rusland in de jaren negentig beleefde. Voor de derde maal binnen een eeuw stond het voortbestaan van de Russische staat op het spel – na de Russische revoluties en de burgeroorlog van 1917-1921 en de Duitse bezetting in 1941-1944. Men hoeft geen geharde *gosoedarstvennik* (aanhanger van een sterke staat) te zijn om de cruciale betekenis van de Russische staat te zien voor de nationale wederopleving en internationale macht van Rusland. In de overtuiging van veel Russen zijn nationale identiteit, een sterke staat en grootmachtstreven aan elkaar gekoppeld. Rusland is een grote mogendheid of Rusland is niet! De Russische Federatie is een groot land, dunbevolkt en gezegend met enorme natuurlijke rijkdommen. Alleen een sterke staat verenigt de bevolking en houdt het land bijeen, menen veel Russen. Alleen een dominante internationale positie beschermt het tegen zijn vijanden.

De Russische Federatie meent alleen op zichzelf aangewezen te zijn. Rusland was nooit geneigd duurzame en vergaande allianties aan te gaan. Rusland kent slechts twee bondgenoten, stelde tsaar Alexander III (1891-1894) ooit: zijn vloot en zijn leger. Deze overtuiging is de afgelopen decennia alleen maar sterker geworden. De Russische bevolking en haar leiders menen na de Koude Oorlog stelselmatig te zijn genegeerd en geschoffeerd door het Westen. Er is een waslijst aan grieven, aangevoerd door de geleidelijke uitbreiding van de NAVO en de Europese Unie tot op het grondgebied van de voormalige Sovjet-Unie. En dat alles geschiedde, zo menen de Russische leiders, tegen de aanvankelijke, uitdrukkelijke beloften van het Westen in.¹ De Russische buitenlandse politiek dient de uiteenlopende belangen van haar politieke en economische elites. ‘Vrijwel iedereen kan onze partner zijn’, schreef Dmitri Trenin, ‘en zo goed als iedereen kan onze opponent zijn.’²

Een voortdurend grootmachtstreven is de derde constante in het Russische buitenlandse beleid. Vooralsnog heeft dit niet zozeer consequenties op mondiale schaal, hoezeer de Russen dat ook zouden willen, maar vooral op regionaal niveau, in de relaties tussen Moskou en zijn ‘Nabije Buitenland’. Voor de Russische leiders is Rusland niet zomaar een ‘normale’ staat, met dezelfde rechten en verplichtingen als zijn buurlanden. Na de korte

oorlog tegen Georgië in augustus 2008 heeft president Dmitri Medvedev voor het eerst in het openbaar te kennen gegeven dat de republieken van de voormalige Sovjet-Unie, met uitzondering van de Baltische staten, tot de invloedssfeer van de Russische Federatie moeten worden gerekend.

De Russische leiders zien de internationale politiek als een voortdurende strijd om macht en invloed tussen soevereine nationale staten

Medvedevs uitspraak lijkt te impliceren dat Rusland zich het recht voorbehoudt om zich te mengen in de interne aangelegenheden van zijn buurlanden — dit alles vanzelfsprekend in schril contrast met de benadrukking van de eigen soevereiniteit.³

De Russische leiders hebben een uitgesproken hobbesiaans wereld-

beeld. Ze zien de internationale politiek als een voortdurende strijd om macht en invloed tussen soevereine nationale staten. In het begin van de jaren negentig zei de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Andrei Kozyrev eens tegen voormalig president Richard Nixon: ‘Als u ons kunt adviseren hoe onze nationale belangen te formuleren, dan ben ik u zeer dankbaar.’⁴ Een minister die zich nu nog zo zou opstellen, zou onmiddellijk worden ontslagen. Rusland heeft geen advies meer nodig. Rusland laat zich door niemand meer de les lezen. Met de Amerikaanse kijk op de internationale politiek heeft het Russische wereldbeeld nog wel het een en ander gemeen, maar de kloof tussen de Russische Federatie en de Europese Unie lijkt bijna onoverbrugbaar. Rusland en Europa delen hetzelfde continent, maar in geopolitiek opzicht leven ze in verschillende eeuwen, filosofeerde de Amerikaanse conservatieve publicist Robert Kagan.⁵ Het is inderdaad moeilijk voorstelbaar hoe de kloof tussen het klassieke soevereiniteitsdenken van de Russische Federatie en het postmoderne integratiestreven van de Europese Unie kan worden overbrugd. De complexe en overdadig formalistische Europese Unie wordt door Rusland slecht begrepen. De normatieve inslag van haar externe beleid wordt gewantrouwd. Rusland beschouwt de Unie als een zwakke factor in de internationale politiek.⁶

WAAROM RUSLAND GEEN SUPERMACHT WORDT

Tot de huidige economische crisis in Rusland de beurs deed instorten en de staatsinkomsten deed kelderen, was 2008 voor Rusland ‘het jaar van de overwinningen’: op economisch, militair en sportief gebied. Toen de olie in de zomer meer dan 140 dollar per vat opleverde, een gewapend conflict in Georgië werd gewonnen, en er in het Westen volop werd gespeculeerd over

een nieuwe Koude Oorlog, bereikte het zelfvertrouwen van de Russen een hoogtepunt. Rusland werd weer serieus genomen. De retoriek van de Nieuwe Koude Oorlog boezemde bij veel Russen geen gevoel van angst maar van nationale trots in. Rusland was ‘terug’, en zou naast andere grootmachten weer zijn vanzelfsprekende, bepalende rol spelen op het wereldtoneel.

Nu de wereldwijde economische crisis Rusland zo hard heeft getroffen, zijn de optimistische prognoses getemperd. Ruslands toekomstige internationale positie zal worden bepaald door twee variabelen: de politieke en economische ontwikkelingen in Rusland zelf (onzekere factor #1) en de wijze waarop en de mate waarin externe factoren de toekomst van Rusland bepalen (onzekere factor #2). Rusland is groot en machtig maar, zo hebben de dramatische veranderingen van de afgelopen twee decennia wel bewezen, het wordt ook in sterke mate beïnvloed door externe factoren, waarop het weinig greep heeft. Bovendien gelden de ineenstorting van het communisme en de ondergang van de Sovjet-Unie als uitzonderlijk krachtige voorbeelden van de vaststelling dat de ingrijpendste veranderingen in de geschiedenis doorgaans als een verrassing komen.

Alle onzekerheden in acht genomen, sluit een nuchtere kijk op hoe Rusland er thans voor staat, uit dat het land in de komende decennia ook maar in de buurt van de macht en de status van de Sovjet-Unie zal komen. De Russische economie is grofweg zo groot als die van de Benelux-landen bij elkaar en vijftien maal kleiner dan die van de Europese Unie. Het Russische aandeel in de wereldeconomie is 1,5% en dit percentage zal de komende tien jaar niet noemenswaardig stijgen.⁷ Belangrijke onbekende variabelen

Modernisering is niet hetzelfde als Europeanisering, wordt de Russische politieke elite niet moe te benadrukken

in de economische ontwikkeling en de internationale machtspositie van Rusland zijn de olieprijs en het vermogen van Rusland om op de langere termijn olie en gas te kunnen blijven leveren. Er zijn tegenstrijdige prognoses over de volumes aan grondstoffen die Rusland in de

toekomst zal kunnen leveren, maar men is het erover eens dat er massaal moet worden geïnvesteerd in de infrastructuur om de levering van gas en olie op peil te houden of uit te breiden.

De politieke elite in Rusland is nogal terughoudend over buitenlandse investeringen in de nationale energiesector. Die scepsis, vermoeden wij, zal geleidelijk wel minder worden (gedwongen door de omstandigheden); het politieke wantrouwen dat eraan ten grondslag ligt zal echter blijven. Modernisering is niet hetzelfde als Europeanisering, wordt de Russische politieke elite niet moe te benadrukken. In het licht van de dynamische

economische ontwikkeling in autoritaire staten als Rusland en China lijkt (of 'leek', nu de wereldcrisis Rusland zo hard heeft geraakt) deze overtuiging niet zonder kracht. Toch menen wij dat het politieke en bestuurlijke bestel in Rusland de ontwikkeling van het land in de weg staat. Een gebrekkig functionerende rechtsstaat, corruptie en onvoldoende transparantie ondermijnen de economische groei. Het ontbreken van mechanismen van aansprakelijkheid, zowel in de verhouding van de machthebbers tot de burgers als tussen afzonderlijke onderdelen van de overheid, werken slecht bestuur in de hand. Toch liggen ingrijpende politieke veranderingen niet voor de hand. Zelfs als de bevolking het tot nu toe vrijwel onverminderd grote vertrouwen in de president en de premier verliest, is er geen reden aan te nemen dat *regime change* op afzienbare termijn plaats zal vinden. De marges van Ruslands autoritaire orde zijn ruim. De Russen genieten geen democratie, maar beschikken over een ruime mate van vrijheid. Het is niet ondenkbaar dat Medvedev, of zelfs Vladimir Poetin, het veld zal ruimen, maar een dergelijke machtswisseling zal niet gepaard gaan met

een wezenlijke verandering van de autoritaire politieke orde.

De deplorabele staat van de strijdkrachten is een andere rem op internationale machtsontplooiing. Er is weliswaar aanzienlijk geïnvesteerd in materieel, maar het leger beschikt niet over de mankracht en over de vaardigheden om op efficiënte wijze militaire operaties

Er bestaat een discrepantie tussen de retoriek van het regime en het overwegend pragmatische beleid van het politieke establishment

uit te voeren die de omvang van een kleine veldtocht als tegen Georgië overstijgen. Weinig ambitieuze jonge mannen kiezen voor een carrière in het leger. Vergaande hervormingsplannen, die erop zijn gericht de strijdkrachten om te vormen van een omvangrijk dienstplichtigenleger naar een beter uitgeruste, kleinere en modernere strijdmacht, staan op stapel, maar het is onzeker of ze zullen worden uitgevoerd.

Dat Rusland er minder goed voor staat dan de Russische leiders ons vaak willen doen geloven, realiseren die leiders zichzelf ook. Er bestaat een aanzienlijke discrepantie tussen de retoriek en het uiterlijke vertoon van het regime en het overwegend pragmatische beleid van het politieke establishment, gekoppeld aan het besef dat de mogelijkheden van het land beperkt zijn.

De Russische buitenlandse politiek is revisionistisch, uit op een wijziging van de internationale machtsverhoudingen in Ruslands voordeel, en pragmatisch. Rusland is geen revanchistische of neo-imperialistische

macht. De problematische omgang met zijn buurstaten en het niet-aflaten-de grootmachtsstreven duiden veeleer op een voortdurend postimperialistisch complex. Rusland is de ondergang van de Sovjet-Unie nog niet te boven. Realiteitszin bepaalt dat de Russische Federatie zich buiten het gebied van de voormalige Sovjet-Unie niet direct mengt in de interne gelegenheden van landen (wat haar er niet van weerhoudt te proberen lidstaten van de NAVO en de Europese Unie tegen elkaar uit te spelen). Over het algemeen is de *soft power* van Rusland hier te beperkt om effectief te zijn. Het buitenlandse beleid is goeddeels ontdaan van ideologische noties. Anders dan de Sovjet-Unie presenteert Rusland zich niet als een model voor de wereld. De Russische diplomatie dient dan ook vooral de economische belangen van het land. Voor het eerst in zijn geschiedenis wordt Rusland bestuurd door de personen die het land ook bezitten, althans de strategische sectoren van de economie. Politieke en economische belangen zijn nauwelijks van elkaar te scheiden. In het proefschrift waarop hij eind jaren negentig promoveerde, stelde Poetin al dat de opleving van Rusland moest komen van de intelligente politieke uitbuiting van zijn grondstoffen.

Poetin verkeerde in de benijdenswaardige positie zijn eigen inzichten politiek vorm te kunnen geven — en niet zonder succes. Toch betwijfelen wij of Rusland ooit de ‘energiesupermacht’ (*energetitsjekaja sverchderzjava*) zal worden die de voormalige president voor ogen staat. Op mondiaal niveau zal de positie van Rusland in de komende decennia eerder verzwakken dan versterken. Een groot deel van zijn huidige macht ontleent Rusland aan zijn status als rechtelijke opvolgersstaat van de Sovjet-Unie. Bij het uiteenvallen van de Unie erfde Rusland een groot arsenaal kernwapens en een permanente zetel in de VN-Veiligheidsraad. Het gewicht van deze verworvenheden zal afnemen naarmate meer staten, waaronder problematische staten, over kernwapens gaan beschikken, en de Veiligheidsraad, een relict van de Koude Oorlog, aan relevantie inboet. Rusland koestert zich graag in het gezelschap van opkomende mogendheden (de BRIC-landen: Brazilië, Rusland, India en China); in de praktijk zal door de opkomst van deze grote mogendheden, China voorop, zijn macht juist afnemen.

Buiten het grondgebied van de Sovjet-Unie blijft Rusland een beperkte machtsfactor. Binnen de grenzen van de oude Sovjetstaat zal Rusland zich echter blijven manifesteren als grootmacht. In deze regio beschikt het over een effectieve combinatie van *hard* en *soft power*. De harde macht bestaat voornamelijk uit economische pressie, de afhankelijkheid van veel voormalige Sovjetrepublieken van Russische energiebronnen, de aanwezigheid van Russische militairen in sommige van de voormalige Sovjetrepublieken, en een absolute militaire superioriteit. Ruslands zachte macht in de regio behelst de aantrekkingskracht van de Russische arbeidsmarkt,

mogelijkheden voor economische bedrijvigheid, een goeddeels intacte lingua franca, en de populariteit van Russische cultuur. In Centraal-Azië zal Rusland bij het uitbreiden en handhaven van zijn economische aanwezigheid concurrentie ondervinden van China en van westerse landen. Het engagement van de Europese Unie met zijn oostelijke burens — Oekraïne, Wit-Rusland, Moldavië, en de staten van de Kaukasus — zal een doorlopende bron zijn van spanning in de betrekkingen met Rusland. Terwijl de EU praktisch belang hecht aan stabiele en liefst democratische partners in haar periferie, ervaart Rusland het engagement van de EU als een inbreuk op zijn invloedssfeer. Sterker, de aantrekkingskracht van de Europese Unie op de landen in de gedeelde invloedssfeer is een van de weinige internationaal-politieke aspecten van Europa die Rusland serieus neemt, zeer serieus zelfs.⁸ De zes staten (Wit-Rusland, Oekraïne, Moldavië, Armenië, Georgië en Azerbeidzjan) in de regio zullen — met uitzondering van Georgië, dat nauwelijks nog relaties met Rusland onderhoudt — ieder te maken hebben met een simultane aantrekking van Rusland en de EU. De politieke en economische elites in deze landen hebben hun politieke agenda's hierop aangepast. Ze zullen proberen te profiteren van de concurrentie tussen beide 'grootmachten'. Ze zullen Rusland en de Europese Unie tegen elkaar uitspeelen. Alleen een duidelijk perspectief op het lidmaatschap van de Europese Unie of de NAVO kan de balans in de regio doen doorslaan in het voordeel van het Westen, in die landen althans die tot toetreding geneigd zijn.

Noten

- 1 Alexei K. Poesjkov, 'Missed Connections', *The National Interest*, mei/juni 2007.
- 2 Dmitri Trenin, *Getting Russia Right*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 2007.
- 3 Derek Averre, "'Sovereign Democracy" and Russia's Relations with the European Union', *Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization*, 15 (2007), nr. 2, 173-190.
- 4 Dmitri Simes, 'The Results of 1997. No Dramatic Upheavals', *International Affairs*, 44 (1998), nr. 1, 28.
- 5 Robert Kagan, *The Return of History and the End of Dreams*. New York, NY: Knopf, 2008.
- 6 Ivan Krastev, 'Russia as the "other Europe"', *Russia in Global Affairs*, 5 (2007), nr. 4.
- 7 Robert Legvold, 'Russian Foreign Policy Ten Years After the Fall' (zie <http://www.columbia.edu/~rhl1/Aspen.8-01.pdf>).
- 8 Sergei Karaganov (red.), *The world around Russia: 2017. An outlook for the mid-term future*. Moskou: SVOP, 2007.

Economisch realisme van Azië verandert spelregels internationale betrekkingen

Zoals Europa in het verleden zijn eigen (Westfaalse) statensysteem exporteerde naar de rest van de wereld, zo drukken de Aziatische landen nu hun stempel op het mondiale systeem. De spelregels voor internationale betrekkingen veranderen hierdoor in het voordeel van grote landen met een sterke staat. Alleen duidelijke politiek-strategische keuzes van de Europese Unie kunnen hierop een adequaat antwoord zijn.

door *Maaike Okano-Heijmans & Frans-Paul van der Putten*

De auteurs zijn onderzoeker bij Clingendael Asia Studies, onderdeel van Instituut Clingendael te Den Haag.

DE GROEIENDE INTERNATIONALE INVLOED van Azië, met China als wegberedder, draagt bij aan een grotere rol van de staat in internationale economische betrekkingen. De economische betrekkingen worden daardoor in toenemende mate een potentieel instrument bij het streven naar buitenlandpolitieke doelen. Kenmerkend voor veel Aziatische landen is dat de overheid bereid is zich vergaand te mengen in de economische betrekkingen met andere landen, teneinde politieke doelen te bereiken. Deze manier van internationale politiek bedrijven duiden we aan met de term economisch realisme in internationale betrekkingen. Economisch realisme is geen nieuw fenomeen, maar de mate en de wijze waarop het door China en andere Aziatische landen wordt toegepast is veel verstrekkender dan tot nu toe in het Westen erkend wordt. Nu Aziatische landen, China voorop, opkomen als invloedrijke spelers op wereldniveau, betekent dit dat de spelregels voor internationale betrekkingen veranderen in het voordeel van

grote landen met een sterke staat. Kleine landen en landen met zeer open economieën krijgen (nog) meer moeite internationaal hun invloed te doen gelden. De opkomst van grote Aziatische landen vindt hierdoor versneld plaats, terwijl Europese landen juist minder invloedrijk worden. Europa kan dit proces slechts weerstaan door in EU-verband een coherente strategie te handhaven, die politieke en economische doelstellingen integreert.

China's rol in het beïnvloeden van de manier waarop internationale betrekkingen worden vormgegeven kan vanuit twee perspectieven worden gezien. Enerzijds komt het internationale optreden van China voort uit factoren die specifiek voor dat land gelden. Anderzijds kan China's wijze van buitenlandse politiek bedrijven ook worden gezien als exponent van het Aziatische model van internationale betrekkingen. China's economische expansie vergroot het internationale bereik van de Chinese staat en exporteert tegelijkertijd een regionale stijl van internationale betrekkingen. In beide gevallen staat een relatief grote mate van verstrengeling tussen politiek en economie centraal. Met andere woorden: China trekt op dit moment weliswaar de meeste aandacht — met name omdat het de hegemonie van de Verenigde Staten aantast — maar het economisch realisme staat los van een specifiek politiek of economisch systeem. Het zal niet als vanzelf verdwijnen met meer democratie of marktwerking.

INVLOEDSSFEREN VAN DE CHINESE STAAT

China's economische invloed heeft een wereldwijd bereik. Dit manifesteert zich op diverse terreinen. In de internationale handel heeft China een unieke rol als snel groeiende grote afzetmarkt. Bovendien is China de grootste fabrikant en exporteur van een breed scala aan consumentenartikelen, en is het een vooraanstaande importeur van energie en andere grondstoffen. Ook op financieel terrein is China een hoofdrolspeler: het is de grootste individuele financier van de Amerikaanse overheid. China helpt ook in toenemende mate buitenlandse bedrijven en ontwikkelingslanden te financieren, en Peking begint een grotere rol te spelen in de (herschikking van de) globale financiële architectuur, waaronder het Internationaal Monetair Fonds (IMF) en het Aziatische antwoord hierop, het Aziatisch Monetair Fonds.

Ook als bron van directe investeringen ontwikkelt China zich in hoog tempo. In 2005 hadden multinationals afkomstig van het Chinese vasteland (dus exclusief de bedrijven uit Hong Kong) investeringen in 163 landen. Hun directe buitenlandse investeringen groeiden in de periode 2002-2006 van 2,7 miljard dollar naar 17,6 miljard dollar per jaar.¹ De aanwezigheid van Chinese bedrijven in westerse economieën is nog be-

scheiden, aangezien de meeste Chinese multinationals ervoor kiezen hun expansiestrategie in eerste instantie op ontwikkelingslanden te richten. Chinese bedrijven zijn zeer actief in Azië, maar ook in Afrika en Latijns-Amerika. Wanneer ze daar voldoende ervaring hebben opgedaan zullen ze zich ook op Europa en de Verenigde Staten richten.

Zowel ontwikkelingslanden als hoogontwikkelde economieën profiteren graag van de groei van China, of het nu gaat om toegang tot de Chinese markt, het gebruik van goedkope Chinese arbeid, de import van Chinese producten of om Chinees kapitaal. Op al deze terreinen is het Chinese overheidsbeleid van zeer groot belang. Investeringsfondsen, banken en de meeste grote multinationals van China worden allemaal direct door de staat aangestuurd. Alle directe buitenlandse investeringen van Chinese bedrijven moeten worden goedgekeurd door diverse overheidsinstanties, waaronder de Chinese ambassade in het bestemmingsland. Daarnaast heeft de Chinese overheid veel invloed op de mate van toegang tot de Chinese markt voor buitenlandse bedrijven.

China's buitenlandse economische invloed betekent meer invloed over de grens voor de Chinese staat, en dus voor de Chinese Communistische Partij. China's buitenlandse economische betrekkingen hebben echter

niet als primair doel buitenlandse politieke invloed te verwerven voor de Chinese politieke leiders. De snelle groei in externe economische betrekkingen komt voort uit het hervormingsbeleid dat in 1978 werd ingezet. Doordat de legitimiteit van het huidige regime voor een deel samenhangt met zijn vermogen de economische groei in stand te hou-

*Voor Peking is er geen
duidelijk onderscheid tussen
economische en politieke
thema's in de buitenlandse
betrekkingen*

den, vormen de inmiddels aanzienlijke economische belangen die China wereldwijd heeft een direct veiligheidsbelang voor het regime. Het beste middel waarover Peking beschikt om deze belangen te beschermen zijn de economische betrekkingen zelf. Dat geldt ook voor het beschermen van China's buitenlandse veiligheidsbelangen in het algemeen. China is geleidelijk in een positie terechtgekomen waarin er geen duidelijk onderscheid meer is tussen puur economische en bredere veiligheidsbelangen. Dit wil niet zeggen dat de regering van China haar economische invloed gebruikt om internationaal zo veel mogelijk macht te verwerven. De nadruk van China's ontwikkelingsstrategie ligt op het genereren van interne welvaart en stabiliteit, waarbij directe confrontaties met andere landen vermeden worden. Van belang voor de rest van de wereld is dat er voor Peking geen

duidelijk onderscheid is tussen economische en politieke thema's in de buitenlandse betrekkingen.

Wanneer de Chinese regering het nodig acht maakt het goed gebruik van zijn economische invloed voor politieke doelen. Het streven Taiwan internationaal te isoleren is daar een voorbeeld van. Peking gebruikt zijn economische invloed ook om internationale steun voor de dalai lama of voor binnenlandse dissidenten te ondermijnen. Verder maakt het deel uit van een strategie om niet alleen economisch maar ook politiek sterker te staan tegenover andere grote mogendheden.² Het toepassen van economische invloedsmiddelen werkt het best bij economisch zwakke landen, maar ook rijke westerse landen zijn hiervoor gevoelig.

INTERNATIONALE BETREKKINGEN IN AZIË

Aziatische landen zijn betrekkelijke nieuwkomers in een mondiaal systeem dat van oudsher wordt gedomineerd door het Westen. Dat Westen heeft lange tijd geprofiteerd van een voorsprong in militaire en economische macht, en heeft zijn positie geconsolideerd door de vorming van internationale instituties. Net zoals voor China, geldt voor veel Aziatische — en andere niet-westerse — landen dat de inzet van economische middelen een effectieve weg vormt naar meer politieke invloed. Het economische gewicht van heel Zuid-, Zuidoost-, en Oost-Azië neemt toe, niet alleen dat van China. Bovendien is China ook niet het enige land dat buiten de eigen regio economische invloed heeft. Japan is al lang een speler op mondiaal niveau. Landen als Taiwan, Zuid-Korea, Singapore, Maleisië en India zijn inmiddels ook zeer actief buiten de eigen regio. Zoals Europa in het verleden zijn eigen (Westfaalse) statensysteem van internationale betrekkingen exporteerde naar de rest van de wereld, zo drukken de Aziatische landen nu hun stempel op het mondiale systeem.

De inzet van economische invloed voor politieke doelen komt niet alleen voort uit de beperkte beschikbaarheid van militaire middelen, en is niet alleen gericht op concurrentie met het Westen. Binnen de regio zelf spelen staatsbelangen een grote rol in de economische betrekkingen. De basis daarvoor wordt gevormd door de sterke invloed van de overheid in de meeste Aziatische economieën, zoals typerend is voor zogenoemde ontwikkelingsstaten. De ontwikkelingsstaat wordt gekenmerkt door een sterk interveniërende overheid, die zich sociaaleconomische ontwikkeling via industriële groei ten doel stelt en hiervoor een kapitalistische omgeving creëert.³ De Aziatische ontwikkelingsstaten volgden hierbij een model van exportgeleide groei. Democratisch Japan werd als eerste Aziatische land omschreven als 'ontwikkelingsstaat'⁴ en autoritair China kan sinds

de hervormingen van Deng Xiaoping ook als zodanig omschreven worden. Oost-Aziatische landen zoals Zuid-Korea, Singapore, Indonesië en, in toenemende mate, Vietnam passen tevens in dit rijtje.

Het voornaamste verschil tussen de Aziatische landen onderling is dat de sterke rol van de staat in bepaalde gevallen formeel (China, Vietnam, Singapore) en in andere juist minder formeel (Japan, Zuid-Korea, Indonesië) georganiseerd is. Maar de relatief grote invloed van de staat in de economie en het gebruik van economische diplomatie hebben deze landen met elkaar gemeen. Deze kenmerken overstijgen dus de verschillen in politieke en economische systemen. Het is dan ook een illusie om te denken dat het gebruik van economische middelen voor politieke doeleinden zal verminderen met een verandering in economisch model (van staatsnaar vrijemarktkapitalisme) dan wel politiek systeem (van autoritair naar democratisch). De sterkere aanwezigheid van economisch realisme in het buitenlandse beleid zal Aziatische landen dan ook blijven onderscheiden van Europa en de Verenigde Staten, waar de overheid relatief terughoudend is met zich mengen in de buitenlandse economische betrekkingen. Westerse regeringen gebruiken ook economische middelen voor politieke doelen, bijvoorbeeld door programma's voor bilaterale en multilaterale

De kans dat China zich gaat gedragen naar de westerse spelregels is zeer beperkt

ontwikkelingssamenwerking. Maar de nadruk in het politieke buitenlandbeleid ligt op de combinatie van de reeds lang verworven positie in internationale instituties met militaire macht, niet op het inzetten van de buitenlandse economische

betrekkingen als beïnvloedingsmechanisme. Daarnaast zijn de mogelijkheden van westerse overheden beperkter, doordat de staat zich minder dan in Aziatische landen mengt in de binnenlandse economie. Overigens zijn er ook buiten Azië landen waar de overheid een relatief grote rol speelt in de economie. Bijzonder aan Azië is echter dat de regio als geheel opkomt als invloedrijke speler op wereldwijd niveau. China heeft dus haar hele regio in haar kielzog, en de kans dat China zich gaat gedragen naar de westerse spelregels is zeer beperkt.

Dat de markteconomie het enige systeem is dat in brede zin welvaart genereert trekken de Aziatische landen niet in twijfel. Sterke Aziatische staten zetten wel vraagtekens bij de mate waarin de markteconomie 'vrij' ofwel 'liberaal' zou moeten zijn. De inmenging van de staat in de economie — waaronder het opstellen van normen en regels, en richting geven aan de sociaaleconomische ontwikkeling — reikt dan ook duidelijk verder dan in het neoliberale model. In deze zin lijken ook Europa en de Ver-

enigde Staten sinds het begin van de huidige crisis een beetje ‘Aziatisch’ geworden.

LESSEN VOOR EUROPA

Door de groeiende economische macht van China en andere Aziatische landen wordt het gebruik van economische (als alternatief voor militaire) middelen belangrijker in de internationale politiek. De Europese Unie als economische reus zou hiervan moeten kunnen profiteren, maar in de huidige omstandigheden lijkt het omgekeerde te gebeuren. De voornaamste stap die EU-landen zouden moeten zetten is er een die net zo noodzakelijk als politiek gevoelig is, namelijk het koppelen van politiek en economisch beleid op Unie-niveau. In het huidige Chinabeleid van de EU is de relatie tussen economische en politieke doelen sterk uit balans. De Europese Commissie heeft een betrekkelijk krachtig mandaat inzake economische betrekkingen, terwijl de lidstaten hun politieke relatie met China vooral afzonderlijk regelen. Het gevolg hiervan is dat de EU de kans misloopt om haar grote economische potentieel in te zetten voor haar externe politieke belangen. En dat terwijl Europa collectief de grootste handelspartner is van China, en (een van) de grootste handelspartners van verschillende andere Aziatische landen.

Een oproep tot een koppeling van economisch en politiek extern beleid als antwoord op toenemend economisch realisme betekent niet een oproep tot protectionisme. Waar het om gaat is dat de Europese landen duidelijke keuzes maken over waar hun prioriteiten liggen, bijvoorbeeld waar het gaat om de thema's welvaart, veiligheid, milieu, mensenrechten en ontwikkelingssamenwerking. Duidelijkheid over prioriteiten is de basis voor een effectief antwoord op een toenemend economisch realisme, zonder dat daarbij het eigen politiek-economische model overboord wordt gezet. Het is echter niet waarschijnlijk dat Europees economisch en politiek extern beleid op korte termijn gekoppeld worden. Van belang is in dit stadium vooral dat er een debat ontstaat over waar voor Europa de prioriteiten liggen. In hoeverre mag het streven naar veiligheid ten koste gaan van economische openheid? En tot op welke hoogte mag het bevorderen van mensenrechten in de wereld een negatief effect hebben op welvaart in Europa? Hoe sneller het inzicht in de veranderende omstandigheden in de wereld groeit, hoe dichterbij de noodzakelijke veranderingen in het Europese beleid komen.

Een positieve bijkomstigheid van de huidige economische crisis is daarom dat er meer aandacht lijkt te komen voor niet-westerse opkomende machten, met name in Azië. Wat Europese leiders alvast kunnen doen is

werken aan een groter publiek bewustzijn over de gevolgen van de toenemende invloed van Azië.

Noten

-
- 1 Li Zhaoxi, 'China's Outward Foreign Direct Investment', in: Jean-Paul Larçon (red.), *Chinese Multinationals*. Singapore: World Scientific, 2009, pp. 49-75.
- 2 Jacqueline Newmyer, 'Oil, arms and influence. The indirect strategy behind China's military modernization', *Orbis*, 53 (2009), nr. 2, 205-219.
- 3 Zie onder andere Meredith Woo-Cumings (red.), *The developmental state*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1999.
- 4 Chalmers Johnson, *MITI and the Japanese miracle. The growth of industrial policy, 1925-1975*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1982.

Verschuivende machtsbalans en de financiële ‘balance of terror’ VS-China

China is zijn plek op het wereldpodium aan het innemen. Dat botst met strategisch en humanitair beleid van westerse mogendheden en vermindert de westerse invloed in de Aziatische regio middels de Wereldbank en het IMF. De rol van regionale samenwerkingsverbanden, zoals de Aziatische ontwikkelingsbank, wordt onder aanvoering van China belangrijker. Zowel de grote als de kleine machten in het internationale systeem zullen zich van deze schuivende machtsbalansen terdege bewust moeten zijn bij de formulering van hun buitenlandbeleid.

door *Tim Sweijts*

De auteur is onderzoeker binnen het Veiligheidsstudies-programma van het The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS).

WAAR IN DE COMMUNIS OPINIO VAN DE JAREN negentig de wereld het unipolaire moment van de VS beleefde, is het sinds het begin van de Irak-oorlog bon ton in kringen van journalisten, beleidsmakers en academici om het bestaan van een multipolair wereldsysteem te verkondigen. Er wordt daarbij gewezen op de niet te stuiten opmars van China in de vaart der volkeren vis-à-vis een gepercipieerde afbrokkeling van de macht van de VS. Dit is niet geheel onterecht, maar veelal voorbarig.

Zo voorspelt de Amerikaanse National Intelligence Council (NIC) in het in november 2008 verschenen rapport *Global trends 2025. A transformed world* een multipolair systeem in 2025, terwijl ze waarschuwt voor een verschuiving van de macht van het Westen naar het Oosten.¹ Een studie van de

Carnegie Foundation uit juli 2008 berekent dat China in 2035 de economie van de VS in grootte zal evenaren.² Deze langetermijnprojecties zijn echter een eigen leven gaan leiden en de oppervlakkige toeschouwer is al gauw geneigd te denken dat de huidige wereld multipolair is.

Dit artikel biedt een beknopte analyse van de gevolgen van de opkomst van China voor de internationale orde. Allereerst geeft het een korte beschrijving van de structuur van het huidige wereldsysteem en de posities die de VS en China daarin innemen. Vervolgens analyseert het een drietal ontwikkelingen in China's buitenlandbeleid en evalueert het de implicaties daarvan voor de bestaande internationale orde.

Anno 2009 is de VS ontegenzeggelijk nog altijd de sterkste staat in het stansysteem. De verschillen tussen China en de VS zijn naar conventionele indicatoren immens, gelet op bijvoorbeeld de grootte van de economieën van de beide landen (4,4 biljoen dollar tegenover 14,3 biljoen dollar)³, de innovatiekracht (China's aandeel in de uitgave van patenten in 2006 was een schamele 1 procent, tegenover 31 procent van de VS)⁴, de mate van urbanisatie (43% tegenover 82%)⁵ en de hoeveelheid autogebruikers (26 tegenover 776 per 1000 inwoners).⁶

Dit beeld wordt daarnaast bevestigd door een vergelijking van de militaire vermogens — de belangrijkste valuta in het internationale systeem, zeker wanneer het de polariteit van het systeem betreft — van beide landen. Het Amerikaanse defensiebudget bedraagt met 650 miljard dollar bijna de helft van alle wereldwijde militaire uitgaven en is evenveel als het gecombineerde defensiebudget van de eerstvolgende 14 landen.⁷ China, dat minder transparant is aangaande militaire uitgaven is, besteedt volgens schattingen tussen de 60 en de 150 miljard dollar.⁸

Wat betreft militair vermogen is de VS het enige land dat door zijn *blue-water navy*, langeafstandsraketten en luchtmacht wereldwijd militaire macht kan inzetten met conventionele en onconventionele middelen. China's militaire vermogens zijn daarentegen beperkt.⁹ Ondanks groot-schalige moderniseringsprogramma's beschikt China voorlopig niet over een *blue-water navy*, terwijl ook haar *green-water*-capaciteiten nog in ontwikkeling zijn. China heeft een aantal lopende ICBM-programma's om haar verouderde raketten te vervangen, maar haar nucleaire arsenaal blijft klein in omvang.¹⁰ Gegeven de beperkte luchtmacht en geringe transportcapaciteiten is het waarschijnlijk dat China in het komende decennium slechts regionaal grootschalige militaire operaties zal kunnen uitvoeren.¹¹

Om kort te gaan: er is nog lang niet sprake van een multipolaire wereld. Dit gezegd hebbende, is er een aantal trends dat niet alleen op lange maar ook op korte termijn implicaties hebben voor de aard van het huidige en het toekomstige wereldsysteem.

VERSCHUIVENDE MACHTSVERHOUDINGEN

De geschiedenis laat zien dat staten in een periode van verschuivende machtsverhoudingen tussen grootmachten de grenzen van het bestaande systeem opzoeken totdat er een nieuw machtsevenwicht ontstaat, zij een

De opkomst van China zal zijn effect hebben op de centrale rol die de naoorlogse internationale regimes, zoals de VN en het IMF, nu innemen in de internationale orde

nieuwe set van regimes aanvaarden en nieuwe instituties oprichten of bestaande aanpassen. Zonder de huidige wereld al multipolair te verklaren is het duidelijk dat wij ons in een overgangstijdperk bevinden. De opkomst van nieuwe machten zoals China zal allicht zijn effect hebben op de centrale rol die de naoorlogse internationale regimes, zoals de Verenigde Naties, de We-

reldbank, het Internationale Monetaire Fonds en de Wereldhandelsorganisatie, nu innemen in de regulering van de internationale orde.

De omgekende ontwikkeling die China de afgelopen dertig jaar heeft doorgemaakt sinds Deng Xiaoping de Open Door Policy introduceerde, bracht China niet alleen een gemiddelde economische groei van meer dan tien procent per jaar, maar leidde ook tot ingrijpende veranderingen in de Chinese samenleving. Deze groeide in snel tempo uit tot de fabriek van de wereld. Industrialisering en urbanisatie stimuleerden de opkomst van een middenklasse van naar schatting 300 miljoen Chinezen¹², maar brachten tegelijkertijd ook een toenemende mate van ongelijkheid en een schrikbarend groeiend aantal verstoringen van de openbare orde. Dat vertienvoudigde in dertien jaar tijd tot 87.000 in 2005, volgens de recentste beschikbare informatie.¹³ Daarnaast bestaat er zowel onder de bevolking als onder de politieke elite een gevoel van slachtofferschap gebaseerd op historische grieven die teruggaan op de invasie van westerse en oosterse (Japan) mogendheden in de negentiende en twintigste eeuw. Er is sprake van een opkomend nationalisme dat ook zonder aanmoediging van de Chinese machthebbers welig tiert. Zo krijgen patriottistische internetfilmpjes als ‘2008 China – Stand Up!’ miljoenen hits op de website Sina, een Chinese variant van YouTube.¹⁴

Terwijl de Communistische Partij onverbiddelijk doorgaat met het implementeren van een ‘socialistisch programma met Chinese trekjes’, beseft zij als geen ander dat zij dubbele decimalen-groeicijfers nodig heeft om politiek-sociale stabiliteit te bewaren, zo blijkt overduidelijk uit besluiten genomen op de laatste Nationale Congressen. De impact van de financiële

crisis op de stabiliteit van de Chinese samenleving is op dit moment nog niet te overzien.¹⁵

FINANCIËLE BALANCE OF TERROR

Om politiek-sociale stabiliteit te waarborgen en zijn economische groei veilig te stellen investeerde China jarenlang de Amerikaanse dollars die het met zijn exportsector verdiende in Amerikaanse staatsobligaties, om de renminbi laag te houden en de Amerikanen in staat te stellen om Chinese goederen te blijven importeren. In mei 2009 waren de hiermee geaccumuleerde valuta-reserves opgelopen tot het schrikwekkend hoge bedrag van 2 biljoen dollar in reserves.

Deze gigantische reserves ondermijnen de economische soevereiniteit van de VS en betekenen dat China — actief of passief — invloed kan uitoefenen op Amerikaans veiligheids- en politiek-economisch beleid¹⁶, hetgeen de toenmalige senator en de tegenwoordige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Hillary Clinton in 2007 onderkende toen zij stelde dat een land moeilijk kan optreden tegen haar eigen bankier.¹⁷ Tegelijkertijd is China niet gebaat bij een plotselinge devaluatie van de Amerikaanse dollar:

Een devaluatie van de Amerikaanse dollar is op termijn onvermijdelijk

dit zou de concurrentiepositie van haar exportsector ondermijnen en bovendien de waarde van de geaccumuleerde reserves doen kelderen. China blijft Amerikaanse staatsobligaties kopen, ook nadat de Amerikaanse Federale Bank in maart

2009 de geldpersen aanzette. Beide landen bevinden zich in een financiële *balance of terror* die in de komende jaren onherroepelijk zal leiden tot spanningen. Het is hierbij de vraag of wederzijdse verwevenheid van belangen een stabiliserende of een destabiliserende factor zal zijn.

Een devaluatie van de Amerikaanse dollar is op termijn onvermijdelijk. Een scenario-studie van McKinsey uit 2007 postuleert dat de Amerikaanse dollar met 24-45 procent zal devalueren ten opzichte van verschillende andere valuta. Deze devaluatie kan binnen een korte tijdsspanne plaatsvinden of heel geleidelijk over de komende vijftien jaar.¹⁸

DE OPKOMST VAN CHINA EN IMPLICATIES VOOR DE INTERNATIONALE ORDE

Deze economische, politieke en ideologische ontwikkelingen liggen ten grondslag aan een toegenomen zelfvertrouwen en een gewijzigde opstelling van China in de internationale betrekkingen. Ik beperk me hier tot een

beschrijving en analyse van een drietal trends in China's buitenlandbeleid en hun implicaties voor de internationale orde. Het gaat om een mercantilistisch beleid om de levering van energie zeker te stellen, een assertiever optreden in regionale samenwerkingsverbanden en een actievere deelname aan internationale samenwerkingsverbanden.

Een mercantilistisch energiebeleid

Over de laatste twintig jaar verviervoudigde China's olieconsumptie. China's algehele energieverbruik zal de komende twintig jaar verdubbelen. China voert om deze redenen een actief energiebeleid dat zowel het creëren van aanvoerlijnen als het veiligstellen van grondstoffen zelf omvat. Chinese staatsbedrijven zijn actief in Afrika, de Kaspische Zeeregio en Zuid-Amerika, en zijn geduchte concurrenten van westerse oliemaatschappijen. De laatste jaren sloot China oliecontracten met onder meer Iran, Soedan en Angola. In het gebied rond de Indische Oceaan sluit het allianties met Myanmar en Pakistan om pijpleidingen en havens aan te leggen.¹⁹ Hoewel China met betrekking tot Taiwan een voorzichtiger koers heeft gekozen, stelt het zich agressiever op in de Zuid-Chinese Zee en houdt het Chinese Volksbevrijdingsleger regelmatig militaire oefeningen in dit grondstofrijke gebied. China bezet eilanden waarover soevereiniteit wordt geclaimd door onder meer de Filippijnen en Vietnam. China beschouwt dit gebied als behorend tot haar invloedssferen. In maart 2009 heeft dit al eens geleid tot een aanvaring met een Amerikaans marineschip.²⁰

Dit beleid om de levering van energie veilig te stellen heeft al verschillende keren gebotst met strategisch en humanitair beleid van westerse mogendheden, terwijl het een ongelijk speelveld creëert voor de oliemaatschappijen die het zonder staatssteun moeten stellen. Zo verzet China zich al jaren in de VN-Veiligheidsraad tegen assertief optreden van de VN ten aanzien van de flagrante mensenrechtenschendingen in Soedan, om zijn oliebelangen in dat land veilig te stellen. De hoogste prioriteit is het veiligstellen van de levering van energie. Andere mogelijke beleidsprioriteiten, zoals de bescherming van mensenrechten, moeten hiervoor wijken.

Deze ontwikkelingen lijken een systematische verandering van het wereldsysteem op te leveren en het liberale democratische *statecraft*-paradigma aan te tasten. Tegelijkertijd dient opgemerkt te worden dat westerse mogendheden sinds jaar en dag dollardiplomatie bedrijven (neem bijvoorbeeld de jaarlijkse financiële steun van de VS voor Egypte en Jordanië), terwijl ze de ogen dichtknijpen voor het mensenrechtenbeleid van deze landen. Nieuw is echter dat er nu een speler van formaat bijkomt die er niet voor schuwt zijn eigen belangen na te streven, ongeacht of deze botsen met de belangen van westerse mogendheden.

Regionale samenwerkingsverbanden

China wordt gaandeweg actiever in regionale samenwerkingsverbanden. Zo is China de op één na grootste contribuant van de Aziatische Ontwikkelingsbank (ADB), die een grote rol speelt in ontwikkelingsprojecten in economieën in de regio. Het na de valutacrisis van 1997 ingestelde *currency swap*-fonds, onderdeel van het Chiang Mai Initiative, werd onder aanvoering van China in december 2008 en februari 2009 opnieuw gekapitaliseerd met 120 miljard dollar. Het doel van het fonds is het lenen van buitenlandse deviezen aan Aziatische landen, zodat die daarmee de koers van hun valuta kunnen verdedigen. Samen met Japan en Zuid-Korea draagt China 80 procent van het kapitaal bij.

China speelt daarnaast een leidende rol in de Shanghai Cooperation Organisation (SCO), een regionale veiligheidsorganisatie bestaande uit de leden China, Kazachstan, Kirgizië, Rusland, Tadzjikistan en Oezbekistan. Naast afspraken op het gebied van drugsbestrijding, grensbewaking en energieverstrekking, houden de landen ook elk jaar gezamenlijke militaire oefeningen.

Deze initiatieven brengen opnieuw twee veranderingen van het wereldsysteem met zich mee. Ten eerste zijn landen in de regio minder afhankelijk zijn van Bretton Woods-instituties als de Wereldbank en het Internationale Monetair Fonds (IMF), dankzij meer regionale samenwerking op het vlak van ontwikkeling en monetair beleid. Dit ondermijnt het vermogen van deze op Amerikaanse ideologische leest geschoeide instituties om hun beleidsagenda's in de regio te implementeren. Deze systematische verandering voltrekt zich nu. De tweede systematische verandering zal voortkomen uit een nauwere militaire samenwerking van landen in de regio, al dan niet onder aanvoering van China. Deze SCO is echter een militaire samenwerking in de dop. Wanneer deze uitgebreid zou worden zou dit een bedreiging kunnen vormen voor het coërcitieve vermogen van westerse mogendheden. Deze verandering is echter nog niet aan de orde, zoals blijkt uit de aanwezigheid van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) in Afghanistan, op de drempel van de SCO.

Internationale samenwerkingsverbanden

China neemt steeds vaker (en actiever) deel aan internationale samenwerkingsverbanden. De aansluiting bij de Wereldhandelsorganisatie (WTO) uit 2001 is hier een goed voorbeeld van. Na acht jaar wordt duidelijk dat het lidmaatschap weliswaar minder, en minder hoge, handelsbarrières met zich meebrengt, maar vooralsnog geen betere bescherming biedt aan het intellectuele eigendom van westerse producenten — zoals een kijkje in een willekeurig warenhuis in Shenzhen of Shanghai aantoont. Sinds 2006

schuift China ook aan tafel aan op G8-bijeenkomsten en spreekt het mee over onderwerpen variërend van de toekomst van Afrika tot de bestrijding van de gevolgen van klimaatverandering. Op dat laatste gebied is China vooralsnog niet van plan zelf normen te stellen aan de uitstoot van koolstofdioxide, uit angst zijn economische groei in gevaar te brengen.

Als permanent lid van de VN-Veiligheidsraad maakt China zelden gebruik van het vetorecht en het onthoudt zich vaak van stemming.²¹ Uitgangspunt in het stemgedrag zijn de principes van nationale soevereiniteit en territoriale integriteit, wat bij tijd en wijle op gespannen voet staat met de proactievare houding die de VN na het einde van de Koude Oorlog hebben aangenomen ten aanzien van humanitaire interventies. Tegelijkertijd levert China een grote bijdrage aan VN-vredesmissies in de vorm van ondersteunend personeel en politiefunctionarissen. Meer dan tweeduizend man is actief in tien verschillende landen.²² Daarbij stuurde China in 2008 voor de eerste keer sinds 1432 (!) fregatten ver van haar regionale wateren, namelijk naar de Golf van Aden ter bestrijding van piraterij.

De systematische verandering die de belangrijker wordende rol van China binnen internationale samenwerkingsverbanden met zich meebrengt is tweërlei van aard. Enerzijds botsen Chinese beleidsprioriteiten met die van westerse mogendheden, zoals blijkt uit China's verzet tegen sancties voor Soedan, en de weigering om limieten te aanvaarden op de CO₂-uitstoot. Anderzijds duidt China's actievare deelname in dergelijke samenwerkingsverbanden op het feit dat het land ook zijn aandeel in het reguleren van het wereldsysteem serieus begint te nemen. Deelname aan internationale samenwerkingsverbanden kan ook leiden tot een socialiseringsproces waarbij normen en waarden verankerd worden in de Chinese beleidsagenda, waarvan het lidmaatschap van de WTO deels een illustratie is.

EEN PROCES VAN SOCIALISERING

Hoewel het internationale systeem naar conventionele indicatoren gemeent nog lang niet multipolair is, zijn de machtsverhoudingen in het systeem aan het verschuiven. De opkomst van China heeft daarin een aantal implicaties voor de internationale orde.

Het beeld dat naar voren komt is dat China ontegenzeggelijk zijn plek op het wereldpodium aan het innemen is. China streeft een actief beleid na om zijn energietoevoer zeker te stellen. Dat botst met strategisch en humanitair beleid van westerse mogendheden en creëert een ongelijk speelveld voor westerse oliemaatschappijen. De rol van regionale samenwerkingsverbanden, zoals de Aziatische ontwikkelingsbank en het Chiang Mai Initiative, wordt onder aanvoering van China belangrijker in het reguleren van

regionale economische en monetaire aangelegenheden. Dit betekent dat westerse mogelijkheden minder goed in staat zullen zijn hun beleidsprioriteiten gestalte te geven in de regio middels programma's van de Wereld-

*China's deelname
aan internationale
samenwerkingsverbanden
kan leiden tot een proces van
socialisering*

bank en het IMF. Regionale samenwerking op veiligheidsgebied is op het moment nog beperkt.

China neemt actiever deel in een groter aantal internationale samenwerkingsverbanden dan voorheen. Hoewel dit op sommige vlakken botst met de beleidsagenda's van westerse mogelijkheden, zoals op het gebied van bestrijding van

klimaatverandering en de bescherming van mensenrechten, kan China's deelname leiden tot een proces van socialisering, zoals zijn lidmaatschap van de WTO deels illustreert. Daarnaast duidt China's deelname aan VN-vredesmissies en uitzending van fregatten naar de Golf van Aden erop dat China een taak voor zichzelf ziet weggelegd in de regulering van de internationale orde.

Deze vogelvlucht maakt onomstotelijk duidelijk dat de komende jaren cruciaal zullen zijn in de bepaling van nieuwe regels en omgangsvormen tussen staten. Zowel de grote als de kleine machten in het internationale systeem zullen zich hiervan terdege bewust moeten zijn bij de formulering van hun buitenlandbeleid.

Noten

- 1 National Intelligence Council, *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
- 2 Albert Keidel, *China's Economic Rise—Fact and Fiction*. Carnegie Endowment for International Peace Press, Policy Brief 61, juli 2008.
- 3 Website IMF.
- 4 Website OECD: <http://lysander.source-oecd.org/vl=2071947/cl=28/nw=1/rpsv/factbook2009/07/01/04/index.htm>
- 5 United Nations Statistics Division, <http://unstats.un.org/unsd/Demographic/Products/socind/hum-sets.htm>
- 6 The Automobile Industry Guide 2008, European Automobile Manufacturers Association, http://www.acea.be/images/uploads/files/20081003_Pocket_Guide.pdf
- 7 <http://www.whitehouse.gov/omb/budget/fy2009/defense.html>
- 8 Office of the Secretary of Defense, 'Military Power of the People's Republic of China'. Annual report to Congress, 2009.
- 9 Deze analyse is gebaseerd op verschillende bronnen. Zie onder meer International Institute for Strategic Studies, *Military Balance 2007*. Londen: IISS, 2007; Stockholm International Peace Research Institute, 'The SIPRI Military Expenditure Database', SIPRI, <http://milexdata.sipri.org>; Federation of American Scientists, 'Nuclear Forces Guide', FAS, <http://www.fas.org/nuke/guide/summary.htm>; National Intelligence Council, *Foreign Missile Developments*

- and the Ballistic Missile Threat through 2015*. Washington, D.C., 2001; zie ook Barry Posen, 'Command of the Commons. The Military Foundation of U.S. Hegemony', *International Security* 28 (2003), nr. 1, 5-46; Office of the Secretary of Defense, 'Military Power of the People's Republic of China'. Annual report to congress, 2009.
- 10 China zal pas in 2015 beschikken over een *global strike capacity*. Paul Bolt en Albert Willner, 'The Potential Flashpoint: Taiwan', in: Idem (red.), *China's Nuclear Future* (pp. 143-166). Londen: Rienner, 2006.
- 11 Anthony H. Cordesman en Martin Kleiber, *The Asian Conventional Military Balance in 2006. Overview of major Asian powers*. CSIS Press, 2006.
- 12 Diana Farrell, Ulrich A. Gersch en Elizabeth Stephenson, 'The value of China's emerging middle class'. mckinseyquarterly.com, juni 2006.
- 13 <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=22&country=7372&year=2008>
- 14 <http://you.video.sina.com.cn/b/12417440-1401913474.html>
- 15 James Fallows, 'China's Way Forward', *The Atlantic*, april 2009.
- 16 Brad W. Setser, *Sovereign Wealth and Sovereign Power. The Strategic Consequences of American Indebtedness*. Council on Foreign Relations, Special Report No. 37, september 2008.
- 17 <http://www.msnbc.msn.com/id/17403964>
- 18 Diana Farrell en Susan Lund, 'What businesses need to know about the US current-account deficit'. mckinseyquarterly.com, augustus 2007.
- 19 Energieschaarste, HCSS-CIEP rapport, HCSS press, december 2008. [onvindbaar onder deze titel. WvK]
- 20 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7941425.stm>
- 21 Yitzhak Shichor, 'China's Voting Behavior in the U.N. Security Council'. The Jamestown Foundation, China Brief, oktober 2006.
- 22 International Crisis Group, 'China's Growing Role in UN Peacekeeping'. Asia Report No. 166, 17 april 2009.

Conflictbeheersing in het Midden-Oosten geen droom

Door de veranderende machtsverhoudingen en actieve bemoeienis van de Verenigde Staten kunnen de gematigde krachten in het Midden-Oosten aan kracht winnen. Hoe groot de uitdagingen ook zijn, het is niet per se onmogelijk: veiligheid voor Israël, een levensvatbare staat voor de Palestijnen, vredesovereenkomsten tussen Israël en de buurstaten, geen nucleaire dreiging uit het Midden-Oosten, stabiele democratieën in de Arabische wereld.

door *Fred Grünfeld*

De auteur is bijzonder hoogleraar in oorzaken van mensenrechtenschendingen aan de Universiteit Utrecht. Ook is hij universitair hoofddocent internationale betrekkingen aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, het University College Maastricht en het Maastrichts Centrum voor de Rechten van de Mens aan de Universiteit Maastricht.

IN DEZE BIJDRAGE STAAN DE GEVOLGEN van de veranderde machtsverhoudingen in de wereld, twintig jaar na de val van de Muur, voor het Arabisch-Israëliësch en het Israëliësch-Palestijns conflict centraal. Het Midden-Oosten wordt hier beperkt tot het Nabije Oosten. Dit houdt in dat alleen het conflict tussen Israël en de Arabische buurlanden en het Palestijnse conflict aan bod komen, terwijl de situaties in Irak, Iran en de Arabische Golfstaten slechts op indirecte wijze worden behandeld (namelijk voor zover deze van invloed zijn op het Israëliësch-Arabische/Palestijns conflict).

Bij het denken in termen van machtsverhoudingen komen verschillende machtsblokken naar voren. Bij machtsblokken valt op globaal niveau te denken aan de Verenigde Staten, Rusland, de Verenigde Naties en ook wel de Europese Unie; zij vormen het 'Kwartet' en bemiddelen in de oplossing van het conflict. Dat is officieel vastgesteld en vastgelegd in de routekaart

naar vrede. De angel van de onderlinge rivaliteit over het Midden-Oosten uit het verleden, tussen zowel Rusland en de Verenigde Staten als tussen

De afkalkende positie van de Verenigde Naties als bemiddelaar wordt steeds beter zichtbaar

Europa en Amerika, lijkt daarmee weggenomen te zijn. Het overleg, georganiseerd door de vier leden van het Kwartet, vond in 2007 plaats in Annapolis (Maryland, VS) en zal dit jaar in Moskou plaatsvinden. De afkalkende positie van de Verenigde Naties als bemiddelaar in het con-

flict wordt steeds beter zichtbaar. Inmiddels hebben de VS de centrale bemiddelingsrol, waarbij de EU een faciliterende rol en de VN slechts een legitimerende rol vervult.

Deze verhoudingen passen in het Nederlandse buitenlandbeleid. Minister Verhagen stelde in een toespraak dat 'het Kwartet de contouren van een vredesregeling scherper in beeld [kan] brengen. [...] Het Kwartet zou zijn visie daarop kunnen presenteren aan de Veiligheidsraad, die het vervolgens als totaalpakket kan voorleggen aan Israël en de Palestijnen als een solide en moreel gezaghebbend voorstel voor een door de partijen zelf uit te onderhandelen eindakkoord.' Verhagen vervolgt: 'Amerikaans leiderschap is hierbij wederom onmisbaar. Ook de Europese Unie kan een nuttige rol vervullen.'¹ Uit deze woorden van Verhagen — een primaire rol voor het Kwartet, waarop de VS met hun 'onmisbare' Amerikaans leiderschap een flink stempel drukken — blijkt de meer Atlantische benadering van de Nederlandse minister wat betreft het Midden-Oostenvraagstuk. Verhagen verschilt in dit opzicht niet van zijn voorgangers De Hoop Scheffer (CDA), Van der Stoep (PvdA) en Van der Klauw (VVD). Een conclusie uit mijn proefschrift van 1991 luidde al dat Nederland vooral niet het Amerikaanse beleid ten aanzien van het Midden-Oosten wilde doorkruisen.² De centrale rol van de Verenigde Naties in de eerste 25 jaar van het conflict (1948-1973) — onder andere bij het delingsplan (1947), bij de beëindiging van de Suezcrisis (1956, inclusief Amerikaans verzet tegen de Brits/Franse rol), bij de vaststelling van uitgangspunten na de Zesdaagse Oorlog (1967; de beroemde VN-resolutie 242 van 'land voor vrede') en het staakt het vuren na de Oktober-oorlog (1973, inclusief het gevaar van een rechtstreekse Russisch-Amerikaanse confrontatie) — lijkt voorbij. De toenemende invloed van de Verenigde Staten leidde tot de gedeeltelijke Israëliëse terugtrekking achter het Suezkanaal in 1973, en, mede door de reis van de Egyptische president Sadat in 1977 naar Jeruzalem, tot de onder de Amerikaanse president Carter gesloten Camp David-akkoorden van 1978 en het daarop volgende Egyptisch-Israëliëse vredesverdrag van 1979, waarmee Israël zich uit de

hele Sinaï terugtrok en in ruil daarvoor door Egypte werd erkend. Kortom, ook tijdens de Koude Oorlog wisten de VS op Israël druk uit te oefenen.

Het Egyptisch-Israëliësch vredesverdrag was een doorbraak waar vele machtsblokken niet gelukkig mee waren. De hele Arabische wereld keerde zich tegen Egypte, en de Sovjet-Unie met bondgenoten en ook enkele Europese landen, aangevoerd door Frankrijk, verzetten zich tegen dit als te mager omschreven (deel)akkoord waarbij geen oplossing was gevonden voor het Palestijnse vraagstuk. Een belangrijke rol was voor Nederland weggelegd in het dichtens van de Europees-Amerikaanse kloof: Nederland realiseerde de Europese participatie in de multinationale vredesmacht, waarmee ook de Amerikaanse benadering door de EU werd ondersteund. Het Egyptisch-Israëliësch vredesverdrag werd uitgevoerd met in de hoofdrollen Moebarak uit Egypte, Reagan uit de Verenigde Staten, Begin uit Israël, Mitterrand uit Frankrijk en Van der Stoep uit Nederland.

De periode van de Koude Oorlog overziend kunnen we constateren dat de mondiale rivaliteit en machtsverhoudingen invloed hebben gehad op het Arabisch-Israëliësch conflict. Met het einde van de Koude Oorlog zou naast het Arabisch-Israëliësch conflict het Israëlisch-Palestijnse conflict in de aandacht komen te staan. De periode van ontspanning in de wereld maakte een toenadering tussen de partijen iets gemakkelijker. Rusland had geen grote betekenis terwijl de Amerikaanse invloed in de Arabische wereld was toegenomen, zoals in de Golfoorlog van 1991 tot uiting kwam. De Europese Unie dacht in het vredesproces nog een belangrijke bemiddelende rol te kunnen gaan vervullen, zoals tijdens de conferentie in Madrid in 1991, onder het voorzitterschap van Hans van den Broek. De volgende stap werd echter gezet in 1993, op informeel niveau tussen de Israëli's en Palestijnen in het afgelegen Noorwegen — dus buiten de EU maar met medeweten van de VS. Het Oslo-akkoord, waarbij de PLO het recht van Israël erkende in vrede en veiligheid te bestaan en Israël op zijn beurt de PLO als de vertegenwoordiger van de Palestijnen erkende, werd in de VS opgenomen in de beginselverklaring die onder toezicht van president Clinton door de Israëli's Rabin en Peres en de Palestijn Arafat werd ondertekend. Binnen een jaar kon Rabin het Israëlisch-Jordaanse vredesverdrag met koning Hoessein te sluiten. Het wederzijdse vertrouwen tussen deze twee staten was veel groter dan het wederzijdse vertrouwen van Israël en de PLO: het verdrag uit oktober 1994 tussen Israël en Jordanië besloeg slechts 15 pagina's, een verdrag over Gaza en Jericho uit mei 1994 tussen Israël en de PLO liefst 210, omdat alles in detail moest worden vastgelegd.

De moord op Rabin in 1995 door een Israëlische extremist, de golf van Palestijnse zelfmoordaanslagen in Israëlische steden en de tweede intifada leidden tot een snelle verslechtering in relatie Israël-Palestina. Na een pas

op de plaats onder Netanyahu (1996-1999) leefde de hoop op een doorbraak even op toen Clinton, Barak en Arafat in de zomer van 2000 op Camp David in de VS en in januari 2001 bij de grensplaats Taba bijna een overeenkomst bereikten. Daarna kwam de terugval: Baraks opvolger Sharon weigerde nog langer Arafat als gesprekspartner te ontmoeten en koos onder meer met het beleg van Ramalah voor een militair antwoord. Na de dood van Arafat in 2004 was Sharon wel bereid te spreken met diens opvolger Abbas, maar dit leidde niet tot een overeenkomst. Sharon realiseerde zich dat een tweestatenoplossing met een terugtrekking uit dichtbevolkte Palestijnse gebieden de beste oplossing was voor een voortbestaan van een veilige en democratische Joodse staat. Zo kwam met de eenzijdige Israëliëse beslissing om zich in 2005 uit de Gazastrook terug te trekken een einde aan deze langdurige bezetting. De keuze voor veiligheid en co-existentie — het naast elkaar bestaan van beide volkeren gescheiden door een veiligheidsafscheiding (deels hek en deels muur) — zonder de verwachting van samenwerking (coöperatie), kwam tegemoet aan de teleurstelling die aan beide zijden heerste.

De rust keerde nauwelijks terug: met name beschietingen en het kidnappen van Israëliëse soldaten hebben geleid tot de oorlogen met Hezbollah in Zuid-Libanon in 2006 en met Hamas in de Gazastrook in 2009. Beide oorlogen brachten veel leed aan beide zijden, maar geen politieke winst voor Israël. Hezbollah werd niet verslagen in Libanon; de groepering kwam versterkt terug in de Libanese regering, terwijl aan de demilitarisering geen enkel gevolg is gegeven, mede als gevolg van de veel te zwakke VN-vredesmacht UNIFIL II. De vraag is volgens velen niet óf er een nieuwe Israëliësch-Libanese oorlog zal komen, maar wanneer dat zal zijn.³

De oorlog met Hamas in de Gazastrook heeft evenmin enige politieke oplossing naderbij gebracht. De gematigden aan beide zijden zijn zwakker geworden. Abbas van de Palestijnse autoriteit heeft geen Palestijnse eenheidsregering kunnen vormen, terwijl hij met zijn PLO/Fatah-achterban terrein verliest aan Hamas (denk bijvoorbeeld aan de machtsovername door Hamas in juni 2007). Hamas, dat zich in tegenstelling tot de PLO/Fatah verzet tegen de tweestatenoplossing, kiest voor de eenstaatoplossing en daarmee voor het verdwijnen van de staat Israël. Aan Israëliëse zijde is een regering gevormd die zich niet langer voor een tweestatenoplossing uitsprekt en zich daarmee in toenemende mate internationaal isoleert. Bij de eenstaatvisie van Israëliëse zijde kan worden gedacht aan voortdurende Israëliëse bezetting van de Palestijnse gebieden, of opnieuw aan de zogenoemde Jordaanse optie, waarbij naast Israël een Palestijns-Jordaanse federatie tot stand komt. Deze laatste optie is in 1987 nog wel door koning Hoessein en Peres onderschreven, maar al een jaar later deed Hoessein

afstand van enige Jordaanse aanspraak op de Palestijnse gebieden. De stagnatie en achteruitgang van de afgelopen tien jaar zijn het overheersende

*De standpunten liggen minder
ver uiteen dan de extremisten
ons willen doen geloven*

beeld van het conflict gaan vormen, waarbij keer op keer afbreuk werd gedaan aan voor beide partijen wezenlijke zaken — veiligheid voor Israël, zelfbeschikking met staatsvorming voor Palestijnen. Toch zijn de punten van overeenstemming

groter dan wordt gedacht, en liggen de standpunten op zowel internationaal, regionaal als nationaal niveau minder ver uiteen dan de extremisten ons willen doen geloven. Er kan worden teruggerepen op de plannen en bijna-akkoorden uit het verleden: Camp David (2000), Taba (2001), Saoedi-Arabië (van kroonprins Abdullah; 2002)⁴, de Routekaart voor Vrede (2003), Genève (2003)⁵, Mekka (2007) en Annapolis (2007).

DE BREDE CONTOUREN VAN EEN OPLOSSING

Maxime Verhagen heeft in zijn honderddagenspeech van 31 mei 2007 aan de Universiteit Maastricht gezegd dat ‘de brede contouren van een oplossing eigenlijk niet zozeer ter discussie staan. We weten allemaal wel waar het zo ongeveer op uit moet komen. In mijn persoonlijke visie is dat: twee staten, gebaseerd op de grenzen van 4 juni 1967; Oost-Jeruzalem voor de Palestijnen, West-Jeruzalem voor de Israëliërs; geen grootschalige terugkeer van vluchtelingen naar Israël en een internationaal toezichtmechanisme. Zo’n pakket moet Israël erkenning en veiligheid bieden, en de Palestijnen een eigen staat en perspectief op een beter leven.’⁶ Bijzonder is dat Verhagen het volledige recht op terugkeer voor de Palestijnen afwijst, en dat in verband brengt met het veilig voortbestaan van de joodse staat. Een joodse meerderheid is immers wezenlijk voor het voortbestaan van de Israëliërs. Hij verbindt daaraan een tweede conclusie, namelijk dat Israël zich moet terugtrekken uit de bezette gebieden en het nederzettingenbeleid moet stopzetten. Verhagen is de eerste Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken die het recht op terugkeer zo duidelijk afwijst.

Dit onderwerp was het belangrijkste onderdeel waarop Arafat in Taba (2001) niet kon of wilde toegeven, terwijl dit beginsel voor Israël niet onderhandelbaar is. Israël staat dus voor Palestijnen geen recht op terugkeer toe buiten beperkte familiehereniging en mogelijke financiële regelingen ter compensatie. Abbas is op dit punt welwillender dan Arafat, omdat Abbas zich ook realiseert dat voor de Palestijnen een eigen staat een aantrekkelijker vooruitzicht is dan leven onder de Israëliërs. De compromisloze visie

van Hamas steekt hier schril tegen af en maakt een vergelijk dan ook veel moeilijker, zo niet onmogelijk. Opnieuw in de woorden van Verhagen: ‘Ik begrijp dat Israël geen zaken wil doen met partijen die zijn bestaansrecht niet erkennen en het willen vernietigen. Ik vind dat de drie voorwaarden die het Kwartet stelt — erkenning van de staat Israël, afzweren van geweld en aanvaarden van alle eerdere akkoorden — niet mogen worden gerelativeerd. Zolang Hamas niet aan deze voorwaarden voldoet, kunnen zij geen gesprekspartner zijn, ook al maken ze deel uit van een democratisch gekozen regering. Als we nu met hen in gesprek gaan, legitimeren we terreur. Onbestaanbaar in mijn optiek.’⁷

Deze opstelling geldt niet alleen voor Nederland, maar ook voor de Europese Unie en de Verenigde Staten. Internationaal is Hamas dan ook geen gesprekspartner. Er zijn overal mensen en groeperingen die het daar niet mee eens zijn; ook in ons land heeft dat tot controverses geleid.⁸ Onder anderen Van Agt verzetste zich tegen het Nederlandse besluit om Hamas-minister Basem Naim geen visum te verstrekken voor een bijeenkomst in Rotterdam.⁹ Ook hadden de Nederlandse Kamerleden Van Dam (PvdA), Van Bommel (SP) en Peters (GroenLinks) in juli 2007 in Damascus een niet tevoren bekendgemaakte ontmoeting met Hamasleiders, terwijl de hele Nederlandse Kamerdelegatie had afgesproken noch individueel noch als groep Hamasleden te zullen ontmoeten. Premier Balkenende keurde dit bezoek — na afloop van de ministerraad — in scherpe bewoordingen af. De verschillen van mening over het aanknopen van contacten met Hamas komen ook terug in de partijprogramma’s voor de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2009.¹⁰ Zo stellen GroenLinks en de SP onomwonden dat de EU Hamas als gesprekspartner moet aanvaarden. Ook de PvdA wil Hamas niet buitensluiten, en stelt dat zonder medewerking van Hamas geen oplossing haalbaar is. D66 steunt het EU-beleid om geen contacten met Hamas aan te knopen zolang het Israël niet heeft erkend en geweld niet heeft afgezworen. Het CDA stelt ook deze twee voorwaarden, en voegt daaraan nog een derde toe: Hamas moet de tweestatenoplossing erkennen. Ook ChristenUnie/SGP vindt dat Hamas, die uit is op de vernietiging van Israël, dat land moet erkennen; de VVD stelt dat er met terroristen niet gepraat moet worden.

MEER DRUK VAN DE VS

Het elan waarmee de Amerikaanse president Obama nieuwe initiatieven ontplooit en een sterkere hegemoniale rol lijkt te gaan spelen is aantrekkelijk. De Amerikaanse bemiddeling kan tot goede resultaten leiden (met de grootste kans op succes in het tweede jaar van elke nieuw gekozen pre-

sident,¹¹ dus in 2010-2011), juist vanwege de sterke band met Israël, die in het voordeel van de Palestijnen kan werken. Meer druk van de Verenigde Staten kan leiden tot Israëlische concessies. Dat maakt het conflict voor de direct betrokken partijen minder asymmetrisch en daarmee is er meer kans op een gunstige uitkomst. Drie kwesties zijn voor elke vooruitgang cruciaal: (1) de bevordering van de inter-Palestijnse dialoog¹² (2) de aanvaarding aan Palestijnse en Arabische zijde dat een volledig recht op terugkeer van de Palestijnen buiten Israël naar wat vóór 1948 hun grondgebied was, uitgesloten is; en (3) de Israëlische aanvaarding van stopzetting van de nederzettingen en terugtrekking door Israël achter nagenoeg de grenzen van 1967. Dit zijn de eerste grondvoorwaarden voor mogelijke co-existentie en het voorkomen van het opnieuw oplaaien van geweld. Daar staan dan voor alle partijen heel aantrekkelijke kanten tegenover, die ik nu zal aanstippen.

De gewijzigde machtsverhoudingen beïnvloeden in het bijzonder de relaties tussen de globale, regionale, bilaterale politieke systemen. Een belangrijk verschil van inzicht tussen met name de VS en Israël gaat over de invloed van het Israëlisch-Palestijnse conflict op de vrede en veiligheid in de ruimere Midden-Oostenregio, de situaties in Iran en Irak voorop. De VS menen dat een oplossing van het Israëlisch-Palestijnse conflict bevorderlijk zal zijn voor de situaties in Iran en Irak. Israël gelooft daar niet in: dat land denkt juist dat de oplossing van de situatie rond Iran bevorderlijk zal zijn voor een oplossing van het Israëlisch-Palestijnse conflict, omdat dan niet alleen de nucleaire dreiging van Iran verdwijnt, maar tevens de financiële steun uit Teheran voor Hezbollah en Hamas. Dat de beide conflicten elkaar beïnvloeden wordt door eenieder erkend, maar over negatieve consequenties wordt verschillend gedacht. Dit doet sterk denken aan de situatie in Soedan, waar vanuit de internationale politiek in de periode van februari 2003 tot januari 2005 nauwelijks aandacht aan Darfur werd geschonken om het vredesproces tussen Noord- en Zuid-Soedan maar niet in gevaar te brengen. De vanuit Khartoem gevoede gedachte dat internationaal ingrijpen in Darfur het vredesakkoord tussen Noord en Zuid in gevaar bracht, heeft het mede mogelijk gemaakt dat de genocidaires de vrije hand kregen.¹³

Nu de VS hun volle gewicht in de schaal lijken te gaan leggen is het mogelijk de verschillende conflicten in het Midden-Oosten te gaan verbinden. Een conflictoplossing door contextverandering — plaatsing van het Israelisch-Palestijnse conflict in een ruimere context, waarin ook vrede met de Arabische buurstaten, beëindiging van de Iraanse dreiging en bijvoorbeeld ontwapening van Hezbollah worden meegenomen — met een

totaal pakket lijkt dan een aantrekkelijk vooruitzicht.¹⁴ De meest voor de hand liggende internationale bemiddelaar, president Obama, heeft in zijn toespraak van 4 juni 2009 te Caïro op indrukwekkende wijze deze ruime context in kaart gebracht en daarbij gepleit de spanningen onder ogen te zien zonder de gevangene van het verleden te zijn.¹⁵ Hij heeft gezegd dat er een samenhang bestaat tussen mensenrechten, vrouwenrechten, economische ontwikkeling, godsdienst vrijheden, democratie bij een aanpak van zowel het gewelddadig extremisme, als de nucleaire dreiging terwijl het Palestijnse zelfbeschikkingsrecht op een eigen staat niet los staat van erkenning van Israël. Het leven in vrede en veiligheid voor Israeli's en Palestijnen, ieder in hun eigen staat, is een belang van Israël, Palestina, de VS en de rest van de wereld. Eigenlijk, zo stelt Obama, is dat een waarheid die iedereen kent; het wordt nu echter tijd daar ook naar te handelen. Met respect voor de betrokken volken en groeperingen wil hij aandacht voor zowel de structurele als de meer manifeste oorzaken van de vastgelopen situatie. De vele actoren op alle niveaus — namelijk globaal (het Kwartet), regionaal (de Arabische wereld plus Iran), bilateraal (Israël met Libanon en Syrië) en zelfs subnationaal (inter-Palestijns van Fatah met Hamas) — worden dan tegelijkertijd ingezet voor een vredesproces voor de lange duur en voor de hele regio. Binnenlandse problemen mogen deze doorbraak niet onmogelijk maken. Het zou dan een win-winsituatie voor gematigde krachten kunnen opleveren met veiligheid voor Israël, een levensvatbare staat voor de Palestijnen, vredesovereenkomsten tussen Israël en de buurstaten Libanon en Syrië, het wegvallen van de nucleaire dreiging uit het Midden-Oosten, en met stabielere democratische en pluriforme staten binnen de Arabische wereld. Het is veel gevraagd, maar hoeft geen illusie te zijn. Hoe meer bij alle betrokkenen de bewustwording groeit dat voortzetting van alle conflicten in de regio geen voordeel meer oplevert, en dat er een sterk en uitvoerbaar alternatief bestaat dat gedragen wordt door de sterkste en niet onderling verdeelde globale machten, hoe groter de kans is dat de droom werkelijkheid wordt. De veranderde machtsverhoudingen twintig jaar na de val van de Muur maken dat nu eerder mogelijk dan tijdens de Koude Oorlog.

Noten

1 M. Verhagen, *Over de dijken de wereld in. Morele oriëntatie — realistische koers*. Toespraak Universiteit Maastricht, 31 mei 2007. Zie <http://www.minbuza.nl/nl/actueel/speeches,2007/05/Over-de-dijken-de-wereld-in---morele-oriëntatie--r.html>.

2 Fred Grünfeld, *Nederland en het Nabije Oosten. De Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict 1973-1982*. Deventer: Kluwer, 1991. Zie voor de doelstellingen in het Nederlandse buitenlands beleid: Fred Grünfeld, 'Zestig jaar Nederland-Israël', *Internationale Spectator*, 62 (2008), nr. 12, pp. 680-683.

- 3 Dick Leurdijk, 'Opmaat voor de derde Libanon-oorlog', *Vrede en Veiligheid*, 37 (2005), nr. 4, pp. 435-447.
- 4 Dit plan voorziet in de stichting van een Palestijnse staat in de bezette gebieden, met Oost-Jeruzalem als hoofdstad. Israël moet zich uit die gebieden terugtrekken tot de grenzen zoals deze op 4 juni 1967 golden, vlak voor het uitbreken van de Zesdaagse Oorlog. In ruil daarvoor zullen de 22 landen van de Arabische Liga Israël erkennen, veiligheidsgaranties bieden en de betrekkingen normaliseren. Uitgelekt plan van kroonprins Abdullah, *The New York Times*, 17 februari 2002; en *NRC Handelsblad*, 1 maart 2002.
- 5 Dit akkoord van Genève — ook wel gekarakteriseerd als 'Taba met een vleugje roadmap' — werd samengesteld door de Israëli Yossi Beilin en de Palestijn Yasser Abed Rabbo, en kreeg de steun van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Powell. Het kan worden gezien als een Palestijnse concessie ten aanzien van het recht op terugkeer naar Israël (alleen degenen aan wie Israël toestemming verleent) en een Israëlische concessie ten aanzien van de Tempelberg (onder Palestijns bestuur, met uitzondering van de Klaagmuur); zie art. 6 en 7. *Haaretz*, 20 oktober 2003.
- 6 Zie noot 1.
- 7 Zie noot 1.
- 8 Fred Grünfeld, 'Palestijnen en het Midden-Oostenconflict in 2007', in: B. Bormert, Th. van den Hoogen en R.A. Wessel (red.), *Jaarboek Vrede en Veiligheid* 2007. Amsterdam: Rozenberg, 2007, pp. 188-204.
- 9 Bij deze gelegenheid (in mei 2007) deed Van Agt de volgende ongelukkige uitspraak: 'De bezetting van Nederland duurde vijf jaar. De Palestijnen liggen al acht keer vijf jaar onder bezetting' (*NRC Handelsblad*, 5 en 21 mei 2007).
- 10 Stemwijzer Europa, <http://www.eenvandaag.nl/stemwijzereuropa/app/Europa>.
- 11 William B. Quandt, *Camp David. Peacemaking and Politics*. Washington, D.C.: Brookings Institution, 1986.
- 12 Zie ook Veiligheidsraad-resolutie 1860 van 8 januari 2009.
- 13 Fred Grünfeld en Wessel Vermeulen, 'Failures to prevent genocide in Rwanda (1994), Srebrenica (1995) and Darfur (since 2003)', *Genocide Studies and Prevention*, 4 (2009), nr. 2.
- 14 Voor conflictoplossing door contextverandering door bemiddelaars zie Oliver Ramsbotham, Tom Woodhouse en Hugh Miall, *Contemporary conflict resolution. The prevention, management and transformation of deadly conflicts* (tweede, herziene editie). Cambridge: Polity Press, 2007, pp. 159-184; en I. William Zartman en Saadia Touval, 'International mediation', in: C.A. Crocker, F.O. Hampson en P. Aall (red.), *Leashing the Dogs of War. Conflict management in a divided world*. Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace, 2007, pp. 437-454.
- 15 http://www.nrc.nl/achtergrond/article2260792.ece/Volledige_tekst_toespraak_Obama_in_Egypte

Anne Vegter

Verzwegen oorzaken

Waddenreis/ jij op voorplecht/ jij naast loopplank
 ouders en het geluk van oorschelpjes
 Tweede reisdoel/ Deens eiland/ machteloze stranden
 er is een herinnering maar het kan de foto zijn

Een broer in babylichaam/ die zomer verdween
 een hele jonge strandgast/ niemand kende hem
 iemands moeder vroeg hoe wisten jullie zeker
 dat hij het was/ voorlaatste reis/ grammatica van

Midden-Europa/ brandschattend/ je wijst
 man wat is het hier arm/ Jugendstil
 Jugendsturm /met die blik van nu/ blik van
 roofvogels cirkelend boven/ je wijst man

wat weten we weinig/ terug in het hotel
 beschrijf je een kinderdroom/ staat op
 een berg/ trapt in een dal/ graaft/ graaft dieper
 en klautert en kruipt naar buiten in China-

Reis je later maar heelhuids en eindelijk tot
 voor je hek/ je bent thuis/ de voordeur gaat
 niet zomaar open/ als het je eindelijk lukt
 blijkt het huis tot de nok toe gevuld met stralende

meisjes uit China/ geen plek onbezet
 de muren/ de stokjes/ de bedden/ de kopjes
 en je adres is in tekens herschreven/ je eigen-
 je Hollandse man staat machteloos in deze

Anne Vegter (Delfzijl, 1958) schrijft sinds 1989 kinderboeken, toneelteksten en poëzie. Haar derde gedichtenbundel *Spamfighter* verscheen eind 2007. Op dit moment werkt zij aan een libretto voor muziektheater Hollands Diep dat binnen een compositie van Seung-Ah Oh als meertalige opera vanaf april 2010 in Dordrecht, Berlijn en Istanbul te zien zal zijn.

*De contouren van de
nieuwe wereld*

‘Niets beklijft op de deze wereld, dus waarom de democratie wel?’

In gesprek met Jérôme Heldring

door *Marcel ten Hooven & Caspar Veldkamp*

Hoofdredacteur en redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Het is gevaarlijk de loop van de geschiedenis te willen verleggen op grond van een ideaalbeeld over de gewenste maatschappij. Amerika heeft deze mogelijkheden overschat, meent Jérôme Heldring, maar ook Europa en Nederland stellen zich hoogmoedig op. Zijn kritiek geldt vooral de inzet voor mensenrechten in het buitenlandbeleid van Nederland: ‘Wanneer een klein land als Nederland de mensenrechten aan de orde stelt, maakt dat niet de minste indruk en werkt het alleen maar irriterend, mogelijk contraproductief zelfs.’

Op 11 december 2008 schreef J.L. Heldring: ‘En wat zullen de politieke gevolgen van de crisis in Europa zijn? Hoe zullen de volkstammen die hun vakanties naar de wintersport, de costa’s of Thailand als een verworven recht beschouwen, straks reageren, wanneer dat niet meer kan? Niemand weet het, maar dat ze dit gelaten over zich heen zullen laten gaan, is onwaarschijnlijk. Alleen Amerika toont, met Obama’s overwinning, een hoopvoller beeld. Dat deed Roosevelt in 1933 ook — hetzelfde jaar waarin in Europa Hitler aan de macht kwam.’

En op 9 april 2009 noteerde hij: ‘Als deze

crisis inderdaad meer is dan een economische crisis, is het te verwachten dat zij ook op den duur onze vertrouwde politieke ideeën en instituties zal aantasten. *Op de lange duur zijn we allemaal dood*, zei Keynes, die een revival beleeft. Waarom zou deze onweerlegbare waarheid niet ook gelden voor de democratie zoals wij die kennen? Zij is per slot van rekening een menselijke uitvinding.’

Jérôme Heldring (91), de nestor van de Nederlandse journalistiek, beaamt dat hij allesbehalve gerust is op een goede afloop van de wereldwijde crisis. ‘Maar ik ben ook nooit

een optimist geweest’, zegt hij in het gesprek met CDV. ‘Ik ben meer pessimistisch van nature. Sceptisch, in ieder geval.’

Dat tekent Heldring als de conservatief die hij is. Hij herkent zich in de kenschets die wijlen de socioloog J.A.A. van Doorn, zelf eveneens voor een conservatief gehouden, ooit van deze geesteshouding gaf: ‘Het verkiest continuïteit boven het ideale, vertrouwen in gegroeid-zijn boven geconstrueerd-zijn, het concrete boven het abstracte, de levenservaring boven de school.’ Heldring beklemtoont dat het onjuist is conservatisme synoniem te verklaren met behoudzucht. Een conservatief is niet tegen verandering, hij is tegen radicale en abrupte verandering. Het gaat om behoedzame vooruitgang, zei de Amerikaanse journalist Robert Kaplan, in het voortdurende besef dat tragedie en ironie de eigenlijke kern van de geschiedenis uitmaken. Heldring is het daarmee eens. ‘Wij zijn onderdeel van die geschiedenis, die ons heeft geleerd dat mensen kunnen schrikken van abrupte veranderingen en hun toevlucht zoeken bij schijnheiligen en extreme heilsleren, of erger nog, bij fas-

.....
.....
.....
*‘Wie voor een ideaal wil
sterven, is eens te meer bereid
iemand anders voor dat ideaal
te doden’*
.....
.....

cisme. Dan ben je verder van huis. Conservatieven zijn dus voor het kanaliseren van veranderingen. Overstromingen die alle houvast wegslaan zijn ongewenst.’

Heldring verzet zich daarom tegen menselijke overmoed om de loop van de geschiedenis te verleggen op grond van een ideaalbeeld over de gewenste maatschappij. Met een krachtig: ‘Dat is een groot man geweest!’ onderstreept hij de uitspraak van Raymond

Aron dat wie voor zijn ideaal wil sterven, te meer bereid zal zijn iemand anders voor dat ideaal te doden. Een politiek van goede bedoelingen kan smerige wonden veroorzaken, beaamt hij.

De kunst is juist om de samenleving zich zonder al te grote schokken te laten ontwikkelen. Dat is al een hele prestatie. En het kan zijn dat de loop van de geschiedenis nu op een punt is aanbeland waarop de democratie zoals wij haar kennen, geen toekomst meer heeft, of we dat nu betreuren of niet. Mogelijk maakt zij dan gaandeweg, of wellicht zelfs met een grote schok, plaats voor een andere regeervorm, waarvan het nog maar afwachten is hoe vrij wij daarin kunnen ademen. Dat is de onderliggende vraag in veel beschouwingen die Heldring sinds het uitbreken van de crisis schreef. Ook zijn betoog in het gesprek met CDV zal uitmonden in de vraag: ‘Niets beklijft op deze wereld, dus waarom zou de democratie wel bekliven?’

Het betoog van Heldring begint met de vaststelling dat de crisis van vandaag een symptoom is van iets wat al langer gaande is, dus eerder de uitkomst dan het begin van een proces. Met instemming citeert hij Carry van Bruggen in haar essay *Prometheus*: ‘Geestelijke omwentelingen zijn als mazen. Precies afgelopen wanneer de uitslag zichtbaar wordt.’

De al langer durende, onderhuidse ontwikkeling waarvan de crisis een symptoom lijkt te vormen, is volgens Heldring dat de Verenigde Staten zich hebben vertild aan hun mogelijkheden, zowel in economische als in internationaal-politieke zin. ‘Dat is de *imperial overstretch*, in de woorden van de historicus Paul Kennedy. Hij gebruikte die treffende term in 1987 in zijn boek *The Rise and Fall of the Great Powers*. Kennedy doelt op het verschijnsel dat grote mogendheden, en zeker de imperia, overmoedig worden, te veel hooi op de vork nemen en ten langen

leste onder hun eigen gewicht bezwijken. Er is niets nieuws onder de zon. Het Romeinse rijk is een klassiek voorbeeld van een imperium dat aan *overstretch* ten onder ging, het Britse rijk vijftien eeuwen later idem. En ook onze eigen republiek was in de zeventiende eeuw een grote mogendheid, een van de machtigste landen in de wereld, om daarna te vervallen tot een rentenierstaat.'

'Een recenter voorbeeld is de implosie van het Russische Sovjetwereldrijk. Dat het ooit ineen zou schrompelen werd gaandeweg, in de laatste tien jaar vóór de val van de Muur in 1989, wel duidelijk. Het grote probleem voor het Westen was *how to manage the demise of the Soviet empire*, hoe de aftocht van het Russische imperium in goede banen te leiden. Het was niet irreëel daar explosies te verwachten, revolutionaire en gevaarlijke toestanden. Dat is wonderlijk goed afgelopen. Die hele omwenteling heeft zich met nagenoeg geen geweld voltrokken. Overal fluwelen revoluties, zowel in Rusland zelf als in de satellietstaten. De Russen hebben niet ingegrepen, zoals ze dat tien jaar eerder in Afghanistan, in 1968 in Tsjecho-Slowakije en in 1956 in Hongarije wel hebben gedaan. Ze hebben lijdelijk toegezien hoe zij hun positie in het hart van Europa zijn kwijtgeraakt. Het is heel wonderlijk en ik kan het ook niet verklaren.'

'Ook het Westen heeft juist gereageerd op die ontmanteling. Dat is de grote verdienste geweest van de toenmalige Amerikaanse president, Bush sr. Die man is een beetje onderschat, meen ik. Aan de westelijke kant is het te danken aan het koppel Bush-Helmut Kohl dat de implosie van het Russische rijk zonder explosies is gebleven en, in het verlengde daarvan, de hereniging van Duitsland ordelijk is verlopen. Dat is zeker niet te danken aan Margaret Thatcher en François Mitterrand. Thatcher was uitgesproken anti-Duits en Mitterrand opereerde als een kleine

Machiavelli, in zijn wil om de Duitsers onder de duim te houden.'

U bent zover dat u concludeert dat Amerika zich aan 'imperial overstretch' heeft bezondigd.

HELDRING 'Ja, zeker in de economische sfeer. Te veel geconsumeerd, te weinig geïnvesteerd. Evenzeer een belasting waren de oorlogen die de VS de laatste jaren hebben gevoerd. Hoewel ook zonder deze extra last de crisis waarschijnlijk zou zijn losgebroken, meen ik niettemin dat in het Amerikaanse geval hoogmoed voor de val is gekomen. Het klassieke patroon van *imperial overstretch*.'

'Ook Paul Kennedy zelf zegt in een recent interview, ruim twintig jaar nadat hij zijn boek publiceerde, dat de crisis weliswaar niet fataal hoeft te zijn voor Amerika, maar dat er wel symptomen zijn van *overstretch*. De VS moeten zich inperken, meent hij. Een wereldrol alleen voor Amerika zit er niet meer in, zeker niet met zo'n grote concurrent, China, aan de horizon. We weten niet zeker wat de toekomst van China is. We tasten met dat land in veel opzichten nog in het duister. Maar duidelijk is wel dat Amerika afhankelijk is van China. Ik heb het idee dat president Obama, afgaande op de taal die hij spreekt, dat inziet. Hij is veel bescheidener dan zijn voorganger.'

We kunnen constateren dat de verwachting, misschien eerder nog de hoop, dat het Amerikaanse bestel met zijn democratie, rechtsstaat en vrije handel een soort mondiale standaard zou worden, niet is uitgekomen. Overtuigingskracht noch harde machtspolitiek heeft die standaard kunnen vestigen. President Jimmy Carter heeft het geprobeerd met overtuigingskracht en het geven van het goede morele

FOTO: DIRK HOL

Zes dagen in de week, behalve op zondag, fietst Heldring 's ochtendsvroeg rond de klok van zessen, naar het redactielokaal van NRC Handelsblad aan het Haagse Spui, om de binnen- en buitenlandse kranten te lezen.

*voorbeeld, Bush jr. met machtspolitiek.
Carter strandde in Iran, Bush in Irak.*

HELDRING ‘Bush jr. wilde alles anders doen dan zijn vader, minder voorzichtig en terughoudend. Zijn vader kreeg na de eerste Golfoorlog in 1991, na de verjaging van de Iraakse bezetter uit Koeweit, het verwijt dat hij op het beslissende moment terugschrok voor de mogelijkheid om het bewind van Saddam Hoessein omver te werpen. Bush jr. wilde daarvan leren. Dat is begrijpelijk, psychologisch begrijpelijk. Maar hij heeft zijn mogelijkheden overschat. Hij heeft het proces niet kunnen beheersen en daarmee is het een te grote belasting voor Amerika geworden. Irak, Afghanistan: het werd allemaal te veel.’

Is het niet meer een kwestie van een al te naïef geloof in de aantrekkingskracht van het westerse systeem?

HELDRING ‘Misschien ook wel. Bush jr. is een *newborn Christian*. Veel meer dan zijn vader gelooft hij in de idee dat Amerika een uitverkoren natie is, een *city upon a hill*, een voorbeeld voor andere naties, en als zodanig begiftigd met het recht omwille van vrijheid en democratie elders op de wereld in te grijpen. Dat was bij zijn vader niet het geval, althans veel minder. Bush sr. was meer van de klassieke school van de voorzichtige machtspolitiek, evenals de mensen die hij om zich heen had, zoals James Baker, de minister van Buitenlandse Zaken. Hij raad-

pleegde altijd zijn bondgenoten, in de eerste plaats bondskanselier Kohl. Hoewel Bush sr. na de val van het Sovjetsysteem sprak van de komst van een nieuwe wereldorde, heeft hij niet echt de gelegenheid gegrepen om deze te vestigen. Mij zijn daarvan althans geen voorbeelden bekend.’

‘Overigens moeten we niet al te zeer de nadruk leggen op de rol van persoonlijkheden in de wereldpolitiek. Op bepaalde ogenblikken maakt het onmiskenbaar wat uit of de ene of de andere man er zit, maar de trend in de geschiedenis die pas naderhand

*Ik ben het niet eens met
Maxime Verhagen dat
mensenrechtenpolitiek een
kernelement moet zijn in de
buitenlandse politiek*

zichtbaar wordt, is zeker niet in de eerste plaats afhankelijk van deze of gene die aan het roer is. Zo’n machthebber maakt niet zozeer nieuwe krachten los. Veeleer is hij een exponent van bestaande krachten die op een zeker ogenblik de overhand krijgen.’

Als je wat langer terugkijkt in de recente geschiedenis, lijkt overschatting van de eigen mogelijkheden en eigen aantrekkingskracht de rode draad in de imperial overstretch van de VS.

HELDRING ‘Daar lijkt het op. Overigens kon het mannen als Dick Cheney en Donald Rumsfeld, vicepresident en minister van Defensie onder Bush, waarschijnlijk helemaal niet schelen of Amerika voor andere naties nu aantrekkelijk was of niet. Zij waren nonsensopolitici en wilden, nu de gelegenheid zich voordeed, gebruikmaken van de

macht om in te grijpen in landen die de VS niet welgezind waren. Dat ideaalbeeld van de VS als bringer van democratie is meer iets van de neoconservatieven. Dat is een onderscheid dat onvoldoende wordt gemaakt. Neoconservatieven als Paul Wolfowitz, Norman Podhoretz, Gertrude Himmelfarb en vader en zoon Kristol werden beheerst door dat maakbaarheidsdenken. Hoe ze het in hun hoofd haalden heb ik nooit begrepen, dat idee van Irak als een soort democratische magneet die het hele Midden-Oosten zou laten kantelen. Ik heb nooit geloofd dat zo iets mogelijk was. De voorwaarden daarvoor bestaan niet in de Arabische wereld. Dat waandenkbeeld van de neoconservatieven is volgens mij een teken van overmoed, met een gezocht filosofisch tintje om het te rechtvaardigen. Typisch een trekje van intellectuelen als zij.’

U zei dat Obama bescheidener is en daarmee realistischer en verstandiger dan zijn voorganger. De regering-Obama let goed op de eigen belangen van de VS. Bij haar bezoek aan China relativeerde minister van Buitenlandse Zaken Hillary Clinton meteen het belang van mensenrechten. Dat kwam kennelijk niet zo van pas, nu de belangen van China en de VS onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Is dat ook realistisch en verstandig van de regering-Obama?

HELDRING ‘Natuurlijk. Als je land in een nood- of crisissituatie terecht komt, zoals de VS, zijn mensenrechten in andere landen geen primair belang. Idealiter wel, in de realiteit niet. En dat is de realiteit die we onder ogen moeten zien. Daarbij zij opgemerkt dat het nog wel een zekere ratio heeft wanneer een grootmacht als Amerika de mensenrechten aan de orde stelt in China of een andere groot land. Wanneer een klein

land als Nederland dat doet, maakt dat niet de minste indruk en werkt het alleen maar irriterend, mogelijk contraproductief zelfs. Ik ben het dan ook helemaal niet met minister Maxime Verhagen eens dat mensenrechtenpolitiek een kernelement moet zijn in de dagelijkse buitenlandse politiek van Nederland.’

‘In de tijd van Joop den Uyl noemden de socialisten Nederland om dezelfde reden een gidsland. Maar een gids staat of valt met het aantal volgelingen dat hij heeft. De Amerikanen krijgen als gids wel volgelingen, landen die behoefte hebben aan de bescherming van de VS. Maar Nederland? Niemand vraagt om bescherming door Nederland.’

U hebt ooit gezegd dat u, als puntje bij paaltje komt, liever schavuiten dan engelen in de buitenlandse politiek hebt. Een berekenende politicus als Nixon kwam tot een vergelijk met China en de Sovjet-Unie, de moreel zuivere Carter moest lijdelijk toezien hoe Iran Amerikanen een jaar lang gijzelde in de ambassade in Teheran. U trok daaruit de conclusie dat een politiek die primair let op de eigen belangen soms beter uitpakt voor de mensenrechten dan mensenrechtenpolitiek zelf.

HELDRING ‘Zo’n schavuit wordt in ieder geval beter begrepen door de tegenstander. En hij kan zich ook beter voorstellen dat de tegenpartij op zijn beurt van diens eigenbelang uitgaat. Het is niet zelden een praatje voor de vaak als een regering de altruïstische sier maakt en bijvoorbeeld zegt dat mensenrechten vóór economische belangen gaan. Dat meent zij helemaal niet. In werkelijkheid zal zij net zo goed eerst voor de belangen van het volk opkomen. Dat is ook legitiem. Daar is niks mis mee. Mensenrechtenpolitiek is vaak geen politiek, ontwikkelingshulp evenmin. We moeten dat

gewoon geven, vinden we. Typisch Nederlands schuldbesef over uitbuiting van armen landen en over onze eigen welvaart maakt ons te weinig kritisch. Bij de Fransen is het anders. Zij geven ook ontwikkelingshulp, zij het puur met een politiek doel. Het gaat de Fransen om het behoud van macht in Afrika. Frankrijk grijpt desnoods ook militair in, als dat nodig is om zijn invloed in Afrika veilig te stellen. Het protesteert tegen militair ingrijpen van de Amerikanen in Irak en treedt zelf op tegen regimes in de voormalige koloniën die Frankrijk onwettig zijn. Geen haan die ernaar kraait.’

‘Typerend voor de Fransen is dat zij al bij de totstandkoming van de Europese Gemeenschap in 1957 extra geld uit de Europese pot voor hun overzeese gebiedsdelen regelden. Ernst van der Beugel, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het laatste kabinet-Drees, vertelde dat hij destijds op een topconferentie in Parijs met Drees aan een raam stond. Buiten zagen ze de Franse politicus Jean Monnet, een van de grondleggers van de Gemeenschap, in een onderonsje met Konrad Adenauer. Op het moment dat Monnet bij de Duitse bondskanselier de hand op de arm legde, constateerde Drees: “Daar gaan onze goede centen!”’

Bent u niet iets te cynisch over mensenrechtenpolitiek? Het lijkt de moeite waard om in de buitenlandse politiek morele eisen te stellen. Kijk naar Zuid-Afrika. Aan de apartheidspolitiek is mede een einde gekomen doordat het blanke regime de immoraliteit van die politiek permanent kreeg ingewreven.

HELDRING ‘Dat heeft geholpen, geef ik toe, in combinatie met de boycot en andere harde maatregelen. Het bewind raakte internationaal volledig geïsoleerd. Het zag ongetwijfeld wel in dat zo’n isolement niet in het

nationale belang was. Mandela is een heel bijzondere man. Hij is allerm minst wraakzuchtig geweest, integendeel. Hij heeft zich een groot man betoond, net als Ferdinand de Klerk, de blanke premier die de weg voor Mandela vrijmaakte.’

‘Ik ben wellicht wat cynisch in mijn oordeel over ontwikkelingssamenwerking en mensenrechtenpolitiek. Mijn punt is dat medelijden een menselijk, mooi gevoel is, maar geen politiek instrument. Daarmee pleit ik niet voor afschaffing van politiek op basis van dat gevoel. Het is een heilige koe en een heilige koe slacht je niet een-twee-drie. Zowel bij het CDA als bij de PvdA heerst sterk het gevoel dat je er in de politiek ook bent om de minder bedeeden iets van je rijkdom te geven.’

U zegt dat een ideële inzet uiteindelijk gepaard zal moeten gaan met een machtsmiddel zoals een boycot, om het Zuid-afrikaanse voorbeeld aan te halen.

HELDRING ‘Mensenrechtenpolitiek als politiek instrument, als drukmiddel kan helpen. Ten opzichte van de Sovjet-Unie heeft die politiek succes gehad. De Sovjet-Unie heeft destijds, in 1975, de zogeheten *derde mand* in het verdrag van Helsinki, over de mensenrechten, ondertekend. Dat hebben dissidenten in Oost-Europa in hun voordeel kunnen gebruiken.’

Geen Charta 77 zonder Helsinki’75.

HELDRING ‘Wat u zegt. Vergelijkbare bewegingen als in Tsjecho-Slowakije zullen in andere Oost-Europese landen profijt hebben gehad van het verdrag van Helsinki. Vijf jaar later kwam Lech Wałęsa op. Max van der Stoep heeft in deze ontwikkeling een belangrijke, intelligente rol gespeeld. Een man met idealen die precies wist hoe mensenrechten

in politieke zin als een instrument van het buitenlandbeleid konden fungeren.’

U schreef in uw column van 8 januari 2009 dat de kredietcrisis de uitkomst is van een dieperliggende crisis die al langer aan de gang is. Mocht dat het geval zijn, dan zullen maatregelen louter gericht op de economische crisis verre van afdoende blijken. U vreest dan ook dat de nood van deze tijd niet zonder gevolgen zal blijven voor de democratie: ‘Het is de vraag of onze democratische instellingen in staat zullen zijn de crisis te beheersen.’ En na de aanslag van Karst T. op Koninginnedag sprak u uit wat de eerste gedachte van velen zal zijn geweest: ‘Werkelijke reden tot paniek zou er zijn geweest als de dader niet een autochtone Nederlander was. Uitbarstingen van woede en haat tegen alles wat niet blank is of gebrekkig Nederlands spreekt, zouden zijn gevolgd — al was het maar om de reden dat het volk een feestje door de neus zou zijn geboord.’

HELDRING ‘We moeten rekening houden met politieke uitbarstingen. Daar is het wachten op, vrees ik. Wat zullen de politieke effecten zijn van de onderliggende crisis? In Nederland moeten we dan vooral kijken naar het verschijnsel Geert Wilders. Al ten tijde van Pim Fortuyn konden we gewaarworden dat er iets broeide in de samenleving, iets wat de gevestigde partijen niet in de gaten hadden. De socioloog Anton Zijderveld, een goede bekende van Fortuyn, vertelde mij eens dat Fortuyn doodsbenauwd was voor de winst die hij zou gaan boeken. Wat zou er dan gebeuren? Aan de ene kant vond hij het leuk om zo in de picture te staan. Hij was toch een beetje een exhibitionist, publiciteitsgeil. Aan de andere kant vroeg hij zich af wat hij teweeg had gebracht.’

Hij was een gids die zijn volgelingen niet meer in de hand had.

HELDRING ‘Ja. Dat vreesde hij met dat ratjetoe dat zijn aanhang vormde. Wilders lijkt zijn zaakjes beter op orde te hebben. Maar ook bij hem en zijn beweging weten we niet hoe het verder zal gaan. Er broeit

Het zou geen wonder zijn als de rol van de thorbeckiaanse democratie zo langzamerhand is uitgespeeld

nog steeds iets in de samenleving. Wat gebeurt er straks als de crisis in Nederland doorzielt, met een explosie van de werkloosheid en grote groepen mensen die gefrustreerd zijn omdat zij hun levensstandaard niet kunnen handhaven? Met alles wat op deze vergelijking valt af te dingen, komt bij mij wel de herinnering naar boven aan Duitsland in de jaren dertig, waar de inflatie de levensstandaard van veel mensen had aangetast. De angst voor proletarisering van de middenstand was daar groot. Ik denk niet dat Hitler alleen op grond van zijn politieke eisen aan het bewind zou zijn gekomen. Hij had er eerst de crisis voor nodig. Vanaf 1928 sprong het percentage van zijn partij van 2,6, via 18,3 naar 33,1 in 1932.’

Ten tijde van de opkomst van Fortuyn schreef Geert Mak dat het wachten was op een navolger die met een vergelijkbaar charisma de massa voor zich wist te winnen, maar die, anders dan Fortuyn, wél beschikte over een goed georganiseerde beweging en een coherent programma. ‘Dan zullen we wat beleven’, schreef hij.

HELDRING ‘Dat kan Wilders zijn, hoewel het nog maar afwachten is. Uit democratisch oogpunt vind ik het niet goed dat de twee grote volkspartijen beide in het kabinet zitten. Wat is de oppositie dan? De SP? Ik denk niet dat Agnes Kant kan waarmaken wat Marijnissen deed. De vvd? De vvd is helemaal geen oppositie meer. Ze probeert het wel, maar het maakt geen indruk. De vvd is een zwakke partij met, naar ik vrees, een sympathieke, maar zwakke leider. Dat biedt een gat in de markt voor Wilders, in een land dat op drift is geraakt.’

‘In Jacques van Doorn heb ik een bondgenoot als het gaat om de vraag of de democratische instellingen in staat zullen zijn de crises in de samenleving te beheersen. We spreken dan wel over de democratie zoals we die nu kennen. Dat moet je er altijd bij zeggen. Een man als Wilders of Berlusconi zal, wellicht terecht, ook beweren dat hij een democraat is. Waarom zouden we een andere vorm om de volkswil tot uitdrukking te brengen geen democratie noemen? De Thorbeckiaanse democratie, de basis van ons bestel, is gevestigd in 1848. Het zou geen wonder zijn als dit bestel zo langzamerhand is uitgespeeld. Niets beklijft op deze wereld, dus waarom zou de democratie wel beklijken?’

‘Maar goed, zover is het nog niet. Je moet mij niet vragen hoe het alternatief eruit zal zien. Er staat mij niets voor de geest. Wel van belang om op te merken is dat ondanks alle gebreken in de democratie die wij nu kennen, zij wel een atmosfeer heeft gecreëerd waarin we kunnen ademen. Dat geldt minder, of veel minder zelfs, voor de bestaande alternatieven, zoals de Aziatische of de Latijns-Amerikaanse democratieën, die autoritairder en autocratischer van aard zijn. Dat noopt ons ertoe hardop na te denken hoe de democratie die is uitgespeeld, een beetje in goede banen kan worden geleid.’

U vraagt zich ook af of de Europese Unie de crisis ongeschonden doorkomt. Nationalisme ligt op de loer.

HELDRING ‘Europa betekent als politieke actor niets. Helemaal niets. Ik geloof ook niet dat Europa dat ooit zal worden. Dat heb ik nooit geloofd. Daarvoor ben ik altijd voor anti-Europeaan uitgemaakt, wat ik niet was. Ik ben geen anti-Europeaan en evenmin een antifederalist, ik heb er alleen nooit in geloofd. Europa is niet anders dan een Europa der staten.’

En zeker geen symfonie der staten?

HELDRING ‘Nee. Ik heb wel altijd vertrouwen gehad in de economische eenwording. Dat is ook gebeurd. Alleen houd ik mijn hart vast of de Europese economische eenheid die we hebben bereikt, de euro inbegrepen, in crisistijd houdbaar is zonder een Europees politiek gezag. Ik zie ook allerlei ontbindingsverschijnselen, zoals het stabiliteitspact dat niet werkt. Ja, kleine landen als Ierland en Portugal moeten zich eraan houden, maar als Duitsland en Frankrijk over de schreef gaan, wordt er een formule voor gevonden, een ontsnapingsroute. Dat zal zich waarschijnlijk

veel vaker gaan voordoen in deze tijd, neem ik aan.’

Het valt ook op dat mensen in deze economische crisis eerder van de nationale regeringen verlichting verwachten dan van de Europese Unie. Wijst dat op een herlevend nationalisme?

HELDRING ‘Dat kan. Nationalisme gaat vaak gepaard met verheerlijking van de eigen natie of met xenofobie. Dat kan ontstaan, maar dat hoeft niet. Maar economisch nationalisme in de vorm van protectionisme is evenzeer verderfelijk, ook als daarbij niet de vlaggen worden uitgestoken en volksliederen gezongen. Waar ik eerlijk gezegd meer mee zit, is dat Europa nooit één kan worden zolang we hier een democratie kennen. De eerste taak van de vrij gekozen parlementen en regeringen van Europa is aan de eigen kiezers te denken. Dat is normaal en niet onfatsoenlijk. Dat is een kwestie van politieke overleving. De verontwaardiging in Nederland over een kreet als *eigen volk eerst* is schijnheilig. Iedere politicus kiest eerst voor het eigen volk en schuift pas als het goed gaat een beetje door naar de minder bedeeden op aarde. Het kan niet anders. Anders wordt hij weggestemd.’

*20 jaar na de val van de
muur (IV) Internationale
betrekkingen vandaag*

De nieuwe wereld volgens het boekje

Naar welke Nieuwe Wereld bewegen wij ons? Het grotere belang van de internationale gemeenschap en het verminderde gewicht van de statelijke soevereiniteit suggereren een evolutie van een negentiende-eeuws statensysteem naar een mondiaal bestel. Een sluipende, maar spectaculaire verandering. Het is afwachten of zij zich zal voltrekken.¹

.....
 door *Ko Colijn*

De auteur is redacteur van Vrij Nederland, politicoloog en bijzonder hoogleraar internationale betrekkingen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

DE GEÏNTERESSEERDE VOETBALLIEFHEBBER KAN — tegenwoordig vrijwel dagelijks — het spel op drie manieren krijgen opgediend. Hij kan het spel als supporter of neutraal liefhebber vanuit het perspectief van een van de clubs volgen. Daarnaast kan hij het competitieverloop volgen. En ten slotte kan hij de evolutie in het spel zelf volgen, de opstellingen en spelsystemen, de aanpassingen in de spelregels, de promotie- en degradatieregels — het *Studio Voetbal*-discours voor gevorderden.

Wie vertrouwd is met de leer der internationale betrekkingen herkent zonder moeite dezelfde invalshoeken. Men kan zich beperken tot het perspectief van een van de spelers, bijvoorbeeld de buitenlandse politiek, van Nederland. Wat levert onze actieve buitenlandse politiek op (deelname Uruzgan; eenentwintigste lid van de G20)?

Vervolgens kan men ‘De Toestand in de Wereld’ volgen, zoals vroeger aan de hand van (‘mij dunkt, dames en heren luisteraars’) mr. G.B.J. Hiltermann, of zoals tegenwoordig op persoonlijke maat en interesse gesneden door het creëren van een dagelijks of uursgewijs Google News Alert, dat wordt gevoed door grote kranten en persbureaus. De Nieuwe Wereld à la

carte opgediend: de opkomst van Aziatische grootmachten en de consequenties voor de VS, de rol van de Afrikaanse Unie, de G20 of de P5+1, het Europees buitenland- en veiligheidsbeleid, humanitaire interventies of het uitblijven daarvan, of de toekomst van het non-proliferatieverdrag.

En men kan, ten slotte, via een duik in de academische kennisbanken, zijn hart ophalen aan het systeemdebat, de wereldorde, het paradigmatische discours. Schuiven we een andere wereldorde in? Zijn we getuige van het einde van de *Pax Americana*? Welke gevolgen hebben uiteenlopende fenomenen als globalisering, klimaatverandering, de kredietcrisis of falende staten voor de spelregels der wereldpolitiek? Beleven we (ooit) het einde van het Westfaalse statensysteem?

Op elk van deze drie niveaus zijn oorzaken en gevolgen, symptomen en kenmerken van De Nieuwe Wereld zichtbaar en onderzoekbaar. In deze bijdrage is de aandacht gericht op het derde niveau.

VERANDERENDE SPELREGELS VAN DE WERELDPOLITIEK

De praktijk van een betrekkelijk klein land in de wereldpolitiek als het onze bevindt zich daarbij overigens dicht bij de abstractie die ijle woorden als ‘paradigma’, ‘systeemcrisis’ en ‘ordedebat’ misschien doen vrezen. De gedachten over deze Nieuwe Wereld, en de vraag of deze fundamenteel anders zal zijn dan de huidige, sluiten bijvoorbeeld nauw aan bij de Toe-

komstverkenningen die momenteel in opdracht van het kabinet worden verricht en die zich bezinnen op de rol van de krijgsmacht in 2020.²

Ik put uit de discipline waarvan de naam zelf mogelijk reeds een anachronisme aan het worden is: de leer der internationale betrekkingen. Dat etiket mag immers in zoverre pejoratief worden genoemd

*Ik put uit de discipline
waarvan de naam een
anachronisme aan het worden
is: de leer der internationale
betrekkingen*

dat in de wereldpolitiek inmiddels ten minste twee zaken ter discussie staan: in de eerste plaats de aanname dat het in die arena om louter natiestaten gaat, en in de tweede plaats de aanname dat het uiteindelijk de horizontale ‘betrekkingen tussen’ die natiestaten zijn die bepalen hoe belangrijke publieke goederen als veiligheid en welvaart in de wereld worden voortgebracht en verdeeld. Deze uitgangspositie heeft weliswaar het voordeel van de eenvoud, en kan wellicht onder uitzonderlijke omstandigheden (die in de benadering van het onversneden neorealisme worden verwoord) nog een krachtig model van analyse en voorspelling bieden, maar

we moeten aan het begin van de eenentwintigste eeuw toch onderkennen dat ‘wereldpolitiek’ uit meer bestaat dan de interactie tussen 192 spelers. Verwijningen op dat beeld zijn gemakkelijk aan te brengen.

Ten eerste moet opgemerkt worden dat zich naast de natiestaten anno 2009 andere actoren in het spel mengen. De vraag is nauwelijks nog óf hun handelen autonoom mag worden genoemd, dus van zelfstandige betekenis voor de wereldpolitiek, maar in welke mate. Op het gebied van veiligheidspolitiek, het domein waar het primaat van de (regeringen van) natiestaten het langdurigst is verondersteld, geldt deze ontplooiing voor zulke uiteenlopende actoren als ‘goede’ en ‘slechte’ ngo’s, voor de *global civil society* zelf, voor zichzelf ontstegen internationale organisaties, ja zelfs voor individuele personen, groepen, netwerken en bedrijven die in een deel van de veiligheidsketen opereren.

Om dicht bij de natiestaat te blijven: de ontwikkeling van de Europese Unie tot een autonome veiligheidsactor is wellicht nog prematuur te noemen, maar geen kansloze fantasie. Na tien tot twintig jaar ervaring met de tweede pijler kan nog niet van een doorslaand succes worden gesproken, maar dat er enige Europeanisering van het voorheen exclusief nationale beleid heeft plaatsgevonden kan moeilijk worden ontkend. Op de tijdschaal van de Europese geschiedenis is deze ontwikkeling misschien zelfs spectaculair te noemen. Dat geldt nog sterker voor de ontwikkeling van *non-state actors*. Deze manifesteert zich op elke positie in de veiligheidsketen, van het signaleren van conflicten en mobilisering van de publieke opinie tot daadwerkelijke beleidsagendering, van dreigingsanalyse tot daadwerkelijke interventie en implementatie, van het ontwerpen van tot en met de monitoring van sancties, wapenbeheersingsakkoorden of kant-en-klare vredesregelingen, van verslaggeving tot beleidsevaluatie. Dat de internationale veiligheidsagenda sinds een decennium in hoge mate is bepaald door de ‘ngo’ Al Qaida, is in technisch opzicht geen ander fenomeen dan het feit dat Artsen zonder Grenzen ervoor verantwoordelijk is dat Darfur of Sri Lanka op die agenda gezet (blijven) worden.

Het monopolie van statelijke inlichtingendiensten op de gewaarwording van dreiging met massavernietigingswapens, in 2003 nog zo lastig uit te dagen toen Colin Powell de wereld al powerpointend de vermeende bewijzen van Saddam Hoesseins voorraden en activiteiten presenteerde, is inmiddels desgewenst aan te vullen met een geprivatiseerde ‘second opinion’ door het raadplegen van satellietfoto’s van de organisatie ISIS of — wie weet binnenkort — Google Earth. De International Crisis Group levert gevraagd of ongevraagd suggesties voor de oplossing van het conflict met Iran over zijn nucleaire programma, of diagnosticeert per land het fenomeen ‘kindsoldaat’. De vraag of Nederland de JSF aanschaf hangt mede af

van de kandidatenvergelijking die aan een organisatie als RAND wordt uitbesteed; de publieke opinievorming over (en mate van sympathie voor) de Israëlische interventie in Gaza wordt mede beïnvloed door rapportage van Human Rights Watch over aanvallen op burgers; en de feitelijke veiligheid van Nederlandse soldaten in Uruzgan lijkt mede afhankelijk van deals met lokale warlords³ en *private military companies* die voor de militaire bevoorradings van Kamp Holland respectievelijk de tactische *intelligence* via onbemande vliegtuigjes zorgen.

De *global civil society*, hoe diffuus ook, zou zelf ook een nieuwe actor genoemd kunnen worden in de wereldpolitiek. Haar resultaten en eisen zijn divers: ze maakte reeds Landmijnenprotocollen en kwam in het geweer tegen clustermunitie, ze zette Darfur op de veiligheidsagenda, ze eiste Millenniumdoelen en klimaatbeheersing, ze verlangt nieuwe criteria voor humanitaire interventies, eist berechting van dictators, ze wil opbouwmissies in plaats van vechtmisaties en ze verlangt rekenschap door staten — ook over het vroeger tot *domaine reservée* verklaarde terrein der buitenlandse politiek. Ook individuele activiteiten van Ted Turners Nuclear Threat Initiative of de Bill Gates Foundation kunnen worden beschouwd als illustratie van de stelling dat het alleenvertoningsrecht van staten in de wereldpolitiek, ja zelfs in de *high politics of security*, een voorbijgaande en te simpele voorstelling van zaken is.

In de tweede plaats moet opgemerkt worden dat de term ‘internationale betrekkingen’ weliswaar nog altijd relevant is, maar slechts een deel van de werkelijkheid onder woorden brengt. In De Nieuwe Wereld dient zich de vraag aan of, en zo ja, in hoeverre, het cement in de onderlinge relaties tot een fundamenteel ander, dus ‘Nieuw’, globaal politiek systeem heeft geleid. Naar veel maatstaven is er, qua frequentie en werkterrein, onbetwistbaar sprake van een reusachtige intensivering van contacten tussen natiestaten, maar de vraag is of dat proces — dat je nog als *internationalisering* zou kunnen betitelen — ons ook heeft gevoerd tot een blijvend ander karakter van het systeem. Los van de vraag of de entree van andere actoren (zie eerder) niet reeds zo’n karakterwijziging impliceert, riep het fenomeen van Europese integratie (of volgens anderen ook een *Atlantic community*), waar zich in enkele decennia bestendige deuschiaanse *zones of peace* lijken te hebben gevormd, deze systeemvraag reeds eerder op.⁴ Sinds de jaren negentig dringt zich, niet verbazend, de vraag op of de wereld niet definitief is vernieuwd door het proces van globalisering. En anno 2009 valt zelfs het woord systeem*crisis*, zij het in de specifieke context van de wereldwijde economische neergang en speculaties over het verval van de *Pax Americana*.

Mijn stelling is dat er in de termen van de leer der internationale betrekkingen geen sprake is van een systeemcrisis, maar wel van een snelle systeemevolucie. Wij moeten hier onderscheid maken tussen het *systeem* van statenanarchie, dat niet van de ene op de andere dag verandert, en de *orde* binnen dat systeem, die wel zomaar kan omslaan, ook al gebeurt dat zelden.⁵ Een wisseling van de wacht (=macht), als er al sprake zou zijn van een plotselinge aflossing van de Pax Americana, is géén systeemcrisis. Met de oervaders van de discipline, Hans Morgenthau, Morton Kaplan en Kenneth Waltz, is deze discussie kort te sluiten door te zeggen dat er eigenlijk maar twee denkbare systemen in de wereldpolitiek zijn, namelijk de anarchie en de hiërarchie. Het verschil schuilt in het ordeningsprincipe: is er wel of geen centraal gezag? Vervolgens laten zich twee andere vragen stellen:

- * *wie of wat zijn de legitieme spelers?* Staten, of ook nieuwe spelers?
- * *wat is de machtsorde of -verdeling binnen het systeem?* Deze is natuurlijk van groot belang maar ‘slechts’ een interne aangelegenheid. Binnen de statenanarchie varieert ze van een unipolaire machtsorde (de laatste vijftien jaar onder leiding van de VS), de bipolaire orde (tot 1990: de Sovjet-Unie versus de VS), tot twee varianten waarover de laatste tijd stevig wordt gespeculeerd. Met de opkomst van de BRIC-landen zou ons het tijdperk van de multipolaire orde kunnen wachten. Vier of vijf grootmachten hebben het dan voor het zeggen, en dat zal nog heel wat herverdelingsconflicten in de wereldpolitiek geven, gesteggel over zetels in de Veiligheidsraad, stemrecht in het IMF, en wellicht het voortbestaan van deze instituten zelf, enzovoort. Ten slotte noem ik de variant die Richard Haass, president van de Council on Foreign Relations, heeft opgeworpen als meest waarschijnlijke kandidaat: een *non*-polaire orde. Hoewel Haass een bezadigde icoon is uit het Amerikaanse *foreign policy establishment*, is zijn variant in feite veel radicaler dan die van de spraakmakende Singaporese bestuurskundige Kishore Mahbubani, die feitelijk een multipolarist is.⁶

VIER MOGELIJKE SCENARIO'S

De wereld stapt momenteel niet over van statenanarchie naar een systeem met een centraal gezag. We kunnen wel stellen dat de rol van staten — zie eerder — is aangevuld met nieuwe actoren, en dat er sprake is van een ‘polaire’ machtsverschuiving. Maar is dat voldoende om te spreken van een systeemwijziging, of is deze transformatie letterlijk van een lagere orde?

De transformatie voltrekt zich langs twee van de drie systeemcriteria: niet het ordeningsprincipe verandert (de wereld blijft anarchisch), maar de elementen en de machtsorde zelf veranderen. Deze dynamiek laat zich,

vereenvoudigd, verbeelden in een schema waarin vier ‘werelden’ voorstelbaar zijn.

De zogenaamde Britse school heeft een evolutionaire ‘gemeenschapsdimensie’ aan het systeemmodel van staten anarchie gegeven door de geleidelijke evolutie van een toestand van chaos naar de zich steeds verdikkende internationale gemeenschap te schetsen. De Britse politiek-filosoof Andrew Hurrell leidt ons in zijn fraaie boek *On global order* door de stadia van het vulgaire realisme, via de fragiele dunne internationale gemeenschap, naar de zogenaamde *thick international community*.⁷

In het eerste stadium is het ieder voor zich, de gemeenschap is non-existent. Het tweede stadium kent een ‘beetje orde’. Raymond Aron formuleert de additionele vooruitgang als de kwaliteit dat staten misschien wel elkaar, maar het systeem als zodanig net niet willen verwoesten. In de volgende fase gaat Hedley Bull weer een stapje verder: de gemeenschap ontwikkelt zich tot een fragiele co-existentie van staten. In zijn ijle internationale gemeenschap ontwaart hij dat staten drie kwaliteiten hebben ontwikkeld:

- * ze houden hun co-existentie in stand, vernietigen elkaar niet (het Aron-minimum);
- * ze weten hun onafhankelijkheid te bewaren, althans erkennen dat als hun doel;
- * ze kunnen hun onderlinge geweld enigszins reguleren (maar niet elimineren).

Hoe minimalistisch en negentiende-eeuws ook, deze opvattingen gaan er reeds van uit dat het systeem een normatief doel heeft, de fragiele gemeenschap van staten heeft co-existentie als waarde. Dat is baanbrekend, want dat systeem onderscheidt zich van louter chaos, het niet willen co-existeren, het onbeperkt willen voeren van oorlog. Let wel, Hedley Bull beschrijft de *anarchical society*, wat geen contradictio in terminis is maar juist een verdediging van de stelling dat anarchie geen chaos impliceert maar zelfs een begin van normontwikkeling kent.⁸

Ook meer constructivistische benaderingen beschouwen ‘orde’ als meer dan een configuratie van actoren en relaties, maar als een toestand waarin de wereldpolitiek een karakter en een zeker doel en daaraan verbonden gedragsregels heeft, bijvoorbeeld de instandhouding van het statensysteem (*Raison d’État*).⁹

Maar de twintigste eeuw eiste meer dan een statelijke orde die alleen maar tot doel had zijn bestaan te verzekeren. Minstens twee bindmiddelen waren daarvoor verantwoordelijk. Schoorvoetend ontdekten staten hun lotsverbondenheid. En na de Tweede Wereldoorlog ontdekten niet alleen staten, maar ook burgers, los van hun nationaliteit, hun lotsverbondenheid. Het eerste bindmiddel was het groeiende collectieve besef van inter-

dependentie. Om problemen tussen staten op te lossen of ten minste te vergemakkelijken bleken steeds meer internationale instituties noodzakelijk. De vooruitgang op dit punt is indrukwekkend. Gemeten naar de ruwe ontwikkeling van het aantal internationale organisaties en lidmaatschappen, alsook het aantal internationale verdragen, is de wereld in een eeuw

Het project-Mensenrechten is een van de grootste sluipende revoluties geweest die de soevereiniteit van staten hebben uitgehoud

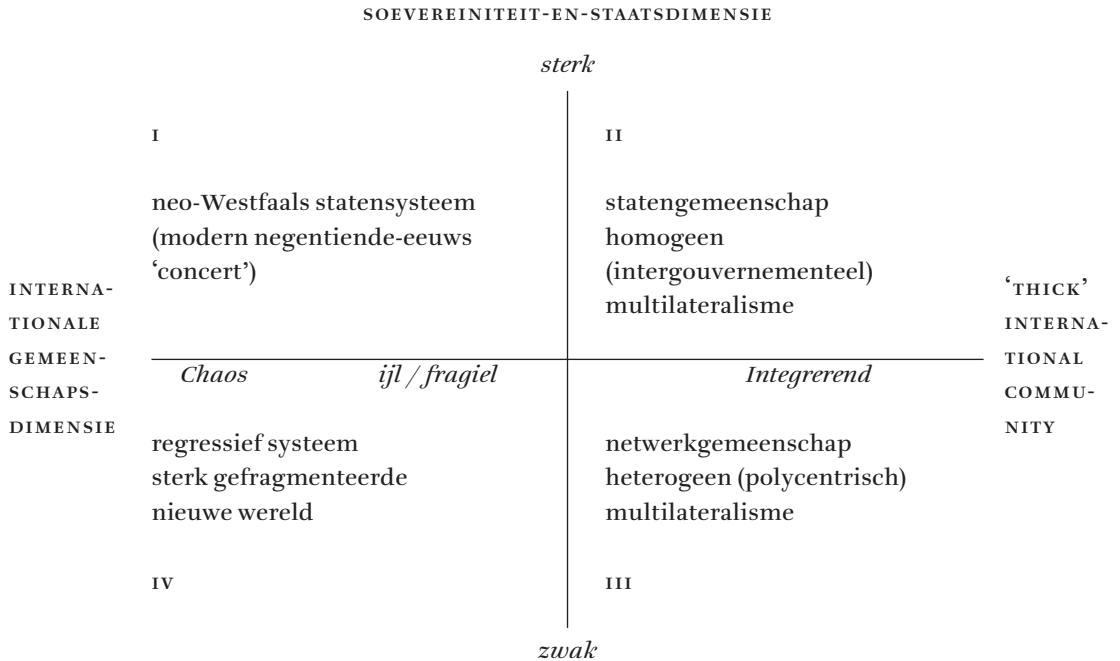
tijd zeven tot tien keer zo hecht geworden.¹⁰ Het tweede bindmiddel uitte zich in humanisering van de wereldpolitiek. Het internationaal recht, aanvankelijk een *foreign office model of law* dat de dwarscontacten tussen staten smeerde, draaide een kwartslag en ontpopte zich steeds meer als een kracht die de rechten van burgers direct ging

regelen, tot achter de (onslechtbaar geachte) voordeur van die Westfaalse staat. Het project-Mensenrechten, als je het zo zou mogen samenvatten, is een van de grootste sluipende revoluties geweest die de soevereiniteit van staten, althans het staatscentrisme, hebben uitgehoud. Positiever gezegd: dat het besef van een mondiale gemeenschap heeft doen groeien. De aandacht voor het individu — via mensenrechten en democratisering als mondiale projecten die worden verspreid in een gemeenschappelijk vocabulaire — en de afhankelijkheid van staten van elkaar voor oplossingen van collectieve noden, maken overheden feitelijk steeds minder baas in eigen huis.

Langs de tweede dimensie, die van de relatieve daling van de natiestaat als enige actor in de wereldpolitiek, zijn twee effecten relevant. Het kwantitatieve effect betreft de opkomst van nieuwe actoren, eerder benoemd. Daarnaast heeft de Britse historicus Michael Howard (emeritus president van het International Institute of Strategic Studies) erop gewezen dat aan de statelijke soevereiniteit zelf steeds hogere kwalitatieve eisen worden gesteld. Was de Westfaalse staat slechts verplicht zijn eigen bestaan te beveiligen tegen externe gevaren, de moderne staat kan worden getoetst aan de *responsibility to protect*, en volgens Howard is de post-Westfaalse staat zelfs verplicht om al zijn burgers 'globaliseringsproof' te maken, dat wil zeggen weerbaar tegen alle gevaren van de open internetsamenleving, op straffe van soevereiniteitsverlies.¹¹ Dat is een kwaliteitssprong, want maakt de staten niet tot de hoofdrolspelers, maar slechts tot dienaren van dat systeem — eventueel te beschouwen als medespelers, maar zeker niet meer. Howard komt tot een dramatische conclusie: 'De wereldorde wordt nu bedreigd door verandering, om niet te zeggen desintegratie, van het ge-

hele statensysteem, dat gedurende een tijdperk van ruwweg driehonderd jaar het kader voor de internationale betrekkingen is geweest.’

De vraag is of de ogenschijnlijk dwarse ontwikkelingen, zoals geschetst door Hurrell en Howard, met elkaar te rijmen zijn? Volgens mij wel. Het schema laat zien hoe de ‘gemeenschapsdimensie’ en de ‘soevereiniteit-en-staatsdimensie’ tot vier mogelijke scenario’s voor De Nieuwe Wereld kunnen leiden, *binnen* de permanentie van het systeem van statenanarchie.

Voor ons liggen enerzijds het betoog van Hurrell c.s. dat de internationale gemeenschap zich geleidelijk nestelt en consolideert, aangevoerd door de dynamiek van globalisering en de maatschappelijke emancipatie van de *global civil society*; en anderzijds de prognose van Howard c.s. dat het statensysteem gevaar loopt te desintegreren, door strengere soevereiniteitsvereisten, door de opkomende macht van allerlei concurrerende spelers (van Artsen zonder Grenzen tot Al Qaida), door het falen dan wel handelingsonbekwaam worden van staten en door het bewuste terugtreden van overheden als gevolg van ideologie en bestuurskundige inzichten. Die twee ontwikkelingen zijn geenszins tegengesteld, integendeel, ze kunnen juist substituerend zijn. Misschien is de desintegratie van het statensy-

steem tot op zekere hoogte zelfs wel voorwaarde voor de groei van de internationale gemeenschap. (Is dat, *after all*, ook niet wat de Europese eenwording behelst?) De voorspelling van Michael Howard hoeft dus nog niet tot somberheid te leiden. Het zou pas werkelijk dramatisch zijn als zijn desintegratie zich zou voltrekken zonder die verdikking van de internationale gemeenschap (kwadrant IV)!

Naar welke Nieuwe Wereld bewegen we ons? Geen scenario is op voorhand uit te sluiten, het ideale model is juist dat waarin de viersprong de situatie van vandaag weergeeft. Zowel de verdikking van de internationale gemeenschap als de verdunning van de statelijke soevereiniteit, de afgelopen decennia grillig maar trendmatig een feit, suggereert een systeemolutie van linksboven naar rechtsonder, de netwerkgemeenschap. Een sluipende, maar op een Westfaalse tijdschaal wel degelijk spectaculaire, verandering. Maar resultaten uit het verleden...

Noten

- 1 Deze bijdrage is gebaseerd en bouwt voort op de eerste Bart Tromp-lezing, georganiseerd door het Nederlands Gesprek Centrum (Amsterdam, 24 oktober 2008). Deze lezing werd onder de titel 'De wereld in alle staten' gepubliceerd in *Socialisme & Democratie* (65 (2008), nr. 11, 8-19) en *Vrede en Veiligheid* (37 (2008), nr. 4, 419-435). De literatuur waarvan voor deze bijdrage gebruik gemaakt is, is te uitgebreid om hier te apart te vermelden. Als belangrijkste noem ik, voor zover hierna niet specifiek genoemd: Robert J. Art en Robert Jervis, *International politics. Enduring concepts and contemporary issues*. New York, NY: Pearson Longman, 2005; David Armstrong, Lorna Lloyd en John Redmond, *International organisation in world politics*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2004; John Baylis en Steve Smith (red.), *The globalization of world politics. An introduction to international relations*. Oxford: Oxford University Press, 2008; Chris Brown en Kirsten Ainley, *Understanding international relations*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2005; Georg Sørensen, *The transformation of the state. Beyond the myth of retreat*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2004; David Held en Anthony McGrew (red.), *Governing globalization. Power, Authority, and Global Governance*. Cambridge: Polity Press, 2004; Richard W. Mansbach en Kirsten L. Rafferty, *Introduction to global politics*. Londen: Routledge, 2008; Kenneth N. Waltz, *Realism and international politics*. Londen: Routledge, 2008.
- 2 Deze bijdrage is mede gebaseerd op discussies binnen de Klankbordgroep Toekomstverkenning 'Houvast voor de krijgsmacht van 2020' en op een door de auteur gehouden inleiding op een expertseminar over toekomstscenario's, N11B Clingendael, Den Haag, 29 januari 2009.
- 3 Mark Dodd en Jeremy Kelly, 'ADF plays down warlord's role on crucial supply chain', *The Australian*, 7 mei 2009 (<http://www.theaustralian.news.com.au/story/0,25197,25396612-25837,00.html>).
- 4 De term 'deutschiaans' verwijst naar de Amerikaanse politicoloog Karl W. Deutsch, die al in de jaren vijftig wees op de ontwikkeling van zogenaamde *pluralistic security communities*: gemeenschappen van staten die door steeds intensiever wordende sociale transacties en communicatie hun conflicten niet meer door onderling geweld zouden oplossen. Handel, migratie, toerisme, uitwisseling van

- studenten enzovoort leiden tot collectieve identiteitsvorming. Deutsch was een constructivist avant la lettre, al zou hij vermoedelijk zo niet genoemd willen worden. Hij was, als politicoloog uit de vijftiger jaren, een behaviorist die dergelijke processen dacht te kunnen meten door grensoverschrijdende transacties te turven. K.W. Deutsch e.a., *Political community and the North Atlantic area. International organization in the light of historical experience*. Princeton: Princeton University Press, 1957.
- 5 Statenanarchie heeft geen ideologische of normatieve lading. Anarchie kan dus orde betekenen, maar dan 'zonder gezagscentrum'.
 - 6 Kishore Mahbubani, 'The Case Against the West', *Foreign Affairs*, mei/juni 2008, 111-124.
 - 7 Andrew Hurrell, *On global order. Power, values, and the constitution of international society*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
 - 8 Hedley Bull, *The anarchical society. A study of order in world politics*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2003.
 - 9 Nick Bisley onderzoekt of globalisering 'systeem-' of 'orde-invloed' heeft. Op de korte en middellange termijn niet, meent hij, maar het heeft wel de gedragsregels (bijvoorbeeld oorlogvoering) en de rol, invloed en capaciteit van *non-state actors* significant veranderd. Ik meen dat deze analyse zich goed verdraagt met de meer klassieke 'systeem-ordebenadering' die hier wordt gevolgd. Nick Bisley, *Rethinking globalization*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2007, p. 220 e.v.
 - 10 Een eeuw geleden waren er maar een kleine 40 internationale organisaties met ongeveer 750 lidmaatschappen. Nu zijn dat zo'n 250 IGO's met duizenden lidmaatschappen. Op het vlak van internationale ngo's (INGO's) is de explosie nog spectaculairder: in een eeuw tijd van 175 naar 5500, wat bovendien veelzeggend is voor de emancipatie van de *global civil society*. (Het wereldwijde aantal ngo's wordt geschat op 40.000, waarvan ruim 25.000 actief op het terrein van mensenrechten; het wereldwijde aantal INGO's wordt geschat op ruim 6000.) Eenzelfde ontwikkeling is zichtbaar in het aantal verdragen. Een eeuw geleden sloten landen er zo'n twintig per jaar. In de Koude Oorlog liep dat al op naar 120, en tegen de eeuwwisseling was het opgelopen naar 170. Gebaseerd op onder andere Volker Rittberger en Bernard Zangl, *International organization. Polity, politics and policies*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2006 (zij schatten het aantal INGO's op 6000; p. 4); Chantal de Jonge Oudraat en Virginia Hauffler, *Global Governance and the Role of NGOs in International Peace and Security*. AICGS Policy Report 33, American Institute for Contemporary German Studies. Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2008 (dit rapport schat het aantal ngo's 'active in the development, human rights, and peace and security fields' op 37.000 tot 50.000; p. 11); Margaret P. Karns en Karen A. Mingst, *International organizations. The politics and processes of global governance*. Boulder, CO: Rienner, 2004 (dit boek geeft 238 IGO's, 6500 INGO's en 'millions' of ngo's; pp. 7, 11.
 - 11 Michael Howard, 'Are We at War?', *Survival*, 50 (2008), nr. 4 (augustus/september), 248 e.v.

Internationale betrekkingen in het Amerikaanse tijdperk

Het Amerikaanse tijdperk is nog niet voorbij. Nog steeds beïnvloedt de bevordering van democratie, mensenrechten en markteconomie de internationale betrekkingen diepgaand. Deze eeuw is ten prooi gevallen aan illusies, maar heeft op het Europese continent ook laten zien hoe succesvol een dwarse politiek, gedreven door solidariteit en verzoening, kan zijn.

.....
 door Frans A.M. Alting von Geusau

Emeritus hoogleraar internationaal recht en internationale samenwerking aan de Universiteit van Tilburg.

IN HET JAAR 1917 TRAD DE WERELD HET Amerikaanse tijdperk in de internationale betrekkingen binnen. Dit gebeurde, om precies te zijn, op 2 april 1917, toen de Verenigde Staten zich schaarden bij de geallieerde en geassocieerde mogendheden en partij in de Eerste Wereldoorlog werden.

Dat tijdperk is nog niet voorbij. Voorspellers van het tegendeel moet ik aan drie dingen herinneren. (1) Het hoort tot het Amerikaanse tijdperk, voortdurend de komst van een nieuwe wereldorde aan te kondigen. Dit gebeurt meestal wanneer er een nieuwe Amerikaanse president van een andere partij dan zijn voorganger in Washington aantreedt. Zo was het in 1933 met president Franklin Roosevelt en in 1961 met president John F. Kennedy. In 1969 bij het aantreden van president Richard Nixon, sprak Henry Kissinger van een *New Strategy of Peace*. In 2009 beloofde president Barack Obama met het beleid van zijn voorganger te breken. (2) Het hoort ook tot het Amerikaanse tijdperk, de aankondiging van een nieuwe wereld vooral te baseren op veranderende economische machtsverhoudingen. (3) Zelfs internationale betrekkingen, als discipline of studievak, hoort tot dit tijdperk. Het is in Amerika bedacht als een nieuwe en betere wetenschap

dan internationaal recht of geschiedenis om de wereldvrede te helpen bevorderen. Voor de beoefenaren van de leer der internationale betrekkingen en de wetenschap van de economie is enige bescheidenheid wel vereist. De theorievorming verkeert nog in de vroege ontwikkelingsfase van elkaar bestrijdende en tegensprekende theorieën. In beide disciplines is men vooral goed in het voorspellen van het verleden.

Het lijkt dus in ieder geval de moeite waard nader in te gaan op de vraag wat de kenmerken zijn van het Amerikaanse tijdperk, waarin we sinds 1917 verkeren.

BEVORDERING VAN DEMOCRATIE

Het eerste kenmerk is de bevordering van de democratie in de wereld als kerndoelstelling van de buitenlandse politiek. President Wilson formuleerde deze doelstelling al in 1917 als volgt:

‘A steadfast concert for peace can never be maintained except by a partnership of democratic nations. No autocratic government could be trusted to keep faith within it or observe its covenants. The world must be made safe for democracy.’¹

Tot de dag van vandaag loopt dit kenmerk als een rode draad door de Amerikaanse buitenlandse politiek. Bevordering van de democratie lag ten grondslag aan de Volkenbond en de Verenigde Naties en in 1949 aan de NAVO als alliantie van democratieën. Na het einde van de Koude Oorlog werd het de doctrine van de ‘democratische uitbreiding’ ten tijde van Bill Clintons presidentschap. De regering van president Bush jr. meende dat de democratie in Irak met geweld kon worden opgelegd en zich vanuit dat land over het Midden-Oosten kon uitbreiden.

Sinds het einde van de Koude Oorlog beschouwt ook de Europese Unie de bevordering van democratie tot haar kerndoelstelling, zowel in de landen die tot de Unie willen toetreden als in de ontwikkelingssamenwerking. De Europese Unie legt zich erop toe de Verenigde Staten te imiteren en tegelijkertijd zich ervan te distantiëren.

Wel geldt hier als grondregel dat andere landen moeten aannemen wat Amerika al heeft waargemaakt. Democratie is een artikel voor de politieke export. Het internationale toezicht op de naleving dat Amerika over andere staten bepleit, wordt voor Amerika zelf afgewezen in naam van de eigen soevereiniteit. De Verenigde Staten zijn voorstander van internationale rechtspraak, internationale strafrechtspraak en rechterlijke controle op de naleving van mensenrechtenverdragen. Die zijn echter niet voor Amerika

zelf bedoeld. De VS aanvaardden geen rechtsmacht van het Internationale Gerechtshof over geschillen waarbij zij partij zijn. De VS zijn geen partij bij het Statuut van het Internationale Strafhof of het inter-Amerikaanse Hof voor de Rechten van de Mens.

BEVORDERING VAN MENSENRECHTEN

Eleanor Roosevelt nam het initiatief dat leidde tot de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op 10 december 1948. Hier geldt hetzelfde als voor de bevordering van de democratie. In de Verenigde Staten zijn de rechten van de mens verankerd in de Eerste Tien Amendementen bij de Amerikaanse Grondwet. De Universele Verklaring moest andere landen richtlijnen geven voor verankering van de rechten van de mens in hun constituties. Ook de mensenrechten (voor Amerika en de Europese Unie) zijn vooral artikelen voor de politieke export. Op de vraag welke mensenrechten daarvoor in aanmerking komen zijn in de loop der jaren verschillende antwoorden gegeven. Ik onderscheid drie fases.

In de eerste fase na de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk op de internationale bescherming van de fundamentele menselijke waardigheid tegen totalitaire onderdrukking. De Universele Verklaring opent met de volgende drie overwegingen in de Preambule:

‘Overwegende, dat erkenning van de inherente waardigheid en van de gelijke en onvervreembare rechten van alle leden van de mensengemeenschap grondslag is voor de vrijheid, gerechtigheid en vrede in de wereld;

Overwegende, dat terzijdestelling van en minachting voor de rechten van de mens geleid hebben tot barbaarse handelingen, die het geweten van de mensheid geweld hebben aangedaan en dat de komst van een wereld, waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten, en vrij zullen zijn van vrees en gebrek, is verkondigd als het hoogste ideaal van iedere mens;

Overwegende, dat het van het grootste belang is, dat de rechten van de mens beschermd worden door de suprematie van het recht, opdat de mens niet gedwongen worde om in laatste instantie zijn toevlucht te nemen tot opstand tegen tirannie en onderdrukking.’

Het ging om universele, gelijke en onvervreembare rechten van de mens die beschermd moesten worden tegen massale schending door totalitaire

regimes. Internationale bescherming zou gewelddadige opstand tegen tirannie en onderdrukking moeten voorkomen. Over de theoretische grondslagen van die rechten was men het niet eens, maar wel over de fundamentele rechten die in de universele verklaring moesten worden opgenomen.² Waarom dit zo was, is te lezen in de tweede geciteerde overweging.

Hoezeer de internationale bevordering van de rechten van de mens bepaald wordt door politieke en ideologische overwegingen, blijkt wel uit de debatten over de Universele Verklaring in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Alle vertegenwoordigers van het inmiddels gevormde Oostblok onthielden zich van stemming.

In een tweede fase waren de mensenrechten een strijdpunt in de Koude Oorlog. Het Westen bepleitte bescherming van politieke en burgerlijke vrijheidsrechten tegen de politieke macht van de staat. Het Oosten bepleitte bevordering van economische en sociale grondrechten door de staat. In de Verenigde Naties leidde dit tot verdragen die de uitkomst waren van moeizame compromissen, en tot een groot aantal onverbindende politieke verklaringen. De teksten uit die tweede fase waren ook het resultaat van nieuwe allianties die werden gevormd tussen de landen van het Oostblok en de ‘niet aangesloten landen’ tegen het Westen.

In een derde fase, die na 1989 intreedt, vormen zich nieuwe politiek-ideologische tegenstellingen en eigenlijk merkwaardige nieuwe allianties. Er is de tegenstelling tussen hen die vasthouden aan het universele karakter van de menselijke grondrechten en hen die deze rechten cultureel bepaald achten. Er is, daarnaast, een andere tegenstelling tussen hen, die vasthouden aan het prepolitieke karakter van die rechten en hen die het rechtspositivisme als uitgangspunt hebben. Voor de eersten gaat het om natuurlijke rechten die door de staten erkend dienen te worden, voor de laatste om positieve rechten die door de staten gemaakt kunnen worden. Voor de eersten ligt de bron in het geweten van de mens, voor de laatste is de meerderheid in de volksvertegenwoordiging dat geweten. Voor de eerste gaat het om bescherming van de mens zoals hij is als persoon, voor de laatste gaat het om de mens wat hij of zij nastreeft in zijn of haar leven. In de politiek van de westelijke staten (Nederland inbegrepen), ligt de tegenstelling tussen voorstanders van een beperkt aantal menselijke ‘zijnsrechten’, voortvloeiend uit de waardigheid van de menselijke persoon, en een groeiend aantal individuele ‘wilsrechten’, die als rechten in de privésfeer beschermd moeten worden.

In deze derde fase gaat het Amerika en de Europese Unie nog steeds om mensenrechten voor de politieke export, maar met inbegrip nu van dat groeiende aantal individuele rechten. Er past op z'n minst een vraagteken achter het internationale beleid van de Europese Unie en de Verenigde

Staten (opnieuw met president Obama) om abortus provocatus en euthanasie tot individuele grondrechten te bevorderen.³ Paus Johannes Paulus II zag in dit laatste niet minder dan een ‘nieuwe ideologie van het kwaad’, die probeert de mensenrechten in te zetten tegen de mens en het gezin zelf.⁴

MARKTECONOMIE

In de Clinton-doctrine van de ‘Democratische Uitbreiding’ werden democratie en markteconomie in één adem genoemd. Ook wat dit betreft gaat het om een kenmerk dat het Amerikaanse tijdperk markeert. In het Amerikaanse tijdperk geldt dat de economie de motor is van de vooruitgang, de

De centrale plaats van de economie heeft een nieuwe dictatuur van economische waarden in de hand gewerkt

democratie en de vreedzame betrekkingen tussen staten. De Amerikaanse markt staat model voor de wereldmarkt — in goede en in slechte tijden! Aan de oprichting van de NAVO ging de Marshallhulp vooraf, die op zijn beurt ook de aanzet gaf tot de Europese economische

eenwording in EGKS, EEG en Euratom. Globalisering vandaag is niet veel anders dan Amerikanisering van de internationale economische betrekkingen, zij het dan zonder deugdelijk ‘federaal’ toezicht. Dat toezicht — zo leert de huidige economische crisis — bleek trouwens ook in de Verenigde Staten zelf te hebben gefaald.

De centrale plaats van de economie in de internationale betrekkingen heeft ook geleid tot een nieuwe *dictatuur van economische waarden*. Onder die dictatuur wordt concurrentie verheven tot hoogste ‘waarde’ in het verkeer tussen mensen en staten en bloeit een oppervlakkig vooruitgangdenken. Concurrentie verdringt compassie en zorg voor de ander — de ‘zorg’ zelf moet marktconform worden gemaakt. In het economische vooruitgangdenken wordt het verleden gedegradeerd tot ouderwets, achterlijk, slecht en overwonnen; geschiedenis kan vergeten worden en hoeft dus niet meer te worden bestudeerd. Het verleden heeft ons niets meer te leren.⁵ De ironie van dit economische vooruitgangdenken is de meesten waarschijnlijk ontgaan. Het heeft namelijk zijn oorsprong in het marxisme, waarvan de wereld in 1989 de roemloze ondergang heeft beleefd.

GEORGANISEERD VERGETEN

Het bewust willen vergeten van het verleden heeft inderdaad zijn oorsprong in het marxisme/leninisme. Milan Kundera beschreef dit eens als

het ‘georganiseerd vergeten’. Als techniek van totalitaire politiek wordt het ook pakkend beschreven in George Orwells *1984*. De techniek behoorde tot de methodes van totalitaire onderdrukking. De Partij had immers altijd gelijk en de geschiedenis moest regelmatig worden aangepast. De vorige versie moest dan niet alleen uit de boekwinkels verdwijnen, maar ook uit het geheugen van de mensen gewist worden. Niet voor niets was geschiedenisonderricht een van de belangrijkste activiteiten in het burgerlijke verzet in een land als Polen ten tijde van Solidarność.

Nu weten wij wel dat iedere natie, iedere staat en ook iedere kerk selectief met de geschiedenis omgaat, maar in de twintigste eeuw hebben wij het dieptepunt beleefd. Het virus van het georganiseerde vergeten heeft inmiddels ook de rest van Europa en Amerika bereikt. Na 1989 moet het communisme vergeten worden. Een studie over het communisme uit 1997 kwam voor velen in Oost- en West-Europa zeer ongelegen en werd in het bijzonder in een gerenommeerde krant als *Le Monde* heftig aangevallen.⁶ Het ontkennen van de misdaden die in de Sovjettijd begaan zijn, is in Rusland vandaag officiële politiek; Stalin wordt opnieuw geprezen. Waar geen verantwoordingsplicht en geen onderzoek naar het verleden mogelijk zijn, kan ook geen democratie wortel schieten. Georganiseerd vergeten is wel de bron van veel illusies in de internationale betrekkingen.

COLLECTIEVE VEILIGHEID

Met de deelname van de VS zou de Eerste Wereldoorlog de oorlog worden die een einde aan alle oorlogen moest maken.⁷ Om dat te realiseren kwam president Wilson naar de vredesconferentie in Versailles met het plan voor een Volkenbond. Zijn Volkenbond moest in de plaats komen van de verderfelijke politiek van het machtssevenwicht, die tot oorlog had geleid. In plaats van wisselende allianties kwam de Volkenbond, waarvan het grondverdrag voorzag in een systeem van collectieve veiligheid: een permanente internationale organisatie belast met het handhaven van internationale vrede en veiligheid. Vreedzame beslechting van geschillen moest in de plaats komen van het gebruik van geweld om conflicten op te lossen. Indien dit niet zou lukken, moesten alle lidstaten zich (in een soort ad-hocverbond) tegen de agressor keren. Als systeem van collectieve veiligheid werd de Volkenbond een tragische mislukking. Niet in de laatste plaats was dit te wijten aan de VS zelf, waar de Senaat Amerikaans lidmaatschap van de Volkenbond afwees. Na de Tweede Wereldoorlog lukte het president Truman wel goedkeuring van de Senaat te verkrijgen voor lidmaatschap van de Verenigde Naties. Het belangrijkste verschil met de Volkenbond was dat het VN-Handvest de eerste verantwoordelijkheid voor

het handhaven van de internationale vrede en veiligheid legde bij de Veiligheidsraad, waarin de Verenigde Staten en vier andere permanente leden het vetorecht bezitten.

Ten aanzien van de collectieve veiligheid is de Amerikaanse politiek uiteindelijk even ambivalent als ten aanzien van de bevordering van democratie en mensenrechten. In de periode van de Koude Oorlog was de NAVO en niet de Verenigde Naties de hoeksteen van de Amerikaanse veiligheids-politiek. Na 1990 is daarin eigenlijk heel weinig verandering gekomen. Vooral sinds de regering-Clinton heeft de uitbreiding van de NAVO eerste prioriteit. Volgens Washington moet de NAVO ook optreden als handhaver van vrede en veiligheid buiten het Atlantisch verdragsgebied in zogenaamde niet-artikel 5-missies. Het nieuwe brede veiligheidsconcept van de NAVO voorziet ook in meer dan alleen gewapende militaire missies. De taak van de VN-Veiligheidsraad is vooral het optreden van de VS en de NAVO te legitimeren. Waar dit niet lukt, gaan Amerika en de NAVO — onder de nieuwe formule van ‘coalitie van bereidwillige staten’ — hun eigen weg, zoals in 1999 in Kosovo en in 2003 in Irak. Gewapend optreden tegen Afghanistan werd aanvankelijk gelegitimeerd met een beroep op artikel 51 van het VN-Handvest en artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag. Met de oprichting van de International Security Assistance Force (ISAF) is er weinig verschil meer met de nieuwe niet-artikel 5-operaties.⁸

Collectieve veiligheid heeft geen einde gemaakt aan oorlog en heeft evenmin bijgedragen tot een betere beheersing van het oorlogsgeweld. Terecht stelt Michael Walzer dat rechtvaardige oorlogen beperkte oorlogen zijn, zowel naar doelstelling (*ius ad bellum*) als naar gebruikte middelen (*ius in bello*).⁹ Met beide beperkingen hebben democratieën grote moeite. Zij voeren immers oorlog voor een goede zaak. Die wordt alleen gediend door de onvoorwaardelijke overgave van de vijand, die met beperkte middelen onbereikbaar is. In de oorlogen waarin de Verenigde Staten een leidende rol hebben gespeeld, heeft de inzet van het luchtwapen op gespannen voet gestaan met de opvattingen over een rechtvaardige oorlog. Hetzelfde geldt voor de strategieën tot inzet van kernwapens die de NAVO had bedacht en aangenomen voor het geval de afschrikking tijdens de Koude Oorlog zou falen.¹⁰ Bovendien kampen interventies door de ‘internationale gemeenschap’ — al dan niet met machtiging van de VN-Veiligheidsraad — met onduidelijke doelstellingen en slechte resultaten.

ALGEMEEN WELZIJN

Nergens, schreef Charles De Visscher, is er zo weinig plaats voor het nastreven van het algemeen welzijn (*bonum commune*) als in de internationale be-

trekkingen. Dat heeft natuurlijk te maken met de verdeling van de macht tussen naast elkaar bestaande soevereine staten en met de opvatting die wij mensen hebben van de natiestaat als belangrijkste kader van sociale en politieke organisatie. Het besef dat er een algemeen welzijn bestaat dat de staatsgrenzen overschrijdt, is te zwak ontwikkeld om te kunnen spreken van een internationale gemeenschap.¹¹ Zelfs het besef van een Europees algemeen welzijn is nog zwak, ondanks de ervaring sinds 1950 van een Europese Gemeenschap of Unie met eigen regels en eigen supranationale instellingen. In zijn encycliek *Pacem in Terris* schreef Paus Johannes XXIII al: 'Bij de tegenwoordige ontwikkeling van de mensheid moet dus én de structuur en functionering van de staten én de macht, waarover het publiek gezag in ieder staat beschikt, ontoereikend geacht worden om het universeel algemeen welzijn naar behoren te bevorderen. [...] Bijgevolg eist de morele orde zelf de instelling van een publiek gezag met een universele competentie.'¹² Die eis is in het Amerikaanse tijdperk niet ingewilligd en maakt ook weinig kans om in de nabije toekomst ingewilligd te worden. De meeste lezers van de encycliek weten trouwens allang niet meer wat met 'de morele orde' wordt bedoeld.

Vanuit een christendemocratisch gezichtspunt zouden we ten minste moeten trachten enige helderheid te scheppen wat betreft de betekenis van het algemeen welzijn op wereldschaal en de consequenties daarvan voor de buitenlandse politiek. Hetzelfde geldt voor het vraagstuk van rechtvaardige oorlog, waar Nederland direct mee te maken heeft in Afghanistan. Het geldt ook voor wat wij bevorderen onder de noemer van de menselijke grondrechten. Wat het laatste betreft: zoals uiteengezet in de paragraaf over de bevordering van de mensenrechten, maakt het een groot verschil of de waardigheid van de menselijke persoon dan wel de privésfeer van het individu uitgangspunt voor het beleid inzake mensenrechten is.¹³ Er zijn nog wel meer onderwerpen waar helderheid vanuit een christendemocratisch gezichtspunt dringend nodig is. Ik denk aan de vraag naar gerechtigheid en solidariteit in een geglobaliseerde economie in crisis. Of aan de uitwerking van het beginsel van goede trouw in de internationale politiek. Of naar rol en betekenis van het internationale maatschappelijke middenveld — de groeiende rol van ngo's in bijvoorbeeld Bosnië, Kosovo en het ontwikkelingsbeleid.

ILLUSIES EN IDEEËN

Het Amerikaanse tijdperk heeft ook zijn illusies gekend die politici en (vooral) intellectuelen misleid en verblind hebben. Daar is natuurlijk allereerst de grote illusie van het communisme,¹⁴ dat in zijn toepassing in

het marxisme/leninisme diepe en wrede sporen heeft getrokken. Er is de even grote en afschuwelijke illusie geweest van het duizendjarige Derde Rijk van Hitler. Samen hebben deze twee totalitaire regimes de twintigste eeuw tot de wreedste en dodelijkste eeuw gemaakt in de geschiedenis van de mensheid. Geen verhandeling over de internationale betrekkingen mag die illusies overslaan.

In de democratieën heeft men iedere keer weer en te lang de illusie gekoesterd dat er met zulke regimes afspraken gemaakt konden worden. In 1938 was de Britse premier Chamberlain ervan overtuigd dat hij in München de vrede had gered; hij werd bij thuiskomst met gejuich ontvangen. Op het hoogtepunt van de stalinistische zuiveringen aan het eind van de jaren dertig trokken intellectuelen naar Moskou om daar de vooruitgang van de eerste socialistische heilstaat te bewonderen. Zo werd in de geesten van de mensen de basis gelegd voor de *Grand Alliance* van 1941 tussen Roosevelt, Churchill en Stalin en werd de laatste in de Amerikaanse openbare mening gepromoveerd tot de vriendelijke *Uncle Joe*. Daaruit ontstonden de Verenigde Naties als grondslag voor een nieuwe wereldorde. In die nieuwe wereldorde was er dus eerst een Koude Oorlog, die al spoedig (1962) een nieuw tijdperk van de *détente* of de ontspanning werd. In dat tijdperk werden weer nieuwe illusies geboren. De leiders in Moskou waren ervan overtuigd dat het nu nog gemakkelijker zou zijn het Westen te verslaan. In het Westen dacht men de tegenstellingen door overleg te kunnen overwinnen, communistische regimes door samenwerking tot hervorming van bovenaf te kunnen aanzetten en mensenrechten te kunnen bevorderen door culturele samenwerking.¹⁵ Van Stalin tot en met Poetin is iedere nieuwe heerser in Moskou ontvangen als hervormer met wie zaken gedaan kon worden.

Illusies, schreef ik al, verblinden politici en intellectuelen. De grootste gebeurtenissen van de twintigste eeuw kwamen voor hen als een volslagen verrassing. In 1989 kwam er op geheel vreedzame wijze een einde aan het Sovjet-communistische stelsel én werd Europa herenigd. Vrijwel niemand — niet in Moskou, niet in Washington, niet in Parijs, Bonn of Den Haag — was hierop voorbereid. Het was een revolutie in het domein van de menselijke geest, schreef Józef Tischner.¹⁶ Het was de revolutie van Charta 77 in Praag en Solidarność in Polen, die ‘van onderop’ de eerste en enige geslaagde Europese revolutie werd. Haar uitgangspunt was te leven in menselijke waardigheid als kind van God en haar methode was overtuigen in plaats van opleggen en verzoening in plaats van vergelding.¹⁷

In de meeste wetenschappelijke verhandelingen over de internationale betrekkingen is over deze enige geslaagde Europese revolutie niets te vinden. Voor christendemocraten onder de lezers is het van belang te beseffen dat illusies verblinden, maar dat ideeën internationale betrekkingen

wezenlijk en ingrijpend kunnen veranderen. Na de verschrikkingen van twee totale oorlogen en de vloek van totalitaire overheersing, hebben

Mensen hebben uit hun diepste overtuiging ideeën gevormd die de loop der geschiedenis een beslissende wending hebben gegeven

levende mensen uit hun diepste overtuiging ideeën gevormd die de loop der geschiedenis een beslissende wending hebben gegeven. De lijst is betrekkelijk kort: George Marshall en Dean Acheson legden de grondslag voor het herstel van West-Europa en de Atlantische samenwerking met het Marshallplan. Het Schumanplan van Jean Monnet

en Robert Schuman legde de grondslag voor de Frans-Duitse verzoening en de Europese eenwording. Onze minister van Buitenlandse Zaken Jan-Willem Beyen baande de weg naar de *relance européenne* als uitweg uit de Europese crisis van 1954. Europa's vreedzame hereniging danken wij aan de moed van Václav Havel en Jan Patočka met Charta 77 en vooral aan de oprichting van Solidarność. Paus Johannes Paulus II bereidde de weg met zijn eerste bezoek aan Polen in 1979. Lech Wałęsa durfde het aan en Józef Tischner zette de vakbond op het spoor van verzoening en vreedzame revolutie.

Wat hen bewoog — verzoening en solidariteit — hadden zij gemeen in woord en in daad. Zij gingen ervoor, tegen de heersende politieke opvattingen van hun tijd in. Verzoening en solidariteit met de vroegere vijand of totalitaire overheerser passen eigenlijk niet in de politiek van soevereine staten. Toch hebben zij vanuit deze ideeën de internationale betrekkingen in het Amerikaanse tijdperk wezenlijk veranderd.

Noten

- 1 Uit president Woodrow Wilsons *War Message to Congress* van 2 april 1917; citaat uit mijn *Western cooperation. Origins and history*. Nijmegen: WLP, 2002, Part I, p. 44. Binnenkort verschijnt de tweede, herziene editie van dit boek.
- 2 Vgl. Jacques Maritain, *Man and the State*. Chicago: University of Chicago Press, 1960, p. 79.
- 3 Zie bijvoorbeeld Jakob Cornides, 'Human Rights Pitted Against Man'. *The International Journal of Human Rights*, 12 (2008), nr. 1, pp. 107-134; en ook mijn 'Woher die Verwirrung? Zur Frage der Euthanasie', in: Gudrun Lang en

Michael Strohmmer (red.), *Europa der Grundrechte? Beiträge zur Grundrechtsecharta der Europäischen Union*. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2002, pp. 142-158.

- 4 Jean-Paul II, *Mémoire et identité*. Parijs: Flammarion, 2005, p. 25.
- 5 Vgl. Tony Judt, *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century*. New York, NY: The Penguin Press, 2008.
- 6 Stéphane Courtois e.a., *Le livre noir du communisme. Crimes, terreur et répression*. Parijs: Laffont, 1997. Zie van Stéphane Courtois (red.), *Du passé faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*. Parijs: Laffont, 2002.

- 7 Vgl. Thomas J. Knock, *To end all wars. Woodrow Wilson and the quest for a new world order*. New York: Oxford University Press, 1992.
- 8 Zie nader in mijn *Western cooperation. Origins and history* (second revised edition). Nijmegen: WLP, 2009, Part I, Chapter 6; en Part II, Chapters 3 en 5. Artikel 51 van het VN-Handvest erkent het inherente recht van staten op individuele en collectieve zelfverdediging. Artikel 5 van het Noord-Atlantisch Verdrag omschrijft de verplichting tot wederzijdse bijstand in geval van een gewapende aanval op één van de bondgenoten.
- 9 Michael Walzer, *Arguing about war* (Yale Nota Bene; paperback). New Haven: Yale University Press, 2005, p. 91 e.v. Dit geldt niet alleen voor de Golfoorlog maar eveneens voor de Koreaoorlog, de Vietnamoorlog, Kosovo, de invasie in Irak en de oorlog tegen terreur in Afghanistan.
- 10 Zie ook *Western cooperation*, Part II, Chapter 3.
- 11 Charles de Visscher, *Théories et réalités en droit international public* (tweede, herziene editie). Parijs: Pedone, 1955, p. 96 e.v.
- 12 Encycliek van 11 april 1963.
- 13 In de Mensenrechtennota van de minister van Buitenlandse Zaken, *Naar een menswaardig bestaan. Mensenrechtenstrategie* uit 2007 ontbreekt die helderheid helaas en gaat het louter om individuele rechten. Zie mijn 'De minister en de mensenrechten', *Katholiek Nieuwsblad*, 14 december 2007.
- 14 Vgl. François Furet, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Parijs: Laffont, 1995.
- 15 Zie hierover mijn *Cultural diplomacy: waging war by other means?* en *The illusions of détente* (beide Nijmegen: WLP, 2009).
- 16 Józef Tischner, *Solidariteit. De hoop van een nieuwe tijd*. Tiel/Bussum: Lannoo, 1982. Józef Tischner was aalmoezenier van de vakbond Solidarność.
- 17 Om niet in herhaling te vervallen verwijs ik naar hoofdstuk 8 in mijn *Cultural diplomacy* (Nijmegen: WLP, 2009) en hoofdstuk 6 in mijn *Sporen van de twintigste eeuw* (tweede, geheel herziene druk; Nijmegen: WLP, 2000).

Hoe Nederland een realistische buitenlandpolitiek kan voeren

Realiteitszin is geboden in het buitenlands beleid, met als belangrijkste criterium het Nederlandse eigenbelang. Zo'n politiek staat verdieping van de Europese integratie, goede relaties met de Verenigde Staten en verlening van ontwikkelingshulp allerminst in de weg. Wel noopt een realistische inzet tot voorzichtigheid bij de uitbreiding van de NAVO. Al te groot optimisme over de slagkracht van de EU en de Aziatische mars naar moderniteit past evenmin.

door *Onno Ruding*

De auteur is onder meer oud-minister van Financiën en voorzitter van de raad van toezicht van het *Centre for European Policy Studies*.

DE RELATIE MET DE VS

In Europa is er onderscheid tussen pure Atlantici, met prioriteit voor de relatie met de VS en weinig interesse in meer Europese integratie; pure Europeanen, voor wie die prioriteiten precies omgekeerd zijn; en ten slotte degenen voor wie het buitenlandse beleid op twee pijlers moet rusten, namelijk zowel de Atlantische relatie, met de NAVO als essentieel onderdeel, als de EU. Deze laatste variant domineert het Nederlandse beleid al decennia. Dit beleid is juist en dient te worden voortgezet. Deze tweepijlerpolitiek heeft in Nederland meer gewicht dan in andere landen in Europa waar óf de Atlantische (bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk) óf de Europese (bijvoorbeeld Frankrijk) richting prevaleert.

De voorstanders in Nederland van deze duale aanpak, onder wie dus ik, constateren echter ontwikkelingen die de pro-Atlantische component verzwakken. Ten dele is dit het gevolg van het beleid en het klimaat in de periode van president George Bush jr., gekenmerkt door unilateralisme, extra-

territorialisme en het Irak-drama. In brede kringen in Europa nam het anti-Amerikanisme toe: begrijpelijk, maar betreurenswaardig. Het einde van de Koude Oorlog heeft de NAVO een minder dominante rol gegeven. Deze factor, en de opkomst van enige grote ontwikkelingslanden, vooral China, hebben de aandacht in de VS voor Europa verminderd, maar doen ook in Europa het Atlantische vuur lager branden. Ten slotte is de betekenis van de EU voor Nederland en zijn beleid op vele terreinen toegenomen als gevolg van de voortgaande verdieping en uitbreiding van de Europese integratie; dit ondanks een toenemende kritische of apathische houding tegenover Europa bij velen in Nederland.

Velen in Nederland hopen en verwachten dat met het aantreden van president Obama het Amerikaanse buitenlandse — en ook het binnenlandse — beleid fundamenteel verandert. Ook ik verwacht veranderingen, maar die zijn geringer dan wat de communis opinio in Europa is. De psychologische

*Het Amerikaanse
buitenlandbeleid zal
inhoudelijk minder veranderen
dan Europa denkt*

aanpak en de beeldvorming zijn reeds flink gewijzigd: terugkeer naar de sinds 1945 traditionele Amerikaanse nadruk op multilaterale samenwerking; minder voorkeur voor de *hard power*-aanpak van internationale problemen, vergeleken met de *soft power*-benadering van

Europa; minder nadruk op de tegenstelling: de Amerikanen komen van Mars en de Europeanen van Venus.¹ De invloed van de neoconservatieven en neoliberalen is gelukkig zwakker geworden.

Op vele punten zal het Amerikaanse buitenlandse beleid inhoudelijk echter minder veranderen dan Europa denkt. Dit komt deels door de Amerikaanse politieke structuur met grote invloed van het Congres, dat zich dikwijls onafhankelijk opstelt van de regering, zelfs als de president en de meerderheid van het Congres tot dezelfde partij behoren. Daarnaast zijn de beleidsvrijheden van Obama beperkt door de enorme omvang van het *twin deficit*: op de overheidsbegroting en op de Amerikaanse handelsbalans, maar ook door de toenemende energie-invoer. Wat betreft de buitenlandse schuld en de positie van de dollar zijn de VS bijna de gevangene geworden van enige grote Aziatische overschotlanden. De mogelijkheden van een andere politiek inzake Israël-Palestina blijven beperkt door de gecombineerde kracht van de binnenlandse joodse en Christian Right-lobby's voor Israël. Ook wat betreft Afghanistan verandert het Amerikaanse beleid vermoedelijk weinig. Daar is de kans groot dat de VS van Obama ontevredener worden over de beperkte bereidheid van Europese NAVO-partners om bij te dragen aan de militaire vredesactie. De Europese wens

van een meer multilateraal Amerika houdt in dat Europa ook aan bepaalde Amerikaanse wensen moet voldoen, zoals *burden sharing*.

Na de val van de Sovjet-Unie begon de periode met de VS als enige supermacht in een unipolaire wereld. Die supermacht was vooral militair bepaald. In economisch-financieel opzicht waren de VS wel nummer 1, maar de EU werd steeds belangrijker. De laatste jaren zien we een verschuiving van economisch-financieel gewicht en macht, ten nadele van de VS en ten gunste van niet primair Europa maar van enige grote ontwikkelingslanden, vooral in Azië. Op termijn zal het gewicht van de EU — maar ook van Rusland en Japan — echter verzwakken als gevolg van demografische factoren, ten gunste van de VS en de rest van de wereld. Nu zijn de VS nog steeds een militaire supermacht, maar economisch-financieel zijn ze dat niet meer, mede als gevolg van de financiële crisis.² Op lange termijn is het niet waarschijnlijk dat welk land dan ook de militaire en politieke supermacht kan blijven als het economisch-financieel verzwakt. De geschiedenis toont dit aan, van het Romeinse Rijk tot de Sovjet-Unie.

Deze economisch-financieel zwakker wordende positie van de VS in de wereld geldt ook voor de meeste andere leden van de Groep van 7, zoals het Verenigd Koninkrijk, Italië, Japan en Frankrijk. De mondiale invloed van de G7 is afgenomen en beperkt tot nauwelijks gelezen perscommuniqués; zij is nu in feite vervangen door de G20, hoewel die ‘groep’ evenmin juridische, op een verdrag gebaseerde bevoegdheden en regels bezit en evenmin over financiële en personele (in de vorm van een deskundige staf) eigen middelen beschikt, in tegenstelling tot het IMF, dat dan ook beter de rol zou kunnen vervullen die de G20 nu probeert te spelen. Nederland hoeft geen traan te laten om deze verzwakking van de G7, die ook niet bevorderlijk werkte voor de positie van de EU in de wereld.

DE NAVO

Sinds het einde van de Koude Oorlog is het karakter van de NAVO veranderd. Het primaire doel, namelijk een defensieve alliantie, is naar de achtergrond geschoven. Er is al jaren een discussie gaande of de NAVO ook andere taken moet aanvaarden om zinvol te blijven functioneren, en zo ja, welke en onder welke voorwaarden. De NAVO moet beslissen over drie belangrijke en moeilijke onderwerpen.

1. Het eerste vraagstuk is of de NAVO meer activiteiten *out of area* op zich moet nemen. Voor Nederland is het beste standpunt: verleen steun aan deze uitbreiding van de rol van de NAVO, maar wel met mate. De NAVO moet niet bijna automatisch naar elke willekeurige crisishaard worden gestuurd. Het probleem is dat de prioriteiten van dergelijke militaire acties

verschillend zijn voor de VS en Europa maar ook voor het ene en het andere land in Europa. President George Bush jr. zei in 2008: ‘De NAVO is niet meer een statisch bondgenootschap [...] zij is nu een expeditionaire alliantie, die haar strijdkracht over de hele wereld uitzendt...’³ Deze benadering bevat een ruime interpretatie van *out of area*-acties en bevat een waarschuwing: anders is de NAVO *out of business*, althans in de visie van de VS.

Ieder geval moet op zijn eigen merites worden bekeken, maar de kans is groot dat dergelijke beslissingen spanningen teweegbrengen: de vraag is ten eerste of Nederland positief wil reageren op een voorstel tot een nieuwe NAVO-actie, en ten tweede of Nederland bereid is zelf een militaire bijdrage te leveren. De lastenverdeling, zowel militair als financieel-budgettair, tussen de NAVO-landen is niet bevredigend; zie Afghanistan.

2. Het tweede vraagstuk betreft het opbouwen van een ‘eigen’ Europese militaire operationele macht. Zolang de NAVO tijdens de Koude Oorlog een onmisbare rol speelde voor onze verdediging tegen militaire aanvallen, had Nederland terecht weinig belangstelling voor Europese militaire

initiatieven die tot meningsverschillen met de VS en spanningen binnen de NAVO konden leiden.

Nu is de situatie anders: er is meer reden voor een actiever eigen buitenlands EU-beleid met daarin een militaire component. Ik blijf echter

Het is moeilijk voorstelbaar dat de EU een actief militair beleid kan voeren

zeer sceptisch. Het ontbreekt de EU helaas nog aan bereidheid om tot een gemeenschappelijk buitenlands beleid te komen. Ook met het Verdrag van Lissabon zal de voortgang op dit terrein beperkt zijn. De verschillen in visie en prioriteiten van de EU-lidstaten zijn nog groot. Het is moeilijk voor te stellen dat de EU op die wankel politieke basis een actief militair beleid kan voeren. Daarnaast geldt het *caveat* dat een eigen EU-defensiebeleid niet mag leiden tot politieke of militaire verzwakking van de NAVO. Ook speelt een rol dat de militaire inspanningen van bijna alle EU-landen mager zijn, in vergelijking met de VS.

3. Het derde vraagstuk betreft de verdere uitbreiding. Nederland heeft terecht de uitbreiding met de toen nieuwe EU-lidstaten in Centraal- en Oost-Europa gesteund. Deze kwestie ligt anders bij verdere uitbreiding van de NAVO in Oost-Europa. De meest omstreden landen zijn Oekraïne en Georgië. Het kernpunt van het Nederlandse beleid dient de vraag te zijn of de NAVO bereid is artikel 5 van het Verdrag toe te passen, namelijk de verplichting van verdediging, door middel van onderlinge bijstand, van een andere lidstaat bij een militaire aanval. Indien de NAVO die bereidheid niet heeft, dient zij het desbetreffende land niet toe te laten. Wat betreft

Oekraïne en Georgië moet de NAVO, respectievelijk Nederland deze verplichting niet aanvaarden.⁴ Het betreft hier een reële mogelijkheid, gezien de houding van Rusland. De VS hebben vóór en na de Georgië-crisis in 2008 gepleit voor lidmaatschap van dit land. Dit was onverantwoord en stuitte terecht op Europese bezwaren.

WESTERSE EN ANDERE POLITIEKE STRUCTUREN

In het debat over de optimale vorm van staatsstructuur heeft zich wereldwijd gelukkig een duidelijke verschuiving voorgedaan in de richting van democratie naar ‘westerse snit’, dus op liberaal-humanistische basis van de rechtsstaat, met gelijke rechten voor alle burgers en in de wet vastgelegde grenzen van de macht van de staat. Toch is de betekenis van autocratische of autoritaire regimes in bepaalde landen nog steeds groot: weliswaar zuchten zij niet (meer) onder echte dictaturen, maar als democratieën functioneren ze evenmin, ook al noemen zij zich soms zo.

Er is een ‘tussencategorie’ die voorrang geeft aan een samenleving op basis van *Asian values*. Nobelprijswinnaar Amartya Sen maakt onderscheid tussen enerzijds westerse of Europese waarden en cultuur, die de basis hebben gelegd voor de principes van vrijheid, individuele rechten en de rechtsstaat, en anderzijds Aziatische waarden, die de prioriteit leggen bij discipline en orde.⁵ Hij beschrijft hoe Azië meer bereikt met ordelijk handelen en gedisciplineerd gedrag, en wijst erop dat Singapore onder de jarenlange leiding van Lee Kuan Yew niet alleen economisch succesvol functioneert maar ook in zijn multi-etnische samenleving beter in staat blijkt te zijn dan Europa om zijn minderheidsgroepen een sterk en positief gevoel te geven van ‘erbij te horen’, van veiligheid, van inclusie in plaats van uitsluiting en van een gezamenlijke en gedeelde nationale identiteit.

Ik meen dat het hierbij gaat om prioriteit voor politieke of economische hervormingen. Daarbij gaven enige, vooral Aziatische, ontwikkelingslanden die arm waren en geen democratie kenden, voorkeur aan economische groei teneinde hun bevolking uit die armoede te halen, boven mensenrechten en vrije verkiezingen. Fukuyama stelt dit contrast scherp: een dictatuur die streeft naar modernisering van haar land kan effectiever zijn dan een democratie (naar westerse snit) in het bereiken van de sociaaleconomische condities die zowel kapitalistische economische groei als, op termijn, stabiele democratie mogelijk maken.⁶ Ik heb sympathie voor deze prioriteitsstelling die landen zoals Singapore met succes toepassen. De cruciale vraag is echter of op termijn die landen inderdaad bereid en in staat zijn die noodzakelijke overgang naar democratie te realiseren. Mijn probleem is dat dit niet zeker is.

De bevolkingen van autocratische landen als China, Singapore en Rusland blijken deze regeringsvorm te accepteren, of zelfs te prefereren, zolang er flinke economische groei en welvaartverbetering heerst.⁷ Een combinatie van internationaal een open economie en binnenlands een gesloten politiek regime kan met succes functioneren, zoals China bewijst. In die landen is het overleven van het regime afhankelijk van voortgezette groei. De huidige financiële crisis maakt dit echter onzeker. Het is de vraag of die crisis een verschuiving teweegbrengt van prioriteit voor westerse waarden zoals democratie (dus het politieke systeem) naar prioriteit voor realisme, pragmatisme en het nationale belang van stabiliteit en groei (dus het economische systeem).⁸ Zakaria volgt een soortgelijke redenering.⁹ Veel ontwikkelingslanden functioneren aanvankelijk optimaal onder *liberal authoritarian regimes*. Hij stelt dat de Amerikaanse obsessie met democratie een obstakel is geweest voor een juist begrip van landen zoals China, Rusland en Zuid-Korea, en soms tot rampzalige politieke keuzes van de VS heeft geleid. Hij bepleit voor die landen prioriteit voor economische hervormingen; daarna hebben politieke (democratische) hervormingen meer kans op succes.¹⁰

Mahubani meent dat Rusland onder Gorbatsjov de verkeerde keus heeft gemaakt door glasnost (politieke openheid) prioriteit te geven boven perestrojka (economische herstructurering).¹¹ Mahubani heeft onlangs ook in Nederland indruk gemaakt met zijn betoog dat het economische en politieke machtsevenwicht verschuift van het Westen naar Azië, vooral China en India. Enerzijds erkent hij dat de drie westerse principes (of waarden) van democratie, rechtsstaat en justitiële rechtvaardigheid veel bijdragen aan een stabielere wereldorde. Anderzijds roept hij het Westen op

actief met Azië samen te werken om dit te bereiken. De Aziatische ‘mars naar de moderniteit’ biedt zowel het Westen als de rest van de wereld nieuwe kansen.¹²

Mijn aarzeling zit in zijn neiging niet de gevaren van *Asian values* te zien, onder andere die voor de mensenrechten. Hij citeert Guy de Jonquières, die stelt dat die Aziatische

Indien Azië dit pragmatisch-autoritaire systeem op lange termijn handhaaft, ontstaan spanningen in de relatie met het Westen

waarden geen politieke filosofie inhouden maar slechts een ‘zelfzuchtige poging om autocratieën te rechtvaardigen’. Mahubani voegt hieraan toe dat Azië zich niet wil laten leiden door ideologie, maar door pragmatisme.¹³

Mijn conclusie is dat dit pragmatisme gedurende de fase van economische groei van een ontwikkelingsland een effectieve en aanvaardbare

oplossing kan bieden. Indien zo'n land echter dit pragmatisch-autoritaire systeem ook daarna handhaaft, ontstaan spanningen in de relatie met het Westen.

ONTWIKKELINGSHULP

Ontwikkelingshulp blijft noodzakelijk. Dat geldt voor zowel officiële als particuliere hulp. Het aantal arme landen is nog veel te groot, hoewel mede dankzij de globalisering en de economische groei in China en India het aantal echte armen in de wereld is gedaald. Nederland moet doorgaan met het geven van hulp, maar er is verandering nodig. De publieke en politieke steun in donorlanden neemt af; er is 'hulpvermoeidheid' als gevolg van onvoldoende vooruitgang in vele ontvangende landen. Daardoor verzwakt de politieke legitimatie van ontwikkelingshulp. Donoren dienen strakkere criteria toe passen voor de prestaties van deze landen op lange termijn. Als een land daaraan niet voldoet moet de (schaarse) hulp worden verminderd en naar arme landen gaan die zich wél kwalificeren. Daarnaast moeten ontvangende landen voldoende *ownership* tonen in de eigen aanpak van hun problemen. Hulp die wordt opgelegd door het buitenland is meestal niet effectief. Langdurige maar niet-effectieve hulp leidt tot te grote hulpafhankelijkheid.

Nederland moet bij het stellen van voorwaarden benadrukken: actieve corruptiebestrijding; *rule of law* en stappen in de richting van democratie met nadruk op mensenrechten; bevordering van de rol van de *civil society*; transparantie en *accountability* van besteding van hulp gelden. Vooruitgang op deze terreinen zal ook leiden tot de toestroming van meer particulier kapitaal, voor veel landen van grotere omvang dan de officiële hulp. Tevens is ontbinding tussen bilaterale hulp en exporten van de donorlanden belangrijk, en ook *trade, not aid*, dus nadruk op meer exporten van de ontwikkelingslanden.

Ondanks hun tekortkomingen blijf ik voorstander van hulpverlening via de Wereldbank en andere multilaterale instellingen. Dat betekent minder bilaterale hulp, zowel in omvang als in het aantal ontvangende landen, met binnen die bilaterale hulp voorkeur voor meer delegatie van hulp aan particuliere organisaties, in zowel donor- als hulplanden. Meer coördinatie tussen hulpdonoren is wenselijk ter voorkoming van inefficiëntie en overbelasting bij hulpverwerkende organisaties. Ten slotte een pleidooi voor scherpere scheiding van de activiteiten van het IMF en de Wereldbank: het IMF moet binnen zijn doelstellingen blijven en niet streven naar quasi-hulpverlening.

EUROPA

De interne markt en het EMS met de euro blijven de ruggengraat van de Europese integratie zolang de politieke integratie, waaronder het buitenlandse beleid, in sterke mate blijft steken in een intergouvernementele aanpak met wisselend succes. Die interne markt en de euro zijn voor Nederland vanwege onze zeer open economie van nog groter belang dan voor andere lidstaten. Onze buitenlandse handel in goederen en diensten is bovendien grotendeels op andere landen van de EU gericht. Nederland dient om dezelfde reden ook te blijven strijden tegen protectionistische tendensen, zowel in de EU als mondiaal. Liberalisatie van handel in multilateraal verband blijft nodig, dus steun aan de Doha-ronde. In dit kader blijft het gemeenschappelijke EU-landbouwbeleid een omstrede zaak, ook al zijn vele correcties aangebracht. Het beleid inzake de EU-begroting moet verder worden aangepast: de uitgaven voor het landbouwbeleid moeten worden verminderd en het regionale beleid moet worden veranderd, met onder andere beëindiging van steun aan de rijkere lidstaten. Tevens moet eindelijk een gemeenschappelijk EU-energiebeleid van de grond komen, al was het alleen maar om in staat te zijn één lijn te trekken in onderhandelingen met Rusland over gascontracten. Europa benadeelt zichzelf door Rusland de kans te geven geopolitieke en financiële voordelen te continueren bij bilaterale onderhandelingen met individuele EU-landen. Een gemeenschappelijk energiebeleid is inhoudelijk gekoppeld aan de wenselijkheid van meer integratie van het milieubeleid in Europa. De individuele landen zijn niet meer in staat op deze belangrijke terreinen met nationaal beleid hun doelstellingen te bereiken.

Op basis van de lessen van de huidige financiële crisis dient Nederland de pogingen te ondersteunen om tot een aanzienlijke mate van Europese regulering van en toezicht op financiële instellingen te komen, in lijn met de aanbevelingen van de Larosière-groep.¹⁴ Dat is nodig om met preventieve maatregelen een nieuwe financiële crisis over enige jaren te kunnen voorkomen. Mocht een dergelijke crisis toch plaatsvinden, dan moet de EU een dreigende deconfiture van een grote, internationale bank proberen op te lossen op basis van Europese afspraken; een louter nationale aanpak is niet meer effectief.

Opeenvolgende kabinetten hebben onvoldoende en te passief aan de bevolking uiteengezet dat burgers en bedrijven in Nederland niet alleen grote belangen hebben bij de Europese integratie maar ook dagelijks de voordelen daarvan genieten. Europees belang is tevens ons eigen belang. Over vele zaken worden de beslissingen niet meer in Nederland genomen maar (mede) in Brussel en Straatsburg. Europees beleid is binnenlands beleid

en vergt daarom een actievere politieke belangstelling in Den Haag. Angst voor kortzichtige en populistische kritiek is een slechte raadgever. Wij moeten duidelijker maken dat het streven naar een volledig federaal Europa of één Europese superstaat politiek niet meer aan de orde is; dat Europa succesvol functioneert op terreinen waar al een gemeenschappelijk beleid, gebaseerd op EU-verdragen, bestaat, namelijk de interne markt, buitenlandse handel, mededinging en monetaire zaken (euro), en dat slechts op een beperkt aantal andere belangrijke beleidsterreinen met spoed ook een gemeenschappelijk EU-beleid nodig is: ten eerste energie en milieu en ten tweede justitie en politie: immigratie, misdaad en drugsbeleid.

Nederland dient zijn beleid van steun aan een sterke positie van de Europese Commissie, met de communautaire methode, te continueren, in het belang van zowel de Europese integratie als de kleinere lidstaten, waaronder ook Nederland. Dit moet op termijn wel gepaard gaan met aanzienlijke vermindering van het aantal leden van de EC, dus niet meer één per lidstaat.

Nederland heeft terecht altijd gestreefd naar zowel verdieping (intensivering van de integratie) als verbreding (uitbreiding van het aantal lidstaten). Beide doeleinden zijn gedeeltelijk bereikt. In de komende jaren verdient verdieping meer prioriteit dan verbreding.

NEDERLANDS BUITENLANDS BELEID

Voornoemde ontwikkelingen zijn van grote betekenis voor Nederland. Hoe moeten wij ons positioneren in Europa en in de wereld? Het belangrijkste criterium daarbij blijft het Nederlandse eigenbelang. In tegenstelling tot misvattingen bij velen in Nederland, zijn bevordering van de Europese

integratie — op een positief-constructieve maar kritische wijze — en bevordering van ons eigenbelang niet tegenstrijdig.

Nederland moet een realistisch buitenlands beleid voeren. Idealisme is nodig en terecht maar dat moet wel met mate gebeuren. Het

Wij moeten voortdurend beseffen dat wij vanwege onze omvang wereldwijd op eigen kracht weinig kunnen bereiken

vermanende vingertje heeft weinig effect; soms werkt het zelfs averechts. Wij moeten voortdurend beseffen dat wij vanwege onze geringe omvang wereldwijd op eigen kracht weinig kunnen bereiken, behalve op sommige, veelal marginale, terreinen. Het blijft moeilijk voor sommige politici, academici en commentatoren zich dit te realiseren.¹⁵ Binnen de EU is die Nederlandse invloed groter, hoewel in de EU van 27 toch beperkt.

Een andere pijler van het Nederlandse beleid, namelijk steun voor multilaterale internationale organisaties op velerlei gebied, verdient onverminderde steun. Wat betreft het Midden-Oosten moet de traditionele steun van Nederland voor Israël als Joodse staat worden voortgezet, maar ons beleid behoort wel evenwichtiger te worden dan de laatste jaren het geval was, in de afweging van de belangen en de beoordeling van het beleid (nederzettingen!) van de twee strijdende partijen.

Noten

- 1 Robert Kagan, *Of Paradise and Power. America and Europe in the New World Order*. New York: Knopf, 2003.
- 2 Fareed Zakaria, 'Is America in Decline?', *Foreign Affairs*, mei/juni 2008, p. 43, spreekt in dit verband reeds van een beweging naar een post-Amerikaanse wereld.
- 3 Aangehaald door J.L. Heldring, *NRC Handelsblad*, 10 april 2008.
- 4 Aangehaald door Frits Bolkestein, *NRC Handelsblad*, 5 mei 2009.
- 5 Amartya Sen, *Identity and violence. The illusion of destiny*. New York, NY: Norton, 2006, pp. 93-95.
- 6 Francis Fukuyama, *The end of history and the last man*. New York, NY: The Free Press, 1992, pp. 119-123 en p. 241.
- 7 Robert Kagan, *The return of history and the end of dreams*. New York, NY: Knopf, 2008, pp. 57-69.
- 8 Jonathan Holslag, 'De VS flirten met Peking-consensus', *NRC Handelsblad*, 20 april 2009, meent dat niet alleen China c.s. maar nu ook de VS die 'Peking-consensus' welwillend bekijkt. Dat zou een fundamentele wijziging betekenen ten opzichte van het beleid van president George Bush jr., die doelbewust bepaal-
- de dictaturen of autoritaire staten in de richting van democratie wilde sturen. Ik weet niet of dit Amerikaanse beleid met Bush geheel is verdwenen. Waarschijnlijk ligt de verklaring ook in de financieel-economische problemen van de VS, die nu geen ruimte meer bieden voor *American values* als internationale politieke beleidsprioriteit.
- 9 Fareed Zakaria, *The future of freedom. Illiberal democracy at home and abroad*. New York, NY: Norton, 2003.
- 10 Die Amerikaanse obsessie met democratie speelde wel een rol in Irak, maar in Saoedi-Arabië en Marokko steunt de VS feodale, niet-democratische maar bevriende regeringen.
- 11 Kishore Mahbubani, *De eeuw van Azië. Een onafwendbare mondiale machtsverschuiving*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2008, p. 58.
- 12 Mahbubani 2008, pp. 288, 39 en 20.
- 13 Mahbubani 2008, pp. 162-163 en 297.
- 14 *European Supervision of Financial Institutions*, report to the President of the European Commission, 26 februari 2009.
- 15 J.L. Heldring, 'Zouden anderen ons onmisbaar vinden?', *NRC Handelsblad*, 22 december 2007, geeft hierover een goede en ontzuiterende analyse.

Fragiele staten: *quick fix* of langdurige betrokkenheid?

De complexiteit van operaties in fragiele staten, de lange adem die de inzet vergt en de geringe kans op succes hebben de vraag opgeroepen of niet kan worden volstaan met een snelle militaire ingreep om zo'n gebied te stabiliseren. Maar alleen de opbouw van instituties van goed bestuur kan de oorzaken van fragiliteit wegnemen en de vooruitgang die militair geboekt is vasthouden.

.....
 door *Christa Meindersma*

De auteur werkte onder meer voor de Verenigde Naties (1994-2005) en is adjunct-directeur bij het The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS).

BIJNA EEN MILJARD MENSEN LEVEN in fragiele staten: staten die niet in staat of bereid zijn om essentiële overheidstaken te vervullen en de bevolking in haar eerste levensbehoeften te voorzien. Fragiele staten of gebieden kunnen geëxploiteerd worden door terroristische of criminele groeperingen (zogenaamde *black holes*) of ten prooi vallen aan sterke staten die een uitbreiding van hun invloedssfeer nastreven.¹ Ook kunnen fragiele staten een destabiliserende werking hebben door het veroorzaken van vluchtelingen- of migratiestromen.² Voor Nederland zijn fragiele staten een beleidsprioriteit omdat een derde van de mensen die in extreme armoede leven, zich in deze staten bevinden, omdat in deze landen de Millenniumdoelen het moeilijkst te bereiken zijn en omdat de mensenrechten er vaak op grote schaal worden geschonden.³ Als fragiele staten, door hun zwakte en hun niet-functionerend staatsbestel, een bedreiging vormen voor de internationale vrede en veiligheid, staan zij ook hoog op de internationale agenda. Dit bepaalt in eerste instantie de VN-Veiligheidsraad.

Momenteel hebben 35 landen 'alarmfase rood' gekregen op de zogenaamde *failed states index*; nog eens 92 landen verkeren in de waarschu-

wingsfase.⁴ Uit de lijst blijkt dat fragiliteit zich niet tot individuele staten beperkt maar grensoverschrijdend is. Daarom is het beter te spreken van fragiele regio's. Het meest prangende voorbeeld hiervan is het Pathaanse stamengebied op de grens tussen Afghanistan en Pakistan, waar noch Afghanistan noch Pakistan effectief gezag uitoefenen. Vanuit deze gebieden opereren Al Qaida, verschillende Taliban-groepen, milities en drugs-criminelen met destabiliserende gevolgen voor beide landen en de regio.

Er is sprake van een zone van instabiliteit die zich uitstrekt van Midden-Amerika, via Noord- en Midden-Afrika, naar delen van Azië

Andere voorbeelden zijn de hoorn van Afrika, het Grote Merengebied in Midden-Afrika, en de zeeën rond Somalië en de Golf van Aden. In feite is er sprake van een zone van instabiliteit die zich uitstrekt van Midden-Amerika, via Noord- en Midden-Afrika, naar delen van Azië.

Langs grotendeels dezelfde lijnen verdeelt Thomas Barnett de

wereld in een functionerende kern (*functioning core*) van ongeveer twee derde en een niet-geïntegreerde zone (*non-integrating gap*) van een derde van de wereld. Landen in de niet-geïntegreerde zone gaan niet mee (zijn niet verbonden) in de globale vooruitgang. In deze zone hebben zich de afgelopen jaren alle conflicten voorgedaan.⁵ Om instabiliteit te voorkomen is het volgens hem nodig de gebieden die achterblijven aan te laten sluiten bij het zich verder ontwikkelende deel van de wereld.

Juist de combinatie van de verschillende trends en de onderliggende factoren levert gebieden op waar de kans op conflicten en instabiliteit het grootst is (*multiple stress zones*). In diezelfde gebieden waar staten zwak zijn of zich buiten de wereldorde plaatsen, vindt in de nabije toekomst de grootste bevolkingstoename plaats.⁶ In deze gebieden is de kans op radicalisering en verdergaande instabiliteit het grootst.⁷ De Amerikaanse inlichtingendienst NIC voorziet in het rapport *Global trends 2025* een 'arc of instability' van landen met veel jongeren, een sterk groeiende bevolking (*youth bulges*), zonder veel uitzicht op werk of ontplooiing.⁸ In veel van deze gebieden bevinden zich ook natuurlijke hulpbronnen die van essentieel belang zijn voor de wereldeconomie.

INGRIJPEN IN FRAGIELE STATEN: DE COMPREHENSIVE APPROACH

Wat betekenen deze ontwikkelingen voor het Nederlandse beleid ten aanzien van fragiele staten? Ingrijpen in een fragiele staat is geen automatisme, en ook niet automatisch de beste oplossing. In de internationale prak-

tijk wordt er tot ingrijpen besloten als de situatie een bedreiging vormt voor de internationale vrede en veiligheid en raakt aan de vitale belangen van een of meerdere grote landen. Dat is de harde praktijk. Officieel heet het dat er een oordeel door de VN-Veiligheidsraad moet worden gegeven of de situatie een bedreiging vormt voor de internationale vrede en veiligheid. In de meeste gevallen hebben we dan al te maken met conflictsituaties en wordt deze beslissing ook door de VN-Veiligheidsraad genomen. Daarnaast interveniëren staten op grond van artikel 51 van het VN-Handvest (Afghanistan) of zonder autorisatie van de VN (Irak, Kosovo).

Dit zijn vaak ad-hocbeslissingen, afhankelijk van hoe de politieke pet van de P5 (de vijf permanente leden van de VN-Veiligheidsraad) staat, en gericht op individuele landen. Er vindt op international niveau geen strategische besluitvorming plaats op basis van de ontwikkelingen zoals eerder geschetst. Het gevolg is dat er in bepaalde fragiele regio's een veelheid van multinationale interventies plaatsvindt door verschillende actoren die geen strategisch doel hebben en ook niet operationeel op elkaar afgestemd zijn. De veelheid aan missies (VN, EU, Afrikaanse Unie) in Soedan en buurlanden Chad, de Centraal-Afrikaanse Republiek (CAR) en de Democratische Republiek Congo (DRC) is hier een goed voorbeeld van. Aan de andere kant ontstaan 'missiewezen': fragiele staten waar de internationale gemeenschap niet bereid is (militair) in te grijpen, vaak omdat de situatie geen directe implicaties heeft voor de nationale belangen. Zimbabwe en Birma zijn hier voorbeelden van.

Sinds de jaren negentig is het aantal multinationale interventies in fragiele staten sterk gegroeid. In 2008 waren bijna 200.000 burgers en militairen in stabilisatie- en vredesoperaties actief, waarvan bijna 80.000 VN- en 65.000 NAVO-troepen.⁹ De VS levert de meeste troepen aan VN-gemandateerde (maar niet geleide) operaties. Voor de VS zijn stabilisatiemissies een kerntaak.

Ook de Nederlandse krijgsmacht is speciaal ingericht voor expeditie-onaire taken in het hogere geweldsspectrum. Of Nederland besluit tot deelname aan een interventie in een fragiele staat, en hoe, wordt in de praktijk bepaald door bondgenootschappelijke overwegingen (VS, NAVO), de grondwettelijke bepaling de internationale rechtsorde te bevorderen (mensenrechten), en internationale handelsbelangen (het beveiligen van handelsroutes). In het fragielestatenbeleid staan *human security*, het opbouwen van een legitieme en capabele staat en ontwikkeling voorop. Nederland zet zich momenteel in international of bilateraal verband in negen fragiele staten.¹⁰ De Nederlandse inzet loopt uiteen van grootschalige deelname aan *counter-insurgency*-operaties (Afghanistan) tot advisering over de hervorming van de veiligheidssector in een land als Burundi.

De complexiteit van de fragiele regio's waar ingegrepen wordt is groot. Vaak vindt er een veelheid aan verweven conflicten plaats of worden wetteloze gebieden gebruikt door een scala aan niet-statelijke criminele of terroristische actoren, die verschillende doelen nastreven in wisselende allianties. We hebben te maken met groepen die geworteld zijn in tribale structuren, maar op hetzelfde moment via het internet op de meest geavanceerde manieren communiceren en rekruteren; met groeperingen die geen eenduidige commandostructuur en hoofdkwartier hebben maar zich als een virus aanpassen aan veranderende omstandigheden; groepen die zich aan wet noch afspraak houden en die geen middel schuwen om angst en terreur te zaaien onder de burgerbevolking; groepen die geen angst hebben gedood te worden en opereren en rekruteren vanuit veilige havens in buurlanden. In feite spelen naast staten steeds meer niet-statelijke actoren een rol op het wereldtoneel.

Met de complexiteit van de omgeving neemt de complexiteit van de operaties in fragiele staten toe. Mandaten van huidige VN-operaties beslaan een veelheid aan taken, van *counter-insurgency* en het ontwapenen van rebellen tot het opbouwen en in sommige gevallen besturen van een staat. Deze complexiteit vereist een grotere flexibiliteit van uitgezonden militairen en onderstreept het belang van samenwerking tussen civiele en militaire actoren. Complexe operaties, onduidelijke mandaten en optreden in fluïde situaties in het hoogste geweldsspectrum brengen grotere risico's met zich mee voor uitgezonden militairen en burgers. Westerse landen zijn terughoudend met het leveren van troepen aan VN-geleide missies, omdat de VN slechts beschikt over een beperkte militaire structuur en inlichtingencapaciteit, en niet in staat is in de hogere delen van het geweldsspectrum op te treden. Als de risico's toenemen, worden nationale belangen en beperkingen belangrijker in de afweging om troepen of burgers te leveren.¹¹

Meer taken en betrokkenheid van meer actoren in een minder stabiele en fluïde omgeving vraagt om een betere afstemming tussen actoren. Aan de militaire kant is het besef gegroeid dat fragiliteit niet met alleen maar militaire middelen te bestrijden is en dat duurzame vrede en stabiliteit tevens een diplomatieke en civiele inzet vereist. De *comprehensive approach* is een *buzzword* in militaire kringen en het begrip 3D (*development, diplomacy, defense*; de Nederlandse variant van de *comprehensive approach*) is niet meer uit het Haagse politieke jargon rond fragiele staten weg te denken. In de praktijk blijkt het implementeren van een geïntegreerde benadering echter veel lastiger, zowel op nationaal als op internationaal niveau. Verschillen in visie en strategie, botsing van culturen en werkwijzen (korte versus lange termijn, veiligheid/stabiliteit versus ontwikkeling), en

gebrek aan wederzijds vertrouwen spelen hierbij een rol. In de praktijk is coördinatie en samenwerking afhankelijk van informele persoonlijke contacten, ook wel omschreven als ‘beer-con’ en ‘hand-con’.

Op het internationale vlak zijn de VN, de EU, de NAVO en in Afrika de AU de belangrijkste 3D-spelers. De VN is verantwoordelijk voor het uitvoeren van militaire missies in het lagere geweldsspectrum (Department of

Veel VN-organisaties zijn in een fragiele staat actief zonder eenduidig leiderschap en gezamenlijke strategie

Peacekeeping Operations; DPKO) en belangrijke civiele taken (VN-organisaties). In de praktijk zijn er veel VN-organisaties in een fragiele staat actief zonder eenduidig leiderschap en gezamenlijke strategie. In Afghanistan zijn bijvoorbeeld achttien VN-organisaties actief. De

specifiek voor Afghanistan opgerichte politieke VN-missie, de UN Assistance Mission for Afghanistan (UNAMA), heeft formeel een coördinerende taak, al komt daar in de praktijk weinig van terecht.

Militaire operaties in het hogere geweldsspectrum worden veelal uitbesteed aan derden, vooral aan de NAVO, of uitgevoerd door een *coalition of the willing*. De NAVO zal vooral optreden in VN-gemandateerde operaties in een fragiele staat die een bedreiging vormt voor het Euro-Atlantisch gebied. Ondanks het feit dat de NAVO een geïntegreerde commandostructuur heeft, zie je op tactisch-operationeel niveau een grote mate van versnippering. Zo stellen troepen leverende landen hun eigen prioriteiten en beperkingen (*caveats*) en geven hun eigen invulling aan de Provincial Reconstruction Teams (PRTs). De *caveats* komen voort uit het feit dat dit soort operaties vaak zwaar politiek belanden is en derhalve politici extra beperkingen stellen aan het militaire optreden om de politieke risico's in het thuisland te beperken. Dat levert een ware lappendeken aan beperkingen en *red cards* op. De EU speelt de laatste jaren een actievere maar getalmatig bescheiden rol in fragiele staten door militaire of civiele inzet, met name op het gebied van politiek en justitie. Daarnaast, en niet altijd intern gecoördineerd, is de Europese Commissie actief op het terrein van ontwikkeling en wederopbouw.

Niet alleen intern maar ook tussen de organisaties verloopt de samenwerking moeizaam. Planning van inzet en operaties verloopt grotendeels gescheiden en er is geen eenduidig leiderschap van inzet in een fragiele staat. De NAVO heeft geen zeggenschap over civiele middelen die het nodig heeft om wat er militair bereikt is te bestendigen. Nu bijvoorbeeld de bevolking in het zuiden van Afghanistan haar loyaliteit begint te verplaatsen naar de ISAF, is het van groot belang dat de opbouw van Afghaanse insti-

tuties waar de bevolking vertrouwen in kan stellen, van de grond komt. Als *good governance* achterblijft op de militaire ontwikkelingen dreigt het gevaar dat er als de buitenlandse troepenmacht vertrekt, geen duurzaam lokaal alternatief is opgebouwd. Onlangs nog zei de secretaris-generaal van de NAVO, Jaap de Hoop Scheffer: ‘The basic problem in Afghanistan is not too much Taliban; it’s too little good governance. Afghans need a go-

vernment that deserves their loyalty and trust; when they have it, the oxygen will be sucked away from the insurgency.’¹²

*Samenwerking in het veld
tussen de EU en de NAVO
wordt geblokkeerd op politieke
gronden*

Samenwerking tussen de EU en de NAVO, ook in het veld, wordt geblokkeerd op politieke gronden: de kwestie-Cyprus staat voor Tur-

kije — een NAVO- maar geen EU-lid — structurele samenwerking in de weg, en Frankrijk lag tot voor kort dwars om redenen die te maken hebben met de rolverdeling tussen de EU en de NAVO. Dit heeft tot gevolg dat Europese politieke aangelegenheden effectieve samenwerking in het veld tussen de EU en de NAVO, bijvoorbeeld in het kader van politietraining en opbouw van het Afghaanse leger, in de weg staan. Daarnaast zijn ngo’s vaak terughoudend in hun contacten met militairen. Zij willen hun humanitaire operaties niet in gevaar brengen en zijn het soms structureel oneens met het doel van de militaire inzet waar het *counterterrorism*- of *counter-insurgency*-operaties betreft.¹³

Hoe staat het met de 3D-benadering in Nederland? De Amerikaanse felicitaties aan het adres van minister Verhagen op de Afghanistan-top in Den Haag waren niet slechts *window dressing* voor een geslaagde conferentie. De VS kijkt met enige afgunst naar de activiteit van 24 ngo’s en de opening van een VN-kantoor in Uruzgan, terwijl in veel gebieden waar Amerikaanse PRTs actief zijn vooral de hulporganisatie van de Amerikaanse regering USAID wederopbouw werkzaamheden verricht. Alom wordt nu ook wel aangenomen dat het geringe aantal slachtoffers aan Nederlandse zijde niet alleen een kwestie van geluk, maar ook van wijsheid is. Daarentegen valt er in de voorbereidingsfase in Den Haag nog wel het een en ander te verbeteren. Zo zouden alle relevante spelers eerder — dat wil zeggen vanaf het pril-le begin van het *overwegen* van een uitzending — in de voorbereiding van de Haagse besluitvorming betrokken moeten worden om een gezamenlijke analyse en een samenhangende aanpak te formuleren. Ook zou de professionele uitzendbare civiele capaciteit opgebouwd moeten worden.¹⁴ Het toevoegen van een paar tribale en ontwikkelingsssamenwerkingsadviseurs aan een PRT belichaamt nog geen geïntegreerde benadering.

De internationale gemeenschap heeft miljarden gependeed om fragiele staten uit de fragiliteit te trekken. Voor een groot deel heeft deze inzet geen succes gehad. Hoe moet het dan wel? Er is geen *one-size-fits-all*-oplossing.¹⁵ Wel kunnen er lessen uit eerdere interventies worden getrokken. Ashraf Ghani, voormalig minister van Financiën van Afghanistan, bepleit een *sovereignty strategy*, een langetermijnstrategie voor het opbouwen van staten die tot stand komt door de gezamenlijke formulering van de spelregels en gestoeld op synergie tussen externe en lokale actoren.¹⁶ Vanuit mijn ervaring in fragiele staten ben ik het hiermee eens: de internationale gemeenschap moet met de lokale bevolking een plan maken met realistische doelen op de korte en middellange termijn en prioriteiten (durven) stellen.¹⁷ Eerste prioriteit is de opbouw van een rechtsstaat die onmiddellijk een stukje orde en veiligheid brengt (*rule-of-law*), gevolgd door het opstarten van de economie. Mensen hebben veiligheid en een baan nodig om hun leven weer op te pakken. Dat geeft de bevolking vertrouwen, zodat ze weer hoop in de toekomst krijgen.¹⁸

De complexiteit van de huidige operaties, de lange adem die inzet in fragiele staten vergt en de geringe kans op succes hebben de vraag opgevoerd of we niet kunnen volstaan met een snelle militaire ingreep om een fragiel gebied te stabiliseren. Voorstanders van deze *quick fix*-benadering beweren dat we ons niet moeten bezighouden met staatsopbouw, wederopbouw of mensenrechten. Dat zijn zaken van het betreffende land. Zij pleiten ervoor door middel van het sluiten van *deals* met en het bewapenen van aanwezige machtsstructuren — *warlords*, milities en drugsbaronnen — op korte termijn een stukje veiligheid te bewerkstelligen. Dit lijkt op het eerste gezicht een aantrekkelijke strategie. De vraag is echter wat voor situatie je achterlaat en hoe stabiel die op termijn is. Het opbouwen van instituties (*good governance*) is de enige manier om de oorzaken van fragiliteit weg te nemen en de vooruitgang die militair geboekt is vast te houden. Met de nieuwe strategie van president Obama in Pakistan en Afghanistan lijken de aanhangers van de *quick fix* vooralsnog aan het kortste eind te trekken. Of deze strategie werkt zal in de praktijk afhangen van de samenwerking tussen de belangrijkste actoren. Als die samenwerking er niet komt, moeten we pessimistisch zijn.

Noten

- 1 *Fragiele staten en internationale veiligheid*. Den Haag: HCSS, 2008.
- 2 *Risicostatens in een veranderende wereld*. Den Haag: HCSS, 2008.
- 3 *Veiligheid en ontwikkeling in fragiele staten. Strategie voor de Nederlandse in-*

zet 2008-2011. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, november 2008.

- 4 Deze index wordt opgesteld aan de hand van sociale, economische en politieke indicatoren. Zie www.fundforpeace.org.
- 5 Thomas P.M. Barnett, *Blueprint for action*. New York, NY: Putnam, 2005.

-
- 6 *Broedplaatsen van geweld. Demografische uitdagingen en internationale veiligheid*. Den Haag: HCSS, 2008.
 - 7 *Radicalisering*. Den Haag: HCSS, 2008.
 - 8 National Intelligence Council, *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008.
 - 9 *Annual review of global peace operations 2009*. Center on International Cooperation, 2009.
 - 10 Afghanistan, Burundi, Colombia, Congo, Guatemala, Kosovo, Pakistan, de bezette Palestijnse gebieden en Soedan.
 - 11 Fragiele staten en internationale veiligheid, pp. 8-18.
 - 12 Jaap de Hoop Scheffer, 'Afghanistan: We can do better', *The Washington Post*, 18 januari 2009.
 - 13 C.F. Meindersma, *A comprehensive approach to peacebuilding*. Brill Publications (in voorbereiding).
 - 14 *Crisisbeheersingsoperaties in fragiele staten. De noodzaak van een samenhangende aanpak*. Adviesraad Internationale Vraagstukken, advies nr. 64, maart 2009.
 - 15 Ibidem.
 - 16 Ashraf Ghani en Clare Lockhart, *Fixing failed states. A framework for rebuilding a fractured world*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
 - 17 Zie ook Tjitske Lingsma, 'Lessen voor de opbouw van verwoeste oorlogslanden', *Het Financieele Dagblad*, 11 februari 2009.
 - 18 Daan Everts, geciteerd in Lingsma 2009.

Stroom & Spelen. Geopolitiek aan de hand van vier spelletjes

Buitenlandse politiek draait in toenemende mate om de strijd om schaarse energiebronnen voor eigen gebruik. Huiskamerspelen als Stratego, Risk, Monopoly en Kolonisten van Catan maken duidelijk hoe ver het veiligstellen van de eigen energievoorraad, de annexatiepolitiek, de tendens tot beheersing van de markt en strijd om grondstoffen gaan. Alleen een voortvarende en eendrachtige samenwerking kan de basis leggen voor een winnende, en duurzame, energiestrategie.

door Frank A.M. van den Heuvel

De auteur is lid van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen* en werkzaam bij energiebedrijf Delta NV.

‘ENERGIE IS EEN VOORTZETTING VAN buitenlandse politiek met andere middelen’, om een bekend statement van Carl von Clausewitz te parafraseren. Geen topbijeenkomst van NAVO, EU of G7 gaat voorbij zonder dat het onderwerp energie op de agenda prijkt. De internationale politiek kan niet meer besproken worden zonder het energievraagstuk. Tot voor kort speelde energie enkel met betrekking tot de politiek in het Midden-Oosten een rol, maar nu eveneens wanneer de politiek van landen of gebieden als Rusland, Venezuela, West-Afrika, maar eveneens van China aan de orde komt. Het Kaukasische vraagstuk kan niet begrepen worden zonder de vele energiebelangen die spelen in het explosieve gebied tussen Turkije, Rusland en Iran, waar al tientallen jaren strijd is over grond en grondstoffen. Wie mag welke olie en welk gas winnen en waar moeten de pijpleidingen liggen? Met de snel groeiende vraag naar meer grondstoffen en energie en met de verhevigde discussie over een klimaatcrisis en drang naar duurzame energie is de strijd uitgebreid, verhevigd en ingewikkelder geworden.

Energie is een mix geworden van Stratego, Risk, Monopoly en Kolonisten van Catan, vier bordspelen waarmee je realistische situaties kunt naspelen. Er is schaarste aan grondstoffen, water, energie en voedsel. Individuele landen en multilaterale organisaties moeten met dit onderwerp aan de slag. Gezamenlijk. Michael T. Klare beschrijft in zijn recente boek *Rising powers, shrinking planet. The new geopolitics of energy* wat de agenda's zijn van politici, ngo's en energiebedrijven. Hoe de planeet uitgebuit wordt en hoe partijen omgaan met de belangen.

Politici, wetenschappers, energiebedrijven en wij allen staan voor de immense opgave om op veel borden tegelijk te spelen om deze strijd verstandig te voeren en de dreigende ellende af te wenden. We moeten de klimaatcrisis bestrijden met investeringen en exploitatie van nieuwe, duurzame energie. Ook deze stappen echter vragen investeringen die een aanslag zijn op grondstoffen en milieu. En al deze projecten vragen, ook in deze tijd van financiële en bancaire crisis, geld, veel geld. Om financiering te versoepelen is economische groei en economisch perspectief nodig. De mensen die dit alles moeten realiseren moeten eten. En er spelen eindeloos veel belangen. In het volgende zal ik enkele knelpunten en casusposities ten aanzien van energie aan de orde stellen.

STRATEGO

Het is alweer enkele jaren geleden dat minister Bot van Buitenlandse Zaken de geopolitiek omtrent energie aan de orde stelde in zijn Hofstadlezing. Zijn suggestie dat meer investeringen in kernenergie een mogelijkheid was om uit de macht van de gas- en olielanden te blijven, resulteerde in een forse kernenergie discussie in Nederland. Inmiddels is kernenergie

Internationale samenwerking is belangrijk, maar 'eigen stroom eerst' lijkt het adagium

uit de taboesfeer geraakt en zijn er vele tientallen kerncentrales in aanbouw en gepland. China opent sinds enkele jaren iedere vijf dagen een kolencentrale en daarnaast vinden voortdurend investeringen in andere vormen van energieop-

wekking plaats. Natuurlijk zijn het vaak energiebedrijven die deze bouwen, maar de sturing komt veelal van de landelijke overheid. Zeker ook in deze tijd dat energie schaars is of dreigt te worden, speelt protectionisme. Internationale samenwerking is belangrijk, maar 'eigen stroom eerst' lijkt het adagium. De wereld is gezegend met olie- en gasvoorraden die met name in de grond van 'ingewikkelde landen' zitten. De meeste landen in het Midden-Oosten blinken niet uit in stabiliteit, vrede en democratie.

Neem daarbij dat de olie- en gaswinning in deze landen nagenoeg altijd in handen is van staatsondernemingen, en het is duidelijk dat de nationale leiders politiek en economisch aan het stuur zitten. In Rusland is het niet anders: Gazprom is het verlengstuk van de president en het ministerie van Buitenlandse Zaken. Ook in landen als Libië, Nigeria en Venezuela zijn autocratische leiders aan de macht die tevens het beheer hebben over de staatsondernemingen in olie en gas. De relatie tussen de Verenigde Staten en Venezuela, waar de onder de bevolking populaire linkse president Hugo Chávez aan de macht is, is ronduit slecht. Anderzijds geldt ook hier weer dat beide landen sterk afhankelijk zijn van elkaar. Wanneer Venezuela de olie-export naar de Verenigde Staten zou stopzetten, komt het land in een economische crisis. Chávez speelt overigens met de gedachte om met enkele gelijkgestemden in de regio een Caribische energiealliantie op te richten, om de positie van de westerse oliemaatschappijen te verzwakken.

De Amerikaanse schrijver Thomas Friedman heeft in het kader van de eenzijdige soort van politiek van de olie- en gasexporteurs zijn *Law of Petropolitics* bedacht. Hij laat zien dat landen met veel olie en gas doorgaans minder democratisch zijn en steeds minder democratisch worden. Dat komt doordat de olie- en gaswinning in handen van de staat is, en de staat dus fors meer inkomsten heeft wanneer de energieprijzen stijgen. Met deze extra middelen worden voorzieningen voor burgers gecreëerd zoals onderwijs, gezondheidszorg en lage benzineprijzen. Hierdoor zijn de burgers tevreden over hun leiders, die in deze roes van populariteit de democratie terugschroeven door wetten aan te passen, kiesrecht te beperken en leger en politie meer bevoegdheden te geven. In een grafiek laat Friedman zien hoe dergelijke maatregelen zijn ingevoerd kort na prijsverhogingen. Eveneens in China zitten de politieke leiders aan de energieknoppen. Michael Klare schrijft hierover: 'For China's leaders, energy security is too important to be left to the markets.'

Ook in de democratische landen is energie meer en meer *Chefsache* en onderwerp van nationale politiek. De hoogste politiek in een land houdt zich bezig met de grote energiebedrijven en het beleid dat deze voeren. En er is een groeiende drang naar protectionisme en autarkie. Wanneer we in West-Europa naar de drie meest onafhankelijk denkende landen kijken, namelijk Frankrijk, Finland en Zwitserland, dan zien we dat juist deze drie landen streven naar een elektriciteitsvoorziening die ze zelf kunnen verzorgen: nucleaire en waterkracht, juist ook omdat uranium veelal afkomstig is uit landen als Australië en Canada. Ook de Verenigde Staten streven naar onafhankelijkheid wat betreft energie. Voor president George Bush jr. was dit de reden om te pleiten voor energiebesparing, kernenergie en het boren naar olie in Alaska, maar eveneens om juist veel te investeren

in nieuwe, duurzame, energietechnologie; en het is ook een van de pijlers onder de *Green New Deal* van de nieuwe president, Barack Obama. Anthony Giddens beschrijft deze drijfveer van de VS in *The politics of climate change*, en Van Jones in *The green-collar economy. How one solution can fix our two biggest problems*.

Overigens moeten we ons afvragen of onafhankelijk zijn van deze instabiele landen altijd wenselijk is: wanneer we *overnight* Rusland en het Midden-Oosten niet meer nodig zouden hebben voor de energievoorziening, zou dit een enorme instabiliteit veroorzaken in deze landen, wat eveneens risico's met zich meebrengt.

DE GAZPROMISERING VAN EUROPA

In het kader van 'Stratego' nog kort iets over Gazprom, het energiemirakel van de afgelopen vijf jaar. De huidige president van Rusland, Medvedev, was tot vorig jaar de CEO van Gazprom. Het presidentschap is een voortzetting van energiepolitiek met andere middelen. De verliezer van de Koude Oorlog slaat de laatste vijf jaar hard terug. Energie is belangrijk en nodig. Gazprom wil graag direct gas gaan leveren aan burgers in Europa. Gazprom gaat gas opslaan in een lege aardgasbel bij Alkmaar. Gazprom en Gasunie zijn samen bezig aan een pijpleiding van Rusland naar West-Europa. Gazprom doet iedere dag een deal ergens in Europa. De leveringszekerheid van onze energie hangt voor een belangrijk deel af van Gazprom. En dan is er het jaarlijkse ritueel van het dichtdraaien van de gaskraan naar Oekraïne door Rusland. Nu is dat juist iets waar Gazprom misschien nog wel gelijk

De gazpromisering van Europa is volop bezig

in heeft: Oekraïne kreeg gas van Rusland tegen een vriendenprijs, maar nu is Oekraïne geen vriend van Rusland meer, dus moeten ze de gewone marktprijs betalen. Klinkt logisch, en was ook de reden voor DSM en Corus om te zeggen dat

Rusland helemaal gelijk heeft. Concurrenten in Oekraïne hadden lang genoeg concurrentievoordeel gehad. Echte impact op onze energie-economie heeft, wat ik dan maar noem, de gazpromisering van Europa. Deze is volop bezig. Hoe heeft dat zo kunnen gebeuren?

Na de privatisering van de olie- en gasbedrijven in het Rusland van na de Sovjet-Unie, is er sinds vijf jaar sprake van renationalisering. De nucleaire, olie- en gasbedrijven zijn de afgelopen jaren in een gestaag tempo onder Gazprom, lees: de Russische staat, gebracht. Begin 2007 kocht Gazprom het grootste steenkoolbedrijf van Rusland. Inmiddels is Gazprom aan een

internationale opmars in met name Europa bezig. Poetin/Rusland draait hiermee aan de politieke, militaire, financieel-economische en juridische knoppen. Wanneer de ene knop niet werkt, gebruikt hij een andere. Michail Chodorkovski, de voormalige eigenaar van Yukos, werd gevangengezet toen hij aangaf de politiek in te willen. Vergunningen voor buitenlandse bedrijven zijn afhankelijk van de plussen voor Gazprom, zoals Shell inmiddels weet. Poetin en zijn vehikel Gazprom opereren agressief. Gazprom neemt in veel westerse landen bedrijven over, gaat allianties aan en sluit contracten. Twee jaar geleden sloot de Nederlandse Gasunie, in aanwezigheid van premier Balkenende, een overeenkomst met Gazprom om gezamenlijk in een gaspijp te investeren. Niks bijzonders. Het afgelopen decennium heeft Gazprom deelnemingen genomen in energiebedrijven in alle landen in Oost- en Midden-Europa. Gazprom heeft het grootste energiebedrijf in Servië overgenomen. Deze landen zijn dadelijk allemaal lid van de EU en de NAVO, maar zijn voor de energie (weer) afhankelijk van Rusland. Verder sluit Gazprom iedere dag transacties met energiebedrijven in West-Europa. Iedere dag neemt Gazprom een deelneming in een westers energiebedrijf, sluit allianties, joint ventures of start of financiert hier projecten. Gazprombank, de financiële dochtermaatschappij van Gazprom, opent in Luxemburg een *asset management*-kantoor om institutionele partijen te bedienen bij beleggingsactiviteiten. Gazprom zit in het West-Duitse Wingas, een *joint venture* met Wintershall. In de Baltische staten bouwt Gazprom momenteel ondergrondse opslagfaciliteiten. Ook in Oostenrijk, Duitsland, België en het Verenigd Koninkrijk is Gazprom hiermee bezig. De bedrijven én regeringen in deze landen zijn hierbij betrokken. Het is altijd nuttig om gasvoorraden te hebben op strategische plaatsen. Vorig jaar gaven de Belgische premier Verhofstadt en president Poetin gezamenlijk een verklaring uit dat Gazprom en de Belgische energiebedrijven (voornamelijk in Franse handen) gaan onderzoeken hoe ze in de toekomst nauwer kunnen samenwerken. Ook BP is in gesprek met Gazprom om samen op te trekken inzake LNG (vloeibaar aardgas) en LNG-terminals. Gazprom speelt deze transacties allemaal keurig volgens onze spelregels. Een ultieme overwinning voor het kapitalisme! Op eigen grondgebied, echter, heeft Gazprom (de Russische staat, Poetin) zijn eigen spelregels, waarbij faire handelsregels en democratie minder tellen. Alles bij elkaar doet Gazprom het niet slecht, hoewel ook dit bedrijf nu lijdt onder dalende prijzen. En de energiegigant gaat door. De grote vraag op dit moment voor met name de Europese Unie en de NAVO is hoe te reageren op het machtsspel van Rusland. Mogelijk zijn al deze stappen van Rusland en Gazprom wel een goede zaak: Rusland wordt zo nog meer geïncorporeerd in ons systeem van zakendoen. Dan moeten we echter, als EU of breder,

ook enkele andere spelregels toepassen op Gazprom. Mededingings- en antikartelwetgeving moeten dan eveneens voor dit bedrijf gelden. Daarnaast zou het goed zijn wanneer Europese energiebedrijven ook eens gaan kijken hoe ze zelf allianties kunnen opzetten met energiebedrijven in Centraal- en Oost-Europa. Meer dan nu het geval is, zouden Europese politici leiderschap moeten tonen door op basis van reciprociteit verdragen te sluiten met Rusland. Eveneens zouden 'neutrale' partijen als de Europese multilaterale banken, de Europese Investeringsbank (EIB) en de European Bank of Reconstruction and Development (EBRD), een aandeel kunnen nemen in Oost-Europese energiebedrijven. Ten slotte moet Europese Unie krachtig verder investeren in alternatieve, duurzame, energiebronnen. Zonne-energie, biomassa, maar ook kernenergie bieden op dit moment het meeste perspectief. De onvermijdelijke nadelen van deze energiebronnen wegen op tegen de geopolitieke energiemacht Rusland.

RISK

Ook Michael Klare begint er zijn boek mee. Het Chinese staatsoliebedrijf CNOOC probeerde enkele jaren geleden door middel van een vijandig bod (18,5 miljard dollar) op het Amerikaanse energiebedrijf Unocal, een stevige poot aan de grond te krijgen in de VS. De Amerikaanse politiek greep in en de overname ging niet door (later is Unocal wel overgenomen, maar dan door het Amerikaanse Chevron). Het toont aan hoe landen steeds proberen, al dan niet via energiebedrijven of financiële instellingen of de zogenaamde Sovereign Wealth Funds, posities en invloed proberen te krijgen in verschillende landen. Met name China is ijzersterk in dit landjepik. China heeft energiedeals gesloten met Rusland en met Iran. China investeert overal en doet overal mee. Naast de financieel-economische weg, is er natuurlijk ook de weg van Buitenlandse Zaken en Defensie. Sinds enkele jaren is de zogenaamde Shanghai Cooperation Organisation (SCO) actief. Het is een strategische samenwerking met China en Rusland als grote partijen, maar meer en meer treden andere, energierijke, staten toe uit Centraal-Azië (Kaspische Zeeregio) en uit het Midden-Oosten. Dan zijn landen met veel grond, veel mensen en veel olie en gas verenigd. Een enorme machtsconcentratie.

Het Risk-spel wordt bij uitstek gespeeld in de Kaukasus. Reeds vele eeuwen een strijdtoneel voor grootmachten als Rusland, Perzië en Turkije. Strategisch tussen Azië, Europa en het Midden-Oosten. Een cultuur van duizenden jaren oud en, zoals de laatste eeuw blijkt, rijk aan grondstoffen. Natuurlijk ging het Rusland afgelopen zomer, toen het Georgië geprovoceerd had, niet om die paar bergen in de Kaukasus. Natuurlijk

ging het president Bush, grote vriend van president Saakasjvili, niet om steun aan zo'n nietig staatje. Het gaat hier om de strategische doorgang tussen Bakoe en Europa. De pijplijn van de olie en het gas door NAVO-land Turkije naar het vrije Westen heeft Georgië nodig. En wanneer het Westen Russisch grondgebied kan vermijden is dat natuurlijk nooit verkeerd. De BTC-pijplijn loopt van Bakoe via Tbilisi naar Ceyhan in Turkije. Ook speelt hier de kwestie-Turkije natuurlijk mee. Zal Turkije als het erop aankomt niet eerder kiezen voor Bakoe dan voor Brussel? Eerder voor de olieregio in Centraal-Azië dan voor de bureaucratie en het niet echte welkom van Brussel? Deze BTC-pijplijn is de tegenhanger van de Nord Stream-lijn van Rusland door de Oostzee en Duitsland naar Gasunie-land Nederland. Michael Klare beschrijft in zijn boek de Kaukasus-regio perfect in het hoofdstuk 'Draining the Caspian'.

Iets verderop in het Midden-Oosten is er ook voortdurend strijd om grondgebied, om oliebronnen. De meest rigoureuze de laatste decennia was de annexatie van Koeweit door Irak. De VS en andere westerse landen grepen in. De Suez-crisis kreeg een duidelijk vervolg. Ook de strijd in Koerdistan gaat voor een belangrijk deel om het olierijke Kirkkoek, de (olie) hoofdstad van het Koerdische gebied.

MONOPOLY

Het derde spel dat gespeeld wordt gaat over de positionering van de grote energieconcerns in Europa. Of, zoals *The Economist* het recentelijk noemde, 'the politics of power'. In Europa strijdt een zestal energiebedrijven om de eerste plaatsen. Inderdaad, geen monopolie, maar wel oligopolie. De strijd is al enkele jaren bezig door middel van fusies op nationaal niveau,

Had Nederland niet ook een 'nationale energiekampioen' moeten vormen?

en nu gaat men de grenzen over. Zeker nu de Nederlandse energiebedrijven zijn opgesplitst in een productie- en een distributiebedrijf, hebben de Nederlandse bedrijven een omvang die hen erg kwetsbaar maakt. De afgelopen maanden wa-

ren we getuige van de overnames van Nuon en Essent door respectievelijk het Zweedse Vattenfall en het Duitse RWE. De Noordwest-Europese markt is zich aan het consolideren. Ironisch is wel dat Vattenfall het nationale energiebedrijf van Zweden is en dat het na een opschaling op nationaal niveau belangrijke stappen heeft gezet in Duitsland en nu dan in Nederland. Had Nederland niet ook een 'nationale kampioen' kunnen of moeten vormen? In de andere Europese landen zien we dat centrale overheden

actief of passief de grotere energiebedrijven ondersteunen om groter en sterker te worden, ook — juist — in de Europese context. Enkele jaren geleden was er de strijd in Spanje. Nadat eerder het Catalaanse Gas Natural een bod had gedaan op het in Madrid gevestigde Endesa, ging het beursgenoteerde Duitse E.ON eroverheen met een bod van bijna 30 miljard euro. Even leek Madrid uit de klauwen van de Catalaanse aartsrivaal te blijven, maar de Spaanse regering speelde de nationale kaart en werd zelfs een compleet Spaans bedrijf, waarin behalve de twee genoemde Spaanse bedrijven ook het derde bedrijf van het land, Iberdrola, meedeed. E.ON heeft de strijd opgegeven, maar ook de Spanjaarden hielden het niet vol, en inmiddels is er een vergaande samenwerking met het Italiaanse Enel. Enel, dat graag bij de overblijvers in Europa wil behoren, reageerde destijds onmiddellijk en kondigde aan dat het Electrabel, de energiedochter van het beursgenoteerde Suez in Frankrijk, wilde overnemen. Een dag later overtrof Enel zichzelf door bekend te maken dat het, al dan niet gezamenlijk optrekkend met het tweede Duitse bedrijf rwe, Suez in zijn geheel — energie, water en milieu — over wilde nemen. Op dat moment kwam het Franse gaullisme in volle glorie naar voren — na de Spaanse nationale reflex, het Franse patriotisme. In één weekend werd de fusie tussen het voor een belangrijk deel in staatshanden zijnde Gaz de France en het private Suez in elkaar getimmerd. En dan zijn het niet de topmannen van de twee bedrijven die deze fusie aankondigen, maar premier De Villepin. Uiteindelijk duurde het nog enkele jaren voordat de fusie tussen Gaz de France en Suez definitief rond was. Frankrijk heeft nu twee energiemolochen: EDF en de nieuwe combinatie GDF SUEZ. GDF SUEZ zal zeer sterk zijn in Frankrijk en in België zelfs een marktaandeel hebben van meer dan 95%. België is zeer kwetsbaar met het energiestuur in Parijs. EDF is al jaren sterk in Frankrijk, met 59 kerncentrales en talrijke waterkrachtcentrales. Inmiddels hebben Enel en EDF een strategische samenwerking gesloten op het gebied van nucleaire energie. EDF heeft het afgelopen jaar nog veel meer gedaan: het bedrijf heeft een groot deel van de kerncentrales van British Energy gekocht en is nu bezig met een renovatieprogramma in het Verenigd Koninkrijk. Hetzelfde gebeurt in de VS. EDF zal één van de overlevenden zijn in Europa. Het spel gaat door.

KOLONISTEN VAN CATAN

Wereldwijd ontstaan allerlei vormen van schaarste. De strijd om de laatste olie, de laatste voedselvoorraden of juist nieuwe alternatieven leiden tot dynamiek, spanningen en nieuwe machtsverhoudingen. Grondstoffen, energiebronnen, water, voedsel, ruimte. Aan alles dreigt tekort, waarbij de

verschillende schaarsten ook nog eens met elkaar concurreren. Marcel de Boer schreef vorig jaar in *Het Financieele Dagblad*: ‘Op de toch al snel krapper wordende landbouwmarkten ontstaat steeds meer concurrentie tussen *food* (voedsel), *feed* (veevoer) en *fuel* (brandstof). Aangezien de productie nauwelijks stijgt, is het niet opmerkelijk dat de prijzen van agrarische producten snel oplopen.’ Alles concurreert met alles, wat op de beperkte ruimte leidt tot verschuivende machtsposities. Naast voedsel, energie en water zijn het ook de grondstoffen in het algemeen die schaars worden. Wereldwijd worden deals gesloten worden tussen staten. De VS sluiten deals met India over (nucleaire) energie, grondstoffen en kennis. Brazilië sluit transacties en ruilverdragen met landen overal in de wereld. China sluit met landen uit ieder continent deals. Eerder noemden we de energieafspraken van China met Rusland en Iran. In Afrika heeft China de grondstoffen gevonden die moeten bijdragen aan de snelle groei. Als een nieuwe koloniale grootmacht wordt Afrika verder in kaart gebracht en geëxploiteerd. Met name een land als Congo is populair bij China vanwege het koper, nikkel en kobalt. Als een eenentwintigste-eeuwse koning Leopold II regeert China in Congo. Michael Klare spreekt in *Rising powers, shrinking planet* over de ‘China Challenge’: een nieuw, zich ontwikkelend land zoekt expansie. Overal. En daar zijn grondstoffen voor nodig. Klare spreekt in dit verband over ‘the global assault on Africa’s vital resources’.

Naast energiebronnen zijn er ook andere grondstoffen waar een steeds groter beroep op gedaan wordt. Momenteel woedt een harde strijd tussen bedrijven als BHP Billiton, Rio Tinto, Tata en enkele andere wereldwijd opererende grondstoffenbedrijven. Het gaat hier om ondernemingen die overal in de wereld mijnen, opslagplaatsen en verwerkende fabrieken van erts en andere grondstoffen hebben. Naast de harde concurrentiestrijd, voeren deze bedrijven ook strijd met en om elkaar: met overnames, vijandige biedingen en andere bewegingen als gevolg. Overnamebedragen van meer dan 100 miljard euro zijn geen uitzondering. Het gaat daarbij om het verwerven van machtsposities en, bovenal, om het profiteren van de nieuwe schaarste. De wereldeconomie en de bouwputten in India en China vragen meer energie en grondstoffen. Een groeiende economie vraagt om gebouwen, infrastructuur en vervoersmiddelen. Aan de andere kant hebben de opkomende landen geleerd van onze fouten en knelpunten. In Brazilië is de energievoorziening, zeker voor transport, voor een groot deel gebaseerd op biobrandstoffen en een land als China slaat bepaalde stappen over: direct zonne-energie en direct draadloze telefonie. Voorts hebben landen met nu nog weinig welvaart zoals bijvoorbeeld in Afrika door de aanwezigheid van grondstoffen juist nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden. De hernieuwde strijd om de Noordpool is grotendeels ingegeven door

de eenvoudiger wordende winning van bepaalde grondstoffen en hiermee samenhangende logistiek. De echte strijd begint pas.

CRUCIALE BESLISSINGEN

Wat is nu de impact van al deze ontwikkelingen? Wat gebeurt er in de samenleving wanneer schaarste optreedt? Olie- en energieconcerns, grondstofbedrijven, wereldwijd opererende voedingsmiddelenbedrijven en banken die de handel en de infrastructuur financieren spelen alle hun eigen rol in deze schaarste. Schaarste is niet alleen een economisch, maar ook een maatschappelijk en politiek vraagstuk. Hand in hand hiermee gaat een strijd om macht, invloed en overleven. Sommige landen zullen aan macht en invloed inboeten, andere aan macht winnen. Dat impliceert ook een herijking van ontwikkelingssamenwerkings-, defensie- en veiligheidsbeleid. Nu de politiek weer een grotere rol moet gaan spelen betekent dat eveneens een trendbreuk met de laatste decennia, die gekenmerkt werden door liberalisering en een zich terugtrekkende overheid. Deze nieuwe vorm van schaarste heeft ook tot gevolg dat er nieuwe spelers op het wereldtoneel verschijnen. Het zijn landen met veel grondstoffen (met name energiebronnen) en ruimte, zoals Rusland en Brazilië, die aan invloed winnen. Ook de twee andere BRIC-landen, China en India, zullen hun positie op de wereldmarkt versterken, maar lopen tegelijkertijd tegen hun grenzen aan vanwege overbevolking, milieuproblemen en de daarmee samenhangende sociale knelpunten.

Dit alles vraagt de nodige wijsheid van politieke, industriële en andere leiders in de wereld. De komende vijf jaar zullen cruciale beslissingen genomen moeten worden op het terrein van energiewinning, voedsel, water en energie. Er zijn in dat opzicht drie mogelijkheden: (1) we kunnen ervoor kiezen verder te liberaliseren met vertrouwen in marktwerking; (2) we kunnen opteren voor een beleid van publiek-private samenwerking; of (3) we kunnen op enkele punten een stap terug doen en overheid en politiek weer meer invloed geven als hoeder van de publieke zaak.

Welke opdracht heeft de politiek nu naar aanleiding van het voorgaande? Als één punt duidelijk is, is het dat landen de problemen niet alleen kunnen aanpakken, en dat een voortvarende samenwerking op nationaal en internationaal gebied nodig is voor een stevig energiebeleid. Op nationaal gebied is het vijftal aan zet dat bestaat uit de premier en de ministers van Financiën, VROM, Economische Zaken en Buitenlandse Zaken, die vervolgens de samenwerking moet zoeken met de multilaterale organisaties. De onderwerpen van samenwerking zijn governance (EU), energietransitie (EU, International Energy Agency), netwerken (EU, OECB), prijs

(WTO, OECD), investeringen in opkomende landen en Derde Wereld (Wereldbank) en geopolitiek (EU, NAVO). Te vaak en te veel is energie een issue waar ruzie over is, maar samenwerking is te noodzakelijk. De echte oplossingen voor het energievraagstuk komen van de economie, de innovatie en

*Niet alleen voetbal, maar ook
energiepolitiek is oorlog*

technologie, maar die oplossingen op de juiste wijze toepassen ligt voor een belangrijk deel bij de politiek. Hoe lastig het allemaal is blijkt wel uit het feit dat betreffende de energietransitie en de verduurzaming van de energiehuishouding

nog veel stappen nodig zijn voordat er in Kopenhagen in december dit jaar ook maar iets van een akkoord gesloten kan worden. En we moeten ons realiseren dat wanneer we snel forse stappen naar een mondiale *Green Deal* zetten, Poetin in Rusland, Gaddafi in Libië, Chávez in Venezuela en Ahmadinejad in Iran dit niet leuk zullen vinden. Het zal de economieën van deze landen en dus de politiek aldaar destabiliseren. Niet alleen voetbal, maar ook energie is oorlog.

*20 jaar na de val van de
muur (v) Internationale
betrekkingen morgen*

Enkele gedachten over het gebruik van geweld in de eenentwintigste eeuw

Verschuivende machtsverhoudingen gaan onvermijdelijk gepaard met onrust en turbulentie. Is het dan verkieslijk ons te beperken tot een krijgsmacht ter verdediging van eigen en bondgenootschappelijk grondgebied? Dan lopen we weg voor onze morele verantwoordelijkheid voor de medemens én keren we een wereld die ons niet met rust laat de rug toe. Voor lessen over het rechtvaardig gebruik van geweld zijn de aloude criteria voor een ‘rechtvaardige oorlog’ daarom nog steeds relevant. Hoe moeten we in het licht hiervan de missie in Afghanistan en militaire operaties tegen de schendingen van mensenrechten bezien?

door *Peter Kooijmans*

De auteur is oud-hoogleraar volkenrecht, Minister van Staat en gastredacteur van deze *Christen Democratische Verkenningen*.

ARTIKEL 37 VAN HET PROGRAM VAN Uitgangspunten van het CDA luidt: ‘Het bezit van een krijgsmacht die zowel in staat is op adequate wijze bij te dragen aan de verdediging van Nederlands en bondgenootschappelijk grondgebied als deel te nemen, samen met andere landen, aan vredesoperaties tot behoud of herstel van internationale veiligheid en stabiliteit, blijft noodzakelijk. Voor een goede samenwerking op veiligheidsgebied zijn NAVO, WEU, CVSE en VN onmisbaar.’ Daarmee vormt het een getrouwe weerspiegeling van artikel 97, lid 1 van de Grondwet.

De eerste, klassieke functie van verdediging van het grondgebied geeft geen aanleiding tot veel commentaar; het is goed dat deze klassieke taak in de eenentwintigste eeuw geplaatst wordt in een bondgenootschappelijke

context, want van de boze bedoelingen van onze onmiddellijke buurlanden zal niemand wakker liggen. De legitimiteit van deze functie wordt gedekt door artikel 51 van het VN-Handvest, het recht op individuele of collectieve zelfverdediging. Wel kan men zich afvragen of de vervulling van deze klassieke functie nog wel het beste wordt veiliggesteld door het bezit van een *nationale* krijgsmacht, als zij per definitie nog alleen maar in bondgenootschappelijk verband kan worden uitgeoefend. Maar aangezien ik ervan uitga dat het zeker nog tot de tweede helft van deze eeuw zal duren voor de EU over een geïntegreerde krijgsmacht zal beschikken, heeft het weinig zin daarover te filosoferen. En over die andere — meer mondiaal gerichte — functie valt genoeg te zeggen.

Ik neem maar even aan dat in artikel 37 onder vredesoperaties ook worden bedoeld de geweldsoperaties die in opdracht van of met machtiging van de VN-Veiligheidsraad worden ondernomen tegen een staat die zich aan overtreding van het geweldsverbod van artikel 2, lid 4 van het VN-Handvest heeft schuldig gemaakt. Per slot van rekening lag zo'n optreden ten tijde van de vaststelling van het Program van Uitgangspunten in 1993 nog vers in het geheugen: in 1991 werd operatie Desert Storm in gang gezet nadat Irak Koeweit in strijd met alle rechtsregels was binnengevallen en had geannexeerd. In zo'n geval treden de lidstaten van de VN op als uitvoerder van een besluit tot rechtsherstel dat de hoogste geweldsinstantie ter wereld, de Veiligheidsraad, heeft genomen. Ik zeg dat met opzet een beetje plechtig, omdat het de verwerkelijking vormt van de droom die de opstellers van het Handvest voor ogen stond: de Veiligheidsraad als bewaarder en bewaker van het geweldsmonopolie en de lidstaten als uitvoerder van de straffende hand tegen rechtsschenders. Maar die droom heeft slechts tweemaal een begin van verwerkelijking gekregen: de eerste keer in 1950 in het geval van Korea en vervolgens in het zojuist genoemde geval van Irak. En het was ook maar een *begin* van verwerkelijking, want de lidstaten mochten in beide gevallen voor zichzelf uitmaken of zij bereid waren als politieagent in dienst van de internationale gemeenschap op te treden. In dit opzicht onderscheiden deze operaties zich niet van de vredesoperaties in meer gebruikelijke zin, waarbij de Veiligheidsraad, *zonder* zich uit te spreken over de vraag wie het recht heeft geschonden, de inzet van gewapende troepen noodzakelijk acht voor een herstel van internationale vrede en veiligheid en de lidstaten oproept aan zo'n vredesmacht bij te dragen. Vanaf Libanon in de tachtiger jaren tot Afghanistan nu heeft Nederland daaraan zijn steentje bijgedragen.

En ten slotte hebben we het geval dat de Veiligheidsraad niet tot een adequate besluitvorming komt en een groep van staten (de NAVO bijvoorbeeld) concludeert dat gebruik van geweld toch noodzakelijk is om een einde te

maken aan een als onduelbaar ervaren onrecht. De NAVO-bombardementen op Servische doelen in Kosovo (1999) zijn daarvan een voorbeeld.

In al die drie gevallen moet Nederland dus voor zichzelf uitmaken of het aan een gewapend optreden zal deelnemen, hoewel natuurlijk bondgenootschappelijke overwegingen (zie het lijstje aan het eind van artikel 37) een belangrijke rol zullen spelen.

RECHTVAARDIG GEBRUIK VAN GEWELD

Door schade en schande (Srebrenica) wijs geworden hebben regering en parlement in 1996 een toetsingskader voor de uitzending van vredesmissies in 14 punten vastgelegd, waarvan de eerste vijf betrekking hebben op de politieke wenselijkheid en de overige op de militaire haalbaarheid. Dat is natuurlijk erg handig, maar in de praktijk blijkt dat het toch niet altijd een kwestie is van afvinken of inderdaad aan alle criteria is voldaan. De zich nu al jaren voortslepende discussie over het Nederlandse optreden in Uruzgan toont dat voldoende aan.

Daarom is het misschien goed om eens wat dieper in te gaan op de vraag welke functie het gebruik van geweld nog heeft in een wereld die in zijn hopeloze complexiteit nog maar ten dele overeenkomt met de samenleving

waarvoor het Handvest, nog altijd het wettelijke kader voor internationale orde- en rechtshandhaving, geschreven is. Het is natuurlijk prachtig om te stellen — zoals gebeurt in het toetsingskader en ook vermeld staat in het regeerakkoord — dat uitzending in overeenstem-

Waar het ten diepste om gaat is of gebruik van geweld, zelfs als het formeel door de beugel kan, een zinvolle functie heeft

ming moet zijn met het volkenrecht en bij voorkeur gebeurt op grond van een duidelijk mandaat van de VN, maar daarmee zijn we er nog lang niet. Want waar het ten diepste om gaat is of dat gebruik van geweld, zelfs als het formeel door de beugel kan, een zinvolle functie heeft.

Daarmee zijn we toch weer terug bij het aloude leerstuk van de rechtvaardige oorlog, al is het begrip ‘oorlog’ in de traditionele zin van tussenstatelijk geweldsconflict hopeloos passé. De moderne vraag luidt: is het gebruik van geweld altijd ‘rechtvaardig’, als aan het eerste formele criterium — het adequate VN-mandaat — is voldaan? En als aan dat formele criterium niet is voldaan, zoals in het geval van Kosovo, is het gebruik van geweld dan wellicht toch ‘rechtvaardig’?

De terugkeer naar de leer van de rechtvaardige oorlog is niet toevallig. In 2001 rapporteerde een internationale commissie, ingesteld door de Ca-

nadese regering naar aanleiding van de verwickelingen rondom Kosovo, aan secretaris-generaal Kofi Annan over het beginsel van de *Responsibility to Protect*: wat moet de wereldgemeenschap doen wanneer zij geconfronteerd wordt met onduidbare schendingen van mensenrechten? Met betrekking tot de vraag of in dat geval geweld mag worden gebruikt, valt de commissie terug op de aloude criteria van de rechtvaardige oorlog. Die criteria zijn: een legitiem gezag, een rechtvaardige oorzaak, een zuivere intentie, laatste remedie, proportionele middelen en een redelijk uitzicht op resultaat.

Het is duidelijk dat het eerste criterium, het juiste of legitieme gezag, in de wereld van vandaag slaat op het mandaat door de VN. Maar juist omdat dat mandaat — zoals we gezien hebben — geen opdracht is maar in het beste geval een machtiging en meestal — zoals bij de vredebewarende operaties — een uitnodiging, ontslaat het ons niet van de plicht om ook de andere criteria het volle gewicht te geven. En die plicht gaat al helemaal spannen als het VN-mandaat ontbreekt, zoals in 1999 bij Kosovo en in 2003 bij Irak. Dan krijgt met name het tweede criterium, de rechtvaardige oorzaak (*iusta causa*) een dubbel zware betekenis.

In de meeste gevallen waar wel zo'n mandaat bestaat, zoals bij vredebewarende operaties, zal het met die rechtvaardige oorzaak wel goed zitten. De Veiligheidsraad komt niet lichtvaardig tot besluiten en is evenmin scheutig met het machtigen tot geweld ter uitvoering van het mandaat van een vredesmacht. Dat hebben de inwoners van Srebrenica op maar al te navrante wijze ondervonden. Bij dit soort operaties speelt veeleer de vraag of het gewenste doel wel met de beschikbare middelen kan worden bereikt, met andere woorden, of het mandaat wel adequaat is geformuleerd. Als de conclusie moet luiden dat dit niet het geval is, kan zich het ethische dilemma voordoen van ofwel afzijdig blijven met het risico dat de situatie poli-

tiiek en humanitair verder verslechtert, ofwel meegetrokken worden in een uitzichtloze problematiek. In het geval van de Bosnische oorlog deed het drama van Srebrenica het inzicht doorbreken dat robuuster moest worden opgetreden. Dit

Men moet op humanitaire gronden niet al te snel tot afzijdigheid besluiten

leidde tot een doorbraak en tot de Dayton-overeenkomsten. Het mandaat werd — ten langen leste en rijkelijk laat — ruimer geïnterpreteerd. Dat lijkt ervoor te pleiten niet al te snel tot afzijdigheid te besluiten, doch op basis van solidariteit met de lijdende mens, zelfs bij twijfel aan de effectiviteit van het mandaat, te besluiten tot deelname en al gaande zich in te zetten voor een beter op het te verwezenlijken einddoel afgesteld mandaat.

AFGHANISTAN

Geldt deze grondhouding ook voor de operatie in Afghanistan? Deze verschilt in menig opzicht van de doorsnee VN-vredesoperaties. De ISAF werd niet door de VN ingesteld maar door een *coalition of the willing*, nadat de VS in een zelfverdedigingsactie (het nog altijd voortdurende Enduring Freedom) het Taliban-regime ten val hadden gebracht en een interim-regering onder leiding van Karzai op het kussen had geholpen. De Veiligheidsraad machtigde slechts tot *oprichting* van de ISAF, dat verder werd uitbesteed aan de NAVO, en stemde in met het al door de coalitie vastgestelde mandaat: het bijstaan van de Afghaanse autoriteiten bij het creëren van veiligheid in het land, een uiterst ruim mandaat dus. Van doorslaggevend belang is dat de Raad de deelnemende staten machtigde om ‘all necessary measures to fulfil its mandate’ te nemen, een terminologie die zeer lijkt op de bewoordingen (‘to use all necessary means’) die normaliter alleen gebruikt worden voor een echte dwangactie, zoals in 1991 tegen Irak, of voor een beperkt doel, zoals het afdwingen van een wapenembargo of een *no fly zone*. Niet alleen het mandaat is dus zeer ruim, ook het arsenaal toegestane middelen is bijna onbeperkt, en het is dus inderdaad zowel een vecht- als een opbouwmissie. Het is geen VN-missie, want de rol van de Veiligheidsraad blijft beperkt tot het periodiek verlengen van het mandaat.

Het zijn dus de deelnemende staten en de NAVO als uitvoerende instantie die voortdurend moeten nagaan of nog aan de criteria voor geoorloofd geweld wordt voldaan. Met het ‘legitiem gezag’ en de ‘rechtvaardige oorzaak’ zit het — in het licht van de terreuracties van 9/11 — wel goed, maar in een qua mandaat en toegestane middelen zo ruim schootsveld gaan de criteria van de proportionaliteit van het toegepaste geweld en het redelijke uitzicht op resultaat een belangrijke rol spelen. Het is een welkome ontwikkeling dat thans ook van Amerikaanse zijde wordt ingezien dat herstel van veiligheid een multifunctionele aanpak vereist en dat een overdreven beklemtoning van de geweldfunctie een inhoudelijk herstel van de veiligheid in de weg staat. Maar er moet dan wel uitzicht zijn op dat herstel, en de ervaringen van de laatste jaren stellen op dat punt niet gerust.

Het wordt mij bang om het hart als ik deskundigen (en ik betwijfel hun deskundigheid niet) hoor zeggen dat onze aanwezigheid eerder in decennia dan in jaren moet worden berekend.

Hoe wil men voorkomen dat de westelijke aanwezigheid in toenemende mate als een bezettingsmacht wordt gezien? Als dat het geval is wordt het beoogde resultaat per definitie illusoir. Naar mijn oordeel is het dan ook van tweeën één. Ofwel de troepenmacht wordt aanzienlijk uitgebreid, aangezien

het duidelijk is dat onder de bestaande voorwaarden de Taliban niet kan worden verslagen. Dat lijkt allereerst politiek onhaalbaar. Bovendien zou het de geweldscomponent aanzienlijk versterken, wat voor de bevolking nefaste

Onder de bestaande voorwaarden voor de Afghaanse missie kan de Taliban niet worden verslagen

gevolgen kan hebben en het beeld van een vijandelijke bezetting kan versterken. Ofwel men kiest voor een politieke regeling die de tweespalt *in* het land probeert te overbruggen, een soort Dayton-overeenkomst, zoals Paddy Ashdown — de krachtdadige voormalige VN-bestuurder in

Bosnië, maar door Karzai geweigerd als internationaal Hoge Vertegenwoordiger — in een recent interview in *Atlantisch Perspectief* suggereerde.¹ We moeten daarbij echter wel bedenken dat Dayton slechts tot stand kon komen nadat de internationale gemeenschap haar tanden had laten zien en vanuit een positie van superioriteit de partijen naar de onderhandelingstafel kon brengen. Die situatie doet zich in Afghanistan nog niet voor. Nu realiseer ik mij wel dat de geografische en daarmee de strategische omstandigheden in Afghanistan moeilijk vergelijkbaar zijn met die in Bosnië vóór Dayton, maar een levensvatbare oplossing zonder betrokkenheid van de Taliban (althans de niet rechtstreeks bij Al Qaida betrokken elementen) en de buurlanden lijkt illusoir. Een *tijdelijk* verhoogde militaire inspanning, maar evenzeer een onder politieke druk afgedwongen zuivering van het corrupte regime, kunnen de voorwaarden creëren voor een uitonderhandelde oplossing. Dat wil niet zeggen dat daarmee de bemoeienis van de internationale gemeenschap beëindigd zou kunnen worden (dat was in Bosnië ook niet het geval), maar die bemoeienis krijgt dan wel een totaal ander karakter. De door president Obama gekozen benadering en de grote ervaring van zijn speciale gezant Richard Holbrooke, de architect van Dayton, evenals de benoeming van een nieuwe militaire commandant die lijkt te wijzen op die *tijdelijk* verhoogde militaire inspanning maar met minder burgerslachtoffers, zijn even zovele hoopvolle indicaties voor een uitweg uit de huidige impasse. Maar al bepalen de VS de marsroute, dat ontslaat de overige deelnemende landen niet van de verantwoordelijkheid op creatieve en inventieve wijze mee te denken en mee te werken aan het vinden van die uitweg, zelfs als dat op korte termijn een verhoogde inspanning mocht betekenen.

ONDULDBARE SCHENDINGEN VAN MENSENRECHTEN

Er kunnen zich ten slotte situaties van onduldbare schendingen van mensenrechten voordoen die het ethisch geboden maken militair in te

grijpen, maar waarbij een VN-mandaat door wat voor oorzaak ook niet kan worden verkregen. Zoals al eerder werd opgemerkt gaan dan de overige criteria voor een ‘rechtvaardige oorlog’ dubbel zwaar tellen. Dat geldt in het bijzonder voor dat van de rechtvaardige oorzaak. Die oorzaak moet ondubbelzinnig vaststaan, want men zet de norm van dwingend recht (‘Gij zult geen geweld gebruiken dan uit zelfverdediging of met machtiging van de Veiligheidsraad’) opzij ten gunste van de norm van dwingend recht (‘Gij zult niet berusten in genocide of andere massale schendingen van de meest fundamentele mensenrechten’). Daartoe kan men slechts gelegitimeerd zijn indien alle andere middelen om een einde te maken aan die schendingen beproefd zijn en vruchteloos zijn gebleken (het criterium van de uiterste noodzaak); voorts mag het gestelde doel alleen zijn het beëindigen van de schendingen (het criterium van de zuivere intentie): het ten val brengen van het onderdrukkende bewind (*regime change*) behoort daar niet zonder meer toe, hoe politiek gewenst dat ook kan zijn; een onberaden veroorzaakte *regime change* leidt soms tot meer onheil dan het wegneemt, zoals we in Irak hebben kunnen zien. Maar het directe doel is niet alleen bepalend; een interveniërende staat of groep van staten is niet alleen verantwoordelijk voor het beëindigen van de mensenrechtenschendingen, doch ook voor de situatie die van hun interventie het gevolg is. Het criterium van een redelijk uitzicht op resultaat omvat deze beide aspecten; het criterium zou wellicht beter kunnen luiden: een redelijk uitzicht op een redelijk resultaat. En ten slotte vereist het criterium van de proportionaliteit dat het lijden als gevolg van de ingezette geweldsmiddelen in een redelijke verhouding staat tot het lijden dat men wil beëindigen. Als aan deze criteria niet wordt voldaan, lijkt het beter vooralsnog van gewapende interventie af te zien.

Aan al deze criteria gemeten lijkt de humanitaire interventie door de NAVO in 1999 in Servië en Kosovo de toets der kritiek te kunnen doorstaan, zij het dat een vraagteken kan worden geplaatst bij de met het oog op de veiligheid van het eigen personeel uitgevoerde hoogtebombarde-menten die tot onevenredig zware schade aan lijf en goed op de grond leidden.

De invasie in Irak in 2003 — nog helemaal afgezien van de vraag of er nu wel of niet een VN-mandaat was — kan de toets der kritiek *niet* doorstaan: er was geen humanitair motief, er was geen agressie — zelfs niet een dreigende agressie — en zelfverdediging werd dan ook niet ingeroepen, de gevolgen waren niet weldoordacht en de *regime change*, die wellicht, zo niet waarschijnlijk het dominante motief was (en op zichzelf geenszins onwelkom), leidde niet tot een menswaardiger samenleving.

WELDOORDACHTTE INTERVENTIES

Het voorgaande is geen opwekkend verhaal. Men kan in de verleiding komen om te stellen dat het maar beter is onze vingers niet te branden als de resultaten door de bank genomen zo mager zijn. Is het niet beter ons te beperken tot een krijgsmacht ter verdediging van eigen en bondgenootschappelijk grondgebied, met de mogelijke besparingen die dat oplevert?

Maar dan lopen we niet alleen weg voor onze morele verantwoordelijkheid voor de medemens, ook al is dat een *verre* naaste, maar gaan we ook met de rug staan naar een werldsamenleving die *ons* niet met rust laat. Die samenleving is er één van verschuivende machtsverhoudingen en dat gaat onvermijdelijk gepaard met onrust en turbulentie die ingrijpen noodzakelijk kunnen maken. In het eerdergenoemde artikel spreekt Paddy Ashdown dan ook de verwachting uit dat er eerder meer dan minder interventies nodig zullen zijn. Maar waar hij op aandringt zijn *careful*, weldoordachte, interventies.

Met de verwijzing naar de oude, maar nog altijd relevante criteria voor de rechtvaardige oorlog heb ik getracht een referentiekader aan te duiden dat aan het huidige en nog altijd nuttige toetsingskader wellicht een inhoudelijke verdieping kan geven. Het gebruik van geweld is iets wat slechts na lang wikken en wegen kan worden geaccordeerd; niet voor niets is het gebruik van geweld in beginsel buiten de wet gesteld. Het bestaan van andere normen die desalniettemin kunnen nopen tot inzet van dit zwaarste middel leidt tot ongemakkelijke keuzes. Maar de keus kan en mag niet op lichtvaardige gronden worden ontweken.

Noot

-
- 1 David den Dunnen, "Afghanistan Needs a Dayton Agreement." Interview with Paddy Ashdown, *Atlantisch Perspectief*, (2009), nr. 2, 23-28.

Wereldeconomie kan niet zonder eigen Veiligheidsraad

De gevolgen van onevenwichtige economische ontwikkelingen kunnen niet meer worden opgelost binnen de bestaande structuren of met de neoliberale agenda voor deregulering en liberalisering die de afgelopen tijd dominant was. Het is tijd het voorstel voor de instelling van een Economische Veiligheidsraad serieus te nemen, dat Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz nieuw leven heeft ingeblazen.

door *Robert Went*

De auteur is econoom, wetenschappelijk medewerker bij de WRR en *research associate* aan de Amsterdam School of Economics van de UvA. E-mail: went@wrr.nl

De stelling dat onze internationale orde te complex, slecht gecoördineerd en weinig effectief is, is nauwelijks controversieel. Landen zijn steeds meer met elkaar verweven geraakt en van elkaar afhankelijk bij grensoverschrijdende problemen zoals financiële instabiliteit en klimaatverandering, maar de structuren en instellingen die na de Tweede Wereldoorlog ontstonden passen niet meer bij de huidige verhoudingen en uitdagingen. Meanderend van crisis naar crisis improviseert de internationale gemeenschap op ad-hocbasis naar antwoorden op grensoverschrijdende problemen, maar een coherent *global governance*-systeem is ver te zoeken. De huidige wereldwijde economische crisis biedt vreemd genoeg echter kansen om daar verandering in te brengen.

GLOBALISERING VOORBIJ DE EUFORIE

De meeste economen en beleidsmakers beschouwden de economische globaliseringsgolf tijdens de jaren tachtig en negentig als onvoorwaar-

delijk positief, maar die jubelstemming duurde niet lang. De financiële crisis ('Azië-crisis') van 1997 toonde de risico's van grotere economische openheid en toegenomen interdependenties tussen landen en sectoren. En de 'Battle of Seattle' die op 30 november 1999 werd UITGEVOCHTEN bij de ministeriële conferentie van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) bracht de ongerustheid en onvrede tot uiting bij onder andere vakbonden, ngo's, studenten en religieuze groepen (Jubilee 2000) over de structuur en het functioneren van de wereldeconomie. Sindsdien is er meer aandacht gekomen voor de architectuur van het internationale economische en financiële stelsel, onder de erkenning dat globalisering geen fataliteit is maar (her) vormbaar, en – zoals de geschiedenis laat zien – zelfs omkeerbaar.¹

Een belangrijk initiatief werd genomen door de International Labour Organization (ILO). Deze tripartiete organisatie met een staat van dienst sinds 1919, haalde in 2001 internationale prominenten bij elkaar – onder andere Deepak Nayyar, Hernando de Soto, Joseph Stiglitz, en John Sweeney – om onderzoek te doen naar

*De spelregels van
globalisering bevoordelen
vooral de rijke landen*

de sociale gevolgen van globalisering. Die commissie kwam op basis van onderzoek in 73 landen tot de conclusie dat de sociale dimensie van globalisering veel te wensen overlaat, zoals onder andere blijkt

uit het feit dat de sociale verschillen binnen en tussen landen toenemen.² Globalisering heeft weliswaar landen geholpen meer goederen en diensten te produceren, maar daar is lang niet iedereen beter van geworden.

De door de ILO aan het werk gezette deskundigen concludeerden dat de spelregels van globalisering vooral de rijke landen bevoordelen; dat globalisering de dominantie bevordert van materiële waarden boven andere bekommernissen, zoals het milieu; dat globalisering leidt tot inperking van de soevereiniteit en daarmee tot ondermijning van de democratie in ontwikkelingslanden, die minder ruimte krijgen voor eigen keuzes; en dat globalisering in zowel arme als rijke landen veel verliezers kent. Volgens de commissie moet globalisering daarom beter georganiseerd worden met grotere ruimte voor nationale beleidskeuzes, zodat landen bedrijvigheid kunnen stimuleren, werkgelegenheid kunnen scheppen, armoede kunnen verminderen, en gender-gelijkheid kunnen bevorderen. De coherentie tussen sociaal en economisch beleid dient daartoe te worden vergroot.³

De ervaringen in de jaren daarna maken de vraag naar de organisatie van en controle over de wereldeconomie nog urgenter. Landen als China, India en Vietnam, die zich slechts geconditioneerd hebben opengesteld voor internationale handel, financiële stromen en investeringen, kenden

DE WASHINGTONCONSENSUS

De term ‘Washingtonconsensus’ werd in 1989 gemunt door John Williamson voor het pakket van beleidsvoorschriften dat door in Washington gevestigde instituties als de Wereldbank, het IMF en het Amerikaanse Ministerie van Financiën standaard werd voorgeschreven aan landen die door een economische crisis waren getroffen. Tot de kernpunten behoren onder andere fiscale discipline, een concurrerende valutakoers, openheid voor directe buitenlandse investeringen, handelsliberalisering, privatisering en deregulering. Sinds het einde van de jaren tachtig is dit hervormingspakket veelvuldig door internationale financiële instellingen en rijke landen gepropageerd voor ontwikkelingslanden, of hun opgedrongen.

Het probleem met de Washingtonconsensus was niet zozeer dat er van die onlogische zaken in staan, hoewel de neoliberale tijdgeest er stevig in doorklinkt. Niet alle tien punten zijn echter in alle landen (even hard) nodig of belangrijk: een succesland als Zuid-Korea zou een 5 scoren op het totaal van 10, en Taiwan wellicht een 6.⁷ Ook kunnen de deskundigen het hartgrondig met elkaar oneens zijn over de invulling in concrete situaties; er bestaat immers geen hard criterium om te bepalen hoeveel privatisering of deregulering optimaal is in land X of Y? Tot slot, maar niet het minst belangrijk, vallen veel relevante zaken buiten de ‘consensus’, zoals duurzame ontwikkeling, democratisering, en een egalitaire inkomensverdeling. Een taskforce van het Initiative for Policy Dialogue vatte de problemen met de Washingtonconsensus onlangs als volgt samen: te beperkte doelen (focus op prijsstabiliteit), te weinig instrumenten (nadruk op monetair en fiscaal beleid), en een excessieve focus op markten.⁸

groecijfers waar landen die braaf de recepten van de cheerleaders van globalisering volgden — codewoord: ‘Washingtonconsensus’ (zie kader) — alleen maar van konden dromen.⁴ En de mondiale crisis die volgde op de subprime crisis die augustus 2007 uitbrak in de Verenigde Staten (en niet zoals in 1982 in Latijns-Amerika, of zoals in 1997 in Azië) heeft de wereld geconfronteerd met de fragiliteit van globalisering, de tekortkomingen van niet adequaat gereguleerde financiële markten, en de systeemrisico’s van de enorme mondiale onbalans tussen besparingen en bestedingen.⁵

Deze problemen kunnen niet meer opgelost worden binnen de bestaande structuren of met de bekende neoliberale agenda voor deregulering en liberalisering die de afgelopen tijd dominant was. Tektonische veranderingen in de mondiale configuratie van invloed en macht hebben geleid tot een multipolaire wereld waarin niet langer één supermacht de dienst kan uitmaken. Het grotere gewicht van Brazilië, Rusland, India, China (de BRIC-landen) en andere ontwikkelingslanden heeft er inmiddels al toe geleid dat de G20 de rol heeft overgenomen van de allang niet meer representatieve G7/G8. En na afloop van de top van Londen van die G20, 2 april 2009, hebben nu ook de Amerikaanse president Obama en de Britse premier Brown de Washingtonconsensus officieel ten grave gedragen.⁶

GLOBAL GOVERNANCE

In de oorspronkelijke Washingtonconsensus was nauwelijks aandacht voor *governance*, het gedrag van publieke instituties. Dat is sindsdien veranderd, maar *governance* is niet alleen van belang in landen maar ook voor de wereldeconomie als geheel. De wereld is immers sociaal, economisch en cultureel steeds meer een *global village* geworden, terwijl de politieke integratie ver is achtergebleven bij economische globalisering. De Indiase premier Singh sloeg wat dat betreft de spijker op zijn kop toen hij stelde dat '[i]n this age of globalisation we have a global economy but it is not supported by a global polity to provide effective governance'. De *Financial Times* (24 oktober 2008) wees op de gevolgen van dit *global governance*-tekort voor beleidscoördinatie tegen de gevolgen van de crisis: 'Economics and finance may be global, but politics is still local. [...] Globalisation now co-exists, and often collides, with rising nationalism'.⁹

Het begrip *global governance* werd in 1995 gemunt door de Commission on Global Governance (CGG) in het rapport *Our Global Neighbourhood*. Dit eminente gezelschap was bij elkaar gehaald vanuit de dubbele constatering dat internationale ontwikkelingen — sleutelmoment: de val van de Berlijnse muur in 1989 — unieke nieuwe kansen boden op meer mondiale samenwerking om vrede, duurzame ontwikkeling en democratie te bevorderen, maar dat die mogelijkheden onvoldoende benut dreigden te worden door acties (of juist het gebrek daaraan) van regeringen en de Verenigde Naties — denk aan de Golfoorlog, etnische zuiveringen op de Balkan, bruut geweld in Somalië en genocide in Rwanda. *Global governance* werd door deze commissie neergezet als een vrij los begrip om processen van mondiale besluitvorming te duiden, en uitdrukkelijk niet als een wereldregering.¹⁰

Denk bij *global governance* dus niet aan een organisatie of structuur, maar

aan processen met een variabele geometrie, waarmee conflicterende belangen geacommodeerd kunnen worden en waardoor coöperatieve actie kan ontstaan. *Global governance* is in feite ‘governance without government’, waarin formele instituties en regimes met legitimiteit en de mogelijkheid van handhaving een belangrijke rol spelen, maar informele arrangementen ook. Internationale samenwerking is niet langer alleen een kwestie van intergouvernementele relaties tussen staten, maar ook van (netwerken van) niet-gouvernementele organisaties (ngo’s), bewegingen van burgers, transnationale ondernemingen, de academische wereld, en de massamedia.¹¹

EEN NIEUW OUD IDEE IN DE HERKANSING

Our Global Neighbourhood was indertijd een belangrijk rapport, maar is in het licht van wat we de afgelopen jaren hebben meegemaakt en inmiddels (zouden kunnen en moeten) weten nog steeds uiterst actueel. De huidige crisis drukt ons hardhandig op het feit dat de mondiale economische *governance* schromelijk tekortschiet, met grote maatschappelijke gevolgen in zowel rijke als ontwikkelingslanden.¹² Dat had anders kunnen lopen als gehoor was gegeven aan het voorstel dat de Commission on Global Governance vijftien jaar geleden deed voor een Economische Veiligheidsraad als mondiaal forum om ‘leiderschap te bieden op economisch, sociaal en milieugebied’.

Dit idee is opnieuw naar voren geschoven door een commissie van internationale deskundigen die onder leiding van Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz voorstellen heeft uitgewerkt voor de speciale Algemene Vergadering van de VN over de financiële en economische crisis in juni 2009. Een van de ‘diepgaande hervormingen om het internationale handels- en financiële systeem aan te passen aan de behoeften en veranderde condities van de eenentwintigste eeuw’ die deze commissie bepleit, is de instelling van een ‘mondiale economische coördinatieraad’.¹³

De crisis van de jaren dertig, waarin protectionisme hoogtij vierde en landen problemen probeerden af te wentelen op hun burens, leidde tot de breed gedeelde conclusie dat zo iets nooit meer mocht gebeuren. Dat resulteerde aan het einde van de Tweede Wereldoorlog in de oprichting van de Bretton Woods-instituties de Wereldbank en het IMF (1944). Hier kwam iets later het VN-systeem bij, maar dat is op economisch en sociaal terrein nooit helemaal uit de verf gekomen. De economische en sociale raad (Ecosoc) die in januari 1946 voor het eerst bijeenkwam, was bedoeld als coördinerend orgaan voor economisch en sociaal beleid, maar het IMF en de Wereldbank hebben zich, anders dan bijvoorbeeld de ILO, ondanks uitnodigingen daartoe nooit onder de paraplu van Ecosoc willen scharen. Onder auspiciën

van de huidige Ecosoc verschijnen belangwekkende rapporten en studies en worden relevante initiatieven genomen, maar het orgaan Ecosoc is niet veel meer dan een vrijblijvend discussieforum.

Kemal Derviş, tot voor kort de hoogste man bij het UNDP, kwam in 2005 met interessante nieuwe voorstellen voor de instelling en samenstelling van een economische en sociale Veiligheidsraad van de VN, met als belangrijkste taak meer samenhang en coördinatie in het mondiale economische en sociale beleid tot stand te brengen.¹⁴ En tijdens de huidige crisis hebben zowel de Duitse bondskanselier Merkel als de Franse president Sarkozy wel eens geopperd om zoiets als een economische Veiligheidsraad in te stellen. Dat voorstel ligt nu ook formeel op tafel bij de VN — ondanks alles de enige G192 — omdat de commissie van Stiglitz pleit voor het instellen van een gekozen en representatieve Global Economic Coordination Council, die binnen de VN een even gewichtige plaats zou moeten krijgen als de Algemene Vergadering en de Veiligheidsraad.

De nieuwe ‘Mondiale Economische Coördinatieraad’ die nu aan de wereldgemeenschap wordt voorgesteld zou als ‘democratisch representatief alternatief voor de G20’ staatshoofden en regeringsleiders elk jaar bijeen moeten brengen om ontwikkelingen op economisch, sociaal en ecologisch gebied te bespreken en daar leiding aan te geven, de consistentie en coherentie te bevorderen tussen de beleidsdoelen van belangrijke internationale organisaties, en bij te dragen aan de consensusvorming onder regeringen over effectieve en efficiënte oplossingen voor globale economische *governance* vraagstukken. Relevante internationale instituties — denk aan de ILO, het IMF, de Wereldbank, en de WTO — zouden deel moeten nemen aan dit nieuwe orgaan en er ondersteuning aan dienen te verlenen.¹⁵

Ronduit origineel is het idee van de commissie-Stiglitz om het werk van de nieuwe Raad en de Algemene Vergadering van de VN te laten ondersteunen door een panel dat is gemodelleerd naar het succesvolle IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). Specialisten uit alle delen van de wereld zouden in dit nieuwe panel samenwerken om langetermijntrends en belangrijke ontwikkelingen voor de wereldbevolking te volgen en te analyseren, problemen in de mondiale economische en financiële architectuur te identificeren, en beleidsaanbevelingen en mogelijk opties aan te dragen voor coherent internationaal optreden.

EEN NIEUWE BALANS TUSSEN NATIONAAL EN GLOBAAL

Econoom Arvind Subramanian, die lange tijd voor het IMF werkte en nu onder andere verbonden is aan het Peterson Institute for International Economics en Center for Global Development, merkte op dat de huidige

financiële crisis in de VS en veel andere rijke landen tot fundamentele vragen heeft geleid over het kapitalisme en de regulering van de financiële sector daarbinnen — de *Financial Times* organiseerde in haar kolommen een maandenlange discussie over ‘The future of capitalism’, waar leidende

De ideologische claim dat globalisering nog maar één soort beleid toelaat is in de praktijk allang ontkracht

internationale economen en andere intellectuelen aan deelnamen. Het is opvallend dat zulke discussies in ontwikkelingslanden niet of nauwelijks gevoerd worden, aldus Subramanian.¹⁶ Hij wijt dit niet alleen aan het feit dat de huidige crisis in de VS is begonnen, maar ook aan de

grotere rol die de staat is blijven spelen in meer succesvolle ontwikkelingslanden als China en India, juist ook in de financiële sector.

De ideologische claim dat globalisering nog maar één soort beleid toelaat zonder ruimte voor nationale of regionale invullingen is in de praktijk allang ontkracht, bijvoorbeeld door landen (waaronder Maleisië) die tegen alle internationale adviezen in tijdens de Azië-crisis van 1997 met succes controles op grensoverschrijdend kapitaalverkeer invoerden. In de huidige crisis blijkt opnieuw dat Margaret Thatchers adagium ‘There is no alternative’ (Tina) geen hout snijdt en dat er nog steeds keuzes gemaakt kunnen worden. Dat zal ook gebeuren, nu de komende tijd in veel landen de grens tussen staat en markt opnieuw gedefinieerd zal moeten worden, niet alleen voor de financiële sector. Van een zekere renationalisering van beleid is in veel landen nu al sprake, dus ook over de balans tussen nationaal beleid en globalisering komen fundamentele vragen en opties op de agenda.¹⁷

Welke keuzes daarbij uiteindelijk ook gemaakt worden, autarkie is geen optie. In alle gevallen zijn internationale coördinatiemechanismen nodig om interdependenties te managen, grensoverschrijdende problemen op te lossen, en af te spreken hoe nationale staten voldoende beleidsruimte krijgen voor het oplossen van problemen die de reeds gerealiseerde globalisering met zich meebrengt. Crises kunnen ingrijpende gevolgen hebben voor heel veel mensen — wat we nu ook zien gebeuren — maar bieden vaak ook nieuwe kansen. Als de huidige bezinning op de oorzaken van de financiële en economische crisis ruimte biedt voor nieuwe initiatieven zoals van de commissie-Stiglitz om tekortkomingen in de mondiale economische *governance*-structuur te repareren, wordt de wereld van morgen effectiever en representatiever georganiseerd om vorm en inhoud te geven aan mondiale ontwikkeling en landen en bevolkingen daarin hun eigen keuzes te laten maken. En om over nationale grenzen heen de nieuwe problemen en uitdagingen tegemoet te kunnen treden die op ons pad komen.

Literatuur

- Commission on Global Governance (CGG), *Our Global Neighbourhood*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Davies, James, Susanna Sandström, Anthony Shorrocks en Edward Wolff, *Estimating the Level and Distribution of Global Household Wealth*. UNU-WIDER Research Paper nr. 2007/77, 2007.
- Department for International Development (DFID), *DFID Horizon Scan. The Long-Term Context for Development: 2008*. Londen: DFID, 2009.
- Derviş, Kemal. *A Better Globalization. Legitimacy, Governance, and Reform*. Washington, D.C.: Center for Global Development, 2005.
- Findlay, Ronald, en Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty. Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- G20, 'The Global Plan for Recovery and Reform', 2 april 2009, beschikbaar op www.londonsummit.gov.uk/resources/en/PDF/final-communicue.
- Jacobs, Didier, *Global Democracy. The Struggle for Political and Civil Rights in the 21st Century*. Nashville: Vanderbilt University Press, 2007.
- Mahbubani, Kishore, 'Why Asia stays calm in the storm', *Financial Times*, 29 oktober 2008.
- Milanovic, Branko, *Worlds Apart. Measuring International and Global Inequality*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Milanovic, Branko, 'An even higher global inequality than previously thought. A note on global inequality calculations using the 2005 ICP results'. Eerste versie, 28 december 2007, beschikbaar op <http://siteresources.worldbank.org/INTDECINEQ/Resources/GlobalInequality.pdf>.
- Moatti, Sandra, 'Le nouveau Bretton Woods attendra', *Alternatives Economiques*, nr. 280 (mei 2009), 53-57.
- National Intelligence Council (NIC), *Global trends 2025. A transformed world*. NIC, 2008, beschikbaar op http://www.dni.gov/nic/PDF_2025/2025_Global_Trends_Final_Report.pdf.
- Ocampo, José Antonio, en Rob Vos (red.), *Uneven Economic Development*. Londen: Zed Books, 2008.
- Rodrik, Dani, *One Economics, Many Recipes. Globalization, Institutions, and Economic Growth*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Serra, Narcís, Shari Spiegel en Joseph E. Stiglitz, 'Introduction. From the Washington Consensus Towards a New Global Governance', in: Narcís Serra en Joseph E. Stiglitz (red.), *The Washington Consensus Reconsidered. Towards a New Global Governance* (pp. 3-13). Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Stiglitz, Joseph E., José Antonio Ocampo, Shari Spiegel, Ricardo Ffrench-Davis en Deepak Nayyar, *Stability with Growth. Macroeconomics, Liberalization, and Development*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Subramanian, Arvind, 'Coupled economies, Decoupled Debates', *Business Standard*, 30 april 2009, beschikbaar op www.business-standard.com/india/news/arvind-subramanian-coupled-economies-decoupled-debates/356568.
- Toye, John, en Richard Toye, *The UN and Global Political Economy. Trade, Finance, and Development*. United Nations Intellectual History Project Series. Indianapolis: Indiana University Press, 2004.
- United Nations (UN), 'Recommendations by the Commission of Experts of the President of the General Assembly on reforms of the international monetary and financial system', A/63/xxx, 19 maart 2009, beschikbaar op www.un.org/ga/president/63/letters/recommendationExperts200309.pdf.
- United Nations Conference on Trade and Development (Unctad), *The Global Economic Crisis. Systemic Failures and Multilateral Remedies*. Geneve: Unctad, 2009.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN-Desa), 'Background Note on The Global Financial and Economic Crisis, Its Impact on Development, and how the World Should Respond', maart 2009, beschikbaar op

- www.un.org/ga/president/63/interactive/financialcrisis/desabackground.pdf.
- Weisman, Jonathan, en Alistair MacDonald, 'Obama, Brown Strike Similar Notes on Economy', *The Wall Street Journal*, 3 april 2009, beschikbaar op <http://online.wsj.com/article/SB123871661163384723.html>.
- Went, Robert, 'Hoe verder met globalisering?', *Bestuurskunde* 17 (2008), nr. 4, 46-54.
- Williamson, John (red.), *Latin American Adjustment. How Much Has Happened?* Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1990.
- Wolf, Martin, *Fixing Global Finance*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2008.
- World Commission on the Social Dimension of Globalization, *A Fair Globalization. Creating Opportunities for All*. Genève: ILO, 2004.
- Noten*
-
- 1 Findlay en O'Rourke 2007.
 - 2 Zie over inkomensverschillen bijv. het werk van Branko Milanovic (2005, 2007), onderzoeker bij de Wereldbank, en de geactualiseerde versie van *The World Economic and Social Survey 2006* van het Department for Economic and Social Affairs (DESA) van de VN (Ocampo en Vos 2008). Zie over vermogensverschillen bijv. de studie van het World Institute for Development Economics Research (WIDER) van de universiteit van de VN (Davies e.a. 2007).
 - 3 World Commission on the Social Dimension of Globalization 2004.
 - 4 Rodrik 2007.
 - 5 Moatti 2009; Unctad 2009; Wolf 2008.
 - 6 DFID 2009; G20 2009; National Intelligence Council 2008; Weisman en MacDonald 2009.
 - 7 Rodrik 2007.
 - 8 Stiglitz e.a. 2006; Toye en Toye 2004; Williamson 1990.
 - 9 Mahbubani 2008; Serra e.a. 2008.
 - 10 CGG 1995.
 - 11 CGG 1995; Jacobs 2007.
 - 12 Unctad 2009; UN-Desa 2009.
 - 13 UN 2009.
 - 14 Derviş 2005.
 - 15 UN 2009; UN-Desa 2009.
 - 16 Subramanian 2009.
 - 17 Went 2008.

En zo werd ik Handvest van de Aarde-man

Een rigoureuze herdefiniëring van de nucleaire dimensies van de NAVO en van de reikwijdte en missie van de NAVO is zelf noodzakelijk om te komen tot een wereldwijde 'nucleaire orde'. Dan kan ook inhoud worden gegeven aan een heldere samenwerking met de Russische Federatie in de bestrijding van terrorisme, de behartiging van energiebelangen en de strijd tegen klimaatverandering.

.....
 door *Ruud Lubbers*

De auteur is oud-premier en voormalig Hoge Commissaris voor de vluchtelingen van de VN.

TWINTIG JAAR NA DE VAL VAN DE MUUT groeien wij naar een multipolaire wereld en nieuwe vormen van *governance*. Zelf heb ik sinds 1994 veel tijd gestoken in de 'globalisering'. Ik werd daar zelfs hoogleraar in en legde uit waarom de mensen behoefte hadden aan dat nieuwe woord. Dat kwam vooral doordat de technologie, met name de informatie- en communicatietechnologie, de wereld grenzeloos maakte en ook de economie, met name de financiële dimensie, van karakter deed veranderen. Tegelijk beleefde ik van nabij de antiglobaliseringsbeweging en de zorgen over 'a race to the bottom', die pas aan kracht inbond toen het bedrijfsleven zich onder druk van *civil society*, vooral van de ngo's, steeds meer bekende tot maatschappelijk verantwoord ondernemen. En zo werd ik Handvest van de Aarde-man.

HANDVEST VAN DE AARDE

Dat Handvest van de Aarde gaat terug op de Earth Summit in 1992, waar vertegenwoordigers van ngo's en inheemse volkeren hun zorgen over een ongeremde markteconomie konden uiten en stelden dat ecologie min-

stens zo belangrijk is als de economie. Daarna volgde een zeer intensieve wereldwijde dialoog, waarbij de civil society duidelijk maakte dat wij — om werkelijk ‘vooruit te gaan’ — dienen te erkennen dat we te midden van een schitterende verscheidenheid aan culturen en levensvormen één menselijke familie vormen en één aardse gemeenschap met een gemeenschappelijke bestemming.

VERSCHILLEN TUSSEN DE UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN HET HANDVEST VAN DE AARDE

Vergelijkt men het Handvest van de Aarde zoals dat in 2000 gereedkwam met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948, dan valt als eerste het volgende verschil op: ging het in 1948 over soevereine naties, nu gaat het over één mensheid met een gemeenschappelijke bestemming, waarin volkeren zich met elkaar en met de natuur verbonden gaan weten (punt 1).

Diversiteit en duurzaamheid — respectievelijk punt 2 en 3 — paren zich zo aan het besef tot één gemeenschap te horen. En zo leert het Handvest

van de Aarde ons ook dat — punt 4 — ‘het partnerschap van regering, burgers en bedrijfsleven essentieel is voor doeltreffend bestuur’.

Deze vier punten gingen steeds meer samen met spiritualiteit. Sommigen (zoals Jürgen Habermas) spreken zelfs van een postseculiere samenleving, en in het bedrijfsleven wordt, zo schrijft de SER, aan de 3 P’s — *people, planet* en *profit* — steeds vaker de P van *pneuma* (het Griekse woord voor spiritualiteit, adem) toe-

Echt modern denken gaat verder dan de Verlichting, met haar eenzijdige accent op het individu en het alleen aan seculiere instellingen toevertrouwen van het algemeen belang

gevoegd. Het valt op hoezeer spiritueel denken zijn plaats heeft gekregen in het Handvest van de Aarde. Het is alsof echt modern denken en leven verder gaat dan de verlichting, met haar eenzijdige accent op het individu en het alleen aan seculiere instellingen toevertrouwen van het algemeen belang.

In 2000 werd het Handvest van de Aarde vastgesteld en sindsdien groeit de steun van hen die leven en werken naar deze verklaring, waarvan de laatste zin luidt: ‘Laat onze tijd de geschiedenis ingaan als een tijdperk van de omslag naar een nieuwe eerbied voor het leven, de vastbeslotenheid duurzaamheid te realiseren, een intensivering van de strijd voor rechtvaardigheid en vrede, en de vreugdevolle viering van het leven.’

In 2008 bestond de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens zestig jaar. Dit vormde de aanleiding voor mijn boek *Inspiration for global governance. The Universal Declaration of Human Rights and the Earth Charter*.¹ Dit boek laat zien hoe belangrijk het is voort te gaan met het tot gelding brengen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, maar dat te complementeren met het Handvest van de Aarde. Wij leven nu immers in het tijdperk van globalisering, met al zijn tekorten en al zijn beloftes. *Inspiration for global governance* markeert de weg van individuele rechten uit de Universele Verklaring naar gemeenschappelijke verantwoordelijkheden (het Handvest van de Aarde). Deze uitdaging wordt in haar vijf nieuwe dimensies vooral door de jongere generatie opgepakt. Zij voelen zich bijzonder aangesproken door het Handvest van de Aarde.

Dit alles gaat niet alleen over ethiek en hoe inhoud gegeven moet worden aan een gemeenschappelijke lotsbestemming; het gaat in de politiek nadrukkelijk ook om het vorm geven aan een multipolaire wereld.

EEN MULTIPOLAIRE WERELD

President Obama heeft aangegeven te willen samenwerken met andere landen. Dat blijkt bij het werken aan een nieuw Bretton Woods, uit de in Den Haag gehouden conferentie over Afghanistan, maar in het bijzonder uit zijn initiatieven op het terrein van nucleaire wapens. Dat is dus een specifiek punt om multipolariteit in de praktijk te brengen.

In april 2009 begon Obama inhoud te geven aan zijn inzet om kernwapens te reduceren en uiteindelijk uit te bannen, in overeenstemming met het non-proliferatieverdrag (NPV). In Londen sprak hij met de Russische president Medvedev en kort daarop, in zijn toespraak in Praag, was kernwapenreductie het voornaamste thema. Het Nuclear Security Project, begonnen met een publicatie in *The Wall Street Journal* van de oude coryfeeën Shultz, Perry, Kissinger en Nunn,² bereikt nu de daadwerkelijke politiek. Tijd voor actie.

Toch is er nog weinig daadwerkelijke voorbereiding voor de NPV Review Conference in 2010. En de betrekkingen tussen Washington en Moskou zijn ernstig beschadigd. Het is tijd opnieuw naar de NAVO in Europa te kijken en naar de rol van de tactische (niet-strategische) nucleaire wapens in NAVO-verband; reden om te komen tot een vervolg op *Moving beyond the stalemate*, waarvoor ik in april 2006 het derde *briefing paper* voor het internationale energieprogramma van Clingendael schreef.³ Ik houd daarbij sterk rekening met wat ik dit jaar hoorde op de Carnegie International Non-Proliferation Conference in Washington en de Overcoming Nuclear Dangers Conference in Rome, waarvan de sponsors de Italiaanse minister

van Buitenlandse Zaken, het Nuclear Security Initiative en het World Political Forum (Gorbatsjov!) waren. Bij het schrijven van dit vierde vervolg op *Moving beyond the stalemate* gaf ik bijzondere aandacht aan de (nucleaire) missie van de NAVO in Europa en aan de urgentie om de NPV Review Conference in 2010 goed voor te bereiden. Dit leidde tot de volgende acht punten:

1. Na de indrukwekkende toespraak van Barack Obama in Praag op 5 april 2009 is voor de Europese Unie, en meer in het bijzonder voor Javier Solana, de Hoge Vertegenwoordiger van het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid, de tijd gekomen om de NAVO te vragen nucleaire wapens weg te halen uit Europese NAVO-landen die zelf geen nucleaire wapens bezitten.

Het is tijd de situatie te beëindigen waarin deze systemen ‘geheim’ zijn omdat dat goed is voor de afschrikking, maar waardoor deze systemen tegelijk ‘immuun’ zijn voor democratische afwegingen; waarin de regeringen van deze Europese NAVO-geallieerden het in het licht van het verleden niet hoffelijk vinden dit op de agenda van overleg met de VS te zetten; waarin de VS er op hun beurt tegen opzien dat op de agenda te zetten, alsof er sprake zou zijn van minder loyaliteit over en weer.

Daarom is actie van de kant van Javier Solana nodig. De verwijdering is inhoudelijk van weinig betekenis, maar in termen van politieke symboliek natuurlijk wel. Iedereen zal begrijpen dat de Europese Unie het initiatief van Obama en Medvedev gericht op nucleaire wapenbeheersing wel wil steunen.

2. Vooruitgang bereiken met een wereldwijde orde wat betreft het gebruik van nucleaire technologie, gebaseerd op de beginselen van het NPV, betreft drie zaken.

De ‘eerste stap’, zoals president Obama die zelf formuleerde, is een nieuw START-verdrag; de ratificatie van de CTBT (Comprehensive Test Ban Treaty); en een nieuw verdrag dat de productie van splijtstofmaterialen geschikt en bedoeld voor nucleaire wapens verifieerbaar tot een einde brengt (de zogenaamde Cut-off Treaty).

De tweede stap is het bereiken van verdere vooruitgang met regionale kernwapenvrije zones. Een belangrijke mijlpaal na het succes in Latijns-Amerika is de kernwapenvrije zone in Centraal-Azië, waarvoor in maart 2009 een verdrag van kracht werd. Nu is de tijd gekomen Zuid-Afrika te steunen, opdat Afrika’s initiatief voor een kernwapenvrij Afrika realiteit wordt. P5-landen, in het bijzonder de Verenigde Staten en Rusland, zouden de door Afrika gevraagde garantie moeten geven nooit met nucleaire wa-

pens in Afrika tussenbeide te komen. Als die belemmering voor een kernwapenvrij Afrika is opgeruimd zou Egypte eerder geneigd zijn om partner in dat verdrag te worden. En dat laatste kan dan wellicht een initiatief voor een kernwapenvrij Midden-Oosten op gang brengen. Hoewel dit een doel is voor de langere termijn zal iemand de taak moeten krijgen een proces in kaart te brengen waardoor een kernwapenvrij Midden-Oosten stap voor stap ontwikkeld kan worden. Daarbij is het belangrijk overeen te komen dat de eerste stap gezet wordt bij gelegenheid van de NPV Review Conference en de volgende stappen na 2010. Dit alles moet gebeuren als een voorwaarde en instrument voor vrede in het Midden-Oosten.

Op de derde plaats is het belangrijk om te komen tot een succesvolle NPV Review Conference. Vooralsnog schiet de zogenaamde *PrepCom* daar-

voor tekort. Het noodzakelijk dat iemand belast wordt met de taak de 13 punten van 1995 te actualiseren, opdat daarover overeenstemming bereikt kan worden. Dit moet goed voorbereid worden vóór de NPV Review Conference zelf, opdat daar inderdaad consensus over een geactualiseerd 13-puntenplan bereikt kan worden.

*Een soort van
Veiligheidsraad+ moet leiding
geven aan het wereldwijd
tot stand komen van een
overtuigende nucleaire orde*

Om in 2010 werkelijk tot een succesvolle NPV Review Conference te komen moet ook inhoud gegeven worden aan wat president Obama in Praag zei: ‘We zullen samen het non-proliferatieverdrag moeten versterken als een basis voor multipolaire samenwerking.’ Een geloofwaardige en werkelijk indrukwekkende actie zou zijn dat de P5 zichzelf zo ‘nederig’ tonen — we kunnen het niet alleen af — dat zij Brazilië, Zuid-Afrika, Japan, India en de EU/Euratom uitnodigen om de handschoen samen op te nemen. Deze tien nucleaire machten zouden dan, als een soort Veiligheidsraad+ voor nucleaire aangelegenheden, leiding kunnen gaan geven aan het proces, opdat het wereldwijd werkelijk komt tot een overtuigende nucleaire orde.

3. Dit is inderdaad urgent met het oog op de zich nu aandienende NPV Review Conference in 2010. Het zou van symbolische en grote inhoudelijke betekenis zijn als de P5 hun waardering zichtbaar maken voor Brazilië, Zuid-Afrika en Japan, als landen die wel het vermogen hebben om nucleaire wapens te ontwikkelen, maar er desalniettemin voor kozen dat niet te doen. Natuurlijk, de geschiedenis van deze drie is erg verschillend. Brazilië werkte samen met Argentinië en doet dat nog steeds. Die twee samen waren de mogelijke ‘haves’ in Zuid-Amerika en staan nu centraal in dat

kernwapenvrije continent. Brazilië zou daarom, uitgenodigd tot de bovengenoemde tien, veel meer meebrengen dan Brazilië alleen.

Zuid-Afrika erfde zijn vermogen nucleaire wapens te ontwikkelen van het apartheidregime, maar het nieuwe Zuid-Afrika koos bewust voor het NPV en nam de leiding in het tot stand brengen van een kernwapenvrij Afrika. Japan, in lijn met Duitsland, zag af van nucleaire wapens en rekende volgens de traditie op de 'nucleaire paraplu' van de VS. Japan is onder de 'have-nots' waarschijnlijk het verst gevorderd in *Atoms for Peace*. Japan heeft een bijzondere belangstelling voor een wereldwijde nucleaire orde, met inbegrip van de betekenis die dat heeft voor de klimaatveranderingsuitdaging.

Ten slotte een woord over India en de Europese Unie. India schond nooit het NPV; het bleef daar gewoon buiten. Maar nu kan ook voor India de tijd gekomen zijn de NPV-beginselen te aanvaarden als een 'have', wat zou inhouden dat het land zijn nucleaire wapens moet verminderen en uiteindelijk uitbannen. Daar is alle reden voor, gezien ook de belofte van de toenmalige eerste minister Rajiv Gandhi in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.

De Europese Unie, handelend namens Euratom, kan een cruciale partner zijn in de '10', om daar het supranationale concept op tafel te leggen, de praktijk inbegrepen waarbij landen aanvaarden zelf niet de eigenaar te zijn van splijtstofmateriaal voor vreedzame doelen. Het International Atomic Energy Agency (IAEA) of een alternatief daarvoor zou die eigenaar kunnen zijn.

4. Inderdaad, de '10' zouden een cruciale rol kunnen spelen bij het realiseren van een wereldwijde nucleaire orde. Een prominentere rol voor regionale aanpakken kan echter ook zeker geen kwaad: landen maken zich nu eenmaal druk over hun regionale veiligheidsbelangen. Het is duidelijk dat het veel tijd zal kosten om na Latijns-Amerika, Centraal-Azië en Afrika ook het Midden-Oosten, Zuidoost-Azië en Noord-Azië (Japan en Noord- en Zuid-Korea; Mongolië is al kernwapenvrij) kernwapenvrij te maken. Maar toch.

5. De '10' zullen ook EU/Euratom in hun midden hebben. Dat is om verschillende redenen belangrijk: de EU vertegenwoordigt belangrijke niet-kernwapenstaten en brengt de ervaring van Euratom mee. De laatste tien jaar is het idee geopperd van internationale brandstofbanken: hierdoor zou het aantal nucleaire leveranciers beperkt kunnen worden, terwijl ondertussen het in het NPV verankerde recht van iedere staat om zelf verrijking voor vreedzame doelen onder supervisie van het IAEA te praktiseren, onaangetaast kan blijven. In de huidige situatie zijn beide doelstellingen

praktisch niet te verenigen, maar de brandstofbanken zouden het mogelijk maken.

Het opwaarderen van het IAEA tot een supranationale autoriteit die eigenaar is van het splijtstofmateriaal voor vreedzame doeleinden – zoals Euratom dat al vijftig jaar is – verdient ernstig overwogen te worden en besproken in de voorgestelde groep van ‘10’. Dit nieuwe systeem kan dan stapsgewijs, per kernwapenvrije zone, in gebruik genomen worden. In het Midden-Oosten kan dat de moeite waard zijn voor én Iran én voor de Arabische Staten én Israël.

De EU respectievelijk Euratom kan ten slotte ook een belangrijke gesprekspartner binnen de ‘10’ zijn bij het evalueren van de voors en tegens van recycling versus eenmalig gebruik van verrijkt uranium.

6. De overeenkomst tussen Washington en New Delhi werd door vele landen en deskundigen vanuit het NPV-perspectief ernstig bekritiseerd. Met de kennis van vandaag kunnen wij echter vaststellen dat het IAEA en de ‘nuclear suppliers group’ wegen hebben gevonden deze overeenkomst als een stap voorwaarts te benutten.

Het is nu dan ook tijd India op te roepen inhoud te geven aan de belofte die Rajiv Gandhi deed aan de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Het land kan vanaf nu met Obama en Medvedev gaan werken aan een verantwoordelijk en goed gecontroleerd gebruik van nucleaire technologie voor vreedzame doelen (*Atoms for Peace*) onder gelijktijdige vermindering en uiteindelijk uitbannen van nucleaire wapens door de kernwapenstaten.

7. Punt 1 ging over de NAVO en de mogelijkheden voor de Europese NAVO-leden die zelf geen kernwapens bezitten om daadwerkelijk kernwapenvrije landen te worden. Na het akkoord tussen Obama en Medvedev in Londen en de toespraak en beloften van de Amerikaanse president in Praag, is het hoog tijd dat de NAVO prioriteit geeft aan het maken van afspraken met de Russische Federatie, zodat het komt tot een wereldwijde ‘nucleaire orde’, en met het oog daarop ook aan het beëindigen van de expansie van de NAVO in de voormalige Oostbloklanden. Begrijpelijkerwijs was de NAVO na de Koude Oorlog zeer populair in die staten. Partnership for Peace was een goed concept, maar aan die staten het NAVO-lidmaatschap in het vooruitzicht te stellen was ‘een brug te ver’. Daarvoor waren voor de VS de energiebelangen te vitaal. Het Europese Energie Handvest kan echter een goed alternatief blijken te zijn.

8. Al met al is een rigoureuze herdefiniëring van de nucleaire dimensies van de NAVO en de reikwijdte en missie van de NAVO zelf noodzakelijk om

te komen tot een wereldwijde ‘nucleaire orde’. Op die manier kan tevens inhoud gegeven worden aan een heldere samenwerking met de Russische Federatie wat betreft bestrijding van terrorisme en het adresseren van energiebelangen en klimaatverandering. De aanpak om middels P5+5 te werken aan *Moving beyond the stalemate* en het opwaarderen van het IAEA tot ‘supranationaal’ (net als Euratom) is urgent om de NPV Review Conference in 2010 te doen slagen. Voor het slagen van de genoemde stappen om tot een wereldwijde nucleaire orde te komen is het bovendien noodzakelijk dat de VS en de Russische Federatie het eens worden over het definitief beëindigen van de Koude Oorlog, daarbij inbegrepen een beter antwoord op de Iraanse ‘dreiging’ door ‘missile defence’ in Polen en Tsjechië.

Noten

- 1 Ruud Lubbers, Willem van Genugten en Tineke Lambooy, *Inspiration for global governance. The Universal Declaration of Human Rights and the Earth Charter*. Deventer: Kluwer, 2008. Van Genugten is expert in internationaal recht en de VN; Tineke Lambooy is expert in maatschappelijk verantwoord ondernemen.
- 2 George P. Shultz, William J. Perry, Henry A. Kissinger and Sam Nunn, ‘A World Free of Nuclear Weapons’, *The Wall Street Journal*, 4 januari 2007.
- 3 Zie http://www.clingendael.nl/publications/2006/20060421_CIEP_BriefingPaper_Lubbers_NuclearChallenge_FollowUp.pdf. Zie ook mijn bijdrage ‘Nucleaire uitdaging aanpakken met supranationale autoriteit’, in: Thijs Jansen, Janne Nijman & Jan Willem Sap (red.), *Burgers en barbaren. Over oorlog tussen recht en macht* (CDV, Zomer 2007). Boom: Amsterdam, 2007, pp. 163-176.

Een unieke eensgezindheid tussen de grootmachten

De relaties tussen de vaste mondiale spelers op het terrein van de wereldpolitiek zijn opvallend goed. Vooral de collectieve omarming van de liberale internationale economische orde wijst op een historisch uitzonderlijke consensus tussen de grootmachten. Ook de normerende en regulerende betekenis van internationaal recht wint aan kracht. Nu komt het erop aan dat burgers in resterende conflictgebieden dankzij de eensgezindheid tussen de grootmachten een betere bescherming krijgen.

door *Jaap de Wilde*

De auteur is hoogleraar internationale betrekkingen en machtspolitiek aan de Rijksuniversiteit Groningen.

ER IS IETS MERKWAARDIGS AAN DE HAND met het wetenschappelijk vaststellen van de machtsorde in de internationale betrekkingen. Enerzijds denken we in supermachten, grootmachten, hegemoniale machten en machtsevenwichten. Anderzijds weten we dat er een groot verschil zit tussen machtsmiddelen en succesvolle machtsuitoefening. Een supermacht kan het afleggen tegen een kleine staat (Vietnamoorlog) of kan zich verslikken in een democratiseringsproces (de Amerikaanse bezetting van Irak sinds 2003). Een oppermachtige coalitie van landen (NAVO) kan machteloos staan tegen een tribale netwerkmilitie (de Taliban en opiumhandel in Afghanistan en Pakistan). Asymmetrische oorlogvoering wordt dat genoemd. Ook per thema (*issue area*) kunnen de machtsverhoudingen essentieel verschillen: militair zijn de Verenigde Staten een supermacht, terwijl de wereldeconomie al sinds de jaren zeventig geen supermacht meer kent, maar Amerikaanse, Aziatische en Europese machtsconcentraties. Het idee dat machtsrelaties per definitie conflictueus zijn, is onjuist. Uiteraard is

er altijd concurrentie en zijn er botsende ambities, maar op veel terreinen gebeurt dat in een context van samenwerking.

De neorealistische machtsberekening à la Mearsheimer wordt dan ook alom als te simplistisch gezien.¹ Demografie, bruto nationaal product en militaire bestedingen zeggen wel iets over de internationale machtsorde, maar bepaald niet alles. De machtsverhoudingen bij klimaatonderhandelingen of bij geschillenbeslechting binnen de wro of bij het tot stand brengen van VN-Veiligheidsraadsresoluties zijn steeds weer anders. Ook het discours wisselt sterk van thema tot thema: Waarom draait de strijd? Wat is de inzet? Wat geldt als succes? Wel zijn er steeds ongeveer dezelfde hoofdrolspelers bij betrokken, en vaak hebben die ook het prestige van grootmacht of supermacht, waardoor het weer te ver zou gaan om de *overall* machtsanalyse als zinloos overboord te gooien.

Als we dus zeggen dat de Verenigde Staten een supermacht zijn, wil dat dus niet zeggen dat zij daadwerkelijk of overwegend succesvol zijn in de internationale politiek. Het wil wel zeggen dat zij altijd een rol spelen of dat direct kunnen gaan doen zodra ze daartoe besluiten. Hun gedrag moet dus altijd in de politieke analyse meegenomen worden. Daar gaat dan op zich weer een machtsverhogende werking van uit: steun aan de VS op het ene dossier kan te gelde gemaakt worden bij verzoek om steun op andere dossiers; oppositie tegen de VS op het ene dossier kan oppositie van de VS op andere dossiers opleveren. Vooral aan deze mogelijkheden voor *linkage politics* ontleen grote spelers veel van hun macht.²

I+5-STRUCTUUR

Het bepalen van de machtsorde begint derhalve met de vraag wie de vaste mondiale spelers zijn in de wereldpolitiek. De traditionele indicatoren daarvan zijn militair, politiek en economisch. Er moet een economische machtsbasis zijn, een politieke bereidheid tot machtsuitoefening en een militair vermogen om conflicten beslissend te beïnvloeden (wat iets anders is dan ze te winnen). Een vierde, hierop gebaseerde indicator, is zeker zo belangrijk: de perceptie van andere politieke actoren dat de eerste drie indicatoren inderdaad op een mondiale speler duiden. Dit laatste is te ontdekken door het dominante politieke discours in ogenschouw te nemen: als men denkt in termen van supermachten en grootmachten dan verkrijgen die daarmee een deel van hun macht. Tekenend is bijvoorbeeld dat de economische groei van China van meet af aan en alom als een ontwikkeling tot mondiale grootmacht geïnterpreteerd wordt, terwijl dezelfde groei in India met veel minder angst en argwaan wordt gadeslagen. Imago doet ertoe.

Voorts is van belang in welke context mondiale macht wordt uitgeoefend. Dit betreft ten eerste de bilaterale relaties tussen de traditioneel gedefinieerde groot- en supermachten. In de neorealistische machtsberekening à la Waltz³ wijst dit op de vraag naar de polariteit in het internationale systeem: tijdens de Koude Oorlog sprak men van de bipolariteit tussen Sovjet-Unie en VS als het hoofdkenmerk van het systeem. Na de Koude Oorlog is in enige mate sprake van unipolariteit van de Verenigde Staten, de enig overgebleven militaire supermacht. Maar de meeste analisten zien meer spelers in deze divisie: de Russische Federatie blijft een mondiale speler vanwege zijn militaire (nucleaire) vermogens en vanwege zijn geopolitieke ligging. Die ligging maakt de Federatie een automatische speler in Europa, de Kaukasus, het Midden-Oosten, Centraal-Azië, het Verre Oosten, het Noordpoolgebied en daarmee Noord-Amerika. Slechts in Latijns-Amerika, Afrika, Zuidoost-Azië en de Pacific is Rusland niet 'van nature' als buurland aanwezig. China wordt in het rijtje geplaatst vanwege zijn economische groei, die militaire vertaling krijgt, zijn demografische omvang en zijn dictatoriale politieke regime (waar men met name in het Westen, Japan en India nerveus van wordt). Het ruimteprogramma van China, alsook de recente militaire aanwezigheid in de Golf van Aden (om piraterij tegen te gaan) worden geïnterpreteerd als signalen van groeiende internationale machtsambities. Temeer omdat China's economische belangen om voorzieningszekerheid van grondstoffen vraagt. De EU en Japan spelen mondiaal primair mee vanwege hun economisch gewicht.

De bilaterale relaties met de Russische Federatie vervallen nog steeds in Koude Oorlogsretoriek, maar ondertussen wordt gewoon zaken gedaan met Gazprom en het Kremlin

Hetzelfde kan gaan gelden voor India. Ook Brazilië wordt steeds vaker genoemd, met name in uitspraken over de BRIC-landen: Brazilië, Rusland, India en China. Op deze wijze kom je dus op een 1+5-structuur uit; mogelijk in de naaste toekomst 1+6, al heeft Brazilië nog een lange weg te gaan voordat het zijn regionale machtspositie weet te overstijgen.⁴

Opvallend aan de bilaterale relaties tussen deze zeven staten is dat ze betrekkelijk goed zijn. Op eco-

nomisch terrein zijn ze, hoe competitief ook, zelfs uitstekend. China heeft politiek-militaire spanningen met zijn burens uit dit rijtje, met name India en Japan. Ook de politieke relaties met de VS hebben een negatieve lading, en dan vooral door Taiwan enerzijds en de Amerikaanse machtsambities in Midden-Oosten en Centraal-Azië anderzijds. In Europa wordt ook nog wel

eens op de beroerde mensenrechtensituatie in China geweest. Maar van een mondiale militaire concurrentie zoals tijdens de Koude Oorlog tussen Sovjet-Unie en VS is geen sprake; ook niet van wederzijdse *containment* doctrines.

De politieke bilaterale relaties met de Russische Federatie vervallen nog steeds vrij gemakkelijk in een echo van Koude Oorlogsretoriek. Maar het is een echo. De EU worstelt met de politieke dimensie van haar grondstoffenafhankelijkheid (en gebruikt die angst handig voor de harmonisatie van het Europese energiebeleid en voor versterking van de nucleaire lobby). Maar ondertussen wordt gewoon zaken gedaan met Gazprom en het Kremlin, en mag men zich gelukkig prijzen dat Rusland niet nog verder uiteen is gevallen.

PACIFICERENDE WERKING GLOBAL GOVERNANCE

De context van de mondiale machtsuitoefening is echter groter dan dit beeld van bilaterale relaties tussen super- en grootmachten. Die context wordt sterk bepaald door geïstitutionaliseerde multilaterale fora. Dit betreft met name het VN-systeem en daarbuiten de besprekingen van de G7, G8 en G20 (die volgens Zbigniew Brzezinski plaats dienen te maken voor een bilaterale G2 van China en de VS⁵).

De invloed van multilaterale relaties binnen internationale organisaties (IO's) is tweërlei. Ten eerste betreft het een invloed op de diplomatieke dimensie van de machtsstrijd. De machtspolitieke conflicten binnen IO's zijn groot en vaak fundamenteel, maar de procedures voor overleg, lobbyen, commissievorming, rapportage, besluitvorming enzovoort leveren regimes op die de onderlinge verwachtingspatronen stabiliseren. Ze vormen een buffer tegen ongewenste escalaties. Ook de normerende en regulerende betekenis van internationaal recht wint hiermee aan kracht op het hoogste niveau van de wereldpolitiek. Zolang de 1+5 niet bij de onderhandelingstafels weglopen, is de pacificerende werking ervan groot. De mogelijkheid van weglopen is bovendien zelf een verrijking van het diplomatieke instrumentarium en daarmee een extra sport aan de escalatieladder. De wijze waarop de Russische Federatie en de NAVO met elkaar omgaan — als magneten die elkaar soms aantrekken en dan weer afstoten — illustreert dit.

Ten tweede hebben die regimes invloed op de samenstelling van het spelersveld op het mondiale niveau. Een goed voorbeeld is de VN-Veilighedsraad, waarin de vijf permanente leden een bevoorrechte positie innemen. Drie van die vijf maken deel uit van de al gesignaleerde 1+5-structuur, maar twee niet: Frankrijk en Groot-Brittannië. Hun vetorecht in de Veilig-

heidsraad maakt hen tot hoofdrolspelers bij elke potentiële resolutie — en daarmee bij alle discussies over brandhaarden, waar ook ter wereld. Het zou vanuit het 1+5-perspectief wellicht logischer zijn als de EU hun zetel overneemt, maar de afgelopen jaren is de discussie juist de andere kant op gegaan, en werd getracht er een zetel voor Duitsland bij te krijgen.

In de G8 komen we buiten het rijtje 1+5 wederom Frankrijk en Groot-Brittannië tegen, naast Duitsland en Italië. In de WTO daarentegen is juist de EU de hoofdrolspeler. De context van internationale organisaties doet er dus toe. Zij is mede bepalend voor de machtsverhoudingen en de dominante discoursen op deelterreinen van de wereldpolitiek.

Voorts spelen sommige organisaties zelf een actieve rol in de arena van de wereldpolitiek. Hun macht is deels institutioneel, deels afhankelijk van expertise en leiderschap. Dat geldt overigens ook voor de rol van de statelijke grootmachten: de structurele positie verschaft macht, de invulling daarvan is ‘individueel’, dat wil zeggen in handen van de regering in kwestie. Maar de balans tussen de rol van personele invulling en institutionele positie ligt bij internationale organisaties dicht bij de personele invulling. De kwaliteiten van de secretaris-generaal van de VN zeggen meer over de invloed van de VN dan de macht die hij aan zijn institutionele positie kan ontleen. Dat geldt niet voor alle IO’s. Het IMF en de Wereldbank hebben een institutionele machtspositie van betekenis — op z’n minst voor alle landen die van hun financieringen afhankelijk zijn. Het sterkste voorbeeld van een internationale organisatie met eigen macht is uiteraard de EU, die zelfs in de meest conservatieve analyses opduikt als was het een traditionele grootmacht.

EENSGEZINDE MONDIALE ELITE

De vraag is of bij dit soort analyses rekening gehouden moet worden met het mogelijk uiteenvallen van de staten die nu de hoofdrol spelen. Was het lot van de Sovjet-Unie een historisch unieke uitzondering? Begin jaren negentig vreesden velen dat de desintegratie nog verder kon gaan; met als schrikbeeld een soort super-Somalië aan de oostgrens van Europa. Over China’s gebrek aan stabiliteit wordt ook gespeculeerd.⁶ Ook het einde van de Europese integratie is al eens aangekondigd, onder anderen door John Mearsheimer in zijn roemruchte artikel ‘Back to the Future’.⁷ In geen van deze scenario’s is desintegratie het gevolg van grootmachtspolitiek. Over de desintegratie van India en de VS wordt minder serieus gespeculeerd, maar de huidige kredietcrisis toont wel de kwetsbaarheid van in ieder geval de VS aan.

De analyses over de teloorgang van de VS gaan echter vooral over het einde van de *Pax Americana*, niet over het einde van de VS zelf. Die Pax

Americana wordt dan logischerwijs vergeleken met de *Pax Romana* en de *Pax Britannica*: volgens sommige scholen in de leer van de internationale betrekkingen is de houdbaarheidsdatum van hegemoniale machtsposities per definitie beperkt,⁸ omdat de hegemoniale macht het ambitieniveau niet blijvend vol kan houden (leidend tot *overstretch*) en omdat macht nu eenmaal altijd oppositie oproept. Tegenstanders zullen de hegemoniale macht naar de kroon steken. De afloop van de Koude Oorlog logenstraft overigens dat zo'n mondiale machtsstrijd per definitie een bloedige ontknoping moet krijgen. De Sovjet-Unie is niet geëxplodeerd, maar geïmplodeerd.

Nieuw in de analyses is dat die neergang van grootmachten het gevolg kan zijn van catastrofaal terrorisme. Daarmee doet een nieuw type speler zijn intree op het wereldpolitieke niveau: niet-statelijke netwerkorganisaties. Pas als deze aantoonbaar over massavernietigingswapens beschikken en daarmee ook politiek bedrijven zullen zij op dat niveau een manifeste rol gaan spelen. Tot nog toe hebben zij slechts een functie in het politieke discours; de aanslagen zelf veroorzaken vooral lokale catastrofes. Terrorismisme is een *thema* in de wereldpolitiek en daardoor komen terroristische organisaties bij wereldpolitieke analyses in beeld. Dit geldt voor meer thema's. Dreigende klimaatverandering bijvoorbeeld is een beleidsbepalend thema waardoor milieuorganisaties mondiaal in beeld komen. Maar dit maakt ze nog niet tot hoofdrolspelers in de wereldpolitiek; net zomin als de media, die van de wereldpolitiek verslag doen. Ze zijn niet neutraal, ze hebben invloed en macht, maar zijn geen hoofdrolspelers.

Of dit op eenzelfde wijze geldt voor de macht van transnationale ondernemingen is een groter vraagstuk. In staatscentrische machtsanalyses tellen de dragers van economische macht alleen maar mee als het staten zijn of, in het geval de EU, een statenbond. Andere machtsanalyses kijken echter vooral hoe de heersende elite mondiaal georganiseerd is en dan komt het bedrijfsleven wel als zelfstandige machtsfactor naar voren.⁹ Op de dominante rol van een wereldwijde elite wordt niet alleen gewezen door verstokte neomarxisten en hun, veel subtielere, opvolgers, de neogramscianen; die adequaat analyseren hoe hegemoniale discoursen de wereldpolitiek domineren. Ook in neoliberale theorieën wordt veelvuldig gewezen op de zich veranderende verhouding tussen de private en de publieke sector — vanaf de jaren tachtig tot de kredietcrisis sterk ten gunste van de private sector. De *multi-level governance*-benadering is er zelfs op gebaseerd.¹⁰

Deels is de invloed van het bedrijfsleven impliciet aan zijn economische activiteit. De wereldwijde invloed van, neem, Microsoft kan zich meten met die van de kleinere grootmachten. Als hegemoniale actor binnen de micro-elektronische revolutie, die zich sinds de jaren tachtig wereldwijd

voltrekt, heeft Microsoft een hoofdrol gespeeld in de digitalisering van de communicatie. De EU heeft er een hele dobber aan om de monopolistische macht van het bedrijf binnen de gestelde beleidsruimte van het mededingingsrecht te houden, zelfs ondanks enorme boetes (497 miljoen euro in

De Liberale Internationale Economische Orde is tot norm geworden in het politieke internationale systeem

2004).¹¹ De rol van het bedrijfsleven in de globalisering is van oudsher van beslissende betekenis. In ons land hoef je maar op de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de voc, te wijzen om dit helder te maken.

Bovendien hebben de elites van alle hoofdrolspelers in de wereldpo-

litiek het ideologische discours van het liberaal kapitalisme omarmd. Zelfs China, de enige hoofdrolspeler met een ander politiek discours, dankt zijn *politieke* opkomst aan de omarming van het moderne kapitalisme en weet dat die positie gebaat is bij het in stand houden van een goed draaiende wereldeconomie. De Liberale Internationale Economische Orde (LIEO) is daarmee tot norm geworden in het politieke internationale systeem.¹² Dat maakt grote gewapende conflicten tussen de hoofdrolspelers niet onmogelijk, maar wel minder waarschijnlijk.

DREIGING IS LOKAAL EN REGIONAAL

De conflictdynamiek ligt in onze tijd niet op het mondiale niveau, maar op het niveau van regionale constellaties en op het lokale niveau. Escalaties van regionale of lokale conflicten zullen de 1+5 meer op de proef stellen dan hun onderlinge relaties. ‘Taiwan’ kan tot een oorlog tussen de VS en China leiden, hun bilaterale relaties veel moeilijker. Ontploffing van het Midden-Oosten kan tot een wereldoorlog leiden, zoals incidenten op de Balkan in 1914 tot een wereldoorlog hebben geleid, maar escalatie van een machtsstrijd tussen de 1+5 over hegemonie in diverse wereldregio’s, zoals tijdens de Koude Oorlog, is als oorlogsoorzaak veel verder weg. Vooral omdat de 1+5 en de organisaties waarin ze zijn ingebed de taal van de economische elite spreken. Op China na, belijden ze bovendien ook eensgezind de democratiseringsideologie.

Beslissend voor de stabiliteit is momenteel dan ook de dynamiek van de lagere analyseniveaus in het internationale systeem. Opvallend is dat zich juist hier de meeste conflicten en spanningen voordoen. Dat is niet het gevolg van een relatieve toename van de binnenlandse en regionale conflicten. Integendeel. Het *Human Security Report 2005*¹³ toont overtuigend aan dat het einde van de Koude Oorlog wereldwijd een zegen is geweest,

ook op de lagere politieke niveaus.¹⁴ Het aantal oorlogen is na 1991 niet toegenomen, zoals de populaire mythes het graag zien, maar afgenomen.

*De wereld is niet alleen
mondiaal maar ook regionaal
en lokaal minder gewelddadig
geworden*

De wereld is niet alleen mondiaal maar ook regionaal en lokaal minder gewelddadig geworden.

Wat wel veranderd is, is onze bemoeienis ermee. Voor de Koude Oorlog domineerde een koloniaal discours. Dat werd door Europa gedomineerd en leidde onder meer

tot de opdeling van Afrika en het Midden-Oosten. Tijdens de Koude Oorlog stonden alle lokale conflicten in het teken van de Oost-Westtegenstellingen: als ze er al niet door veroorzaakt waren, dan kregen ze al snel die dimensie. Na de Koude Oorlog staan de lokale conflicten in het teken van de vraag of de internationale gemeenschap de branden kan blussen. Moeten we de ogen sluiten voor genocide in Soedan? Kunnen we een einde maken aan Somalische piraterij? Moeten we schurkenstaten ontmantelen en het bestuur in falende staten overnemen?

Door de rust op het mondiale niveau vallen de lokale en regionale conflicten veel meer op. Die conflicten worden ook veel meer op hun eigen merites bekeken. Voor het veiligheidsbeleid betekent dit nieuwe problemen. Ten eerste staat traditionele defensie met militair materieel buitenspel in de asymmetrische oorlogen tegen ongewenste netwerkorganisaties (terrorisme en misdaad). Het draait daar om politie, strafrecht en geheime diensten — en de controle daarop. De spagaat tussen collectieve veiligheid en privacybescherming heeft een nieuw veiligheidsdilemma opgeleverd.¹⁵ Voor de EU betekent dit dat niet de Tweede Pijler (Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid) maar de Derde Pijler (Politieke en Justitiële Samenwerking) van doorslaggevende betekenis is voor de Europese veiligheid.

Ten tweede is het onderscheid tussen militaire conflictbeheersing, militair-civiele vredesopbouw en civiele ontwikkelingssamenwerking aan het verdwijnen. Missies als die van de NAVO in Afghanistan laten dit helder zien. In studies over *human security* — te vertalen als mensveiligheid, en dus niet als menselijke veiligheid, zoals vaak gebeurt — wordt al sinds 1994 geworsteld met de vraag welke operationele en politieke consequenties dit heeft.¹⁶ In Nederland hoopt men hier via de 3D-benadering (*defence, diplomacy, development*) inhoud aan te geven. In de Noord-Europese landen, Canada en Japan gebeurt iets dergelijks in termen van mensveiligheidsbeleid. Het betreft een veranderde visie op staatsveiligheid: niet alleen de burgers in eigen land, maar ook die in conflictgebieden dienen beschermd

te worden — uit eigenbelang, eigen staatsbelang. De betrekkelijke rust op het mondiale niveau maakt dit mogelijk.

CYNISME OF IDEALISME

De conflicten tussen de 1+5, de andere statelijke hoofdrolspelers, de internationale organisaties en de mondiale economische elite staan in de schaduw van de allesoverheersende machtsstrijd tussen Oost en West gedurende de Koude Oorlog. Hun conflicten betreffen niet zozeer hun directe machtspolitieke, economische en ideologische tegenstellingen, als wel de *spillover* van lokale en regionale conflicten, overal ter wereld. Cynici van de macht zullen hierin een collectieve verantwoordelijkheid lezen van de heersende elite voor het bestaan van die conflicten. Idealisten van de maakbaarheid van de wereld zullen een kans zien voor die heersende elite om collectieve verantwoordelijkheid te dragen voor het nog verder inperken van die conflicten. In het post-Koude Oorlog-tijdperk is het mogelijk om zoiets utopistisch als de Millenniumdoelen te formuleren en geaccepteerd te krijgen. Het is aan de heersende elite om te tonen dat hun machtspositie en historisch unieke eensgezindheid de cynici logenstraffen.

Literatuur

- Boer, Monica den, en Jaap de Wilde (red.), *The viability of human security*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Buzan, Barry, *People, states and fear. An Agenda for international security studies in the post-Cold War era* (tweede editie). New York, NY: Harvester Wheatsheaf, 1991.
- Buzan, Barry, Ole Wæver en Jaap de Wilde, *Security. A new framework for analysis*. Boulder, CO: Rienner, 1998.
- Buzan, Barry, en Ole Wæver, *Regions and powers. The structure of international security*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Føllesdal, Andreas, Ramses A. Wessel en Jan Wouters (red.), *Multilevel regulation and the EU. The interplay between global, European and national normative processes*. Leiden: Nijhoff, 2008.
- Goldstein, Joshua S., *Long cycles. Prosperity and war in the modern age*, New Haven: Yale University Press, 1988.
- Goldstone, Jack, 'The coming Chinese collapse', *Foreign Policy*, nr. 99 (juni 1995), pp. 35-52.
- Hooghe, Liesbet, en Gary Wolfe Marks, *Multi-level governance and European integration*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2001.
- Human Security Centre (University of British Columbia, Canada), *Human Security Report 2005. War and peace in the 21st century*. New York/Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Mearsheimer, John J., 'Back to the future. Instability in Europe after the Cold War', *International Security* 15 (1990), nr. 1, 5-56.
- Mearsheimer, John J., *The tragedy of great power politics*. New York: W.W. Norton & Company, 2001.
- Nolan, Peter Hugh, 'China at the crossroads', *Journal of Chinese Economic and Business Studies* 3 (2005), nr. 1, 1-22.
- Pijl, Kees van der, *The making of an Atlantic ruling class*. Londen: Verso, 1984.
- Rosenau, James N. (red.), *Linkage politics. Essays on the convergence of national*

and international systems. New York: The Free Press, 1969.

Siccama, Jan Geert, en Rob Anderson, 'Meer of minder gewapende conflicten na de Koude Oorlog? Een onderzoeksnotitie', *Transaktie* 28 (1999), nr. 4, 526-537.

United Nations Development Programme (UNDP), *Human Development Report 1994. New dimensions of human security*. UNDP 1994 (<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994/>).

Wallerstein, Immanuel, 'The Eagle has

Crash Landed', *Foreign Policy*, nr. 131 (juli/augustus 2002), pp. 60-68.

Walpen, Bernhard, 'Der Plan, das Planen zu beenden.' *Eine hegemonietheoretische Studie zur Mont Pèlerin Society*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2004.

Waltz, Kenneth N., *Theory of international politics*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979.

Wilde, Jaap H. de, 'Orwellian risks in European conflict prevention discourse', *Global Society* 20 (2006), nr. 1, 87-99.

Noten

- 1 Mearsheimer 2001.
- 2 Rosenau 1969.
- 3 Waltz 1979.
- 4 Gebaseerd op de analyse van Buzan 1991 en Buzan & Wæver 2003, die overigens India niet in het lijstje plaatsen en dus van een 1+4-structuur spreken.
- 5 Zbigniew Brzezinski, 'The Group of Two that could change the world', *Financial Times*, 14 januari 2009.
- 6 Zie bijvoorbeeld Goldstone 1995; Nolan 2005.
- 7 Mearsheimer 1990.
- 8 Zie bijvoorbeeld Goldstein 1988; Wallerstein 2002.
- 9 Zie bijvoorbeeld Van der Pijl 1984 en Walpen 2004.
- 10 Zie bijvoorbeeld Hooghe & Marks 2001; Føllesdal, Wessel & Wouters 2008.
- 11 Zie <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:62004A0201:EN:NOT>.
- 12 Buzan, Wæver & De Wilde 1998, hoofdstuk 5,
- 13 Human Security Centre 2005. Zie ook Andrew Mack, 'Waarom geweld sinds de Koude Oorlog wereldwijd is afgenomen', in: Thijs Jansen, Janne Nijman & Jan Willem Sap (red.), *Burgers en barbaren. Over oorlog tussen recht en macht* (CDV, Zomer 2007). Boom: Amsterdam, 2007, pp. 47-81.
- 14 Zie ook Siccama & Anderson 1999.
- 15 De Wilde 2006.
- 16 UNDP 1994; Den Boer & De Wilde 2008.

Van een Amerikaans naar een gedeeld leiderschap bij het IMF en de Wereldbank

Het exclusieve leiderschap van de Verenigde Staten is verleden tijd. Op financieel-economisch terrein hebben de VS aan inhoudelijke en morele geloofwaardigheid ingeboet. De mondiale financiële crisis onderstreept het belang van een grondige verandering van de machtsverhoudingen in IMF en Wereldbank, waarbij de VS een stap terug zullen moeten doen.

door *Jeroen J.M. Kremers*

De auteur, voormalig bewindvoerder van het IMF, is hoofd wereldwijd landenrisico bij The Royal Bank of Scotland. Hij is tevens voorzitter van het Tinbergen Instituut. Deze bijdrage is op persoonlijke titel.

DE VERHOUDINGEN IN DE WERELD ZIJN aan grote veranderingen onderhevig, vergelijkbaar met de verschuiving van tektonische platen in de aardkorst. Onderliggend zijn deze veranderingen al een tijd aan de gang. Door een samenloop van gebeurtenissen worden de consequenties op dit moment helder. Wat zijn de grote verschuivingen in de internationale machtsverhoudingen, en wat zijn daarvan de implicaties voor multilaterale organisaties als het IMF en de Wereldbank?

Van centrale betekenis is de positie van de Verenigde Staten. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de VS in veel opzichten de dominante kracht in de wereld geweest. Dat gold hun financieel-economische positie, hun militaire positie, en de positie van Amerikaanse waarden in de wereld. Amerikaanse multinationals domineerden met hun technologie en marketing, schaal en financiële kracht. Amerikaanse banken en Wall Street stonden vooraan in de financiële wereld. Als uitdrukking en als ondersteuning hiervan gold de militaire dominantie; er werd gezegd dat de VS de enige macht

ooit waren die op twee plaatsen in de wereld tegelijk een grootschalige oorlog zouden kunnen voeren en winnen. Acceptabel voor andere landen was dit vanwege de waarden die de VS de wereld brachten: vrijheid, openheid, democratie, geloof in vooruitgang van individu en samenleving. Vanaf de

Dominant leiderschap maakt op den duur tegenkrachten los, zowel intern als extern

Tweede Wereldoorlog waren de VS voor de westerse wereld en velen daarbuiten wat je noemt een *benevolent leader*.

Dit Amerikaanse leiderschap heeft de wereld veel goeds gebracht: decennia van stabiliteit in de in-

ternationale verhoudingen, gecombineerd met enorme economische en technologische vooruitgang. Maar dominant leiderschap maakt op den duur tegenkrachten los, zowel intern als extern. Intern sluipen zelfgenoegzaamheid en verslapping binnen. Het gaat lijken alsof de leiderspositie vanzelfsprekend is, alsof het een recht is in plaats van een voorrecht dat telkens opnieuw moet worden verdiend met superieur presteren en oog voor de ander. Extern zijn andere landen tegelijkertijd begonnen aan een inhaalslag. Zij leerden van de successen van de VS, en hebben een *drive* om achterstanden in te halen. Ook zij willen welvaart, ook zij willen gerespecteerd worden op het wereldtoneel.

Financieel-economisch hebben eerst Europa en daarna ook landen elders die inhaalslag inmiddels in belangrijke mate gerealiseerd. In Europa en elders (zeker in Azië) zijn grote bedrijven en financiële instellingen ontstaan die in alle opzichten kunnen wedijveren met de Amerikaanse multinationals. Voor levensstandaarden geldt dit *idem dito*. De oorlog in Irak en de kredietcrisis hebben het imago van de VS als militair en financieel leider geen goed gedaan. Ten aanzien van 'waarden' geldt eenzelfde beeld: positieve menselijke waarden als vrijheid en respect zijn in grote delen van de wereld omarmd, terwijl de VS zelf (zeker de afgelopen periode) niet altijd een goede antenne bleken te hebben voor medemensen elders in de wereld. Dat de VS als rijkste land tevens de grootste schade toebrengen aan het klimaat maar zich onttrekken aan een mondiale aanpak hiervan, werd internationaal als bedenkelijk gezien. Aan moreel leiderschap hebben de VS ingeboet, niet alleen in grote delen van de moslimwereld, maar ook in Europa en daarbuiten.

Op dit moment maken we mee dat de wereld een exclusieve leiderspositie van de VS niet meer erkent. Ongetwijfeld zullen de Amerikanen lessen trekken uit de financiële, militaire en morele terugval van de afgelopen jaren, en zullen zij op al deze terreinen willen terugvechten om opnieuw vooraanstaand te zijn. Vooraanstaand zullen de VS zeker blijven, en hope-

lijk zal dat onder leiding van president Obama een positieve bijdrage aan de wereldgemeenschap opleveren. Maar herstel van exclusief leiderschap lijkt niet waarschijnlijk, de wereld is definitief veranderd. De VS zullen andere wereldmachten aan tafel moeten dulden, en op voet van gelijkwaardigheid en respect het leiderschap in de wereld moeten leren delen. Dat geldt voor China, dat zich als eerste kon veroorloven zich werkelijk onafhankelijk te positioneren. In het kielzog gaan andere landen in Azië mee in die trend. Europa kan niet om China en Azië heen, en zal dus alleen al om die reden niet langer kunnen volstaan met het uiteindelijk altijd maar volgen van de VS. Voeg daarbij de opkomst van machten als India, Rusland en Brazilië, en de eigen dimensie van de moslimwereld.

Aldus is de wereld met het verdwijnen van een dominante leider meer gelijkwaardig, maar ook veel complexer geworden. Dat biedt kansen, maar neemt ook grote risico's met zich mee. Kansen zijn er op het vlak van participatie en multilateralisme. Maar er zijn ook risico's van falende coördinatie, en daardoor impasse in het aanpakken van mondiale problemen of zelfs onderling conflict.

DUBIEUZE ROL VS BINNEN HET IMF

Rond de bestuurstafel van het IMF zijn deze verschuivingen in de mondiale verhoudingen duidelijk herkenbaar. Zij komen rond die tafel bij uitstek en heel tastbaar tot uitdrukking. Van 2003 tot 2007 vertegenwoordigde ik er een kiesgroep van 13 Europese landen, waaronder Nederland.

Centraal was in die periode het conflict rond de wisselkoers van China. De VS hadden een groot en onbeheersbaar tekort op hun betalingsbalans,

Onder druk van de VS volgde het IMF een onevenwichtige lijn tegenover China en ontzag het de Amerikaanse financieel-economische politiek

en legden de verantwoordelijkheid daarvoor bij de exportgroei van China geholpen door een te goedkope munt. In werkelijkheid weerspiegelde het Amerikaanse tekort echter allereerst de eigen neiging op de pof te leven. Buitensporige consumptie werd gefinancierd door schuld en door de lage rente, gespaard werd er in de VS

nauwelijks. Gegeven dat het niet lukte om thuis orde op zaken te stellen, oefenden de VS pressie uit op China om zijn munt op te waarderen. Onder druk van de VS ging de staf van het IMF helaas lang mee in een onevenwichtige lijn ten aanzien van China, terwijl de Amerikaanse financieel-economische politiek werd ontzien. Ook nogal wat andere landen zongen

mee in dat koor, in lijn met de traditionele verhoudingen in de wereld. Maar China liet zich niet dwingen, en volgde zijn eigen lijn om geleidelijk – en niet op commando van anderen – zijn economische groei te verleggen van export naar meer binnenlandse groei. Inhoudelijk had China het gelijk grotendeels aan zijn kant, en op basis van zijn machtspolitiek gewicht was dit het eerste land dat aan de VS nee kon verkopen. Europa was verdeeld: sommigen zaten meer op de lijn van China, anderen hielden zich afzijdig of steunden de VS.

Een saillant ‘detail’ in dit debat betrof de financiële sector. Het IMF had een beleidsinstrument opgetuigd om in lidstaten de stabiliteit van de financiële sector en de kwaliteit van het financiële toezicht door te lichten. De meeste landen, waaronder Nederland en de meeste andere Europese lidstaten, hadden ermee ingestemd deze zogenaamde FSAP-toets (van Financial Sector Assessment Program) te ondergaan. Dat gold ook voor Japan en voor de meeste opkomende landen en ontwikkelingslanden. Al deze landen stelden zich vrijwillig kwetsbaar op, de resultaten van de FSAP-toets werden publiek gemaakt en de lessen werden vertaald in beleidsinitiatieven om het toezicht te verbeteren. Nu waren de VS fervent supporter van het FSAP-instrument, maar zij weigerden in te stemmen met een FSAP voor de VS zelf. Hun argument daarvoor was dat de Amerikaanse financiële sector en het toezicht van exceptionele kwaliteit waren, het zou geen goede aanwending van IMF-middelen zijn om daar een FSAP aan te wijden. Kort daarop werd de hele wereld door het uiteenspatten van de Amerikaanse financiële zeepbel en het falen van het toezicht in de VS en elders in een financiële crisis zonder naoorlogse weerga gestort. Ook bij het IMF heeft het inhoudelijk en moreel leiderschap van de VS de afgelopen jaren aan geloofwaardigheid ingeboet.

TOEKOMSTIGE ROL EN MACHTSVERHOUDINGEN IMF EN WERELDBANK

Hoe zullen tegen deze achtergrond de rol van en de machtsverhoudingen binnen het IMF en de Wereldbank zich kunnen ontwikkelen?

Het staat buiten kijf dat er voor beide organisaties de komende periode op het mondiale speelveld volop werk te doen valt. De financiële crisis laat zien hoe belangrijk het is dat macro-economisch beleid tussen lidstaten beter gecoördineerd wordt, en dat financiële stabiliteit naast macro-economisch beleid een volwaardige plaats krijgt. Dat zijn de beide kerntaken van het IMF. Economische ontwikkeling van armere landen is en blijft de kerntaak van de Wereldbank. Over de invulling van hun werk valt veel te zeggen en deze is voor velerlei verbetering vatbaar, echter de relevantie ervan is onomstreden.

Om op deze terreinen vervolgens ook effectief te kunnen bijdragen, zal het karakter van de instellingen moeten meebewegen met de zich wijzigende verhoudingen in de wereld. Het IMF en de Wereldbank zijn multilaterale instellingen, zij zijn in de praktijk niet zozeer supranationaal van aard als wel organisaties van lidstaten. Om effectief hun werk te kunnen doen, moeten zij daarvoor van de lidstaten voldoende ruimte krijgen. Of lidstaten daartoe bereid zijn, hangt onder meer af van de vraag of zij zich in de *governance* van de organisatie voldoende herkennen.

Over de *governance* van het IMF en de Wereldbank is de afgelopen jaren veel discussie geweest, zowel publiek als achter gesloten deuren. De boventoon in de publieke discussie wordt gevoerd door de roep om het stemgewicht van grote opkomende landen zoals China, India, Brazilië en Rusland te versterken. Het gewicht van deze landen in de wereldeconomie neemt snel toe. Volgens sommigen behoeven ook de ontwikkelingslanden een grotere stem. Vaak wordt daartegenover betoogd dat de Europese landen oververtegenwoordigd zijn, dat hun gewicht verminderd moet worden en dat zij samen een enkele vertegenwoordiger aan tafel moeten krijgen.

Dit geluid over oververtegenwoordiging van Europa komt vrij breed vanuit de niet-Europese landen. Echter achter gesloten deuren zien velen, met name uit Azië, niet Europa, maar de positie van de VS als het grootste *governance*-probleem van het IMF. De VS hebben voor belangrijke besluiten binnen het IMF als enige land een vetorecht, het economisch-inhoudelijk denken van de IMF-staf heeft de neiging nogal VS-gericht te zijn. Net zoals in algemene zin de VS een stap terug zullen moeten doen, exclusiviteit van leiderschap zullen moeten opgeven en anderen aan tafel zullen moeten dulden, zal dat specifiek bij het IMF en de Wereldbank niet anders zijn.

Dat neemt niet weg dat Europa voor het actualiseren van de machtsverhoudingen rond het IMF en de Wereldbank een relevante rol kan vervullen. Indikken door Europa kan onderdeel zijn van een totaalpakket waarin de VS een stap terug doen, zodat de exclusieve dominantie van deze multilaterale instellingen door een enkele lidstaat wordt beëindigd.

Overigens is dat een noodzakelijke, maar nog geen voldoende voorwaarde voor effectieve nieuwe verhoudingen. De coördinatie in de wereld wordt immers zonder dominante (en, in de ogen van velen, *benevolent*) leider wel veel complexer, en hetzelfde geldt binnen het IMF en de Wereldbank. Aan de coördinatie binnen die complexe nieuwe wereld zou Europa potentieel een samenbindende en stabiliserende bijdrage kunnen leveren. Europa heeft de afgelopen periode in financieel-economische spanningsvelden een matigende houding aangenomen, kent een sociaaleconomisch model met een antenne voor mondiale uitdagingen in de sfeer van ont-

wikkeling en klimaatverandering en is geen *power player* in de mondiale verhoudingen.

Op dit moment kan Europa die rol binnen het IMF en de Wereldbank echter niet aan. Daarvoor is Europa te zeer verdeeld: elk land gaat voor eigen kortetermijnsuccesjes en van een werkelijk gezamenlijk optreden is zelden sprake. De grotere Europese landen hebben nog hun plek in de G7; om daar een eigen profiel te behouden zijn er voor hen grenzen aan gezamenlijk optreden binnen het IMF en de Wereldbank. Het is niet uitgesloten dat indikken van Europa aanleiding geeft tot een werkelijk gezamenlijk en daarmee effectief optreden van Europa binnen die instellingen, maar dan zou op dezelfde wijze ingedikt moeten worden in andere financieel-economische fora zoals de G7/8, de G20 en de Financial Stability Board. Welke vorm zou dat kunnen aannemen? Voor de hand zou liggen een enkele bestuurszetel voor het eurogebied of voor de EU; minder vergaande tussenvormen krijgen al snel het karakter van half werk.

Dat, tot slot, brengt ons bij het belang en de positie van Nederland. Onze plek aan tafel bij het IMF en de Wereldbank staat onder druk vanwege de opkomst van nieuwe landen. Indikken van Europa kan voor de wereld en voor de invloed van Europa zelf positief zijn, maar alleen als dat indikken zich niet beperkt tot de kleinere landen doch ook de grote Europese landen omvat, en zich bovendien niet beperkt tot het IMF en de Wereldbank. Nederland zou dan, samen met de overige Europese landen, de voordelen van een eigen zetel inruilen voor een betekenisvolle gezamenlijke rol in Europees verband. Dat zou voor ons land een aansprekende strategische agenda kunnen zijn. Of het er binnen afzienbare tijd in zit, is een tweede.

Het lijkt meer in den brede niet helemaal kansloos om nieuwe, effectieve verhoudingen in het IMF en de Wereldbank tot stand te brengen. De start van president Obama geeft blijk van een goede antenne voor anderen in de wereld, en van een systematische inspanning om leiderschap met anderen te gaan delen. China bouwt intussen gestaag door aan een meer binnenlands gedragen economische groei (infrastructuur, gezondheidszorg, consumptie), en daarmee aan geloofwaardigheid en betrouwbaarheid als partner om de financieel-economische onevenwichtigheden in de wereld gezamenlijk aan te pakken. De mondiale financiële crisis onderstreept het belang van een effectieve multilaterale architectuur.

De actualiteit van

Karol Wojtyła (Johannes Paulus II)
(Wadowice 1920-Vaticaanstad 2005)

door *Michel Remery*

De auteur is bouwkundige en theoloog. Hij promoveerde onlangs op de architectuur van Dom Hans van der Laan OSB aan de Gregoriana te Rome en is kapelaan in Leiden.

Een religieuze oproep bracht politieke omwenteling

Rome 1978. Voor de tweede keer in korte tijd kwamen kardinalen uit de hele wereld bijeen in conclaaf om een nieuwe paus te kiezen. Met de rest van de wereld werden de communistische regimes, die dachten het religieuze leven in het Oosten goed in de hand hebben, volkomen verrast door de uitkomst. Niet alleen omdat het een oude traditie was geworden dat alleen Italianen tot paus werden gekozen, maar vooral omdat de communisten religie beschouwden als een lokale zaak, die ook lokaal beheerst kon worden. Zo was het immers ook bij de Orthodoxe Kerk. Maar de keuze van de Poolse kardinaal- aartsbisschop van Kraków, Karol Wojtyła, als nieuwe paus bleek voor het oostelijke deel van het Europese continent een enorme verandering.

Tot dat moment was de politiek van de Heilige Stoel, 'het Vaticaan', ten aanzien van het Oostblok vooral gekenmerkt geweest door veel geduld en voorzichtigheid. De 'minister van Buitenlandse Zaken' van paus

Paulus VI, aartsbisschop Agostino Casaroli, voerde vele geheime onderhandelingen om een minimum van bewegings- en godsdienstvrijheid te garanderen aan de Kerk, niet alleen in Polen, maar op vele plaatsen in het Oostblok. De kardinaal-staatssecretaris Jean Villot beschreef de *Ostpolitik* van de Heilige Stoel als een *ars non moriendi*. Het lot van kardinaal Mindszenty, die zich openlijk had uitgesproken tegen het communisme en als gevolg daarvan jarenlang in ballingschap moest leven, had de Poolse primaat Wyszyński geleerd dat hij veel omzichtiger moest optreden in de strijd tegen de Sovjetpartij. Hij maande de Vaticaanse diplomaten dan ook tot uiterste voorzichtigheid.

Als paus Johannes Paulus II voer zijn voormalige medekardinaal, de eerste paus met een persoonlijke ervaring van het communisme, vanaf het begin een andere koers. Dit was bijvoorbeeld goed zichtbaar tijdens zijn eerste reis naar Polen in 1979. Edward

voortdurende oproep tot meer vrijheid en de opkomst van de Solidarność-beweging kort na zijn bezoek aan Polen? De redenen zijn niet helder, maar in ieder geval liet de paus zich er niet door uit het veld slaan: de strijd tegen het communisme ging door en hij bezocht zijn vaderland nogmaals in 1983. Een bondgenoot in deze strijd vond hij in de president van de Verenigde Staten, Ronald Reagan, die enkele weken voor de paus een aanslag op zijn leven overleefde. Ook de politiek van de Verenigde Staten was gericht op de ondergang van het communisme, al was de motivatie veel minder onzelfzuchtig dan die van de paus. Die laatste zag namelijk ook de keerzijde van het kapitalisme dat in de VS de boventoon voerde en wilde meer aandacht voor bijvoorbeeld armoedebestrijding. Zijn encycliek *Sollicitudo rei socialis* van 1987 viel zowel politieke corruptie als armoede in de wereld aan. Niet alleen het marxistische systeem, ook het kapitalisme kreeg de wind van voren. Toch bleven de VS een goede bondgenoot in de strijd tegen het communisme. Reagan speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen met Mikhail Gorbatsjov over het terugbrengen van de wapenkracht die de twee wereldmachten tegen elkaar hadden opgebouwd. Het was de Poolse president Jaruzelski die contact legde tussen de paus en Gorbatsjov. Jaruzelski, die gestreden had tegen de paus en tegen Solidarność, zei later dat hij niet kon inzien hoe zonder de Kerk, zonder de paus, al de veranderingen in Polen hadden kunnen plaatsvinden. De paus was zeer geïnteresseerd in de hervormingen die de *perestrojka* van de leider van de Sovjets beloofde en zocht naar mogelijkheden om diplomatieke banden aan te gaan die de godsdienstvrijheid en dus de vrijheid van de mens konden bevorderen. De derde pausreis naar Polen, in 1987, lijkt nieuwe moed gegeven te hebben aan de oppositie om zich te verzetten

en te blijven vechten voor de vrijheid. Kort daarna bezocht ook Gorbatsjov Polen en zelfs de kathedraal van Kraków, vanwaar Wojtyła vertrokken was in 1978.

In 1989, het jaar van de grote omwenteling, kreeg Solidarność officieel haar sociale taak en vloog Wałęsa naar Rome om de paus te bedanken voor zijn steun aan de Poolse vrijheid. Maar de paus was nog niet tevreden en besloot Gorbatsjov te steunen in zijn grote hervorming.

Het bezoek van de Sovjetleider aan de paus was een unicum. Er werd niet alleen gesproken over godsdienstvrijheid, maar vooral ook over de hervorming van de Sovjet-Unie. Beiden vonden elkaar in

.....
*Johannes Paulus II liet zich
 door het communisme,
 noch door het kapitalisme
 verleiden*

de overtuiging dat de veranderingen niet moesten plaatsvinden volgens het westerse model. De paus sprak over het Oosten en het Westen als over de twee longen van Europa. Dit wordt als het ware bevestigd door de uitverkiezing van de oosterse heiligen Cyrilus en Methodius naast de westerse heilige Benedictus als co-patronen van Europa. De paus had zijn eigen politiek en liet zich noch door het communisme, noch door het kapitalisme verleiden. Door de sociale leer van de Kerk, die een lange ervaring had op sociaal terrein, wilde hij een derde weg bieden. Zeker na 1989 was dit belangrijk, omdat de Kerk zich niet kon identificeren met het kapitalisme. In de encycliek *Centesimus annus* van 1991 zei de paus dat het einde van het communisme niet betekende dat het sociale programma van de Kerk gerealiseerd was. Hij ageerde tegen het kapitalisme en riep op

tot een nieuwe verhouding tussen arme en rijke landen in de wereld. Toen bijvoorbeeld met het einde van de Koude Oorlog de aandacht van de wereld voor Afrika verdween — lange tijd onderwerp van twist tussen de twee wereldmachten — vergat de paus het continent niet. Samen met kardinaal Roger Etchegaray, hoofd van de pauselijke raad voor gerechtigheid en vrede, zette hij zich in voor de vrijheid en de mensenrechten in Afrika en vele andere delen van de wereld.

In heel zijn buitenlandse politiek heeft

paus Johannes Paulus II vanaf zijn eerste toespraak tot het *corps diplomatique* in 1978 één duidelijke boodschap uitgedragen, die uitging van de waardigheid van iedere mens, de rechten die daaruit voortvloeien en de vrijheid die iedereen moet krijgen om zijn geloof uit te oefenen. Daarbij was het voorbeeld van Christus als leider en voorganger, maar ook als dienaar die zichzelf opoffert zijn belangrijkste inspiratiebron, een bron die hij ook de wereld voorhield ter ontmoeting, ter inspiratie en ter navolging.

Boeken

Hans Achterhuis

Met alle geweld. Een filosofische zoektocht

Uitgeverij Lemniscaat | 2008 | 793 pp. | gebonden | € 59,95 | ISBN 9789047701200
| paperback | € 44,95 | ISBN 9789047701279

Geweld als permanent gevaar

door *Bart Jan Spruyt*

Historicus en publicist, voorzitter van de Edmund Burke Stichting.

De bochten die sommige mensen in hun leven nemen, kunnen duizelingwekkend zijn. Hans Achterhuis (Hengelo, 1942) was na zijn studie theologie en filosofie al pijprokend werkzaam bij onverdacht linkse organisaties als het Werelddiaconaat van de Nederlandse Hervormde Kerk en het Nederlands Centrum voor Buitenlanders. Hij was een idealist, een antiapartheidsactivist en een pleitbezorger van de Derde Wereld. Hij publiceerde boeken als *Filosofen van de derde wereld* en verdedigde daarin een instrumentele visie op geweld. Of geweld goed is en gerechtvaardigd, hangt af van de vraag welk middel het dient, was destijds zijn standpunt. Geweld mag om een gewenst, links doel te bereiken. Wanneer geweld wordt gebruikt voor bevrijding of emancipatie, dan is geweld goed; dient het om anderen te onderdrukken of uit te buiten, dan is het slecht. Che Guevara en Mao Zedong kregen dan ook een goede pers van de jonge Achter-

huis, evenals de ‘pan-Afrikaanse denker en vrijheidsstrijder’ Frantz Fanon, auteur van *De verworpenen der aarde* (1961). Achterhuis vernoemde een zoon zelfs naar Che.

Dat ‘tegen zichzelf in denken’ deed hij als filosoof, verbonden aan achtereenvolgens de Universiteit van Amsterdam, de Landbouwuniversiteit Wageningen en de Universiteit Twente. Achterhuis ging in 2007 met emeritaat.

In 1979 publiceerde Achterhuis het boek *De markt van welzijn en geluk*, waarin hij de welzijnssector niet beschreef als de instantie die burgers tegen de anonieme macht van de overheid beschermt, maar als een sector die haar eigen vraag scheidt en mensen daartoe afhankelijk maakt en houdt van de geboden hulp. En toen de krakersrellen in de Amsterdamse Vondelstraat begin jaren ’80 gewelddadig uit de hand liepen, begreep Achterhuis dat daarmee een maatschappelijke grens werd overschreden en nam hij afstand van het linkse, gewelddadige activisme. Daarna volgden geleerde en verhelderende boeken over begrippen als schaarste, utopie en goede bedoelingen. Goede bedoelingen leiden vaak tot meer slachtoffers dan dat zij slachtoffers helpen. Schaf de ontwikkelingshulp maar af, betoogde Achterhuis inmid-

dels ook, en realiseer je dat ook een ideaal als de verzorgingsstaat slechte gevolgen kan hebben.

Hans Achterhuis ontpopte zich meer en meer als een lichtelijk gedesilluseerde ex-idealist die het als filosoof als zijn maatschappelijke taak zag om het publiek van ‘actualiteitsanalyses’ te voorzien: een toetsing aan wijsgerige criteria van de praktijken en gedachten die op een gegeven moment *en vogue* kunnen zijn, om zodoende vooronderstellingen bloot te leggen en actuele kwesties te verhelderen.

* * *

Voor iemand die dat als zijn taak beschouwt en na zijn emeritaat een boek over geweld afrondt, had voor de publicatie van dat boek geen beter moment kunnen uitkiezen dan de herfst van vorig jaar, toen de kwestie-Duyvendak speelde. Duyvendak, Tweede Kamerlid voor GroenLinks, bracht vorig jaar zomer een boek uit over zijn verleden als activist en maakte in een begeleidend persbericht met trots melding van zijn inbraak in het ministerie van Economische Zaken. Dat maakte, zoals we ons herinneren, een korte maar hevige discussie los over het linkse geweld in de jaren '80.

Ook Achterhuis mengde zich in die discussie (*de Volkskrant*, 2 september 2008), en zijn interventie was eigenlijk de meest verhelderende van alle bijdragen uit die tijd. Duyvendak liet zich na zijn ostracisme ontvallen dat hij inmiddels tegen diefstal was omdat hij anders geen argumenten had wanneer rechtse mensen ook gingen stelen. Diezelfde instrumentele visie dus: als linkse mensen voor de goede zaak uit stelen gaan is er niets aan de hand, maar als rechtse mensen documenten uit een ministerie ontvreemden dan kan dat natuurlijk niet. Het hoge, utopistische doel blijft zo de gewelddadige middelen heiligen, stelde Achterhuis vast.

Achterhuis had ondertussen een studente ontmoet, een keurig opgevoede studente van goede komaf, die hem vertelde dat ze tijdens de krakersrellen zo was meegesleept door het geweld dat ze overal om zich heen had gezien, dat ze spontaan ook met stenen was gaan gooien en onder andere een ruit van een bank had doen sneuvelen. En ze had verder willen gaan, nog meer ruiten in willen gooien en ook de politie met stenen willen bekogelen. Vanwege de ‘kick’, naar ze zelf zei.

Daarmee werd het tijd voor een verhelderend boek over geweld. Dat boek, bijna achthonderd pagina's dik, biedt zowel een filosofische analyse van geweld als een soort persoonlijke verantwoording. Het is een magistraal werk, een meesterwerk dat de voorlopige bekroning van een lange en mooie carrière vormt. Het legt getuigenis af van een gedrevenheid en een hang om niets over het hoofd te zien, en dat heeft ongetwijfeld met de persoonlijke achtergrond van de auteur te maken. ‘Er is niets dat de geest scherper concentreert op een vraagstuk dan de ontdekking dat men het bij het verkeerde einde heeft gehad’, zo tekent Achterhuis aan, en het is hem gelukt langdurig scherp en geconcentreerd te blijven. Wat het boek als boek betreft: het is mooi uitgegeven, en het is helder en toegankelijk geschreven. Het enige nadeel, wat mij betreft, is dat het zozeer is uitgegroeid tot een alomvattend overzichtswerk dat het geen dienst kan doen als een soort politiek pamflet dat een stoot kan geven aan het weer stilgevallen debat over de jaren '80. De leeswijzer is een apart hoofdstuk van tien pagina's! En hoe interessant en leerzaam de uitvoerige excursen over Von Clausewitz, Hannah Arendt, Thomas Hobbes, Hegel en Fukuyama, Sartre en Carl Schmitt ook zijn, hoe verrassend ook de intermezzo's met schrijvers als Coetzee en Tolstoj – we weten toch allang dat Achterhuis zichzelf wat dit betreft helemaal niet meer

B
O
E
K
E
N

hoeft te bewijzen? Een boek dat de actualiteit wil dienen, loopt hiermee het gevaar, vrees ik, dat het als een soort naslagwerk in de boekenkast verdwijnt en geen dienst doet als de stukgelezen en onderstreepte tekst

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Als zijn boek inderdaad in de boekenkast verdwijnt, zou dat zonder meer jammer zijn

aan de hand waarvan levendige debatten worden gevoerd. Maar misschien toont deze kritiek niet meer aan dan dat ik een boek wil dat Achterhuis helemaal niet heeft willen schrijven.

Als zijn boek inderdaad in de boekenkast verdwijnt, zou dat zonder meer jammer zijn. Achterhuis heeft zeer verstandige, zo niet wijze dingen te melden in dit uitgebreide onderzoek naar de verschillende verschijningsvormen van geweld, hun onderlinge verbindingen en de mechanismes erachter. De centrale stelling is eigenlijk dat kwaad en geweld geen toevallige en incidentele zaken zijn. Bronnen van geweld — zoals de behoefte aan erkenning, het denken in tegenstellingen tussen wij en zij, en de drang tot imitatie van gedrag — liggen volgens Achterhuis in de menselijke natuur besloten. Geweld is daarmee diep in het menselijke bestaan verankerd, een verschijnsel dat altijd onder ons zal zijn. Niets is zo utopisch als de afschaffing van geweld. Achterhuis schrijft: ‘Alleen wanneer we leren leven met geweld, kunnen we ook leren het te domesticeren. Elke poging om het geweld radicaal uit te bannen, bergt het risico in zich het ongewild op te roepen en te vergroten.’

Achterhuis heeft het dus vooral over de relatie tussen utopisch denken en alle andere vormen van (links of rechts) idealisme enerzijds, en geweld anderzijds. We moeten

bescheiden zijn in onze doelstellingen, constateert hij heel conservatief, want goede bedoelingen zijn gevaarlijk in een werkelijkheid die van nature en niet zomaar toevallig zeer weerbarstig is. En grote doelen vragen altijd grote aantallen slachtoffers: geloof in maakbaarheid kan een levensgevaarlijke illusie worden. De hoogste idealen hebben de meeste slachtoffers gekost. Wat voor Achterhuis overblijft is een ‘idealistisch machiavellisme’: een idealisme dat uitgaat van de problemen en wetmatigheden van de realiteit en daarmee illusieloos te werk gaat. ‘Alleen wie op een politiek-realistische wijze zowel de verantwoordelijkheden als de verleidingen van de macht onderkent, verschaft zichzelf de mogelijkheden om haar enigszins te temperen.’

Is er iets te doen tegen geweld? Wat je niet kunt uitbannen, kun je wel leren hanteren. In een boek waarin geweld en de onveranderlijke menselijke conditie zozeer met elkaar in verband worden gebracht, had ik eigenlijk wat meer over opvoeding, onderwijs, en een beschavingsideaal verwacht. Dat aspect is vooral aanwezig in wat Achterhuis schrijft over het grote belang van de morele onverschrokkenheid van non-conformistische eenlingen. Achterhuis voert Anton Schmidt op, een soldaat uit het Duitse leger die in Polen Joodse partizanen heeft geholpen. Achterhuis benadrukt ook het belang van sterke democratische instituties om geweld te kanaliseren. Wanneer de strijd om erkenning inderdaad het centrale principe van de geschiedenis is, dan is niets zo belangrijk als een publieke ruimte waarin iedereen zijn zegje kan doen en alle frustraties en alle onbehagen bij voorbaat worden gedeëscaleerd.

En zelfinzicht is natuurlijk belangrijk. ‘To know how bad we are is an excellent recipe for becoming worse’, schreef C.S. Lewis ooit. Het benadrukken van de duistere psycho-

logische drijfveren die in onze geest rondspoken, wat ons dag en nacht tot potentiële moordenaars maakt, is niet zo zinvol. Het gaat er veeleer om, schrijft Achterhuis in het voetspoor van Arendt, om te leren denken en oordelen. 'Dat zal eerder de flexibele en

Zijn bereidheid om visies en perspectieven voortdurend te herzien, getuigt van kracht

non-conformistische burgers voortbrengen die volgens Arendt bestand zijn tegen de totalitaire verleiding, dan de zoektocht naar de Eichmann in onszelf.'

Maar verder is het vooral een kwestie van hopen en bidden. Want Achterhuis is zeer pessimistisch. (En wat dat betreft is het maar gelukkig dat Achterhuis zijn studie voor het uitbreken van de ontwrichtende kredietcrisis heeft afgerond!) Een nieuwe Holocaust, schrijft hij, is nooit uitgesloten, en de ontworteling en extreme gewelddadigheid die je in een land als Zuid-Afrika aantreft, zou

den wel eens het voorland kunnen zijn van het politieke, etnische en criminele geweld dat ons misschien wel te wachten staat. Voor Achterhuis is Zuid-Afrika een soort laboratorium van de toekomstige verhoudingen tussen arm en rijk, blank en zwart, westerse landen en de derde wereld.

Dit boek dwingt veel respect af, niet alleen vanwege de omvang en de erudiete inhoud, maar ook vanwege de auteur, die met een bewonderenswaardige openheid van geest en voortdurende zelfreflectie dui-zelingwekkende bochten in zijn leven heeft durven nemen. Die bereidheid om visies en perspectieven voortdurend te herzien, getuigt volgens Achterhuis van 'zwak denken'. Maar het getuigt van kracht, juist omdat die positie van openheid, wanneer zij leidt tot nieuwe stellingnames en het afscheid nemen van eerdere opinies, toch altijd ook met een zekere tegenzin zal worden ingenomen. Het resulteert in ieder geval in realisme en bescheidenheid, en een illusieloosheid die een bron van kracht kan zijn. In een wereld van louter Achterhuizen zou het met dat geweld best eens mee kunnen vallen.

B
O
E
K
E
N

Fareed Zakaria
The Post-American World

W.W. Norton & Company | 2008 | 292 pp. | € 16,99 | ISBN 9780393062359

Waardevolle schets van een alternatief Amerikaans buitenlandbeleid

door *Wierish Ramsoekh*

De auteur is werkzaam als hoofd afdeling politieke en juridische zaken, directie Verenigde Naties en internationale financiële instellingen op het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

De timing van het verschijnen van Fareed Zakaria's boek *The Post-American World* medio 2008 was zeker geen toeval. De kans op een Democratische regering na acht jaar Republikeinse macht bood Zakaria de mogelijkheid om de leemte te vullen die hij zelf had geïdentificeerd: een behoefte aan nieuw Amerikaans denken over een nieuwe wereld. De VS waren zo bezig met 'oude' crises zoals in het Midden-Oosten, dat onvoldoende werd nagedacht over Amerika in een wereld van fundamenteel veranderende machtsverhoudingen. Saillant hierbij is overigens, dat bij het formeren van de regering-Obama Zakaria, naar eigen zeggen niet partijgebonden maar volgens anderen meer Republikeins dan Democratisch, werd genoemd als kandidaat-minister van Buitenlandse Zaken. Wat Zakaria's boek afgezien van goede recensies verder lezenswaardig maakt is dat

na enkele maanden presidentschap van Obama er een zekere parallel te zien is tussen Zakaria's analyse en het beleid in wording van de nieuwe regering.

Zakaria start met de vaststelling dat de VS het grootste deel van de afgelopen eeuw dominant waren in de wereld voor wat betreft economie, politiek, wetenschap en cultuur. Op het gebied van veiligheidspolitiek tijdens de Koude Oorlog nog getemperd door

*De unipolariteit wordt minder,
niet door imperial decline,
maar door the rise of the rest*

een bipolaire duopolie met de Sovjet-Unie, brak na de val van het communisme een tijdperk aan van Amerikaanse unipolariteit. Het hoogtepunt van deze unipolaire wereld werd bereikt in de zomer van 2002. Sindsdien neemt de unipolariteit af. Zakaria benadrukt dat dit niet zozeer het gevolg is van Amerikaans verval ('imperial decline'), maar meer van 'the rise of the rest', die wordt

voortgestuwd door globalisering en economische groei. De VS staan stil, terwijl andere landen en actoren belangrijker worden.

Hoewel op politiek-militair terrein de VS nog wel de onbetwiste supermacht zijn, is er op andere terreinen sprake van afnemende suprematie. Geopolitiek is immers een strijd om invloed en controle. Als andere landen zich meer laten gelden, zal de invloedssfeer voor de VS onvermijdelijk kleiner worden. Spreken over een multipolaire wereld, zoals steeds vaker gebeurt, gaat Zakaria echter te ver. Het is simpelweg niet waar dat andere landen hetzelfde gewicht in de schaal leggen als de VS. De komende fase van internationale betrekkingen laat zich daarom eerder beschrijven in wat het niet meer is (unipolariteit) dan in wat het wel is. Vandaar de introductie van de term 'post-Amerikaanse wereld'.

* * *

Dat er geen sprake is van Amerikaans verval blijkt duidelijk uit het feit dat de VS veruit de grootste militaire macht in de wereld blijven. Zelfs met een in vergelijking tot de Koude Oorlog laag percentage van 4,1% van het BNP voor militaire uitgaven toeren de VS boven andere landen uit. Ook wat betreft militaire technologie is de Amerikaanse voorsprong groot.

Amerika zal een vitale economie blijven en technologisch vooroplopen. Het aandeel in het mondiale BNP zal iets kleiner worden, maar in de komende twee decennia niet significant afnemen. Amerika's bijzondere kracht is het hoger onderwijs, omdat kennis als productiefactor steeds belangrijker wordt bij het ontwerpen van nieuwe producten en diensten. Zakaria rekent af met beweringen dat de VS China en India niet bij zullen kunnen houden in aantallen afgestudeerden. Niet alleen is de kwantitatieve output van deze landen geïnfleerd, ook op kwalitatief gebied kunnen ze niet tippen aan

de VS. Meer dan andere onderwijsstelsels bevordert het Amerikaanse aspecten als creativiteit, nieuwsgierigheid, ambitie, tegendraads en 'out of the box' denken. Niet voor niets bevinden de meeste topuniversiteiten in de wereld zich in de VS.

De demografie is een belangrijke plus voor de VS. Terwijl de bevolkingsgroei in Europa stagneert, zal de Amerikaanse bevolking vooral door immigratie tot 2030 groeien met 65 miljoen mensen. En juist immigranten tonen de ambitie om vooruit te komen en zorgen ervoor dat imperiale decadentie wordt voorkomen. Het zijn vaak immigranten die ervoor zorgen dat in sectoren van de toekomst, zoals nano- en biotechnologie, de VS vooruitlopen.

Waar economie en maatschappij dynamisch blijven, maakt Zakaria zich wel zorgen om staat en politiek. De VS zullen zich moeten aanpassen aan een wereld die zij niet meer domineren en waarin anderen belangrijker worden. Dat betekent dat een aantal structurele knelpunten aangepakt moet worden, zoals het pensioenstelsel, het immigratiebeleid, de energievoorziening en het ziektekostenstelsel. Helaas blijkt het door de politieke polarisatie in de VS veel moeilijker geworden om coalities en compromissen te sluiten. Het optreden van grootkapitaal, belangengroepen, media en ideologische scherpshijpers is er mede voor verantwoordelijk dat de politiek het moeilijk heeft om beslissingen te nemen die voor de lange termijn noodzakelijk, maar op korte termijn pijnlijk zijn. In de woorden van Zakaria: 'A "can-do" country is now saddled with a "do-nothing" political process.'

Op het gebied van de buitenlandse politiek zijn de VS door het gebrek aan concurrentie na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie arrogant en lui geworden. Binnenlandse *checks and balances* (zoals Congres, publieke opinie) hielden de regering in toom, maar

na 9/11 vielen deze voor een belangrijk deel weg en kwam de weg vrij voor een imperiale houding. 'Washington DC had become a bubble, smug and out of touch with the world outside', aldus Zakaria. 'American politicians constantly and promiscuously demand, label, sanction, and condemn whole countries for myriad failings. Over the last fifteen years, the US has placed sanctions on half the world's population. We are the only country in the world to issue annual report cards on every other country's behavior.'

* * *

De opkomst van de rest van de wereld verkleint de Amerikaanse macht, mede doordat die opkomst gepaard gaat met toenemend nationalisme en assertiviteit. De wens om erkend en gerespecteerd te worden, is overal in de wereld waar te nemen. Hiermee gepaard gaat een politiek ontwaken van de brede bevolking in deze landen, aldus Zakaria. CNN en BBC hebben geen monopolie meer door de oprichting van nieuwszenders in verschillende delen van de wereld. Het gaat dan niet alleen om Al Jazeera en Al Arabiya, maar ook om talrijke zenders in bijvoorbeeld China, India en Brazilië. Het idee dat nationalisme een achterlijk fenomeen is dat met materiële vooruitgang zal verdwijnen, is volgens Zakaria achterhaald. Opkomende landen lijken zich niet zonder meer te willen integreren in de door het Westen geschapen internationale orde, en benadrukken hun eigen belangen en hun eigen perspectief op de wereld. Het traditionele 'hub-and-spoke system' met het Westen (de VS) als centrum, maakt steeds meer plaats voor bilaterale relaties tussen zuidelijke landen onderling.¹ Deze ontwikkelingen maken internationale besluitvorming er niet makkelijker op.

Hoewel Zakaria zich uitdrukkelijk niet beperkt tot de opkomst van Azië, maar breder spreekt van de 'rise of the rest' (waar-

onder landen als Brazilië, Rusland, Iran en Zuid-Afrika), wijdt hij jammer genoeg alleen aparte hoofdstukken aan China en India.

Hij stelt dat China ('the challenger') de VS niet zal vervangen als supermacht, maar op

China laat zich op het terrein van de buitenlandse politiek leiden door de nationale agenda van vreedzame ontwikkeling

steeds meer onderwerpen het een na belangrijkste land in de wereld zal worden en als zodanig een nieuwe dimensie aan het internationale systeem zal toevoegen. Door het autoritaire bestuur kan het zich veroorloven om zich te concentreren op de lange termijn.

Zakaria onderstreept dat China zich op het terrein van de buitenlandse politiek laat leiden door de nationale agenda van vreedzame ontwikkeling. Hieruit volgt een houding van niet-inmenging in de aangelegenheden van andere landen, het vermijden van confrontatie en het nastreven van een goede relatie met de VS. De weg naar macht loopt via economische groei, en niet via het opbouwen van een imperium. Het boeiende is dat deze niet-interventionistische stijl China interessant maakt als partner voor andere landen, zoals al in Afrika is te zien. Zeker als alternatief voor een als arrogant gepercipieerd Amerika vormt Chinese 'soft power' een uitdaging voor de VS.

Zakaria ziet echter wel in dat niettegenstaande de politieke intentie tot vreedzame ontwikkeling, groeiende Chinese macht het verleidelijk zal maken om de externe wereld te beïnvloeden teneinde Chinese belangen zeker te stellen. Dat is nu eenmaal het lot van grote landen: 'China operates on so large

a scale that it can't help changing the nature of the game.' Bovendien zal bij het verder verwateren van het communisme nationalisme als nationale bindmiddel ook een rol spelen in het externe gedrag. De grotere invloed die China derhalve gaat uitoefenen zal ten koste gaan van de invloedssferen van huidige grote spelers. Maar Zakaria is wel optimistisch dat de relatie China-VS, de huidige economische variant van de *Mutual Assured Destruction* uit de Koude Oorlog, goed beheerst zal worden.

De VS voelen zich niet gemakkelijk bij de opkomst van China. Daarom is de afgelopen jaren zoveel aandacht uitgegaan naar het democratische India als mogelijk tegenwicht. Zakaria beaamt dat de relatie van de VS met India opmerkelijk groeit, met de Amerikaans-Indiase gemeenschap van twee miljoen mensen als motor. Na het Verenigd Koninkrijk en Israël is India voor de VS het derde land geworden waarvoor de sterke banden niet alleen tussen de wederzijdse staten, maar ook tussen de bijbehorende samenlevingen bestaan. Zakaria is erg positief over India: het is een samenleving met een snel groeiende economie en een aantrekkelijke politieke democratie. Hij is echter buitengewoon kritisch over de politieke elite. Waar China in staat was een visie op China's rol in de wereld te ontwikkelen en daar effectief naar te handelen, blijft de Indiase elite achter. Dat komt ook doordat de samenleving de staat domineert en niet andersom, zoals in China. India zal dus wel een belangrijkere plaats innemen in de internationale betrekkingen, maar deze zal vooralsnog zijn beperkingen kennen.

* * *

De grote uitdaging voor de VS is om voor zichzelf nieuwe gedragsregels te bepalen in de post-Amerikaanse wereld van opkomst van andere actoren en deconcentratie van

macht. Zakaria identificeert zes richtlijnen voor toekomstig Amerikaans beleid, gebaseerd op zowel 'hard' als 'soft power'.

1. *Bepaal prioriteiten.* De VS kunnen niet bij alles betrokken zijn, zeker niet als er sprake is van conflicterende prioriteiten. Zo leidt de urgentie van het Midden-Oosten af van de nieuwe opkomende landen, die belangrijker zijn.
2. *Leg niet de nadruk op eigenbelang voor de korte termijn, maar op een mondiaal stelstel van regels en waarden waar alle landen, ook de VS en de opkomende landen, zich aan houden.* Geef diplomatie en verlicht eigenbelang een centrale plaats. Verzeker andere landen dat ze niet hoeven te vrezen voor de Amerikaanse macht. Pas op met het scheppen van uitzonderingen voor jezelf. Het is bijvoorbeeld hypocriet om zelf zoveel kernwapens te hebben en anderen die te onthouden.
3. *Balanceren in plaats van domineren.* Geen enkel ander land heeft zulke goede betrekkingen met de overige majeure landen als de VS. Dit geeft de VS de mogelijkheid om als 'honest broker' invloed uit te oefenen. Zeker in regio's waar de opkomst van een regionale hegemon overige staten nerveus maakt. De rol van 'honest broker', vergelijkbaar met de voorzitter van een Raad van Bestuur, brengt wel een zeker gedrag met zich mee: consulteren, samenwerken, coalitievorming en zoeken naar compromissen. Het openlijk nastreven van dominantie zal tegenkrachten mobiliseren en dus averechts werken.
4. *Speel een stuwende rol en kies voor multilateralisme à la carte voor internationale stabiliteit.* De internationale betrekkingen zullen hierdoor wel onoverzichtelijker worden: 'A more organic international system in which problems are addressed through a variety of different structures

and solutions can create its own kind of layered stability.’

5. *Denk asymmetrisch en gebruik ook andere machtsbronnen dan de militaire*, want: ‘To the man who has a hammer, every problem looks like a nail.’ Het beteugelen van ‘rogue nations’ zal brede coalitievorming vergen.
6. *Legitimiteit is macht*. De VS hebben de wereld niet alleen met macht, maar ook met idealen getransformeerd. In een wereld waarin andere volken steeds meer hun eigen identiteit expliciteren, wordt de ‘battle of ideas’ steeds belangrijker. Daarom moet er ook aandacht zijn voor ‘attentive diplomacy’.

Voordat deze zes richtlijnen kunnen worden toegepast, moeten de VS wel de angst en het wantrouwen van de afgelopen jaren, leidend tot unilateralisme, kwijtraken en hun zelfvertrouwen herwinnen. De wereld verandert in de richting van het Amerikaanse model. De ‘rise of the rest’ is het gevolg van het toepassen van Amerikaanse ideeën. Reden voor de VS om zich open te stellen en niet gek te laten maken door angst voor Al Qaida, en om zichzelf niet te zien als bedreigd van alle kanten. Juist dan kunnen de VS een sleutelrol blijven spelen in een rijkere, dynamische wereld.

* * *

Al met al heeft Fareed Zakaria een waardevol boek geschreven, dat een schets geeft van een fundamenteel veranderende wereld en een alternatief Amerikaans buitenlands beleid.

Met name is van toegevoegde waarde dat Zakaria, opgegroeid in een moslimfamilie in India, een insider-weergave van Aziatisch denken geeft die verder gaat dan die van de doorgaans Angelsaksische invloedrijke denkers in de wereld. Illustratief is hoe hij ingaat op de conditionerende invloed van het confucianisme en het hindoeïsme op beleid.

Zo stelt Zakaria prikkelend dat christendom en islam een zendingsdrang hebben, die terug te zien is in het buitenlandse beleid van landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Saoedi-Arabië en Iran. China, met zijn confucianistische wereldbeeld, is anders: ‘Simply being China, and becoming a world power, in a sense fulfils its historical purpose. It doesn’t need to spread anything to anyone to vindicate itself.’ Het hindoeïsme in India zou vanwege de pluriformiteit per definitie niet doctrinair zijn en gericht op leven en laten leven. Indiërs zullen daarom buitenlands beleid minder snel beschouwen als een middel om specifieke waarden uit te dragen, zoals democratie.

Het is interessant dat Zakaria’s boek de nodige overeenkomsten vertoont met *The New Asian Hemisphere* van de Singaporees van Indiase afkomst Kishore Mahbubani, dat rond dezelfde tijd uitkwam en veel publiciteit kreeg. Beiden schrijven over

De opkomst van Aziatische landen is niet het gevolg van intrinsieke Aziatische waarden, maar van het overnemen van westerse receptuur

de wereld na westerse dominantie, waarin pragmatisme de leidraad moet zijn. Beiden menen dat islamterrorisme schromelijk overdreven wordt en ten koste gaat van het denken over de gevolgen van de opkomst van nieuwe landen. Beiden doen geen moeite om hun bewondering voor visionair Chinees leiderschap te verbergen, menen dat democratie zal opkomen door ontwikkeling van een inheemse middenklasse die

haar eigen belangen zal willen beschermen, en tonen zich kritisch over westerse druk ten behoeve van democratie. Beiden beklemtonen, opmerkelijk genoeg, dat de opkomst van Aziatische landen niet het gevolg is van intrinsieke Aziatische waarden, maar van het overnemen van westerse receptuur.

Maar er zijn ook wel interessante verschillen. Zo bevestigt Mahbubani de in Azië veelgehoorde opvatting dat Azië in het verleden altijd dominant is geweest in de wereld en nu na een tijdelijke terugval van twee eeuwen weer zijn rechtmatige, dominante plaats in de wereld gaat innemen. Zakaria echter neemt scherp stelling tegen dit denken. Hij probeert aan te tonen dat de Aziatische stagnatie dateert van ver voor de achttiende eeuw, en dat de opkomst van de westerse wereld al in de vijftiende eeuw begon door de aandacht voor wetenschap en technologie, handel en kapitalisme.

Ook op een ander belangrijk punt verschillen Mahbubani en Zakaria. De eerste voorspelt een ontwestering door het opkomen van inheemse culturen. Zakaria werpt de vraag op of het mogelijk is om modern maar niet westers te zijn. Hij prikkelt met de constatering dat in de komende decennia drie van de vier grootste economieën in de wereld niet-westers zullen zijn (China, Japan, India), met daarbij het gegeven dat in de VS het aandeel van het niet-Europese bevolkingsdeel aanzienlijk zal toenemen. Zullen andere normen opkomen of zal het proces van rijk worden ons gelijkmaken? Zakaria concludeert dat moderniteit is gekomen met de opkomst van het Westen en daarom een westers gezicht heeft gekregen. Kapitalisme en democratie zullen in de rest van de wereld leiden tot individuele kansen en vooruitgang, sociale transformatie en het ontstaan van een massacultuur, die moderniteit inclusief het westerse aangezicht

omarmt. De bestaande orde, gebaseerd op hiërarchie, religie, traditie en feodale praktijken, zal plaatsmaken voor een maatschappij die meer en meer gaat lijken op Europa en de VS. Wel zal er sprake zijn van verschillende vormen van het samengaan van lokale en westerse cultuur. En met de tijd zal er steeds meer sprake gaan zijn van een mondiale smeltkroes.

Overigens is *The Post-American World* van Zakaria geschreven voordat de ernst van de huidige financieel-economische crisis duidelijk werd. Deze speelt daardoor een marginale rol in het boek. Maar Zakaria's sterke geloof in Amerikaanse vitaliteit doet vermoeden dat hij de VS ook deze crisis ziet trotseren. De bijzondere omstandigheden zouden zich zelfs lenen om de door hem geïdentificeerde structurele knelpunten, zoals energie-efficiency en ziektekosten, te adresseren.

Tot slot roept Zakaria's boek bij een Nederlandse lezer de vraag op, wat een post-Amerikaanse wereld zal betekenen voor Nederlands buitenlands beleid.

Geconstateerd kan worden dat Nederland in de naoorlogse periode voor een klein land relatief invloedrijk is geweest. Hierbij vormde de aanwezigheid van multilaterale kaders met spelregels een gunstige omgeving. De voormalige Amerikaanse ambassadeur Arnall noemde Nederland een belangrijk land, omdat er slechts weinig landen zijn die drie dingen in zich verenigen: politieke wil tot handelen, middelen (geld en menskracht) en kennis/ervaring.

Door de toename van landen en niet-statelijke actoren met geldingsdrang in een post-Amerikaanse wereld zal de internationale politieke arena drukker worden. Veel opkomende landen hechten daarbij zelfbewuster aan soevereiniteit van de nationale staat, terwijl de Nederlandse agenda verder gaat door ook aandacht te hebben voor het

welzijn van mensen. Een ontwikkeling richting multilateralisme à la carte, met name in de vorm van exclusieve verbanden als de G8 en de G20, zal het speelveld onvoorspelbaarder maken.

Nederland zal derhalve de door Arnall

genoemde machtsbronnen nog effectiever en slimmer in moeten zetten om in een post-Amerikaanse wereld invloed uit te blijven oefenen ten behoeve van Nederlandse belangen gericht op veiligheid, welvaart en rechtvaardigheid.

Noot

- 1 Illustratief is dat China en Brazilië met elkaar in gesprek zijn om de onderlinge handel in de toekomst niet meer in Amerikaanse dollar af te rekenen maar in de eigen munten.

J.A.A. van Doorn

*Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen
Samengesteld en ingeleid door Jos de Beus en Piet de Rooy*

Mets en Schilt | 2009 | 575 pp. | € 29,90 | ISBN 9789053306093

De vergruisde driehoek en de erfenis van J.A.A. van Doorn

door *Dick Pels*

Socioloog en publicist. Voorzitter van Stichting Waterland, een progressieve denktank.

Toen Jacques (beter bekend als J.A.A.) van Doorn niet meer kon denken en schrijven, hoefde het van hem niet meer en gaf hij op 14 mei 2008 letterlijk de geest. Tweeënhalf jaar eerder was bij hem botkanker geconstateerd, maar dat weerhield hem er niet van om in blessuretijd nog een meesterwerk (*Duits socialisme*) te schrijven en in *Trouw*, *HP/De Tijd* en *NRC Handelsblad* de tijdgeest en zijn tegenstanders op de huid te blijven zitten.

De eerste keer dat ik hem ontmoette was hij nog van papier en de helft van een tweetal. ‘Van Doorn en Lammers’ heette het gevreesde leerboek waarover ik bloedig tentamen deed, aan de hand van een uittreksel van dertig getypte pagina’s. *Moderne sociologie* (1957; ik blokte op de achtste druk uit 1967) was het programmaboek van een nieuwe generatie sociologen, die de Neder-

landse tradities van de sociografie en van het verzuilde sociale denken wilde vervangen door een Amerikaanse, empirisch-waardenvrije geest die de sociologie zou veranderen in een ‘echt vak’, een ‘echte wetenschap’.

Jaren nadien toog ik met Piet Nijhoff, bij wie ik als student nog tentamen had afgelegd over het boek, naar Leiden om Van Doorn en Lammers te interviewen over ‘Van Doorn en Lammers’.¹ Ik vond beide heren op een prettige manier onprofessoraal (ik was toen nog niet zo gewend aan professoren, en professoren waren nog niet zo gewoon). Die ‘gewoonheid’ klonk ook door in *Moderne sociologie*, dat zich met name afzette tegen de speculatieve historische cultuursociologie van een voorganger als P.J. Bouman. Niet voor niets gaf Van Doorn het boek een motto mee van de dichter Greshoff, dat hemzelf op het lijf was geschreven: ‘En laat gerust de schone zielen ijzen / Ik houd van platte, populaire wijzen / Maar met de puntjes duidelijk op de i.’

In het interview bevestigde Van Doorn dat ‘Van Doorn en Lammers’ wilde afrekenen met het speculatieve ‘gebabbel’ van de oudere generatie: het was ‘te Duits allemaal’.

B
O
E
K
E
N

het kort en krachtig: ‘Democratie is niet: de macht van het volk. Het is een verbond tussen het volk en politieke elites die perspectief bieden. Een gezonde democratie heeft iets elitairs. Vandaag ontbreken de elites omdat de ideeën ontbreken’.³ Dit zelfbewuste, optimistische elitisme zag hij ook als de beste en misschien enige remedie tegen het populisme, een verschijnsel waar Van Doorn zich eerder tegen had gekeerd in zijn linkse gedaante, als element van het studentenprotest en van Nieuw Links in de jaren zeventig, maar dat zich nu krachtig manifesteerde aan de rechterkant van de Nederlandse politiek. De vloek van het populisme was over Nederland gevallen, zo zei hij in hetzelfde interview, en dat was begonnen met Pim Fortuyn. De politici bouwden de massa na, en de media registreerden blind wat er in de onderlaag gebeurde, om dit vervolgens weer ongecensureerd aan de onderlaag terug te geven: ‘Er wordt niet meer afgerekend naar boven. De samenleving heeft nood aan een zuiverende gelaagdheid — die is helemaal weg.’

Over de betekenis van Fortuyn werden we het niet eens. Terwijl ik het populisme ook beschouwde als een uitdaging aan de gevestigde partijpolitiek, was hij neerbuigend over Fortuyns ‘gedachtegoed’ en benadrukte hij vooral de risico’s van directe verkiezingen en de media-personalisering van de politiek. Fortuyn was ‘geen denker maar een popularisator, geen systeembouwer maar een verzamelaar van borreltafelwijsheden. Ga je daar een programma uit kneden, dan krijg je een reusachtig borreltafelverhaal maar geen politieke doctrine’, schreef hij in de dramatische meimaand van 2002.⁴ Twee jaar later erkende hij echter dat Fortuyns ‘brutale aanslag op de vaderlandse porseleinkast’ ook een bevrijding had betekend: ‘De hypocrisie in de publieke sfeer is stevig aangetast.’⁵ Maar Fortuyns kritiek op het

Haagse establishment en diens voorstellen om direct-democratische hulpstukken in te bouwen in het verkalkte parlementaire bestel kon hij niet waarderen.

Wél vermoedde hij dat de transformatie van een programmatistische naar een meer personalistische democratie niet was terug te draaien, en dat we het spel maar zo goed mogelijk moesten leren spelen. Dat bracht hem tot de actuele conclusie dat de personalisering van de politiek vraagt om fatsoenlijke, moedige en ideeënrijke politici. Tijdens het volgens hem ‘onbenullige schouwspel’ van de verkiezingsstrijd van 2006 schreef hij: ‘Als de politiek persoonlijk wordt, zijn persoonlijkheden nodig, politici die indruk maken, die gezag en ervaring hebben. Ze moeten een snee over de wang hebben uit een oud duel en ooit het prikken van een mes in de rug hebben gevoeld van een rivaal. Ze mogen niet bangelijk zijn maar, ondanks alle peilingen, aan hun eigen standpunt vasthouden. Precies op dit punt is het momenteel helemaal mis. Geen van de drie partijen [PvdA, CDA en VVD; D.P.] beschikt over een leider die een groot gebaar weet te maken en met kracht en humor een goed verhaal kan brengen. Er zit geen echte vent tussen. En dat wreekt zich.’⁶

* * *

De staat van gezondheid van de Nederlandse democratie heeft Van Doorn zijn leven lang beziggehouden. Die fascinatie is goed te volgen in de naar tijdstip en thema zeer gevarieerde stukken die door Jos de Beus en Piet de Rooy in de postume bundel *Nederlandse democratie* zijn samengebracht, een keuze die Van Doorn op de valreep nog van zijn goedkeuring voorzag. Bij alle lof is in enkele besprekingen terechte kritiek geuit op het feit dat de samenstellers geen keuze hebben willen opnemen uit Van Doorns columns na 2001 (waaruit in het voorgaande enkele malen is geciteerd), en ook zijn bijdragen

over de nasleep van het Indische koloniale verleden welbewust hebben geweerd. Dat is jammer, ook omdat een aantal langere beleidssociologische stukken in deze bundel weinig meer tot de eigentijdse verbeelding spreken. Dat kan niet worden gezegd van de altijd scherpe, gevatte en erudiete columns en essays waarin Van Doorn zich de laatste jaren ontpopte als de belangrijkste uitdager en tegenspreker van de luidruchtige falanx van Hollandse nationaalpopulisten, neoconservatieven, verlichtingsfundamentalisten en 'islamofoben'.

Belangwekkend in deze bundel zijn, behalve Van Doorns visionaire stuk uit 1972 (!) over de mogelijke risico's van een groeiende etnische onderklasse in Nederland en zijn even vooruitziende blik op de komende crisis van de verzorgingsstaat uit 1978, vooral zijn bijdragen over de lotgevallen van de drie grote ideologisch-politieke stromingen die ook de pijlers waren van de verzuiling: de christendemocratie, de sociaaldemocratie en het liberalisme. Zelf bekende Van Doorn zich na vroege maar vage sociaaldemocratische sympathieën tot een soepel amalgaam van liberalisme en conservatisme. Maar in zijn dwarse stuk 'Conservatieve gedachten' uit 1976 blijkt hij een relativerend conservatisme te omarmen dat ook weldenkende progressieven van harte kunnen onderschrijven, en dat haaks staat op het rabiante neoconservatisme dat in Nederland vooral door intellectuelen rond de Edmund Burke Stichting aan de man is gebracht.

De kern daarvan is een kritiek op het utopische verlangen naar aardse verlossing: op het doctrinaire waarheidsmonopolie in de politiek en de overspannen maakbaarheidsidealen die daarvan zijn afgeleid, uitlopend in de opvatting dat mens en maatschappij principieel 'imperfect' zijn. Alleen op die manier was verzoening mogelijk met de

ongeordendheid en onoverzichtelijkheid die nu eenmaal kenmerkend waren voor de democratische samenleving, schreef hij in een eveneens in deze bundel opgenomen kritiek op de (linkse) politieke intelligentsia, 'Democratie is de politiek van het menselijk tekort'. Dit relativiseringsvermogen (eerder door Van Doorn zelfs 'politiek relativisme' genoemd)⁷ is — zo blijkt uit deze bundel — ook een van de hoofdkenmerken van zijn 'vrijmoedige' liberalisme. 'Dat liberalen zo vaak niet weten "hoe het moet", niet zeker zijn van hun gelijk, is juist hun verdienste', aldus Van Doorn in een sceptische vermaning die huidige betweterige liberalen in hun zak kunnen steken.

* * *

Maar bij herlezing van Van Doorns bijdragen over de vorming van het verzuilde ideologische driestromenland en de traditionele massapartijen, dringt zich een ont-nuchterende conclusie op. De 'ideologische driehoek' (zoals de bekende titel luidt van zijn samen met Jos de Beus en Piet de Rooy geschreven boek) van christendemocratie, sociaaldemocratie en liberalisme lijkt onder de druk van het populisme definitief te vergruizen en zelfs in elkaar te klappen. Ter rechterzijde heeft dit al geresulteerd in enkele afsplitsingen van de vvd en de vorming van de nationaalpopulistische leiderschapspartijen van Wilders en Verdonk. Ter linkerzijde is de klassieke sociaaldemocratie al gespleten in SP en PvdA. Het cda lijkt de druk vooralsnog te weerstaan, maar dan vooral door stil te blijven zitten op de gestaag smeltende ijsschots die het politieke midden inmiddels is geworden.

Ook Van Doorn lijkt in dit opzicht de draagwijdte van de populistische revolte te hebben onderschat. Net als Bart Tromp beschouwde hij het populisme vooral als een antidemocratisch virus en een totalitaire verleiding in plaats van als een reeks uitda-

gingen aan de gevestigde partijpolitiek. En net als Tromp was hij vooral geïnteresseerd in een mogelijk herstel van de oude ideologische en partijpolitieke verhoudingen, in plaats van de gedachte toe te laten dat er misschien nieuwe ideologische scheidslijnen bezig waren te ontstaan en een elite-

Het is een zwakgebod dat vooral de verbrokkeling van traditionele instituties en de vervlakking van ideologieën zou hebben geleid tot de ontaarding van de democratie

mocratie van een nieuw soort: minder afhankelijk van traditionele partijmechanismen en meer gedragen door politieke personen en directe politieke communicatie via de media.

Daarom is het laatste stuk in de bundel, ‘Herfsttij der democratie’, waarin de individualisering wordt aangewezen als de bron van alle maatschappelijke en politieke malaise, zo’n teleurstellend slotakkoord geworden. Dat het vooral de verbrokkeling van traditionele instituties en de vervlak-

king van traditionele ideologieën is die zou hebben geleid tot de ontaarding van de huidige democratie, is een zwakgebod dat achterblijft bij de sociologische verbeeldingskracht waarin Van Doorn zich elders zo’n meester betoonde.

‘Men doet zijn vrienden tekort als men hun de volle scherppte der woorden onthoudt’, zoals (de door ons allebei bewonderde) Menno ter Braak zei. Van Doorn zag in alle helderheid dat het populisme het politieke voertuig was geworden van het doorgeschoten individualisme en consumen-tisme in maatschappij en politiek. Maar de positieve kanten van deze individualisering zag hij niet. Van Doorn bleef steken in de eigenaardige paradox van het moderne ‘geïnstitutionaliseerde’ individualisme, dat een ideologisch voertuig is geworden van zijn eigen tegendeel: de nieuwe kudde-mentaliteit van consumenten die allemaal denken dat ze uniek, authentiek, eigen en apart (moeten) zijn. Er schuilt tragiek in het feit dat een van de grootste Nederlandse sociologen van de voorbije eeuw meende dat de individualisering het einde inluidde van de sociologie als vak, en niet bij machte was om de uitdaging ervan aan te gaan, anders dan via een lucide maar pessimistische cultuurkritiek.

Noten

- 1 Dick Pels en Piet Nijhoff, ‘Van Doorn en Lammers over “Van Doorn en Lammers”’. Een vraaggesprek met de schrijvers van *Moderne sociologie*, *Sociodrome* 11 (1985), nr. 3, pp. 3-8. Het stemt droevig dat Cor Lammers onlangs eveneens is overleden; nu zijn ze allebei nog alleen van papier.
- 2 Zie Van Doorns uitvoerige reactie op mijn boek

Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite (1993) in *Beleid & Maatschappij* 21

(1994), nr. 3 (juni).

3 *Elsevier*, 6 oktober 2007.

4 *Trouw*, 31 mei 2002.

5 *HP/De Tijd*, 16 april 2004.

6 *Trouw*, 18 november 2006.

7 ‘Grenzen van de democratie’, in: Gerry van der List (red.), *De draagbare Van Doorn*. Amsterdam: Prometheus, 1996.

Niall Ferguson

De grote oorlogen.

De honderdjarige oorlog en de ondergang van het Westen

Uitgeverij Contact | 2007 | 888 pp. | € 59,90 | ISBN 9789025409456

Niall Ferguson over de zelfvernietiging van het Westen: het wordt nooit meer 1900

door *Niek van der Molen*

De auteur is redacteur buitenland van het *Friesch Dagblad*.

Het verhaal van de twintigste eeuw wordt vaak verteld als een lang uitgebleven, pijnlijke maar uiteindelijk toch bevredigende overwinning van het Westen. De helden — wij, de westerse democratieën — zagen zich in de vorige eeuw gesteld tegenover een hele reeks schurken — Duitsers, Russen en Japanners — maar uiteindelijk overwon het goede het kwade. Althans, zo willen de meeste geschiedenisboeken het.

De Britse Harvard-hoogleraar Niall Ferguson ziet het anders. Met een hang naar provocatie haalt hij in *De grote oorlogen. De honderdjarige oorlog en de ondergang van het Westen* de klassieke voorstelling van zaken in een prikkelend betoog onderuit.

Ferguson is een vooraanstaand historicus van, volgens critici, neoconservatieve snit. Hij heeft succesvolle boeken op zijn naam staan over de twee wereldoorlogen, het ka-

pitalisme en over wat *what if history* wordt genoemd (wat als Hitler Groot-Brittannië was binnengevallen; wat als Kennedy was blijven leven; wat als Rusland de Koude Oorlog had gewonnen).

In *The Cash Nexus* en *Colossus* heeft Ferguson zich voorgesteld als pleitbezorger van westerse verworvenheden als democratie en het liberalisme. Hij wordt een neoconservatief genoemd omdat hij stelt dat bij afwezigheid van Amerikaanse dominantie een machtsvacuüm ontstaat dat de wereld in chaos zou storten. In het tijdschrift *Foreign Policy* schreef hij dat een anarchistische nachtmerrie uitkomt als Amerika niet meer zijn heilzame invloed zou laten gelden. Wat Ferguson betreft mogen de Verenigde Staten zich wel nadrukkelijker presenteren. Hij heeft kritiek op de Amerikaanse gewoonte zich uit valse bescheidenheid geen imperium te noemen. Dat de Verenigde Staten volgens hem weigeren de bij een wereldrijk behorende verantwoordelijkheden op zich te nemen, betekent in zijn ogen een bedreiging voor de stabiliteit in de wereld.

Gezien zijn polemische analyses en zijn neoconservatieve invalshoek staan de boe-

ken van Ferguson er garant voor dat gevestigde opinies in twijfel worden getrokken. Zo sneuvelen ook in *De grote oorlogen* enkele oude waarheden.

Want volgens Ferguson heeft het Westen die honderdjarige oorlog van de twintigste eeuw niet gewonnen. De overwinning die in 1989 werd geclaimd door de Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama, die het einde van de geschiedenis voorzag nu het westerse liberaal-democratische kapitalisme had gezegevierd, was geen overwinning. In werkelijkheid vond er volgens Ferguson een heroriëntatie van de wereld plaats ten gunste van het Oosten, dat de macht vierhonderd jaar eerder was kwijtgeraakt.

* * *

In 1900 regeerde het Westen de wereld dankzij de vele koloniën en door het falen van de Aziatische imperia. In de honderd jaar die achter ons liggen moderniseerde Azië, raakte het Westen in verval en verschoof de macht naar het Oosten.

De Eerste Wereldoorlog was de eerste geopolitieke aardbeving die een onherstelbare slag toebracht aan de dominantie van het Westen. Na de Tweede Wereldoorlog zou het Westen met de definitieve val van de Franse en Britse imperia nooit meer de macht kunnen uitoefenen die het in 1900 had uitgeoefend. Het geweld ging na 1945 door in de Koude Oorlog, waarin de super-

Terwijl het Westen druk doende was zichzelf ten gronde te richten, ontwaakte het Oosten

machten streden in de cruciale conflictzones aan de uiteinden van het Europees-Aziatische grondgebied. Ferguson wijst erop dat de tweede helft van de twintigste eeuw nauwelijks minder gewelddadig was dan de

eerste helft: het enige verschil is dat de strategische inzet lager was.

En terwijl het Westen druk doende was — en nog steeds is — zichzelf te gronde te richten, ontwaakte het Oosten. Om westerse overheersing te weerstaan, wilde Azië de achterstand inhalen. Het deed dat in eerste instantie door westerse vormen van economische en politieke organisaties en westerse uitvindingen te kopiëren. Het eerste Aziatische land dat doorhad hoe dat moest, was Japan.

Door het bloedige geweld van de vorige eeuw verloor het Westen niet alleen feitelijke macht. Ook verspeelde het moreel gezag, waardoor het proces van zelfvernietiging werd versneld. Ferguson noemt in dat verband met name de Tweede Wereldoorlog, waarin de geallieerden de grens tussen goed en kwaad uit het oog verloren. Minder dan de nazi's weliswaar, maar toch. Om de vijand te verslaan voelden de geallieerden zich soms gedwongen tot morele compromissen en inhumane technieken.

Zo ging het Westen om het grote kwaad van nazi-Duitsland te verslaan, een bondgenootschap aan met de Russische dictator Stalin, een even wrede despoot als Hitler, die na de oorlog de bevrijde kampen in Oost-Europa liet volstromen met politieke gevangenen. Om de Duitsers op de knieën te krijgen werden Duitse steden platgebombardeed, een vorm van vernietiging die alleen verschilde van die in de Duitse dodenkampen doordat zij was bedoeld als middel om de oorlog te beëindigen, en niet als doel op zich. Het is een gewaagde stelling, maar volgens Ferguson is het enige verschil tussen Auschwitz en Hiroshima dat de atombom werd gegooid om te voorkomen dat nog meer onschuldigen zouden worden gedood. Andere morele smetten zijn, zo betoogt Ferguson, de ontmenselijking van de Duitse en Japanse vijand om hem gemakkelijker te

B

O

E

K

E

N

verslaan en de omhelzing van de bevelseconomie.

De zwaarste morele schuld hebben de nazi's op zich geladen door de Holocaust. Maar, zo vindt Ferguson, vooral door de omvang van de moordpartij en niet eens zozeer vanwege de intenties. Want het opvallendste kenmerk van de Holocaust is volgens Ferguson niet dat rassenvernietiging het doel was, maar dat hij werd uitgevoerd door een moorddadig regime dat over alle middelen van een geïndustrialiseerde economie en een geavanceerde samenleving beschikte om het uit te voeren. Volgens Ferguson was het verzet tegen rassenvermenging in het Europa van de vorige eeuw niet specifiek Duits, maar werd het algemeen gedragen. De technologisch en wetenschappelijk hoog ontwikkelde Duitse samenleving had nu eenmaal meer middelen en mogelijkheden. Ferguson ziet het Duitse antisemitisme daarom als een extreme variant van een algemeen verschijnsel. En daarmee komen we op de sombere kern van zijn betoog: uit zelfbehoud is de mens ten diepste gedreven de ander te vernietigen. Maar daarover later meer.

* * *

Het Westen heeft in de vorige eeuw dus niet gewonnen. Ferguson verwerpt nog een andere klassieke theorie. Ook het ontstaan van het geweld in de vorige eeuw heeft volgens hem andere achtergronden dan gedacht. De economische crises, het opkomende nationalisme en het sociaaldarwinisme bieden volgens hem geen sluitende verklaring. Ferguson ziet vooral het verval van de Europese multinationale wereldrijken en het einde van de globalisering aan het begin van de vorige eeuw als dieperliggende oorzaken van het tomeloze bloedvergieten in die eeuw.

Ferguson ziet imperia als waarborg voor internationale stabiliteit. Dat vanaf 1900 de wereldrijken uiteen begonnen te vallen,

leidde tot raciale spanningen en uiteindelijk tot een wereldbrand. Ferguson ziet ook economische globalisering als een ordenend principe, net als een imperium. Want kapitalisme en internationale vrijhandel zullen automatisch naar vrede en democratie leiden. Dat na de Eerste Wereldoorlog de wereldhandel in het slop bleef als gevolg van protectionisme was uiteindelijk een van de oorzaken voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Even, in de eerste jaren na 1989, leek het erop dat met het ter ziele gaan van de extreme ideologieën fascisme en communisme de wereld het westerse model van kapitalisme en democratie zou overnemen. Een golf van economische liberalisering overspoelde de wereld en de conflicten tussen de grootmachten waren voorbij. Maar, betoogt Ferguson, de oorlogen op de Balkan prikten die zeepbel van internationale economische en politieke integratie door. Oude etnische tegenstellingen die in het Westen al zo vaak tot bloedvergieten hadden geleid, staken weer de kop op in het uiteenvallende Joegoslavië. Die strijd luidde het begin van de Nieuwe Wereld-wanorde in, zoals Ferguson het noemt.

Ferguson ziet een vloeiende lijn van het verval van de wereldrijken begin vorige eeuw naar een steeds gevaarlijker en wankele wereldorde. Er zit, met andere woorden, een causaal verband tussen de Eerste Wereldoorlog en de oorlogen in Vietnam, Cambodja, Joegoslavië en Rwanda. De oorlogen van de vorige eeuw maken allemaal deel uit van een kettingreactie die onvermijdelijk leidt tot de ondergang van het Westen.

Er staat ons meer chaos te wachten. Ferguson noemt Taiwan en het Midden-Oosten expliciet als potentiële volgende conflict-haarden die het Westen verder zullen verzwakken. En er zijn meer bedreigingen. China is niet de gigantische economische

dochteronderneming van het Westen geworden, zoals aanvankelijk gehoopt, maar een grootmacht-in-opkomst. In het Nabije Oosten vond een islamitische revolutie plaats en het kinderarme Europa wordt door de komst van islamitische migranten een soort Eurabië.

‘Honderd jaar geleden heerste het Westen over de wereld. Na een eeuw van periodiek terugkerende conflicten tussen de Europese imperia is dat niet langer het geval’, schrijft Ferguson. ‘De grens tussen West en Oost lag ergens in Bosnië-Herzegovina, nu door elke Europese stad. Het hoeft niet tot nieuwe etnische conflicten te leiden, maar de geschiedenis van de twintigste eeuw leert dat het breekbare bouwwerk der beschaving heel snel in elkaar kan storten.’ Nieuwe conflicten kunnen alleen voorkomen worden als we de krachten begrijpen die de bloederige twintigste eeuw hebben veroorzaakt, schrijft hij. ‘De duisterste krachten die uit economische crises, etnische conflicten en imperiale rivaliteiten tevoorschijn komen en zo ons gemeenschappelijk mens-zijn ontkennen.’

De sombere analyse van Ferguson valt niet los te zien van zijn mensbeeld. En dat is — hij is niet voor niets een neoconservatief — pessimistisch van aard. De mens is van nature geneigd tot alle kwaad. En om de kwade krachten te beheersen en om een vreedzaam samenleven mogelijk te maken zijn er sterke ordenende instituties nodig: een gezin, de school, de kerk, de staat. En op wereldschaal een imperium. Als een mens aan zichzelf wordt overgeleverd zal hij, in een wereld die vol zit met bedreigingen, naar geweld grijpen om een andere groep te doden voordat hij zelf aan de beurt is.

Ferguson ziet in alle conflicten van de vorige eeuw dat patroon. Als een imperium wegvalt dat orde en stabiliteit garandeert, kunnen etnische of raciale verschillen tot bloedvergieten leiden. Want de mens,

volgens Ferguson ten diepste gedreven de ander te vernietigen om de eigen groep in stand te houden, kan uitermate gewelddadig worden door de ander te beschouwen als een inferieur en zelfs kwaadaardig soort. Dit proces gaat van kwaad tot erger, en om die reden ziet Ferguson het einde van de westerse beschaving naderen nu machtspolitiek niet langer regeert.

Maar heeft Ferguson gelijk als hij zegt dat de mens ten diepste is gedreven de ander te vernietigen? Inderdaad zullen, als er door politieke of economische instabiliteit een machtsvacuüm ontstaat, de meest gewelddadigen en gewetenlozen proberen de macht te grijpen. Toch heeft de mensheid ook in de vorige eeuw veel vooruitgang geboekt, ondanks het wegvallen van westerse wereldrijken en economische crises. De rassenscheiding is officieel opgeheven en in 1948 werd de Universele verklaring van de rechten van de mens aangenomen. West-Europa heeft nog nooit eerder zo’n lange aaneengesloten periode van welvaart en vrede gekend.

Maar het beste bewijs dat economische onzekerheid gecombineerd met een wereldrijk-in-verval niet per definitie hoeft te leiden tot chaos en anarchie, is de huidige politieke stand van zaken. Ondanks de diepste financieel-economische crisis in tachtig jaar en het Amerikaanse wereldrijk op zijn retour, lijkt de politieke stabiliteit verre van in gevaar.

Ferguson schreef zijn boek voordat de kredietcrisis uitbrak en Barack Obama het Witte Huis betrok, maar mogelijk was hij nu tot een optimistischer slotsom gekomen. Na de economische depressie in 1929 duurde het vijftien jaar voor de wereld bijeenkwam om een oplossing te vinden, en moest er bovendien eerst een wereldoorlog aan te pas komen. Nu zijn de leiders van de belangrijkste twintig economieën al een paar keer

samengekomen om vergaande afspraken te maken om de crisis het hoofd te bieden.

Ook een imperium dat wegzinkt, hoeft niet automatisch tot wanorde en oorlogsdreiging te leiden. De zwaar in de schulden verkerende Verenigde Staten hebben door de financiële crisis en politieke misstappen flink aan gezag en invloed ingeboet. Toch is de we-

Kop op, Ferguson! Vooralsnog lijkt het erop dat de wereld het conflictmodel heeft ingeruild voor het harmoniemodel

reld beter af onder de huidige Amerikaanse president Obama, die de wereld de hand reikt, de dialoog met de islamitische wereld wil aangaan en kernwapens wil afschaffen.

Ferguson constateert terecht dat het Wes-

ten de komende eeuw niet langer de dienst uitmaakt. Maar misschien is dat minder erg dan het lijkt, omdat het westerse model van kapitalisme en democratie ondertussen wel een zegetocht over de wereld heeft gemaakt. De oosterse opkomst was nooit tot stand gekomen als de Aziatische landen de westerse politieke en economische vrijheden niet hadden ingevoerd. Daardoor laat de westerse invloed zich niet alleen nog overal gelden, maar is ook het besef toegenomen dat in deze eenvormige, geglobaliseerde wereld iedereen elkaar nodig heeft. Vandaar de gezamenlijke inspanningen om uit de financiële crisis te komen en de verzoenende taal uit Washington.

Het is misschien nog te vroeg om te zeggen, maar vooralsnog lijkt het erop dat de wereld het conflictmodel heeft ingeruild voor het harmoniemodel. Dus kop op, Ferguson. Er is nog hoop. Niet alles is verloren.

B
O
E
K
E
N

* BEZINNING

door *Peter Holvoet-Hanssen*

Peter Holvoet-Hanssen (Antwerpen, 1960) creëerde een eigen niche in de poëzie-biotop met het drieluik *Dwangbuis van Houdini* (1998, Vlaamse Debuutprijs 1999), *Strombolicchio* (1999, Dirk Martensprijs 2001) en de vossensprong *Santander* (2001). Na zijn 'anti-roman' *De vliegende monnik* (2004) verscheen *Spinalonga* (2005, driejaarlijkse Cultuurprijs van de Vlaamse Gemeenschap 2008). Het slot van zijn eerste poëziers reis heet *Navagio. Wrakhoutgedichten* (2008).

Als Rimbaud uit de hemel valt

*Waar naartoe, Arthur? Hel, ben je iemand anders nu?
 Het is waar, ook in de winter stromen bronnen klaar.
 Water, koud, versterkt het hart. Maar leg dat eens uit aan
 die verzwakten in barak 13. Geen soep, geen vuur.
 Dood als een zeug die zich ledigt in haar biggen. Hier
 niet daar worden sterrenkinderen geboren, stof.
 Nietig stof. Hoor die hond. Hij blaft naar de overkant.
 Echo. Hij blaft naar zijn echo. Alsmaar woester tot
 nacht hem nihilistisch opslokt – Vlaamse wijze. Dat
 wordt weer smullen, bloggen, blazen. Waag het niet, jij, om
 groter plaatje te bezien, balans & uit balans.
 Blaas je waardig op. Zo, daar doe jij niet aan mee... Boer.
 Poëzie een kleurwedstrijd? Die toverbol ontploft.
 Brussel of Parijs? Stap in. Nog commentaar? Klaar? Spring –*

Herfst, taal ziet bleek. Mannetje spreekt in het oor van een dichter zonder valscherp – valt als een meteoriet.

Herman Veenhof
Zonder twijfel.
Pieter Jongeling (1909-1985). Journalist, politicus en Prins
Uitgeverij Vuurbaak | 2009 | 431 pp. | € 24,90 | ISBN 9789055604210

Als een oudtestamentische profeet. Beminnelijk portret van P. Jongeling

door *Jan Schinkelshoek*

Voorzitter van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen* en Tweede Kamerlid voor het CDA. In de jaren zeventig was hij parlementair redacteur voor het *Reformatorisch Dagblad* en de *Haagsche Courant*.

Ondanks zichzelf leeft P. Jongeling — nee, geen Pieter, al helemaal geen Piet — voor mij voort als een oudtestamentische profeet.

Zo'n sombere onheilsaanzegger was hij in de Tweede Kamer als fractievoorzitter van het GPV, een van de voorgangers van de ChristenUnie, helemaal niet. Anders dan zijn staatkundig-gereformeerde collega's die vanaf de katheders werkelijk konden toornen en bliksemen over de goddeloosheid, ging Jongeling — gereformeerd van een ander slag — in de Kamer veel ingetogener met bijbelteksten om. Zijn christelijke boodschappen bracht hij zakelijk, met een vleugje humor zelfs. Maar één keer viel Jongeling uit zijn rol.

Dat was op een donkere, herfstachtige namiddag in het najaar van 1974. Aan de orde was de begroting van Binnenlandse Zaken, niet een van de opwindendste onderwerpen,

verdedigd door de weer anders gereformeerde minister De Gaay Fortman, antirevolutionair van huis uit.

Als lid van het kabinet-Den Uyl had 'Gaius' een paar maanden eerder een troonrede-zonder-bede voor zijn rekening genomen. Tijdens de algemene politieke beschouwingen waren over het schrappen van de bede al harde woorden gevallen. Met name de kleine christelijke partijen, SGP en GPV, hadden minister-president Den Uyl, ex-gereformeerd, flink onder handen genomen.

Maar De Gaay Fortman, vooraanstaand man uit gereformeerde kring, kreeg ook afzonderlijk een beurt. Hoe kon hij, doorgewinterd antirevolutionair, zoiets verdedigen? Hoe dacht hij, voormalig rector magnificus van de Vrije Universiteit, dat te kunnen uitleggen aan zijn trouwe achterban? Was hij, gepokt en gemazeld in de christelijk-sociale beweging, soms van zijn geloof gevallen? Zo gingen ds. Abma (SGP) en P. Jongeling (GPV) tekeer.

In mijn herinnering — ik maakte dat debat als jong parlementair verslaggever mee vanaf de perstribune in de oude zaal van de Tweede Kamer, de zaal met de groene bank-

B
O
E
K
E
N

jes — was het een heftig debat, een debat dat opvlamde van verontwaardiging. Beleefd, maar niet minder intens.

Nog als de dag van gisteren herinner ik me Gaius' rustige, ingehouden, maar daarom nog niet minder doorleefde reactie

*Nog zie ik Jongeling in dat
debat met De Gaay Fortman
met een heilige toorn van
zich afbijten*

op die aantijgingen. Of christelijke politiek zich soms liet versmallen tot een paar woorden? Of het afhing van een paar vrome woorden aan het slot van de troonrede? Of het niet veel meer aankwam op wat je deed? Of de bijbel, psalm 72, om precies te zijn, niet helder aangaf dat goede politiek zich liet afmeten aan recht, rechtvaardigheid en gerechtigheid? Of de minister het daarover met de mannenbroeders kon hebben?

Nog zie ik met name Jongeling in dat debat met De Gaay Fortman met een heilige toorn van zich afbijten. Nog zie ik hem na de zoveelste interruptie hoofdschuddend gaan zitten in zijn bankje. Nog zie ik hem na afloop verontwaardigd weglopen.

Zo herinner ik mij P. Jongeling. Zo is het misschien niet helemaal gegaan. Ik sluit niet uit dat in de loop der jaren mijn herinnering verfraaid is. Dat ook bij mij de het beeld met de werkelijkheid op de loop is gegaan. Natuurlijk zou ik het in oude Handelingen kunnen nalezen. Dat heb ik niet gedaan: mijn beeld van Jongeling verandert er toch niet meer door. Als het al niet zo gebeurd is, had het zo gebeurd kunnen zijn. Ondanks zijn beminnelijkheid, ondanks zijn zakelijke aanpak kon Jongeling het scherp slijpen.

Datzelfde beeld rijst ook op uit de biografie van Pieter Jongeling die dit voorjaar — ter herdenking van zijn honderdste geboortedag — verschenen is en die de treffende titel *Zonder twijfel* heeft meegekregen, geschreven door de journalist en historicus Herman Veenhof.

Jongeling (1909-1985) — journalist, politicus en auteur — komt eruit naar voren als iemand die zeker was van zijn zaak. Als iemand die, om het onaardig te zeggen, wist hoe God het gewild zou hebben: in kerk, staat en maatschappij. Als iemand die zijn geloof niet onder stoelen of banken stak. Als iemand die recht voor zijn raap kon zijn. Als de Jongeling zoals ik hem van een afstandje in zijn nadagen als Kamerlid aan het werk had gezien.

Met enige scepsis — ik biecht het maar meteen op — was ik aan die vuistdikke biografie begonnen. Zou een jonge 'nakomeling' een eerlijk, evenwichtig portret kunnen schilderen van de man die door zijn achterban jarenlang op handen is gedragen? Iemand die komt uit hetzelfde kerkelijke milieu als Jongeling: vrijgemaakt gereformeerd. Iemand die werkt bij de krant waarvan Jongeling meer dan een kwarteeuw hoofdredacteur is geweest: het *Nederlands Dagblad*, het voormalige *Gereformeerde Gezinsblad*?

Maar het resultaat valt beslist niet tegen. Dat klinkt zuinig, bijna Gronings. Maar dat past wel bij Jongeling, die zijn Groningse accent nooit verloren heeft. Wat voorligt is een solide biografie waarin — ondanks enkele onevenwichtigheden en andere tekortkomingen — een serieuze poging wordt gedaan een goedgelijkend, beminnelijk portret te tekenen van iemand die heel moeilijk te doorgronden was. Zelfs zijn kinderen hebben uiteenlopende beelden van hem

Jongeling verdient een serieuze biografie. Voor zijn milieu — de vrijgemaakt-

meerd *Gezinsblad* en later van het *Nederlands Dagblad* uitgeoefend? Was hij werkelijk zo'n gezaghebbend parlementariër? Of waardeerden links en rechts hem ('knuffelbeer') vooral vanwege zijn horzelsteken in de richting van wat toen nog de confessionelen heette? En hoe goed was hij werkelijk als schrijver? Was zelfs Snuf de Hond niet veel meer dan een evangelist?

Achter die vragen — vragen naar het milieu, de context, de tijd waarin Jongeling opereerde — gaan een paar andere schuilen. Vragen naar dat wat iemand als Jongeling ten diepste bewoog. Vragen naar 'de roeping van de christen in onze tijd' (zoals het heette in een veelgelezen brochure in de jaren direct na de oorlog). Vragen naar het wezen van, zo men wil, christelijke politiek.

Kun je in de staat, hetzelfde geldt voor kerk en maatschappij, wel zo stellig zijn als Jongeling was over wat God wil? Is het niet veel te hoog gegrepen om je rechtstreeks op Christus te beroepen? Maar wat gebeurt er als je die stelligheid laat varen? Wat is dan nog de meerwaarde van, zeg, een politiek die zich op het christendom, het christelijke geloof of zelfs maar de christelijke traditie beroept?

Jongeling moet zeer met dat soort vragen bezig zijn geweest. Dat was de reden — vermoed ik — dat hij zo strak in de leer was. Dat was de reden dat hij zowel in de kerk als in de politiek zo vaak waarschuwde voor het 'hellend vlak'. En dat was de reden dat hij De Gaay Fortman in het najaar van 1974 de mantel uitveegde. Om dat soort existentiële vragen kan een serieuze biografie van Jongeling niet heen.

* * *

In het begin van de jaren zeventig verscheen een geschreven portret van Jongeling: *Jongeling ten voeten uit*. De kritiek was niet mals. Kort samengevat: veel verder dan de voeten was de auteur, Rik Valkenburg, niet gekomen. Dat kan Herman Veenhof niet worden verweten. Hij heeft de hele Jongeling in beeld gebracht. Maar het beeld is te eendimensionaal gebleven. Het wachten is op de aangekondigde wetenschappelijke verdieping: *Onder invloed*. Wellicht komt P. Jongeling in dat vervolg beter tot zijn recht. Wellicht blijkt hij ook echt te lijken op de oudtestamentische profeet zoals ik hem mij herinner na dat vlammeende debatje met minister De Gaay Fortman.

Inzet voor vrede maakt nog geen ‘gekke Henkie’ van Europa

Een nationalistische buitenlandpolitiek van de lidstaten brengt Europa van kwaad tot erger. Christendemocraten vatten het nationaal belang vanouds ruim op en waren fervent voorstander van een Europees integratieproces dat een radicale breuk vormde met oude machtspolitiek. Ook beleid gericht op de bevordering van mensenrechten, zoals ingezet door minister Maxime Verhagen, past in die lijn. Helaas dreigt het religieuze inzicht dat ‘wat goed is voor de een, ook goed is voor de ander’ plaats te maken voor een enghartige invulling van het nationaal belang.

door *Arie Oostlander*

Van 1989 tot 2004 lid van het Europees Parlement en coördinator van de buitenlandse en veiligheidspolitiek van de Europese Volkspartij (Christendemocraten).

DE NEDERLANDSE GRONDWET PLAATST de buitenlandse politiek in een niet alledaagse context, namelijk binnen de prioriteit voor het internationaal recht. Mijn oud-collega mevrouw Lalumière (een protestantse Française) ontdekte bij de bestudering van Europese Grondwetten dat die prioriteit niet altijd zo gesteld wordt. Als lid van een links-liberale partij beweerde zij dat de eigen Nederlandse formule, waarmee ze instemde, iets met de protestantse achtergrond te maken had. Hoe dit ook zij, dat opvattingen over buitenlandse politiek veel met christelijke inspiratie te maken hebben is een feit. Omdat het hier vaak om zaken van leven en dood gaat is dat ook gemakkelijk in te zien, al sluiten velen daar hun ogen voor.

Het CDA staat steeds voor de vraag of het dat feit een rol wil laten spelen of dat andere waarden de voorrang krijgen. Anders gesteld: welke kiezers wil het CDA vertegenwoordigen en welke eventueel niet? Op welke neigingen van de burger wil het CDA een beroep doen? Op zijn betere ik, of op zijn

benauwde zelfzucht? In het Europees Parlement heeft de bovengenoemde ‘Nederlandse’ prioriteit door Lalumières rapport brede steun gekregen. Maar het kan ook anders.

HET NEDERLANDS BELANG

Tijdens de Europese verkiezingscampagne wierpen sommigen zich op als de verdedigers van Het Nederlandse Belang (HNB), in tegenstelling tot anderen die er, volgens hen, een afkeurenswaardige, want bredere internationale/Europese visie op na hielden. Dat waren foute kosmopolieten. Groen-Links hield in die dagen een symposium onder de titel ‘Hét Nederlands belang bestaat niet’. Genoeg controverse om zich op de betekenis van HNB te bezinnen. Wat bedoelen de mensen die zich sterk zeggen te maken voor HNB? Financieel-economisch voordeel? Eer en aanzien van het vaderland? Macht op het internationaal politiek toneel? Collectieve zelfzucht?

De zaak van HNB wordt nog verwarrender als je weet dat de Verenigde Staten de mondiale verbreiding van de democratie als een nationaal belang zien. Hier zijn ook de belangen van derden in het spel; wat heeft dát nu met HNB te maken? In de EU geldt iets dergelijks: het gaat daar om bevordering van een rechtsstatelijke orde, de welvaart en de interne en externe veiligheid van alle lidstaten en graag ook van landen buiten de EU. Dat hoort allemaal bij het Europese belang.¹ Is dat niet wat idealistisch en moeten we er niet voor waken het christelijkste jongetje van de klas te zijn? Is realisme niet beter?

In een wereld die ‘van God los’ is, neemt men aan dat HNB haaks staat op de belangen van andere landen. Angst en wantrouwen, afgunst en krampachtig zelfbehoud zijn dan het meest rationeel. Desnoods het opzijzetten van alle moraal met het oog op de alles rechtvaardigende staatsraison. Zo geldt in het secularistische conservatief-liberale denken: ‘Mijn voordeel is jouw nadeel’, en omgekeerd. Internationale politiek als *zero sum game*. Dat betekent dus strijd of eventueel het zoeken van (altijd fragiele) machtsevenwichten en als het even kan, streven naar hegemonie over alle anderen. ‘Houd de ander klein.’ Dat was eeuwenlang gebruikelijk in de internationale politiek en heeft tot weinig goeds geleid. We kunnen volstaan met het noemen van ‘Versailles 1918’. Dat ‘realistische’ verdrag zou met één politiek-economische doodklap Duitsland tot eeuwige nederigheid dwingen. Een kwart eeuw later bleek dat land gevaarlijker dan ooit.

Na twee wereldoorlogen hebben we (van het Amerikaanse Marshallplan) geleerd dat het welzijn van de ander meestal in jouw voordeel werkt. De wederopbouw van Duitsland is heel belangrijk geweest voor Nederland en andere omringende landen. Later bleek de ontwikkeling van ‘de Derde

Wereld', mede voor de rijke landen die daaraan werken, van groot belang. De uitbreiding van de Europese Unie is elke keer weer opnieuw in het voordeel van de zittende leden geweest. In absolute zin zelfs meer voor de welvarender leden, op het gênante af. Hoe meer democratie in Europa, des te veiliger is die van Nederland. Er zijn politici en kiezers die nooit wat leren. Zo meenden sommige campagnevoerders dat meer democratie in de EU afbreuk deed aan de democratie in eigen land; of dat de structuurfondsen voor arme nieuwkomers per saldo nadelig waren voor Nederland.

Er is wel beweerd dat collectieve zelfzucht tot moreel mooie uitkomsten leidt. Het is veeleer andersom: moreel hoogstaande politiek die niet onverschillig staat tegenover de medemens, maar ook het belang van derden op het oog heeft, bijvoorbeeld in het zoeken naar internationale gerechtigheid, voert tot materiële en politieke voordelen voor de landen die zo handelen.

DE PRINCIPIËLE WENDING

De start van de Europese Integratie was een radicale breuk met de oude machtspolitiek, die van een egoïstisch opgevat nationaal belang uitging. Niet machtsevenwicht of hegemonie waren de instrumenten voor een duurzame vrede, maar verzoening, vertrouwen en het delen van soevereiniteit in een waardengemeenschap. En de vrede die daaruit voortkwam had ook nog kwaliteit. Het resultaat was niet alleen stabiliteit maar ook rechtvaardigheid, veiligheid, welzijn en welvaartsverhoging. Christendemocraten hebben in deze principiële wending in de methoden van de buitenlandse politiek een doorslaggevende rol gespeeld; reden waarom zij zich in hoge mate met deze omwenteling identificeren. Tevens reden genoeg voor partijen die een christelijke inspiratie afwijzen, om deze bestuurlijke innovatie te wantrouwen.

In het huidige secularistische politieke klimaat wordt deze nieuwe lijn meestal als riskant ervaren. Verzoening tussen historische vijanden (zoals tussen Frankrijk en Duitsland) en het delen van hun soevereiniteit over de basis van de nationale wapenindustrie en economie (kolen en staal) zou voor de meeste politici enkele bruggen te ver zijn. Zoiets vergt veel onderling vertrouwen, een soort geloofsdaad die van Hogerhand wordt gevraagd. Maar dat appel hebben christendemocratische staatslieden toen wel gevolgd. Vandaar de zaligverklaring van de belangrijkste grondlegger van de Europese Integratie, Robert Schuman, door het Vaticaan. In het secularistische Nederland van vandaag praat men daar liever niet over. Voor zoveel durf kan men vandaag de dag in Nederland niet veel applaus krijgen. De *Wiedervereinigung* van Duitsland riep ineens weer oude machtspolitieke angsten op, tot in de CDA-top, zonder rekening te houden met het

feit dat het hier om de, vooral voor Nederland aantrekkelijke, uitbreiding van een naburige rechtsstaat ging. Hoe sterker de rechtsstaat naast ons, des te prettiger de Nederlander zich kan voelen. Al bij veel kleinere Europese sprongetjes schalt het ‘Gekke Henkie!’ je om de oren. ‘Nederland betaalt mee aan Poolse wegeaanleg’; ‘Nederland laat Poolse seizoenarbeiders toe, terwijl er hier nog werklozen zijn’. De gedachte achter deze kreten is dat helpen bij het opkrikken van de economie van een ander land niets anders dan geld over de balk smijten zou zijn of erger, onttrekking van broodnodige middelen aan de eigen economie. ‘Wat je aan een Pool geeft doe je aan Nederlanders tekort.’ De Nederlandse kapitaalbezitters weten wel beter. Zij preluderen op de, mede met onze en EU-steun, toenemende koopkracht in de arme EU-landen. Zij zijn in veel van die staten wat omvang betreft de eerste of tweede investeerders. Vraag hun eens of het niet beter (vaderlandslievender) zou zijn om alleen in eigen land te investeren. Hoongelach zal uw deel zijn. Het *zero sum*-geloof is in strijd met de feiten van politiek en economie. En toch houden veel kiezers, misleid door hun (zich realist noemende) aanvoerdere, daaraan vast.

AMERIKA ALS NATUURLIJKE BONDGENOOT

De principes die de Europese Integratie het karakter van een waarden-gemeenschap geven treffen we, zoals we al zagen, ook elders aan. De VS, bijvoorbeeld, behoren daardoor tot de natuurlijke bondgenoten van de EU. Door samenwerking met gelijkgezinde rechtsstaten kunnen we de interna-

tionale verantwoordelijkheid beter aan. Het zegt ons veel dat de Amerikanen HNB ideëel invullen. Dat wil niet zeggen dat daarbij geen fouten gemaakt worden. De gerichtheid op internationale verantwoorde-lijkheid kan gepaard gaan met een sterk besef een voorbeeld voor

De maatstaf is steeds de naastentiefde, die in de politiek als recht en rechtvaardigheid verschijnt

anderen te zijn. Dat leidt tot een eigen type nationalisme. Ook zij die zich te goeder trouw en christelijk gemotiveerd met buitenlandse politiek bezighouden kunnen in de fout gaan. Publiek debat over de bedoelingen en uitkomsten van elk beleid is noodzakelijk. De maatstaf is steeds de naastentiefde, die in de politiek in de contractvorm van het recht en de rechtvaardigheid (voor allen) verschijnt. Het Nieuwe Testament is heel duidelijk over het, de eigen belangen overschrijdende, karakter van die naastentiefde. Zonder dat karakter is er niet eens sprake van naastentiefde. Immers, goed zijn voor je familie en vrienden is niets bijzonders: ‘De heidenen doen

evenzo.' Mensenrechtenbeleid is vrijwel per definitie mede op de belangen van derden gericht. Dat is de wending die minister Maxime Verhagen aan de Nederlandse politiek gegeven heeft. 'Paars' bleek een bekrompen visie op HNB te hebben. Paars beleid maakte van de ambassades een soort handelsposten, factorijen, puur voor economisch eigenbelang. Verhagen kwam weer met mensenrechtenbeleid. Dat kleurde ook zijn harde houding tegen het cynisme van degenen die de misdadigers van de Joegoslavische oorlogen liever onbestraft laten als dat beter bij hun nationale belangen past. De VS zijn, op de keper beschouwd, aantoonbaar actiever in de verdediging van de mensenrechten dan Europa. Dat betreft zowel de financiering van mensenrechtenorganisaties als de mate van protest tegen schendingen. De Amerikanen zijn overtuigender bij het invullen van hun nationaal belang. Dat horen we niet graag, maar het is niet weg te redeneren.

WILSON EN DE PRIORITEIT VAN DE INTERNATIONALE RECHTSORDE

Wilson, president van de VS van 1913 tot 1921, heeft vanuit zijn christelijke levenshouding het nodige aan de buitenlandse politiek bijgedragen. Hij heeft het vruchtbare idee van een verbond van volken rond het internationale recht (*the rule of law*) vorm gegeven in de Volkenbond. Dat verbond zou niet alleen de VS, maar de hele wereld *safe for democracy* moeten maken. Symbolisch was de keuze voor Genève, de stad van Calvijn, als vestigingsplaats. Hoezeer de Volkenbond later ook tekortschoot, het was op zich een geweldige innovatie op het gebied van de internationale politiek. Bekrompen uitleg van HNB was Wilson vreemd. Hij had een goed oog voor de meer spirituele en morele aspecten van de politiek. Verbreiding van de democratie hoort bij dat inzicht. Hij wist overigens dat de behartiging van dit Amerikaanse belang mede afhankelijk is van de aanwezigheid van een rechtsstatelijk besef (*constitutional conscience*) als aanknopingspunt voor het democratiseringsbeleid. Dat is onder president George Bush jr. wel eens vergeten. Principes moet men niet blind navolgen, maar steeds toetsen op hun bedoelde effect. Zonder gedegen analyse van de omstandigheden en van de gevolgen is een verantwoord ethisch oordeel niet mogelijk. Voor een principieel correcte invulling van HNB beschikken we niet over een automatische piloot.

De Nederlandse journalistiek en politiek hebben nog een lange weg te gaan voor zij het Amerikaanse niveau bereikt hebben. Parlementariërs wordt vaak aangepreerd dat ze de kiezer kunnen winnen door te speculeren op HNB volgens een hoogst persoonlijke egocentrische invulling. De student wordt gepaaid met zijn biertje en zijn patatje, waar Europa zo goed voor is. De CDJA-voorzitter wijst erop dat HNB voor de Moldavische jonge-

ren die de Europese vlag hesen op hun regeringsgebouw, heel wat meer inhoud heeft: ‘Zij weten hoe een samenleving zónder vrijheid werkt.’² Is me dat schrikken voor de modale moderne Nederlandse campagne adviseur. Wat is nu Eurorealisme?

Het sympathieke van de Amerikanen is dat nationaal belang door hen minder zelfzuchtig wordt ingevuld. Dat gaat niet uit van het geloof in een zero sum game. ‘Meer democratie en welvaart elders’ betekent voor hen niet ‘minder democratie en welvaart in eigen land’. Hier zien zij terecht een win-winsituatie. Dat leidt tot een moreel hoogstaander model van politiek bedrijven. Meer in overeenstemming met christelijke principes, verbonden met het centrale gebod van de naastenliefde. Dat gebod gaat sowieso uit van het riskante delen met anderen.

De Nederlandse Grondwet weerspiegelt een ooit bereikte consensus over het primaat van de internationale rechtsorde als kader waarbinnen HNB behartigd kan worden. Recht als inclusief denken; recht voor jezelf op gelijke voet met het recht van de ander. Velen houden wel van het verdedigen van recht, maar dan vooral of alleen als het om het eigen recht gaat en niet om dat van de als rivaal geziene derden. Dat blijkt uit het debat over de EU. Komisch is bijvoorbeeld de nadruk op ‘het Nederlandse vetorecht’ als zogenaamd Nederlands belang. Alsof dat niet tevens het voor ons vervelende vetorecht van bijvoorbeeld Malta, Cyprus, Groot-Brittannië en Polen zou inhouden. Recht à la carte is uiteraard geen recht maar willekeur.

Door Obama krijgt politiek op een sterke morele basis weer een krachtige impuls. Het zure elitisme, ook wel scepsis genoemd, heeft aan de burger niets te bieden. De fantasieloze inzet voor een plat egoïstisch ingevuld NB biedt geen enkele hoop, is schadelijk voor de publieke moraal en weinig vlijend voor de zich verantwoordelijk voelende burger. Samenwerking met de nieuwe regering-Obama is vanzelfsprekender dan ooit. Niet een vereniging van alle krachten (inclusief Rusland) tegen het zogenaamd hegemonaire Amerika dus,³ geen terugval in hopeloze machtspolitiek,⁴ maar een vereniging van alle rechtsstatelijke krachten ter behartiging van onze internationale verantwoordelijkheid. Dát is ons nationaal belang.

Noten

1 Zie: rapport Lalumière, Europees Parlement, A5-033g/2000, over de vaststelling van een Gemeenschappelijk veiligheids- en defensiebeleid na Keulen en Helsinki, 2000.

2 *Interruptie* 1-2009.

3 Zie Ankersmit in *Trouw*, 25 april 2009.

4 Zie Ankersmit in de cdv zomeruitgave ‘De nieuwe wereld’, 2009 (In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy).

Christen Democratische Verkenningen

Herfst 2009

Krachtproef Europa

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: PETER CUYVERS EN BERT AALBERS
Jong' versus 'oud' vormt de nieuwe tegenstelling in de politiek

Krachtproef Europa

- 16 THEO BRINKEL, HANS-MARTIEN TEN NAPEL & JAN PRIJ
Opnieuw verder kijken dan de eigen neus lang is
-

HET EUROPESE IDEEAAL

- 26 JAN WILLEM SAP
De missie van Europa: strijden voor vrijheid
- 33 THEO BRINKEL
Verzoening als ideaal van de Europese eenwording
- 41 ARIE OOSTLANDER
Inzet voor vrede maakt nog geen 'gekke Henkie' van Europa
- 47 JAN PRIJ
In gesprek met Rob Riemen
'De EU is verworden tot een gebruiksartikel'
- 54 HENK WESSELING
Nieuw elan, oude reflexen in Frans Europabeleid
- 60 TON NIJHUIS
Frans-Duitse as behoort tot de infrastructuur van het oude Europa
- 68 MARC KREGTING • *Gedicht*

ESSAY

- 70 GER GROOT
Un vrai bordel

HET EUROPESE IDEEAAL BEPROEFD

- 80 LUKK VAN MIDDELAAR
Vredesproject Europa heeft langste tijd gehad
- 89 JAN WERTS
Pleidooi voor een ‘Oranje’ Europa
- 98 PAUL VAN VELTHOVEN
In gesprek met Jacques Delors en Marcel Gauchet
Burgers zullen de Europese idee nieuw leven moeten inblazen
- 105 ANDRÉ SZÁSZ
De euro: munt zonder staat en draagvlak
- 111 RICK LAWSON
Mensenrechten als bindmiddel voor de Europese Unie
- 117 YVES LETERME
De Europese idealen: wervend project of dode letter?
- 125 THEO BRINKEL & JAN PRIJ
In gesprek met Wim van de Camp
‘Ik zeg niet dat Europa te deftig is, maar het heeft er wel trekjes van’
- 131 ARJEN DUINKER • *Voor mijn vader*
-
- 132 RUUD VAN DIJK De actualiteit van *Konrad Adenauer*

BOEKEN

- 138 JEAN PENDERS
Bespreking van Luuk van Middelaar
De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin
- 143 HERMAN KAISER
Bespreking van Mariam Lau
Die letzte Volkspartei. Angela Merkel und die Modernisierung der CDU
- 149 PAUL VAN VELTHOVEN
Bespreking van S.W. Couwenberg
*Moderniteit als nieuw beschavingstype.
Ontwikkeling, problematiek en perspectief*
- 152 JAN SCHINKELSHOEK
Bespreking van Herman Veenhof
*Zonder twijfel.
Pieter Jongeling (1909-1985). Journalist, politicus en Prins*
- 156 WOUTER BEEKERS
Bespreking van Dick Pels
Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland

BEZINNING

- 160 ELMA VAN HAREN *Nu*

Ter introductie

‘ZONDER VISIOENEN VERWILDERT HET VOLK.’ Deze uitspraak van de oudtestamentische profeet Jesaja blijft onverminderd actueel. Toch zijn visioenen verdacht geraakt. Ze worden geassocieerd met luchtfietserij of, erger nog, met utopische dromen. Over de heilstaat op aarde of over maximale welvaart voor iedereen door de soepele drie-eenheid van markten, prijzen en technische mogelijkheden, bijvoorbeeld. Zowel de communistische als de liberale droom is op de harde realiteit uiteengespat.

* * *

Maar dat betekent niet dat de ultieme wijsheid is om het dan maar zonder een visie te doen. Of dat men er politiek gezien maar beter aan zou doen de pragmatiek van het haalbare tot hoogste doel te verheffen. Het betekent wel leven in het besef dat we, zoals de Italiaanse schrijver Claudio Magris het eens uitdrukte, ‘wonen in een onttoverde wereld en dat we net als Mozes het beloofde land wel in de verte kunnen zien, maar er niet zullen binnengaan’.¹

De Europese eenwording was een schoolvoorbeeld van hoe visie en werkelijkheidszin elkaar kunnen vinden. Een politiek van kleine stapjes vooruit en hard werken, gedragen door een ideaal, gebaseerd op gemeenschappelijke belangen die voorbij de eigen horizon reiken. De krachtproef van Europa bestond eruit verder te kijken dan de eigen neus lang is. Hierdoor werd interne eenheid tussen aartsrivalen mogelijk, een voorheen ongehoorde gedachte. Nu staat Europa voor diezelfde krachtproef. Zowel de landen in Europa als Europa als geheel zullen opnieuw verder moeten kijken dan hun eigen neus lang is (zie verder het redactioneel). Het is de vraag of dat zal lukken, nu landen de neiging hebben steeds meer terug te kruipen op hun ‘nationale belangen’ — maar is geen levensvatbaar alternatief.

Krachtproef Europa bestaat uit drie delen. Het eerste deel, *Het Europese ideaal*, opent met bijdragen van Jan Willem Sap, Theo Brinkel en Arie Oostlander. Sap geeft in zijn bijdrage aan dat het ideaal van Europa was en is om te strijden voor de vrijheid. Brinkel breekt in zijn bijdrage een lans voor verzoening als ideaal van de Europese eenwording, blijvend actueel in vraagstukken rond de toetreding van Turkije en de relatie met Rusland. Volgens Oostlander ligt Europa's blijvende kracht in zijn radicale breuk met de aloude machtspolitiek en in zijn inzet voor vrede. Helaas dreigt het religieuze inzicht dat 'wat goed is voor de een, ook goed is voor de ander' plaats te maken voor een enghartige invulling van het nationaal belang.

* * *

In het deel *Het Europese ideaal beproefd* worden aan de hand van een aantal thema's vraagtekens geplaatst bij het Europese ideaal. Zo stelt Luuk van Middelaar tegenover de opvatting van Oostlander dat Europa als vrede-ideaal zijn langste tijd gehad heeft en zich noodgedwongen zal moeten worden omvormen tot een machtsproject, om niet te worden ingehaald door de meedogenloze wetten van de geschiedenis. Jan Werts, sinds 1975 EU-correspondent in Brussel, hekelt in zijn bijdrage al te idealistische visies op Europa, die wel veel papierwerk opleveren, maar toch op niets uitlopen. Hij signaleert in zijn bijdrage dat de PvdA en het CDA gelukkig een realistischer koers zijn gaan varen, maar ziet graag dat deze keuze expliciet gemaakt wordt en verder wordt doordacht. Volgens hem moeten de belangen van de nationale staat het uitgangspunt zijn en kan een pleidooi voor een 'Oranje Europa' de burger weer voor Europa winnen.

Rick Lawson, hoogleraar aan het Europa Instituut van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden, ziet de mensenrechten als een test voor Europa's veerkracht. Naast de zeer succesvolle Raad van Europa gaat de Europese Unie zich, deels gedwongen door eigenbelang, naar zijn verwachting steeds meer inzetten voor de mensenrechten. Als de Unie erin slaagt een geloofwaardig en effectief mensenrechtenbeleid te ontwikkelen, dan zou dat volgens hem wel eens een enorme bijdrage kunnen leveren aan een hernieuwd enthousiasme voor het Europese ideaal.

Verder treft u in dit deel interviews aan met onder anderen Wim van de Camp en Rob Riemen. Wim van de Camp geeft aan dat de opstelling van het CDA richting Europa niet is veranderd, maar de omstandigheden en de uitdagingen wel. Om de burgers mee te krijgen zal Europa minder deftig en hoogdravend moet worden, en vooral resultaten moeten boeken. Riemen stelt daarentegen dat de Europese Unie is 'verworden tot een gebruiksartikel', waar burgers zich onmogelijk mee kunnen identificeren. Alleen het werkelijk serieus nemen van het Europees beschavingsideaal kan hiertoe nog een aanzet bieden.

Het tussendeel bestaat uit een schitterend essay van filosoof en publicist Ger Groot. Hij verwoordt op persoonlijke wijze hoe Europa door hem heen gegaan is en hoe de onderdompeling in andere talen het eigen wereldbeeld buitengewoon kan vergroten en verrijken. Een buitenlands studieverblijf voor studenten, om op deze wijze de betrekkelijkheid van de eigen ervaring en opinie te leren inzien, zou een vast onderdeel in ieder curriculum moeten worden.

* * *

Als vanouds vindt u ook enige thematische gedichten en een bezinningsgedicht, verzorgd door poëziedirecteur Arnoud van Adrichem. Deze keer zijn dat gedichten van Marc Kregting, Arjen Duinker en Elma van Haren.

In de boekenrubriek staat onder meer een bespreking van Luuk van Middelaars *De passage naar Europa* door Jean Penders, en beschrijft Herman Kaiser de lenige ideologische souplesse van de CDU onder Angela Merkel. Verder bespreekt Jan Schinkelshoek het boek *Zonder twijfel*, Herman Veenhofs biografie over Pieter Jongeling. Jongeling wordt door Schinkelshoek gekenschetst als een oudtestamentische profeet, die met een heilige toorn van zich afbijten kon, omdat sommige zaken nu eenmaal niet onweersproken kunnen blijven.

Jan Prij, redactiesecretaris *Christen Democratische Verkenningen*

Noot

-
- 1 Claudio Magris, 'Utopie en onttoevring', *Nexus* 17 (1997), pp. 9-19.

Jong' versus 'oud' vormt de nieuwe tegenstelling in de politiek [I]

De laatste zuil van Nederland staat pal voor het eigen belang

door *Peter Cuypers*

Adviseur en directeur van het adviesbureau Family Facts.

Het zal niemand in de politiek ontgaan zijn: de Heintje Davids van de politiek, Jan Nagel, is bezig met zijn volgende comeback. Zijn partij heeft een naam die maar een heel klein beetje populistisch is, namelijk OOK U. Om tot die naam te komen is wat linguïstische acrobatiek nodig, want de volle naam Onafhankelijke Ouderen en Kinderen Unie lijkt een beetje gezocht. Kinderen krijgen van de partij van Nagel immers maar twee dingen. Het ene is vrijstelling van erfrecht tot 250.000 euro, leuk dus voor gezinnen die (met een gemiddelde van twee kinderen) meer dan een miljoen oude gulden te verdelen hebben, niet zoveel dus. Het tweede is de opheffing van het verbod op softdrugs.

* * *

De reden dat Jan Nagel de jeugd wil laten blowen is overigens vrij duidelijk: alleen in volstrekt benevelde staat zal een jongere op OOK U gaan stemmen. Het gaat hier namelijk om een verkapte belangenorganisatie

die de verworvenheden van de babyboomers veilig wil stellen. Inderdaad, tot en met het belastingvrij doorgeven van de grachtenpandjes die ze ooit voor een zacht prijsje op de kop getikt hebben. Het spreekt dus voor zich dat de partij van Nagel de pensioenleeftijd op 65 wil handhaven, maar hij gaat nog verder: ouderen moeten meer vakantiegeld en een dertiende maand krijgen. En aan de hypotheekrenteaftrek mag alleen maar gemorreld worden voor 'nieuwe gevallen': als OOK U gaat regeren dan wordt de aftrek voor degenen die nu een huis kopen jaarlijks afgebouwd. Bovendien worden zij verplicht om hun huis binnen 30 jaar ook af te betalen. Kortom: Jan Nagel en zijn generatiegenoten blijven de komende 20 jaar aftrek genieten over aflossingsvrije hypotheek van 500.000 euro, jonge starters moeten echt nog even wachten tot ze de dubbele lasten van een klassieke zogenaamde lineaire hypotheek kunnen opbrengen. Gelukkig geldt dat niet voor de (klein)kinderen van Jan Nagel, want die kunnen met de belastingvrije erfenis hun slag slaan.

* * *

Het zou lachwekkend zijn als het niet volstrekt serieus bedoeld was en ook serieuze

politieke effecten had. De leiders van de babyboomgeneratie bedienen zich op dit moment van onverbloemd populisme richting ouderen om hun eigen positie veilig te stellen. Het instrument waarvan ze zich bedienen is al die tijd hetzelfde gebleven en heet 'na ons de zondvloed'. Vrijwel iedere maatregel die ze genomen hebben begon achter hun rug. Jonge ambtenaren en leraren kregen structureel lagere salarissen en carrièrekansen. Na hun eigen ongelimiteerde studie jaren schroeyden ze de financiering

De leiders van de babyboomers hebben in feite een eigen zuil opgericht, de Ik-zuil

dicht voor de volgende generaties. Nadat hun kinderen de elitaire gymnasia bezocht hebben moeten de ouders van vandaag gedwongen worden om hun kinderen naar gemengde scholen te sturen, enzovoort. Of het nu ging om kostwinnerstoelagen of nabestaandenpensioenen, elke maatregel is voorzien van een jaartal om de 'bestaande gevallen te beschermen'. En die bestaande gevallen, dat zijn zij.

* * *

In feite is de exercitie van Nagel dus een herhaling van zetten en het is nuttig om dit in historisch perspectief te plaatsen. De leiders van de babyboomers hebben in de strijd met de klassieke zuilen in feite een eigen zuil opgericht, de Ik-zuil. Vanuit deze zuil bonden de babyboomers toen ze jong waren de strijd aan met de ouderen om hun privileges over te nemen. Nu de leiders van de Ik-zuil oud zijn binden ze de strijd aan met de jongeren om die privileges te behouden. Telkens werd daarbij het feitelijke egoïsme gemaskeerd met het ideaal de zwakken in de samenleving te beschermen.

* * *

Let wel, ik heb het nadrukkelijk niet over de grote meerderheid van de modale burgers: die zijn immers net zo goed het slachtoffer geworden van de Ik-zuil. De salonsocialisten lieten de oude wijken aan hun lot over, de salonfeministen hebben niet eens in de gaten gehad dat vier van de tien moeders in Nederland wel degelijk werkte... omdat ze het geld gewoon nodig hadden. De middenklasse werd samengepropt in Vinex-wijken, zodat elke koe haar honderd vierkante meter in het Groene Hart kon behouden. Infrastructurele middelen werden bij voorkeur uitgegeven aan treinen in plaats van aan moderner vervoersmiddelen als auto's en vliegtuigen. Allemaal op grond van een permanent ideologisch dan wel ecologisch gelijk van een informele kaste van enkele tienduizenden mensen die nog steeds doen alsof ze hun behoorlijke persoonlijke welvaart veel minder belangrijk vinden dan hun idealen en het heil van de mensheid.

* * *

En hun slachtoffers zijn uiteindelijk steeds degenen die ze zogenaamd willen beschermen. Zoals de grote meerderheid van de lager opgeleiden, die onvoldoende theoretisch talent had om 'verheven' te worden, maar in de verheffingsdrang wel haar praktische leerwegen kwijtraakte. Zoals de migranten, die vreselijk welkom waren (in andermans wijken natuurlijk), maar wegens het multiculturele ideaal vooral geen Nederlandse taal en normen opgedrongen moesten krijgen. Welnu, de nieuwe slachtoffers van Nagel en zijn leeftijdgenoten zijn dus de jongeren: iemand moet immers het hogere vakantiegeld en de dertiende maand van de gepensioneerden blijven betalen in de toekomst. Bijvoorbeeld uit de verminderde aftrek van de hypotheekrente voor de 'nieuwe gevallen'.

Kortom, OOK U is in feite WEER IK.

Jong' versus 'oud' vormt de nieuwe tegenstelling in de politiek [2]

Babyboomers in de beklagdenbank

door Bert Aalbers

De auteur (1946) is PKN-predikant in Maarssen.

In 1998 publiceerde Pim Fortuyn het boek *Babyboomers. Autobiografie van een generatie*. Een paar citaten: babyboomers zijn 'geboren met een gouden lepel in de mond', 'een verwende generatie met blasé trekjes', 'een egoïstische generatie die goed voor zichzelf zorgt en de eigen toekomst en pas dan bereid is na te denken over de toekomst van anderen'. Bovenal is het 'een laffe generatie': 'zij vullen hun zakken in stilte en ontlopen op grote schaal hun verantwoordelijkheden'. Zo, daar kunnen we het mee doen. Sindsdien zijn de babyboomers regelmatig kop van Jut. Daar vallen zij niet onmiddellijk van om, want wie in de jaren vijftig jong was, hoort bij de generatie die wel tegen een stootje kan. Maar af en toe maken de critici het wel erg bont. Wat mij in de discussie zo tegenstaat, is de generalisatie: *de* babyboomer bestaat niet. Er zullen ongetwijfeld veel babyboomers zijn die het voor de wind ging, maar bij evenzovelen was dat niet het geval. Steeds weer lees ik dat babyboomers konden rekenen op groeiende welvaart en 'alleen het staartje van armoede en soberheid hebben meegemaakt — en dat was eerder idyllisch

dan dramatisch'. Hoe men hierbij komt, is mij een raadsel — misschien door het liedje 'Toen was geluk heel gewoon' — de werkelijkheid is anders.

* * *

Zelf ben ik opgegroeid in een arbeidersgezin met vijf kinderen, waar de eindjes aan elkaar geknoopt moesten worden. Op maandag moest ik al vroeg mijn pyjama uitdoen: die ging in de was en moest 's avonds weer droog zijn, want meer dan één pyjama had ik niet. Ik doe daar niet dramatisch over, maar idyllisch was het allerminst.

Ook hoor ik dat geen generatie zo voortreffelijk voor zichzelf gezorgd. 'Geen generatie die zo welgesteld is. En geen generatie die zo weinig solidair is met de rest.' Ik herken mijzelf absoluut niet in dit beeld.

Ik protesteer met klem tegen de manier waarop mijn generatie wordt neergezet als één van asociale profiteurs

Studeren zat er vroeger niet in; was veel te duur. Daarom heb ik — na jarenlange avondstudie — op mijn 28ste mijn baan opgezegd en ben ik met een jong gezin gaan studeren. Na zes jaar ben ik als predikant begonnen met een pensioenbreuk van zes jaar en een

studieschuld van meer dan 50.000 gulden die in tien jaar moest worden afbetaald. Dat ik nu 'welgesteld' ben, zal ik niet ontkennen, maar ik heb het niet cadeau gekregen.

In de jaren tachtig werd de vut ingevoerd, zodat ouderen plaats konden maken voor jongeren. Aan mijn generatie werd opgedragen solidair te zijn met de jeugd van toen. Inmiddels is de vut afgeschaft en moet ik — opnieuw uit solidariteit — doorwerken tot mijn 65ste. Maar ik heb wel meer dan 60.000 Euro premie betaald voor anderen, waar ik zelf geen cent van terugzie. Hoe zo weinig solidair? Hoe zo goed gezorgd voor mezelf? Ik protesteer met klem tegen de manier waarop Lans Bovenberg e.a. mijn generatie neerzetten als één van asociale profiteurs.

Verder lees ik steeds over de goedkope koophuizen waarin mijn generatie woont, alsof alle babyboomers een eigen huis zouden bezitten. Weten de critici wel voor hoeveel boomers dat geldt? Ik heb het eens opgezocht en wat blijkt? Tussen de 50 en 60 % van hen (de cijfers zijn niet eenduidig) bewoont een eigen huis. Qua eigen woningbezit komen zij boven de generatie voor hen en zitten ze onder de generaties na hen. Zij volgen gewoon de tendens en dus is er ook wat dat betreft geen enkele reden om de babyboomers apart te zetten. Conclusie: opnieuw een vertekend beeld.

Bovendien, in de jaren zeventig kon je alleen een hypotheek krijgen (maximaal twee derde, en tegen hoge rente) als je eigen geld kon inbrengen; de generaties na ons konden

heel vaak tophypotheek krijgen zonder gespaard te hebben.

* * *

Vanwaar toch dat afreageren op babyboomers? Waarom blijven andere generaties voortdurend buiten beeld? Ik denk aan de groep boven de babyboomers, pakweg 1930-1945. Juist hier tref ik veel ouderen die op riante wijze genieten van hun oude dag. Mensen van tegen de tachtig die al twintig jaar met pensioen zijn, zijn geen uitzondering. Maar niemand komt op het idee om hen als profiteurs weg te zetten. En terecht, want dat zou een zeer verkeerd beeld zijn.

Ander voorbeeld: de generatie tussen 20 en 35 jaar. Jongeren die — in tegenstelling tot hun ouders — vaak al heel jong een eigen auto hadden, ieder jaar duizenden euro's kunnen besteden aan vakanties, tienduizenden euro's uitgeven aan hun bruiloft, etc. Maar nooit lees ik dat zij met 'een gouden lepel in de mond geboren zijn'... Opnieuw: terecht, maar waarom dan wel bij de babyboomers?

Ten slotte de jongeren van vandaag. Toen ik in de jaren zestig op de arbeidsmarkt kwam, was maar een paar procent in het bezit van een diploma van het hoger onderwijs. Nu heeft een op de drie jongeren een diploma van universiteit of hogeschool. Onlangs las ik dat kinderen die vandaag opgroeien niet met geld kunnen omgaan, omdat hun ouders hen veel te veel en veel te vaak geld toe stoppen. Dat zijn dus de twee generaties onder ons. Wie zijn nu eigenlijk die welvaarts kinderen?

Sleepboot Europa trekt een zeeschip de haven binnen, Rotterdam (1954)
Nederlands fotomuseum/Cas Oorthuys

Krachtproef Europa

Opnieuw verder kijken dan de eigen neus lang is

Verder kijken dan de eigen neus lang is. Dat was en is de krachtproef van Europa. Maar hoe dat te doen, nu de Europese zaak van diverse kanten beproefd wordt? Verantwoordelijke politici praten meer dan gebruikelijk was op een zakelijke manier over Europa. Verbinding met werkbare politieke idealen blijft echter nodig om vooruit te komen.

.....
 door *Theo Brinkel, Hans-Martien ten Napel & Jan Prij*

Theo Brinkel is Hoofd Fundamentele Voorlichting van de Nederlandse Defensie Academie en oud kamerlid voor het CDA. Hij heeft op persoonlijke titel bijgedragen aan dit stuk. Hans-Martien ten Napel doceert staats- en bestuursrecht aan de Universiteit Leiden. Jan Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

EUROPA STAAT WEDEROM VOOR EEN KRACHTPROEF. Haar allereerste krachtproef was de aanvang van het integratieproces zelf, als een ongelooflijk en uniek experiment in de geschiedenis. Nu staat de Europese Unie voor de immense taak goede betrekkingen te onderhouden met de burens, recent toegetreden lidstaten in zich op te nemen en ondertussen de steun van haar burgers niet nog verder kwijt te raken.

Het debat over Europa is intussen, nadat het ook al tijdens de afgelopen Europese verkiezingen niet goed op gang was gekomen, behoorlijk stilgevallen, en niet voor het eerst. Vanaf het referendum over Europa en het Franse en Nederlandse 'nee' lijkt bij de grote partijen CDA en PvdA het enthousiasme voor het Europese integratieproces enigszins bekoeld, hoe pro-Europees zij in het verleden over het algemeen ook zijn geweest.¹ Europa wordt vaak neergezet als een centenkwestie of als een 'teveel' aan administratieve lastendruk, waar de Nederlandse kiezer zo min mogelijk last van zou willen hebben. Is een hernieuwde zoektocht naar de meerwaarde

van Europa in andere dan utilitaire termen nog mogelijk, en zo ja, waaruit bestaat die meerwaarde dan?

Er staat veel op het spel, zeker voor een open land als Nederland dat het zich niet kan veroorloven zich achter de dijken te verschuilen. Of, zoals premier Balkenende het verwoordde bij de opening van de algemene beschouwingen op 17 september 2009:

‘Wij zijn van nature een “portal to Europe”. Openheid zit ook in onze genen. Waar ik ook kom op de wereld, overal kom ik Nederlandse ondernemers, studenten, stagiairs, werknemers en reizigers tegen. Ik voel mij zeer verwant met wat Jean Monnet, de grondlegger van de Europese Unie, ooit zei: “We are not forming coalitions of states, we are uniting men.” Daarmee vatte hij de kern samen van de grote Europese idealen: vrede, rechtszekerheid en welvaart voor alle burgers. Het zijn woorden die nog niets aan betekenis hebben verloren. Tegelijkertijd is Europa ook gewoon een kwestie van kleine stappen en hard werken. Of zoals Monnet het zei: “I am not an optimist, I am determined.”’

LASTIGE UITGANGSPOSITIE

Van belang is ongetwijfeld de niet al te positieve bredere context waarbinnen de Europese Unie dezer dagen functioneert. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de financieel-economische crisis die de Europese Monetaire Unie zwaar op de proef stelt. Dit trekt ook een zware wissel op de politieke samenwerking. Die laatste staat er toch al weinig florissant voor.² Maar ook het hiervoor genoemde gebrek aan enthousiasme voor de Europese gedachte baart zorgen. Voor velen is Europa niet meer dan een technocratisch project, voortgedreven door een eigenaardig samenspel van economische, bestuurlijke en bureaucratische logica, dat ver af staat van de oorspronkelijke idealen. En wie kan ontkennen dat daarin althans een kern van waarheid schuilt? In de aanloop naar het referendum waren het Europegezinde politici die op vormkritiek op de Europese Unie van de weeromstuit grote woorden gebruikten om de Europese idealen van vrede, democratie en veiligheid te onderstrepen. Als de Europese grondwet zou worden afgewezen, zou ‘het licht uitgaan’, en zouden wij ‘onze veiligheid op het spel zetten’. Het referendum pakte inderdaad negatief uit, maar dat hoeft toch niet te betekenen dat Europegezinde politici er nu helemaal het zwijgen toe moeten doen? En daarbij in ieder geval een Europees ideaal, dat van publiek debat en discussie, met voeten wordt getreden?

Van cruciaal belang is te onderkennen dat de idealen van Europa in de perceptie van veel kiezers dode woorden zijn. Hoezo vrede? Hoezo veiligheid? In dat licht kan een idealistisch zwaar aangezette reactie op kritiek

op de Europese eenwording ook riskant zijn, omdat die de kiezers eerder van dat project vervreemdt dan hen er opnieuw bij betreft. Zo bezien staan twee realistische opties open. De ene optie, verdedigd door politici als Frits Bolkestein, streeft ernaar de Europese eenwording definitief terug te brengen tot een louter economisch programma om de vrijhandel te stimuleren. De andere is ambitieuzer: deze houdt een poging in om de dode woorden weer tot leven te wekken en het Europese ideaal de mobiliserende kracht van weleer te geven. Wat dan te doen?

VERANDERING VAN TOON EN HOUDING

Er valt binnen grote partijen als CDA en PvdA, al dan niet onder druk van de omstandigheden, een verandering van vertoog op te merken ten aanzien van de te volgen Europese koers. Binnen het CDA wordt bijvoorbeeld nergens meer gesproken over het federatieve ideaal (zie de bijdrage van Brinkel). Ook binnen de PvdA is een wending waarneembaar. Zie bijvoorbeeld de mededeling van Wouter Bos dat hij tijdens de Europese verkiezingen van mei 2009 op de euroscepticus René Couperus heeft gestemd in plaats van op de als meer pro-Europees bekendstaande lijsttrekker Thijs Berman.

De koers van de VVD was de laatste jaren altijd al relatief eurosceptisch. 'Vergeet het Europese evangelie en neem eigen belang als leidraad', zo stelde Atzo Nicolaï al op 27 mei 2004 in *NRC Handelsblad*. In verhevigde mate geldt dit voor de bij uitstek nationalistische SP en de PVV.

Voor de verandering van vertoog binnen het CDA is een beknopte analyse van de afgelopen verkiezingsprogramma's illustratief. Wat daarbij opvalt, is dat waar binnen de christelijk-sociale familie in het algemeen, en binnen de christelijke kerken in het bijzonder, nog volop over Europese waarden en idealen wordt gesproken, dat dat in recente christendemocratische documenten op minder uitgesproken wijze het geval is en dat een wat andere toon wordt aangeslagen.

HET UITEENLOPENDE VERTOOG OVER EUROPA VANUIT DE CHRISTELIJK-SOCIALE TRADITIE EN DE CHRISTENDEMOCRATIE

Een relevant document van de Nederlandse Bisschoppenconferentie is de handreiking voor de Europese verkiezingen 2009, verschenen onder de titel *Onze christelijke opdracht. Onze vragen en bedenkingen*. De bisschoppen stellen daarin: 'Als we deze twijfels en ontevredenheid [over Europa] willen wegnemen, dan moeten we ons bewust blijven van de idealen waarmee de Europese samenwerking ooit begon. Want voordat er beleid was, voordat er ambtenaren en overlegorganen kwamen, waren er idealen en waarden.

Iedere gemeenschap die gebaseerd is op wetten en regels heeft ook waarden nodig als fundament. In het geval van Europa zijn die waarden niet exclusief christelijk, maar zijn ze wel diep geworteld in de joods-christelijke traditie. Grondslag en doel zijn de bescherming van de menselijke waardigheid en het *bonum commune*, het algemeen welzijn, van de hele samenleving. Op grond daarvan komen andere beginselen zoals solidariteit en subsidiariteit naar voren.³

Via COMECE, de Commissie van Bisschoppenconferenties van de Lidstaten van de EU, spreekt de r.-k. kerk ook op Europees niveau haar woordje mee. In een relevant document van een aantal oecumenische Brusselse organisaties wordt eveneens gesproken over Europa als een geloofsproject, gericht op de wereld en ontplooiing van de menselijke mogelijkheden wereldwijd. Het migratievraagstuk, bijvoorbeeld, staat in het teken van ‘welcoming the stranger’; leven staat niet in het teken van overleven en macht, maar in het teken van menselijke waardigheid en het voorkomen van armoede en sociale uitsluiting. De betrekkingen met de bureaus van Europa staan in het perspectief van vrede en ontwikkeling.⁴

Zie ook de zogeheten ‘pulpit declaration’ *Strengthening democracy in Europe* van de Community of Protestant Churches in Europe (CPCE): ‘Today many political questions are decided at a European level: for the solution of the financial and economic crisis we need solidarity between the European states. Peace and security in Europe can be secured only with one another and not against one another. Only together can we prevent climate change. Particularly in times of crisis it will be important for us to help those in need. Responsibility for others may not stop at national frontiers.’⁵

Stichting Oikos publiceerde in de aanloop naar de Europese verkiezingen een zogeheten waardenwijzer.⁶ Een conclusie van projectleider David Renkema in het *Christelijk Weekblad* van 19 juni 2009: ‘De meeste politieke partijen hebben [...] verzuimd om hun concrete standpunten in de debatten te verbinden met een substantiële visie op de Europese Unie. De Europese samenwerking werd vooral gepresenteerd als een instrument om bepaalde problemen op te lossen, om Nederlandse belangen te behartigen, enzovoort.’

De vraag is of dit ook geldt voor EVP/CDA? De EVP spreekt in haar verkiezingsprogramma 2009 over Europese integratie als ‘the greatest achievement in the history of our continent’ en meent dat ‘[t]oday, a number of problems require both close cooperation on European level and a strong Europe in the world’.⁷

In het verkiezingsprogramma van het CDA voor de Europese verkiezingen staat het volgende te lezen: ‘Dit CDA programma is naast het

EVP-programma voor de Europese verkiezingen een leidraad voor onze volksvertegenwoordigers in de fractie van de Europese Volks Partij [...].⁸ Het was de eerste keer dat er een dergelijk nationaal programma naast het EVP-programma verscheen. ‘Het CDA ziet de Europese Unie als een gemeenschap van gedeelde waarden.’⁹ Wie deze formulering vergelijkt met het actieprogramma van de Europese Volkspartij 2004-2009 ziet dat daarin nog wordt gesproken over het bouwen van ‘een gedecentraliseerd federaal Europa’.¹⁰

In het laatste nationale CDA-programma wordt vooral over ‘Europese *samenwerking*’ (onze cursivering; red.) gesproken.¹¹ Nog in het programma 2002-2006 schreef het CDA echter over Europa ‘als een federale unie van staten’.¹² Vergelijk voorts het programma van 1989: ‘Het einddoel van de integratie blijft een Europese Unie. Door het overdragen van bevoegdheden aan de EG is er een nieuwe, Europese supranationale overheid ontstaan.’¹³ En in 1986: ‘Het CDA is krachtig voorstander van een Europese eenheid, die op een economische en politieke unie uitloopt.’¹⁴ In 1982 stond er: ‘Gestreefd wordt naar een verenigd Europa dat zijn politieke en economische verantwoordelijkheid in de wereld wil en kan dragen.’¹⁵

Het is de vraag of hiermee sprake is van een koersverandering. In dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* komen auteurs aan bod met op dit punt verschillende opvattingen. De lezer kan zelf concluderen in hoeverre van continuïteit sprake is, dan wel waar andere accenten worden gelegd. De vraag is of een koersverlegging binnen ‘the one political family with a clear vision for Europe’ op zichzelf erg is. In dit verband is de recente uitspraak van het Duitse constitutionele hof over het Verdrag van Lissabon van belang.¹⁶ Op basis van artikel 23 van de Duitse Grondwet wordt hierin gesteld dat de Europee eenwording is te begrijpen als een verbond van soeverein blijvende nationale staten en dat die eenwording niet zodanig mag zijn dat ze te weinig ruimte laat aan de lidstaten voor een eigen politiek op economisch, cultureel en sociaal gebied. Heeft er binnen de christendemocratie een koersverandering plaatsgevonden? Is het CDA in de richting van een unie van soeverein blijvende staten onder de Europese verdragen opgeschoven? En zo ja, hoe wordt dat verantwoord in het licht van de christendemocratische traditie? Het is één van de bedoelingen van dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* om dat aan de orde te stellen. Het gaat daarbij om meer dan alleen de vraag of Europa een federatie moet zijn of een statenbond. Dat is een vormkwestie. Deze discussie is in het geval van de Europese Unie altijd al een beetje misleidend geweest, omdat Europa enig is in zijn soort: Unie van lidstaten *en van burgers*.¹⁷ Deze laatste toevoeging is wezenlijk voor haar unieke karakter. Uiteindelijk gaat het om ‘the unification of men’, zoals Monnet het uitdrukte.

DE WERELD WORDT KLEINER IN PLAATS VAN GROTER

Als er alleen maar in termen van belangen en macht gesproken wordt, gaat er in de politiek iets wezenlijks verloren dat met ‘the unification of men’ samenhangt. De taal uit de brede christelijk-sociale en christendemocratische tradities, maar ook van de sociaal-liberale traditie¹⁸, is bij uitstek al-

*In de kern gaat het in politiek
om de vormgeving van een
mogelijke wereld*

tijd in staat gebleken die meerwaarde te verwoorden. Het is verleidelijk te stellen dat het in de politiek in het algemeen, en in de buitenlandse politiek in het bijzonder, uiteindelijk alleen maar draait om macht en belangen. De uitspraak ‘Europa, dat

is Frankrijk en Duitsland; de rest is decoratie’ van de Franse staatsman De Gaulle¹⁹ illustreert deze visie op treffende wijze.

Toch is zo’n redenering onvoldoende om werkelijk te begrijpen waar het in de politiek om draait. In de kern gaat het in politiek om de vormgeving van een mogelijke wereld. Wat voor mogelijk wordt gehouden wordt ten minste deels bepaald door idealen en visioenen. Het is een cynische reductie van de politiek om deze idealen uiteindelijk te willen bezien als vormen van strikt eigenbelang (zie de bijdrage van Oostlander). De grootse waarde van de wereldgodsdiensten en van de humanistische traditie in de geschiedenis is nu juist de ontdekking dat het in de wereld uiteindelijk niet draait om het recht van de sterkste of om de natuurwetten van de menselijke geschiedenis (zie hiervoor het interview met Rob Riemen in deze uitgave). Menselijke handelingen kunnen daarboven uitstijgen en aldus perspectief bieden.

Zo ontmaskert de Bijbel de verdediging van de natuurlijke orde der dingen met een beroep op macht of op natuurkrachten als afgoderij. De droom van Martin Luther King – gelijke rechten voor zwart en blank – valt niet los te begrijpen van zijn religieuze overtuiging. De mogelijkheden van de wereld zijn er enorm door vergroot. Het presidentschap van Obama in de VS was zonder die droom ondenkbaar gebleven. Evenzeer is de verzoening tussen Frankrijk en Duitsland in het licht van de wereldgeschiedenis der machten ten minste ten dele te beschouwen als een opmerkelijke geloofsdaad die de mogelijkheden van diezelfde wereld enorm heeft vergroot.

Tegen de catastrofale achtergrond van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog probeerden de naoorlogse Europese staatslieden een eenheid te scheppen die niet van grote ideeën afhankelijk was, maar vorm kreeg in het vervlechten van belangen, het intensiveren van de handel en zo van de onderlinge afhankelijkheid.²⁰ Het is belangrijk hierbij op te merken dat de idealen van de Unie dus bepaald niet abstract waren, maar werden toege-

past in een bepaalde vorm van wijze belangenpolitiek, die verder keek dan de eigen neus lang was.

Wat nodig was en wat nodig is, is het vermogen over de grenzen heen te kijken en een elementaire lotsverbondenheid van alle mensen op aarde waar te nemen. Het is een dergelijke doorleefde visie die leidde tot de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Zonder het vermogen over de grenzen heen te kijken, blijft ons wereldbeeld klein. Zonder die kijk dreigt de samenleving gevangen te blijven in vijandbeelden en angst. Zie ook de Europese open geest van iemand als Erasmus. In tijden van spanningen en grote oorlogen bleef hij waken voor een open humanistische geest, voor ruimte voor verschil, debat en tolerantie.²¹

VERANDERING VAN EEN INTERNE NAAR EEN EXTERNE ORIËNTATIE

De verandering van het vertoog over Europa zoals die in de christendemocratie kan worden waargenomen, blijkt alleen al uit het feit dat niet langer over Europese ‘integratie’, maar over Europese ‘samenwerking’ wordt gesproken. Dat is in het interview van CDV met Wim van de Camp bevestigd: volgens Van de Camp zijn de veranderende context en houding van burgers hier debet aan. Het komt erop neer dat voorstanders van het gebruik van de term ‘samenwerking’ de nationale staat als uitgangspunt nemen, en niet het grotere verband als zodanig. Wie dit interview naast de bijdrage legt van Yves Leterme, de kersverse minister van Buitenlandse Zaken van België, ziet dat bij de laatste nog wel in federatieve temen over Europa gesproken wordt. Ook toont hij zich een vurig pleitbezorger van het Europese Rijnlandmodel. Volgens Leterme heeft dit ten langen leste de meeste overlevingskracht en is het superieur aan het Angelsaksische model. Op de conferentie die het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA op 3 september 2009 in de Eerste Kamer organiseerde naar aanleiding van het verschijnen van *De nieuwe wereld*, het zomernummer van CDV, en in aanloop op dit herfstnummer, ontwaarde hij wereldwijd een convergentie in die richting van democratie en sociale markteconomie.

Volgens Van de Camp is het wat misleidend om Europa als een al te idealistisch project af te schilderen. Het gaat hem ook en vooral om het behalen van concrete resultaten. Alleen die kunnen de burgers over de streep trekken en overtuigen van het belang van Europa. Europa als vredesproject is bij lange na niet voldoende om de jongere ‘vanzelfsprekendheidsgeneratie’, zoals Van de Camp die noemt, voor Europa te winnen. De ideologische herbronning van Europa die ook hij zegt te ondersteunen kan niet slagen zonder een helder oog voor, en een scherpe definiëring van, de gemeenschappelijke belangen die natiestaten binden aan Europa.

Ook andere auteurs in de uitgave benadrukken dat Europa veranderd is, evenals de omgeving waarbinnen het functioneert. Waar zijn uitdagingen lagen in het vinden van een nieuwe grotere interne identiteit en gericht was op het oplossen van problemen en spanningen tussen de landen binnen Europa, zal zijn nieuwe legitimatie nu vooral gezocht moeten worden in de relatie tussen Europa en de buitenwereld (zie de bijdrage van Nijhuis). Vanuit dit perspectief stelt hij zelfs dat de Frans-Duitse as tot de infrastructuur van het oude Europa behoort. Van Middelaar geeft in zijn bijdrage aan dat Europa als vredesproject zijn langste tijd gehad heeft, en dat ze zich op straffe van haar eigen marginalisering moet richten op het versterken van de eigen macht. Juist die externe dimensie van Europa schiet nu overduidelijk tekort.

In hoeverre daarbij een duidelijk ‘oranje’ gekleurde Europapolitiek hoort, zoals Werts in zijn bijdrage bepleit, is maar zeer de vraag. Er valt wat voor te zeggen dat wanneer Europa door ieder land als zijn eigen service center wordt gezien, er van de krachtproef die Europa was en is, weinig overblijft. Aan de andere kant bevat zijn artikel ook een interessante waarschuwing. Hij wijst op het gevaar van wat hij ‘gevaarlijk idealisme’ noemt. Te lang is van Europa een utopisch ideaal gemaakt, een benadering die uiteindelijk de Europese Zaak zeer geschaad heeft. Wat losstaat van het welbegrepen eigenbelang, gaat aan de eigen ambities ten onder. Het Europese project moet werkelijkheidszin hebben en kan dat hebben bij een gezamenlijke inzet voor concrete projecten zoals de uitvoering van de Lissabon-agenda voor een sterke en duurzame economie, maatregelen tegen terrorisme en criminaliteit, de hervorming van het budget, en de ‘vertering, ook door het publiek, van de verdubbeling van het aantal EU-landen’. Alleen zo kan voorkomen worden dat Europa voor burgers een ‘ver-van-mijn-bedshow’ blijft. Werts beoordeelt de wending van het CDA en de PvdA dan ook positief.

Indachtig de beschouwing van Herman Kaiser over de CDU onder Angela Merkel in deze CDV, zou de beweging van het CDA naar een nuchtere Europese benadering ook als een proeve van te waarderen ideologische lenigheid kunnen worden beschouwd. Onder druk van een veranderd Europa en een veranderende wereld, moest de toon wel veranderen, en dat is met het oog op het belang van de Europese zaak maar goed ook.

KRUISPUNT VAN WEGEN

Hoe de balans ook doorslaat: de christendemocratie staat voor een fundamentele keuze. Verantwoordelijke politici praten meer dan gebruikelijk was op een zakelijke manier over Europa. Ook vinden ze het belangrijk dui-

delijk aan te geven waarmee ‘Europa’ zich wel en niet mee moet bemoeien. Hoe wenselijk het ook is om op dit punt klare wijn te schenken, is het de vraag of deze benadering niet tekortschiet. Europa heeft ook juist vooruitgang geboekt door sprongen die niet direct vanuit een dergelijk utilitaristisch kader te verklaren zijn. Woorden blijven nodig om dat bredere belang dat het onmogelijke mogelijk maakt, te blijven zien. Dit bepaalt uiteindelijk ook het welhaast visionaire karakter van het Europese project.

Noten

- 1 Christendemocraten als Schuman, Adenauer en De Gasperi worden als de belangrijkste architecten van de Europese eenwording gezien. Wel dient aangetekend te worden dat protestants-christelijke partijen zich traditioneel sterker identificeerden met de eigen natie. Europa was — en is, in de ogen van de SGP en (zij het tegenwoordig in mindere mate) de ChristenUnie — te veel een katholiek idee om daar al te enthousiast over te doen. Ook de houding van sociaaldemocraten tegenover Europa is positief, maar vanouds enigszins ambivalent. Zie Hans-Martien ten Napel, ‘Christen-democratie en Europese integratie’, in: Kees van Kersbergen, Paul Lucardie en Hans-Martien ten Napel (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, pp. 225-242.
- 2 Zie de bijdrage van Szasz in deze uitgave.
- 3 http://www.katholiekederland.nl/documents/katern_europ%20verk.pdf, p.2.
- 4 http://www.ecumenicalvoices2009.eu/fileadmin/billeder/EN_Election_Leaflet.pdf.
- 5 http://www.ecumenicalvoices2009.eu/fileadmin/sss/groups/308/Blad/CPE_Strengthening_Democracy_in_Europe.pdf, p. 2.
- 6 <http://www.waardenwijzer.nl>.
- 7 http://www.epp.eu/dbimages/pdf/EN-ELECTION-DOC-FINAL_copy_2.pdf, p. 2.
- 8 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/CDAVerkProgrEur-Parl2009.pdf>, p. 4.
- 9 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/EurVerk/CDAVerkProgrEur-Parl2009.pdf>, p. 5.
- 10 <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/cda/vp/vpeu/2004.pdf>, p. 8.
- 11 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cdao6def.pdf>; zie bijvoorbeeld paragraaf 5.1.
- 12 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda82.pdf>, paragraaf 6.8.1.
- 13 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda89.pdf>, punt 4.1.
- 14 <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/vp-per-partij/cda/cda86.pdf>.
- 15 <http://www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/cda/vp/vpeu/2004.pdf>, p. 82.
- 16 http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208en.html.
- 17 Zie hiervoor J.A. Hoekstra, *De EU als Unie van burgers en lidstaten*. Deventer: Kluwer, 2009.
- 18 Zie de bijdrage van enige Europese verlichtingsfilosofen (vgl. de bijdrage van Jan Willem Sap in deze cdv). Gemeten aan deze traditie laat de vvd zich kennen als een niet-liberale, conservatieve partij.
- 19 Ronald Havenaar, *Eb en vloed. Europa en Amerika van Reagan tot Obama*. Amsterdam: Van Oorschot, Amsterdam, 2009, p. 203.
- 20 Erik Borgman, ‘De Europese beschaving en de dreigende ineenstorting van het leerhuis’, in: *Kantelingen* (cdv, Winter 2004). Amsterdam: Boom, 2004, pp. 27-36.
- 21 Zie uitgebreid in Jonathan Sacks, *Leven met verschil. Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen*. Zoetermeer/Kappelen: Meinema/Pelckmans, 2005.

Het Europese ideaal

De missie van Europa: strijden voor vrijheid

Het was voor veel Europeanen een ontroerend moment toen de Europese Unie op 1 mei 2004, vijftien jaar na de val van de Muur en de ineenstorting van het Oostblok, tien nieuwe lidstaten verwelkomde. De uitbreiding van de Unie heeft stabiliteit en welvaart op het hele continent gebracht, maar werpt ook nieuwe vragen op. De bezieling voor Europa en verdere uitbreiding van de Unie lijkt af te nemen. Burgers zullen pas weer warm worden voor een grotere Unie als de missie van Europa opnieuw centraal wordt gesteld.

.....
door *Jan Willem Sap*
.....

De auteur is universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit Amsterdam en redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

UIT DE GESCHIEDENIS KAN WORDEN afgeleid dat de idee Europa in ver-
binding staat met begrippen als vrijheid, christendom en beschaving. De
relatie tussen Europa enerzijds en politieke vrijheid anderzijds werd al in
de vijfde eeuw voor Christus gelegd. In het oude Griekenland werd Europa
als iets totaal anders beschouwd dan Afrika en Azië. Tussen Europa en het
hete Afrika lag de Middellandse Zee, dat was helder. Maar over de schei-
ding tussen Europa en Azië werden forse gevechten geleverd. De Griekse
auteurs beklemtoonden dat het verschil tussen Europa en Azië veel meer
was dan land, taal en gebruiken: het ging om iets fundamenteleers. De vele
oorlogen tussen Athene en Perzië werden door Griekse auteurs beschreven
in termen van de strijd tussen vrijheid en despotisme. Inderdaad had de
Griekse stadsstaat Athene, ondanks alle beperkingen, een veel betere rege-
ringsvorm dan het rijk van de Perzische alleenheersers. Tussen de krijgs-
haftige Europeanen en de slaafse Aziaten zagen de Grieken zichzelf als
politiek het verst ontwikkeld. De Griekse verdeling tussen Europa, Azië en

Afrika zou blijvend blijken. Europa werd daarbij beschouwd als het vrijste, rijkste en lieflijkste deel.

CHRISTENDOM

Tijdens het Romeinse wereldrijk kon nog niet worden gesproken van een sterk bewustzijn van een gemeenschappelijke Europese identiteit. Anders dan de Griekse intellectuele benadering was het Romeinse rijk primair een militaire onderneming die zich ook uitstreckte over Noord-Afrika. Na de ineenstorting van het Romeinse rijk namen de vandalen het over en ruk-

De Europese beschaving begon ergens tussen de val van het Romeinse rijk en de opkomst van het christendom

ten de Arabieren op. Eilanden in de Middellandse Zee, Zuid-Italië en een deel van Spanje vielen in hun handen. Uit de geschiedenis blijkt dat vooral bij dreiging van buiten de term Europa opdook. Toen de Arabieren de Pyreneeën waren overgestoken, werd het leger van Karel

Martel dat in de slag bij Poitiers (732) de Arabieren tegenhield aangeduid met 'Europeenses'. De paus stelde Rome onder de bescherming van het noordelijke rijk van de Franken. Karel de Grote werd aangeduid als de vader van Europa.

Men kan goed verdedigen dat de Europese beschaving ergens begon tussen de val van het Romeinse rijk en de opkomst van het christendom. Juist door die val van het Romeinse rijk kon er een begin van scheiding ontstaan tussen wereldlijk en geestelijk gezag, hetgeen de weg vrijmaakte voor de vrijheid van geweten, de moeder van alle rechten van de mens. Een belangrijk kenmerk van de Europese beschaving zou dan zijn de afwezigheid van uniformiteit en tirannie, of positief gezegd: verscheidenheid en pluralisme als grondslag van de vrijheid van Europa.

Europees bewustzijn groeide door de militaire successen van de Arabieren. Het verzoek van de Griekse keizer om militaire bijstand tegen de islam werd in 1095 opgepakt door paus Urbanus II. Dit liep uiteindelijk uit op een kruistocht om Jeruzalem te bevrijden van de moslims, hetgeen in 1099 tijdelijk zou lukken. In Azië en Afrika waren de christenen al weggedrukt, dat mocht van de Europese elite niet ook gebeuren met Europa. Het is tekenend dat de Europeanen, in de strijd voor de vrijheid van christenen om het Heilige Land te bezoeken, kozen voor een gemeenschappelijk symbool op de kleren, het kruis. De gekerstende Vikingen gingen als Normandische ridders voorop in de bloedige, wrede strijd. De eilanden in de Middellandse Zee werden heroverd op de Arabieren. Na de hoogtijdagen van

Griekenland en Rome werd in de twaalfde eeuw Frankrijk het centrum van Europa. Toen Constantinopel in 1453 handen viel van Mohammed II, riep paus Pius II op de christelijke wereld, Europa, te verdedigen. Hij sprak van 'ons Europa, ons christelijk Europa'. De ontdekking van andere volken in andere continenten versterkte de gemeenschappelijkheid van de Europese volken.

HUMANISME

Naast het christendom werd ook het humanisme een belangrijk bindmiddel in Europa. Centraal stond in de vijftiende eeuw de opvoeding van een nieuw menstype, met in veel landen de gemeenschappelijke wortel van de klassieke traditie, waaraan de naam van Erasmus is verbonden. Door humanisme en de herontdekking van klassieke teksten werd de relatie tussen Europa en vrijheid weer belangrijk. Door de vertalingen van boeken in de volkstaal werd een wijdere kring van burgers betrokken bij de Europese cultuur. Pas de dreiging van oprukkende Turken in de zestiende eeuw maakte Europa enige tijd synoniem voor de christelijke wereld. Er was ruimte voor een reformatie, de opstand van de menselijke geest tegen absolute autoriteit op geestelijk terrein, en vervolgens ook een contrareformatie. Het bestaan van verschillende denominaties van de christelijke religie, pluralisme, werd een kenmerk van Europa. In Europa ontstonden soevereine staten met als ideaal een toestand van evenwicht van machten. De Europese strijd tussen de Habsburgers en de Bourbons maakte het noodzakelijk allianties en tegenwichten te vormen. Na de vernietiging van de Spaanse armada in 1588 zou Engeland voor lange tijd uitgroeien tot de bewaker van het machts-evenwicht tussen de grote vorstenhuizen van Frankrijk en Spanje.

In de zestiende eeuw was Europa nog bijna synoniem met christendom. In de zeventiende eeuw groeide Europa langzamerhand uit tot een meer neutrale term. Toen Frankrijk onder Lodewijk XIV een universele monarchie wilde vestigen en de hugenoten verjoeg, werden zijn acties in de rest van Europa gezien als een bedreiging voor de vrijheid van Europa, de godsdienst en de vrije handel. Terwijl Lodewijk de Zonnekoning door zijn gezanten werd gepresenteerd als de verdediger van de *Respublica christiana*, werd de Nederlandse stadhouder Willem III gepresenteerd als 'de handhaver der Europese vrijheid'. Uiteindelijk zou stadhouder Willem III als koning van Engeland die religieuze en burgerlijke vrijheden veiligstellen in de *Glorious Revolution* (1688-1689). Daarmee was niet alleen de constitutionele monarchie met parlementaire medezeggenschap in Engeland gediend, maar ook het evenwicht in Europa. In de zeventiende eeuw raakte

de theorie van het machtsevenwicht steeds meer verbonden met de idealen van de vrijheid of vrijheden van Europa. Er groeide een gunstiger klimaat voor pleidooien voor de organisatie van Europa op basis van volkenrechtelijke principes en evenwicht van de machten. Ook het latere pleidooi van Immanuel Kant in *Zum ewigen Frieden* (1795) is hierop terug te voeren.

BESCHAVING

In de achttiende eeuw werd de band tussen christendom en Europa wat losser. Tijdens de verlichting in de achttiende eeuw werd Europa geïdentificeerd met ‘civilisation’, beschaving.

Europa stond nog steeds voor vrijheid gebaseerd op evenwicht van machten, geen alleenheerschappij. Het belangrijkste boek als het gaat om de missie van Europa is *De l'esprit des lois* (1748) van Montesquieu, waarin de vrijheid van Europa nog dieper wordt uitgewerkt aan de hand van de

De geest van de wetten in Europa verzet zich tegen despotisme

scheiding van machten (trias politica) en teugels en tegenwichten. Volgens Montesquieu behoren Europese koninkrijken zich te kenmerken door beperkt bestuur. De boodschap van zijn boek was dat de geest van de wetten in Europa

zich verzet tegen het despotisme. Daar raken we de kern van de missie van Europa. In ieder geval zag hij een grote verbinding tussen Europa en een bepaald soort beschaving. Ook de mensen in de koloniën kregen te maken met die Europese beschaving, een breder concept dan christendom alleen. In de negentiende eeuw zou het idee van vrijheid in meer economische en individuele zin worden uitgewerkt.

In de Amerikaanse Revolutie (1776) werden fundamentele rechten als leven, vrijheid en het nastreven van geluk geformuleerd, mede op basis van het werk van de Engelsman John Locke. Deze revolutie in de Engelse koloniën, duidelijk kinderen van Europa, sloeg in de Europese hoofdsteden in als de bliksem. Geïnspireerd door de Amerikaanse Revolutie vond in Frankrijk in 1789 een revolutie plaats tegen het verbond van troon en altaar. De idealen ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ betekenden een definitieve breuk met de feodale samenleving van Europa. Doordat Frankrijk het belangrijkste land van Europa was, was de impact groot. Er was eerst enthousiasme, ook in Nederland. Maar waar de Franse Revolutie absolute heerschappij van het radicalisme bracht, zonder rekening te houden met de rechten van de mens, ontstond nieuwe tirannie. Een les van de Franse Revolutie voor Europa is dat aan alle macht, ook de democratische wil van

regering en parlement, grenzen gesteld moeten kunnen worden. Toen de Franse legers Europa wilden veroveren, raakte het machtsevenwicht verstoord. De monarchieën kwamen bijeen om de oude Europese gemeenschap weer te herstellen, hetgeen zou lukken met de slag van Waterloo in 1815 en de daaropvolgende restauratie door het Congres van Wenen.

In de negentiende eeuw geloofde men volop in de suprematie van de Europese beschaving. Dit geloof werd vermengd met het streven naar verdere democratisering. Niet met de val van het Romeinse rijk en de vestiging van het christendom, maar al veel eerder zou de wieg van de Europese beschaving zijn aan te duiden: in Athene zouden de echte wortels van de Europese beschaving zijn te vinden. Tijdens de revoluties van 1848, waar ook de Nederlandse Grondwet door is beïnvloed met de realisatie van rechtstreekse verkiezingen door Thorbecke, beschouwden de revolutionairen de Atheense volksvergaderingen als de wieg van een democratisch Europa (hoewel in Athene uiteraard lang niet iedereen burger was). De revolutionairen van 1848 hoopten eerst op de emancipatie van de burgers van alle klassen in de eigen natie en daarna op de broederschap van de Europese volken. Niet op evenwicht van de machten maar op een federatie van naties zou Europa moeten draaien.

Teleurstellend was dat het gevoel van Europese lotsverbondenheid steeds meer moest concurreren met het nationalisme. De Eerste Wereldoorlog was een verschrikkelijke klap voor het concept Europa. Na de economische crisis, het nationaalsocialisme en de Tweede Wereldoorlog was de leidende positie van Europa in de wereld voorbij. Europa verloor de koloniën en werd qua invloedssferen verdeeld door de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten van Amerika.

Na de Tweede Wereldoorlog was het Churchill die wees op de gemeenschappelijke culturele erfenis van Europa en ook het christelijk geloof en de christelijke ethiek noemde. Europese samenwerking was nodig om de erfvijandschap tussen Frankrijk en Duitsland te verzoenen. Churchill noemde in zijn toespraak van 19 september 1946 te Zürich Zwitserland als voorbeeld voor de ‘Verenigde Staten van Europa’. Nodig was ‘een middel dat, als een wonder, het totale schouwspel zou transformeren en geheel Europa binnen enkele jaren net zo vrij en gelukkig zou maken als Zwitserland vandaag de dag. We moeten een soort Verenigde Staten van Europa creëren.’

De eerste stap was de oprichting van de Raad van Europa (1949) en het centraal stellen van de menselijke vrijheid, naar de principes van het Atlantisch Charter. De Koude Oorlog en de angst voor het communisme stimuleerden in de jaren vijftig tot Europese economische samenwerking. Zo werd Europa door instituties een realiteit.

MISSIE

Intussen zijn democratie, de rechten van de mens en de rechtsstaat ideologische fundamenteën geworden van de economische integratie. Maar sinds de uitbreiding met Midden- en Oost-Europa is gerealiseerd, lijkt het enthousiasme voor Europa en nieuwe uitbreidingen af te nemen. Veel burgers hebben angst voor de herschikking van de nationale verzorgings-

Waar mogelijk dient Europa het aan te durven alle vormen van tirannie en despotisme te bestrijden

staten vanwege de Brusselse regels over mededinging, vrij verkeer en staatssteun. Zij zijn niet blij met de komst van de Poolse loodgieter en met het verdwijnen van het postkantoor.

Die angst van de burgers gaat niet vanzelf weg. Daarvoor dienen

de regeringen van de lidstaten weer een inspirerende visie en missie neer te zetten. Wie zijn we, waar komen we vandaan en waar gaan we naartoe?

Dan gaat het om het verspreiden van de beginselen van de democratische rechtsstaat in de wereld.

Dan gaat het om openheid en helderheid over de toekomstvisie van het uitbreiden van de Europese Unie tot al die lidstaten van de Raad van Europa die voldoen aan de zogenaamde criteria van Kopenhagen, dus op termijn een blok met 800 miljoen inwoners inclusief Rusland en Turkije.

Dan gaat het om het aanpakken van mensenrechtenschendingen, zoals het despotische regime in Wit-Rusland. Alleen een overtuigende presentatie van die historische opdracht, gekoppeld aan daadkracht in het buitenlands beleid van de Unie, kan Europa weer elan en toekomstgerichtheid geven. Europa zal open zijn of niet zijn. Waar mogelijk dient de Europese Unie op te komen voor verdrukte mensen, de trias politica en de scheiding van kerk en staat. Waar mogelijk dient Europa het aan te durven alle vormen van tirannie en despotisme te bestrijden: in Europa, Afrika, het Midden-Oosten, China. Dan zullen de Europese burgers weer gaan beseffen dat dit de vrijheid is waar Europa voor staat. De inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon kan aan die missie bijdragen, maar de missie dient vooral duidelijker te worden getoond in het buitenlands beleid van de Unie.

Literatuur

Asbridge, Thomas, *The First Crusade. A new history. The roots of conflict between Christianity and Islam*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Boer, Pim den, *Europa. De geschiedenis van een idee* (vijfde, herziene druk). Amsterdam: Bert Bakker, 2007.

Churchill, Winston, 'Speech in Zurich, September 1946', in: Trevor Salmon en William Nicoll (red.), *Building Eu-*

- ropean Union. A documentary history and analysis.* Manchester/New York: Manchester University Press, 1997, pp. 26-28.
- Drentje, Jan, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa.* Zwolle: Waanders, 1998.
- Guizot, François, *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française (1828).* Parijs: Victor Masson, 1851.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919. Six months that changed the world.* New York: Random House, 2001.
- Montesquieu, *Over de geest van de wetten.* Amsterdam: Boom, 2006.
- Sap, Jan Willem, 'De bezieling van de burgers voor de Europese waardengemeenschap', *Philosophia Reformata* 69 (2004), nr. 2, pp. 115-124.
- Wahl, Rudolph, *Karel de Grote. Vadervan Europa.* Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1981.

Verzoening als ideaal van de Europese eenwording

Voor veel theoretici is Europa niet veel meer dan een bijzondere vorm van traditionele machtspolitieke betrekkingen tussen staten. In hun visie blijft de nationale staat het uitgangspunt. Toch schiet dit standpunt tekort. Zonder een beroep op idealen en onderliggende religieuze verzoeningsmotieven, kan niet goed begrepen worden waarom Europa tot stand is gekomen en hoe leiders uit verschillende landen in staat bleken over hun eigen schaduw heen te springen. Het verschraalde en verzakelijkte debat over Europa mist node zo'n enthousiasmerende geest, zoals blijkt in de door wantrouwen en angst geregeerde vraagstukken rond Turkije en Rusland.

door *Theo Brinkel*

De auteur is als Hoofd Fundamentele Voorlichting verbonden aan de Nederlandse Defensie Academie. Hij is onder andere oud-redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen* en oud-Kamerlid. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

DE EUROPESE UNIE SPREEKT HET VERSTAND aan maar niet het hart, aldus de voormalige Tsjechische president en dissident onder het communisme Václav Havel. Het Europa van de verdragen is een 'remarkable labour of the human spirit and its rational capacities'. Maar wat eraan ontbreekt is een 'spiritual or moral or emotional dimension'. Havel sprak deze woorden op 8 maart 1994 tot het Europees Parlement. Wat Europa volgens hem nodig heeft is een 'spirit', een idee, een ethos, dat mensen aan de Europese integratie weet te binden.¹

Vijftien jaar later, na de verkiezingen voor het Europees Parlement van afgelopen juni, lijkt dat nog steeds het grote gemis in het debat over Eu-

ropa. Europa roept geen warme gevoelens op. Er wordt geen appel gedaan op idealen. In plaats van vrede gaat het over de grenzen en de landen die er niet bij mogen komen. In plaats van solidariteit klinkt de klacht dat Nederland een nettobetaler is. In de plaats van verzoening is er vrees voor verlies van het eigene. ‘Mag het een onsje meer zijn?’ Dat is tegenwoordig zo ongeveer de toon waarmee getracht wordt kiezers warm te laten lopen voor de Europese integratie.

D66 en GroenLinks waren de partijen die bij de laatste campagne voor de Europese verkiezingen claimden de meest pro-Europese te zijn. Een boude bewering, gegeven het feit dat zij het waren — met de PvdA — die nog maar vijf jaar geleden een grote klap toebrachten aan het draagvlak voor het integratieproces in Nederland. Farah Karimi (GroenLinks), Boris van der Ham (D66) en Niesco Dubbelboer (PvdA) namen destijds het initiatief om een referendum te houden over de Europese Grondwet, later met de steun van de vvd overigens. Het referendum werd in juni 2005 gehouden; bij een opkomst van 63,3% verklaarde zich 61,5% van de kiezers tegen. Nederland wees daarop de Europese Grondwet af.

Sinds die volksraadpleging lijkt de durf eruit bij de traditionele voorstanders van verdieping van het integratieproces, waaronder ook het cda. Zo zijn in het rapport *De burger en Europa. Een christendemocratische visie op de waardengemeenschap EU*, dat vorig jaar door het Wetenschappelijk Instituut voor het cda is uitgegeven, verwijzingen naar enige ideële inspiratie angstvallig vermeden.² En dat terwijl de christendemocraten aan de wieg van de Europese eenwording hebben gestaan. Het begon ooit met verzoening tussen Frankrijk en Duitsland. Wat was verzoening eigenlijk ook al weer? In hoeverre speelde de geest van verzoening een rol in de internationale politiek? Is verzoening nog steeds actueel in het Europa van de eenentwintigste eeuw? Dat zijn de vragen die in dit artikel aan de orde worden gesteld. Eerst besteedt dit artikel aandacht aan de beginjaren van de Europese integratie en de rol die verzoening daarbij speelde. Daarna komt de vraag aan de orde of de geest van verzoening vandaag de dag nog aanwezig is. Ten slotte worden twee landen genoemd waarmee nog wel wat te verzoenen valt: Rusland en Turkije.

VERZOENING IN DE JAREN VEERTIG

Verzoening ligt in de internationale betrekkingen niet voor de hand. Toch was het vlak na de Tweede Wereldoorlog een van de leidende motieven van Europese staatslieden. Zij doorbraken oude vijandschappen die tot dan toe de betrekkingen tussen hun landen kleurden. En er leek in 1945 alle reden voor voortzetting van vijandschap, vooral tussen de Franse en Duitse

naties. Frankrijk was van 1940 tot 1944 verslagen, bezet en onderdrukt geweest door het naziregime. Van 1914 tot 1918 was het land het strijdtoneel van de Eerste Wereldoorlog, waarin miljoenen mannen zijn omgekomen, gewond of getraumatiseerd in de loopgraven. In 1870 was Frankrijk in een snelle campagne roemloos verslagen door het Duitse Rijk in oprichting. Duitsland op zijn beurt was in 1919 bij de Vrede van Versailles gestraft, vernederd en in de economische ellende gestort.

Wat in 1945 begon was echter het omgekeerde van vijandschap. Binnen een paar jaar richtten Frankrijk en Duitsland samen met Italië, België, Luxemburg en Nederland de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) op en vormden zij één belangengemeenschap voor de zware indu-

*De wortels van de
verzoening tussen
Frankrijk & Duitsland
waren religieus*

strie. Zij werden bondgenoten. Er zijn verschillende redenen aan te geven voor die ommekeer in de verhoudingen. Eén daarvan is de doorwerking van de geest van verzoening.

Verzoening werd van verschillende kanten bevorderd, maar de

wortels ervan waren religieus. In Zuid-Frankrijk ontstond tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog op initiatief van de bisschop van Montauban, Pierre-Marie Théas, en de lerares Marthe Dortel-Claudot de katholieke vredesbeweging Pax Christi. Het initiatief kreeg goedkeuring van de kerk en met gebed, vreedstochten en bijeenkomsten zetten zij zich in voor verzoening tussen Frankrijk en Duitsland.

Ook een beweging als de Morele Herbewapening lag ten grondslag aan de houding van verzoening. Deze beweging begon vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog met het opzetten van informele netwerken en bijeenkomsten waarin vertegenwoordigers van de regering, vakbonden, werkgevers, geestelijkheid, media en onderwijs uit vooral Frankrijk en Duitsland met elkaar in contact kwamen. Op die manier werd volgens Edward Luttwak een behoorlijk aandeel van de Duitse politieke en maatschappelijke elite bereikt.³ De Franse Simone Weil, een katholiek geworden Joodse vrouw, speelde daarin een belangrijke rol.

Vervolgens kan de inbreng van de oecumenische beweging, die leidde tot oprichting van de Wereldraad van Kerken, genoemd worden.⁴ Deze organiseerde in 1945 bijeenkomsten van delegaties van protestantse kerken uit de VS, Groot-Brittannië, Nederland, Zwitserland, Frankrijk en Duitsland. Zij deden een beroep op regeringen en volken om af te rekenen met haat en onderling wantrouwen en om te werken aan eenheid in Europa. Vertegenwoordigers van de Duitse Evangelische Kerk beleden schuld

die zij als Duitsers op zich namen voor de wandaden die in de naziperiode waren gepleegd.

Ten slotte mag gewezen worden op de historische rol die de Europese christendemocratie gespeeld heeft in het realiseren van een politiek van verzoening. Die politiek heeft natuurlijk verwantschap met ontwikkelingen in religieuze kring. Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren christendemocraten toonaangevend in de landen die de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal zouden oprichten. Robert Schuman (Frankrijk), Alcide de Gasperi (Italië) en Konrad Adenauer (West-Duitsland) streefden naar een geheel Europa, gemotiveerd door de waarden van verzoening en gerechtigheid. De inzet was: nooit meer oorlog, nooit meer dictatuur en nooit meer crisis.

Van de katholieke sociale leer ging in het denken van de christendemocraten van die tijd sterke invloed uit. Deze onderwees onder andere dat de nationale staat niet de laatste horizon is van menselijk samenleven. Er zijn andere belangrijke loyaliteiten dan die aan de staat. Centraal in dat denken staat de waardigheid van de mens als sociaal persoon, die zich ontplooit in verschillende verbanden. Europa was in die visie trouwens een christelijk continent en kende op grond daarvan al een eenheid die niet van de politiek van regeringen afhankelijk was. Om het in de geest van die tijd uit te drukken: ‘De twee concepten van soevereiniteit en van absolutisme zijn op hetzelfde aambeeld samengesmeed. Zij moeten ook samen naar de sloop.’⁵ Volgens een rapport van de voormalige Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk waren het dan ook morele motieven die ten grondslag lagen aan het Europese integratiestreven.⁶

Speelde dat Europese ideaal ook in Nederland een rol? Misschien volstaat het een motie in herinnering te roepen die in maart 1948 werd ingediend en aangenomen door de Tweede Kamer. Zij was ondertekend door Van der Goes van Naters (PvdA), Serrarens (KVP), Ruygers (PvdA), Sassen (KVP), Tendeloo (PvdA) en Romme (KVP). De Tweede Kamer sprak erin uit dat zij instemt ‘met een regeringspolitiek, die gericht is op het — binnen de Verenigde Naties — deelnemen van Nederland aan een werkelijke rechtsgemeenschap van democratische staten in federaal verband, waarbij gezag dient te worden opgedragen aan één of meer boven-nationale organen, in het bijzonder op monetair en economisch gebied en op dat der defensie [...]’.⁷ Toe maar.

NAUWELIJKS ERKENNING

Dat een religieus motief — of noem het een *spirit* — als verzoening een centrale rol gespeeld heeft in het beleid van naoorlogse politici is overigens

geen gemeengoed onder wetenschappers die zich met internationale betrekkingen bezighouden. Volgens de Britse wetenschapper Scott Thomas, die een belangwekkende studie heeft geschreven over de wederopkomst van religie in de wereldpolitiek, hebben theoretici van de internationale betrekkingen weinig oog gehad voor de manier waarop christendemocraten zich hebben ingezet voor de Europese integratie. Voor die theoretici is Europa niet veel meer dan een bijzondere vorm van traditionele machtspolitieke betrekkingen tussen staten en blijft de nationale staat het uitgangspunt.⁸

Ook auteurs in de zomereditie van CDV van 2009 hebben nauwelijks erkenning voor de religieuze inspiratie die aan de Europese integratie ten grondslag ligt. Zo schrijft Van Staden dat het ging om ‘de dwang van omstandigheden’ of ‘het rationeel inzicht in gemeenschappelijke voordelen’.⁹ Voor degenen die zich rekenen tot de school van het realisme gaat het in de internationale betrekkingen primair om staten die hun nationale belang, gedefinieerd in termen van macht, nastreven. Religie kan hooguit dienen als instrument van machtspolitiek. De school van het liberalisme staat over het algemeen wantrouwig tegenover de rol van religie in het openbare leven, omdat geloof niet rationeel is, verdeeldheid kan zaaien en een risico zou vormen voor democratische stabiliteit.¹⁰

De vraag is wat de doorslag geeft. Ook de voorstanders van de toekenning van een belangrijke rol aan religieuze motieven nemen internationale machtsverhoudingen serieus. De vraag is of de dreiging die van de Sovjet-Unie uitging al direct in 1945 het motief voor verzoening in West Europa was. Volgens Luttwak was daarvan pas in 1948 echt sprake, toen Sovjet-leider Stalin besloot tot een blokkade van West-Berlijn en de communisten de macht grepen in Tsjecho-Slowakije. Luttwak schreef daarover: ‘In other words, the Cold War did not become the decisive influence on Franco-German reciprocal attitudes until after the two sides were already on the verge of effecting their reconciliation by means of the Schuman Plan and the ECSC [EGKS].’ Volgens hem vonden op verzoening gerichte bijeenkomsten van vlak na de oorlog weliswaar de EGKS niet uit, maar zij maakten de realisering ervan wel beter mogelijk.¹¹

Als het gaat om de vraag welke rol religie speelt in de internationale verhoudingen onderscheidt Luttwak een minimalistische en een uitgebreide verklaring. Een minimalistische verklaring erkent dat religieuze leiders, religieuze instellingen en religieus gemotiveerde leken geen van alle beschikken over het machtsapparaat van een staat. Ze kunnen alleen opereren binnen het kader van de heersende machtsverhoudingen. Maar zelfs dan blijft staan dat wat er haalbaar is aan idealen afhankelijk is van de bereidheid van de betrokken partijen om zich in te zetten voor iets wat tot

dan toe alleen theorie is. De uitgebreide verklaring voegt aan de vorige uitleg het element toe van het gezag dat van religie uitgaat. Op grond van dat gezag zijn betrokken partijen bereid om concessies te doen die zij anders niet gedaan zouden hebben. In die uitleg is het scala aan politiek mogelijke uitkomsten verbreed.¹²

Het debat over de rol van religie in de internationale politiek heeft een nieuwe impuls gekregen na de aanslagen van 11 september 2001 in New York en Washington. De discussie is nog lang niet uitgewoed. De eerste stappen in het Europese integratieproces en de plaats die het religieuze motief van verzoening daarin heeft ingenomen zijn een interessant onderwerp van studie. Wie zelf de geloofsinspiratie essentieel vindt voor zijn of haar politieke overtuiging kan zich goed voorstellen dat deze ook bij gelovige politici van vlak na de Tweede Wereldoorlog een rol moet hebben gespeeld.

VERZOENING VANDAAG

De ontwikkeling van de Europese integratie toonde in de decennia erna de nodige hoogte- en dieptepunten. De EGKS werd een succes. De Europese Defensie Gemeenschap en de daaraan gekoppelde Europese Politieke Gemeenschap mislukten. De oprichting van de Europese Economische Gemeenschap betekende een nieuwe sprong vooruit. Naast verdieping vond ook verbreding van de Europese Unie plaats. In 1989 schudde Midden-Europa het juk van het communisme af, in 1991 gevolgd door onder andere de Baltische republieken. Opnieuw waren religieuze overwegingen aanwezig in het debat over de vraag of de Midden- en Oost-Europese landen konden toetreden tot de Europese Unie. Het ging om

*Van de geest van verzoening
uit het begin van het
integratieproces wordt weinig
meer vernomen*

Europa het juk van het communisme af, in 1991 gevolgd door onder andere de Baltische republieken. Opnieuw waren religieuze overwegingen aanwezig in het debat over de vraag of de Midden- en Oost-Europese landen konden toetreden tot de Europese Unie. Het ging om

verzoening en het heel maken van Europa na de verdeeldheid die door de Sovjet-Unie aan Europa was opgelegd. En de Unie is in staat geweest het aantal lidstaten zo ongeveer te verdubbelen.

Maar van de geest van verzoening, zoals die aan het begin van het integratieproces aanwezig was, wordt sindsdien weinig meer vernomen. De politiek durft geen grote perspectieven te schilderen. Na jaren van secularisering en ontkerstening maken religieuze motieven nauwelijks nog deel uit van het publieke debat. De globalisering heeft mensen onzeker gemaakt. Op 21 mei dit jaar is de Karel de Grote-prijs van de stad Aken uitgereikt aan prof. Andrea Riccardi, oprichter van de beweging die zich bij uitstek inzet voor verzoening in de moeilijkste gebieden

in de wereld, de Gemeenschap van Sant'Egidio. In die globaliserende wereld zoeken ontwortelde mannen en vrouwen hun toevlucht tot de veiligheid van hun heimat, zei Riccardi in zijn aanvaardingsrede. En dat terwijl alleen gemeenschappelijk optreden zal voorkomen dat de Europese landen een *quantité négligeable* in de wereld worden. Riccardi: 'Het verenigde Europa belichaamt de cultuur van het samenleven: zijn ingrediënten zijn de dialoog, het bewaren van de vrijheid en de kunst van het samenleven.'¹³

Met die ingrediënten, met een dergelijke geest van verzoening, kan Europa ook zijn burens tegemoet treden. Is het wat dat betreft niet geweldig dat Turkije, een groot land op het grensgebied met het Midden-Oosten, de bereidheid toont om zich bij de Europese Unie aan te sluiten? Natuurlijk moet Turkije voldoen aan de criteria die op de Europese top van Kopenhagen zijn vastgesteld. Dat wil zeggen dat het land onder andere stabiele instituties moet hebben waarin de democratie, de rechtsstaat, mensenrechten en de bescherming van minderheden gegarandeerd worden en waarin een functionerende markteconomie bestaat. Als verzoening een uitgestoken hand inhoudt naar landen en volken die daarin willen delen, dan wijst dat op hulp- en samenwerkingsprogramma's om die doelstellingen te realiseren. Steek daar dan de nodige energie in.

Waar verzoening ontbreekt, kan ook geen vrede zijn. De betrekkingen met die andere buur, de Russische Federatie, zijn nog steeds ingegeven door wantrouwen. Hoe oostelijker de lidstaten van de EU, hoe sterker dat gevoeld wordt. In tegenstelling tot de verzoening die in West-Europa heeft plaatsgevonden, is er in de relaties met Rusland nog veel niet uitgesproken. Heeft de Russische president ooit in naam van het Russische volk de schuld op zich willen nemen van de Sovjet-Unie inzake de onderdrukking van de volken van Midden- en Oost-Europa: het neerslaan van de Hongaarse opstand, het beëindigen van de Praagse Lente, de deportatie en de massamoord op duizenden Krim-Tataren, de miljoenen Oekraïners die omkwamen als gevolg van de collectivisering van de landbouw. Of voor de bezetting en verwoesting van Afghanistan?

Er is geen begin van waarheidsvinding en kritisch zelfonderzoek in Rusland, behalve door kleine groepen als Memorial die op alle mogelijke manieren worden tegengewerkt door het Russische staatsapparaat. Het kan geen kwaad aan het grootse gebaar te herinneren dat de toenmalige bondskanselier Willy Brandt in 1970 heeft gemaakt met zijn knieval voor het gedenkteken van het Joodse getto in Warschau. Willy Brandt noch de Bondsrepubliek Duitsland kon de Holocaust verweten worden. Toch nam hij als bondskanselier de last van het Duitse verleden op zich. Ook met dit soort gebaren werd een basis gelegd voor vrede en verzoening in Europa.

Wat betreft verzoening valt er aan het oosten van het continent nog wel wat werk te verrichten. Zolang de Russische Federatie geen pogingen tot verzoening met haar westerburen onderneemt is zij geen echt betrouwbare partner.

VERTOLKING BLIJFT NODIG

In dit artikel is één van de oorspronkelijke doelstellingen van het Europese eenwordingsproces — verzoening — naar voren gehaald. Verzoening is een ideaal dat past bij de politieke overtuiging van de christendemocratie en dat het verdient niet in de vergetelheid te raken. Hoe de onderzoeker of de politicus van vandaag ook aankijkt tegen de rol van religieuze overwegingen in de internationale betrekkingen, het is een feit dat de regeringen vlak na de Tweede Wereldoorlog braken met een voor de hand liggende politiek van wantrouwen en antagonisme. Wil de geest van verzoening ook vandaag nog doorwerken in politiek en samenleving, dan gaat het niet aan angstvallig je mond erover te houden. Nee, dan zijn er mensen nodig die het ideaal steeds weer onder woorden brengen.

Noten

- 1 http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/1994/0803_uk.html. Geraadpleegd op 22 juli 2009.
- 2 *De burger en Europa. Een christendemocratische visie op de waardengemeenschap EU*. Brussel/Den Haag: Centre for European Studies/Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2008.
- 3 Edward Luttwak, 'Franco/German reconciliation. The overlooked role of the moral re-armament movement', in: Douglas Johnston en Cynthia Sampson (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1994, p. 55.
- 4 Zie Jurjen A. Zeilstra, *European Unity in ecumenical thinking, 1937-1948*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.
- 5 Jacques Maritain, *Man and the State*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1998 [1951], p. 53.
- 6 *Hart en ziel voor Europa? Rapport van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996, p. 27.
- 7 Handelingen Tweede Kamer, 57ste vergadering, 18 maart 1948.
- 8 Scott M. Thomas, *The global resurgence of religion and the transformation of international relations. The struggle for the soul of the twenty-first century*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2005, p. 166.
- 9 Fred van Staden, 'Europa en de wereld van morgen: medespeler of toeschouwer?', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De nieuwe wereld* (c.d.v., Zomer 2009). Amsterdam: Boom, 2009, p. 102.
- 10 Thomas F. Farr, 'Diplomacy in an age of faith. Religious freedom and national security', *Foreign Affairs* 87 (2008), nr. 2, pp. 110-124.
- 11 Zie noot 3.
- 12 Edward Luttwak, 'The Missing Dimension', in: Douglas Johnston en Cynthia Sampson (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1994, p. 17.
- 13 Rede von Prof. Dr. Andrea Riccardi (Karlspreisräger 2009), http://www.karlspreis.de/de/preistraeger/2009/rede_von_prof_dr_andrea_riccardi.html. Geraadpleegd op 4 september 2009.

Inzet voor vrede maakt nog geen ‘gekke Henkie’ van Europa

Een nationalistische buitenlandpolitiek van de lidstaten brengt Europa van kwaad tot erger. Christendemocraten vatten het nationaal belang vanouds ruim op en waren fervent voorstander van een Europees integratieproces dat een radicale breuk vormde met oude machtspolitiek. Ook beleid gericht op de bevordering van mensenrechten, zoals ingezet door minister Maxime Verhagen, past in die lijn. Helaas dreigt het religieuze inzicht dat ‘wat goed is voor de een, ook goed is voor de ander’ plaats te maken voor een enghartige invulling van het nationaal belang.

door *Arie Oostlander*

Van 1989 tot 2004 lid van het Europees Parlement en coördinator van de buitenlandse en veiligheidspolitiek van de Europese Volkspartij (Christendemocraten). Oud-directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

DE NEDERLANDSE GRONDWET PLAATST de buitenlandse politiek in een niet alledaagse context, namelijk binnen de prioriteit voor het internationaal recht. Mijn oud-collega mevrouw Lalumière (een protestantse Française) ontdekte bij de bestudering van Europese Grondwetten dat die prioriteit niet altijd zo gesteld wordt. Als lid van een links-liberale partij beweerde zij dat de eigen Nederlandse formule, waarmee ze instemde, iets met de protestantse achtergrond te maken had. Hoe dit ook zij, dat opvattingen over buitenlandse politiek veel met christelijke inspiratie te maken hebben is een feit. Omdat het hier vaak om zaken van leven en dood gaat is dat ook gemakkelijk in te zien, al sluiten velen daar hun ogen voor.

Het CDA staat steeds voor de vraag of het dat feit een rol wil laten spelen of dat andere waarden de voorrang krijgen. Anders gesteld: welke kiezers wil het CDA vertegenwoordigen en welke eventueel niet? Op welke neigingen van de burger wil het CDA een beroep doen? Op zijn betere ik, of op zijn

benauwde zelfzucht? In het Europees Parlement heeft de bovengenoemde ‘Nederlandse’ prioriteit door Lalumières rapport brede steun gekregen. Maar het kan ook anders.

HET NEDERLANDS BELANG

Tijdens de Europese verkiezingscampagne wierpen sommigen zich op als de verdedigers van Het Nederlandse Belang (HNB), in tegenstelling tot anderen die er, volgens hen, een afkeurenswaardige, want bredere internationale/Europese visie op na hielden. Dat waren foute kosmopolieten. Groen-Links hield in die dagen een symposium onder de titel ‘Hét Nederlands belang bestaat niet’. Genoeg controverser om zich op de betekenis van HNB te bezinnen. Wat bedoelen de mensen die zich sterk zeggen te maken voor HNB? Financieel-economisch voordeel? Eer en aanzien van het vaderland? Macht op het internationaal politiek toneel? Collectieve zelfzucht?

De zaak van HNB wordt nog verwarrender als je weet dat de Verenigde Staten de mondiale verbreiding van de democratie als een nationaal belang zien. Hier zijn ook de belangen van derden in het spel; wat heeft dát nu met HNB te maken? In de EU geldt iets dergelijks: het gaat daar om bevordering van een rechtsstatelijke orde, de welvaart en de interne en externe veiligheid van álle lidstaten en graag ook van landen buiten de EU. Dat hoort allemaal bij het Europese belang.¹ Is dat niet wat idealistisch en moeten we er niet voor waken het christelijkste jongetje van de klas te zijn? Is realisme niet beter?

In een wereld die ‘van God los’ is, neemt men aan dat HNB haaks staat op de belangen van andere landen. Angst en wantrouwen, afgunst en krampachtig zelfbehoud zijn dan het meest rationeel. Desnoods het opzijzetten van alle moraal met het oog op de alles rechtvaardigende staatsraison. Zo geldt in het secularistische conservatief-liberale denken: ‘Mijn voordeel is jouw nadeel’, en omgekeerd. Internationale politiek als *zero sum game*. Dat betekent dus strijd of eventueel het zoeken van (altijd fragiele) machtsevenwichten en als het even kan, streven naar hegemonie over alle anderen. ‘Houd de ander klein.’ Dat was eeuwenlang gebruikelijk in de internationale politiek en heeft tot weinig goeds geleid. We kunnen volstaan met het noemen van ‘Versailles 1918’. Dat ‘realistische’ verdrag zou met één politiek-economische doodklap Duitsland tot eeuwige nederigheid dwingen. Een kwart eeuw later bleek dat land gevaarlijker dan ooit.

Na twee wereldoorlogen hebben we (van het Amerikaanse Marshallplan) geleerd dat het welzijn van de ander meestal in jouw voordeel werkt. De wederopbouw van Duitsland is heel belangrijk geweest voor Nederland en andere omringende landen. Later bleek de ontwikkeling van ‘de Derde

Wereld', mede voor de rijke landen die daaraan werken, van groot belang. De uitbreiding van de Europese Unie is elke keer weer opnieuw in het voordeel van de zittende leden geweest. In absolute zin zelfs meer voor de welvarender leden, op het gênante af. Hoe meer democratie in Europa, des te veiliger is die van Nederland. Er zijn politici en kiezers die nooit wat leren. Zo meenden sommige campagnevoerders dat meer democratie in de EU afbreuk deed aan de democratie in eigen land; of dat de structuurfondsen voor arme nieuwkomers per saldo nadelig waren voor Nederland.

Er is wel beweerd dat collectieve zelfzucht tot moreel mooie uitkomsten leidt. Het is veeleer andersom: moreel hoogstaande politiek die niet onverschillig staat tegenover de medemens, maar ook het belang van derden op het oog heeft, bijvoorbeeld in het zoeken naar internationale gerechtigheid, voert tot materiële en politieke voordelen voor de landen die zo handelen.

DE PRINCIPIËLE WENDING

De start van de Europese Integratie was een radicale breuk met de oude machtspolitiek, die van een egoistisch opgevat nationaal belang uitging. Niet machtsevenwicht of hegemonie waren de instrumenten voor een duurzame vrede, maar verzoening, vertrouwen en het delen van soevereiniteit in een waardengemeenschap. En de vrede die daaruit voortkwam had ook nog kwaliteit. Het resultaat was niet alleen stabiliteit maar ook rechtvaardigheid, veiligheid, welzijn en welvaartsverhoging. Christendemocraten hebben in deze principiële wending in de methoden van de buitenlandse politiek een doorslaggevende rol gespeeld; reden waarom zij zich in hoge mate met deze omwenteling identificeren. Tevens reden genoeg voor partijen die een christelijke inspiratie afwijzen, om deze bestuurlijke innovatie te wantrouwen.

In het huidige secularistische politieke klimaat wordt deze nieuwe lijn meestal als riskant ervaren. Verzoening tussen historische vijanden (zoals tussen Frankrijk en Duitsland) en het delen van hun soevereiniteit over de basis van de nationale wapenindustrie en economie (kolen en staal) zou voor de meeste politici enkele bruggen te ver zijn. Zoiets vergt veel onderling vertrouwen, een soort geloofsdaad die van Hogerhand wordt gevraagd. Maar dat appel hebben christendemocratische staatslieden toen wel gevolgd. Vandaar de zaligverklaring van de belangrijkste grondlegger van de Europese Integratie, Robert Schuman, door het Vaticaan. In het secularistische Nederland van vandaag praat men daar liever niet over. Voor zoveel durf kan men vandaag de dag in Nederland niet veel applaus krijgen. De *Wiedervereinigung* van Duitsland riep ineens weer oude machtspolitieke angsten op, tot in de CDA-top, zonder rekening te houden met het

feit dat het hier om de, vooral voor Nederland aantrekkelijke, uitbreiding van een naburige rechtsstaat ging. Hoe sterker de rechtsstaat naast ons, des te prettiger de Nederlander zich kan voelen. Al bij veel kleinere Europese sprongetjes schalt het ‘Gekke Henkie!’ je om de oren. ‘Nederland betaalt mee aan Poolse wegeaanleg’; ‘Nederland laat Poolse seizoenarbeiders toe, terwijl er hier nog werklozen zijn’. De gedachte achter deze kreten is dat helpen bij het opkrikken van de economie van een ander land niets anders dan geld over de balk smijten zou zijn of erger, onttrekking van broodnodige middelen aan de eigen economie. ‘Wat je aan een Pool geeft doe je aan Nederlanders tekort.’ De Nederlandse kapitaalbezitters weten wel beter. Zij preluderen op de, mede met onze en EU-steun, toenemende koopkracht in de arme EU-landen. Zij zijn in veel van die staten wat omvang betreft de eerste of tweede investeerders. Vraag hun eens of het niet beter (vaderlandslievender) zou zijn om alleen in eigen land te investeren. Hoongelach zal uw deel zijn. Het *zero sum*-geloof is in strijd met de feiten van politiek en economie. En toch houden veel kiezers, misleid door hun (zich realistisch noemende) aanvoerdere, daaraan vast.

AMERIKA ALS NATUURLIJKE BONDGENOOT

De principes die de Europese Integratie het karakter van een waarden-gemeenschap geven treffen we, zoals we al zagen, ook elders aan. De VS, bijvoorbeeld, behoren daardoor tot de natuurlijke bondgenoten van de EU. Door samenwerking met gelijkgezinde rechtsstaten kunnen we de interna-

De maatstaf is steeds de naasteliefde, die in de politiek als recht en rechtvaardigheid verschijnt

tionale verantwoordelijkheid beter aan. Het zegt ons veel dat de Amerikanen HNB ideëel invullen. Dat wil niet zeggen dat daarbij geen fouten gemaakt worden. De gerichtheid op internationale verantwoorde-lijkheid kan gepaard gaan met een sterk besef een voorbeeld voor

anderen te zijn. Dat leidt tot een eigen type nationalisme. Ook zij die zich te goeder trouw en christelijk gemotiveerd met buitenlandse politiek bezighouden kunnen in de fout gaan. Publiek debat over de bedoelingen en uitkomsten van elk beleid is noodzakelijk. De maatstaf is steeds de naasteliefde, die in de politiek in de contractvorm van het recht en de rechtvaardigheid (voor allen) verschijnt. Het Nieuwe Testament is heel duidelijk over het, de eigen belangen overschrijdende, karakter van die naasteliefde. Zonder dat karakter is er niet eens sprake van naasteliefde. Immers, goed zijn voor je familie en vrienden is niets bijzonders: ‘De heidenen doen

evenzo.' Mensenrechtenbeleid is vrijwel per definitie mede op de belangen van derden gericht. Dat is de wending die minister Maxime Verhagen aan de Nederlandse politiek gegeven heeft. 'Paars' bleek een bekrompen visie op HNB te hebben. Paars beleid maakte van de ambassades een soort handelsposten, factorijen, puur voor economisch eigenbelang. Verhagen kwam weer met mensenrechtenbeleid. Dat kleurde ook zijn harde houding tegen het cynisme van degenen die de misdadigers van de Joegoslavische oorlogen liever onbestraft laten als dat beter bij hun nationale belangen past. De VS zijn, op de keper beschouwd, aantoonbaar actiever in de verdediging van de mensenrechten dan Europa. Dat betreft zowel de financiering van mensenrechtenorganisaties als de mate van protest tegen schendingen. De Amerikanen zijn overtuigender bij het invullen van hun nationaal belang. Dat horen we niet graag, maar het is niet weg te redeneren.

WILSON EN DE PRIORITEIT VAN DE INTERNATIONALE RECHTSORDE

Wilson, president van de VS van 1913 tot 1921, heeft vanuit zijn christelijke levenshouding het nodige aan de buitenlandse politiek bijgedragen. Hij heeft het vruchtbare idee van een verbond van volken rond het internationale recht (*the rule of law*) vorm gegeven in de Volkenbond. Dat verbond zou niet alleen de VS, maar de hele wereld *safe for democracy* moeten maken. Symbolisch was de keuze voor Genève, de stad van Calvijn, als vestigingsplaats. Hoezeer de Volkenbond later ook tekortschoot, het was op zich een geweldige innovatie op het gebied van de internationale politiek. Bekrompen uitleg van HNB was Wilson vreemd. Hij had een goed oog voor de meer spirituele en morele aspecten van de politiek. Verbreiding van de democratie hoort bij dat inzicht. Hij wist overigens dat de behartiging van dit Amerikaanse belang mede afhankelijk is van de aanwezigheid van een rechtsstatelijk besef (*constitutional conscience*) als aanknopingspunt voor het democratiseringsbeleid. Dat is onder president George Bush jr. wel eens vergeten. Principes moet men niet blind navolgen, maar steeds toetsen op hun bedoelde effect. Zonder gedegen analyse van de omstandigheden en van de gevolgen is een verantwoord ethisch oordeel niet mogelijk. Voor een principieel correcte invulling van HNB beschikken we niet over een automatische piloot.

De Nederlandse journalistiek en politiek hebben nog een lange weg te gaan voor zij het Amerikaanse niveau bereikt hebben. Parlementariërs wordt vaak aangepraat dat ze de kiezer kunnen winnen door te speculeren op HNB volgens een hoogst persoonlijke egocentrische invulling. De student wordt gepaaid met zijn biertje en zijn patatje, waar Europa zo goed voor is. De CDJA-voorzitter wijst erop dat HNB voor de Moldavische jonge-

ren die de Europese vlag hesen op hun regeringsgebouw, heel wat meer inhoud heeft: ‘Zij weten hoe een samenleving zónder vrijheid werkt.’² Is me dat schrikken voor de modale moderne Nederlandse campagne adviseur. Wat is nu Eurorealisme?

Het sympathieke van de Amerikanen is dat nationaal belang door hen minder zelfzuchtig wordt ingevuld. Dat gaat niet uit van het geloof in een zero sum game. ‘Meer democratie en welvaart elders’ betekent voor hen niet ‘minder democratie en welvaart in eigen land’. Hier zien zij terecht een win-winsituatie. Dat leidt tot een moreel hoogstaander model van politiek bedrijven. Meer in overeenstemming met christelijke principes, verbonden met het centrale gebod van de naastenliefde. Dat gebod gaat sowieso uit van het riskante delen met anderen.

De Nederlandse Grondwet weerspiegelt een ooit bereikte consensus over het primaat van de internationale rechtsorde als kader waarbinnen HNB behartigd kan worden. Recht als inclusief denken; recht voor jezelf op gelijke voet met het recht van de ander. Velen houden wel van het verdedigen van recht, maar dan vooral of alleen als het om het eigen recht gaat en niet om dat van de als rivaal geziene derden. Dat blijkt uit het debat over de EU. Komisch is bijvoorbeeld de nadruk op ‘het Nederlandse vetorecht’ als zogenaamd Nederlands belang. Alsof dat niet tevens het voor ons vervelende vetorecht van bijvoorbeeld Malta, Cyprus, Groot-Brittannië en Polen zou inhouden. Recht à la carte is uiteraard geen recht maar willekeur.

Door Obama krijgt politiek op een sterke morele basis weer een krachtige impuls. Het zure elitisme, ook wel scepsis genoemd, heeft aan de burger niets te bieden. De fantasieloze inzet voor een plat egoïstisch ingevuld NB biedt geen enkele hoop, is schadelijk voor de publieke moraal en weinig vlijend voor de zich verantwoordelijk voelende burger. Samenwerking met de nieuwe regering-Obama is vanzelfsprekender dan ooit. Niet een vereniging van alle krachten (inclusief Rusland) tegen het zogenaamd hegemonaire Amerika dus,³ geen terugval in hopeloze machtspolitiek,⁴ maar een vereniging van alle rechtsstatelijke krachten ter behartiging van onze internationale verantwoordelijkheid. Dát is ons nationaal belang.

Noten

1 Zie: rapport Lalumière, Europees Parlement, A5-033g/2000, over de vaststelling van een Gemeenschappelijk veiligheids- en defensiebeleid na Keulen en Helsinki, 2000.

2 *Interruptione* 1-2009.

3 Zie Ankersmit in *Trouw*, 25 april 2009.

4 Zie Ankersmit in de cdv zomernummer ‘De nieuwe wereld’, 2009 (In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy).

‘De EU is geworden tot een gebruiksartikel’

In gesprek met Rob Riemen

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

Volgens Rob Riemen, stichter en directeur van het Nexus Instituut, is het ideaal van Europa verplat tot de wens goed renderende projecten te realiseren. Hij zegt dat vijf jaar nadat hij op verzoek van premier Balkenende tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap van 2004 de conferentiereeks Europe, a beautiful idea? organiseerde. Het onderwerp van de conferenties was het Europese beschavingsideaal. ‘Ik heb er sindsdien niet één politicus meer over gehoord’, stelt Riemen met spijt vast. ‘Niemand vertelt de mensen meer hoe je Europeaan kunt worden.’ Een keer ten goede begint volgens hem met een herwaardering van de vormende krachten van het Europese humanisme.

Dankzij Europa kunnen mensen zich verbonden weten met een grotere identiteit. Daarin ligt volgens Rob Riemen Europa’s kracht. In dat licht benaamt het hem des te meer dat hij een hernieuwde gerichtheid op de natiestaat waarneemt. De uitdagingen waarvoor Europa staat, zijn niet veel anders dan weleer. Ze bestaan uit de zorg voor de ziel, het blijvend investeren in vorming, de cultivering van geestelijke moed en wijsheid, het scheppen van schoonheid. Volgens hem verkwanselen politici dit Europese beschavingsideaal, al dan niet moedwillig.

Een van de hoofdvragen uit deze CDV luidt: is het mogelijk en wenselijk nieuw leven te blazen in de grote Europese idealen? Is er een wijze om aan het Europees pragmatisme en realisme voorbij te komen of is dat juist niet wenselijk? U bent een fervent pleitbezorger van het Europees humanisme als vormend en richtinggevend ideaal voor Europa. Maar is zo’n missie voor het huidige Europa niet een hopeloos achterhoedegevecht van een kleine elite?

RIEMEN ‘Als ik niet zelf met hart en ziel overtuigd zou zijn van hetgeen het Europese

humanisme te bieden heeft, zou ik mijn tijd anders gaan besteden. Gelukkig springen steeds weer mensen voor dit idee in de bres. Het ideaal van het Europese humanisme is altijd iets van een beperkte groep mensen geweest en het is ook al meermalen geconfronteerd met crisis. Het is van essentieel belang om elitair te zijn, maar dan wel in de oorspronkelijke betekenis van het woord: je verantwoordelijk weten voor het beste van de menselijke geest. Een culturele elite moet zorg dragen voor het kennen en onderhouden van de belangrijkste ideeën en waarden, de klassieke werken, de betekenis van woorden, de adel van de geest.'

'Het Nexus Instituut biedt kanalen om de blijvende betekenis van dit ideaal voor het voetlicht te brengen. Dit ideaal leeft nog steeds en we kunnen er via bijvoorbeeld de wereld van de literatuur, klassieke muziek, film en de kunsten kennis mee maken. Het kritische punt is natuurlijk wel dat we veel van het Europese humanisme zijn kwijtgeraakt. Het hele idee wordt niet meer door de Europese elites gedragen: zij hebben het opgegeven. Toch denk ik dat het Europese humanisme een van de weinige ideeën is die nog levensvatbaar zijn om de grote problemen waarmee we worden geconfronteerd aan te kunnen, in de strijd met de klein-geestigheid, het materialistische denken en nieuwe rivaliteiten.'

OUDE WOORDEN OPNIEUW TOT KLINKEN
BRENGEN

*Hoe zou u dat Europese ideaal waar u
voor staat omschrijven?*

RIEMEN 'Zoals voor veel zaken geldt die van essentiële waarde zijn, zijn ze onmogelijk te omschrijven in eenduidige termen. Wat is liefde? Wat is waarheid? Het Europese humanisme draait om het hooghouden van

de idee van de menselijke waardigheid. Deze kan niet bestaan zonder politieke vrijheid. Spinoza is wat dat betreft cruciaal voor het Europese humanisme, evenals de herontdekking door Thomas Mann van waarheid, goedheid, schoonheid, menselijke waardigheid. Hij liet zien dat deze waarden niet zijn te reduceren tot willekeurige scheppingen. Wij weten van die waarden dankzij de menselijke geest, dankzij het vermogen om zelf te denken. Het Europese humanisme is voor mij de gedachte dat de mens op grond van zijn geestkracht in staat is zichzelf te verheffen, om meer te zijn dan wat hij ook is. Dat wat hij ook is, de menselijke natuur, is door denkers als Freud, Marx en Darwin uitvoerig geanalyseerd in termen van angsten, machten en driften. Dat "meer" dat hij is, daarop kan de mens via de menselijke geest en de menselijke ziel worden aangesproken. Het is een vermogen dat we moeten realiseren. Dit vermogen, dat alle mensen met elkaar delen en dat men religieus of seculier kan duiden, is cruciaal voor het verstaan van de inhoud van het Europese ideaal, al vanaf de tijd van de oude Griekse filosofen. Van belang is uiteraard de renaissance, het (her)ontdekken van het menselijk individu. De mens komt centraal te staan, samen met de idee dat een leven een zoektocht is, een permanent streven naar menswording in het licht van de hogere waarden. Het gaat om het streven naar identiteit. Kun je worden wie je, conform je beste mogelijkheden, eigenlijk bent? Maar, helaas, we hebben dit *Bildungs*-ideaal opgegeven. Wat nu nog rest zijn alleen de kale feiten, het materialistische en het utilitaire denken.'

Wat is er misgegaan?

RIEMEN 'Los van allerlei cultuurfilosofische beschouwingen over waarom de objectiviteit van waarheid, van goedheid

FOTO: DIRK HOL

Niemand is meer een Europeaan, zeker in Brussel niet. Hoe kun je dan van mensen verwachten dat ze Europeaan worden, zonder dat ze zien wat dat is? Wat als de mensen die Europa zouden moeten belichamen zich niet de bijbehorende culturele bagage en geesteshouding eigen hebben gemaakt? Niemand vertelt de mensen meer hoe je Europeaan kunt worden of biedt hun daar de mogelijkheden toe.'

Hoe moet dat dan? Dat is nogal een lastige onderneming.

RIEMEN 'Natuurlijk is het lastig! Alles wat de moeite waard is, is lastig. Als je denkt: "Het is lastig, dus we doen het maar niet", dan ontnem je mensen de toegang tot kwaliteit. Onderwijs en vorming in cultuur zijn de instrumenten om mensen kennis te laten

maken met het beste wat Europa aan denkkracht, literatuur en kunst te bieden heeft. Die instrumenten zijn vanaf de jaren zeventig systematisch gesloopt.'

'Als mensen niet meer kunnen weten wat het is om Europeaan te zijn omdat de eurocraten van de Unie een utilitaristisch iets hebben gemaakt, dan kunnen ze de vraag of Europa in ons voordeel is met een simpel "ja" of "nee" beantwoorden. Heel lang was Europa in "ons" voordeel, we hadden er geen last van en we verdienden er ook nog wat aan. Maar nu lijkt de balans omgeslagen. We worden geconfronteerd met immigratie en met goedkopere arbeidskrachten uit andere delen van Europa. Demagogen van de angst hebben op briljante wijze de illusie weten te scheppen dat wat nu op ons afkomt, allemaal de schuld is van de eurocraten. Deze immigranten zouden niet binnen kunnen

komen als we Brussel buiten de deur weten te houden. Langzamerhand wordt nu ook deze structuur ondermijnd.’

‘Ik mis *commitment* bij politici om Europa werkelijk serieus te nemen als beschavings-ideaal. We hebben in 2004 nota bene op verzoek van de regering conferenties gehouden over Europa, resulterend in een aantal aanbevelingen. Typerend is: ik heb er sinds die tijd niet één politicus over gehoord. Nooit. Zijn politici op zoek naar een Europese visie met idealen? Daar ligt ze! Waarom zwijgen jullie erover?’

Het is gewoon in de la verdwenen.

RIEMEN ‘Ja. Waarom? Europa bleek niet populair te zijn. Sinds het referendum durfden men er niets meer over te zeggen. Dat hebben we toch ook bij de afgelopen verkiezin-

.....
*De EU is verworden tot een
gebruiksartikel dat een nut
moet dienen, hoewel we
de vraag naar het nut van
dat nut niet meer kunnen
beantwoorden*
.....

gen gezien? Bovendien, datgene wat het Nexus Instituut erover zegt staat haaks op de *non-politiek* die al dertig jaar wordt gevoerd. Het gaat niet alleen om de kabinetten-Balkenende of de paarse kabinetten. Europa is al sinds de jaren zestig een *non-issue*, omdat veel mensen het *Bildungs*-ideaal te hoog gegrepen vinden, omdat ze tegen cultuur zijn, omdat ze tegen waarden zijn, behalve als ze er een prijskaartje aan kunnen hangen. Omdat ze tegen debat zijn dat werkelijk nieuwe perspectieven biedt. Ze denken zelf de waarheid in pacht te hebben, terwijl dat

de dood in de pot is voor elke democratie. De EU is verworden tot een gebruiksartikel dat een zeker nut moet dienen, hoewel men de vraag naar het nut van dat nut niet eens meer kan beantwoorden. Ook de geestloze universiteiten van tegenwoordig zijn niet de instituten die vorming bieden en opleiden tot wijze, eigenzinnige en trotse Europese burgers. In Nederland wordt alles direct in economische termen gemeten. Zelfs zogenaamd wetenschappelijk onderwijs moet “maatschappelijk relevant” zijn, maar dat is gewoon een eufemisme voor: kunnen we er geld mee verdienen? In deze tijd van de markt, waarin we de mond vol hebben van de kenniseconomie, wordt de culturele kennis en de zo noodzakelijke reflectie, vaker dan we ons bewust zijn, ondermijnd of zelfs onmogelijk gemaakt.’

NIEUWE WOORDEN UITVINDEN

Misschien kunnen nieuwe manieren om Europa ter sprake te brengen ons verder helpen in de poging het Europese ideaal nieuw leven in te blazen. In zijn essay voor een van uw conferenties tekent George Steiner Europa uit via straten en pleinen die vernoemd zijn naar staatslieden, militaire figuren, dichters, beeldend kunstenaars, componisten en filosofen. En hij beschrijft Europa's erfenis en last aan de hand van twee steden: Athene en Jeruzalem. En ten slotte is er de vrees voor een slothoofdstuk, de ondergang van de beschaving.

RIEMEN ‘Waar het hem om gaat is zijn pleidooi voor het hooghouden van het wetenschappelijke ideaal, kennis om de kennis. Het heeft wederom allemaal te maken met de herontdekking van wat Socrates, Francesco Petrarca en Václav Havel wisten: de essentie van de menselijke waardigheid is

het cultiveren van de menselijke ziel in politieke en geestelijke vrijheid. De kernboodschap van Steiner is: *cut the crap. Cut the crap* van de therapeutische maatschappij waarin niemand problemen mag hebben en waarin meteen legers deskundigen klaarstaan, mocht iemand onverhoopt toch iets overkomen. Laten we ophouden elkaar de leugen te vertellen dat onderwijs goed is als het ons een baan kan opleveren. Laten we ophouden met de onzin dat het kabinet het goed doet zodra de economie aan het groeien is. Laten we ophouden met de leugen dat we voor onszelf leven. Laten we niet weer trappen in de griezelige leuze van “eigen volk eerst”. Laten we ophouden kinderen de leugen voor te schotelen dat het leven gemakkelijk en leuk moet zijn. Laten we proberen in waarheid te leven. En laten we ook niet doen of een bepaalde groep, cultuur, religie of politieke partij de waarheid in pacht heeft. Er worden gewoon heel veel dingen gecultiveerd die niet waar zijn.’

U bent bepaald niet positief over wat, tekennend wellicht, het politieke bedrijf wordt genoemd.

RIEMEN ‘Nee. Ik signaleer een steeds sterker wordende partijpolitieke hokjesgeest, gestempeld door een denken in termen van goed en fout. Ik zie gebrek aan openheid van geest en aan publiek debat. Maar het streven naar waarheid of naar vormen van goed leven laat zich niet reduceren tot goede of foute antwoorden, links of rechts of partijpolitiek. De huidige vorm van verpolitiseren is een vorm van alles kleiner maken. Dat kan tot uitsluiting, uniformering en zelfs tot totalitarisme leiden. Het goed-foutdenken dat tot de grote politieke partijen doordringt, is een vorm van manicheïsme die niet strookt met het fundamenteel humanistische gedachtegoed, van Bijbelse oorsprong, nog

eens verwoord door Kant, en neergelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Ieder mens heeft recht op bestaan en iedere inbreng in de discussie kan ons een stapje dichterbij waarheid, goedheid of wijsheid brengen. Dat we mensen niet op voorhand beoordelen op klasse, geloof, achtergrond of op bepaalde denkbeelden, is iets fundamenteels en een fundamentele vorm van solidariteit. Als het gaat over honger of overstromingen ervaren we gelukkig nog iets van solidariteit. Die impuls is de reden waarom mensen nog steeds in actie komen als er ergens een aardbeving is.’

‘Maar politiek gezien lijkt de beweging van solidariteit op te drogen en eerder de andere kant op te gaan. De manier waarop Wilders nota bene met “de” christelijke identiteit van Europa schermt om moslims buiten te sluiten is ontluisterend. Hij is bij uitstek anti-Europees. Andere partijen zijn erdoor geïnfecteerd.’

‘Ik beschouw de club van Wilders als een neofascistische partij, met alle daarbij horende kenmerken. Eén kenmerk is het opkloppen van een bepaalde crisis, een ander het buitensluiten van mensen door terug te grijpen op een bepaalde gesloten identiteit.’

‘Het probleem is dat we geen grotere, Europese identiteit hebben ontwikkeld, noch een duidelijke Nederlandse, behalve een die vol zit met trivialiteiten. Buitenlanders, met vaak zelf wel een sterk ontwikkeld identiteitsbesef, hebben we niet goed kennis laten maken met de Europese cultuur, omdat we dat zelf niet belangrijk vonden. Dat geeft dus problemen, ook met stromingen binnen de islam. Maar het is niet het grootste probleem en we kunnen er wat aan doen. Niet door mensen uit te sluiten, maar door hen mee te nemen in cultuur, in onderwijs en in geestelijke vorming. Europees humanisme is niet exclusief verbonden met een bepaalde religie of achtergrond.’

Waar haalt u hoop vandaan? Wat zou er moeten gebeuren? Ziet u positieve verschijnselen?

RIEMEN ‘Ik beschouw het succes van het Nexus Instituut als een hoopgevend verschijnsel. Het domste wat mensen kunnen zeggen is: de geschiedenis herhaalt zich niet. De geschiedenis herhaalt zich constant! Het is de voortdurende cirkel van oorlog en vrede. De menselijke natuur verandert niet; we zijn in wezen dezelfde soort als de Egyptenaren of de Grieken. De positieve keerzijde is: ook de menselijke behoefte aan kwaliteit is een gegeven. Wat ik merk is dat steeds meer mensen, vooral jongeren, doorhebben dat ze op een fantastische manier worden belazerd in deze maatschappij. Dat komt door de slechte kwaliteit van pers, media en politiek, en door onderwijs dat zijn eigen vormende taak niet meer serieus neemt. De jongeren gaan dus zelf maar op zoek naar kwaliteit en intellectuele uitdaging. Er komen veel jongeren op onze lezingen, zonder dat we in de jip-en-janneketaal vervallen die defi-

nitief tot het onderwijs is doorgedrongen. De wezenlijke vorming is zichzelf noodgedwongen gaan organiseren buiten de gevestigde machten. Er bloeit veel in lesgenootschappen en in organisaties buiten de politieke partijen, media en gevestigde onderwijsinstellingen. Het gaat mis aan de aanbodzijde, niet aan de vraagzijde. Daar zit voor mij hoop. Het betekent dat als er aan de aanbodzijde iets gebeurt, er daadwerkelijk iets kan veranderen. Is het werkelijk zo moeilijk om dat aan te kondigen: Hilversum wordt gesloten, we richten een tweetal zenders op als de BBC en de rest organiseert zichzelf maar? Nee, dat is niet zo moeilijk, maar door lamlendigheid en lafheid gebeurt dat niet.’

‘De nieuws-, actualiteiten- en discussieprogramma’s hebben geen kwaliteit meer. Dat is ernstig, want geen volwaardige democratie kan bestaan zonder kwaliteitsmedia. Als er één taak is van de politiek, dan is het wel het bewaken van de instituties die zo’n democratie mogelijk maken, als de historisch beste garantie dat we niet weer naar tirannie afglijden.’

Literatuur

Riemen, Rob, *Adel van de geest. Een verloren ideaal*. Amsterdam: Atlas, 2009.

Steiner, George, *De idee Europa*. Tilburg: Nexus Instituut, 2004.

De *Nexus*-uitgaven 40, 41 en 42 zijn speciaal samengesteld rond de conferentiereeks *Europe, a beautiful idea?* die het Nexus Instituut in 2004 in opdracht van het kabinet-Balkenende organiseerde.

Nieuw elan, oude reflexen in Frans Europabeleid

Onder president Sarkozy herleeft de Europese gezindheid van Frankrijk, als het aan de president ligt. ‘Ce soir la France est de retour en Europe’, kondigde hij op de avond van zijn verkiezing aan. Europa is geworden wat Frankrijk altijd wilde. Dat is een Europa van de staten, geen supermacht. Sarkozy heeft nogal wat ambities met Europa. Niettemin zijn in veel van deze ideeën oude Franse reflexen herkenbaar.

.....
 door *Henk Wesseling*

Emeritus hoogleraar contemporaine geschiedenis aan de universiteit van Leiden en oud-rector van het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS).

HET EUROPA DAT WIJ THANS KENNEN, dat begonnen is met de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en dat zijn voorlopige bekroning heeft gevonden in de Europese Unie (EU), dat Europa is ontstaan en mogelijk gemaakt door de Koude Oorlog. De founding fathers van Europa, mensen als Jean Monnet en Robert Schuman, zagen in dat na drie bloedige oorlogen een verzoening tussen Duitsland en Frankrijk noodzakelijk was. Dat die verzoening ook mogelijk bleek, kwam echter niet door hun of anderzins visionaire blik, maar door la force des choses. De Koude Oorlog tussen de twee nieuwe mondiale supermachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, met Europa als belangrijkste inzet, deed het belang van de oude Europese conflicten verbleken. De wereldpolitiek werd nu beheerst door Amerika en Rusland en niet meer door Engeland, Frankrijk, Duitsland en hun onderlinge rivaliteiten. Een geloofwaardige defensie van West-Europa was zonder een volwaardige rol van West-Duitsland niet mogelijk. Dit dreef de landen van West-Europa bijeen. Het door de Fransen bedachte plan voor een Europese Defensie Gemeenschap (EDG) sneuvelde ironisch genoeg juist in het Franse parlement, maar de Grote Bondgenoot

nam daar geen genoegen mee: Duitsland moest worden herbewapend en opgenomen in de NAVO. En zo geschiedde. De Belgische premier en Europeaan van het eerste uur Paul-Henri Spaak heeft niet voor niets eens voorgesteld in Brussel een standbeeld voor Stalin op te richten, want zonder de angst voor hem en zijn land was Europa niet verenigd.

FRANKRIJK IN EUROPA

In dat nieuwe Europa speelde Frankrijk een hoofdrol. Hoe kon het ook anders? Duitsland zat met de last van zijn verleden en het Verenigd Koninkrijk deed aan het verenigde Europa niet mee: de banden met het Commonwealth en de special relationship met de VS gingen voor. Toen het zich later toch als spijtoptant aanmeldde, weigerde De Gaulle het de toegang. De Gaulle, president van 1958 tot 1969, hield niet van de Brusselse eurocraten en evenmin van de Straatsburgse parlementariërs. Hij noemde deze laatsten smalend 'les parloles de Strasbourg' en deed hun Europa af als 'l'Europe du foie gras'. Hij zag wel veel in een ander soort Europa, niet supranationaal maar intergouvernementeel, dat als tussenmacht tussen de

De Franse onafhankelijkheid was voor De Gaulle de essentie van zijn buitenlandse politiek

twee groten zou kunnen dienen. Dit was voor Frankrijk een mogelijkheid om zijn plaats op het wereldtoneel weer in te nemen. In een gesprek met zijn minister en vertrouweling Alain Peyrefitte op 22 augustus 1962 zei hij hierover: 'Waar dient Europa

voor? Dat wordt duidelijk als het zich door de Amerikanen noch door de Russen laat overheersen. Met zes landen zouden wij evenveel kunnen bereiken als elk van de twee supermachten afzonderlijk. En als Frankrijk het klaarspeelt om de eerste te zijn van de Zes, hetgeen in ons bereik ligt, dan zal het als archimedisch punt kunnen fungeren. Het zal de anderen kunnen meevoeren. Europa is voor Frankrijk het middel om weer te worden wat het sinds Waterloo is opgehouden te zijn: de eerste in de wereld.'¹

De onafhankelijkheid was voor De Gaulle de essentie van de Franse buitenlandse politiek. Dat was wat hij bedoelde met de politiek van de 'grandeur' en niet, zoals sommige Nederlanders nogal lacherig betoogden, een terugkeer naar de tijd van de Zonnekoning. Die onafhankelijkheid werd bedreigd door de eurocraten in Brussel en door de Amerikaanse hegemonie over Europa. De Gaulle had geen bezwaar tegen het Amerikaanse commitment aan Europa in de vorm van de NAVO. Dat gaf de landen van Europa en dus ook Frankrijk de bescherming van de Amerikaanse nucleaire paraplu en die bescherming was ook in de ogen van De Gaulle een groot goed.

Maar verder mocht het niet gaan. Frankrijk moest onafhankelijk zijn. Om die onafhankelijkheid te bewijzen liet hij niet na de Amerikanen uit te dagen door hun buitenlandse politiek te bekritisieren, bijvoorbeeld inzake Vietnam, door een eigen kernwapen te ontwikkelen en ten slotte door hen zelfs te dwingen hun troepen van het Franse grondgebied terug te trekken.

De Amerikanen waren hier erg boos over, maar konden er niet veel tegen doen. Een eventuele bedreiging van de NAVO zou immers uit het Oosten komen. Aangezien Duitsland ten oosten van Frankrijk ligt, zou Amerika, als het zijn belofte aan Duitsland gestand zou doen, daarmee dus automatisch ook Frankrijk verdedigen. Een adviseur legde dit aan president Lyndon Johnson uit aan de hand van een vergelijking: 'Als je bij een aanval van Canada op Amerika Ohio verdedigt, bescherm je daarmee automatisch ook Kentucky.' De dreiging Kentucky in de steek te laten zou dus even weinig realistisch zijn als de dreiging Frankrijk te laten vallen. Deze geopolitieke les was aan de Amerikaanse president goed besteed. Hij liet De Gaulles uitdagingen dus over zijn kant gaan in het besef dat ook De Gaulle op enig moment van het politieke toneel zou verdwijnen.

NA DE KOUDE OORLOG

De Koude Oorlog was voor Frankrijk dus een aangename episode. Het genoot hierdoor de steun van Amerika, die het in 1914 en 1939 zo nodig had gemist. Het lag en ligt achter Duitsland en was hierdoor dus in eerste instantie beschermd tegen Rusland. Het profiteerde van Duitslands deling en zwakte en kon zodoende de leiding in Europa op zich nemen. Het kon door de Koude Oorlog ook maximaal profiteren van het politieke gewicht van zijn force de frappe. Maar in 1989 viel de Muur, en kort daarna kwam een einde aan de Koude Oorlog en zelfs aan de Sovjet-Unie. Daarmee ontstond een nieuwe en voor Frankrijk verontrustende wereld. Geen wonder dat de eerste reactie van president Mitterrand was de Duitse hereniging te voorkomen, althans te vertragen. Hij bezocht op 6 december 1989 Gorbatsjov in Kiev en was, toen de Muur al meer dan een maand was gevallen, het eerste en tevens laatste staatshoofd van de drie westelijke bezettingsmogendheden dat een bezoek aan de DDR bracht. Mevrouw Thatcher zag het zoals bekend nog somberder in. Alleen Bush gaf Kohl zijn onverkorte steun.

Mitterrand is echter vrij spoedig tot het inzicht gekomen dat het eenwordingsproces onvermijdelijk was en dat men moest profiteren van de Duitse bereidheid ditmaal geen Duits Europa maar een Europees Duitsland te scheppen. De Duitse eenheid kon er komen als Frankrijk inspraak kreeg in het beleid van de Duitse Centrale Bank. Dit pad leidde naar Maasticht en naar de Economische en Monetaire Unie (EMU) die wij thans ken-

nen. De andere poot, de Europese Politieke Unie, is veel langzamer van de grond gekomen. Wij staan nog maar aan het prille begin ervan en het is nog zeer onzeker hoe deze samenwerking eruit zal zien. Dat geldt ook voor de relatie tussen de toekomstige militaire rol van de Europese Unie enerzijds en die van de NAVO anderzijds.

De historische verzoening tussen Frankrijk en Duitsland heeft dus ook de Duitse eenwording overleefd en werd gesymboliseerd door de handdruk die Kohl en Mitterrand elkaar gaven op het slagveld van Verdun. Na veertien jaar Mitterrand kwamen twaalf jaren onder Chirac. Zijn bewind werd gekenmerkt door tal van schandalen, jarenlange immobiliteit als gevolg van de cohabitation van een rechtse president en een linkse regering, het drama van de tweede ronde van 2002, waarin ook links wel op Chirac moest stemmen om het afzichtelijke alternatief Le Pen te voorkomen, een heftig verbaal anti-amerikanisme tijdens de Irak-oorlog en ten slotte het mislukte referendum over de Europese 'Grondwet' van 2005.

Over de oorzaak van het Franse nee tegen de grondwet is veel gediscussieerd. Net als in Nederland speelden verschillende factoren mee die met Europa en het verdrag niet veel van doen hadden: ontevredenheid over de economische situatie, afkeer van het politieke establishment, afkeer van 'Brussel' maar vooral ook angst: angst voor vermindering van de Franse invloed als gevolg van de onstuitbare uitbreidingsdrift van de EU, angst voor Turkije en de islam, angst voor de globalisering, angst voor een Angelsaksisch liberaal Europa, gesymboliseerd door het verdwijnen van de lokale postbode en de komst van de Poolse loodgieter. Deze angst was zo sterk dat eurocommissaris Bolkestein in Frankrijk ook wel werd aangeduid als Frankenstein. De balans van twaalf jaar Chirac was dus niet erg positief, maar de Franse kiezers gaven toch de voorkeur aan zijn partijgenoot Sarkozy boven de socialistische presidentskandidaat Ségolène Royal.

PRESIDENT SARKOZY

De verkiezing van Sarkozy heeft ongetwijfeld een nieuw elan gebracht, ook voor Europa. Al op de avond van zijn verkiezingsoverwinning, op 6 mei 2007 dus, zei Sarkozy: 'Ce soir la France est de retour en Europe.' Tien dagen later, op de dag dat hij als president werd geïnstalleerd, vloog hij naar Berlijn om tegenover kanselier Merkel de Frans-Duitse samenwerking te bevestigen en weer een week later bezocht Sarkozy de Europese Commissievoorzitter Barroso in Brussel. Van zijn Europese gezindheid maakte hij dus geen geheim en het Franse voorzitterschap heeft zijn Europese ambities overduidelijk gedemonstreerd.

Wat zijn die ambities? Dat zijn er nogal wat. Een beter bestuurbaar

Europa, te realiseren via het Verdrag van Lissabon (althans als de Ieren door de bocht gaan). Een versterking van de samenwerking in de Middellandse Zeegebieden, Frankrijks traditionele achtertuin, via een Mediterrane Unie, onder Frans (co-)voorzitterschap. Reflectie over de toekomstige uitbreiding van Europa en de uiteindelijke grenzen ervan met als heetste hangijzer de toetreding van Turkije. Versterking van de politieke invloed van de lidstaten op het beleid van de Europese Centrale Bank. Een soepele omgang met de regels van het Stabiliteits- en Groeipact. Bescherming — en dat is een ander woord voor protectie — van de Europese burgers tegen de gevolgen van de globalisering, bescherming ook van de Europese ondernemingen en in tijden van nood zelfs van de eigen Franse industrie ten nadele van die in de andere EU-landen. Versterking van de militaire rol van Europa ten slotte, zulks in samenhang met toenadering tot Washington en de Franse terugkeer in de militaire commandostructuur van de NAVO.

Veel van deze ideeën en doelstellingen zijn traditionele Franse reflexen: primaat van de politiek over de economie, neiging tot protectionisme, versterking van Europa als een politieke en militaire macht, versterking van Frankrijks rol in de landen rond de Middellandse Zee inclusief het Nabije Oosten. Syrië en Libanon waren Franse mandaatgebieden en Napoleons tocht naar Egypte ligt nog vers in het geheugen. In 2008 was hieraan nog een expositie gewijd in het Institut du Monde Arabe dat niet voor niets in Parijs is gevestigd.

Sommige van Sarkozy's plannen zijn onrealiseerbaar gebleken, bijvoorbeeld zijn plan voor een Mediterrane Unie die niet alle leden van de EU omvatte. Dat was tegen het zere been van Duitsland en Sarkozy bond in. Sommige discussiepunten zijn door de economische crisis achterhaald. Alle EU-landen stoeien thans met de regels van het Stabiliteits- en Groeipact en verkiezen Groei boven Stabiliteit. Alle landen ter wereld beschermen hun eigen onderdanen en ondernemingen die in gevaar zijn. Onder die omstandigheden maken traditionele Duitse en Nederlandse klachten over Frankrijks monetaire lichtzinnigheid en neiging tot protectionisme een weinig realistische indruk. Wij zijn nu allen zondaars.

EN NU?

Wat is er van de erfenis van De Gaulle overgebleven in de nieuwe wereld waarin wij thans leven? Zijn herziening van het Franse constitutionele stelsel door de invoering van een sterke president is door alle partijen en hun politieke leiders aanvaard, ook door François Mitterrand die het stelsel als oppositieleider had afgewezen — hij noemde het 'een permanente staatsgreep' — maar er als president blij mee was. Het supranationale of

federale Europa dat De Gaulle verfoeide is er niet gekomen. Het huidige Europa is geworden wat hij wilde: een Europa van de staten. Ook het Franse

In de nieuwe wereld van na de Koude Oorlog heeft de 'force de frappe' veel van zijn betekenis verloren

atoomwapen, aanvankelijk geridiculiseerd door links, staat niet meer ter discussie. Het geeft Frankrijk toegang tot de exclusieve club van nucleaire mogendheden en is samen met de Franse zetel in de Veiligheidsraad symbool van de Franse positie in de wereld. Maar er is wel

iets veranderd. In de nieuwe wereld van na de Koude Oorlog heeft de 'force de frappe' veel van zijn betekenis verloren. Dat gold ook voor de onafhankelijke positie van Frankrijk binnen de NAVO.

Het besluit van generaal De Gaulle van 1966 om uit de NAVO-commandostructuur te treden kwam niet uit de lucht vallen. Er waren al eerdere stappen in die richting aan voorafgegaan. De gevolgen ervan waren ook niet al te dramatisch. In de praktijk bleven de contacten van Frankrijk met de bondgenoten ook daarna in stand en werden ze zelfs intensiever. Zo zijn er meer nuances aan te brengen. President Chirac, die in de opmaat naar de tweede Irak-oorlog samen met zijn flamboyante minister van Buitenlandse Zaken en poëzieliefhebber Dominique de Villepin de leiding had van de Europese oppositie — 'het oude Europa' — tegen het Amerikaanse optreden, was anderzijds wel voorstander van Franse deelname aan de voorbereiding en uitvoering van NAVO-operaties in Bosnië en Afghanistan. In 1995 heeft hij zelfs overwogen om Frankrijk weer volledig lid van de NAVO te maken. De beslissing van president Sarkozy om dat nu alsnog te doen laat zich verklaren door de nieuwe realiteiten van de post-Koude Oorlog-wereld. Hij wil meespreken bij de voorbereiding van de beslissingen over acties waaraan Frankrijk later toch zal meedoen. Dat klinkt logisch genoeg. De Franse Alleingang is echter in zo sterke mate een symbool geworden van de Franse 'grandeur', die het land na de catastrofes van de Vietnam-oorlog en de Algerijnse opstand onder De Gaulle weer heeft verworven, dat vele Fransen, gaullisten en socialisten, er moeite mee hebben dat deze positie is opgegeven.

Noten

- 1 Cursivering van mij; H.W. 'L'Europe, ça sert à quoi? Ça doit servir à ne se laisser dominer ni par les Américains, ni par les Russes. À six, nous devrions pouvoir arriver à faire aussi bien que chacun des deux super-grands. Et si la France s'arrange pour être la première

des Six, ce qui est à notre portée, elle pourra manier ce levier d'Archimède. Elle pourra entraîner les autres. L'Europe, c'est le moyen pour la France de redevenir ce qu'elle a cessé d'être depuis Waterloo: la première au monde.' Alain Peyrefitte, *C'était de Gaulle I*, Parijs: Éditions de Fallois, 1994, pp. 158-159.

Frans-Duitse as behoort tot de infrastructuur van het oude Europa

De Frans-Duitse samenwerking heeft niet meer die stuwkracht van weleer, omdat het ontbreekt aan een heldere en gedeelde visie op Europa en op rol van Europa in de wereld. De betekenis en zin van het Europese project was vooral intern gericht en lag in het oplossen van de problemen en spanningen tussen de landen van Europa. De nieuwe legitimatie zal vooral gezocht moeten worden in de relatie tussen Europa en de buitenwereld.

door *Ton Nijhuis*

Wetenschappelijk directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam en hoogleraar Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam.

OORSPRONG VAN DE FRANS-DUITSE VERZOENING

De Frans-Duitse verzoening vormt de oorsprong en het wezen van het Europese integratieproces. Daarover bestond al snel consensus. De Frans-Duitse as is vanaf de start het kloppende hart van de Europese integratie geweest. Ook nu nog wordt op de website van het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken de Frans-Duitse samenwerking verheven tot de essentie van de Europese eenwording en wordt benadrukt dat deze bijzondere band van een andere kwaliteit is dan de bilaterale betrekkingen die de Bondsrepubliek met andere landen onderhoudt.¹

De Frans-Duitse toenadering als de kern van de Europese eenwording neemt, kortom, de vorm aan van een oorsprongmythe. Zij is het eigenlijke plot van het 'grote verhaal' van de integratie.

De altijd weer herhaalde gemeenplaatsen over de Frans-Duitse samenwerking als *pars pro toto* voor de Europese eenwording doen wellicht geen

recht aan de inbreng van andere lidstaten en zullen zo ook niet door Nederlandse politici worden onderschreven, maar geven wel goed het bijzondere belang van de betrekkingen voor de EU weer.

De Frans-Duitse vriendschap die na de oorlog zo innig werd beleeden, is geen vanzelfsprekendheid. Integendeel. Eraan vooraf ging de zogeheten Frans-Duitse ervijandschap, een begrip dat al in de zeventiende eeuw voorkwam, maar vooral in het begin van de negentiende eeuw met de napoleontische oorlogen actueel werd. De verpletterende nederlaag die Frankrijk vervolgens leed in de Frans-Pruisische oorlog van 1870, het verlies van de Elzas-Lotharingen, en de vernedering dat de Pruisische koning Wilhelm I zich uitgerekend in Versailles tot keizer liet kronen, leidden tot sterk gekoesterde revanchegevoelens. De toenemende macht van het Duitse keizerrijk vergrootte het onderlinge wantrouwen en de rivaliteit tussen beide landen in de daaropvolgende decennia.

Na de Eerste Wereldoorlog stond Frankrijk welbeschouwd voor een onoplosbaar dilemma. Enerzijds had het een (economisch) sterk Duitsland nodig voor de wederopbouw van de eigen economie en anderzijds een (militair) zwak Duitsland voor de eigen veiligheid. De prioriteit kwam in het Verdrag van Versailles te liggen op de veiligheid. Duitsland moest worden gestraft en gekneveld. Van het ressentiment dat deze wurgvrede in Duitsland jegens Frankrijk opriep, heeft Hitler later handig gebruikgemaakt.

Na de Tweede Wereldoorlog kon onder specifieke omstandigheden (Duitse deling, Koude Oorlog) het dilemma van een tegelijkertijd sterk en zwak Duitsland worden opgelost. Door Duitsland politiek, economisch en militair te integreren in multilaterale verbanden, kon het land weer de economische motor van Europa worden, zonder een veiligheidsrisico te vormen voor de omringende landen, in het bijzonder Frankrijk. Voor de disciplinerende werking die uitgaat van de inbedding in multilaterale verbanden is later de term 'Gulliver' ingevoerd, naar het boek *Gulliver's Travels* van Jonathan Swift. Zoals de reus op het eiland van de lilliputters met honderden touwtjes werd vastgebonden, zo wordt door internationale verdragen en organisaties gewaakt voor een nieuwe Duitse *Alleingang*. De Europese samenwerking speelt hierbij natuurlijk een sleutelrol.

De Frans-Duitse vriendschap is dus het bewust geformuleerde antwoord op de Frans-Duitse ervijandschap. Zoals *Erbfeindschaft* tot instabiliteit en oorlogsgeweld had geleid, zo moest de *Erbfreundschaft* leiden tot stabiliteit en vrede in Europa. In die zin was Europa het antwoord op een historisch probleem.

De vraag of de as ook het antwoord is op de uitdagingen van de toekomst, komt later in dit artikel nog aan de orde. In ieder geval mag duidelijk zijn dat Franse en Duitse politici deze politiek lange tijd bedreven van-

uit een sterk historisch besef en een grote morele verantwoordelijkheid, zeker tot en met Mitterrand en Kohl. Maar ook zal het niet verwonderen dat beide partijen de samenwerking aangingen omdat ze ervan overtuigd waren daarmee hun nationale belangen optimaal te dienen.

Het verwoeste, gehate en gevreesde Duitsland had er alle belang bij om zo snel mogelijk zijn soevereiniteit te herwinnen en door de overige staten weer als partner geaccepteerd te worden. Het was daarom graag bereid om stevig te investeren in de Europese integratie. Ook was het land bereid Frankrijk het politieke voortouw te laten nemen, om daarmee wantrouwen te voorkomen. Voor Frankrijk gold dat de samenwerking een uitgelezen mogelijkheid was om het Duitse vraagstuk onder controle te krijgen en via Europese politiek de sterk geslonken machtspositie in de internationale politiek te compenseren. Om deze complementaire verhouding tussen beide landen te duiden werd wel gesproken van Frankrijk als politieke reus, maar economische dwerg en van Duitsland als economische reus, maar politieke dwerg.

Ten minste zo belangrijk als de motieven van Frankrijk en Duitsland voor hun krachtenbundeling in Europa, is de vraag waarom de andere landen ze dit recht van initiatief gunden. Deels ligt de verklaring in het feit dat de belangen en doelstellingen van beide landen vaak ver uiteenlagen. Juist omdat ze zo verschillende voorstellingen hadden over vrijwel alle concrete dossiers, als ook over de vraag in welke richting in Europa zich diende te ontwikkelen, bestreek een compromis al snel de beide uitersten van het scala van opties, zodat de andere landen daar niet buiten vielen en dus vrede mee konden hebben. Zo was de Frans-Duitse inzet niet alleen een noodzakelijke, maar doorgaans ook een voldoende voorwaarde om Europese initiatieven gerealiseerd te krijgen. Bovendien complementeerde de Bondsrepubliek de bijzondere relatie met Frankrijk met een intensieve bilaterale politiek richting de andere, kleinere landen, waardoor deze zich toch geconsulteerd en betrokken voelden.

DE EROSIE VAN DE FRANS-DUITSE AS

Het Verdrag van Maastricht vormt een hoogtepunt in de prestaties van de Frans-Duitse as, maar daarna is ze langzaam maar zeker stroever gaan draaien. Na de realisatie van de binnenmarkt en de monetaire unie ontbreekt het beide partijen ook aan een nieuw, groot gemeenschappelijk project. Zorgen zijn er des te meer. In Parijs bijvoorbeeld over de uitbreiding van de Unie naar het oosten. Deze laat Frankrijk wegglijden uit het hart van Europa en leidt tot een verdere verstoring van de feitelijk toch al niet meer bestaande machtsbalans tussen Frankrijk en Duitsland. Frankrijk

richt zijn ogen liever op het Middellandse Zeegebied. En de Bondsrepubliek heeft ondertussen te kampen met de hoge kosten van de eenwording en een stagnerende economie. Het wordt daarom steeds moeilijker om de portemonnee te trekken om het integratieproces op gang te houden.

Na het einde van het tijdperk-Kohl-Mitterrand brak er min of meer een ijstijd in de Frans-Duitse betrekkingen aan. Schröder zette zijn kaarten in eerste instantie op zijn politieke vriend Blair en niet op Chirac. Het gevoel van een historische verantwoordelijkheid was bij beide opvolgers bovendien minder ontwikkeld. Pas in aanloop naar de Irak-crisis vonden beide

landen elkaar weer in een anti-Amerikaanse alliantie. Na 2002 was er even sprake van een hyperactiviteit aan het Frans-Duitse front, bijvoorbeeld op het terrein van het Europees Veiligheids- en Defensiebeleid. Maar dergelijke initiatieven werden door de meeste overige landen met

De Frans-Duitse verzoening is nog geen oplossing voor de uitdagingen waarvoor het Europa van de toekomst staat

wantrouwen ontvangen, waardoor er misschien wel sprake was van een Frans-Duitse locomotief, maar dan zonder wagons erachter.

De bereidheid van de nieuwe lidstaten om de Frans-Duitse voortrekkersrol te accepteren is sowieso gering. Opmerkingen van Chirac tijdens de Irak-crisis dat de staten van het 'nieuwe Europa' die zich achter de VS schaarden een uitgelezen kans voorbij lieten lopen om hun mond te houden, deden het vertrouwen niet groeien. In die zin behoort de as tot de infrastructuur van het oude Europa. De Frans-Duitse verzoening was een antwoord op de instabiliteit en verschrikkingen van oorlogsgeweld, maar daarmee nog geen oplossing voor de uitdagingen waar het Europa van de toekomst voor staat.

Het conservatisme van de as komt bovendien tot uitdrukking in het feit dat zij meer en meer gebruikt wordt om gevestigde belangen in beide landen te beschermen. Steeds vaker wordt de bijzondere band door een van beide gebruikt om zaken tegen te houden waarvan men vindt dat ze het nationale belang schaden, zoals de liberalisering van de energiemarkt in Frankrijk en het nog niet openen van de grenzen voor onder meer Poolse arbeidskrachten in Duitsland. Kortom, de motor kan ook remmen. De keerzijde van de Frans-Duitse as als een noodzakelijke voorwaarde voor Europese besluitvorming is dat hiervan ook een blokkerende macht kan uitgaan.

De wisseling van de macht in Duitsland en Frankrijk heeft de irritatie, vooral bij de nieuwe lidstaten, over de wijze waarop Chirac en Schröder namens Europa meenden te kunnen spreken weliswaar weggenomen, maar

niet geleid tot het opnieuw aanslaan van de Frans-Duitse motor. De grote karakters verschillen tussen de hyperactieve en inhoudelijk zeer beweeglijke Sarkozy en de voorzichtige en gedegen Merkel, die alles tot in de puntjes voorbereidt, maken een soepele samenwerking er niet eenvoudiger op. Maar ook zonder deze wrevels zou het ontbreken aan een gemeenschappelijk perspectief op hoe Europa zich zowel intern als in de buitenlandse politiek dient te ontwikkelen een grote hindernis zijn voor een daadkrachtige en effectieve Frans-Duitse samenwerking in Europa.

In zekere zin lijkt dus de historische taak die de Frans-Duitse verzoening heeft gespeeld volbracht, en dienen haar geen nieuwe taken toegevoegd te worden waartoe ze niet geëquipeerd is. Ook van een uitbreiding van de samenwerking met Engeland tot een tripartiet verband, of een nog verdere verbreding met bijvoorbeeld Polen, moeten we niet te veel verwachten. Natuurlijk zullen de grote landen in wisselende samenstelling het initiatief nemen wanneer vraagstukken zich opdringen, maar van een institutionele dichtheid van de samenwerking die ook maar bij benadering in de richting van de Frans-Duitse as komt, kan geen sprake zijn.

DE AS ALS BRON VAN INSPIRATIE

Betekent dit dat de Frans-Duitse as onbruikbaar is als inspiratiebron voor strategieën om het ontbrekende enthousiasme voor verdere Europese integratie tegen te gaan?

Niet helemaal. Een reflectie op de doelstellingen en institutionele vormen waarin de verzoening en samenwerking gegoten werd, laat een scala van instrumenten zien, waarvan het de moeite loont deze eens af te stofven. Bovendien kan de as nog wel degelijk een rol spelen om Europa in beweging te krijgen. Misschien een meer bescheiden rol, maar daarom niet minder belangrijk.

We kunnen niet anders dan constateren dat de Frans-Duitse samenwerking niet meer die stuwkracht heeft, omdat het ontbreekt aan een heldere en gedeelde visie op Europa en op de rol van Europa in de wereld. Het probleem schuilt dus niet zozeer in een slechter functioneren van de bilaterale instituties die in het kielzog van het Elysée-verdrag zijn ontwikkeld. In termen van vorm en inhoud: de as functioneert niet goed omdat het aan inhoud ontbreekt, en niet primair vanwege de vorm. Ten tweede zien we dat een zekere renationalisatie in de Europese politiek gepaard gaat met een afname van initiatieven, ook op nationaal niveau. Afwachten of uitzitten lijkt het devies. Op Sarkozy na lijkt niemand echt het voortouw te willen nemen, en dit terwijl juist door de renationalisatie de behoefte aan landen die Europa op sleeptouw nemen groter wordt. Het zou overigens fout zijn

nationaal en Europees scherp tegenover elkaar te zetten, alsof meer nationale staat minder Europa betekent en omgekeerd. Beide kunnen hand in hand gaan. Delors kon een sterke Commissievoorzitter zijn omdat hij zich gesteund wist door een sterke Frans-Duitse as, en omgekeerd konden Mitterrand en Kohl zoveel initiatief ontplooiën omdat er een sterke Commissie was. In die zin is Barroso dus niet zwak omdat de landen het initiatief te veel naar zich toe trekken, maar juist omdat ze dit niet doen. Ook de nieuwe benoemen hoge vertegenwoordiger voor buitenlandse zaken en veiligheidsbeleid kan alleen sterk zijn wanneer de verschillende hoofdsteden bereid zijn gezamenlijk een actief beleid te voeren.

Europese samenwerking bestaat voor een belangrijk deel uit de bereidheid (of zelfs de reflex) van de lidstaten om telkens het beleid in onderling overleg te ontwikkelen en af te stemmen. Deze vorm van geïnstitutionaliseerde samenwerking, die veel verder gaat dan de klassieke intergouvernementele samenwerking, lijkt verdacht veel op de filosofie achter de Frans-Duitse as. Het gaat uit van het principe dat je er samen uit wilt komen (*agree to agree*) en wordt geschraagd door een groot netwerk van instituties en overeenkomsten waarin de samenwerking vorm wordt gegeven. Het uitgangspunt dat je er samen uit wilt komen en dus wilt zoeken naar compromissen vergt een houding waarbij niet steeds op de nationale trom geslagen kan worden of nationale gevoeligheden getaleerd. Dit clubgevoel en deze onderhandelingsstijl is een Europese verworvenheid die langzaam is gegroeid, maar die niet voor elke nieuwe lidstaat vanzelfsprekend is. De uitbreiding heeft daarom geleid tot een ander onderhandelingsklimaat, dat meer nationaal van aard is, ruwer en minder toeschietelijk.

Met betrekking tot dit laatste punt kan de Frans-Duitse oplossing voor de problemen van het Europese concert het nodige leren. Frankrijk en Duitsland hebben laten zien dat een bewuste en consequente politiek om nationale reflexen en vijandbeelden te beslechten succesvol kan zijn. Het heeft in Europa geleid tot een soort ‘antagonismetaboe’. Het is not done om medelidstaten als tegenstanders te beschouwen of te betitelen. Dit vergroot het clubgevoel en kan verder versterkt worden. De instrumenten van de Frans-Duitse samenwerking zijn ook nog steeds bruikbaar en overdraagbaar op andere landen. De kern ervan bestaat uit het institutionaliseren van samenwerkingsverbanden op alle terreinen. Op politiek terrein gaat het om reguliere contacten tussen politici en ambtenaren op alle niveaus als ook om uitwisseling van staf. Ten aanzien van het onderwijs om vele uitwisselingen en gezamenlijke opleidingen. Op cultureel vlak om gemeenschappelijke producties, televisiezenders en journalistieke uitwisseling. Deze lijst zou tot een heel boekwerk verlengd kunnen worden. Het simpele punt is dat de Frans-Duitse as slechts kon functioneren omdat

deze wordt gevoeld door een netwerk van samenwerkingsverbanden op alle niveaus. Dit geldt ook voor de relaties tussen de overige landen van Europa.

De les van de Frans-Duitse verzoening als oorsprong van de Europese eenwording is daarom dat we niet alleen naar Brussel moeten kijken, maar meer zouden moeten focussen op het creëren van interesse voor de andere landen en het integreren van de medelidstaten in de eigen identiteit. Nu lijkt het er vaak op dat Europa een smoes is om geen belangstelling voor de overige landen te hoeven hebben. Hun nationale idiosyncrasieën zijn op het Europese toneel immers irrelevant.

In die zin kan de manier waarop Frankrijk en Duitsland de verzoening tot stand hebben gebracht nog een bron van inspiratie zijn voor het nieuwe, veel grotere Europa, met telkens weer nieuwe lidstaten die nog sterkere nationale reflexen en een zeker wantrouwen hebben. Ook in West-Europa was het gevoel van onderlinge verbondenheid niet onmiddellijk na de oorlog gegeven.

DREIGENDE IMPASSE

Het antwoord op de vraag wat de Frans-Duitse as als zodanig voor de toekomst van de Europese integratie kan betekenen, is natuurlijk afhankelijk van de vraag hoe we ons die toekomst (willen) voorstellen. De klassieke tegenstelling tussen Europa als een federale of supranationale eenheid enerzijds of een verbond van intergouvernementeel samenwerkende staten anderzijds, is hier weinig behulpzaam. De coördinatie van beleid is altijd een mix van supranationale instellingen en de gemeenschappelijke lidstaten. En deze laatste samenwerking is meer dan intergouvernementeel overleg, omdat regeringsleiders of ministers niet alleen namens hun land spreken, maar ook als lid van de club. Luuk van Middelaar heeft deze bijzondere sfeer in zijn boek *De passage naar Europa* als 'tussenruimte' bestempeld. De Frans-Duitse as kan in dit perspectief een functie vervullen wanneer:

- 1 zij juist door het bilaterale initiatief de Europese commissie daadkrachtiger maakt. Te veel wordt de verhouding tussen nationale staten en Brussel nog als een concurrentieverhouding gezien;
- 2 zij namens Europa spreekt en de samenwerking niet gebruikt voor een strikt nationale belangenpolitiek, zoals sinds Schröder en Chirac steeds vaker en explicieter is gebeurd;
- 3 Frans-Duitse initiatieven door de overige lidstaten verwelkomd worden en niet worden gezien als een dictaat of een streven naar hegemonie;
- 4 de beide landen weer gezamenlijk in staat zijn ideeën en oplossingen te ontwikkelen. Het heeft geen zin om terug te verlangen naar het historisch besef en de visie van de naoorlogse politici. Deze tijd is voorbij.

Wel zal er een functioneel equivalent voor gevonden dienen te worden, een vernieuwd taalspel dat zin en betekenis aan het Europese project verleent. Daar waar de oude semantiek vooral verwijst naar het oplossen van de problemen en spanningen tussen de landen van Europa en dus intern gericht is, zal de nieuwe legitimatie vooral gezocht moeten worden in de relatie tussen Europa en de buitenwereld;

- 5 beide landen bereid zijn om een evenwicht te vinden in ambities en de middelen die worden vrijgemaakt om deze te realiseren. Het probleem is echter dat de politieke wil om boter bij de vis te doen eerder lijkt af dan toe te nemen. Europa dreigt steeds meer af te glijden in een symboolpolitiek, waarin mooie woorden en communiqués een substituut zijn voor handelen, of een gebrek eraan moeten maskeren. En in dat geval is de verleiding voor andere landen groot om Europa niet serieus te nemen: *the rising ambitions of a continent in decline*.

Kortom, Frankrijk en Duitsland kunnen een rol spelen bij het oplossen van een aantal problemen die zich in grotere groepen al snel voordoen en die zich speltheoretisch eenvoudig laten verklaren. Hoe groter de club, hoe meer landen geneigd zijn een afwachtende houding aan te nemen, en hoe verleidelijker het wordt om een rol als *free rider* aan te nemen: zonder kosten toch meespelen. Het basisprobleem van de inertie, van het ontbreken van de eerste beweging, kan niet opgelost worden door de commissie. Hier kunnen de Frans-Duitse initiatieven nog wel degelijk een rol spelen, ook al is de as geen voldoende voorwaarde meer om ze ook gerealiseerd te krijgen. In ieder geval brengt ze de zaak in beweging. Dat zou al een hele winst zijn. Bovendien is het onverstandig zaken voortijdig bij het grofvuil neer te zetten, zeker wanneer er nog geen alternatief voorhanden is.

Noten

- 1 http://www.auswaertiges-amt.de/diplo/de/Europa/DeutschlandInEuropa/BilateraleBeziehungen/Frankreich/Deutsch__Franzoesische__Zusammenarbeit.html (geraadpleegd op 13 september 2009).

Marc Kregting

Kun je de eerste zestig jaar toevallig je best doen?
Kees zegt: 'De wereld: Europa's schepping'. Dus als
ontvoering een dubbele punt wil, dan zijn rug op?
Het is niet meer nee. Vraagt dat om een kapitale
blunder? Beleg je boterham met tevredenheid en
vreet hem op met een mening. Eigen vork eerst.
Maar indien je Bimbo zegt, bedoel je... Bimbo?
Of ben je de stinkende nummer negen? Waar is het
dat je hersens het zweet niet krijgen uit hun reet.
De samoem wenst vergeten dat men als, bordjes
garneren meta die geen sop van de vlakke veelt.
Maar zegt Kees ook: 'het anders eendere: de wereld
het onspreekbare is het tegenovergestelde tegenover-
verliggende gelijke'? Dan laat god een droge wind.

Marc Kregting (1965) publiceerde tien boeken, waarvan *Zoem! Evoluties* (2009) het recentste is.

Essay

Un vrai bordel

*Europa's talendiversiteit is cultureel en filosofisch
Europa's grootste rijkdom en kan het continent behoeden
voor al te drieste dadendrang. Via de wonderbaarlijke
onderdompeling in een vreemde taal wordt de eigen identiteit
bevestigd en verruimd. Die ervaring van vervreemding
en verwondering, herkenning en begrip, is buitengewoon
verrijkend. Een buitenlands studieverblijf zou daarom een
vast onderdeel van ieder curriculum moeten worden.*

door *Ger Groot*

Schrijver en filosoof aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en bijzonder hoogle-
raar 'Filosofie en literatuur' aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

De sympathieke film *L'auberge espagnole* (Cédric Klapisch, 2002) eindigt
met een wonderlijke litanie:

*Je suis français,
espagnol,
anglais,
danois.
Je suis comme l'Europe,
je suis tout ça.*

Je suis un vrai bordel.

Het zou een korte omschrijving van de Europese Unie kunnen zijn. Maar
het is de identiteit geworden van de jonge Parijzenaar Xavier die met een
Erasmus-beurs een jaar lang in Barcelona heeft gezeten. 'Heeft gestudeerd'
zou te veel gezegd zijn. Veel belangrijker was het sociale leven in het chaotische
studentenappartement dat hij deelde met een Italiaan, een Duitser,
een Deen, een Engelse, een Spaanse — en later kwam daar nog een Waalse
bij. 'Sure. Cool, man', is het enige wat hij weet uit te brengen als hij aan hen
wordt voorgesteld.

Maar aan het einde van de film is hij hen *geworden*, samengebonden door een jaar van lief, leed en wederzijdse ontdekking – en vlak voor zijn terugkeer naar Parijs realiseert hij zich dat. Er is geen weg terug. Het Franse ministerie waar hij voorbestemd was ooit ambtenaar te worden keert hij na een deprimerende kennismaking hard hollend de rug toe. Zijn leven is voorgoed veranderd – ook al blijft het vergelijkenderwijs een grote chaos, *un vrai bordel*.

Wat Xavier meemaakt lijkt te mooi om waar te zijn. Wie zou zo niet een jaar zijn studie in het buitenland willen doen? En tegelijk: waarom zijn er nog altijd maar zo weinig studenten die daadwerkelijk die stap nemen? Omdat het lastig is, ingewikkeld (ook nog onder de Erasmus-bureaucratie, in de film geestig in beeld gebracht), angstaanjagend, beklemmend, tijdrovend? Omdat de werkelijkheid misschien wel helemaal niet zo hilarisch en bevrijdend kan blijken als de film voorspiegelt?

PARIJS

Ik ben in 1979, halverwege mijn studie filosofie, uit Nederland naar Parijs vertrokken. Erasmus was nog gewoon een denker uit het begin van de zestiende eeuw, en het regelen van een buitenlands studieverblijf was zo mogelijk nog ingewikkelder dan nu. Maar ik ben het altijd blijven beschouwen als een van de belangrijkste stappen in mijn leven dat ook in mijn geval een wending nam die ik nooit had kunnen vermoeden. Ook van mij heeft het een Europeaan gemaakt – zomaar vanzelf. Mijn grenzen verbreedden zich tot die van een heel continent.

Ik vertrok om persoonlijke redenen, maar ook om intellectuele. Parijs begon in die tijd opnieuw het wijsgerige centrum te zijn dat het in de jaren vijftig en zestig was geweest, al waren van de nieuwe generatie denkers pas enkelen tot in Nederland doorgedrongen. Ik was net op tijd. Jean-Paul Sartre en Roland Barthes stierven in de lente van 1980, Jacques Lacan en Michel Foucault in de daaropvolgende jaren. Louis Althusser verdween na zijn vrouw te hebben vermoord geruisloos in een psychiatrische kliniek.

Toch was dat studiejaar een lange aaneenschakeling van geluk. Intellectuele overwegingen zijn voor een *Grand Tour* tamelijk bijkomstig. In Parijs opende de wereld zich voor mij en werd ik me er paradoxaal genoeg pas werkelijk van bewust een Nederlander te zijn. De aarde bleek groter dan het Amsterdam dat inwoners van die stad als een toereikend universum plegen te beschouwen. De abstracte wetenschap dat de wereld zich voorbij Diemen en Aalsmeer nog verder uitstrekt is nu eenmaal iets anders dan de directe ervaring daarvan. En die drong zich in Parijs onontkoombaar op, misschien wel het sterkst in de ontdekking dat er andere *talen* bestaan

waarin je daadwerkelijk leven kunt — en waarin je je stukje bij beetje voelt transformeren in iets of iemand anders.

Misschien is dat niet meer dan een naïeve ontdekking. Dat de wereld sinds Babel met vele tongen spreekt kan geen Nederlander — gewend aan

Pas de onvoorwaardelijke onderdompeling in een vreemde taal confronteert je met het wonderlijke feit dat een ander idioom ook een andere leefwereld met zich meebrengt

ondertitelde en dus niet-nagesynchroniseerde televisieprogramma's — zijn ontgaan. De vaak nogal overtrokken trots op zijn eigen taalkennis houdt gelijke tred met het even overtrokken besef zelf een 'klein' en voor buitenlanders ook eigenlijk nauwelijks aan te leren idioom te spreken. Maar wetenschap is ook hier iets anders dan het aan den lijve ondervinden. Pas de onvoor-

waardelijke onderdompeling in een vreemde taal confronteert je met het wonderlijke feit dat een ander idioom ook een andere leefwereld met zich meebrengt.

Het vraagt de nodige acrobatiek je daarin te leren bewegen als in een habitat die stukje bij beetje vertrouwder gaat voelen. Mijn eerste ervaringen met het Franse universitaire systeem kwamen dicht in de buurt van een cultuurschok. Niet alleen omdat de inschrijvingsprocedure zo volstrekt anders is (of was) dan wat ik in Amsterdam gewoon was: het invullen van de nodige formulieren bleek alleen nog maar de voorbereidende fase van een procedé dat uitmondde in een persoonlijk intakegesprek. Maar ook omdat ik mij pas toen realiseerde hoe wereldvreemd mijn bestaande kennis van het Frans altijd geweest was. Niets had mij voorbereid op het spreken in afkortingen en sigla die Molière met afschuw zouden hebben vervuld: 'philo', 'DEA', 'la fac' — het woord dat in *L'auberge espagnole* aanleiding zou geven tot zoveel misverstand (*the fuck?*).

Maar zie: de universiteitsfunctionaris die aan een soort examentafeltje tegenover mij zat, bleek uiterst behulpzaam en sympathiek — 'sympa', zoals ik kort daarna met grote vanzelfsprekendheid zou zeggen. En daarmee doorbrak hij in één moeite het andere cliché dat Parijzenaars in Nederlandse ogen steevast aankleeft: de ongezeglijkheid die in werkelijkheid reuze meevalt, en misschien vooral wortelt in het Nederlandse vooroordeel dat ieder die geen Engels spreekt wel een idioot moet zijn.

In de Franse taal burgerde ik sneller in dan ik voor mogelijk had gehouden — in het bijzonder in de intieme en zelfs allerintiemste situaties die ik me nooit anders dan Nederlandstalig had kunnen voorstellen. Opheldering en uitleg behoeft nu omgekeerd eerder die Nederlandse inborst zelf,

want voor mijn studie-, tafel- en zelfs bedgenoten bleek weinig daarin vanzelf te spreken. Via het Nederlandse idioom dat met kunst- en vliegwerk vertaald moest worden, bleek ook menig *idee* een culturele transformatie te moeten ondergaan. Taal is niet alleen ‘gansch een volk’, maar vormt ook een wereldbeeld waarvan de spreker zich nauwelijks bewust wordt zolang hij zich beweegt in de woordenschat die daarop naadloos is toegesneden.

Taal verschijnt dan ook pas wanneer een *andere* taal het toneel betreedt en de eerste plotseling niet langer transparant is. Tot op dat ogenblik is ze even onzichtbaar als de denkbeelden die ze uitdrukt. Ze roept niet op tot verwondering, want wordt niet eens opgemerkt als iets wat uitleg zou kunnen behoeven. Ze belichaamt de vanzelfsprekendheid van een cultuur die nog geen twijfel hoeft te kennen en daarom alles wat daarbuiten valt als ‘idiot’ kan afdoen.

Zo werd mijn buitenlandse verblijf allereerst een les in het afleren van vanzelfsprekendheden en in verwondering over mijn eigen identiteit. Veel, eindeloos veel moest er worden uitgelegd — zo lang en zo gedetailleerd dat ik een groot deel van mijn eigen culturele eigenaardigheden pas toen werkelijk begreep. Ik werd er niet minder Nederlands door, maar die identiteit kreeg nu pas ruimte en zelfbewustzijn. Ze leerde door een omweg naar zichzelf te kijken alsof ze een ander was, en nam daarbij onherroepelijk het nodige van dat andere in zich op. Ze verloor zich niet, maar ademde breder en dieper. Ze wist eindelijk wat (of wie) ze was.

MADRID-AMSTERDAM-BRUSSEL

Na Parijs volgden Madrid en — na een korte tussenstop in Amsterdam — Brussel, waar ik sinds bijna een kwarteeuw woon. Alles bij elkaar vormen die verblijfplaatsen een soort West-Europese as, en dat is niet toevallig. Want als iets mijn bewustzijn sinds 1979 veranderd heeft, dan is het wel het besef burger te zijn van een Europa dat een vertrouwd middenveld geworden is tussen de gedachteloze identiteit die ik achter mij liet en de onmetelijkheid van het ‘andere’ dat ik leerde ontdekken. In de eerste ‘besta’ je niet omdat je daarin reflectieloos wordt opgeslokt door nationale vanzelfsprekendheden die zichzelf niet kunnen waarnemen. En in de tweede dreig je teloor te gaan omdat het ‘andere’ oneindig is. Voor een dergelijke ervaring is ‘de wereld’ al snel te groot en te breed.

Want waar álles verschillend kan zijn verbreedt de eigen identiteit zich niet, maar verliest ze zich in *onverschilligheid*. Niets staat vast en daarom is alles in principe om het even. Het wereldomspannende menselijke bedrijf kan niet anders dan in een fundamenteel cultuurrelativisme worden begrepen. De kloof tussen wat ‘ik’ ben en wat ‘de mens’ is, is te groot

om te worden overbrugd. Het koord knapt en het individu verliest zich in stuurloosheid, of sluit zich op in een panisch chauvinisme. Zelfs kosmopolitisme blijft altijd iets regionaals houden, toegesneden op de menselijke

Europa was het culturele vangnet dat mijn verwondering mogelijk én draaglijk maakte

maat die het ‘andere’ in overzichtelijke porties verteren moet. De vreemdheid die ik in Parijs ontdekken moest, om die vervolgens ook in mijzelf tegen te komen, had geen wereldmaat, maar was van Europese omvang. Het continent vormde de bufferzone waarin alles anders

mocht worden omdat het de dreigende leegte van die vreemdheid niet-temin inperkte. Europa was het culturele vangnet dat mijn verwondering mogelijk én draaglijk maakte.

Die vervreemding was niet schroeiend radicaal, maar bleef iets moederlijks houden dat — als een voedingslaag van waarden en fundamentele overtuigingen — mij en mijn lotgenoten in Parijs precies dáárom kon uitnodigen tot het avontuur van de wederzijdse verkenning: *je suis tout ça*. Binnen de grenzen van het continent konden we het ons permitteren het allereigenste in de waagschaal te stellen en zo Europeanen te worden, ergens tussen wereld- en staatsburger in: tot Fransen, Spanjaarden of Belgen, *tout ça*, maar wel *comme l'Europe*.

Het is niet toevallig dat de as van mijn leven zich sindsdien is gaan uitstrekken langs een paar van de West-Europese zenuwbanen: van Amsterdam naar Madrid, met een kleine vertakking naar Berlijn. Van daaruit strekt dat netwerk zich verder uit over de emotionele geografie van het continent. Want hoe onzichtbaar en veelvuldig betwijfeld ook: er bestaat zoiets als een Europese geest en zelfs vanzelfsprekendheid, die zich ongemerkt doen gelden in de transnationale contacten, zodra die het stadium van het toevallige en voorlopige beginnen te overstijgen en uitmonden in kameraadschap, vriendschap, liefde. Ze vormen een soort continentaal onbewuste dat nauwelijks uit te spreken of bij de staart te pakken valt — want zo ongrijpbaar is nu eenmaal élk onbewuste. Ze onttrekken zich aan woorden, omdat ze veeleer de mogelijksvoorwaarde zijn dankzij welke er gesproken kan worden. Ze behoren misschien nog niet helemaal tot het rijk van de taal.

Want zodra er woorden klinken, klinkt ook het verschil. En dan blijkt dat de Nederlandse visie op de wijze waarop levensproblemen moeten worden opgelost nogal haaks staat op de Spaanse — en doet zich een kleine *clash of civilisations* voor. Die verschillen gaan diep: ze reiken verder dan alleen de formulering of het woordgebruik, en vallen samen met de manier

waarop de taal zich verhoudt tot de werkelijkheid zélf. Iedere taal ordent de wereld op haar eigen manier, introduceert haar evidenties en proclameert wat wél en niet zegbaar is. Zodra het woord klinkt, klinkt tussen de talen onvermijdelijk het misverstand mee en komt er spanning in de situatie, want er is iets wat wringt.

Dat is ook het moment waarop de eigen vanzelfsprekendheid zich uitgedaagd ziet. Kennelijk is zij niet wat ze altijd dacht dat ze was: simpelweg evident. Ze moet zichzelf verklaren en dat betekent onvermijdelijk ook: zich legitimeren en rechtvaardigen. Niet alleen meer in de ogen van de ander, maar ook in *eigen* ogen. In dat proces delft de geborneerdheid van het even koppige als stompzinige ‘zo is het nu eenmaal’ snel het onderspit.

Er is in de wereld geen enkele waarheid die tot in de laatste uithoeken kan worden gefundeerd. Altijd sluipt er wel ergens een overhaast in elkaar gefröbeld hechtinkje binnen dat moet verhullen dat de redenering de bewijslast niet helemaal dragen kan. Elke cultuur heeft haar getornde naden waarin de evidentie het laat afweten en de veiligheidsspeld van de drogreden eraan te pas moet komen om het kleed min of meer bijeen te houden — en alleen *andere* culturen zien op den duur nog hoe onflatteus dat kan zijn. Daarom is de taal tussen culturen de plaats waar de breuklijnen het scherpst zichtbaar worden. En daarom kan Europa zichzelf alleen maar als een verzameling botsende culturen zien die in het Babel van hun spraak hun meest veelzeggende symbool vinden. Als íets het continent kenmerkt, dan is het de almaar toenemende taalchaos waarin bijna ieder land en in toenemende mate ook menige regio de eigen stem doet opklinken, met de kakofonie als slotakkoord.

ONHOORBARE GRONDTOON

Toch blijft daarin altijd een bijna onhoorbare grondtoon meeklinken die op de valreep steeds weer de harmonie en consonantie herstelt. Zoals de Europese talen elkaar uiteindelijk vinden in een gemeenschappelijk basisstramien, zo doen de daardoor uitgedrukte culturen dat in een impliciete wereldvisie die pas zichtbaar wordt wanneer men het continent als geheel contrasteert met *andere* continenten. In hun onderling verkeer moeten de Europese cultuurgebieden wel als tegengestelden verschijnen. In zo’n confrontatie is het immers altijd allereerst het *verschil* dat zich opdringt. Dan staat de Deen onbegrijpend tegenover de Andalusiër, en kijkt zelfs de Belg met verdwaasde ogen naar zijn noorderburen. Maar meten zij zich vervolgens met Aziatische, Afrikaanse of zelfs Amerikaanse vanzelfsprekendheden, dan lichten plotseling hun gedeelde gemoed en erfgoed op. De Europese identiteit die binnen de Unie soms zo pijnlijk afwezig lijkt doet

zich pas op wereldschaal werkelijk gevoelen, en dan komt het continent er als bij toverslag uit te zien als een thuis. Pas tegenover de ander weten wij wie wij zelf zijn: dat geldt ook voor het Europese zelfbesef.

Wel heeft die Europese identiteit een grote handicap. Anders dan die van veel nationale staten wordt zij inwendig doorsneden door een taaldiversiteit waarachter haar eenheid zich des te moeilijker laat terugvinden. Die ambiguïteit is wezenlijk voor haar, niettegenstaande alle pogingen tot taalunificatie die in het verleden op nationale schaal zijn ondernomen en die uiteindelijk allemaal hebben gefaald. Die weg van de eenheid (waarvan zweverige taalidealisten nog altijd dagdromen) moet Europa dan ook niet inslaan. Ze is niet alleen tot mislukken gedoemd, miskent niet alleen de passie waarin ieder mens zich met zijn *eigen* taal verbonden voelt, maar verkwanselt bovenal datgene wat politiek en economisch misschien een obstakel, maar cultureel en zelfs filosofisch Europa's grootste rijkdom is.

Want deze talenrijkdom behoedt het continent voor de blindheid van de monolinguale cultuur, die daarom altijd ook een *monocultuur* is. Wie nooit gedwongen wordt de wereld te bezien door een andere bril omdat hij zich nooit hoeft uit te drukken in een taal die een ander wereldbeeld behelst, zal zelfs niet zien dát hij denkt en spreekt vanuit een specifieke visie op de wereld. In de vanzelfsprekendheid daarvan — die *de facto* natuurlijk lijkt en daarom al snel *de jure* verplichtend wordt — vallen de wereld en de cultuurspecifieke interpretatie daarvan naadloos samen. Waar de taal niet meer vervreemdt, wordt de cultuur onaantastbaar, om het even of ze gelegitimeerd wordt op grond van het goddelijk gebod, de natuurwet of zelfs een *destiny* dat alleen de betreffende cultuur als *manifest* kan zien.

Zo is de Europese talenrijkdom één aanhoudende les in bevreemding: een ontmoeting met het andere die ieder leert het eigene te bezien vanaf een zekere afstand, zonder daarmee dat eigene per se prijs te geven. Plots toont dat laatste zich als wat het werkelijk is: een identiteit die niet vanzelf spreekt, maar als toevalligheid niettemin *mijn* identiteit is, op grond van een lotsverbondenheid die het verschil handhaaft tussen willekeur en toeval. Dat ik Nederlander ben, of Europeaan, is toeval. Maar vanaf het aller-eerste moment van mijn leven is die lotsbestemming mij niet meer om het even, maar *ben* ik haar.

Daarom is de Europese cultuur bij uitstek de cultuur van de scepsis. Zij is eenvoudigweg niet meer in de positie om zichzelf als vanzelfsprekend te ervaren, verdeeld als ze ligt over zoveel talen, visies, identiteiten en wereldbeelden. Iets onzegbaars en bijna onmerkbaars houdt haar bijeen, maar zodra ze spreekt wordt ze bestormd door vragen en onzekerheid. Dat is in politiek en wellicht ook economisch opzicht ongetwijfeld een nadeel.

Het remt de Europese wil tot handelen af tot een traagheid die de politiek gewoonlijk als inefficiëntie en gebrek aan daadkracht ervaart. De Europese

molens malen langzaam en intussen draait de wereld door.

De Europese traagheid kan een zegen zijn, in een tijd waarin men politiek en economie in de eerste plaats een hernieuwde bezonnen- en bezonkenheid toewenst

Maar die traagheid kan ook een zegen zijn, in een tijd waarin hardlopers nog wel eens doodlopers willen worden, en men politiek en economie in de eerste plaats een hernieuwde bezonnen- en bezonkenheid zou toewensen. Wie de wereldgeschiedenis overziet, moet zich wel verbazen over de onge-

hoord langdurige periode van rust en welvaart in het zich verenigende Europa: ook in dat opzicht een historisch unicum. Nog nooit is er in de geschiedenis zo'n groot rijk gevormd op grond van vrijwilligheid en geduldige dialoog, zonder dat er één schot werd gelost. Daarvoor waren méér dingen nodig dan alleen de Europese prudentie (zelf een product van schade en schande) en haar inherente traagheid. Ook de mondiale verhoudingen speelden daarbij een grote rol. Maar het was wel die sceptische bezonkenheid die in al die tijd voorkomen heeft dat overhaaste woorden leidden tot wapengekletter, waarbij altijd sneller bloed vloeit dan men denkt.

MISÈRE EN GROOTHEID

Dergelijke wereldhistorische perspectieven kwamen zelfs bij benadering niet in mijn hoofd op toen ik besloot mijn geboortestad te verlaten — om prompt te ontdekken dat men ook daarbuiten heel goed leven kan, misschien beter dan gedacht. Teruggekomen ben ik wel, maar slechts ten halve en niet meer als degene die ik was. Ik was vanaf dat moment óók altijd een halve vreemde: *espagnol, français, belge*. Voortaan zou ik beter begrijpen wat die affiniteiten in en voor mijzelf betekenden: waarom ik mij kon verplaatsen in het Franse gevoel voor *grandeur*, waar warempel wel enige redenen voor was; waarom het veel te simpel bleek het Vlaamse nationalisme te minachten als een achterlijke folklore; en waarom het woeste Spaanse katholicisme — even antiklerikaal als paradoxaal — mij eindelijk deed inzien waarom mijn eigen godloochening zo'n onmiskenbaar *rooms* stempel bleef dragen.

Europa maakte mij dus wie ik was en ben. Ik ervaar de realiteit van het continent en zijn fascinerende veelvormigheid dagelijks, tot in mijn intiemste leefomgeving. Ik geef toe: zó geëuropeaaniseerd zal het er voor de

meeste inwoners van de Unie niet aan toegaan en vermoedelijk willen ze dat ook niet. Mijn verhaal is uitzonderlijk in zijn afloop, maar het zou dat niet moeten zijn in zijn aanvang — althans niet voor de generatie die zich nu universitair aan het vormen is en die de intellectuele cultuur van morgen zal moeten dragen.

Wil het ooit nog wat worden met het Europese bewustzijn, dan is de ervaring van ontheemdheid, bevreemding, herkenning, begrip en de dwang van de vreemde taal die ieder langduriger buitenlands verblijf kenmerkt, onontbeerlijk. En dan is het spijtig, ja zelfs zorgelijk, dat slechts zo'n klein gedeelte van de Nederlandse studenten de mogelijkheden aangrijpt die ik in 1979 allemaal nog zélf moest creëren.

Misschien wordt het tijd voor een minder vrijblijvend aanbod en zou een buitenlands studieverblijf een vast onderdeel van ieder curriculum

moeten worden. Geen studie zou compleet moeten zijn zonder de doorleefde ervaring van een ander Europees land en een andere taal: liefst niet het Engels, dat langzamerhand de *locus* is geworden van een nieuwe, mondiale maar precies

De nieuwe Europeaan wordt gevormd als een wezen van intieme vermenging

daarom niet minder geborneerde vanzelfsprekendheid. Wil de Europeaan van de toekomst worden gevormd, dan kan dat alleen met de ruwe middelen van de échte bevreemding en de culturele aanstoot, die iemand schokt tot in het hart van zijn overtuigingen en naïviteit.

Die vorming, die je — in een veelzeggend 'Europees' idioom — het *Bildungs*-idee van deze nieuwe *Grand Tour* zou kunnen noemen, is er niet een van kennis maar van beleving. De universiteit zou daarbij dan ook niet al te ernstig moeten kijken naar de behaalde studiepunten en de vraag of in Berlijn, Barcelona of Praag het curriculum wel tot in de puntjes wordt gevolgd. Naar het buitenland gaat men tenslotte — net als Xavier — niet in de eerste plaats om te studeren, maar om te *leren* — en dat is niet per se hetzelfde.

En weinig maakt het dan uit dat 'Erasmus' hier en daar al met een mengsel van spot, afgunst en vertedering als 'Orgasmus' wordt uitgesproken. Want zo wordt uiteindelijk de nieuwe Europeaan gevormd: als een wezen van intieme vermenging, in het tegen elkaar aan schuren van culturen en het dooreen klinken van talen. *C'est ça, l'Europe*. Zo is het altijd al geweest, maar nu gaat het voor het eerst zonder bloedvergieten. Als dat de grootheid van dit continent kan zijn, dat is het onvermijdelijk ook zijn misère. Want onooglijk, ergerlijk en onmogelijk blijft het: de trage warboel die wij de Europese Unie zijn gaan noemen en die we niettemin met een zekere tederheid kunnen beschimpen als *un vrai bordel*.

Het Europese ideaal beproefd

Vredesproject Europa heeft langste tijd gehad

Op straffe van zijn eigen marginalisering zal Europa zich moeten omvormen van een vredesproject naar een machtsproject. Het vredesproject Europa draait om moraliteit, verzoeningsbereidheid en idealisme. In het machtsproject is Europa een politieke daad, die vraagt om oordeelskracht en een herdefiniëring van het eigenbelang. Het vredesproject vergt de demping van de nationale identiteiten ten gunste van universele waarden, het machtsproject vraagt om de ontwikkeling van een Europese identiteit en trotse Europeanen.

door *Luuk van Middelaar*

De auteur is filosoof en historicus. De afgelopen tien jaar leerde hij als politiek adviseur de Brusselse en Haagse politiek van binnenuit kennen.

WELKE KOERS MOET EUROPA UITZETTEN?

Kenmerkend voor het onvolgroeide politieke stelsel waarin we leven is dat het antwoord op deze vraag een dubbele laag kent. Aan de vraag van de koers is de Unie nauwelijks toe. Het gaat allereerst om het verwerven van het *vermogen* een eigen koers uit te zetten, dus een stuurwiel in handen te krijgen. Dat vermogen is Europa in 1939-1945 kwijtgeraakt. Zelf een koers kunnen uitzetten betekent: invloed houden op de vorm van onze omgeving, ons niet als een willoos Europees scheepje op de golven van de internationale ontwikkelingen en tussen de politieke grootmachten heen en weer laten slingeren, meester zijn over ons lot.

Het is in dit existentiële licht dat men het recente gepraat over een buitenlandse politiek voor de Unie moet zien. Gezien de razendsnelle mondiale ontwikkelingen die de machtspositie van Europa ondermijnen en het continent vanuit Washington of Peking gezien irrelevant maken — zo

klinkt het allerwegen —, moet Europa ‘met één stem’ in de wereld kunnen spreken. De Unie dient in de wereld serieus te worden genomen, niet alleen — zo luidt een ander refrein — als de economische grootmacht die het is, maar eveneens als de politieke macht die het niet is.

Hoewel het in Brusselse kringen zo wordt voorgesteld,¹ is dit verlangen naar een machtsblok Europa niets nieuws. Al in de stichtingsjaren vergezeldde een geopolitiek streven in sommige hoofdsteden het vredesvertoog, dat voor de samenwerking tussen de Zes publiekelijk wat nadrukkelijker werd uitgedragen. Voor het denken over de rol van Europa in de wereld kan men bij die ervaring en gedachtevorming aansluiten.

Dan blijkt onmiddellijk dat men de Europese ontwikkelingen sinds zestig jaar niet op een zinvolle, omvattende manier kan duiden met het

*Europa kan slechts een
stevig politiek bouwwerk zijn
wanneer het rust op het cement
van gezamenlijke belangen*

begrip ‘idealisme’. Behalve de idealen van enkele stichters speelden (ook bij hen) nationale, institutionele en persoonlijke belangen, het toeval van de gebeurtenissen en de druk van de geschiedenis, een beslissende rol in de wijze waarop de Unie en haar voorlopers gestalte

kregen. Derhalve valt voor de toekomst niet alles van een opwekking van de oude of een formulering van nieuwe idealen te verwachten. Dringender is het de Europese bevolkingen te overtuigen van het *belang* van hun Unie. Europa kan slechts een stevig politiek bouwwerk zijn, in staat te handelen en te worden gehoord, wanneer het rust op het cement van de gezamenlijke belangen. Laat in het overtuigen van het Europese publiek nu dan het ideaal gelegen zijn!

TWEE SOORTEN OMGANG MET DE GESCHIEDENIS

In de motieven van de West-Europese politieke leiders die in de jaren vijftig de voorlopers van de Unie oprichtten, kan men twee politieke doelen onderscheiden — afgezien van het door allen gedeelde doel van welvaartsvergroting door handel. In het ene was Europa een *vredesproject*, in het andere een *machtsproject*. Deze beide visies liepen veelal door elkaar; toch is het zinvol ze voor de analyse uiteen te trekken. Aangezien beide zijn ingegroeid in het interne functioneren en de uitstraling naar buiten van de Europese instellingen, kan dit onderscheid tevens verhelderen waarom de publieke discussie over de Unie anno 2009 op het verkeerde been staat.

Het Europese *vredesproject* had kort na 1945 een buitengewoon grote zeggingskracht. Na twee zelfvernietigende oorlogen lag het continent in

puin. Een (nieuwe) herhaling te vermijden was de hoogste politieke noodzaak. Zoals de Belgische diplomaat baron Snoy d'Oppuers zei over het gevoelen in zijn land: 'Wij hadden er schoon genoeg van te dienen als slagveld voor de oorlogen tussen Frankrijk en Duitsland, die ons niets aangingen en elke keer verschrikkelijke verwoestingen brachten.' Deze tamelijk praktische overweging raakte wel idealistisch ingekleurd. Voor sommigen was het Europa van de Zes uit 1951 een opstapje naar een mondiale rechtsorde, zo niet de wereldvrede. Denk aan de Nederlander Max Kohnstamm, die als jong diplomaat voor de Europese aartsvader Jean Monnet ging werken en bij wie het ijveren voor de Europese zaak op politiek-theologisch zendingswerk leek. Men kan dit naoorlogse, bijna religieuze verlangen naar vrede verbinden met wat de historicus Zamoyski schreef naar aanleiding van de heilsverwachtingen na de val van Napoleon, één cascade van Europese oorlogen eerder: 'The advent of peace after a long war always brings out millenarian longings.'²

Bij Europa als vredesproject past het vertoog van een nieuwe wereld die men ging bouwen. Het prille Europa als een werk op een nog leeg bouwterrein, waar langzaam een kathedraal zou verrijzen wanneer de samenwerking tussen de deelnemende staten zich over meer beleidsvelden zou gaan uitstrekken. Die samenwerking was toevertrouwd aan de regels van een verdrag — een al spoedig vereerd stichtingsmoment, met hoofdletter geschreven — en aan de nieuw opgerichte Europese instellingen Hof, Commissie en Parlement. De ambtenaren en politici die begin jaren vijftig begonnen met het werk aan de integratie van de mijnbouwmarkt konden zichzelf beschouwen als een politieke of zelfs morele voorhoede, als de 'eerste Europeanen'. Sommige van hun opvolgers in de Commissie en het Parlement delen dit zelfbeeld ook heden nog. De onuitgesproken veronderstelling is dat de inwoners van de lidstaten, de gewone burgers, *nog geen* Europeanen zijn. Zij hebben de eigenschap Nederlander, Fransman, Belg, Italiaan — of tegenwoordig Zweed of Bulgaar te zijn.

In het vredesproject vereiste Europa een afscheid van de natiestaat. De leidende gedachte van de Europese federalisten uit 1942-1948 was 'dat als de soevereine nationale staat niet zou worden vernietigd, Europa niet van de grond zou komen'.³ Het nationalisme werd geïdentificeerd als een vernietigende kracht. De wonden van de oorlog waren rauw; men wilde buiten de staten om iets nieuws opbouwen. In deze visie zou de Commissie uitgroeien tot een Europese regering en het Europese Parlement tot een pan-Europese wetgever. De nationale staten zouden allengs verschrompelen tot de deelstaten van een Europese federatie; de Raad van ministers waar ze zijn vertegenwoordigd zou in deze visie een soort Senaat worden.

Deze antithese van het Europese en het nationale, die het Europese 'ide-

alisme' heeft gevoed, spoort volstrekt *niet* met de ontwikkelingen sinds zestig jaar. Wel is ze bepalend gebleken voor de publieke beeldvorming van de Unie, met pijnlijke gevolgen.

In het *machtsproject* werkt men aan Europa met een ander doel voor ogen. Terwijl het vredesproject de naties wilde opheffen en de soevereiniteit van de staten breken, om in Europa de eerste stap naar de wereldvrede te zetten, wilde het machtsproject de naties tot een groter geheel bundelen, de macht van de staten samenballen, om zo als Europa beter de gezamenlijke belangen in de wereld te verdedigen. In deze denkwijze maakte men zich minder illusies over de aard van de geschiedenis. Deze was wellicht tijdelijk minder woelig, vanwege het precaire evenwicht tussen beide grootmachten uit de Koude Oorlog, maar Vrouwe Fortuna kon ooit weer haar wrede lessen ten beste geven.

Dit realpolitieke motief was vooral werkzaam in Parijs. De Franse politieke elite ervoer na 1945 scherp het verlies aan macht en vrijheid. Men was in de internationale verhoudingen niet langer meester over het eigen lot; tussen Amerika en de Sovjet-Unie stelden de afzonderlijke Europese staten politiek gezien weinig meer voor. In die omstandigheden zou Europa als 'hefboom' dienen voor het vergroten van de Franse macht. 'Europa, waar dient dat toe?' vroeg president De Gaulle zich ooit af in een beknopte uiteenzetting van dit motief. 'Het moet ertoe dienen dat we ons net zomin door de Amerikanen als door de Russen laten overheersen. Met ons zessen zouden we het net zo goed moeten kunnen doen als elk van de twee supermachten. En als Frankrijk het zo aanlegt dat het de eerste van de Zes is, wat binnen ons bereik ligt, dan heeft het die archimedische hefboom in handen. Dan kan het de anderen aanvoeren.'⁴

In Bonn zag bondskanselier Adenauer met schrik de macht van Rusland en twijfelde hij aan de duurzaamheid van de militaire bescherming door de Verenigde Staten. Het was zaak zich serieus op een toekomst zonder Amerikaanse soldaten in West-Europa voor te bereiden. Voor de bondskanselier (maar niet voor de Bonner politieke elite als geheel) was dit doorslaggevend bij het ijveren voor een Frans-Duitse verzoening.

In Parijs geloofde men echter niet dat Europa als machtsproject vorm kon krijgen door het onderbrengen van de betrekkingen tussen de Europese staten in een verdrag. Wat je met kolen en staal kon doen, ging niet voor soldaten. (In 1954 was het verdrag voor een Europese Defensie Gemeenschap, dat precies zoiets beoogde, na een de natieverscheurend politiek debat gesneuveld in het Franse parlement; na deze traumatische ervaring was een Europees leger onbespreekbaar.) Vandaar dat de Fransen al snel na het aantreden van De Gaulle in 1958 een voorkeur ontwikkelden voor het organiseren van toppen van regeringsleiders van de lidstaten. Over de

hoge politiek van oorlog en vrede moest op het hoogste politieke niveau kunnen worden gesproken.

Het publieke beeld en de geschiedschrijving van de Europese Unie zijn tot op heden sterk bepaald door de denklijn van het vredesproject, waarin alle aandacht uitgaat naar de ontwikkeling van de Brusselse instituties en waarin de verdragen elkaar als vanzelfsprekend opvolgen. Inderdaad is de verdragmatige vervlechting van de economieën van inmiddels 27 staten succesvol verlopen en een nieuwe Frans-Duitse oorlog ondenkbaar geworden. Maar de interne 'logica' van de Europese integratie verklaart de ontwikkelingen slechts voor een klein deel. Wie stelt dat de afspraken over de euro uit 1992 een 'logisch' gevolg waren van de Europese binnenmarkt van 1986, zoals in de handboeken wel valt te lezen, en daarbij het einde van de Koude Oorlog uit beeld laat, mist de essentie.

Veel wezenlijker voor de wording van Europa waren de grote schokken van buiten, precies zulke als waarop het machtsproject van De Gaulle en Adenauer voorbereid wilde zijn. De Suezcrisis in 1956, de aanslagen van '9/11' in 2001 en bovenal de val van de Berlijnse Muur in 1989 gaven beslissende wendingen aan de opdrachten die de lidstaten besloten samen ter hand te nemen. De staten erkenden — soms tegen heug en meug — dat ze verantwoordelijkheid hadden te nemen voor de gebeurtenissen in de wereld om hen heen, te beginnen die in hun achtertuin. Dat was iets wat ze niet konden uitbesteden aan Brusselse instellingen; ze konden het evenmin in hun eentje aan: dus moesten ze het samen doen.

De jaren 1973-1974 vormen in dit licht het kantelmoment in de verhouding tussen het Europese vredesproject en het machtsproject. Het vredesproject, zo pregnant in 1945, verloor aan urgentie naarmate een nieuwe Frans-Duitse oorlog minder denkbaar werd. Omgekeerd won het machtsproject aan belang naarmate de Koude Oorlog en de dekolonisatie de slinkende macht van het oude continent beter zichtbaar maakten.

Deze beide trage ontwikkelingslijnen vonden als het ware hun snijpunt in de toetreding van Groot-Brittannië tot de club van lidstaten, per 1973. De drie machtigste West-Europese landen Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië behoorden nu tot hetzelfde gezelschap. Aangezien de oostelijke helft van het continent uit beeld was verdwenen, werd de pretentie van de lidstaten 'namens Europa' tot de rest van de wereld te spreken geloofwaardiger. Ook de buitenwereld erkende deze gedaanteverandering. De Amerikaanse minister Kissinger riep 1973 uit tot het *Year of Europe*. Aan hem wordt ook de opmerking toegeschreven dat hij graag wilde weten via welk telefoonnummer hij Europa aan de lijn kon krijgen. Nog in hetzelfde jaar 1973 publiceerden de leiders van de Negen een 'Verklaring over de Europese identiteit', een opmerkelijke poging tot zelfdefinitie.

Ook institutioneel raakte het vredesproject achterop bij het machtsproject. De doorbraak in dit verband was de oprichting van de Europese Raad van regeringsleiders, in november 1974. Dit forum voor het beslechten van geschillen op lager niveau én voor Europese *high politics*, werd tegen de zin van de Commissie, België en Nederland door de Fransman Giscard d'Estaing en de Duitser Schmidt doorgedrukt. Met lede ogen had men in Parijs gezien hoe Europa in de Jom Kipoeroorlog van 1973 in het Midden-Oosten geen enkele rol speelde, hoe de Amerikaanse president Ford bij zijn inaugurele rede in 1974 het woord 'Europa' niet in de mond nam, en zag men in Bonn hoe het Amerikaanse monetaire leiderschap sinds 1971 en het einde van Bretton Woods steeds onvoorspelbaarder en zelfzuchtiger werd. De noodzaak voor een gezaghebbend gespreksforum deed zich voelen.

Tegen de federalistische wensen in groeide de Europese Raad van regeringsleiders in een tiental jaren uit tot het machtscentrum van de (inmiddels) Unie. Men kan deze instelling – waarvan de leidende positie in het jongste Unieverdrag wordt bekrachtigd met de beoogde aanstelling van een vaste voorzitter – zien als een weerslag van het gegeven dat de lidstaten niet verdwijnen. Zij hebben zich in het hart van de Europese besluitvorming genesteld. Alleen de staten hebben *gezamenlijk* het gezag om Europese besluiten ten opzichte van de nationale bevolkingen te dragen.

EEN EUROPEES PUBLIEK

De uitdagingen waarvoor de Unie zich momenteel ziet geplaatst raken alle het vermogen een buitenlandse politiek te voeren: veiligheid en stabiliteit in de regio (Balkan, Kaukasus), energiezekerheid, migratiestromen, het mondiale financiële stelsel na de kredietcrisis. Niemand twijfelt daar meer aan. Door zulke gebeurtenissen worden de lidstaten, mede vanwege hun

Voor een effectief Europees optreden op het wereldtoneel is de kortste weg een omweg

economische vervlechting, gezamenlijk geraakt. Ook de Britten hebben ervaren dat ze in een ruzie met een derde land, zoals Rusland, sterker staan wanneer ze de 26 andere Unielidstaten achter zich hebben. Tegelijk is algemeen erkend dat

de Unie onvoldoende is uitgerust om buitenlandse politiek te bedrijven; de serie verdragen sinds de Val van de Muur – Maastricht, Amsterdam, Nice, Lissabon – bestaat uit evenzoveel pogingen dit vermogen te vergroten.

Het zou natuurlijk miraculeus zijn wanneer de Zevenentwintig als bij toverslag in gesloten front de buitenwereld tegemoet traden, hun hartkloppingen en handelingsimpulsen alle op maat in een verdrag voor-

geschreven ritme. Elke lidstaat heeft een eigen geschiedenis, een eigen omgang met het lot. De ene heeft gevaarlijke burenen, een ander is eiland en meent zich van alle schokken gevrijwaard, een derde ziet vluchtelingenstromen van overzee bij hem de grens oversteken.

De ervaring van de afgelopen zes decennia heeft geleerd dat voor effectief Europees optreden op het wereldtoneel de kortste weg een omweg is. Een gezamenlijke buitenlandse politiek is geen kwestie van juridische bevoegdheden overhevelen van de nationale staten naar ‘Brussel’, zoals de watertandende Commissie en Parlement graag zouden zien. Deze instellingen zijn niet in staat in hun eentje de verantwoordelijkheid te dragen voor zulke leven en dood rakende besluiten als het uitzenden van soldaten. Ook voor het zekeren van de energietoevoer in een dialoog met Rusland heeft Commissievoorzitter Barroso onvoldoende gewicht om in het Kremlin indruk te maken (zoals opnieuw bleek in de gascrisis van januari 2009 met Oekraïne, die bejaarden in Bulgarije in de kou zette). En benadrukt moet worden: dit onvermogen is er niet omdat Barroso een zwak politicus zou zijn, zoals zijn critici zeggen, maar *qualitate qua*. De Brusselse binnensfeer kan de geopolitieke jungle niet de baas.

Daarom zoeken de lidstaten andere manieren om, buiten de institutionele binnensfeer om, als Europa te worden gehoord en de belangen van hun Unie te waarborgen. Daarbij is er de afgelopen jaren al veel meer gebeurd dan velen zelfs een decennium geleden voor mogelijk hielden. Zonder op nieuwe verdragen te wachten heeft Europa zich de randen van de hoge politiek binnengerommeld. Sinds 2003 ontplooit de Unie namelijk crisismissies buiten de grenzen, zowel militaire als civiele, gericht op veiligheid en/of de opbouw van rechtsstatelijke structuren. Aan het begin van 2009 waren over de hele wereld operaties gaande, met duizenden mensen. Een militaire en een politiemissie in Bosnië, een omvangrijke politiemissie in Kosovo. Ook ging een waarnemingsmissie naar de Kaukasus om het staakt-het-vuren na de Russisch-Georgische oorlog van augustus 2008 te controleren. Verder zijn er missies van rechters, politieagenten en grenspostbewakers in de Palestijnse gebieden, in Irak en in Afghanistan. Einde 2008 stuurde de Unie enkele schepen naar de Golf van Aden om tegen Somalische piraten op te treden.

Crisisbeheersing met Europese soldaten gaat ver uit boven een diplomatie van woord en gebaar alleen, waartoe de Unie einde jaren negentig nog veroordeeld scheen. Anderzijds is het veel bescheidener dan — stel — met eigen troepen of kanonneerboten de Oekraïense Krim uit Russische handen willen of kunnen houden. Zoals een betrokken minister de stand van de Europese buitenlandse politiek samenvatte: ‘Vergeleken met vroeger is het heel wat. Vergeleken met wat nodig is, is het niets.’ Om waarschuwend

te besluiten: ‘We zullen hiervoor een hoge prijs betalen. De geschiedenis is meedogenloos.’⁵

Eén punt is tot slot van belang. Buitenlandse politiek is niet het zoveelste beleidsterreintje dat de Unie erbij kan nemen. Zo wordt er wel eens over gedacht. ‘Wat kunnen we beter met alle lidstaten samen doen dan allemaal apart?’ is dan de redenering. Niet: sociaal beleid, onderwijs, gezondheidszorg. Wel: milieubeleid, handelspolitiek, buitenlands beleid. Deze denkwijze miskent hoezeer buitenlandse politiek vraagt om de instemming van de bevolking. In een veel sterkere en heel andere mate dan de harmonisering van productstandaarden, het vaststellen van visquota of afspraken over btw-harmonisatie. Zulke regelpolitiek kon het feitelijk zonder publiek stellen; onverschilligheid volstond, afgedekt met een dunne laag idealisme.

De trage omvorming van Europa van vredesproject tot machtsproject vraagt om een andere benadering van het publiek. In het vredesproject is Europa ‘*éminemment un acte moral*’,⁶ die verzoeningsbereidheid en idealisme vereist. In het machtsproject is Europa een politieke daad, die vraagt om oordeelskracht en een herdefiniëring van het eigenbelang. In het ene geval zouden nationale burgers apatride wereldburgers moeten worden (of desnoods gedepolitiseerde consumenten), in het andere geval betrokken of zelfs trotse Europeanen. Anders gezegd: het vredesproject vergt de demping van de nationale identiteiten ten gunste van universele waarden, het machtsproject de ontwikkeling van een *Europese* identiteit. Dat mag best een optelsom of overkoepeling van nationale identiteiten zijn, maar dient zich toch wel als eigen geheel te onderscheiden van Chinese, een Noord-Afrikaanse en Amerikaanse identiteit.

In de internationale arena’s moeten de diplomaten, ambtenaren, politici en militairen die *namens* Europa handelsakkoorden sluiten met China, die Russisch-Georgische troepen scheiden in Abchazië of die Somalische piraten achternazitten in de Indische Oceaan een antwoord hebben op de vraag: *namens wie* bent u hier eigenlijk? Namens een handvol Brusselse instellingen, namens 27 regeringen of namens 27 staten en hun bevolkingen? Dat maakt voor de Poetins van deze wereld nogal verschil.

ZELFBEWUSTZIJN NAAR BUITEN VERGT ZELFBEWUSTZIJN VAN BINNEN

Voorlopig zit de Europese Unie bij het behartigen van de gezamenlijke belangen van de lidstaten klem tussen de strategische verlangens van de politieke elite en het onvermogen van diezelfde elite om de na 1945 door de welvaartsstaat en de Amerikaanse militaire overmacht enigszins lui geworden bevolkingen ervan te doordringen dat de geschiedenis nog niet is afgelopen.

Noten

-
- 1 Typerend is de duiding van een gezaghebbende Brusselse denktank in een recente studie over de 'gefragmenteerde' Europese rol op het wereldtoneel: 'In a nutshell, globalisation has become the central theme of the European narrative for the 21st century. [...] This way of considering the EU is new. As recently as twenty years ago, it was primarily envisaged as a regional integration experiment among a relatively small number of participating countries. "Europe" was about tearing down the walls that separated member countries and prevented their economic and political integration. Accordingly, the EU's external policy was essentially a side-product of its internal dynamics.' André Sapir, 'Foreword', in: André Sapir (red.), *Fragmented power: Europe and the global economy*. Brussel: Breugel, 2007, pp. vii-viii.
- 2 Adam Zamoyski, *Rites of peace. The fall of Napoleon & the Congress of Vienna*. Londen: HarperPress, 2007, p. 219.
- 3 Ducci, 22 oktober 1984, geciteerd in: Maria Grazia Melchionni en Roberto Ducci, *La genèse des Traités de Rome. Entretiens inédits avec 18 acteurs et témoins de la négociation*, Parijs: Economica, 2008, p. 436.
- 4 De Gaulle, 22 augustus 1962, in: Alain Peyrefitte, *C'était de Gaulle* 1, Parijs: Éditions de Fallois, 1994, pp. 158-159.
- 5 Joschka Fischer, 1 oktober 2007, gesprek met auteur.
- 6 Julien Benda, *Discours à la nation européenne*. Parijs: Gallimard, 1979 [1933], p. 124.

Pleidooi voor een 'Oranje' Europa

Europa als federaal ideaal heeft nooit onder burgers geleefd. Ook regeringen opereren vandaag de dag nog steeds ieder voor zich. Dankzij de successen van Europa dooft de natiestaat niet uit, zoals wel gedacht, maar bloeit ze als nooit tevoren. Het vooropzetten van het eigen nationale belang bij Europa, zoals gelukkig nu ook CDA en PvdA lijken te doen, kan burgers wél voor Europa winnen. Een nog explicietere keuze voor een 'Oranje' Europa is wenselijk: laat Nederland zijn 'zelfstandigheidspolitiek' oppoetsen.

door Jan Werts

De auteur is sinds 1975 EU-correspondent te Brussel. Recent verscheen van zijn hand *The European Council*.¹

*Europa is geen doel op zichzelf. Ik verwacht ook niet dat Europa onze problemen zal oplossen. Europa is als legoblokjes. Ze stellen je in staat iets moois in elkaar te zetten.*²

EUROPA ZIT IN EEN LEGITIMITEITSCRISIS, het overtuigt niet meer. Die crisis dateert niet, zoals vaak wordt gedacht, van het Europees Grondwettelijk Verdrag.³ De kloof tussen de opvattingen van onze Europa-insiders en de rest van Nederland blijkt uit de steun aan de eurosceptische partijen. Dat traditioneel pro-Europese partijen als het CDA en de PvdA inmiddels ook wat afstand nemen is overigens een gelukkig gegeven. Maar met zo'n 'effe dimme' waait deze crisis niet over. Daarvoor moeten wij Europa anders gaan benaderen en motiveren.

Het traditionele motief van 'Nooit meer oorlog' leeft niet meer, en Europa als ideaal is nooit aangeslagen. Dit artikel zoekt naar een andere 'rode

draad', een stimulerende onderliggende filosofie, om vóór te zijn. Nederland als sterke welvarende natie met een eigenheid die behoud verdient

*Nederland als een sterke
welvarende natiestaat
moet het motief van
Europapolitiek zijn*

is het uitgangspunt. Centraal staat hoe de *bevolking* Europa ondergaat en 'Brussel' bekijkt.⁴ De sleutel naar herstel van vertrouwen in de Europese politiek ligt namelijk vooral in Nederland zélf.

Democratie gedijt binnen een natie omdat de burger kan partici-

peren. Ga je de deur uit en is de straat weer eens opengebrosen, dan weet je dat die kabel- en straatleggers een zeker idee hebben van het landsbestuur. Al interesseert de politiek hen niet, zij weten dat in Den Haag een premier Balkenende zit en een oppositie die hem bestrijdt. Die mensen weten dat verkiezingen erom gaan wie de macht verovert in dat eeuwige spel tussen het kabinet en zijn tegenpartijen.

In Europa ligt dat anders. Brussel ligt voor de meeste mensen op de maan. Niemand weet hoe daar de besluiten vallen. Europese verkiezingen hebben geen zichtbaar effect op het beleid. Weten de mensen daarentegen dat hun stem wél telt, dan komen zij massaal tevoorschijn, zoals bleek bij het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag. Europa is op instituties gebouwd en kent geen politiek spanningsveld zoals Den Haag. De Europese Unie berust op een *balance of power* tussen een reeks instellingen plus 70.000 bladzijden bindende regels. Niemand kan in Europa de baas spelen, wat de Nederlandse, Duitse, Franse of Britse regering thuis wel doet, desnoods met geweld. Den Haag, Londen, Parijs en de andere hoofdsteden kunnen vervelende maatregelen nemen die de mensen zullen accepteren dan wel massaal verwerpen. Europa kan dat niet. Het was dankzij onze loyaliteit met *het vaderland* dat wij, burgers, in de jaren negentig jarenlang de buikriem wilden aanhalen. De Europese Unie had zulke bezuinigingen niet voor elkaar gekregen. Voor het vaderland sterven mensen. Maar niemand eet voor Europa een snee brood minder.

ZEVEN PLAGEN

Europa heeft meer handicaps. De belangrijkste is dat Brussel, met de stilzwijgende medewerking van de lidstaten, niet goed functioneert. Wie Europa dagelijks volgt bemerkt hoe daar bijvoorbeeld geld wordt verspild. 'Aan minstens een kwart van de uitgaven hier zit wel een luchtje', verzuchtte minister van Financiën Gerrit Zalm eens na afloop van een bijeenkomst van de Raad Economische en Financiële Zaken (Ecofin). Al veertien

jaar achtereen concludeert de Europese Rekenkamer dat het onduidelijk is waar de Unie haar geld aan uitgeeft. De vereiste verklaring over de *wettigheid* en de *rechtmatigheid* van de Europese uitgaven is nog nooit afgegeven. Doet een gemeente zo iets twee jaar, dan komt zij onder curatele. Maar in Europa heeft veertien jaar achtereen negatieve rapportering van de Rekenkamer geen politiek effect. Het komt zelfs niet meer in de media. Het zijn overigens vooral de regeringen die met het Brusselse geld (laten) sjoemelen. 'Over Europese samenwerking hangt een dermate geur van oncontroleerbaarheid, onafwendbaarheid en het *over u maar zonder u*, dat Europa de maat is geworden voor het bredere wantrouwen tegen de politieke elite', aldus Clingendael-onderzoekers Jan Rood en Mendeltje van Keulen.⁵

Daar komt bij dat de Europese Unie zwemt in het geld. Zo kon Commissievoorzitter Barroso onlangs vijf miljard euro 'kleingeld' ter plaatse tevoorschijn toveren voor het economisch herstelplan. Een ander voorbeeld. Ik ontving de brochure *Europa in Vlaams Brabant*: huis aan huis bezorgd, uitgevoerd in diepkleurendruk. Je wordt aangemoedigd een plattelandsverblijf te winnen, een vroegere keuterboerderij te bezoeken, een nieuw aangelegd wandelpad rond brouwerij Hoegaarden uit te proberen, of een moutainbikenetwerk, of te proeven van streekgerechten. Alles gefinancierd uit ruwweg 100 miljard euro die tot 2013 voor plattelandsontwikkeling beschikbaar is — miljarden die via de btw bij de consument zijn geïnd. 'De Rekenkamer herhaalt dat de uitgaven voor plattelandsontwikkeling bijzonder vatbaar zijn voor fouten', aldus het jaarverslag.⁶ Een op de drie van de 196 onderzochte projecten bevatte fouten. Daarvan is twee derde 'van ernstige aard', aldus de Rekenkamer. Zalm had gelijk, zo blijkt. Trouwens, waarom moet Europa bepalen hoe Schotland, Sicilië of de Peel er landschappelijk uitzien?

Veel mensen denken bovendien dat Brussel hen bedreigt. Toen ik vijftig jaar geleden mijn eerste kennis over de EEG opdeed dacht ik dat zij de risico's van arbeiders, boeren, gepensioneerden, vrouwen en andere zwakkere groepen ging verzachten. Vandaag is de EU in de ogen van de mensen geen *verzekeringspolis* meer. 'Men heeft het gevoel erop achteruit te gaan, juist als gevolg van Brussel', aldus onderzoekers van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Intussen bemoeien de Commissie en het Europees Parlement zich met alle details van ons bestaan. Dat irriteert. Ooit legde ik als Brussels correspondent een map aan 'Onzin', die snel volliep. Iedereen die deze landen kent wist dat Roemenië noch Bulgarije in 2007 rijp was voor toetreding. Hun toelating was de trofee van de Commissie-Barroso. Is het verstandig onze energie-installaties aan het buitenland te verpatsen? De vaste boekenprijs te verbieden, waardoor talloze boekwinkels verdwenen? Europese kwaliteitseisen voor ziekenhuizen te introduceren? Geen

koeienstront meer op de onze tulpenvelden toe te laten? Kinderveilige wegwerpaanstekers te verplichten? ‘Juffrouw’ af te willen schaffen omdat dit de ongehuwde status benadrukt? Europees campagne te voeren tegen overgewicht? De nationale kustwacht te vervangen door een bureaucratisch Europees wachtsysteem? Op kosten van de belastingbetaler vierhonderd hoogleraren permanent in te huren opdat zij het Europese geloof dagelijks verspreiden? Ik doe maar een greep uit mijn knipselmap met Brussels beleid en losse flodders. De Nederlanders zijn niet tegen Europa, maar wel tegen *dit* Europa. En het is vooral de Commissie die hiervoor verantwoordelijk is.

Europa is bovendien een jachtterrein van *belanghebbenden*. Het zal rond 1979 zijn geweest dat ik het congres van de Europese Beweging Nederland (EBN) bezocht en daar alleen maar belanghebbenden zag. Europese ambtenaren, hoogleraren, industriëlen, medewerkers van ngo’s, maar geen ‘gewone burgers’. Toen ik dat in de kranten waarvoor ik werkte schreef, overwoog de EBN een protest. Het kwam er echter niet van. Zo’n polemieklotte lokte de Europese elite niet. Haar technocratische benadering van het integratieproces was in die dagen nog succesvol en kon politisering missen. Ondoorzichtige besluitvorming kwam die belanghebbenden wel uit. Zij hingen jarenlang een mooi beeld van de EEG op via de trompe-l’oeil, de opgesmukte schets.

Als belangrijk verzachtend element geldt dat Nederland tot in de jaren negentig makkelijk praatte. Dankzij het systeem van onze vernuftige eurocommissaris Sicco Mansholt exporteerden wij massaal op basis van EEG-subsidies. Nederland was financieel tientallen jaren netto-ontvanger. Ons land trok zich op aan Europa in plaats van financieel bij te dragen.

Een andere handicap van de Unie is haar bureaucratie. De regelgeving waaronder wetenschappelijke onderzoekers, landbouwers, ngo’s, ondernemers, ja, iedereen die wat met Europa doet, lijden, is een nachtmerrie. Met 27 landen die allemaal hun eigen uiteenlopende belangen (moeten) najagen, kan het hoogstwaarschijnlijk niet anders. Maar dan moet dit wél gevolgen hebben voor het takenpakket dat je Brussel kunt toevertrouwen.

Ten slotte de ‘handicap’ dat de uitdagingen waarvoor West-Europa vijftig jaar geleden stond vandaag opgelost zijn. De Sovjet-Unie bedreigt ons niet meer en Duitsland al helemaal niet. De interne markt als motor van welvaart loopt lekker. De destijds beoogde Europese Politieke Unie (die de Haagse autonomie zou uithollen) lijkt achteraf niet nodig. We doen het namelijk al een halve eeuw zonder.

We zijn nu zestig jaar bezig met Europa. Enerzijds zijn we héél ver gekomen (zie de indrukwekkende canon opgesteld door de Europese Beweging). Anderzijds staan de deelnemende landen nog net zo op hun pon-

teneur als in 1959. Vijftig jaar geleden werd de steenkoolsector getroffen door overproductie. De Hoge Autoriteit, de voorganger van de Europese Commissie, wilde de crisis aanpakken. De Raad van Ministers wees dit echter af. De regeringen opereren vandaag nog steeds liever elk voor zich. Zij delen in crisistijd hun vitale financiële reserves niet, noch hun energiereserves of zelfs hun fiscale data. Bij de dreigende griep willen de EU-landen hun serum zelfs niet delen. De voorkeur voor nationale suprematie relativeert de betekenis van de Unie.

Maar je kunt die ervaring van 'eigen volk eerst' ook helemaal omdraaien. Juist dankzij Europa, het vangnet waarop de regeringen met hun problemen zo graag terugvallen, kunnen de landen zich afzonderlijk de genoemde vrijheden veroorloven. Dat belangrijke gegeven zien de eurosceptici wel over het hoofd.

Tot zover de 'zeven plagen' waaronder Europa lijdt. Plagen die ten dele de Unie onvermijdelijk blijven aankleven. Hoe daarmee te leren leven?

NATIONALE STAAT FLOREERT

Bij de start van de Europese integratie in de jaren vijftig werd de traditionele staat gezien als overleefd, gevaarlijk voor de vrede en (zeker in het geval van Nederland) te klein voor een welvaartsstaat. De stichters van het beoogde Verenigde Europa verwachtten dat de nationale staat verder zou verzwakken, zodat Brussel geleidelijk aan meer taken zou overnemen. Daarbij kwam onze grote afhankelijkheid van export, import en transitie via de havens. Ten slotte bleek de Europese Economische Gemeenschap al meteen een motor van ongekende welvaartsgroei. Zodra de EEG volop draaide, zo dachten de voorstanders van een federaal Europa,⁷ zouden de vakbonden, de werkgevers, landbouworganisaties en andere belangengroepen zich vanwege de voordelen bekeren tot Europa. De bevolking zou de betekenis van Nederland als natie gaan relativeren. Die verwachting berustte op de *spillover*-theorie (olievlekwerking) van het neofunctionalisme, die veel aanhang had. Dat het machtige Duitsland aldus in een Europees geheel zou vervagen was een bijkomend pluspunt.

Een halve eeuw later zijn die verwachtingen niet uitgekomen. De nationale staat bloeit. Europa telt sinds 1990 twintig nieuwe staten. Onze gehechtheid aan Nederland is voelbaar op Koninginnedag, maar ook rond het nationale voetbalelftal, Sinterklaas, het Wilhelmus, de Elfstedentocht, Philips, de Deltawerken, ons polderen en de koopman-domineemetafoor. De natie ontleent haar positie aan de bescherming die de 'Staat der Nederlanden' biedt tegen allerlei buitenlandse invloeden, de zorg voor banen, voor goed onderwijs, sociale wetgeving, veiligheid op straat, goede wegen,

openbaar vervoer en de gezondheidszorg. Europa speelt daar hoogstens een coördinerende rol. Wij spreken niet voor niets altijd over de krimp of de groei van ons *nationale* inkomen. Daar ligt het anker van ons bestaan. De 45-plusser die wakker ligt vanwege zijn job of bedrijf, of de oudere die niet meer de straat op durft vanwege de ‘rotjongens’, denkt niet aan ‘Brussel’. Niet de EU maar de nationale regeringen redden de banken. Van het economische reddingsplan na de kredietcrisis komt vijf miljard uit Brussel en 500 miljard van de EU-landen zelf. Loopt het economisch mis, dan kijkt iedereen naar Den Haag. Of neem het ingrijpende Europese klimaat- en energieplan. Dat ligt qua uitvoering vooral bij de afzonderlijke landen, evenals de Lissabon-agenda. Eigenlijk is dat verrassend. Destijds, voor de introductie van de euro, werd gezegd dat de deelnemers aan de EMU de mo-

De verworvenheden van de Europese Unie zijn bedoeld om natiestaten te continueren, niet om ze te verzwakken

gelijkheden verloren om nog een zelfstandige macro-economische politiek en een werkgelegenheidsbeleid te voeren.

Dat de staat vandaag bloeit, is echter wel te danken aan de successen van de Europese Unie. In tien jaar tijd realiseerde zij zoals bekend

a) de opname van tien arme ondemocratisch geregeerde landen, b) een stabiele eenheidsmunt die de rimram van nationale munten vervangt, en c) een kritische publieksdiscussie over Europa. Drie gebeurtenissen die een kwarteeuw geleden onvoorstelbaar waren. Ten diepste zijn deze verworvenheden echter bedoeld om de nationale welvaartsstaat te *continueren*. Dus niet om hem te verzwakken. Die conclusie geeft te denken.

NIEUW MOTIEF

De nationale staten hebben Europa dus iedere dag nodig om zich te handhaven. Het is precies andersom gegaan dan je vroeger op school leerde. Europa doet de oude natiestaat niet uitdoven, nee, die nationale staat gebruikt de Unie om haar autonomie in steen te beitelten. Dankzij Europa blijven grote landen zoals Duitsland, maar ook kleintjes zoals Luxemburg, soeverein. Zoals een thermosfles onzichtbaar je drank warm houdt, zo houdt het onzichtbare ‘Brussel’ de naties, groot en klein, lekker op de been.

Hoe vindt de politiek nu de weg om dit grote belang van de Unie haar burgers overtuigend uit te leggen?

De overheid moet véél meer laten zien dat onze jobs, bedrijven, pensioenen, voedsel, energie en andere essentiële elementen van het bestaan alleen houdbaar zijn onder de paraplu van Brussel. Dankzij de grenzeloze

euromarkt, uniforme douaneregels, de eenheidsmunt, uniforme handels-, milieu-, transport-, technologische, ja zelfs universitaire en migratienormen kan Nederland Europees opereren en tegelijk redelijk zelfstandig blijven. Dat geldt net zo voor Frankrijk, Duitsland en de andere landen. Neder-

Zie Europa als instrument in handen van de Nederlandse natie, en niet als een bedreiging

land moet tegenover de publieke opinie het integratieproces vanuit die invalshoek gaan benaderen.⁸ De WRR zegt 'dat een actieve bijdrage van nationale politici en beleidsmakers daarvoor essentieel is'. Zij moeten gaan schakelen tussen Den Haag en Brussel. Het fenomeen

van de overstap van de doorgewinterde Kamerleden Wim van de Camp en Hans van Baalen naar het Europees Parlement is hier interessant.

Zie Europa met andere woorden als instrument in handen van de Nederlandse natie, en niet als een bedreiging. Daarvoor is enig terugplooiën op het nationale wenselijk. Het maken van deze bocht vereist dat de Haagse politiek, het parlement, de adviesorganen en het middenveld inclusief de SER en de WRR meer focussen op wat Europa Nederland concreet oplevert.

Nederland moet, kortom, het Europese ideaal opnieuw gaan invullen. Laat de regering tegelijk alle activiteiten van de Unie kritisch doorlichten. 'Het huidige systeem met zijn grote geldstromen via Brussel is niet tot ver in de eenentwintigste eeuw verdedigbaar', aldus Jan Peter Balkenende in 2005. Aanzetten daartoe vormen de gedurfde landbouwpolitieke 'houtskoolschets' van LNV-minister Gerda Verburg en het CDA-plan om twintig procent op de Europese begroting te schrappen. Laat bovendien nagaan welke delen van het Europees beleid terugkunnen naar de hoofdsteden en hoe. Zulke initiatieven zullen ook publicitair goed uitpakken. Zet je die nationale dimensie voorop — 'Wat is goed voor Nederland?' — dan is Europa wél te verkopen. In die visie gebruikt Nederland Europa als dienstverlenend centrum om zo veel mogelijk een soevereine welvaartsstaat te blijven. Afficheer Europa als zodanig bij het publiek.

Honderd jaar geleden volgde Nederland de zogenaamde *zelfstandigheidspolitiek*. Die politiek kwam neer op een behendig streven naar handhaving van het bestaan van Nederland als soevereine natie in een onrustig Europa. Dat begrip ligt sinds 1940 in de mottenballen, maar is aan een herwaardering toe. Nadruk op het nationale belang past bovendien in de historische ontwikkeling van de Unie. Frankrijk jaagt al sinds president De Gaulle *l'Europe à la française* na, hét middel om de bevolking daar mee te krijgen. Duitsland ontwikkelt zich langs de EU tot *Zentralmacht* van Europa. België en Italië gebruiken Brussel om hun eigen gebrekkige gezag

te compenseren. Het uiteindelijke resultaat is overal hetzelfde: Europa als alibi van de nationale staat.

GEVAARLIJKE IDEALISTEN

Enkele jaren geleden publiceerde een aantal zelfbenoemde ‘erfgenamen van de vaders van Europa’ (Dehaene, Delors, González, Jenkins, Kohl, Schmidt, Van Miert) een wake-upcall. Zij willen de eurocommissarissen rechtstreeks verkiezen, de besluiten bij meerderheid nemen, en de economische politiek en het fiscaal, sociaal, energie-, wetenschappelijk en milieubeleid coördineren. En let maar op: zodra het Verdrag van Lissabon in werking treedt, steekt dit *sense of urgency*-geluid de kop op. Dat is al begonnen. Zie de voorgestelde Europese inkomstenbelasting. Of zie hoe Guy Verhofstadt, de voorzitter van de Europese liberalen, Europa in de schulden wil steken om de economie aan de praat te krijgen, een Europees leger en een economische regering op de been te brengen. Of neem Felipe González, voorzitter van de Europese Reflectiegroep, die een ‘ambitieuze herstart’ van de Unie bepleit.

Deze voornemens zijn gevaarlijk omdat Europa al dertig jaar lang onafgebroken praat over hervormingen. Dat is begonnen met het uitstekende *Report of the Three Wise Men Report* (Barend Biesheuvel, Edmund Dell en Robert Marjolin) uit 1979. Dit is later uitgelopen op institutioneel en constitutioneel navelstaren (met werkverschaffing voor duizenden Europese diplomaten) dat nu echt een pauze behoeft. Het publiek en de media hebben hun buik vol van onafgebroken praten over hervormingen die uiteindelijk vaak ook nog niet doorgaan. Hiervoor een ‘Twaalfjarig Bestand’ afkondigen is wenselijk. Dus eerst nu tien jaar werken met het Verdrag van Lissabon en dan pas weer beraad over verdragsherziening.

VIJF MEGAPROJECTEN

Wat nu wél nodig is om de spotlights te richten op vijf recente megaprojecten:

1. Het verteren (ook door het publiek) van de verdubbeling van het aantal EU-landen. Kernvraag: hoe de toetreders te leren zich in de EU in te passen?
2. Het door de crisis loodsen van de interne markt, de Monetaire Unie en de euro. Kernvraag: vindt Europa een veilig toezichtstelsel op de financiële instellingen?
3. Maatregelen tegen terrorisme, migratie en criminaliteit. De EU heeft deze problemen mede veroorzaakt door het afschaffen van de veilige

- landsgrenzen. Kernvraag: willen wij een vrijgevig asiel- en migratiebeleid?
4. Uitvoering van de Lissabon-agenda voor een sterke economie inclusief het energie- en klimaatpakket. Kernvraag: hoe krijgt Europa dit voor elkaar?
 5. Hervorming van het budget waarvan driekwart gaat naar landbouw en regionaal. Kernvraag: hoe groeit Europa naar een budget dat past in de eenentwintigste eeuw?⁹

Europa zit aan zijn grenzen. Daarom geen nieuw *grand design*. Maak wel af wat is besloten. Realiseer de zojuist genoemde projecten, ook omdat het publiek die allemaal wél lust. Bestrijd de perceptie 'meer Europa = beter Europa'. Leg 'voortaan meer nadruk op specifiek nationale belangen'.¹⁰ Kortom, een pleidooi voor een 'Oranje Europa' dat komend decennium inpoldert wat recent is overeengekomen en bewijst dat Nederland daarmee goed af is.

Noten

- 1 Jan Werts, *The European Council*. Londen: John Harper, 2008, verkrijgbaar bij Jongbloed Juridische Boekhandel, Den Haag, € 33,00.
- 2 Vrij vertaald naar een citaat van een hoge Commissiefunctaris in Liesbet Hooghe, *The European Commission and the integration of Europe. Images of governance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, p. 215.
- 3 Zie Jan Werts, 'De publieke opinie kan dit Europa niet meer volgen. Gezichtspunten van een Brussels correspondent', *Internationale Spectator* 50 (1996), nr. 9, pp. 441-447.
- 4 Brussel staat hier voor het machtscentrum van Europa en voor het onderhandelings spel tussen Commissie, Hof, Parlement, Raad plus aanverwante instellingen, zoals de Europese Centrale Bank. De burger beschouwt dit op goede gronden als één kluwen, genaamd 'Brussel'.
- 5 Mendeltje van Keulen en Jan Rood, 'Ook een Iers ja lost het probleem van de EU niet op', *Internationale Spectator* 62 (2008), nr. 9, p. 455.
- 6 *Publicatieblad van de Europese Unie*, C 286, 10 november 2008, p. 106.
- 7 De federalisten willen een Unie met

zware bevoegdheden als remedie tegen de volgens hen wankele natiestaat. Merkwaaardig toch dat zij geloven in een 'Bondsrepubliek Europa', die als staat toch dezelfde kenmerken — en dus ook de zwakke kanten — heeft als de nationale staat. De Europese Unie heeft overigens ook federale kenmerken, met overdracht van nationale autonomie naar de Commissie, het Parlement, het Hof, de Europese Centrale Bank, en dat is prima.

- 8 Een geslaagde poging deed voormalig D66-Europarlementariër Bob van den Bos, samen met Nico Wegter, met zijn boek *Europa. Wat heb ik eraan? Wat de EU concreet doet en waarom* (herziene versie; Den Haag: Bos, 2009).
- 9 Het buitenlands beleid van de Unie is hier weggelaten. Nederland wordt niet wijzer van integratie via zo'n buitenlands beleid op basis van meerderheidsbesluiten. Wij leveren dan Haagse manoeuvreerruimte in waarvoor weinig terugkomt. Het buitenlands beleid ontbreekt in deze prioriteitenlijst bovendien omdat de Unielanden daar op alle belangrijke buitenlandse onderwerpen nogal verdeeld zijn.
- 10 Bot, Bernard, 'Met overtuiging en berekening. Van zuiver naar realistisch multilateralisme', *Internationale Spectator* 60 (2006), nr. 11, pp. 547-551.

Burgers zullen de Europese idee nieuw leven moeten inblazen

In gesprek met Jacques Delors en Marcel Gauchet

door *Paul van Velthoven*

Redacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

Naar aanleiding van de teleurstellende opkomst bij de laatste Europese verkiezingen discussieerden Jacques Delors, oud-voorzitter van de Europese Commissie (1985-1995), en de politicoloog Marcel Gauchet voor Radio France Culture en het dagblad Libération over de oorzaken van de crisis in Europa en nieuwe kansen voor Europese samenwerking.¹ Volgens Delors kan het Europa van verschillende snelheden wederom uitkomst bieden. Delors en Gauchet verwachten dat vernieuwing van Europa niet van zijn instellingen zal komen, maar van zijn burgers.

Europa is de droom van de naoorlogse generaties, was een onbetwistbare verworvenheid, maar stuit nu getuige de opkomst bij de Europese verkiezingen op een desinteresse. Hoe valt die te verklaren?

DELORS ‘We moeten de geschiedenis van de Europese samenwerking niet vergeten. Als militant maar ook als bestuurder weet ik dat Europa een aangelegenheid was voor kleine kringen. Europa was altijd een project waarvan weinig mensen op de hoogte waren. Weinigen interesseerden zich er echt voor.

Natuurlijk waren er uitzonderingen. De passies liepen op toen Frankrijk de Europese Defensie Gemeenschap afwees, of bij het referendum over de Europese Grondwet. Dat gebrek aan belangstelling heeft verschillende oorzaken, maar de belangrijkste is dat de Europese Unie geen *agora* (gemeenschappelijk gedeelde publieke ruimte) is. Dus speelt het politieke debat zich af binnen nationale kaders. En daarbinnen schort het ook al aan politiek bewustzijn en burgerschap. Let wel, het Europese avontuur is gebaseerd op de herinnering, gemaakt voor de lange termijn. Welnu, onze samenlevingen worden be-

heerst door de tirannie van de korte termijn, de onmiddellijkheid. Als er geen herinnering is van wat zich in de geschiedenis heeft voorgedaan, en als men geen project heeft voor de lange termijn, kan de Europese Unie niet functioneren.'

'Maar er is meer aan de hand wat de malaise verklaart. De twee krachten die Europa hebben mogelijk gemaakt, waren de sociaaldemocratie en de christendemocratie. Ze hadden punten van overeenkomst. Veel mannen die een rol hebben gespeeld in Europa waren met een van deze beide politieke families verbonden. De christendemocratie is langzamerhand uitgedoofd. Zij heeft zich gedwongen gezien op te gaan in een opportunistisch centrumrechts geheel en de sociaaldemocratie zit in de problemen omdat ze gebaseerd is op twee compromissen. Het eerste is dat tussen kapitaal en arbeid. Welnu, het kapitaal is er, de organisatie van de arbeid is anders, dus hebben de vakbonden problemen om hun rol te vervullen. Het tweede compromis is dat tussen de staat en de markt. De nationale staten zijn voor een vergelijk daartussen niet langer toegerust. Er zijn grote multinationale ondernemingen die boven de nationale staten uitgaan. Deze compromissen op een hoger niveau weer tot stand brengen is geen eenvoudige zaak.'

'Klassiek rechts kan de rol van beide politieke stromingen niet voldoende overnemen. Dat blijkt alleen al uit het feit dat zelfs in de homogene Franse regering, wanneer er sprake is van een akkoord met Duitsland, er nationalistische uitbarstingen plaatsvinden. Verder is de Frans-Duitse relatie sterk veranderd. Wat Duitsland betreft ontkomt men er niet aan te zeggen dat de regering van Berlijn niet langer is die van Bonn. Groot-Brittannië is altijd afhoudend gebleven ten opzichte van Europa, dus iedere keer als men een doeltreffende Europese Commissie met belangrijke persoonlijkheden wilde

samenstellen of het budget vergroten, waren de Britten daarop tegen. En wanneer Fransen en Duitsers tegen zijn als gevolg van hun rechtse politiek is alles geblokkeerd. Zie hier enkele redenen waarom de zaak zo vastzit.'

GAUCHET 'Er bestaat een grote mate van overeenstemming bij de aangesloten landen over het succes van de Europese samenwerking, want degenen die zich er tegen verzetten, extreemrechts bijvoorbeeld, zijn marginaal. De frustratie richt zich daarentegen op de uitvoering. Voor welke waarden en beginselen dient men in te staan en welke resultaten wil men bereiken? Daar beginnen de vragen. We moeten stilstaan bij het moment waarop de Europese samenwerking tot stand kwam. Dat was om zich te verdedigen tegen de Sovjet-Unie. Een democratisch blok dat het hoofd moest bieden aan de dreiging van een totalitaire dictatuur. Daar is geen ander project voor in de plaats gekomen. Binnen de Europese instellingen wordt niet gediscussieerd over duidelijk verschillende alternatieven in politieke zin. De stappen die gezet worden zijn compromisjes van technische aard, een kwestie van onderhandelen, vaak complex en op discrete wijze gevoerd. Anders raakt de zaak verlamd. De meeste mensen kunnen zich daar niet druk over maken, laat staan dat ze daar enthousiast over kunnen worden. We moeten ons dus afvragen hoe we betekenis kunnen geven aan een project dat een groot succes is maar het fundament totaal is veranderd. Welke relatie is er nog tussen het Europa van de Zes van het begin en het Europa van de huidige 27 staten?'

DELORS 'In de erfenis van Europa vind ik op de eerste plaats terug wat voor mij in moreel en spiritueel opzicht het belangrijkste was: de oproep van Robert Schuman in 1950. Deze hield de vergiffenis en de belofte in. De vergiffenis aan de vijanden van gisteren voor de wreedheden die ze hadden begaan,

de belofte aan de komende generaties dat zij opnieuw zouden worden opgenomen in de internationale gemeenschap. Dat is voor mij de essentiële schok geweest, het moment waarop Europa een ziel kreeg.’

‘Bedenk verder dat het doel van de Europese samenwerking in eerste instantie politiek was. Drie keer is er geprobeerd om van Europa een politiek project te maken. De eerste keer was dat met de Europese Defensie Gemeenschap, de tweede keer toen men van de Zes een federatie wilde maken, en de derde keer met het Franse plan-Fouchet dat door de overige vijf landen werd verworpen. Sindsdien hebben we ons bepaald tot de economie en alles wat daar verder uit voortgekomen is, maar dat heeft geleid tot instituties die voor de buitenwereld moeilijk te bevatten zijn. Aan de ene kant zijn er de staten, die slechts een deel van hun soevereiniteit willen delen met andere staten, en aan de andere kant zijn er de permanente instellingen, het Europese Parlement, de Europese Commissie, die steeds het hele Europa voor ogen hebben. Met deze bijzondere constructie probeert men de Europese samenwerking handen en voeten te geven. Dat is niet eenvoudig. Tijdens de campagne voor de laatste Europese verkiezingen heeft men veel gesproken over het feit dat er compromissen moeten worden gesloten. Dat is binnen dat geheel onvermijdelijk en de aanvallen daarop zijn dan ook onredelijk. Wat daar bereikt wordt, is weinig in vergelijking met waartoe de nationale staten in staat zijn, ook al zijn daar coalities aan het bewind of in Frankrijk de cohabitation.’

Wat hebt u geleerd van de praktijk van het compromissen sluiten? In hoeverre is dat bruikbaar in de Europese praktijk?

DELORS ‘Het grote verschil is, lijkt me, dat in mijn tijd, de landen iets wilden krij-

gen van Europa, maar ook bereid waren om iets te geven. En ze legden aan hun bevolkingen ook uit dat ze iets wilden afstaan voor het geheel. Denk aan de invoering van de euro. Zestig procent van de Duitsers was daarop tegen. Kanselier Kohl heeft uitgelegd dat Duitsland het toch moest doen. Momenteel is de sfeer in Europa zo dat men wel iets wil krijgen, maar niets geven. Als men toch iets toegeeft gebeurt dat in een heimelijk compromis waarover niemand praat.’

GAUCHET ‘Europa is in zekere zin slachtoffer van zijn succes. Het bestaat namelijk uit de neutralisering van zijn machtsdimensie op internationaal vlak, nota bene op een continent waar vanaf het jaar 1000 de volkeren zich als het ware hebben ontdekt door voortdurend met elkaar de strijd aan te gaan. Dat heeft nu geen enkele betekenis meer voor de Europese burgers. Een van de mirakels van de opbouw van Europa is de gelijkheid van de naties. De kleinen hebben een even grote stem als de groten. Natuurlijk zijn bepaalde machtsverhoudingen blijven bestaan, maar dat is niet beslissend. Geen enkel klein land heeft het gevoel dat het wordt beroofd in een spel dat slechts de groten spelen. Dat is uniek in de geschiedenis. Maar in een context die wordt bepaald door de mondialisering keert die neutralisering van de machtsdimensie zich tegen Europa. Het blijkt een handicap. Europa heeft zich niet willen opvatten als de andere grootmachten in de wereld, zoals de VS, Rusland en grote opkomende landen in Azië. Tegenover hen bevinden we ons in een scheve situatie. Daardoor voelen de Europese burgers zich op wereldniveau niet vertegenwoordigd.’

Europa als soft power wordt dus niet begrepen door de Europese burgers?

DELORS ‘Men zou niettemin kunnen

nagaan in hoeverre *soft power* een rol speelt in de wereld. De Europese Unie is de machtigste vervaardiger van normen in de wereld en deze vinden ook elders weerklank. Ik wil stilstaan bij het fenomeen dat door de gevolgen van de mondialisering merkwaardig genoeg de van oorsprong machtiger landen van Europa ertoe gebracht zijn opnieuw te redeneren in klassieke machtstermen. Kijk maar hoe landen als Frankrijk, Duitsland, Engeland en Polen zich nu opstellen. De mondialisering heeft ze er niet toe gebracht om door middel van eenheid kracht uit te stralen. Als men de diplomaten en politici in Europa nu hoort praten, speelt de klassieke machtsreflex een grotere rol dan voor de val van de Muur.'

GAUCHET 'Dat is een feit. Omdat Europa niet heeft geantwoord op de situatie waarin het zich nu bevindt, zijn het opnieuw de afzonderlijke staten die de boventoon voeren. Groot-Brittannië op de eerste plaats, Duitsland in mindere mate maar zeker wel door zijn economische politiek, en ook Frankrijk. De Oostbloklanden spelen het spel mee van de Amerikaanse politiek tegen het gezamenlijke belang van Europa in. De vraag blijft: hoe kan Europa ingepast worden in de globalisering? Dat is de voornaamste uitdaging waar Europa nu voor staat, als men opnieuw betekenis wil geven aan het Europese project.'

De waarden terugvinden, Europa opnieuw een ziel geven. Wat ging er fout en hoe zouden we de huidige tendens kunnen keren?

DELORS 'Een zekere mate van verval van de democratie in de landen zelf versterkt volgens mij de Europese malaise. Het omslagpunt valt te situeren in 1992, toen het erom ging Europa verder uit te breiden, hetgeen ik onderschreef, maar ik heb er toen

op gewezen dat het Europese huis zelf op orde moest zijn. Een zekere verdieping zou noodzakelijk zijn, voorafgaand en parallel aan die uitbreiding. Dat is niet gebeurd. In het begin waren de landen van Oost-Europa wanneer men zo veel gedaan heeft gefascineerd door twee dingen: de NAVO en de liberale normen die het IMF en de Wereldbank bepleitten. Men had het over een *big bang*. Men wilde direct overstappen van een dirigistisch regime naar een regime van de vrije markt. Tot mijn grote droefheid heeft de EU toen niet blijk gegeven van zijn specifiek eigen karakter, die volgens een Duitse formule omschreven is als een sociale markteconomie. Die landen raakten gedesillusioneerd. Op dat belangrijke moment heeft Europa kansen gemist. Toen had er minstens ook een institutionele verdieping moeten komen

.....
'*Gauchet: 'Ik denk niet dat de verbetering kan komen van de kant van de Europese instellingen'*

en Europa had zijn waarden moeten verdedigen als essentieel element van de aantrekkingskracht voor de Oostbloklanden.'

GAUCHET 'Europa hervormen, het betekenis geven, is het moeilijkste. De huidige instellingen zijn van betekenis, maar men slaagt er niet in ze verder te ontwikkelen. Men weet feitelijk niet wat die verdieping zou moeten inhouden. Men praat veel over de vergroting van de rechten van het Europees Parlement, maar ik vraag me af of het een goed idee was, dit parlement. Men wilde daarmee het democratisch tekort dichten, maar dit parlement beraadslaagt niet en kan niet uit verschillende beleidsopties kiezen. De Europese Commissie stelt ons voor ande-

re problemen. Ze is het slappe aftreksel van de politici op nationaal niveau. De meeste leden vallen niet op, met uitzondering van iemand als Bolkestein over wie men zo veel gesproken heeft. In de financiële crisis heeft men commissarissen aan het werk gezien die niet erg leken opgewassen tegen hun taak. Als de Europese landen naar Brussel geen mensen afvaardigen van niveau, dan is de Commissie onzichtbaar voor de burgers. Maar ik denk niet dat de verbetering kan komen van de kant van de Europese instellingen. Ze zal van de burgers van Europa moeten komen, die zullen ontwaken en met nieuwe ideeën moeten komen.'

DELORS 'Ik ben het met die laatste opvatting volledig eens. Het reveil moet van de naties en hun interne discussies komen. Men moet ophouden met Brussel overal de schuld van te geven. De begrensdheid van de Europese instellingen is nu eenmaal een feit. Jean Monnet had al in de gaten dat een systeem dat half federaal, half intergouvernementeel is op een gegeven moment niet productief genoeg meer zou zijn. Zover zijn we nu. Maar de oplossing ligt niet in een vlucht naar voren, zij is veel moeilijker te vinden.'

'Sinds 1950 gaat het debat over Europa over de vraag: hoe kan het overleven, hoe kan men de neergang van het continent stuiten? Die vraag heeft zijn uitwerking op economisch vlak niet gemist. Op het politieke vlak is de dreiging met het wegvallen van de Koude Oorlog verdwenen. Sindsdien benadert elk land de wereld met behulp van nationalistische reflexen. Maar feitelijk gaat het nog steeds om het overleven of de neergang van het Europese continent. Europa zal daarvoor uit zichzelf de middelen moeten vinden. Overal waar ik in Europa rond kijk, overal zijn de Europeanen radeloos over de globalisering. De reactie is: zich terugtrekken, de natie weer omarmen. Dit

mechanisme heeft een maatschappij als de Nederlandse totaal getransformeerd. Deze tolerante maatschappij, gefundeerd op het constante samenleven van katholieken, protestanten en niet-gelovigen is plotseling bevangen geraakt door een fobie voor immigratie. Veertig jaar geleden zou dat daar volstrekt ondenkbaar zijn geweest. Er is dus sprake van diepgaande veranderingen. Kijk dus niet meer uitsluitend naar de economie, maar naar de veranderingen die zich in de Europese landen hebben voorgedaan. Die afschuw voor de globalisering weet men tot nu toe niet onder controle te krijgen.'

Is de Europese Unie niet beter uitgerust dan de Verenigde Staten tegenover de mondialisering, omdat bepaalde problemen al zijn geregeld?

GAUCHET 'Europa ondergaat de schok van de mondialisering dieper dan enig ander gebied in de wereld, vanwege zijn openheid en door de schok die deze mondialisering betekent voor zijn eigen cultuur. Dat betekent niettemin ook een voordeel. De Europeanen zijn vertrouwd met de rest van de wereld. Zij weten hoe de wereld ge-

Delors: 'De Nederlandse samenleving is totaal bevangen door een fobie voor immigratie'

bruikt moet worden. Dat vloeit voort uit de geschiedenis van het Europese continent en van zijn cultuur. Dat is een cultuur van het ontdekken van de rest van de wereld. De Europeanen hebben een unieke inspanning geleverd om de rest van de wereld te begrijpen. Dit alles betekent een groot voordeel. De VS hebben ten opzichte van Europa een

zeer sterk afwijkende relatie met de rest van de wereld. Ze is gericht op een universalisme van een ethnocentrische inslag. Wat goed is voor de VS, is goed voor de rest van de wereld, vinden ze. Ze zeggen steeds: als u ons systeem overneemt, lopen de zaken vanzelf beter. Een grote handicap voor de Amerikaanse politiek is momenteel dat ze in intellectueel opzicht maar ook qua beschaving veel minder op diezelfde mondialisering kunnen inspelen. De Europeanen hebben in dat opzicht een voorsprong.’

Hoe kan Europa collectief weer op de kaart worden gezet?

DELORS ‘Wat ons weer optimistisch zou kunnen stemmen over Europa is het onderzoek naar een nieuw ontwikkelingsmodel, waarin klimaat en energie en onze wijze van leven in een samenhangend geheel kunnen worden gezien. De Commissie heeft daarvoor een voorstel gelanceerd dat door de landen is aanvaard. Het gaat erom zonder in dromen te vervallen te zoeken naar het juiste ontwikkelingsmodel, een nieuwe manier om prestaties te berekenen waarbij men zich rekenschap geeft van de kosten van de groei. Dat gaat heel duidelijk boven het louter economische uit. In dit opzicht ligt Europa voorop op anderen en is het vanuit intellectueel gezichtspunt beter gepositioneerd dan anderen. Dat is een eerste positief punt. Een tweede dat men niet moet verwaarlozen is het goede werk van het Europees Parlement. Als het meer in verbinding stond met de nationale parlementen, zou men in het nationale debat iets meer van Europa kunnen laten doorklinken.’

‘Een andere kans is de uitdaging van de financiële ontsporing. Dat is veel minder eenvoudig. Er is een plan gelanceerd dat een macrofinancieel aspect en een microfinancieel aspect omvat. Het laatste blijft de compe-

tentie van de staten, en het macrofinanciële aspect moet voorwerp worden van breed Europees overleg. Men zou moeten toewerken naar een Europese autoriteit op het terrein van de financiële regulering. Daar is grote behoefte aan.’

‘Ik wil daarnaast wijzen op een aantal mogelijkheden tot vooruitgang. Tijdens de verkiezingscampagne in het voorjaar werd weer volop gesproken over het federale Europa. Geen enkel Europees land wil echter opnieuw delen van zijn soevereiniteit afstaan aan Europa. Wat is dan mogelijk? Aan de ene kant hebben we naties die niet zullen verdwijnen. Maar de besluitvorming zal federaler moeten worden dan nu het geval is. Nu kan een enkel land de goedkeuring van een verdrag tegenhouden. Dan zou er een ontsnappingsclausule moeten zijn die zegt van; oké, u wilt niet volledig met ons meegaan, gaat u dan maar elders heen. Een ander belangrijk punt, want dat heeft in het verleden duidelijk gewerkt, is differentiëring, de mogelijkheid voor een aantal landen om vooruit te gaan en zo de dynamiek van het geheel in stand te houden. Als deze differentiëring er niet geweest was, hadden we Schengen niet gehad, het vrije verkeer van personen, en dan zou de euro er ook niet geweest zijn. Op het moment dat de euro werd voorgesteld waren er slechts twaalf landen die dat wilden. Hadden die dan op alle anderen moeten wachten? Het doet me goed dat mevrouw Merkel onlangs heeft gezegd tot versterkte samenwerking (*coopération renforcée*) te willen komen, bijvoorbeeld op het terrein van de energie. De 27 landen van de EU zullen dat niet aanvaarden. Maar moet ieder voor zich dan met Poetin en Medvedev gaan onderhandelen over de aankoop van Russisch gas? Men spreekt enerzijds van een gemeenschappelijke buitenlandse politiek, en anderzijds blijkt men niet in staat een dergelijk probleem op te lossen. Dif-

ferentiëring is het enige middel om zonder de bevoegdheden ingrijpend te veranderen nieuwe dynamiek te geven aan Europa. De Duitse minister Genscher had daarvoor een goede formule: “Geen enkel land kan worden verplicht verder te gaan dan het wil, maar die landen mogen niet kunnen verhinderen dat de anderen verder willen gaan.”

GAUCHET ‘Als Europa een toekomst heeft dan ligt die bij de volkeren die ze samen uitmaken. De vereniging van Europa was het project van een elite. De vraag is nu hoe de volkeren apart zich daarvan meester kunnen

maken. Als het talent voor democratisering in Europa zich weer manifesteert, als van die kant het dynamisme weer terugkeert, dan komen daar ook de nieuwe maatschappijprojecten uit voort, veel meer dan waartoe politieke organen in staat zijn. Tot nu toe hebben de volkeren niks gevraagd aan Europa. Europa is voor hen opgebouwd, maar zonder dat zij daarin gekend werden. Ze genieten van zijn weldaden. Aan hen moet het initiatief opnieuw toekomen. De toekomst van Europa hangt van hen af, de revitalisering van het Europese project komt van die kant.’

Noot

1 Radio France Culture, 26 juni 2009.

De euro: munt zonder staat en draagvlak

Weinigen hebben de politieke gevolgen van de invoering van de euro voorzien en geaccepteerd. Alleen inbreuken in de soevereiniteit in de vorm van verdergaande economische en politieke samenwerking kan van de euro een blijvend succes maken en onze Europapolitiek effectief en invloedrijk maken. Vechten tegen Brusselse windmolens in naam van de nationale identiteit geeft die invloed niet.

door *André Szász*

De auteur was lid van de directie van De Nederlandsche Bank (1973-1994) en hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam (1990-2000). Hij is lid van de Commissie Europese Integratie van de Adviesraad Internationale Vraagstukken.

BIJ ALLE SOMBERHEID SINDS 2007 KLONK periodiek ook een positief geluid: goed dat we tijdens de kredietcrisis de euro hadden. Anders waren de noodzakelijke reddingsmaatregelen veel moeilijker geweest, en bovenop alle narigheid hadden we ook nog onderlinge valutacrisis gehad.¹ Dat is waar, doch een halve waarheid. Het is waarschijnlijk dat we dan valutaonrust zouden hebben, omdat de markt er terecht van zou uitgaan dat bij onze uiteengroeiende economieën de onderlinge wisselkoersen op den duur niet te handhaven zouden zijn. Zij zou daarop anticiperen, met als gevolg een voortdurende marktversturende onzekerheid over de wisselkoersen en een permanent hogere rente in landen met een zwakkere munt. Nu kan dat niet. Dat zegt echter niet dat het uiteengroeien van de economieën nu geen kwaad kan. Uiteindelijk zijn aanpassingen onvermijdelijk. Maar dan zijn de onevenwichtigheden al zo groot en de aanpassingen zo pijnlijk, dat de lasten niet alleen gedragen kunnen worden door de landen die daaraan schuld zijn. De Europese Centrale Bank zal moeten inspringen, en zo ook de sterkere landen. Het verdrag sluit dat uit, ‘maar onder druk wordt alles vloeibaar’.

Het was om te voorkomen dat zulke situaties konden ontstaan dat het verdrag ‘buitensporige overheidstekorten’ verbiedt: maar die verdragsverplichting — uitgewerkt in het stabiliteits- en groeipact — kan in de praktijk

niet worden afgedwongen en is daardoor niet effectief. Ik doel niet op de grote overheidstekorten van dit en volgend jaar die een reactie zijn op de kredietcrisis. Zulke afwijkingen zijn aanvaardbaar mits hun tijdelijkheid geloofwaardig is. Dat is niet zo bij landen die ook vóór deze crisis hun verplichtingen niet serieus namen. De scheidslijn tussen landen die ze naleefden en die

Politiek en publiek hebben zich er weinig rekenschap van gegeven waarom de euro werd ingevoerd en wat zijn implicaties zijn, laat staan dat deze ook worden aanvaard

er lak aan hadden loopt dwars door het euroblok. Dat was vanaf het begin de zorg van de landen die met de aanvaarding van de euro een stabiele nationale munt opgaven.

Een fundamenteel probleem is dat politiek en publiek zich er weinig rekenschap van gaven *waarom* de euro werd ingevoerd en wat zijn *implicaties* zijn, laat staan dat deze ook worden aanvaard. In die zin ontbreekt het onmisbare draagvlak, niet te verwarren met gewenning.

POLITIEKE REDENEN VOOR DE EURO

De echte redenen zijn politiek. Frankrijk insisterde op monetaire integratie, omdat het een door Duitsland gedomineerde monetaire politiek onaanvaardbaar vond. Door de monetaire besluitvorming over te hevelen van het nationale naar het Europese vlak zag het de mogelijkheid tot monetaire medezeggenschap. Duitsland ging akkoord. Het was zich bewust van de weerstand die zijn omvang, ligging en verleden opriepen en wenste daarom politieke integratie. Gezien de Franse eis was monetaire integratie een voorwaarde die eerst vervuld moest worden.

Politieke overwegingen domineerden ook bij de achtereenvolgende Duitse bondskanseliers. ‘Währungspolitik ist (auch) Aussenpolitik’, schrijft Helmut Schmidt in zijn memoires, en de invoering van het Europees Monetair Stelsel in 1978 merkt hij aan als ‘einen hochpolitischen, gesamtstrategischen Fortschritt in Richtung auf Integration und Autonomie Westeuropas’.² Nog explicieter was hij — naar dit jaar bekend werd — destijds tijdens een bezoek aan de Bundesbank om steun te krijgen voor zijn monetaire plannen. Hij wees op het verband met Duitslands buitenlandse politiek, kwetsbaar door twee factoren: de open oostelijke flank (Berlijn),

en Auschwitz.³ Niet minder politiek dacht zijn opvolger Helmut Kohl, die — eveneens binnenskamers — invoering van de euro aanmerkte als tegen Duitse belangen, toevoegend: ‘Aber dieser Schritt sei politisch wichtig, denn Deutschland brauche Freunde.’⁴ De Franse oud-minister van Buitenlandse Zaken Hubert Védrine beseftte dit: ‘Kohl a fait avec la monnaie unique la plus grande concession qu’on puisse demander à un Chancelier allemand.’⁵ Wel moest, om vervanging van de mark door de euro voor het Duitse publiek aanvaardbaar te maken, de euro even stabiel worden als de mark was. Daartoe diende aan drie condities te zijn voldaan. De Europese Centrale Bank moest onafhankelijk zijn en prijsstabiliteit als primaire beleidsdoelstelling hebben, de nationale overheidsfinanciën moesten structureel in evenwicht zijn en landen die toch in moeilijkheden zouden komen mochten niet op redding door de anderen rekenen.

MONETAIR EN FINANCIËEL BINNENLAND

Al voordat de kredietcrisis eind 2008 in alle hevigheid losbarstte en overheden tot omvangrijke steunmaatregelen aan banken dwong, werden de verdragsverplichtingen overtreden. In Frankrijk maakte Sarkozy duidelijk met naleving geen haast te zullen maken. Italië had er nooit haast mee. De lidstaten gingen de crisis dan ook in met sterk uiteenlopende posities.

In juni 2009 herbevestigde de Europese Raad in een verklaring nog eens ‘its strong commitment to sound public finances and to the Stability and Growth Pact’, en wees op de noodzaak van een betrouwbare en geloofwaardige exitstrategie uit de inmiddels alom sterk oplopende tekorten. Maar juist aan die betrouwbaarheid en geloofwaardigheid doen de feiten van vóór de crisis afbreuk. In dat licht doet de verklaring van de top denken aan wat *The Economist* schreef over een eerdere, vergelijkbare aankondiging: ‘wishful thinking masquerading as policy’. Uitspraken van bondskanselier Merkel geven blijk van ook bij haar bestaande twijfel. Begin juli waarschuwde ook Wouter Bos dat de begrotingsdiscipline in Europa onder grote druk staat en de begrotingsregels in gevaar zijn. Hoe de geloofwaardigheid te herstellen?

Prioriteit voor prijsstabiliteit was voor Duitsland — zoals ook het Duitse constitutionele hof in 1993 stelde — grondslag voor zijn deelneming. De condities moesten die garanderen. Het niet naleven ervan zou op den duur ernstige gevolgen kunnen hebben. Duurzaamheid van de euro vereist dan ook, dat aan de vraag hoe naleving van aangegane verplichtingen zo nodig kan worden afgedwongen meer aandacht wordt gegeven dan tot nu toe het geval was. Terecht stelde DNB-president M.W. Holtrop in 1963 dat de munt een attribuut is van de soevereiniteit. Landen met een gemeenschappelijke munt zijn daarmee in feite monetair en financieel elkaars binnenland ge-

worden. Het zou dan ook voor de hand liggen de oplossing te zoeken in verdergaande politieke integratie. Traditioneel is dat het Duitse standpunt.

Ook de Nederlandse regeringen dachten lange tijd in die richting. Minister-president Kok noemde invoering van de euro ‘aan de ene kant de afronding van een proces, maar tegelijkertijd het begin van de verdere vervolmaking van Europa als politieke eenheid’. En terugblikkend in een afscheidsinterview in *de Volkskrant*: ‘Maar slechts weinigen begrepen hoe ingrijpend de implicaties zouden zijn voor de politieke integratie.’⁶ Zijn opvolger Balkenende schreef in 2002: ‘Einde aan de vrijblijvendheid, einde aan de onvervulde beloften en een einde aan het ongestraft niet naleven van regels. Nodig is een geloofwaardiger en meer verplichtende aanpak. [...] Alleen een ondubbelzinnige keuze voor een sterk en federaal Europa met hervormde instituties kan een antwoord zijn op de vraagstukken die zich in het Europa van vandaag en morgen voordoen.’⁷

HOE HET NIET NALEVEN VAN REGELS OP TE LOSSEN?

Sinds het referendum van 2005 wordt dit niet meer herhaald, eerder het tegendeel: zelfs het woord integratie is in officiële uitspraken door samenwerking vervangen. Maar zulke dubbelzinnige keuzen lossen het probleem van het ongestraft niet naleven van regels niet op. Wat dan wel?

Op kortere termijn zou men kunnen denken aan procedurele veranderingen. Als voorbeeld — meer niet — noem ik een destijds afgewezen voorstel van Hans Tietmeyer, oud-president van de Bundesbank, om in het kader van de procedure voor buitensporige tekorten ‘de bewijslast om te draaien’ en voorstellen van de Europese Commissie aan de Raad aangenomen te verklaren als niet een meerderheid van de Raad deze had afgestemd.⁸ Onder Schröder en Chirac hadden Duitsland en Frankrijk ervoor gezorgd, dat een door de Commissie voorgestelde waarschuwing aan deze landen (door hun regeringen kennelijk serieus genomen) geen meerderheid in de Raad kreeg. Zelf een blokkerende meerderheid te vinden zou hun moeilijker zijn gevallen.

Op langere termijn is meer nodig. Duitsland en Nederland stonden vanaf het begin op het standpunt dat een monetaire unie moet berusten op een economische unie om duurzaam te zijn. Het verdrag is op die visie gebaseerd. In de praktijk hebben we een monetaire unie maar geen werkelijke economische unie, omdat de laatste — met name de aangegane verplichtingen inzake de overheidsfinanciën — de kern raakt van de nationale soevereiniteit. Was het alleen ter wille van de euro, dan zouden de lidstaten geen verdere inperking van hun soevereiniteit aanvaarden. Maar er zijn meer redenen om dat te doen.

De Amerikaanse inval in Irak en de Russische inval in Georgië illustreren dat Europa zich niet kan veroorloven geen effectievere buitenlandse politiek op te bouwen. De kredietcrisis illustreert ook aan ons de gevolgen van een Amerikaanse houding die al decennialang bewust externe repercussies afwijst als beperkende factor voor het interne beleid, daartoe in staat gesteld door de internationale rol van de dollar. In de jaren zestig en zeventig trachtte vooral continentaal West-Europa, toen Amerika's belangrijkste crediteur, hierin in het kader van discussies over hervorming van het internationale monetaire stelsel verandering te brengen, maar onderlinge verdeeldheid maakte dat ineffectief. Nu steigeren de Aziatische crediteuren, maar zonder eensgezinde Europese steun zal dat evenmin effect sorteren. Als de Verenigde Staten na de huidige crisis geen hoge prioriteit geven aan schuldafbouw door meer te besparen, kan dat alleen door meer te infleren. Een dollarcrisis is dan niet uit te sluiten. Politieke druk op het Amerikaanse beleid om die te voorkomen vergt een solide euroblok met de mogelijkheid van een grotere internationale rol van de euro als drukmiddel. Aan de gevolgen van een grotere Amerikaanse inflatie zou Europa zich alleen kunnen onttrekken door de euro tegenover de dollar te laten appreciëren, wat moeilijker wordt naarmate de Europese economieën meer uiteengroeien en door appreciatie verschillend worden getroffen. Kortom, zowel toekomstige crisispreventie als, mocht dat niet lukken, beheersing van de gevolgen vereisen een betere beleidscoördinatie door naleving van aangegane verplichtingen.

TOEKOMST VAN DE EURO

Tot welke conclusies leidt deze beschouwing ten aanzien van de toekomst van de euro? 'Gelovige Europeanen', bij wie hoop telkens triomfeert over

De euro wordt alleen een succes als wordt beseft dat hij ook kan mislukken

ervaring, sluiten mislukking van de euro uit, omdat niemand zich die kan veroorloven. Dat laatste ben ik met hen eens. Maar de geschiedenis kent nogal wat voorbeelden van zaken die niemand zich kon veroorloven en die toch gebeurden, zodat ik

daarin geen waarborg zie. De euro wordt alleen een succes als wordt beseft dat hij ook kan mislukken. Over scenario's daarvan kan men speculeren. Grote overheidsschulden, die het gemakkelijkst zijn te hanteren bij meer inflatie. Een Duits publiek, dat zich dan bedrogen voelt, populistische partijen die daarop inspelen. Hier geldt waar Jelle Zijlstra onze gesprekken over zulke scenario's mee placht te besluiten: 'Het loopt toch altijd anders!'

Nederland kan ertoe bijdragen de euro tot een succes te maken, zoals het er eerder toe bijdroeg hem tot stand te brengen. De euro staat niet op zichzelf, maar is onlosmakelijk verbonden met de verdere politieke vormgeving van Europa. President Sarkozy stelde in zijn eerste grote publieke presentatie van zijn buitenlandse politiek tegenover Franse ambassadeurs: ‘De constructie van Europa blijft de absolute prioriteit van onze buitenlandse politiek.’⁹ Voor Duitsland geldt dat ook. Alleen al die feiten maken het ook tot onze prioriteit. Nederland heeft behoefte aan een Europapolitiek die niet alleen inhoudt wat we niet willen (geen superstaat!), maar ook wat we dan wel willen. Alleen dan kunnen we op de constructie van Europa invloed hebben. Vechten tegen Brusselse windmolens in naam van de nationale identiteit geeft die invloed niet. Of wij het integratie noemen dan wel samenwerking, waarschijnlijk zal die vormgeving zich afspelen in wat Van Middelaar noemde de ‘tussensfeer’ tussen het intergouvernementele en het communautaire,¹⁰ waarin ook de monetaire samenwerking zich ontwikkelde die ten slotte in de euro uitmondde. Daarin zal ook de mogelijkheid om de naleving van aangegane verplichtingen zo nodig af te dwingen beter geregeld moeten worden: niet alleen omdat een stabiele euro voor ons essentieel is, maar ook omdat voor zijn duurzaamheid een blijvende aanvaarding in Duitsland onmisbaar is. De taak van regering en politieke partijen is om standpunten in te nemen en daarvoor bij het publiek het nodige draagvlak te verwerven. Zo is het in de binnenlandse politiek. Zo moet het ook zijn waar het gaat om onze Europapolitiek.

Noten

- 1 ‘Banken gered dankzij Sarkozy’. Interview met Bernard ter Haar, plaatsvervangend thesaurier-generaal en directeur Financiële Markten op het Ministerie van Financiën, *NRC Handelsblad*, 26 juni 2009.
- 2 Helmut Schmidt, *Menschen und Mächte*. Berlijn: Siedler, 1987, p. 196; en *Die Deutschen und ihre Nachbarn*. Berlijn: Siedler, 1990, p. 232.
- 3 David Marsh, *The Euro. The politics of the new global currency*. New Haven: Yale University Press, 2009, p. 84.
- 4 *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik*, 1998, p. 638.
- 5 Hubert Védérine, *Les mondes de François Mitterrand. À l'Élysée 1981-1995*. Parijs: Fayard, 1996, p. 564.
- 6 nos, *De Nacht van de Euro*, 1 januari 2001, Nederland 2; *de Volkskrant*, 24 juni 2002.
- 7 Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek*. Soesterberg: Aspekt, 2002, pp. 136-137.
- 8 Hans Tietmeyer, *Herausforderung Euro. Wie es zum Euro kam und was er für Deutschlands Zukunft bedeutet*. München/Wenen: Hanser, 2005, p. 237.
- 9 ‘Le discours de politique étrangère de Nicolas Sarkozy’, *Le Monde*, 27 augustus 2007.
- 10 Luuk van Middelaar, *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2009.

Mensenrechten als bindmiddel voor de Europese Unie

De Raad van Europa houdt zich al jaren met succes bezig met de behartiging van mensenrechten, zozeer zelfs dat hij onder zijn werklust dreigt te bezwijken. Inmiddels heeft ook de Europese Unie de mensenrechten als werkerrein ontdekt. Eigenbelang speelt hierbij een belangrijke rol, omdat tekortkomingen in de ene lidstaat onmiddellijk kunnen leiden tot problemen in andere lidstaten. Als de Unie erin slaagt een geloofwaardig en effectief mensenrechtenbeleid te ontwikkelen, dan zou dat wel eens een enorme bijdrage kunnen leveren aan een hernieuwd enthousiasme voor het Europese ideaal.

door *Rick Lawson*

De auteur is als hoogleraar Europees recht verbonden aan het Europa Instituut van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

...ça vous concerne: vous verrez bien que ça vous concerne.¹

DE BEZWERING WAARMEE DE AUTEUR Jonathan Littell zijn roman *De welwillenden* opent, is om meer dan één reden toepasselijk. Littell kruipt in de huid van de dader en vertelt het verhaal van SD-officier Max Aue op een wijze die de lezer niet loslaat, en ook niet los *mag* laten: het inferno van de Tweede Wereldoorlog gaat ook u aan. Maar het valt niet mee om die boodschap over te brengen – Littell neemt er ruim 900 bladzijden voor – en dat is precies ook het dilemma van de Europese integratie. Hoe maken we duidelijk dat Europa ook u aangaat?

Zoals Luuk van Middelaar elders in deze CDV uitgebreider beschrijft, vormde de Europese samenwerking in eerste instantie een reactie op ‘de’

oorlog — dat wil zeggen: een oorlog die inmiddels alweer bijna zeventig jaar achter ons ligt, en die steeds krachtiger verhalen nodig heeft om weer tot leven te worden gebracht. Als motor van de Europese integratie verliest de oorlog onvermijdelijk aan vermogen. Littell draagt zijn boek op aan de doden, maar met het verstrijken van de tijd kan men de levenden niet *blijven* voorhouden dat zij overlevenden zijn. Is er dan een ander dragend ideaal, is er een perspectief dat de toegevoegde waarde van ‘Europa’ scherp zichtbaar maakt?

Die vraag heeft geen eenduidig antwoord. In de afgelopen zestig jaar heeft de Europese integratie immers verschillende vormen aangenomen, en iedere organisatie tobt met haar eigen zingevingsvraagstukken. Neem de NAVO. Sinds de val van het IJzeren Gordijn zoekt de organisatie naar een nieuwe missie, en lijkt zij haar bestemming eerder *out of area* te vinden dan in de verdediging van onze eigen grenzen. Het is ironisch te constateren dat deze zoekende NAVO in Nederland een stuk minder omstreden is dan de NAVO uit de tijd van de kruisraketten, toen ze nog wel duidelijke doelstellingen had. Maar misschien is de verklaring daarvoor slechts dat de NAVO er in het publieke debat gewoon niet meer zo toe doet. Dat laatste geldt wellicht nog sterker nu er geen landgenoot meer aan het roer staat.

Ook de Europese Unie is zoekende. Maar anders dan bij de NAVO is dat altijd wel een karaktertrek van Brussel geweest. De missie van de Unie is geleidelijk verbreed en verdiept, van de vervlechting van de kolen- en staalindustrie tot beleidsterreinen als milieu en politiesamenwerking. Die geleidelijkheid is doelbewust gekozen, maar vormt meteen het existentiële probleem van de Unie. Zeker, het was een meesterzet van Schuman om, op 9 mei 1950, het initiatief te nemen voor concrete samenwerking tussen Frankrijk en Duitsland, zonder te proberen het einddoel te definiëren. Maar het gevolg is wel dat, bij gebrek aan consensus over het einddoel, er steeds weer gekrakeel losbarst over de richting waarin de Unie zich moet bewegen. Een ander gevolg is dat het niet zo duidelijk is hoe het succes van de Unie moet worden gemeten. De Unie heeft geleverd wat zij in eerste instantie *moest* leveren, en meer dan dat — een gemeenschappelijke markt, stabiele voedselproductie, vrij verkeer van werknemers, een gemeenschappelijk handelsbeleid, de euro enzovoort — maar dat wordt eenvoudig voor kennisgeving aangenomen. De aandacht is inmiddels allang verschoven naar spannende onderwerpen als het klimaat en de bestrijding van terrorisme. Dat zijn ook grensoverschrijdende vraagstukken die om een Europees antwoord vragen. Maar als iemand op de zeepkist klimt om schamper te constateren dat de Unie alweer geen vuist heeft gemaakt op deze terreinen, wordt meestal maar in het midden gelaten of de EU wel de benodigde instrumenten heeft mee-gegrepen om een rol van betekenis te spelen.

STIL VERDRIET IN STRAATSBURG

Al zoekende is de Unie ook op de mensenrechten gestuit. Op het eerste gezicht lijkt dat een recente ontdekking; zo werd eind 2007 het EU-Grondrechten agentschap te Wenen opgericht. Feit is dat de mensenrechten al werden genoemd in het Verdrag van Maastricht (1993), en daarvóór al door het EG-Hof van Justitie werden erkend, maar in de laatste jaren is er sprake van een stroomversnelling. Het Verdrag van Amsterdam, dat in 1999 in werking trad, voorzag in sancties tegen EU-lidstaten waar zich ernstige schendingen van mensenrechten voordoen. Het Verdrag van Nice (2000) voegde daar de mogelijkheid aan toe van preventieve actie bij een ‘duidelijk gevaar’ van schendingen. Tegelijkertijd aanvaardde de Unie haar eigen Grondrechtenhandvest. Aanvankelijk was dit slechts een politieke verklaring, maar in de Europese Grondwet, en daarna in het Verdrag van Lissabon, werd aan het Handvest een juridisch bindende status toegekend.

Al doende komt de EU de Raad van Europa tegen, en erg vrolijk is die ontmoeting niet. Opgericht in 1949, met het doel de mensenrechten en de rechtsstaat te bevorderen, is de Raad van Europa eigenlijk altijd in de schaduw van de Europese Unie blijven staan. Wie kent de club met 47 lidstaten? Wie weet dat er in het kader van de Raad van Europa ruim tweehonderd verdragen zijn afgesloten, ter bescherming van minderheden, ter bestrijding van corruptie, mensenhandel en terrorisme? In elk geval lijkt onze minister van Buitenlandse Zaken niet tot de kenners te behoren — volgens een hardnekkig gerucht ging de nieuwe Mensenrechtenstrategie van de minister aanvankelijk zelfs volledig voorbij aan de Raad van Europa. De (Nederlandse) nummer 2 van de organisatie kwam zelfs speciaal naar Den Haag om de bewindsman aan haar bestaan te herinneren.² Ook onze huidige minister van ocw behoort niet tot de ingewijden: in zijn vorige leven als columnist schreef hij eens verbouwereerd dat hij tot de ontdekking was gekomen dat er maar liefst *twee* Europese organisaties zijn.

En toch, ook al blijft het soms onopgemerkt — de Raad van Europa heeft meer dan genoeg om trots op te zijn. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) is in veel opzichten een succesverhaal. Geen enkel ander internationaal tribunaal behandelt zo veel zaken (zo’n 40.000 per jaar); geen enkel ander mensenrechtenorgaan heeft zo’n verfijnde jurisprudentie opgebouwd; en geen kan bogen op zo’n enorme invloed. Kortom: de rest van de wereld *praat* over mensenrechten, maar in Straatsburg maken ze er werk van.

Hier hebben we dus een organisatie die haar bestaansrecht ontleent aan aansprekende idealen. De waarden die het Hof beschermt — het folterverbod, de vrijheid van meningsuiting, het recht op een eerlijk proces — zijn

immers universeel en actueel. En de gestage stroom arresten maakt de toegevoegde waarde van het Hof wel duidelijk. Of het nu gaat om het Nederlands asielbeleid, de ontbinding van de Welvaartspartij in Turkije of het optreden van het Russische leger in Tsjetsjenië: het is goed dat we een laatste arbiter hebben die, los van allerlei nationale preoccupaties, kijkt of een staat wel in het gareel is gebleven.

Toch gaat het niet goed met het Hof. Allereerst dreigt het EHRM slachtoffer van zijn eigen succes te worden. Het handelt dan wel heel veel zaken af, maar krijgt er nog veel meer binnen. Momenteel zijn er ruim 100.000 zaken bij het Hof aanhangig; de werkvoorraad loopt op met 1500 zaken *per maand*. Wachtlijnen zijn dan niet te vermijden — ook bij ernstige schendingen van mensenrechten laat een arrest vaak vier tot vijf jaar op zich wachten, en soms aanzienlijk langer. Goede raad is duur — en een goede Raad van Europa zou ook aanzienlijk meer geld mogen kosten. Maar daarover moeten de lidstaten het eens worden, en dat is niet het geval.

Daarnaast is het zorgwekkend dat de lidstaten zich steeds minder van het Hof lijken aan te trekken. Kritiek is van alle tijden, daar niet van. ‘Ludicrous’, noemde Michael Heseltine, op dat moment de rechterhand van John Major, het arrest McCann-Verenigd Koninkrijk (1995). ‘Niet uit te leggen’, vatte Berlusconi het arrest Saadi-Italië (2008) samen. Nog bondiger was *The Sun*: ‘Euro clowns’. Maar vaak gaat het stof al snel weer liggen, en gaat men over tot de orde van de dag. Erger is dat uit recente cijfers blijkt dat 37 staten uiterst traag zijn bij het naleven van de arresten van het EHRM.

Het is onder deze bewolkte hemel dat in februari 2010 een speciale topconferentie zal plaatsvinden in het Zwitserse Interlaken. Op de bijeenkomst zullen de staten het eens moeten worden over de toekomstige rol van het Hof, en over de middelen die daarvoor ter beschikking worden gesteld. Dat is een technische discussie, maar vooral een politiek vraagstuk van jewelste. Hier hebben we dan een goed functionerende Europese instelling, die uiterst belangrijk werk doet, maar onder de werkdruk dreigt te bezwijken. Waar is de *sense of urgency*? In de meeste hoofdsteden blijft het oorverdovend stil, en de onderhandelingen ter voorbereiding van Interlaken worden plichtmatig en op laag ambtelijk niveau gevoerd. Als dat niet verandert, krijgen we in de komende maanden te zien hoe het Straatsburgse Hof effectief wordt gesmoord.

DE EU EN MENSENRECHTEN

Moeten we het dan zó opvatten dat de EU met de mensenrechten aan de haal gaat, terwijl het Straatsburgse Hof hijgend in de touwen hangt? Feit is dat de Raad van Europa met enig chagrijn kijkt naar de toenemende

belangstelling van Brussel voor de mensenrechten. Geld speelt daarbij een rol. Het steekt Straatsburg natuurlijk dat het eigen jaarbudget gelijkstaat aan het bedrag dat EU in pakweg *twaalfuur* uitgeeft.³ Dat verklaart ook waarom men in Straatsburg niet de vlag uithing toen de EU zijn eigen

Tekortkomingen in de ene lidstaat kunnen onmiddellijk leiden tot problemen in andere lidstaten

Grondrechtenagentschap oprichtte.⁴ Geen blijdschap over de komst van een bondgenoot in de strijd voor de mensenrechten – maar wrevel over het ruime budget dat het Agentschap toegemeten kreeg en vrees over doublures. En als de Raad van Europa in september 2009

een conferentie organiseert met de titel *What future for human rights and democracy in Europe?*,⁵ wordt de EU nadrukkelijk niet uitgenodigd. Erg zelfverzekerd komt dat allemaal niet over.

Interessanter is de vraag waar die warme belangstelling van Brussel voor de rechten van de mens vandaan komt. Is het een pr-stunt? Hoopt men eurosceptis te overwinnen door de altijd populaire mensenrechten in te zetten? Ik denk het niet – de verklaring ligt dieper. Met name op het terrein van justitie wordt steeds duidelijker dat samenwerking uiteindelijk slechts mogelijk is als de lidstaten erop kunnen vertrouwen dat de rechten van de mens overal worden nageleefd. Twee voorbeelden maken dat duidelijk. Het Europees Aanhoudingsbevel (EAB) maakt het gemakkelijk om verdachten van de ene lidstaat over te dragen aan de ander. Lange uitleveringsprocedures zijn zo overbodig, en dat komt goed uit in een situatie waar criminelen, niet langer gehinderd door grenscontroles, gemakkelijk van de ene lidstaat naar de andere kunnen uitwijken. Maar ‘werkt’ zo’n systeem wel als iemand moet worden overgedragen naar een land waar de gevangenis smerig zijn, het voorarrest vaak jaren duurt, en een goede advocaat maar moeilijk te krijgen is? Men zou hopen van niet.

Een ander voorbeeld betreft asielrecht. In juni 2009 oordeelde het EHRM dat de detentieomstandigheden van asielzoekers in Griekenland ver onder de maat zijn. Prompt dienden tientallen asielzoekers een klacht tegen Nederland in bij het Hof. Tegen Nederland? Ja: ze waren indertijd via Griekenland de Unie binnengekomen en doorgereisd naar Nederland. Op grond van de zogenoemde Dublin-verordening zouden ze worden teruggestuurd naar Griekenland om daar een asielverzoek in te dienen. De betrokkenen verzetten zich daartegen: gegeven de abominabele omstandigheden in Griekenland was Nederland verplicht, zo betoogden zij, hen niet terug te sturen naar dat land.

De voorbeelden maken duidelijk dat tekortkomingen in de ene lidstaat

onmiddellijk kunnen leiden tot problemen in andere lidstaten. Anders gezegd: als de Europese Unie gaat kijken naar de mensenrechten, dan komt dat voort uit een ander motief dan bij de Raad van Europa. Straatsburg beschermt de mensenrechten in wezen uit fatsoen, en omdat de geschiedenis ons nu eenmaal leert dat de opkomst van een dictatuur vroeg of laat het hele continent in het verderf kan storten. Maar dat laatste voelt toch aan als een theoretisch gevaar, en het eerste lijkt te impliceren dat het EHRM er vooral is om *andere* landen in het gareel te houden. Dat is een ernstig misverstand, en de Raad van Europa verdient werkelijk alle steun. Maar wat daar ook van zij: bij de Unie werkt het anders. Daar speelt plotseling nationaal eigenbelang mee. Een smerige gevangenis in Polen betekent dat wij met een verdachte blijven zitten. En zo wordt de vermaning van Littell — *ca vous concerne* — opeens een constatering.

Als die analyse klopt, valt te verwachten dat de Unie de komende jaren nog fors zal inzetten op de mensenrechten. Veelzeggend is het recente voorstel van Barroso om een lid van de Commissie specifiek met mensenrechten te belasten. Daarmee is de race niet gelopen, en er zal allicht verzet zijn van lidstaten die niet willen dat ‘Brussel’ zich nu ook al met de gevangenis gaat bemoeien. Een uitsluitend op de mensenrechten gerichte organisatie zal de Unie ook niet worden. Dat hoeft ook niet, want daar is de Raad van Europa al voor. Maar als de Unie erin slaagt een geloofwaardig en effectief mensenrechtenbeleid te ontwikkelen, en voldoende politieke druk kan opbouwen om concrete verbeteringen af te dwingen, dan zou dat wel eens een krachtige impuls kunnen leveren aan een hernieuwd enthousiasme voor het Europese ideaal.

Noten

- 1 J. Littell, *Les Bienveillantes*. Parijs: Gallimard, 2006, p. 11 (Nederlandse vertaling: *De welwillenden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2008).
- 2 R.A. Lawson, “De Raad van Europa is meer dan het Hof!” Interview met Maud de Boer-Buquicchio’, *NJCM Bulletin / Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten* 33 (2008), nr. 5, pp. 610-615.
- 3 In 2009 bedraagt het budget van de Raad van Europa ongeveer 205 miljoen euro; de EU heeft zo’n 136 miljard te besteden.
- 4 Fel verzet tegen het Agentschap wordt geleverd door onze Eerste Kamer, onder aanvoering van haar leden René van der Linden (destijds tevens voorzitter van de Parlementaire Vergadering van de Raad van Europa) en Eric Jurgens (destijds prominent lid van diezelfde vergadering).

De Europese idealen: wervend project of dode letter?

Binnen zes decennia is er binnen de Europese Unie veel meer bereikt dan de grondleggers van het Europese gedachtegoed voor mogelijk hadden gehouden. Ook toont het Rijnlandse sociaaleconomische model meer dan ooit zijn kracht. De Europese Unie zal haar externe dimensie moeten versterken en zich niet al te halsstarrig moeten opstellen in landen met een slecht mensenrechtenrapport.

.....
door *Yves Leterme*
.....

Minister van Buitenlandse Zaken van België.

DE EU: EEN 'WORK IN PROGRESS'

In de jaren vijftig van de vorige eeuw ontstond het samenwerkingsverband van zes landen waaruit de huidige Europese Unie van 27 lidstaten is voortgekomen. Bijna zestig jaar later is de Europese Unie uitgegroeid tot een globale speler die een voorbeeld van integratie is geworden voor andere regio's. We hebben in deze zes decennia doelstellingen bereikt waarvan de grondleggers van het Europese gedachtegoed enkel konden dromen: een duurzame vrede op het Europese continent, een douane-unie die het vrij verkeer van goederen tussen de lidstaten garandeert, de Schengenzone die tot de afschaffing van de grenscontroles heeft geleid, een Europese munt waarzonder we nog zwaarder getroffen zouden worden door de huidige economische en financiële crisis, en een actief Europees buitenlands en defensiebeleid dat Europa een krachtige stem geeft in de wereld.

Deze evolutie in Europa vond plaats tegen de achtergrond van een snel veranderende wereld: tientallen koloniën verkregen hun onafhankelijkheid, terwijl andere staten uiteenvielen, de Koude Oorlog en het IJzeren Gordijn ontstonden en verdwenen weer, de ontwikkelingen inzake inter-

nationale handel, mobiliteit en de technologische mogelijkheden zorgden voor een nooit geziene globalisering.

We hebben dus met de EU een lange weg afgelegd in deze gewijzigde mondiale context. Dit betekent echter niet dat we nu zelfgenoegzaam mogen terugkijken en voortaan op onze lauweren kunnen rusten. Als het lange wordingsproces van de Europese Unie en recent nog het Verdrag van Lissabon iets aantoon, dan is het wel dat Europa een ‘work in progress’ is. Maar of en hoe dit werk voortgezet moet worden, wie de leiding op zich mag nemen van deze constructiewerken en wat het resultaat ervan moet zijn, daar bestaat veel minder duidelijkheid over. Er wordt wel eens gezegd dat Europa geen idealen meer heeft. Deze uitspraak dient genuanceerd te

*Ons Rijnlandmodel is
superieur aan het neoliberalerale,
Angelsaksische model*

worden. Het is wel waar dat de grote stappen in de ontwikkeling van de Europese Unie telkens gebeurden met een belangrijk gemeenschappelijk doel voor ogen waarnaar we samen toe konden werken. En vaak zorgde een belangrijke Europese

Raad voor een katalysatoreffect bij het tot stand komen van dat soort projecten. Zo’n dynamiek ontbrak de afgelopen jaren soms, maar anderzijds worden nog steeds talrijke initiatieven ontwikkeld die cruciaal zijn voor het verdere Europese integratieproces. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan het Stockholm Programma in het domein van justitie en binnenlandse zaken en natuurlijk de innovatieve institutionele wijzigingen in het Verdrag van Lissabon.

UITDRAGEN WAT ONS BINDT

Het feit dat de Europese idealen tegenwoordig minder op de voorgrond lijken te komen, toeschrijven aan welbepaalde Europese landen of leiders zou fout zijn. Zelfs België en Nederland, twee pioniers van de Europese integratie, hebben vandaag in meerdere domeinen een verschillende kijk op Europa en de wereld. Daarbij gaat het ook, maar niet uitsluitend, om fundamentele kwesties als de oorlog in Irak of de verdere integratie en verdieping van de Europese Unie. Wat de Europese dimensie betreft, wil ik graag aan de hand van een paar voorbeelden aantonen dat we er goed zouden aan doen om de vele gemeenschappelijke basiselementen die onze beide landen binden, meer te appreciëren en in Europees en internationaal verband beter in de verf te zetten.

Begin dit jaar schreef ik een boek over het Rijnlandmodel, het sociaal-economische model dat in de meeste West-Europese landen wordt toege-

past.¹ Daarin toon ik aan dat ons model superieur is aan het neoliberale, Angelsaksische model. Het Rijnlandmodel levert de beste economische, sociale en ecologische prestaties en biedt de beste waarborgen om welvaart te creëren en rechtvaardig te spreiden. Ons model hecht veel belang aan het overleg tussen overheid, vakverenigingen en werkgeversorganisaties. Het ziet de vrijemarkteconomie als motor voor welvaartscreatie maar laat de overheid toe om via sociale correcties iedereen zo veel mogelijk gelijke kansen te geven en extra zorg te besteden aan hulpbehoevenden. In dit sociaaleconomische model gaat maximale vrijheid van het privé-initiatief gepaard met persoonlijke verantwoordelijkheid. Het staat in contrast met het Angelsaksische model, dat de afgelopen 25-30 jaar het economische denken, leren en doen al te zeer beheerste. In dat model is het individueel belang de maat der dingen, de optelsom van de individuele belangen het algemeen belang. Daarom werd overregulering deregulering (terecht) en zelfregulering die oversloeg naar non-regulering met alle kwalijke gevolgen van dien.

Ons overlegmodel, de gedeelde verantwoordelijkheden tussen overheid, groeperingen en individuen, heeft niet alleen verdiensten op economisch vlak. Het is ook een stevige basis om een Europese samenleving op te bouwen. De problemen waarmee de Europese Unie te maken krijgt, vormen immers te grote uitdagingen voor elke lidstaat afzonderlijk. Samen kunnen België en Nederland symbool staan voor het succes van dit Rijnlandmodel en bepaalde aspecten ervan ook uitdragen als een voorbeeld voor de rest van Europa en de wereld.

Een tweede voorbeeld is de Benelux. De Benelux speelde decennialang een voortrekkersrol in de EU, eerst als douane-unie, nadien als een economische unie. De Benelux was hét voorbeeld van de Europese integratie. Wanneer de grote Europese landen het onder elkaar niet eens raakten, keken ze naar de Benelux omdat haar positie vaak het resultaat was van een compromis tussen de verschillende standpunten.

De afgelopen jaren waren de verwezenlijkingen van de Benelux door de opeenvolgende stappen in het Europese integratieproces echter overschaduwed. Daarom is de ondertekening van het nieuwe Beneluxverdrag in juni van dit jaar zo belangrijk. Dit verdrag, dat een nieuwe dynamiek aan de Belgisch-Nederlands-Luxemburgse samenwerking geeft, moet de Benelux in staat stellen om opnieuw een drijvende kracht te worden in de Europese besluitvorming. Om dit doel te bereiken zouden we bijvoorbeeld kunnen werken aan de versterking van de bestaande Beneluxconcertatie, voorafgaand aan belangrijke Europese bijeenkomsten en de verdere uitbreiding van de dialoog met andere Europese landengroepen (zoals de Baltische staten en de Visegradlanden), om tijdig de positie van de Benelux uiteen te zetten.

TEKORTKOMINGEN IN DE EUROPESE EXTERNE DIMENSIE

Niet enkel België en Nederland hebben veel gemeen. Door de uitbreidingsgolf van de afgelopen jaren en de problemen die deze evolutie met zich meebracht, vergeten we wel eens dat er veel meer is dan de oude en nieuwe Europese lidstaten bindt dan ze zelf beseffen of willen toegeven. Wij hantieren hetzelfde maatschappelijk waardepatroon, zijn verenigd in ons respect voor democratische principes, kunnen terugvallen op een (weliswaar niet identiek) systeem van sociale zekerheid, streven naar duurzame ontwikkeling en werken in een sociaal-gecorrigeerde markteconomie. De EU mag daarom niet herleid worden tot structuren, instellingen en regelgeving. Ze is veel meer.

De som van deze en andere aspecten maakt de EU tot een uniek gegeven in de wereld. Andere westerse landen, waaronder de Verenigde Staten, delen natuurlijk met ons bepaalde van de zojuiste vermelde elementen, maar verschillen tegelijk in enkele andere belangrijke facetten. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het Europese socialezekerheids- en gezondheidssysteem, waar vele Amerikanen ons om benijden en waarnaar president Obama nu met veel moeite het Amerikaanse model probeert te spiegelen. Een ander voorbeeld is het Europese klimaat- en energiepakket van 2007, waarmee een cruciale stap gezet werd in de strijd tegen de opwarming van onze aarde en de lat veel hoger gelegd werd voor toekomstige inspanningen van onze niet-Europese partners.

Het Europese succesverhaal blijft echter niet beperkt tot vooruitstrevende concepten of ideeën. Ook de harde cijfers bewijzen dat de EU een succesverhaal is. Als grootste economisch handelsblok dwingen we respect af bij andere economische grootmachten. Onze verregaande economische en monetaire integratie inspireert overigens ook andere regio's. ASEAN, de associatie van 10 Zuidoost-Aziatische landen, wil naar het voorbeeld van de EU tegen 2020 een eengemaakte markt tot stand brengen.

Waarom zijn we dan ondanks deze vele sterke punten en troeven vaak niet in staat om ons economisch gewicht en internationaal aanzien beter in ons voordeel te benutten? Daarvoor kunnen verscheidene redenen aangehaald worden. Eerst en vooral is er onze interne verdeeldheid, die ons vaak parten speelt. Dit merken we goed in onze relaties met China. Peking is bijzonder goed in het inspelen op interne meningsverschillen in de EU. Maar wanneer dezelfde EU in de Wereldhandelsorganisatie (wto) dan bij monde van de Commissie eensgezind optreedt, toont China plotseling veel meer respect voor onze positie.

Om de tweede reden te illustreren, kan er ook verwezen worden naar de Europese vertegenwoordiging in de wto: het probleem van de repre-

sentativiteit van de EU in internationale multilaterale instellingen. De EU wordt in de Verenigde Naties vaak wel aanzien als een ‘honest broker’, maar we slagen er maar niet in om de Europese stem binnen de VN te versterken. Eén Europese zetel in de VN-Veilighedsraad blijft natuurlijk voorlopig een utopie, maar intussen kunnen we zeker meer bereiken door bijvoorbeeld een nauwer overleg te organiseren tussen permanente en niet-permanente leden van de VN-Veilighedsraad enerzijds en de andere EU-landen anderzijds.

Als de EU een volwaardige en geloofwaardige internationale speler wil zijn, is ook een daadkrachtiger en efficiënter optreden in het buitenland noodzakelijk, en dit zowel op politiek als op militair vlak. Dat de EU in staat is om deze politieke rol op zich te nemen, bleek bijvoorbeeld nog onder het Franse voorzitterschap in de kwestie-Georgië. De vraag is of dit ook mogelijk geweest zou zijn indien een kleiner Europees land op dat moment het voorzitterschap zou uitgeoefend hebben. Ook op militair vlak heeft de EU de voorbije jaren al veel inspanningen geleverd. In het kader van het Europese Defensie en Veiligheidsbeleid (EVDB) hebben de lidstaten gezamenlijk al meer dan 20 civiele en militaire missies op verschillende continenten opgezet: van de Balkan tot Congo, Georgië en Afghanistan. Dit aantal zal in de komende jaren enkel nog toenemen. Toch blijft ook hier een aantal pijnpunten, onder meer wat de inzetbaarheid en uitrusting van de strijdmachten van de Europese lidstaten betreft.

De vierde en laatste reden is van institutionele aard, maar kan in zekere mate een antwoord bieden op de drie eerder vermelde tekortkomingen van de EU: de noodzakelijke institutionele verdieping van de Europese Unie door middel van het Verdrag van Lissabon. Door de introductie van een stabiele voorzitter van de Europese Raad, de creatie van de gemeenschappelijke functie Hoge Vertegenwoordiger/Vicecommissaris en de oprichting van een Europese diplomatieke dienst moet het Europese buitenlands beleid een duidelijker gezicht en een consistentere invulling krijgen. Deze elementen zijn een absolute must als de EU in de multipolaire wereld van morgen een geloofwaardige speler wil zijn.

EUROPESE IDEALEN VERSUS *Realpolitik*

Als we het over Europese idealen hebben, hoeft het niet enkel om historische verdragen of grote mijlpalen te gaan. De realiteit van elke dag toont ons immers dat het integratieproces ook vooruitkomt door bescheidenere stappen, die minder vaak de geschiedenisboeken halen. Het langzame proces van toenadering in de justitiële wetgeving of het asiel- en migratiebeleid van de EU-lidstaten is bijvoorbeeld geen kwestie van grote Europese

bijeenkomsten, maar van talloze kaderbesluiten en urenlange besprekingen in diverse comités en werkgroepen.

Bij het nastreven van de Europese idealen mag ook de realiteit niet uit het oog verloren worden. De Amerikaanse schrijver en filosoof Henry David Thoreau zei hierover: 'If you have built castles in the air your work need not be lost; that is where they should be. Now put foundations under them.' Een goed voorbeeld hiervan is de mensenrechtenproblematiek. Europa mag vanzelfsprekend geen compromissen sluiten op het vlak van mensenrechten. Respect voor de mensenrechten en democratische en rechtsstatelijke principes is een fundamenteel onderdeel van de Kopenhagen-criteria en van het Europese externe beleid. Maar moeten we hierbij ook niet enkele nuances aanbrengen? Wanneer we ons te halsstarrig opstellen in onze relaties met landen met een slecht mensenrechtenrapport, lopen we dan niet het risico dat de dialoog afgebroken wordt en dat eventuele positieve ontwikkelingen hierdoor geblokkeerd worden? Men kan zich afvragen of we er niet goed aan doen om steeds een pragmatische houding te blijven aannemen en de dialoog met dergelijke landen in stand te houden.

Pragmatisme mag echter niet leiden tot een beleid waarin enkel belangen en macht centraal staan. Dat er binnen een Europese Unie van 27 lidstaten gelukkig nog ruimte is voor principes en idealen, blijkt uit de Nederlandse houding, gesteund door België, inzake het Europese Stabilisatie- en Associatieakkoord met Servië. Deze kwestie toont aan dat individuele landen nog steeds het verschil kunnen maken zonder hun idealen en principes te verloochenen.

EUROPA EN DE BURGER

Of het nu om grote idealen en projecten gaat, of over het dagelijkse overleg tussen lidstaten, instellingen en belangengroepen: de EU moet opnieuw meer toenadering zoeken tot haar burgers. De problemen omtrent de goedkeuring van het Verdrag van Lissabon moeten ons doen beseffen dat de EU door haar complex en vaak weinig transparant besluitvormingsproces vaak niet meer aanslaat bij de bevolkingen. Vele Europeanen voelen zich vandaag de dag niet meer met Europa verbonden. Ze zijn in hun denken geen 'Europeanen' geworden. We besteden middelen en geld om het Europese gedachtegoed uit te dragen naar derde landen, maar de europeanisering van de Europeanen zelf staat nog in haar kinderschoenen. De allereerste zorg voor elk politiek project is dat het aanslaat bij de bevolking. Een Europees integratieproces zonder breed geschraagde steun onder de Europese volkeren is gedoemd te mislukken. Hoe moeten we dit doel bereiken? Antwoorden op deze vraag is niet eenvoudig, maar laat me alvast enkele suggesties aanreiken.

Europa heeft opnieuw nood aan wervende projecten waarachter niet enkel de politici maar ook de burgers zich kunnen scharen omdat ze er de concrete voordelen van zien. De euro en de creatie van de Schengenruimte waren voorbeelden van dergelijke projecten. De Europese Grondwet had ook een belangrijke symbolische waarde kunnen hebben, maar heeft net daarom helaas niet de kansen gekregen die hij verdiende. Achter de stappen die we zetten als antwoord op de uitdagingen, moet een project steken, een visie op de samenleving en op de plaats van Europa in de wereld.

Het feit dat eerst de Grondwet en nadien het Verdrag van Lissabon in verscheidene lidstaten negatief onthaald werden, heeft ongetwijfeld ook te maken met de onbekendheid, het ver-van-mijn-bedkarakter van het Europese besluitvormingsproces. We moeten daarom meer inspanningen doen om de bevolking, jong en oud, bewust te maken van de politieke processen én van de grote uitdagingen die met de Europese eenmaking gepaard gaan. Een dergelijk bewustwordingsproces bij brede bevolkingsgroepen genereren, is geen eenvoudige zaak. In dit verband is een belangrijke rol voor het onderwijs weggelegd. Ook in de media blijft Europa te veel een ‘specialisme’, voer voor een aantal geïnteresseerden, maar ver weg van de *mainstream*-berichtgeving — tenzij er spectaculaire mislukkingen te rapporteren vallen.

Ook moeten we nadenken over de rol van de civiele maatschappij. Er was een periode waarin Europa jongeren en volwassenen aansprak, en die tal van Europese verenigingen voortgebracht heeft waarin het debat over de Europese integratie levendig werd gevoerd. Dat ziet men thans te weinig. De oprichting van dergelijke verenigingen zou meer moeten worden gestimuleerd op alle niveaus van de samenleving, want slechts in verbondenheid kan de mens zijn talenten ontwikkelen, ook zijn talent om Europeaan te zijn.

Ten slotte moet de EU, maar hetzelfde geldt natuurlijk voor het nationale niveau, zich meer concentreren op de problemen die de mensen van vandaag, de Europeanen van vandaag, terecht bezighouden. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om uitdagingen van de globalisering, zoals economische groei en tewerkstelling, en de klimaatproblematiek. De huidige financiële en economische crisis is in dit verband een goede testcase. We hebben kunnen vaststellen dat we zonder Europa en de euro de financiële crisis niet konden beheersen of beheren zoals we dat tot nu toe gedaan hebben. Via een vergadering van de eurogroep op het niveau van staats- en regeringsleiders en nadien van de Europese Raad, slaagden wij erin om op Europees niveau meer coherentie en coördinatie te brengen in de maatregelen die op nationaal vlak werden genomen. Maar tegelijk moeten we nuchter blijven: Europa heeft eigenlijk niet meer gedaan dan nationale maatregelen gecoördineerd en zodoende een opbodsituatie vermeden. De EU had wellicht

dus nog meer kunnen doen, en een nauwere samenwerking op economisch en financieel vlak is zeker aan de orde.

SAMEN SCHRIJVEN AAN HET EUROPESE VERHAAL

Europa opnieuw dichter bij de burger brengen zal ongetwijfeld een werk van lange adem zijn. Maar is de hele Europese constructie ook niet een werk van lange adem? De afgelopen zes decennia heeft het Europese integratieproces heel wat obstakels en tegenslagen gekend, maar laat ons niet vergeten wat we al bereikt hebben: dankzij Europa kennen wij op het continent nu al zestig jaar vrede en is er een houding gegroeid van samenwerking, ter verbetering van de welvaart van de Europeanen, eerder dan van concurrentie en overvleugeling. Dankzij Europa hebben wij een economische integratie tot stand gebracht die historisch haar gelijke niet kent. Onze studenten kunnen overal in Europa gaan studeren – zonder enig probleem. En als zij afgestudeerd zijn, kunnen zij overal gaan werken. Dankzij het gemeenschappelijke landbouwbeleid hebben wij nog een landbouwsector die competitief is, het veiligste voedsel ter wereld voortbrengt en veel werkgelegenheid creëert. Het mededingingsbeleid waakt met succes over de concurrentie op onze gemeenschappelijke markt. Het regionale beleid liet toe om regio's met ontwikkelingsachterstand versneld op niveau te brengen en ongelijkheden weg te werken.

Natuurlijk is alles nog niet perfect. De EU kan en moet intern nog beter functioneren, moet naar buiten toe eensgezinder optreden. Ze dient haar boodschap duidelijker uit te dragen naar de burger. Maar verder bouwen aan deze Europese constructie is een taak voor ons allemaal: voor politici, ambtenaren en experts, maar ook voor de burgers, wij allemaal, door een actieve interesse voor het Europese verhaal. Europa moet blijven nadenken over zichzelf. Wat wil de Europese Unie betekenen in de wereld en voor de bijna 500 miljoen Europese burgers? Welk Europa willen we? Deze reflectie is in ieders belang. We moeten ze dus zelf uitdragen, ook en vooral in landen waar de burgers zich kritischer opstellen ten aanzien van de EU. Slechts op die manier kan de EU een wervend project blijven dat burgers van de 27 lidstaten bindt, inspireert en engageert.

Noten

- 1 Yves Leterme, *Het Rijnlandmodel. Voor een duurzame en sociale welvaart*. Leuven: Van Halewyck, 2009.

‘Ik zeg niet dat Europa te deftig is, maar het heeft er wel trekjes van’

In gesprek met Wim van de Camp

door *Theo Brinkel & Jan Prij*

Theo Brinkel is als Hoofd Fundamentele Voorlichting verbonden aan de Nederlandse Defensie Academie. Hij is oud-redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*, en gastredacteur van het onderhavige nummer. Jan Prij is redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*.

‘Vraag mij nu nog niet hoe het bevalt in het Europees Parlement. We hebben net vier weken gedraaid. Daarna was het reces. Het echte werk begint pas in september.’ Dat zegt Wim van de Camp, leider van de delegatie Europarlementariërs van het CDA die sinds de Europese verkiezingen van afgelopen juni deel uitmaken van de fractie van de Europese Volkspartij. Hij begint – met enthousiasme – te vertellen wat zijn eerste indrukken zijn.

VAN DE CAMP ‘Als je met parlementariërs uit Midden- en Oost-Europa praat, weet je niet wat je overkomt. Ik heb Vytautas Landsbergis ontmoet, de eerste president van Litouwen na de onafhankelijkheid van het land van de vroegere Sovjet-Unie. Nu is hij lid van het Europees Parlement. Ik heb ook een uur in de bus gezeten met de Pool Jerzy Buzek, de nieuwe voorzitter van het Europees Parlement. Beiden zijn lid van de Europese Volkspartij. Voor hen betekent Europa bevrijding, eindelijk mogen zeggen wat je wilt, erbij horen. En ze zijn heel beducht voor Rusland. Bij hen heersen de idealen die wij in de jaren vijftig hadden. Heel anders

dan in Nederland. Hier wordt vooral gesproken in termen van kosten en baten. Een koele benadering. Nederland deelt dat met de Britten. In landen als Frankrijk, Duitsland en Spanje zijn ze weer veel warmer over Europa.’

‘Wat heb ik nog meer aangetroffen? Het Europees Parlement is zich steeds meer bewust van zijn politieke potentie. De verkiezing van de voorzitter van de Europese Commissie en de formatie van de Commissie is geen vanzelfsprekendheid. Het Europees Parlement kan alle beoogde commissarissen uitnodigen voor een kennismaking. De vorige keer is op die manier de zeer katholieke kandidaat Rocco Buttiglione gesneuveld vanwege zijn standpunten. Neem van mij aan dat de linkse fracties opnieuw op zoiets uit zijn. Dan heb je in het Europees Parlement een aantal toppolitici, zoals Daniel Cohn-Bendit van de Groenen en Guy Verhofstadt, voormalig minister-president van België en nu fractievoorzitter van de Liberalen. Beiden kunnen de media perfect beheersen. Europa wordt politieker. We gaan de komende vijf jaar mooie tijden meemaken.’

Wim van de Camp moet wennen aan de omvang van het Europees Parlement. 'Ik weet natuurlijk hoe een parlement werkt. Ik verwacht dat mijn parlementaire ervaring in Nederland veel kan betekenen in Brussel en Straatsburg. Maar we hebben wel een fractie met 265 mensen. Hoewel de Britse Conservatives eruit zijn gestapt is het politieke spectrum in de EVP-fractie nog steeds heel breed. We hebben best linkse christendemocraten uit Zweden, maar we hebben ook leden van de partij van Berlusconi. Maar er is algemeen waardering voor concepten als de sociale markteconomie, voor familie en kinderen en voor duurzaamheid.'

Wat is volgens u de grootste uitdaging waar Europa voor staat?

VAN DE CAMP 'Wat betreft het thema van dit nummer van *Christen Democratische Verkenningen* staat Europa voor de komende vijf jaar voor de opdracht draagvlak bij de burgers terug te krijgen. Dat is een groot verschil met de jaren vijftig. Toen was er brede steun voor het Europese project vanwege de vrede en de economische vooruitgang die het zichtbaar gebracht had. Mensen die die tijd nog hebben meegemaakt, zoals bijvoorbeeld Frans Andriessen, horen tot wat ik noem de vredesgeneratie. Zij steunen Europa, omdat zij oorlog en armoede aan den lijve hebben ondervonden. Nu hebben we mensen voor wie de vrede vanzelfsprekend is. Jongeren tot pakweg 45 jaar. Ik noem het de vanzelfsprekendheids-generatie.'

'Ik heb zelf lang gedacht dat de invoering van de euro een enorme kick zou zijn voor het draagvlak voor Europa. Nee hoor. We hebben ontzettend veel baat bij de euro in het oplossen van de economische crisis, maar in de belevingswereld van de burger heeft de euro het Europese ideaal helaas

niet dichterbij gebracht. De vanzelfsprekendheidsgeneratie praat niet meer over open grenzen. Dat is voor hen bien accepté. Ik neem hen dat niet kwalijk. Ze weten niet eens meer wat een douane ook al weer was. Voor die generatie is Europa gewoon een gegeven. Als we praten over herdefiniëring van onze idealen moeten we daar rekening mee houden.'

HORIZONTALISERING

'Je moet je in dit verband überhaupt afvragen hoe de legitimiteit van overheden tegenwoordig ervaren wordt, of je nu over Europa praat, over de provincie of over de gemeente. Wij zijn in een horizontalisering terechtgekomen. De overheid is meer een zakelijke partner geworden dan een door God gegeven, op basis van Romeinen 13, gelegitimeerd gezag. In plaats daarvan is er een klantrelatie met de overheid gekomen. In dat licht moet je ook het draagvlak voor Europa plaatsen. Ik neem daar zelf afstand van; ik vind dat te zwak voor de legitimatie van de overheid. De overheid is ook van de mensen zelf. Je bent burger en dus meer dan klant. Maar het is een feit waar je rekening mee moet houden.'

'Die veranderde kijk op de overheid brengt ook een zeer kritische houding van de burger met zich mee. Is er niet te veel overheid? Is er niet een cumulatie van overheden? Is er niet een cumulatie van regels? Zijn er niet te veel inspecties? Soms gaat dat te ver. Wat wij in de verkiezingscampagne van afgelopen voorjaar voortdurend tegenkwamen was dat Europa telkens de schuld kreeg als er in Nederland iets fout ging. Als je het nader analyseerde bleek het helemaal niets met Europa te maken te hebben.'

Kan een herdefiniëring van de oorspronkelijke idealen die aan de Europese inte-

gratie ten grondslag lagen helpen bij het terugwinnen van de burger?

VAN DE CAMP ‘Ja, maar met het onder woorden brengen van vrede en verzoening alleen kom je er niet. Wij moeten als christendemocraten aangeven wat Europa wél en wat Europa níet moet doen. In die termen wil ik spreken. Dat ziet eruit als een pragmatische benadering. Ik ben een doelgericht politicus. Ik wil graag politiek bedrijven met resultaten. Politiek zonder stropdas. Ik zeg niet dat Europa te deftig is, maar het heeft er wel trekjes van. Laat ik daar direct bij aantekenen: als het alleen pragmatiek wordt, glijden we de afgrond in. Europa in de zin van alleen een zakelijke overeenkomst heeft geen toekomst. Wij zullen daarom moeten proberen om de Europese idealen te herboren. Ik zou dat vooral met tastbare dingen willen doen. Denk aan de verworvenheden van het Erasmusprogramma voor studenten. Dat heeft het mogelijk gemaakt dat zij hun bachelordiploma bij wijze van spreken in Nijmegen halen en hun masterdiploma in Bologna. Studenten pikken dat massaal op. Prachtig dat dat kan. De uitwisseling van gedachten, van talen, van liefde. Van wetenschap, innovatie. Dat is voor mij een ideaal.’

‘Ik ben in dat opzicht positief verrast over de duurzaamheidsdiscussie in het Europees Parlement. Ook in het CDA zie je een nieuw duurzaamheidsdebat ontstaan. Kijk naar de discussie over de megastallen. Ik zeg het wel eens zo tegen mijn broer: “Ik heb nergens in de Bijbel gelezen dat Onze Lieve Heer het goedvindt dat je drieduizend vleesvarkens bij elkaar zet.” Deze uitspraak gaat vast leiden tot een nieuw nummer van *Christen Democratische Verkenningen*, maar dat zien we tegen die tijd wel.’

‘Wat ik steeds moeilijker vind om uit te leggen is het naast elkaar bestaan van zo veel

overlappende organisaties. Je hebt de NAVO én de EU. Naast elkaar. Voor ons in het CDA is de NAVO nummer één, maar je ziet ook een Europese vredesmacht ontstaan. Op het gebied van de mensenrechten hetzelfde. Je hebt de EU, maar ook de Raad van Europa en de OVSE. Toen ik asielwoordvoerder was in de Tweede Kamer merkte ik al dat asieladvocaten daar voluit gebruik van maken. Ze gaan alle rechtsinstanties bewandelen. Het hof van de Raad van Europa in Straatsburg en het Hof van de Europese Unie in Luxemburg. Op de lange duur krijgen wij dat niet meer verkocht aan de burger.’

‘Wat je ook niet verkocht krijgt is het beeld van die blauw spiegelende gebouwen waar veel regels uitkomen. Heel klein voorbeeld: in Europa wordt het aantal regels teruggebracht met vijftiengduizend pagina’s. Dat is voor mij als politicus onbegrijpelijk. Dat doe je niet. Dat is een shame voor jezelf. Zo bevestig je alleen maar het beeld van Europa als kwantitatieve moloch. Als het maar vijftiengduizend pagina’s minder is dan is het gedereguleerd. Dat doe je dus niet.’

‘Samenvattend: ik streef naar een helder Europa, met tastbare resultaten voor de burger. En een duidelijk verhaal over wat Europa wel en wat Europa niet moet doen, en dat geïnspireerd door idealen.’

OMSLAG

In een aantal artikelen in dit nummer wordt geconstateerd dat er een omslag heeft plaatsgevonden in het CDA. De posters van de verkiezingscampagne in 1984 gingen over de EVP. Het verkiezingsprogramma was een vertaling van het verkiezingsprogramma van de EVP. Vandaag staat op de verkiezingsposters alleen het CDA. Naast het verkiezingsprogramma van de EVP maakt het CDA zijn

FOTO: DIRK HOL

eigen manifest. Inhoudelijk werd destijds gesproken over integratie, nu gaat het over samenwerking. Wat is er veranderd? Heeft het CDA het ideaal van het federale Europa opgegeven?

VAN DE CAMP 'De houding van het CDA is niet ten principale veranderd, maar de omgeving waarin die idealen gerealiseerd moeten worden wel. De vraag is of iedereen de afgelopen zestig jaar hetzelfde beeld had van wat een federaal Europa inhoudt. Dat woord federaal is overal te pas en te onpas opgeplakt. Federaal, dat is een staatsinrichting zoals in de Verenigde Staten, of in de Bondsrepubliek Duitsland. Ook is er niets veranderd in de gedachte van Europese samenwerking. Nu gaat het meer over asiel en migratie, duurzaamheid of over het buitenlands en veiligheidsbeleid. Het is minder idealistisch geworden, minder filosofisch

onderbouwd. Maar dat heeft te maken met de verzakelijking die is ingetreden in de politiek.'

'Het referendum dat wij hebben gehouden over het grondwettelijk verdrag heeft Europa echt stukgemaakt. Je kunt een zo mooi, maar ook complex, samenwerkingsproces als de Europese Unie niet reduceren tot een ja-nee-vraag. Maar daar moet je niet anderen, maar jezelf de schuld van geven. Europa moet gewoon als zender zijn boodschap beter formuleren. Europa heeft een soort Obama nodig. Je hebt het gezien met de Franse president Sarkozy. Hem is het gelukt om Europa op de kaart te zetten. Nogmaals, het is niet alleen een kwestie van idealen, maar ook van het behalen van resultaten.'

'Ik begrijp Van Middelaar in dit nummer zo dat in het Europese samenwerkingsproces de nationale staat het startpunt blijft. Dat vond ik wel heel helder. Dat was voor mij

een prettige eyeopener. Ik denk dat we dat vast moeten houden. Ook in het komende Verdrag van Lissabon zie je een versterking van de rol van de nationale parlementen. En dat is goed. Ik praat ook liever niet over integratie en federalisme, maar over Europese samenwerking. Die moet wat mij betreft ook heel intensief zijn. Je moet het niet complexer maken dan het is. Je hebt de keuze tussen het model van de federatie of — en ik zit daar veel meer op — een model dat gebaseerd is op de visie van Europa als samenwerkingsverband van nationale staten. Ik moet ook eerlijk zeggen dat ik er ernstig aan twijfel of er zoiets zal komen als een Europese identiteit. Bestaat er dan een Amerikaanse identiteit? Ook dat wordt geïdealiseerd. Een boer uit Iowa herkent zich ook niet in een beurshandelaar van Wall Street. De nationale staat blijft de bouwsteen van Europa. En dat blijft zo de komende decennia. Is het een samenwerkingsverband met idealen? Ja. Is het een samenwerkingsverband dat per definitie op weg is naar een federale staat? Nee.’

EUROPEAAN OF NEDERLANDER

‘Ben je Europeaan of ben je Nederlander? Die vraag wordt onnodig gepolariseerd. Ik ben in al mijn vezels vóór Europa, maar ik blijf wel gewoon een Nederlander. Wij kennen in het Europees Parlement inmiddels het zogeheten Oranjeberaad, een overleg van de Nederlandse leden van het parlement over de partijen heen. Dat hebben we van de Fransen en de Duitsers overgenomen. Als er gesproken wordt over een uitbreiding van Europol of Eurojust en wij de hulp nodig hebben van Hans van Baalen (VVD / ELD) of Judith Sargentini (GroenLinks / de Groenen), dan organiseer ik die. Want ik weet dat Jozias van Aartsen graag hoogwaardige werkgelegenheid naar Den Haag haalt. Daar

zie ik toch meer in dan in het formuleren van abstracte idealen die als een soort nieuwe grondwet boven dat Europa gaan hangen. Dat is me te vaag. En nogmaals, noch de kritische burger die de overheid als zakelijke partner ziet, noch mijn vanzelfsprekendheidsgeneratie, neemt daar nog genoegen mee. Die willen resultaten zien en door resultaten geboeid worden.’

*Kun je mensen warm maken voor een politiek die gebaseerd is op resultaten?
Kun je mensen enthousiasmeren met cijfers?*

VAN DE CAMP ‘Wij krijgen de steun van de burger in ieder geval niet terug als wij met te abstracte idealen over Europa blijven praten. Je moet met heldere politieke feiten komen. “Dit heeft Europa voor u gedaan. Daar staat Europa voor.” Dat doe je door het Europadebat in Nederland meer politiek te maken. Dus niet technisch. Het gaat nu juist veel te veel over regelgeving, over verordeningen, over inspecties. Ik ben het ook niet eens met Frits Bolkestein. Europa is meer dan alleen een vrije markt.’

‘Ik heb veel vertrouwen in de rol die het Europees Parlement daarin kan spelen. De eerste vergadering van het Europees Parlement die ik meemaakte vond plaats op 14 juli dit jaar in Straatsburg. Geen vrije dag, ook al vierde de rest van Frankrijk Quatorze Juillet. Het nieuwgekozen parlement werd geïnstalleerd. Niet beëdigd, maar gewoon welkom geheten. De voorzitter opende de vergadering en we gingen meteen aan de slag. Als eerste stond op de agenda een resolutie tegen de Russische minister-president Poetin. Er was net een vrouwelijke journaliste vermoord in Tsjetsjenië. Dat is het Europees Parlement op zijn best. Een behartiger van de Europese idealen, van de mensenrechten, van de belangen van de

Europese bevolking. Dat parlement is ondertussen in zijn ontwikkeling veel verder dan ten tijde van de eerste verkiezingscampagnes. En dat gaat met grote kracht verder. Als ik in Straatsburg en Brussel alleen maar technische voorstellen van de Commissie had mogen goedkeuren, had ik me waarschijnlijk ook niet kandidaat gesteld. Zo moet Europa zijn waarden uitdragen: Wij accepteren het niet dat de mensenrechten geschonden worden in Rusland. Wij berusten niet in het lot van de mensen in Darfur. Op die manier wordt Europa de ontwikkelaar van waarden en normen; door politiek te bedrijven.’

Het is duidelijk dat het werk van het Europees Parlement Wim van de Camp gegrepen heeft. ‘Ik heb er lang over nagedacht. Ik ben op 11 juli 2008 door de partijvoorzitter

gevraagd. Toen heb ik eerst nee gezegd. Ik was er nog niet van overtuigd, om mijn hele leven op zijn kop te zetten voor zo’n Europees lijsttrekkerschap. Toen ben ik met een aantal mensen gaan praten en langzaam maar zeker dacht ik: dit is de kans om de scriptie over Europees landbouwbeleid die ik in havo-5 heb geschreven tot in de puntjes te gaan reactiveren. De bekendheid van de EVP in Nederland is mij erg tegengevallen. Ik wil de komende vier jaar gebruiken om één keer per jaar een CDA/EVP Europaconferentie organiseren in Nederland. Om daarmee het CDA weer eigenaar te laten worden van het politieke debat over Europa. Vijf jaar lidmaatschap van het Europees Parlement zou daar wel eens te kort voor kunnen zijn. Dat meen ik serieus. Je hebt meer tijd nodig om een serieuze speler te worden.’

Arjen Duinker

Voor mijn vader

Want toen hij stierf
Was er nog geen euro.
Ik weet niet of hij dat vervelend vond.
Ik weet niet of hij de nieuwe munt graag had willen meemaken.

Twee weken na zijn dood
Zei zijn vrouw tegen mijn zus en haar man, niet geboren in Europa:
Kijk, als jij en je broer snel aan jullie geld willen komen
Zullen jullie me toch echt moeten vergiftigen.

Een uitnodiging tot idealisme
Die wij tot op heden afslaan.
Ik geef een euro aan de man bij de supermarkt,
Hij heeft een geweldige kop.

In ruil voor een dunne krant
Geef ik hem een enkel keertje iets meer.
Ik denk dat hij dat niet vervelend vindt,
Ik denk dat hij het staan bij de supermarkt niet zou missen.

Met mijn vader deel ik tijd en sentimenten.
Met mijn moeder deel ik een foto met gitzwart kroeshaar.
Met mijn zus deel ik talen die we niet spreken.
Met mij deel ik een grenzeloze liefde.

Arjen Duinker (Delft 1956) publiceerde twaalf dichtbundels en een roman (bij Meulenhoff en Querido). Recentelijk verschenen *En dat? Oneindig* (samen met de Franse dichteres Karine Martel; 2006) en *Buurtkinderen* (2009).

De actualiteit van

Konrad Adenauer

(Keulen 1876-Rhöndorf bei Bonn 1967)

door *Ruud van Dijk*

De auteur is werkzaam aan het Duitsland Instituut en de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

Adenauer en Europa: heroriëntatie, verzoening, en *containment*

Als er een groep mensen als *founding fathers* van de Europese integratie van na de Tweede Wereldoorlog aangemerkt kan worden, dan hoort Konrad Adenauer, de eerste kanselier van de Bondsrepubliek Duitsland, erbij. Dit ondanks het feit dat hij aan het begin van de jaren vijftig, toen het integratieproject in de steigers werd gezet, leider was van een Duitse staat die nog onder curatele stond van drie bezettingsmogendheden. Vijfjaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog was de nieuwe Bondsrepubliek een geamputeerde en getraumatiseerde staat, op zoek naar een nieuwe politieke identiteit en gewantrouwd door de buitenwereld, inclusief de buurlanden waarmee de Europese samenwerking uiteindelijk van de grond werd getild. Adenauer kreeg echter politieke speelruimte dankzij de zich snel intensiverende Koude Oorlog met de Sovjet-Unie (de bezetter van Oost-Duitsland, de DDR), de behoefte aan economisch herstel (en de onmisbaarheid van de Bondsrepubliek daar-

bij), een nieuwe, permanente aanwezigheid van de Verenigde Staten in West-Europa, en ten slotte een alom gedeelde vastbeslotenheid om na de catastrofes van 1914-1918 en 1939-1945 een derde Europese zelfmoordcampagne te voorkomen.

Adenauers grootste verdienste is geweest dat hij vanaf het begin onvoorwaardelijk op de westerse integratie van de Bondsrepubliek heeft ingezet, en dit tegen aanzienlijke binnenlandse oppositie in, ook van zijn eigen partij. Economische en politieke samenwerking met Frankrijk en andere buurlanden, en vooral een militair bondgenootschap met dezelfde landen en de Verenigde Staten, beloofden de deling van Duitsland permanent te maken, maar Adenauer was bereid deze prijs te betalen, althans voor de afzienbare toekomst. Door zijn vasthoudendheid en initiatief, vooral tussen 1949 en 1955, legde hij de Bondsrepubliek zijn nu vanzelfsprekende westerse oriëntatie op. Zo gaf hij de buurlanden en de Verenigde

Staten de Duitse partner zonder welke de indamming van Sovjetinvloed, noch wederopbouw en samenwerking in West-Europa mogelijk zou zijn geweest.

EUROPESE INTEGRATIE

Adenauer was tijdens de beginjaren van de Europese integratie in de eerste plaats een regeringsleider begaan met de positie van zijn eigen staat. Hij was een machts-politicus, maar dit betekent niet dat hij geen toekomstvisie had, en nog minder dat ver-gaande Europese economische, militaire en politieke samenwerking er geen centrale plaats in hadden. Ondanks zijn anticom-munisme en keuze voor het Westen begreep Adenauer ook dat er voor Duitsland, gezien zijn ligging en zijn belangen in Centraal-Europa, geen alternatief was voor een prag-matische verhouding met (Sovjet-)Rusland.

Afkomstig uit een katholieke burgerlijke familie in Keulen (1876), klom Adenauer nog tijdens de regeringsperiode van keizer Wil-lem II tot burgemeester van zijn geboorte-stad. De naziperiode bracht hij door op een politiek zijspoor. Hij hield zich verre van het Hitlerregime, maar liet zich ook niet in met verzet ertegen. In 1945 volgde een terugkeer als burgemeester van Keulen, maar na een paar maanden werd hij door de Britse bezet-tingsautoriteiten ontslagen omdat hij in contacten met Franse functionarissen zijn bevoegdheden overtrad. Hierna werd Ade-nauer actief in de Christlich Demokratische Union (CDU), vanaf 1946 als voorzitter van de partij in Noordrijn-Westfalen. In 1949 ontpopte hij zich tot een energiek en voor-aanstaand campagnevoerder van de CDU in de westerse bezettingszones, en ook had hij veel invloed bij de opstelling van het CDU-verkiezingsprogramma. Zo werd de 73-ja-rige Adenauer haast zonder dat iemand het werkelijk in de gaten had de belangrijkste

CDU-politicus en, na de verkiezingsoverwin-ning van 1949, kandidaat voor het bondskan-selierschap. In september van dat jaar werd hij door de eerste Bondsdag tot kanselier gekozen.

Adenauer was een autoritair leiderstype. Hij was zo een geschikte figuur om het (West-)Duitse volk van een *Obrigkeitsstaat*-traditie naar een parlementaire democratie te voeren. Hij was een koele man die ook partijenoten en bondgenoten doorgaans wantrouwde. Dit wil overigens niet zeggen dat hij niet met anderen wist samen te wer-ken of geen advies kon aannemen. Zonder deze kwaliteiten, die hij wel degelijk bezat, zouden zijn successen niet te verklaren zijn. Zijn politieke stijl riep vaak weerstand op in binnen- en buitenland, maar in de eerste onzekere jaren van de Koude Oorlog was Adenauers eigengereidheid toch vooral een pluspunt. Zijn handelen was sterk gericht op resultaten. Zijn hoofdoelen stonden Ade-nauer doorgaans heel duidelijk voor ogen. Precieze invulling, prioriteiten en ook zijn methodes waren vaak, afhankelijk van om-standigheden, aan verandering onderhevig.

Namens de Bondsrepubliek zo snel mog-elijk weer zelfstandig te kunnen handelen en als gelijke behandeld te worden was Ade-nauers hoofdoel bij zijn aantreden. Nauwe samenwerking met de westerse geallieerden was volgens hem voorschift. 'Er is voor het Duitse volk geen andere weg terug naar de vrijheid en gelijkberechtiging', beklem-toonde hij in zijn eerste regeringsverkla-ring. In de eerste plaats zou het natuurlijk aan de drie westerse mogendheden zijn om de Bondsrepubliek soevereiniteit te verle-nen. Maar aan de keuze voor samenwerking met het Westen lag ook een duidelijke toe-komstvisie ten grondslag: de zo begeerde zelfstandigheid en gelijkheid wilde hij gebruiken om voor de Duitse buitenlandse politiek een nieuw, historisch gezien zelfs

revolutionair, begin te maken. Waar het te lang met funeste gevolgen voor zichzelf en anderen een onafhankelijke middenpositie had ingenomen in de Europese politiek, moest Duitsland zich volgens Adenauer nu eindelijk onvoorwaardelijk op het Westen richten. Alleen vergaande Europese samenwerking zou op lange termijn een nieuwe oorlog kunnen verhinderen. Alleen langs de weg van integratie met de rest van (West-) Europa kon Duitsland het vertrouwen van zijn buurstaten herwinnen, aldus Adenauer. Er was natuurlijk nog een andere drijfveer: die van het anticommunisme en de bij hem oprechte vrees dat de Sovjet-Unie haar macht vanuit de DDR verder westwaarts zou kunnen uitbreiden. Integratie was ook een vorm van *containment*.

VERZOENING MET FRANKRIJK

Vanaf 1949 zocht Adenauer intensief naar een verzoening met Frankrijk die de kern zou kunnen vormen van een bredere Europese economische en politieke integratie. Zonder Franse medewerking kon de Bondsrepubliek geen soevereine staat worden, zou er geen oplossing komen voor de aan het eind van de oorlog van Duitsland afgescheiden Saar-regio, en was er geen Europese samenwerking van de grond te krijgen. Het hoofddoel was de integratie van Duitsland, als zelfstandige middelgrote mogendheid, met Europese economische, politieke en militaire structuren die op hun beurt weer nauw gelieerd waren aan de Verenigde Staten, dit alles ook om verdere uitbreiding van Sovjet-invloed in Europa tegen te houden. Afhankelijk van de omstandigheden dacht Adenauer tijdens zijn ambtsperiode vaak verschillend over de precieze invulling — zozeer, dat zijn beleid soms tegenstrijdige principes leek samen te brengen — maar dit hoofdconcept had hij steeds voor ogen, en

de verzoening met Frankrijk stond voor hem altijd centraal.

In de beginjaren moest het initiatief, gezien de status van de Bondsrepubliek als overwonnen vijand, van anderen komen, ondanks Adenauers eigen werk achter de schermen. Een belangrijke eerste stap kwam op 9 mei 1950 in de vorm van een voorstel van de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Robert Schuman, om de Franse en Duitse kolen- en staalindustrieën gezamenlijk onder een en dezelfde, onafhankelijke autoriteit te plaatsen. Adenauer verwelkomde dit als een grote doorbraak, en ging er namens de Bondsrepubliek enthousiast op in. Maar al vóór het Schuman-plan waren er belangrijke ontwikkelingen die behalve de westerse integratie van de Bondsrepubliek ook de Europese economische integratie hadden bevorderd (en waar Adenauer, noch Franse functionarissen als Schuman deel aan had). Het Amerikaanse Marshallplan van 1947 is een voorbeeld. In een periode waarin de toekomst van het continent uiterst onzeker leek, ondersteunde de Amerikaanse financiële en economische assistentie niet alleen het economische herstel, maar zette het ook al bakens uit voor een toekomstige Europese samenwerking via Washingtons eis van een gezamenlijk Europees plan. Niet alleen dat, de Amerikaanse regering besloot dat ook de westerse bezettingszones van Duitsland (het gebied van de latere Bondsrepubliek) deel zouden moeten hebben aan de hulp.

In de praktijk leidde het Marshallplan voornamelijk tot nationale hulpprogramma's, maar deze leverden wel een positieve bijdrage aan economisch herstel, zo ook in wat in mei 1949 de Bondsrepubliek werd. Hoewel het begin 1950 nog te vroeg was om van een wirtschaftswunder te spreken, was het herstel van de Duitse industrie toen al zodanig dat Schumans voorstel ook ontstond om Frankrijk greep te laten houden op de

economische opkomst van de Bondsrepubliek. En ook Adenauers reactie op Schumans voorstel kwam in de eerste plaats voort uit de politieke urgentie van het moment. De doorbraak zat hem er voor de bondskanselier in dat de Bondsrepubliek nu voor het eerst uit het internationale isolement kon komen door als volwaardige partner deel te nemen aan de voorziene supranationale organisatie (de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal). Hieraan moet wel worden toegevoegd dat Adenauer in februari 1952 zijn kabinet voorhield dat het Duitse volk 'een nieuwe ideologie gegeven moet worden. Dit kan alleen een Europese zijn.' Het ene, Duitslands terugkeer als volwaardig lid van de interna-

Adenauer maakte Duitse belangen of zijn eigen ideeën ondergeschikt aan de voorkeuren van Parijs

tionale gemeenschap, kwam voor hem altijd samen met het andere, de westerse, en in het bijzonder de West-Europese, inbedding.

Het initiatief in 1950 tot deelname van de Bondsrepubliek aan de westerse militaire integratie, in reactie op de Korea Oorlog, kwam formeel ook van anderen, vooral de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Dean Acheson. Hij was het die de Fransen onder druk zette toe te stemmen in een Duitse bijdrage aan de verdediging van West-Europa, al kwam zijn initiatief bijna gelijktijdig met Adenauers eigen, vertrouwelijke, aanbod om soldaten te leveren aan het westerse bondgenootschap. Adenauer was oprecht bezorgd over mogelijke Sovjet- of DDR-acties tegen de Bondsrepubliek, maar tegelijkertijd zette hij de re-militarisering van zijn land als ruilobject in voor de

door hem zo begeerde soevereiniteit van de Bondsrepubliek. Europese militaire integratie, in de vorm van een Europese Defensie Gemeenschap is er nooit gekomen, maar Adenauer was even tevreden, en misschien wel meer, met het volwaardige lidmaatschap van een de facto onafhankelijke Bondsrepubliek van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, dat er in 1955 voor in de plaats kwam.

Na 1955, toen de discussies in West-Europa vooral gingen over de manier waarop de samenwerking uitgebreid en verdiept kon worden, bleef de verhouding met Frankrijk voor Adenauer centraal staan, zozeer zelfs dat hij op verschillende momenten Duitse belangen, of zijn eigen ideeën, ondergeschikt maakte aan de voorkeuren van Parijs. Een voorbeeld is het tussen beide landen betwiste Saarland, waar Adenauer in 1955 bereid was een vorm van europeanisering te accepteren, de Franse positie, maar de plaatselijke bevolking in een referendum hetzelfde jaar overduidelijk haar voorkeur voor een terugkeer naar Duitsland uitsprak. In discussies tussen 1955 en 1957 over een nieuwe fase van Europese samenwerking hield Adenauer wederom de Frans-Duitse verhouding scherp in het vizier. Waar zijn minister van Economische Zaken, Ludwig Erhard, de voorgestelde gemeenschappelijke markt (de latere EEG) 'economische onzin' noemde, benadrukte Adenauer het politieke belang van Duitse steun voor deze Franse oplossing. Ironisch is dat de EEG een overwegend economisch succesverhaal werd, terwijl de door Adenauer gewenste politieke integratie ook vandaag nog op allerlei soorten van weerstand stuit.

Adenauers wantrouwen tegenover vriend en vijand, maar vooral de Britse en de Amerikaanse bondgenoten, nam ondertussen gestaag toe. Hij verdacht vooral Londen van bereidwilligheid tot het doen van conces-

sies aan de Sovjet-Unie, bijvoorbeeld over de status van West-Berlijn. Adenauer verweet de Verenigde Staten een misplaatste belangstelling voor een detente met Moskou, gebaseerd op een wederzijdse ratificatie van de Europese status quo, inclusief de Duitse deling. Ondertussen had Adenauer overigens zelf diplomatieke betrekkingen aangeknoopt met Moskou, in ruil voor de vrijlating van de resterende Duitse krijgsgevangenen in de Sovjet-Unie (1955), en ook had hij later zelf nog geprobeerd met de Sovjet-leiding een nieuwe *Ostpolitik* te ontwikkelen. De Frans-Duitse as bleef voor Adenauer echter de spil van zijn buitenlandse beleid, ook al stond hij sceptisch tegenover de confederatieve visie van een 'Europa der Vaderlanden' van de nieuwe Franse president Charles de Gaulle. De Gaulles veto over een mogelijk Brits lidmaatschap van de EEG in januari 1963 weerhield Adenauer er niet van diezelfde maand een nieuw verdrag met Parijs te sluiten. De op deze manier nog-

maals versterkte Frans-Duitse band zou tot na het einde van de Koude Oorlog de Europese politiek blijven beheersen.

SCHADUW

Meer dan zestig jaar na Hitlers oorlog, en ook al weer twintig jaar na het einde van de Koude Oorlog, zijn Europa's uitdagingen wezenlijk verschillend van die waarmee Adenauer zich in de jaren vijftig geconfronteerd zag. Adenauers visie van een economisch, militair én politiek geïntegreerd Europa blijft werk in uitvoering, en het is de vraag of een werkelijk federaal handelend 'Europa' er ooit zal komen. Maar dat een nieuwe grote Europese oorlog vrijwel ondenkbaar is geworden en Duitsland alom beschouwd wordt als een onmisbaar lid van zowel de Europese samenwerking als het Noord-Atlantisch bondgenootschap, is mede aan zijn leiderschap te danken. In deze zin leven we nog altijd in zijn schaduw.

Boeken

Luuk van Middelaar

De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin

Historische Uitgeverij | 2009 | 528 pp. | € 35,00 | ISBN 9789065542366

Tafelmanieren helpen Europa verder

door *Jean Penders*

Oud-Europarlementariër.

Het boek van Luuk van Middelaar over de Europese integratie en samenwerking bevat diepgravende verhalen en redeneringen over macht, economie, verdragen, instituties, regels, afspraken, successen en echecs. En het is bovendien omvangrijk. Zeer verdienstelijk en prijzenswaardig. Maar ook aangename lectuur? Zeker, boeiend van start tot finish. Uitdagend en uitdagend. Met als toegift een commentariërende bibliografie van zestig bladzijden. Daarmee wordt het een naslagwerk.

* * *

Van Middelaar liep stage bij eurocommissaris Bolkestein en was adviseur van vvd-fractievoorzitter Van Aartsen ten tijde van de catastrofale Nederlandse referendumperiode van 2004-2005. Hij observeerde dus het Europese politiek bedrijf in twee hoofdsteden.

Zijn beide patroons hadden de reputatie van enige afstandelijkheid van de Europese zaken. De auteur is, laat ik u eventueel geruuststellen, geen euroscepticus.

Hij stelt dat hij intuïtief voelde dat de verhalen over Europa niet klopten. De betrekkelijk jonge wereld van de Brusselse instellingen heeft volgens hem geen rapport met de eeuwenlange geschiedenis van de staten en naties van ons continent. Dat heeft ertoe geleid dat er in de literatuur betreffende Europa een sjabloonachtige tweedeling is ontstaan. Gechargeerd weergegeven, een tweekamp tussen de supranationale federalisten en de intergouvernementelen. De Brusselse incrowd van Commissie, Europees Parlement en directoraten-generaal, de 'bin-nensfeer', baseert zich op verdragen, regels en recht. De representanten van de natie-staten beklemtonen dat bij hun volkeren de soevereiniteit en de macht berust: de EG en EU zijn slechts economische constructies, zonder politieke ziel.

Van Middelaar wilde zich niet in dit dwangbuis laten persen. Hij heeft veel waardering voor de supranationale keuzes die de Europese grondvesters, met name tegen Londen in, in de jaren vijftig maakten. Dat was toen geboden om zeker te stellen dat de Gemeenschap van Kolen en Staal geen tandeloze organisatie zou worden. Maar het echec van de Europese Defensie Gemeenschap maakte duidelijk dat het concept van *over-*

In de jaren daarna werd stilaan een aantal keren in de Raad gestemd. Het voorjaar van 1982 kende een belangrijk moment. De landbouwrijzen moesten dringend worden vastgesteld. Londen had een bezwaar op een ander punt, een budgetkwestie, en riep die als vitaal belang in om niet te hoeven stemmen over de landbouwrijzen. De meerderheid oordeelde dat geen vitaal belang kon worden ingeroepen voor een zaak die op dat moment niet op de agenda stond. De Belgische Raadsvoorzitter Tindemans ging tot stemming over. Woede in Britse kringen, maar de prijzen stonden vast. Tezeldertijd speelde de oorlog om de Falklandeilanden. 'We cannot fight two wars at one time', sprak een Britse Europarlementariër. Thatcher berustte. Het uitstel van 1966 was geen afstel geworden.

Derde voorbeeld: de oprichting van de Europese Raad van Staatshoofden en Regeringsleiders. Er waren zo nu en dan Europese topconferenties gehouden. Mislukte bijeenkomsten in Parijs waarbij De Gaulle probeerde een intergouvernementele Politieke Unie door te drukken. Een geslaagde top in Den Haag, voorgezeten door minister-president De Jong, waar Frankrijk de Britse toetreding aanvaardde in ruil voor de financiering van zijn landbouw uit de Europese kas. Maar die toppen waren losstaande gebeurtenissen zonder structuur. De Brusselse orthodoxen keken wantrouwend naar die tafelrondes buiten de verdragen om.

De nieuwe Franse president, Giscard d'Estaing, zag in 1974 zijn kans schoon. Europa zat in de vernieling na de Arabisch-Israëliëse oorlog van 1973, verstoringen van olietoevoer, een olieboycot van Nederland en een diepe recessie met torenhoge inflatie en grote werkloosheid.

De Negen (de eerste uitbreiding was inmiddels een feit) moesten een buitenland-

politiek profiel krijgen. Dat vereiste dat de regeringsleiders gezamenlijk, als tussensfeer, het voortouw namen. De toppen kregen een permanent karakter; de Europese Raad was geboren.

Er ging nog veel geruzie aan vooraf. De normale binnensfeer Raad, die van de ministers van Buitenlandse Zaken, voelde zich bedreigd. In Nederland zag premier Den Uyl zich graag aan tafel zitten, maar Van der Stoep (BuZa) keek zuinig. Van Agt en Van der Klaauw vonden een moeizaam compromis. Balkenende en Bot tekenden een gewapende vrede.

Maar de passage van de Europese Raad kwam er. Het gaf de EG/EU het begin van een politiek profiel.

* * *

De Europese Raad is in de EU het *center of gravity* geworden. Dat meest politieke Europese orgaan heeft ons de euro gebracht, beslist over uitbreiding met nieuwe leden en ruimt het elders veroorzaakte puin op. Na de val van de Berlijnse Muur zag Commissievoorzitter Jacques Delors de kans schoon stappen te zetten richting Europese federatie, met de Commissie als centrale punt. Hij kreeg assistentie van Nederlandse zijde bij het optuigen van een nieuw gemeenschapsverdrag. De operatie sneefde op Zwarte Maandag.

In Maastricht werd door de Europese Raad de schade gerepareerd. Iets dergelijks gebeurde nadat Frankrijk en Nederland in referenda het Grondwettelijk Verdrag hadden afgewezen. Het reddende Verdrag van Lissabon kwam ook uit de koker van de Europese Raad.

Terzijde, geen kwaad woord over Delors. De interne markt is zijn werk. Zijn leiderschap bewees dat het zin heeft een Fransman (of Franse vrouw) aan het hoofd van een internationale organisatie te benoemen. Zij durven hun eigen president en hoofdstad te

weerstaan. Dat gold voor Delors en het geldt voor Trichet (Europese Centrale Bank) en Lamy (WTO).

Op overtuigende wijze toont Van Middelaar aan dat de tussensfeer, alias de tafel,

De schrijver loopt vast bij het beschrijven van de te nemen volgende stappen

alias de Europese Raad beslissend was om de passage van de EG/EU van een economisch-juridische constructie naar een politiek lichaam mogelijk te maken. Maar wat zijn in dat proces de volgende stappen? Dat is het optuigen van een buitenlands beleid van de EU en het verwerven van de steun van het Europese publiek. En daar loopt de schrijver vast.

Een buitenlandpolitiek is noodzakelijk wil de EU zich in de globalisering staande houden en die beïnvloeden. Blijvende afwezigheid zal leiden tot uitholling van markt en munt. Het is een illusie te denken dat zulke economische projecten immuun zijn voor externe politieke manoeuvres — zie het reilen en zeilen in de G20 en de WTO. Veel heeft Europa niet laten zien. De Europese Politieke Samenwerking van de jaren zeventig en tachtig ontsteeg de procedures niet. Pijler 11 van het Verdrag van Maastricht, het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid, was volgens premier Lubbers voorsnog een werkagenda. Wij herinneren ons op dit beleidsterrein vooral de misslagen van Europa in Joegoslavië en de interne ruzies over de Amerikaanse inval in Irak. Het speelt geen rol ten aanzien van Israël en de Palestijnen. Van Middelaar slooft zich uit lichtpuntjes te vinden; zij zijn schraal. Enkele bescheiden vredesoperaties en een onderneming in Kosovo, maar dat is dan nog

een *follow-up* van de NAVO. Passages zijn hier niet aanwijsbaar.

Ten slotte, het Europese publiek. Voor de Europese Raad, de tafel, is Europa een politiek lichaam. Maar in een democratie hebben leiders kiezers nodig; voor applaus, suggesties, toejuichingen en kritiek. De EU telt 27 parlementaire democratieën met politieke strijd en machtswisselingen. De leiders worden elk in eigen land beoordeeld en goed- of afgekeurd. De meest logische tegenhanger voor de Europese Raad zou het Europees Parlement moeten zijn. Maar vertegenwoordigt dat het Europese publiek, zijn er wel Europese kiezers? Het Europees Parlement blijft een moeizaam verhaal. Zijn bevoegdheden werden in de loop der jaren sterk uitgebreid, zijn medewetgevende arbeid is van uitstekend niveau. Maar het leeft niet bij de mensen. Elke verkiezing laat in Europa als geheel een lager opkomstcijfer zien. Het Parlement kan de Commissie naar huis sturen, maar dat is geen Europese regering. Er is van alles aan gedaan. In alle EU-hoofdsteden zijn voorlichtingsbureaus van het Parlement. Brochures en folders te over. Het slaat allemaal niet aan. Zo is Europa maar een half politiek lichaam: wel leiders, geen publiek. Het Parlement zou de voorzitter van de Europese Commissie kunnen kiezen. Maar zal de Europese Raad zijn doorslaggevende rol op dit punt willen prijsgeven?

Van de weeromstuit wordt weer meer gekeken naar de nationale parlementen. Als een meerderheid van de nationale parlementen de handen ineenslaat kunnen de facto Commissievoorstellen worden afgeschoten als die meerderheid de noodzaak van de voorstellen betwist — de subsidiariteitstoets. Het vergt veel onderlinge samenwerking tussen de nationale parlementen; tot dusver is die er niet. In dit verband is het interessant dat eurokritische parlementen

B
O
E
K
E
N

als de Scandinavische in genoemde samenwerking niet bijster geïnteresseerd zijn en zich concentreren — en dat afdoende vinden — op het controleren van de Europese acties van hun eigen regeringen. Het is waarneembaar dat het Nederlandse parlement, het geldt voor beide Kamers, sinds het referendum en de nasleep daarvan de regering scherper op de vingers is gaan kijken en meer tekst en uitleg vraagt over haar opstelling in de Brusselse onderhandelingen. Of dit alles leidt tot een Europese publieke opinie is dan weer de volgende vraag.

Van Middelaar valt niet te verwijten dat

het buitenlands beleid en de roep om een Europees publiek voor hem geen passages hebben opgeleverd. Hij heeft boeiend geschilderd hoe de wording van een politiek lichaam zich in de tijd, in de geschiedenis voltrekt. Dat geldt ook voor Europa. Daarbij doen zich schokmomenten voor, versnelingen en terugslagen, maar beweging is de kern van de zaak. Daarom is het ook verstandig dat hij zich niet heeft gezet aan het uittekenen van een einddoel. In de eerste plaats zou het speculatief zijn, maar bovenal zou het een daad van bevrozing zijn, de beweging onwaardig.

Mariam Lau

Die letzte Volkspartei. Angela Merkel und die Modernisierung der CDU

Deutsche Verlags-Anstalt | 2009 | 256 pp. | € 19,95 | ISBN 9783421043795

Het geheim van de CDU: ideologische soepelheid

door *Herman Kaiser*

Burgemeester van Doetinchem.

Aan de vooravond van de Bondsdagverkiezingen van 2009 heeft de journaliste Mariam Lau van *Die Welt* een boeiend boek geschreven over de positie van de CDU in het politieke krachtenveld, en met name over de rol die Angela Merkel daarin speelt. Lau beschrijft de geschiedenis van de CDU in de afgelopen zestig jaar en is daarbij verrassend actueel. Veel recente gebeurtenissen, ook op het wereldtoneel, worden belicht vanuit zowel een historisch als een journalistiek perspectief. Het geeft inzicht in de achtergronden van de politiek van ons grote buurland. En met name ook in de ontwikkeling van de christendemocratie.

Interessante vraag is of de analyse van de CDU als laatste volkspartij ook geheel of gedeeltelijk opgaat voor het Nederlandse CDA. Een vraag die niet alleen voor CDA'ers interessant is. De CDU worstelt grotendeels

met dezelfde problemen als de Nederlandse zusterpartij, vooral rond vraagstukken van solidariteit en subsidiariteit in de verzorgingsstaat, het integratievraagstuk, de verhouding tot Europa en de VS, de ethiek in de economie, de bio-ethiek en de rol van de 'C' in de praktische politiek.

* * *

In de inleiding wordt meteen helder dat het boek niet is bedoeld als een reclamebrochure voor de CDU. Het wil een beschrijving zijn van de factoren die verklaren waarom de CDU als volkspartij succesvoller is geweest dan andere partijen.

Tot die factoren hoort in ieder geval de ideologische flexibiliteit die de partij sinds haar oprichting heeft getoond. Zij was in staat om haar kernwaarden zo te benoemen dat zij voortdurend bij de feitelijke actuele veranderingen in de samenleving aansloten. Tot die kernwaarden horen het gezin, de sociale markteconomie en de westerse opvatting over democratie. Door voortdurend de aansluiting te houden met de ontwikkelingen in de samenleving verviel de CDU niet in een conservatisme dat grote kiezersgroepen afstoot. De partij had bovendien een onder-

B
O
E
K
E
N

scheidingskracht ten opzichte van liberalen. In de positionering ten opzichte van de SPD heeft het leiderschap van Angela Merkel een duidelijke rol gespeeld. Als gescheiden domineesdochter uit het vroegere Oost-Duitsland paste zij in geen enkel hokje. Terwijl de SPD steeds meer de kant opging van een op de markt georiënteerde middenpartij, bewerkstelligde het pragmatisme van Merkel dat het groter wordende aantal burgers in de midden groepen zich juist bij de CDU veilig kon voelen, dankzij haar duidelijke keuze voor de sociale markteconomie.

* * *

Lau geeft eerst een beschrijving van de keuzes die de CDU voortdurend moet maken in het spanningsveld tussen markt en staat. Al sinds de oprichting moet de partij schipperen tussen meer liberale stromingen en de vleugel die nadrukkelijk een voorstander was van de sociale inrichting van de markteconomie. Een van de basisdocumenten in de geschiedenis van de CDU is het zogenaamde Ahlener Programm (3 februari 1947). Dit beschreef de grondbeginselen naar de opvatting van de CDU-afdeling uit Noordrijn-Westfalen, en was sterk geïnspireerd door het katholieke sociale denken. Er werd duidelijk stelling genomen tegen het kapitalistische streven naar winst- en machtsmaximalisatie ten koste van het algemeen welbevinden van het volk. Een tweedeling tussen de meer conservatief-liberale protestanten en de progressief-sociale katholieken uit het Rijnland werd enkele jaren later overbrugd in het Düsseldorfse Programm.

Het spanningsveld tussen beide stromingen is in feite altijd aanwezig geweest. Potentiële conflicten konden achterwege blijven door het wirtschaftswunder. De nadruk van de politiek in de Bondsrepubliek lag vooral op stabiliteit en het voorkomen van spanningen tussen bevolkingsgroepen – een koers die in feite al was uitgezet door

Bismarck. Politiek, werkgevers en vakbeweging werkten eendrachtig mee aan die politiek van sociale stabiliteit. Het vertrouwen dat over en weer bestond was een belangrijke pijler voor de democratie, die in Duitsland na 1945 van de grond af opnieuw moest worden opgebouwd.

Door de crisis in de verzorgingsstaat, de toenemend hoger wordende staatsschuld, de demografische ontwikkeling en de globalisering was een hervorming van het sociaal-economisch model noodzakelijk. Tussen de politieke partijen onderling bestonden over die hervorming grote verschillen van mening, vooral tussen de CDU en de SPD. Maar ook binnen de CDU bestonden verschillende oriëntaties. Het oorspronkelijke spanningsveld tussen meer op de markt versus meer op de sociale gemeenschap georiënteerden werd weer manifest. Tot veler verrassing en verbijstering ontpopte Angela Merkel zich steeds meer als een voorstander van een duidelijke rol van de staat om de sociale stabiliteit te waarborgen. Volgens haar tegenstanders haalde zij de SPD links in. Die kritiek pareerde zij met de argumentatie dat de sociale stabiliteit (en daarmee ook de democratie) gevaar loopt als het sociaal vertrouwen tussen bevolkingsgroepen erodeert. Ten onrechte wordt de discussie over topinkomens gekoppeld aan enkel een jaloeziedebat. Door het inhalig gedrag van topmanagers en het achteropstellen van het langetermijnbelang van bedrijven en de samenleving trekt de economische elite de basis van de stabiliteit onder de samenleving en het economisch systeem weg.

De CDU is daarmee terug bij dezelfde vraag als zestig jaar geleden rond het Ahlener Programm. De vraag is of de CDU in haar ambivalentie blijft steken, of dat zij opnieuw haar lenigheid rond de actualisering van kernwaarden kan laten zien. De auteur gaat uit van dat laatste en geeft aan wat de rol van

Merkel hierbij kan zijn, bijvoorbeeld in het denken over gezin en emancipatie.

* * *

Dankzij haar DDR-achtergrond gaat Merkel niet gebukt onder het parti-pris dat veel van haar partijgenoten jegens het feminisme koesteren. In Oost-Duitsland heeft geen '1968' plaatsgevonden. De politieke participatie van vrouwen had daarom niet de ideologische lading van het radicale feminisme waar de CDU zich tegen verzette.

Lau beschrijft hoe moeizaam vrouwen hun positie binnen de CDU moesten bevechten. Op elke vrouw die politiek actief werd, werd mentale druk uitgeoefend omdat zij verdacht werd haar eigen gezin te verwaarlozen. Na de *wiedervereinigung* kreeg de CDU door de Ost-CDU plotseling een partij in de schoot geworpen die duidelijk een vrouwelijk stempel droeg. Uiteindelijk kon zich binnen de CDU een soort conservatief feminisme ontwikkelen.

In het Westen had de opkomst van het radicale feminisme rond 1968 de CDU uiterst kritisch gemaakt ten opzichte van vrouwen met politieke pretenties, maar onder de voormalige leden van de Ost-CDU kreeg het theoretische conservatieve feminisme steun. Onder leiding van Angela Merkel, toen secretaris-generaal van de CDU, werd in de Erfurter Erklärung (9 januari 1997) een lans gebroken voor een nieuwe emancipatiepolitiek. Centraal daarin staat de gedachte dat gezinnen hun levenszin en levensgeluk zelf moeten kunnen vormgeven. Die overtuiging kan niet los worden gezien van de recente Duitse geschiedenis. Bescherming van het gezin tegen ingrepen vanuit de staat heeft zowel in protestantse als katholieke kring altijd hoge prioriteit gehad. Dat komt doordat men sterk ervaren heeft hoe de nazi's huwelijk en gezin hebben misbruikt voor hun eigen propaganda.

In de Erfurter Erklärung werd het begrip

'gezin' uitgebreid en ruimer gezien dan gehuwde ouders met kinderen. Wij zien hier een voorbeeld hoe de CDU op een beslissend moment traditionele waarden weet te verbinden met nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen. Door de ideologische lading van het begrip emancipatie af te halen heeft de CDU een aantrekkingskracht kunnen uitoefenen of jonge gezinnen en vooral jonge vrouwen die gebukt gingen onder het dilemma om te moeten kiezen tussen gezin of beroeps carrière.

Ook in het milieubeleid dat de CDU voorstaat is de Oost-Duitse afkomst van de partijleider te traceren. Rondom het milieubeleid is er altijd een venijnige ideologische strijd geweest tussen de CDU en de Groenen. De laatste kregen de scheldnaam *Ökospinner* of *Ökochonder*. Toen de eerste milieuminister, de CDU'er Töpfer, te succesvol werd, is hij door toenmalig bondskanselier Helmut Kohl aan de kant gezet. Hij werd opgevolgd door Angela Merkel, die daarvoor minister was voor vrouwen en gezinszaken. Het was voor haar moeilijk opereren. In eigen gelederen had zij last van conservatieve krachten die economie en verkeer een hogere prioriteit gaven dan milieu, energiebesparing en natuur. Door de Groenen werd zij gewantrouwd.

Ook nu zien wij weer dat iemand die als voormalig DDR-burger de ideologische confrontaties van 1968 en daarna niet had meegemaakt de trekker werd van een gestage inhoudelijke vernieuwing binnen de CDU. Zij had er last van dat de CDU voortdurend als atoompartij werd gezien.

Het is opvallend dat, juist nu de CDU zich heeft gemanifesteerd als een ecovriendelijke partij en haar atoomimago aan het afschudden is, de partij rond het debat over de CO₂-uitstoot een verrassende wending lijkt te maken met de stelling: 'Atomstrom ist für die CDU Ökostrom.' Maar die opstelling past

B
O
E
K
E
N

in een bestendige lijn waarin een uitgebalanceerd milieubeleid wordt ontwikkeld. Ook nu combineert de partij pragmatisch handelen met de traditionele kernwaarden. De markt kan (door emissiehandel) worden ingezet om dienend te zijn voor het christelijk motief tot behoud van de schepping. Daarbij komt het grote vertrouwen in het innovatievermogen van de Duitse ingenieurs. Het vermogen om die verbindingen te leggen heeft overtuigingskracht bij de moderne kiezer. Alleen rond het thema van de gentechneek zit de partij nog in een diffuse fase.

* * *

Ook in volgende hoofdstukken, zoals over het buitenlandbeleid, komt de effectievere combinatie van pragmatisme, focus op kernwaarden (mensenrechten) en koelbloedig leiderschap. Als er één onderwerp is dat daarentegen de ambivalentie binnen de CDU heeft laten zien, is het de integratie van en de relatie met moslims. Jarenlang is door de CDU ontkend dat Duitsland een immigratieland is. In diezelfde tijd gingen de linkse partijen uit van een kritiekloos multicultibeleid. Er wonen miljoenen Turken in Duitsland. Deze bekennen zich voor een belangrijk deel tot de SPD en in veel mindere mate tot de CDU, hoewel deze rond conservatieve waarden veel dichter bij gelovige moslims staat.

Een centrale figuur in het integratiedebat is de minister voor Binnenlandse Zaken Wolfgang Schäuble, een bekende CDU-politicus die ooit het slachtoffer is geworden van een aanslag en sindsdien aan een rolstoel is gekluisterd. Hij heeft een opmerkelijke transformatie doorgemaakt in het integratiedebat. Aanvankelijk was hij een hardliner die zich sterk maakte voor afschaffing van de dubbele nationaliteit. In de laatste jaren heeft hij met enig succes geprobeerd om via een nationale moslimconferentie alle

partijen bij elkaar te brengen. Geen enkele politicus in Europa is in het slaan van bruggen zover gekomen als hij. Maar dan nog zijn de resultaten niet direct bemoedigend te noemen. Integratiepolitiek lijkt op een achtbaan. Er wordt veel losgemaakt, maar uiteindelijk sta je weer bij het beginpunt.

Een heel lastige kwestie is de situatie van de importbruiden. In veel Duitse steden gingen vrouwen volstrekt in hun isolement ten onder. Zo kwam het voor dat Turkse vrouwen na het bellen van 112 de hulpdiensten niet konden aangeven waar ze woonden. Ze wisten soms niet eens de naam van hun stad.

De Turkse media en ook de Turkse overheid hebben een bedenkelijke rol gespeeld. De maatregelen van Schäuble werden volstrekt verkeerd of suggestief voorgesteld. De eis dat men driehonderd woorden Duits moest kennen werd gezien als gedwongen germanisering en bestreden als een aanval op de mensenrechten. Turkse organisaties legden verbanden met het naziverleden. Het siert Schäuble dat hij zich niet van zijn stuk heeft laten brengen en voort is gegaan met de dialoog. Daarin werd hij overigens ondersteund door Merkel, die in het verleden niet altijd zijn beste vriendin was.

Een centraal begrip in het CDU-beleid wordt de term prestatie (*Leistung*). Echte integratie lukt alleen als iemand de kans krijgt en benut om maatschappelijk en economisch te presteren. Het blijven leunen op de verzorgingsstaat is funest voor de integratie, maar ook voor de verzorgingsstaat. De consequentie daarvan is dat er een strikt toelatingsbeleid moet worden gevoerd.

Binnen de CDU is draagvlak voor een modern integratiebeleid met *Leistung* als *Integrationsmotor*. Daarmee is er ook draagvlak in het politieke midden. Zonder de steun van dat politieke midden heeft een stevig maar rechtvaardig integratiebeleid geen kans van slagen. De Duitse politiek staat

voor de uitdaging om een tweede *Deutsche Einheit* te realiseren na twintig jaar.

* * *

Lau gaat ook in op de relatie tussen de CDU en de kerken, met name de katholieke kerk. Sinds de oprichting van de partij is de verhouding tussen katholieke en protestante leden ongeveer drie op één. Vanaf het begin waren er spanningen en was er wederzijds wantrouwen tussen de arbeidersvriendelijke Rijnlandse katholieken en de Pruisische protestanten. Vooral met de katholieke kerk heeft lang een intensieve relatie bestaan. Die is nu onder spanning komen te staan, onder meer door de kritiek van de kerk op CDU-politici die voor stamcelonderzoek zijn. Soms nemen prelaten krachtige termen in de mond, zoals 'Etikettenschwindel mit dem C'.

In het beginselprogramma van de CDU staat dat vanuit het christelijk geloof niet direct een politiek programma valt af te leiden. De meerderheid van de CDU-politici wil het geloof dan ook niet als een soort monstrans voor zich uit dragen in de politiek. Het feit dat veel CDU'ers door hun persoonlijke levenswandel (gescheiden, homo-relatie, openlijke afkeer van de clerus) laten zien dat zij waarden hanteren die buiten de formele kerkelijke orde liggen, maakt de formele dialoog tussen partij en kerk er niet gemakkelijker op. Maar er wordt ook gezegd dat de formele contacten hebben plaatsgemaakt voor meer informele, ontspannen gesprekken.

Er is de laatste tijd veel ergernis over en weer geweest. Zolang het Vaticaan of de bisschoppen zich niet openlijk afkeurend uitlaten over CDU-standpunten, zal er een modus zijn om over en weer pragmatisch met elkaar in gesprek te blijven, juist over kernwaarden. Het belang van de kerk ligt niet in stevige krantenkoppen, maar in goede wetten. Als de kerk zich tactisch opstelt zal er ook

naar haar geluisterd worden. Het vraagstuk van de bio-ethiek blijft de grote testcase in de komende tijd.

* * *

In het boek belicht Lau ook de rol van de conservatieven binnen de CDU. Conservatisme is een diffuus begrip. Er zijn altijd wel conservatieve krachten binnen de partij actief geweest, maar hun invloed is beperkt door hun gebrekkige politieke effectiviteit. Conservatieven klagen voortdurend dat het tafelzilver verkwanseld wordt door het verspelen van kernwaarden, maar zij kunnen hieraan nooit een politiek programma koppelen. Zij klagen wel, maar zijn niet gemotiveerd om beleid te maken.

Door het wegvallen van het communisme is een verbindende accolade binnen de CDU verdwenen, waardoor de invloed van conservatieven verzwakt is.

Als conservatieven doorslaan en het proces van *Vergangenheitsbewältigung* bruuskere reageert de CDU als door een wesp gestoken. Dat is in 2003 nog gebeurd rondom het Bondsdaglid Hohmann, die uiterst kwalijke opmerkingen maakte over de Joden als 'Tätervolk'. Toen hij weigerde zijn opmerkingen terug te nemen is hij door een interne rechtsprocedure uit de fractie en de partij gezet.

Het conservatisme kampt met een dubbelzinnigheid. Het behoud van traditionele waarden kan alleen als het land concurrerend blijft, maar daarvoor is nu juist een voortdurende modernisering van de economie nodig. Ook in het debat met de islam kan het conservatisme geen constructieve bijdrage leveren. De conservatieve veronderstelling dat het land mooier wordt als andere culturen zich maar rigoureuus aanpassen aan de *Heimatkultur* kan niet de juiste weg zijn. Waar het wel om gaat is dat de kern van de identiteit van een land niet mag worden aangetast.

B

O

E

K

E

N

Het thema conservatisme speelt al met al in het integratiedebat nauwelijks een rol binnen de CDU. De CDU wil duidelijk geen conservatieve partij zijn. Er is één thema waarbij conservatisme wel een positieve klank houdt, namelijk in de fiscale politiek en het bewaken van het stabiliteitspact in de EU. Door de financiële crisis en de excessen in de economie heeft het begrip *Leitkultur* een nieuwe, authentieke rol gekregen.

* * *

Duitsland is een ander land dan Nederland en de CDU een andere partij dan het CDA. Maar dat mag niet betekenen dat wij de andere kant op kijken en niet proberen te leren van onze zusterpartij.

Er zijn in ieder geval twee lessen te trekken. De eerste is dat het denken in of-of-schema's niet constructief is. Het succes van de CDU ligt met name in het verbinden van traditionele waarden en moderne contexten. De tweede les is dat het karakter van een echte middenpartij op een natuurlijke manier ontstaat, waarbij van essentieel belang is dat de partij een verbinding heeft met al haar geledingen: arbeiders, werkgevers, ouderen, jongeren, mannen en vrouwen, gezinnen, verenigingen en hun verbanden, regio's. Het van bovenaf regisseren van een verkrampte middenkoers brengt het grote risico van afkalving aan de vleugels met zich mee.

B

O

E

K

E

N

S.W. Couwenberg

Moderniteit als nieuw beschavingstype. Ontwikkeling, problematiek en perspectief

Damon | 2009 | 400 pp. | € 24,90 | ISBN 9789055739356

Dissident in eigen kring

door *Paul van Velthoven*

Redactielid van *Christen Democratische Verkenningen*.

Moderniteit als nieuw beschavingstype. Ontwikkeling, problematiek en perspectief. Het klinkt bepaald niet opwindend, de laatste publicatie van emeritus professor Wim Couwenberg (83). Het zou een handboek kunnen zijn dat de voormalige Rotterdamse hoogleraar staatsrecht zijn studenten voorschrijft. En dan doe je tijdens het samenstellen ervan geen concessies om het leuker te maken, maar probeer je je onderwerp zo consciëntieus en zo degelijk mogelijk uiteen te zetten. Maar ook al lijkt het op het eerste gezicht een handboek, dat is het niet. In feite gaat het hier om een bijzonder soort van autobiografie met, toegegeven, aanzienlijke pretenties. En wel van een man die zijn leven lang verslingerd was aan de publieke zaak in vrijwel al zijn aspecten en altijd heeft nagedacht over de vraag hoe hij zijn eigen positie daarin moest markeren, en wel zo dat die samenleving niet zou ontsporen.

Couwenbergs leven bestond in feite uit het bestuderen van de publieke zaak,

vandaar dat zijn eigen biografie vrijwel samenvalt met hoe de publieke zaak zich in de loop van zijn leven heeft ontwikkeld. Achter in het boek worden de bijna tweehonderd themanummers genoemd van het tijdschrift *Civis Mundi*, het blad dat hij — oorspronkelijk onder de titel *Oost-West* — sinds 1962 onafgebroken als hoofdredacteur heeft geredigeerd. Daaruit heeft hij rijkelijk geput om het nu voorliggende boek te schrijven. Een greep uit de themanummers van dit blad waarvoor hij steeds een keur van deskundigen uitnodigde, laten onderwerpen zien als de ‘Rede ter discussie’ tot ‘Vrede door democratie’ en van ‘Communistische ethiek’ tot ‘Mensenrechten als harde kern van de publieke moraal der moderniteit’.

Wat opvalt is de breedte van de interesse die door geen enkel ideologisch parti-pris wordt gehinderd. Nu ging het er bij het samenstellen van het voorliggende boek om het historisch-filosofische kader te vinden voor zijn eigen betrokkenheid bij de publieke zaak. En deze vindt Couwenberg in de term ‘moderniteit’, een aanduiding die de enorme veranderingen impliceert van de *res publica* ten opzichte van de tijd waarin hij opgroeide.

Afkomstig uit het verzuilde katholieke milieu dat, zoals hij zelf opmerkt, nog tal

B
O
E
K
E
N

van premoderne kenmerken vertoonde, wilde Couwenberg zich rekenschap geven van de razendsnelle politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die zich in zijn leven hebben voorgedaan. De alles doordringende moderniteit, gedefinieerd als de tijd fase waarin mensen van vandaag hun leven als historische wezens doorbrengen en daarvan in hun opvattingen en hun strevingen doordrenkt zijn, is op zich geen bijzonder verrassend concept. Dat hoeft ook niet. Zoals een formidabel waarnemer als Raymond Aron al zei, gaat het er in de betrokkenheid bij de publieke zaak niet om koste wat kost origineel te zijn, maar wel om zonder oogkleppen en zonder politiek correcte taboes de onverbiddelijke realiteit neer te zetten en daarin die keuzes te maken die *in politics* het minste kwaad veroorzaken.

Waar komen die persoonlijke keuzes van Couwenberg op neer? Deze vloeien voort uit de wijze waarop hij deze moderniteit interpreteert en waarop deze zich steeds weet te vernieuwen. Wat de moderniteit, die aanvangt met de achttiende-eeuwse Verlichting, karakteriseert is volgens Couwenberg het revolutionaire grondmotief. Daarvan bestaan twee varianten, die elkaar op dialectische wijze beïnvloeden, omdat ze volgens hem tegengesteld aan elkaar zijn. Dat zijn het beheersingsmotief en het emancipatiemotief. Het eerste komt tot gelding in de ontwikkeling van de moderne soevereine staat en de alsmaar toenemende invloed van wetenschap en technologie. Als tegenhanger daarvan treedt het emancipatiemotief op, het proces van bevrijding uit onderdrukkende religieuze, politieke en maatschappelijke structuren. Deze manier om de moderniteit te interpreteren brengt hem in politiek opzicht tot het kiezen van een middenpositie. Gaat het bij een linkse dan wel rechtse politieke positiebepaling vaak om een emotionele, ideologische dan

wel door louter materiële belangen ingegeven keuze, die van Couwenberg heeft haar wortels uiteindelijk in de interpretatie van het geschiedenisbeeld dat hij schetst. Met een verwijzing naar Ortega y Gasset stelt hij dat een politieke indeling van de mensen in rechts of links neerkomt op een zedelijke verlamming van het mens-zijn.

* * *

Niet gecharmeerd van de naoorlogse, door de PvdA bepleite doorbraak van het traditionele politieke krachtenveld, ijverde Couwenberg voor een gedeconfessionaliseerde christendemocratie met doorbreking van de oude rechts-linkstegenstelling, een ander soort doorbraak dan die van de PvdA, die volgens hem tot de socialistische geleerden beperkt bleef. De ideologische pretentie van de oude confessionele partijen om de samenleving in christelijke zin te heroveren kon hij niet delen, uit naam van de geestelij-

*De politieke middenpositie
wordt ideologisch veracht, in
theoretische zin nauwelijks
bestudeerd, maar in electoraal
opzicht sterk begeerd*

ke vrijheid voor allen die door een dergelijk streven in gevaar zou worden gebracht.

Inspiratie voor zijn politieke opvatting deed hij op in het werk van de negentiende-eeuwse Franse priester Hugues de Lamennais, die voor het eerst had geprobeerd christendom met democratische waarden te verzoenen. De stap naar het CDA kon hij uiteindelijk niet zetten omdat de toenmalige ideologische basis, althans het evangelisch radicalisme van Aantjes, hem niet aansprak. Van meet af aan hechtte hij aan een politieke middenpositie, waarover hij

treffend opmerkt dat deze in theoretische zin nauwelijks is bestudeerd, ideologisch wordt veracht, maar in electoraal opzicht sterk wordt begeerd. Met de sterk afgenomen rol van de ideologie in de politiek is ook de radicaal evangelische inslag als grondslag van het CDA geleidelijk aan verdwenen. Het CDA heeft zijn positie als partij van het midden voluit kunnen waarmaken door zijn consequent volgehouden aanpassingspolitiek, aldus Couwenberg. Opportunisme lag daarbij voortdurend op de loer.

Maar dat de politieke middenpositie bepaald niet tot de zo gevreesde kleurloosheid hoeft te leiden blijkt uit Couwenbergs eigen standpunten. Bijvoorbeeld ten aanzien van het legitieme belang van de Nederlandse identiteit voor de integratie van nieuwkomers dat nu ook in progressief-politieke kringen wordt onderschreven. Of zijn visie op zo'n cruciaal conflict als dat van de Palestijnen versus de joodse staat, door hem getypeerd als een etnische apartheidsstaat waardoor de rechten van de Palestijnen met medeweten van Europa op tragische wijze worden geschonden. Het betekende en betekent nog dat hij vaak door de *Sprachher-schaft* van politieke schrijvers en journalisten niet serieus werd genomen.

Om de politieke middenpositie goed te kunnen beoordelen dient men deze te situeren in de context van de moderniteit in politieke en filosofische zin, waarvan hij zo grondig studie heeft gemaakt. Politieke beslissingen van groot gewicht zijn nimmer neutraal en moeten in laatste instantie ingebed zijn en hun rechtvaardiging vinden in de historische ontwikkeling. En de beschrijving van deze onmisbare ondergrond, dat wat hij de voortgaande modernisering van de samenleving noemt, is zonder twijfel de grootste waarde van dit boek. Zoals gezegd is de these dat we leven onder het gesternte van de moderniteit (en niet van het postmo-

dernisme, dat Couwenberg afdoet als een doorgeschoten bijdrage tot relativering van de overspannen pretenties van de moderniteit) op zich niet bijzonder origineel. Het is vooral zijn eigen synthese daarvan die deze zo interessant maakt en de grootste waarde van dit boek uitmaakt.

Over hoe deze moderniteit zich ontwikkelt kan men uiteraard heel verschillend oordelen. Couwenberg meent dat deze in wezen staat voor een liberaal project. De belichaming daarvan is in meest concrete zin zichtbaar in de constitutie van de (westerse) staten. Deze maakt permanente verbetering/voortuitgang mogelijk, maar houdt ook tolerantie in voor afwijkende politieke doctrines. Tot op zekere hoogte dan, zou men daar noodzakelijkerwijs aan moeten toevoegen.

Een aspect van zijn beschrijving van het moderniseringsproces waaraan hij bijzonder veel aandacht besteedt zijn de godsdienstige ontwikkelingen. Terecht, in een tijd waarin de rol van de godsdienst zo heftig wordt bediscussieerd. Net als bij de zuiver maatschappelijke ontwikkelingen maakt hij ook hier een onderscheid tussen oude en nieuwe (religieuze) vormen. De strijd daartussen speelt zich op de eerste plaats binnen de religieuze instituties zelf af, maar de vernieuwing is ook op dit vlak volgens hem onafwendbaar. Met saillante voorbeelden maakt hij dit duidelijk. De godsdienst als diepste zingevend kader is ook voor de moderne mens onmisbaar, zo stelt hij.

Het boek van Couwenberg vormt tevens een actuele tijdsopname. De auteur is in hart en nieren een politieke journalist gebleven, een aandachtig observator van de laatste politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, maar hij paart dit aan een breedheid van visie die hem tot een van de interessantste politieke Nederlandse denkers van dit moment maakt.

Herman Veenhof

Zonder twijfel.

Pieter Jongeling (1909-1985). Journalist, politicus en Prins

Uitgeverij Vuurbaak | 2009 | 431 pp. | € 24,90 | ISBN 9789055604210

Als een oudtestamentische profeet: een beminnelijk portret van P. Jongeling

door *Jan Schinkelshoek*

Voorzitter van de redactie van *Christen Democratische Verkenningen* en Tweede Kamerlid voor het CDA. In de jaren zeventig was hij parlementair redacteur voor het *Reformatorsch Dagblad* en de *Haagsche Courant*.

Ondanks zichzelf leeft P. Jongeling — nee, geen Pieter, al helemaal geen Piet — voor mij voort als een oudtestamentische profeet.

Zo'n sombere onheilsaanzegger was hij in de Tweede Kamer als fractievoorzitter van het GPV, een van de voorgangers van de ChristenUnie, helemaal niet. Anders dan zijn staatkundig-gereformeerde collega's die vanaf de kathedra werkelijk konden toornen en bliksemen over de goddeloosheid, ging Jongeling — gereformeerd van een ander slag — in de Kamer veel ingetogen met bijbelteksten om. Zijn christelijke boodschappen bracht hij zakelijk, met een vleugje humor zelfs. Maar één keer viel Jongeling uit zijn rol.

Dat was op een donkere, herfstachtige namiddag in het najaar van 1974. Aan de orde was de begroting van Binnenlandse Zaken, niet een van de opwindendste onderwerpen,

verdedigd door de weer anders gereformeerde minister De Gaay Fortman, antirevolutionair van huis uit.

Als lid van het kabinet-Den Uyl had 'Gaius' een paar maanden eerder een troonrede-zonder-bede voor zijn rekening genomen. Tijdens de algemene politieke beschouwingen waren over het schrappen van de bede al harde woorden gevallen. Met name de kleine christelijke partijen, SGP en GPV, hadden minister-president Den Uyl, ex-gereformeerd, flink onder handen genomen.

Maar De Gaay Fortman, vooraanstaand man uit gereformeerde kring, kreeg ook afzonderlijk een beurt. Hoe kon hij, doorgewinterd antirevolutionair, zoiets verdedigen? Hoe dacht hij, voormalig rector magnificus van de Vrije Universiteit, dat te kunnen uitleggen aan zijn trouwe achterban? Was hij, gepokt en gemazeld in de christelijk-sociale beweging, soms van zijn geloof gevallen? Zo gingen ds. Abma (SGP) en P. Jongeling (GPV) tekeer.

In mijn herinnering — ik maakte dat debat als jong parlementair verslaggever mee vanaf de perstribune in de oude zaal van de Tweede Kamer, de zaal met de groene banken-

jes — was het een heftig debat, een debat dat opvlamde van verontwaardiging. Beleefd, maar niet minder intens.

Nog als de dag van gisteren herinner ik me Gaius' rustige, ingehouden, maar daarom nog niet minder doorleefde reactie

*Nog zie ik Jongeling in dat
debat met De Gaay Fortman
met een heilige toorn van
zich afbijten*

op die aantijgingen. Of christelijke politiek zich soms liet versmallen tot een paar woorden? Of het afhing van een paar vrome woorden aan het slot van de troonrede? Of het niet veel meer aankwam op wat je deed? Of de bijbel, psalm 72, om precies te zijn, niet helder aangaf dat goede politiek zich liet afmeten aan recht, rechtvaardigheid en gerechtigheid? Of de minister het daarover met de mannenbroeders kon hebben?

Nog zie ik met name Jongeling in dat debat met De Gaay Fortman met een heilige toorn van zich afbijten. Nog zie ik hem na de zoveelste interruptie hoofdschuddend gaan zitten in zijn bankje. Nog zie ik hem na afloop verontwaardigd weglopen.

Zo herinner ik mij P. Jongeling. Zo is het misschien niet helemaal gegaan. Ik sluit niet uit dat in de loop der jaren mijn herinnering verfraaid is. Dat ook bij mij de het beeld met de werkelijkheid op de loop is gegaan. Natuurlijk zou ik het in oude Handelingen kunnen nalezen. Dat heb ik niet gedaan: mijn beeld van Jongeling verandert er toch niet meer door. Als het al niet zo gebeurd is, had het zo gebeurd kunnen zijn. Ondanks zijn beminnelijkheid, ondanks zijn zakelijke aanpak kon Jongeling het scherp slijpen.

Datzelfde beeld rijst ook op uit de biografie van Pieter Jongeling die dit voorjaar — ter herdenking van zijn honderdste geboortedag — verschenen is en die de treffende titel *Zonder twijfel* heeft meegekregen, geschreven door de journalist en historicus Herman Veenhof.

Jongeling (1909-1985) — journalist, politicus en auteur — komt eruit naar voren als iemand die zeker was van zijn zaak. Als iemand die, om het onaardig te zeggen, wist hoe God het geweld zou hebben: in kerk, staat en maatschappij. Als iemand die zijn geloof niet onder stoelen of banken stak. Als iemand die recht voor zijn raap kon zijn. Als de Jongeling zoals ik hem van een afstandje in zijn nadagen als Kamerlid aan het werk had gezien.

Met enige scepsis — ik biecht het maar meteen op — was ik aan die vuistdikke biografie begonnen. Zou een jonge 'nakomeling' een eerlijk, evenwichtig portret kunnen schilderen van de man die door zijn achterban jarenlang op handen is gedragen? Iemand die komt uit hetzelfde kerkelijke milieu als Jongeling: vrijgemaakt gereformeerd. Iemand die werkt bij de krant waarvan Jongeling meer dan een kwarteeuw hoofdredacteur is geweest: het *Nederlands Dagblad*, het voormalige *Gereformeerde Gezinsblad*?

Maar het resultaat valt beslist niet tegen. Dat klinkt zuinig, bijna Gronings. Maar dat past wel bij Jongeling, die zijn Groningse accent nooit verloren heeft. Wat voorligt is een solide biografie waarin — ondanks enkele onevenwichtigheden en andere tekortkomingen — een serieuze poging wordt gedaan een goedgelijkend, beminnelijk portret te tekenen van iemand die heel moeilijk te doorgronden was. Zelfs zijn kinderen hebben uiteenlopende beelden van hem

Jongeling verdient een serieuze biografie. Voor zijn milieu — de vrijgemaakt-

B
O
E
K
E
N

gereformeerde wereld, de gereformeerden die zich in 1944 hebben 'vrijgemaakt' van de hoofdstroom van de Gereformeerde Kerken (ja, ja, artikel 31) — was hij een Voorman, een term die in die kring met een hoofdletter werd geschreven. Het gaat te ver om hem te vergelijken met Abraham Kuyper, de negentiende-eeuwse grondlegger van de gereformeerde wereld. In vergelijking met die 'klokkenist der kleine luyden' was Jongeling een paar maatjes te klein. Maar dat is geen reden om kleinerend te doen over zijn prestaties: oprichter van een eigen krant, politiek leidsman in de Tweede Kamer en productief schrijver ('Piet Prins'), met name van 'verantwoorde' kinderboeken. Wie kent Snuf de Hond niet?

Jongeling heeft het niet cadeau gekregen. Van eenvoudige komaf — zijn voorouders waren 'kleine luyden' in het Gronings-Duitse grensgebied — heeft hij zich op eigen kracht ('met Gods zegen', zou hij zelf zeggen) opgewerkt. Hij is het typische product van de gereformeerde emancipatie.

Wie door Veenhofs biografie bladert, kan niet anders dan onder de indruk komen van Jongelings levensloop: een eenvoudige gereformeerde boerenzoon die via de gereformeerde zuil — niet te vergeten: na een gevangenschap in het Duitse concentratiekamp Sachsenhausen, zoals veel andere gereformeerde verzetsstrijders — stapje voor stapje opklimt naar de top. Zonder naast zijn schoenen te gaan lopen. Nou ja, een beetje ijdelheid daargelaten.

Herman Veenhof loopt Jongelings leven precies na. Hij verheerlijkt hem na zoveel jaar niet. Hier en daar worden kritische kanttekeningen geplaatst. Zelfs wordt tussen de regels door de vraag opgeworpen of Jongeling niet achterhaald is. Was hij niet te vrijgemaakt? Te kerkistisch? Te benepen? Te zeker van zijn zaak?

Ook worden een paar pijnlijke kwesties

besproken. Zoals die curieuze zaak in de jaren vijftig rondom een 'medebroeder', Holwerda, die al dan niet door toedoen van Jongeling de voet werd dwars gezet, wat hem op een kerkelijke berisping kwam te staan.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

*Veenhofs boek is te veel een
journalistieke reportage
gebleven*

En ook: zijn al te grote enthousiasme voor de Zuid-Afrikaanse apartheid.

Maar andere, minstens zo prangende vragen komen, merkwaardigerwijs, niet aan bod. Welke rol heeft Jongeling gespeeld bij de scheuring van de vrijgemaakt-gereformeerden in binnen- en buitenverbanders? Heeft hij inderdaad eigenhandig niet-vrijgemaakten uit het GPV gezet? Was hij wel een goede hoofdredacteur?

* * *

Veenhofs boek is te veel een journalistieke reportage gebleven. Dat leest gemakkelijk weg, maar heeft het nadeel dat het niet diep spit. Het boek beschrijft meer dan het verklaart. Na lezing blijf je met een reeks vragen zitten, vragen die bepalend zijn voor de uiteindelijke beoordeling van Jongeling — als politicus, als journalist en als schrijver. Hoe heeft Jongeling zich zo kunnen opwerken? Welke rol heeft zijn gereformeerde milieu gespeeld? Waar komt de aantrekkingskracht van de Vrijmaking bij hem, gevangene in Sachsenhausen, vandaan? Waarom kwam uitgerekend hij na de oorlog bovendrijven? Hoe heeft hij binnen die woelige, zich uitkristalliserende en zelfs scherpstijpende vrijgemaakte wereld kunnen handhaven? Hoe was zijn verhouding met andere 'voormannen', zoals Veenhof, Douma en Kamphuis? Welke invloed heeft hij als hoofdredacteur eerst van het *Gerefor-*

meerd Gezinsblad en later van het *Nederlands Dagblad* uitgeoefend? Was hij werkelijk zo'n gezaghebbend parlementariër? Of waardeerden links en rechts hem ('knuffelbeer') vooral vanwege zijn horzelsteken in de richting van wat toen nog de confessionelen heette? En hoe goed was hij werkelijk als schrijver? Was zelfs Snuf de Hond niet veel meer dan een evangelist?

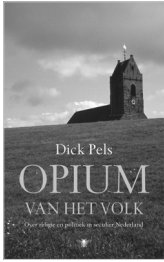
Achter die vragen — vragen naar het milieu, de context, de tijd waarin Jongeling opereerde — gaan een paar andere schuil. Vragen naar dat wat iemand als Jongeling ten diepste bewoog. Vragen naar 'de roeping van de christen in onze tijd' (zoals het heette in een veelgelezen brochure in de jaren direct na de oorlog). Vragen naar het wezen van, zo men wil, christelijke politiek.

Kun je in de staat, hetzelfde geldt voor kerk en maatschappij, wel zo stellig zijn als Jongeling was over wat God wil? Is het niet veel te hoog gegrepen om je rechtstreeks op Christus te beroepen? Maar wat gebeurt er als je die stelligheid laat varen? Wat is dan nog de meerwaarde van, zeg, een politiek die zich op het christendom, het christelijke geloof of zelfs maar de christelijke traditie beroept?

Jongeling moet zeer met dat soort vragen bezig zijn geweest. Dat was de reden — vermoed ik — dat hij zo strak in de leer was. Dat was de reden dat hij zowel in de kerk als in de politiek zo vaak waarschuwde voor het 'hellend vlak'. En dat was de reden dat hij De Gaay Fortman in het najaar van 1974 de mantel uitveegde. Om dat soort existentiële vragen kan een serieuze biografie van Jongeling niet heen.

* * *

In het begin van de jaren zeventig verscheen een geschreven portret van Jongeling: *Jongeling ten voeten uit*. De kritiek was niet mals. Kort samengevat: veel verder dan de voeten was de auteur, Rik Valkenburg, niet gekomen. Dat kan Herman Veenhof niet worden verweten. Hij heeft de hele Jongeling in beeld gebracht. Maar het beeld is te eendimensionaal gebleven. Het wachten is op de aangekondigde wetenschappelijke verdieping: *Onder invloed*. Wellicht komt P. Jongeling in dat vervolg beter tot zijn recht. Wellicht blijkt hij ook echt te lijken op de oudtestamentische profeet zoals ik hem mij herinner na dat vlammende debatje met minister De Gaay Fortman.

Dick Pels

Opium van het volk. Over religie en politiek in seculier Nederland

De Bezige Bij | 2008 | 181 pp. | € 14,90 | ISBN 9789023435884

De polytheocratie van een vrijzinnig socioloog

door *Wouter Beekers*

De auteur is verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

In 2002 nam Dick Pels afscheid van een veelbelovende wetenschappelijke carrière als socioloog. Hij ruilde zijn werk aan Brunel University te Londen in voor een leven als woordvoerder van vrijzinnig Nederland. De publicist, woonachtig op een klassiek motorjacht aan de Amsterdamse Zoutkeetsgracht, is voorzitter van de links-liberale denktank Waterland en schreef de afgelopen jaren verschillende boeken over zijn vrijzinnig-democratische idealen.

In zijn recentste boekwerk behandelt Pels het onderwerp 'religie en politiek in seculier Nederland'. *Opium van het volk* behelst een bundeling van een vijftiental eerder gepubliceerde artikelen en gehouden lezingen, die alle verband houden met actuele vragen rondom de publieke rol van religie. Onderwerpen als het islamitische debat over het hoofddoekje, uitspraken van paus Benedic-

tus over het belang van het christendom en Geert Wilders' vergelijking tussen de Koran en *Mein Kampf* komen aan bod. De opzet van het boek verslechtert de leesbaarheid geenszins. De puntige polemische bijdragen zijn

De 'blijde boodschap' van Pels: 'zonder religie gaat het een stuk beter'

niet alleen afzonderlijk zeer leesbaar, ook het bredere verband is steeds duidelijk.

In zijn boek presenteert Pels zijn 'blijde boodschap': 'zonder religie gaat het een stuk beter'.¹ Zijn seculiere evangelie kent in hoofdlijnen drie bedrijven: een algemene religiekritiek, een verkenning van de verhouding tussen religie en democratie en een schets van zijn ideale liberale (seculiere) samenleving.

De titel van het boek verwijst naar het eerste onderdeel van Pels' verhaal. Met de grondlegger van het communisme ziet Pels godsgeloof als een vorm van 'menselijke zelfvervreemding'. Mensen knielen neer

voor een 'hogere macht' die zij in feite zelf in het leven hebben geroepen, en proberen zo de onzekerheden van het menselijke bestaan te verdoezelen. Anders dan Marx benadert Pels religie niet zozeer als antwoord op materiële tekortkomingen, maar benadrukt hij met name de culturele dimensie van religie. In de voetsporen van de Duitse socioloog Durkheim ziet hij religie als 'het collectieve ritueel waarin de sociale groep zichzelf als gemeenschap heiligt en aanbidt'.² Vanuit die analyse komt Pels met zijn belangrijkste kritiekpunt. Religieuze tradities zijn gericht op een bevordering van de eenheidsrelatie in een samenleving. Dat collectivisme gaat volgens Pels gepaard met een sterke neiging de neuzen dezelfde kant op te richten, in zijn woorden: een 'waarheidswoede' ofwel 'zuiverheidsdrang'.

Die constatering is het fundament onder het tweede punt van Pels' betoog: de democratie is beter af zonder geloof. Het democratisch ideaal is er, aldus de auteur, in de kern niet op gericht de verdeeldheid tussen mensen, en van het menselijk bestaan zelf, op te heffen, maar bedoeld om die verdeeldheid zo goed mogelijk te organiseren. De eigenheid van het individu wordt dus geaccepteerd, en boven de gemeenschappelijkheid geplaatst. De democratie accepteert de onzekerheid van een gebrek aan eenheid. Relativisme en een 'waarheidstekort' moeten een vrije samenleving bij elkaar houden. 'De principiële feilbaarheid van het relativisme is de grondhouding en de grondwet van de democratie.'³ Daarmee staan de principes van de godsdienst en de democratie volgens Pels dus haaks op elkaar.

Pels verheldert dat door het voorbeeld van de moeizame omgang van godsdiensten met homoseksualiteit. Pels zoekt de oorzaak van die spanning in de collectivistische neiging van religie, die zich slecht verhoudt met de homo-emancipatie. Homo-

seksualiteit ziet hij als 'een speerpunt van de positieve individualisering, van keuzevrijheid en persoonlijke autonomie'.⁴ Het hoort dus bij een democratische samenleving, maar wordt volgens Pels per definitie slecht verdragen door godsdienstig collectivisme.

Zo komt de schrijver op zijn schets van de ideale samenleving. Dan is de schrijver het interessantst, omdat hij ook zijn eigen idealen kritisch bevraagt. In de eerste plaats stelt hij dat ook het liberalisme dogmatische trekken kan krijgen en verstrikt kan raken in een eigen 'waarheidsretoriek'. Hij zet zich nadrukkelijk af tegen 'verlichtingsfundamentalisten' als Herman Philipse, Ayaan Hirsi Ali, Geert Wilders, Pim Fortuyn en Ehsan Jami. Zo bekritiseert hij het *Atheïstisch Manifest* van de eerstgenoemde, omdat deze gebaseerd is op dezelfde cirkelredeneringen die Pels in religieuze vertogen aantreft. Philipse gaat ervan uit dat 'de wetenschap' de waarheid leert kennen. Waarom? Omdat 'de wetenschap' dat leert.

In de tweede plaats kent ook het liberaal-humanistische ideaal van de autonomie zijn zelfkant, aldus de schrijver. Narcisme, hedonisme, graai- en claimgedrag, ellebogenwerk, onverschilligheid, hufterigheid en al dan niet zinloze agressie zijn het gevolg geweest van een doorgedreven nadruk op de autonome mens. Het liberale ideaal wordt dus 'gemakkelijk asociaal', aldus Pels, door de 'particuliere toe-eigening' van zowel materiële rijkdom als van de waarheid.⁵

Uiteindelijk sterkt deze constatering Pels in zijn liberale ideaal. Juist het gevaar van een stellig moralisme brengt hem wederom tot een postmodern pleidooi voor sceptis, bescheidenheid en tolerantie. Die houding moet leiden tot een 'actief relativisme'. Het relativisme, dat ervan uitgaat dat niet één opvatting de juiste is, moet leiden tot een vrijzinnig beschavingsoffensief. Dit of-

fensief moet gericht zijn op het tot stand brengen van 'lichte gemeenschappen' met een zwakke identiteit. Zo is deze volgens Pels zelfverzekerd en strijdbaar en dus allerm minst onverschillig. Hooguit vormt het een 'beschaafde onverschilligheid'.

Pels' principieel relativerende levenshouding is interessant en zijn waarschuwingen voor collectivisme waardevol, maar in zijn betoog is de auteur wat al te stellig. Alles en iedereen blijkt gerelativeerd te moeten worden, behalve Pels en zijn ideeën zelf. Tegen deze achtergrond is het een en ander aan te merken op de manier waarop de schrijver tegen de verhouding tussen religie en democratie aankijkt.

In de eerste plaats is zijn stelling dat orthodoxe vormen van religie per definitie *uitzonderlijk* collectivistisch zijn weinig gefundeerd. Pels komt vooral met voorbeelden uit de Koran en de islam en is ook dan niet altijd even overtuigend. Opvallend is dat hij zelf het Koranvers 'er is geen dwang in de godsdienst' veelvuldig citeert, maar vervolgens de islam als fundamenteel dwangmatig typeert. Dat is des te vreemder omdat hij juist mensen als Ayaan Hirsi Ali en Geert Wilders verwijt dat zij een ongenueanceerd, dwangmatig en gewelddadig beeld van de islam neerzetten, terwijl hij beargumenteert dat men het 'veelkleurig tapijt' van de islam 'niet naar de ene of de andere kant moet oprollen'.⁶ Ten slotte is zijn stelling opmerkelijk, omdat Pels zelf voorbeelden noemt waar ook areligieuze ideeën en levensbeschouwingen bron kunnen zijn van dezelfde sociale mechanismen van 'waarheidswoede' als de godsdiensten.

Ook Pels' stelling dat de democratie beter af is zonder geloof roept vragen op. Zo gaat de schrijver niet in op de rol die de confessionele politiek heeft gehad in de vorming van de Nederlandse democratie. Er is wel gesteld dat terwijl Thorbecke het huis van de Neder-

landse democratie heeft gebouwd, de anti-revolutionaire leider Abraham Kuiper deze heeft ingericht. De democratisering van de Nederlandse samenleving gaat ten minste ten dele terug op de door hem aangevoerde emancipatiebeweging van 'kleine luyden'. Maar de naam van Kuiper ontbreekt in het boek van Pels. Hier rijst de vraag of religie, ook in de vorm van collectivistische bewegingen, mensen niet juist kan betrekken bij het democratische proces, een vraag waaraan Pels grotendeels voorbijgaat.

Als Pels politieke conclusies aan zijn ideeën verbindt, slaat hij volkomen door. Hoewel hij beweert de milde Nederlandse variant van de scheiding van kerk en staat te prefereren boven de radicale Franse *laïcité*, blijkt hij veel moeite te hebben met een gelijkwaardige publieke rol van alle levensbeschouwingen. Uiteindelijk acht Pels godsdienstige 'valse zekerheden' onverenigbaar met de democratie en ziet hij slechts ruimte voor vrijzinnige vormen van religie. Feitelijk biedt de democratie volgens Pels slechts ruimte aan gelovigen die de kunst verstaan van het 'schipperen', zij die bereid zijn hun heilige boeken selectief te lezen en de religieuze waarheid met een korreltje zout te nemen. Men mag goden hebben, als het er maar niet één is en men zich realiseert men deze goden zelf geschapen heeft. Niet voor niets begint Pels zijn boek met een lovend hoofdstuk over de eigentijdse verafgoding van menselijke *idols*.

Pels kent de staat een actieve rol toe om deze vrijzinnigheid actief uit te dragen. Hij acht het volkomen acceptabel wanneer de overheid liberale stromingen in de godsdienst tracht te cultiveren, zoals het geval was bij de subsidiëring Amsterdamse Westermoskee. In hetzelfde kader bestrijdt Pels het bijzonder onderwijs. Hij ziet geen reden om ouders vrijheid van opvoeding te geven, maar pleit voor een staatsopvoeding waarin

* BEZINNING

door *Elma van Haren*

Elma van Haren (Roosendaal 1954) is dichtster. Ze schreef acht gedichtenbundels, waarvan twee voor kinderen. Ze won onder meer de C. Buddingh'-prijs voor nieuwe Nederlandstalige poëzie en de Jan Campert-prijs. In oktober 2009 verschijnt haar nieuwe bundel *Flitsleemte* bij uitgeverij De Harmonie te Amsterdam.

Nu

Het heden is een mispelachtig soort,
grensgeval tussen fruit en groente.
Iets met een grote pit erin,
wat flauws en vlezigs, dat om zout
en peper vraagt, een beetje mayonaise.
Het lispelt overspeligheid en beter
daar confituur van maken
dan vers te consumeren,
want het vult de mond vervolgens
met zijn zilte vergankelijkheid.
Het heden dat alsmaar listig
een voortdurend
zachtblauw gebutste
indruk van het zelf gebiedt,
zodat je vanzelf gaat staan wuiven
met de felgekleurde wimpel
van het 'ik'.

Christen Democratische Verkenningen

Winter 2009

Voorbij de crisis

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: RAYMOND GRADUS EN JULES THEEUWES
De maatschappelijke onderneming

Voorbij de crisis

- 16 MARCEL TEN HOOVEN
De kunst van het loslaten
-

ESSAY I

- 30 LANS BOVENBERG & HERMAN WIJFFELS
Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen
-

NAAR EEN NIEUWE ECONOMISCHE ORDENING

- 52 THEO VAN DE KLUNDERT
Het moment voor hervormingen kan zó weer voorbij zijn
- 61 PAUL KALMA
Crisis dwingt christen- en sociaaldemocraten tot heroriëntatie
- 71 MARCEL HOOGENBOOM
De doe- het-zelfverzorgingsstaat gerieft de calculerende burger
- 80 PATRICK VAN SCHIE EN FRANS DE GRAAF
Waarlijk liberalisme dient waarlijk kapitalisme
- 90 JAAP VAN DUIJN
Ook na de crisis: minder groei, meer overheid
- 97 PIETER OMTZIGT
Economische modellen hebben schijnwerkelijkheid gecreëerd

- 101 PIET HEIN DONNER
De arbeidsmarkt straks: na werkloosheid dreigt tekort
- 107 JÜRGEN RÜTTGERS
Als iedereen het goed heeft, heb ik het ook goed
- 114 ONNO RUDING
Toekomst Europa vergt consensus Angelsaksisch en Rijnlands model
- 119 ESTER NAOMI PERQUIN • *Toespraak bij doorstart*

ESSAY II

- 122 JAN JACOB VAN DIJK, PIETER OMTZIGT & HEIN PIEPER
Bevrijd het middenveld van Vadertje Albedil

NAAR EEN NIEUWE MAATSCHAPPELIJKE ORDENING

- 132 MARCEL TEN HOOVEN
In gesprek met Paul van Geest en Herman Kaiser
Een katholiek visitekaartje voor de wereld
- 141 ERIK BORGMAN
Sociale kwesties als wegen naar de toekomst: het verheven belang van modderen
- 150 GOVERT BUIJS
Oude tradities bieden nieuw ABC voor het middenveld
- 167 HAMILCAR KNOPS & WIM VAN DE DONK
De overheid durft ons niet goed te vertrouwen
- 179 PIETER OOSTLANDER
Maatschappelijk ondernemen, een gat in de markt
- 189 FRANK ANKERSMIT
Over de maatschappelijke onderneming en andere monstrositeiten
- 196 MARIUS ERNSTING
Zalig geven en ontvangen
- 204 TSJALLING SWIERSTRA & EVELIEN TONKENS
Morele noden in wankelende tijden
- 212 ROEL KUIPER
Het moreel kapitaal is weggeorganiseerd

220 ROLF VAN DER WOUDE
De grote uitdaging: burgers weer bij de publieke zaak betrekken

229 JAN BAEKE • *Het vermoeden van een laatste woord*

231 GERT VAN DIJK De actualiteit van *Friedrich Raiffeisen*

BOEKEN

238 ERIC JANSE DE JONGE
Bespreking van Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan
Wolk 777. Over crisis, krimp en duurzaamheid

243 MICHIEL HERWEIJER
Bespreking van Andries Hoogerwerf
De donkere onderstroom. Extreem gedrag in politiek en samenleving

248 HERMAN VAN GUNSTEREN
Bespreking van Thijs Jansen, Gabriël van den Brink & Jos Kole
Beroepstrots. Een ongekende kracht

251 GEORGE HARINCK
Bespreking van Annemarie Houkes
Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)

BEZINNING

256 ERIK LINDNER *Acedia*

Ter introductie

WIE DE PLEIDOOIEN IN *Voorbij de crisis* op zich laat inwerken, valt op dat ze zich bijna zonder uitzondering laten lezen als een oproep om de grote politieke vragen over de inrichting van de samenleving en de maatschappelijke ordening weer serieus te nemen.

Precies in deze vragen ligt de kern van de politiek verscholen, zoals ook Aristoteles al wist. Aan het begin van zijn *Politica*, dat gaat over de aard van de politieke sfeer, beschrijft hij dat de staatsman zich bezig moet houden met wat Aristoteles de vormgeving van ‘het goede leven’ noemde. Deze taak dient scherp kwalitatief onderscheiden te worden van de verantwoordelijkheden van de directeur van een onderneming of van een gezins-

hoofd, die betrekking hebben op het dagelijks levensonderhoud en de reproductie en het behoud van het naakte leven zelf. Op paradoxale wijze

is door de crisis duidelijk geworden hoe gemakkelijk de politiek

kan verworden tot een vorm van bestuur, berekening en

economische bedrijfsvoering die de wezenlijke poli-

tieke vragen buiten beschouwing laat. Tekenend is

wat Pieter Omtzigt in een korte bijdrage in deze CDV

beschrijft. Hij laat zien dat economische modelbe-

rekeningen, die ten onrechte voor waar worden

gehouden, niet alleen aan de basis hebben gestaan

van de financiële crisis, maar ook een veel te grote

invloed hebben gekregen in wat veelbetekenend

het politieke ‘bedrijf’ heet.

* * *

Ook andere bijdragen in de bundel kunnen wor-

den beschouwd als een oproep om de echte politieke

ordeningsvragen, politieke oordeelsvorming en debat

weer centraal te laten staan. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van

Erik Borgman. Hij onderscheidt door de crisis heen negen actuele

sociale kwesties die zich niet zonder meer laten oplossen, maar wél om een

antwoord vragen. Of zie het eerste essay uit de bundel, van de christen-

democraten Lans Bovenberg en Herman Wijffels, die stellen dat de crisis elementaire kortzichtigheden binnen de westerse cultuur blootlegt, maar tegelijkertijd kansen biedt deze te overwinnen.

* * *

De bijdragen van de liberalen Patrick van Schie en Frans de Graaf en de sociaaldemocraat Paul Kalma laten zich evenzeer lezen als politiek richtinggevend verhalen. Kalma spaart daarin de christen- noch de sociaaldemocratie. In het bieden van een eigen, ideologisch verhaal en een daarmee verbonden perspectief onderscheidt de ene partij zich van de andere. Het op orde houden van dat verhaal is voor elke politieke stroming van levensbelang. Dat geldt bovenal voor partijen die veel bestuurservaring hebben. In de bestuurspraktijk is het noodzakelijk om ter wille van het compromis concessies te doen aan het eigen ideaal. Dat brengt het risico van verwaarlozing van het eigen gedachtegoed met zich mee. Partijen die zich bewust zijn van dat risico moeten de denkkraft in de eigen gelederen benutten om de ideologie bij de tijd te houden – een van de bestaansredenen van cdv, hoewel zeker niet de enige. Swierstra en Tonkens bekritisieren in deze cdv de partijen waarop wij doelen. Zij laten volgens deze auteurs te weinig zien om populistisch het hoofd te kunnen bieden. Ook de bijdrage van Roel Kuiper, onder meer senator voor de ChristenUnie, illustreert de breed beleden noodzaak ons grondig op de fundamenten van onze economische en maatschappelijke orde te bezinnen en dat onderwerp van politiek debat te maken. Hij stelt in zijn bijdrage dat het morele kapitaal in de samenleving door een markt- en managementachtige denkwijze is weggeorganiseerd. Daarmee dreigt iets te verdwijnen wat essentieel is voor de kracht van samenleving.

* * *

De bijdragen zijn geordend in twee delen. In het eerste deel, *Naar een nieuwe economische ordening*, ligt de nadruk op een duiding van de economische crisis en op de vraag welke rol de overheid en de markt dienen te krijgen. In dit deel betoogt Jaap van Duijn dat we ook na de crisis onvermijdelijk met meer overheidsinvloed te maken krijgen, en beschrijft Marcel Hoogenboom de perverse moraal die de ‘doe-het-zelfverzorgingsstaat’ van tegenwoordig in het leven heeft geroepen.

* * *

In het tweede deel, *Naar een nieuwe maatschappelijke ordening*, wordt het debat gevoerd over het belang van het maatschappelijk middenveld, oftewel de *civil sphere*. Bijdragen van Erik Borgman, Govert Buijs, Wim van de Donk en Hamilcar Knops, Pieter Oostlander, Frank Ankersmit en Marius Ernsting vallen hieronder. Dit deel opent met een tweegesprek tussen Paul van Geest en Herman Kaiser over de actualiteit van de katholieke-sociale

leer. Daaraan vooraf gaat een richtinggevend essay van de CDA-Tweede Kamerleden Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt en Hein Pieper. Zij betogen dat de nieuwe sociale kwestie eruit bestaat dat de overheid zich als een Vadertje Albedil tegenover de samenleving opstelt. Daarom pleiten zij voor een ordening waarin de burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen, ook in financiële zin, voor de risico's die zij kunnen voorzien. In zo'n ordening is het maatschappelijk middenveld eigendom van de samenleving en niet van de staat.

In hetzelfde deel betoogt Govert Buijs dat maatschappelijke organisaties langzamerhand vergiftigd zijn geraakt. Nadat de markt of de overheid is binnengedrongen, vervreemden ze van hun eigenlijke taak en trachten ze morele armoede op te vangen met gedragscodes. Volgens Buijs biedt het erfgoed van eeuwen ons tien bronwoorden om het maatschappelijk middenveld nieuw leven in te blazen.

* * *

Kortom, in de voor u liggende *Christen Democratische Verkenningen* is volop ruimte voor het politieke debat over de gewenste inrichting van de samenleving. In het licht van de crisis is dit debat actueel en urgent. Tekenend daarvoor is ook dat bij wijze van uitzondering in deze CDV het actuele onderwerp van DWARS en het thematisch deel samenkomen. In DWARS vindt u een tweeluik over het nut en de noodzaak van de maatschappelijke onderneming, naar aanleiding van het wetsvoorstel hierover. Jules Theeuwes, wetenschappelijk directeur van de Stichting Economisch Onderzoek, vindt de maatschappelijke onderneming een 'economisch gedrocht', terwijl zij volgens Raymond Gradus, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, juist meer waardering verdient.

Deze wat dikker dan normaal uitgevallen winteruitgave van CDV verschijnt als tijdschrift en als boek. Dit is mede mogelijk gemaakt door de steun van onder meer het Dr. Abraham Kuyperfonds.

Jan Prij, redactiesecretaris *Christen Democratische Verkenningen*

De maatschappelijke onderneming [I]

Een economisch gedrocht

door *Jules Theeuwes*

De auteur is wetenschappelijk directeur bij SEO Economisch Onderzoek.

Er ligt een wetsvoorstel voor de Tweede Kamer voor de inrichting van een maatschappelijke onderneming. De maatschappelijke ondernemingsvorm is bedoeld voor instellingen die een maatschappelijke taak uitvoeren. Daarbij wordt in eerste instantie gedacht aan instellingen in het onderwijs, de zorg en bij huisvesting. Scholen, ziekenhuizen, zorginstellingen en woningcorporaties dus. Dat zijn vaak grote organisaties in termen van begroting en personeelsomvang. Maar elke instelling die een maatschappelijk belang behartigt en vindt dat de specifieke structuur van de maatschappelijke onderneming bij haar past kan deze adopteren. Gedacht wordt dan bijvoorbeeld, volgens de memorie van toelichting, aan beheersorganisaties voor het auteursrecht, goededoelenorganisaties, veerdiensten, instellingen voor jeugdbescherming en kansspelorganisaties. Hoewel ik mij nauwelijks kan voorstellen dat er een 'Holland Casino mo' komt, waarbij mo dan staat voor maatschappelijke onderneming.

De maatschappelijke onderneming heeft een bestuur en een raad van toezicht. Het bestuur bestuurt en de raad van toezicht benoemt het bestuur en houdt er toezicht op.

Tot zover weinig nieuws onder de zon. Wat de mo echter bijzonder maakt en waardoor het echt een maatschappelijke onderneming wordt en niet zomaar een gewone stichting of vereniging, zijn twee specifieke structurelementen: de belanghebbendenvertegenwoordiging en de winstbewijshouders. In die twee nieuwe elementen zitten ook de grootste zwakheden van deze nieuwe ondernemingsvorm.

* * *

Ouders hebben belangen bij de school van hun kinderen, patiënten bij het ziekenhuis. Het bedrijfsleven heeft een relatie met het beroepsonderwijs. Iedereen die een directe relatie heeft met de mo kan in de belanghebbendenvertegenwoordiging worden opgenomen. Wie zich niet vertegenwoordigt voelt, kan naar de rechter stappen om dat alsnog te regelen. Het gevaar dreigt dat een eindeloze rij van belanghebbenden zich kan laten vertegenwoordigen. Deze vertegenwoordiging kan dan vervolgens per maatschappelijke onderneming in een schier eindeloze variatie worden vormgegeven. De belanghebbenden hebben meestal ook nog een achterban – denk aan patiëntenverenigingen, verenigingen voor huurdersbelangen en werkgeversorganisaties. De belanghebbendenvertegenwoordigers kunnen een commissaris voordragen voor de raad van toezicht. Essentieel is dat van

het bestuur, naast besturen, ook verwacht wordt dat het de verschillende belangen ‘verzoent’. Dat lijkt me een heidense klus. De belanghebbendenvertegenwoordiging in de maatschappelijke organisatie roept de sfeer op van de jaren zestig, toen iedereen over alles kon meepraten en meebeslissen. De memorie van toelichting stelt dat de transactiekosten van een mo door deze nieuwe juridische vormgeving zullen verminderen. Op basis hiervan kun je de conclusie trekken dat verwacht wordt dat de dienstverlening in de sectoren onderwijs, zorg en huisvesting efficiënter zal verlopen. Ik verwacht het tegenovergestelde. De belanghebbendenvertegenwoordiging maakt van de maatschappelijke onderneming een polderonderneming, met alle slechte eigenschappen die daarbij horen: trage, stroperige beslissingen op basis van compromissen waar niemand echt gelukkig van wordt.

* * *

In schril contrast met de centrale rol die de belanghebbendenvertegenwoordiging krijgt toebedeeld, staat de ietwat ondergeschoven rol van de kapitaalverschaffers, eufemistisch ‘winstbewijshouders’ genoemd. De schrijvers van het wetsvoorstel worstelen met de vermenging van kapitaal en winst en maatschappelijk belang. Een onbegrijpelijke worsteling, want voor de realisatie van een maatschappelijk belang zijn financieringsmiddelen nodig en bij financiering hoort een normaal rendement en risico-opslag. Wat er over de kapitaalverschaffers in de memorie van toelichting staat, is dubbel. Men wil wel hun financiële middelen, maar hun ondertussen geen rechten geven in het bestuur en op een winstuitkering die daar in een gewone onderneming tegenover staan.

Private kapitaalverschaffers kunnen de koers van de maatschappelijke onderneming niet beslissend beïnvloeden. Houders

van winstbewijzen hebben recht op winst, maar het bestuur beslist over de winstuitkering. De winstbewijshouders kunnen een commissaris in de raad van toezicht voordragen. De memorie van toelichting geeft ruiterlijk toe dat hier een mogelijkheid wordt geboden die ‘wellicht minder interessant is voor grote institutionele beleggers; deze wensen doorgaans zeggenschap in de onderneming’. Waar op gemikt wordt zijn particuliere beleggers en beleggingsfondsen die niet geïnteresseerd zijn in rendement maar het maatschappelijk belang een warm hart toedragen. Financiële middelen zijn schaars, en ze worden verspild als ze worden ingezet op plekken waar ze geen normaal rendement opleveren – zoals bij de maatschappelijke onderneming.

* * *

De maatschappelijke onderneming is een economisch gedrocht. Ze wordt opgezadeld met een bestuursvorm waarin niet helder is wie bestuurt. Er wordt nonchalant omgegaan met de rol van de kapitaalverschaffers. Mijn angstbeeld is dat deze sectoren straks worden opgezadeld met een hybride ondernemingsvorm waarin iedereen het voor het zeggen heeft en het maatschappelijk belang niet efficiënt wordt gediend. Bovendien vrees ik dat het voornemen om een maatschappelijke ondernemingsvorm in te richten de weg afsnijdt naar privatisering in de toekomst. Het is mij bekend dat marktwerking politiek niet populair is in de huidige politieke constellatie, maar dat betekent niet dat dit in de toekomst niet weer anders kan worden. De sectoren waarvoor de mo is bedoeld, zijn bij uitstek sectoren waar al marktpartijen aan het werk zijn (onderwijs, gezondheidszorg en de woningmarkt) en waarvan ik eerder verwacht dat het private aandeel in de toekomst zal groeien. De maatschappelijke onderneming doorkruist die route.

De maatschappelijke onderneming [2]

Van grote waarde

door *Raymond Gradus*

Directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het is goed dat Theeuwes het wetsvoorstel maatschappelijke onderneming aan een kritische reflectie onderwerpt, en op sommige punten legt hij de vinger op een zere plek. Jammer is dat zijn commentaar doorspekt is van het klassieke markt-staatdenken en dat hij daarmee de enorme kracht van maatschappelijke ondernemingen miskent. Eerst wil ik op de context ingaan. Vervolgens sta ik stil bij zijn twee specifieke punten: de belanghebbendenvertegenwoordiging en de kapitaaluitkering.

* * *

In mijn visie zijn maatschappelijke ondernemingen van grote waarde. In verpleeghuizen worden kwetsbare ouderen verzorgd en in scholen worden jongeren gevormd tot weerbare burgers. De relatie die mensen daar aangaan is meer dan een marktrelatie, omdat men bezig is met zichzelf overstijgende belangen. Volgens sommige economen kan in semipublieke sectoren worden volstaan met private, zuiver winstgerichte ondernemingen en zo vrij mogelijke markten. De uitkomst zou in deze redenering een efficiënte allocatie zijn.

Ook Theeuwes lijkt op die lijn te zitten met zijn pleidooi voor privatisering van het onderwijs, de gezondheidszorg en de woningmarkt. Hij miskent daarmee de grote

omvang van de Nederlandse non-profitsector, ook in internationaal perspectief. Ruim 840.000 mensen werken in een niet op winst gerichte private organisatie. Daarnaast weet dit soort organisaties heel veel vrijwilligers aan zich te binden: in de genoemde sector zijn 2,8 miljoen mensen gemiddeld 5,6 uur actief. De non-profitondernemingen komen voort uit particulier initiatief en ook vandaag de dag zijn we nog heel actief met bijvoorbeeld het oprichten van een vereniging voor palliatieve zorg en nieuwe schoolvormen. Dit tekent ook de diversiteit van onze samenleving.

De gebruikelijke structuur voor deze organisaties is een vereniging of stichting, maar in deze moderne tijd en mede als gevolg van door de overheid afgedwongen schaalvergroting blijkt deze vorm minder adequaat te zijn. Moeten we dan privatiseren, zoals Theeuwes bepleit? Privatiseren zou een enorme verschraling betekenen en leidt er bovendien toe dat de intrinsieke motivatie van werknemers en vrijwilligers wordt uitgehold.

Overigens zien we de laatste jaren dat de overheid haar grip op het maatschappelijk middenveld aan het verstevigen is. Als gevolg van incidenten met zorginstellingen, woningbouwcorporaties en onderwijsinstellingen worden de duimschroeven aangedraaid met verantwoordingseisen, nieuwe protocollen en stapeling van toezicht. Echter, zoals Van Doorn dat treffend in zijn postuum verschenen *Nederlandse*

democratie verwoordde, zal de overheid deze hooggespannen verwachtingen niet waarmaken en is de geschiedenis dan ook geplaveid met teleurstellingen. Als we recente crises zoals de boekhoudfraude bij Ahold of de vuurwerkcramp in Enschede de revue laten passeren, dan heeft dit geleid tot regels of een uitdijende bureaucratie, maar niet tot een oplossing van de problemen – om de simpele reden dat men voorbijgaat aan de wortel ervan, namelijk het falend gedrag van individuen. Mijn analyse is dat een overaccentuering van zowel de staat als de markt tot ongelukken leidt. Een goede samenwerking tussen beide, ingebed in het morele kader van de *civil society* is de enig werkbare uitweg. En juist die inbedding is gebaat bij het wetsvoorstel maatschappelijke onderneming. Dit wetsvoorstel zou overigens aan kracht winnen als de overheid op terreinen zoals de zorg, het onderwijs en woningbouwcorporaties, waar nu veel sectorspecifieke regels zijn, overgaat tot het schrappen of het stroomlijnen van regels.

* * *

Voor de maatschappelijke onderneming is het essentieel dat zij is ingebed in de gemeenschap van betrokkenen. Theeuwes stelt dat in het nieuwe wetsvoorstel ‘van het bestuur, naast besturen, ook verwacht wordt dat het de verschillende belangen “verzoent”’. Mijn stelling is dat de belangrijkste taak van een maatschappelijke onderneming juist het expliciteren van haar missie en dus de relatie met betrokkenen is. Dan wordt helder waartoe deze maatschappelijke onderneming op aarde is en kan zij de kracht uit de samenleving mobiliseren. Een goed bestuur zal daarom proberen de belangen zo veel mogelijk op één noemer te brengen. Beter is dan ook om van betrokkenenvertegenwoordiging uit te gaan, omdat er meer is dan het eigen

belang. Theeuwes is bevreesd dat belanghebbenden die niet vertegenwoordigd zijn via de rechter hun gelijk halen. In beginsel is het aan de organisatie om groepen van belanghebbenden aan te wijzen. De toetsing door de rechter dient marginaal te zijn. Het zou goed zijn als dit helder uit de wet blijkt. Men moet uitgaan van het vertrouwen in organisaties; de rechter is er alleen als *last resort*.

* * *

Theeuwes heeft gelijk als hij zegt dat de kapitaalverschaffers in het wetsvoorstel een minder centrale rol hebben dan de belanghebbendenvertegenwoordiging. Het wetsvoorstel gaat uit van de premisse dat het maatschappelijk belang vooropstaat en dat dit ook bij kapitaalverschaffers meespeelt. Dit betekent inderdaad dat zij niet, zoals bij een zuiver op winst georiënteerde onderneming, streven naar maximale winst. Uiteraard mogen zij wel een fatsoenlijk rendement krijgen, maar dat moet niet ten koste gaan van de maatschappelijke taak: goede zorg, goed onderwijs en fatsoenlijke huren voor minder draagkrachtigen. Dit is immers de essentie van die ondernemingen. De veronderstelling dat financiële middelen ‘verspild’ worden in een maatschappelijke onderneming miskent het grote maatschappelijk rendement van dit soort organisaties. Een belang dat nog steeds van waarde is voor veel geldverschaffers.

* * *

Mijn conclusie is dat het wetsvoorstel niet overbodig is, gezien het fundamenteel andere karakter van de maatschappelijke onderneming. Bovendien kan het expliciteren van de bevoegdheden van actoren en de missie de organisatie nieuw elan geven. Wel is het zinvol om na te gaan welke sectorspecifieke regelgeving overbodig is, zodat het primaat echt terug kan naar de samenleving.

Corporate ladder Bron: iStockphoto LP Calgary/Canada © Mark Evans

Voorbij de crisis

De kunst van het loslaten

Op zoek naar een nieuwe ordening na de crisis moet het politieke midden laten zien dat het 't verschil maakt. Anders dreigt het jachtveld open te liggen voor extreme politieke krachten. Slagen hun gematigde tegenpolen erin een nieuw, verbindend doel voor de samenleving te formuleren? Het streven naar een rechtvaardige sanering van de staatsschuld kan zo'n hoger doel zijn, mits het wordt verbonden met een perspectief op een medemenselijke samenleving die een open blik op de wereld heeft. Dat biedt de kans in het debat de ideeënarmoede en het destructieve karakter van het rauwe extremisme te ontmaskeren. De christendemocratie heeft in dat debat goede papieren, dankzij een politieke ideologie waarvan het mensbeeld op vertrouwen is gefundeerd.

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

IN HET JAAR DAT DE VRIJE WERELD HET twintigjarig jubileum viert van de val van de Muur, verkeert de economische orde die destijds voorgoed heette te triomferen in een ernstige crisis. Daaruit blijkt eens te meer de wijsheid om voorzichtig te zijn met het opeisen van het onbetwifelbare gelijk van wat mensenwerk is, zoals een economische orde. We spreken ook niet over zomaar een crisis. De inherente noodzaak van het kapitalisme om jaar in, jaar uit groei te genereren, overvraagt de wereld en haar hulpbronnen, met de voedsel-, energie- en klimaatcrisis als gevolg.

Aan de andere kant kennen we nog geen ander systeem dat beter is in het aanjagen van de menselijke vindingrijkheid en de efficiënte afstemming van vraag en aanbod, met behoud van de grootste mogelijke vrijheid. Alternatieven als het staatssocialisme zijn zowel voor mens als milieu van

een diepe treurnis gebleken. ‘De inherente ondeugd van kapitalisme is de ongelijke verdeling van zegeningen, de inherente deugd van socialisme is de gelijke verdeling van ellende’, zei Winston Churchill al.

Voor andere alternatieven, zoals de Noordwest-Europese sociale markt-economie of het Aziatische model, geldt dat zij tot de kern terugggebracht niets anders zijn dan varianten op het kapitalisme. Ziedaar het probleem

*Op de oude voet doorgaan is
geen reële optie, maar wat
dan wel?*

waar de wereld voor staat nu de noodzaak zich aandient te zoeken naar nieuwe vormen van ordening in antwoord op de meervoudige crisis. Vooralsnog geldt voor het kapitalisme wat Churchill in een andere, vaak aangehaalde oneliner

opmerkte over de democratie: ‘Democratie is de slechtste regeringsvorm, met uitzondering van alle andere die we hebben geprobeerd.’

Op de oude voet doorgaan is geen reële optie, althans voor wie de problemen serieus neemt. Maar wat dan wel? Het besef dat zich geen reëel alternatief voor het kapitalisme aandient noopt tot bescheidenheid. Toch dwingt de crisis om, binnen de grenzen die dit besef trekt, een zienswijze te ontwikkelen op een ordening die enige zekerheid biedt over een leefbare toekomst. De vrije wereld heeft dat eerder gedaan, in reactie op de grote depressie van de jaren dertig en de ‘stagflatie’ van de jaren zeventig, en in beide gevallen was dat niet zonder succes. De inzet van deze editie van *Christen Democratische Verkenningen* is aan deze gedachtevorming een bijdrage te leveren, opdat het herstel van de crisis van nu ook een perspectief op een betere toekomst biedt.

De economische crisis staat niet op zichzelf, zo betogen ook Bovenberg en Wijffels in deze CDV. Volgens hen is zij een manifestatie van het fenomeen dat mensen hun grenzen onvoldoende erkennen, waarbij zij niet alleen doelen op financiële grenzen, maar ook op ecologische, verstandelijke en morele. Daarbij komt dat hoewel de mens al eeuwenlang kampt met tekorten, de klimaat-, voedsel- en energiecrises van nu zich op een mondiale schaal afspelen. Daarmee zijn het relatief nieuwe vraagstukken die om nieuwe antwoorden vragen, in tegenstelling tot de economische crisis, waarin beleidsmakers kunnen putten uit de lessen van het verleden. Bij de duurzaamheids crises is bovendien het draagvermogen van de planeet in het geding, anders dan bij de economische inzakking. Al eerder zei Herman Wijffels daarom dat de uitweg moet worden gevonden in een versnelde ecologisering van de economie, niet in een simpel herstel van hoe het was vóór de recessie.¹

Al met al moet de zoektocht naar een andere ordening een breder ter-

rein dan de economie bestrijken en tevens de sociale en maatschappelijke verhoudingen in ogenschouw nemen. Dat gebeurt in deze editie van CDV.

Het politieke belang van deze zoektocht is groot. Blijft een perspectief op betere tijden uit, dan kan dat het jachtveld openleggen voor extreme politieke krachten en ook de blik van Nederland naar binnen keren, ten koste van de tolerantie en de internationale oriëntatie van ons land. De verantwoordelijkheid om dat te voorkomen ligt in de eerste plaats bij het brede midden in de Nederlandse politiek, de politieke partijen die een zekere mate van stabiliteit in de democratie brengen dankzij hun bestuurlijke ervaring. Dat heeft deze partijen, het CDA niet in de laatste plaats, geoefend in de omgang met culturele, religieuze tegenstellingen en met verschillen in normen, waarden en omgangsvormen, waardoor ze als vanzelf naar een zekere gematigdheid neigen.

Met andere woorden, het politieke midden moet in zijn antwoord op de crisis laten zien dat het 't verschil maakt. De politiek, vaak verguisd als betekenisloos spel aan het Binnenhof, doet er wel degelijk toe, zeker in tijden van nood.

In de nasleep van de crisis, nu het gaat om de zoektocht naar een toekomstbestendige orde, moge het belang van de politiek blijken uit het feit dat de keuze voor de ene of de andere ordening óók een impliciete keuze is voor richtinggevende waarden. Het maakt nogal wat uit op grond van welk mensbeeld deze keuze wordt gemaakt. Is dat het beeld van het individu dat louter voor zichzelf, van moment tot moment leeft en permanent zijn eigenbelang in het oog houdt? Dat is de utilitaristische mensvisie die in het neoliberalisme is geklonken. De christendemocratie daarentegen heeft vanouds aandacht voor de veelheid van relaties die mensen onderhouden en voor de morele inhoud van die relaties. Behalve een individu, wiens waardigheid is verbonden met vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, is de mens een relationeel wezen, dat de zin van zijn bestaan ook aan anderen ontleent. Niemand leeft voor zichzelf, niemand sterft voor zichzelf, om met Paulus te spreken. Dat vergt een zeker vertrouwen over en weer dat niemand zich onverantwoordelijk gedraagt en ten koste van de vrijheid van de ander zijn eigen belang veiligstelt.

Op grond van deze relationele visie op de mens verzet de christendemocratie zich tegen de gedachte dat er een tegenstelling bestaat tussen individu en gemeenschap, recht en plicht, vrijheid en gebondenheid. Dat zijn niet zozeer tegenstellingen, als wel keerzijden van dezelfde verhoudingen. De een bestaat niet zonder de ander.² Dat is de rode draad in zowel de katholieke sociale leer, waarover Paul van Geest en Herman Kaiser in dit nummer spreken, als in het protestantse sociale denken, waarover Govert Buijs schrijft.

De christendemocratie heeft vanuit dat perspectief een andere zienswijze op het eigen belang. Om vooruit te komen, is het noodzakelijk door te zetten, jezelf voortdurend verder te ontwikkelen in vaardigheden en intellect, je behoeftes te temperen en je eigenbelang te bemiddelen met dat van anderen. Dat zijn deugden die floreren in een omgeving waarin mensen het vermogen moeten ontwikkelen om met anderen rekening te houden.

* * *

Met de val van de Muur werd het neoliberale economische denken, waarvoor de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Britse premier Margaret Thatcher in de jaren daarvoor de weg hadden bereid, dominant in de wereld. Het neoliberalisme nam het stokje over van de keynesiaanse economische orde die in reactie op de grote depressie van de jaren dertig was gevestigd, het model van het 'getemde' kapitalisme, met een gemengde economie, een strategisch handelende overheid, regulering, institutionele inbedding van de financiële markten en collectieve arbeidsverhoudingen.³ De lessen van de jaren dertig zijn niet vergeefs geweest. Dat de kredietcrisis geen acute en diepe vraaguitval heeft veroorzaakt, zoals destijds gebeurde na de krach van 1929, is te danken aan het directe, diepgaande ingrijpen van overheden bij het uitbreken van de crisis. Zij reddden de systeembanken van de ondergang en voorkwamen zo dat de geldtransacties acuut stopten.

Dat neemt niet weg dat het keynesiaanse economische stelsel zelf al sinds de jaren zeventig aan rot leed door de 'stagflatie' die het in de hand bleek te werken, de combinatie van geldontwaarding en stagnatie. Het neoliberalisme dat sindsdien opkwam was daarop een reactie. Het recept was spiegelbeeldig aan dat van het 'getemde' kapitalisme. De overheid trok zich terug, gaf de financiële markten vrij en ontkluisterde de economie met maatregelen als liberalisering, deregulering en privatisering.

'Nu is deze naïeve kapitalistische droom aan gruzelementen gevallen', aldus het kabinet-Balkenende, 'de droom waarin markten het als vanzelf altijd goed doen, overheden niets te bieden hebben en geld vooral moet rollen, maakt niet uit hoeveel, maakt niet uit waarnaartoe.'⁴ Herman Wijffels meent dat in de neoliberale orde het 'sociaal darwinisme' dominant is geworden, waardoor de notie dat de mens de schepping heeft te bewerken en te bewaren uit beeld raakt. Volgens hem dreigt het idee dat de ander er is om hem een poot uit te draaien tot de normale zeden te gaan behoren.⁵

De politiek is dus gedwongen zich opnieuw te oriënteren in het denken over de gewenste economische ordening na het keynesianisme en het neoliberalisme. De naschok van de kredietcrisis manifesteert zich in oplopende werkloosheid, dalende belastinginkomsten, lage dekkingsgraden

bij pensioenfondsen, een naar verwachting langdurig lager groeipeil en, bovenal, in steil stijgende staatsschulden. Het is bovendien nog de vraag in hoeverre het voorzichtige herstel dat zich lijkt af te tekenen zal standhouden op het moment dat de overheidsimpulsen zijn uitgewerkt.

Nederland staat de komende jaren voor een zware beproeving, met de opdracht na de crisis de tering naar de nering te zetten en de staatsschuld terug te brengen tot een beheersbare omvang. Voorlopige ramingen houden het erop dat de overheidsuitgaven met een vijfde moeten worden teruggedrongen, om te voorkomen dat volgende generaties de lasten van nu op hun schouders krijgen. Dat betekent onherroepelijk dat allerlei voorzieningen die thans voor burgers vanzelfsprekend zijn ter discussie komen te staan, óók op het terrein van basiszekerheden als wonen, zorg, onderwijs, werk, sociale zekerheid, arbeid.

Deze ‘kunst van het loslaten’ zal het nodige van de spankracht van de samenleving vergen en daarom een bron van spanningen kunnen zijn. Het noodgedwongen afscheid van oude zekerheden en vanzelfsprekendheden vraagt om politiek vakmanschap, om te voorkomen dat wantrouwen bezit neemt van de bevolking en antisysteempartijen hun kans grijpen.⁷ Dat vakmanschap houdt in dat de politiek eerlijk is en geen illusies wekt over een aanpassingsbeleid dat geen enkel offer vergt en kan volstaan met een simpel teruggrijpen op oude recepten. Tegelijkertijd mag van de politiek worden gevraagd dat zij de offers eerlijk verdeelt en ervoor waakt dat nieuwe tegenstellingen in de samenleving verder aanscherpen, zoals die tussen jong en oud, autochtoon en allochtoon, hoog- en laagopgeleid.

Met zo’n krachtproef kan het landsbestuur de burgers alleen aan zijn zijde houden als de samenleving op een stevige vertrouwensbasis rust. En daarop kunnen we niet gerust zijn, gezien het antwoord dat het Sociaal en Cultureel Planbureau steeds weer krijgt als het de burgers naar hun welbevinden vraagt: ‘Met mij gaat het goed, met de samenleving slecht.’ Des te groter is het probleem waarvoor de politiek staat als zij van mensen vraagt zich te oefenen in de ‘kunst van het loslaten’. Daar komt bij dat zij de burgers geen vertrouwd beeld kan schetsen van hoe de maatschappij eruit zal zien na de noodzakelijke aanpassingen. Dat zal niet een samenleving met de oude, vertrouwde verzorgingsstaat zijn, die financieel een loden last was en bovendien was vastgelopen in een systeem dat burgers onvrij en afhankelijk maakte. Een terugkeer naar een neoliberale volkshuishouding is evenmin een reëel alternatief. Moreel is dat onwenselijk gezien het eindimensionale, materialistische mensbeeld waarop het zich baseert, economisch is het onverantwoord gezien het risico op een nieuwe financiële crisis, met alle gevaren van dien voor een ineenstorting van de wereld-economie.

De politiek moet de burgers, die toch al onbehaaglijk zijn over de toestand van de samenleving, dus meevragen voor een tocht naar het onbekende, op zoek naar een ordening die nog niet bestaat en nog niet bestaan

Het geheim van hun aantrekkingskracht schuilt in hun illusoire beeld dat Nederland weer kan worden zoals het ooit was

heeft. Ter relativering zij gezegd dat dit dramatischer klinkt dan het in de beleving van de meeste mensen zal zijn. Het geheel van ordenende instituties als de rechtsstaat, de democratie, het maatschappelijk middenveld, de markt en de overheid zal immers niet drastisch van aanzien veranderen. Eerder dan in hun kerntaken zullen de verande-

ringen zich voordoen in hun onderlinge betrekkingen, de reikwijdte van hun handelen, hun verantwoordelijkheden.

In het noodzakelijke beroep op mensen om oude zekerheden en vanzelfsprekendheden desnoods los te laten, lijkt het politieke midden in het nadeel ten opzichte van flankpartijen, zowel ter linker- als ter rechterzijde, die inspelen op angst voor het onbekende. Het geheim van hun aantrekkingskracht schuilt in hun illusoire beeld dat Nederland weer kan worden zoals het ooit was. Al vóór de crisis was in de groeiende electorale steun voor de groepering van Wilders en de SP een trek naar de flanken zichtbaar. Bij de vlucht naar de rechterflank lijkt het vooral te gaan om het angstgevoel dat de ‘eigen’ cultuur en de nationale identiteit op het spel staan, door de komst van migranten met een andere culturele achtergrond en een ander geloof. Die angst speelt bij de vlucht naar de linkerkant ook mee, naast de vrees voor een neoliberale Europapolitiek die de verzorgingsstaat ontmantelt en buitenlanders in staat stelt de banen ‘in te pikken’.

Het beeld rijst van burgers die hun persoonlijk geluk van buitenaf bedreigd zien door krachten waarop zij geen greep hebben, de politiek voorop, en dat verhalen op partijen die zij, vanwege hun internationale oriëntatie en pro-Europese beleid, verantwoordelijk houden voor het ‘binnenhalen’ van deze bedreigingen. Het gevaar dat dreigt is dat het maatschappelijk onbehagen de vorm van ressentiment aanneemt, een wrok die zich tegen anderen keert of tegen de democratie en de rechtsstaat als zodanig. Beide vormen van ressentiment zijn al zichtbaar, in het ongenoegen dat zich richt tegen moslims of tegen ‘Haags gedoe’.

Het is geen toeval dat pvv en SP elkaar vinden in hun geharnaste verzet tegen de verhoging van de pensioenleeftijd tot 67. Beide appelleren daarmee aan het verlangen naar voorbije tijden, met een behaaglijke verzorgingsstaat en een arbeidsmarkt zonder immigranten. Maar zowel pro-

tectionistisch nationalisme als verzorgingsstaatconservatisme houdt een valse belofte van behoud van oude zekerheden in. Beide recepten vergen de opzegging van internationale rechtsstatelijke verdragen, een afscheid van het Europese engagement en van de internationale solidariteit, dan wel een terugkeer van een verzorgingsstaat die mensen niet emancipeerde maar juist afhankelijk maakte.

Een isolationistische en protectionistische politiek waarbij Nederland zich terugtrekt achter de dijken is dus niet realistisch. Zo'n politiek zou zowel de internationale rechtsordelijke beginselen als de institutionele structuur die het Westen na de oorlog vrede bracht, vormgegeven in organisaties als de NAVO en de EU, onder zware druk zetten. Ook de christendemocraat Ernst Hirsch Ballin, de minister van Justitie, pleitte in het najaar van 2009 voor een tolerant, pluralistisch, internationaal georiënteerd Nederland en voor een herwaardering van verscheidenheid.⁷ 'Culturele en religieuze verscheidenheid, gecombineerd met tolerantie, kan een ingrediënt zijn voor een duurzame, krachtige staat. Pluriformiteit zet aan tot dynamiek, competitie en innovatie en legt daarmee de basis voor voor-spoed', zei hij.

Al eerder constateerde Hirsch Ballin dat tolerantie, oftewel de erkenning van verschillen, onontbeerlijk is om een vruchtbaar klimaat te scheppen voor een allochtone middenklasse die haar talenten en vaardigheden voor Nederland kan aanwenden. Dat is geen overbodige luxe met het oog op de tekorten die zich binnen afzienbare tijd op de arbeidsmarkt zullen voordoen, als gevolg van de vergrijzing. Ook de WRR wijst op de negatieve economische gevolgen van 'afsluitgedrag' ten opzichte van de buitenwereld: 'De sfeer van onzekerheid in Nederland heeft navelstaarderij in de hand gewerkt en is niet bevorderlijk geweest voor een open, creatief klimaat waarin Nederlanders de wereld als een mogelijkheid zien en niet als een bedreiging.'⁸ Om dezelfde reden wijst werkgeversvoorman Niek Jan van Kesteren een kabinet met de groepering van Wilders af. Het 'antibuitenlandersbeleid van de PvdV' is volgens hem schadelijk voor een open economie als de Nederlandse.

Ook staatssecretaris Timmermans (Europese Zaken) beschrijft de verscheidenheid in de samenleving als een bron van kracht: 'Geen mens is sterker dan hij die het zelfvertrouwen heeft om de wereld door andermans ogen te zien.'⁹ Uit een studie die Amy Chua, hoogleraar aan de Amerikaanse Yale Law School, verrichtte naar goed presterende naties, bleek tolerantie het geheim van dat succes te zijn. Uit de wederwaardigheden van de hypermachten uit de geschiedenis, vanaf het Achaemenidische rijk en het Romeinse Rijk in de oudheid, via de Republiek der Nederlanden in de Gouden Eeuw tot de VS nu, blijkt dat zij hun groei en bloei dankten aan

de aantrekkingskracht die zij uitoefenden op het intellectuele toptalent en de wetenschappelijke pioniers in de wereld. Deze voorhoede voelde zich in deze landen thuis dankzij de tolerantie die er voor hun etnische en cul-

*Het gebrek aan realisme van
de flankpartijen biedt dus
kansen aan het politieke
midden*

turele eigenheid heerste. Steevast zette de neergang zich in vanaf het moment dat zo'n land de steven wendde naar een assimilatiepolitiek en een uitsluitingsbeleid jegens 'niet-assimileerbare groepen' omarmde.¹⁰

Het gebrek aan realisme van de flankpartijen biedt dus kansen aan het politieke midden, vanouds de stabiele factor in het Nederlandse bestel. Dat vergt van de partijen in het midden wel dat zij weten waar zij zelf staan en zich niet van de wijs laten brengen door electorale angst voor de partijen ter linker- en rechterzijde.

En waar staat het midden nu? Voor een succesvol beroep op de burgers om oude zekerheden en vanzelfsprekendheden los te laten, mocht dat noodzakelijk zijn, is het nodig dat de middenpartijen zich die vraag stellen en zich bezinnen op de actualiteit van hun gedachtegoed. Hoe steviger en doordachter hun verhaal, hoe meer overtuigingskracht zij tegenover de kiezers kunnen ontplooien. Wat betekent dat voor de christendemocratie?

Spraakmakende CDA'ers, onder wie Jan Peter Balkenende, Wim van de Donk en Piet Hein Donner, delen de analyse van Bovenberg en Wijffels dat mensen hun grenzen onvoldoende erkennen en respecteren. De crisis, zowel de economische als de ecologische, heeft dat zichtbaar gemaakt. De economische crisis, door Marc Chavannes getypeerd als het falen van het 'egokapitalisme',¹¹ is aangejaagd doordat banken in hun winstbejag al te riskante leningen verstrekten en consumenten krediet op krediet namen om hun materiële verlangens direct te bevredigen, ook als dat hun draagkracht te boven ging. En de ecologische crisis is ontstaan doordat mensen meer van de aarde vragen dan zij kan geven.

In de christendemocratische visie geldt daarom dat wie profiteert van vrijheid, ook de verantwoordelijkheid heeft daar zorgvuldig mee om te gaan. 'Deze tijd vraagt om een nieuwe invulling en borging van wat een gerechte samenleving is. Vrijheid is daarvoor niet genoeg. Het vergt een duurzaam en verantwoord gebruik van mogelijkheden', zei Donner.¹² Balkenende betoogt dat de gewenste economische ordening berust op principes als verantwoordelijkheid en integriteit, meer dan op praktische afspraken.¹³ 'Deze crisis biedt de ruimte om ethische afwegingen en overwegingen weer een plek te geven', zei hij.

Wim van de Donk meent dat duurzame vrijheid is gediend met verant-

woordelijkheid en zelfbeheersing. Hij wijst erop dat het blinde geloof in de markt de noodzaak veronachtzaamt van corrigerende instituties die waarden als zelfbeheersing belichamen. Het Rijnlandse model, waarin de onderneming wordt beschouwd als een organisch samenwerkingsverband van kapitaal en arbeid, voorziet volgens hem in zulke instituties, zoals overlegorganen van werkgevers en werknemers.¹⁴ Van de Donk: ‘In het Rijnlandse model is op het terrein van de sociale economie de idee geïncorporeerd dat vrijheid wordt begrensd door verantwoordelijkheid.’¹⁵ Ook in haar mensbeeld verbindt de christendemocratie verantwoordelijkheid met vrijheid. Dat verwijst naar rechten maar óók naar plichten jegens de medemens. De mens gaat niet geheel in zichzelf op, maar heeft deel aan vele gemeenschappen, zoals het gezin, de school, de werkkring, het vrijwilligerswerk en velerlei verenigingen. Dat zijn de leerscholen voor burgerschap, oftewel de verantwoordelijkheid die de mens als burger jegens anderen heeft. In contacten met anderen ervaart hij de noodzaak van solidariteit, oriënteert hij zich op belangen die hemzelf overstijgen en ontwikkelt hij vaardigheden om met anderen samen te werken. Christendemocraten hechten daarom belang aan het goed functioneren van maatschappelijke verbanden, vanuit de gedachte dat burgers daarin het best tot hun recht komen. Dat is de leidende idee in de ideologie van de christendemocratie.

Maar dan moet dat middenveld wel op orde zijn. Hoe is het daarmee gesteld? Sommige organisaties zijn niet meer dan oude, lege staketsels, desnoods met overheidssteun overeind gehouden, die pretenderen te spreken namens een eensgezinde achterban, hoewel deze allang aan sociale fragmentatie ten offer is gevallen. Ook mogen delen van het middenveld als semioverheid worden bestempeld, verweven als zij zijn met de overheid, zowel organisatorisch als financieel. Dat is de erfenis van de periode waarin de overheid, hand in hand met het particulier initiatief, de verzorgingsstaat uitbouwde tot een bouwwerk waarin zij zich aansprakelijk stelde voor een reeks sociale rechten. Met andere woorden, het middenveld bevindt zich niet meer in het midden, sinds het de staat is ingezogen.

Dat is de reden waarom in deze editie van CDV uitgebreid bij de staat van het middenveld wordt stilgestaan, aan de hand van een essay van de Kamerleden Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt en Hein Pieper. Het CDA kan kracht winnen in zijn politieke concurrentiestrijd met de flanken als het zijn eigen gedachtegoed over de *civil society* op orde brengt. Niet alles wat ‘middenveld’ heet is dáárom goed en bij voorbaat verzekerd van steun van de christendemocraten. Onder de valse vlag van middenveld zijn op allerlei terreinen van het maatschappelijk leven, zoals in de sfeer van het wonen en de zorg, commerciële marktpartijen of semistaatsorganen actief – zonder meer nuttige organisaties maar allesbehalve leerscholen voor burger-

schap. Het CDA, luidt ook de boodschap van Van Dijk, Omtzigt en Pieper, moet dat onderscheid scherper markeren, om zo nieuwe diepte te geven aan het ideële denken over de rol van het middenveld in het maatschappelijk activeren van mensen.

Meer ideologische stevigheid kan de christendemocraten krachtiger wapenen tegenover de flanken. Dat dient het verderstreckende belang van het behoud van een krachtig midden in de Nederlandse politiek.

Dat belang kan ook worden bevorderd als de partijen die de Nederlandse bestuurstraditie vertegenwoordigen, erin slagen een nieuw, verbindend doel voor de samenleving te formuleren. Ernst Hirsch Ballin schreef het maatschappelijk ongenoegen eerder toe aan het gebrek aan identificatie van de Nederlanders met een op de toekomst gericht, gezamenlijk project dat de moeite waard is om na te streven. Een project dat we met z'n allen kunnen associëren met Nederland in Europa, Nederland in de wereld en Nederland in de eenentwintigste eeuw. 'De vooruitgang heeft nu geen verbindend effect', zei hij. 'De mensen missen een hoger doel.'¹⁶

Hij is niet de enige die deze analyse maakt. Een veelomvattend, lastig project kan als een kristallisatiepunt in de politiek werken, waarbij de bokken van de schapen worden gescheiden.¹⁷ De Nederlandse politieke geschiedenis kent meer van die kristallisatiemomenten, zoals de sociale kwestie rond 1900, de wederopbouw na de oorlog en het economisch herstelbeleid na de oliecrises van de jaren zeventig. In al die gevallen neigden de Nederlanders naar redelijkheid en niet naar extremisme. Ten tijde van de sociale kwestie legden de confessionele partijen dankzij hun gestage groei de basis voor hun 'Coalitie', de dominante factor in de Nederlandse politiek in het interbellum. In de wederopbouwjaren domineerden de gematigde krachten van de rooms-rode coalitie van de 'wethouder van Nederland', Willem Drees. In de jaren tachtig kreeg de christendemocraat Ruud Lubbers de dank van de kiezers voor zijn herstelbeleid. Hij bewees daarmee het bestaansrecht van het net gevormde CDA en dwong de PvdA terug te komen van haar polarisatiestrategie, waarmee de sociaaldemocraten destijds beoogden het midden te vermalen en een tweedeling tussen links en rechts te forceren.

Thans kan het streven naar een doeltreffende, maar rechtvaardige sanering van de staatsschuld zo'n hoger doel zijn dat identificatie van de Nederlanders met de toekomst mogelijk maakt, mits het wordt verbonden met een perspectief op een samenleving die wordt gekenmerkt door medemenselijkheid, tolerantie en een open blik op de wereld. Dat biedt de gematigde krachten de kans in het politieke debat de ideeënarmoede en het destructieve karakter van het rauwe extremisme te ontmaskeren.

De christendemocratie, geworteld in de christelijke traditie van hoop,

heeft in dat debat goede papieren, dankzij een politieke ideologie waarvan het mensbeeld op vertrouwen is gefundeerd. Dat is geen naïef vertrouwen dat tot niets verplicht. Het veronderstelt een tweezijdige, wederkerige rela-

Vertrouwen veronderstelt een tweezijdige, wederkerige relatie, waarin niemand ten koste van de ander zijn eigen belang veiligstelt

tie, waarin vertrouwen over en weer bestaat dat niemand zich onverantwoordelijk gedraagt en ten koste van de ander zijn eigen belang veiligstelt. Het uitgangspunt is de betrouwbaarheid van de ander, vooropgesteld dat hij zich houdt aan wat is afgesproken. Op die manier schept vertrouwen de ruimte die nodig is om verantwoordelijkheid

te kunnen dragen en kan het een einde maken aan de overregulering die als vanzelf met georganiseerd wantrouwen meekomt. Daarmee is vertrouwen geen ‘vrijheid, blijheid’. Wie het vertrouwen beschaamt moet daarop kunnen worden aangesproken, of desnoods met een sanctie getroffen.

Onder deze voorwaarden vertrouwt de christendemocratie op de kracht van mensen en hun onderlinge verbanden om de schokken in hun bestaan op te vangen. Mensen staan daarin niet alleen. Onontbeerlijk is een goed functionerende maatschappelijk omgeving. De organisaties van de burgers zelf, oftewel het maatschappelijke middenveld, behoren tot deze omgeving, maar ook de instituties van democratie en rechtsstaat. Mede daarom is in deze inleidende beschouwing over het thema van de wintereditie van CDV een breder perspectief gekozen. Er staat nogal wat op het spel, in de nasleep van de crisis.

Noten

- 1 Uit een ongepubliceerde voordracht van Herman Wijffels voor het Christelijk Sociaal Congres van 27 augustus 2009.
- 2 Zie Piet Hein Donner, ‘Een kat in een vreemd pakhuis?’ Voordracht op het symposium ‘Christenen in de politiek’, georganiseerd door het Wetenschappelijke Instituut voor het CDA en de Vrije Universiteit, 6 mei 2009.
- 3 Zie ook Anton Hemerijck, ‘The institutional legacy of the crisis of global capitalism’, in: Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and insti-*

tutional choice (pp. 13-52). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009.

- 4 http://www.minfin.nl/Organisatie/Minister_Bos/In_de_Tweede_Kamer/Aanbiedingsspeeches/Prinsjesdag_2009.
- 5 Zie noot 1.
- 6 De hoogleraar parlementaire geschiedenis Joop van den Berg roept op tot meer ‘waakzaamheid’ voor de opkomst van antisysteempartijen: ‘Temeer (...) nu (de vaderlandse democratie) lijdt onder een buitengewoon slonzige omgang met de instituties van de natie: het zichzelf door publicitair stuntwerk mutilerende parlement, dat bovendien zijn gezag ernstig overschat; de onbeheerste

- kritiek op justitie en rechterlijke macht; het kleinburgerlijke en benepen afgeven op de kosten van het Koninklijk Huis. Allemaal instituties die geenszins boven kritiek verheven zijn, maar tegelijk zo kwetsbaar dat wij er maar beter een beetje zuinig op kunnen zijn.' Joop van den Berg, 'Koortsige democratie', column op www.parlement.com, 23 oktober 2009.
- 7 'Artikel 1 in drievoud. Eerste Gelijke Behandelingslezing minister Hirsch Ballin.' Rede van minister Hirsch Ballin bij de viering van het vijftienjarig bestaan van de Commissie Gelijke Behandeling (cgb), 10 november 2009. <http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief-2009/9110artikel-1-in-drievoud-eerste-gelijke-behandelingslezing-minister-hirschballin.aspx?cp=34&cs=3151>.
- 8 Malou van Hintum en Marcel ten Hooven, 'Eerherstel van de polder', *Vrij Nederland* 68 (2007), nr. 7 (17 februari), pp. 14-15, 17-18.
- 9 www.minbuza.nl/nl/Actueel/Toespraken_bewindslieden/2009/11/Toespraak_staatssecretaris_Timmermans_naar_aanleiding_van_TEDx_Amsterdam.
- 10 Amy Chua, *Wereldrijk voor een dag. Over de opkomst en ondergang van hypermachten*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009, pp. 24-25 en 388-389.
- 11 Marc Chavannes, 'Weg met het ego-kapitalisme', in: *NRC Handelsblad*, 30 december 2008.
- 12 Rede van Piet Hein Donner bij de netwerkbijeenkomst van de Stichting Christelijk Sociaal Congres op 28 augustus 2008 in Doorn.
- 13 Jan Peter Balkenende, 'Sterker uit de crisis met Rijndeltamodel', *NRC Handelsblad*, 19 mei 2009. Zie ook Jan Peter Balkenende, 'De christelijk-sociale beweging op een keerpunt', *Christen Democratische Verkenningen* (1999), nr. 2, pp. 12-25.
- 14 Zie daarover onder meer Raymond Gradus, 'Zorgen voor een markt met iets meer moraal', *Christen Democratische Verkenningen* (1999), nr. 2, pp. 34-42.
- 15 Marcel ten Hooven, 'De oude codes doorbroken. In gesprek met Wim van de Donk & Paul Schnabel', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De kracht van zelfbeheersing* (cdv Winter 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 132-141.
- 16 Marcel ten Hooven en Jan Prij, 'Tegen de valse tegenstellingen. In gesprek met Ernst Hirsch Ballin', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Benauwd in het midden* (cdv Zomer 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 96-102.
- 17 Zie ook Hans Goslinga, 'Het politieke midden komt terug', *Trouw*, 17 september 2009.

Essay I

Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen

De economische crisis is een symptoom van een dieper liggende, culturele crisis die blootlegt dat mensen hun grenzen te buiten gaan, in financiële maar ook in morele zin. Een duiding van de crisis op basis van dit inzicht kan hoop bieden op het overwinnen van de angst voor de toekomst. Enkele principes kunnen daarbij behulpzaam zijn. Herwaardeer het rentmeesterschap, koester de deugdzzaamheid, stel grenzen aan specialisatie, middel het eigen belang met dat van anderen.

door *Lans Bovenberg & Herman Wijffels*

Lans Bovenberg is hoogleraar economie aan de Universiteit van Tilburg en wetenschappelijk directeur van het onderzoeksinstituut Netspar. Herman Wijffels is oud-voorzitter SER, voormalig topman van Rabobank en momenteel covoorzitter van Worldconnectors.

DE CRISIS OP VERSCHILLENDE NIVEAUS

De economische crisis is op verschillende niveaus te analyseren. Aan de oppervlakte zien we een financieel systeem dat in elkaar gezakt is en door kapitaalinjecties weer op de been wordt geholpen. Overheden proberen daarnaast de vraag te restaureren door geld in de economie te pompen.

Op een dieper niveau zien we een ecologische crisis en een toenemende schaarste aan grondstoffen. De overbelasting van onze planeet heeft mede bijgedragen aan de crisis. De prijzen voor olie en andere grondstoffen zijn in de aanloop tot de crisis sterk gestegen. Ondanks de hogere prijzen handhaafden consumenten – in het bijzonder in de VS – hun levensstandaard door simpelweg meer te gaan lenen, mede ook omdat ze daartoe verleid werden door banken. Het onvermogen van met name de grootste economie

ter wereld om zich aan te passen aan de schaarste aan energie en grondstoffen vergrootte de macro-economische onevenwichtigheden. En dat leidde uiteindelijk mede tot de financiële crisis.

Op het meest fundamentele, derde, niveau beleven we een crisis van de westerse cultuur; van onze manier van denken, van onze manier van consumeren en produceren. Dit is niet alleen de crisis van *Wall Street*, maar ook die van *Main Street*. Om hier sterker uit te komen, zullen we dan ook niet alleen naar de markt of de overheid moeten kijken, maar ook – en vooral – naar onszelf – op individueel niveau, op het mesoniveau van collectiviteiten zoals bedrijven, sectoren en het maatschappelijke middenveld, en op het macroniveau van de samenleving als geheel. Op elk niveau gelden dezelfde vragen: vanuit welke veronderstellingen opereren we? Wat zijn onze diepere waarden? Waartoe zijn we op aarde?

De crisis als kans voor maatschappelijke vernieuwing

Deze bijdrage analyseert de crisis als een culturele crisis. We zien de crisis als een leermoment – als een tweesprong waarop we de kans krijgen de weg van sociale en ecologische vernieuwing in te slaan. In de ontwikkeling van elke samenleving dienen zich periodiek momenten aan van bezinning en heroriëntatie; van bekering, zo men wil. In de dood van de crisis vinden we het zaad voor nieuw leven. Een nieuwe fase in de maatschappelijke ontwikkeling vereist dat we afscheid durven nemen van oude denkpatronen en manieren van werken. Het ontstaan van nieuwe inzichten, kennis en technologie schept de mogelijkheid om beter en efficiënter in onze behoeften te voorzien. Het gaat om *creative destruction*.

Dit is een tijd voor verandering, voor sociale en ecologische vernieuwing, gebaseerd op hoop op een gezondere samenleving. Deze boodschap

*Laten we hoop en nieuw
perspectief bieden in plaats
van angst voor de toekomst te
cultiveren*

van *change* en *hope* klinkt na de historische verkiezingsoverwinning van Obama bekend in de oren. Laten we hoop en nieuw perspectief bieden in plaats van angst voor de toekomst te cultiveren. Want alleen dan zullen we oude verworvenheden durven op te geven om vervol-

gens een nieuwe weg in te slaan en zo uiteindelijk veel te kunnen winnen.

In dit artikel beginnen we met het stellen van de diagnose. Vervolgens identificeren we een aantal principes die de samenleving kunnen helpen om vitaler uit de crisis te komen. Daarna bespreken we hoe we deze principes concreet kunnen toepassen. Het gaat daarbij om het bieden van een hoopvol perspectief dat verder reikt dan het hier en nu. De concluderende

paragraaf bespreekt de gevolgen van onze analyse voor de rol van de overheid, de markt en het maatschappelijke middenveld.

DIAGNOSE: ZEGENINGEN EN BEPERKINGEN VAN DE VERLICHTING

De Verlichting heeft de samenleving veel zegeningen gebracht. Maar sommige waarden die de Verlichting heeft voortgebracht hebben in de loop der tijd uitwerkingen gekregen die tot onbalans, scheefgroei en perversie in de westerse cultuur hebben geleid. Onze samenleving heeft in de huidige fase van haar ontwikkeling meer nodig dan alleen de waarden van de Verlichting om gezond en vitaal te blijven. We lichten onze visie toe aan de hand van het gedachtegoed van een supertrio dat uit de Verlichting is voortgekomen: Descartes, Newton en Darwin. Onze bespreking en interpretatie van zowel dat gedachtegoed als de verdere ontwikkeling daarvan gaat met grote stappen. In het kader van dit artikel kunnen we geen recht doen aan de rijkdom van de bijdragen van dit trio. Feit is dat deze denkers grote invloed hebben uitgeoefend op zowel de wetenschap als de cultuur.

Descartes: de ratio en de ego-economie

Descartes benadrukte het belang van de rede: 'Ik denk dus ik besta.' De nadruk op de ratio heeft veel maatschappelijke vooruitgang gegenereerd. Het bracht bevrijding aan mensen die gevangen werden gehouden in de mythische cultuur van de Middeleeuwen. De kracht van de rede blijkt onder andere uit de vele technologische innovaties die de mens sinds de Verlichting heeft voortgebracht.

Maar het centraal stellen van de rede resulteert later ook in scheefgroei. De mens wordt hoogmoedig. Hij gaat zich als denkend wezen boven de natuur plaatsen, er ontstaat een sterk antropocentrische levenshouding. Ecologische grenzen en de beperkingen van de aarde worden onvoldoende in acht genomen. Aantasting van natuurlijke hulpbronnen en het milieu en een toenemende schaarste aan grondstoffen zijn de gevolgen.

Naast de grenzen van de aarde worden ook de grenzen en beperkingen van het menselijke intellect geleidelijk uit het oog verloren. Het verstand is immers beperkt. De rede alleen kan geen antwoord geven op de diepere levensvragen: waarom ben ik op aarde? Wie ben ik? Het intellect redt het niet zonder passie, bezieling en inspiratie en zonder diepere waarden die voortkomen uit geestelijke openbaringen. Door het verstand centraal te stellen, verliest de westerse mens de geestelijke dimensies van het leven steeds meer uit het oog. De wereld wordt plat. Technologische vooruitgang gaat niet gepaard met morele en spirituele groei.

Iets dergelijks geldt ook voor de politiek. Montesquieu verankerde de

democratie met de *trias politica* van de uitvoerende, wetgevende en rechtspreekende machten. Deze balans tussen verschillende machten heeft veel zegen gebracht. Maar ook de representatieve democratie kan uiteindelijk niet zonder langetermijnwaarden en spiritualiteit. Zonder geestelijke input dreigen economie, politiek en cultuur omlaag getrokken te worden door de zwaartekracht van kortetermijnwinst, de korte electorale cyclus, korte soundbites en vluchtige verpozing.

Al deze ontwikkelingen dreigen uit te monden in een ego-economie waarin hoogmoedige mensen alleen voor zichzelf leven. De mens gaat zichzelf steeds meer zien als het enige doel van het bestaan, in plaats van dienstbaar te willen zijn aan een groter geheel en een grotere gemeenschap. Het individuele geluk wordt losgekoppeld van het welzijn van de ander en van de schepping. De mens zoekt zijn geluk steeds meer alleen in zichzelf in plaats van ook buiten zichzelf.

Er ontstaat een antropologisch wereldbeeld waarin de mens zichzelf tot wet is. De mens verliest het relationele aspect van het bestaan steeds verder uit het oog. Daardoor komen de relaties en verbindingen met de natuur, de ander en de Ander onder druk. Als de mens alleen voor zichzelf leeft, verliest het aardse bestaan aan waarde. Het blikveld wordt beperkt tot de zichtbare, materiële wereld van het hier en nu. We zonderen ons af van de spirituele (geloofs)tradities van voorgaande generaties en houden onvoldoende rekening met de belangen van toekomstige generaties.

Newton en specialisatie

Vooruitgang in de wetenschap vereist specialisatie. Newton realiseerde zich dat. Hij ging kleine delen van de schepping onderzoeken. Deze strategie, waarbij de complexe realiteit uiteengehaald wordt in kleine delen, heeft veel bijgedragen aan de vooruitgang in de wetenschap. Ook in de samenleving zelf gingen mensen zich specialiseren. Dat droeg bij aan een

snelle groei van de welvaart. De mensheid kon zo immers optimaal profiteren van de verschillende talenten van ieder mens.

Maar net als de rede kent voorgaande specialisatie zijn grenzen. Mensen die zich concentreren op een klein deel van een grotere taak

Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen

dreigen te vervreemden van hun werk en verliezen daarmee hun intrinsieke motivatie. Een mechanische top-down besturingsmethode die ervoor moet zorgen dat ieder zich richt op het gezamenlijke belang van een organisatie heeft ook zo haar beperkingen. Dat geldt zeker in een economie

waarin het steeds meer gaat om kennis, bezielde creativiteit en dienstbaarheid. Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren het goede te doen.

Wie overziet nog het geheel als specialisten zich beperken tot een klein deel daarvan? In grote organisaties ontbreekt vaak een gedeeld inspirerend perspectief. Generalisten verliezen het van specialisten. In de samenleving worden mensen gereduceerd tot hun verschillende rollen: werknemer, consument, burger, belegger. Een holistisch perspectief ontbreekt. Wat blijft er over van de mens als geheel?

Ook in ecologisch opzicht leidt ver doorgedreven specialisatie tot problematische effecten. Specialistische, verkokerde ontwerpen van producten en productieprocessen negeren de zijdelingse effecten op het milieu, in de vorm van emissies en restafval. Zo ontstond een wegwerpeconomie met verspilling van grondstoffen en vervuiling van bodem, lucht en water. Enkele grote mondiale vraagstukken waarmee de mensheid thans geconfronteerd wordt zijn daarvan het gevolg.

Darwin en concurrentie

Het evolutionaire perspectief van de *survival of the fittest* uit de natuurwetenschappen werd ook toegepast op maatschappelijk terrein. Concurrentie is een belangrijke pijler van ons economisch stelsel. Dat heeft zonder twijfel zegenrijke gevolgen gehad. Concurrentie is een belangrijke motor achter de innovatie en de maatschappelijke vooruitgang van de afgelopen eeuwen.

Toch moeten we onze ogen ook niet sluiten voor de mogelijk perverse effecten van een perspectief waarbij de één zijn dood de ander zijn brood is. Bij de grote uitdagingen van deze tijd lopen de belangen van verschillende partijen meer parallel dan dat ze op gespannen voet staan. Denk bijvoorbeeld aan de klimaatcrisis en de kredietcrisis, waarvoor een aanpak op systeemniveau is geboden. Een atomistische benadering waarin iedereen primair voor zijn specifieke eigen belang gaat, is daarvoor ontoereikend. We moeten daarom op zoek naar een nieuwe balans tussen concurrentie en samenwerking. Naast concurrentie dient ook samenwerking tussen private partijen mogelijk te zijn als daarmee publieke (bijvoorbeeld ecologische) belangen worden gediend. Zo wordt voorkomen dat bedrijven elkaar gevangenhouden in een 'prisoner's dilemma' waarbij men niet wil bijdragen aan maatschappelijke prioriteiten om de concurrentiepositie te beschermen.

De financiële crisis als manifestatie van de cultuurcrisis

De economische crisis is de manifestatie van een culturele crisis die blootlegt dat we onze grenzen onvoldoende erkennen en respecteren. Het

ecologisch draagvermogen van de aarde wordt overbelast. Het onvoldoende respecteren van financiële grenzen resulteert in te veel schuld. Beloften kunnen daardoor niet meer worden waargemaakt, met verlies aan onderling vertrouwen en uiteindelijk een financiële crisis als gevolg.

Daarnaast onderkent de mens de grenzen van zijn eigen cognitie onvoldoende. Financiële producten zijn te complex geworden. Mede door de toegenomen specialisatie overziet niemand nog de complexiteit van de internationale financiële markten en de systeemrisico's waaraan de financiële sector als geheel blootstaat. We hebben een te hoge dunk van ons inzicht in maatschappelijke processen en daarmee van de maakbaarheid van de samenleving. Daarom onderschatten we de risico's op macroniveau die eigen zijn aan ons economisch stelsel.

Geheel in lijn met het mechanische wereldbeeld van Newton denken we bijvoorbeeld dat we met financiële prikkels, wetgeving en toezicht het gedrag van managers in de financiële sector kunnen sturen. Maar deze instrumenten alleen blijken de belangen van individuele managers niet op een lijn te kunnen brengen met die van de depositohouders, de belastingbetaler en de samenleving als geheel.

We stuiten hier niet alleen op de cognitieve, maar ook op de morele beperkingen van de mens. Bankiers koppelen hun eigen belang los van dat van andere belanghebbenden zoals de depositohouders, de aandeelhouders en de belastingbetaler. Door vooral oog te hebben voor de korte termijn slaat de hebzucht toe: men probeert zelf beter te worden ten koste van anderen. In plaats van dat het management de klant dient, is de klant er voor het management. Zo'n bedrijfsmodel is niet duurzaam en tast niet alleen de belangen van de belanghebbenden aan, maar vernietigt uiteindelijk ook de financiële sector zelf. Ook op het niveau van de samenleving als geheel dreigt kortetermijngedrag waarde te vernietigen. Door onvoldoende rekening houden met de draagkracht van de schepping en de belangen van toekomstige generaties is onze welvaart niet op een duurzame manier geborgd.

PRINCIPES VOOR SOCIALE EN ECOLOGISCHE VERNIEUWING

De economische crisis is een historisch kruispunt. We hebben nu de kans om een andere, betere richting in te slaan, om een volgende fase in de maatschappelijke ontwikkeling vorm te geven. Een crisis als deze is een beslissende tweesprong: óf een neerwaartse spiraal van verbittering en zelfbeklag óf herstelde vitaliteit door loutering, bekering en het benutten van nieuwe inzichten en mogelijkheden voor maatschappelijke vernieuwing. De tijd waarin we leven doet ertoe. Wat zijn de principes die ons kunnen helpen de tweede weg in te slaan? Deze principes vormen de verbinding

tussen onze diagnose uit paragraaf II en onze concrete beleidsvoorstellen in paragraaf IV.

Herwaarderen van rentmeesterschap

De mens staat als denkend wezen niet boven de natuur, maar maakt er volop deel van uit. Het overleven van de mensheid hangt direct samen

*Christendemocraten
zijn geroepen
'rentmeesterschap' te
herwaarderen en radicaler
toe te passen*

met een gezonde ecologie. In de huidige, eenentwintigste eeuwse omstandigheden zijn christendemocraten geroepen het begrip rentmeesterschap te herwaarderen en het radicaler te gaan toepassen. Ons welbegrepen eigenbelang vraagt daar nu om. In onze relatie met de rest van schepping staat niet langer de darwiniaanse *survival of the*

fittest centraal, waarbij de natuur de concurrent is die we moeten zien te onderwerpen en vrijelijk kunnen gebruiken. In het huidige tijdsgewricht gaat het om het koesteren van de natuurlijke omgeving en hulpbronnen waarvan wij zelf uiteindelijk afhankelijk zijn. Rentmeesterschap gaat om het dienen van onze natuurlijke leefomgeving. De mogelijkheid voor mensen om in waardigheid te leven, ons geluk, vinden we mede in het welzijn van de rest van de schepping.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Intrinsieke motivatie, bezieling en beroepstrots zijn essentieel in ieders leven. Een herwaardering van het arbeidsethos is nodig. In het mechanische newtoniaanse perspectief waarin mensen top-down worden gestuurd met financiële prikkels, regulering en (streng) toezicht, zijn we het grote belang van intrinsieke motivatie goeddeels uit het oog verloren. Het mechanische perspectief, gebaseerd op controle en verifieerbare informatie, verliest aan kracht in een diensten- en kenniseconomie waarin het draait om gepassioneerd ondernemerschap, geïnspireerde creativiteit en bezielde dienstbaarheid. Een optimale inzet van talent vraagt eerder om het inspireren en bezielen van mensen dan om het sturen met alleen formele regels en financiële prikkels. Intrinsieke motivatie helpt mensen om weerstand te bieden aan de altijd aanwezige verleiding om voor het eigen kortetermijnbelang te gaan ten koste van anderen; top-down sturing stimuleert die verleiding juist, zeker als de top zelf ook voor deze verleiding valt.

Bezieling van mensen vraagt ook om een herwaardering van de geestelijke, verticale dimensie van het bestaan. Zo kunnen we het goede leven

ontdekken alsmede richtsnoeren ontwikkelen voor de keuzes waarvoor de snelle technologische ontwikkelingen ons plaatsen. Laten we openstaan voor onzichtbare dimensies van het bestaan. Daarbij kunnen we putten uit levensbeschouwelijke tradities alsmede nieuwe vormen ontwikkelen om spiritualiteit samen met anderen te delen, te beleven en vorm te geven. De stabiliteit van geestelijke waarden kan ons ook helpen om de moed op te vatten om nieuwe wegen in te slaan en om te gaan met de grote veranderingen die in deze tijd op ons afkomen en ons kunnen beangstigen.

Koesteren van deugdzaamheid

Het sturend vermogen van de markt en de overheid is beperkt. Formele regels kunnen simpelweg geen recht doen aan de dynamiek en de informatievoorsprong waar mensen op decentraal niveau over beschikken, en inspireren ook niet. Verder beperkt de onvoorspelbaarheid van de ethische dilemma's de reikwijdte van formele regels.

Het koesteren van morele sentimenten, deugdzaamheid en menselijke waarden wint daardoor aan belang. Deze correctie op de ego-economie vraagt om een heldere identiteit: wie zijn we en waartoe zijn we op aarde? Het gaat daarbij om het verheffen van mensen door mensen met elkaar te verbinden. Mensen vinden hun geluk mede in dat van de ander. We zijn er niet alleen voor onszelf, maar ook voor anderen, voor een groter geheel.

Werkenden vinden een deel van hun 'beloning' in het inzetten en ontwikkelen van hun talenten ten behoeve van het dienen van de ander – ook als ze in betaald werk daarvoor een geldelijke beloning ontvangen. Dit morele kapitaal is de smeerolie van een moderne samenleving waarin mensen hun talenten ontwikkelen en zich specialiseren in waar ze goed in zijn.

De overheid en de markt kunnen zonder dit morele kapitaal niet functioneren. Zonder dat kapitaal kan de overheid alleen met regelgeving die het gevaar loopt elke creativiteit te verstikken, het individuele belang parallel laten lopen met het belang van de samenleving als geheel. Vrijemarktwerving waarbij private partijen zelf kunnen experimenteren is dan niet of nauwelijks mogelijk. Een goed functionerende markt staat of valt met de waarden die richtinggevend zijn voor de keuzen die mensen maken. Het gaat dus vooral om de deugdzaamheid van de marktparticipanten, niet slechts om de deugdzaamheid van de regels.

Grenzen aan specialisatie

Intrinsieke motivatie vereist dat we werk zo organiseren dat mensen zichzelf weer kunnen zien als een deel van een groter geheel dat anderen dient. Het belang van inspiratie en bezieling kan grenzen stellen aan de specialisatie van mensen in deeltaken. Want mensen moeten zich verant-

woordelijk kunnen voelen en weten voor het grotere geheel. Daarvoor moeten we de verkokering overstijgen en integraal leren ontwerpen. Processen en systemen moeten integraal worden opgezet en ingericht, dat wil zeggen zodanig dat sociale, ecologische en economische aspecten optimaal worden geïntegreerd.

Eigenbelang loopt parallel met dat van anderen

De parallaxiteit van belangen geldt niet alleen de ecologie maar ook de ander. Duurzame winst is alleen mogelijk als bedrijven anderen dienen door maatschappelijk toegevoegde waarde te leveren. Het welbegrepen eigenbelang vereist dat bedrijven zich richten op de belangen van de klant, de kapitaalverschaffers, de werknemers en andere belanghebbenden. Naarmate we meer leren onze eigen belangen op de wat langere termijn te beschouwen in plaats van ons blind te staren op onze kortetermijnbehoeften, verliest het darwiniaanse principe van *survival of the fittest* aan kracht. Meer aandacht voor duurzaamheid en het langetermijnperspectief betekent dat het welbegrepen eigenbelang meer op een lijn komt met het belang van anderen. Hebzucht waarbij het belang van anderen wordt geofferd voor het eigen kortetermijnbelang is niet alleen verkeerd, maar uiteindelijk ook dom.

EEN HOOPVOL PERSPECTIEF: DE PRINCIPES IN DE PRAKTIJK

Nu we vijf principes voor sociale en ecologische vernieuwing hebben geïdentificeerd gaan we in deze paragraaf elk van deze principes concreet toepassen op een aantal grote vraagstukken waarvoor onze samenleving staat.

Radicaal herwaarderen van rentmeesterschap

Ecologisch rentmeesterschap impliceert dat we rekening houden met de begrensdheid van onze planeet. We staan voor de uitdaging onze manier van leven, van produceren en consumeren zo in te richten dat we binnen het draagvermogen van de aarde blijven. De weg daarvoor is om onze op lineaire processen en verbruik van fossiele grondstoffen gebaseerde economie geleidelijk om te bouwen tot een kringlooeconomie waarin het uitputten van voorraden sterk wordt teruggedrongen. Daarvoor is in de eerste plaats van belang dat we energie leren te oogsten uit duurzaam beschikbare bronnen. De technologie daarvoor is beschikbaar. Waar het nu op aankomt, is het verder ontwikkelen en toepassen ervan te bevorderen, onder meer door te investeren in onderzoek en door institutionele hervormingen (netwerktoegang, slimme meters, het Kopenhagen-akkoord).

De energie-efficiëntie van de economie kan ook aanmerkelijk verbeterd worden door investeringen in de gebouwde omgeving, zowel op het terrein van energiebesparing als in het energieproductiepotentieel van gebouwen. De kas als energiebron is daar een uitgesproken voorbeeld van. Interessante mogelijkheden dienen zich ook aan op het gebied van elektrische mobiliteit, zowel wat betreft efficiënt energieverbruik als voor het verminderen van emissies (co₂, maar ook bijvoorbeeld fijnstof).

Een ander belangrijk aspect van een kringlooeconomie is het herontwerpen van productieprocessen en producten volgens het *cradle to cradle*-principe. Daarbij worden producten zo ontworpen dat ze een optimale levensduur voor de gebruiker hebben en aan het eind daarvan kunnen worden hergebruikt als grondstof voor een volgende productiecyclus. Hierdoor kan de productiviteit van materialen fors toenemen.

Een transitie naar een kringlooeconomie vraagt de komende decennia om veel innovatie. De kennisbasis daarvoor lijkt voorhanden, niet alleen door de eerdergenoemde energietechnologieën, maar ook door nieuwe mogelijkheden die beschikbaar komen uit de ICT, de nanotechnologie en de biowetenschappen. Samen met de inzichten uit de kwantumfysica openen deze de mogelijkheid om onze manier van leven aanmerkelijk duurzamer in te richten. Daarbij ontstaat ook perspectief op grote aantallen lokaal verankerde banen.

Herwaarderen intrinsieke motivatie

Het koesteren van intrinsieke motivatie vraagt dat mensen hun talenten voldoende kunnen onderhouden en aanpassen aan de steeds veranderende behoeften en omstandigheden. Op die manier kunnen mensen zich lange tijd blijven inzetten voor anderen op een plaats waar ze voldoening blijven vinden in werk dat goed aansluit bij hun innerlijke drijfveren. De blijvende, zinvolle participatie van mensen in de samenleving dient de sociale samenhang, deugdzzaamheid en het arbeidsethos. Maar dit gaat niet vanzelf. Want naast de genoemde grote technologische veranderingen staan de wereldeconomie in de komende jaren heel wat uitdagingen te wachten in de vorm van klimaatverandering, vergrijzing en energieschaarste. De economie zal moeten leren functioneren met minder werknemers van onder de 50, energie, grondstoffen, krediet en risico. Dat vraagt om een andere manier van denken en produceren.

Mensen moeten in dat proces niet beschermd worden tegen het verlopen gaan van hun baan, maar geholpen worden bij het vinden van nieuw werk dat aansluit bij de fundamentele veranderingen in behoeften. Door de snelle technologische ontwikkelingen zijn gedurende het werkzame leven vaak nieuwe competenties nodig. Dat vraagt om nieuwe faciliteiten

om een leven lang leren te bevorderen – bijvoorbeeld leerrechten (zie ook verderop). Het is van belang dat er in samenwerking met het bedrijfsleven meer modulair onderwijs wordt aangeboden, waarbij mensen naast en in hun werk bijscholing ontvangen gericht op de specifieke behoeften van de werknemer. Er moeten nieuwe curricula worden ontwikkeld, gericht op volwassenen, die op een andere manier leren dan jongeren en hogeschoolden. Ook 'apk's' kunnen nuttig zijn: daarbij worden de vaardigheden en competenties van mensen vergeleken met de competenties die de samenleving vraagt op de lokale arbeidsmarkt.

Als werkenden de mogelijkheid krijgen om tijdig van functie, baan of zelfs beroep te wisselen en zich daarvoor toe te rusten blijft werken een uitdaging die beter is afgestemd op individuele talenten, drijfveren, omstandigheden en beperkingen. Zo krijgen werkenden meer regie over hun loopbaan en werken we aan duurzame participatie waarin mensen tot op hoge leeftijd anderen kunnen en willen blijven dienen. Bovendien kunnen werknemers met fysiek zwaar werk door een overstap naar een lichtere functie langer gezond en inzetbaar blijven.

Alleen door het menselijk kapitaal van de beroepsbevolking te koesteren kunnen we ondanks de vergrijzing goed blijven zorgen voor mensen die zich in een kwetsbare levensfase bevinden: kinderen en ouden van dagen. Het arbeidsintensieve karakter van niet alleen persoonlijke dienstverlening, zorg en onderwijs maar ook de kringloopeconomie vereist dat we zuiniger worden op mensen. Uiteindelijk komt dat ook de sociale relaties in een vergrijzende samenleving ten goede. Een hogere effectieve pensioenleeftijd biedt zowel de financiële ruimte als de stimulansen om te investeren in mensen. Een wegwerpeconomie kunnen we ons niet meer veroorloven, nu menselijk kapitaal mede door de vergrijzing steeds schaarser wordt.

Dit alles vraagt om een andere organisatie van de arbeidsmarkt. Verantwoordelijkheden en middelen dienen te worden herschikt ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. Werkgevers en werknemers worden op decentraal niveau aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor inzetbaarheid en werkzekerheid en krijgen daarvoor de benodigde instrumenten. De voorstellen van de commissie-Bakker bieden hiervoor aanknopingspunten. De ww wordt een omgezet in een Werkverzekering (wv), gericht op het voorkomen van werkloosheid en snelle bemiddeling van werk naar werk. Individuele werkgevers krijgen een eigen risico: afhankelijk van de lengte van het dienstverband en het arbeidsverleden van de betrokken werknemer dienen werkgevers een periode loon door te betalen nadat ontslag is aangezegd. Werkgevers worden zo gestimuleerd om hun ketenverantwoordelijkheid voor menselijk talent waar te maken, zodat mensen niet al op jonge leeftijd zijn opgebrand.

Werknemers krijgen een persoonsgebonden participatiebudget dat overdraagbaar is tussen banen. Zo beschikken ze over middelen om hun inzetbaarheid op peil te houden. Het budget kan ook benut worden als inkomensaanvulling tussen twee banen, bij het aanvaarden van een minder belastende functie of deeltijdpensioen, bij het starten van een eigen bedrijf of bij onbetaald verlof. Door de huidige ontslagvergoedingen te storten in het participatiebudget worden meer rechten en voorzieningen meeneembaar en overdraagbaar gemaakt als mensen van baan veranderen of de overstap maken van werken in loondienst naar zelfstandig ondernemen. Daardoor kunnen werknemers die niet meer tevreden zijn over hun huidige werkkring en er onvoldoende inspiratie meer vinden zelf de regie nemen. Werknemers worden minder afhankelijk van hun huidige werkgever. Degenen die in het begin van hun leven weinig publiek gefinancierd onderwijs hebben ontvangen kunnen als onderdeel van hun participatiebudget extra leerrechten krijgen die op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Een dynamische economie vraagt om nieuwe zekerheden. Vakbonden dienen meer in te zetten op rechten die overdraagbaar zijn tussen banen. Zij zijn door hun kennis en ervaring ook geschikt om te fungeren als transitieorganisaties die mensen helpen bij de juiste keuzes en overgangen op de arbeidsmarkt. Verder moeten ze met werkgevers concrete afspraken maken over de ketenverantwoordelijkheid van werkgevers. Dan gaat het bijvoorbeeld om investeringen in scholing en het vergroten van de inzetbaarheid, werkzekerheid en aanpassingsvermogen van oudere werknemers, zodat deze langer met plezier en op productieve wijze kunnen doorwerken. De uiteindelijke overgang van betaald werk naar uittreding kan bovendien vaak beter geleidelijk plaatsvinden, bijvoorbeeld via deeltijdconstructies. Ook eerder in hun leven dienen mensen meer vrijheid te krijgen om in te spelen op hun veranderende privéomstandigheden en voorkeuren. Dat dient hun gezondheid en productiviteit – ook op hogere leeftijd.

HERSCHIKKEN VAN OVERHEIDSMIDDELEN

Overheden kunnen betere prikkels creëren ten behoeve van een duurzaam inzetbare beroepsbevolking. In de arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn de afgelopen jaren grote stappen voorwaarts gedaan, maar in de ww zijn verdere hervormingen geboden. Het geleidelijk verhogen van de spilleeftijd voor de low biedt naast stimulansen ook budgettaire ruimte om meer te investeren in het menselijk kapitaal van de Nederlandse beroepsbevolking. Meer in het algemeen dienen binnen de overheidsbegroting middelen te worden verschoven van nazorg naar voorzorg (onderwijs, innovatie, milieu-investeringen, energiebesparing). Voorkomen

is beter dan genezen. Middelen die nog consumptief worden aangewend kunnen worden geïnvesteerd in zaken die voor jongeren en toekomstige generaties van belang zijn. De vraaguitval als gevolg van de crisis moeten we niet repareren door op de oude voet door te gaan met consumptie maar door meer te investeren in een duurzame kenniseconomie die draait met minder energie, minder vervuiling en minder jonge mensen. Die vraaguitval kan ook worden aangepakt door minder te sparen voor pensioen en meer te investeren in de inzetbaarheid van mensen, zodat ze hun talenten langer kunnen inzetten op de arbeidsmarkt.

Koesteren van deugdzaamheid

Het koesteren van moreel kapitaal vereist dat we ruimte scheppen voor maatschappelijke verbanden die dit morele en sociale kapitaal opbouwen en onderhouden. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om het gezin, de media, de school en kerken. Maar ook bedrijven zijn plaatsen waarin mensen leren zich in te zetten voor anderen, namelijk door middel van *learning by doing*. Intensieve relaties op een kleinschalig, lokaal niveau zijn essentieel om het morele kapitaal te koesteren dat belangrijk is voor een goed functionerende globaliserende economie.

LOKALE GEMEENSCHAPPEN

Een sterke concurrerende economie die veel vraagt van het aanpassingsvermogen van mensen kan niet zonder gezonde gemeenschappen op lokaal niveau. Deze lokale gemeenschappen hebben een belangrijke taak bij het opbouwen van moreel kapitaal. Dan gaat het bijvoorbeeld om jongeren te leren samenwerken en duurzame relaties op te bouwen (door anderen

te dienen, hen te vergeven en te leren van eigen fouten). Eigen verantwoordelijkheid gaat nu eenmaal niet vanzelf.

Het lokale niveau speelt ook een centrale rol bij welzijnszorg voor hulpbehoevende ouderen. De sectoren die menselijk en moreel kapitaal opbouwen en onderhouden – het onderwijs en de zorg – worden steeds belangrijker en nemen een

steeds groter deel van de werkgelegenheid voor hun rekening. Juist in deze sectoren zijn lokale verankering, deugdzaamheid, intrinsieke motivatie en waarden van groot belang. Het gaat hier om de menselijke maat. Verder krijgt de kringloopeconomie in belangrijke mate vorm op lokaal niveau.

*Een groene economie
en een vergrijzende
samenleving bieden
ook perspectief aan
mensen met sociale
achterstanden*

De transitie naar een duurzame, efficiënte energiehuishouding met een toenemend deel decentrale opwekking vormt een belangrijke impuls voor de lokale economie, door daaraan verbonden bouw-, installatie-, en onderhoudswerkzaamheden. Niet alleen in de persoonlijke dienstverlening maar ook op deze terreinen ontstaan voor laaggeschoolde arbeid lokaal verankerde banen die niet direct concurreren met het buitenland.

Zo bieden een groene economie en een vergrijzende samenleving ook perspectief aan mensen met cognitieve beperkingen en sociale achterstanden. Ook veel ouderen kunnen in de toekomst actief zijn in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Dit alles dient de sociale samenhang, omdat het voorkomt dat grote bevolkingsgroepen – zoals allochtonen en ouderen – afhankelijk worden van eenzijdige inkomensoverdrachten en zich opsluiten in hun eigen wereld, mokkend omdat zij zich slachtoffer voelen, of op zoek naar zondebokken. Laten we mensen verheffen door ze uit te dagen zich met anderen te verbinden – met name ook op het lokale niveau. In een gezonde samenleving is iedereen nodig en wordt van iedereen ook wat verwacht.

LOKALE OVERHEDEN EN DECENTRALISATIE VAN BEVOEGDHEDEN

Het toenemende belang van lokale gemeenschappen als pendant van en tegenwicht tegen de globalisering en als voedingsbodem voor moreel en sociaal kapitaal impliceert ook meer verantwoordelijkheden voor lokale overheden. Recente hervormingen zoals de decentralisatie van budgettaire verantwoordelijkheden in de Wet werk en bijstand (wwb) en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) gaan al in deze richting. De steeds grotere financiële verantwoordelijkheden en de daarmee gepaard gaande financiële risico's vragen om een uitbreiding van het lokale belastinggebied.

Ook op lokaal niveau lijkt meer samenwerking tussen overheid en het lokale bedrijfsleven geboden bij het aangaan van lokale uitdagingen: de vergrijzing, scholing van de jeugd, het activeren van achterstandsgroepen, het bieden van stageplaatsen aan jongeren en het vorm geven aan een lokale kringlooeconomie en aan decentrale opwekking van energie.

GEEN DICTGETIMMERDE OVERHEIDSREGULERING

De centrale overheid dient te waken voor het uithollen van het morele kapitaal in de private sector. Het is niet verstandig om verantwoordelijkheden over te nemen door middel van dichtgetimmerde regelgeving. De overheid dient de verleiding te weerstaan om via gedetailleerde regelgeving het handelen van private partijen te sturen. Dergelijke regelgeving staat zelfstandig ethisch handelen in de weg en erodeert intrinsieke drijfveren. Hoe meer mensen worden geconfronteerd met regels die hun van

bovenaf worden opgelegd, hoe minder ze zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag. Het gaat dan immers puur om het naleven van regels, in plaats van welbewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, stimuleert onverantwoordelijk gedrag, omdat mensen hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan de regelgevers. Het aanleren van morele principes heeft dan ook de voorkeur boven het afdwingen van regels. *Principle-based* en doelregulering hebben de voorkeur boven *rule-based* en middelregulering.

Ook in het bedrijfsleven zelf ligt top-down sturing steeds minder voor de hand in een dynamische kenniseconomie. Mensen op de werkvloer beschikken over een informatievoorsprong ten opzichte van het centrale management. Doordat ze dichter op de markt zitten kunnen ze sneller en flexibeler reageren op onvoorspelbare ontwikkelingen in een dynamische omgeving.

BETROUWBARE OVERHEID

Ook duurzame overheidsfinanciën zijn van groot belang. Er moeten geen onbetaalde rekeningen worden doorgeschoven naar toekomstige generaties. De overheid moet niet meer beloven dan ze kan waarmaken. Dat zou funest zijn voor het vertrouwen; want een samenleving waarin beloften niet worden nagekomen verliest aan kwaliteit. Herstel van vertrouwen vraagt om een overheid die op geloofwaardige, voorspelbare wijze haar financiële grenzen respecteert. Het koesteren van deugdzaamheid begint bij een overheid die het goede voorbeeld geeft.

Grenzen aan specialisatie

Grenzen aan de specialisatie laten zich voelen in de wetenschap. Interdisciplinair onderzoek wint aan belang, evenals het studenten leren te werken in interdisciplinaire teams. Naast vergaande specialisatie doen universiteiten er ook goed aan studenten zicht te geven op wat het goede leven inhoudt en hoe zij daaraan vanuit hun vakgebied concreet kunnen bijdragen in de samenleving nu en straks. Dat geldt met name voor de sociale wetenschappen. Vergaande specialisatie conform de praktijk binnen de natuurwetenschappen stuit op haar grenzen.

Een ander terrein waarin specialisatie tegen haar grenzen oploopt is bij de verdeling van leren, werken, zorgen en rusten over de levensloop. Leren, werken, zorgen en rusten zullen meer in elkaar overlopen en meer met elkaar worden gecombineerd. Dit heeft in de eerste plaats te maken met de combinatie van een langer arbeidzaam leven en de snelle technologische ontwikkelingen die vraagt om een beter onderhoud van vaardigheden en talenten. Leren en werken zullen meer met elkaar worden gecombineerd – ook in het begin van het arbeidzame leven, want veel jongeren leren beter

in de praktijk. Ook later in de loopbaan is (vaak) bijscholing nodig. Dit alles pleit voor een stelsel van leerrechten die ook op latere leeftijd nog verzilverd kunnen worden.

Maar ook de feminisering van de arbeid speelt een rol bij een minder sterke specialisatie in werk en zorg binnen het gezin. De feminisering van arbeid zet zich door in een vergrijzende kenniseconomie. Dat vraagt om een andere taakverdeling in het gezin. Ook hier is sociale innovatie geboden met nieuwe loopbaanpatronen die beter aansluiten bij zorgende werknemers. De werknemers van de toekomst zullen hun werk combineren met zorg voor kinderen en ouden van dagen. Want het uitbesteden van deze zorg aan anderen stuit op grenzen vanwege het belang van intrinsieke motivatie bij het onderhouden van duurzame menselijke relaties. Mensen willen zelf zorg verlenen aan degenen die hen dierbaar zijn. Het pensioen zal eveneens opnieuw worden uitgevonden. Veel ouderen zullen in de toekomst niet alleen rusten en van hun vrije tijd genieten maar zich ook inzetten voor anderen door te werken in deeltijd – vaak ook in de arbeidsintensieve lokale zorg- en kringlooeconomie. Ze ontvangen een deeltijdpensioen, zodat een arbeidsinkomen en een pensioeninkomen elkaar aanvullen. Verder zullen pensioensystemen en arbeidscontracten zo moeten worden ingericht dat mensen het tijdstip en snelheid van het geleidelijk terugtrekken uit het betaalde arbeidsproces zelf kunnen kiezen op basis van hun persoonlijke voorkeuren en omstandigheden.

Ook op het gebied van ecologische duurzaamheid moeten we van specialisatie naar integratie. Producten en productieprocessen die het milieu minder belasten kunnen alleen interdisciplinair, op basis van kennis uit meerdere gebieden, bijvoorbeeld ICT en biologie, worden ontwikkeld.

Eigen belang loopt parallel met dat van anderen

MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORD ONDERNEMEN

Maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) is een welkome invulling van het besef dat winst alleen duurzaam kan zijn als een bedrijf waarde toevoegt aan de samenleving. Elk bedrijf dient zich dezelfde zijnsvraag te stellen: wie dienen we en hoe kunnen we dat duurzaam waarmaken?

Duurzame winst is een gevolg van waardevolle dienstbaarheid. Het bedrijf is er niet voor zichzelf; het is er voor de ander.

Ondernemingen doen er goed aan hun bijdragen aan de samenleving niet alleen te meten met hun kortetermijnwinst, maar ook andere indicatoren te ontwikkelen voor de waarde die zij toevoegen aan de samenleving.¹ Op die manier krijgt een bedrijf een beter beeld van de bijdrage aan de samenleving en daarmee van de kwaliteit en de duurzaamheid van de winst.

De kortetermijnwinst is daarvoor slechts een imperfecte maatstaf in een complexe, dynamische samenleving. De score op meerdere indicatoren is mede bepalend voor de winstgevendheid op de lange termijn – een belangrijke randvoorwaarde voor de duurzaamheid van het bedrijf.

Het langetermijnbelang van het bedrijf als samenwerkingsverband tussen verschillende belanghebbenden loopt dus parallel met dat van de rest van de samenleving in het algemeen en met dat van de direct belanghebbenden in het bijzonder: aandeelhouders, werknemers, leveranciers en klanten. Ook voor het bedrijf, het management en de andere belanghebbenden geldt dat het welbegrepen eigenbelang verborgen ligt in het dienen van de ander. Deze visie op mvo spoort goed met het belang van intrinsieke motivatie. Intrinsieke motivatie helpt belanghebbenden om de belangen van anderen in het oog te houden, ook al staat dat op gespannen voet met het eigen kortetermijnbelang.

Het verschil tussen for-profit- en non-profitondernemingen wordt kleiner. For-profitbedrijven krijgen meer oog voor hun maatschappelijke verantwoordelijkheden, en non-profitbedrijven stellen zich zakelijker op omdat ze worden afgerekend op heldere criteria voor hun maatschappelijke bijdragen. In markten concurreren deze verschillende soorten ondernemingen met elkaar en leren ze van elkaar.

PUBLIEK-PRIVATE SAMENWERKING

Veel van de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd hebben een publiek karakter maar vereisen ook innovatie, creativiteit en ondernemerschap. Deze elementen zijn ook vereist bij het vormgeven van belangrijke, complexe publieke infrastructuur: de fysieke (vervoers)infrastructuur maar ook de financiële, elektronische en energie-infrastructuur. Samenwerking tussen de overheid en private partijen is daarom vaker geboden. Dit heeft ook consequenties voor het mededingingsbeleid. Concurrentie blijft belangrijk, maar daarnaast moet het ook mogelijk zijn voor bedrijven om tijdelijk samen te werken in joint ventures en netwerken om zo publieke belangen te kunnen dienen.

INTERNATIONALE SAMENWERKING TUSSEN OVERHEDEN

Politieke concurrentie in een democratie stimuleert politici om rekening te houden met de belangen van kiezers. Beleidsconcurrentie tussen overheden is een extra impuls om het vestigingsklimaat op peil te houden en burgers te dienen. Maar deze beleidsconcurrentie loopt ook tegen grenzen op in het licht van de mondiale en grensoverschrijdende uitdagingen waarvoor ‘ruimteschip aarde’ zich geplaatst ziet: de klimaatcrisis, schaars- te aan grondstoffen en energie, de voedselcrisis, de vergrijzing, migratie,

besmettelijke ziekten en terrorisme. Deze uitdagingen vragen om meer internationale samenwerking tussen landen in plaats van concurrentie op basis van de darwiniaanse *survival of the fittest*.

De kredietcrisis is mede te wijten aan een mismatch tussen internationale politieke integratie enerzijds en internationale economische integratie anderzijds. Op internationaal niveau worden de markt en de financiële sector onvoldoende gedisciplineerd door een sterke overheid. Het toezicht op grensoverschrijdende banken was onvoldoende. De grote landen trokken zich niets aan van de waarschuwingen van het IMF over de grote onevenwichtigheden op de betalingsbalansen. De Aziatische landen sparen mede zoveel omdat ze zich niet goed vertegenwoordigd voelen in het IMF en bang zijn dat ze hun toegang tot de internationale kapitaalmarkt verliezen, zoals in de Azië-crisis van eind jaren negentig.

We kunnen de mismatch tussen de geringe politieke integratie en de grote economische integratie op twee manieren oplossen: minder economische integratie of meer politieke integratie. We staan ook daar op een

*Europa is een
laboratorium voor
vrijwillige samenwerking*

historisch kruispunt. Keren landen en culturen zich van elkaar af of gebruiken we deze crisis om de internationale samenwerking tussen landen te intensiveren? De eerste weg leidt tot verlies van welvaart en vrede. De tweede weg resulteert

in een vreedzamere, welvarendere wereld die de grensoverschrijdende problemen voortvarend aanpakt. Landen moeten nieuwe manieren vinden om soevereiniteit met elkaar te delen. Het gaat om het heruitvinden van de internationale rechtsorde en internationale *governance*.

Europa kan een voortrekkersrol spelen bij deze opdracht, want Europa is het laboratorium voor vrijwillige samenwerking. Landen streven gezamenlijke doelen na, bepalen spelregels over eerlijke concurrentie en hanteren gedeelde normen en waarden. De kracht van Europa is eenheid in verscheidenheid. Verder is Europa de brug tussen het westen en het oosten, dat wil zeggen tussen het Amerikaanse model, dat concurrentie en de markt benadrukt, en het oosterse model, waar samenwerking en collectiviteit vooropstaan. Het oude Europa staat voor een historische opdracht om met één stem te spreken op het mondiale podium, zodat het met Amerika en China de wereld kan leiden in een multipolaire configuratie. Europa kan een sleutelrol spelen bij het werken aan een wereld waarin voldoende samenwerking is om de mondiale problemen, zoals de klimaatverandering, het hoofd te bieden en waar samen spelregels voor eerlijke concurrentie worden afgesproken. Op die manier kunnen we op weg naar

een nieuwe balans tussen internationale concurrentie en internationale samenwerking. Internationale samenwerking geldt niet alleen de politiek, want goed bestuur kan niet zonder een partnerschap van regeringen, burgers en het bedrijfsleven.

INTERNALISEREN VAN EXTERNE EFFECTEN (DOOR JUISTE PRIJSSIGNALEN)

De overheid kan helpen externe effecten van producten (zoals vervuiling) via het fiscale systeem te internaliseren in kostprijzen. Ook daarbij is internationale samenwerking geboden, want alleen zo kunnen internationale handelsstromen met minimale kosten in de fiscale heffingen worden betrokken. Ook kan op die manier goed recht worden gedaan aan grensoverschrijdende milieuproblemen en kan het scheeftrekken van concurrentieverhoudingen worden voorkomen.

Een ander fiscaal terrein waarop internationale samenwerking van belang is, betreft het verminderen van de fiscale prikkels voor schuldfinanciering. Deze prikkels hebben bijgedragen aan de kredietcrisis. Voor elk land afzonderlijk is het echter onaantrekkelijk om de fiscale faciliteiten voor schuldfinanciering aan te pakken, omdat het daarmee de concurrentiekracht van het bedrijfsleven aantast. Daarom zijn internationale afspraken nodig.

OPROEP TOT HERORIËNTATIE EN HERBRONNING

De huidige crisis is niet alleen financieel-economisch van aard, maar heeft ook ecologische en culturele wortels. Kansrijk beleid om de crisis te overwinnen zal dus moeten inspelen op elk van deze aspecten en zich dienen te baseren op de feitelijke omstandigheden die zich thans aandienen: vergrijzing, snelle technologische ontwikkeling, overbelasting van ecosystemen, alsmede energie- en grondstoffenschaarste. Zo bezien is de crisis een aanmoediging en een kans om via sociale en ecologische vernieuwing te komen tot een gerevitaliseerde economie in een duurzamer functionerende samenleving. Geestelijke en morele heroriëntatie en groei, met name gericht op het beter behartigen van gezamenlijke en langetermijnbelangen, zijn daarvoor onontbeerlijk.

Complexiteit vraagt om een gemengde economische orde

De vraag hoe in het geschetste perspectief de taakverdeling tussen overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties – en daarmee de economische orde – zich zal ontwikkelen, is niet in algemene zin te beantwoorden. Wel is te verwachten dat door de toenemende complexiteit van de samenleving en de vraagstukken die moeten worden opgelost, de samenwerking tussen de genoemde actoren intensiever zal worden. De sa-

menhang der dingen in een hoogontwikkelde samenleving vraagt om een afgestemde en geïntegreerde manier van werken. Private partijen zullen daarbij ook verantwoordelijkheid moeten nemen voor publieke belangen. Het gemengde karakter van onze economische orde zal daardoor nog verder worden geaccentueerd.

Verantwoordelijkheidsverdeling over de hoofdrolspelers

Hoe in concrete situaties de rolverdeling tussen de verschillende partijen uitvalt, hangt af van de specifieke omstandigheden; is dus, met andere woorden, situationeel bepaald. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van de terreinen van vernieuwing en heroriëntatie die in dit artikel worden aanbevolen.

Op het terrein van ecologische vernieuwing is de transitie naar een duurzame energiehuishouding van cruciaal belang. Door de voorsprong die de bestaande energie-infrastructuur heeft zal die transitie alleen voldoende snel en succesvol kunnen verlopen als de overheid daarin het voortouw neemt en een zware rol vervult. De institutionele vormgeving van de energiemarkt zal zodanig moeten worden veranderd dat duurzame energieproductie wordt bevorderd. We zouden daarbij een voorbeeld kunnen nemen aan Duitsland, waar dat, via het verschaffen van netwerktoegang en prijsmaatregelen, op succesvolle wijze is gebeurd.

Bij de bepleite vormen van sociale vernieuwing ligt het meer voor de hand dat werkgevers en werknemers en hun organisaties het voortouw nemen. Het ontwikkelen van eigentijdse arbeidsorganisaties en -patronen, waarin werken, leren en zorg gecombineerd kunnen worden, alsmede de bijbehorende arrangementen, is primair een zaak van het bedrijfsleven en hun organisaties. Hetzelfde geldt voor het scheppen van meer flexibiliteit aan het einde van de loopbaan door aanpassingen in het pensioenstelsel. De rol van de overheid in dit domein laat zich aanzien als meer faciliterend van aard, bijvoorbeeld fiscaal, maar ook door ondersteunende, eventueel kanaliserende wetgeving.

Morele en spirituele ontwikkeling is in eerste aanleg een zaak van mensen en hun verbanden zelf. Naarmate zich daaruit nieuwe waardepatronen ontwikkelen zal dat doorwerken in de preferenties die mensen tot uiting brengen, zowel op de markt als in het publieke domein. Maatschappelijke organisaties kunnen hierin een belangrijke activerende rol spelen. Uiteindelijk moet de overheid, waar passend en mogelijk, zorgen voor codificatie.

Nieuw hoopvol perspectief

Alles overziende bevinden we ons in een boeiende en uitdagende fase van de maatschappelijke ontwikkeling, althans als we de crisis willen

zien, zoals hier bepleit, als een oproep tot vernieuwing, heroriëntatie en herbronning. Op basis daarvan kan een nieuw hoopvol perspectief worden gecreëerd dat angst voor de toekomst kan helpen overwinnen en dat de inspiratie en het vertrouwen biedt om verantwoordelijkheid te nemen voor de toekomst. Het is aan de christendemocratie als politieke beweging om daarin een leidende rol te pakken.

Noot

1 Iets dergelijks geldt voor de maatstaf van het nationale inkomen. Deze indicator voor de kwaliteit van de sa-

menleving dient te worden aangevuld met andere indicatoren op sociaal en ecologisch terrein om de kwaliteit en de duurzaamheid van de economische groei te kunnen inschatten.

*Naar een nieuwe
economische ordening*

Het moment voor hervormingen kan zó weer voorbij zijn

Traditionele economische beschouwingen gaan te zeer uit van een statisch wereldbeeld en van maakbaarheid. Realistische analyses houden terecht rekening met economische cycli van opgang en neergang en met verschillen in politieke context. Bij een crisis ontstaat altijd ruimte voor belangrijke veranderingen. Of deze ruimte deze keer zal worden benut voor een noodzakelijke hervorming van de financiële sector is de vraag.

door *Theo van de Klundert*

Emeritus hoogleraar economie, Universiteit van Tilburg.

EEN GROTE ECONOMISCHE RECESSIE OF crisis hield in het recente verleden niemand voor mogelijk. Conjuncturele schommelingen werden niet uitgesloten, maar in de zogenaamde nieuwe economie waren ze toch onwaarschijnlijk. Er was een groot vertrouwen in het marktmechanisme. Zozeer zelfs, dat privatisering van publieke voorzieningen met verve werd aanbevolen. De zeldzame economen die er anders over dachten, werden naar de zijlijn gedirigeerd.

Ondertussen weten we beter en grijpen we terug op Keynes, Schumpeter en Adam Smith. Kortom, de economie zit veel ingewikkelder in elkaar dan de aanhangers van de neoklassieke theorie ons willen laten geloven. Meer kennis over de werking van de economie in een realistisch perspectief is gewenst. Er zijn in de recente literatuur weliswaar belangrijke aanzetten tot vernieuwing, maar een totaalbeeld ontbreekt.

Carlota Perez onderzoekt de rol van technologische revoluties en legt daarmee de basis voor een gedegen dynamische beschouwingwijze.¹ Marx en Schumpeter gingen haar in dit opzicht voor. George Akerlof en Robert

Shiller benadrukken de betekenis van irrationeel gedrag, waarbij *animal spirits* de boventoon voeren.² Deze term komt, zoals bekend, van Keynes, maar de uitwerking van Akerlof en Shiller is origineel, al laat de systematiek in het boek wat te wensen over. Er worden maar liefst vijf verschillende aspecten van *animal spirits* onderscheiden, te weten vertrouwen, rechtvaardigheid, corruptie en antisociaal gedrag, geldillusie en ten slotte het vertellen van verhalen. Dit lijkt te veel van het goede, al is de focus op irrationeel gedrag van waarde bij het in kaart brengen van complexe ontwikkelingen. Daniel Friedman laat zien hoe markten ondersteund moeten worden in morele zin.³ Als het opportunisme hoogtij viert, gaat het mis. Goede bedoelingen, al dan niet aangepraat door de epigonen van Adam Smith, zijn echter niet voldoende. Het morele gedachtegoed moet worden vertaald in regels die niet vrijblijvend zijn. Met beschouwingen over regulering betreden we het terrein van de politieke economie. Robert Reich laat zien dat democratische besluitvorming meer om het lijf heeft dan *one man one vote*.⁴ Bij regulering of deregulering zijn belangen in het geding. Economische macht verschaft *de facto* politieke macht, in afwijking van *de jure* politieke macht, zoals Acemoglu argumenteert.⁵ Het gevolg is dat politieke besluitvorming onder omstandigheden plutocratische kenmerken kan vertonen.

Deze summiere bespreking van contemporaine literatuur illustreert dat er verder moet worden nagedacht over de werking van het kapitalistisch stelsel. Dat kan, zoals gebruikelijk, langs twee dimensies. In de eerste plaats kan worden geanalyseerd hoe ontwikkelingen in het verleden de uitkomsten in het heden bepalen. Naast de analyse van tijdreeksen is historisch onderzoek hierbij van grote waarde. In de volgende paragraaf wordt dit geïllustreerd door de bespreking van een lange golfbeweging in het kapitalisme. In de tweede plaats kan ook het nodige worden geleerd door verschillen in ontwikkeling tegenover elkaar te plaatsen. Deze comparatieve beschouwingwijze wordt gehanteerd bij een vergelijking van het kapitalisme in Europa en de VS in de paragraaf 'Europa versus Amerika'. In de slotbeschouwing, 'Don't waste a good crisis', wordt nader ingegaan op de mogelijkheden om in de huidige crisis structurele maatregelen door te voeren.

DE LANGE GOLFBEWEGING

De kapitalistische economie expandeert op basis van de technologische ontwikkeling. In een neoklassieke context wordt uitgegaan van de veronderstelling dat de technische ontwikkeling constant is, zodat de economie met een vast percentage kan groeien. Historische bevindingen maken duidelijk dat deze visie niet spoort met de werkelijkheid. De technologische

ontwikkeling is in belangrijke mate gebaseerd op revolutionaire veranderingen, die leiden tot nieuwe toepassingen op vele terreinen. Perez onderscheidt een vijftal van dergelijke technologische revoluties in de loop van de geschiedenis van het kapitalisme:⁶

1. De industriële revolutie, met als startpunt het jaar 1771, waarin de textiel fabriek van Arkwright in Cromford wordt opgestart.
2. De periode waarin de stoommachine en de spoorwegen de toon aangeven. Als startpunt geldt de introductie van de Rocket-stoommachine van Stephenson op de spoorlijn tussen Liverpool en Manchester in 1829.
3. De periode gedomineerd door toepassingen van elektriciteit en de productie van staal, waarbij de installatie van de kolossale Bessemer-peer te Pittsburgh in het jaar 1875 het begin markeert.
4. De periode met massaproductie van met name auto's. De introductie van het T-model van Ford in 1908 staat aan de wieg van dit tijdvak.
5. De moderne tijd met zijn informatie- en communicatietechnologieën, gebaseerd op de uitvinding van de microprocessor in 1971.

De eerste twee revoluties vinden plaats in Engeland, daarna neemt de VS het over.

Het verloop van de technologische revoluties is steeds hetzelfde. Het begint met een installatiefase, waarbij de enorme winstmogelijkheden van een doorbraaktechnologie worden benut. Tegelijkertijd vindt een fundamentele transformatie plaats. De oude economische activiteiten moeten plaatsmaken voor de nieuwe en de bestaande regels moeten worden versoepeld om dit mogelijk te maken. Naast winnaars zijn er daarom ook verliezers, en dit leidt ertoe dat de inkomens- en vermogensverdeling ongelijkmatiger wordt. Expansie is alleen mogelijk als er voldoende geleend kan worden. De financiële sector groeit mee en nieuwe financiële producten genereren additionele winstmogelijkheden. Speculatieve activiteiten vergroten het gewin, maar leggen tevens de basis voor het ontstaan van zeepbellen, die een keer moeten uiteenspatten. Kortom, de installatiefase gaat gepaard met scheefgroei. De daaruit voortkomende spanningen komen op een bepaald moment tot uitbarsting en de economie komt in een crisis. Tijdens de crisis wordt orde op zaken gesteld. De instituties (regels) worden aangepast, waardoor de financiële sector in het gareel wordt gebracht en de scheve inkomensverdeling wordt gecorrigeerd. De ruimte voor speculatie wordt beperkt en sociaal gedrag wordt gestimuleerd. Als de problemen zijn opgelost, kan de economie zich verder op een min of meer evenwichtige wijze ontplooien, waarbij opportunistisch gedrag niet wordt getolereerd.

Een probleem met deze theorie van de golfbeweging op lange termijn is wel dat elke technologische bron na verloop van tijd opdroogt. Het is dus

wenselijk dat op tijd een nieuwe technologische revolutie tot stand komt.

Een nog onopgeloste kwestie is of technologische revoluties spontaan tot stand komen of door de ontwikkelingen van sociaaleconomische aard worden opgewekt. Elders betoog ik dat stagnatie en verzadiging de roep om deregulering versterken.⁷ Met een geringere mate van regulering is de kans groter dat totaal nieuwe producten of technieken voet aan de grond krijgen. Niet alle vernieuwing is echter baanbrekend, maar met meer combinaties van technologische opties is de kans op een nieuwe doorbraak-technologie groter.

Om de theorie te illustreren wordt de economische geschiedenis van de VS nader in beeld gebracht. De periode van de derde industriële revolutie staat in de literatuur bekend als de *Gilded Age* (1875-1900). In deze periode ontstonden grote ondernemingen, onder invloed van zowel schaalbesparingen in de productie als de concentratie van diverse andere activiteiten.⁸ De kapitalistische expansie werd niet geremd door regelgeving. Kevin Phillips⁹ typeert de situatie op kernachtige wijze: 'The Jacksonian notion that government should not interfere on the side of the rich was reworked into the theorem that government had no business interfering on behalf of the downtrodden.' Voor zover er al regels bestonden, waren ze vaak weinig doeltreffend, omdat rechters op grote schaal werden omgekocht. Vanzelfsprekend werd door deze ontwikkelingen de inkomensverdeling steeds schever. De reactie kon niet uitblijven, maar om een omwenteling te bewerkstelligen was een recessie nodig, die in 1893 zijn beslag kreeg. De daaropvolgende periode staat bekend als de *Progressive Era* (1895-1918).

In deze periode werd orde op zaken gesteld door middel van antitrust-politiek, wetgeving met betrekking tot voedselveiligheid en arbeidsomstandigheden, prijszetting bij de spoorwegen en vele andere maatregelen. Djankov en collega's concluderen kort en bondig: 'The regulatory state was born in the U.S.'¹⁰ De Eerste Wereldoorlog gooide echter roet in het eten. De antitrustwetgeving werd opgeschort en subsidies voor onderzoek en ontwikkeling in het kader van de oorlogsinspanningen stimuleerden de kapitalistische expansie. In de roaring twenties (1920-1930) was opnieuw sprake van scheefgroei, speculatie en toenemende inkomensongelijkheid. Met de instorting van de aandelenkoersen in 1929 kwam een einde aan deze onevenwichtige ontwikkeling.

De depressie van de jaren dertig van de twintigste eeuw leidde tot een uitgebreide regelgeving, bekend als de New Deal onder leiding van president Franklin Roosevelt. De Tweede Wereldoorlog bracht in tegenstelling tot de Eerste geen grotere macht voor het bedrijfsleven met zich mee. Het gevolg was een evenwichtige economische groei in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Massaproductie van duurzame consumptiegoede-

ren ging gepaard met een groeiende welvaart en een stabiele inkomensverdeling. De gebruikelijke typering van dit tijdvak als een gouden periode wijst op een situatie die als min of meer ideaal wordt gezien. Maar ook hieraan kwam een einde, omdat de technologische ontwikkeling het liet afweten. De *productivity slowdown* in de Amerikaanse economie na 1973 zorgde voor ernstige problemen. Inmiddels was door de uitvinding van de microprocessor wel de kiem gelegd voor een nieuwe technologische revolutie. Om de ICT de ruimte voor verdere expansie te bieden was deregulering noodzakelijk. Die kwam er onder het bewind van president Ronald Reagan in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

De gevolgen zijn bekend. De Amerikaanse economie groeide voorspoedig in de jaren negentig van de twintigste eeuw, maar de ontwikkeling was onevenwichtig. Nieuwe winstmogelijkheden leidden tot overdrijving, speculatief gedrag en een schever wordende inkomensverdeling. Een grote re-

cessie werd na voorafgaande strubelingen op de financiële markten onvermijdelijk en kwam uiteindelijk in 2008. De geschiedenis herhaalt zich. Dat is goed nieuws, want na regen komt zonneschijn. Tegelijkertijd lijkt het onthutsend dat na meer dan tweehonderd jaar van wetenschapsbeoefening de economie niet in de greep kan worden

Het lijkt onthutsend dat na meer dan tweehonderd jaar van wetenschapsbeoefening de economie niet in de greep kan worden gehouden

gehouden. Het idee van maakbaarheid dat achter deze verzuchting schuilgaat, typeert de gedachtewereld van de traditionele economie. In een meer realistische beschouwingwijze moet rekening worden gehouden met de invloed van economisch factoren op de politieke besluitvorming. Economische en daarmee gepaard gaande politieke macht zijn afhankelijk van de op- en neergaande bewegingen in de economie. Machtsverhoudingen worden niet alleen door crises op hun kop gezet. Ook exogene factoren als wereldoorlogen hebben een diepgaande invloed, zoals blijkt uit een vergelijking van de ontwikkeling van de democratie in Europa en Amerika.

EUROPA VERSUS AMERIKA

Rond 1890 werd Engeland in welvaart (productie per hoofd van de bevolking) voorbijgestreefd door de VS. De derde technologische revolutie vond voornamelijk in de VS plaats, al kon het Duitsland van Bismarck in eerste instantie goed meekomen. De beide wereldoorlogen zetten Europa in welvaart fors achteruit. Daarnaast waren er belangrijke politieke gevolgen. Na

de Eerste Wereldoorlog waren de politieke verhoudingen in de meeste landen instabiel. Er was een strijd om de macht tussen links en rechts, waarbij uiteindelijk alleen in Rusland het communisme zegevierde.

Niettemin zijn socialistische partijen en vakbonden na 1918 een belangrijke machtsfactor in vele Europese landen. Dit in tegenstelling tot de VS, waar socialistische partijen nooit echt van de grond zijn gekomen en het verzet van arbeidersbewegingen met veel geweld werd geëlimineerd. De socialistische 1 mei viering is terug te voeren op het neerslaan van een grote betoging op de Haymarket te Chicago in 1886.

De Harvard-economen Alesina en Glaeser laten zien dat de opkomst van links van invloed was op de politieke stelsels van democratieën.¹¹ In Europa is het proportioneel stelsel in een groot aantal landen rond 1918 ingevoerd. Dit betekent dat rekening moet worden gehouden met de stem van minderheden. In een districtenstelsel met één vertegenwoordiger per district, zoals in de VS, is dit niet het geval. Als minderheden meer invloed hebben, zal er meer inkomen herverdeeld worden in de samenleving. Alesina en Glaeser tonen aan dat er een statistisch significant verband is tussen de overdrachtsuitgaven in procenten van het bruto binnenlands product en een index van proportionaliteit voor een steekproef bestaande uit de OESO-landen.

Er zijn meer verschillen in het politiek stelsel die verklaren waarom de welvaartsstaat in Europa een grote vlucht heeft genomen, terwijl de bestrijding van armoede in Amerika een geringere prioriteit heeft. De federalistische staatsvorm in de VS, met een zekere mate van belastingautonomie voor de afzonderlijke staten, induceert *tax competition*, met als gevolg een *race to the bottom*. In staten waarin hoge belastingen worden geheven ten behoeve van overdrachtsuitgaven trekken de rijken weg, waardoor de belastinggrondslag versmalt. Een ander aspect is dat de Amerikaanse grondwet het Hooggerechtshof de mogelijkheid biedt wetgeving te verwerpen. In het verleden is dit herhaaldelijk gebeurd met wetten die werden geacht de belangen van de zakenwereld te schaden.

Een ander verschil tussen beide continenten is de rassentegenstelling. In het zwarte deel van de bevolking in Amerika zijn de armen oververtegenwoordigd. Dit betekent dat er weinig solidariteit met de armen is, waardoor politieke steun voor herverdeling verder wordt ondermijnd. Op grond van uitgebreid statistisch onderzoek concluderen Alesina en Glaeser: 'American racial heterogeneity stands, along with political institutions, as one of the two critical factors explaining the absence of a welfare state in America.'¹²

Ideologische factoren spelen wel een rol, maar zijn volgens de auteurs van ondergeschikte betekenis. In Amerika, 'het land van onbeperkte mo-

gelijkheden', zijn velen van mening dat arm zijn een kwestie van eigen schuld is. Waardenonderzoek in Europa laat zien dat deze opvatting niet in brede kring wordt gedeeld. Alesina en Glaeser betogen dat ideologische verschillen niet de oorzaak zijn van verschillen in armoedebestrijding, maar in feite de machtsverhoudingen reflecteren die in de politieke realiteit gestalte krijgen. Amerika is rechts, Europa is dit veel minder.

Het is de vraag of dit zo blijft. De verschillen zijn gebaseerd op historische fenomenen, die hun sporen trekken. De ontwikkeling is daardoor pad-afhankelijk, maar dit wil niet zeggen dat er geen slijtage op zit. Sociaaldemocratische partijen in Europa hebben het moeilijk met het herijken van hun ideologie en de vakbonden verliezen structureel steeds meer leden. De verzorgingsstaat of welvaartsstaat wordt in de ogen van velen te duur. De solidariteit staat onder druk, omdat de etnische homogeniteit van de bevolking afneemt. Oneigenlijk gebruik is een factor van betekenis geworden in een wereld waar het eigenbelang aan alle kanten domineert. Al met al is de politieke steun voor de inrichting van de welvaartsstaat afgekalfd.

De welvaartsstaat gaat echter over meer dan herverdeling. Relevant is ook de regulering van markten. De instituties op de arbeidsmarkt, zoals bijvoorbeeld de ontslagbescherming, bepalen mede het welzijn van werknemers. Maatregelen op het gebied van milieu, ruimtelijke ordening en concurrentie beperken de handelingsvrijheid van ondernemers. Alle maatregelen beogen een bepaald doel, maar zoals bij elk medicijn kunnen er kwalijke nevengevolgen zijn. Het resultaat kan zijn dat de groei van de productiviteit stagneert, waardoor er niet alleen minder te verdelen valt, maar ook de internationale concurrentiepositie onder druk kan komen te staan.

Toen na de Tweede Wereldoorlog de verzorgingsstaat in Europa, met overigens allerlei verschillen tussen de landen onderling, werd uitgebouwd, was de economische groei geen probleem. De opgelopen achterstand in productiviteit ten opzichte van de VS was een *blessing in disguise*. Door te imiteren en te kopiëren kon een snelle groei van de economie worden gerealiseerd. Herverdeling kon onder dergelijke omstandigheden plaatsvinden zonder grote problemen te veroorzaken. Inhaalgroei kent echter een natuurlijke grens en die werd rond 1985 bereikt. In de jaren negentig van de twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw blijft de groei van de arbeidsproductiviteit in Europa fors achter bij die in de VS. Hoewel moeilijk hard te maken, beschouwt men vaak de verzorgingsstaat met zijn regulering van markten als de grote boosdoener. Deregulering, met name van de arbeidsmarkt, staat daarom in Europa hoog in het vaandel.

DON'T WASTE A GOOD CRISIS

De geschiedenis herhaalt zich met enige regelmaat. Technologische revoluties, zoals de invoering van ICT, gaan gepaard met scheefgroei en het ontsporen van de financiële sector. Er is dan een crisis nodig om orde op zaken

Een crisis tast machtsposities aan, waardoor ruimte ontstaat voor aanpassingen en correcties

te stellen. De verklaring hiervoor is tweeledig. In de eerste plaats zijn weinigen in staat de instabiele ontwikkeling te signaleren als deze nog onderweg is. In de tweede plaats zijn degenen die wel aan de bel trekken, roependen in de woestijn. De bestaande machtsverhoudingen

verhinderen dat aan afwijkende meningen veel betekenis wordt toegekend. Een crisis tast machtsposities aan, waardoor ruimte ontstaat voor aanpassingen en correcties. De bekende uitdrukking 'Don't waste a good crisis' duidt op deze belangrijke les uit de geschiedenis.

De centrale vraag is nu of de huidige crisis voldoende mogelijkheden biedt om de financiële sector te reguleren, zodat een periode van min of meer evenwichtige groei in het verschiet ligt. Bij de beantwoording van deze vraag stuiten we op een fundamentele paradox. Toepassing van kennis die bij vorige crises nog ontbrak, heeft ons geleerd de moeilijkheden door adequaat beleid te overwinnen. Het bankwezen is overeind gehouden met substantiële steunmaatregelen en de lekken in de economische kringloop zijn gedicht door het laten oplopen van de overheidstekorten. De kans op hervorming van de financiële sector wordt daardoor echter verkleind. Richard Portes komt, na een kritische bespreking van voorstellen voor regulering op nationaal en internationaal niveau, tot de sombere conclusie: 'Overall, then, the perception that we have avoided catastrophe has already weakened the momentum for serious reforms, and the obstacles are formidable.'¹³

De situatie in Europa is in een bepaald opzicht ingewikkelder dan die in de VS, omdat naast regulering van de financiële sector deregulering van de reële sector geboden is. De welvaartsstaat lijkt immers zijn doel voorbijgeschoten. De daarmee gepaard gaande boodschap dat iedereen zijn steentje moet bijdragen om de economie zowel op korte als op lange termijn in balans te brengen, spreekt niet aan als het internationale bankwezen weer op de oude voet verdergaat. Waar hebzucht domineert, is er geen schaamte en is de roep om meer ethische gedragingen te vergeefs, zoals Portes naar aanleiding van de discussies over bonussen constateert. Een en ander onderstreept de noodzaak om de financiële sector fundamenteel te hervormen

(bijvoorbeeld door het afsplitsen van de meer risicovolle activiteiten van het bancaire bedrijf), maar – om Willem Elsschot te parafraseren – ‘tussen droom en daad staan banken in de weg en praktische bezwaren’.

Noten

- 1 Carlota Perez, *Technological revolutions and financial capital. The dynamics of bubbles and golden ages*. Cheltenham: Edward Elgar, 2002.
- 2 George A. Akerlof en Robert J. Shiller, *Animal spirits. How human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
- 3 Daniel Friedman, *Morals and markets. An evolutionary account of the modern world*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2008.
- 4 Robert R. Reich, *Supercapitalism. The transformation of business, democracy, and everyday life*. New York, NY: Alfred A. Knopf, 2007.
- 5 Daron Acemoglu, ‘Understanding institutions’, Lionel Robbins Memorial Lectures, London School of Economics, januari 2005.
- 6 Perez 2002.
- 7 Theo van de Klundert, ‘On the determinants of institutional design’, *European Journal of Political Economy* (te verschijnen).
- 8 Bijvoorbeeld Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and scope. The dynamics of industrial capitalism*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1990.
- 9 Kevin Phillips, *Wealth and democracy. A political history of the American rich*. New York, NY: Broadway Books, 2002, p. 42.
- 10 Simeon Djankov, Edward Glaeser, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes en Andrei Shleifer, ‘The new comparative economics’, *Journal of Comparative Economics* 31 (2003), nr. 4, pp. 595-619 (p. 606).
- 11 Alberto Alesina en Edward Glaeser, *Fighting poverty in the US and Europe. A world of difference*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 12 Alesina & Glaeser 2004, p. 146.
- 13 Richard Portes, ‘Wasting a crisis’. <http://www.eurointelligence.com/article.581+M51603b1a7dd.o.html>. Geplaatst 8 oktober 2009, geraadpleegd 18 november 2009.

Crisis dwingt christen- en sociaaldemocraten tot heroriëntatie

Het afscheid van het financiële kapitalisme is dringend nodig. Niet alleen om de economie op orde te krijgen, maar ook om de ongelijkheid in de mondiale welvaart te verminderen en milieurampen te voorkomen. Vooralsnog lijkt de politiek niet in staat tot zo'n heroriëntatie. CDA en PvdA, de volkspartijen die de grondslag legden voor de sociale markteconomie, voeren weliswaar een adequaat conjunctuurbeleid, maar staren zich blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

door *Paul Kalma*

Tweede-Kamerlid voor de PvdA.

DE FINANCIËLE SECTOR IS IN 2008 – op een schaal en met een snelheid die bijna niemand voor mogelijk hield – onderuitgegaan. Wat in de VS met de kredietcrisis begon, heeft vervolgens financiële instellingen in tal van landen doen bezwijken en de aandelenkoersen laten kelderen. Overheden zijn krediet- en beleggingsinstellingen (en daarmee hun klanten) op grote schaal te hulp gekomen. Bij de beteugeling van de recessie die door het gecrashte financiële systeem is uitgelokt, spelen ze eveneens een belangrijke rol.

Dit blus- en herstelwerk, nationaal en internationaal, is van groot belang. Maar het mag ons de verder reikende opgaven waarvoor de crisis ons stelt, niet uit het oog doen verliezen. In de eerste plaats moet de financiële sector zelf drastisch hervormd worden. Hebzucht, ondoorzichtigheid en

een overvloed aan kapitaal hebben het stelsel ondermijnd. De risico's die aldus zijn opgehoopt, mogen nooit meer gelopen worden. Dat betekent meer transparantie, meer toezicht en vooral meer regulering, met betrek-

king tot de omvang van financiële instellingen, het beloningsbeleid, het onderscheid tussen publieke en minder publieke taken.

Maar het gaat niet alleen om de financiële sector. Vergelijkbare verschijnselen deden zich al langere tijd in de 'gewone' economie voor. De fixatie op kortetermijnrendement; de torenhoge salarissen; het

verkopen, opsplitsen en met schulden beladen van bedrijven: grote ondernemingen zijn steeds meer op geldmachines gaan lijken. Speculeren verdrong het scheppen van economische waarde op lange termijn. Het is deze verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen die aan de crisis ten grondslag ligt.

Aan die onderschikking zal een eind moeten komen. De implicaties daarvan zijn groot en zullen in dit artikel nader worden verkend. Ze betreffen enerzijds een herwaardering van economische (in plaats van: financiële) innovatie en van de onderneming als samenwerkingsverband, en anderzijds een herontdekking van de oriënterende rol van de overheid en van de grenzen van de markt. We moeten afscheid nemen van het neoliberale denken dat, met z'n fixatie op hoe-meer-markt-hoe-beter, exact het spiegelbeeld vormt van het terecht bekritiseerde staatsdirigisme. In de particuliere, maar ook in de (semi)publieke sector.

Zo'n afscheid van het financiële kapitalisme dringt des te meer in het licht van de twee grote internationale uitdagingen waarvoor de economie zich gesteld ziet. Hoe de ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen in de wereld sterk te verminderen? En hoe de milieurampen te voorkomen waartoe voortzetting van de huidige productie- en consumptiewijze met zekerheid leidt? Dat vraagt om een samengaan van economische innovatie met ecologische en sociale verantwoordelijkheid. De opmars van de graaiers en de opkopers in onze economie is daar niet erg behulpzaam bij geweest.

Is de politiek tot zo'n heroriëntatie in staat? Daar ziet het, als we ons op Europa concentreren, voorlopig niet naar uit. Het blus- en herstelwerk wordt, zo zal ik betogen, over het algemeen naar behoren verricht. Maar de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen, grondleggers van de sociale markteconomie, maken geen aanstalten voor verder

Aan de crisis ligt een verregaande onderschikking van de economie aan financiële doelstellingen ten grondslag

reikende hervormingen. Nederland is daarvan een pregnant voorbeeld. De coalitie voert een adequaat conjunctuurbeleid, maar staart zich verder blind op een veronderstelde bezuinigingslast van 35 miljard euro. Dat is economisch en sociaal erg onverstandig en – in een populistisch klimaat – spelen met vuur.

AFSCHIED VAN HET FINANCIËLE KAPITALISME

In 2002 kreeg Nederland zijn eigen variant van de Amerikaanse Enron-schandalen voorgeschoteld. Hebzucht en corruptie brachten het Ahold-concern aan de rand van de afgrond. Zes jaar later waren alle ogen gericht op ABN Amro: een Hollandse bankreus op lemen voeten, omvergetrokken door zijn concurrenten, die vervolgens zelf het loodje legden. Beide echecs zijn fraai beschreven door Jeroen Smit.¹

Zijn twee boeken laten zich, behalve als kroniek van persoonlijke drama's en bedrijfsmatige excessen, ook lezen als een beschrijving van de *normaliteit*; van de wijze waarop ons economisch systeem is gaan functioneren. Het was de beurskoersenmanie, ingebed in een graaicultuur, die Rijkman Groenink tot zijn onverantwoordelijke winstbeloften bracht – waarna hedgefonds TCI zijn kans kon grijpen. Eenzelfde logica dreef de top van Ahold in de jaren daarvoor. Spectaculaire overnames moesten een beperkte omzetgroei aan het oog onttrekken. Behoud van het vertrouwen van de financiële markten ging – letterlijk – boven alles.

Beide ondernemingen, hoe verschillend ook, zijn schoolvoorbeelden van hoe het in het financiële kapitalisme toegaat. De zorg om de eigen beurswaarde heeft reorganisaties tot een permanent verschijnsel gemaakt. Verder zijn fusies en overnames het gezicht van de moderne markteconomie gaan bepalen. Beleggingsfondsen vervulden in dit proces een aanjagende functie, door een profijtelijke opsplitsing van bedrijven af te dwingen, respectievelijk door bedrijven op te kopen en met schulden te beladen. Dit alles aangedreven door ongekend hoge beloningen voor het topmanagement.

Het terugdringen van dit *footloose* financiële kapitalisme is niet gemakkelijk. Bovendien eist de herordening van de financiële sector de eerste aandacht op. Maar de op hol geslagen winsthonger zal beteugeld moeten worden. Het *geduldige* kapitaal moet weer de overhand krijgen en het primaat van de 'reële' economie moet worden hersteld.²

Dat zal in de eerste plaats een opgave zijn voor de bedrijven zelf. Ze moeten weer 'nee' leren zeggen tegen aandeelhouders. Dat betekent niet dat die aandeelhouders de hoofdschuldigen van de crisis zijn. Het is de fixatie van bestuurders zelf op beurswaarde die zoveel schade heeft aan-

gericht. Zoek weer stabiele, grotere minderheidsaandeelhouders, schrijft econoom Arnoud Boot in zijn studie *De onwortelde onderneming*.³ Maar erken, voegt hij daaraan toe, dat topmanagers zich van het personeel hebben vervreemd door zich als huurlingen te gedragen. ‘Ga weer uit van de onderneming als samenwerkingsverband.’

De overheid moet, nationaal en internationaal, de markteconomie weer op dit bredere spoor helpen zetten. Allereerst op fiscaal gebied. Het huidige stelsel geeft de verkeerde prikkels (zoals bij topbeloningen en verschuldiging van overgenomen bedrijven). Het beleid moet gericht zijn op de bevordering van geduldig kapitaal, op beperking van de gegroeide inkomens- en vermogensongelijkheid, en op de bestrijding van speculatie. Daarnaast zou het toezicht op fusies en overnames veel scherper moeten worden en ook op maatschappelijke effecten moeten toetsen.

En ten slotte dient het evenwicht in het ondernemingsbestuur te worden hersteld, ten gunste van toezichthouders en werknemers. De stem van de aandeelhouders moet gehoord worden, maar ze mogen het bedrijfsbeleid niet beheersen – net zoals bescherming tegen vijandige overnames gerechtvaardigd is. Bedrijven zijn geen koopwaar.

Wat betekent dit alles voor de werknemers? Hernieuwde aandacht voor de onderneming als samenwerkingsverband sluit nauw aan bij een beter geschoolde beroepsbevolking en een economie waarin knowhow en ervaring steeds belangrijker worden. Dat pleit voor nieuwe vormen van mede-

zeggenschap. Die heeft tot nu toe vooral in het teken van belangenbehartiging gestaan, maar zou breder moeten worden opgevat: gericht op betrokkenheid van werknemers bij de organisatie van het arbeidsproces; op samenwerking en innovatie.

Daarmee komen we bij een essentieel verschil tussen de Angelsaksische en de Rijnlandse

benadering van arbeid en arbeidsmarktbeleid. De Angelsaksen leggen veel nadruk op externe flexibiliteit (uitbesteding van werk, snelle ontslagprocedures). Dat heeft voordelen, zoals kostenbeperking als het tegengit. Maar veel redenen om in werknemers te investeren zijn er niet, net zomin als prikkels om de eigen organisatie kritisch tegen het licht te houden. Omgekeerd vormt een gereguleerde arbeidsmarkt juist een stimulans voor vernieuwing van het productieproces en voor onderhoud van het sociaal kapitaal van werknemers.

Wat dat betreft kunnen grote vraagtekens gezet worden bij de ook on-

Het toekomstideaal van hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen employability investeren doet armoedig aan

der Nederlandse beleidsmakers nog altijd populaire flexibilisering van de arbeidsmarkt. Het toekomstideaal, zoals bijvoorbeeld geschetst door de commissie-Bakker (hypermobiele werknemers die voortdurend in hun eigen *employability* investeren) doet armoedig aan. Leert bovendien de kredietcrisis niet dat we moeten oppassen met flexibele markten? ‘Hopelijk’, schrijft econoom De Beer, ‘dringt op tijd het besef door dat arbeid in de woelige internationale economie van de eenentwintigste eeuw misschien wel de laatste factor is die ons nog enige stabiliteit, zekerheid en houvast biedt.’⁴

HET OVERSPANNEN MARKTDENKEN

Met het echec van het financiële kapitalisme komt onvermijdelijk de neoliberale ideologie onder vuur te liggen, die het economisch denken en handelen de afgelopen dertig jaar – zeker in de westerse wereld – heeft beheerst. De overwinning op het staatsocialisme is het liberalisme naar het hoofd gestegen. De ideale markteconomie werd een economie met zo veel mogelijk markt.

Schade werd daarmee om te beginnen aangericht in en rond de (semi) publieke sector. Op zichzelf hoeven bepaalde vormen van concurrentie, op non-profitbasis, de publieke dienstverlening geen kwaad te doen. Maar die nuances worden meestal uit het oog verloren. Prijsconcurrentie gaat algauw ten koste van de kwaliteit; grootschalige fusies dienen vooral de belangen van de bestuurders; en de commercie (inclusief winstuitkeringen) dringt door op terreinen waar ze niet thuishoort. Voortzetting van een dergelijk beleid, zoals in ons land in de gezondheidszorg, verdient krachtige bestrijding.

Daarnaast worden liberalisering en privatisering – in het bijzonder op het terrein van de infrastructuur – vaak toegepast onder het motto ‘alles of niets’. Als bedrijven van eigenaar mogen wisselen, zo was de gedachte, dan ook zonder enige restrictie. Nederland liep daarbij voorop. Het is een van de weinige landen in de wereld geworden waar bijvoorbeeld elektriciteitsbedrijven en wapenproducenten zomaar aan de hoogstbiedende verkocht kunnen worden. Een toets van overheidswege op de verkoop van Nederlandse bedrijven in strategische sectoren zou de schade kunnen beperken – al dan niet gecombineerd met aandelenbezit door geduldige langetermijnbeleggers.

Een zo’n strategische sector is de financiële sector. Als de van overheidswege gegeven toestemming voor de verkoop van ABN Amro niet onthouden kon worden omdat dat wettelijk onmogelijk was, dan ligt wetswijziging voor de hand. Verder hoeft de tijdelijkheid van het eigendom van het over-

heidsbezit in de financiële sector niet te betekenen dat ze zich volledig terugtrekt. Een overheidsbank, uiteraard op afstand van de politiek, kan, net als coöperaties als de Rabobank, bijdragen aan een grotere pluriformiteit van het bankwezen. Ze zou, zoals Wim Duisenberg destijds bepleitte,

*Het overspannen
marktdenken schiet tekort
tegenover de ongelijkheid in
welvaart en de catastrofale
gevolgen voor de natuur*

de concurrentie in deze sector kunnen bevorderen – en op het gebied van milieu, topbeloningen en diversiteit als voortrekker kunnen fungeren.⁵

Met andere woorden: tussen de uitersten van staatsverheerlijking en markt idolatrie ligt een wereld van onbenutte onconventionele oplossingen.

De gebreken van het neoliberalisme manifesteren zich echter het meest – en het pijnlijkst – op internationaal gebied. In een zich verder globaliserende economie schiet het overspannen marktdenken verregaand tekort – vooral in het licht van de grote problemen waarmee die economie geconfronteerd wordt: de enorme ongelijkheid in welvaart en ontwikkelingskansen, en de catastrofale gevolgen van ongewijzigde economische groei voor natuur en milieu. Het is ondenkbaar dat dit gecombineerde ecologische en ontwikkelingsvraagstuk langs neoliberale weg (vrije markten, kleine overheden, lage belastingdruk) opgelost kan worden.

Daarmee wordt aan de markt allerminst een ondergeschikte rol toegevoegd. Maar het neoliberalisme miskent de positieve rol van overheidsregulering. In de vorm van sociale zekerheid en belastingwetgeving (die ook koopkracht garandeert); van regulering van het economisch proces (die innovaties uitlokt en ondernemingen een *level playing field* verschaft); en van zorgvuldigheidsnormen op sociaal en ecologisch gebied, waarop ondernemingen – ook via de rechter – juridisch aanspreekbaar zijn. De vormgeving van zo'n internationaal juridisch kader vormt een van de grootste opgaven voor overheden, marktpartijen en maatschappelijke organisaties in de komende periode.

Daarnaast zullen ze het gevaar van protectionisme moeten bestrijden, zonder in het neoliberale vrijhandelsfanatisme te vervallen. De *free trade*-ideologie van het Westen miskent niet alleen de eigen geschiedenis, maar is ook schadelijk voor ontwikkelingslanden. De *best performing economies* zijn niet de landen die zo snel mogelijk geliberaliseerd zijn, maar juist heel geleidelijk. Neoliberalen claimen groei en rechtvaardigheid, maar bereiken geen van beide.⁶ Een nieuw globaliseringsbeleid zal dan ook een (onvermijdelijk wankel) evenwicht moeten zoeken tussen bovenationale

regelgeving enerzijds, en verscheidenheid – uitdrukking van het recht op nationale zelfbeschikking – anderzijds.

Dat geldt ook voor een van de spelers op dat beleidsterrein, de Europese Unie, die zelf de sporen van het neoliberalisme draagt. ‘Even in the realm of international coordination’, aldus econoom Anton Hemerijck in de WRR-uitgave *Aftershocks*, ‘any sustainable solution to the global crisis continues to rely heavily on domestic legitimacy. Nowhere is this political challenge more apparent than in Europe.’⁷

DE REKENING VAN DE CRISIS

Dat brengt ons bij een derde belangrijke opgave, naast de hervorming van het financiële kapitalisme en het terugdringen van het neoliberale deregulerings- en privatiseringsdenken: een eerlijke verdeling van de kosten van de crisis.

Dat onderwerp heeft, opnieuw, een sterk internationale dimensie. Nieuwe groeipolen in de wereldeconomie als China, India en Brazilië weten zich in de crisis redelijk goed staande te houden, maar dat geldt niet voor veel andere, kleinere ontwikkelingslanden. Stimulering van en hulp aan de betrokken landen is dringend geboden, in samenhang met het beleid dat de G20-landen zullen moeten voeren ter bestrijding van de dreigende energie- en voedselcrisis in de wereld.

Maar ook op nationaal niveau, in het welvarende Nederland, wordt de rekening van de kredietcrisis opgemaakt. Het kabinet becijferde de schade aan de overheidsfinanciën (vanwege dalende belastingopbrengsten en oplopende uitgaven) op 35 miljard euro. En het riep een twintigtal ambtelijke werkgroepen in het leven om alle departementale bezuinigingsmogelijkheden ‘zonder taboes’ in kaart te brengen. De uiteindelijke maatregelen, zo werd eraan toegevoegd, zullen ingrijpend en pijnlijk zijn, maar onontkoombaar – vanwege het belang van gezonde overheidsfinanciën in het algemeen, en de eisen die de Europese Unie stelt in het bijzonder.

Dat het begrotingstekort van ons land niet onbeperkt kan oplopen en dat bezuinigingen onvermijdelijk zullen zijn, staat buiten kijf. Maar de opstelling van het kabinet roept, zeker in de zojuist besproken context, grote vragen op. Ik noem er drie:

1. De omvang van het probleem is nog allerm minst zeker. De schatting van 35 miljard euro wordt door economen betwist; een veel lager tekort (10 à 15 miljard) behoort tot de mogelijkheden. Maar de officiële doelstelling gaat intussen al een eigen leven leiden en wordt bijvoorbeeld gebruikt ter rechtvaardiging van het besluit om de AOW-leeftijd te verhogen. Die

bezuiniging, zo heet het, is nog maar een allereerste begin en kan absoluut niet gemist worden. Een veel lagere schatting van het tekort zou de aow-ingreep minder plausibel maken. Zo wordt 35 miljard van een ruwe schatting al gauw een onaantastbaar bedrag.⁸

2. De eisen die de EU stelt (waaronder een snelle reductie van het begrotingstekort tot 3% van het bnp) worden als een onomstotelijk gegeven gepresenteerd. Maar blijven ze van kracht? Dat is onwaarschijnlijk (veel landen hebben nog grotere tekorten) en ook niet wenselijk. Zware bezuinigingen gaan het herstel al gauw in de weg zitten. ‘De vorming van de monetaire unie’, schreven Alman Metten en Bart van Riel in 1996, ‘mag geen voorwendsel vormen voor een monetaristische politiek waarin prijsstabiliteit en schuldreductie verabsoluteerd worden en het streven naar groei en werkgelegenheid naar de achtergrond verdwijnt.’⁹ Dat dreigt nu te gebeuren.
3. Op de bestaande overheidsuitgaven (alleen al op omvang en inrichting van het overheidsapparaat zelf) valt heel wat te besparen. Maar bezuinigingen van een omvang als nu gepland gaan de toegankelijkheid en de kwaliteit van de collectieve voorzieningen onder zware druk zetten. En daar zullen, bij alle welgemeende pleidooien voor ‘de sterkste schouders’ die de ‘zwaarste lasten’ moeten dragen, vooral de lagere inkomensgroepen, respectievelijk degenen met minder scholings- en ontwikkelingskansen de gevolgen van ondervinden.

Dat is op zichzelf al een groot probleem, en het wordt niet kleiner als, onvermijdelijk, de schuldvraag op tafel komt. Hoe legitiem is een beleid dat de bevolking laat opdraaien voor de schade die door een kleine bovenlaag, respectievelijk door de financiële sector is aangericht? Waarom moet de verzorgingsstaat verder worden ingeperkt, terwijl de topbeloningen alweer stijgen – en internationale bedrijven zich jaarlijks voor miljarden euro’s aan Nederlandse belastingheffing onttrekken? Zinnige vragen, die een brisante politieke lading krijgen in het licht van broeiende sociale onvrede, een groeiende kloof tussen hoger en lager geschoolden en populistische formaties die klaarstaan om daarvan te profiteren.

Sociaaldemocraten en christendemocraten, zo moet de conclusie luiden, hebben zich nog maar in beperkte mate losgemaakt van het vóór de crisis gangbare economische denken. Er wordt een verstandig conjunctuurbeleid gevoerd, zoals ook de bijdrage aan het voorkomen van een financiële meltdown adequaat lijkt te zijn te zijn geweest. Maar van een herziening (of zelfs maar het ter discussie stellen) van het algemene sociaaleconomische en financiële beleid is geen sprake.

Dezelfde economen van vóór de crisis roepen, alsof er niets gebeurd is, om het hardst om dezelfde maatregelen – en vinden nog gehoor ook. Alle politieke en ambtelijke aandacht richt zich op bezuinigingen van onwaarschijnlijke omvang, terwijl de eerste werkgroep om een overspannen graai-economie in duurzamer banen te leiden, arbeid te humaniseren in plaats van te flexibiliseren of de inkomens- en vermogensverdeling rechtvaardiger te maken, nog moet worden ingesteld. Kritiek op de bestaande verhoudingen is vooral moreel van aard (en wordt bij de minste tegenspraak ingeslikt); elke serieuze institutionele vertaling ontbreekt.

Daarmee dreigen de sociaaldemocratische en christendemocratische volkspartijen – hier en elders – hun traditie te verloochenen. Ze hebben in de vorige eeuw de sociale markteconomie gegrondvest. Een vergelijkbare opgave dient zich opnieuw aan. Zoals de WRR-uitgave *After-shocks* het omschrijft: de crisis van de afgelopen twee jaar zal ons nog decennia bezighouden. De economische orde is – of het nu gaat om de rol van de staat, de interpretatie

Sofie dreigt het later te moeten doen met een verschaald leenstelsel voor studenten, een minder toegankelijke gezondheidszorg en een beperkte sociale zekerheid

van groei en welvaart of de verdeling van rijkdom in de wereld – aan een grondige herziening toe. Het begrotingsbeleid is niet onbelangrijk, maar mag – anders dan de neoliberale reflex wil – de aandacht niet van deze hoofdzaken afleiden.¹⁰

Maar Sofie dan, zal de Tweede Kamerfractie van het CDA tegenwerpen. Voor christendemocraten staat het meisje, sinds de laatste Algemene Beschouwingen, symbool voor de jonge generatie die wij niet met een enorme staatsschuld mogen belasten. Dat is waar, maar dan moet ook het hele verhaal worden verteld. Namelijk dat Sofie, bij bezuinigingen als nu voorzien, het later zal moeten doen met, bijvoorbeeld, een verschaald leenstelsel voor studenten; een duurdere en minder toegankelijke gezondheidszorg; en nog minder sociale zekerheid. Willen wij daarvoor verantwoordelijkheid nemen?

De Kinderbescherming is dit jaar wel voor minder in actie gekomen.

Noten

1 Jeroen Smit, *Het drama Ahold*. Amsterdam: Balans, 2004; en Idem, *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro*. Amsterdam: Prometheus, 2008.

2 Zie uitvoeriger P. Kalma, 'Afscheid van het financieel kapitalisme', in: C. Hamans (red.), *Op de bres voor een sociaal Europa. Ieke van den Burg, lid van het Europees Parlement 1999-2009* (pp. 9-21). Brussel/Amsterdam, 2009.

- 3 Arnoud Boot, *De ontwortelde onderneming. Ondernemingen overgeleverd aan financiers?* Assen: Van Gorcum, 2009.
- 4 P. de Beer, 'Vergeeten recepten voor een arbeidsmarkt in crisis', *Socialisme & Democratie* 66 (2009), nr. 5, pp. 8-13. Zie ook: P. Kalma, *Partij van de...? Over arbeid in onzekere tijden. Wibautlezing 2008*. Amsterdam: Centrum voor Lokaal Bestuur, 2008.
- 5 De Postbank, die Duisenberg en de zijnen destijds wilden inzetten om de macht van de grote banken te beperken, 'is (...) een middel dat, mits met de nodige kracht gehanteerd, aanzienlijk meer kans van slagen heeft in ons land dan bijvoorbeeld het streven naar economische planning.' P. Kalma, *De illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip*. Deventer: Kluwer, 1982, pp. 121-122. Vergelijk ook H. Tjeenk Willink: 'Waarom is het besef verloren gegaan dat de werking van de markt behalve door toezicht ook gediend kan worden door (beperkte) marktactiviteiten vanwege de staat?' ('Algemene Beschouwingen', in: *Jaarverslag Raad van State*, 2008, p. 19.)
- 6 Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans. The guilty secrets of rich nations and the threat to global prosperity*. Londen: Random House Business, 2007.
- 7 Anton Hemerijck, 'The institutional legacy of the crisis of global capitalism', in: Anton Hemerijck, Ben Knapen en Ellen van Doorne (red.), *Aftershocks. Economic crisis and institutional choice* (pp. 13-52). Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, p. 48.
- 8 Zie voor een kritiek op de AOW-voorstellen zelf Paul Kalma en Felix Rottenberg, 'Haast met AOW onverteerbaar', *de Volkskrant*, 14 oktober 2009.
- 9 Alman Metten en Bart van Riel, *De strijd om de EMU. Economisch beleid aan banden?* Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1996, p. 53.
- 10 Hemerijck e.a. 2009. Zie bijvoorbeeld het interview met de Franse econoom en regeringsadviseur Jean-Paul Fitoussi (pp. 74-81).

De doe-het-zelfverzorgingsstaat gerieft de calculerende burger

In het rijtje 'schuldigen' aan de kredietcrisis schittert één figurant door afwezigheid: de burger. Hij is zelf geneigd die medeverantwoordelijkheid te ontkennen, wat is toe te schrijven aan de perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat in het leven heeft geroepen. Alle politieke groeperingen zijn daarop aan te spreken, óók de christendemocratie en de sociaaldemocratie. Dit vergt van de politiek dat zij opnieuw nadenkt over wat 'goed burgerschap' precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wenst te stimuleren. Het is twijfelachtig of zij daarvoor de moed heeft.

door *Marcel Hoogenboom*

Onderzoeker en docent aan het departement Algemene Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht.

DE OPKOMST VAN DE CONSUMENT-BURGER

Nog voor de kredietcrisis zich in het najaar van 2008 werkelijk had ontvouwd, was het publieke en politieke debat in Nederland over de schuld-vraag al min of meer afgerond. Enerzijds waren daar natuurlijk de banken, die in de afgelopen decennia onverantwoorde risico's hadden genomen en allerlei ingewikkelde financiële producten hadden gefabriceerd, die zij via gehaaide tussenpersonen aan andere banken en aan nietsvermoedende consumenten hadden doorverkocht. Anderzijds waren vanzelfsprekend de overheid en financiële toezichthouders schuldig, omdat zij jarenlang een veel te ruime monetaire politiek hadden gevoerd en een oogje hadden toegeknepen toen de bedrijven die zij in de gaten moesten houden onverantwoorde risico's hadden genomen. In het rijtje van schuldigen dat

uit het debat naar voren kwam schitterde echter één belangrijke figurant door afwezigheid: de burger. Het is tekenend voor het huidige hyperdemocratische publieke en politieke debat in Nederland dat degene die het hele spel van onverantwoord lenen, beleggen en speculeren überhaupt mogelijk heeft gemaakt – namelijk door zich er sinds het midden van de jaren negentig met volle overgave in te storten – in het debat over de crisis steevast als nietsvermoedende toeschouwer, of zelfs als *slachtoffer* wordt voorgesteld. De Nederlandse burger zou door de banken en tussenpersonen onjuist zijn voorgelicht en onder druk zijn gezet om te tekenen voor financiële producten die hij zich niet zou kunnen permitteren. Daarnaast zou de burger door zijn eigen overheid in steek zijn gelaten, omdat deze hem niet tegen de volksverlakkerij van de banken en verzekeraars zou hebben beschermd.

Het ontbreken van de burger in de schuldanalyse van de crisis is opmerkelijk, omdat diezelfde burger in de politiek en in de wetenschap sinds enige tijd juist steevast wordt voorgesteld als autonoom en competent, en goed in staat om zijn eigen leven vorm te geven. Het ontstaan van dit beeld van de burger kan in verband worden gebracht met de opmars van het ‘neoliberalisme’ sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw. De economische crisis en de groeiende kritiek op de verzorgingsstaat creëerden in deze periode overal in de westerse wereld ruimte voor neoliberale politici om de bemoeienis van de overheid met de samenleving en de economie aanmerkelijk terug te dringen: sociale arrangementen werden versoberd, allerlei regelgeving afgeschaft, en het bedrijfsleven werd meer speelruimte geboden bij de creatie van welvaart. Dit nieuwe beleid ging gepaard met een herwaardering van de burger, en van de relatie tussen burger en overheid. In het neoliberale denken was de burger niet langer een kwetsbare speler op allerlei ‘markten’, die door de overheid via de verzorgingsstaat en regelgeving moest worden beschermd, maar een calculerende *consument* die – in zijn eigen belang en in het belang van de samenleving – juist in staat moest worden gesteld om op deze markten aan de concurrentie deel te nemen.

De opkomst van het neoliberalisme en van de consument-burger vormt een belangrijke verklaring voor het ontstaan in de afgelopen decennia van het globale financiële kaartenhuis en wellicht ook voor het ineenstorten daarvan, maar niet of nauwelijks voor de merkwaardige wending die het debat over de schuldigen voor die ineenstorting in Nederland heeft genomen. Waarom wordt de consument-burger, die toch in staat werd geacht zijn eigen weg te vinden, nu niet medeverantwoordelijk gehouden voor de riskante financiële keuzes die hij in de afgelopen decennia heeft gemaakt? Het antwoord op deze vraag is naar mijn opvatting niet alleen te vinden bij

de neoliberalen, maar juist ook bij hun belangrijkste ideologische opposanten, de sociaaldemocraten.

DE SOCIAALDEMOCRATIE EN DE ENABLING WELFARE STATE

De economische crisis van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw resulteerde niet alleen in een crisis van de verzorgingsstaat, maar ook in een crisis van de West-Europese sociaaldemocratie. Het sociaaldemocratische optimisme over een sturende overheid werd door de economische crisis hardhandig onderuitgehaald, en het onvermogen van de uitvoerende diensten van de verzorgingsstaat om uitkeringsgerechtigden te ‘re-integreren’ in de arbeidsmarkt en om uitkeringsfraude tegen te gaan bracht het positieve mensbeeld van de sociaaldemocraten aan het wankelen. Deze identiteitscrisis resulteerde in verschillende West-Europese sociaaldemocratische partijen rond 1990 in een zoektocht naar een nieuw ideologisch houvast. Dit houvast werd uiteindelijk gevonden in wat wel de ‘Derde Weg’ wordt genoemd: de idee dat de sociaaldemocraten hun aversie tegen de ‘vrije markt’ moesten overwinnen, en de markt juist moesten omarmen als dé arena waarin vrije en geëmancipeerde burgers zich zouden kunnen ontplooien.

In de ontwikkeling van het nieuwe sociaaldemocratische programma speelde de Britse socioloog Anthony Giddens, die in de jaren negentig kind aan huis was bij de Britse premier Blair en via hem bij tal van andere West-Europese sociaaldemocratische leiders, een belangrijke rol. Met populair-wetenschappelijke boeken als *Beyond Left and Right* (1994) en *The Third Way* (1998) wist Giddens voor veel sociaaldemocraten aannemelijk te maken dat de sociaaldemocratie haar visie op de functie en inrichting van de verzorgingsstaat diende te wijzigen. De sociale regelingen die in de twintigste eeuw mede door de sociaaldemocraten waren opgezet, en die vooral waren bedoeld om burgers te beschermen, dienden volgens Giddens plaats te maken voor sociale arrangementen die burgers stimuleerden om zelf keuzes te maken en verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen leven. Dit idee van een *enabling welfare state* zou vanaf het midden van de jaren negentig leidend zijn bij een drastische herstructurering van sociale regelingen in verschillende West-Europese landen. Om de aard van deze herstructurering – en de perverse gevolgen ervan – beter te kunnen begrijpen is het noodzakelijk hier wat dieper in te gaan op de aannames die achter Giddens’ idee van een *enabling welfare state* verscholen liggen.

Kort samengevat komt Giddens’ redenering erop neer dat de sociaaldemocraten in het verleden niet goed hebben nagedacht over de uiteindelijke resultaten van hun emancipatoire strijd.¹ In het ‘klassieke’ sociaaldemo-

cratische denken bestond het grootste deel van de bevolking uit onmondige en onmachtige burgers die geen partij waren voor 'het kapitaal' en om die reden door de overheid, onder meer via de verzorgingsstaat, moesten worden beschermd. Wat de sociaaldemocraten echter over het hoofd hebben gezien, aldus Giddens, is dat diezelfde burgers onder de vleugels van de overheid hun onmondigheid en onmacht in de loop van de twintigste eeuw hebben afgelegd. De verzorgingsstaat heeft haar burgers immers

zelfstandiger en 'slimmer' gemaakt door hen individuele rechten op overheidssteun te verlenen en hen massaal tot onderwijsdeelname te verplichten. Deze ontwikkeling heeft volgens Giddens geresulteerd in een proces van 'reflexivisering'. Door hun grotere zelfstandigheid, hun groeiende kennis en hun toenemende vermogen deze kennis ook

Het akelige is dat de verzorgingsstaat subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf

echt te gebruiken zijn burgers veel beter dan vroeger in staat te reflecteren op de wereld en hun eigen positie daarin, zelf keuzes te maken en hun eigen leven in te richten.

In die zin heeft de verzorgingsstaat volgens Giddens dus een belangrijke bijdrage geleverd aan de verwezenlijking van de aloude sociaaldemocratische droom van geëmancipeerde en zelfstandige burgers. Het akelige is echter dat de verzorgingsstaat door burgers reflexief te maken tevens subjecten heeft gecreëerd die een bedreiging vormen voor verzorgingsstaat zélf: doordat burgers 'slimmer' zijn geworden, zijn zij immers ook beter in staat te reflecteren op de werking van allerlei sociale regelingen. Het gevolg van deze ontwikkeling is volgens Giddens tweeledig. Ten eerste leidt het groeiende inzicht van burgers in de werking van de verzorgingsstaat tot een toename van allerlei 'nieuwe risico's' of *manufactured risks* ('gefabriceerde risico's'), dat wil zeggen risico's die het gevolg zijn van het reflexieve keuzegedrag van laatmoderne burgers. Anders dan 'oude sociale risico's', zoals ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, die samenhangen met omstandigheden waarop burgers nauwelijks invloed hebben, zijn nieuwe risico's volgens Giddens het gevolg van welbewuste keuzes van burgers. Bij deze nieuwe risico's gaat het volgens hem om allerlei vormen van berekend gedrag ten aanzien van verzorgingsstaatsregelingen, maar ook om ongezonde leefwijzen (roken, vet eten), gebroken huwelijken, en overbelasting als gevolg van het combineren van werk en zorg.

Ten tweede zijn burgers, aldus Giddens, door hun groeiende inzicht in de werking van de verzorgingsstaat beter in staat een onderscheid te ma-

ken tussen regelingen waarvan zijzelf wel en niet profiteren, hetgeen leidt tot een afnemende steun voor regelingen die niet of nauwelijks ten goede komen aan de groeiende middenklasse. Deze laatste tendens wordt volgens Giddens nog eens versterkt door het onvermogen van de grote overheidsbureaucratieën die in de opbouwfase van de verzorgingsstaat zijn gecreëerd, zoals sociale diensten en bedrijfsverenigingen, om de steeds kritischer burgers op maat te bedienen en hen te helpen bij het zelfstandig inrichten van hun leven.

Dit alles betekent allerminst dat de verzorgingsstaat op de vuilnisbelt van de geschiedenis moet worden weggezet, zo hield Giddens zijn sociaaldemocratische geestverwanten in de jaren negentig voor. Als reflexieve burgers van de verzorgingsstaat maatwerk vragen, moet de verzorgingsstaat dit maatwerk bieden; en als burgers regelingen willen die hen helpen hun eigen levenspad te bepalen, moeten deze regelingen worden gecreëerd. In plaats van gestandaardiseerde diensten aan te bieden moet de nieuwe verzorgingsstaat volgens Giddens burgers in staat stellen zelf keuzes te maken en hen helpen hun weg te vinden in de laatmoderne wereld.

PAARS EN DE DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

Na de ideologische heroriëntatie in de eerste helft van de jaren negentig van de vorige eeuw, volgde in de tweede helft een wonderbaarlijk electoraal herstel van de West-Europese sociaaldemocratie. Bijna overal in West-Europa slaagden de sociaaldemocraten erin verkiezingen te winnen en regeringsdeelname te verwerven. Dit opmerkelijke succes kan voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat die de sociaaldemocratie in de eerste helft van de jaren negentig had gemaakt. Niet alleen bleek het vooruitzicht van een verzorgingsstaat-op-maat aantrekkelijk voor een steeds grotere groep van middenklassers, tevens sloeg het Derde Wegdenken van de sociaaldemocraten een brug tussen het sociaaldemocratische en het toen nog populaire neoliberale gedachtegoed. De sociaaldemocratische notie van een 'reflexieve burger' die zelf keuzes kan maken bleek wonderwel aan te sluiten op de idee van de burger-als-consument dat altijd al aan het liberale denken ten grondslag had gelegen.

Daarmee werd in Nederland de weg geëffend voor de paarse coalitie van PvdA, vvd en D66, die er in de jaren negentig in slaagde een aantal vergaande hervormingen door te voeren in de Nederlandse verzorgingsstaat. Bij deze veranderingen ging het onder meer om het inbouwen van 'activerings-' en keuze-elementen in zeer uiteenlopende sociale voorzieningen, zoals bijvoorbeeld persoonsgebonden budgetten en 'rugzakjes' voor ou-

deren en gehandicapten in onder meer de AWBZ, de mogelijkheid zelf het type gesubsidieerde kinderopvang te kiezen voor werkende ouders, en de invoering van het ‘studiehuis’ in het voortgezet onderwijs. Het opmerkelijke is dat deze ontwikkeling in de richting van een *enabling welfare state* na het verdwijnen van paars in 2002 en het aantreden van een serie centrumrechtse kabinetten niet of nauwelijks werd omgebogen. De vervanging van de VUT en soortgelijke regelingen door de Levensloopregeling, de invoering van een nieuwe zorgverzekeringswet en tot op zekere hoogte ook de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) kunnen zelfs worden opgevat als een verdere versterking van deze trend. Al deze regelingen vergroten de keuzevrijheid van de burger en bieden hem de mogelijkheid zelf vorm te geven aan de ondersteuning die hij van de overheid krijgt. Daarmee loopt Nederland voorop in een meer algemene Europese beweging in de richting van wat ik maar een ‘doe-het-zelfverzorgingsstaat’ zal noemen.

DE PERVERSE MORAAAL VAN EEN DOE-HET-ZELFVERZORGINGSSTAAT

De gedeeltelijke ombouw van het oude Nederlandse sociale stelsel tot een doe-het-zelfverzorgingsstaat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw lijkt te hebben bijgedragen aan een herstel van de steun onder de Nederlandse bevolking voor de verzorgingsstaat, nadat het vertrouwen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw tot een dieptepunt was gedaald.² Daarmee lijkt de sociaaldemocratie erin geslaagd te zijn de eerdergenoemde problemen waarmee de verzorgingsstaat in deze laatste periode te kampen had te overwinnen – maar de prijs die de samenleving voor de ‘oplossing’ van deze problemen heeft betaald is naar mijn opvatting hoog geweest.

Zoals ik eerder al heb aangegeven kwamen de problemen van de verzorgingsstaat volgens Giddens voor een belangrijk deel voort uit de reflexivering van burgers, die zich mede onder invloed van diezelfde verzorgingsstaat in de loop van de twintigste eeuw had voltrokken. Deze reflexivering leidde volgens Giddens tot een groeiende onvrede onder vooral de middenklassen over de gestandaardiseerde uitkeringen en diensten die de ‘oude’ verzorgingsstaat bood. Met de invoering van allerlei activerings- en keuze-elementen in sociale regelingen is de overheid de middenklassen in de afgelopen decennia tot op zekere hoogte tegemoetgekomen. Maar met deze ‘oplossing’ wordt aan het tweede door Giddens genoemde gevolg van reflexivering – het ontstaan van *manufactured risks* als gevolg van het keuzegedrag van reflexieve burgers – echter allerminst het hoofd geboden. Sterker nog, door burgers meer keuzemogelijkheden

te geven en hen aan te moedigen ook daadwerkelijk zelf te kiezen neemt het aantal en de omvang van deze ‘nieuwe risico’s’ alleen maar toe.

Bij nader inzien ligt de mogelijkheid van een negatieve interferentie tussen de aanpak van beide gevolgen van reflexivisering reeds besloten in de door Giddens ontwikkelde idee van een *enabling welfare state*. Door burgers te ‘activeren’ kan de overheid hen wellicht dwingen om zelf keuzes te maken en hun eigen leven richting te geven, maar juist *omdat* de overheid het maken van keuzes subsidieert, faciliteert en actief ondersteunt, geeft ze een dubbele boodschap af, die uiteindelijk het ontstaan van *manufactured risks* bevordert.

De eerste boodschap is dat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de *inhoud* van de keuzes die individuele burgers maken. De laatmoderne burger is immers reflexief en ‘slim’, en zelf het beste in staat te bepalen wat voor hem de juiste keuze is. De tweede, en misschien wel meest paradoxale boodschap is dat kiezen een *proces* is dat door de overheid moet worden gestimuleerd in de vorm van allerlei ‘activerende’ maatregelen. Blijkbaar is de burger toch weer niet zo reflexief dat hij geheel zelf kan kiezen, en moet hij door overheid bij het maken van keuzes worden ondersteund. Beide boodschappen samen stimuleren riskant keuzegedrag en het afwentelen van de consequenties van keuzes op de overheid en dus op de samenleving. Juist omdat de overheid zich geen oordeel aanmeet over de inhoud van de keuzes die de burger maakt en het kiezen zelf als een leerproces ziet, kan zij de burger immers niet of nauwelijks verantwoordelijk houden voor de consequenties van zijn keuzes: als een burger de verkeerde keuze maakt is hij blijkbaar onvoldoende ‘geactiveerd’ en moet hem de mogelijkheid worden geboden om opnieuw te beginnen, waarbij hij wederom op de steun van de overheid kan rekenen.

De doe-het-zelfverzorgingsstaat is derhalve een verzorgingsstaat die burgers stimuleert keuzes te maken die uiteindelijk geen gevolgen hebben, althans niet voor degene die de keuzes maakt. Dit heeft grote financiële consequenties voor de samenleving, maar misschien zijn de *morele* gevolgen van het geïnstitutionaliseerde kiezen-zonder-consequenties nog wel vervelender. Het stimuleert een publieke moraal waarin de noden en wensen van het individu altijd vooropstaan, en waarin de samenleving via de overheid en de verzorgingsstaat de plicht heeft om de zelfontplooiing van het individu mogelijk te maken, ongeacht de gevolgen daarvan voor de samenleving zelf.

De perverse moraal die de doe-het-zelfverzorgingsstaat oproept is uiteindelijk dezelfde moraal die ten grondslag ligt aan het ontkenningsgedrag van burgers ten aanzien van de kredietcrisis, en deels aan het ontstaan van die crisis. De *enabling welfare state* heeft deze perverse moraal

vanzelfsprekend niet 'gemaakt', maar hij heeft naar mijn overtuiging wel een belangrijke bijdrage geleverd aan de verspreiding en de versterking van deze moraal. Het is een moraal die de creatie van *manufactured risks* en het afwentelen van de gevolgen van individuele keuzes op de gemeenschap stimuleert – een moraal die burgers aanmoedigt een pensioenpolis af te sluiten tegen verdacht gunstige voorwaarden, die burgers verleidt akkoord te gaan met aantrekkelijke maar verdachte hypotheek van een malafide West-Friese geldboer, en die burgers stimuleert een spaarrekening met een bizar hoge rente te openen bij een IJslandse bank, omdat zij erop kunnen vertrouwen dat de overheid hen toch wel helpt als het misgaat. Het is, kortom, een moraal die legitimeert dat burgers vergaande risico's nemen en de eventuele negatieve gevolgen daarvan afwentelen op het collectief.

SOCIAAL BELEID NA DE CRISIS

In haar poging de verzorgingsstaat (en zichzelf) te redden heeft de sociaaldemocratie de Nederlandse samenleving derhalve opgezadeld met tal van sociale regelingen die een perverse publieke moraal stimuleren en die uiteindelijk ook de verzorgingsstaat ondermijnen. Met de ideologische ommezwaai ten aanzien van de verzorgingsstaat zijn de sociaaldemocraten in zekere zin gewicht voor de consument-burger die zij zelf (deels onbedoeld) via de verzorgingsstaat hebben gecreëerd. Het opmerkelijke is dat het sociaaldemocratische streven naar 'activering' en 'keuze' niet of nauwelijks vanuit liberale of christendemocratische kring is afgeremd. Sterker: de idee van een doe-het-zelfverzorgingsstaat is door beide politieke stromingen in Nederland in de afgelopen decennia min of meer stilzwijgend overgenomen en tot basis gemaakt van het sociale beleid dat CDA/VVD-kabinetten vanaf 2002 hebben vormgegeven. Blijkbaar sloot de idee van de 'reflexieve burger' voldoende aan bij de liberale notie van de 'burger-als-consument' en de christendemocratische idee van de 'gemeenschapsmens' om het sociaaldemocratische beleid voort te kunnen zetten en uit te bouwen.

Het is echter de vraag of de laatmoderne sociaaldemocratische en christendemocratische opvattingen over 'burgerschap' uiteindelijk wel met elkaar te verenigen zijn, en of beide opvattingen niet sterk verschillende vormen van 'activering' impliceren. Daar waar in het laatmoderne sociaaldemocratische 'project' de activering van individuele burgers immers een doel op zichzelf is, daar dient activering bij de christendemocraten een verder gelegen doel, namelijk de bevordering van de sociale competenties van burgers zodat zij uiteindelijk volwaardig in de samenleving kunnen participeren. In die zin hebben de christendemocraten in de afgelopen jaren wel-

licht onvoldoende onderkend dat sommige *instrumenten* van activering de autonomie van burgers benadrukken ten koste van de ‘gemeenschapszin’. Door een deel van het sociaaldemocratische activeringsinstrumentarium over te nemen en in te zetten voor hun eigen politieke project zijn de christendemocraten echter medeverantwoordelijk voor de opbouw van een type verzorgingsstaat dat naar mijn opvatting onhoudbaar en onwenselijk is.

Om de perverse moraal die nu door (delen van) de Nederlandse verzorgingsstaat wordt gestimuleerd te ontcrachten is het naar mijn opvatting wenselijk dat de richting van het huidige sociale beleid in Nederland op zijn minst wordt bijgesteld. Eén mogelijkheid is om de huidige koers van ‘eigen keuze’ door te trekken, en burgers te confronteren met de consequenties van hun eigen foutieve keuzes, bijvoorbeeld door hen uitkeringen te onthouden of hen financieel verantwoordelijk te stellen voor foutieve keuzes die zij in het verleden hebben gemaakt. Het is echter maar de vraag of een dergelijke ‘straffende verzorgingsstaat’ op veel steun onder de kiezers zou kunnen rekenen: de aanblik van zwervende jongeren die een foutieve studiekeuze hebben gemaakt of van creperende gehandicapten die verkeerde zorg hebben ‘ingekocht’ kan de Nederlandse samenleving waarschijnlijk niet aan. Het ligt daarom veel meer voor de hand om gedeeltelijk terug te keren naar de verzorgingsstaat van vóór de hervormingen van de jaren negentig, waarin de overheid in hoge mate bepaalde – toegegeven: vanaf de jaren zeventig vooral op papier – welke keuzes ‘fout’ en welke keuzes ‘goed’ zijn, althans ‘goed’ genoeg om in aanmerking te komen voor ondersteuning door de gemeenschap. Dit vergt van politieke partijen dat zij opnieuw gaan nadenken over wat ‘goed burgerschap’ precies is en welk type gedrag zij via de verzorgingsstaat wensen te stimuleren. En het vergt van de overheid dat zij soms ‘nee’ durft te zeggen tegen de consument-burger en actief grenzen durft te stellen aan de zelfontplooiingsdrift van de laatmoderne, reflexieve middenklasser. Het is echter twijfelachtig of de moed en wil die een dergelijke confronterende opstelling vereist in de huidige Nederlandse politiek wel aanwezig zijn.

Noten

1 Zie voor een uitgebreid overzicht van Giddens’ denken over de verzorgingsstaat en de ideeën die daaraan ten grondslag liggen Marcel Hoogenboom en Romke van der Veen, ‘Giddens’, in: Hans Achterhuis e.a. (red.), *Denkers van*

nu (pp. 296-310). Diemen: Uitgeverij Veen, 2005.

2 Zie bijvoorbeeld Jos Becker, *De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002. Een analyse van trends in meningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005.

Waarlijk liberalisme dient waarlijk kapitalisme

De kredietcrisis betekent niet het failliet van het kapitalisme. Ze wijst slechts op de noodzaak van een écht kapitalisme, niet als doel maar als uitkomst van liberale politiek. Daarin stelt de staat zich terughoudend op en tracht hij niet van bovenaf de economie te sturen. Wel is strikte staatsregulering van banken nodig. Dat lijkt tegenstrijdig, maar hier dient regulering de vrijheid.

.....
 door *Patrick van Schie & Frans de Graaf*

De auteurs zijn respectievelijk directeur van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk instituut ten behoeve van het liberalisme en de vvd, en voormalig medewerker van de Teldersstichting.

DE CDA'ERS HERMAN WIJFFELS EN LANS BOVENBERG stellen in hun essay in deze CDV dat de kredietcrisis het einde betekent van de samenleving die is gebaseerd op de ideeën van Descartes, Darwin en Newton. Deze wetenschappers hebben volgens hen bijgedragen aan een maatschappelijke ordening waarin het individu centraal staat. De kredietcrisis heeft volgens hen de onhoudbaarheid van dit model aangetoond.

Met deze analyse sluiten Bovenberg en Wijffels aan bij andere denkers die van mening zijn dat de crisis die wij nu meemaken het einde inluit van een op liberale (of zoals sommigen zeggen: neoliberale) waarden gebaseerde economische ordening.¹

Nog afgezien van de vraag of Descartes en de zijnen de bepalende figuren zijn voor de inrichting van onze samenleving, is het riskant om een gebeurtenis die aan den lijve wordt ondervonden te kenschetsen als 'keerpunt in de geschiedenis'. Of dat zo is, valt immers vaak pas veel later vast te stellen.

Dat geldt ook voor de kredietcrisis. Desalniettemin dient de huidige crisis voor liberalen wel degelijk aanleiding te zijn om hun visie op de economische ordening kritisch tegen het licht te houden. Het liberalisme

Veel meer dan vertegenwoordigers van andere stromingen zijn liberalen bereid hun gedachtegoed aan te passen aan de werkelijkheid

kenmerkt zich immers door zijn antidogmatische inslag. Veel meer dan vertegenwoordigers van andere stromingen zijn liberalen bereid hun gedachtegoed aan te passen als de werkelijkheid daartoe aanleiding geeft. Volgens velen is die aanleiding er. De kredietcrisis is meermaals – bijvoorbeeld door de Britse filosoof John Gray² – uitgelegd als het failliet van het

liberalisme en het daarmee nauw verwante kapitalisme. In deze bijdrage zullen wij nagaan in hoeverre dergelijke oordelen terecht zijn. Is de huidige crisis inderdaad het bewijs van de onhoudbaarheid van de liberale economische ordening? Of wijst de crisis ons op de noodzaak van een écht liberale ordening?

LIBERALE ZELFREFLECTIE

Hoewel inmiddels de economie als geheel de gevolgen ondervindt van de crisis, is deze begonnen – en heeft zij het hardst toegeslagen – in de financiële sector. Bovendien zijn hier ook verreweg de meeste publieke middelen naartoe gegaan.³ In totaal is er in Nederland ruim 53 miljard euro naar financiële instellingen gegaan en ‘slechts’ zes miljard naar de reële economie.⁴ Bij de vraag of de economische ordening naar aanleiding van de recente gebeurtenissen moet worden aangepast zullen wij ons daarom concentreren op de financiële sector.

De kredietcrisis heeft laten zien dat financiële instellingen in tijden van nood kunnen rekenen op staatssteun.⁵ De staatsgarantie voor financiële instellingen is hiermee bevestigd. Banken, in ieder geval die van enige omvang, blijken zogenoemde *government backed enterprises* te zijn.

Banken hebben dus de vrijheid ondernemersrisico te nemen en de vruchten daarvan te plukken, maar eventuele ‘zure druiven’ blijken te kunnen worden doorgeschoven naar de belastingbetaler. Deze situatie (wel vrijheid, geen verantwoordelijkheid) is voor liberalen niet acceptabel. Er zal een keuze moeten worden gemaakt: ofwel banken houden hun vrijheid maar de staatsgarantie wordt expliciet en geloofwaardig ingetrokken, ofwel de garantie blijft behouden, maar dan dient de financiële sector inten-

sief te worden gereguleerd om de kans dat staatssteun noodzakelijk wordt zo klein mogelijk te maken.

In liberale kring woedt sinds de *bailouts* een stevige discussie over dit dilemma. Met name Amerikaanse klassiek-liberalen stellen dat het verstandiger zou zijn geweest de in nood verkerende banken niet de helpende hand te reiken. Goed presterende banken zouden dan hebben geprofiteerd en er zou geen sprake zijn geweest van een *moral hazard*.⁶

Hoewel niet zonder aarzelingen achten wij de staatssteun aan banken echter wel gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk. Dat hangt samen met de grote externe effecten die het faillissement van een bank met zich meebrengt. Zo stelt de Amerikaanse econoom George Kaufman dat financiële bedrijven, veel meer dan andere ondernemingen, verbonden zijn met hun omgeving. Die verbondenheid (*interconnectedness*) is er op twee manieren.

In de eerste plaats zijn financiële ondernemingen zeer verbonden met andere sectoren. Banken beheren immers de financiële tegoeden van bedrijven en burgers. Als een bank van zeer veel burgers en bedrijven de spaartegoeden, de kredieten en de hypotheekbeheert en bovendien het betalingsverkeer tussen al die burgers en bedrijven verzorgt, ontstaat – in het geval van een faillissement – chaos en ondervindt iedereen die met de bank verbonden is daar schade van. Het goed functioneren van banken is dus bepalend voor het functioneren van het systeem: *the body cannot survive without the blood*.⁷

In de tweede plaats zijn de financiële instellingen onderling met elkaar verbonden. Zij lenen voortdurend grote bedragen aan elkaar, vooral om betalingen aan derden te verrichten. Het gevolg daarvan is dat het faillissement van de een het faillissement van de ander kan veroorzaken. Daardoor kan een slecht functionerende bank een domino-effect in gang zetten.⁸

Om deze redenen – de verbondenheid van banken met hun omgeving in het algemeen en met andere banken in het bijzonder – is het niet verantwoord (grote) banken failliet te laten gaan. Maar met die conclusie is strikte regulering van financiële instellingen noodzakelijk, want waar er geen verantwoordelijkheid wordt gedragen, kan immers ook geen sprake zijn van werkelijke vrijheid. Om die reden is regulering van de financiële sector gerechtvaardigd. De staat moet daarom een beleid ontwikkelen dat de kans op toekomstige *bailouts* zo klein mogelijk maakt, maar tegelijk de gezonde prikkels die van ondernemerschap uitgaan in stand houdt.

Dat kan door de juiste randvoorwaarden te creëren. Voorstellen tot het opschroeven van kapitaaleisen⁹ en het terugdringen en inzichtelijker maken van risico's van banken moeten daarom door liberalen worden gesteund. Uit het oogpunt van eerlijke concurrentie heeft het de voorkeur

dergelijke afspraken op mondiaal niveau te maken. Als dat niet mogelijk is moet niet worden geschroomd dit op een lager niveau te regelen.

Een ander middel dat de kans op toekomstige *bailouts* verkleint, bestaat eruit bestuurders meer verantwoordelijk maken voor wanprestaties. Als een bank zodanig in de problemen komt dat overheidssteun is vereist, is dat dikwijls aan allerlei oorzaken toe te schrijven, maar feit is dat een dergelijke situatie hoe dan ook niet los te zien is van keuzes die door de Raad van Bestuur (RvB) en de Raad van Commissarissen (RvC) zijn gemaakt.

Als het mede door deze twee organen ontwikkelde en uitgevoerde beleid leidt tot een situatie waarin een beroep moet worden gedaan op publieke middelen, moeten de leden van deze raden daar ook de verantwoordelijkheid voor dragen en uit hun functie worden ontheven. Een eventuele ontslagvergoeding moet zich dan beperken tot de wettelijke regeling die voor iedereen geldt die naar aanleiding van verwijtbaar gedrag wordt ontslagen. De staat moet vervolgens – indien nog van toepassing samen met de aandeelhouders – nieuwe bestuurders en toezichthouders aanstellen. Een en ander dient wettelijk te worden verankerd.

Daarnaast is het een optie bestuurders en toezichthouders ook nog op andere wijze verantwoordelijkheid te laten dragen als staatssteun noodzakelijk blijkt. Thans is het al mogelijk leden van de RvB en RvC hoofdelijk aansprakelijk te stellen voor gevolgen van gedrag dat leidt tot een faillissement van de betreffende onderneming. Banken die staatssteun krijgen zouden zonder die steun failliet zijn gegaan. Daarom zou deze regeling moeten worden uitgebreid naar gedrag van bestuurders dat leidt het verstrekken van staatssteun.

DE KREDIETCRISIS EN KUNSTMATIGE ECONOMISCHE GROEI

In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 liet PvdA-lijsttrekker Wouter Bos zich ontvallen: ‘De echte liberalen zijn te vinden bij de PvdA.’¹⁰ Bos’ opmerking sluit aan bij geluiden die vaker uit sociaaldemocratische hoek zijn te vernemen: de verheven idealen die liberalen koesteren over een vrije en welvarende samenleving waarin ieder individu ertoe doet worden ook door sociaaldemocraten nagestreefd. Sterker nog: wie deze idealen daadwerkelijk een warm hart toe draagt erkent de noodzaak van een op sociaaldemocratische leest geschoeid staatsapparaat. Zoals onderwijsminister Ronald Plasterk het zegt: ‘Een sociaaldemocraat is een liberaal die het meent.’¹¹

Natuurlijk valt er veel af te dingen op dergelijke redeneringen. De verhouding tussen gelijkheid op materieel vlak en vrijheid is bij liberalen ten principale anders dan bij sociaaldemocraten. Daarnaast is het genereren

en verdelen van welvaart voor sociaaldemocraten een primaire doelstelling, terwijl bij liberalen de individuele vrijheid centraal staat. De welvaart die ontstaat als aan vrijheid de ruimte wordt gegeven is voor liberalen meer een gewenst neveneffect dan dat dit een hoofddoelstelling van politiek is.

Liberalen stellen zich op het standpunt dat in een samenleving waarin individuele en burgerlijke vrijheden en enkele randvoorwaarden zijn geborgd, de welvaart geleidelijk zal toenemen, waardoor veel sociale doelen worden gerealiseerd.¹² Het tempo waarin deze spontane ontwikkeling zich voltrekt is voor sociaaldemocraten echter veel te laag. Bovendien is het tempo ervan niet voor iedereen gelijk. Daarom willen de sociaaldemocraten dat de staat enerzijds de sociale vooruitgang bevordert en er daarnaast zorg voor draagt dat deze voor iedereen min of meer gelijk op gaat.

Het sociaaldemocratische uitgangspunt lijkt op het eerste gezicht aantrekkelijk. Er worden, deels ook door liberalen omarmde, sympathieke doelen nagestreefd en alles is erop gericht deze doelen zo snel mogelijk te verwirkelijken.

De liberale filosoof Friedrich Hayek (1899-1992) waarschuwde er in zijn bekende werk *The road to serfdom* (1944) echter voor dat met de sociaaldemocratische strategie het kind met het badwater wordt weggegooid. Hij constateerde dat de zich steeds verder ontluikende vrije markt burgers een 'mate van comfort, zekerheid en persoonlijke onafhankelijkheid' had gegeven die daarvoor (voor de geleidelijke liberalisering van westerse economieën vanaf de negentiende eeuw) onmogelijk leek. Maar met het welvaartsniveau was ook het ambitieniveau gestegen. De snelheid van de vooruitgang voor velen was te laag en de ongelijkheid te groot. De voorwaarden voor welvaartsontwikkeling (Hayek doelde hier op individuele en burgerlijke vrijheden) werden als belemmerend gezien voor verdere ontwikkeling.¹³

Hayeks analyse is voor deze bijdrage relevant omdat twee belangrijke oorzaken van de kredietcrisis meteen ook treffende voorbeelden zijn van geplande vooruitgang. De eerste is het van staatswege zwaar stimuleren van de economische groei. Nogmaals, het gaat hier niet om de doelstelling (groei) als zodanig, maar om de middelen die worden aangewend om dat doel te verwezenlijken. Daadwerkelijke economische groei (die ook beklijft) kan slechts in de particuliere sector ontstaan. Deze is gebaseerd op besparingen van burgers, waardoor ondernemers kredieten kunnen krijgen om investeringen te doen. Als deze ondernemers er vervolgens in slagen met dezelfde of minder middelen meer (waardevolle) producten en diensten te maken is er sprake van groei.

Uit de (recente) economische geschiedenis weten we bovendien dat groei zich in cycli voordoet. Na een periode van hoge groei volgt lagere

groei, waarna de economie weer aantrekt, enzovoort. Overheden kunnen, op de lange termijn, dit proces niet beïnvloeden anders dan door de juiste randvoorwaarden te creëren (zoals genoeg en goede infrastructuur en een goed rechtsstelsel).

Veel westerse landen hebben echter sinds de jaren negentig van de vorige eeuw een zeer actief beleid gevoerd om de economie veel harder te laten groeien dan op basis van het marktproces was gerechtvaardigd. Aan dit beleid werd met name vorm gegeven door renteverlagingen van de centrale banken. Hierdoor werd het voor bedrijven aantrekkelijker om investeringen te doen. Voor burgers werd sparen minder lonend, terwijl lenen goedkoper werd. Het gevolg was een samenleving die op de pof leefde – wat gold voor zowel burgers als staten. Er was wel economische groei, maar deze was gefundeerd op kredietgroei en niet op besparingen. In Nederland steeg het kredietvolume tussen 1995 en 2008 met 225%, terwijl de algehele prijsstijging in die periode slechts 36% bedroeg.¹⁴ Ook in de rest van de Europese Unie en in de Verenigde Staten was sprake van een enorme groei van het kredietvolume.¹⁵ Hier gebeurde dus waar Hayek voor waarschuwde: in het streven de economische groei te bevorderen werden de voorwaarden voor *echte* groei terzijde geschoven.

Een duidelijk voorbeeld van het streven naar ‘geplande vooruitgang’ betreft de bevordering van het eigen woningbezit. Het bezitten van een huis wordt vaak als nastrevenswaardig gezien, niet in de laatste plaats overigens door liberalen, die bezitvorming wenselijk achten. Maar, zoals Hayek waarschuwde, het gegeven dat iets wenselijk is, wil nog niet zeggen dat de staat zijn macht moet aanwenden om het te bevorderen. Vooral in de Verenigde Staten is deze waarschuwing van Hayek structureel in de wind geslagen. Sinds de *New Deal* – toen uit (naar later bleek: ongegronde) angst voor een communistische revolutie het eigenwoningbezit werd bevorderd, omdat huiseigenaren minder vatbaar zouden zijn voor communistische ideeën – wordt het kopen van een eigen woning voortdurend bevorderd. De belangrijkste maatregelen in dit kader zijn: de oprichting van de staats-hypotheekbank Fannie Mae¹⁶ (1938), de Community Reinvestment Act uit 1977 (die het woningbezit onder minderheden moest bevorderen) en de American Dream Downpayment Act (2003; deze wet maakte het voor Amerikanen met een laag inkomen nóg makkelijker een hypotheek te krijgen).

Het gevolg was dat veel Amerikanen die op een vrije markt nooit een hypotheek zouden hebben weten te bemachtigen, er toch een kregen. De lage rente versterkte dit proces. De hierdoor toegenomen vraag naar woningen deed de huizenprijs in de Verenigde Staten exploderen.¹⁷ Veel huizenbezitters gingen hierop de overwaarde op hun woning te gelde maken, waardoor de kredietomvang nog verder groeide.

Hayek vreesde dat landen die te veel aan geplande vooruitgang deden uiteindelijk zouden afglijden naar totalitaire samenlevingen – vandaar de titel *The road to serfdom*. Die vrees is (vooralsnog) ongegrond gebleken,

De zeepbel is niet op de markt ontstaan, en het opblazen ervan is voor een groot deel gebeurd door staatsinterventies

maar de door de staat gestuurde ontwikkeling heeft wel geleid tot een economische groei die, naar nu duidelijk is geworden, niet ‘echt’ was. Er was sprake van een zogenoemde zeepbel, gebaseerd op kredieten en onrealistische huizenprijzen. Deze zeepbel is niet op de markt ontstaan, en het opblazen ervan is voor een groot deel gebeurd

door staatsinterventies. De kredietcrisis was het onvermijdelijke uiteenspatten van die zeepbel.

In dit licht bezien noopt de kredietcrisis ons juist tot een terugkeer naar een waarlijk liberale orde. Daarin stelt de staat zich terughoudend op en wordt niet getracht van bovenaf de economische ontwikkeling te versnellen of in een bepaalde richting te sturen. Een dergelijke economische orde zal leiden tot een geleidelijkere en stabielere economische groei.

EINDE VAN HET KAPITALISME?

Kapitalisme is een economische ordening waarin de productiefactoren in particuliere handen zijn en waarin iedereen vrij is een beroep naar voorkeur te kiezen of een onderneming te starten. De producten en diensten die deze ordening voortbrengt reflecteren de voorkeuren van burgers.

Het dagblad *The Financial Times* publiceerde in 2009 de reeks *The Future of Capitalism*. In deze reeks boog een keur aan prominente economen en denkers zich over de toekomst van het kapitalisme. Martin Wolf, redacteur en columnist van *The Financial Times*, noemt in zijn bijdrage vier hoofdrolspelers die zijn inziens hebben bijgedragen aan de totstandkoming van het ongereguleerd kapitalisme: Margaret Thatcher, Ronald Reagan, Alan Greenspan en Deng Xiaoping. De combinatie van een Britse premier en een Amerikaanse president en centralebankdirecteur enerzijds en een Chinese dictator anderzijds is indicatief voor de zeer uiteenlopende uitleg van het begrip kapitalisme. Hét kapitalisme bestaat dan ook niet.

Thatcher en Reagan wilden een samenleving met veel individuele vrijheid, wat op economisch gebied resulteerde in kapitalisme. Deng (hij schafte de totale planeconomie in China af) gebruikte elementen uit het

kapitalisme om aan de macht te blijven. Letterlijk zei hij: ‘Het maakt niet uit of de kat zwart of wit is, als hij maar muizen vangt.’

Voor liberalen is het kapitalisme geen middel (zoals bij Deng Xiaoping), evenmin is het een doel in zichzelf. Het kapitalisme vloeit veeleer

Voor liberalen is het kapitalisme geen middel, evenmin is het een doel in zichzelf

logisch voort uit het liberale uitgangspunt en de daarvoor vereiste rechtsstatelijkheid. Als burgers vrij zijn te doen en te laten wat hen goeddunkt, zal dat op economisch gebied resulteren in een kapitalistische samenleving. De vrije markt is immers op economisch gebied de

plaats waar vrijwillige samenwerking plaatsvindt.

Dit liberale kapitalisme vereist rechtsstatelijkheid, zodat bijvoorbeeld eigendomsrechten zijn gewaarborgd. Daarnaast vervult de staat een belangrijke rol door aanvullend, sturend en corrigerend op te treden. De rol van de staat verschilt naar tijd en plaats. Er zijn net zoveel kapitalistische varianten als dat er landen zijn met een liberale economische ordening. In het voorgaande hebben wij betoogd dat juist staatsinterventie de omvang en ernst van de crisis aanmerkelijk heeft vergroot.

Voorts hebben wij ons voorstander getoond van een striktere regulering van banken. Daarmee onderschrijven wij niet het failliet van het ‘reëel bestaande kapitalisme’, maar doen wij wat in door kapitalisme gedomineerde samenlevingen goed gebruik is: de rol van de staat met betrekking tot het marktproces evalueren en zo nodig aanpassingen bepleiten.

Een ander argument dat hier nog niet is behandeld maar in het publieke debat wel een rol speelt is de vermeende instabiliteit van het kapitalisme. Het stelsel zou per definitie crises voortbrengen die arme landen en arme mensen in rijke landen het hardst treffen. Het kapitalisme zou dus te instabiel zijn. Maar vergeleken met wat? Vergeleken met een utopische wereld waarin de economie altijd in een constant tempo groeit, is het kapitalisme inderdaad zeer instabiel. Maar als we het afzetten tegen (voorheen) bestaande alternatieven kenmerken kapitalistische samenlevingen zich juist door hun grote mate van stabiliteit. Dat komt door het paradoxale verschijnsel dat een zekere dynamiek of instabiliteit op microniveau leidt tot stabiliteit op macroniveau. Juist omdat burgers en bedrijven zich op de vrije markt voortdurend moeten aanpassen aan veranderende omstandigheden blijft de samenleving als geheel stabiel.¹⁸

De welvaartsgroei die het kapitalisme genereert zorgt er bovendien voor dat de sociale gevolgen van economische crises in absolute zin steeds kleiner worden. In de westerse wereld – waar het kapitalistische model het

langst wordt toegepast – krimpt de economie flink, maar tot hongersnood zal dat niet leiden; daarvoor is onze welvaarts groei in de afgelopen eeuw te groot geweest. Dit is een groot verschil tussen de huidige crisis en de Grote Depressie in de jaren dertig van de vorige eeuw. Destijds lag de welvaart een stuk lager dan nu en leidde de crisis direct tot een forse toename van de armoede in de westerse wereld.

Ten slotte: als het kapitalisme ten dode is opgeschreven, wat zou er dan voor in de plaats moeten komen? Een stelsel kan niet terzijde worden geschoven als er geen alternatief is. Het kapitalisme heeft één serieuze concurrent gehad: het socialisme. Daar ligt de nadruk niet op ondernemingswijze, maar op door de staat geplande productie. Vrijwel niemand pleit voor een terugkeer naar of de invoering van een socialistische economie. Dat komt door de (inmiddels vrijwel onbetwiste) slechte economische prestaties van dit stelsel. Toen Deng eind jaren zeventig van de vorige eeuw aan de macht kwam in de Volksrepubliek China was het land bijna bankroet. De ironie wil dat Deng, om de macht van de communistische partij veilig te stellen, een op kapitalistische principes gebaseerd economisch systeem invoerde. Een belangrijker – voor liberalen althans – bezwaar tegen het socialisme is het per definitie totalitaire en dus mensonterende karakter ervan.

Bovenberg en Wijffels bepleiten een ordening waarin mensen meer ‘met elkaar samenwerken’. Een frappante stelling, want als er ergens wordt samengewerkt is het wel op de vrije markt. Ook andere denkers die het einde van het kapitalistische tijdperk verkondigen blijven steken in algemeenheden als het gaat om de vraag waardoor het kapitalisme moet worden vervangen. Een echt alternatief wordt dus niet geboden.

En dat is ook helemaal niet nodig. Het kapitalisme is namelijk zeer flexibel. Marktpartijen zijn in staat zich snel aan te passen aan veranderende omstandigheden. De rol van de staat is bovendien niet gebaseerd op vaststaande uitgangspunten. Deze moet juist voortdurend worden bijgeschaafd en aangepast. Zo’n door een vrij werkend, liberaal kapitalisme gedomineerde ordening is het stelsel bij uitstek om de kredietcrisis het hoofd te bieden.

Noten

1 Zie onder andere Marcel ten Hooven, ‘In de nieuwe wereld vallen emoties en ideologisch geraas weg. In gesprek met Frank Ankersmit & James Kennedy’, in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De nieuwe wereld* (cdv Zomer 2009). Amsterdam: Boom, 2009, pp. 70-79.

2 John Gray, ‘1991: val Sovjet-Unie, 2008: val VS’, *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2008.

3 Deze bewering geldt voor ons land, en ook voor de meeste andere landen op het Europese continent. Met name in de Verenigde Staten zijn ook relatief grote bedragen naar de zogenoemde reële economie gegaan.

- 4 Bert Heemskerk, *Een gezonde krimp. De kredietcrisis en duurzaam bankieren*. Amsterdam: Balans, 2009, p. 154; 'Wellink positief over stimuleringspakket', *Het Financieele Dagblad*, 26 maart 2009. Het bedrag dat naar financiële instellingen is gegaan is inclusief garantstellingen voor het aantrekken van vreemd vermogen. Ook moet vermeld worden dat voor een zeer aanzienlijk deel van het genoemde bedrag geldt dat er bezittingen tegenover staan of dat de gelden in de vorm van een lening zijn verstrekt. Hiervoor geldt dat het de bedoeling is dat ze op termijn weer terugvloeien naar de staat.
- 5 Veel (met name) Amerikaanse banken zijn op dit moment de hun verstrekte staatssteun aan het terugbetalen. Ook ING is voornemens binnenkort een aanzienlijk deel van de verleende staatssteun terug te betalen. Dat neemt niet weg dat *op het moment dat de steun nodig was* deze ook verstrekt is.
- 6 Voor een Nederlandse representant van deze lijn zie Auke Leen, 'De kredietcrisis. Het liberale antwoord', *Liberaal Reveil* 49 (2008), nr. 4, pp. 181-186.
- 7 'Exit right. The contract between society and banks will get stricter', *The Economist*, 16 mei 2009.
- 8 George G. Kaufman, 'Bank failures, systemic risk and bank regulation', *The Cato Journal* 16 (1996), nr 1.
- 9 Kapitaaleisen zijn eisen met betrekking op de verhouding tussen eigen (beschikbaar) kapitaal en uitgeleend kapitaal.
- 10 'PvdA heeft de echte liberalen', *NRC Handelsblad*, 19 september 2006.
- 11 'Uitspraken', *de Volkskrant*, 15 november 2007. Plasterk bouwde met deze uitspraak (al dan niet bewust) voort op een analyse die toenmalig directeur van de Wiardi Beckman Stichting in de jaren tachtig van de vorige eeuw maakte (zie Paul Kalma, *Het socialisme op sterk water. Veertien stellingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1988, m.n. p. 162).
- 12 Dit is uiteraard wel een erg beknopte versie van de liberale visie op de economische orde. Verderop zullen wij daar nader op ingaan.
- 13 F.A. Hayek, *De weg naar slavernij*. Amsterdam: Holdert, 1948, p. 38.
- 14 Heemskerk 2009, p. 33.
- 15 Het toegenomen kredietvolume kan niet volledig aan het beleid van centrale banken worden toegeschreven; ook 'gewone' banken speelden hierin een rol. Hiervoor is elders in deze bijdrage aandacht.
- 16 Fannie Mae is een acroniem voor Federal National Mortgage Association (FNMA).
- 17 Tussen 1997 en 2006 steeg de gemiddelde huizenprijs in de VS met maar liefst 85% (Egbert Kalse en Daan van Lent, *Bankroet. Hoe bankiers ons in de ergste crisis sinds de Grote Depressie stortten*. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2009, p. 36).
- 18 Frits Bolkestein, 'Dynamiek en stabiliteit', in: Idem, *Boren in hard hout* (pp. 46-53). Amsterdam: Prometheus, 1998.

Ook na de crisis: minder groei, meer overheid

Door trendmatige, structurele ontwikkelingen zal de overheidsbemoeyenis met de economie onvermijdelijk toenemen. Dat komt door de vergrijzing, behoeften in de samenleving die alleen de overheid kan vervullen en het mogelijk terugdraaien van privatiseringen.

door *Jaap van Duijn*

De auteur is oud-hoogleraar economie en beleggingsleer en voormalig lid van de Raad van Bestuur van Robeco, waar hij tevens Chief Investment Officer was.

DOOR DE KREDIETCRISIS VAN 2007-2008 en de daaropvolgende recessie van 2008-2009 is de financiële positie van de rijksoverheid sterk verslechterd. Deze door de economische conjunctuur bepaalde veranderingen komen boven op noodzakelijke aanpassingen in de overheidsfinanciën die samenhangen met ontwikkelingen van meer structurele aard. Die ontwikkelingen zijn zodanig dat de invloed van de overheid op de economie in de komende paar decennia weer zal toenemen, net nu we gewend waren geraakt aan het beeld van een terugtrekkende overheid.

CRISISEFFECTEN

Kredietcrisis en recessie hebben drie effecten op de overheidsfinanciën. In de eerste plaats leidt een recessie tot een sterke terugval in belastinginkomsten. Omdat bedrijven verlies lijden wordt er minder vennootschapsbelasting betaald. Omdat de werkloosheid stijgt en de lonen worden gematigd komt er minder loonbelasting binnen. Omdat gezinnen en bedrijven minder besteden wordt er navenant minder omzetbelasting afgedragen. Stel dat de economie 2009 met 3,5% krimpt en het herstel tot 1% groei in het jaar 2010 leidt, dan is er ten opzichte van een structureel groeipad van 2% een tekort van gecumuleerd 6,5% van het bruto binnenlands product (bbp).

Over die toegevoegde waarde mist de overheid dus belastinginkomsten. Deze worden nooit meer goedgemaakt, omdat een onderbezetting van de productiecapaciteit in 2009 en 2010 nooit wordt gevolgd door een overeenkomstige overbezetting in de jaren daarna. Net zoals de kabinetten-Lubbers in de jaren tachtig nog jaren bezig waren om de gevolgen van de recessie van 1981-1982 (die minder ernstig was dan de huidige) op de overheidsfinanciën te verwerken, zo zullen noodzakelijke ingrepen in de begroting als gevolg van de huidige recessie deze en toekomstige ministers van Financiën nog lang bezighouden. De twintig werkgroepen doen nu het voorwerk voor de aanstaande bezuinigingen.

Het tweede effect van crisis en recessie zijn de maatregelen die het kabinet heeft genomen om de economie te stimuleren. De omvang in euro's van die maatregelen is niet gemakkelijk te bepalen, maar bedraagt zeker minder dan 1% van het bbp. In landen als de Verenigde Staten enerzijds en China anderzijds zijn de stimuleringsmaatregelen veel omvangrijker. Het gevolg in de VS is dat het begrotingstekort zowel in 2009 als in 2010 rond 12% van het bbp zal belopen, wat betekent dat de stijging van de staatsschuld daar dramatische vormen gaat aannemen. Ook bij ons betekent stimulering, hoe beperkt ook, een extra stijging van de schuld van de overheid.

Het derde effect, van met name de kredietcrisis, is de noodzakelijk gebleken steun aan banken als ABN Amro, Fortis Nederland, ING en SNS Reaal, en aan de verzekeraar Aegon. De bankbelangen die de overheid daarmee verkreeg, kunnen worden gezien als beleggingen van de staat, die op termijn weer verkocht of naar de beurs gebracht gaan worden, en waar de overheid een beleggingsresultaat op kan behalen. De ervaring tot dusver is dat, voor zover banken in de westerse landen overheden al hebben terugbetaald, dit voor die overheden met winst is gebeurd. Zoals het er nu uitziet zal het grootste blijvende effect van de recessie op het huishoudboekje van de overheid daarom door de tekortschietende belastinginkomsten worden gevormd.

GROEI-EFFECTEN

De ingrijpende conjuncturele effecten komen boven op de gevolgen van trendmatige economische veranderingen, die in de komende tien à twintig jaar steeds duidelijker zichtbaar zullen worden.

De eerste van die ontwikkelingen is het fenomeen dat de economische groei in ons land steeds verder afneemt. Bedroeg de groeivoet in de jaren vijftig van de vorige eeuw structureel nog ongeveer 5%, nu is hij eerder 1,5 à 2%. De beroepsbevolking neemt nog maar zeer licht toe, wat betekent dat het tempo van economische groei vrijwel geheel wordt bepaald door

productiviteitsstijging. Economische groei is voor de overheidsfinanciën van belang omdat belastingtarieven gemiddeld genomen progressief zijn en de belastinginkomsten sterker stijgen dan het bbp. Overheden kunnen dus uit hun financiële problemen groeien. Naarmate de economische groei echter afneemt, kan groei als de grote witmaker ook minder goed zijn werk doen.

De tweede grote beweging is die van de vergrijzing en de ontgroening van Nederland (en de andere westerse landen). Minder werkenden op meer ouderen betekent voor de overheid dat de basis voor belastingheffing versmalt, terwijl de uitgavenbasis verbreedt. Tegelijkertijd stijgt de levensverwachting van 65-jarigen verder. Oplossingen als het verhogen van de

Steeds meer onvervulde behoeften waarin alleen de overheid kan voorzien

Δow-leeftijd, van de leeftijd waarop aanvullende pensioenen ingaan, het belasten van ouderdomsuitkeringen en het fiscaliseren van de Δow liggen dan voor de hand.

De vergrijzing heeft ook gevolgen voor twee belangrijke sectoren

in onze samenleving: de zorg en het onderwijs. Hoewel – net als bij de pensioenvoorziening – de private sector een belangrijke rol kan spelen in de voorziening van zorg, nemen overheden in vrijwel alle ontwikkelde landen de verantwoordelijkheid op zich om zeker te stellen dat voor iedere burger basiszorg gegarandeerd is. Hetzelfde geldt voor het onderwijs: privatiseren van delen van het onderwijs kan, maar juist in een ontwikkeld land dat het in de toekomst zal moeten hebben van de kwaliteit van zijn beroepsbevolking, is de zorg voor hoogwaardig onderwijs een overheidstaak. Het effect van de vergrijzing is voor wat betreft deze twee terreinen – zorg en onderwijs – dat de overheidsbetrokkenheid eerder toe- dan afneemt.

De gevolgen van de vergrijzing voor de economische ontwikkeling van ons land zijn zo langzamerhand wel in kaart gebracht, wat ook wel mag, omdat we decennia geleden al konden weten dat de vergrijzingsproblematiek nu actueel zou worden.

Er zijn evenwel ook andere trendmatige ontwikkelingen, waarvan de gevolgen wellicht wat minder doordacht zijn. De hier bedoelde ontwikkelingen zijn te vangen onder de notie dat, naarmate een land materieel welvarender wordt, de onvervulde behoeften vooral die behoeften zijn waarin alleen via overheidsbemoeienis en overheidsingrijpen kan worden voorzien. In concreto gaat het om de effecten die de materiële welvaartstoename heeft gehad op de ruimtelijke ordening, natuurontwikkeling en natuurbehoud, openbare orde en veiligheid, de kwaliteit van het milieu en niet te vergeten de opwarming van de aarde.

Het vraagstuk van de integratie van immigranten, wier komst naar Nederland vooral werd ingegeven door het niveau van materiële welvaart in ons land en de kansen die dit aan hen bood, past ook in dit rijtje. Het gaat dus om de behoefte aan zaken die aan het materiële voorbijgaan: de behoefte aan ruimte, een aantrekkelijke leefomgeving, veiligheid en orde in het openbare domein, natuur, schone lucht, beveiliging tegen het stijgende zeewater en andere waarden die niet op de markt worden verhandeld.

Het vervullen van deze behoeften geschiedt voor een belangrijk deel via de overheidsbegroting, of het nu gaat om de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), de versterking van de kust tegen het wassende zeewater, meer politie op straat, het saneren van oude industrieterreinen, inburgeringscursussen, de aanleg van railinfrastructuur of de stimulering van de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen. De middelen om de bijbehorende uitgaven te doen zullen gevonden moeten worden in het afstoten van andere taken, het lenen op de kapitaalmarkt (waar het investeringsuitgaven betreft), en het verhogen van belastinginkomsten. Die extra belastingen zijn dan de prijs die de burger betaalt voor de door de overheid te leveren collectieve diensten.

IDEOLOGISCHE EFFECTEN

Ten tijde van de paarse kabinetten-Kok I en II (1994-2002) woei er een liberale wind door Nederland: de staat moest terugtreden en activiteiten die tot dusver door de overheid werden gecontroleerd, moesten als het maar enigszins kon worden geprivatiseerd. Dus kwam er concurrentie op het spoorwegnet, moesten telefonie en post op eigen benen staan en in de vorm van de beursgenoteerde bedrijven KPN en TNT de wereld gaan veroveren, werden diensten als Staatsbosbeheer, het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Kadaster op afstand van hun ministeries gezet en werden de busdiensten in het streekvervoer aanbesteed. ‘Marktwerking’ werd ook het toverwoord in de wereld van de nutsbedrijven, de woningcorporaties en de ziekenhuizen, met als meest in het oog lopende effect dat de beloningen van de bestuurders van deze instellingen omhoogschoten, zonder dat de aard en inhoud van hun werkzaamheden wezenlijk afweek van die van hun voorgangers.

De invloed van de overheid op de Nederlandse economie nam dus af. Uit de opbrengst van de verkoop van staatsdeelnemingen kon de staatsschuld worden verminderd. Deze daalde van 74% van het bbp in 1994 naar 50% in 2002, al was die daling ook mede bevorderd door de hoge economische groei in de tweede helft van de jaren negentig.

De gedachte achter de privatiseringsgolf was dat bedrijven die bloot-

gesteld waren aan de tucht van de markt, efficiënter en klantgerichter zouden opereren dan beschermde overheidsinstellingen. Het moeten concurreren van voormalige staatsbedrijven met andere ondernemingen heeft op sommige terreinen onbetwistbaar voordeel voor de consument gehad: telefonie is er een goed voorbeeld van. De prijzen van telefoondiensten zijn omlaag gegaan en de dienstverlening is verbeterd. Bij het vroegere zusterbedrijf van KPN, TNT, is de uitkomst evenwel heel anders. Concurrentie van aanbieders die tegen lagere lonen werken heeft de kwaliteit van de postbezorging juist verslechterd en naar de toekomst kijkend is het niet langer zeker dat de post ook in de toekomst op zes dagen zal worden bezorgd, zoals de afgelopen 150 jaar gebruikelijk was. Tegelijkertijd heeft het opengooien van de markt ertoe geleid dat verschillende pakjesbezorgers dezelfde klanten bedienen, waar de Postwet van 1850 nu juist bedoeld was om aan de toen bestaande versnippering van bezorgdiensten een einde te maken.

Over het toelaten van marktwerking op het spoor en bij het streekvervoer zijn de oordelen verschillend. Het aanbesteden van lijnen resulteert erin dat de winnaar van een aanbesteding voor de duur van de concessie nog steeds monopolist is. Het proces van aanbesteden en daarmee concurreren op prijs kan er ook toe leiden dat zodanig op personeel en materieel moet worden bezuinigd, dat uiteindelijk uitgekledede diensten worden aangeboden – het effect dat men ook bij TNT ziet.

Het aan marktwerking blootstellen van de nutsbedrijven heeft erin geresulteerd dat twee van de grote drie (Nuon en Essent) de vlucht naar voren kozen, een Europese rol wilden spelen en wilden fuseren. Toen die fusie, die de concurrentie op de Nederlandse markt alleen maar zou hebben verminderd, niet doorging, was het einde van het verhaal dat zowel Nuon als Essent ‘in play’ waren en in buitenlandse handen verdwenen. Eneco, de derde speler op de Nederlandse markt, koos er juist voor om alleen verder te gaan en niet zoals Nuon en Essent een grootschalige energievoorziening na te streven, maar te kiezen voor kleinschaligheid als toekomstmodel.

Vanuit het belang van de burger bezien zou de overheid de controle over die diensten moeten behouden die van essentieel belang zijn voor het ordelijk functioneren van de economie. Energie is een basisvoorziening en zou dus wat dat betreft niet geprivatiseerd moeten worden. In een markteconomie als die van de Verenigde Staten is al gebleken hoe kwetsbaar een land kan zijn als de energievoorziening in private handen is. Interessant genoeg moet in de Europese Unie de postsector aan marktwerking worden blootgesteld (hoewel de meeste lidstaten de openstelling van hun eigen markt traineren), terwijl US Postal in de Verenigde Staten nog gewoon een staatsbedrijf is, weliswaar op afstand gezet, maar nog steeds een monopop-

list op de markt voor brieven. Ook van de postbezorging kan men stellen dat deze in een land verzekerd moet zijn en dat voorkomen moet worden dat private partijen alleen de aantrekkelijke deelmarkten bedienen. Efficiency kan bij staatsbedrijven altijd worden afgedwongen via tariefstellingen. Zo stelde in Nederland de minister van Verkeer en Waterstaat altijd de maximale posttarieven vast (en doet hij dat nog steeds) en kunnen ook maximum tarieven voor energievoorziening en openbaar vervoer worden bepaald.

Net toen de privatiseringsgolf in Nederland ten einde liep en nog net voorkomen had kunnen worden dat ook de nationale luchthaven Schiphol een beursgenoteerde onderneming werd (dankzij het vasthoudende optreden van de wethouder Asscher van Amsterdam, een van de aandeelhouders van Schiphol), brak in 2007 de kredietcrisis uit. Het jaar daarop moest de minister van Financiën ingrijpen om Nederlandse banken te redden, welk ingrijpen onder meer geschiedde via de nationalisering van ABN Amro en Fortis Nederland, en forse kapitaalinjecties in andere banken en verzekeraars. Hiermee schoot de staatsschuld weer omhoog. Het lijkt waarschijnlijk dat die schuld in de komende paar jaren weer zal uitstijgen boven het niveau dat ten tijde van het aantreden van het eerste parase kabinet gold.

De staat zal de bankbelangen op termijn weer verkopen of naar de markt brengen. Het behoort immers niet tot de natuurlijke taken van een overheid om banken te runnen, ook al kan het in de ontwikkelingsfase van een land passend zijn dat de overheid dat tijdelijk wel doet (zoals in China het geval was), dan wel dat de overheid het initiatief neemt tot de oprichting van banken en daar ook een financieel belang in neemt (zoals in Nederland onder Koning Willem I met de Nederlandsche Handel-Maatschappij, en na de Tweede Wereldoorlog met de Nationale Investeringsbank het geval was).

Het is echter niet uit te sluiten dat de inzichten ten aanzien van andere geprivatiseerde sectoren op termijn weer gaan veranderen. Zo is het beslist denkbaar dat de liberalisering van de postmarkt teruggedraaid gaat worden, teneinde aan de afbraak van dienstverlening en de inefficiency die postbezorging door meerdere partijen met zich meebrengt, een einde te maken. Bij het openbaar vervoer zal de vraag zijn of private partijen voor een adequaat niveau van dienstverlening in heel Nederland (en niet alleen in de aantrekkelijke dichtbevolkte gebieden) kunnen blijven zorgen. Bij het vervoer, de energievoorziening en andere infrastructurele voorzieningen is de vraag ook altijd of private partijen voldoende investeren in het behoud van de kwaliteit van die infrastructuur. Die vraag wordt meestal pas actueel als zich een ramp of een bijna-ramp voordoet, waarna de politiek om maatregelen gaat roepen en het maatschappelijk nut van de privatisering ter discussie wordt gesteld.

DE ROL VAN DE OVERHEID ZAL GROTER WORDEN

Op grond van de overwegingen die hiervoor zijn besproken lijkt het waarschijnlijk dat de rol van de overheid in het economisch verkeer in de komende decennia zal toenemen. De implicaties van de vergrijzing voor onze economie, de onvervulde behoeften in de samenleving die alleen maar door een overheid kunnen worden vervuld, en het mogelijk terugdraaien van eerdere privatiseringen, geven aanleiding tot die verwachting.

Hiertegenover staat dat de overheid ook stappen terug zal moeten doen vanwege het inkomstengat dat ontstaan is door de kredietcrisis en de daaropvolgende recessie. Er zullen taken moeten worden afgestoten, dan wel efficiënter moeten worden geleverd. Ook zullen crisisgerelateerde maatregelen als het stimuleringspakket van 2009 en de bankensteun weer moeten worden teruggedraaid.

Op basis van trendmatige, structurele ontwikkelingen zal de overheidsbemoeyenis met de economie dus toenemen. Het terugdraaien van de door het conjunctuurverloop ingegeven acties zal die intensievere betrokkenheid van de overheid ten dele tegengaan, maar per saldo zal er toch een grotere overheidsbetrokkenheid zijn dan nu het geval is. Niet vanuit ideologische overwegingen, maar gebaseerd op het behoeftepatroon van Nederlanders in een land dat een hoge materiële welvaart geniet, maar waarvan de economie nog maar weinig groeit.

Economische modellen hebben schijnwerkelijkheid gecreëerd

De eendimensionale schijnwerkelijkheid die economische modellen bieden is in de politieke praktijk verheven tot absolute waarheid, met alle akelige gevolgen van dien. Niemand kent de perfecte werkende markt of de alwetende burger die alleen rationele keuzes maakt. In de modellen worden markt en burger niettemin als perfect en alwetend voorgesteld. De politiek moet zich niet op dit dwaalspoor laten zetten.

door Pieter Omtzigt

Tweede-Kamerlid voor het CDA.

SINDS JAN TINBERGEN ZIJN economische modellen in Nederland een must: geen beleidsbesluit kan in Den Haag genomen worden zonder dat het Centraal Planbureau er zijn zegen aan heeft gegeven. Geen politieke partij ontkomt aan een doorrekening.

Op een gelijke wijze zijn economische modellen bij banken en de wetenschap de afgelopen jaren tot absolute waarheden verheven. Juist een aantal zaken in de huidige crisis toont aan dat modellen niet verabsoluteerd dienen te worden, dat er ruimte is voor debat over de uitkomsten en dat economische modellen niet meer zijn dan modellen.

MODELLEN HEBBEN PERVERSE UITWERKINGEN OP HET POLITIEKE PROCES

Koopkrachtplaatjes zijn het ultieme sturingselement in Den Haag. Kabinetsformaties en het opstellen van begrotingen lijden onder de maniakale toepassing van koopkrachtplaatjes. In een ideale wereld stel je een begroting op en kijk je aan het eind of er niet een bepaalde groep is die onbedoeld last heeft van meerdere bezuinigingen. Zo niet in Nederland. Het

koopkrachtplaatje, een model bij uitstek, wordt als werkelijkheid gezien. En als jouw eigen troetelgroep 0,25% aan koopkracht dreigt te verliezen, dan trek je als politieke partij alles uit de kast!

Hoe? Nou, je geeft opdracht om dat te herstellen en om er geen geld aan uit te geven. Dit is een dubbelzinnige opdracht, zoveel is duidelijk. Dus wat gebeurt er? Er wordt gezocht naar een maatregel die precies die groep in het koopkrachtplaatje helpt, maar vooral niet te veel mensen. Dat zou namelijk te duur zijn. En je zoekt naar een manier om niet iedereen een tegemoetkoming te geven. Ideaal daarvoor is bijvoorbeeld een toeslag of aftrekpost die niet iedereen gebruikt. Als iedereen er recht op heeft, dan gaat hij in het standaard koopkrachtplaatje. Maar doordat niet iedereen hem gebruikt, kost het wat minder.

Zo is bijvoorbeeld de buitengewone uitgavenregeling geëxplodeerd. Jaar in, jaar uit werd deze regeling gebruikt om hele groepen collectief te compenseren. Toen weinigen deze aftrekpost gebruikten was dat goedkoop. Toen velen ontdekten dat ze honderden euro's misliepen, omdat ze ook buitengewone uitgaven konden aftrekken, nam het gebruik toe en bleek ongeveer de helft van de Nederlanders recht te hebben op een fiscale compensatie vanwege hoge zorgkosten. Ten slotte moest de regering ingrijpen en met een nieuwe regeling komen: de Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten (Wtcg), die wel was toegespitst. Het jaarlijkse koopkrachtfestijn en het jaarlijkse draaien aan de knoppen van een model, had dus uiteindelijk een pervers effect op de uitkomst.

Modellen zijn abstracties van de werkelijkheid, ook bij economen. Dit wordt echter niet dagelijks onderkend. Het is inherent aan economische modellen dat zij de economie benaderen, maar nooit alle facetten van de werkelijkheid meenemen. Per slot van rekening is economie een sociale wetenschap en is menselijk gedrag per definitie niet in zijn geheel te vangen in een model. Economen maken voor hun modellen juist aannames om het model handelbaar te maken.

Twee veelgebruikte aannames zijn alwetendheid en perfecte markten. Waar vele godsdiensten alwetendheid toedichten aan God (of een ander opperwezen), gaan vele economische modellen in hun basisversie ervan uit dat alle mensen alwetend zijn. Dat is best gemakkelijk, want dan kunnen alle mensen alle gevolgen van het gedrag van alle actoren overzien. Gek genoeg leidt alwetendheid van mensen tot een lekker simpel model, omdat iedereen volstrekt rationeel reageert. In perfecte markten zijn er aan transacties geen kosten verbonden. Er zijn ook geen belemmeringen in de mobiliteit en niemand heeft marktmacht. Een gevolg hiervan zou overigens zijn dat bedrijven niet nodig zijn. Immers iedereen kan zelf produceren en transacties zijn kosteloos en hoeven niet geïnternaliseerd te worden. En

instituties ontbreken. Immers zonder transactiekosten, fouten en misverstanden heb je geen rechtspraak. En conflicten los je gratis, gemakkelijk en onmiddellijk op. Voeg hieraan toe dat de standaard economische modellen vrijwilligerswerk noch familierelaties kennen, laat staan er waarde aan toekennen, en je begrijpt dat zo'n economisch model een wereld laat zien waarin je eigenlijk niet wilt leven.

Natuurlijk zijn er ingewikkelder modellen voor elk van de genoemde aspecten: dynamische stochastische algemene evenwichtsmodellen met heterogene agenten bijvoorbeeld, of *search and matching*-modellen, die frictie introduceren in markten. Maar juist de grote algemene evenwichtsmodellen ontberen een aantal verfijningen van kleine deelmodellen. Gewoon omdat ze dan onhanteerbaar worden.

AANNAMES SLUIPEN DE WERKELIJKHEID IN

In economen- en beleidskringen blijven echter basisnoties hangen die er niet zijn. Denkt u nog eens na over DSB Bank. Daar werd op een verschrikkelijke manier duidelijk dat een aantal kopers het belangrijkste financiële contract dat ze in hun leven aangaan niet begreep. En heus, dat is erger dan het contract van je mobiele telefoon niet snappen. Maar door het geloof in de markt die alles rechtzet, is veel economische liberalisatie doorgevoerd die uiteindelijk het feit benut – of ‘uitbuit’, in de oorspronkelijke zin van het woord – dat mensen niet alwetend zijn. We kunnen niet anders dan vaststellen dat de economische modellen massief hebben gefaald.

Het is te gemakkelijk om nu met z'n allen de *credit rating agencies* de schuld te geven. Je kunt gewoon niet vertrouwen op modellen als waren zij

De akelige waarheid is dat de werkelijkheid veel onzekerder is geworden dan we dachten dat zij kon zijn

de werkelijkheid. Zij zijn slechts een middel om consistentie af te dwingen, en bevatten nooit meer dan een gedeelte van de werkelijkheid. De modellen hebben dus een bijeffect op economen en pseudo-economen. Een aantal hiervan verwacht simplificerende aannames

(zoals alwetendheid en het feit dat mensen een heel contract kunnen snappen) met de realiteit. Maar ondertussen wordt het handelen wel gebaseerd op foutieve aannames als ‘meer keuze is altijd goed’: de consument begrijpt alles en wil keuzes maken. En dan heeft die consument in de supermarkt de keuze uit vijftig verschillende soorten jam – hij kan ze niet eens allemaal proeven. Misschien is dat bij jam nog niet zo'n ramp, maar de diversiteit in bijvoorbeeld financiële producten, zoals hypotheeken en

koopsompolissen, is zo groot dat hij echt niet in staat is al die producten te begrijpen.

LEVEN MET ONZEKERHEID

De akelige waarheid is dat de werkelijkheid veel onzekerder is geworden dan we dachten dat zij kon zijn. Er wordt zelfs geen poging gedaan om die onzekerheidsmarges aan te geven bij de voorspellingen die gedaan worden. Dat is jammer, want de Britse centrale bank doet dat wel. En de grote onzekerheidsmarges van modellen werken ontzuenderend. Weg is de idee dat beleidsmakers de koopkracht op 0,25% kunnen sturen. Dat besef moet eindelijk doordringen. En dat kun je zien door gewoon de voorspellingen te vergelijken met de uitkomsten.

Verder is één aanname nu wel doorgeprikt: perfecte markten. Die zijn er niet, zeker niet in de financiële sector met zijn massieve informatieasymmetrie en machtsposities. Die asymmetrie werd wel meegenomen in een aantal principaal/agentmodellen, maar de invloed van die modellen was veel te beperkt om de huidige crisis te voorkomen. Erger nog: de machtsposities zijn tijdens deze crisis zelfs zo erg, dat in een aantal landen de geredde financiële instellingen feitelijk de macht hebben over de politiek en niet omgekeerd. Ze zijn immers vaak te groot om ze te laten falen en kunnen dus bijna onbeperkt staatssteun vragen, zonder dat bijvoorbeeld de aandeelhouders onteigend worden of de managers ontslagen. Dit is niet zomaar beperkte marktmacht, maar een forse macht, ook over de democratische instituties. Soms vraag ik me af of ministeries staatsbanken dicteren wat te doen of omgekeerd.

We zullen dus een nieuwe, robuustere financiële sector moeten opbouwen, die gebaseerd is op nieuwe en betere modellen. Want iets anders hebben we niet. Maar meer scepsis over de financiële sector moet blijvend zijn. En meer scepsis over modellen en plaatjes blijft noodzakelijk. Modellen bevatten altijd maar een (klein) deel van de werkelijkheid en kunnen nooit een excuus zijn om het gezond verstand uit te zetten. En één zaak moet nieuwe aandacht krijgen: stabiele, stevige instituties. Die ontbreken bijna altijd in modellen of worden als vanzelfsprekend beschouwd. Dat zijn ze niet. Dat geldt voor de democratie, de rechterlijke macht en ook voor de centrale bank. Perfect zijn ze niet. Daar moet je aan werken en dat moet prioriteit hebben, want een aantal van die instituties, zoals toezichthouders en centrale banken, is in zwaar weer gekomen. We kunnen niet zonder, maar het is goed dat ze in de meeste modellen niet aanwezig zijn.

De arbeidsmarkt straks: na werkloosheid dreigt tekort

Met de oplopende werkloosheid van nu zouden we uit het oog kunnen verliezen dat in de naaste toekomst een blijvend tekort aan arbeidskrachten dreigt. Daarom is het geboden nu al over de arbeidsmarkt van morgen na te denken, om te voorkomen dat publieke voorzieningen als zorg, pensioenen en sociale zekerheid onbetaalbaar worden. Wie kan werken zal mee moeten doen, om de zorg voor wie dat echt niet kan overeind te houden.

door *Piet Hein Donner*

Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

KERSTMIS 2008: PLOTSELING ZATEN WE in een diepe crisis die ons bestaan leek te bedreigen. Ze bekroop ons in stilte en opeens zaten we er middenin. Even wisten we niet meer hoe we het hadden. De wereldhandel leek in te storten; de auto-industrie – motor in veel landen – viel stil; orders en bedrijfsomzetten liepen met tientallen procenten terug; de economie was in een vrije val. Het Centraal Planbureau schortte de voorspellingen op; modellen konden het niet meer bijbenen. De indexering van pensioenen werd stopgezet en de mogelijkheid dat pensioenen – essentie van zekerheid – afgestempeld zouden moeten worden, leek opeens reëel. Het was donkere nacht.

Kerstmis 2009: de recessie in Nederland is officieel voorbij. Er is weer een begin van groei. In Duitsland daalt de werkloosheid sinds twee maanden; in de VS schijnt de daling van de werkgelegenheid gestopt te zijn; China groeit alweer gestaag; het vertrouwen bij consumenten en producenten groeit voorzichtig. We zien alom lichtpunten; een sterrennacht, zoals het hoort rond Kerstmis.

Maar ook een sterrennacht met miljoenen lichtpunten is nog geen daglicht. De recessie is mogelijk voorbij, maar de crisis nog niet. Die is pas over als we weer vaste grond onder de voeten hebben en weten hoe de volgende Kerstmis eruit zal zien. Als we zeker zijn dat de economische groei die zich aftekent bestendig blijkt. Als we begrijpen waarom de Nederlandse arbeidsmarkt de crisis tot dusver zo goed heeft doorstaan en we zeker kun-

nen zijn dat de groei van werkgelegenheid weer bestendig is.

Want de crisis is nog niet voorbij als het gaat om de gevolgen die de arbeidsmarkt ondervindt van de financiële crisis en de economische neergang. 'Er staan nog veel banen op de tocht', voorspelt de hoofdco-

*Zeker is dat we eerst nog
veel banen zullen verliezen
voor het herstel van
werkgelegenheid inzet*

noom van het CBS, Michiel Vergeer. De werkloosheid is in 2009 met 110.000 mensen gestegen en bedroeg in december iets meer dan 400.000 mensen: 5% van de beroepsbevolking. Het aantal mensen met een bijstandsuitkering is gestegen naar 275.000. Daarmee zijn we binnen Europa wel het land met de laagste werkloosheid en het land met de laagste groei van de werkloosheid, maar niemand weet of we die positie houden. Zeker is dat we eerst nog veel banen zullen verliezen voor het herstel van werkgelegenheid inzet.

De eerste reacties op de crisis werden vooral beheerst door de vraag: 'Wie heeft dit veroorzaakt?' De schuldigen waren al gauw gevonden: de banken en de financiële wereld. Wie suggereerde dat de crisis wellicht te maken had met een meer algemeen verspreide menselijke begeerte naar 'makkelijk rijk worden', kreeg de wind van voren: 'Wij allen schuldig? Hoe durf je?'

Nu de neergang lijkt te stoppen duikt vaker de vraag op: 'Waarom zagen we het niet aankomen?' Ook die vraag is weinig vruchtbaar. Het ligt in de aard van crises dat men ze niet ziet aankomen – anders zou het geen crisis zijn. 'Voorspellen is moeilijk, zeker als het om de toekomst gaat', zei de Deense Nobelprijswinnaar Niels Bohr. Want de toekomst wordt mede bepaald door de voorspellingen die we daarover doen. Daarom willen we de toekomst ook kennen, om haar te beïnvloeden en de voorspellingen die we vrezen te voorkomen. Velen zagen al eind 2007, begin 2008 de ontwikkelingen in de VS, en vreesden dat deze ook Europa en Nederland zouden raken. Zij die de tekenen begrepen, waren echter nog meer bevreesd om met voorspellingen en waarschuwingen de crisis die zij vreesden te versnellen. En wie wel waarschuwde, werd niet geloofd; de vloek van Cassandra – de toekomst zien, maar nooit geloofd worden – is van alle tijden. Stelt u zich voor dat het kabinet met Prinsjesdag 2008 had aangekondigd dat het kabi-

net binnen drie maanden het grootste deel van de bank- en verzekeringsmaatschappijen zou overnemen en dat de staatsschuld daartoe met meer dan 200 miljard zou worden uitgebreid. Wat denkt u dat de reactie zou zijn geweest? We moeten de toekomst zien voor we haar geloven (Ralph Waldo Emerson zei het al: 'We learn geology the morning after the earthquake'), en zelfs dat is vaak nog niet genoeg. Nog in oktober 2008 voerde de Tweede Kamer een verhit debat over de vraag of het half miljard dat het kabinet had uitgetrokken om de koopkracht te ondersteunen wel voldoende zou zijn.

De Nederlandse arbeidsmarkt heeft in 2009 de meeste voorspellers 'in hun hemd' gezet. Wat de factoren zijn die daarbij een rol hebben gespeeld, is nog niet echt duidelijk. De maatregelen die het kabinet heeft getroffen om de schok op te vangen, de mobiliteit te bevorderen en bedrijven in staat te stellen de onzekere tijd door te komen, hebben ongetwijfeld een bijdrage geleverd. Maar het veranderende karakter van de arbeidsmarkt is vermoedelijk van niet minder betekenis: het groeiend arbeidstekort, het omvangrijke aandeel van tijdelijke en flexibele arbeid en het groeiend aantal zelfstandigen zonder personeel. Deze veranderingen zijn mede bepalend voor de wijze waarop we de door en uit de crisis komen.

Het verwijt dat het kabinet de banken redde maar mensen niet, is volstrekt misplaatst. Het kabinet heeft in iedere fase steeds beoogd adequaat in te spelen op de situatie van dat moment. De eerdergenoemde koopkrachtafspraken van oktober 2008 hadden tot gevolg dat effecten van de crisis vertraagd en geleidelijk voelbaar werden voor de consument. De kredietschaarste die het gevolg was van de financiële crisis, werd daardoor niet gecompliceerd door een abrupte bestedingsbeperking. Het sociaal akkoord van najaar 2008 had bovendien tot gevolg dat de Nederlandse economie tijdens de economische 'noodstop' eind 2008 niet met sociale onrust werd geconfronteerd, zoals het geval was in veel omliggende landen. De ingreep bij de banken was slechts één van de maatregelen die bedrijven en financiële instellingen in staat stelden om de schok op de markten op te vangen; kredietwaarborgen, werktijdverkorting, verlenging van de hersteltermijn voor pensioenfondsen waren andere. Vervolgens heeft het kabinet in het voorjaar van 2009 de regels van begrotingsdiscipline tijdelijk bijgesteld en besloten tot stimuleringsmaatregelen. Onderdeel daarvan was de introductie van de deeltijd-ww, die levensvatbare bedrijven lucht geeft om mensen in dienst te houden. Het heeft tot dusver 3800 bedrijven en zo'n 40.000 werknemers geholpen. Andere maatregelen zijn gericht op ondersteuning van de mobiliteit en omscholing; meer dan 62.000 werknemers vonden al meteen of binnen drie maanden na ontslag, een andere baan. Want ondanks de groei van de werkloosheid stonden er eind 2009 nog zo'n 130.000 vacatures open.

Een belangrijke oorzaak van de beperkte groei van de werkloosheid in Nederland is het feit dat er tot eind 2008 een voelbaar tekort aan werknemers was. Bedrijven hadden de grootst mogelijke moeite om gekwalificeerd personeel te vinden. Mede als gevolg daarvan bestaat er bij bedrijven

Duidelijk is dat we in Nederland in afzienbare tijd weer te maken krijgen met groeiende tekorten op de arbeidsmarkt

een grote terughoudendheid om gekwalificeerd personeel te laten gaan, uit vrees dat men op het moment dat de arbeidsmarkt aantrekt, wederom grote moeite heeft om ze terug vinden. De arbeidsmarkt van de toekomst werpt op deze wijze haar schaduw al vooruit.

Duidelijk is dat we in Nederland in afzienbare tijd weer te maken

krijgen met groeiende tekorten op de arbeidsmarkt. Vanaf 2010 zal de beroepsbevolking voor het eerst in vreedstijd gaan krimpen, als gevolg van het dubbele proces van vergrijzing en het afnemend aantal jongeren. De commissie-Arbeidsparticipatie voorspelde dat er als gevolg van de vergrijzing een structureel tekort van zevenhonderdduizend mensen ontstaat. Na volgend jaar neemt de grijze golf flink toe doordat veel ouderen vanaf 2010 met pensioen gaan. Dat betekent niet dat het vanzelf zal gaan.

Daarom is het zaak nu al na te denken over de arbeidsmarkt van morgen; niet om de toekomst te voorspellen, maar om te zorgen dat ook 'morgen' mensen op de arbeidsmarkt tot hun recht kunnen komen en de samenleving door hen gediend wordt. Het gevaar is dat we met het huidige verlies aan banen het structurele probleem van de arbeidsmarkt – te weinig werkenden straks – uit het oog verliezen. Want het zal niet vanzelf gaan. Dat is alleen maar dringender nu als gevolg van de crisis de overheid 'de tering naar de nering' zal moeten zetten – ruim 30 miljard tekort. Voor het behoud van een sterke economie en van onze welvaart en het sociale stelsel is in de komende jaren iedereen nodig op de arbeidsmarkt. Straks zal de beroepsbevolking nog slechts 50% van de totale bevolking uitmaken. Het draagvlak onder de verzorgingsstaat – publieke voorzieningen, zorg, pensioenen, sociale zekerheid – wordt daardoor smal. Wie kan werken zal mee moeten doen, om wie dat echt niet kan te verzorgen.

Nu berusten onze sociale voorzieningen en zekerheid nog op het uitgangspunt dat er in de regel meer werknemers zijn dan banen. Daarom wordt sociale zekerheid vooral gezocht in het hebben van een vaste baan. Maar we gaan steeds meer toe naar een situatie dat er potentieel meer banen zijn dan werknemers. Dat vergt een geheel ander soort sociale zekerheid. Het koste wat kost voorkomen dat iemand zijn baan verliest, kan niet

meer de inzet zijn – het doel is ervoor te zorgen dat iemand die zijn baan kwijtraakt zo snel mogelijk een andere passende baan vindt. Nu al is de gemiddelde duur van een baan gedaald tot zeven jaar, en slechts in zeer weinig gevallen is een baan na zeven jaar nog dezelfde als toen men begon.

Het gaat bij dat alles niet primair om welvaart en groei, maar om welzijn en ontwikkeling. Ons denken berust nog sterk op het beeld van arbeid als last die we vooral verrichten om inkomen te verwerven. Het miskent dat in de diensteneconomie die inmiddels is ontstaan, arbeid minder zwaar en eentonig is. Het miskent bovenal het belang van arbeid als wezenlijk onderdeel van het bestaan; als bron van persoonlijke bevestiging en ontwikkeling, van sociale stabiliteit, van gezondheid en van maatschappelijke betrokkenheid. Sinds de jaren tachtig is de socialezekerheidswetgeving geleidelijk aangepast aan deze inzichten; onder meer door het terugdringen van de armoedeval, de invoering van het ‘work first’-beginsel in de bijstand, en de hervorming van de arbeidsongeschiktheidswetgeving.

De arbeidsmarkt staat echter niet stil. Arbeid verandert sneller dan ooit; kennis en ervaring verouderen daardoor, en een gemiddelde baan duurt niet langer dan zeven jaar. Er zal in tal van sectoren sprake zijn van meer banen dan mensen en de verdeling van beschikbare werknemers zal minder geschieden via instroom als wel door mobiliteit tussen sectoren. Werknemers verkiezen steeds meer flexibiliteit; bij de keuze van arbeidstijden of arbeidsplaats, het werken in deeltijd, het verrichten van arbeid als zelfstandige. In die veranderingen liggen de lijnen besloten waarlangs de inrichting van de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid zich zullen moeten ontwikkelen.

EEN BREDE INZETBAARHEID VAN MENSEN

In de eerste plaats zal de nadruk moeten liggen op het *investeren* in mensen; investeren in inzetbaarheid, in mobiliteit en in ‘plezier in werk’. De crisis onderstreept het belang van een brede inzetbaarheid van mensen. Werkgelegenheid zal ook in de toekomst sneller verschuiven. Het zal meer en meer gewoonte moeten worden om – soms noodgedwongen – een andere carrière te beginnen. Recent onderzoek onderstreept de noodzaak daarvan: ‘Er zullen tegelijkertijd meer werklozen in sterk krimpende sectoren én meer vacatures zijn.’ Loopbaanbeleid en duurzame inzetbaarheid zullen daarom meer centraal komen te staan. Werkgevers en werknemers zullen daar beide werk van moeten maken. De wetgever kan dit hooguit ondersteunen.

In de tweede plaats zal de nadruk moeten liggen op de *mobiliteit* op de arbeidsmarkt. De verdeling van arbeid over de verschillende sectoren zal steeds minder een kwestie zijn van de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt,

en meer van sectoroverschrijdende mobiliteit binnen de arbeidsmarkt. Het vergt dat bestaande vraag en toekomstige tekorten veel transparanter worden gemaakt. Sectoren en bedrijven zullen de leeftijdsopbouw van hun personeel in kaart moeten brengen. Het vergt echter ook beperking van de opbouw in wet- en regelgeving van rechten op basis van de tijd dat men voor een werkgever heeft gewerkt. Nu verliest men bij wisseling van een baan vaak de door de gewerkte jaren opgebouwde rechten bij een werkgever. Bij de volgende moeten ze weer van nul af aan worden opgebouwd. Bij het klimmen van de jaren worden die rechten steeds belangrijker, waardoor de mobiliteit van mensen afneemt. Evenzo levert de waardeoverdracht van

pensioenrechten in een aantal gevallen belemmeringen op.

In de derde plaats behoeft de *flexibiliteit* van de arbeidsmarkt aandacht. Het verloop van de crisis heeft laten zien dat de arbeidsmarkt, anders dan vaak wordt gesteld, een behoorlijke flexibiliteit kent. Zoals de directeur van een metaalbewerkend bedrijf in een

Overheid, werkgevers en werknemers moeten met elkaar de fundamenten van de arbeidsmarkt van morgen regelen

interview treffend schetste: ‘Het bedrijf teert al maanden in op de reserves. 40% van het personeel is al verdwenen, dat waren flexibele contractwerkers. Alleen de harde kern van vast personeel is nog over: 118 man.’ Bedrijven hebben in de afgelopen jaren een ‘schil’ van tijdelijke arbeid, flexibele contracten en zzp’ers ontwikkeld, die in het afgelopen jaar in aanzienlijke mate de schokken heeft opgevangen.

Het zou goed zijn als overheid, werkgevers en werknemers in ons stelsel van overleg snel aan tafel gaan zitten om de problemen van de arbeidsmarkt aan te pakken. Om met elkaar zaken als duurzame inzetbaarheid, permanente scholing, flexibiliteit, steun voor kansarmen op de arbeidsmarkt, kortom de fundamenten van de arbeidsmarkt van morgen, te regelen. Er zijn maatregelen nodig om de arbeidsmarkt te verbeteren en mensen minder kwetsbaar te maken, de solidariteit te handhaven tussen mensen die gemakkelijk weer aan de slag komen en mensen die achterblijven.

We moeten tijdig de bakens verzetten voor de tijd na de crisis en onze arbeidsmarkt voor de langere termijn structureel sterker maken. Onze werkloosheid steekt internationaal nu nog gunstig af, en zal in 2010 met – naar verwachting – 5,4% met landen als Denemarken (5,8%) en Oostenrijk (6,0%) veruit de laagste zijn in de Europese Unie. Dat is goed voor het versterken van onze economie, het behoud van ons sociale stelsel en onze welvaart. Dat willen we graag zo houden.

Als iedereen het goed heeft, heb ik het ook goed¹

Voor het bestrijden van de crisis waarin het marktradicalisme ons heeft gebracht, zijn geen nieuwe visies nodig, wel een herbezinning op de grondbeginselen van de sociale markteconomie. Dit kan de valkuilen van doorgeschoten materialisme en individualisme omzeilen, de kloof tussen de reële en financiële economie dichten en de vertrouwensbreuk helen. Kerngedachte is dat de sociale markteconomie naast een economisch ook een sociaal aspect heeft.

door *Jürgen Rüttgers*

De auteur is CDU-politicus en minister-president van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

DEZE CRISIS IS NIET ALLEEN EEN economische crisis. De crisis is geen luchtbel die even moet leeglopen. Sinds september 2008 is de wereldhandel ingestort zoals sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer is gebeurd. De grootste economische macht is in shock door het failliet van Lehman Brothers, het verdwijnen van alle Amerikaanse investeringsbanken, het instorten van de auto-industrie, de vrije val van de aandelenkoersen, de nationalisering van grote verzekeringsmaatschappijen als AIG, en de staatssteun voor de economie met biljoenen dollars. Tot voor kort leek dat ondenkbaar.

Een analogie ligt voor de hand: zoals de val van de Muur twintig jaar geleden het einde van het communisme betekende, zien we nu het einde van het turbokapitalisme. Het Sovjet-communisme is ten onder gegaan aan gebrek aan vrijheid, onderdrukking, isolatie en economische inflexibiliteit. Het turbokapitalisme gaat ten onder aan het tegendeel: te veel dynamiek, te hoge risico's, te veel deregulering, te grote verwevenheid en te weinig bestuur. Het einde van het turbokapitalisme betekent niet het einde

van de markteconomie. Marktradicalisme en markteconomie zijn twee verschillende zaken. De kracht van de markteconomie ligt in de productiviteit en de capaciteit zichzelf steeds opnieuw uit te vinden, en daarmee een ongekennde creativiteit te ontwikkelen. Maar het marktradicalisme heeft de markteconomie zwaar beschadigd. Daarom kan de crisis ook niet overwonnen worden door gewoon op de oude voet door te gaan. De crisis is een fundamentele vertrouwenscrisis. Om die te overwinnen moeten besluitvorming en verantwoordelijkheid weer met elkaar verbonden worden. Alleen zo kan vertrouwen ontstaan. Vertrouwen ontstaat door leiderschap en duidelijke doelen. Alleen zo kan de crisis beëindigd worden.

De eerste oorzaak voor de crisis ligt bij de scheiding van de reële en de financiële economie. Ik herinner het me nog goed: tijdens een verblijf in Londen in 2006 verbaasde ik mij erover dat Groot-Brittannië onaangedaan toezag hoe het land verder werd gede-industrialiseerd. Mij werd verteld dat de pogingen van Duitsland om de industrie juist te behouden achterhaald waren. Mij werd verteld dat geld tegenwoordig met geld verdiend wordt. Ik bleef bij mijn mening dat de welstand van een land met 60 miljoen inwoners zoals Groot-Brittannië, of met 80 miljoen inwoners zoals Duitsland, op den duur niet alleen op financiële dienstverlening kan berusten. Het antwoord was: 'Kijk maar naar Wimbledon. Op Wimbledon spelen op het Centre Court een Indiër en een Pakistaan tegen elkaar, maar het belangrijkste is: Wimbledon ligt in Groot-Brittannië.' Men dacht dus, met andere woorden, dat geld voortaan met geld werd verdiend. De productie van goederen moest verplaatst worden naar de nieuwe industrielanden en de derde wereld. De oude industrielanden zouden zich op de 'financiële industrie' moeten concentreren. Bovendien was de groei van de vrije markt, vooral de financiële markt, de eigenlijke oorzaak voor de gigantische wereldwijde economische groei. Toen ik zei dat de financiële markten voor het bestrijden van risico's duidelijke spelregels nodig hadden, wilde niemand dat horen. De antwoorden kwamen hier op neer: markten kunnen het beste zichzelf reguleren. Er is een *global standard* en die wordt hier aan de Stock Exchange en in de City gemaakt. Deze manier van denken zorgde voor een reusachtige groei van financiële transacties zonder reële tegenwaarde, zonder reële productie. Aangezien geld en nieuwe financiële producten altijd en overal verhandeld konden worden, kwamen de handelaren los te staan van hun reële omgeving. Ze geloofden dat geld de wereld regeert. Daarmee hadden ze zich helemaal van de rest van de samenleving verwijderd.

De afsplitsing van een deel van de elite van de rest van de samenleving is de tweede belangrijke oorzaak van de crisis. Dat had niet alleen te maken met inkomen en invloed, met macht en prestige. Deze verwijdering ging dieper. Deze elites zijn het slachtoffer geworden van twee ideologieën

waarvan we dachten dat ze achter ons lagen; de ideologie van het materialisme en die van het individualisme. We hebben een bijna grenzeloze hebzucht en tegelijkertijd een lichtzinnigheid beleefd die niemand ooit voor mogelijk had gehouden. Het is dit ongeremde materialisme dat ons in de economische crisis heeft gestort. Als dat in de maatschappij de overhand krijgt stort de maatschappij in. Want dit materialisme is niet te verenigen met onze culturele basis, ons christelijk mensbeeld. Het ongeremde materialisme bedreigt zowel de basis van onze gemeenschap als de sociale markteconomie en daarmee de eenheid van de samenleving.

Ons maatschappelijk bestel berust op de waarden van de joods-christelijke traditie en van de Verlichting, op het bewustzijn van de eigenwaarde van elk mens. De eerste Duitse bondskanselier na de Tweede Wereldoorlog, Konrad Adenauer, wees een zuiver materialistisch wereldbeeld al in 1946 af: 'De mens heeft een eigen waarde en de waarde van elk mens is onvervangbaar. Hieruit volgt een visie op de staat, de economie en de cultuur, die anders is dan de visies die in Duitsland lange tijd gebruikelijk waren.' Hiermee wees hij ook de gruweldaden van de nazi's af en legde hij de basis voor een nieuwe politiek.

Met deze op de ethiek gebaseerde opvatting van de staat en de economie hebben wij de laatste decennia de eenheid van onze samenleving bewaard. Maar vandaag de dag staat die eenheid op het spel door het ongeremde materialisme. Want dit materialisme is verbonden met een net zo ongeremd individualisme. Ook dat bedreigt de basis van onze samenleving. De mens is namelijk niet alleen een individu, de mens is vooral een sociaal wezen. Daarom moet er iets veranderen aan de mentaliteit van de mensen. Het is belangrijk dat de mensen weer meer tijd voor elkaar hebben, dat ze met elkaar leven in plaats van naast elkaar, dat families bij elkaar blijven, dat vrienden er voor elkaar zijn en dat mensen elkaar bijstaan, juist als het minder goed gaat. Dat kan niet geregeld worden met een druk op de knop. Daar moet een leven lang voor geleefd worden, ook als voorbeeld voor onze kinderen. De crisis leert ons: de tijd van het onbegrensde individualisme is voorbij. We hebben een nieuwe cultuur van 'met elkaar' nodig.

POLITIEK VAN NIEUWE ZEKERHEID

Als gevolg van het materialisme en individualisme van de afgelopen jaren is de samenleving steeds meer uit elkaar gevallen. Uit elkaar gevallen in armen en rijken, in hoog- en laagopgeleiden, in allochtonen en autochtonen. In het begin van de jaren vijftig verdiende een werknemer in een groot bedrijf een paar honderd mark per maand en een manager een paar duizend. Vandaag de dag verdient een werknemer een paar duizend euro per

maand, de manager een paar miljoen. Hier is een tweedeling ontstaan die de eenheid van de samenleving in gevaar brengt. De middenklasse verliest hierdoor het vertrouwen in ons maatschappelijk bestel. De middenklasse voelt dat inkomens vandaag de dag ongelijker zijn verdeeld dan vroeger. En dit geldt ook voor de vermogens. De rijken zijn rijker geworden. De rest van de samenleving is echter niet rijker, maar zelfs armer geworden. De angst voor de sociale achteruitgang stijgt, vooral bij de middenstand. Hierdoor worden mensen onzeker. Maar onzekerheid verlamt een mens. Angst voor de toekomst staat de toekomst in de weg.

De mensen verwachten daarom terecht van de politiek dat sociale verschillen geen onoverbrugbare hindernissen worden. De neoliberale visie op de staat die zich zo min mogelijk mag bemoeien met de economische en sociale belangen en de markt zo veel mogelijk zijn gang moet laten gaan, is in het licht van de wereldwijde economische crisis absurd geworden. Voor een menselijk bestaan zijn gezondheid en scholingskansen van elementair belang. Het is de opgave van de staat *iedereen* die kansen te bieden. Dat kan de markt niet. Het is de opgave van de staat om onze zekerheid tegen gevaren te beschermen. Wilhelm von Humboldt zei al: ‘Zonder zekerheid kan de mens noch zijn krachten opbouwen, noch de vruchten van zijn krachten proeven; want zonder zekerheid is er geen vrijheid.’

Dat geldt tot de dag van vandaag. Vrijheid en zekerheid horen bij elkaar. Er is geen vrijheid zonder zekerheid en geen zekerheid zonder vrijheid. Dat is de kern van de sociale markteconomie. We hebben een politiek van nieuwe zekerheid nodig. We moeten vastberaden optreden tegen sociale verwaarlozing, tegen armoede onder ouderen, tegen scholingstekorten en tegen segregatie. Een politiek van nieuwe zekerheid betekent geen herverdeling door de staat. Een politiek van nieuwe zekerheid verlangt grote maatschappelijke inspanningen. Ze verlangt van de mensen meer eigen initiatief, zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid. Maar ze biedt een levensperspectief waar geen plaats is voor willekeur en angst om het bestaan. Er is een weg naar deze eerlijke samenleving. In deze samenleving met een menselijk gezicht is voor iedereen plaats.

De sociale markteconomie was en is hét succesmodel van de Duitse geschiedenis, omdat economisch succes met sociale rechtvaardigheid en stabiliteit verbonden wordt. De markt schept namelijk geen normen en waarden. De markt schept geen rechtvaardigheid en solidariteit. Economisch beleid betekent daarom niet alleen deregulering, privatisering en belastingverlaging. Economisch beleid betekent een vrij speelveld, maar ook duidelijke regels waar iedereen zich aan moet houden. Deze regels waarover de vaders van de sociale markteconomie het al hadden zijn eenvoudig. Verdienen komt voor verdelen. Staatshulp is altijd hulp bij zelf-

hulp. Geen uitkering zonder tegenprestatie als je kunt presteren. Iedereen krijgt een kans. Niemand blijft achter.

Doorslaggevend is vooral het prestatieprincipe: prestatie moet beloond worden. Als dat niet meer zo is – als managers en bestuurders bijvoorbeeld ondanks mislukkingen reusachtige ontslagvergoedingen krijgen – dan stort de maatschappelijke orde in. Politiek die het principe ‘prestatie moet beloond worden’ volgt, moet vooral de middenstand versterken. Want de middenstand is het hart van de samenleving. De middenstand zorgt voor innovatie, de middenstand zorgt voor de opleiding van honderdduizenden jongeren, de middenstand houdt die miljoenen aan het werk. De middenstand neemt sociale verantwoordelijkheid. Vooral bij familiebedrijven gaat het niet om succes op de korte termijn. Bij familiebedrijven gaat het erom voor de toekomst iets te bereiken en te bewaren. Maar het prestatieprincipe moet ook voor de solidaire sociale staat gelden. Daarom mag iemand die een leven lang gepresteerd heeft en sociale premies heeft betaald, niet na een jaar werkloosheid net zo behandeld worden als iemand die nauwelijks heeft gewerkt.

De sociale staat moet rechtvaardig handelen om weer vertrouwen te bieden. Prestatie moet niet alleen op het materiële vlak beloond worden. Prestatie betekent ook levensprestatie: de prestatie van moeders die hun kinderen opvoeden. De prestatie van vrijwilligers die zich voor het algemeen belang inzetten. De prestatie van een leven lang hard werken, ook voor laagbetaald werk.

We moeten in de economie terugkeren naar de waarden van de eerlijke koopman

Economisch verstand met sociale rechtvaardigheid verbinden – dat is de politiek van de sociale markteconomie. Dat geldt in de crisis meer dan ooit. Dat is de opgave van de politiek, want het gaat om de toekomst

van ons allemaal. En er rust geen zegen op als het devies is: ‘Ik werk voor mijn geld’, maar als het motto luidt: ‘Mijn geld werkt voor mij.’ En er rust ook geen zegen op speculeren op speculaties over speculaties of op beurs-speculanten die de graanprijs zo hoog opdrijven dat de boeren die het verbouwen, het graan niet meer kunnen betalen. ‘Speculatie is ethisch twijfelachtig’ – dat is een krachtige uitspraak. Hij stamt uit het proefschrift van Oswald von Nell-Breuning, een van de knappe koppen van de katholieke sociologie, en is bijna honderd jaar oud. Maar de zin is vandaag de dag nog net zo actueel als toen. Daarom moeten we in de economie terugkeren naar de waarden van de eerlijke koopman – terugkeren naar vlijt, fatsoen en eerlijkheid. Alleen zo kunnen we gesterkt uit de crisis komen.

De toekomst heeft waarden nodig. Dat betekent: we hebben geen

nieuwe visies nodig. Wat we nodig hebben is een herbezinning op onze grondbeginselen, op de grondbeginselen van de sociale markteconomie. En op de grondbeginselen van een christelijke sociale visie. Wie dat doet, krijgt een duidelijke voorstelling van hoe de samenleving van de toekomst eruit kan zien: het is een samenleving waarin mensen van hun werk kunnen leven, niet omdat de staat een minimumloon voorschrijft, maar omdat wij een einde hebben gemaakt aan uitbuiting door bedrijven. Het is een samenleving waarin mensen op leidende posities zitten – niet om geld te verdienen, maar om verantwoordelijkheid te nemen; niet omdat ze naar hun bankrekening kijken, maar omdat ze zich inzetten voor de goede zaak en voor de mensen. Het is een samenleving waarin niet constant iedereen die een probleem heeft, de staat om hulp vraagt, maar eerst vraagt wat hij zelf voor de samenleving en zijn land kan doen. Maar het is ook een samenleving die een sterke staat heeft – een staat die zich niet onder druk laat zetten door belangengroepen, een solidaire sociale staat, die zich aan de basisregels van rechtvaardigheid en solidariteit houdt en zich concentreert op zijn kernopgaven: de bescherming tegen de elementaire risico's van het leven. Meer dan ooit gaat het om een solidaire sociale staat waar mensen op kunnen rekenen als ze in nood geraken.

Iedereen meenemen in de verandering, daar gaat het om. Maar dat kan de staat niet alleen. Daarvoor is een sterke samenleving van burgers nodig. Zonder sterke partijen, kerken, vakbonden en verenigingen kan de samenleving geen vrijheid en zekerheid garanderen. Want deze instellingen zijn de hoekstenen van onze samenleving. We mogen die niet verzwakken. We moeten ze versterken om de markteconomie een toekomst te bieden. We hebben een politiek nodig die zich laat leiden door de joods-christelijke cultuur en de Verlichting en in de beste zin van het woord 'burgerlijk' is. Dat betekent dat zij zich laat leiden door het algemeen belang. En dat betekent vandaag de dag dat sociale afkomst niet doorslaggevend is. Doorslaggevend is het verantwoordelijkheid te nemen en zich in te zetten voor anderen: in de familie, in de gemeente, in verenigingen en ook in de politiek.

DE MORELE WAARDEN VAN DE SOCIALE MARKTECONOMIE

We hebben groei nodig om de demografische veranderingen, de ontwikkeling van de kenniseconomie en de klimaatverandering vorm te kunnen geven. Als we meer willen verdelen moet onze productiviteit stijgen. Dat kan in de geglobaliseerde kenniseconomie alleen door een uitstekend onderwijsstelsel, van de kleuterschool, de beroepsopleiding tot de universiteiten en onderzoeksinstituten. Op de lange termijn moeten we daarom minstens 10 procent van de budgetten zo inrichten dat we meer uitgeven aan onderwijs.

Toch is vooruitgang geen doel op zich. We moeten de moderne logica van het 'steeds meer' en 'steeds sneller' doorbreken. Daarom moeten de principes van de economie niet ook voor de familie en het privéleven gelden. Daarom hebben we ook een nieuwe vorm van onthaasting nodig: meer tijd om na te denken, om met elkaar te praten, meer tijd voor rust en bezinning. We moeten de waarde van de innerlijke rust herontdekken. Want opgejaagde mensen kunnen niet creatief zijn. Onderwijs kan in een menselijk systeem niet in dienst gesteld worden van de markt. Natuurlijk is er een samenhang tussen goed opgeleide mensen en de welvaart van een land. En natuurlijk moet onderwijs ook bijdragen aan onze economische welvaart. Maar dat is niet alles. Scholen en universiteiten hebben hun eigen waarde. Ze stellen eisen, zijn eigenzinnig en hebben hun eigen tradities. Want onderwijs is ook een doel op zich. Daarom mag het onderwijs niet onderworpen worden aan de economie. We moeten het onderwijssysteem zo versterken dat iedereen de kans krijgt om de sociale ladder te beklimmen. Met meer algemene ontwikkeling, met sterkere individuele ondersteuning, meer voorschoolse taalcurricula en met een betere ondersteuning van leerlingen die moeite hebben met 'normale' schoolloopbanen. Dan zorgen we ook voor meer gelijke kansen op de arbeidsmarkt. Een menselijk systeem bestaat dankzij mensen die zich inzetten voor het algemeen belang en het maatschappelijk middenveld. Ik maak me er zorgen over dat mensen de partijen, de vakbonden of de kerken de rug toekeren. Ook zetten steeds minder mensen zich vrijwillig in voor liefdadigheidsverenigingen. Ook hier moet de mentaliteit veranderen, want zonder een sterke samenleving van actieve burgers zal de samenleving uit elkaar vallen.

We moeten terug naar de sociale markteconomie. Dat is de basis van waaruit we de crisis kunnen overwinnen. Het is ook de basis voor een nieuw *wirtschaftswunder*. Maar de sociale markteconomie is meer dan een economisch systeem. Het is een moreel systeem. Het is vooral een belofte voor de toekomst: dat iedereen een kans krijgt. Het is meer dan naast elkaar leven, terwijl iedereen alleen op zijn eigen voordeel uit is. Het is een met elkaar leven waarbij iedereen begrijpt: 'Alleen als iedereen het goed heeft, kan ik het ook goed hebben.'

Vertaling: Frank Braakman, Leiden

Noot

-
- 1 Deze tekst is een verkorte versie van Rüttgers' bijdrage 'Wir schaffen das!' in Jürgen Rüttgers (red.), *Wer zahlt die Zeche? Wege aus der Krise* (pp. 91-102). Essen: Klartext, 2009.

Toekomst Europa vergt consensus Angelsaksisch en Rijnlands model

Wij staan voor een fundamentele keuze in Europa. Willen wij een samenleving gericht op groei en nieuwe mogelijkheden, een maatschappij die grotere inkomensverschillen aanvaardt, maar ook minder uitsluiting? Of willen wij een samenleving die meer is gericht op gelijkshakeling en nivellering, maar ook meer uitsluiting met zich meebrengt? In ons streven naar een rechtvaardige en praktisch goed functionerende Europese samenleving moeten we proberen een menselijke, 'warme' benadering te combineren met efficiency, en individuele, eigen verantwoordelijkheid met gemeenschapsgevoel.

door *Onno Ruding*

De auteur is onder meer oud-minister van Financiën en voorzitter van de raad van toezicht van het Centre for European Policy Studies (CEPS).

DE INTERNE MARKT BLIJFT HET HART VAN DE Europese integratie. Pogingen van lidstaten, vooral in een tijd van financiële crisis en stijgende werkloosheid, om die interne markt of de euro – en de daarmee gepaard gaande discipline – te verzwakken door staatssteun of door beperking van transacties binnen de EU, hebben een kortzichtig nationalistisch, protectionistisch of discriminerend karakter en verzwakken op langere termijn niet alleen de Europese integratie, maar ook groei en werkgelegenheid in de EU. De nieuwe Europese Commissie heeft als haar prioritaire verantwoordelijkheid dergelijke tendensen te bestrijden en ook de nog ontbrekende elementen van die interne markt, vooral in het dienstenverkeer, aan te pakken.

De EU dient ook te streven naar een zwaardere Europese component bij de bestrijding van de financiële crisis: niet voornamelijk nationale maatregelen met mogelijk negatieve effecten op andere lidstaten, maar meer gecoördineerde actie gebaseerd op voorstellen van een actieve Commissie. Dit geldt voor zowel stimulerende maatregelen als exitstrategieën ten aanzien van de banken.

De EU-begroting moet herzien worden: in de volgende meerjarenbegroting vanaf 2014 is een (verdere) verschuiving binnen het totaalbedrag gewenst ten gunste van de 'toekomst', ter bevordering van concurrentiekracht, economische groei en werkgelegenheid: meer uitgaven voor onderzoek, onderwijs, innovatie en infrastructuur. Dat moet gepaard gaan met minder uitgaven van het 'verleden': subsidies voor landbouw en regionale/structurele programma's, vooral in de rijkere lidstaten.

De EU heeft behoefte aan 'meer Europa' op een klein aantal beleidsterreinen waar de huidige, voornamelijk nationale aanpak onvoldoende effectief blijkt te zijn, ten nadele van de Europese burgers: meer gemeenschappelijk EU-beleid inzake vooral energie/klimaatverandering en justitie/binnenlandse zaken: immigratie, asiel, drugs en bestrijding van misdaad en terrorisme. Een effectiever gemeenschappelijk immigratiebeleid is niet alleen nodig voor de interne veiligheid, maar ook voor een beter functionerende arbeidsmarkt: betere aansluiting van de immigrerende werkers (geschoolde respectievelijk ongeschoolde) met de behoeften in de lidstaten (waarbij demografische wijzigingen zoals krimp van de bevolking van belang zijn) en ook betere integratie van legale immigranten.

De huidige financiële crisis confronteert alle lidstaten met het pijnlijke dilemma dat enerzijds herstel van het volume van bankkrediet aan ondernemingen (vooral het mkb) en personen nodig is om de recessie en de werkloosheid te bestrijden, maar dat anderzijds veel banken genoodzaakt zijn prioriteit te geven aan de hoognodige versterking van haar verzwakte balansen door middel van kapitaalverhogingen en vermindering van schulden en activa (*deleveraging*). Dit laatste betekent echter minder kredietverlening.

Het is essentieel voor het behoud van de concurrentiepositie van productie van goederen en diensten in Europa tegenover landen als China, India, en Brazilië, maar ook de VS, dat het bedrijfsleven doorgaat met zijn pogingen die concurrentiekracht te verbeteren op vier essentiële punten: hogere arbeidsproductiviteit per gewerkt uur; meer gewerkte uren (per week en per jaar); hogere pensioenleeftijd en lager loonniveau per uur (vergeleken met concurrenten). Die vier elementen vormen tot op zekere hoogte alternatieven. Verbetering is niet overal tegelijk nodig, maar het gecombineerde effect moet positief zijn: anders nemen de problemen voor groei en werkgelegenheid toe.

Tevens moet worden gestreefd naar verlaging van de last van de sociale premies, die voor zowel werknemers als werkgevers in Europa hoog zijn: zij vormen een bedreiging voor zowel de koopkracht als de concurrentiepositie en werkgelegenheid. De ‘gemakkelijke’ oplossing van hogere bijdragen uit de nationale schatkisten om financiële gaten in de sociale fondsen op te vullen werkt niet op de langere termijn, vanwege de nadelen van toenemende begrotingstekorten en/of belastingverhogingen. De aanpak moet geschieden door beheersing van stijgende uitgaven in de sociale zekerheid en zorg. Het is echter onwaarschijnlijk dat een gemeenschappelijk EU-beleid hier kan helpen: sociaal beleid is immers in hoofdzaak een nationale verantwoordelijkheid.

SOCIAALECONOMISCHE SYSTEMEN

Sinds de ineenstorting van het communisme is ‘het’ kapitalisme het dominante sociaaleconomische systeem geworden. De vraag is echter: welke versie van het kapitalisme? In de traditie van de sociale leer van de katholieke kerk is de encycliek *Centesimus Annus* uit 1991 van paus Johannes Paulus II van groot belang – vooral paragraaf 42, waarin radicale laissez-faire-kapitalistische ideologieën worden verworpen, en waarin de positieve rollen van onderneming, markt en privé-eigendom, naast rechtsstaat, democratie, solidariteit, rechtvaardigheid en menselijke waardigheid, als essentiële en goede elementen worden benadrukt. De term ‘sociale markteconomie’ wordt niet genoemd, maar wel bedoeld. De staat heeft belangrijke taken in de economie (paragraaf 48), maar de encycliek levert kritiek op verregaande staatsbemoeienis in de vorm van voorschriften, subsidies en belastingen. Hier ontspoot de welvaartsstaat in de verzorgingsstaat die bovendien strijdt met het beginsel van de subsidiariteit. Onlangs heeft paus Benedictus XVI in zijn encycliek *Caritas in Veritate* weliswaar frequent naar *Centesimus Annus* verwezen, maar toch een andere toon gezet: vermoedelijk (mede) vanwege de ervaringen met de financiële crisis worden diverse negatieve elementen van ons huidige economisch-sociale model benadrukt.

In (West-)Europa worden levendige debatten gevoerd over het karakter en de passende omvang van de welvaartsstaat, die in de afgelopen decennia is gedegenereerd. Hoewel verscheidene landen, waaronder Nederland, al correcties hebben aangebracht, kampen de meeste landen met excessief hoge financiële lasten op de overheidsbegrotingen die (mede) zijn veroorzaakt door de sociale zekerheid, de zorg en de pensioenen (inclusief AOW). De bezwaarlijke indirecte effecten betreffen de demoraliserende druk op de solidariteit in de samenleving, in de vorm van hoge belastingen en pre-

mies, maar ook de negatieve invloed op het functioneren van de arbeidsmarkt, de creatie van nieuwe banen en de structurele werkloosheid.

FUNDAMENTELE KEUZE

Wij staan voor een fundamentele keuze in Europa. De ene mogelijkheid is prioriteit geven aan flexibiliteit, mededinging, deregulering en werkgelegenheid door middel van het scheppen van additionele banen. Dat is een sociaal beleid, in de zin dat het leidt tot meer werkgelegenheid door vermindering van de rigiditeiten in onze samenleving – vooral op de arbeidsmarkt, het socialezekerheidsstelsel en het belastingstelsel – die de basis vormen voor de hoge structurele werkloosheid. Het alternatief is prioriteit geven aan veiligheid, bescherming, financiële rechten via relatief hoge en langdurige uitkeringen, en voorts sociale cohesie en werkgelegenheid door middel van het behouden van bestaande banen. Dat betekent een rigide arbeidsmarkt en overheidssubsidies om inefficiënte verlieslijdende

*Er moet een verdere
verschuiving komen van
uitkeringen en bijstand
naar werk*

ondernemingen in leven te houden. Ook dat is een sociaal beleid, maar op fundamenteel andere wijze.

Willen wij een samenleving gericht op groei en nieuwe mogelijkheden, een maatschappij die grotere inkomensverschillen aanvaardt, met wellicht minder recht-

vaardigheid (*equity*) maar ook minder uitsluiting (*exclusion*)? Of willen wij een samenleving die meer is gericht op gelijkenschakeling en nivellering, met meer *equity* maar ook meer uitsluiting (structurele werkloosheid, langdurige en kostbare sociale vangnetten)? De ervaring in moderne industriële economieën leert dat op de langere termijn een relatief hoog minimumloon en het ontbreken van prikkels om werk te vinden of zich te (her)scholen, resulteren in een lage participatiegraad in het arbeidsproces en hoge structurele werkloosheid. Hetzelfde effect hebben zware – wettelijke of financiële – obstakels om werknemers te ontslaan: ‘If one cannot fire people, one does not hire people.’ Er moet een verdere verschuiving komen van uitkeringen en bijstand naar werk.

De discussies in Europa gaan dikwijls over de verschillen tussen het sociaaleconomische model in Europa en dat in de VS. De verschillende kapitalistische systemen worden veelal beschreven als het Rijnlandse versus het Angelsaksische model, waarbij het eerste neerkomt op een sociale markteconomie en het tweede dicht bij een vrijemarkteconomie zou zitten. Deze karakteristieken zijn behulpzaam in het analyseren van de voor-

en nadelen. Ik maak echter bezwaar tegen de veelgehoorde stelling dat er één Europees model bestaat. De feiten wijzen anders uit: binnen Europa bestaan er substantiële verschillen. Er is de Britse, de Zuid-Europese, de Scandinavische, de Centraal-Europese variant van het kapitalisme, naast de Rijnlandse, met soms flinke verschillen. Zelfs het Rijnlandse model is niet uniform. Een belangrijk voorbeeld: in Duitsland speelt de Mitbestimmung met 50% werknemersvertegenwoordigers in de Raden van Commissarissen van individuele ondernemingen een grote rol, terwijl in Nederland de SER bij wet een permanent algemeen forum biedt voor tripartiet overleg tussen vakbonden en werkgeversverbonden, samen met leden benoemd door de overheid.

De ideale aanpak zou zijn een soort compromis waarbij de beste elementen van beide modellen worden gecombineerd. In de huidige wereld van globalisering, open economieën en scherpe concurrentie biedt het flexibele Angelsaksische model enige voordelen, maar die moeten worden gecombineerd met essentiële elementen uit continentaal West-Europa, vooral stevige ondersteuningsmechanismen die de overheid verschaft aan degenen die werkelijk in een economisch of sociaal zwakke positie verkeren. Dus een sociaal vangnet dat voldoende hoog, breed en fijnmazig is. Maar tegelijk kritisch zijn over hoge sociale uitkeringen voor degenen die slechts tijdelijk werkloos of ziek zijn of die niet bereid zijn aangeboden werk te accepteren, en streng optreden tegen illegaal verkregen sociale uitkeringen. Er moeten duidelijke voorwaarden worden gesteld op het gebied van (her)scholing, training en aanpassing aan wat mogelijk en beschikbaar is. Europa moet ook de les trekken uit de ervaringen van de laatste veertig jaar, namelijk dat in de huidige (internationale) samenleving problemen met werkgelegenheid niet werkelijk worden opgelost met nationalistische/protectionistische maatregelen en evenmin met dikwijls kunstmatige creatie van banen in de overheidssector of het in stand houden van banen in structureel verlieslijdende ondernemingen.

In ons streven naar een rechtvaardige en praktisch goed functionerende Europese samenleving moeten we proberen een menselijke, 'warme' benadering te combineren met efficiency, en individuele, eigen verantwoordelijkheid met gemeenschapsgevoel. Passende zorg kan worden verstrekt door de overheid en door medeburgers of organisaties in het maatschappelijk middenveld.

Ester Naomi Perquin

Toespraak bij doorstart

We weten wie hij is (zegt hij, hij weet dit zelf ook goed) want in die dagen na de klap, toen hier de boel stond afgezet, rood-wit lint om tijd te winnen, heeft hij met één gebaar de nieuwe status opgevraagd.

De diensten heeft hij uitgeteeld, (deze dingen zegt hij graag:) de werkvloer opgeruimd, het vakjargon vertaald, de winst herzien, het speelgoed weggedaan.

Als er al een wereld heeft bestaan sterker dan deze, valser, begeriger, beter dan waren wij volmaakt onwetend (zegt hij straks), steeds nieuwe koppen aan hetzelfde beest.

Hij ziet er naar uit (hij trekt even aan zijn das, klein moment van ongemak) die wereld te vergeten, leeft toe naar de herinnering, verheugd zich om zichzelf te schamen.

We zijn niet wat we zijn geweest (zegt hij bemoedigend en lacht) maar we zijn hier. Een glanzend merk. We overleven ook onszelf. Herhaal dit elke dag.

Ester Naomi Perquin (1980) is dichter en redacteur van literair tijdschrift *Tirade*. In 2007 debuteerde zij met *Servetten halfstok* bij Uitgeverij Van Oorschot. In 2009 volgde *Namens de ander*. Voor haar werk ontving zij onder meer de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs.

Essay II

Bevrijd het middenveld van Vadertje Albedil

De economische crisis is meer dan alleen een crisis van het kapitalisme. Er is sprake van een nieuwe 'sociale quaestie', om met Abraham Kuyper te spreken. Anders dan in 1891 is nu niet de uitbuiting van de arbeiders het probleem, maar de overheid, die zich als Vadertje Albedil tegenover de samenleving en de maatschappelijke organisaties opstelt. Een nieuwe ordening is geboden, waarin de burgers zelf de verantwoordelijkheid nemen voor de risico's die zij kunnen voorzien. Die zijn nu ten onrechte naar de overheid afgeschoven.

door Jan Jacob van Dijk, Pieter Omtzigt & Hein Pieper

De auteurs zijn lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

WAT NORMALITER ALS EEN ONGELUKSDAG wordt beschouwd leek voor velen een feestdag geworden. Op vrijdag de dertiende november 2009 kondigde het CBS aan dat de economie in het derde kwartaal licht was gegroeid. Na de vreugdevolle tijding van het Duitse planbureau dat de economie daar al voor de tweede maal op rij een positief groeicijfer had laten zien, kon Nederland na vier kwartalen van krimp de recessie van zich afschudden. Het einde van de crisis lijkt daarmee in zicht.

Natuurlijk is het goed als er een einde komt aan de zwarte tunnel van economische krimp, met de daarmee gepaard gaande ellende als werkloosheid en onzekerheid, maar het is onverstandig om weer over te gaan naar *business as usual*. De economische crisis heeft duidelijk gemaakt dat er meer aan de hand is dan een simpele economische vertraging. Dat laatste is slechts de uitkomst van een langer voortwoekerd probleem als gevolg van een verkeerde verantwoordelijkheidsbeleving, oftewel van een crisis in het kapitalistische systeem.

Schreef Francis Fukuyama in 1992 nog *The end of History and the last*

Man, waarin de definitieve overwinning van het kapitalisme op het communisme werd gevierd, nog geen zeventien jaar later blijkt minder dan dertig procent van de wereldbevolking nog vertrouwen te hebben in het huidige kapitalistische stelsel. Werd in 1989 de val van de Muur nog door iedereen gevierd, in 2008 werd de val van Wall Street door mensen betreurd, door enkelen gevierd. Wat is er in de tussentijd gebeurd?

VAN VERZORGINGSSTAAT NAAR VERZEKERINGSMAATSCHAPPIJ

Nederland kent een lange traditie van particulier initiatief. Al in de middeleeuwen ontstonden maatschappelijke organisaties. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden vele nieuwe organisaties opgericht om de zorg te verlenen waar mensen behoefte aan hadden, en in sommige gevallen zelfs om schreeuwden. Het ging dan onder meer om volkshuisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, sociaal-cultureel werk en goede werkomstandigheden. De overheid kon en wilde deze zorg niet verlenen, waarna particulieren, maar vooral kerkelijke instanties, overgingen tot de oprichting van maatschappelijke organisaties. Deze waren slechts gericht op het verlenen van de broodnodige zorg. Zonder enige overheidsbemoediging verrichtten deze organisaties tot aan de jaren zestig hun werkzaamheden. Hierbij kan gedacht worden aan instellingen voor geestelijke gezondheidszorg, ziekenhuizen, scholen, woningbouwverenigingen en omroepen. Vanaf de jaren zeventig kregen veel maatschappelijke organisaties steun van de overheid. Daar werden in het begin geen voorwaarden aan verbonden, maar al snel kwamen maatschappelijke organisaties slechts in aanmerking voor subsidies als ze bepaalde projecten gingen uitvoeren. Niet de mensen die afhankelijk waren van hun dienstverlening bepaalden vanaf dat moment het dienstenpakket, maar de subsidieverstrekker: de overheid. De dienstverleners raakten daardoor steeds meer vervreemd van hun achterban. De oorspronkelijke maatschappelijkmiddenveldorganisaties waren geworden tot uitvoerders van door de overheid vastgestelde maatschappelijke dienstverlening. Als er klachten waren over de kwaliteit van de publieke dienstverlening werd de politiek daarop aangesproken, terwijl vaak particuliere organisaties de dienstverlening verrichtten. Klachten over de vieze toiletten op scholen waren gericht aan de gemeente, of zelfs aan Den Haag, en niet aan het schoolbestuur.

MET DE VOETEN STEMMEN

In de jaren negentig trad een volgende fase aan. Om aan de vele klachten van de burgers tegemoet te komen werd bedacht dat zij meer met hun

voeten zouden moeten kunnen stemmen. Meer keuzevrijheid zou ertoe leiden dat burgers de dienstverlening op maat zouden krijgen. In plaats van ‘aanbodsturing’ moest ‘vraagsturing’ haar intrede doen. Dat zou de band tussen de dienstverlenende instelling en de persoon die ervan afhankelijk was versterken. Na de fase van de onthechting van de achterban trad de fase van de vermarkting van de publieke dienstverlening in. Vanaf dat moment werd gesproken over cliënten, deelnemers, consumenten, transparantie en rationalisering: een terminologie die was overgenomen van het bedrijfsleven en de daar geldende managementtheorieën. Daarmee werd duidelijk dat bijna al deze maatschappelijkmiddenveldorganisaties verstatelijkten, uitvoerders werden van overheidsbeleid en voortaan beter aangeduid konden worden als verleners van publieke diensten dan als maatschappelijk middenveld.

De term maatschappelijk middenveld moeten we daarom reserveren voor andere organisaties, waar de achterban nog wel invloed heeft op het beleid en de dienstverlening van de organisatie. Dat is bij vrijwel alle zojuist beschreven organisaties verdwenen.

Het hiervoor beschreven proces was een sluipend proces, waarin elke volgende stap logisch voortvloeide uit de daarvoor gezette stap. Passend in het beeld van de jaren zestig en zeventig vonden maatschappelijke

*De economische wetenschap
miskent dat relationele aspect
van de economie volledig*

organisaties, burgers en de overheid elkaar in een verhoging van de kwaliteit van de zorgverlening aan de samenleving. Iedereen werd er beter van. De overheid reageerde op een roep uit de samenleving om een grotere rol te vervullen in de pu-

blieke dienstverlening en de kwaliteit daarvan te verhogen. In de ontzui-ling van de samenleving paste de ontwikkeling naar een onthechting van de dienstverleners van de zuilen. Kwaliteit van de dienstverlening moest vooropstaan, de identiteit werd daar ondergeschikt aan gemaakt. Of in de loop van de tijd de kwaliteit van de dienstverlening werkelijk is verhoogd, staat nog te bezien.

Deze opvattingen pasten binnen de ontwikkelingen in de economische wetenschap. De waarde van instituties werd van minder belang geacht, met uitzondering van één institutie: de markt. Het onvolprezen marktmech-anisme, bewierookt in alle uitlatingen en plannen, was bepalend gewor-den voor de organisatie van de samenleving. De markt was de enige plek waar vraag en aanbod tot evenwicht zouden komen. Dat gold niet alleen voor de particuliere sector, maar ook voor de publieke sector. De economi-sche wetenschap leek erop gericht om dat marktmechanisme zo vlekkeloos

mogelijk te laten verlopen. Maar daarmee werd onrecht gedaan aan de essentie van de economische wetenschap. Goederen en diensten bezitten van zichzelf geen waarde. Die waarde komt pas tot uitdrukking in de relatie van de mens tot die goederen en diensten en tot andere mensen. De economische wetenschap miskent dat relationele aspect van de economie volledig.

Ofschoon in de economische wetenschap het vertrouwen in instituties werd verwaarloosd, vertrouwden de burgers en de samenleving vaak blindelings bestaande instituties en mechanismen. Burgers meenden dat er altijd wel instituties zouden zijn die hen zouden behoeden voor al te negatieve gevolgen van misstappen die zij maakten. Er was altijd wel een overheid of een verzekeringsmaatschappij die hen zou ondersteunen. Zelf hoefden zij zich daar minder om te bekommeren: ze konden grotere risico's nemen. Deze risico's werden zo groot dat het grensde aan roekeloosheid: er werd op een onverantwoorde wijze omgegaan met het vertrouwen in instituties. Voor een half procent hogere rente werd gekozen voor een buitenlandse bank, omdat de banken bij een eventueel bankroet het ingelegde spaargeld toch wel zouden vergoeden. Je zou het kunnen vergelijken met de huidige vrachtauto's. De kwaliteit van de remmen en de vering van vrachtauto's is zo goed dat een vrachtwagenchauffeur de oneffenheden in de weg niet meer voelt, niet meer automatisch zijn snelheid aan de weg aanpast, met als gevolg dat hij grote risico's neemt. Te grote risico's, die leiden tot vele aanrijdingen. Zo gedragen de burgers zich ook: er is geen automatische rem meer, want elke risico wordt door een instantie opgevangen.

Maar dat valt tegen. Want het vangnet van alle instituties is niet groot en stevig genoeg om al onze uitspattingen te kunnen opvangen. Dat hebben ze misschien gesuggereerd, maar nimmer gegarandeerd. Het gevolg is dat veel mensen er door schade en schande achter komen dat hun blinde vertrouwen op zijn zachtst gezegd onvoorzichtig was, misschien zelfs wel misplaatst. Daardoor is het vertrouwen in instituties omgeslagen in wantrouwen. De automatische reflex is nu dat de overheid ons moet gaan behoeden voor alle risico's die op ons pad komen. Dat nu zou het verkeerde antwoord zijn. Het zou uiteindelijk leiden tot een samenleving waarin alle verantwoordelijkheid bij de overheid wordt neergelegd en waarin de burgers als verweesde katten in een vreemd pakhuis rondlopen.

Een ander antwoord moet worden gezocht. Daartoe is het goed om gebruik te maken van de analyse van de WRR over de functies van de verzorgingsstaat. Want in wezen praten we nu over een andere inrichting van de verzorgingsstaat. Dat is de uitdaging waar we voor staan.

DE VIJF V'S

De WRR heeft in zijn rapport *De verzorgingsstaat herwogen* beschreven welke functies de verzorgingsstaat herbergt. Er werden vier functies onderscheiden: verzekeren, verzorgen, verheffen en verbinden. In de afgelopen vijftig jaar is de nadruk volledig op de eerste twee terechtgekomen: verzekeren en verzorgen. De verzorgingsstaat, waarin de overheid een steeds dominantere rol vervulde, was verantwoordelijk voor de sociale zekerheid en dwong via wetgeving verzekeringen af voor de andere risico's van de burgers (bijvoorbeeld ziektekosten, wettelijke aansprakelijkheid en de autoverzekering). De verzorgende functie kwam vooral tot uitdrukking via de organisatie van de gezondheidszorg. Ook hier was de overheid dominant. Ofschoon de uitvoering grotendeels werd overgelaten aan het oorspronkelijke maatschappelijke middenveld, versterkte de overheid zijn greep op de uitvoering via de financiering van de zorg en de na te leven kwaliteitseisen. De ruimte voor creativiteit vanuit het particulier initiatief was daarmee tot nagenoeg nul gereduceerd.

De verheffende en verbindende functie waren in vergelijking met de andere twee functies minder ontwikkeld. Dat bracht met zich mee dat de greep van de overheid in deze sectoren, met uitzondering van het onderwijs, verwaarloosbaar is te noemen.

Een belangrijke functie van de verzorgingsstaat, namelijk de voorzorgsfunctie, werd niet benoemd door de WRR. De samenleving en haar burgers kunnen zich verzekeren tegen de gevolgen van allerlei risico's of bewerkstelligen dat mensen goede zorg ontvangen nadat ze in een weinig benijdenswaardige positie zijn terechtgekomen. Maar ze kunnen ook bewerkstelligen dat de samenleving en burgers actie ondernemen met als doel het risico te vermijden, door ervoor te zorgen dat ze het risico niet zullen lopen of zich voldoende weerbaar hebben gemaakt tegen de gevolgen van dat risico.

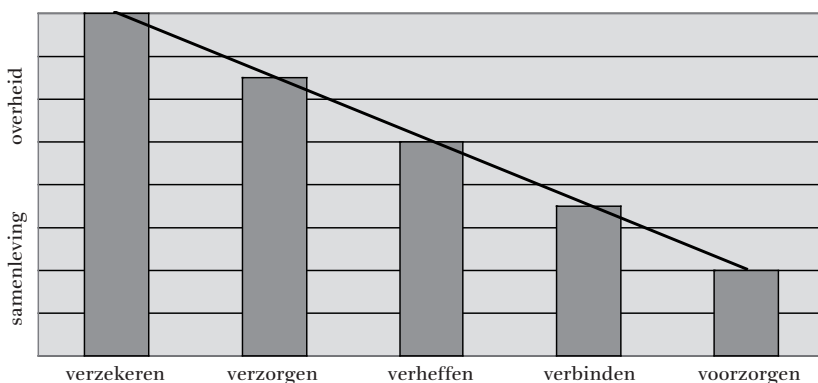
Arbeidsomstandighedenwetgeving is hiervan een voorbeeld. Als een bedrijf zich hieraan houdt, zal het risico op een bedrijfsongeval verminderen. Als een burger gezond eet, zal zijn kans op hart- en vaatziekten afnemen. Sportieve beweging behoort daar ook toe. Daarom zijn sportverenigingen van groot belang. Maar zo kan ook gesteld worden dat levensloopregelingen mensen helpen in het spitsuur van het leven, of dat stimulering van permanent scholen voorkomt dat mensen langdurig werkloos zullen blijven als ze een keer van baan moeten veranderen. En zo zijn er vele voorbeelden te noemen.

Nu kan gesteld worden dat binnen elke door de WRR reeds onderscheiden functie van de verzorgingsstaat er een voorzorgcomponent zit, maar

dat is te simpel. Sportverenigingen leveren naast de sportieve functie ook een andere bijdrage aan de samenleving: de ontwikkeling van het sociaal kapitaal. Een democratische samenleving kan slechts in stand blijven als er een voldoende kracht in de samenleving aanwezig is, die haar onderwijst in het democratisch proces. Maatschappelijke organisaties zijn daarin cruciaal. Daarom willen we aan de vier V's van de WRR een vijfde toevoegen: de verzorgsfunctie.

In navolging van Van de Donk moet onderscheid in het huidige maatschappelijke middenveld worden aangebracht. Sommige organisaties zijn koepels van andere maatschappelijke organisaties (Aedes, de PO-Raad), andere organisaties verlenen directe zorg aan de burgers (ziekenhuizen, scholen en omroepen) en weer andere zijn de woordvoerder van bepaalde maatschappelijke belangen of opvattingen (vakbeweging, Amnesty International en sportverenigingen). De mate van overheidsinvloed hangt samen met sectoren die toevalligerwijs – of juist niet – ook corresponderen met de functies van de verzorgingsstaat. Zo is de rol van de overheid bij de verzorging en verzekering dominant tot allesbepalend te noemen, terwijl bij verheffing (onderwijs) en verbinding (sport) de rol van de overheid als terughoudend tot zelfs afwezig kan worden beschouwd.

ONVERMIJDBARE EN VERMIJDBARE RISICO'S

Figuur 1: *Relatie tussen functies van de verzorgingsstaat en de mate van overheidsinvloed*

Mensen lopen gedurende hun hele leven allerlei risico's. Risico op ziektes, op een natuurramp, op een auto-ongeluk, op werkloosheid, op last hebben van het spitsuur van het leven, op te oud worden om nog te werken – we kunnen de lijst nog veel langer maken. Deze risico's zijn op talloze

manieren in te delen, zoals grote of kleine risico's, risico's met kleine of grote gevolgen, maar ook risico's waarop mensen zich onder normale omstandigheden kunnen voorbereiden en risico's waarop het onmogelijk is je voor te bereiden. In het eerste geval kan gedacht worden aan ouderdom. Iedereen gaat ervan uit dat hij de leeftijd van 67 jaar zal halen, dat hij dan geen betaald werk meer zal verrichten en toch een inkomen moet hebben. Daarvoor hebben de sociale partners het Nederlandse pensioenstelsel opgebouwd. Dat geldt ook voor het spitsuur van het leven, waarvoor de levensloopregeling oorspronkelijk bedoeld was. Zo kan ook iedereen ervan uitgaan dat een afgeronde opleiding op 25-jarige leeftijd onvoldoende zal zijn om zonder extra scholing het pensioen op 67-jarige leeftijd te halen. Mensen kunnen zich voorbereiden op dat risico. De overheid kan het stimuleren, maar in essentie moeten en kunnen burgers deze verantwoordelijkheid zelf op zich nemen. Dat ligt anders bij ziektes, bij natuurrampen of arbeidsongeschiktheid. Over het algemeen overkomt mensen dat. Het zijn onvoorzienbare risico's. Het is logisch dat de invloed van de overheid

op die terreinen groter is dan bij de eerste categorie risico's.

Opvallend in de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat is dat elke discussie zich lijkt te beperken tot de rol van de overheid. Keer op keer wordt haar rol als vertrekpunt gekozen voor de

Een grote betrokkenheid van de overheid zal uiteindelijk de democratische samenleving verzwakken

verantwoordelijkheidsverdeling in de toekomstige verzorgingsstaat. Van dat vertrekpunt willen we afscheid nemen. We kiezen voor een nieuw vertrekpunt: wat hoort in de samenleving thuis? Vele zaken kunnen veel beter worden overgelaten worden aan de samenleving dan aan de overheid. Niet omdat de overheid het kan – dat is ook een belangrijk argument – maar vooral omdat het bij de individuele burgers, dan wel hun zelf gekozen samenwerkingsverbanden thuishoort. Een grote betrokkenheid van de overheid zal uiteindelijk de democratische samenleving eerder verzwakken dan versterken. Het weghalen van de verantwoordelijkheid bij de burgers en deze overdragen aan de overheid, zal tot roekeloosheid van de burger leiden en de samenleving niet doen groeien naar een samenleving met zich verantwoordelijk voelende burgers.

Voor wat betreft de verzorgende en verzekerende functie onderkennen we de dominante rol van de overheid. Niet alleen door haar rechtstreekse betrokkenheid, bijvoorbeeld via wetgeving en organisatie van de sociale zekerheid, maar ook via allerlei garantieregelingen en kwaliteitsbepalingen die eisen stellen aan het functioneren van de particuliere uitvoerders

van het overheidsbeleid. De klachten over de kwaliteit van de publieke dienstverlening zijn hardnekkig en nemen niet af. Het gevoel dat de burgers er voor deze organisaties zijn en niet andersom is een breed gedeelde ervaring. Aangezien de betrokkenheid van de burger via de bestuurlijke weg vrijwel afwezig is en het lastig, zo niet onmogelijk is om deze weer terug te organiseren, zal naar andere wegen gezocht moeten worden om de betrokkenheid van de burger bij deze organisaties te vergroten. Gedacht kan worden aan de instelling van de maatschappelijke onderneming, die via een structuurwijziging zal leiden tot een cultuurverandering. Dat hiermee niet het algehele probleem van het gebrekkig imago van de publieke dienstverlening kan worden weggenomen is duidelijk, maar de komst van de maatschappelijke onderneming helpt wel.

Maar voor de toekomstige functies van de verzorgingsstaat, althans die functies die in de toekomst meer profiel en nadruk zullen moeten krijgen, is de rol van het particulier initiatief van groter belang. Op veel van deze terreinen is de overheid minder dwingend aanwezig. Weliswaar bepaalt de overheid welke zaken minimaal in het onderwijs aan bod moeten komen, maar een burger heeft meer vrijheid in het kiezen van het onderwijs dat bij zijn levenshouding past. De overheid beperkt zich in het onderwijs tot het wat en is zich bewust van haar terughoudende rol bij de manier waarop het onderwijs gegeven moet worden. Bij sport is de rol van de overheid slechts een faciliterende rol, door het beschikbaar stellen van accommodaties.

In navolging van de Amerikaanse socioloog Alexander menen we dat de samenleving een levend mechanisme is dat zichzelf iedere keer weer opnieuw uitvindt. Sommige mechanismen en instituties passen niet meer bij de tijdgeest en sterven af, terwijl nieuwe organisatievormen opkomen. Soms zijn dat informele netwerken, soms zijn het volstrekt nieuwe organisaties. In de samenleving zelf bestaat behoefte aan nieuwe organisaties en organisatievormen. Er dient zich bijvoorbeeld een nieuw vraagstuk aan, waarop bestaande voorzieningen en organisaties geen antwoord hebben. Gedacht kan worden aan de palliatieve zorg, een fenomeen waar ziekenhuizen en verzorgingshuizen zich mee verlegen voelen. Vanuit de samenleving zelf zijn verenigingen opgericht om deze zorg te kunnen bieden. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen: de Thomashuizen, de plaatselijke initiatieven ten behoeve van uitgeprocedeerde asielzoekers, *local exchange trade systems*, maar ook de onderlinge hulp die in buurtgemeenschappen plaatsvindt, zonder enige vorm van gestructureerde organisatievorming. Dergelijke initiatieven spelen in op nieuwe ontwikkelingen, nieuwe zorgbehoeften, waar de samenleving zelf haar verantwoordelijkheid neemt.

Mocht blijken dat na verloop van tijd voor delen van de samenleving structureel onvoldoende oog en zorg is, mag de discussie gestart worden

of deze verantwoordelijkheid alsnog moet worden opgepakt. Daarin kan de overheid een rol spelen.

Maar vooralsnog moeten we lessen trekken uit het verleden: houd de overheid op afstand. De samenleving zelf is vitaal genoeg om nieuwe behoeften aan zorg te bedienen. Hoe groter de rol van de overheid, des te minder betrokkenheid van de samenleving. Om een levende samenleving in stand te houden is een bescheiden rol van de overheid noodzakelijk.

HOE NU VERDER?

Deze economische crisis is meer dan alleen een conjuncturele dip. Er is meer aan de hand, en langzamerhand lijken velen dat te beseffen. Om in kuyperiaanse termen te spreken, hebben we met een ‘sociale quaestie’ te maken. De oorzaak van dit sociale vraagstuk is vooral gelegen in een on-evenwichtige verantwoordelijkheidsverdeling. In tegenstelling tot 1891 gaat het nu niet over een te machtige positie van de patroons tegenover de arbeiders, maar van een bedilligerige overheid tegenover de samenleving. Daarom bepleiten we een ander vertrekpunt van de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat: begin bij de samenleving. Bied haar de ruimte om in te spelen op de zorgbehoefte. De samenleving is daar uitstekend toe in staat, mits ze het vertrouwen krijgt en niet voor de voeten wordt gelopen door de overheid. Ze zal zich vooral richten op de verheffende, verbindende en voorzorgsfunctie van de verzorgingsstaat. Dat past bij een moderne verantwoordelijkheidsverdeling, uitgaande van een gemanicepeerde bevolking die verantwoordelijkheid op veel terreinen wil en kan dragen. Daar hoort een maatschappelijk middenveld bij dat eigendom is van de samenleving en niet beheerd en beheerst wordt door de overheid. Dat is ons nieuwe paradigma, een wenkend paradigma.

*Naar een nieuwe
maatschappelijke ordening*

Een katholiek visitekaartje voor de wereld

In gesprek met Paul van Geest en Herman Kaiser

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur *Christen Democratische Verkenningen*.

Wat heeft de katholieke sociale leer mensen in deze tijd nog te zeggen? De sociale encycliek Caritas in Veritate van paus Benedictus XVI is in het licht van de kredietcrisis actueel. De paus roept op tot het opnieuw 'beschaven' van de economie en een 'nieuwe humanistische synthese'. Een gesprek over honderd jaar katholiek sociaal denken met Augustinus-kenner Paul van Geest en Herman Kaiser, voorzitter van het Christelijk-Sociaal Congres.

Geen vader zal er op het moment zelf bij stilstaan, op zaterdagochtend langs de lijn. Toch is het goed mogelijk dat zijn voetballende zoontje, ravottend op het gras, niet alleen voor zichzelf het grootste plezier beleeft, maar óók bijdraagt aan het *bonum commune*, het algemeen welzijn. Met zijn gevecht om de bal dient hij het minicollectiefje dat zijn elftal vormt, hetgeen ook de iets grotere gemeenschap van zijn voetbalvereniging ten goede komt. Een bloeiend verenigingsleven is op zijn beurt weer van niet te onderschatten belang voor het welzijn van de stedelijke gemeenschap, zoals goed functionerende steden wezenlijk zijn voor het geheel van het land. Zo kan elke gemeen-

schap, hoe klein ook, de kiemcel zijn voor het welbevinden van steeds grotere kringen, het *bonum commune*.

Het zou een zonderlinge vader zijn die zich langs de lijn daadwerkelijk in zulke gedachten verliest. Toch zijn Paul van Geest en Herman Kaiser het erover eens dat de kern van de katholieke sociale leer in dit voorbeeld tot uitdrukking komt.

'In de katholieke leer komt de mens tot zijn recht als deel van het geheel. Je bent niet je eigen oorzaak', zegt Van Geest, redacteur van CDV en hoogleraar patristiek aan de Universiteit van Tilburg en de Vrije Universiteit Amsterdam. Kaiser, voorzitter van het Christelijk Sociaal Congres en burgemeester

FOTO: DIRK HOL

Herman Kaiser (links) en Paul van Geest

van Doetinchem, vult aan: 'De hamvraag is dus niet: *What's in it for me?* Maar: *What's in it for all?* Dus ook niet: *for us*. Maar: *for all*. Heel de mens, al de mensen. Dát is in één zin samengevat de katholieke sociale leer.'

In de formulering 'heel de mens, al de mensen' zit ook een opdracht besloten, voor zowel het individu als de gemeenschap. Een individu noch een gemeenschap is zomaar 'heel'. Aan welke voorwaarden moeten beide voldoen? Dat is een van de onderwerpen van het gesprek met Van Geest en Kaiser over de katholieke sociale leer.

In die leer is de mens geen eenling, maar deelgenoot aan talloze collectiefjes die tezamen het sociale kapitaal van de samenleving vormen, of het nu de voetbalvereniging is, dan wel de school, het bedrijf, het wooncollectief, de kunstenaarsscene, de politieke partij. Het zal duidelijk zijn dat zo'n organisch geheel ook kwetsbaar is voor versto-

ringen, waardoor het ten koste van het algemeen welzijn uit balans raakt. In hun sociale encyclieken geven pausen hun gedachten prijs over de oorzaken van die verstoringen, al sinds paus Leo XIII in 1891 schreef dat de uitbuiting van de arbeider geen van God gewilde orde was, maar groot sociaal onrecht. Diens roemruchte *Rerum Novarum* was de eerste van deze encyclieken, gevolgd door onder meer *Quadragesimo Anno* van Pius XI in 1931, *Populorum Progressio* van Paulus VI in 1967, *Sollicitudo rei socialis* van Johannes Paulus II in 1987 en diens *Centesimus Annus* in 1991.

Met *Caritas in Veritate*, gedateerd op 29 juni 2009, het hoogfeest van Petrus en Paulus, sluit paus Benedictus XVI voorlopig de rij van deze sociale encyclieken. Hoewel Benedictus er al aan schreef vóór de val van de investeringsbank Lehman Brothers in 2008 de kredietcrisis inluide,

is de encycliek in het licht van deze crisis bijzonder actueel. De paus roept op tot het opnieuw 'beschaven' van de economie: 'De economie heeft de ethiek nodig om goed te functioneren. Een ethiek die mensgericht is.' Ook constateert hij dat de rijkdom in de bredere zin van het woord kan lijden onder een onbeschaafde economie: 'Als winst het enige streven wordt, gerealiseerd door on gepaste middelen en zonder het algemeen welzijn als uiteindelijk doel, lopen we het risico de rijkdom te vernietigen en armoede te scheppen.'

De kredietcrisis is in Benedictus' ogen een symptoom van groter onrecht. Niet alleen financiële handelingen van louter speculatieve aard hebben de wereld uit balans gebracht, maar ook de milieucrisis en de staat van rechteloosheid waarin grote massa's emigranten leven. Met het oog op deze onderling verbonden problemen roept hij op tot een 'nieuwe humanistische synthese'.

KAISER 'Met die oproep laat hij zien dat de Heilige Stoel het humanisme niet opeist voor de katholieken. Het humanisme is van alle mensen die willen bijdragen aan het algemeen welzijn en de gerechtigheid. Met dat ruime, antropologische perspectief maakt hij een open dialoog met niet-christenen mogelijk. Dat maakt de nieuwe encycliek actueel en indringend. Er spreekt ook een urgente zorg uit over het lot van armen. De paus laat bovendien zien hoe een platvloerse ethiek in de economie een bedreiging vormt voor de sociale cohesie en de democratie. Dat ontkracht het beeld dat Benedictus XVI een behoudende paus is die de gelovigen weer onder de knoet van een eenduidig leergezag wil brengen. Zijn encycliek is het visitekaartje van de katholieke kerk voor de wereld. Zei jij dat niet ooit, Paul?'

VAN GEEST 'Dat zou kunnen. Ik zou het gezegd kunnen hebben. Zijn voorganger, Johannes Paulus II, was een man die zich

op het wereldtoneel een goede onderhandelingspositie had verworven doordat hij charisma had. Hij bracht grote volksbewegingen op gang, zoals ten tijde van de communistische overheersing in Polen, zijn geboorteland. Ik heb hem in mijn Romeinse studietijd een paar maal ontmoet in het gevolg van anderen en in dat treffen gebeurde er altijd iets met hen. Benedictus is een geleerde, een Augustinuskenner, die in staat is de geloofsleer voor een groot publiek toegankelijk te maken. Bij hem heb ik steeds het idee dat hij zo uit zijn studeerkamer komt en eigenlijk nog aan het denken is over de bladzijde die hij aan het schrijven is. Scherp, bescheiden, innemend. Geen staatsman, maar een kerkvader.'

Wat zijn de waardevolle inzichten in de katholieke sociale leer waar deze encycliek van getuigt? Wat hebben wij eraan in deze tijd, met de problemen van deze tijd?

KAISER 'Er is een nieuwe sociale kwestie, ruim honderd jaar na *Rerum Novarum*, waarin Leo XIII de grondslagen voor de christelijk-sociale leer legde. Aan het einde van de negentiende eeuw ging het over de grootschalige uitbuiting van de arbeiders in het kapitalistische industriële systeem, waartegen het communisme en het socialisme opkwamen. Die bewegingen hadden al vroeg alle kenmerken van een totalitaire dreiging. Zij bedreigden de vrijheid, mede doordat ze de gelijkheid van iedereen nastreefden in plaats van de gelijkwaardigheid. Wat ontbrak was de verbindende waarde van de *fraternité*, de broederschap. In *Rerum Novarum* heeft de paus de broederschap deel van de katholieke traditie gemaakt, zoals Abraham Kuyper en Syb Talma dat ongeveer tezelfdertijd in de protestantse traditie deden.'

In Caritas in Veritate laakt Benedictus opnieuw het gebrek aan broederschap tussen mensen en volken. Hij roept daarom de rijke landen op méér van hun nationaal inkomen aan ontwikkelingshulp te besteden. Op grond van de notie van broederschap is hij ook kritisch over de rechteloosheid van migranten: 'Iedere migrant is een menselijk persoon die als zodanig fundamentele, onvervreembare rechten bezit die door iedereen onder alle omstandigheden moeten worden geëerbiedigd.'

KAISER 'Vandaar dat ik nu met zoveel passie met de laatste encycliek op pad ga. *Caritas in Veritate* biedt precies honderd jaar na de sociale kwestie van toen het intellectuele en spirituele antwoord op de sociale kwestie van nu. Wat is die nieuwe sociale kwestie? Opnieuw is het kapitalistische systeem dominant, nu het alle andere heeft overleefd. Alleen is het nu een soort postindustriële kapitalisme. Onveranderd is dat het ook in dit systeem gaat om de snelste weg naar de grootste rijkdom.'

De paus schrijft dat winst zonder een link met het idee van algemeen welzijn, eerder armoede genereert dan rijkdom en dat het daarom nodig is de economie opnieuw te beschaven.

KAISER 'Het komt erop neer dat mensen opnieuw, net als ten tijde van *Rerum Novarum*, worden gebruikt om zo veel mogelijk geld te creëren. Op zich is winst een neutraal begrip, zegt de encycliek terecht. Als dynamiserende factor van de economie moet winst als iets positiefs worden gezien, mits de bloei van de economie ten goede komt aan iedereen. En dat betekent dat ook een bedrijf oog moet houden voor het *bonum commune*, het algemeen welzijn. Een bedrijf hoort geen flipperkast te zijn waaruit

je zo snel mogelijk, zo veel mogelijk geld trekt. Dan keert het kapitalisme terug naar zijn oervorm. Net als toen is het probleem dat de tegenkrachten, de *countervailing powers*, in de verdrukking zitten. Hier in Noordwest-Europa, meer in het bijzonder het Rijnlandse deel van Europa, hebben we de sociale markteconomie ontwikkeld, waaraan we hier in hoge mate de naoorlogse vrede, welvaart en voorspoed hebben te danken. Vooral christendemocraten met hun christelijk-sociaal denken zijn schatplichtig aan de sociale markteconomie. Die staat nu onder zware druk door de dominante positie van het kapitalisme, waaraan ontwikkelingen als de uitvinding van het internet en de globalisering ook nog eens een turbo-effect hebben gegeven.'

VAN GEEST '*Rerum Novarum* is inderdaad terecht beschouwd als de *Magna Charta* van de katholieke sociale leer. Leo XIII formuleerde hierin geen volledig uitgewerkte doctrine maar wel principes die leidend werden in het katholieke sociale denken, over het vrijemarktdenken, het democratisch staatsbestel en de publieke morele cultuur. Hij was begaan met de arbeidersklasse en sprak over het loon naar werken, over het recht op bezit. Deze paus verwierp uitbuiting van mensen en herinnerde aan de noodzaak van zorg voor degenen die uit de boot dreigen te vallen. In dit verband kende hij aan de overheid en vakbonden een grote rol toe en veroordeelde hij niet alleen een "goddeloos" socialisme dat de hele mens tekortdoet, maar ook een mateloos kapitalisme, om de redenen die Herman net gaf. Hij onderkende dat ook in dit systeem mensen elkaar al snel eerder gaan zien als middel om rijk te worden dan als doel om te leven. Deze gedachten komen in alle volgende sociale encyclieken terug. Het idee van de katholieke weg tussen of boven socialisme of kapitalisme is in al deze encyclieken fundamenteel.'

KAISER ‘Het zou toch ook ondenkbaar zijn geweest dat de kerk in die tijd af en toe naar buiten had gekeken, had gezien dat mensen daar werden uitgekleeed en uitgebuit, en dan had gezegd: nu ja, zo heeft Onze Lieve Heer het gewild.’

VAN GEEST ‘Waarom brak Leo XIII met dat idee? Omdat de mens is geschapen naar het beeld van God. Hij moet zichzelf kunnen ervaren als een zinvolle schakel in een bondgenootschap van mensen, op welk niveau ook, en niet als een deeltje van een productieproces. In *Rerum Novarum* vestigde deze paus ook indirect de aandacht op het grote goed van de matigheid, een van de klassieke deugden. Het is frappant dat hij zijn woorden over de zorg voor de armen vooraf laat gaan door een pleidooi over de noodzaak van een christelijke moraliteit. Die moraliteit voorziet welvaart voor iedereen en probeert ongebreidelde hebzucht in te dammen omdat mensen daardoor “miserabel in overvloed” worden, zo zegt hij letterlijk. In de vrije economie moet iedereen in staat worden gesteld zich geld en goed te verwerven voor de primaire levensbehoeften. De werkende klasse, zegt Leo XIII ook, moet worden behoed voor “wrede mannen van hebzucht” die arbeiders zien als middelen om zelf excessief rijk te worden. Leo lijkt ervan uit te gaan dat onmatigheid kan leiden tot vormen van angst die ontwrichtend werken in een samenleving, om het even of die onmatigheid nu voortkomt uit extreme armoede of uit extreme rijkdom. De een heeft angst om niet voldoende middelen te hebben, de ander om zijn geld te verliezen. Onmatigheid levert dus altijd angst op. Dat is een grondgedachte van *Rerum Novarum* en ook een grondlijn in andere sociale encyclieken.’

‘Johannes Paulus II heeft in 1987, in *Sollicitudo rei socialis* het sociaal darwinisme aan de kaak gesteld, ook omdat dit vergelijkbaar is dat de rijken steeds rijker worden

en de armen armer. Zijn boodschap is dat we de economische en sociale structuren moeten aanpakken die zonde en uitbuiting in de hand werken. Die structuren kunnen zo onbeheersbaar en leidend worden dat ieder individu van goede wil hierdoor toch ten slechte wordt bepaald en er ook niets aan kan veranderen in zijn eentje. Johannes Paulus II zei dat de sociale structuren randvoorwaarden moeten scheppen voor een levensorde waarin ieder mens zichzelf ontdekt als uniek persoon, met een eigen waardigheid. Dat is trouwens ook de grondlijn

.....
Van Geest: ‘We zullen eerst de oorlog in onszelf moeten uitvechten. Dat minimaliseert de kans op oorlog in de buitenwereld’

in *Mit brennender Sorge*, de encycliek tegen het fascisme uit 1937, en in *Non abbiamo bisogno*, gericht tegen Mussolini. Het thema van die encyclieken is niet zozeer het politieke systeem, het productieproces of het marktmechanisme, maar de vraag hoe ieder individu tot zijn recht komt, zijn waardigheid kan ontdekken. Daar is een materiële basis voor nodig en een sociale orde waarin niemand een ander als minderwaardig of als middel ziet.’

‘Wat doet Benedictus nu in *Caritas in Veritate*? Zoals Augustinus gaat hij ervan uit dat goed en kwaad beide in *ons* zitten. We zijn niet alleen maar goed of alleen maar slecht. Maar hoe komt dat? Dat komt omdat we zijn geboren met een dubbele wil. We moeten het goede doen, dat weten we wel, en toch doen we dat niet, of zeker niet altijd. Dat stelt deze paus aan de orde. We zullen eerst de oorlog in onszelf moeten uitvech-

ten. Dat minimaliseert de kans op oorlog in de buitenwereld.’

Verklaart u zich nader.

VAN GEEST ‘Neem *De civitate Dei* van Augustinus. In de zogenaamde vrede-stafel zegt hij dat een mens allereerst lichamenlijk in balans moet zijn. Hij moet zorgen dat hij geen honger heeft, anders is er reden tot agressie en gaat hij rare dingen doen. Ook geestelijk moet hij in evenwicht zijn: dit is hij als hij in staat is zijn instincten te beheersen. Daarvoor is weer nodig dat hij geen honger heeft, anders lukt het niet. Daarnaast moet de mens eerlijk zijn, oftewel zijn denken moet in overeenstemming zijn met zijn handelen. Dat is al beduidend moeilijker als hij zijn instincten niet kan beheersen en honger heeft. Dat hangt allemaal samen.’

‘Dat zijn de drie dimensies van een persoon. Augustinus concludeert dan dat de mens zijn drie dimensies niet in zijn eentje op orde zal krijgen. Hij is een deel van de *familia*, de gemeenschap, die de randvoorwaarden moet creëren opdat deze persoon in deze drie dimensies heel wordt, rond, af. Die heelheid heeft weer positieve effecten op de kleine gemeenschappen om hem heen. Zó ontstaan de kiemcellen voor het *bonum commune*. Die wisselwerking tussen personen en hun gemeenschappen, op basis van een orde van evenwicht en rust, zet zich als een olie-vlek voort, met idealiter als eindresultaat dat de wereld in vrede, in *bona pace* is.’

‘Dat is wat paus Benedictus zo belangrijk vindt. Als je weet dat je deel van de familie bent, van de stad, van de schepping, zal je jezelf en je ambities wat meer kunnen relativeren. Zie jezelf als deel van het geheel, wees blij als het andere mensen in dat geheel goed gaat en wees verdrietig als het hun slecht gaat.’

KAISER ‘In mijn geboortestreek, Zuidoost-Limburg, zag ik dat denken zelfs terug

in de manier waarop het stratenpatroon en de buurten van Heerlen en Kerkrade, het mijnwerkersdorp waar ik ben geboren, zijn opgezet. Kleinschalig en met een heldere, eenvoudige structuur, opdat de mensen zich veilig en geborgen voelen.’

Kan dat niet al te knus en benauwend zijn? Gemeenschappen bestaan ook bij de gratie van het verschil met anderen. Ze kunnen in dat verschil iets zien waardoor die anderen niet deugen. Wilders exploiteert dat idee voor eigen electoraal gewin en dreigt er nog groot mee te worden ook.

KAISER ‘Het kan in de katholieke sociale leer niet zo zijn dat jij het lekker knus hebt in je eigen gemeenschap en om je heen stort de wereld in. Dat is fundamenteel in strijd met onze sociale leer, ook uit het oogpunt van solidariteit en gerechtigheid. Dat is onbestaanbaar.’

‘Het probleem met de integratie van immigranten in Nederland staat volgens mij niet los van de systeemcrisis waarin onze samenleving zich bevindt. Mensen hebben nu al te vaak het gevoel dat ze gevangenzitten in een systeem van te grote, onoverzienbare, uniforme bureaucratische apparaten, waarop ze elke grip missen. Dat begint al op het niveau van gas, water, licht, telefoon, dat soort publieke voorzieningen. Berg je maar als daarmee iets mis is, je krijgt geen levend wezen te pakken. Iedereen heeft er last van. Je bent aan de goden overgeleverd als je iets overkomt wat niet past in het systeem. In die molochs van organisaties voelt niemand zich meer verantwoordelijk voor het geheel. Dat zie je ook op scholen die te groot zijn geworden. Wijs mij op zo’n school een onderwijzer aan die een leerling nog helemaal kent. Dat zal niet vaak lukken.’

‘Dus zo verwonderlijk is het niet als

mensen onzeker, vervreemd of zelfs angstig raken. En als er dan ook steeds meer mensen van buiten om je heen komen wonen, immigranten met een andere cultuur en religieuze levensovertuiging, dan kan het gebeuren dat veel van die angst en onzekerheid op die nieuwkomers wordt geprojecteerd. Dat is het gevaar waarmee we in deze tijd te maken hebben. Dat gevaar is des te groter als de immigranten zelf ontworteld raken en zekerheid zoeken in de pathologie van het fundamentalisme.’

Is herstel van de menselijke maat, de terugkeer van kleinschaligheid dan de oplossing?

KAISER ‘Daarmee kunnen we niet volstaan, hoezeer het ook van belang is dat de kleinschaligheid terugkeert. Het gaat er ook om dat iedereen in zo’n kleinschalig verband zijn verantwoordelijkheden kent en zich bewust is van de verplichtingen die daarmee samengaan, ook ten opzichte van de buitenwereld. Daarom zei ik al dat de hamvraag luidt: *What’s in it for all?* Een kleinschalige school met een beroerde organisatie van de verantwoordelijkheid is ook niet wat we willen. We moeten dus voorzichtig zijn met de gedachte dat het wel goed komt als we het in eigen kring maar lekker klein en lekker soeverein houden. Dat was honderd jaar geleden al wat verkramt. In deze tijd helemaal.’

VAN GEEST ‘Dat leidt tot een onvruchtbaar isolationisme. Soevereiniteit in eigen kring, of een nieuw soort verzuiling kan iets introverts krijgen en meestal onterechte angst voor mensen buiten je eigen kringetje in de hand werken. Dat moet je niet willen nastreven. Wat wel? Dat de intieme levenssfeer waarin jij je dankzij innerlijk evenwicht welbevindt in contact staat met de grotere leefwereld, en vice versa. Het gaat

om die permanente wisselwerking tussen individu en gemeenschappen, van klein naar groot. In die wisselwerking gaat men zich dan welbevinden omdat iedereen ongeveer het *bonum commune* nastreeft.’

KAISER ‘Ik heb hieruit de conclusie getrokken dat we moeten inzetten op een beschavingsoffensief, om de waardigheid en warmte in organisaties terug te krijgen. Ons, christendemocraten, ligt het woord “fatsoen” in de mond bestorven. Ik zou de voorkeur geven aan “beschaving”. Dat is ook waarover de paus spreekt.’

Het ‘beschaven’ van de economie vergt volgens de paus dat we de staat, de markt en de burgerlijke samenleving opnieuw baseren op de idee van solidariteit. Dat betekent, schrijft hij, dat de economie een ethiek nodig heeft die mensgericht is. Hoe ziet zo’n beschavingsoffensief eruit?

VAN GEEST ‘Beschaving is in *Caritas in Veritate* een breder begrip dan een van boven opgelegde gedragscode. Dan ben je al beschaafd als je je aan de regels houdt. Beschaving is meer iets wat je je moet toe-eigenen.

Kaiser: ‘Anders is ethiek niets anders dan de rand van het biljart waar de ballen tegenaan stuiten’

It takes two, three generations to make a perfect gentleman. Dat idee. Het moet je in de vezels gaan zitten en ook het samenleven met anderen bepalen.’

‘Centraal in een christelijk beschavingsoffensief staat dat we alle kennis, kunde en vaardigheden die ons zijn gegeven, niet uitsluitend ten nutte mogen maken aan

onze eigen rijkdom. Dat zou hebzuchtig en hoogmoedig zijn. Benedictus en de kerkvaders hebben ons geleerd dat onze gaven ons zijn toevertrouwd om ze ten goede te laten komen aan de schepping en aan de mensen die aan onze zorgen zijn toevertrouwd. Rentmeesterschap en solidariteit zijn dus van wezenlijke betekenis voor beschaving. Beschaving vereist dat we de wereld als een geschenk van God zien en onszelf als een geschenk aan de wereld.'

KAISER 'Beschaving moet ook doorleefd zijn. Ethiek is niet iets wat je náást de economie zet, als een soort *countervailing power*. Zij moet volledig zijn doorgedrongen in alle geledingen van de economie en ook in de personen die erin fungeren. Anders is ethiek niets anders dan de rand van het biljart waar de ballen tegenaan stuiten.'

Een 'bijkomstigheid', in de woorden van de paus.

KAISER 'Ja, voor de *rebound*, opdat het systeem niet helemaal uit de hand loopt.'

VAN GEEST 'Beschaving heeft niet zozeer met ondergeschiktheid van de economie te maken, als wel met het bewustzijn dat het economisch wezen in jou niet jouw volle identiteit is, jouw persoon. Anders ga je jezelf als mislukt zien als je geen miljonair bent geworden. Daar staat een integraal mensbeeld tegenover. In dat mensbeeld getuigt het van beschaving om een kwetsbaar individu, iemand die ziek, zwak of misselijk is, toch als een volwaardig mens te beschouwen. Paus Benedictus is hierop zeer gespist. Hij redeneert vanuit de *Gesinnungsethik*. Hij wil dat mensen zich bewust zijn van de drijfveren achter hun daden. Zijn die gericht op het *bonum commune*, of op hun zelfverrijking, hun imago, hun ego?'

KAISER 'Deze benadering kun je door-trekken naar allerlei organisaties en be-

drijven, naar ziekenhuizen en scholen.

Een school die consequent is ingericht op basis van de humaniteit en de bijbehorende ethiek, is een andere dan de school die zich baseert op tien geschreven fatsoensnormen. In zo'n school hoeven mensen elkaar niet telkens opnieuw uit te leggen waarvoor ze het ook al weer doen. Dat weten ze uit zichzelf wel zo'n beetje, intuïtief en gevoelsmatig, dankzij de dagelijkse omgeving waarin zij verkeren.'

'Dat moet radicaal, over de hele linie gebeuren, zo'n beschavingsoffensief waarin de ethiek een vanzelfsprekend deel van de organisatie wordt. Bij sommige banken zijn ze daarmee al bezig. De voorzitter van de Raad van Bestuur van Rabobank, Piet Moerland, meent dat banken het niet te ingewikkeld moeten maken en geen dingen moeten doen waarvan ze geen verstand hebben. Houd het eenvoudig en overzichtelijk. Dat is één. Les twee is dat de bank de mensen nabij moet blijven en zich niet mag inkapselen in een capsule. In een bank die beide lessen negeert, ontstaan de ongecontroleerde, anonieme systemen waarop geen bestuurder nog zicht heeft. Daar sluipt het wantrouwen binnen.'

'Dat zien we ook bij de overheid. Den Haag is aan het decentraliseren en ontbureaucratiseren, beweert men, maar dat is schijn. In de vorm van een steeds verder opgetuigd stelsel van toezicht en controle komt Den Haag via de achterdeur driedubbel terug. Het draagt taken niet in vertrouwen maar in wantrouwen aan de lagere overheden over. In zo'n zelfde sfeer vraagt de verpleegkundige aan het bed van de patiënt zich vooral af wat zij moet doen om zich in haar statistiek te verantwoorden. Met ander woorden, de wijze waarop het systeem is georganiseerd, bepaalt mede hoe de verpleegkundige zich opstelt tegenover de patiënt.'

Hoe herkennen we scholen en ziekenhuizen die op basis van dit idee van humaniteit zijn georganiseerd?

KAISER ‘Waarom merk je het verschil? Dat begint al bij de portier. In de vier jaar dat ik consultant ben geweest, kwam ik bij allerlei organisaties, en ik had binnen een kwartier in de gaten of het daar deugde of niet. Waar ligt dat aan? Het schuilt in de kleinste dingen, variërend van de wijze waarop de portier je te woord staat tot de omgang tussen medewerkers. Het heeft te maken met het gedrag en de werkhouding, waaruit blijkt of de mensen geestdrift hebben voor wat hen bezighoudt. Willen deze mensen om vijf uur naar huis om zo snel mogelijk te vergeten waar ze die dag mee bezig zijn geweest, of juist niet? Het heeft ook te maken met de deugden die in praktijk worden gebracht. Een organisatie die op orde is voelt warm aan en ziet er verzorgd uit.’

‘Dat zijn dingen die je niet kunt kwantificeren. Dat zegt ook de titel van de encycliek: *Caritas in Veritate*, liefde in waarheid. Niet alles is meetbaar. De waarheid niet, de liefde niet. Want als iets alleen waar is als het kan worden gemeten, gaat dat ten koste van de liefde, de kernwaarde die als rode draad door de katholieke sociale leer loopt. De paus schrijft dat terecht in *Caritas in Veritate*.’

Hij schrijft dat de ‘aardse stad’, oftewel de wereld, niet alleen vooruit wordt geholpen door betrekkingen op grond van rechten en plichten, maar vooral door relaties die worden getekend door belangeloze vrijgevigheid, barmhartigheid en saamhorigheid. Hoewel onmeetbaar zijn dat onmisbare waarden voor het samenleven van mensen. Toch hoef je daar niet mee aan te komen bij al degenen die iets alleen van waarde achten als het calculeerbaar en efficiënt is.

VAN GEEST ‘In deze tijd ontlenuen velen hun zekerheid aan toetsen en meten. In de encycliek *Fides et ratio* van Johannes Paulus II was kardinaal Ratzinger van invloed. Daarin wordt gezegd dat geloof en rede wel moeten samenhangen. Geloof zonder rede leidt tot ideologie en fundamentalisme. Maar zonder geloof in iets of iemand ligt het gevaar van het relativisme, cynisme en individualisme op de loer. Deze gedachtlijn ligt ook ten grondslag aan *Caritas in Veritate*. De naam *Caritas in Veritate*, liefde in waarheid, is gekozen om duidelijk te maken dat sociale en economische problemen menswaardig kunnen worden opgelost vanuit liefde, die onbaatzuchtigheid veronderstelt. De paus erkent dat de ratio nodig is om goede diagnoses te stellen in bepaalde situaties. Maar, zegt hij, het is in liefde dat we tot de waarheid komen. Nu is liefde voor hem geen sentiment, geen gevoelsdingetje, het is een kenweg. In jouw oordeelsvorming over iemand komt hij meer tot zijn of haar recht als je vriendelijk wilt zijn, vriend wilt zijn of zelfs van iemand kunt houden. Het verschil tussen de ratio en de liefde is bij deze paus wat bij Augustinus het verschil tussen wetenschap en wijsheid was.’

KAISER ‘Een van de wijsheden die mij bijblijft van de encycliek is de volheid van het waarheidsbegrip. De paus geeft ons een medicijn tegen onverschilligheid en cynisme, tegen waarderelativisme en scepticisme, tegen rationalisering. De waarheid wordt smaller in plaats van breder als we haar beperken tot het empirische meten-is-wetensysteem. Dan reduceren we de waarheid tot iets wat je in een *spreadsheet* kunt stoppen. Dat werkt een intellectuele en sociale armoede in de hand.’

Sociale kwesties als wegen naar de toekomst: het verheven belang van modderen¹

Het goede leven moet steeds weer opnieuw worden uitgevonden. Dat vereist de permanente betrokkenheid en inzet van allen bij de samenleving en een radicale herwaardering van de civil sphere en het subsidiariteitsbeginsel. In de prangende sociale kwesties van vandaag openen zich mogelijkheden van goed leven die als gemodder en geploeter onder ons zijn.

door Erik Borgman

De auteur is hoogleraar theologie van de religie, in het bijzonder van het christendom, binnen het departement Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

NA EEN LANGE PERIODE WAARIN WE dachten dat onze maatschappelijke vragen door een juist, rationeel beleid beantwoord konden worden, zien wij ons de laatste tijd geconfronteerd met werkelijke sociale kwesties. Het is onjuist en zelfs gevaarlijk sociale kwesties te behandelen als bestuurlijke vragen, zoals in de politiek voortdurend gebeurt. Het laat de kansen liggen die de situatie van crisis ons biedt en dat is niet alleen 'zonde' in de triviale betekenis die deze term in het alledaags spraakgebruik gekregen heeft. Een sociale kwestie is een aanwijzing over wat ons te doen staat, waar zich vernieuwende toekomst aandient. Deze aanwijzingen negeren betekent mogelijkheden laten liggen die we niet mogen laten liggen, meen ik.

SOCIALE KWESTIES

De aanduiding 'sociale kwestie' kwam op in de eerste helft van de negentiende eeuw in Frankrijk, en duidde op kwesties die cruciaal waren voor de

samenleving, kwesties waarmee de samenleving stond of viel. *De sociale kwestie* werd, zoals bekend, de aanduiding voor de vraag hoe om te gaan met het dreigend uiteenvallen van de samenleving doordat zij de armoede produceerde van een aanzienlijk deel van haar bevolking: het arbeidersvraagstuk. Volgens Abraham Kuyper betekende iets tot een sociale kwestie uitroepen dat men ‘de onhoudbaarheid van de tegenwoordigen toestand’ constateerde en deze niet ‘uit bijkomstige oorzaken’ verklaarde maar uit een ‘fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven’. Het ging bij de armoede van velen en de rijkdom van weinigen volgens hem om zo’n fout in de grondslag van de samenleving: ‘Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof gebogen; en door den rusteloozen prikkel van het brutaalst egoïsme, waggelen, gelijk

de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde.’²

Deze grondslag moest worden gerepareerd en de samenleving tot in zijn fundamenten hersteld. Nu waren er in de negentiende eeuw allerlei pogingen het arbeidersvraag-

Een bevrijdend idee: sociale kwesties laten zich niet zonder meer oplossen

stuk op te vatten als een technische vraag en deze voor eens en voor altijd te beantwoorden. Pogingen die de arbeiders terug wilde brengen onder de bescherming van hun heer, maar ook pogingen die zichzelf zagen als progressief. Het communisme was de ultieme poging de sociale kwestie voor eens en altijd op te lossen. Maar de enige oplossing die werkelijk op succes kon bogen, was de oplossing die toegaf dat de sociale kwestie zich niet zonder meer op *liet* lossen, en die daarom de strijd over de goede samenleving in zekere zin permanent maakte. De democratie, niet als staatsordening, maar als proces van maatschappelijke ordening. Er actief op uit zijn alle leden van de samenleving te laten deelnemen aan het vormgeven van de samenleving van de toekomst, ze daartoe in de gelegenheid stellen en ze helpen zichzelf daarvoor toe te rusten: dat was in feite het antwoord op de sociale kwestie.

CIVIL SPHERE

Bij het 35-jarig bestaan van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in 2007, hield de Franse filosoof Bruno Latour de feestrede. Hierin sloot Latour aan bij de suggestie van de Amerikaanse politieke commentator Walter Lippmann (1889-1974) en de pragmatistische filosoof John Dewey (1859-1952) dat moderne massademocratieën niet een publieke opinie en een publiek domein *hebben*. Publiek domein en

publieke opinie ontstaan steeds opnieuw doordat er zaken publiek en inzet van publiek debat *worden* en *worden gemaakt*.³ Wetenschap en politiek zijn, evenals bijvoorbeeld kunst en religie, volgens Latour verschillende manieren om 'zaken publiek te maken'.⁴ Samenlevingen zijn geen stabiele entiteiten, die vervolgens met problemen worden geconfronteerd die ze wel of niet succesvol weten op te lossen. In de visie van Latour worden samenlevingen uiteindelijk bij elkaar gehouden doordat zij debatteren over wat hun burgers beschouwen als 'matters of concern', als 'kwesties'.⁵ Daarom is politiek niet allereerst of voornamelijk het oplossen van vast gedefinieerde en welomlijnde problemen, al lijkt dit wel de inzet van de dagelijkse debatten die het parlement en de media vullen. Fundamenteel voor de politiek is het zien, het benoemen en het zo mede creëren van kwesties waaromheen de samenleving zich opnieuw kan structureren en definiëren en in dezelfde beweging deze kwesties kan aanpakken.

Nu lijken Europeanen, zoals een commentator van de emotionele staat van de wereld schrijft, sinds het begin van het derde millennium zo veel mogelijk muren te willen optrekken om zich af te schermen van de buitenwereld met 'zijn miljoenen concurrenten, zijn duizenden emigranten, zijn honderden terroristen'.⁶ Deze angst naar de mond praten en zich daarbij nadrukkelijk niet laten gezeggen door de gebruikelijke bestuurlijke geplogenheden, levert op dit moment in vrijwel heel Noordwest-Europa electoraal gewin op. Nederland is daarop geen uitzondering. Deze angst is niet zonder meer een 'kwestie' zoals Latour erover spreekt. Een kwestie veronderstelt volgens hem drie dingen: (1) zicht op en inzicht in wat er aan de hand is, (2) visie op waarom dit belangrijk is met het oog op de actualiteit en de toekomst, en (3) een beeld van de mogelijke en noodzakelijke veranderingen. Anders gezegd: 'kwesties' in de zin van Latour zijn er niet zomaar. 'Kwesties' worden ontdekt en ontstaan doordat er inzichten worden geformuleerd en visies met elkaar gedeeld en geconfronteerd, en doordat in de botsingen die hier het gevolg van zijn nieuwe inzichten ontstaan. Zo opent zich nieuwe toekomst.

Voor deze debatten, deze botsingen en het ontstaan van nieuwe inzichten zijn we aangewezen op wat de Amerikaanse socioloog Jeffrey Alexander *The civil sphere* noemt.⁷ Dat is, vind ik, een betere term dan *civil society* of 'maatschappelijk middenveld', omdat hij de schijn vermijdt dat het gaat om specifieke instituties of organisaties. Spreken over de *civil sphere* maakt duidelijk dat het gaat om een sfeer van spreken en handelen waarin de samenleving zichzelf als beschaafde samenleving vormgeeft en opbouwt, de sfeer waar onze visies op en onze structuren van omgang met de werkelijkheid tot stand komen, waar wij met elkaar botsen en van elkaar leren. Maatschappelijke problemen kunnen misschien worden opgelost door de staat

of de markt, maar ‘kwesties’ in de zin van Latour kunnen alleen geformuleerd worden in de civil sphere. Doel hiervan is: ze omzetten in maatschappelijke problemen die kunnen worden opgelost door de staat of de markt. Kwesties in de zin van Latour, eerder aangeduid als ‘sociale kwesties’, kunnen echter nooit helemaal in maatschappelijke problemen worden vertaald. Het is zaak de markt, de staat en het bestuur te blijven verbinden met en te binden aan de civil sphere en deze sfeer steeds weer te vernieuwen door er degenen bij te betrekken die buiten de boot dreigen te vallen.

SUBSIDIARITEIT

De verhouding tussen staat en markt enerzijds en civil sphere anderzijds is zelf een belangrijke sociale kwestie. Velen voelen zich beknot door overheidsingrijpen en weerloos tegenover het geweld van de mondiale marktwerking. Velen voelen zich uitgesloten van de arena van visies en overtuigingen waar onze collectieve ideeën tot stand komen. Hoe zorgen we ervoor dat te midden van het populisme, dat het belang van de civil sphere ontkent en meent dat het volk per definitie de juiste ideeën heeft, en van degenen die alleen in de macht van overheid of markt geloven omdat zij menen dat mensen niet te vertrouwen zijn, de civil sphere regenereert? Hoe daarbij op een constructieve manier aan te sluiten bij het verlangen en de hoop van ‘mensen van goede wil’? Hierbij kan naar mijn overtuiging het aloude katholieke subsidiariteitsbeginsel ons helpen. Ik kan daar in dit kader niet al te gedetailleerd op ingaan,⁸ maar ik sluit aan bij de vaststelling van paus Johannes XXIII dat het subsidiariteitsbeginsel ten diepste de uitdrukking is van een welbepaalde mensvisie. Negatief gesproken ontkent deze dat mensen ongeordende, in zichzelf gesloten individuen zouden zijn met onderling tegenstrijdige en concurrerende neigingen en behoeften, die slechts van buitenaf en onder dwang tot een geordend verband kunnen worden samengevoegd. Positief gesproken stelt deze visie dat mensen van nature op gemeenschap uit zijn en erop zijn gericht een samenleving op te bouwen en in stand te houden die henzelf en anderen ondersteunt bij het realiseren van goed leven. Zij zijn daarom aanspreekbaar op hun verantwoordelijkheid voor dit *bonum commune*, op hun inzet ervoor en op hun creativiteit bij de vormgeving ervan. Dit leidt tot een visie die de samenleving niet ziet als statisch gegeven, maar als een realiteit die bestaat door zichzelf te scheppen en te herscheppen op basis van de verlangens en de visioenen van mensen en hun vermogen daar iets van te realiseren.

Mensen moeten daarom zo veel mogelijk in staat gesteld worden hun visies en visioenen te ontwikkelen en te realiseren. Hun wordt onrecht aange-

daan indien ze worden beschouwd als elementen die naar believen kunnen worden ingezet om de samenleving op te bouwen volgens een vaststaand, door een beperkte groep ontwikkeld bouwplan. Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft waarop zij gericht zijn en waarvan zij kunnen leven. Hun wordt daarom evenzeer onrecht aangedaan indien zij uitsluitend worden gezien als gebrekkig toegerust, niet in staat bij te dragen aan de opbouw van hun eigen leven en aan die van de samenleving. Hetzelfde geldt indien zij worden beschouwd als potentieel gevaarlijk, te wantrouwen in wat zij zeggen en doen en uitsluitend door de macht van de overheid in het gareel te houden.

Bij het subsidiariteitsbeginsel hoort overigens het inzicht dat samenleving alleen in meervoud bestaat. Thomas van Aquino schreef in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles dat zij vorm krijgt als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen,

*De economie is de vormgeving
van onze onderlinge
afhankelijkheid*

maar dat is in een moderne samenleving een iets te gladde voorstelling van zaken. De harmonie moet gevonden worden in de kakofonie van verschillende muzikale lijnen in verschillende toonsoorten en dat is niet eenvoudig. Maar het moet

gebeuren *in* die kakofonie, niet door de muzikanten eerst tot zwijgen te brengen om ze vervolgens een nieuwe partituur voor te leggen die ze moeten spelen. Veel politiek is nog altijd van deze soort en het is deze politiek die in allerlei opzichten in crisis verkeert.

EEN WAAIER AAN KWESTIES

Alle sociale kwesties waarop onze samenleving op dit moment verder stuit, hebben met deze eerste te maken. Neem als tweede de vormgeving en sturing van de *economie*, die door de *credit crunch* zo duidelijk opnieuw op de agenda is gezet. Vraag is daar niet welke definitieve oplossing ervoor kan zorgen dat er zich nooit meer op deze schaal problemen kunnen voordoen, vraag is hoe wij ervoor zorgen dat duidelijk is en blijft dat economie een sociale praktijk is. Hoe gecompliceerd en indirect ook, de economie is de vormgeving van onze onderlinge afhankelijkheid. Zij is dus geen autonome, in zichzelf gesloten sfeer waar volgens ijzeren wetten de rijkdom geproduceerd wordt die vervolgens sociaal kan worden ingezet. Economie is een manier om samenleving en samenhang te organiseren en zou beoordeeld moeten worden op de mate waarin het lukt de hele samenleving daarin een sturende, meebepalende rol te laten spelen.⁹

Onderwijs als de vorming van mensen tot constructieve, verantwoordelijke en voor deze verantwoordelijkheid toegeruste dragers van de samenleving, is een derde sociale kwestie. Waar vinden we de visies en waar ontwikkelen zich de structuren waarin het onderwijs van de toekomst zich aankondigt? Het antwoord in de lijn van het subsidiariteitsbeginsel is: in de feitelijke praktijk van het onderwijs en de debatten daarover tussen de verschillende belanghebbenden en betrokkenen. Maar wat is in deze debatten in feite aan de orde en hoe wordt wat erin ontdekt wordt productief? Hier is meer onderzoek nodig, en andersoortig onderzoek dat nu doorgaans gedaan wordt naar de effectiviteit van onderwijs.¹⁰

Werk is een vierde sociale kwestie. Waar verschijnt werk voor mensen als een manier de samenleving op te bouwen en vorm te geven, in plaats van als een verplichting waaraan zij zich nu eenmaal moeten onderwerpen om het geld te verdienen dat zij voor hun levensonderhoud nodig hebben? Door het voornemen de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen, heeft het vierde kabinet-Balkenende deze kwestie in feite op de agenda gezet.¹¹ Maar hoe zorgen we ervoor dat het sociale leven niet langer naar het gevoel van veel mensen naast en na het werk moet plaatsvinden en hoe kan het werk zelf weer verschijnen als interactie met andere mensen en de niet-menselijke natuur?¹²

De zorg is een vijfde sociale kwestie. Wat betekent het om zorg – zorg geven evenzeer als zorg ontvangen – te zien als intrinsiek onderdeel van het menselijk leven en als een spil van het menselijk samenleven? Waar in het publieke spreken, dat gedomineerd wordt door de vraag naar de reductie van kosten en de dreiging die de vergrijzing betekent voor de zorgsector, komt dit aspect in zicht? Hoe kunnen we de intuïtie van velen dat mensen leven van en dankzij zorg, een intuïtie die zich uitdrukt in een opmerkelijke mate van praktische zorgzaamheid in de samenleving, productief maken in het publieke debat?¹³

Integratie is een zesde sociale kwestie. Hoe komen we af van de fixatie op het bewaren van een eigen, statisch opgevatte cultuur tegenover nieuwkomers met een even statisch opgevatte andere cultuur? Hoe leren we zowel het ontstaan van tegenstellingen en splitsingen, als het leggen van verbindingen en het opkomen van integrerende visies, zien als integraal onderdeel van de maatschappelijke dynamiek in de moderniteit? Wat betekent dit inzicht voor het concrete beleid ten opzichte van gevestigden en nieuwkomers, ten opzichte van illegale en potentiële migranten? Hoe interpreteren we in dit verband culturele diversiteit en hoe gaan we om met de onvrede van velen die zich door migratie bedreigd, door de dominante visies in samenleving en politiek niet gezien en door de dominante vormen van spreken niet gerepresenteerd voelen?

De *media* en hun impact op de samenleving zijn een zevende sociale kwestie. Hoe geven televisie, radio, het internet en de gedrukte media door journalistiek, educatie en entertainment mede vorm aan de samenleving? Waar bouwen ze samenleving en maatschappelijk verband op en hoe vergroten zij de ruimte die hun hiervoor gegund wordt te midden van de dominante tendensen tot commercialisering en verstatelijking? Waar maken ze zichtbaar en voelbaar dat goed leven in een gemonialiseerde samenleving als de Nederlandse, onder meer betekent: kennis nemen van de situatie waarin dit leven zich afspeelt en voor deze situatie verantwoordelijkheid nemen?

Mondiale verbondenheid is de achtste sociale kwestie. Hoe leven we op een verantwoordelijke manier in een wereld waar alles met alles verbonden is, Noord en Zuid op elkaar aangewezen zijn en tegelijkertijd de machtsverhoudingen en de kansen op goed leven nog altijd schokkend ongelijk zijn verdeeld?¹⁴

Er zijn zeker nog meer sociale kwesties te noemen, maar in mijn opsomming hier is de negende en laatste de *ecologische duurzaamheid*. Naar het aanvoelen van velen is dit meer dan de andere de kwestie waarmee onze toekomst staat of valt. Als wij geen antwoord vinden op de dreigende uitputting van grondstoffen en voortgaande klimaatverandering met zijn vele desastreuze gevolgen, is het einde van ons bestaan als mensheid ingezet – is de boodschap die rondgaat. Het is echter, met volledige erkenning van de ernst van de situatie, wat mij betreft tegelijkertijd zaak te herinneren aan de belofte van Jezus aan het slot van het evangelie volgens Matteus: ‘Zie, ik ben met jullie tot het einde van de wereld’ (Matteus 28:20). Wij zijn ook met deze opgave niet aan onszelf en ons onontkoombare onvermogen overgeleverd. De vraag naar duurzaamheid betekent geen hypotheek op ons streven naar goed leven. Het is een uitnodiging ons verlangen naar goed leven te verdiepen en onze hoop op toekomst te laten transformeren. Er ontstaan ongekend nieuwe toekomstvisioenen als wij, zoals de *cradle to cradle*-beweging ons probeert te leren, wat wij nu beschouwen als afval inderdaad kunnen gaan zien als voedsel.¹⁵ Zo komt aan het licht dat wij inderdaad, zoals de christelijke traditie beweert, leven en kunnen leven vanuit de toekomst die ons steeds opnieuw geschonken wordt.¹⁶

MODDEREN

Zoveel sociale kwesties, terwijl het al zoveel moeite gekost heeft om het arbeidersvraagstuk tot een goed einde te brengen. Het lijkt verpletterend deprimerend. Maar in plaats van sociale kwesties te willen oplossen, moeten we weer zien waar de oplossingen zich in de sociale kwesties aandienen

– dat is in mijn visie de strekking van het subsidiariteitsbeginsel. Het koninkrijk van God is nabij en wat wij meemaken zijn geen aankondigingen van de komende ondergang, maar barensweeën.

Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien

De kerkvader Augustinus (354-430) wijst in één van zijn preken op het verhaal in het Johannes-evangelie waarin wordt verteld hoe Jezus een blinde geneest door op

de grond te spugen en het modderpapje dat zo ontstaat op diens ogen te smeren (Johannes 9:1-8). Modderen kan blijkbaar ogen openen, kan leren zien. Augustinus vergelijkt het speeksel van Jezus dat zich vermengt met het stof van de aarde om samen modder te worden, met het Woord van God dat zich naar christelijke overtuiging heeft verbonden met stof van de aarde en in Jezus Christus onder ons vlees is geworden. Ons zoeken naar wat het goede leven is, waar het aan het licht komt en hoe wij het hoog kunnen houden, neemt vaak de vorm aan van weinig verheffend gemodder. Dit is naar christelijke overtuiging echter niet onze schande, maar onze eer. In het gemodder is God reëel aanwezig en breekt het koninkrijk van God zich baan. Het goede leven begint niet pas als het gemodder voorbij is en het goede leven in zijn zuivere verhevenheid onder ons schittert. Het goede leven is juist onder ons aanwezig als gemodder en geplouter.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van het slothoofdstuk van mijn boek *Overlopen naar de barbaren. Het publieke belang van religie en christendom* (Kampen: Klement, 2009).
- 2 Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891, pp. 25-26.
- 3 Bruno Latour, 'How to Think Like a State', in: *The Thinking State. WRR Lecture 2007*. Den Haag: WRR, 2007, pp. 19-30. Vergelijk Walter Lippmann, *Public opinion*. New York: Free Press, 1997 (1922); Idem, *The phantom public*. New Brunswick/Londen: Transaction, 2009 (1927); John Dewey, *The public and its problems*. Athens: Swallow Press, 2007 (1927); Noortje Marres, 'Issues spark a public into being. A key but often forgotten point of the Lippmann-Dewey debate', in: Bruno Latour en Peter Weibel (red.), *Making things public. Atmospheres of democracy* (pp. 208-217). Cambridge/Londen: MIT Press, 2005.
- 4 Vergelijk Bruno Latour, 'From Realpolitik to Dingpolitik. Or: How to make things public', in: Latour & Weibel 2005, pp. 14-41.
- 5 Bruno Latour, *Reassembling the social. An introduction in actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 87-121.
- 6 Dominique Moïsi, *The geopolitics of emotion. How cultures of fear, humiliation, and hope are reshaping the world*. New York: Doubleday, 2009, p. 96 (Nederlandse vertaling *De geopolitiek van emotie. Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2009).
- 7 Jeffrey C. Alexander, *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- 8 Ik zal de komende jaren onderzoeken naar de actuele betekenis van het katholieke sociale denken, waarvan in mijn visie het subsidiariteitsbeginsel het hart is. Vergelijk mijn *'...want de plaats waarop je staat is heilige grond'. God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008, pp. 69-74; 'Religie en publiek domein – onlosmakelijk verbonden. Pleidooi voor de heruitvinding van het subsidiariteitsbeginsel', in: Hein Pieper (red.), *Opnieuw katholiek* (pp. 29-65). Budel: Damon, 2008; en Borgman 2009, pp. 56-72.
- 9 Opnieuw, dit ligt in de lijn van het katholiek sociaal denken. Vergelijk de recente encycliek van paus Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*; en ook Reinhard Marx, *Das Kapital. Plädoyer für den Menschen*. München: Pattloch, 2008.
- 10 Voor een poging verder te komen bij het zoeken naar antwoorden op deze vragen, zie de brochures van de Katholieke Bond voor het Voortgezet Onderwijs (KBVO), getiteld *Katholieke scholen. Het vertrouwen waard* (2008), *Katholieke scholen. Het vertrouwen organiseren* (2008) en *Katholieke scholen. Het vertrouwen in vakmensen* (2009). Vergelijk ook Aad de Jong/Theo van der Zee, *Inspireren tot participatie. Onderzoek naar inspirerende activiteiten en leraren op katholieke scholen*. Budel: Damon, 2008.
- 11 Zie voor de achtergronden Tjerk de Reus, *De balans van Bovenberg. Economie en geloof in crisistijd*. Kampen: Kok, 2009.
- 12 Zie Frits Mertens en Hein Blommesteijn, *Anders kijken naar werk. Werk als leerschool voor het leven*. Kampen: Ten Have, 2009. Vergelijk voor een poging de discussie in meer omvattende zin te voeren: Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005; en Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 13 Zie met name Andries Baart en Frans Vosman, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*. Den Haag: Lemma, 2008; en Annelies van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*. Kampen: Klement, 2008.
- 14 In deze zin zijn de thema's van wat in de jaren zeventig en tachtig werd aangeduid als 'de missionaire beweging', misschien wel meer dan ooit van belang. Zie René Grotenhuis, *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*. Kampen: Ten Have, 2009.
- 15 Zie William McDonough en Michael Braungart, *Cradle to cradle. Remaking the way we make things*. New York: North Point Press, 2002.
- 16 Voor een poging de christelijke traditie vanuit dit perspectief te begrijpen, zie mijn *Wortelen in vaste grond. Een cultuurtheologisch essay*. Zoetermeer: Meinema, 2009.

Oude tradities bieden nieuw ABC voor het middenveld

Maatschappelijke organisaties raken sluipenderwijs vergiftigd. Nadat de markt of de overheid is binnengedrongen, vervreemden ze van hun eigenlijke taak en trachten ze morele armoede op te vangen met gedragscodes. Het erfgoed van eeuwen biedt ons tien bronwoorden om het maatschappelijk middenveld nieuw leven in te blazen. Daarvoor is het hoog tijd, anders gaat kostbaar sociaal kapitaal verloren.

door *Govert Buijs*

Filosoof en docent sociale en politieke filosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE ANDERE KREDIETCRISIS

Hoewel de wankelende en omvallende banken sinds 2008 de meeste publicitaire deining hebben veroorzaakt en er voor dit verschijnsel zelfs een eigen woord in het leven is geroepen (kredietcrisis), speelt zich sinds enkele jaren nog een andere ‘kredietcrisis’, oftewel vertrouwenscrisis, af. Ook hier gaat het om wankelende en soms omvallende instellingen en ook hier gaat het om grote maatschappelijke gevolgen. Ik doel op de crisis in het fameuze Nederlandse middenveld. In de afgelopen jaren is dat geteisterd door een reeks schandalen en problemen.

Die crisis lijkt nauw samen te hangen met de trend, ingezet in de tweede helft van de jaren zeventig, dat een ‘terugtrekkende overheid’ maatschappelijke organisaties in de richting van de markt duwde. In de loop van de jaren tachtig werd dit ook hoe langer hoe sterker ideologisch gemotiveerd en onderbouwd. De markt, zo heette het, is efficiënter dan de overheid. Dus hoe meer markt, hoe zuiniger het allemaal kan. Ook vond men het marktmodel goed passen bij het beeld van de geïndividualiseerde, calculerende burger, die zelf autonoom zijn keuzes maakt en zijn diensten inkoopt.

Binnen veel middenveldorganisaties, inmiddels soms uitgegroeid tot grootschalige koepels en instellingen, achtte men het nodig voor deze omvormingsoperaties een nieuw type bestuurder in te roepen, de ‘turnaroundmanager’. Het werd zijn taak de organisatie, die nu met labels als ‘stroperig’ en ‘inefficiënt’ geafficheerd werd, om te vormen tot een echte marktorganisatie, ‘mean and lean’, ‘flexible’, in staat om de ‘targets’ te halen. Tegelijkertijd werd er driftig ‘geïnvesteerd’: in fraaie kantoren, in de salarissen van het management, in een batterij locatie- en afdelingsmanagers, submanagers en sub-submanagers, enzovoort.

Dit proces lijkt nu in een crisis terechtgekomen te zijn. Incidenten volgen elkaar vlot op. We staan op de drempel van een fundamentele heroriëntatie op de rol en betekenis van maatschappelijke organisaties, tussen ‘government’ (en ‘government failure’) én ‘market’ (met de te veel verwaarloosde mogelijkheid van ‘market failure’). Zal die heroriëntatie echt op gang komen? Zoals Hillary Clinton in maart 2009 tegen het Europees Parlement zei: ‘Never waste a good crisis.’

DRIE AANDOENINGEN TEGELIJK

Het is even gemakkelijk als verkeerd om direct met het opgeheven vingertje te wijzen op de morele verdorvenheid van individuen als graaiende managers en falende toezichhouders. Zij komen in het volgende ook heus wel aan de beurt, maar een diagnose die zich alleen op hen concentreert, slaat toch snel de plank mis. De middenveldcrisis is tegelijk breder en dieper dan dat. Ik zal hier de middenveldcrisis onder drie gezichtspunten analyseren: een architectonische kritiek, een taalkritiek en ten slotte een morele kritiek.

Structuur

De term ‘architectonische kritiek’ is afkomstig van Abraham Kuiper. Toen hij in 1891 op het eerste Christelijk Sociaal Congres zijn visie op de ‘sociale quaestie’ ten beste gaf, gewaagde hij van ‘twijfel aan de deugdelijkheid van het maatschappelijk gebouw, waarin we wonen’.¹ De architectonische kritiek stelde de vraag aan de orde of de samenleving en allerlei instituties daarbinnen uitsluitend ingericht zijn als kanalen voor private winstmaximalisatie of dat ook andere handelingslogica’s een publieke rol kunnen en dienen te spelen. Dan gaat het dus om de manier waarop de samenleving is ingericht. Niet direct valt dan alle aandacht op de deugdelijkheid of ondeugdelijkheid van individuele mensen, van managers en werknemers, van politici en professionals, maar op de vraag of de samenleving wel zo is ingericht dat mensen die goed willen zijn en goed willen doen, daartoe ook de kans krijgen.

De kleine, globale diagnose die ik in de vorige paragraaf maakte, bevat al de kernelementen van de architectonische analyse: middenveldorganisaties die voortkomen uit particulier initiatief, dan verstatelijken en vervolgens ‘vermarkten’. Wat is hier eigenlijk aan de hand? Hebben deze organisaties misschien ook iets eigens of zijn ze puur speelbal van maatschappelijke ontwikkelingen?

Kuyper verzuimde in de eerdergenoemde rede een andere belangrijke term uit zijn vocabulaire te berde te brengen, die echter wel passend was geweest, namelijk de ‘soevereiniteit in eigen kring’. Dat is de gedachte dat een goede samenleving altijd bestaat uit diverse sferen die elk zelfbewust hun eigen handelingslogica volgen, ten dienste van het geheel. Een samenleving, zeker een moderne samenleving, is een veelvormig geheel, een complex van verschillende sferen met verschillende ‘logica’s’. De rechter die thuis zijn eigen partner verkiest boven alle andere denkbare echtgenoten en zijn eigen kinderen de liefste van de wereld vindt, moet in de rechtszaal de spreekwoordelijke blinddoek op en zonder persoonlijke voorkeuren, ‘zonder aanzien des persoons’, oordelen. En ouders die zonder veel kosten-batenanalyses hun kinderen verzorgen, rekenen zorgvuldig uit welke auto ze bij welke dealer tegen welke prijs zullen gaan kopen, en vragen ongegeneerd of de verkoper niet nog wat extra accessoires erbij kan leveren, wat hen misschien tot een positieve aankoopbeslissing kan doen overhellen (wat in een rechtszaal al snel weer als corruptie zou gelden). Als die ouders consequent op dezelfde calculerende wijze hun kinderen zouden bejegenen, zou het betreffende gezin op niet al te lange termijn een ijspaleis zijn waarin iedereen in z’n eigen hoekje zit te kleumen.

Kortom: de samenleving heeft verschillende sferen met verschillende, op het oog zelfs tegenstrijdige handelingslogica’s. Wat in de ene sfeer immoreel lijkt, is dat in de andere sfeer niet. En wat in de ene sfeer een ‘al te goed is buurmans gek’ oproept, is in de andere sfeer juist precies het passende, het moreel te verwachten gedrag. De kern van goed samenleven is nu, dat men weet in welke sfeer welk gedrag passend is. In een supermarkt rekent men iedere dag weer keurig bij de kassa af wat in het winkelwagentje is beland, maar een verpleeghuis waar iedere avond om 18.00 uur iemand met een pinautomaat langskomt om de die dag geleverde zorgminuten even af te rekenen, stuit ons intuïtief tegen de borst. Waarom eigenlijk? Omdat we diepe, cultureel ingesleten, intuïties hebben over die verschillende handelingslogica’s.

Een veel gebruikte indeling van onderling verschillende handelings-sferen is die van markt, overheid, private sfeer en een vierde sfeer, een tussengebied, dat men wel aanduidt met ‘maatschappelijk middenveld’ of sinds twee decennia ook als *civil society*. De indeling is (te) grofmazig (zorg,

sport, onderwijs en media zitten ineens allemaal in één categorie), maar ze kan in elk geval helpen om – architectonisch – bepaalde problemen in kaart te brengen. De maatschappelijke organisaties, vaak voortkomend uit de private sfeer en daarmee aanvankelijk gestuurd door een semifamiliale logica, moesten zich in de loop van de tijd gaan verhouden tot een politieke logica en vervolgens ook tot een marktlogica. De simpele, maar verstrekkend-kritische vraag is nu: is er eigenlijk wel een eigen handelingslogica voor dit terrein, voor dit ‘middenveld’? En zo ja, wat is dit dan? Het heeft waarschijnlijk iets van doen met ‘publiek’ en met ‘dienstverlening’, maar wat is dat dan? Dit is precies waar een architectonische kritiek inzet met de vraag of die logica nader geformuleerd kan worden en of de organisatievormen dan ook zo zijn dat ze die eigen handelingslogica, als die er is,

inderdaad mogelijk maken of juist frustreren.²

De onduidelijkheid rond de beantwoording van deze vraag heeft oud-wrr-voorzitter Van de Donk ertoe gebracht de (vriendelijke) term ‘domeinonzekerheid’ te introduceren. In een aantal gevallen kan

*Er is een klimaat geschapen
waarin het middenveld een
jachtveld voor prooizoeikers
lijkt te zijn geworden*

men daarnaast ook ronduit – wat onvriendelijker – van ‘domeincynisme’ spreken. Her en der zijn bestuurders aan het roer gekomen die niet langer geloven dat er zo’n eigen logica van maatschappelijke organisaties is of die elke gedachte daaraan achterhaald vinden. Hiermee is een klimaat geschapen waarin het middenveld een jachtveld voor prooizoeikers lijkt te zijn geworden. Om domeincynisme in de kiem te smoren is het nodig de domeinonzekerheid terug te dringen. De huidige crisis dwingt ons daartoe: ‘Never waste a good crisis.’

Taal

De sociale en politieke werkelijkheid wordt in belangrijke mate vormgegeven en gestuurd door onze taal. Als men niet kan spreken of als woorden ontbreken, raakt men of blijft men opgesloten in een beperkte wereld. De genoemde ‘domeinonzekerheid’ wordt in belangrijke mate in stand gehouden door een gebrek aan een adequate domeintaal. Elk domein heeft zijn eigen taal, dat als zoutend zout werkt voor de smaak van het domein. Maar als zout ontbreekt, of zijn smaak verliest, waarmee kan men het dan nog zouten? Het domein verliest dan de eigen smaak, de eigen kwaliteit. Juist bestuurders en raden van toezicht in allerlei maatschappelijke organisaties hadden kennelijk nauwelijks het besef of de moed om hardop te blijven zeggen wat de aard en het doel van hun eigen

organisatie was. Op het oog is er niets simpeler dan dat: toegankelijke financiële dienstverlening, toegankelijke, goede woonvoorzieningen, goede zorg, goed onderwijs. Dat is het eigen ‘domein’, het eigen veld van het middenveld. Maar de taal die nodig is om dit uit te drukken en te concretiseren lijkt verwaaid. In plaats daarvan is een nieuw kwantitatief jargon uitgevonden met woorden als expansie, efficiency, overnamestrategie, meetresultaten en wat niet al.

Deze smakeloosheid voelen mensen intuïtief vaak haarscherp aan. Toen de turnaroundmanager plotseling ging spreken over ‘klanten’ van het verpleeghuis waar de zorgverleners altijd gesproken hadden over ‘bewoners’, ontstond in veel organisaties vervreemding op de werkvloer. En toen dit jargon geleidelijk werd uitgebreid naar ‘targets’ en ‘zorgminuten’ begonnen veel medewerkers in organisaties zich serieus af te vragen waar ze nu eigenlijk in terechtgekomen waren. Ze wilden – basaal – mensen helpen, goed onderwijs geven aan leerlingen, maar moesten nu ineens lijsten gaan bijhouden, doelen realiseren, met rare apparaatjes aan ‘benchmarking’ doen.

De taal waarin dit werd verpakt, werkte mystificerend en daarom vervreemdend. Het klonk alsof het ging om kwaliteit en kwaliteitsbewaking, maar je kon op je klompen aanvoelen dat het er juist om ging het ‘primaire proces’, de handen aan het bed of de leraar voor de klas, uit te kleden met het oog op het optuigen van de organisatie als doel in zichzelf. De taal moest dienen om een verschuiving van doelstellingen te maskeren. Daarmee belandde men in feite in de Newspeak van George Orwells 1984: de werkelijkheid wordt opnieuw gedefinieerd al naar gelang de wind aan de top van de organisatie waait.

Dringend agendapunt is nu derhalve de ontwikkeling van een nieuwe taal die het mogelijk maakt om het eigen karakter van een maatschappelijke organisatie te articuleren. De huidige middenveldcrisis biedt daartoe een hele goede aanleiding. ‘Never waste a good crisis.’

Moraal: deugden

Ten slotte is ook wel degelijk de morele kwaliteit van leidinggevendenden in maatschappelijke organisaties in het geding. In veel sectoren is – onder inspiratie van het New Public Management – een scheiding doorgevoerd tussen bestuur en uitvoering. Dat betekende in de praktijk ook dat managers – van buiten ingehuurd, of uit de sector afkomstig maar nu in een nieuwe rol – hun eigen positie niet langer definieerden als intrinsiek betrokken bij de kerndoelstellingen van de organisatie. Plat gezegd: of men nu hamburgers verkocht of zorgminuten of onderwijsblokken, het sturingsproces is wezenlijk eender, namelijk gericht op een zo groot mogelijke productie in zo kort mogelijke tijd.

Deze ‘externalisering’ van het management infecteerde ook de handelingsmotivatie van een fors aantal managers. Ook die leek meer en meer bepaald door ‘externe waarden’ die niets met de doelstellingen van de eigen organisatie te maken hebben. In casu: de materiële beloning is voor een aantal managers kennelijk belangrijker geworden dan de gelegenheid om iets van de eigen idealen te verwerkelijken of de eigen ervaring en vaardigheden ten dienste te stellen van de publieke zaak – en juist die managers halen dan weer de pers, ten detrimente van vele andere, integere, managers. De meest in het oog lopende exponent hiervan is hoe de ‘bonuscultuur’ uit de financiële sector ook allerlei andere sectoren doortrekt. Deze externalisering doortrekt vervolgens vaak ook de lagere echelons in de organisatie, tot op de werkvloer aan toe: ‘Als zij hun zakken vullen, dan wil ik ook een graantje meepikken.’

De standaardreactie op deze ontwikkelingen en op voorkomende integriteitsincidenten is hoe langer hoe meer: een code! Als men precies vastlegt wat wel en niet mag, heeft men het bijna onfeilbare instrument in handen, waarmee bestuurders kunnen bepalen of zij ‘binnen de regels’ handelen, en waarmee anderen, die hun werk moeten beoordelen, hen ter verantwoording kunnen roepen. Men kan de code erop naslaan en ziedaar, de overtreding kan al dan niet vastgesteld worden.

Echter, het formuleren en functioneren van een code kan juist grensoverschrijvend gedrag stimuleren: wat kan nog net wel? Ook discussies over ‘goed besturen’ kunnen gemakkelijk in de sfeer van de grenzen terechtkomen, in plaats van een discussie te stimuleren over het ‘hart’ van goed besturen en van een goed bestuurder. Over welke ‘deugden’ dienen managers en medewerkers in maatschappelijke organisaties te beschikken? Dat is precies de morele discussie die naar aanleiding van de middenveldcrisis gevoerd moet gaan worden. ‘Never waste a good crisis.’

BUREAUCRATISCH KWAAD

Hoe werken deze drie aandoeningen – domeincynisme, taalvervuiling en externalisering – door in organisaties? Ze vreten geleidelijk in. Het is niet zo dat we in allerlei maatschappelijke organisaties tegenwoordig te maken hebben met perverse individuen die met plezier hulpbehoevende bewoners in pyjama’s laten rondlopen, of onderwijsmanagers die met groot plezier jongeren onkundig houden van elementaire taal- en rekenvaardigheden en hen bewust laten aanmodderen onder de dekmantel van ‘Nieuw Leren’. Evenmin is het zo dat in voormalige maatschappelijke organisaties als banken allemaal lieden rondlopen die mensen met sadistisch plezier een tophypotheek aanpraten. Het ligt veel subtieler. De veronachtzaming

van de drie elementen – domeinbesef, zuivere taal en interne motivatie – vreet geleidelijk in in organisaties, vergiftigt geleidelijk de atmosfeer en

*Het is een zwaar woord, maar
de vernietiging van iets goeds,
kan men moeilijk anders
noemen dan kwaad*

leidt dan, sluipenderwijs, tot de vernietiging van sociaal kapitaal.

Het is een zwaar woord, maar de vernietiging van iets goeds kan men moeilijk anders noemen dan kwaad. Het woord ‘kwaad’ moge in dit verband verbazing wekken. Is dat niet een hele zware term? In 1963

publiceerde de filosofe Hannah Arendt een geruchtmakend verslag over het proces tegen nazimisdadiger Adolf Eichmann, *Eichmann in Jerusalem*.³ Het geruchtmakende zat vooral in de ondertitel, ‘A report on the banality of evil’ (‘Een reportage over de banaliteit van het kwaad’). Hoe kon zij Eichmanns daden als ‘banaal’ typeren? In het voorwoord van haar latere boek *Thinking* blikte ze op het rumoer terug:

‘Tijdens het Eichmann-proces werd ik (...) getroffen door een klaarblijkelijke oppervlakkigheid van de dader, die het onmogelijk maakte om de onbetwistbare slechtheid van zijn daden te herleiden tot een dieper niveau van oorzaken of drijfveren. De daden waren monsterlijk, maar de dader was heel gewoon, alledaags en niet demonisch of monsterachtig. Er was geen spoor van sterke ideologische overtuigingen of specifieke kwaadaardige motieven. Het enige wat opviel in zijn gedrag voor en tijdens het proces was iets puur negatiefs; geen stompzinnigheid, maar gedachteloosheid.’⁴

En daarom: banaliteit. Arendt ontkende niet dat er ook andere vormen van kwaad voorkomen. Maar dit is óók een vorm.

Begrijp me goed: ik wil niet de managers van vandaag met Eichmann vergelijken. Het gaat me erom dat er verschillende vormen van kwaad bestaan. Er is satanisch kwaad, er is banaal kwaad, verbonden met vergeetachtigheid en achteloosheid. Dicht tegen dit laatste aan ligt wat we wellicht bureaucratisch kwaad zouden kunnen noemen. Het is geen kwaad dat iemand bewust als zodanig plant en uitvoert, maar meer iets wat zich sluipenderwijs invreet in het normale gedrag van normale mensen, werkend bij normale organisaties. In willekeurige volgorde noem ik enkele elementen van dit bureaekwaad.

Een eerste element is de gedachte dat de wet en de officiële regels de enige kaders zijn voor het doen en laten. Je hoeft je dus niet echt te oefenen in eigen morele oordeelsvorming, je hoeft geen gehoor te geven aan je morele

intuïties. De bankmedewerkster die zich schuldig voelde nadat ze weer mensen die het echt niet konden betalen een lening had aangesmeerd, kon zich troosten met de gedachte dat ze niets illegaals gedaan had. (Men begrijpt direct dat aanscherping van wetten en regels precies hierom geen soelaas biedt.) Bovendien: anderen doen het toch ook?

Om te helpen bij dit geleidelijke wegdrukken van moraal en moreel besef begint men – tweede element – creatief om te gaan met de taal. Dat kan in organisaties heel gemakkelijk. Je moet immers toch een *corporate identity* ontwikkelen en daarvoor eigen steekwoorden en slagzinnen bedenken. Binnen DSB Bank was Dirk Scheringa zelf zo'n creatieve taalvirtuoos. Uitleenen van geld was volgens hem niet mensen op de pof laten leven, maar hen juist 'helpen om achteraf te sparen'. Waar eeuwenlang in de moraal sparen en lenen als precies tegenovergesteld zijn gepresenteerd, wordt in de creatieve taal van de manager de moraal zachtjes omgebogen. Newspeak: 'Lenen is achteraf sparen.'

Een derde element is de minachting voor het 'primaire proces'. Dit komt uit in en leidt er mede toe dat men als medewerker zo snel mogelijk de directe werkvloer probeert te verlaten om hogerop te komen in de organisatie. Wie nog het uitvoerende werk doet, is een loser. Op afstand van de concrete klant of de concrete bewoner of de concrete leerlingen wordt het allemaal veel makkelijker. De beroemde experimenten van Milgram in de jaren zeventig toonden onder meer aan dat hoe minder men direct geconfronteerd wordt met wat men aanricht, hoe verder men gaat in het toedienen van pijn aan anderen. Dat is het 'Schreibtisch'-karakter van deze vorm van kwaad.

Een vierde element is de opbouw van een wij-gevoel in de organisatie buiten het primaire proces om. Men gaat leuke compensaties organiseren voor de personeelsleden om hen even het werkleed, het beroepszeer, te doen vergeten. Beslissend voor een goede, duurzame organisatie is echter op termijn niet de onderlinge samenhang in de organisatie, maar de vraag of men met elkaar de goede dingen doet en dat besef deelt. Gedeelde kwaliteit is de beste aanjager van wij-gevoel. De 'leuke dingen' komen erbij, maar compenseren niet.

Daarmee stuiten we op een vijfde element: het elimineren van afwijkende geluiden. Geleidelijk – en soortgelijke processen deden zich voor bij ABN Amro en bij Lehman Brothers – kunnen leiders zich gaan omringen met soortgenoten die hetzelfde denken als zij (allemaal CDA'ers in de raad van bestuur en de raad van toezicht bijvoorbeeld). Zo schakelt men de levensnoodzakelijke tegenspraak uit.

Een zesde element is 'blaming the victim', de klant de schuld geven. Hij tekent toch zelf? Hij was er toch zelf bij? Zij vroeg er toch zelf om? Kijk nu

eens hoe dom deze mensen zijn. De sluipende minachting voor hen die buiten staan, en die 'onze' goede handelwijze niet begrijpen.

Een zevende element – in onze imagocultuur een verraderlijk element – is de opbouw van een publiek weldoenersimago. De pr-afdeling draait op

volle toeren, maar blijft het liefst zo ver mogelijk van het primaire proces verwijderd. Het externe imago moet interne problemen compenseren: een fatale, maar verleidelijke strategie. Het merkwaardige effect hiervan is dat mensen die problemen hebben met het bedrijf of de instelling aan zichzelf gaan twijfelen ('het is toch een goed bedrijf?') en ook omstanders twijfelen aan

Zonder een dragend moreel besef wordt een maatschappelijke organisatie kwetsbaar voor de verleiding van het bureaucratische kwaad

hun verhaal. Tot de bom barst en men in de media keihard met de eigen interne discrepanties wordt geconfronteerd.

Kortom: zonder een dragend moreel besef dat serieus functioneert in het centrum van de doelstellingen van een organisatie, wordt men kwetsbaar voor de sluipende verleidingen van het bureaucratische kwaad. En als het dan om op zichzelf genomen aardige mensen gaat, is dat echt een tragedie in de klassieke zin des woords. Zonde ook, van zulke mensen en van zo'n organisatie.

NORMATIEVE PRAKTIJKEN: EEN EENVOUDIG ABC

Hoe kan men dit bureaucratische kwaad in een maatschappelijke organisatie onderkennen en vermijden? Daartoe heeft men minimaal een notie nodig van waar het nu eigenlijk in een dergelijke organisatie om draait: 'Waarvoor deden we het ook alweer?' Deze eenvoudige vraag blijkt het begin te zijn van een remedie voor door bureaucratisch kwaad aangetaste instellingen.

Maar hoe kan men die vraag beantwoorden? En wat betekent dit dan voor de sturing van de organisatie? Nu volgt een simpel ABC, dat hopelijk behulpzaam is bij het zindelijk nadenken over een maatschappelijke organisatie. Het bestaat uit de Activiteitenkern, de Basiscompetenties en de Conditionerende faciliteiten.⁵

A. *Activiteitenkern*. Maatschappelijke organisaties geven vorm aan wat men een 'normatieve praktijk' kan noemen. Dit begrip, geïnspireerd door de ethicus Alasdair MacIntyre, doelt op een door de tijd heen, door

en met meer mensen gevestigd handelingspatroon gericht op het werkelijk maken van bepaalde kwalitatieve waarden.⁶ Zo'n praktijk heeft een bepaalde kern van activiteiten, van handelingen, van interactie, die het eigene van zo'n praktijk uitmaken. In de zorg gaat het dan om 'goede zorg', in het onderwijs om 'goed onderwijs', in een woningcorporatie om 'goede sociale huisvesting'. Natuurlijk moet men dit verder uitwerken, maar dit laat onverlet dat de activiteitenkern altijd bestaat uit een normatief geladen handelingspatroon, dat deze praktijk normatief kwalificeert of typeert.

B. Basiscompetenties. Wie A zegt moet ook B zeggen: om de activiteitenkern te kunnen realiseren zijn er bepaalde essentiële zaken die specifiek nodig zijn voor dit soort activiteiten: zij dragen inhoudelijk de praktijk. Deze basiscompetenties zijn al die eigenschappen en vaardigheden van medewerkers, en soms ook materiële faciliteiten, die direct nodig zijn voor het adequaat vormgeven van de activiteitenkern. Dat kan dus, bijvoorbeeld in het geval van een verpleeghuis, ook de fysieke huisvesting betreffen. De kwaliteit van de woonomgeving behoort hier tot de essentiële competenties van een zorginstelling, omdat 'wonen' een kernbestanddeel is van de verleende dienst. In het geval van bijvoorbeeld een vakbond is de huisvesting alleen een conditionerende faciliteit: bij wijze van spreken kan ook vanuit een krot het vakbewegingswerk nog steeds adequaat gedaan worden. Maar vakbonden zonder puike onderhandelaars, dat kan weer niet. Het gaat hier om het professionele en sociale kapitaal, nodig om de activiteitenkern goed vorm te geven. Zorg voor het management is dat dit in voldoende mate gewaarborgd is.

C. Conditionerende faciliteiten. Wie weet hoe A en B eruit dienen te zien, kan C hierop toesnijden: de conditionerende faciliteiten betreffen een adequaat management, degelijk financieel beheer, adequate huisvesting (in die gevallen waarin dit niet tot de basiscompetenties behoort). Huisvesting is bijvoorbeeld niet adequaat als ze te pompeus is, te mooi, te duur voor het ideële karakter van de organisatie. Er is geen enkele reden te bedenken waarom het Wereld Natuur Fonds een prachtig onder hoogarchitectuur gebouwd kantoor in de bossen van Zeist moet hebben. De wijze waarop veel maatschappelijke organisaties hun centrale faciliteiten zijn gaan optuigen tot een zogenaamd 'representatief' niveau is stuitend en allesbehalve representatief voor hun organisaties.

Bij de conditionerende faciliteiten hoort ook dat er eenvoudige rapportage- en verantwoordingssystemen zijn voor de primaire medewerkers. En als dit niet lukt, is het volstrekt onverantwoord om de bureaucratische last

bij de primaire medewerkers in A over de schutting te gooien, zoals de laatste jaren volop gebeurd is.

Maatschappelijke organisaties zijn organisaties waarin alles erom draait om diegenen die in A, de activiteitenkern, werkzaam zijn, in staat te stellen dat zo goed mogelijk te doen. De werkvloer is het hart van de organisatie. Iedere medewerker, inclusief de hoogste manager (ook al is die keurig extern ingehuurd), weet wat hier speelt, en kan als de eeuwige vraag aan de orde komt ('Waarvoor deden we dit ook alweer?') een adequaat antwoord geven, vanuit persoonlijke ervaring. De manager die niet actief wil participeren in dit primaire proces, wordt door de raad van toezicht per direct de laan uitgestuurd omdat haar of zijn werkhouding niet past bij het karakter van de maatschappelijke organisatie.

EEN NIEUW VOCABULAIRE: TIEN KERNWOORDEN

Om het eigene van maatschappelijke organisaties goed in beeld te krijgen, is een andere taal nodig dan we momenteel beschikbaar hebben. Die nieuwe taal is – wat mij betreft – tegelijk nogal oud. We hoeven het wiel niet uit te vinden. Normatieve praktijken zijn er de eeuwen door geweest. De band met oude tradities kwam ik zelf vooral op het spoor via een aantal Latijnse woorden en om het geheel een beetje consequent te laten zijn, heb ik gewoon maar helemaal voor het Latijn gekozen. Bijkomend voordeel: ik blijf zo een heel eind uit de buurt van allerlei modieus, Engelstalig managementjargon, dat vaak afkomstig is uit en gericht is op de marktsfeer. Ik geef een aantal kernwoorden. Het basisidee hierachter is dat maatschappelijke organisaties als meest wezenlijke opdracht hebben bij te dragen aan publieke menselijke waardigheid, en dat ze dit alleen authentiek kunnen doen als deze opdracht ook de eigen organisatie intern doortrekt.

1. *Sensus societatis*: maatschappelijk besef.

Managers van maatschappelijke organisaties dienen 'maatschappelijk besef' te hebben. Dat is allereerst een besef van onderscheid in de activiteitenkern van verschillende actoren in de samenleving. Concreet: een besef dat een maatschappelijke organisatie anders is dan een marktorganisatie én dan een overheidsorganisatie. Men heeft een eigen rol, een eigen betekenis en men dient die zelfbewust te vervullen, 'soverein in eigen kring'. Tegelijk dient men ook maatschappelijk verantwoording af te leggen over wat men als organisatie beoogt en bereikt: verantwoordelijkheid dragend in eigen kring en verantwoording aflegend in de publieke ruimte.

Dat kan er ook in resulteren dat men ondersteuning zoekt vanuit andere sectoren, zoals overheid of markt (subsidiariteit), maar nooit zal dit

mogen leiden tot een ‘kolonialisering’ van de eigen organisatie vanuit deze andere sectoren.

2. *Missio et promissio*: je laten aanspreken op je opdracht.

Het is interessant te zien dat dit van oudsher religieuze woord nu tot een van de kernwoorden van de organisatieliteratuur is geworden. Geen organisatie kan tegenwoordig nog zonder missie, neergelegd in een missie-statement. Maar wat is een ‘missie’?

Het woord heeft zijn oorsprong in het Nieuwe Testament, waar Jezus zijn discipelen erop uit stuurt om alle volken zijn goede nieuws te vertellen. En op pad gingen ze! Een missie geeft dus zowel iets aan van wat jou drijft, als van wat je wilt bereiken. Daarmee krijgt het als vanzelf ook het karakter van een belofte – aan het publiek, maar ook als medewerkers in de organisatie aan elkaar: hier mag je ons, hier mogen wij elkaar op aanspreken. Het gaat hier om de idealen en waarden die de A-sfeer van de organisatie bepalen.

De *missio* geeft aan welke ‘waarderealiserende’, welke transformatie men beoogt: dat een patiënt zich weer wat beter voelt (zorginstelling), dat de leerling toegerust wordt voor de samenleving (onderwijsinstelling), dat mensen duurzamer consumptiegedrag gaan vertonen (milieuorganisatie), enzovoort.

3. *Communitas/associatio*: iedereen is nodig.

Een organisatie met *sensus societatis*, deze typische ‘common sense’, weet ook dat in Nederland al eeuwenlang een organisatie-model gehanteerd wordt dat men later ‘Rijnlands’ is gaan noemen. Het accent valt hier niet primair op de ‘grote baas’ en zijn verplichtingen jegens de aandeelhouders (shareholders), maar op het bedrijf of de instelling als een gemeenschap van betrokkenen (stakeholders). Dit Rijnlandse model treft men volop aan in de marktsector (hoewel het ook vaak onder druk heeft gestaan). Maar als het daar present is, dient het zeker present te zijn in de maatschappelijke sectoren. Dat betekent onder meer een relativering van de Amerikaanse gedachte dat de ‘grote baas’ de bepalende figuur van de organisatie is (en dan over welhaast goddelijke eigenschappen moet beschikken, à la de zeven van Stephen Covey⁷).

4. *Responsibilitas*: iedereen doet mee.

De instelling als gemeenschap zien van gelijkwaardige participanten betekent ook dat men het aandurfte reële verantwoordelijkheid zo laag mogelijk in de organisatie te leggen. Het subsidiariteitsbeginsel uit de katholieke sociale leer is een krachtig medicijn tegen een hyperactieve top en corre-

laat daaraan een apathische werkvloer. In het christendemocratische gedachtegoed is ‘gespreide verantwoordelijkheid’ een van de uitgangspunten, maar de term ‘gespreid’ kan nog iets te passief blijven klinken. Beter is het de bedoeling van dit beginsel scherper te formuleren door van ‘participerende verantwoordelijkheid’ te spreken. Waarom niet een herwaardering van de corporatie als organisatievorm bijvoorbeeld in de huisvesting?

5. *Vocatio*: bezieling.

Vocatio betekent ‘roeping’. De term komt rechtstreeks uit de christelijke traditie. Mensen konden soms geroepen worden door God om iets te doen wat misschien niet altijd gemakkelijk, in de zin van gerieflijk, was, maar wel betekenis had voor het heil in deze wereld. Dat kon ook gaan betekenen de roeping om geestelijke te worden of het klooster in te gaan. Het is duidelijk dat dit alles te maken had met bezieling: men voelde zich geroepen het directe eigenbelang te overstijgen om zich te wijden aan een hoger doel.

In de tijd van de Reformatie wordt dit begrip niet, zoals soms wel eens gesteld wordt, ‘geseculariseerd’ – juist niet –, maar wordt de reikwijdte ervan uitgebreid. Niet alleen voor het werk als geestelijke, maar ook voor gewoon werk als boer of als arbeider kon men spreken van een goddelijke roeping. Een *vocatio* is niet alleen iets voor een bepaalde groep, maar voor ieder mens. Ieder kan zijn eigen werk beleven als roeping.

Nog steeds kan voor velen in maatschappelijke organisaties, of in vrijwilligerswerk, deze religieuze achtergrond van het begrip voluit meeklinken. Anderen zullen hiervoor andere woorden kiezen: men kan zich geroepen voelen door een bepaalde maatschappelijke nood, of door de behoeften en noden van anderen. Men wil – heel basaal – ‘mensen helpen’. Hoort men dan van formuleringen van de joodse filosoof Levinas over ‘het gelaat van de ander’ dat ‘een appel’ op ons doet, dan heeft men daar vaak direct een klik mee: ‘Zo voel ik dat ook, daarom doe ik dit.’

In een maatschappelijke organisatie dient er – op gepaste wijze – ruimte te zijn om deze ‘roeping’ te bespreken en voor mensen levend te houden. Als zo af en toe de vraag ‘Wat inspireert je om dit werk te doen?’ erkennend en bevestigend aan de orde komt, kunnen mensen er vaak weer tijden tegenaan.⁸

6. *Professio*: bevordering van transparante kwaliteit.

Op de *vocatio*, de roeping voor een beroep, volgt de *professio*: het na een goede opleiding toetreden tot de gemeenschap van beroepsuitoefenaren door middel van het afleggen van een gelofte dat men zich aan de standaarden van het beroep zal houden. Oorspronkelijk werd het woord gebruikt als term voor het afleggen van de intredingsgelofte in een klooster.

Het verschijnsel als zodanig is echter al ouder: al in de klassieke oudheid legden artsen de beroemde eed van Hippocrates af, waarbij zij beloofden altijd het belang van hun patiënten voorop te zullen stellen en al hun krachten in dienst te stellen van het leven van hun patiënten, op geen enkele manier de dood te bevorderen (geen abortussen bijvoorbeeld; dat hoorde niet bij de beroepspraktijk), respect te hebben voor wat men van oudere vakgenoten heeft geleerd, geheimhouding te bewaren, geen seks met patiënten te hebben, enzovoort.

Een professional is – met een dergelijke publieke eed – dus ook volstrekt open over wat mensen van haar of hem kunnen verwachten en waarom men dit of dat doet. Professionaliteit betekent niet een afgesloten bastion vormen waar niemand bij mag. Het betekent juist openstaan over de eigen mogelijkheden én beperkingen, te midden van andere professionals met hún mogelijkheden en beperkingen. Bovendien ontwikkelen professies zich en de professional mag daarom niet het toonbeeld van verstarring worden, maar iemand die zich voortdurend verder bekwaamt, bijleert én afleert.

Omgekeerd mag van de organisatie gevraagd worden dat die zo is ingericht dat professionals hun werk goed kunnen doen.⁹

7. *Socius*: aan de slag voor metgezellen.

In maatschappelijke organisaties is het de laatste jaren mode geworden om te spreken over ‘klanten’. Maar deze term is ongelukkig. In de maatschappelijke sfeer werkt men met en voor gelijkwaardige medemensen, *socii*, metgezellen, met wie men gezamenlijk een gedeelde waarde wil realiseren. Dat neemt uiteraard niet weg dat er in de professionele logica vaak een forse mate van asymmetrie zit. De leraar weet meer dan de leerling, de arts meer dan de patiënt. Die asymmetrie kwam in de oude gilden tot uitdrukking in het begrippenpaar meester-gezel. Maar die asymmetrie in een maatschappelijke organisatie vooronderstelt altijd op een dieper niveau: de relatie van ‘metgezel’, *socius*. Zorgverlening, zorgorganisatie én het managen daarvan worden vanzelf al anders, als men dit elementaire gegeven voor ogen houdt – denk bijvoorbeeld aan de bejegening van een demente verpleeghuisbewoner.

8. *Fiducia*: zorgvuldig omgaan met sociaal kapitaal.

In recente jaren is de term ‘vertrouwen’ opgerukt naar het centrum van de sociale wetenschappen. Wezenlijk voor het functioneren van een organisatie is dat ze het vertrouwen heeft van het publiek. Wezenlijk voor het functioneren van een manager is het vertrouwen van de medewerker. Wezenlijk voor het functioneren van de medewerker is het vertrouwen van de mana-

ger. Dit vooronderstelt binnen een organisatie zowel wederzijds ruimte geven als wederzijdse transparantie, wederzijds kritiek kunnen leveren en wederzijds leren. Het betekent ook dat men geen afrekencultuur institutionaliseert, waarin men hoe langer hoe meer mensen vastnagelt op kwantitatieve ‘targets’ zonder nog een inhoudelijk verband met de kwaliteit van het werk te kunnen leggen. De organisatie doet een appel op de inhoudelijke motivatie van de medewerkers, en vlucht niet in de schijnveiligheid van cijfers en gedragscodes.

9. *Honorarium/honoris causa*: loon is een ereloon.

De beloning van medewerkers in maatschappelijke organisaties kan het beste gezien worden als honorarium, als ereloon. Dat geldt in alle lagen van de organisatie. Er is weinig wat in de afgelopen jaren zo schadelijk is geweest voor maatschappelijke organisaties als bestuurders die salarissen en bonussen ontvingen die in geen verhouding meer stonden tot de honoraria die betaald werden op de werkvloer – toch het primaire proces. Dit ondergraaft ook het morele gezag van de bestuurder binnen de organisatie, dat juist essentieel is om het maatschappelijke karakter van de organisatie vorm te kunnen blijven geven. Ook met de Balkenende-norm dient terughoudend omgegaan te worden. In principe is er voor iedereen in de organisatie een cao-schaal.

10. *Caritas*: bronnen aanboren.

Vaak is de motivatie van mensen in maatschappelijke organisaties de behoefte om ‘goed te doen’. *Caritas*, een oud woord uit de christelijke traditie, drukt dit uit. In wezen gaat het hier echter om een nog veel dieper woord, dat ons wellicht bij de kern van de voorgaande negen woorden brengt. Men kan het omschrijven als ‘het concrete commitment van iemand voor het tot bloei komen van iemand of iets anders’. In de christelijke traditie wordt dit als intermenselijk handelingsperspectief verbonden met een transcendent perspectief. God heeft mensen eerst *caritas* bewezen, liefgehad en als antwoord daarop kunnen mensen zich vanuit die ontvangen overvloed geïnspireerd weten om aan anderen liefde te geven, oftewel zich in te zetten voor de bloei van een ander. De Franse filosoof Paul Ricœur heeft deze motivatiestructuur aangeduid als *do quia mihi datum est* (‘ik geef omdat aan mij gegeven is’). Dit staat dan in contrast met een ander handelingsperspectief, dat zowel in de oudheid als tegenwoordig in de samenleving een grote rol speelt, het *do ut des* (‘ik geef opdat jij geeft’), oftewel de uitruil van wederzijdse belangen.

Als kernwoord van maatschappelijke organisaties drukt het uit dat de organisatie, zowel in haar optreden naar buiten toe als in haar interne ma-

nier van omgaan met medewerkers, gericht is op de bloei van mensen, op een manier die bij ieder van hen passend is.

Dit soort oude bronwoorden kunnen, ook in meer seculiere equivalenten, een belangrijke rol spelen bij de vernieuwing van de motivatie van medewerkers in een organisatie.

POSTSCRIPTUM: MIDDENVELD EN RELIGIE

In het voorgaande is onder meer geput uit een religieuze traditie, de christelijke, die historisch gesproken een dichtbevolkte kraamkamer gebleken is van maatschappelijke initiatieven.¹⁰ Dat is geen toeval. De christelijke traditie heeft door kleinschalige, concrete maatschappelijke initiatieven een ‘middenveld’ gecreëerd tussen enerzijds de wereld zoals die is, en anderzijds de wereld zoals die zou moeten zijn en/of waarvan men hoopt dat die ooit zal komen. De utopische verleiding van de creatie van een nieuwe wereld werd het hoofd geboden door heel concrete initiatieven die het leven voor sommigen een beetje beter, een beetje rechtvaardiger maakten. Bovendien had men, in de vorm van kerken en kloosters, al ervaring met het opzetten en in stand houden van organisaties, en deze ervaring werd, al in de Middeleeuwen, ingezet in de vorming van gilden, broederschappen, zusterschappen, begijnhoven, weeshuizen, armenhuizen en wat niet al. In deze traditie ontwikkelde men dus al vroeg zowel de visie als de organisatorische capaciteit voor wat men vandaag ideële organisaties zou noemen.

Daarbij zat ‘het religieuze’ soms in de A-sfeer, de kern van de activiteiten, soms in de B-sfeer, de basiscompetenties, in dit geval de werkmotivatie, van de organisatie. Uiteraard kan men als overheid geen subsidie geven aan activiteiten waar religie tot de activiteitenkern (de A-sfeer) behoort. Maar als men nu moeilijk doet over organisaties die hun christelijke ‘identiteit’ in de B-sfeer van hun organisatie een duidelijke plaats geven, berooft men zich van veel toewijding en inzet, van veel sociaal kapitaal. De met afstand belangrijkste traditie in onze cultuur als het gaat om sociale zorg, schuift men dan aan de kant. Voor die traditie is dat niet echt een ramp, die overleeft ook wel zonder subsidie. Maar vanuit een oogpunt van goed gebruikmaken van sociaal kapitaal in de samenleving, lijkt dit niet zo verstandig. Vanwege een star-dogmatische én juridisch foutieve interpretatie van de verhouding tussen kerk en staat, berooft men zich van veel inzet. Het is een curieuze ironie dat door de Amsterdammers Majoor Bosshardt tot ‘grootste Amsterdammer aller tijden’ wordt verkozen op hetzelfde moment dat de Amsterdamse gemeenteraad verbiedt dat er ooit in de toekomst nog een nieuwe Majoor Bosshardt op de Amsterdamse Wallen aan de slag zal mogen gaan.

Los van deze kwestie is het voor organisaties, voor medewerkers en leidinggevenden, van belang om ijkpunten te hebben die buiten de dagelijkse eigen dynamiek van het uitvoerende werk liggen. Dat kan een religieuze traditie zijn, waardoor men zich regelmatig intern en publiekelijk laat inspireren én corrigeren. Als men in de eigen geschiedenis van de organisatie bijvoorbeeld een bepaalde verwijzing naar de christelijke traditie aantreft, kan dit heel boeiend worden ingezet voor een dergelijke herijken- de inspiratie. Het is nergens voor nodig om daarvoor weg te lopen, ook in een religieus plurale samenleving en met een religieus pluraal medewerkersbestand. In andere instellingen is men bewust humanistisch. Men kan die inspiratie ook zelf meer vanuit de pluraliteit vormgeven. Wat men hier ook kiest, duidelijk moge zijn dat voor het op een maatschappelijke koers houden van een maatschappelijke organisatie, men voortdurend alle hens aan dek moet hebben: voor het ontwikkelen van domeinbesef, voor het zuiver houden van de taal, en voor de morele integriteit van bestuurders. Actieve levensbeschouwelijke reflectie binnen de organisatie kan voor alle drie aspecten een belangrijke aanjager zijn.

Noten

- 1 Abraham Kuypers, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie. Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*. Amsterdam: Wormser, 1891.
- 2 Vgl. Stijn Verhagen, *Zorglogica's uit balans. Het onbehagen in de thuiszorg nader verklaard*. Utrecht: De Graaff, 2005.
- 3 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. New York, NY: The Viking Press, 1963.
- 4 Hannah Arendt, *The life of the mind I: Thinking*. New York, NY: Harcourt, 1978.
- 5 Geïnspireerd door Henk Jochemsen, Gerrit Glas en Jan Hoogland, 'De normatieve structuur van de medische praktijk', in: Henk Jochemsen en Gerrit Glas (red.), *Verantwoord medisch handelen. Proeve van een christelijke medische ethiek* (pp. 64-99). Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1997.
- 6 Alasdair MacIntyre, *After virtue. A study in moral theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981 (derde editie Londen: Duckworth, 2007).
- 7 Stephen R. Covey, *The seven habits of highly effective people. Restoring the character ethic*. Londen: Simon & Schuster, 1989.
- 8 Vergelijk Annelies van Heijst, *Liefde-werk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, sinds 1852*. Hilversum: Verloren, 2002; en Idem, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement, 2005.
- 9 Vergelijk Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers (red.), *Beroeps-zeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom, 2005; en Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Jos Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 10 Govert Buijs, Paul Dekker en Marc Hooghe (red.), *Civil society. Tussen oud en nieuw*. Amsterdam: Aksant, 2009, pp. 24-27.

De overheid durft ons niet goed te vertrouwen

Aan de basis van maatschappelijke initiatieven staat de overtuiging van mensen dat wat ze doen werkelijk kan bijdragen aan het goede leven voor de gemeenschap. Daarom moet de overheid maatschappelijke organisaties de ruimte bieden. Dat komt de veerkracht en de vitaliteit van de samenleving ten goede. Dat vergt van de organisaties zelf dat zij hun roeping, gefundeerd in een eigen oriëntatie op waarden, trouw zijn. Van de overheid mag worden verwacht dat zij de kracht die in de samenleving zit laat bloeien. De oogst kan dan gevarieerd en waardevol zijn.

door *Hamilcar Knops & Wim van de Donk*

Hamilcar Knops is medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en onderzoeker aan de TU Delft. Wim van de Donk is commissaris van de Koningin in Noord-Brabant en hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg.

HET WAS EEN AARDIG IDEE: de canon van de Nederlandse geschiedenis. Meteen na publicatie ontstond al discussie over de selectie die gemaakt was. Dat is niet verbazingwekkend. We hebben in de samenleving immers verschillende visies op wat belangrijk is in onze geschiedenis. Dat hoort ook zo. Mensen dragen verschillende ervaringen met zich mee en hebben uiteenlopende visies, overtuigingen en ambities. Ook over de invulling van het onderwijs. Bijvoorbeeld over de geschiedenis canon: hoe moeten we daarmee omgaan op (onze) school?

Maar het debat gaat verder. Welke visies bestaan er over 'goed onderwijs' en hoe organiseren we dat die een plek krijgen in ons onderwijsbestel? Dat zijn vragen die nog steeds vele mensen raken, zoals blijkt uit de discussies die nu plaatsvinden op de website De Onderwijsagenda.¹ Ook

in het verleden heeft het mensen in beweging gebracht. Niet alleen om bij te dragen aan het *debat* over goed onderwijs, maar ook om samen met anderen vanuit een visie op wat goed onderwijs is, daadwerkelijk *vorm* te geven aan zulk onderwijs door scholen op te richten of nieuwe schooltypen te ontwikkelen. En op die scholen gaat het ‘gesprek’ tussen leraren, ouders, leerlingen, schoolbesturen en andere betrokkenen over de invulling van het onderwijs nog elke dag door.

Het onderwijs is een van de vele gebieden waar de kracht die in de samenleving zit, zich via het maatschappelijk initiatief heeft kunnen ontplooiën. Aan de basis staat de overtuiging van mensen dat wat ze doen of naar voren brengen, werkelijk kan bijdragen aan het goede leven voor de gemeenschap. Dat engagement doet mensen met anderen verbanden aangaan en maatschappelijke activiteiten ontplooiën. Op die manier zijn vanuit de samenleving bijvoorbeeld zorginstellingen opgebouwd, sportclubs en -bonden opgericht, organiseren de carnavalsverenigingen het carnavalsfeest, en zijn natuurorganisaties ontstaan die zich inzetten voor het behoud van ons natuurschoon. Al deze activiteiten en de verbanden waarbinnen ze plaatsvinden, bieden mensen een mogelijkheid om betekenis te geven aan hun leven en uitdrukking te geven aan de waarden die voor hen van belang zijn. Dat hoort wezenlijk bij ons mens-zijn. En daarbij zijn goed functionerende maatschappelijke organisaties onontbeerlijk. De christendemocratie heeft dan ook steeds gewezen op het belang van dat ‘maatschappelijk middenveld’.

Toch worden er steeds meer vragen gesteld over het functioneren van maatschappelijke organisaties. Zijn de salarissen van de topmensen van sommige woningcorporaties, zorginstellingen of goededoelenorganisaties niet te hoog, is de schaal van sommige organisaties niet te groot geworden en de ruimte voor de uitvoerders niet te klein?² Deze maatschappelijke bezorgdheid laat allereerst zien dat in de gemeenschappen rond de betreffende maatschappelijke organisaties en in de samenleving als geheel duidelijke (maar waarschijnlijk ook: verschillende) opvattingen bestaan over hoe die organisaties zouden moeten functioneren. Dat is verheugend. Toch is het misschien ook zo dat sommige maatschappelijke organisaties het zicht op hun eigenlijke bedoeling en waarden wat kwijtgeraakt zijn, bijvoorbeeld doordat ze zich te veel op de markt of de staat richten of hun inbedding in de gemeenschap hebben verwaarloosd. Van de andere kant staat de positie van maatschappelijke organisaties ook onder druk doordat er veel onhelderheid bestaat over de rol van maatschappelijke organisaties enerzijds en die van de overheid anderzijds. Deze onduidelijkheid is uiteindelijk nadelig voor allebei. In deze omstandigheden dringt zich de vraag op hoe de kracht van de samenleving dan wél zo goed mogelijk tot

ontplooiing kan komen, zodat de maatschappelijke organisaties (weer) – letterlijk en figuurlijk – het verschil kunnen maken.

HET VERSCHIL KUNNEN MAKEN

Wie de maatschappij beschouwt, kan er niet omheen dat het uiteindelijk gaat om *mensen* die samen vorm geven aan (de) samenleving. Mensen, die van nature verbonden zijn met anderen, bijvoorbeeld binnen het gezin, de familie, de buurt, de kerk, de school of het werk. Aan de basis van de samenleving staan personen die geroepen zijn om in vrijheid en verantwoordelijkheid vorm te geven aan hun leven. Mensen werken aan dat ‘goede leven’. Kinderen worden opgevoed binnen een gezin. Onderwijs wordt gegeven en georganiseerd. Mensen starten bedrijven, bewerken land, drijven handel. In de vrije tijd zoeken mensen mensen elkaar op om gezamenlijk activitei-

In een samenleving ‘van onderop’ kunnen mensen vanuit hun eigen overtuiging en waarden vorm geven aan het leven met anderen

ten te ontplooiën, zoals sport. Huisvesting wordt gebouwd, zorg wordt verleend, kranten worden gemaakt, enzovoort. Allemaal belangrijke activiteiten die gegrondvest zijn in het particulier initiatief.

Vanuit uiteenlopende posities en gezichtspunten zoeken mensen zo samen met anderen naar het *bonum commune*, datgene wat zij

gemeenschappelijk als het ‘goede leven’ beschouwen. Dat leidt tot allerlei maatschappelijke activiteiten en organisaties. In zo’n samenleving ‘van onderop’ kunnen mensen vanuit hun eigen overtuiging en waarden vorm geven aan samenleven, wat zich vertaalt in een veelkleurigheid van organisaties. Dit laat zien dat mensen de dominerende opvattingen en waarden niet zozeer ondergaan, maar deze ook ‘voortbrengen’ in hun maatschappelijke activiteit.³ De betreffende waarden komen van binnenuit, ze zitten in de institutie. Het gaat dan *niet* om (enkel) het volgen van regels die van buitenaf opgelegd zijn, maar die niet beleefd worden.⁴ Deze mogelijkheid om in de maatschappelijke organisaties de waarden van de betreffende gemeenschap uit te drukken, is een grote waarde van zulke organisaties en een belangrijke legitimatie ervan.

Essentieel voor de maatschappelijke organisaties is dat ze zich richten op een bepaald maatschappelijk doel, een maatschappelijk belang zoals de betrokkenen dat hebben vormgegeven. Zo richten scholen zich op goed onderwijs voor hun leerlingen, en woningcorporaties op goede huisvesting voor hun doelgroep. Kerngegeven daarbij is dat over de vraag wat

precies dat ‘goede onderwijs’ is, verschil van inzicht en uitgangspunt mag blijven bestaan: verschillen die niet (allemaal) met een zogenaamd ‘neutraal’ kwaliteitsbeleid kunnen worden toegedekt. Het gaat immers vaak om dienstverlening die een wezenlijk relationeel karakter heeft, en waardeoriëntaties die hun doorwerking hebben in de manier waarop de dienstverlening wordt gepresenteerd. Beide gegevens vragen om een zekere vorm van participatie van de gemeenschap waarbinnen de dienstverlening geschiedt.⁵ Het waardegeoriënteerde karakter verklaart ook waarom maatschappelijke dienstverlening – ook als er duidelijk publiek belang mee gemoeid is – vaak wordt aangeboden door maatschappelijke organisaties: een door overheidsorganisaties georganiseerde voorziening geeft vaak onvoldoende mogelijkheden tot het maken van verschil.

Anders gezegd, het gaat bij maatschappelijke organisaties om wederzijds betrokken zorg onder erkenning van lotsverbondenheid.⁶ Het maatschappelijk doel van de maatschappelijke organisatie bakent haar activiteiten af en geeft haar richting. Maatschappelijke organisaties zijn in zekere zin ‘doelzoekend’; ze zijn zelfreferentieel in waardebepaling én legitimiteit.⁷ Het (gemeenschappelijke) beeld dat men heeft van de mens en van hoe men met elkaar moet omgaan, speelt een belangrijke rol bij het waarmaken van de bedoeling van de maatschappelijke organisatie. Dat vertaalt zich in een bepaalde visie op bijvoorbeeld onderwijs, kinderopvang of zorg. Hierbij is tevens van belang dat de ‘dienstverlening’ door een maatschappelijke organisatie niet in eerste instantie is gebaseerd op een economische ruil (wie betaalt, krijgt iets), maar op een beslissing van die organisatie dat die dienst in dit geval geleverd *hoort* te worden.

Van de gedeelde waarden (‘zó moet samenleven eruitzien’) en van het nagestreefde doel (‘dit is belangrijk’) kan een stevig appel uitgaan. De kracht van maatschappelijke organisaties is dat ze betrokkenen kunnen inspireren. Zo slagen veel maatschappelijke organisaties erin om mensen te binden en om ze een bijdrage te laten leveren, bijvoorbeeld als vrijwilliger of als donateur. Dat zien we ook terug in de praktijk. De maatschappelijke organisaties in Nederland blijken een goede motor voor vrijwilligerswerk: de deelname aan vrijwilligerswerk is in Nederland in vergelijking met andere landen erg hoog, en er wordt ook veel geld gegeven.⁸

Een ander voordeel van maatschappelijk initiatief en maatschappelijke organisaties is dat ze ‘sociaal verankerd’ zijn: ze hebben met de maatschappelijke werkelijkheid van doen. Het gaat om concrete mensen, problemen en ervaringen. Een buurtcomité wordt bijvoorbeeld opgericht omdat er veel overlast is in de buurt of omdat grootschalige sloop dreigt. Het gaat hier om concrete problemen. In een school wordt onderwijs gegeven aan bepaalde kinderen, die allemaal een naam en een gezicht hebben. En uit de

concrete situatie van mensen die ongeneeslijk ziek zijn, ontwikkelen zich initiatieven voor palliatieve zorg. Deze observaties lijken misschien op het eerste gezicht een open deur, maar zijn bij nader inzien niet onbelangrijk. Ze contrasteren namelijk met de vaak abstracte wereld van het beleid die je sterk aantreft bij de overheid. In de wereld van het beleid regeert de ‘beleidsrealiteit’ en worden problemen gedefinieerd die soms niet echt bestaan, of worden sommige bestaande problemen onvoldoende erkend.

Het maatschappelijk initiatief en maatschappelijke organisaties kennen ook een groter innovatief vermogen dan bijvoorbeeld de overheid.⁹ Een activiteit is zo gestart, een ‘clubje’ makkelijk opgericht. Dat biedt de kans om iets nieuws te doen of een nieuwe aanpak te proberen.

Al deze voordelen die maatschappelijke organisaties (zouden kunnen) hebben, verklaren mede waarom ze, althans in Nederland, zo geschikt en succesvol zijn gebleken op vele terreinen. Zoals bij ‘vertrouwensdiensten’, waarbij de gebruikers een vertrouwd gevoel willen hebben bij de dienstverlening (je wilt bijvoorbeeld een school voor je kind waar je dat met een gerust hart kunt achterlaten). Ook het feit dat de meeste maatschappelijke organisaties geen winst uitkeren, draagt bij aan het vertrouwen in de kwaliteit van de dienstverlening.¹⁰ Maatschappelijke organisaties blijken eveneens geschikt en succesvol waar we een levensbeschouwelijke inbedding verwachten. Bij de gezondheidszorg gaat het niet alleen om technische ingrepen, maar ook om aandacht voor de patiënt; bij onderwijs niet alleen om kennisoverdracht, maar ook om vorming en waardeoverdracht. Juist vanuit de christendemocratie is hier altijd veel nadruk op gelegd. De in eigen maatschappelijke of levensbeschouwelijke kring gevormde organisaties overwinnen die beperkingen van de overheid en bieden samen meer variëteit dan de stembus ooit zou kunnen leveren.¹¹ Tevens is uit economisch-historisch onderzoek gebleken dat het ontstaan en bestaan van bloeiende maatschappelijke verbanden belangrijker is geweest voor het welzijn en de levensstandaard in Nederland dan goed functionerende markten.¹²

Maatschappelijke organisaties stellen ons dus in staat om onze verschillen in opvattingen, visies en ambities waar te maken. Hierbij hoort het inzicht dat de menselijke samenleving niet in enkelvoud bestaat, maar als samenklank van meerdere, uiteenlopende melodieën die samen een harmonie vormen.¹³ De samenhang in de samenleving zit niet in één gezamenlijke visie, maar in de gedeelde gerichtheid op het gezamenlijk goede, al dan niet vanuit een verschillend perspectief.¹⁴ Dat vraagt om een pluralistische samenleving, om instituties die mensen in staat stellen te participeren en zinvol deel te nemen aan een samenleving die sterk in beweging is.¹⁵ Dat vraagt om maatschappelijke organisaties die voor ons (het) verschil kunnen maken.

HET VERSCHIL WILLEN MAKEN

Maatschappelijke organisaties kunnen dus op vele terreinen een belangrijke waarde hebben. Om die waarde ook echt waar te maken is het van groot belang dat zo'n organisatie de volgende zaken niet uit het oog verliest. Een maatschappelijke organisatie kenmerkt zich door een meervoudige oriëntatie. Zo'n organisatie dient:

- (1) een ideële oriëntatie telkens te verbinden met
- (2) een beeld van de gemeenschap waarvoor men met name wil werken;
- (3) de dienstverlening goed op orde te hebben, en
- (4) zich ook in publieke zin maatschappelijk te willen verantwoorden (zeker wanneer men met publieke middelen werkt).¹⁶

Het is voor maatschappelijke organisaties niet altijd gemakkelijk deze meervoudige opdracht te realiseren. Toch is dat wel nodig: een organisatie die het op een van deze vier dimensies laat afweten, verliest immers al snel legitimiteit. Want waar een maatschappelijke organisatie haar doel en gemeenschappelijke waarden laat ondersneeuwen of verwateren, dreigt het gevaar dat de organisatie haar legitimiteit bij de eigen achterban verliest. En daarmee zal het waarschijnlijk moeilijker worden om mensen te binden en hen een vrijwillige bijdrage (in de vorm van tijd of geld) te laten leveren, en om de eigen, onafhankelijke positie te verdedigen.

Er is alle reden voor maatschappelijke organisaties om hier alert op te zijn. Soms raakt de essentie van de maatschappelijke organisatie op de achtergrond. Bijvoorbeeld wanneer een vakbond leden probeert te trekken door vooral te wijzen op de voordelen van een bij het lidmaatschap behorende kortingspas, dreigt het gevaar van een 'eenvoudige' benadering die inspeelt op het loutere eigenbelang van deelnemers of leden, zonder dat de binding aan de eigenlijke bedoeling van de vakbond vooropstaat. Ook schaalvergroting kan het goed functioneren van een maatschappelijke organisatie onder druk zetten. Wat doet het met de binding van betrokkenen? Herkennen huurders zich nog wel in 'hun' corporatie als die, na opeenvolgende fusies, in vele gebieden woningen heeft? Houden bestuurders nog wel voldoende zicht op de dienstverlening zelf, of zijn ze meer gericht op doelmatigheid als hoogste goed, of op het aantal leerlingen, 'cliënten' of woningen? En is er door de tegenwoordige grootschaligheid van de bestuurlijke organisatie van het onderwijs nog wel gepaste ruimte voor echte betrokkenheid van ouders? Ook ligt het gevaar van te veel 'productdenken' op de loer: het gaat immers vaak om méér dan wat er 'afgerekend' kan worden.

Maar ook de waardeoriëntatie staat bij sommige maatschappelijke

organisaties onder druk. Veel maatschappelijke organisaties zijn ooit vanuit een bepaalde levensbeschouwelijke visie opgericht. Die visies blijven actueel maar vragen om onderhoud: wat betekenen die nu voor zaken als goed onderwijs, zorg of sportbeoefening? Dit zijn vragen waarover in de gemeenschap rond de maatschappelijke organisatie het ‘gesprek’ steeds gaande moet blijven. Maar gebeurt dat voldoende? In dit licht moet ook

Niet de ontzuiling is het belangrijkste probleem, maar de ontzieling

kritisch gekeken worden naar de rol van de ‘zuilen’, de overkoepelende organisaties die maatschappelijke organisaties vanuit eenzelfde levensbeschouwing verenigen. In verschillende sectoren lijken die zuilen steeds meer als vooral een

bestuurlijke werkelijkheid op vaak grote afstand van de eigenlijke dienstverlening rond te zweven. Ze zijn verschrompeld tot bestuursorganisaties die, daartoe soms door sluw overheidsbeleid uitgelokt, tot grote conglomeraten samengesmolten zijn. De identiteit van de aangesloten organisaties lijkt minder van belang in die bestuurlijke agenda. Niet de ontzuiling is er het belangrijkste probleem, maar de ontzieling.

Daar komt nog bij dat de stelsels die in de loop der tijd ontstaan zijn om de maatschappelijke organisaties te ondersteunen, in de praktijk belemmerend (uit)werken. In het omroepbestel lijkt het geheel (de ‘publieke omroep’) belangrijker geworden dan de delen (de omroepverenigingen), waardoor de omroepen zelf gehinderd worden om hun boodschap en visie uit te drukken.¹⁷ Beide aspecten zijn van belang: het gaat om het bewaren van een goede balans. In het onderwijsbestel is de aanwending van private middelen aan allerlei restricties gebonden, waardoor mogelijkheden om betrokkenheid om te zetten in beter onderwijs on(der)benut blijven. Als de overheid te ver gaat in het opwerpen van drempels voor nieuwe toetreders, worden niet alleen de belangen van gevestigde en bevestigde groepen gediend, maar hindert dat vooral innovaties en nieuwe toetreders, die wezenlijk zijn voor de variëteit en de veerkracht in de samenleving. En voor je het weet worden stelsels zo stolsels die een verdere groei en ontwikkeling van de samenleving meer hinderen dan helpen.

Kortom, onze maatschappelijke organisaties kunnen hun waarde alleen maar waarmaken als ze hun aard niet verloochenen. Ze kennen hun eigen logica, die ze voor veel zaken geschikt maakt, maar die moeten ze wel trouw blijven. Dat vraagt om betrokkenheid en participatie, om echte vormen van maatschappelijke verankering.¹⁸ Om inbedding in de gemeenschap en een beeld van de eigen (maatschappelijke) bedoeling. Om een ‘eigen verhaal’. Daarop moeten de maatschappelijke organisaties

aanspreekbaar zijn. Om goed te functioneren is het immers nodig dat ze verschil *willen* maken.

HET VERSCHIL LATEN MAKEN

De verschillende maatschappelijke organisaties dragen allemaal op hun manier bij aan het algemeen welzijn. In de maatschappelijke organisaties krijgt de solidariteit, die in een christendemocratische visie een van de ethische beginselen is voor samenleven, vorm, althans binnen de betreffende gemeenschap. Toch vraagt het besturen van een samenleving als geheel om een oriëntatie die die van de eigen kring ontstijgt. Hier bestaat een belangrijke en soms beslissende rol en opdracht voor de staat.¹⁹ De staat is evenwel geen doel op zich, maar hij dient de ontwikkeling van een menselijke samenleving te stimuleren. Het beantwoorden van de vraag naar de juiste maatschappelijke ordening begint in een christendemocratische visie niet bij het zoeken naar de vorm, maar bij een zoeken naar de norm. Voor de overheid geldt dat haar optreden genormeerd wordt door de norm van de publieke gerechtigheid.²⁰

Deze norm helpt ons bij het vinden van een antwoord op de cruciale vraag 'wat de samenleving kan en wat de overheid moet'. Allereerst moet de overheid het eigen karakter en de verantwoordelijkheden van niet-statelijke verbanden respecteren. Eventueel ingrijpen door de overheid wordt genormeerd door het subsidiariteitsbeginsel: de overheid is slechts dan geroepen in te grijpen wanneer maatschappelijke organisaties en verbanden niet in staat blijken te zijn hun bijdrage te leveren, en dient er altijd op gericht te zijn hen daartoe uiteindelijk weer zelf in staat te stellen. Dit laatste aspect is essentieel. *Subsidium* betekent immers ondersteuning. Het optreden van de overheid moet ertoe strekken mensen en hun verbanden zo veel mogelijk in staat te stellen de verantwoordelijkheid voor hun eigen leven, hun omgeving en de samenleving betekenisvol in te vullen. Dat betekent onder meer dat de overheid de eigen logica van de maatschappelijke organisaties moet respecteren en dat ze er niet haar eigen overheidslogica aan moet opleggen.

Een eerste observatie is dat bepaalde zaken van maatschappelijk belang heel goed door de samenleving gedaan (kunnen) worden. Zoals we hiervoor al hebben laten zien, geldt er niet dat zaken van publiek belang (zoals goed onderwijs, zorg of volkshuisvesting) per definitie door de overheid verzorgd moeten worden. In veel gevallen doet de samenleving dat veel beter en gevarieerder. Wel zal de overheid geroepen zijn bepaalde publieke belangen te waarborgen. Te denken valt hierbij aan kwaliteit en toegankelijkheid, bijvoorbeeld van het onderwijs of van de zorg. Maar de manier waarop de overheid dit doet, luistert nauw.

De overheid doet er goed aan om ook hierbij aan te sluiten bij de kracht die in de maatschappelijke organisaties zit. Moet de overheid zo ver gaan om de geschiedenis canon voor te schrijven als verplichte lesstof op alle scholen? Gaat ze daarmee niet voorbij aan de eigen verantwoordelijkheid van scholen om het onderwijs in te vullen en zich daarover te verantwoorden? En ligt het gevaar niet op de loer dat de staat daarmee onze geschiedenis (her)schrijft? Is zulke gedetailleerde bemoeienis met de inhoud van het onderwijs wel gepast en überhaupt gewenst? Scholen zijn voortdurend bezig om de kwaliteit van het onderwijs inhoud te geven en zich daarvoor te verantwoorden. Heel lang hebben we het zonder specifieke voorschriften voor het basisonderwijs gedaan. Juist de laatste jaren, waarin er steeds meer geklaagd wordt dat de kwaliteit van het onderwijs achteruitgaat, wordt er vanuit de overheid meer en meer voorgeschreven en gemeten. En daarbij gaat de overheid steeds verder. Zo kondigde de onderwijsinspectie aan dat ze van plan is om de 'sociale opbrengsten' van basisscholen te gaan meten met behulp van 'gestandaardiseerde instrumenten'.²¹ Het gaat hier om de taak van scholen om burgerschap en sociale integratie te bevorderen. Dat lijkt ons typisch iets wat elke school binnen de eigen visie en vanuit de eigen waarden vorm zal moeten (en willen) geven. Dat hoort de onderwijsinspectie toch niet te bepalen? Het is slechts één voorbeeld van de veelvoorkomende ontwikkeling dat bij een collectieve regeling alles eerst wordt gestandaardiseerd en geüniformeerd, waarna de standaarden leiden tot disciplineren.²² Dat is het tegenovergestelde van de maatschappelijke organisaties 'het verschil laten maken'.

Ook kan de overheid zich geroepen voelen maatschappelijke organisaties geheel of gedeeltelijk te financieren, vanwege hun bijdrage aan publieke belangen. Voor de maatschappelijke organisaties lijkt dit een goede steun in de rug, maar het hoeft niet in alle omstandigheden een zegen te zijn. Publieke financiering leidt namelijk tot meer afhankelijkheid van de overheid, wat op termijn kan resulteren in een sterkere oriëntatie op de overheid dan op de betrokkenen. Dat ondermijnt de inbedding van de maatschappelijke organisatie en vergroot het gevaar dat de organisatie steeds meer de overheidsmelodie fluit, in plaats van haar eigen lied. Dit betekent niet dat publieke financiering niet goed is, maar wel dat de overheid haar wijze van financiering bij voorkeur zó vormgeeft dat ze daarmee de kracht van de maatschappelijke organisaties ondersteunt. Bijvoorbeeld wanneer de overheid politieke partijen subsidieert, kan zij een groter deel van de subsidie baseren op het aantal leden (in plaats van zetels): dat stimuleert partijen om leden te binden. Of bij ontwikkelingsorganisaties zou de overheid kunnen bepalen dat deze voor elke door henzelf in de samenleving opgehaalde euro van de overheid maximaal een euro erbij zouden

kunnen krijgen. Dit prikkelt deze organisaties om toch vooral de samenleving aan te spreken.

Verder is er de laatste jaren steeds meer nadruk gelegd op doelmatigheid. Dat geldt zeker voor sectoren die grotendeels publiek gefinancierd worden, maar ook daarbuiten. Op zichzelf is het belangrijk dat middelen – privaat én publiek – doelmatig besteed worden. Maatschappelijke organisaties, hun betrokkenen en de overheid doen er goed aan hier oog voor te houden. Maar doelmatigheid mag niet het hoogste goed worden. Doelmatigheid is een van de redenen geweest voor een proces van bestuurlijke en organisatorische schaalvergroting van maatschappelijke organisaties in de laatste jaren. Bijvoorbeeld in het onderwijs, de zorg of de volkshuisvesting. Vaak gestimuleerd door beleid van de overheid. Maar wat is de prijs die we moeten betalen voor zulk ‘smalsporig doelmatigheidsdenken’ – zoals Herman Wijffels dat terecht noemt – dat andere doelen naar de achtergrond drukt? Wat is er weggegooid aan betrokkenheid en inbedding? Die blijken nu eenmaal moeilijker te meten te zijn, lastiger uit te drukken in kwantitatieve maatstaven en ze blijken in grotere structuren moeilijker te organiseren. Zo blijkt bijvoorbeeld uit onderzoek dat ouders meer betrokken zijn bij het schoolbestuur als die één of slechts enkele scholen onder zich hebben.²³ En tevens vraagt een grotere schaal en veel ruimere verantwoordelijkheden (ook financieel) voor maatschappelijke organisaties om ‘experts’ in het bestuur of een raad van toezicht, waardoor het voor veel betrokken burgers met gezond verstand maar zonder de juiste papieren vrijwel onmogelijk wordt om hun betrokkenheid in te vullen met een bestuursfunctie. Al met al zijn er door die schaalvergroting van organisaties en ‘professionalisering’ van besturen vele duizenden plekken verloren gegaan waar mensen konden oefenen in burgerschap. Dit is een (in onze ogen: negatieve) bijwerking van hoe de overheid met deze sectoren is omgegaan. Juist christendemocraten zouden zich daar grote zorgen over moeten maken en moeten pleiten voor een herstel van bestuurlijke betrokkenheid op het ‘lokale’ niveau, zoals bijvoorbeeld van ouders bij de school.

Een ander punt waar de overheid vergeet gebruik te maken van de kracht van de maatschappelijke organisaties is haar neiging om de eigen beleidsagenda leidend te laten zijn. Waarom bepaalt het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap eigenlijk met welke problemen scholen bezig moeten zijn? Is dat niet gek? Het zijn immers de scholen die met de praktijk te maken hebben en daarin dus de relevante problemen tegenkomen. Waarom bepalen de scholen en hun besturen dan niet de ambtelijke en politieke agenda? Het is zaak voor de overheid om meer vertrouwen te hebben in het vermogen van maatschappelijke organisaties om gewetensvol een antwoord te vinden op de (maatschappelijke) vragen en omstandigheden die

op hen afkomen. En als daar de steun van de overheid bij nodig is, zullen die organisaties daar heus wel bij aankloppen. Zeker als de organisaties goed verankerd zijn in de gemeenschap, zijn ze dat vertrouwen wel waard.

Kortom, de samenleving en de overheid kunnen samen werken aan het algemeen welzijn, aan het realiseren van publieke belangen. Daarvoor is het wel nodig dat de overheid en de maatschappelijke organisaties over en weer erkennen dat ze een eigen rol en eigen logica hebben en dat ook respecteren. Het handelen van de overheid moet erop gericht zijn om de kracht die in de samenleving zit te laten bloeien. En daarbij is *subsidium*, ondersteuning om de samenleving (zich)zelf op een verantwoorde manier te laten sturen, in veel gevallen beter dan een subsidie waarmee de overheid de samenleving wil sturen. Anders gezegd, de overheid moet durven de maatschappelijke organisaties (het) verschil te laten maken.

OOG HOUDEN VOOR MAATSCHAPPELIJKE OPDRACHT

De kracht van de samenleving kan tot ontplooiing komen als maatschappelijke organisaties zelf (het) verschil willen maken en de overheid ze dat verschil ook laat maken. Voor de maatschappelijke organisaties is het dan ook van groot belang dat ze steeds goed oog houden voor hun maatschappelijke opdracht en de inbedding in de kring van betrokkenen. En de overheid moet voorkomen dat ze te gulzig wordt;²⁴ ze moet niet eerst de maatschappelijke organisaties vetmesten om ze vervolgens op te eten. Ze doet er beter aan de maatschappelijke akker te beploegen en te bemesten en waar nodig te begrenzen, om de samenleving zelf die akker te laten bewerken. De oogst zal dan groot, gevarieerd en waarde-vol zijn.

Noten

- 1 Zie www.deonderwijsagenda.nl. De Onderwijsagenda is een project van *de Volkskrant* in samenwerking met Thie-meMeulenhoff en Kennisnet.
- 2 Zie bijvoorbeeld Gabriël van den Brink, Thijs Jansen en Dorien Pessers, 'Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt', *Christen-Democratische Verkenningen* (2005), nr. 2, pp. 16-33.
- 3 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum, 1990, p. 112.
- 4 Vergelijk CDA Partijbureau en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA,

Christendemocraten over de kredietcrisis. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2009.

- 5 Zie François-Charles Wolff en Lionel Prouteau, 'Relational goods and associational participation', *Annals of Public and Cooperative Economics* 75 (2004), nr. 3 (september), pp. 431-463.
- 6 W.B.H.J. van de Donk, 'Zorgen voor de democratie. Maatschappelijke organisaties als een bijzonder soort van zelfstandig bestuur', in: P.L. Meurs en M. Sie Dhian Ho (red.), *Democraat met beleid. Liber amicorum ter gelegenheid van het afscheid van Michiel Scheltema als voorzitter van de WRR* (pp. 19-39). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2004, p. 23.

- 7 P.H.A. Frissen, *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: Van Gennep, 2007, p. 196.
- 8 Zie bijvoorbeeld Jan Donders en Raymond Gradus, *Toegang tot de collectieve sector*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2007, hoofdstuk 9.
- 9 Zie bijvoorbeeld Helmut K. Anheier, *Nonprofit Organizations. Theory, management, policy*. Abingdon: Routledge, 2005.
- 10 Het gaat hier om het zogenaamde non-distributiebeginsel. Behalve dat het bij 'relatiegoederen' gaat om dienstverlening met een zekere waardegeladenheid, kenmerken ze zich ook door een hoge mate van informatieasymmetrie en vormen van kwaliteitsonzekerheid. Het gegeven dat de gebruiker de aanbieder wel moet vertrouwen, krijgt vorm door het verbod om winst uit te keren aan de economische eigenaren. Zou de winst wel uitgekeerd kunnen worden, dan zouden de eigenaren immers, zonder dat de cliënt het doorheeft, de kwaliteit van de dienstverlening kunnen verlagen ten faveure van de eigen winstpositie. Die weg is afgesloten voor non-profitorganisaties zoals verenigingen en stichtingen en daarmee draagt het non-profitkarakter bij aan het vertrouwen.
- 11 James Douglas, *Why charity? The case for a third sector*. Londen: Sage, 1983.
- 12 Bas van Bavel, 'Vrije markt vraagt meer dan ooit om maatschappelijk evenwicht', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De kracht van zelfbeheersing* (cdv Winter 2008). Amsterdam: Boom, 2008, pp. 54-63.
- 13 Thomas van Aquino in zijn commentaar op de *Politica* van Aristoteles: *Sententia libri Politicorum*, Liber 2, lectio 5.
- 14 Vergelijk Erik Borgman, '*...want de plaats waarop je staat is heilige grond*'. *God als onderzoeksprogramma*. Amsterdam: Boom, 2008.
- 15 T.O.F. van Prooijen, *Mens, waar ben je?* Een verkenning van het christen-democratische mensbeeld. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2006, p. 126.
- 16 Van de Donk 2004, p. 36.
- 17 Koen Becking en Erik Borgman, 'Naar een waarachtig publiek omroepbestel. KRO wil fundamentele discussie over de publieke omroep', www.kro.nl, 3 november 2009.
- 18 Vergelijk Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Stem geven aan verantwoording. Over de legitimering van maatschappelijke dienstverlening*. Den Haag: RMO, 2009.
- 19 Vergelijk W.B.H.J. van de Donk, 'Knooppunten van vertrouwen. Over netwerken, gemeenschapswerking en een menseneconomie'. Rede uitgesproken bij de opening van het academisch jaar 2009-2010 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zie http://www.vu.nl/nl/Images/OAJ_donk_tem9-104566.pdf.
- 20 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 1990.
- 21 Inspectie van het Onderwijs, *De staat van het onderwijs 2009*. Den Haag: Inspectie van het Onderwijs, 2009, p. 25.
- 22 Frissen 2007, p. 83.
- 23 Monique Turkenburg, *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008, p. 44, waar verwezen wordt naar F. Smit, J. Mensink, J. Doesborgh en N. van Kessel, *Een extra klontje roomboter. Onderzoek naar de rol van ouders bij de levensbeschouwelijke identiteit op katholieke scholen, de houding van ouders ten opzichte van schoolbesturen en de behoefte aan bijscholing voor alternatieve besturen van openbare scholen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 2000.
- 24 Vergelijk Willem Trommel, 'Gulzig bestuur'. Oratie uitgesproken aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 17 september 2009.

Maatschappelijk ondernemen, een gat in de markt

In een herziene ordening van de economie zou speelruimte moeten worden gecreëerd voor een nieuwe vorm van ondernemen: maatschappelijk ondernemen. Maatschappelijk ondernemen moet van de marktsector de ruimte krijgen om belangrijke taken van algemeen nut over te nemen. De weeffouten van een eenzijdig op financieel rendement gerichte economische orde kunnen ermee worden hersteld, zonder in de valkuil van staatsdirigisme te trappen.

door *Pieter M. Oostlander*

De auteur is directeur van de Noaber Foundation, een organisatie gespecialiseerd in social venturing en venture philanthropy. Daarnaast is hij bestuurder van het Social Alpha Investment Fund, een sociaal investeringsfonds gericht op Latijns-Amerika, en bestuurslid van de European Venture Philanthropy Association (EVPA).

HET VERTROUWEN IN DE inrichting van de westerse economieën is door de kredietcrisis en de daaropvolgende recessie behoorlijk geschokt. Toezichhoudende en controlerende organen die een ordelijk verloop van economisch handelen in kritische delen van de markteconomie zouden moeten garanderen, hebben de problemen niet zien aankomen, althans daar niet publiek melding van gemaakt. Laat staan dat ze deze voorkomen hebben, als dat überhaupt mogelijk was. Inmiddels wordt op alle fronten hard gewerkt om de gevolgen van de crisis voor de welvaart te beperken en om tot herstel te komen. Terwijl de herstelwerkzaamheden in volle gang zijn is het zaak om kritisch na te gaan of we volledig terug willen keren naar de systematiek van voor de crisis. Deze crisis heeft aangetoond dat er weeffouten zitten in de inrichting van de economie. Een herziening daarvan is daarom dringend noodzakelijk om herhaling te voorkomen.

In een herziene ordening zou speelruimte moeten worden gecreëerd voor een nieuwe vorm van ondernemen: maatschappelijk ondernemen. Bij deze vorm van ondernemen is het hoofddoel het bereiken van een positief maatschappelijk effect, bijvoorbeeld de levering van producten of diensten van algemeen of maatschappelijk nut, of het aanpakken van taai maatschappelijke problemen. Dit in tegenstelling tot gangbare vormen van ondernemen, waarbij winstmaximalisatie (of -optimalisatie) het hoofddoel is, eventueel op een maatschappelijk verantwoorde manier. Maatschappelijk ondernemen moet aan de kant van de marktsector de ruimte krijgen en gefaciliteerd worden om belangrijke taken van algemeen of maatschappelijk nut over te nemen.

DE INRICHTING VAN DE ECONOMIE

Iedere democratische maatschappij bestaat uit drie pijlers: de overheid, de markt en de *civil society* (ofwel de 'burgermaatschappij').¹ Iedere pijler kent zijn eigen inhoud en kracht, maar is tevens in zijn werking afhankelijk van de andere twee pijlers.

De kerntaak van de overheid binnen deze driehoek bestaat uit het ordenen van de samenleving door het ontwikkelen van solide wet- en regelgeving, en het uitvoeren dan wel het ordenen en toezicht houden op de uitvoering van publieke taken. De kerntaak van de markt bestaat eruit, om met behulp van particulier initiatief in onderlinge concurrentie handel en bedrijvigheid te genereren om te voorzien in materiële zekerheid en voorspoed. De kerntaak van de burgermaatschappij ten slotte bestaat uit het ontwikkelen van zin- en betekenisvolle instituties, waaraan mensen hun individuele en collectieve identiteit ontlelen.²

De variaties zitten voornamelijk daar waar de grenzen van elk van de pijlers liggen en welke taken dus tot het domein van welke speler worden gerekend. Dit kan variëren per land, maar ook door de tijd. Zo worden leveringen die van publiek belang zijn (bijvoorbeeld energie, water, telecommunicatie, gezondheidszorg) in sommige landen tot het domein van de overheid gerekend, terwijl die in andere landen door de markt worden verricht. De tendens van de laatste decennia is dat deze taken bij de 'markt' thuishoren. De logica hierachter is dat in het systeem van de marktpijler (de economie) van nature prikkels aanwezig zijn die gericht zijn op efficiëntie in de levering van goederen en diensten. Hierdoor zal in theorie het voortbrengen van deze goederen en diensten de maatschappij als geheel het minst kosten wanneer dit door de marktsector wordt georganiseerd. In de praktijk blijkt dat de actoren op de markt veelal naar een monopoliepositie streven (zie bijvoorbeeld Microsoft, Intel, en een twintigtal andere

mededingingszaken in de afgelopen jaren). Dat leidt vervolgens tot prijzen die hoger zijn dan noodzakelijk. Uiteraard is hier sprake van uitwassen, maar die staan niet op zichzelf. Dit is dan ook waarom een Eurocommissaris voor Mededinging noodzakelijk is en waarom controleorganen als

De marktsector lijkt niet geschikt te zijn zorg te dragen voor de voorziening van goederen en diensten van algemeen en maatschappelijk nut

NMA, OPTA en AFM in het leven zijn geroepen. Zonder ethiek en steeds uitgebreidere wet- en regelgeving functioneert ook de markt in zijn meest basale vorm niet.

De crisis toont aan dat de systemen die in de marktpijler worden toegepast niet zonder meer geschikt zijn om de leveringen van goederen en diensten van een algemeen maatschappelijk of een

sociaal belang van de overheid over te nemen. Er ontstaat zodoende een gat waar de overheid zich uit het economische proces terugtrekt en de marktsector zoals die nu is ingedeeld de taken niet, of op een niet wenselijke manier, overneemt. De marktsector lijkt niet zonder meer geschikt te zijn om op een duurzame en verantwoorde wijze voor de voorziening van goederen en diensten van algemeen en maatschappelijk nut zorg te dragen. De besturingsmechanismen van deze sector bevatten ondanks alle eraan toegevoegde controlemechanismen en toezichthoudende organen een aantal weeffouten, die ervoor zorgen dat deze taken niet goed opgenomen kunnen worden.

DE WEEFFOUTEN

Eenzijdige focus op financieel rendement

Het doel van ondernemingen is om door de levering van goederen of diensten te voorzien in behoeften van individuele burgers of groepen in de samenleving. Daarmee hebben ondernemingen in principe een maatschappelijke rol.

De prestaties van ondernemingen die in de marktsector werken worden echter uitsluitend beoordeeld op basis van het financieel rendement dat zij behalen. De verantwoording vindt plaats op basis van inkomsten en uitgaven en de (mate van) winst die gerealiseerd wordt. Winst is op zich al een heel relatief begrip en vaak het resultaat van geschuif met reserves en waarderingen. Daarom wordt geprobeerd dit systeem, dat in basis vrij eenvoudig, maar in uitwerking tamelijk complex is, om te bouwen en te uniformeren om zodoende wereldwijd een eenduidige manier van rappor-

tage te krijgen (IFRS³). Desondanks zal het systeem ernstige beperkingen blijven houden, omdat het een belangrijk deel van het effect van ondernemingshandelingen, het maatschappelijke effect, buiten de verantwoording houdt. En toch zien we het als de belangrijkste, zo niet enige vorm van verantwoording waarop bedrijfsprestaties gemeten en beoordeeld worden. Door de focus op deze volledig financieel gerichte verantwoording wordt weinig of geen aandacht besteed aan de impact die de onderneming als geheel heeft op de maatschappij. Er kan waarde worden toegevoegd door bijvoorbeeld schone technologieën te ontwikkelen en toe te passen, of door werkgelegenheid te bieden aan kansarmen, en er kan maatschappelijke waarde vernietigd worden door bijvoorbeeld milieuvervuiling of het verbruik van eindige natuurlijke hulpbronnen.

Van de maatschappelijke effecten van het werk van ondernemingen vinden we weinig of niets terug in de verantwoordingen. Met behulp van heffingen of belastingen wordt in sommige gevallen geprobeerd de nadelige effecten in de prijzen van goederen te verwerken, maar dit is veelal fragmentarisch en slechts beperkt effectief. Zo leidt bijvoorbeeld een verhoging van de benzineprijs door middel van belastingen maar beperkt tot afname van het autogebruik. De uitgifte van CO₂-emissierechten en de handel daarin is een andere poging om de kosten van deze vervuilingvorm te verwerken in de kostprijzen. Onder andere de politieke invloeden op de

De verabsolutering van het winstbegrip als maatstaf voor de prestaties heeft zich in de hele ordening verspreid

toewijzing van rechten belemmeren een echt goede marktwerking daarvan. Daardoor zullen de maatschappelijke effecten die sommige ondernemingen hebben, niet of alleen op zeer lange termijn terug te vinden zijn in het winstcijfer waarop de ondernemingen beoor-

deeld worden. Er worden pogingen ondernomen om andere dan de direct financiële effecten van bedrijfsactiviteiten te integreren in de verantwoording (bijvoorbeeld het G3⁴), maar geen daarvan is algemeen geaccepteerd. De maatschappelijke gevolgen worden niet of niet zichtbaar meegenomen in de beoordeling van de prestaties van de ondernemingen, waardoor de enige meetlat voor de onderneming de winstgevendheid blijft.

De verabsolutering van het winstbegrip als maatstaf voor de prestaties heeft zich in de hele ordening verspreid. Ondernemingen zijn 'for profit' of 'non-profit'. Daartussen en daarbuiten is ogenschijnlijk niets. Bepaalde organisaties (verenigingen, stichtingen) *mogen geen* winst maken, terwijl andere (vennootschappen, coöperaties) winst *moeten* maken. Dit wordt door de markt verwacht, afgedwongen met behulp van financieringsvor-

men, en door het fiscale systeem van de meeste westerse landen gesanc-tioneerd. Bedrijfsonderdelen en ook individuele medewerkers worden beloofd op basis van hun bijdrage aan het financiële resultaat van de onderneming.

Winst is uiteraard noodzakelijk voor ondernemingen om investeringen te kunnen doen in innovatie van technieken, processen en bedrijfsmodellen en om een redelijke beloning aan de verschafters van risicodragende financiering te kunnen verstrekken. Als zodanig zou winst een randvoorwaarde moeten zijn en niet een doel op zich. Door de eenzijdige beoordeling op basis van het financiële rendement van ondernemingen raken we echter het zicht kwijt op de waarden waar het uiteindelijk om gaat; de maatschappelijke rol en het toevoegen van waarde aan de maatschappij als geheel. Het is met deze achtergrond dat velen zich zorgen maken over de 'marktwerking in de zorg'. Marktwerking wordt als synoniem voor 'winst-maximalisatie' gezien. De negatieve effecten daarvan lijken de positieve effecten die het private initiatief in veel gevallen heeft, te overschaduwten. Tegen deze achtergrond leiden de hervormingen die minister Klink in de zorgsector wil doorvoeren tot een spagaat. Naast het herschikken van bekostigingssystematiek waarbij een beter, meer rechtstreeks verband tussen kosten dragen en opbrengsten genieten wordt gelegd, zal er meer moeten worden gekeken naar het totale maatschappelijke effect van de zorgonderneming, om daarop de beloning en de waardering te baseren.

Onbalans in stakeholderbetrokkenheid

In ondernemingen komen de belangen van een verscheidenheid aan partijen samen. De vanzelfsprekende partijen zijn de aandeelhouders (eigenaren of vermogensverschaffers), de klanten, en de medewerkers. Daarnaast zijn er in veel situaties belangen of belanghebbenden die minder duidelijk zichtbaar zijn, zoals bepaalde groepen burgers (bijvoorbeeld patiëntenverenigingen of groepen ouderen of gehandicapten) of het ecosysteem. In de marktpijler wordt de absolute macht over de onderneming desondanks toegekend aan de aandeelhouders. Dat lijkt logisch, omdat het hun geld is dat het risico loopt in de bedrijfsvoering. Ook de belangen van andere partijen, zoals de kwaliteit van leven van patiënten, de werkgelegenheid of de kwaliteit van arbeid zullen echter bij de bedrijfsvoering op het spel staan. Daarom zouden het uiteindelijk niet altijd alleen de aandeelhouders moeten zijn die bepalen wat er met een onderneming wel of niet gebeurt.

Door het marktsysteem, waarbij bedrijven als geheel of in aandelen gemakkelijk verhandeld kunnen worden, is (anders dan bij familiebedrijven) er een afstand ontstaan tussen de onderneming en haar aandeelhouders. De aandeelhoudersrelatie is vaak een (te) tijdelijke, waardoor zij zich niet

op een verantwoorde manier met de onderneming en haar beleid kunnen of willen bezighouden. Bovendien vertegenwoordigen de aandeelhouders slechts één van de bij de onderneming betrokken belangen, en is de verbondenheid tussen aandeelhouder en onderneming vrijwel nooit lang genoeg om de effecten van het negeren van de andere deelbelangen te kunnen voelen. Het aanpassen van governancestructuren, zodanig dat deze zich meer richten op de lange termijn, zou een belangrijke verbetering zijn.⁵

Voor ondernemingen die leveringen en diensten van algemeen of maatschappelijk belang verzorgen zal een verdergaande aanpassing nodig zijn. Hiervoor zou een verbijzonderde manier van ondernemen, het zogenaamde ‘maatschappelijk ondernemen’ gefaciliteerd moeten worden.

MAATSCHAPPELIJK ONDERNEMEN

Het is ontegenzeggelijk dat marktwerking, particulier initiatief en ondernemerschap de belangrijkste elementen zijn voor een ordening waarin de leveringen van goederen en diensten op efficiënte wijze wordt georganiseerd. Het begrip marktwerking moet dan wel in zijn zuivere vorm worden gezien, en niet als synoniem voor winstmaximalisatie en dominantie van aandeelhoudersbelang. Dit zijn echter zaken die nogal eens op één lijn gesteld worden. Er zijn categorieën van de markt waar het niet of minder van invloed is of deze zaken samen opgaan of niet. Dat is het gebied waar maatschappelijk verantwoord ondernemen (mvo) een belangrijke rol kan spelen: regulier ondernemen, gericht op winstmaximalisatie, maar dan zodanig dat er zo min mogelijk schade gedaan wordt aan mens en milieu.

Voor de levering van goederen en diensten met een algemeen of maatschappelijk nut moet een andere vorm van ondernemen ingezet kunnen worden: ondernemen met een sterke maatschappelijke oriëntatie, niet losgekoppeld van winst, maar wel op een andere manier daarmee omgaand. Bij maatschappelijk ondernemen is het primaire doel van dat ondernemen maatschappelijk: winst is een middel en geen doel op zich.

In een maatschappij waarin de overheid zich terugtrekt uit het verzorgen van diensten of leveringen met een min of meer publiek belang, zullen deze taken niet (of soms alleen ten koste van het accepteren van flinke nadelen) worden overgenomen door de bestaande, overwegend op winstmaximalisatie gerichte vrije markt. Hierdoor is er ruimte voor een op maatschappelijk rendement gerichte vorm van ondernemen.

Bij maatschappelijk ondernemen wordt een maatschappelijk relevant of algemeen nuttig doel nagestreefd en zal een maatschappelijk rendement moeten worden bereikt. Waar maatschappelijk rendement uit bestaat zal per sector of zelfs per onderneming sterk uiteenlopen. In de gezondheids-

zorg is bijvoorbeeld de verbetering van de kwaliteit van leven (gemeten in QALY of DALY)⁶ een belangrijke indicator om naar de effecten van zorg te kijken. In de energiesector zal er een verband zijn met bijvoorbeeld CO₂-uitstoot. Dat maatschappelijke doel zal op een bedrijfseconomisch verantwoorde manier moeten worden bereikt, anders is de maatschappelijke onderneming niet in staat om op langere termijn voort te bestaan, of zij wordt afhankelijk van subsidies of donatiegelden, wat geen solide fundering is.

Als vanzelfsprekend zullen bij een maatschappelijke onderneming de belangen van alle belangrijke stakeholders worden betrokken. Het negeren van het belang van één of meer stakeholders zal leiden tot vermindering van het maatschappelijk rendement.

Dit segment valt in tussen de overheid, de charitatieve sector en de puur op winstmaximalisatie gerichte markt. Voorbeelden hiervan zijn de voor de hand liggende sectoren van nutsleveringen (energie, water of in ieder geval de infrastructurele kant daarvan). Verder zijn ook de gezondheidszorg en het onderwijs sectoren waar maatschappelijk ondernemen een goede vorm is om particulier initiatief in te zetten om tot de beste prijs-prestatieverhouding te komen. In het algemeen betreft het activiteiten die van grote invloed zijn op het goed en sociaal functioneren van de maatschappij. Wellicht dat hiertoe bijvoorbeeld ook bepaalde financiële of bancaire diensten gerekend moeten worden. Nu gebleken is dat bepaalde banken, de systeembanken, door de overheid (dus met publiek geld) in slechte tijden overeind *moeten* worden gehouden, is het vreemd dat slechts enkele private partijen (aandeelhouders) in goede tijden de vruchten van deze bankactiviteiten plukken. Een balans tussen de belangen van de verschillende stakeholders, en een meer integraal zicht op de maatschappelijke resultaten zijn daar noodzakelijk.

Naast deze in het oog springende sectoren zijn er vele minder omvangrijke activiteiten die in maatschappelijke ondernemingen ondergebracht zouden kunnen worden om op die manier de voordelen van particulier initiatief en algemeen belang te combineren. Voorbeelden daarvan zijn re-integratietrajecten voor mensen die tijdelijk buiten de maatschappij hebben gestaan, sociale werkvoorziening, inburgering en microfinanciering. Het gaat steeds om activiteiten waarbij men zich behalve op bedrijfseconomische haalbaarheid ook op kwaliteit, maatschappelijke impact en duurzaamheid zal moeten richten.

Het kapitaal dat nodig is om maatschappelijke ondernemingen te financieren, is vermogen dat een ander karakter heeft dan het flitskapitaal dat veelal via beurzen of hedgefondsen beschikbaar komt. Het is kapitaal dat meer geduld heeft, en waar minder extreme financiële rendementseisen aan kleven. Dit kapitaal bevindt zich vaak bij beleggers die een langeter-

mijnhorizon hebben of van nature een maatschappelijke verantwoordelijkheid kennen, zoals (charitatieve) vermogensstichtingen en pensioenfondsen, en mogelijk ook bij particuliere beleggers die oog hebben voor de samenleving op langere termijn.

HERINRICHTING

Bij de herbezinning over de inrichting van de economie na de crisis zou nadrukkelijk aandacht gegeven moeten worden aan maatschappelijk ondernemen, een vorm van ondernemen waarin de belangen van de betrokkenen in verhouding worden gebracht, en waar de toegevoegde waarde wordt uitgedrukt in een maatschappelijke toegevoegde waarde: een maatschappelijk rendement naast een financieel rendement.

De overheid zal voor deze vorm van ondernemen ruimte moeten creëren door:

1. het beschikbaar maken van een passende juridische vorm voor bedrijfsvoering waarin belangen van verschillende stakeholders gewaarborgd worden en deze op een evenwichtige manier tot hun recht kunnen komen. Hierbij moet voorkomen worden dat de ondernemingszin en het particulier initiatief worden verdrukt onder verstikkende regelgeving of kunstmatig afgedwongen overleg. Het wetsvoorstel voor de introductie van de maatschappelijke onderneming op basis van een vereniging of stichting is hiervoor een aanzet. Hierin worden de belangen van de betrokken partijen (stakeholders) zo veel mogelijk in balans gebracht, en blijft een barrière voor een eenzijdige invloed van vermogensverschaffers bestaan, zoals dat bij verenigingen en stichtingen in het algemeen al geldt. Er zijn echter ook vormen van ondernemen waarin meer ruimte voor ondernemerschap wenselijk is dan in een stichting of vereniging doorgaans mogelijk is. Ook is vaak een uitgebreidere toegang tot de kapitaalmarkt noodzakelijk. Overwogen zou moeten worden om de maatschappelijke onderneming ook mogelijk te maken in een juridische structuur die is afgeleid van het model van de vennootschap op aandelen, omdat dat in bepaalde gevallen geschikter is.
2. het zichtbaar maken van maatschappelijk rendement door ondernemingen en instellingen aan te moedigen. Omdat bij maatschappelijk ondernemen het creëren van maatschappelijke toegevoegde waarde / maatschappelijk rendement het hoofddoel is, zal er een bruikbare manier moeten worden ontwikkeld om hierover verantwoording af te leggen. Om tot bruikbare en algemeen aanvaarde vormen van verantwoording over maatschappelijk rendement te komen zal er geëxperimenteerd moeten worden met de bestaande modellen of zullen er

nieuwe modellen moeten worden ontwikkeld. In bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk wordt het toepassen van methoden om maatschappelijk rendement te verantwoorden actief gestimuleerd door de overheid. De toekenning van subsidies en starterfaciliteiten wordt afhankelijk gesteld van verantwoording op basis van maatschappelijk rendement, onder andere met behulp van SROI.⁷ De charitatieve en maatschappelijke ondernemingssector wordt hierdoor aangemoedigd met deze methoden te werken en deze al doende te verbeteren en werkbaar te maken. Een belangrijke bouwsteen voor het nieuwe ondernemen.

3. het beschikbaar maken van de geëigende vormen van kapitaal te faciliteren. Geduldkapitaal en zogenaamd 'blended capital', kapitaal dat erop uit is om naast een financieel rendement ook een maatschappelijk rendement te realiseren, zouden bijvoorbeeld door het opheffen van fiscale barrières, of met behulp van fiscale facilitering, kunnen worden aangemoedigd in maatschappelijke ondernemingen te investeren.

De maatschappij is gespeend geraakt van ethisch denken. Onder druk van het Angelsaksisch liberalisme is er een focus op financiële winst ontstaan waarin geen aandacht bestaat voor kwaliteit en maatschappelijk rende-

*Verstatelijking is verbonden
met onvermijdelijke
bureaucratie
en wantrouwen*

ment. De som van alle eigenbelangen blijkt echter niet het algemeen belang te zijn, zoals in *The wealth of nations* door Adam Smith werd verondersteld. De constatering daaruit zijn of verkeerd toegepast, of ze kloppen eenvoudigweg niet.

In ieder geval is er een systeem ontstaan dat geen weerstand kan bieden aan excessen, en dat een graaicultuur aanmoedigt.

Het failliet van de staatsgereguleerde samenleving is al enkele decennia geleden aangetoond. Niet alle ongewenste fenomenen kunnen door wetgeving worden tegengegaan. Het gebrek aan ethiek kan niet door wetgeving worden opgevangen. Verstatelijking is verbonden met onvermijdelijke bureaucratie en geïnstitutionaliseerd wantrouwen.

Het concept van maatschappelijk ondernemen is gericht op maatschappelijke waardecreatie en op samenwerking door betrokken partijen, en brengt een sterke nadruk op ethiek en sociale, ecologische en culturele effecten met zich mee. Dat past in de traditie van het Rijnlandse model waarin werkgever en werknemer een arbeidsgemeenschap vormen en van de 'verantwoordelijke samenleving' zoals door de christelijke maatschappelijke organisaties is gepropageerd. Langs deze weg kan een breder ge-

oriënteerde en intelligentere markt en een beter leefbare samenleving tot stand komen.

Noten

- 1 Victor A. Pestoff, *Beyond the market and state. Social enterprises and civil democracy in a welfare society*. Aldershot: Ashgate, 1998.
- 2 Ontleend aan Anton C. Zijderveld, *The waning of the welfare state. The end of comprehensive state succor*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999.
- 3 International Financial Reporting Standards worden door een zelfstandig orgaan opgesteld en na goedkeuring door nationale parlementen in wetgeving opgenomen.
- 4 Het Global Reporting Initiative Network heeft de Sustainability Reporting Guidelines ontwikkeld, waarvan de laatste versie bekend is als 'G3'. Hierin worden richtlijnen gegeven die ondernemingen kunnen gebruiken voor verslaggeving over hun 'economic, environmental and social performance' (zie www.globalreporting.org).
- 5 Zie Peter Blom, Rob Bonnier, Peter de Bruin en Kees Cools, 'Werken aan beter bestuur. Van verweesde tot bezielded bedrijven', *Het Financieele Dagblad*, 21 maart 2009.
- 6 Respectievelijk *Quality Adjusted Life Years* en *Disability Adjusted Life Years*. QALY is een maatstaf voor ziektelast die rekening houdt met de kwaliteit, maar ook met de kwantiteit van het leven dat geleefd wordt. Het is gebaseerd op het aantal jaren in perfecte gezondheid dat door een interventie kan worden toegevoegd. DALY is een door de World Health Organisation ontwikkelde maatstaf voor de *overall* ziektelast. Het is ontworpen om de invloed op een bevolking van overlijden of vroegtijdige fysieke of psychische beperkingen weer te geven.
- 7 Social Return On Investment is een methode waarin door stakeholderanalyse systematisch de totale impact van een project of onderneming in beeld wordt gebracht. De uitkomst geeft gekwantificeerd het maatschappelijk effect weer.

Over de maatschappelijke onderneming en andere monstrositeiten

Er wordt geen scherp onderscheid meer gemaakt tussen publieke en private belangen, hoewel het ordeningsvraagstuk over de verhouding tussen staat en maatschappij precies in deze termen begrepen moeten worden. Het algemeen belang laat zich niet reduceren tot een optelsom van private belangen, en vice versa. Neoliberalen en christendemocraten maken de fout te doen alsof dat wel kan. Staatsrechtelijke monstrositeiten als de ‘maatschappelijke onderneming’ moet daarom zo snel mogelijk de nek worden omgedraaid.

door Frank Ankersmit

Hoogleraar geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

IEDERE FASE VAN DE GESCHIEDENIS van de westerse staat kent zijn eigen specifieke problemen, en daarmee de noodzaak van het vinden van de juiste terminologie en van het juiste vocabulaire om die problemen te benoemen. Het belangrijkste instrument om greep te krijgen op en vorm te geven aan een bestaande politieke problematiek biedt noch de theorie, noch het sociaalwetenschappelijke model, maar het concept of (politieke) begrip. Bedenk bijvoorbeeld hoezeer het concept van de soevereiniteit, zoals gedefinieerd door Jean Bodin in zijn *Les Six Livres de la République* van 1576, eerst greep gaf op het probleem van hoe de namiddeleeuwse staat de samenleving ordenen kon, of aan hoe het concept van de democratie het mogelijk maakte om de machtige staat van de absolute monarch te transformeren tot de gewillige dienaar van de samenleving. Denk voorts aan concepten als (sociale) klasse, ideologie of de verzorgingsstaat. Zonder dat

soort concepten zijn we niet in staat om onze problemen te benoemen, in kaart te brengen, laat staan om die, zo goed en zo kwaad als dat gaat, op te lossen.

Zo is het ook nu. Ons belangrijkste politieke probleem is dat van de terugtrekkende staat – een probleem dat zich nog niet eerder voordeed in de geschiedenis van de westerse staat. De westerse staat had zich vertild met de verzorgingsstaat en verplichtingen op zich genomen die niet

uitvoerbaar bleken. Tegelijkertijd dienden zich nieuwe problemen aan, waarvan de oplossing nog onzeker is – behalve dan dat wij weten dat zij door de staat zullen worden opgelost, of onopgelost zullen blijven. Denk aan de noodzaak van de

Ons belangrijkste politieke probleem is dat van de terugtrekkende staat

beteugeling van de financiële sector – waarvan we de afgelopen jaren de bittere noodzaak ontdekten. Of aan de uitdagingen van de snel naderende ecologische crisis. Ons grote probleem is hoe we de staat – als de belichaming van onze collectieve wil – moeten uitrusten om die problemen adequaat aan te kunnen vatten. En daarmee, welk vocabulaire en welke politieke concepten we behoeven om de staat van de eenentwintigste eeuw zodanig te definiëren dat hij tegen die problemen opgewassen zijn zal. De vraag is urgent, want de toekomst van onze kinderen en kleinkinderen hangt ervan af. Het manifeste onvermogen van de huidige westerse staat om de milieuproblematiek aan te vatten, spreekt hier boekdelen. Denk in dit verband aan Kyoto en Kopenhagen. In het vervolg van deze bijdrage wil ik het standpunt verdedigen dat het begrippenpaar publiek/privaat daartoe het meest geëigend is.

PUBLIEK/PRIVAAT

Begrippen als soevereiniteit, democratie, klasse of verzorgingsstaat waren nieuw in de tijd dat men ze introduceerde om greep te krijgen op wat nieuw was. Dat is anders met het begrippenpaar publiek/privaat; de oorsprong daarvan gaat ver terug in de geschiedenis. De oudste mij bekende uitspraak over de verhouding tussen publiek en privaat is van Domitius Ulpianus (170-223). Hij bracht het tot praefectus praetorio en was daarmee de hoogste ambtenaar in het Romeinse Rijk. Een goed deel van de *Digesten* en van het *Corpus Iuris Civilis* bestaat uit fragmenten van zijn werk. Die uitspraak luidt als volgt: 'Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim.' Vertaald: publiekrecht heeft betrekking op wat de Ro-

meinse staat aangaat, het privaatrecht heeft betrekking op de belangen van individuen: sommige belangen zijn dus publiek en andere privaat.

Dit is een uitspraak die de aandacht verdient. Om te beginnen omdat die gedaan werd ten tijde van keizer Septimius Severus, toen de wereld er uiteraard dramatisch anders uitzag dan nu. Het onderscheid tussen publiek en privaat heeft blijkbaar een bijna tweeduizend jaar oude urgentie en plausibiliteit. Men moet dus van goeden huize komen, wil men de noodzaak en de bijkans boventijdelijke betekenis van het onderscheid willen betwijfelen. Belangrijker nog: in zijn zeer interessante Rob-lezing van dit jaar toont Mark Elchardus aan dat ‘de hedendaagse burgers een duidelijk onderscheid tussen de private en de publieke sfeer maken. De zorgen en wensen die ontspringen aan de eersten achten zij niet geschikt om hun gedrag in de publieke sfeer, in de politiek te bepalen.’¹

Het onderscheid tussen publiek en privaat heeft de burger zagezegd in zijn politieke genen zitten. De burger is van nature geneigd tot het ‘republicanisme’, zoals Quentin Skinner en John Pocock dat begrip verstaan. Je zult de burger dus niet blij kunnen maken met publiek-private arrangementen; eerder geldt het omgekeerde. De feiten wijzen het uit. Vervolgens, de uitspraak stelt een thema aan de orde dat altijd centraal stond in het oude debat tussen liberalisme, socialisme en christendemocratie, namelijk het thema van de vraag naar de relatie tussen staat en maatschappij. Het aardige van de uitspraak van Ulpianus is evenwel dat die aan dat ons zo bekende en vertrouwde debat een drietal nieuwe dimensies toevoegt.

In de eerste plaats is er de suggestie om dat debat over de verhouding tussen staat en maatschappij te voeren in termen van de verhouding tussen publiek en privaat, tussen wat hoort tot het publiekrechtelijke en wat hoort tot het privaatrechtelijke domein. In de tweede plaats onderscheidt Ulpianus scherp tussen publiek en privaatrecht. Anders gezegd, er is voor hem geen schemergebied tussen beide waarbinnen publiek-privaatrechtelijke amfibieën hun kruiperig en glibberig bestaan zouden kunnen leiden. Binnen die visie is de postmodernistische notie van de ‘maatschappelijke onderneming’ dan ook een onding. Mede ook omdat de hier beoogde soort van onderneming juist helemaal niet ‘maatschappelijk’ is, maar publiek. Beter was het geweest om hier te spreken van de ‘publieke onderneming’ – vooral ook omdat dit paradoxale begrip iedereen er meteen op had geattendeerd dat hier iets suspects ondernomen wordt. Waar alles om draait, wordt nu door onjuist woordgebruik verhuld. Over taalvervuiling gesproken! En alleen om die reden is het verheugend dat de Raad van State zich sceptisch uitliet over het wetsvoorstel van minister Hirsch Ballin voor die ‘maatschappelijke onderneming’. Dit is een onwijs voornemen en het suggereert andermaal dat onze regering de tekenen des tijds nog niet verstaat.

PUBLIEK EN COLLECTIEF PRIVAAT BELANG

Dat brengt mij bij de derde, en interessantste kant van Ulpianus' uitspraak. Wanneer Ulpianus publiek en privaat contrasteert, dan doet hij dat in termen van *belangen*: het publieke domein is het domein van het publieke (of algemeen) belang, en het private domein dat van private belangen. Het boeiende daarvan is dat men het debat tussen liberalen, socialisten en christendemocraten over de verhouding tussen staat en maatschappij *ad nauseam* voeren kan zonder ooit ergens op rotsbodem te stoten, dat wil zeggen op een bodem die niet meer meegeeft. Maar voeren we dat debat in termen van publiek en privaat belang – conform Ulpianus' voorstel – dan stoten we wel degelijk op zo'n rotsbodem! Namelijk op de rotsbodem van de onreducerbaarheid van het publieke belang tot strikt private belangen.

Ik wil daarmee geenszins in twijfel trekken dat beslissingen die over het algemeen of publiek belang genomen worden geen invloed zouden hebben op private belangen. Verre daarvan; dat is in veel gevallen juist het doel van die beslissingen. Mijn bewering is veeleer dat er geen sociaalwetenschappelijk algoritme, geen ethiek, of politieke filosofie bestaat die ons in staat stelt om foutloos, en op een algemeen geldige en aanvaardbare manier van private belangen naar het publieke belang te redeneren, en vice versa. Er is geen matrix, of black box waar men aan de inputkant alleen maar private belangen hoeft in te voeren, om aan de outputkant een eenduidige definitie van het publiek belang te verkrijgen – zo ongeveer zoals utilitaristen als Jeremy Bentham zich dat voorstelden met hun *calcul de bonheur*.

Het geloof dat er wel zulke algoritmes zouden bestaan brengt ons ófwel bij de communistische en nazistische variant van het totalitarisme, waar alle private belangen tot publieke belangen worden gereduceerd, ófwel bij feodalisme en neoliberalisme (de hedendaagse variant van het feodalisme!), waar men het publieke belang zoekt op te lossen in zuiver private belangen.

Kortom, we zullen nooit de staat kunnen verruilen voor een politieke computer die ons op basis van private belangen voorreken wat het algemeen belang is. Het algemene, het publieke belang heeft daarom een eigen realiteit en autonomie naast en tegenover de sfeer van de private belangen. En daarmee ook tegenover de som, het totaal of de collectiviteit van alle private belangen. Dit biedt ons een scherpe en loepzuivere demarcatie tussen het publieke en het private domein, tussen staat en maatschappij. De onzuivere en onprecieze discussie over de grens tussen staat en maatschappij kan dan vervangen worden door de zuivere en precieze discussie over de grens tussen privaat belang en publiek en algemeen belang. Hierbij zal de vraag gesteld moeten worden welke collectieve belangen zich nog wel laten

vertalen in private belangen en welke ontoelaatbaar vertekend raken bij een dergelijke vertaalslag. Private belangen zijn hierbij doorslaggevend, zodat men erop kan vertrouwen dat het publieke domein niet méér ontvangt dan het toekomst.

Alles gaat mis wanneer men niet scherp meer onderscheidt tussen het collectieve private belang en het publieke belang. Bij de eerste is het belang van de een ook in het belang van de ander; maar bij het publiek belang is dat niet langer zo. En dan zijn pijnlijke keuzes nodig. Daar ligt ook het verschil tussen de economie en de politiek – en vooral ook van de permanente hoop om de politiek tot de economie te kunnen reduceren. De blik van de economie reikt niet verder dan het domein van onze collectieve belangen, waar private belangen met elkaar verzoend kunnen worden.² Het publieke

*Metaforen als ‘de BV
Nederland’ miskennen het
publiek belang en ondergraven
daarmee de politieke vrijheid*

belang annonceert zich wanneer private belangen niet langer met elkaar verzoenbaar zijn – en waarom zou dat ook altijd mogelijk zijn?

De sociale wetenschap van de economie leek het model te bieden voor de transformatie van het publieke belang in het collectieve

private belang. Denk in dit verband ook aan politieke theorieën als die van Schumpeter of Downs, waar (in strijd met het eerder vermelde republicanisme) de politiek wordt voorgesteld als belangenbehartiging. Maar de hoop op die transformatie van publiek belang in (collectief) privaat belang is ijdel: hoe lang men ook aan de leiband van de economie loopt – en met Smiths *invisible hand* in gedachten zal men zeker een heel eind komen, daarover geen twijfel! –, aan het einde van de tocht komt men altijd voor een *politiek* dilemma te staan. Dan zal men de keuze voor de ene of de ander groep burgers moeten maken, zonder dat men daarbij de aangename zekerheid heeft dat die keuze uiteindelijk in het voordeel van beide groepen zijn zal. De sociaal-politieke werkelijkheid kent niet alleen maar winwinsituaties. In dat gegeven ligt zowel de tragiek als de grandeur van de politiek en van de *condition humaine*.

In concreto, de politiek die zich alleen door economische overwegingen laat leiden, heeft geen weet meer van het publiek belang. Metaforen als ‘de BV Nederland’ miskennen het publiek belang en ondergraven daarmee de politieke vrijheid.

Het aardige van de democratie is dat die ons reeds het apparaat ter beschikking stelt van hoe wij om moeten gaan met belangen die zich verzetten tegen die vertaalslag van het publieke belang naar het collectieve private belang. Het publiek, het electoraat, is de eigenaar van de door die

belangen gegenereerde problemen; dat wil zeggen van problemen rond het publieke belang. Zelden is het aangenaam probleemeigenaar te zijn, maar hier is dat anders: hier ligt immers de grond van onze politieke vrijheid. De bestaande procedures in onze democratie bepalen hoe te beslissen over zaken van het algemene of publieke belang; meer in het bijzonder, aan welke personen in welke functies de bevoegdheid verleend wordt om over die zaken van algemeen of publiek belang te beslissen. En waar bij die bevoegdheid ook steeds de verplichting behoort om daarover te allen tijde aan het electoraat, aan de probleemeigenaren dus, publieke verantwoording verschuldigd te zijn. Zo hoort dat te gaan in een vrije staat.

Dat wil zeggen, onze bestuurders mogen niet omgaan met die problemen die het eigendom van de natie zijn alsof die problemen private problemen van de staat zouden zijn. De staat heeft geen private problemen – hij is slechts de belichaming van het publiek belang. Niets is zorgelijker dan de hedendaagse trend om aan de staat private belangen toe te kennen, naast en tegenover die van de burger. Dat bevestigt immers de verwijdering tussen staat en burger. Noch mogen onze bestuurders die problemen uit handen geven aan andere private of quasiprivate instanties. Er kan dus geen sprake zijn van verzelfstandiging of privatisering van delen van de overheid die zich bezighouden of -hielden met collectieve problemen die hardnekkig weerstand bieden aan de vertaling van publieke naar private belangen. De stappen die men desondanks zette in die afgelopen twintig jaar moeten daarom ongedaan gemaakt worden. Hier werd aan het electoraat, in zijn hoedanigheid als eigenaar van problemen van het algemeen belang, ontnomen, waarover alleen het electoraat het laatste woord heeft. In die zin zijn onterechte privatisering en verzelfstandiging zelfs als *diefstal* aan te merken, en alleen al daarom is te hopen dat men hier voorzichtiger zal zijn dan vroeger en, vervolgens, dat staatsrechtelijke monstrositeiten als de ‘maatschappelijke onderneming’ rücksichtslos de nek wordt omgedraaid voordat zij nog meer onheil aanrichten in ons openbaar bestuur, dan zij al deden toen men ze nog als zbo’s of quango’s (quasi non-governmental organisations) aanduidde.

ANCIEN RÉGIME

Samenvattend: er is een onverbrekelijke band tussen in de eerste plaats het *publieke of het algemeen belang* (als onderscheiden van private belangen), in de tweede plaats de *publieke bevoegdheden* om over dat publieke belang te beslissen en in de derde plaats de verplichting om over het gebruik van die bevoegdheden *publiekelijk verantwoording* af te leggen. En iedere poging om aan die onverbrekelijke band te knagen moet veroordeeld worden

als een ontoelaatbare vervuiling van de juiste democratische procedures en als pogingen om een hernieuwd *Ancien Régime* in te stellen dat de belangen van het volk in handen wil geven van autoriteiten waarover het volk zelf geen zeggenschap meer heeft.

Alleen als we dat doen hebben we voldoende garanties dat de toekomstige, eenentwintigste-eeuwse staat zijn taken adequaat uit zal voeren, zonder daarbij te bezwijken voor de verleidingen van despotisme en autocratie. Of om het preciezer uit te drukken, voor het totalitarisme van het collectieve (private of economische) belang.

Noten

- 1 Mark Elchardus, *Hollandse burger of Romein. Verslag van de zevende Rob-lezing door Mark Elchardus*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur, 2009, p. 22. Zie ook Frank Ankersmit, 'Political representation and political experience. An essay on political psychology', *Redescriptions* 11 (2007), pp. 21-45 (waarin

ik kom tot dezelfde bevindingen als Elchardus), plus de commentaren van Raymond Geuss en Quentin Skinner op mijn tekst in de volgende aflevering van dat tijdschrift (*Redescriptions* 12 (2008)).

2 Men kan hierbij denken aan Rousseaus onderscheid tussen de *volonté de tous* (ruwweg: het domein van de private belangen) en de *volonté générale* (het publieke belang).

Zalig geven en ontvangen

Ideologische lofzangen op het belang van het maatschappelijk middenveld zijn niet voldoende. Essentieel is dat de economische en morele betekenis van het particulier initiatief daadwerkelijk wordt erkend en voluit doorwerkt in het beleid. Door institutionalisering, lokalisering en atomisering is de rol van maatschappelijke organisaties ingrijpend veranderd en zal hij opnieuw moeten worden uitgevonden.

door *Marius Ernsting*

De auteur, oud-directeur van Humanitas is voorzitter van Vereniging Nov en adviseur Goede Doelen Loterijen.

HET LEEK EEN GEWONE DAG, die eerste december 2008: de eerste Professor Steenkamp Lezing door Piet Hein Donner. Onder de titel ‘Het CDA midden in de samenleving’ werd zijn betoog over het maatschappelijk middenveld een onverholven lofzang, ‘een pleidooi voor sterke, in waarden en in de maatschappij verankerde organisaties, die zich opstellen tussen overheid en burger’. Op het eerste gezicht niet zo opzienbarend: het CDA was immers altijd al van het maatschappelijk middenveld (of omgekeerd, daar wil ik vanaf wezen). Maar toch: de marktwerking in de landbouw in het kader van de EEG, in de zorg (verzekeringsfinanciering in combinatie met decentralisatie, waarvan minister Klink een pleitbezorger is) en in de volkshuisvesting (de ingrijpende bruteringsoperatie van oud-staatssecretaris Heerma), dat zijn toch ook kindjes van het CDA zou je zeggen.

En ligt datzelfde maatschappelijk middenveld de laatste tijd niet stevig onder vuur, ook van CDA-politici, als het dingen doet die de overheid (of het CDA) onwelgevallig zijn? Is het wel zo logisch om dan als CDA een lofzang aan te heffen?

Ondertussen is het politieke klimaat zwanger van crises: de bankencrisis, de economische crisis, klimaatcrisis, de voedselcrisis. Het zijn

vaak neerdrukkende discussies die daarover gaan. Schokkende berichten buitelen over elkaar, oplossingen lijken niet voorhanden. Maar er is één terrein waar van crisis geen sprake is, een terrein waar niet het financiële

Om politieke en sociale redenen is een stellingname over het belang van het maatschappelijk middenveld urgent

kapitaal de dienst uitmaakt, maar het sociale kapitaal: de belangeloze inzet van miljoenen uren in de sport, in landschapsbeheer, in de zorg, in musea, in de brandweer, in de amateurkunst, in politieke partijen (!). Die inzet is goud waard: belangrijke sociale initiatieven gaan gewoon door, en juist in tijden van crisis zijn sociale

netwerken van levensbelang. Deze constatering maakt duidelijk dat niet alleen om ideologische redenen een stellingname over het belang van het maatschappelijk middenveld urgent is, maar ook om actuele politieke en sociale redenen.

HET BELANG VAN HET MIDDENVELD

Het maatschappelijk middenveld in Nederland (het geheel van organisaties van en voor burgers die niet van de overheid noch van de markt zijn), is van oudsher sterk, breed en veelzijdig. En dat is nog steeds zo: 85% van de Nederlanders is lid van één van de tienduizenden clubs of verenigingen. Als aan Nederlanders gevraagd wordt of zij anderen vertrouwen spreekt 61% zich uit voor vertrouwen en dat vertrouwen neemt toe als de deelname aan het verenigingsleven stijgt. Een volwassen Nederlander is gemiddeld lid van drie maatschappelijke organisaties. Nederland kent bovendien een lange en grote traditie van zich inzetten voor en doneren aan maatschappelijke doelen. Volgens een recent onderzoek van het CBS (voorjaar 2009) is 42% van de volwassen Nederlanders actief als vrijwilliger: bij elkaar 5,3 miljoen Nederlanders. Dat is nog aanzienlijk meer dan we tot dusverre aannamen! De eigen fondsenwerving van de ongeveer duizend CBF-keurmerkhouders (waartoe de meeste grote maatschappelijke en vrijwilligersorganisaties behoren) beliep in 2008 1,3 miljard euro, net zo veel als het totale bedrag aan overheidssubsidies.

GEEFGEDRAG

Een gemiddeld huishouden gaf volgens het CBS in 2007 308 euro aan goede doelen, gelijk verdeeld over collectes en donaties enerzijds, en contri-

buties van maatschappelijke organisaties anderzijds. In totaal gaven die huishoudens daarmee een bedrag van 2,2 miljard euro. Nederlanders zijn graag bereid te geven: gemiddeld geven zij 1,1% van hun inkomen; de laagste inkomens het meest! Nederlanders die lid zijn van het CDA of Groen-Links geven het meest: 1,6% van hun inkomen.¹ Ter vergelijking: de Nederlandse staathuishouding besteedt aan ontwikkelingshulp zoals bekend 0,8% van het bruto nationaal inkomen.

Nederlanders geven omdat zij het belangrijk vinden dat er organisaties zijn die zich bezighouden met het aanpakken van maatschappelijke noden; de tijd waarin dat vanzelfsprekend gebeurde, vooral door familie en burens, is goeddeels voorbij, en de tijd waarin collectieve zorg vanzelfsprekend van de overheid verwacht werd ook. Daarom is het zo belangrijk dat de ruimte tussen individuele burgers en overheid wordt ingevuld door een enorm palet aan maatschappelijke organisaties. Alleen al op het gebied van amateurkunst (toneelverenigingen, zangkoren en muziekgezelschappen) telt Nederland 30.000 verenigingen en 450.000 vrijwilligers! Over sociaal kapitaal gesproken! Illustratief voor het belang van dat sociale kapitaal is dat de Amerikaanse professor Robert Putnam in zijn studie *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* een rechtstreeks verband heeft aangetoond tussen het aantal zangkoren en de kwaliteit van het plaatselijk bestuur.

Oog voor het belang van maatschappelijke organisaties past welbeschouwd in de denktraditie van het CDA, namelijk die van de subsidiariteit (KVP) c.q. de soevereiniteit in eigen kring (ARP/CHU). Immers, eenieder heeft zijn eigen verantwoordelijkheid, de individuele burger, de verbanden waarin zij georganiseerd zijn en de onderscheiden overheden. Waar het vooral op aankomt is dat die verantwoordelijkheden niet alleen duidelijk zijn, maar ook op elkaar afgestemd zijn, dat wil zeggen wederzijds aanvullend zijn. En als de verbanden waarin burgers georganiseerd zijn sterk en breed geschakeerd zijn, lukt dat afstemmen des te beter: je hebt als overheid in de samenleving een counterpart waarmee je tot afspraken kan komen. Waar de een het moet laten afweten springt de ander in, zo werkt het samenspel tussen overheid en *civil society*, zonder dat ze elkaars verantwoordelijkheden overnemen. En daarbij, zeker nu niet onbelangrijk, is een goed functionerende *civil society* essentieel om tegenwicht te bieden tegen een almaar uitdijende verzorgingsstaat. Lid zijn van een kaartclub of een zangkoor biedt naast het gezamenlijke plezier óók hulp bij ziekte of verdriet en kan een noodgedwongen aankloppen bij de professionele thuiszorg of ggz-instelling voorkomen.

WAARBORGEN

De Nederlandse rechtsstaat kent een aantal instrumenten om maatschappelijke organisaties te reguleren, te beoordelen en in zekere zin doorzichtig te maken. Allereerst zijn daar het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Strafrecht, maar daarnaast ook de ANBI-verklaring (Algemeen Nut Beogende Instelling), het CBF-keurmerk (Centraal Bureau Fondsenwerving), de verplichte inschrijving bij de Kamer van Koophandel, enzovoort. Binnen de hierin neergelegde randvoorwaarden staat het elke organisatie vrij om zijn doelen te stellen en activiteiten te kiezen. Dat hoort nu eenmaal bij de grondwettelijke vrijheid van vereniging en vergadering en de vrijheid van meningsuiting.

Er is de laatste tijd kritiek op het functioneren van goede doelen: vooral de ontwikkelingssamenwerking, natuur en milieu en sommige grote gezondheidsfondsen moeten het daarbij soms ontgelden. De oploeiende discussie over de gehanteerde methoden mag en moet gevoerd worden, maar mag nimmer leiden tot uitsluiting van overheidsvoorzieningen (tenzij gehandeld is in strijd met de genoemde waarborgen). Uitsluiting zou leiden tot spanning, niet alleen met de grondwet, maar ook bijvoorbeeld met de waarden van het CDA zelf. Sterker nog, juist in het kader van de subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hoort de kring van organisaties met een semipublieke verantwoordelijkheid een eigen verantwoordelijkheid te kunnen dragen (al was het maar om verantwoording daarover af te kunnen leggen!) binnen het maatschappelijk bestel.

ECONOMISCHE BETEKENIS

Hoe groot de waarde is van de inzet van maatschappelijke organisaties voor publieke doelen bleek uit een recent onderzoek door het Nijmeegse Institute for Mission Studies en het onderzoeksbureau Kaski, dat onder de veelzeggende titel *Tel je zegeningen* (een bekende strofe uit de protestantse zangbundel van Johan de Heer) becijferde dat de inzet van de kerken in Rotterdam op het gebied van psychosociale en maatschappelijke zorg de gemeente een bedrag bespaart van tussen de 110 en 130 miljoen euro! Wanneer je die cijfers extrapoleert dan kun je stellen dat alleen al de maatschappelijke inzet van de kerken in heel Nederland een economische waarde genereert van zo'n 3 miljard euro. De economische vervangingswaarde van het vrijwilligerswerk als geheel kan worden becijferd op een bedrag van ruim 23 miljard euro (5,3 miljoen vrijwilligers, die gemiddeld een dagdeel per week, oftewel 180 uur per jaar, aan vrijwilligerswerk besteden, tegen een gemiddelde vervangingswaarde van

25 euro per uur). Het zijn allemaal getallen waarvan het je duizelt, maar waar het hier om gaat is dat al dat werk dat voor maatschappelijke doelen wordt verzet veel waarde vertegenwoordigt, en ook steeds weer veel tegenwaarde moet mobiliseren: mensen, tijd en ook geld: voor de organisatie als zodanig, voor de toerusting van al die vrijwilligers. Vrijwilligerswerk en maatschappelijke inzet leveren belangeloos veel op maar het is beslist niet allemaal gratis.

FINANCIERING

Van oudsher wordt het maatschappelijk middenveld ook wel aangeduid als particulier initiatief, om aan te geven dat het oprichten van maatschappelijke organisaties ter leniging van noden en het realiseren van ideële doelen een zaak van particulieren was en is, evenals de financiering ervan. De vereniging Ons Huis begon bijvoorbeeld zo'n 120 jaar geleden in de Amsterdamse Rozenstraat met een gift van 300.000 gulden (!) van de vermogende liberaal P.W. Janssen. En tal van goededoelenorganisaties hebben tot de dag van vandaag hun collecteweek, zó veel dat er jaarlijks een collectekalender moet worden gemaakt om niet in de war te raken.

Eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog is de overheid op een breed terrein particulier initiatief gaan meefinancieren: de subsidies doen hun intrede. Naast de bekende vormen van eigen fondsenwerving (donaties en collectes) zijn loterijen van oudsher een belangrijk middel voor het werven van fondsen. De Staatsloterij werd in 1726 opgericht om de pest en de Spanjaarden te bestrijden. De eigen loterijen van Scouting en De Zonnebloem zijn heden ten dage goed voor een opbrengst van circa 3,5 miljoen euro.

Het Skanfonds (oorspronkelijk Stichting Katholieke Noden) en het Oranjefonds ontvingen over 2008 een bijdrage van ruim 23 miljoen euro van de Postcodeloterij. De netto-opbrengst van de Goede Doelen Loterijen ten bate van 150 goededoelenorganisaties beliep in 2008 een bedrag van 350 miljoen euro, bijna een derde van het bedrag dat met eigen fondsenwerving (contributies, donaties, collectes, verkoop van artikelen) wordt binnengehaald. De goededoelenloterijen moeten we vooral in dat licht bezien: de drie loterijen – voor mens en natuur (Nationale Postcode Loterij), gezondheid en welzijn (Sponsor Bingo Loterij) en cultureel erfgoed (BankGiro Loterij) – zijn fondsenwerfers pur sang in die oude traditie van loterijen voor goede doelen: ze organiseren een spel waarmee je wat kunt winnen, en waarvan de netto-opbrengst bestemd is voor het goede doel. Alleen de schaal is vele malen groter...

KOESTEREN

Dat er in Nederland zoveel mensen zich hebben georganiseerd op het vraagstuk van natuur en milieu, klimaat en bedreigde ecosystemen zou het CDA tot grote vreugde moeten stemmen: het zijn mensen die zich daadwerkelijk druk maken over een waarde die door het CDA bij uitstek gekoesterd wordt: rentmeesterschap, de heilheid van de schepping.

Het koesteren van een actieve en invloedrijke *civil society*, inclusief de mogelijkheden voor organisaties om daarin met ingezamelde particuliere gelden hun eigen huishouding te kunnen voeren, levert een enorme maatschappelijke en economische meerwaarde op: zonder De Zonnebloem, Humanitas, uvv en kerkelijk pastoraal werk en diaconie zou bijvoorbeeld het betaalde zorgstelsel bezwijken, simpelweg omdat maar liefst 75% van de thuishulp bestaat uit vrijwilligerswerk en mantelzorg. Als zulke vrijwilligers het idee hebben dat ze voor een ander karretje gespannen worden dan dat van hun eigen motivatie, of dat ze met allerlei voorwaarden en beperkingen in hun werk geconfronteerd worden, dan zijn ze gauw vertrokken. En je krijgt ze niet zo gemakkelijk meer terug.

Het inmiddels veelgeroemde maatschappelijk middenveld wordt de laatste tijd geconfronteerd met ten minste drie ontwikkelingen, die dat middenveld soms uit elkaar lijken te trekken:

1. Institutionaliserings: steeds meer komt de overheid erachter dat problematische en complexe maatschappelijke kwesties niet alleen meer met overheidsinterventie (regelgeving en handhaving) opgelost kunnen worden, en dat partners uit het bedrijfsleven en de *civil society* voor een effectieve aanpak onmisbaar zijn. Voorbeelden: sociaal isolement, armoedebeleid, overgewicht, burgerschap, asociaal gedrag, seksueel misbruik en huiselijk geweld.
2. Lokalisering: steeds meer maatschappelijke kwesties zijn in termen van overheidsverantwoordelijkheid verschoven van het rijk naar de gemeenten. Voorbeelden: de Wmo op het gebied van de zorg, de financiering van de bijstand, de inburgering, de nazorg voor ex-gedetineerden. Al deze zaken zijn in de afgelopen jaren op het bordje van de gemeentelijke overheid gelegd, en die overheid schakelt daarbij lokale partijen uit het middenveld in: vrijwilligerscentrales, burenhulp, wijkcomités, en zorgnetwerken.
3. Atomisering: de combinatie van meer mondigheid en de schier eindeloze mogelijkheden van internet maakt dat steeds meer mensen niet meer via het doneren aan organisaties aan hun maatschappelijke verantwoordelijkheid invulling willen geven, maar dat in eigen hand willen houden: rechtstreeks, in concrete projecten waarvan ze de resultaten zelf

kunnen monitoren. Voorbeelden in de sfeer van ontwikkelingshulp zijn Linkis, Kiva en de 1%CLUB, maar ook valt te denken aan woongroepen voor ouderen, kleinschalige wooneenheden voor verstandelijk gehandicapten en coöperatieve vormen van kinderopvang en thuiszorg.

Deze drie ontwikkelingen vragen achtereenvolgens om versterking van de eigen professionaliteit, een organisatie die tot op buurtniveau ‘nabij’ kan zijn, én die ruimte biedt voor zelfregulering door de zelfdoeners. Dat is op het eerste gezicht niet makkelijk te verenigen in één organisatie. Een middenveld dat bewust als partner van de overheid aanspreekbaar kan en wil zijn, dat zich vertakt in alle lagen van de samenleving én ruimte biedt voor nieuwe initiatieven van ondernemende burgers: dat is niets minder dan *reinventing civil society!* Om dat voor elkaar te krijgen zal veel denkkraft, ondersteuning en leiderschap nodig zijn. Maar het staat tegelijk vast dat die investering veel maatschappelijk én economisch rendement zal opleveren.

ROLLEN

De rol van partner is voor de overheid lastig. Gewend als ze is aan haar rol als regelend, regisserend ‘met macht bekleed’ orgaan, waarbij bedrijven en maatschappelijke organisaties objecten of hooguit mede-uitvoerders zijn, moet ze meer en meer schakelen naar een echte partnerrol. Dat betekent een gezamenlijke inzet met andere partijen bij de probleemformulering, bij het ontwerpen van een aanpak, en pas dan ook een overeengekomen maar onderscheiden inzet in de uitvoering.

Voor de organisaties uit het maatschappelijk middenveld is het omgaan met deze uiteenlopende krachten nog veel lastiger: het vereist het maken van strategische keuzen, met name over de wijze waarop de gewijzigde rol ingevuld gaat worden. Het betekent proactief en zelfbewust opereren, optreden als een volwaardig partner met bijbehorende verantwoordelijkheid en met organisatievormen dicht bij de mensen in hun dagelijkse omgeving. Vooral dat laatste is urgent: zoals gezegd komt er veel maatschappelijke problematiek tot uiting op lokaal niveau (integratie, zorg, armoede, sociale cohesie), en juist daar is de infrastructuur van het maatschappelijk middenveld (evenals de politieke infrastructuur trouwens) vaak het minst stevig. Er is lokaal dringend behoefte aan een overtuigende en verbindende visie en inzet, aan de mobilisatie van *civic involvement*, aan veelzijdige uitvoeringscapaciteiten, en aan effectieve samenwerking met elkaar én met de gemeentelijke overheid. Het zou goed zijn als de grote organisaties in het maatschappelijk middenveld de handen ineenslaan om, met inzet van gezaghebbende personen, trainingsprogramma’s aan te bieden om de

mensen die op dat lokale niveau het werk moeten doen te ondersteunen en versterken.

EEN WERELD TE WINNEN

Er ligt voor het maatschappelijk middenveld een wereld van succesvol opereren en erkenning te winnen, na decennia van overheids- en marktdominantie. Maar dan is het wel zaak daar welbewust, met gezag en visie, op

Als de stille kracht van het maatschappelijk middenveld belangrijk wordt geacht, dan wordt het tijd om er een sprekende kracht van te maken

aan te koersen. Dat vereist visie, en ook het afwerpen van veelvoorkomende valse bescheidenheid. Als de stille kracht van het maatschappelijk middenveld belangrijk geacht wordt, dan wordt het tijd om er een sprekende kracht van te maken.

‘De kracht van een samenleving ligt bij het maatschappelijk middenveld, de *civil society*. Als over-

heid moet je zo min mogelijk bemoeien met de initiatieven, ideeën en idealen die daar opbloeien. Vrijheid en vertrouwen geven, dat is voor de overheid het adagium’, aldus minister-president Balkenende in een voordracht tijdens de bijeenkomst van de Nationale Postcode Loterij waar de toekenning van de netto-opbrengst van 250 miljoen euro aan de goede doelen over 2008 bekend werd gemaakt. Aan die woorden valt, na de voorgaande uiteenzetting, verder nog weinig toe te voegen!

Noot

- 1 Een en ander blijkt uit een onderzoek van TNS NIPO uit 2006.

Morele noden in wankele tijden¹

In de moderne samenleving is nog maar weinig plaats voor rambo's, mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Er is daardoor een groeiende markt voor politieke standwerkers die appelleren aan groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid. Populisme voorziet in die behoefte, zoals het ook een missie biedt, namelijk zelfverdediging tegen een vijand, en de belofte van herstel van de zuiverheid van voorheen. Hier stellen genuanceerde en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover. Zij moeten op zoek naar zinnen en richtinggevende verhalen, over wat onze ankers zijn in een onzekere wereld.

door Tsjalling Swierstra & Evelien Tonkens

Swierstra is universitair hoofddocent techniekfilosofie aan de Universiteit Twente en Socrates-hoogleraar op het gebied van 'Filosofie en ethiek in de levenswetenschappen' aan de Universiteit van Amsterdam. Tonkens is bijzonder hoogleraar actief burgerschap aan de Universiteit van Amsterdam en vaste columnist voor *de Volkskrant*.

HOE KUNNEN WE ONS ZOWEL MOREEL als economisch staande houden in de moderne samenleving, die steeds meer van ons eist? Een samenleving die globaliseert en multicultureler wordt en ook meritocratischer en competitiever. Bovendien hebben we te maken met een 'feminiserende' economie. Daarin hebben vooral laagopgeleide mannen veel te verliezen. Zij kunnen niet meer terugrijpen op hun oude identiteit van traditionele mannelijke autoriteit en spierkracht. Meritocratisering maakt het moeilijker om hun zelfrespect te verwerven en te behouden; daarbij is het vanwege democratisering en feminisering moeilijker om een toevlucht te zoeken tot traditioneel mannelijke autoriteit en gedrag. Bovendien is deze samenleving in toenemende mate onoverzichtelijk en biedt zij weinig verhaal over de zin van het bestaan en over de kwaliteit van leven. Populisme

belooft in dit alles een uitweg te bieden: het herwaardeert mannelijke autoriteit en grossiert in overzichtelijke tweedelingen van ‘wij’ en ‘zij’ en ‘goed’ en ‘fout’, en daarmee een verhaal over de zin van het bestaan. Het is daarom zaak dat andere politieke stromingen heldere en richtinggevende, maar niet-polariserende en niet-populistische antwoorden formuleren op meritocratisering, globalisering en zinsverlies. In deze bijdrage doen wij daartoe een aanzet.

MERITOCRATISERING, DEMOCRATISERING EN FEMINISERING VAN DE ARBEIDSMARKT

Meritocratie betekent letterlijk: heerschappij op basis van verdienste.² Een meritocratie is een samenleving waarin mensen met de beste combinatie van talent en inzet de dienst uitmaken. Sociaaleconomische positie wordt niet langer bepaald door afkomst (zoals klasse, etniciteit, sekse) of leeftijd. De meritocratie kenmerkt zich door een sterke nadruk op prestatie meting en -vergelijking, door veel nadruk op gelijke kansen, en ten slotte door haar dynamische karakter: sociaaleconomische posities liggen nooit vast, maar moeten voortdurend worden verdiend.³

Het meritocratische ideaal is een belangrijke motor achter de emancipatie van achtergestelde groepen. Toch kent het ook een keerzijde: in een meritocratie is waardering geheel en al afhankelijk gemaakt van wat we als individu doen *in vergelijking met andere individuen*. Je moet de beste zijn, en het zijn uiteindelijk de prestaties van je competitiegenoten die bepalen

Het aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ vormt een effectieve manier om het gevoel van vernedering om te zetten in trots

wie het beste is. De uitvinder van de term meritocratie, de Engelse socioloog Michael Young, waarschuwde al in 1958 dat meritocratisering gepaard zou gaan met een crisis in het zelfrespect van de ‘verliezers’ van de alomtegenwoordige maatschappelijke wedren. Als je alle kansen hebt gehad en de wedstrijd eerlijk was, dan heb je je verlies aan niemand anders te wijten dan aan je-

zelf. Lager opgeleiden met een bedreigd zelfrespect zoeken hun toevlucht in het polariseren. Het zwaar aanzetten van de tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’, zeker in de vorm van nationalisme, vormt een even eenvoudige als effectieve manier om het gebrek aan zelfrespect, het gevoel van vernedering, om te zetten in trots. Je kunt je beter voelen dan anderen, zonder dat je daar hard voor hoeft te werken of veel talent nodig hebt. Polariseratie biedt

zo een vorm van ‘gratis’ zelfrespect. In Nederland is nationalisme vooral populair bij laagopgeleide, rechts-extremistische jongeren uit sociaaleconomisch zwakke gezinnen uit de provincie, zonder al te veel toekomstperspectief.⁴

De afgelopen decennia is niet alleen sprake geweest van meritocratisering, maar ook van democratisering: de verhoudingen tussen burgers zijn op alle mogelijke plaatsen meer gelijk en informeler geworden. Autoritair leiderschap heeft plaatsgemaakt voor informeel, coachend leiderschap. Direct, openlijk autoritair leiderschap wordt veel minder getolereerd.

De moderne baas geeft niet langer heldere directieven, maar verlangt van werknemers dat ze zich ‘proactief’ en ‘professioneel’ opstellen, en ‘eigen verantwoordelijkheid’ tonen. Voor hoger opgeleiden kan dit nieuwe ruimte bieden om het werk meer naar eigen inzicht in te vullen, maar vooral lager opgeleiden voelen zich kwetsbaar vanwege de grotere nadruk op eigen inzicht en verantwoordelijkheid: als het fout gaat, kan men zich moeilijker achter anderen verschuilen. Het is daarom niet verwonderlijk dat juist zij (terug)verlangen naar heldere hiërarchieën.

Bovendien worden op de arbeidsmarkt meer traditioneel vrouwelijke eigenschappen verlangd. Onze economie is de afgelopen decennia steeds meer een diensteneconomie geworden, ten koste van de industrie. In een diensteneconomie is de vraag naar spierkracht en mechanische arbeid beperkt; de vraag naar het leveren van diensten is daarentegen sterk toegenomen. Dat vereist vaardigheden als beleefdheid, empathie, luisteren, in gesprek gaan en bovenal: je dienstbaar opstellen; vaardigheden die traditioneel meer met vrouwen geassocieerd worden en waar vrouwen ook meer toe aangespoord worden, ongeacht opleidingsniveau. Deze dienstbaarheid wordt nu echter in heel veel functies verwacht en lager opgeleide mannen ontkomen er dus ook niet langer aan. Ook ICT-medewerkers, buschauffeurs en huisschilders moeten zich een dienstbare houding eigen kunnen maken en beschikken over contactuele vaardigheden.

Meritocratisering, democratisering en feminisering van de arbeidsmarkt gaan in onze samenleving dus gelijk op. Samen bieden ze nog maar heel weinig plaats aan rambo’s: aan mannen die autoritair zijn ingesteld en vooral spierkracht als kapitaal hebben. Dat betekent dat er een groeiende markt bestaat voor handelaars in groepssuperioriteit, autoritarisme en mannelijkheid.

DE NIEUWE ONOVERZICHTELIJKHEID

We leven in een wereld die steeds onoverzichtelijker is geworden en waarin het steeds moeilijker is ons te oriënteren. Tradities en vertrouwde gemeen-

schappen waarbinnen men zich geborgen weet, zijn in verval geraakt. Er zijn minder routines voorhanden die een vanzelfsprekend kompas bieden om in het leven van alledag op te koersen. We worden geacht in toenemen-

Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk

de mate schrijvers en regisseurs van ons eigen leven te zijn. Bijna alles is onze eigen keuze en verantwoordelijkheid geworden, van loopbaan, relaties en inkomen, tot en met seksleven, gezondheid en uiterlijk. We zijn, in de woorden van het sociologenechtspaar Beck, veroordeeld tot een 'doe-het-zelfbiografie'.⁵ Ook een traditioneel leven moeten we als eigen individuele keuze begrijpen

en verdedigen. Zoals de huisvrouw die er bewust voor kiest de kinderen zelf op te voeden. Of de moslima die bewust en vrij voor de hoofddoek kiest. Zelfs God kan alleen nog maar gekozen worden. Ook op het werk worden vaker eigen inzicht en eigen verantwoordelijkheid verwacht. Vooral voor lager opgeleiden is dit lastig, omdat zij vaak weinig autonomie in hun werk hebben. Ze krijgen nogal eens wel de verantwoordelijkheid *voor*, maar niet de macht *over* de situatie.

De vrijheid om zelf te kiezen oefent kortom een enorme een dwang op ons uit. Een helse klus, dit zelfgebrouwen leven. Het vereist veel vaardigheden. Langetermijnplannen maken, organiseren, improviseren, onszelf doelen stellen, obstakels erkennen, nederlagen accepteren en opnieuw beginnen. Daartoe zijn initiatief, uithoudingsvermogen, flexibiliteit en frustratietolerantie nodig. Al in 1941 beschreef Erich Fromm dat het wegvallen van traditionele vormen van gezag en van homogene gemeenschappen defensieve reacties uitlokt.⁶ Mensen voelen zich hierdoor, met een term van Pim Fortuyn, *verweesd*,⁷ en vooral lager opgeleiden doet dit verlangen naar een sterke leider.⁸

Populisme belooft hier een oplossing te bieden in de vorm van een herstelde homogeniteit, overzichtelijkheid, verbondenheid, de vertrouwdeheid van 'wij Nederlanders'. Antipopulisten stellen daar weinig tegenover. Ze brengen weinig richting aan, waardoor ze populistten in de kaart spelen.

WORSTELN MET ZINSVERLIES

Ten slotte worstelen velen met zinsverlies. De twintigste eeuw is globaal gesproken de eeuw geweest van het geleidelijke verval van de Grote Verhalen. Het neoliberalisme predikte de boodschap dat iedereen almachtig is

met betrekking tot het eigen leven, maar machteloos met betrekking tot collectieve opgaven. Aan collectieve problemen kun je volgens neoliberalen niets doen. De gedachte dat de samenleving maakbaar is, is in hun ogen gevaarlijk naïef. Collectieve problemen lossen vanzelf op – via de markt. Het resultaat van dertig jaar neoliberalisme is inmiddels dat Nederlanders aangeven persoonlijk erg gelukkig te zijn – als je niet gelukkig bent, ben je immers een loser –, maar dat zij zich veel zorgen maken over de staat van de samenleving. Vanuit de elite komt geen verhaal over zingeving; daar treffen we vooral grote graaiers aan. Populisten winden zich hierover terecht op.

Veel mensen durven niet meer idealistisch te zijn, alleen nog maar cynisch en ontmaskerend, stelt de Amerikaanse filosofe Susan Neiman in haar recente boek met de veelzeggende titel *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*.⁹ Wat we nodig hebben, stelt Neiman, is volwassen idealisme. Idealisme in de wetenschap dat onze idealen feilbaar en omstreden zijn en te groot om ooit volledig te bereiken. Maar we hebben ze wel nodig, als inspiratiebron en richtsnoer. We hebben niet alleen economische, politieke en sociale noden, zegt Neiman, we hebben evenzeer morele noden, die we serieus moeten nemen.

Jongeren van nu zijn opgegroeid met de dominantie van het neoliberalisme. Neoliberalisme biedt hun geen verhaal over hoe aan de samenleving bij te dragen. De grootste maatschappelijke opdracht die het neoliberalisme aan mensen meegeeft is om te consumeren teneinde bij te dragen aan de economische groei. Maar zonder algemeen verhaal over wie we zijn als collectief, wat onze opgaven zijn, waar we naartoe op weg zijn, enzovoort, kunnen we geen betekenis geven aan ons individuele bestaan. Nogal wat jongeren zie je daarom wat doelloos rondlopen na hun middelbare school, op zoek naar een missie, op zoek naar iets of iemand die hen nodig heeft. En natuurlijk weten zij meestal ook wel in heel algemene zin dat de mensheid in een globaliserende wereld voor een aantal dringende collectieve uitdagingen staat. Collectieve problemen rond bijvoorbeeld sociale cohesie, het milieu, of de stabiele wereldorde. Maar die zijn zo groot dat het niet duidelijk is waar ze moeten beginnen en wat hun inspanning zou kunnen uitmaken. Zelfs kinderen van de meest bevlogen en maatschappelijk betrokken ouders kun je onduidelijk zien lanterfant.

Er zijn allerlei grote problemen, maar wat ontbreekt is een koppeling tussen het eigen leven en dat van een groter geheel. Die koppeling lijkt een wezenlijk bestanddeel te zijn voor het gevoel van zin. We willen bijvoorbeeld *erkenning* van onze medemensen, we willen dat we voor *hen* belangrijk zijn. We hebben als het ware belang bij altruïsme. Altruïsme is een belangrijk bestanddeel van een zinvol leven.

Populisme voorziet in die behoefte aan altruïsme. Het vertelt dat ‘we’ deel uitmaken van een groter geheel. Het biedt een missie, namelijk zelfverdediging tegen een vijand. En het biedt een toekomstvisie: herstel van de *zuiverheid* van voorheen. Ook hier stellen genuanceerdere en naar verbinding zoekende politieke stromingen te weinig tegenover.

ZIN- EN RICHTINGGEVENDE VERHALEN GEWENST

Populistisch wij-zijdenken biedt vooral laagopgeleide mannen uitzicht op herstel van hun zelfrespect, op een manier die immuun is voor de meritocratische logica. Je ontleent je zelfrespect immers niet aan de eigen individuele prestaties, maar aan het lidmaatschap van een bepaalde groep. Wij beter dan zij. Polarisatie biedt bovendien een vorm van zekerheid en houvast in een veranderlijke en onoverzichtelijke wereld. Onze (weliswaar bedreigde, maar toch) gemeenschap weet wat goed is en geeft richting, die van anderen niet. Ten slotte biedt polarisatie zingeving en de mogelijkheid om het eigen levensverhaal op betekenisvolle wijze te verbinden met een groter verhaal, namelijk dat van het eigen volk.

Wat kunnen, vanuit de erkenning van onze morele noden, verbindende, inspirerende antwoorden zijn op de erosie van zelfrespect, de nieuwe onoverzichtelijkheid en het zinsverlies?

Tegenover de meritocratische erosie van het zelfrespect kunnen we proberen de harde meritocratie om te buigen naar een samenleving waarin niet steeds dezelfde mensen op steeds meer gebieden als verliezer worden aangemerkt. Voor een rechtvaardige samenleving is het niet voldoende iedereen gelijke kansen te geven. In plaats van naar een meritocratie kunnen we beter streven naar een aidocratie: een samenleving waarin iedereen gelijke toegang heeft tot bronnen van zelfrespect. Zelfrespect hoeft immers niet uitsluitend af te hangen van succes op school en de arbeidsmarkt. Meer pluriforme bronnen van zelfrespect verdienen stimulans. Sport, kunst en cultuur bijvoorbeeld. Jongeren moeten hiermee gedegen kennis maken en er levenslang toegang toe houden. Ook vrijwilligerswerk, mantelzorg en andere vormen van participatie kunnen bronnen van zelfrespect bieden, mits we die als samenleving maar als zodanig erkennen. Dit vereist meer waardering voor onderhoud (in plaats van een eenzijdige nadruk op vooruitgang en competitie).

In het licht van de nieuwe onoverzichtelijkheid is het van groot belang mensen bagage mee te geven om constructief om te gaan met onzekerheid en verschil.¹⁰ Dat betekent tussen twee klippen door zeilen. Aan de ene kant moet er een einde komen aan de oppervlakkige ‘vrijheid, blijheid’-houding. Velen menen serieus dat het het toppunt van respect en fatsoen

is om afwijkende meningen *niet* te bevragen. Iedereen zijn eigen mening, toch?¹¹ Maar door opvattingen meteen te privatiseren, komt er geen inhoudelijke discussie meer van de grond. Als er dan toch collectief bindende besluiten moeten worden genomen –

*Men ontvlucht onzekerheid
door verschil te ontkennen,
door het onmiddellijk als
onbeschaafd, dom of barbaars
af te serveren*

– daar ontkom je nu eenmaal niet aan – dan schiet men gemakkelijk door in het andere uiterste: een leider die autoritaire oplossingen dwingend oplegt. Men ontvlucht verder onzekerheid door verschil te ontkennen, bijvoorbeeld door het onmiddellijk als illegitiem (onbeschaafd, dom, barbaars) af te serveren. Het is op-

merkelijk hoe gemakkelijk de uitersten van liberaal relativisme en autoritarisme elkaar in de praktijk raken. (Zo is het niet toevallig dat in het meest liberale land ter wereld, de Verenigde Staten, het hoogste percentage van de burgers in de gevangenis zit.) We moeten leren om verschil te verdragen en het productief te maken. Dit kan gestimuleerd worden door in het onderwijs meer aandacht te geven aan het aanleren van actieve tolerantie en discussievaardigheden – inclusief het vermogen te luisteren en op grond van argumenten het eigen standpunt te herzien. Dat zou goed kunnen in het kader van burgerschapsvorming.

Ten slotte is het nodig dat we meer aandacht besteden aan zingeving, met name aan het daaraan gerelateerde altruïsme. Er is een groot reservoir aan reëel bestaand altruïsme dat erkenning, waardering en stimulans behoeft.¹² De beweging voor beroepstrots bijvoorbeeld kan daaraan bijdragen: werk kan een bron van zingeving zijn. Maar ook vrijwilligerswerk of mantelzorg kunnen bronnen van zingeving zijn die het reëel bestaande maar doelzoekende altruïsme kunnen aanboren en vormgeven. Interessant is in dat licht bijvoorbeeld het feit dat zich bij mentorprojecten (waarin jongeren met problemen door volwassenen van buiten hun eigen netwerk worden begeleid) meer volwassenen als mentor melden dan er jongeren zijn om zich te laten begeleiden. Maar hoe belangrijk zulke projecten op kleine schaal ook zijn, zij voorzien niet in het grotere verhaal waarbinnen mensen dit ook als een zinvolle bijdrage kunnen ervaren. Nodig zijn grote zin- en richtinggevende verhalen, over wat onze bronnen van zelfrespect zijn in een meritocratie, wat onze ankers zijn in een onzekere wereld en wat richtinggevende kaders en moderne, niet-uitsluitende gemeenschappen zijn in een ontzuilde samenleving.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens, 'Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving. Polarisation als antwoord', in: Raad voor Maatschappelijk Ontwikkeling (red.), *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend* (pp. 120-138). Amsterdam: SWP, 2009.
- 2 Michael Young, *The rise of the meritocracy*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003 [1958].
- 3 Tsjalling Swierstra en Evelien Tonkens (red.), *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- 4 Maaïke Homan, *Generatie Lonsdale. Extreem-rechtse jongeren in Nederland na Fortuyn en Van Gogh*. Amsterdam: Houtekiet, 2006.
- 5 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 6 Erich Fromm, *Fear of freedom*. Londen: Routledge, 1941.
- 7 Pim Fortuyn, *De verveesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*. Utrecht: Bruna, 1995.
- 8 Paul Dekker en Peter Ester, 'Working-class authoritarianism. A re-examination of the Lipset thesis', *European Journal of Political Research* 15 (1987), nr. 4, pp. 395-415.
- 9 Susan Neiman, *Moral clarity. A guide for grown-up idealists*. Orlando, FL: Harcourt, 2008.
- 10 Herman van Gunsteren, *A theory of citizenship. Organizing plurality in contemporary democracy*. Boulder, CO: Westview Press, 1998.
- 11 Evelien Tonkens en Menno Hurenkamp, *Wat vinden burgers zelf van burgerschap? Burgers aan het woord over binding, loyaliteit en sociale cohesie*. Den Haag: Nicis Institute, 2008. Dit boek is de korte versie van *Binding via stad en straat. Burgers over burgerschap*, dat binnenkort verschijnt bij Amsterdam University Press.
- 12 René Bekkers, *Giving and volunteering in the Netherlands. Sociological and psychological perspectives*. Proefschrift Universiteit Utrecht, 2004; Archon Fung, *Empowered participation. Reinventing urban democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004; Evelien Tonkens, Jennifer van den Broeke en Marc Hoijtink (red.), *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, professionals, vrijwilligers en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag: Nicis Institute, 2008; John Wilson, 'Volunteering', *Annual Review of Sociology* 26 (2000), pp. 215-240.

Het moreel kapitaal is weggeorganiseerd¹

Zonder moreel kapitaal, het vermogen en de bereidheid om zorg te dragen voor de ander en de wereld, kan de samenleving niet functioneren. Dit moreel kapitaal is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzenloos materialisme. Markt noch staat is de primaire aandrijver van moreel kapitaal. Hiervoor zijn de sociale sferen van gezin, kerk, onderwijs, vrijwilligerswerk en lokale betrokkenheid essentieel.

door *Roel Kuiper*

De auteur is bijzonder hoogleraar christelijke filosofie aan de faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit en Eerste Kamerlid voor de ChristenUnie.

HET DEBAT OVER DE HERINRICHTING van de samenleving is niet begonnen met de financieel-economische crisis van 2008-2009. Die crisis heeft het debat weliswaar geïntensiveerd, maar de grondlijnen ervan waren al eerder zichtbaar. De crisis zet bepaalde aspecten meer in het licht, zoals de roep om de overheid als ‘marktmeester’ na een al te losbandig neoliberaal tijdvak van twintig jaar, of de behoefte aan moreel leiderschap. De komende jaren, als het effect voelbaar wordt van krappe overheidsbudgetten, zal naar mijn overtuiging een belangrijk accent komen te liggen op wat ik het ‘moreel kapitaal’ van de samenleving noem. Moreel kapitaal is het vermogen en de bereidheid van mensen om voor elkaar en hun eigen omgeving te zorgen. Wil moreel kapitaal gedijen, dan zal de vorming ervan in concrete gemeenschappen hoog op de agenda moeten staan.

DYNAMIEK IN DRIEVOUD

Laat ik beginnen met het analyseren van de maatschappelijke en sociaal-economische dynamiek die al geruime tijd het debat voedt over de herinrichting van de samenleving. Dat we daarover spreken heeft alles te maken met het besef dat er een wereld aan het verdwijnen is zonder dat we precies weten welke wereld ervoor in de plaats komt. Dit proces is al langer gaande. Fukuyama schreef al in de jaren negentig zijn boek *The great rupture* met het oog op de ontbinding van een sociale, politieke en sociale orde tijdens de overgang van een industriële naar een postindustriële wereld.² Andere denkers typeren onze tijd als *time of transformation*. Maar wat transformeert er dan, en wat doet dat met de sociale, politieke en economische orde zoals we die kenden? Laat ik op drie bewegingen wijzen die dit illustreren en de problematiek concreet maken.

In de eerste plaats iets over veranderingen in de politieke orde zelf. In heel de westerse wereld – vooral in Europa – zijn we getuige van het functieverlies van de instituties die de naoorlogse samenleving droegen. In

Het ideologisch accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat in een onmogelijke spagaat

Nederland is al geruime tijd sprake van een proces van ontzuiling en decollectivering. De traditionele levensbeschouwelijke zuilen zijn verkrumeld en de oriëntatie van mensen op een gemeenschappelijk wereldbeeld en een gedeelde moraliteit verdween daarmee ook. Deze ontzuiling ging gepaard met een beweging van emancipatie,

waarbij de rechten en vrijheden van het individu primair in relatie tot de overheid werden gedefinieerd. De verzorgingsstaat werd de gemeenschappelijke koepel waarbinnen deze ‘institutionele individualisering’ betekenisvol was.³ Het (ideologisch) accent op de rechten en vrijheden van het individu bracht de verzorgingsstaat echter in een onmogelijke spagaat, die we inmiddels maar al te goed kennen. In een veeleisende samenleving kunnen collectieve voorzieningen niet blijvend worden gegarandeerd, terwijl de herziening ervan gepercipieerd wordt als een aantasting van individuele rechten. Niet alleen in Nederland, maar overal in de westerse en niet-westerse wereld ontstaat nieuwe aandacht voor de *civil sphere* en voor wat burgers zelf ter hand moeten en kunnen nemen om een stabiele en leefbare samenleving te vormen. De notie van de ‘zelfverantwoordelijke samenleving’, zoals verwoord in de Wet maatschappelijke ondersteuning, illustreert dit voor Nederland en richt zich al op de herinrichting van de

samenleving van 'onderop'. Deze aanzet krijgt weliswaar steeds meer wind onder de vleugels, maar zet maatschappelijk nog onvoldoende door.

In de tweede plaats wil ik wijzen op het proces van globalisering. Globalisering, door sommigen wel de 'triomf' van *business civilization* genoemd, heeft een nieuw internationaal web geschapen van communicatie, technologie en informatie-uitwisseling. Als iets de transformatie van een industrieel naar een postindustriële tijdperk in de hand heeft gewerkt, is het deze mondialisering van een (westerse) economische, wetenschappelijke en technologische cultuur. Ruimte en tijd zijn geen beperkende factoren meer, en we kunnen niet alleen in contact treden met wie we willen, maar ook de activiteiten (laten) verrichten waar we willen. Globalisering doorbreekt niet alleen culturele patronen, maar ook sociale. Anthony Giddens heeft daar vaak op gewezen. Volgens Giddens bewerkt globalisering op individueel niveau een proces van *dis-embedding*.⁴ Mensen worden uit hun 'beddingen' getrokken, verliezen hun lokale particulariteit, raken los van hun directe sociale omgeving en zoeken, soms via *virtual communities*, nieuwe contacten en oriënteren zich op lossere netwerken, die niet aan tijd en plaats gebonden zijn. Globalisering versnelt de mobiliteit, niet alleen fysiek, maar ook mentaal, cultureel en sociaal. Wil men in deze dynamiek toch lokaal verankerd blijven, dan vraagt dat een bewuste keuze. Die bewuste keuze wordt ook gemaakt en bepaalt mede de huidige discussie over de herinrichting van de samenleving. Niet alleen is er veel aandacht voor lokale identiteit in een globaliserende wereld, ook ontstaan bewegingen die de economische en sociale kracht van lokale gemeenschappen benadrukken (zoals bijvoorbeeld de beweging van de *transition towns*). Deze beweging kan zich verbinden met wat met de Wmo beoogd wordt – meer 'participatie' door het bevorderen van sociale samenhang –, maar de echt creatieve verbindingen zijn nog niet gelegd. Misschien zijn burgers nog te veel op het eigen bestaan en het particuliere belang gericht.

Dat brengt me bij een derde beweging waar ik op wil wijzen. Deze gaat over de vormgeving van een individueel bestaan in een risicosamenleving (*risk society*). Volgens verschillende analyses leven westerse mensen met een verhoogd besef van risico's en proberen zij zich er tegelijkertijd op alle mogelijke manieren tegen in te dekken. In een wereld die 'plat' geworden is,⁵ waarin de omloopsnelheid van kansen en bedreigingen hoog is, in een wereld waarin traditionele (collectieve) instituties verzwakken en overheden zich noodgedwongen terugtrekken, neemt de onzekerheid toe. Economische crises doen zich per definitie voor op wereldschaal, infectieziekten verspreiden zich over de hele aardbol, dreiging van terreur en geweld is er in alle samenlevingen, de dreigende energie- en voedseltekorten zijn mondiale kwesties en raken iedere wereldburger. Het besef van risico's

heeft natuurlijk ook te maken met de realiteit van eindige hulpbronnen en zorgen over de groeiende instabiliteit van ecosystemen en het klimaat. Dit alles confronteert mensen in hun individuele bestaan met fundamentele onzekerheden en een verhoogd besef van risico's. Deze kunnen zij niet zelf beheersen en overheden kunnen deze niet afdekken. In een risk society zullen mensen steeds meer beseffen op zichzelf aangewezen te zijn. Zij zullen hun eigen bestaan willen verzekeren en volgen de strategie die Giddens *life politics* noemde. Daarin wordt het eigen bestaan uitgangspunt, de borging daarvan krijgt de hoogste prioriteit. Daar waar deze houding gemeengoed wordt, kan het algemeen belang gemakkelijk achter het particuliere belang verdwijnen, met alle maatschappelijke consequenties van dien. De assertieve en zelfgerichte levensstijl die hierin zichtbaar wordt⁶ maakt tegelijkertijd bij anderen het verlangen wakker naar een gemeenschapsleven waarin mensen het voor elkaar opnemen en de zorg voor de ander vanzelfsprekend is.

ER ZIJN VOOR ANDEREN

Moreel kapitaal is het vermogen op een zorgende manier bij anderen en bij de wereld te zijn. Het morele duidt hier op het besef van verplichting tot zorg. Het begrip reikt verder dan 'solidariteit' – waarbij altijd nog een belangrijk aandeel is voor de verzekering van een particulier belang – en gaat over 'weldoen' aan en ons ontfermen over anderen en ook over de wereld. De natuurlijke plaats voor de vorming van dit morele kapitaal is het gezin, waar ouders (als het goed is) liefdevol betrokken zijn op elkaar en op kinderen en voor hen zorgen. De vorming en toepassing van moreel kapitaal is echter niet beperkt tot het gezin. In de samenleving bestaat dit morele kapitaal in vormen van naastenliefde, caritas, altruïsme, rentmeesterschap. Het woorden 'zorgen' neem ik hier dus in een brede culturele betekenis, zoals ook hedendaagse ethici dat wel doen.⁷ In dit zorgen komt onze existentiële betrokkenheid op onze omgeving tot uitdrukking. Vanuit een christelijk mensbeeld kan gezegd worden dat de mens zorgend uitstaat naar anderen en daarin zijn verantwoordelijkheid voor mens en wereld tot uitdrukking brengt. Hierin komt een morele dimensie mee. We worden erop aangesproken dit te doen. We worden als het ware steeds opgeroepen en uitgenodigd in liefdevolle betrokkenheid er te zijn voor anderen en voor de wereld. Dat doet zich het sterkst voor in de meest inclusieve, 'volle' relaties, zoals die tussen partners, ouders en kinderen en broers en zussen bestaan, waar dit besef van morele verplichting vanzelfsprekend is. Maar nogmaals: het beperkt zich er niet toe. De man over wie de barmhartige Samaritaan zich ontfermde was geen bekende van hem. Toch voelde de Sa-

maritaan zich geroepen voor hem te zorgen. De civil sphere als geheel doet een appel op onze bereidheid er te zijn voor anderen. Zonder dat morele kapitaal kan de samenleving niet gedijen.

Dat geldt overigens ook voor de economische sfeer, zoals we inmiddels maar al te goed weten. De huidige financieel-economische crisis is een ‘vertrouwenscrisis’, en dat is een bij uitstek morele aangelegenheid. Er is al sinds het werk van Adam Smith en de Schotse moraalfilosofen van de achttiende eeuw aandacht voor de morele dimensie van een ‘vrije’ economie. Economische ontwikkeling is eigenlijk pas mogelijk als aan een aantal maatschappelijke voorwaarden (vrijheid) en morele voorwaarden (vertrouwen) is voldaan. In zijn artikel ‘Moral capital and commercial society’ betoogde Suri Ratnapala dat moreel kapitaal zich binnen economische praktijken ontwikkelt.⁸ Economische activiteiten roepen immers steeds nieuwe morele inzichten wakker. Het basisinzicht is hier dat de economie niet kan bestaan zonder morele regels voor juist gedrag, zonder het geloof in de betrouwbaarheid van de ander en de plicht je te houden aan wat afgesproken is. In de huidige financieel-economische crisis wordt duidelijk dat het economisch verkeer wel uitnodigt tot moreel gedrag, maar dat het daar niet als vanzelfsprekend ontstaat. Het kan er zelfs botweg worden genegeerd (wat vervolgens leidt tot een disfunctionerend economisch systeem). Moreel handelen moet vooraf geleerd zijn en een vanzelfsprekend onderdeel zijn van ons gedrag. Moreel kapitaal heeft een oorsprong in duurzame en inclusieve relaties waarin we niet anders kunnen dan de zorg voor de ander op ons nemen. Daar wordt de morele attitude gevormd, waarvan we de betekenis en waarde ook gaan zien in andere sectoren.

Moreel kapitaal moet ook worden afgebakend ten opzichte van ‘sociaal kapitaal’. Dat laatste begrip is door Robert Putnam en anderen ontwik-

keld.⁹ Het begrip sociaal kapitaal wordt vaak gehanteerd in discussies over de opbouw van de *civil society*. In debatten over sociale cohesie en vraagstukken van participatie wordt verwezen naar het sociaal kapitaal van burgers. Het gaat dan om de sociale netwerken waarin

Dat mensen relatienetwerken hebben zegt weinig over hun bereidheid voor de ander te zorgen als het nodig is

mensen zich bevinden en de relaties die zij kunnen benutten. In navolging van Putnam wordt bijvoorbeeld gesproken over *bonding social capital* (verbindingskracht) en *bridging social capital* (integratiekracht). Vaak worden morele attitudes bij sociaal kapitaal voorondersteld. Toch is het van belang moreel kapitaal te onderscheiden van sociaal kapitaal. Dat mensen relatienetwerken hebben zegt immers nog weinig over hun bereidheid voor de

ander te zorgen als het nodig is. De bereidheid om er te zijn voor de ander kan nog niet worden afgeleid uit het feit dat mensen beschikken over het vermogen relaties aan te gaan. Tegen dit vraagstuk lopen gemeenten ook op bij de implementatie van de Wmo. Hoe kan de sprong worden gemaakt van 'sociale cohesie' naar een 'zelfzorgende samenleving'? Onder welke condities zijn mensen eigenlijk bereid voor (vreemde) anderen te zorgen? Wat gezien moet worden is dat sociale praktijken sterk van elkaar kunnen verschillen, ook wat het morele gehalte van die praktijken betreft. De bereidheid er voor anderen te zijn, het besef van morele verplichting, moet afzonderlijk worden benoemd.

De ontwikkelingen en de onzekerheden van onze 'tijd van transformaties' doen als vanzelf de aandacht uitgaan naar een herinrichting van de *civil society*. Burgers stellen hoge eisen aan de kwaliteit van hun leefwereld en willen daar ook wat voor doen. Daarbij gaat de sociale en morele kwaliteit van die leefwereld steeds meer tellen. Juist in een risk society is het van belang te weten of men kan terugvallen op anderen in de directe leefwereld. De aandacht voor de kwaliteit van de *civil society* wordt versterkt door het besef dat de oude instituties van de natiestaat, zeker ook de instituties die op grote afstand van burgers opereren, geen afdoende bescherming bieden voor de risico's van een globaliserende wereld. Bovendien blijken die instituties zelf in een voortdurend proces van aanpassing en reorganisatie. Burgers raken vervolgens de weg kwijt in de systeemwereld van de bureaucratie, zij worden overladen met informatie over zich voortdurend wijzigende wet- en regelgeving en voelen zich per saldo niet meer echt gehoord of geholpen.

De *civil society* kan niet zonder institutionele arrangementen. Zoals de markt niet kan zonder 'marktmeester', zo kan de samenleving niet zonder een overheid die een aantal basisregels handhaaft om het maatschappelijk verkeer in goede banen te leiden. Die rol moet de overheid op zich nemen en dit blijft haar onvervreembare taak. De overheid beschermt burgers binnen het kader van de rechtsstaat en stelt hen in staat hun maatschappelijke verantwoordelijkheden waar te maken. Punt. Maar de ontwikkeling van de samenleving is niet een zaak van een verdere verfijning van institutionele arrangementen, maar van de ontplooiing van ons morele kapitaal. Dat kapitaal zit in mensen die zelf liefde en zorg hebben door te geven of althans daartoe de morele verplichting voelen. We kunnen het ook zo zeggen: moreel kapitaal zit in mensen die waarden van zorg en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid willen waarmaken en daar veel bevrediging in vinden. Gelukkig zijn dat er nog velen. De ontplooiing van moreel kapitaal vraagt om een zodanige inrichting van de samenleving dat mensen in een overzienbare sociale context verantwoordelijkheid voor elkaar en voor

hun leefwereld kunnen nemen. Daar waar uitwisseling en wederkerigheid concreet plaatsvindt, ontstaat ook de bereidheid het belang van anderen te dienen. Groeiende betrokkenheid op elkaar, gemeenschappelijk verantwoordelijkheid nemen voor de eigen leefomgeving, vrijwillige inzet voor de ander, lokaal sociaal werk – zij gedijen in specifieke contexten die ontmoeting tussen mensen mogelijk maken. Institutionele arrangementen kunnen dit ondersteunen. Daartoe reken ik ook kerk en school, die een belangrijke rol spelen bij de vorming en inscherping van dit moreel kapitaal.

ONDSCHIEDEN VERANTWOORDELIJKHEDEN

In discussies over de herinrichting van de samenleving gaat het doorgaans om drie sferen die we ten opzichte van elkaar positioneren: overheid, markt en civil sphere. Ook is daarbij steeds de vraag aan de orde van welke sfeer de eigenlijke sturing moet uitgaan. Die vraag ontstaat telkens wanneer een van deze sferen gefaald heeft als sturende macht. Toen in het proces van de herijking van de verzorgingsstaat kritiek kwam op de rol van de overheid en de idee van de bij overheidsinterventie maakbare samenleving, richtte de blik zich op de markt. De markt zou een betere en vooral efficiëntere ordening van de samenleving doen ontstaan. Nu we na een periode van neoliberal geloof in de markt en van tanend vertrouwen in de instituties van het neokapitalisme ons weer van dit idee afwenden, richt de blik zich op de civil sphere, met de overheid als ‘marktmeester’. Vanuit een

De diverse verbanden in de samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat

perspectief waarin we spreken over ‘onderscheiden verantwoordelijkheden’ – het perspectief waarvoor ik het opneem – zijn dit allemaal eenzijdigheden. De overheid heeft een eigen begrensde taak. De markt moet niet zichzelf of het kapitaal dienen, maar een samenleving die

voor haar ontwikkeling is aangewezen op arbeidsmogelijkheden, welvaart en welzijn. De samenleving en de diverse verbanden in die samenleving zijn niet een onderafdeling van een sturende staat, maar moeten de gelegenheid krijgen op basis van eigen verantwoordelijkheid de samenleving vorm te geven.

Dat laatste waren we bij alle aandacht voor overheid en markt vergeten. Die verantwoordelijkheid van burgers, het vermogen om te zorgen voor anderen en voor de wereld is weggeorganiseerd in een samenleving die in de ban is gebracht van individuele zelfontplooiing en grenzeloos materialisme. Morele grondhoudingen zijn verwaarloosd en naar de marge

gedrongen. Welke sturende effecten er van moreel gedrag van individuele burgers uitgaan, dringt nu tot ons door, nu we zo scherp zien dat de instituties van overheid en markt in de crisis worden meegezogen en het uiteindelijk toch aankomt op mensen die verantwoordelijkheid nemen, gevoed door een idee van sociale bewogenheid en publieke gerechtigheid. Het komt erop aan dat morele kapitaal aan te zuiveren, door het te laten gedijen in die verbanden waar we worden opgeroepen en uitgenodigd de zorg voor anderen op ons te nemen. Vorming van moreel kapitaal omvat zowel gewetensvorming als het zien en volgen van goede voorbeelden. De overdracht hiervan lukt doorgaans het best als er sprake is van sterke en intensieve verbondenheid tussen mensen in situaties van opvoeding, onderwijs, maar ook daar waar een sterk besef is van gezamenlijke verantwoordelijkheid en loyaliteit. Overdracht van moreel kapitaal wordt begunstigd door stabiele maatschappelijke patronen, waarin een besef van verbondenheid en van een gemeenschappelijke opdracht bestaat. De politieke inzet voor een samenleving die deze kenmerken vertoont, is in onze wereld alleszins de moeite waard. We kunnen er de samenleving op 'herinrichten'. Uiteraard neemt dat de risico's van de risicosamenleving niet weg. Wel kan de samenleving sterker, veiliger, meer zelfverantwoordelijk worden wanneer we ons inzetten voor stabiele maatschappelijke patronen waarin moreel kapitaal kan gedijen.

Noten

- 1 In dit artikel geef ik gedachten weer die uitgebreider worden ontwikkeld in Roel Kuiper, *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2009.
- 2 Francis Fukuyama, *De grote scheuring. De menselijke natuur en de reconstructie van de sociale orde*. Amsterdam: Contact, 1999.
- 3 Ulrich Beck en Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. Londen: Sage Publications, 2002.
- 4 Anthony Giddens, *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- 5 Thomas L. Friedman, *The world is flat. A brief history of the twenty-first century* (tweede, herziene en uitgebreide editie). New York, NY: Farrar, Strauss & Giroux, 2007.
- 6 Gabriël van den Brink, *Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme*. Amsterdam: SUN, 2007.
- 7 Joan C. Tronto, *Moral boundaries. A political argument for an ethic of care*. New York, NY: Routledge, 1993.
- 8 Suri Ratnapala, 'Moral capital and commercial society', *The Independent Review* 8 (2003), nr. 2 (Fall), pp. 213-233.
- 9 Robert D. Putnam, *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, NY: Simon & Schuster, 2000.

De grote uitdaging: burgers weer bij de publieke zaak betrekken

Als de jaren dertig een les bevatten, dan is het wel dat staat, natie, democratie, de rechtsstaat en haar instituties niet uitbesteed kunnen worden aan een klasse beroeps politici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

door *Rolf van der Woude*

De auteur is historicus en verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

DE GEREFORMEERDE KERKEN ZIJN altijd sterk op hun zuil gericht geweest. Predikanten mobiliseerden het kerkvolk voor de eigen scholen en de vele andere ‘g-organisaties’ en uiteraard de Anti-Revolutionaire Partij. En in menig gebed werd de zegen over vereerde leiders als Abraham Kuyper en Hendrikus Colijn afgesmeekt. Toch werden ook staat en overheid en staatsdienaren en gezagsdragers, ongeacht hun religie, afkomst of politieke gezindheid in de zegenwensen betrokken. Staat, overheid, parlement en regering waren immers van God gegeven. Vrijwel nooit werden Koningin en Koninklijk Huis overgeslagen. Zij stamden af van de vader des vaderlands en waren nauw met de gereformeerden en hun geschiedenis verbonden. Gelijktijdig vertegenwoordigde de Koningin in haar ambt volk, vaderland en natie. En als de kerkdienst samenviel met een hoogtijdag in het vorstenhuis werd na de dienst staande het Wilhelmus aangeheven. Maar op Koninginnedag brachten ook de kinderen van de gereformeerde school

eendrachtig met die van andere gezindten een aubade voor het stadhuis of op het dorpsplein. Deze tweezijdige identificatie maakte het de gereformeerden mogelijk zich in de plurale Nederlandse samenleving staande te houden. Zo waren ze betrokken bij de eigen zuil en bij Nederlandse natie en staat.

Een dergelijke gedeelde identiteit – hoewel verschillend in focus, inhoud, symbolen en intensiteit – was kenmerkend voor de katholieken, de sociaaldemocraten en de liberalen in het interbellum. Het zorgde voor saamhorigheid binnen de eigen groep en voor een gevoel van verantwoordelijkheid voor staat en natie als geheel. Het maakte Nederland tot een staat met een grote legitimiteit bij de bevolking, een grote loyaliteit aan het verkavelde, maar sterk en hecht georganiseerd middenveld en een sterke betrokkenheid bij de natie. Het waren de elites die zorgden voor consensus tussen staat en middenveld. Na de beurskrach van

De vraag uit de jaren dertig hoe de politieke en maatschappelijke elite het rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

1929 stonden zij evenwel voor een zware taak. Hun opgave was Nederland door de grote economische crisis van de jaren dertig te loodsen. Niet alleen werkloosheid, financieringstekorten en protectionisme diende het hoofd te worden geboden, ook ontevredenheid, protest en maatschappelijke onrust vormden een grote uitdaging. Deze elementen vormden een voedingsbodem voor de opkomst en groei van populisme en rechts-extremisme. De vraag hoe de samenleving en de politieke en maatschappelijke elite het probleem van rechts-radicalisme tegemoet trad is actueel nu Nederland weer met soortgelijke problemen geconfronteerd wordt. Zeker als daarbij ook de vraag wordt gesteld of er lessen te leren zijn uit die tijd.

OPKOMST VAN HET RECHTS-EXTREMISME

Europa vond na de Eerste Wereldoorlog de weg naar de voorspoed en vooruitgang die zij daarvoor gekend had niet terug. De Franse samenleving was verdeeld en politiek instabiel, Groot-Brittannië waande zich nog steeds heer en meester van een evenwel verdwijnend ‘empire’ en Duitsland verkeerde maatschappelijk, politiek en economisch in grote verwarring. De VS weigerde daarbij zich weer als arbiter op te werpen en trok zich in een isolement terug.

Voor Nederland leken de vooruitzichten gunstiger. Een poging van de socialisten om aan de macht te komen werd in 1918 snel en afdoende de kop

ingedrukt. Onaangetast door het oorlogsgeweld pakte de economie snel de draad weer op. Confessionele regeringen konden, zo nodig met steun van de liberalen, rekenen op een stabiele meerderheid in het parlement. Nederland was in het interbellum een cultureel conservatief, politiek stabiel en maatschappelijk verzuilde natie, maar met een open, veelzijdige economie.

Maar niet iedereen identificeerde zich met de Nederlandse samenleving. Links trok zich na Troelstra's mislukte revolutiepoging in haar eigen bastions terug. In veel grote steden was de invloed van de sociaaldemocraten echter groot. Aangevoerd door krachtige leiders als Floor Wibaut in Amsterdam en Willem Drees in Den Haag had het 'wethouderssocialisme' veel invloed. Uiterst linkse partijen roerden zich wel, maar slaagden er niet in een vuist te maken.

Van een ander kaliber was de oppositie van extreemrechts.¹ Met veel conservatieven combineerden zij een afkeer van alles wat links en modern was met een aversie tegen de parlementaire democratie en een hang naar sterk leiderschap. Waar conservatieven zich conformeerden deed extreemrechts dat niet. Hun verzet werd vaak gedreven door rancune en ressentiment tegen de gezapige burgermaatschappij waarin zij vaak hun draai niet hadden kunnen vinden. Het is onmogelijk het vroege rechts-extremisme onder een noemer te vatten. Eenheid was er niet, wel een veelheid aan partijtjes, bewegingen en organisaties en evenzoveel splitsingen en scheuringen.

Toen Benito Mussolini in 1922 in Italië aan de macht kwam, kreeg het rechts-extremisme een richtpunt. Veel extreemrechtse groepjes verzamelden zich onder de vlag van het fascisme en zetten zich in voor 'een anti-modernistische ombuiging der Westersche beschaving, geroepen om de Europeesche ziekten van den moderne tijd, zooals kapitalisme, socialisme en communisme, te boven te komen'.² Toch werd in de jaren twintig van de vorige eeuw het politieke bestel niet wezenlijk aangetast en draaide de economie nog redelijk. Rechts-extremisme en fascisme bleven een randverschijnsel.

Anders was het in Duitsland. Na de oorlog werd de jonge democratie van het land door een groot aantal plagen bezocht. Het kreeg de schuld van een smadelijk verloren oorlog, kende een sterk verdeelde bevolking en herstelde zich maar moeizaam van de oorlogsschade en herstelbetalingen. Bovendien was de elite verdeeld en onzeker over haar rol. De ongekende economische crisis van de jaren dertig dompelde het land in een bestaanscrisis. Links en rechts raakten in een strijd om de macht verzeild. Het politiek en maatschappelijk midden was niet krachtig genoeg deze bedreiging het hoofd te bieden. Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler tot rijkskanselier van Duitsland benoemd. Extreemrechts had gewonnen.

De dagen van de Weimar-republiek waren geteld toen bevolking en elites het vertrouwen verloren in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties

Aan het democratisch experiment van de Weimar-republiek was een einde gekomen. Over de redenen waarom de Weimar-republiek eindigde als een ‘failed state’ is veel geschreven en het laatste woord is er zeker nog niet over gezegd. De economiehistoricus Niall Ferguson stelt dat de dagen van de Weimar-republiek geteld waren toen bevolking en elites niet alleen het vertrouwen in de waarde van het geld verloren, maar bovenal in de staat, haar vertegenwoordigers en haar instituties.³ Duitsland was een staat zonder autoriteit en gezag geworden en een natie zonder inhoud. Het land

was het niet meer waard om verantwoordelijkheid voor te dragen en zeker niet om voor te vechten.

RECHTS IN OPMARS

Ook in Nederland trof de economische crisis velen in hun bestaan. De kenmerkende onmacht die de overheid tentoonspreidde in haar pogingen de crisis te bestrijden en de schijnbare hardvochtigheid waarmee de slachtoffers tegemoet werden getreden versterkte het malaisegevoel. De eenzijdige mantra’s: aanvaarden, aanpassen en volhouden die de regering het volk voorhield, dreven velen in de armen van rechts. Dat betrof vaak kleine boeren, middenstanders, ambtenaren en kleinburgers die zich niet tot het socialisme aangetrokken voelden en ook geen onderdak vonden bij de bestaande zuilen.

De Nationaal-Socialistische Beweging, in 1931 opgericht, verschaftte veel zoekenden een tehuis. De NSB was voluit een extreemrechtse partij.⁴ Zij keerde zich tegen de parlementaire democratie, huldigde het leidersbeginsel, verwierp het vrijemarktdenken en zocht naar een corporatistische economische ordening, die de burgers sociale zekerheid moest bieden. De beweging keerde zich bewust tegen de bestaande zuilen. Die verdeelden immers de nationale eenheid en versplinterden de natie. De NSB stelde daar de fascistische utopie van de solidaire volksgemeenschap gebouwd op vaderlandsliefde tegenover. Saamhorigheid en het algemeen belang gingen boven het individu.⁵

De NSB had het de eerste jaren moeilijk, maar de steeds dieper ingrijpende crisis maakte veel mensen rijp voor de beweging. Begin 1933 had de

NSB nog geen duizend leden, het jaar daarop meer dan twintigduizend. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 1935 haalde de NSB bijna acht procent van de stemmen en 44 statenzetels. Het succes van Musserts beweging wordt vaak verklaard uit het feit dat de vroege NSB zich aanpaste aan het gematigde Nederlandse klimaat. Leider Anton Mussert was meer het type van de brave kleinburger dan van de charismatische leider. Bovendien kende de NSB een redelijke rust en orde, dit in grote tegenstelling tot het gekrakeel in veel andere rechtse partijtjes. Aanvankelijk waren de standpunten niet al te extreem. Antisemitische sentimenten waren er bij een deel van de aanhang zeker, maar werden buiten beeld gehouden. De NSB presenteerde zich ook als een algemeen christelijke organisatie en organiseerde zich als een zuil, met een veelheid aan verwante organisaties.

De ruk naar rechts halverwege de jaren dertig betekende niet per se een massale overgang naar het rechts-extremisme. Dat toont het voorbeeld van veel ontevreden boeren. Zij waren al in de jaren twintig in de problemen geraakt. In plattelandstreken waar de religieuze binding niet sterk was en de kracht van de aan de zuilen verbonden belangenorganisaties in de landbouw gering, zoals Drenthe, de Achterhoek en delen van de Veluwe, keerden veel boeren zich af van de bestaande politiek en belangenorganisaties. Velen organiseerden zich in provinciale boerenbonden, die in 1932 de koepel Nationale Bond Landbouw en Maatschappij vormden.⁶ Onder de leus 'Boerland in boerenhand' zocht Landbouw en Maatschappij aandacht voor de problemen van de kleine boer. In een aantal ideeën, zoals het anti-parlementarisme en -kapitalisme en de waarde die aan bodem en grondgebruik werd gegeven, waren er overlappingsen met het extreemrechtse gedachtegoed. Een aantal leden van Landbouw en Maatschappij sloot zich daadwerkelijk aan bij de NSB, maar een ander deel was terughoudender of wilde beslist niet zover gaan.

TEGEN HET RECHTS-EXTREMISME

Lang zagen veel confessionelen en liberalen het gevaar van extreemrechts niet. Zij vergoelijkten de maatregelen van Mussolini en Hitler met een beroep op het gevaar van links en de rust en orde die Duitsland en Italië kenden. Het was de overheid die als eerste maatregelen nam. Met in het achterhoofd de straatrerreure die Duitsland aan de rand van de afgrond had gebracht, verbood de Nederlandse regering begin 1933 militairen deel uit te maken van particuliere weerkorpsen. Meer maatregelen volgden. Aan het eind van het jaar werd het ambtenaren verboden lid van de NSB te zijn.

De regering maakte zich zorgen over de groei van de NSB en op menig kabinetsvergadering was het onderwerp van gesprek. Minister van Buiten-

landse Zaken jhr. mr. A.C.D. de Graeff sprak zijn zorgen uit tegenover de Nederlandse gezant in Duitsland. Over de NSB'ers schreef hij: 'Hitler is hun ideaal en Mussert is zijn profeet. Waarheen dit alles nog leiden zal, valt niet te zeggen, maar dat er gevaar bestaat dat Mussert, als hij zich daartoe voldoende krachtig gevoelt, een poging zal doen om naar de macht te grijpen, valt niet te ontkennen.'⁷

Toen het aantal vechtpartijen en opstootjes rond colporteurs van *Volk en Vaderland*, het orgaan van de NSB, en haar Weer Afdeling, vooral in de grote steden toenam, vaardigde de regering in 1935 een verbod uit op de weerkorpsen. Om een conflict met de overheid te vermijden hief de WA zichzelf aan het einde van dat jaar op.

In de samenleving was er vanaf het begin oppositie tegen de opkomst van extreemrechts. Linkse partijen en organisaties waren daarvan de aanvoeders. De confessionelen hadden een ambivalente houding. Zij wilden degenen met rechtse sympathieën niet in de richting van de NSB en andere rechtse groepen drijven. Bij orthodox-protestanten sloegen het orde-en-gezagstreven en het nationalisme van rechts bij velen aan. Uiteindelijk sloot maar een kleine minderheid zich bij de NSB aan. Bij de katholieken, vaak geïnspireerd door de encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931, was er bij velen waardering voor de corporatistische gedachte. Ook hier koos maar een klein deel voor het fascisme.

De muiterij op de Zeven Provinciën in februari 1933 in de wateren van Nederlands-Indië betekende ongewild een ommekeer in de benadering van extreemrechts. Colijn, leider van de ARP, zag er een revolutiepoging in en riep om harde maatregelen om het linkse gevaar in te dammen. De verkiezingen ging de ARP dan ook in met de leus: 'Voor een sterk gezag! Kiest Colijn!' Het leverde twee zetels winst op, terwijl de andere grote partijen verloren. Colijn werd aanvoerder van een tweede kabinet onder zijn leiding. Zijn gezag-en-ordepolitiek en zijn onverzettelijk economisch beleid gaf hem veel krediet. Het leverde bij de verkiezingen van 1937 nog eens drie zetels winst op. De waardering voor zijn harde beleid moet zeker gezien worden tegen de achtergrond van het spook van hyperinflatie en politieke instabiliteit, die een einde aan de rechtsstaat Duitsland hadden gemaakt.

Alle roep over aanpassing en bezuiniging ten spijt, volgden Colijn en zijn kabinet op sommige terreinen wel degelijk een anticyclisch beleid. De noodkreten van confessionele boeren en boerenorganisaties dat zij de greep op hun achterban dreigden te verliezen, greep de regering aan om een uitgebreide landbouwcrisiswetgeving uit te vaardigen. Vele miljoenen werden in de land- en tuinbouw gepompt. Zo werd verhinderd dat een groot aantal werkloze landarbeiders en kleine boeren – overigens een niet gering deel van de achterban van de confessionele partijen – zich zou voe-

gen bij het leger werklozen in de steden. De confessionele boerenbonden op hun beurt voerden de oppositie tegen Landbouw en Maatschappij en andere rechts-radicalen groepen sterk op.

Colijns optreden nam rechts veel wind uit de zeilen en hij werd daarbij gesteund door de aan de zuilen verwante organisaties. Zo royeerden de confessionele vakcentrales leden die zich hadden aangesloten bij de NSB.⁸ De kerken namen ook stelling tegen de NSB. De Nederlandse bisschoppen ontraadden in 1934 het lidmaatschap van de NSB, en een volgend mandement, twee jaar later, scherpte deze maatregel aan: leden van de NSB werden de sacramenten onthouden. Een gecoördineerde actie was in de protestantse kerken onmogelijk. De Gereformeerde Kerken waren het voortvarendst. In de loop van 1935 nam een aantal kerkenraden maatregelen. Dat kon gaan van een waarschuwing tot het onder censuur stellen van lidmaten. De synode van deze kerken verklaarde in 1936 het NSB-lidmaatschap onverenigbaar met de belijdenis, wat betekende dat NSB'ers onder censuur geplaatst zouden moeten worden.⁹

De gevolgen voor de NSB en andere rechts-radicalen groepen waren tweeledig. De grenzen tussen extreemrechts en de zuilen werden steeds scherper afgebakend. De NSB slaagde er steeds minder in twijfelars in haar kring op te nemen. Dat gaf de radicalere krachten binnen de beweging de mogelijkheid meer naar voren te treden. De NSB werd daardoor voor een steeds kleiner deel van de Nederlanders aantrekkelijk. Het succes van 1935 kon de partij niet herhalen. De aanhang werd kleiner en kleiner en voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de partij een extreemrechtse splinterpartij geworden.

DE LES VAN DE JAREN DERTIG

Economische crisis en twijfel aan de effectiviteit van de parlementaire democratie maakten veel mensen in de jaren dertig vatbaar voor rechts-radicalisme. Tot bloei kwam echter geen van de rechts-extremistische partijen. De zuilen sloten zich aaneen en isoleerden het rechts-extremisme, terwijl de overheid zorgde dat kwetsbare groepen werden ondersteund en uitwassen werden voorkomen. De *centripetale kracht* van de zuilen bleek sterker dan de centrifugale krachten die rechts uitoefende op voor rechts-radicalen gevoelens ontvankelijke personen en groepen.

Het dominante 'burgerlijk cultuurpatroon', zoals J.C.H. Blom het noemde, werd niet doorbroken.¹⁰ Dit cultuurpatroon kenmerkte zich door het aanvaarden van de parlementaire democratie en een vrijemarkteconomie, gepaard aan strakke waarden en fatsoensnormen en een sterke behoefte aan gezag, orde en leiderschap. Dit cultuur- en waardepatroon werd gedra-

gen door een krachtig religieus en ideologisch besef. Het leven in een verzuilde samenleving was dan ook niet vrijblijvend. Het vroeg de inzet van velen voor een veelheid aan maatschappelijke taken. Zingeving, het gevoel ergens thuis te horen, het positief verwerven van een plaats in de samenleving en zicht op een betere toekomst stonden daartegenover.

Is de verzuilde samenleving van de jaren dertig een goede spiegel hoe het populisme en rechts-radicalisme van vandaag tegemoet te treden? Op voorhand zal duidelijk zijn dat het trekken van lessen uit het verleden, in strikte zin, een hachelijke zaak is. In het geval van de jaren dertig is er nog een extra psychologische barrière. Nog altijd wordt immers deze periode met een zekere meewarigheid gezien en geassocieerd met conservatisme en bekrompenheid, autoritaire en religieuze steilheid en somber- en soberheid.¹¹ En Colijn en de politieke elite van die tijd staan nog altijd symbool voor een ondoelmatig economisch en een hardvochtig sociaal beleid. Bovendien is in de jaren zestig het zuilenbouwwerk met veler instemming en onder grote ijver afgebroken, later verdwenen religie en ideologie groten-deels uit het publieke domein. Nationalisme en vaderlandsliefde werden geridiculiseerd en gezag en autoriteit verdacht en hopeloos uit de tijd verklaard. Met de politie als vriend en een goed gesprek op zijn tijd viel orde en rust te handhaven. Welvaart en vrijheid aanvaardde de calculerende burger als vanzelfsprekend, de verantwoordelijkheid voor de samenleving schoof hij even gemakkelijk als een overheidstaak van zijn bord. Het middenveld werd van de achterban losgemaakt en grootschalige, bureaucrati-

sche organisaties, door een nieuwe klasse dure managers bestuurd, kwamen ervoor in de plaats.

Kortom: Nederland is onherkenbaar veranderd. Een hiërarchische, veeleisende, sobere samenleving is een tolerante, vrijblijvende en wel-

Politiek mist visie en verliest haar voelhoorns in de samenleving

varende geworden. Daarmee is echter niet alles gezegd. Economische crisis en politieke instabiliteit zijn teruggekeerd en voegen zich bij andere problemen, zoals de migratieproblematiek en het milieuprobleem. Volgens velen mist de politiek visie en bevoegdheid en verliest het haar voelhoorns in de samenleving. Bovendien ontberen overheid en gezagdragers de autoriteit om te kunnen overtuigen en zo nodig doortastend op te treden. Door de kredietcrisis komt steeds meer naar de oppervlakte dat elites het 'ieder voor zich' tot levensmotto hebben gemaakt. Ontevredenheid steekt de kop op en populisme krijgt een kans. Net als in de jaren dertig doemt de vraag op wie zich nog verantwoordelijk acht voor de staat en wie zich nog bij de natie betrokken voelt.

Het vooroorlogse zuilensysteem had zijn eigenaardigheden, fouten en kwalen. Vaak is het alleen beschreven als een manier waarop de elites een vaste greep op hun achterban kregen en hielden. Weinig wordt beseft dat de zuilen wederkerigheid kenden. Het maatschappelijk middenveld rustte voor een belangrijk deel op grote vrijwillige inzet. Men leefde in het besef dat inzet, betrokkenheid en het nemen van verantwoordelijkheid voor de publieke zaak onmisbaar waren. Over de schouder kon men zien wat er gebeurde wanneer volk en elites zich niet meer voor de staat verantwoordelijkheid voelden en de natie een lege huls geworden was.

Zo de jaren dertig een les bevatten, is het wel deze: staat, natie, democratie, rechtsstaat en haar organisaties en instituties kunnen niet uitbesteed worden aan een klasse beroepspolitici en managers. Een levende en levensvatbare democratie is er alleen bij de gratie van de betrokkenheid en verbondenheid van volk, organisaties en instituten. De grote vraag waar we nu voor staan is hoe burgers weer bij de publieke zaak te betrekken.

Noten

- 1 *Voorspel*, het eerste deel van Lou de Jong's *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969), is nog altijd een belangrijke en leesbare bron voor de opkomst en invloed van extreemrechts in het interbellum. Zie over de vroege geschiedenis van extreemrechts ook Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*. Amsterdam: Boom, 2009.
- 2 Mr. E. Verviers, hoofdredacteur van het fascistische tijdschrift *Katholieke Staatskunde*, geciteerd in Rolf Schuurma, *Jaren van opgang. Nederland 1900-1930*. Amsterdam: Balans, 2000, p. 185.
- 3 Niall Ferguson, *Het succes van het geld. Een financiële geschiedenis van de wereld*. Amsterdam: Contact, 2008, p. 81 e.v. Een korte inleiding van de geschiedenis van de Weimar-republiek is te vinden in Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland. 1800-heden*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 2005, pp. 253 e.v.
- 4 Zie over de NSB de populairwetenschappelijke studie van J. Zwaan en A. Zondergeld-Hamer (red.), *De zwarte kameraden. Een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*. Weesp: Van Holkema & Warendorf, 1984; en Te Slaa & Klijn 2009.
- 5 Te Slaa & Klijn 2009, p. 383.
- 6 J.H. de Ru, *Landbouw en maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- 7 Geciteerd in Te Slaa & Klijn 2009, p.21.
- 8 Paul E. Werkman, 'De trauma's van Marinus Ruppert. De confessionele vakbeweging tijdens de bezetting', www.vakbewegingindeoorlog.nl/sites/default/files/Traumas_van_Marinus%20Ruppert.pdf.
- 9 Harmjan Dam, *De NSB en de kerken. De opstelling van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland ten opzichte van het christendom en met name de Gereformeerde kerken 1931-1940*. Kampen: Kok, 1986.
- 10 J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig. Een "burgerlijk-verzuilde" maatschappij in een crisisperiode', in: Idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (pp. 1-27). Den Haag: Nijgh & Van Ditmar Universitair, 1989.
- 11 Een andere kijk op deze periode levert Han van der Horst, *Schep vreugde in het leven, zet de zorgen aan de kant. Levenslessen uit de Grote Depressie*. Schiedam: Scriptum, 2009.

Jan Baeke

Het vermoeden van een laatste woord

Het vermoeden van een laatste woord
had ons een hele dag verlamd.

Gewassen en vee hadden als eerste te lijden.
Ze hadden geen woord nodig
begrepen onze verbijstering niet
gingen door op de oude voet
hongerig, met het begriploze
dat zorgeloos lijden alle kansen geeft.

Maar ook de vaganten op weg naar het naburige dorp
en de rodeo, die daar voor zondag stond gepland
raakten in een zekere verwarring.

Van de makers van de Donald Duck
viel moeilijk te geloven dat ze geen weet hadden
van de mogelijkheid van een laatste woord.
Er werd geen zin afgemaakt
en alles was door zenuwen omgeven,
het afhaken van de was, de bladenman
de inner namens het verzekeringswezen
de bladen die alle vrouwen in de familie
serieus namen en verder geen blik waardig gunden.

Ook God werd meegesleurd in de golven die we maakten
zo wil het verhaal althans.
Zoiets, begrijpen wij
staat los van het laatste woord
het is eerder die onstuitbare behoefte
over alle krantenberichten te triomferen.

De desastreuze uitslag, het misgelopen kampioenschap
de oorlog in de kop van Overijssel
het laatste oordeel, in de lijn van carnaval
en natuurlijk de horlogemaker
alsof van hem het laatste woord te verwachten valt
en als het dat is, dan toch net niet het allerallerlaatste
of het woord dat daarna komt.

Gek van dat eeuwige getik
in de klokken van ons ouderlijk huis
en van de wetmatigheid om elk zeggen achterwege te laten
al is de maïs weggerot
en liggen de kadavers te stinken
in de broeierige weelde van welverdiende zomervakanties.

Jan Baeke is dichter en vertaler. Hij publiceerde vier gedichtenbundels, waarvan de laatste, *Groter dan de feiten* (De Bezige Bij, 2007), werd genomineerd voor de VSB Poëzieprijs 2008. In januari 2010 verschijnt zijn nieuwe bundel *Brommerdagen*.

De actualiteit van

Friedrich Wilhelm Raiffeisen (Hamm 1818-Heddesdorf 1888)

door *Gert van Dijk*

De auteur is voorzitter van COGECOA in Brussel (de overkoepelende organisatie van agrarische coöperaties in de Europese Unie) en hoogleraar aan Wageningen University en Nyenrode.

De coöperatie als nieuw vehikel voor het middenveld¹

Het is verleidelijk – en soms nuttig – om in tijden van crisis terug te kijken naar succesvolle concepten uit het verleden. Zoals bijvoorbeeld dat van Friedrich Wilhelm Raiffeisen, een van de grondleggers van het coöperatief bankieren, die sterk heeft bijgedragen aan de doorbraak van het moderne coöperatieve gedachtegoed.

Goed beschouwd is Raiffeisen halverwege de negentiende eeuw aan de slag gegaan met wat we nu het idee van microkrediet noemen. Als burgemeester van een armelijk Duits dorpje, Westerwald, zag hij met lede ogen aan hoe zijn burgers honger leden. Er was graan nodig, maar de meeste dorpingen – voor het grootste deel arme keuterboertjes – konden dat niet betalen. Maar, zei Raiffeisen, *samen* kunnen we dat wel. We leggen ons lot niet in handen van woekeraars: iedereen die wat kan missen doet dat in de pot, en we beloven elkaar dat dat na de volgende oogst tegen een normale rente keurig wordt terugbetaald. En inder-

daad kwam er in het dorp voldoende geld op tafel om de acute nood te lenigen. Het bleek een revolutionair en achteraf succesvol idee. Onze Rabobank is slechts één van de dochters van dat succes.

ZELFREDZAAMHEID, GEMEENSCHAPSZIN EN VERTROUWEN

In de coöperatieve traditie is aan Raiffeisen's idee een aantal noties gekoppeld. Op de eerste plaats die van zelfredzaamheid. We zitten in de problemen en we moeten daar *zélf* iets aan doen. Op de tweede plaats die van gemeenschapszin. Op ons eentje redden we het niet, dus moeten we het samen doen. En op de derde plaats die van verantwoordelijkheid en wederkerigheid. Zelfredzaamheid betekent dat je zelf verantwoordelijk bent. Er werd geen beroep gedaan op liefdadigheid van de dorpingen die toevallig geld overhadden, maar er werd netjes *geleend*, inclusief de verplicht-

ting tot terugbetaling tegen een redelijke vergoeding.

Een bijzondere notie die vaak aan het verhaal van Raiffeisen gekoppeld wordt, is dat van vertrouwen. Leuk en aardig, dat idee van lenen, maar kun je er wel op vertrouwen dat er wordt terugbetaald? Dat iedereen zich aan de regels houdt? Volgens de overlevende deed Raiffeisen daar een uitdrukkelijk beroep op: 'Het staat of valt bij wederzijds vertrouwen.' Dat klinkt heel idealistisch, maar zijn invulling was even zakelijk als in deze tijd: 'Onze medeburgers in nood zijn ook boeren of dagloners met een eigen stukje grond. Ieder van hen zal zijn bezit als borg inzetten.' En om aan te geven dat daar ook voor gezorgd zou worden, was hij zelf de eerste om geld in de pot te storten. Hij deed dat met de woorden: 'Ook ik heb iets gespaard, en ik wil dat ter beschikking stellen. Ik weet dat ik het in de herfst weer terug zal krijgen.'

Burgemeester Raiffeisen zei, met andere woorden, niet dat mensen elkaar maar moesten vertrouwen op hun blauwe ogen, maar hij beloofde een systeem dat iedereen keihard bij de les zou houden. En om het vertrouwen dáárin te waarborgen deed hij twee dingen. Ten eerste gaf hij het goede voorbeeld door als eerste zijn nek uit te steken, en ten tweede baseerde hij zich uitdrukkelijk op het feit dat de betrokkenen elkaar kenden; dat ze elkaar in de gaten konden houden; dat ze elkaar onderling konden disciplineren. Hij speculeerde op de 'sociale controle' die in veel later tijden een min of meer vies woord zou worden. Interessant in dat opzicht is het feit dat Raiffeisen vond dat een coöperatieve bank klein moest zijn, zodat de leden elkaar in de gaten konden houden. Net zoals onderlinge (brand)verzekeringen heel lang hebben volgehouden dat ze lokaal georganiseerd moesten blijven. Een meer liberale tijdgenoot van Raiffeisen,

Schulze-Delitzsch (1808-1883), had daar minder moeite mee: zijn 'middenstandbanken' waren veel groter dan die van Raiffeisen. Op het moment dat de economie grootschaliger werd vertaalde zich dat in coöperaties van coöperatieve banken, net als onderlinge verzekeringen zich ontwikkelden tot onderlinge verzekeringen van onderlinge verzekeringen. Tot diep in de twintigste eeuw heeft de coöperatieve wereld zich ontwikkeld in een sfeer van 'ons kent ons' c.q. in een verzuilde wereld. Zo zijn in Nederland pas in 1972 de (protestantse) Raiffeisenbanken en (katholieke) Boerenleenbanken een fusie aangegaan. Acht jaar eerder overigens dan de fusie van de confessionele partijen KVP, CHU en ARP in het CDA.

Hoe zagen die coöperatieve banken eruit? In moderne termen gesproken was er sprake van een samenwerkend maatschappelijk middenveld. Raiffeisen was indertijd weliswaar burgemeester, maar hij stelde zich op als een 'gewone' notabele. Zoals in Nederland de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen destijds veel goeds deed, deed hij dat als lid van 'het armencomité' in het Duitse Westerwald. Als zodanig behoorde hij tot 'het maatschappelijk middenveld'. Maar tegelijk creëerde hij een nieuw maatschappelijk middenveld. Hij 'verhief' de 'boeren en dagloners' tot mensen met een eigen verantwoordelijkheid. Zij waren verantwoordelijk voor de terugbetaling en zij moesten mede beoordelen wat de risico's waren. Twee 'middengroepen' dus, die verenigd waren in het bestuur van de coöperatieve bank, en die elkaar ook daadwerkelijk nodig hadden: de een als beoordelaar van de werkelijke situatie en de ander als bestuurder. Opmerkelijk is dat de verantwoordelijke 'controleur', de kassier van de bank, meestal iemand was die tussen beide middengroepen in stond, bijvoorbeeld het hoofd van de lagere school.

In de loop der decennia ging de ontwik-

keling van coöperaties gepaard met verdergaande emancipatie van de leden. De leden ontwikkelden zich en middels interne scholing zorgde men ervoor dat voortdurend van onderop nieuwe bestuurskracht werd ontwikkeld. Notabele bestuurders waren niet of nauwelijks meer nodig.

ONTWIKKELINGEN IN DEZE TIJD

Wat ik zou willen benadrukken is dat deze ontwikkeling zich uitdrukkelijk *niet* tot in onze tijd heeft doorgezet. Binnen coöperaties en misschien wel binnen de hele samenleving is dat middenveld op een gegeven moment weer uit elkaar gaan groeien. Het besturen is een specialisme geworden en er is een tweedeling ontstaan tussen de bestuurders (de witte boorden) en de leden (zeg de blauwe boorden) die het bestuur aan hen delegeren. Natuurlijk, zij houden de zeggenschap, maar de facto controleren, c.q. toetsen ze nog slechts op afstand. Van 'meebesturen' is geen sprake meer.

Een aantal aspecten speelt hierbij een rol. Het begon ongetwijfeld vanuit een behoefte aan professionalisering. Een hoofdonderwijzer zou een moderne bank niet meer kunnen runnen. Op de tweede plaats is de afstand groter geworden, door de schaalvergroting bijvoorbeeld. Dat maakt het voor het gewone lid allemaal moeilijker te overzien. In een aantal opzichten is zijn betrokkenheid ook minder nodig. De sociale controle is allang vervangen door al of niet geautomatiseerde beoordelingssystemen. De leden zijn ook steeds minder betrokkenheid gaan voelen en zich steeds meer als consument gaan opstellen. Zo is de afstand ook inhoudelijk groter geworden.

Voor de bestuurders – de witte boorden – heeft deze ontwikkeling zo z'n voor- en z'n nadelen. In zekere zin zijn ze weer terug bij af. Waar hun houding bij het ontstaan van

de coöperaties uitgesproken patriarchaal was – ze waren duidelijk bezig met het 'verheffen des volks' – zijn ze nu wederom in een positie waarin ze onderling vanuit hun professionaliteit beredeneren wat het beste is voor hun achterban. Bij gebrek aan een uitgesproken achterban redeneren ze daarbij steeds meer in markttermen. De markt, c.q. de consumenten, of soms het stemge-

.....
*Het maatschappelijk
middenveld is zelf tot 'markt'
verworden*
.....

drag van de leden, vormt hun belangrijkste graadmeter voor de vraag of ze het goed doen of niet.

In 1997 heb ik dit fenomeen al eens aan de orde gesteld in het boekje *Van onder op. Besturen met een achterban*.² Daarin signaleerden we dat de verantwoordelijken in het maatschappelijk middenveld alom op zoek waren naar mogelijkheden om hun achterban te activeren of minimaal bij de organisatie te betrekken. Ze zochten nieuw 'maatschappelijk draagvlak', bijvoorbeeld door het creëren van nieuwe arrangementen voor leden en nieuwe vormen van leden- en cliëntenraden of door met het bestuur de wijk in te trekken. Eigenlijk een ontluisterend beeld van een middenveld waarin de burgers het lot niet bestuurlijk in eigen hand nemen, maar waarin bestuurders amechtig proberen hun achterban er nog een beetje bij te betrekken. Op precies dezelfde wijze waarop overheid en politiek voortdurend worstelen met de vraag hoe ze de band met de burger kunnen onderhouden of herstellen.

Niettemin lijken er de afgelopen tien jaar weinig vorderingen gemaakt te zijn. Grosso modo lijkt de afstand tussen bestuurders en bestuurdenden op veel plekken alleen maar toe

te nemen. Oók binnen bedrijfsleven, scholen, zorginstellingen, universiteiten en wat dies meer zij. De achterban mag stemmen met de voeten maar dient van het beleid af te blijven. En de achterban doet dat. Ze stelt zich op als consument en voelt nauwelijks eigen verantwoordelijkheid meer. Met andere woorden: het maatschappelijk middenveld is zelf tot 'markt' verworden. Als we een beroep willen doen op het maatschappelijk middenveld om het 'gat' tussen overheid en markt te herstellen, zullen we met andere woorden moeten onderzoeken hoe dat maatschappelijk middenveld zelf hersteld kan worden.

Mijns inziens is de coöperatie daarvoor een ideaal vehikel. De geschiedenis bewijst dat. Weliswaar kunt u uit het voorgaande lezen dat ook coöperaties in hun ontwikkeling geworsteld hebben met een groeiende afstand tussen bestuurders en een achterban, maar uit de aard van hun organisatie hebben ze de filosofie van betrokkenheid op de eigen achterban over het algemeen stevig vast weten te houden. Enerzijds zien we dat de grote coöperaties in agri- en hortibusiness tot de laatste grote ondernemingen behoren die in Nederlands bezit zijn, maar anderzijds zijn ze bovendien nog altijd in handen van de leden. De leden hebben er de zeggenschap en koesteren die ook omdat ze zowel als eigenaar als voor hun transacties bij die coöperatie betrokken zijn. Zelfs in typische klantencoöperaties als Rabobank en onderlinge (zorg)verzekeringen is de coöperatieve gedachte een blijvertje gebleven. Zelfs hebben de zorgverzekeraars nu allemaal de rechtsvorm van coöperatie of onderlinge waarborgmaatschappij en hebben zij de nv's, de stichtingen enzovoort verdrongen. De onafhankelijkheid van eigenaren en de betrokkenheid op het ledenbelang maakten deze organisaties ook minder kwetsbaar voor de uitwassen rond de

financiële crisis. En ook aan de 'onderkant' van het maatschappelijk middenveld zien we dat een toenemend aantal zzp'ers – die hechten aan eigen zelfstandigheid – de coöperatieve samenwerking ontdekken als middel om enerzijds zelfstandig te blijven en anderzijds de verantwoordelijkheid te nemen voor gezamenlijke werknemers en andere samenwerking.

Essentieel daarbij is dat de zelfstandige leden eigenaar zijn van de gezamenlijke onderneming. Hun belang staat voorop. Voor een deel kan dat belang een aandeelhouder- schap zijn, een premie op het ingelegd vermogen – maar voorop staat het 'stoffelijke belang' waarvoor de coöperatie is opgezet. Om dat te bewaken is een gulden coöperatieve regel dat leden slechts eigenaar/aandeelhouder kunnen zijn naar rato van hun transacties met de coöperatieve onderneming. Die proportionaliteit wordt ook ten aanzien van hun zeggenschap gehanteerd.

Natuurlijk heb je binnen de marktomstandigheden van nu een professionele leiding nodig die gepokt en gemazeld is in het leiden van een bedrijf. Maar zo'n directie moet gedisciplineerd worden door een Raad van Toezicht (bestuur) die voor en door de leden wordt benoemd. En daarnaast dient een ledenraad het beleid én die Raad van Toezicht te toetsen en zo bij de les te houden. Zo'n *governance* vereist extra inspanningen van twee kanten. De directie is verplicht steeds haar beleid te verdedigen in het perspectief van het 'stoffelijke belang' van de leden. Het bestuur moet dat controleren, maar moet het op zijn beurt de leden kunnen uitleggen. Maar tegelijk moet het bestuur de leden bij de les houden. Het moet immers weten wát dat ledenbelang precies is, een genuanceerd spel dat tot in de haarvaten van de gemiddelde coöperatie is terug te vinden. In het licht van het voorgaande hoeft het geen betoog dat het begrip 'ledenbetrok-

kenheid' daarbij telkens weer de boventoon voert. De ervaring die coöperaties daarmee hebben opgedaan, heeft geresulteerd in talloze varianten, al naar gelang de specifieke belangen en marktomstandigheden. Een daarvan is dat in moderne coöperaties het bestuur van de onderneming, oftewel de directie, met de medewerkers zodanig bij de leden betrokken zijn dat ledenwaarde creëren de kerntaak van de onderneming is. Dat is de belangrijkste voorwaarde om het consumentistische gedrag van de achterban

Noten

1 Met dank aan Martin van Rijn, bestuursvoorzitter van PGGM, voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit essay. Uiteraard zijn de

te veranderen in nieuwe betrokkenheid van leden. De tweede voorwaarde daartoe is een scherpe selectie van die bestuurders door die achterban, eveneens een trend die in de praktijk valt waar te nemen. Bestudering van deze ontwikkelingen lijkt zinvoller dan te proberen het begrip 'maatschappelijke onderneming' opnieuw te willen uitvinden.

Is er dan nog hoop? Ik dacht van wel. Het oude coöperatieve model dat in veel moderne coöperaties nog altijd functioneert, biedt daar aanknopingspunten voor.

in dit essay weergegeven visies en eventuele omissies voor rekening van de auteur.

2 Gerrit van Dijk en Leo Klep (red.), *Van onder op. Besturen met een achterban*. Den Haag: NCR, 1997.

Boeken

Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan

Wolk 777. Over crisis, krimp en duurzaamheid

Blauwdruk | 2009 | 176 pp. | € 17,00 | ISBN 9789075271287

Duurzaam herstel van de economie moet van nieuwe politieke elite komen

door *Eric Janse de Jonge*

Eerste-Kamerlid en partner bij BMC, Amersfoort.

Wie nog mocht twijfelen over de ernst en omvang van de huidige crisis, neme kennis van dit boek. Met kracht van argumenten laten de adviseurs Gertrud Blauwhof en Willem Verbaan zien dat de huidige crisis veel meer is dan kapitale blunders in de bankwereld. En de crisis komt niet onverwacht: een aantal opeenvolgende *bubbles* kondigden haar al aan. Een terugkeer naar oude tijden achten de auteurs uitgesloten. Zij geven daarvoor veel overtuigende argumenten. In deze bespreking ga ik eerst in op de hoofdlijnen van het boek. Vervolgens zal ik een aantal kanttekeningen plaatsen bij de analyse. Vraag is wel voor wie Blauwhof en Verbaan hun boek hebben geschreven. De titel is ontleend aan een sprookje dat aan het slot van het boek wordt beschreven. Het gaat om twee planeten die zichzelf in een crisis storten. Beide planeten gaan ten onder aan

hun graaicultuur. Wolk 777 weet te ontsnappen, bereikt de aarde en probeert de wereldleiders te overtuigen van de noodzaak van duurzaamheid. Dat lijkt te lukken, mits ze wel luisteren (...).

* * *

Blauwhof en Verbaan laten uitgebreid en overtuigend zien hoe de crisis in de financiële wereld is ontstaan. Ze gaan in op de 'wereldwijde monetaire meltdown' en verbazen zich erover waarom er zo weinig aandacht is voor deze crisis: er is immers veel meer aan de hand dan een gewone recessie. In het algemeen stellen zij vast dat zowel de regering als het CPB de neiging heeft deze crisis te relativiseren. Daarnaast vechten zij de berekeningen van het CPB aan en laten ze zien dat de Federal Reserve in Washington D.C. en de Bank voor Internationale Betalingen in Basel meer inzicht bieden in de feiten van deze crisis. Hierna gaan ze een stap verder door te suggereren dat wij voor een ingrijpende wijziging van onze politieke, bestuurlijke en financieel-economische systemen staan. Ook vragen zij zich af of er naast de monetaire crisis wellicht ook sprake is van ethisch verval in de economie én de maatschappij.

De laatste stelling is vooral voor christendemocraten boeiend. Hoe werken de auteurs deze stellingen en aannames verder uit, zo is de vraag.

* * *

Uitgaande van de woorden van Genesis 1:28 ('Gaat heen en vermenigvuldigt U') gaan de auteurs uitvoerig in op de bevolgingskrimp. Zij illustreren dat aan de hand van cijfers en ontwikkelingen. Zo bevindt de provincie Limburg zich al sinds 2002 in een krimpsituatie, en de Randstadgemeente Zoetermeer is, na een decennialange groei met een piek van 130.000 inwoners, nu ook aan het krimpen. Dat zijn feiten die aanzetten tot doordenking. Als heel Nederland, de Randstad als laatste, in krimp gaat verkeren, welk beleid is dan overtuigend en effectief? De schrijvers stellen terecht dat een omslag van het bestuurlijk denken noodzakelijk is. Voor hen betekent dat onder meer: een andere visie op ruimtelijke ontwikkeling en het enten van onze systemen en kennisinfrastructuur op krimpscenario's. Daar zit mijns inziens inderdaad een kernprobleem. Immers al onze bestuurlijke stelsels, wetgeving en financiële arrangementen zijn gebaseerd op groei. Hoe groter een gemeente wordt, des te meer directe en indirecte uitkeringen er zijn. Ook de salarissen van de bestuurders gaan omhoog. Politiek-bestuurlijk is in ons land altijd de wens van groei overheersend geweest. Ik ken nochtans weinig bestuurders die oog hebben voor krimp en daarmee voor de kwaliteit van de leefomgeving. Kortom, allemaal mechanismen die de gemiddelde bestuurder bijna dwingen om door te gaan op de weg van groeidenken. De schrijvers bepleiten een omkering van denken en handelen en geven aan langs welke wegen dat zou kunnen. Dit onderdeel van het boek is boeiend.

* * *

De auteurs gaan uitvoerig in op de monetair crisis. Ze staan stil bij het loslaten

van het systeem van Bretton Woods en de invloed van de befaamde econoom Milton Friedman op het nieuwe monetair beleid van de VS en ver daarbuiten. Deregulering speelde een centrale rol in het beleid dat vooral door Reagan en Thatcher werd ingezet aan het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Aanvankelijk waren de banken conservatief in hun beleid en waakten voor onnodige risico's in het belang van henzelf, maar ook van de klant. Een nieuw fenomeen werd de handel in schuldposities tussen banken. Vooral de rol van internet bij deze handel wordt door

.....
*Het zal nog vele jaren duren
voordat de monetair 'rommel'
wereldwijd is opgeruimd*
.....

de schrijvers sterk benadrukt. We zien steeds meer over de hele wereld schietende zogenaamde Mandjes. Dat zijn allerlei vormen bankpapieren en schulddeposito's. Van dergelijke schuldpapieren zijn zoveel soorten ontstaan, dat uiteindelijk zelfs de banken zelf niet meer wisten wat precies de inhoud en omvang was! Aanvankelijk was het de intentie om risico te spreiden, maar al snel ging het alleen nog maar om het maken van (quasi)winsten. In het economiejargon: *bad money* vermengt zich met *good money*. De ernst van het probleem kan ook worden uitgedrukt in cijfers: volgens de Bank voor Internationale Betalingen bedraagt de schuld wereldwijd thans ongeveer 650.000 miljard euro. En dan te bedenken dat de som van alle bruto nationale producten op de wereld 'slechts' 100.000 miljard euro bedraagt! Ziehier de kern van het probleem. Het zal dus nog vele jaren duren voordat deze monetair 'rommel' wereldwijd is opgeruimd.

B
O
E
K
E
N

* * *

De auteurs prikken in hun boek nogal wat zeepbellen door. Allereerst is daar natuurlijk de internetzeepbel, die in de jaren negentig van de vorige eeuw veel aandacht heeft gekregen. Hierna zijn we wereldwijd gewoon doorgeslagen met het bestaande monetaire beleid. De schrijvers wijzen hiernaast tevens op de zojuist al genoemde schuldpapieren die de wereld over vlogen en waarschijnlijk nog steeds overvliegen. Dat wordt samengevat onder de naam derivaten. Vervolgens beargumenteren de auteurs dat de Nederlandse huizenmarkt en de riant aftrekregeling voor hypotheek een potentiële zeepbel is, die binnen niet al te lange tijd ook zal knappen. De Nederlandse hypotheekschuld (130 procent van het bruto binnenlands product) behoort tot de hoogste van de wereld. Te veel is gekeken naar het verkopen van hypotheek en te weinig naar de vraag of de klant deze ook daadwerkelijk kan terugbetalen. Overbekend zijn de 'aflossingsvrije' hypotheek. Dit alles roept bij de schrijvers de vraag op of wij niet alleen in een monetaire maar tevens in een waarden crisis verkeren. We leven als het ware al geruime tijd 'op de pof'.

* * *

Vervolgens gaan de auteurs uitgebreid in op de klassieke economische theorieën en geven aan dat klassieke oplossingen in de huidige crisis niet meer voorhanden zijn. Alleen de topeconomen uit het verleden, onder wie Kondratieff en Schumpeter, overleven de analyse van Blauwhof en Verbaan. Beide wetenschappers hebben in essentie de huidige crisis voorzien, aldus de schrijvers. Toch treffen de schrijvers ook onder de huidige economen inspirerende ideeën aan, zoals bij de econome Carlota Perez (zie haar boek *Technological revolutions and financial capital* uit 2002). Kernpunt van de analyse van Perez is dat ICT de belang-

rijkste oorzaak is van deze crisis. Daaraan koppelen de auteurs de verwachting dat wij met ICT nog maar aan het begin staan van de ICT-revolutie. En dat betekent weer dat economie en ICT veel dichter bij elkaar dienen te worden gebracht. Dat is gemakkelijk gezegd, maar de vraag rijst onmiddellijk wat daarmee bedoeld wordt.

* * *

De schrijvers nemen als vertrekpunt voor hun analyse van de crisis en de oplossingen de term paradigmawisseling. Voor juristen, zoals ikzelf, is niet meteen duidelijk wat daarmee bedoeld wordt. In de wereld van de sociologie en bestuurskunde schermt men al veel langer met deze terminologie. Onder paradigma wordt verstaan het model, systeem waarbinnen wij functioneren. De auteurs bepleiten een verandering van het model of systeem. Niet helemaal helder wordt welke systeem zij precies bedoelen. Ik neem aan dat zij in het bijzonder denken aan ons regeringsstelsel. Daar is veel voor te zeggen, maar de vraag is dus wel wat de auteurs dan precies willen. Zijn gaan hier uitvoerig op in. In de kern betogen zij dat tegenover groei, krimp moet staan. Tegenover structuur, creativiteit. Tegenover massaal energieverbruik, geen of weinig energie. Enzovoorts. Deze analyse komt erop neer dat ons land intern en mondiaal op alle fronten anders zal moeten gaan denken én werken. Duurzaamheid is hierbij het leidende beginsel. Dat is op het eerste oog niet verrassend, maar betekent nogal wat, blijkt als je verder leest in het boek.

Wat de schrijvers echter lijken te vergeten is dat deze wens niet 'zomaar' in vervulling kan gaan. Ook al is de noodzaak tot het opnieuw en volledig doordenken van onze bestaande arrangementen duidelijk, dan nog dient men realistisch te zijn bij het inslaan van nieuwe wegen. Allereerst moet die weg overtuigend zijn en aantrekkelijk. Ook

vertrouwen, een term die ik in het boek vrijwel niet ben tegengekomen, in die nieuwe weg is mijns inziens essentieel voor de nieuwe economie en andere 'paradigmawisselingen'. Ook dient, en dat geven de schrijvers ook expliciet aan, geleerd te worden van de geschiedenis. Maar het is ook van belang te onderkennen dat ons land overgereguleerd is. Dat feit alleen al vraagt een krachtige aanpak van procedures, besluitvormingspro-

.....
*De auteurs hebben de politiek-
bestuurlijke context van deze
crisis over het hoofd gezien*
.....

cessen en dus een krachtige aanpak van de gigantische bureaucratie. Die zien we overal om ons heen, van gezondheidszorg tot het onderwijs. Blauwhof en Verbaan lijken deze hinderpalen nauwelijks te zien. Dat maakt hun schreeuw om verandering er overigens niet minder belangwekkend om. Vooral van belang is het feit dat zij aan het slot van hun pleidooi aangeven dat zij van het Angelsaksische model terug zouden willen keren naar het Rijnlandmodel. Dat laatste model heeft al decennia voor de christendemocratische visie en uitgangspunten grote betekenis gehad en is weer zeer actueel.

* * *

Al lezende dringt zich de vraag op wat er aan dit boek ontbreekt. De auteurs pleiten zoals gezegd herhaaldelijk en met kracht van argumenten voor een paradigmaverandering. Ik ben daar ook een voorstander van, maar de vraag is op welke wijze wij dat in ons land en in mondiaal verband bereiken. Toen ik het boek uit had, wist ik het: de auteurs hebben de politiek-bestuurlijke context van deze crisis over het hoofd gezien. Dat is niet alleen jammer, maar is mijns inziens een essentieel gebrek om onze bestuurlijke elite

te overtuigen van de bepleite paradigma-wisseling. Het zou interessant zijn om een verband te leggen met de bestuurlijke en staatsrechtelijke structuren waarmee wij al bijna twee eeuwen werken. Kort gezegd: het huis van Thorbecke, inclusief de Europese en mondiale dimensie. Ik vroeg mij in dit kader bijvoorbeeld af waarom Naomi Kleins indrukwekkende betoog *The shock doctrine. The rise of disaster capitalism* (2007) in dit boek niet aan bod komt. In dit spraakmakende boek maakt Klein helder wat de oorzaken zijn van deze crisis. Zij legt heel boeiende verbanden tussen economische theorie (met name die van Milton Friedman), de desastreuze effecten van deregulering in de financiële wereld, en de politieke leiders en de bestuurlijke context van hun handelen. In aansluiting hierop had een analyse van het verband tussen economie, macht en bestuur niet misstaan. Zonder uitpuittend te zijn, zie ik een fraaie lijn tussen Edward Gibbons klassieke standaardwerk *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788), het hoofdwerk van Paul Kennedy, *The rise and fall of the great powers* (1988), en *Day of empire. How hyperpowers rise to global dominance, and why they fall* van Amy Chua (2007). In meer Europese context doet Tony Judt dat ook in zijn briljante *Postwar. A history of Europe since 1945* (2005). Vanaf Gibbon kan men kennisnemen van de oorzaken van de ondergang van veel 'systemen'. Dat schuilt vaak in ongeremde machtsuitoefening, neigend naar dictatuur. Deze neiging is latent aanwezig bij veel machthebbers. Dit wordt geïllustreerd door Jeroen Smit in zijn terecht veel geprezen boek *De prooi. Blinde trots breekt ABN Amro* (2008). Een andere oorzaak, die vaak voortvloeit uit de hiervoor genoemde, is de toename van onderlinge tegenstellingen en strijd om de leiding in een bedrijf of de staat. Gibbon acht dit de voornaamste oorzaak van het verval van het

B
O
E
K
E
N

immens grote Romeinse Rijk. Hiernaast wijzen de genoemde auteurs op de belangrijke rol die tolerantie speelt bij de vormgeving van de interne en externe staatsmacht. Intolerantie leidt derhalve tot de neergang van machten. Indien we deze bevindingen toepassen op de uitkomsten van het hier besproken boek, dan stel ik vast dat het herstel van de economie, in een nieuwe duurzame context en zonder het herhalen van oude fouten, voorbehouden dient te zijn aan een nieuwe politieke elite. Wereldwijd en in ons land. Dat vergt niet alleen intellectuele denkkracht, maar ook een diep inzicht in het

sturen van de samenleving, gericht op de behartiging van het algemene belang. Dat algemene belang is in deze recente crisis vrijwel uit het zicht verdwenen. Men leze het boek van Marc Chavannes getiteld *Niemand regeert. De privatisering van de Nederlandse politiek* (2009).

In een volgende druk zou *Wolk 777* tegemoet kunnen komen aan dit gebrek. De rijke inhoud van het boek zou dan winnen aan overtuigingskracht. Bovendien wordt dan ook helder voor wie de auteurs het boek eigenlijk hebben geschreven: voor de bestuurlijke en politieke elite van ons land.

B

O

E

K

E

N

Andries Hoogerwerf

De donkere onderstroom. Extreem gedrag in politiek en samenleving

Uitgeverij Damon | 2008 | 204 pp. | € 19,90 | ISBN 9789055739059

Doorbraak van politiek nihilisme vraagt om gezond idealistisch tegenwicht

door *Michiel Herweijer*

De auteur is werkzaam aan de vakgroep bestuursrecht en bestuurskunde van de Rijksuniversiteit Groningen.

In de twintigste eeuw verbinden nog veel Europeanen Nederland met adjectieven als gematigd, tolerant, vreedzaam. Nederlanders waren weliswaar openhartig (sommige waarnemers vonden hen bot en ongemamerd), maar ze wisten in goed overleg altijd wel tot een werkbare consensus te komen. In de eerste helft van de vorige eeuw wordt de bereidheid om compromissen te sluiten toegeschreven aan de verzuiling en het pacificatiemodel; aan het eind van die eeuw wordt de neiging tot het sluiten van compromissen toegeschreven aan de overlegeconomie en het poldermodel.

In de eenentwintigste eeuw verbazen veel Europeanen zich over de gedaanteverandering van de Nederlandse politiek. Ze reageren daarmee op beeldbepalende momenten zoals de moord op Pim Fortuyn, de lijsttrekker van de LPF op 6 mei 2002; het korte, doch

turbulente Kamerlidmaatschap van Ayaan Hirsi Ali van 30 januari 2003 tot en met 16 mei 2006; de moord door een scholier op een conrector van het Terra College te Den Haag op 13 januari 2004; de moord op de bekende, politiek betrokken filmregisseur en columnist Theo van Gogh op 2 november 2004; het nee van 61% van het electoraat tegen het voorstel het Europese Verdrag te democratiseren op 1 juni 2005; en het uitkomen van de film *Fitna*, gemaakt door de fractievoorzitter van een rechtse oppositiepartij, op 28 maart 2008. Dat veel Europeanen Nederland voortaan kwalificeren als onmatig, emotioneel, onverdraagzaam kan wellicht ook worden toegeschreven aan de groeiende populariteit van partijen aan de uiteinden van het spectrum (SP, LPF, PVV) en de sterk wisselende steun voor traditionele regeringspartijen als CDA, PvdA en VVD.

Dat het geen voorbijgaand verschijnsel is, blijkt op donderdag 4 juni 2009: de PVV krijgt bij de verkiezing van het Europese Parlement 17% van de kiezers aan haar zijde en is daarmee in electorale aanhang de tweede politieke partij van Nederland. Uit recent kiezersonderzoek blijkt dat het cynisme on-

der het grote publiek over het optreden van politici niet eerder zo groot is geweest. Ook maken de media met regelmaat melding van agressie tegen ambulancepersoneel, buschauffeurs, vuilnisophalers en medewerkers van de uitkeringsinstanties. De Nederlanders ervaren veel maatschappelijke problemen, ze zijn ongeduldig en zien het gebruikelijke democratische overleg niet langer als de geschiktste route om uit de problemen te komen.

Wat is in het zojuist geschetste politieke klimaat de gemeenschappelijke noemer? Hoe heeft het politieke klimaat zich zo ingrijpend kunnen veranderen? Hoe moeten politici op deze ontwikkeling reageren? Dat zijn drie vragen die de emeritus hoogleraar politicologie en beleidswetenschap Andries Hoogerwerf in zijn recentste en belangwekkende boek bespreekt.

* * *

Kenmerkend voor ons decennium is de voorkeur voor extreem gedrag. Van extreem gedrag is sprake wanneer één belang of één doel ten koste van andere ter zake doende belangen of randvoorwaarden expliciet op de voorgrond wordt geplaatst. Extreem gedrag lijkt op het eerste gezicht te passen bij een groot en ernstig probleem.

In een ingewikkelde tijd die vol is van verandering, zijn burgers in hun rol als toeschouwer van de politiek respectievelijk in hun rol als consument op de markt op zoek naar duidelijkheid. Er is onder afnemers van beleid een groot verlangen naar scherpe en eenduidige doelen, het liefst *smart*, en naar simpele procedures, liefst met één loket. Ook is er een krachtige vraag om de overheidzaken die op zich heel ingewikkeld zijn, 'transparant' gepresenteerd te krijgen. Velen verkiezen de heldere powerpointpresentatie boven de nauwkeurige bestudering van een doorwrocht betoeg.

Ook aanbieders van oplossingen streven

naar simplificatie. Politici en bedrijven kampen met groeiende concurrentie. Door schaalvergroting (globalisering) en versneling van het informatietransport (ICT) buiten 'verbetervoorstellen' over elkaar heen. Zowel in de supermarkt als in het parlement is daardoor sprake van informatiestress. Bij zo'n overaanbod komen we tijd tekort;

De politieke cultuur kenmerkt zich door een voorkeur voor extreem gedrag

een genuanceerd verhaal kan niet de aandacht krijgen die ervoor nodig is – het kost gewoon te veel tijd. In zo'n klimaat hebben alleen simpele, opvallende, liefst taboe-doorbreekende voorstellen succes. Alleen bij zo'n versimpeling kan de aandacht worden getrokken.

Om de stelling dat de huidige politieke cultuur zich kenmerkt door een voorkeur voor extreem gedrag te onderbouwen bespreekt Hoogerwerf drie sectoren van de samenleving. Zo wordt de ontwikkeling van de economie besproken. In het afgelopen decennium hebben de grote, gezichtsbepalende bedrijven het traditionele poldermodel, waarin aan veel belangen aandacht wordt gegeven, verlaten. In navolging van het Amerikaanse bedrijfsleven wordt een eenzijdig belang toegekend aan de beursnotering van het bedrijf. Langs de Amsterdamse Zuidas wordt in de directiekamers van AkzoNobel, Philips, ABN AMRO en ING geen Nederlands meer gesproken. Traditionele bindingen (bijvoorbeeld werkgelegenheid, vaste klanten, aloude productnamen) worden losgelaten zodra dat zinvol lijkt voor het halen van de financiële targets. De eenzijdige focus op deze targets wordt nog versterkt door bonusconstructies die op hun beurt leiden tot

– voor Nederlandse verhoudingen – extreme beloningen.

Ook wordt de ontwikkeling van de inkomensverdeling besproken. Hier luidt de conclusie dat de inkomensverschillen de afgelopen twee decennia zijn toegenomen. Ook hier is er sprake van onmatigheid. In een volgend hoofdstuk blijkt dat de ontwikkeling ten aanzien van het gebruik van geweld minder extreem is. Uit objectieve registraties blijkt dat het aantal geweldsdelicten afneemt. Uit subjectieve metingen blijkt echter dat er sprake is geweest van een plotseling optredende terreurdreiging (11 september 2001), dat er vaker sprake is van ondervonden (geluids)overlast, dat er in de media meer aandacht is voor het falen van de opsporing (Peter R. de Vries) en voor het falen van de rechtspleging (de Schiedammer parkmoord, de zaak-Lucia de B. en nog enkele andere zaken).

* * *

Waar komt die hang naar extreem gedrag vandaan? In eerste aanleg verklaart Hoogerwerf de hang naar extreem gedrag uit de veronderstelling dat het grote publiek omvangrijke problemen onderkent maar niet het vertrouwen heeft dat de beleidsbepalers daarop het goede antwoord geven. Wanneer de gangbare oplossing voor het urgente probleem wordt gewantwoord en het ongeduld groot is, lijkt slechts de vlucht naar voren over te blijven.

Van de grote problemen die het electoraat bezighouden, worden er drie uitvoerig besproken: de nog niet volledig geslaagde integratie van niet-westerse allochtonen, de teleurstellende kwaliteit van de diensten die de voormalige openbare nutssector na de marktwerking levert en de kloof tussen kiezers en gekozenen. Ten aanzien van elk van deze drie thema's bespreekt Hoogerwerf de gangbare probleemdefinities, komen veel feitelijke gegevens aan bod, beziet de schrij-

ver hoe deze problemen in het verleden zijn aangepakt en bespreekt hij de verschillende beleidsantwoorden. Hoogerwerf laat zien dat er voor veel van deze problemen redelijke beleidsalternatieven beschikbaar zijn en dat veel radicale voorstellen een averechts effect zullen hebben.

Zo bespreekt de auteur in het tweede hoofdstuk ook tien recente beleidsvoorstellen van de pvv. Hoogerwerf laat zien dat de meeste van deze radicale voorstellen deels vanwege juridische belemmeringen (in strijd met de mensenrechten) en deels door sociale wetmatigheden onwenselijk, onuitvoerbaar dan wel contraproductief zijn. Verstandiger dan de door populistische politici aanbevolen vlucht naar voren, is het de grote problemen onbevangen tegemoet te treden door de oorzaken zorgvuldig te analyseren en de relevante waarden en belangen bij het ontwerpen van beleid een passende plaats te geven.

Andere grote problemen, zoals de klimaatcrisis, de kredietcrisis, de onbetaalbaarheid van het pensioenstelsel, de ruimtelijke congestie of het falen van het onderwijs, blijven onbesproken. Maar ook hier geldt dat een zorgvuldige analyse van het maatschappelijke probleem, waarbij er aandacht is voor feiten en er rekening wordt gehouden met gewaarborgde rechten en procedures, tot een beter en werkbaar beleidsantwoord leidt dan de door populisten aangedragen eenzijdige en radicale beleidsalternatieven.

* * *

De voorgaande redenering roept echter wel de vraag op waarom steeds meer burgers de eenzijdige en simplistische beleidsvoorstellen van populistten verkiezen boven de genuanceerde voorstellen van politici die een zorgvuldige analyse van het beleidsprobleem en een gemeenschappelijk zoeken naar een werkbare consensus voorstaan. Wat

kan die vlucht uit het gematigde en redelijke midden verklaren?

Hoogerwerf beantwoordt deze vraag in een aantal stappen, die in deze bespreking echter niet allemaal behandeld kunnen worden. Hoogerwerf staat onder andere stil bij de beperkte greep die de gekozen politici

.....
 .
 .
De voorkeur de zaken
meteen op scherp te zetten
wordt gezocht bij de donkere
onderstroom die zich keert
tegen het project van de
Verlichting
 .
 .

(nog) hebben op de richting van het (deels autonoom voortdenderende) overheidsbeleid. Ook gaat hij in op de vraag of de hoogopgeleide politieke en culturele elites zich nog in voldoende mate weten te verplaatsen in de leefwereld van degenen wier belangen zij geacht worden te vertegenwoordigen. Dit zijn echter verklaringen die we ook tegenkomen bij andere auteurs. Het opmerkelijkste van het hier besproken boek is dat de oorzaak van de weigering om te zoeken naar een pragmatische consensus en de voorkeur om bij het zoeken naar oplossingen voor problemen de zaken meteen op scherp te zetten, vooral wordt gezocht bij de donkere onderstroom die zich keert tegen het project van de verlichting.

In het inleidende en het afsluitende hoofdstuk wordt uiteengezet hoe processen van rationalisering, modernisering en democratisering telkens weer tegenstromen oproepen. In bepaalde fasen van de geschiedenis neemt deze onderstroom een plezierig karakter aan. We komen zo'n verfrissende onderstroom in de negentiende eeuw tegen bij de romantiek, in het interbellum in de

hang naar een natuurlijke levenswijze en in de naoorlogse periode in de hippie- en milieubeweging. Maar de afkeer van rationaliteit, modernisering en democratisering kan ook een donkere, negatieve kant opgaan, zoals bij de opkomst van het fascisme. De bron van deze donkere onderstroom wordt – in de opvatting van Hoogerwerf – gevormd door het steeds verder om zich heen grijpende nihilisme.

Het nihilisme is de gedachte 'dat de hoogste waarden zich ontwaarden. Het doel ontbreekt. Het antwoord op het waartoe ontbreekt.' Aan het eind van de negentiende eeuw was het nihilisme een houding die vooral kon worden aangetroffen bij een klein deel van de filosofische (Nietzsche) en culturele elite. Het grote publiek oriënteerde zich op christelijke en burgerlijk-liberale bronnen. Maar langzaam is onder grote delen van het electoraat de gedachte gemeengoed geworden dat er geen hoger doel in het leven is dan het eigenbelang (het 'dikke-ik') en dat het eigen vermaak (hedonisme) een levensdoel kan zijn. De commercialisering van de media heeft hieraan een bijdrage geleverd. Dankzij 'profeten' zoals onder anderen Emile Ratelband heeft de gedachte postgevat dat je als individu vooral succes boekt als je dat zelf ook 'echt' wilt. Wie mislukt in het leven, heeft dat dan ook met name aan zichzelf te wijten. Het ligt aan het gebrek aan wilskracht: *blaming the poor*. Dankzij 'voorgangers' zoals onderen anderen Youp van 't Hek is het mode geworden om af te geven op het zorgvuldige wikken en wegen van politici die verantwoordelijkheid nemen voor het aanpakken van maatschappelijke problemen. Dit breed gedragen nihilisme vormt de voedingsbodem voor onverschilligheid en voor het omarmen van extreme beleidsvoorstellen. Dat radicale beleidsvoorstellen ook grote risico's met zich mee brengen lijkt weinig indruk te maken.

B
 O
 E
 K
 E
 N

* * *

Hoe moet je als politicus reageren wanneer een toenemend deel van het electoraat gevoelig blijkt te zijn voor de lokroep van populistisch beleid? Is het verstandig de bruikbare maatregelen van de pvv over te nemen om zo deze partij de wind uit de zeilen te nemen? Dat laatste is zeker niet de agenda die Hoogerwerf bepleit. In zijn opvatting moet het populisme worden beantwoord met gematigde beleidsvoering en gefundeerde kritiek op radicale voorstellen. De door populistten aangedragen problemen moeten zeer serieus genomen worden, en daarom goed worden verkend voor men met oplossingen komt. Wat zijn de oorzaken, voor wie is het een probleem, wat zijn de trends? Bij het zoeken naar een passend beleidsantwoord moeten de wettelijk geborgde rechten en procedures in acht genomen worden.

Tegenover het nihilisme staan de drie centrale waarden van onze samenleving: het uitgangspunt dat alle burgers van gelijke waarde zijn (gelijkheidsbeginsel); het uitgangspunt dat we in vrijheid ons leven kunnen vormgeven en daarbij zelf onze eigen le-

vensovertuiging kiezen (vrijheidsbeginsel); maar van groot belang in deze economisch onzekere tijden is dat we elkaar solidariteit dienen te bewijzen (de *fraternité*). Deze ‘naasteliefde’ ligt niet alleen aan de basis van ons stelsel van sociale zekerheid en aan de regeringsverklaring van 2007, maar deze solidariteit wordt ook benadrukt in vrijwel alle levensbeschouwelijke stromingen die de inspiratiebron vormen van de liberale, sociaaldemocratische en christendemocratische politieke partijen.

Het streven naar een leefbare samenleving vereist zowel realisme als idealisme. In deze ingewikkelde tijd hebben idealisme en realisme elkaar nodig. Het miskennen van idealen (nihilisme) kan gemakkelijk leiden tot onverschilligheid, gemakzucht en cynisme. Het voorbijgaan aan de feitelijkheid en de harde werkelijkheid kan op een gevaarlijk utopisme uitlopen. Aan het eind van zijn boek citeert Hoogerwerf in dat verband de Zwitserse filosoof Amiel: ‘De werkelijkheid bederft, wanneer het ideaal er niet zijn zout aan toevoegt. Maar het ideaal zelf wordt tot een vergif, indien het zich niet met de werkelijkheid verbindt.’

B

O

E

K

E

N

Thijs Jansen, Gabriël van den Brink & Jos Kole (red.)
Beroepstrots. Een ongekende kracht

Boom | 2009 | 463 pp. | € 22,50 | ISBN 9789085066767

Te veel een hoeraboek over beroepstrots

door *Herman van Gunsteren*

Emeritus hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie, Universiteit Leiden.

Wie een roeping heeft weet wat hem te doen staat. Toegewijd werken, je bekwamen, afzien en je niet van de wijs laten brengen door het uitblijven van succes. Als dat komt is dat natuurlijk fijn. Ik hoorde Jochem Myjer in een uitverkocht Carré, waar hij als een popster werd ontvangen. Na afloop vertelde hij enthousiast dat dit was wat hij altijd gewild had. Iets doen waaraan hij zijn leven wilde wijden en dan ook nog bakken waardering daarvoor ontvangen. Succes is voor hem een welkom extra, maar niet zijn primaire drijfveer. Die is intrinsiek.

Niet iedereen geeft gemakkelijk gehoor aan zijn roeping. Daar zijn durf en zelfvertrouwen voor nodig. Waar haal je dat laatste vandaan als je nog niks hebt laten zien? Mozes wrong zich in allerlei bochten om zich te onttrekken aan de taak waarvoor de Here God hem riep. Sommigen beseffen in hun leven pas als het te laat is welke roeping ze hebben gemist.

Niet iedereen heeft of hoort een roeping. Maar werken voor hun brood moeten de meeste mensen wel. Om dat werk naar behoren te kunnen blijven doen, om 'het te kunnen blijven opbrengen', is het nodig er plezier in te houden. Dat plezier kan niet geheel van buitenaf komen, het moet ook met het werk zelf te maken hebben. Met het nut ervan voor anderen en met de voldoening van vakmanschap. Wie van zijn werk onvoldoende terugkrijgt, zal op den duur verschrompelen. De 'flow' verdwijnt dan uit zijn werkende leven. Hij gaat elders compensatie zoeken en blijft zijn werk uitsluitend doen omdat hij geen alternatief heeft of te lamgeslagen is om echt naar iets anders te zoeken.

Dat mensen plezier zoeken in hun werk is dus niets bijzonders. Het gaat vanzelf, het is de natuurlijke toestand. Dat plezier te maken heeft met het leveren van kwaliteit beseft ook bijkans iedereen, van beroepsvoetballers tot timmerlieden en wetenschappers. Ook leeft het besef dat het verwerven van expertise en het opdoen van ervaring nodig zijn om op termijn goed werk te kunnen leveren, ook al lukt het menigeen niet om geduldig deze leerweg daadwerkelijk af te leggen.

Dat mensen roeping en intrinsiek plezier in goed werk vooropstellen, betekent niet dat ze zich niet aan andere, bijvoorbeeld financiële, eisen aanpassen. Grote kunstenaars als Michelangelo pasten zich aan de wensen van hun opdrachtgevers aan. Tegenwoordig werken veel mensen in dienst van organisaties die door managers worden bestuurd. Laatstgenoemden nemen doorgaans de toewijding van de werkers op de vloer als vanzelfsprekend aan. Ze stellen 'targets', ze reorganiseren productieprocessen, maken regels en dragen administratieve verplichtingen op. Daarbij gaan ze ervan uit dat de toewijding aan werk daardoor onaangetast zal blijven. Dat laatste blijkt een onrealistische aanname. Studies over beroepszeer laten zien hoe werkers verstikt kunnen worden en in een sfeer van wantrouwen en hopeeloos cynisme terecht kunnen komen.

Dit doet zich in het bijzonder voor in de publieke dienstverlening, waar de overheid zich de laatste decennia intensief mee heeft bemoeid. Niet altijd rechtstreeks, maar vaak op afstand via regels en eisen van productiviteit, management en toezicht. Teleurstellende ervaringen met deze bemoeienis hebben geleid tot een roep om meer aandacht voor de professional wiens toewijding, kwaliteitsbesef en plezier te lang als vanzelfsprekend waren beschouwd. Hij/zij dient bevrijd te worden van al te begerige bemoeienis van managers die van de inhoud van het werk en de voorwaarden die voor kwalitatief voldoende uitvoering ervan geen weet hebben. Terug naar de inhoud en de intrinsieke motivatie van beroepsbeoefenaren.

* * *

Het boek *Beroepstrots. Een ongekende kracht* geeft hieraan uitdrukking. De auteurs achten de wending naar beroepstrots een positieve ontwikkeling. Zij beogen een 'consistente praktische denkwijze' te ontwikkelen die deze koerswending in constructieve

banen kan leiden. Ze hebben een groot aantal auteurs tot bijdragen weten te verleiden. Hun ruimhartig toelatingsbeleid maakt de hoofdstukken wel heel divers. Er rijzen geen eensluitende patronen uit op. Wat de hoofd-

.....
*Gevaren van beroepstrots –
hautain gedrag, klanten niet
goed bedienen, misplaatst
vertrouwen in eigen kunnen –
blijven buiten beeld*
.....

stukken verbindt, is voornamelijk het besef dat beroepstrots iets goeds is. Dit geeft het boek als geheel een hoerakarakter. Gevaren van beroepstrots – hautain gedrag, klanten niet goed bedienen, misplaatst vertrouwen in eigen kunnen – blijven buiten beeld. De interessante interviews, afgenomen door Alexandra Gabrielli, handelen alle over mensen die 'gaan voor hun werk'. Mensen die – vaak tegen de stroom in – blijven bij een werkwijze die ze beroepsmatig zinvol achten. Een heel enkele keer gaat het ook over het verleggen van de stroom, zoals bij 'Buurtzorg', dat gaat over Jos de Blok, die met collega-professionals de organisatie van de thuiszorg in eigen hand heeft genomen.

Ook in de theoretische bijdragen zijn er belangwekkende inzichten te vinden. Mirko Noordegraaf betoogt dat professionals niet zozeer verstikt worden door de omvang van de administratieve lasten, als wel door de zinloosheid ervan. Administratieve lasten moeten ondersteunend en betekenisvol zijn en dienen professionals mede invloed op hun werksituatie toe te kennen. Klaas ten Have waarschuwt ervoor de toegenomen aandacht voor beroepstrots niet tot een antitayloristisch achterhoedegevecht te laten worden, vergelijkbaar met het verzet begin

B
O
E
K
E
N

vorige eeuw tegen productiviteitsverhogende initiatieven in de industrie. Achterblijvende productiviteit is een reëel probleem in de dienstverlening, waar wel passende lonen moeten worden betaald, maar productiviteitsstijging ten gevolge van het persoonsgerichte werk slechts beperkt mogelijk is. De kunst is om het streven naar beroepstrots tot een voorhoedegevecht te maken dat ingezet kan worden om de onmiskenbare problemen in de dienstverlening echt aan te pakken.

* * *

De grote diversiteit en het hoge hoeragehalte van de bijdragen maakt het voor de drie redactieleden, Thijs Jansen, Gabriël van den Brink en Jos Kole, moeilijk om dwingende conclusies te trekken. Zij bekennen zich tot een neorepublikeins perspectief, waarin de professional wordt gezien als iemand die in de setting van zijn werk zijn burgerschap gestalte geeft. Een overheid die professionals negeert, koeioneert of vernedert verdraagt zich hier niet mee. De redacteurs keren zich tegen de nadruk op productie, bedrijfsmatigheid en 'targets'. Ze bepleiten meer ruimte voor de professional. Die krijgt thans te weinig gezag toegekend en komt chronisch tijd en geld tekort.

Zelfrespect zien zij als de primaire drijfveer van de beroepsbeoefenaar. Deze zou volgens hen permanent streven naar kwa-

liteitsverbetering. Toch gaat dit niet altijd op. Toen Rossini genoeg had verdiend met zijn opera's hield hij op ze te componeren. En het permanente streven naar kwaliteitsverbetering kan mensen de das om doen. Wie *plus royaliste que le roi* wil zijn, eindigt licht in verlamming. De eerste zorg van een betrouwbaar beroepsbeoefenaar is het handhaven van een kwalitatief minimum.

De redacteurs wijzen 'targets', straf en wantrouwen af. In plaats daarvan willen zij sturen door dialoog en debat waarin professionele, rechtsstatelijke, bedrijfsmatige en humane beginselen tegen elkaar worden afgewogen. Dat is wel een erg 'soft' standpunt, dat niet goed past bij de duidelijke aanpak en de roep om grenzen, die zich naast de aandacht voor beroepstrots ook in onze tijd aandient. Op microniveau vertrouwen ze op meer training en vorming, op mesoniveau op managers die een buffer tussen binnen en buiten vormen, doelen stellen en de dialoog vormgeven. Op het macroniveau wijzen zij toezicht vanwege de overheid zonder meer af. Dat toezicht zou volgens hen moeten liggen bij de beroepsorganisaties. Ze geven toe dat die daartoe vaak niet zijn uitgerust of dat die soms zelfs geheel ontbreken. Dat maakt hun aanbeveling utopisch, ver verwijderd van de 'consistente praktische denkwijze' die zij beoogden te ontwikkelen.

Annemarie Houkes

Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)

Wereldbibliotheek | 2009 | 345 pp. | € 19,90 | ISBN 9789028422803

De kerk is een zwerfsteen

door *George Harinck*

Bijzonder hoogleraar geschiedenis aan de Theologische Universiteit Kampen en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Afgelopen augustus was er een ontmoeting tussen vertegenwoordigers van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) en een aantal voorzitters van politieke partijen. Het onderwerp was de relatie tussen kerk en staat, en geloof en politiek. CDA-voorzitter Peter van Heeswijk sprak er volgens de Nieuwsbrief van de partij de hoop uit 'dat de kerken vanuit hun eigen positie betrokken blijven bij maatschappelijke vraagstukken. Het CDA hecht sterk aan de signalen die vanuit de kerken gegeven worden.' Vriendelijke woorden met een scherp randje. Kerken zijn belangrijk voor het CDA, mits ze maatschappelijk betrokken blijven (dat is kennelijk niet vanzelfsprekend) en mits ze hun plaats kennen (ook dat is kennelijk niet vanzelfsprekend). Van Heeswijk is niet de enige CDA'er die geclausuleerd spreekt over de relatie tussen kerk en politiek. Minister Donner heeft meermalen beklemtoond dat de

kerk iets anders is dan een politieke partij en dat het belangrijk is helder te zijn omtrent dit onderscheid. Hij doet dat door de kerk te verbinden met het sleutelwoord naastenliefde en de politiek met publieke verantwoordelijkheid. Wat dit verschil betekent bleek onder meer in 2005, toen Donner opmerkte dat kerken niet dienen mee te werken aan het illegaal opvangen van uitgeprocedeerde asielzoekers die het land uit moeten en dat ze zich niet direct met het armoedebeleid behoren te bemoeien, maar dat via een politieke partij moeten doen. Het is lovenswaardig als kerken hun maatschappelijke betrokkenheid tonen, maar dat gaat volgens het CDA niet altijd op de juiste manier.

* * *

Dat is niets nieuws. De relatie tussen de kerk en de politiek (en de samenleving) is een ingewikkelder kwestie geworden sinds de Nederlandse staat geen bevoorrechte gereformeerde (oftewel protestantse) kerk meer kent. Dit is het geval sinds 1796, meer dan twee eeuwen geleden dus, maar sindsdien is de positie van alle kerken – en van de synagoge, tempel en moskee – in het publieke domein onbepaald. Er is geen omschreven publieke positie voor de kerk, zoals bijvoorbeeld in Engeland of in Scandinavië het

B
O
E
K
E
N

geval is en er is – anders dan in Duitsland – geen publieke rol voor religie omschreven in onze wetten of vergund door gewoonte. De huidige discussies over religie in het publieke domein illustreren het Nederlandse probleem dat religies naar hun aard het publieke domein insluiten, maar dat religies er geen erkende publieke plaats hebben.

Nog steeds is ook voor veel direct betrokkenen onduidelijk wat de publieke positie van de kerken sindsdien is. Dan weer waren ze te weinig maatschappelijk betrokken in de ogen van christelijke politici, dan weer te veel in de ogen van kerkleden, en omgekeerd, dan weer dacht de kerk voor de natie te kunnen spreken en dan weer werd de scheiding van kerk en natie bepleit. Binnen de gereformeerde of hervormde kerk wordt sinds de negentiende eeuw met het probleem van de relatie tussen kerk, burgerschap en natie geworsteld en daarover gaat het proefschrift *Christelijke vaderlanders* dat Annemarie Houkes begin dit jaar verdedigde.

* * *

Houkes concentreert zich op de Nederlandse Hervormde Kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat waren de eerste decennia na de invoering van de grondwet van 1848, waarin de scheiding van kerk en staat definitief werd voltrokken. Achter het wetsartikel schuilt een wereld van gedachten en ervaringen. De kern daarvan is dat het besef door was gedrongen dat kerk en religie dienden te worden onderscheiden van staat, samenleving en burgerschap. Dat was een nieuwe praktijk, want in Europa gold tot voor kort algemeen het inzicht dat staat en kerk samen Gods gezag op aarde vertegenwoordigden en voor die functie als een Siamse tweeling met elkaar waren verbonden. Christendom en samenleving en christendom en staat vielen samen.

Toen de grondwet van 1848 aan die situ-

atie een einde maakte en tevens de godsdienstvrijheid invoerde, stonden de kerken voor twee vragen: hoe gaan we ons tot het publieke domein verhouden als er geen band met de staat meer is, en hoe gaan we ons tot elkaar verhouden als alle kerken voor de wet gelijk zijn? De nieuwe situatie was van ingrijpende betekenis voor bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Kerk. Die kerk was voor het eerst sinds eeuwen vrij om haar kerkelijke structuur in Nederland in te voeren. Daar liet ze geen gras ver groeien en in 1853 werd de bisschoppelijke hiërarchie hersteld. De nieuwe situatie was ook ingrijpend voor de kerken die zich in 1834 en volgende jaren hadden afgescheiden van de Hervormde Kerk en vervolgd waren omdat ze weigerden erkenning aan te vragen bij de overheid. Net als de rooms-katholieken verwelkomden zij de scheiding van kerk en staat. 1848 luidde voor hen een bloeiperiode in als vrije kerken.

Maar de twee genoemde vragen waren het urgentst voor de Hervormde Kerk, die tot voor kort de publieke kerk was geweest en dus nooit met andere kerken had hoeven rekenen. Nu moest ze zich realiseren dat de samenleving of de natie niet langer christelijk was, maar dat er alleen groepen christenen waren binnen de natie en dan nog christenen van allerlei gading. Het publieke domein viel dus niet langer binnen de kring van de kerk, maar lag daarbuiten.

Een aanzienlijk deel van de hervormden heeft tot diep in de twintigste eeuw niet berust in deze grondwettelijke herverkaveling. Nederland was en bleef in hun ogen een protestantse natie en de Hervormde Kerk was de volkskerk. Eerst betekende dit woord dat het Nederlandse volk in zijn ware gedaante hervormd was (daar hoorden de rooms-katholieken bijvoorbeeld niet bij, en de Afgescheidenen waren dwaallichten), en later, toen na 1886 minder dan de helft van de Nederlanders nog lid was van de Her-

vormde Kerk en deze pretentie moeilijk vol te houden was, betekende het dat deze kerk zich op het gehele volk richtte en haar geestelijke belangen behartigde.

Deze volgehouden overtuiging neemt niet weg dat hervormden wel degelijk inspeelden op de veranderde werkelijkheid – en dat is het proces dat Houkes beschrijft. Om de strategieën te tonen die daartoe werden gehanteerd, koos zij een aantal gebeurtenissen uit, zoals het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, de opkomst van de inwendige zending en de strijd om de plaats en taak van de kerk. Deze onderwerpen raken de grote vragen van de kerk binnen de natie van na 1848: hoe verhouden de kerken zich tot elkaar, tot het publieke domein en – dat is een vraag die de kerk later pas ontdekte – tot zichzelf?

* * *

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was voor hervormden reden tot algehele mobilisatie. Nu de rooms-katholieken niet meer met behulp van de staat buiten het publieke domein gehouden konden worden, maar juist ruim baan hadden gekregen, werden voor het eerst kerkleden opgeroepen zich gezamenlijk tegen de aartsvijand teweer te stellen. Niet de staat, maar de hervormden zelf moesten nu het protestantse vaderland veiligstellen; niet fysiek (hoewel geweld soms dreigde), maar symbolisch, met petitie tegen de regering in de zogenaamde Aprilbeweging van 1853. De Hervormde Kerk speelde een actieve rol in dit verzet en schaarde zich binnen vijf jaar na de invoering van de scheiding van kerk en staat niet langer aan de kant van de staat, maar aan de zijde van het volk. Het woord ‘volkskerk’ was een modern begrip en de facto de opvolger van het begrip ‘staatskerk’. Liberalen als Thorbecke dachten dat de natie met de staat samenviel, maar de hervormden toonden in de Aprilbeweging dat

de natie veeleer onder de hoede van de kerk stond. Zolang zich geen zelfstandig politiek domein ontwikkeld had (dat duurde tot enkele decennia na 1848) vertegenwoordigde de Hervormde Kerk de natie (die volgens haar protestants was) tegenover de staat. Dit was een nieuwe strategie van de Hervormde Kerk om tussen alle kerkgemeenschappen in de eerste viool in de natie te blijven spelen.

* * *

De verschuiving van staat naar volk betekende voor de Hervormde Kerk ook een verschuiving van instituut naar gemeenschap. Het ging niet zozeer om de kerk als instituut (dat had sinds 1848 geen publieke positie meer) als wel om het geloof als maatschappelijke macht. Daarmee kwam een element boven dat vanaf de jaren dertig door de protestantse Reveilbeweging naar voren was gebracht. Koning Willem I had de Hervormde Kerk vanaf 1816 in dienst willen stellen van het burgerschap: daar moesten de Nederlanders de morele opvoeding krijgen die hen tot liefdadige burgers zou maken. Nu de kerk geen functie van de staat meer was, werd de zelfstandige rol van het geloof onderkend. Liefdadigheid was volgens O.G. Heldring (pp. 55-56) geen uitvloeisel van goed burgerschap, maar van geloof. Het doel van de kerk moest zijn: burgers tot het christelijk geloof bekeren.

Dit standpunt hield impliciet de erkenning in van de in de nieuwe grondwet verwoorde werkelijkheid dat christendom en vaderland niet langer samenvielen. Het verschil tussen beide werd na 1848 ook meer zichtbaar. Liefdadigheid werd sindsdien beoefend in algemene verenigingen en in christelijke verenigingen, want deugdzzaamheid was iets anders dan bekering. Er ontstond binnen de nationale gemeenschap dus een christelijke gemeenschap, die mede gestimuleerd door verbeterde infrastructuur en snellere verbindingen (vooral de

B
O
E
K
E
N

aanleg van spoorwegen) rap vorm kreeg. Ik noem bewust verenigingen, omdat de wending van de kerk van de staat naar het volk ook betekende dat niet langer alleen predikanten opwekten tot bekering, maar dat ook de kerkleden dat in verenigingsverband gingen doen – evangelisatie door kerkleden was sinds de grondwet van 1848 toegestaan. Hun inzet was ook hard nodig, want doordat religie een open en vrije markt was geworden, kwam de kerk professionele mankracht tekort om de kerkleden bij de concurrent weg te houden en andere Nederlanders bij de concurrent weg te halen. Niet via het instituut, maar via haar leden en met de boodschap van geloof en bekering maakte de Hervormde Kerk zich dus breed in de samenleving.

* * *

De – volgens Houkes veelal orthodoxe – kerkleden organiseerden zich in de typisch negentiende-eeuwse vorm van de vereniging, die vaak losstond van de kerk. Deze verenigingen opereerden in het publieke domein met als doel mensen te bekeren en tot de kerk te brengen. Met hun activiteiten beroerden deze christenen Nederland tot in de uithoeken, maar hun activiteit had ook zijn weerslag binnen de kerk zelf. Wie oproept tot bekering zegt niet alleen dat iemand moet geloven, maar ook wat hij geloven moet: het ging niet meer om het vormen van burgers, maar van christenen. Probleem was echter dat binnen de kerk onenigheid bestond over wat er geloofd moest worden. Aan zo'n kerk hadden de evangeliserende verenigingen niet veel en dus riepen die de kerk op tot scherper belijnde standpunten. Ze zetten die oproep in de jaren zestig via hun verenigingen kracht bij, zodat het doel van bekering buiten de kerk plaatsmaakte voor versterking van de protestantse orthodoxie binnen de Hervormde Kerk.

Houkes betoogt dat dit conglomeraat van

orthodoxe organisaties resulteerde in een min of meer zelfstandige orthodoxe gemeenschap met landelijke (door menig hervormde bij voorkeur genoemd: nationale) bijeenkomsten, zoals de sinds 1863 jaarlijks gehouden zendingsfeesten met duizenden bezoekers. Houkes beschrijft deze gemeenschap als een welhaast arcadische orthodoxe wereld, 'niet gebaseerd op lokale grenzen en standsonderscheid, maar uitsluitend op geloof (...) niet gericht op directe macht. Het was een open gemeenschap, niet op één punt organisatorisch verankerd' (pp. 142-143). Deze gemeenschap beperkte zich niet tot hervormden, maar sloot ook orthodoxen uit andere kerkgenootschappen in.

Hoe zichtbaarder deze gemeenschap echter werd, hoe meer zij de positie van de kerk problematiseerde. Volgens sommige aanhangers van de moderne theologie zou de kerk op moeten gaan in de samenleving en verdampen in allerlei liefdadigheids- en vormingswerk. De orthodoxen wilden het kerkelijk instituut juist meer profiel geven in de samenleving, want waar de staat het geloof niet langer verdedigde, moest de kerk voor dat geloof staan. Maar de orthodoxen dreigden met hun verenigingen en hun landelijke gemeenschapsvorming huns ondanks in de plaats van de kerk te treden. Terwijl de staat blijkens wetgeving steeds meer afstand nam van het christelijk karakter van de natie, werd de orthodox-protestantse gemeenschap steeds meer zichtbaar – ook bij tegenstanders – als teken dat de christelijke natie nog wel degelijk bestond. Maar hoe kon die gemeenschap haar omvang en invloed nationaal tot gelding brengen zonder de in zichzelf verdeelde kerk te benadelen?

* * *

Hier begon de hervormde machinerie, zo succesvol in haar vertolking van de gevoelens van de natie tegenover de staat en andere kerkgenootschappen, en in haar door-

dringing in de samenleving via haar leden, te haperen. Je proeft Houkes' teleurstelling als zij stelt dat door het optreden van Abraham Kuyper die brede gemeenschap teloor is gegaan. Maar ze onderkent te weinig dat die brede gemeenschap niet verder kon zonder de vraag te beantwoorden wat de kerk is en waarvoor zij nog dient in het publieke domein, sinds zij in 1848 los van de staat was geraakt en binnen de natie diffuus dreigde te worden.

Het standpunt van Kuyper in dezen is al vaker belicht. Hij wenste een kleine, leerstellig belijnde kerk die in de samenleving alleen zichtbaar was via de kerkleden met hun christelijke organisaties. Via die omweg wilde hij de herkerstening van de natie bewerkstelligen. Houkes belicht in haar boek het veel minder bekende standpunt van de orthodox-hervormden, zij dus die wel orthodox waren, maar niet in 1886 met Kuyper de Hervormde Kerk verlieten. Zij vat hun standpunt samen als: getuigen voor God en vaderland.

Toen Kuyper zag hoe klein zijn zuivere kerk was geworden, werd de herkerstening een pro-memoriepost. Kerk en natie hadden vanaf de jaren 1890 bij hem niet veel meer met elkaar te maken en de politiek had in de twintigste eeuw alleen last van zijn kerken als de daar gevoerde strijd om de belijnde leer dreigde over te slaan naar de politieke partij. Donners scheiding tussen de taak van de politiek en die van de kerk komt bij Kuyper vandaan.

Zo dachten de orthodoxe hervormden niet. Daar stond de eenheid van de kerk boven haar zuiverheid en daar bleef de kerk op de natie betrokken. Deze groep maakte dus na 1886 een nieuwe beweging, van de imaginaire orthodox-protestantse gemeenschap van Houkes naar de concrete Hervormde Kerk. De zendingsefeesten waren voortaan hervormde feesten, maar ze bleven nati-

onaal heten. Zo ging de Hervormde Kerk de twintigste eeuw in met de pretentie dat zij een nationaal belang behartigde. Niet argumenterend, maar getuigend kon de Hervormde Kerk zich met elke publieke aan-

.....
*De kracht van dit boek ligt in
 het belichten van de grote rol
 van religie bij de ontwikkeling
 van het burgerschap na 1848*

gelegenheid bemoeien zonder een publieke verantwoordelijkheid te dragen. En daarmee zijn we in het spanningsveld terug dat Van Heeswijk onlangs in vriendelijke bewoordingen aanduidde.

* * *

De kracht van Houkes' boek ligt in het belichten van de grote rol van religie bij de ontwikkeling van het burgerschap na 1848. Met name de eerste hoofdstukken van haar boek zijn wat dit betreft consistent en boeiend. Minder duidelijk is hoe de in de jaren zestig van de negentiende eeuw eenmaal gevormde orthodox-protestantse gemeenschap – haar eigenlijke thema – zich verhoudt tot het concrete kerkelijke instituut. Zij lijkt de toenmalige discussie daarover als een vervuiling van de orthodoxe gemeenschapszin te beschouwen, terwijl de actuele verhouding tussen kerk en politieke partij en kerk en samenleving naar een discussie over de concrete plaats en taak van de kerk doet verlangen. Die discussie is na 1848 nooit grondig gevoerd, ook al omdat niemand of niets vanuit de samenleving de kerk daartoe preste. De kerk is, in de Nederlandse samenleving van na 1848 aan zichzelf overgelaten, tot een zwerfsteen geworden, en over haar positie in het publieke domein bestaat nog evenveel onduidelijkheid als medio 1860.

* BEZINNING

door *Erik Lindner*

Erik Lindner (1968) debuteerde bij Perdu met de dichtbundel *Tramontane* (1996) en publiceerde daarna bij De Bezige Bij *Tong en trede* (2000) en *Tafel* (2004). In april 2010 verschijnt zijn vierde dichtbundel, *Terrein*. Samen met Henk van der Waal stelde hij *De kunst van het dichten. Gesprekken en essays over poëzie* samen, dat onlangs bij Querido is verschenen. Erik Lindner is freelance schrijver en recensent en heeft een wekelijkse column over poëzie op www.groene.nl/boeken.

Acedia

Hij houdt met zijn hand de lift open.

Op straat raapt hij een envelop op
en steekt die in zijn jas.

Hij kijkt over de kraam naar haar raam.

Ze verplaatst de lineaal op tafel
en trekt een lijn.

Twee bowlingbanen, zwembanen afgezet
met touw en kurken schijven.

Hij neemt de tas aan en betaalt.

Achter haar geritsel van veren.

Zaklantaarnschijnsel over het schilderij.
De ovalen schaduw van een vaas.

Ze trapt op de tree op de pand van haar jas.

De ruit breekt als een van de vogels ontsnapt.